ISSN 2076-1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська Академія Наук

Гілея

Науковий вісник

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 91 (№ 12)

Київ – 2014

Передплатний індекс: 49387 **ISSN 2076-1554**

Щомісячний збірник наукових праць "Гілея: науковий вісник"

Фахове видання

***з філософських, політичних та історичних наук,* затверджено постановами президії ВАК України**
(*протокол № 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та протокол № 1-05/3 від 14 квітня 2010* р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкується за рішенням
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 5 від 25 грудня 2014 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 14-12-25 від 25 грудня 2014 р.)

Шеф-редактор –
В. П. Андрущенко,
д–р філос. наук, проф., член-кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор –
В. М. Вашкевич, д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори –
В. І. Гончаров, д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
О. П. Кивлюк, д–р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
В. В. Кривошея, д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
І. М. Предборська, д–р філос. наук, проф.
(Україна, Київ)

Відповідальний секретар –
В. Б. Халамендик, д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ імені М. П. Драгоманова)

Рецензенти: **М. І. Панчук**, д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
М. Т. Степико, д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
І. Г. Онищенко, д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна рада:

В. П. Андрущенко – д–р філос. наук, проф., член-кор. НАН України, акад. НАПН України (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
В. М. Вашкевич – д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
В. Б. Євтух – д–р іст. наук, проф., член–кор. НАН України (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
А. І. Зеленков – д–р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
В. Ф. Колесник – д–р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)
Р. Мирзаханян – д–р іст. наук, проф. (Вірменія, Єреван)
М. І. Михальченко – д–р філос. наук, проф., член – кор. НАН України (Україна, Київ)
В. Ф. Солдатенко – д–р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Редакційна колегія:

З історичних наук:

І. Н. Войцехівська – д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Б. М. Гончар – д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
І. І. Дробот – д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
М. А. Журба – д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Г. Г. Лазько – д–р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
В. П. Михайлюк – д–р іст. наук, проф. (Україна, Луганськ)
А. Миколайчак – д–р хабілітований (історія), проф. (Польща, Познань)
Т. А. Стоян – д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Л. М. Чернега – д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Ю. І. Шаповал – д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

А. С. Абасова – д-р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)
В. Г. Акопян – д–р філос. наук, ст.н.с. (Україна, Київ)
О. О. Базалук – д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
В. П. Бех – д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова
В. Г. Воронкова – д–р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Е. М. Герасимова – д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
В. О. Жадько – д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Т. А. Жижко – д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова
С. В. Куцепал – д–р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
А. Миколайчак – д–р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
В. І. Муляр – д–р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)
О. Ф. Оніпко – д–р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
С. Тецлав – д–р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
О. В. Уваркіна – д–р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
С. М. Яшанов – д–р пед. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова

З політичних наук:

Б. І. Андрусишин – д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
О. В. Бабкіна – д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова
К. В. Балабанов – д–р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
І. М. Варзар – д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова
В. А. Войналович – д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
М. С. Іванов – д–р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
С. А. Кізіма – д–р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
В. О. Котигоренко – д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
С. В. Лапина – д–р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Л. Л. Макаренко – д–р пед. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова
І. Крась – д–р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
С. Ю. Римаренко – д–р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
В. Л. Савєльєв – д–р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Т. Срогошу – д-р хабілітованому, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : "Видавництво "Гілея", 2014. – Вип. 91 (12). – 425 с.

Концепція вісника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики наукового видання охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

© Редакційна колегія, 2014
© Автори статей, 2014
© Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2014
© ВГО Українська академія наук, 2014

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya

naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 91 (№12)

Kyyiv – 2014

Peredplatnyy indeks: 49387 **ISSN 2076-1554**

Zbirnyk zasnovano 2004roku. Vykhid z druku – shchomisyachno

FAKHOVE VYDANNYA

z filosofs'kykh, politychnykh ta istorychnykhnauk, zatverdzheno postanovamy prezydiyi VAK Ukrayiny:
№ 1-05/2 vid 10 bereznya 2010 r. ta № 1-05/3 vid 14 kvitnya 2010 r.

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:
Vchenoyirady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova (protokol № 5 vid 25 hrudnya 2014 r.);
Prezydiyi VHO Ukrayins'koyi Akademiyi Nauk *(protokol№ 14-12-25 vid 25 hrudnya 2014 r.)*

Retsenzenty:
Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Stepyko M. T., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Onyshchenko I. H., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)

Shef – redaktor:
Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk, prof., chlen – kor. NAN Ukrayiny, akad. NAPN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:
Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

Spivredaktory:
Honcharov V. I., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Kyvlyuk O. P., d–r filos. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Kryvosheya V. V., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Predbors'ka I. M., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)

Vidpovidal'nyy sekretar:
Khalamendyk V. B., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P. – d–r filos. nauk, prof.,chlen – kor.NAN Ukrayiny, akad. NAPN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M. – d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yevtukh V. B. – d–r ist. nauk, prof., chlen–kor.NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I. – d–r filos. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F. – d–r ist. nauk, prof., chlen-kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)
Myrzakhanyan R. – d–r ist. nauk, prof. (Armyeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I. – d–r filos.nauk, prof., chlen – kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)
Rafal's'kyy O. O. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Soldatenko V. F. – d–r ist. nauk, prof., chlen-kor. NAN Ukrayiny (Ukrayina, Kyyiv)

Redaktsiyna kolehiya:

Z istorychnyk hnauk:

Voytsekhivs'ka I. N. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Honchar B. M. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Drobot I. I. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhurba M. A. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Laz'ko H. H. – d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Mykhaylyuk V. P. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Luhans'k)
Stoyan T. A. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Cherneha L. M. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)

Z filosofs'kykh nauk:

Abasova A. S. – d-r filos. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)
Akopyan V. H. – d–r filos. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyyiv)
Bazaluk O. O. – d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Bekh V. P. – d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Voronkova V. H. – d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Herasymova E. M. – d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O. – d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A. – d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Kutsepal S. V. – d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A. – d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Mulyar V. I. – d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)
Onipko O. F. – d–r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyyiv)
Tetslav S. – d–r filos. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydhoshch)
Uvarkina O. V. – d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Yashanov S. M. – d–r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Babkina O. V. – d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Balabanov K. V. – d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M. – d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Voynalovych V. A. – d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Ivanov M. S. – d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kizima S. A. – d-r polit. nauk. prof.. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O. – d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Kras' I. – d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)
Lapyna S. V. – d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L. – d–r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Rymarenko S. Yu. – d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv)
Savyel'yev V. L. – d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)
Srohoshu T. – d-r khabilit., prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)

Hileya : naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : "Vydavnytstvo "Hileya", 2014. – Vyp. 91 (12). – 425 s.

Kontseptsiyazbirnykabazuyet'syanabahatoplanovomunaukovomuvysvitlenni problem informatsiynoyitsyvilizatsiyi, shchoformuyet'sya. Osnovnirubrykyokhoplyuyut' haluziistorychnykh, filosofs'kykh ta politychnykhnauk.Rozrakhovanyynafakhivtsivhumanitarnykh ta sotsial'no-politychnykhnauk.

© Redaktsiyna kolehiya, 2014
© Avtorystatey, 2014
© Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M. P. Drahomanova, 2014
© VHO Ukrayins'ka akademiya nauk, 2014

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника "Гілея: науковий вісник" в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **С. Г. Денисюк**, доктор політичних наук, професор
e-mail: svitlana.denisyuck@yandex.ua

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВОП
(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **В. А. Вершина,** кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Донецький національний університет)
керівник **О. В. Андрієнко**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Є. О. Ємельяненко**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник **Г. О. Дичковська**, кандидат філософських наук, доцент
e–mail: go_osmomysl@ukr.net

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Подільський державний аграрно-технічний університет,
м. Кам'янець-Подільський)
керівник **І. А. Колосюк,** кандидат філософських наук, доцент
e–mail: ikolosyuk@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, м. Луганськ)
керівник **В. П. Михайлюк**, доктор історичних наук, професор
e–mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Національний університет "Львівська політехніка")
керівник **І. В. Карівець**, кандидат філософських наук, доцент
e–mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Маріупольський державний університет)
керівник **А. М. Дегтеренко,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: degterenko777@ukr.net
координатор М. Булик, кандидат політичних наук, доцент
e–mail: vorlok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського)
керівник **С. С. Макарчук,** кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **К. О. Шкуренко,** кандидат політичних наук, доцент
e–mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)
керівник **П. І. Барвінська,** кандидат історичних наук, доцент
e–mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Полтавський факультет
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **С. В. Куцепал,** доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Севастопольський національний технічний університет)
керівник **П. Т. Фіров**, кандидат історичних наук, доцент
тел.: 8 068 925 74 57

СІМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Кримський економічний інститут
Київського національного економічного університету
імені В. Гетьмана)
керівник **О. Д. Попов**, кандидат історичних наук, доцент
e–mail: popalex79@mail.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Сумський державний університет)
керівник Дегтярьов С. І., кандидат історичних наук, доцент
e–mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)
керівник **А. Б. Кліш**, кандидат історичних наук, доцент
e–mail: Klish_Andriy@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **І. І. Кривошея**, кандидат історичних наук, доцент
e–mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Національний технічний університет
"Харківський політехнічний інститут")
керівник **І. В. Владленова**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Є. О. Васильчук,** кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **О. В. Тополь,** доктор філософських наук, доцент
e–mail: topololga@ ukr.net
координатор **С. М. Горобець**, молодший науковий співробітник
e–mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО
збірника "Гілея: науковий вісник" в Азербайджані

(Національна Академія Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **М. А. Махмудов**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Р. Рагимли**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника "Гілея: науковий вісник" в Білорусі

(Академія управління
при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **С. М. Алейникова**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru

(Брестський державний університет імені О. С. Пушкина, м. Брест)
керівник **Г. В. Шостак**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by

(Гомельський державний університет
імені Франциська Скорини, м. Гомель)
керівник **М. М. Мезга**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника "Гілея: науковий вісник" в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Р. Димчик**, доктор, викладач
e-mail: dymczyk@wp.pl

(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)
керівник **Н. Моравец**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

***Запрошуємо Вас відвідати наш сайт*: www.gileya.org.**

E–mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal
Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka "Hileya: naukovyy visnyk" v Ukrayini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e – mail: sg_denisiyk@mail.ru.

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.,** kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e – mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.,** doktor filosofs'kykh nauk, dotsent
e – mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e – mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Prykarpat·s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e – mail: go_osmomysl@ukr.net

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno-tekhnichnyy universytet,
m. Kam"yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e – mail: ikolosyuk@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet imeni Volodymyra Dalya,
m. Luhans'k)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorychnykh nauk, profesor
e – mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Natsional'nyy universytet "L'vivs'ka politekhnika")
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filosofs'kykh nauk, dotsent
e – mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehterenko A. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: degterenko777@ukr.net
koordynator **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e–mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordynator **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I.I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e – mail: barwinskaja@ua.fm

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrayiny
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filosofs'kykh nauk, profesor
e – mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e – mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e – mail: Klish_Andriy@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e – mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet
"Kharkivs'kyy politekhnichnyy instytut")
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filosofs'kykh nauk, dotsent
e – mail: vladlenova@email.ua

CHERKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO
(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filosofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ ukr.net
koordynator **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e – mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO
zbirnyka "Hileya: naukovyy visnyk" v AZERBAYDZHANI

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordynator **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka "Hileya: naukovyy visnyk" v BILORUSI

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliky Bilorus', m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest·s'kyy derzhavnyy universytet imeni O.S. Pushkyna, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet imeni Frantsys'ka Skoryny,
m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka "Hileya: naukovyy visnyk" v POL'SHCHI

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchyk R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

***Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt*: www.gileya.org**

E–mail: gileya.org.ua@gmail.com

Dyv.takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbuv.gov.ua/portal
Rozdil: Naukova periodyka Ukrayiny: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 947(477)

Солдатенко В. Ф.
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковій співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Україна, Київ), veid@ipiend.gov.ua

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ І ВОЄННИХ ЧИННИКІВ У БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНІ (1917 Р. – ПОЧАТОК 1919 Р.)

Привертається увага до діалектики співвідношення дипломатичних і воєнних чинників на одному з переламних рубежів вітчизняної історії – в 1917-1919 рр. Досвід стосунків між українськими і загальноросійськими політичними силами дозволяє винести низку повчальних уроків для сьогодення.

Ключові слова: *революція, державність, міжнародні відносини, дипломатія, переговори, збройні сили, військові дії.*

(Продовження. Початок вип. 90)

Уже в дорозі провідники Української революції дізналися про те, що надіслала ними на конференцію до Брест-Литовська делегація підписана мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною.

Хід переговорів, сутність ухвалених документів, спроби їх об'єктивної оцінки неодноразово відтворювались у світовій і вітчизняній історіографії, в тому числі й на сторінках "України дипломатичної", зокрема, автором даної розвідки [35]. Це дозволяє обмежитися короткими зауваженнями.

Основний текст договору засвідчував завершення стану війни між Українською Народною Республікою з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Османською імперією з іншого, а також їх бажання жити в мирі і дружбі. Сторони відмовилися від взаємних територіальних та матеріальних претензій, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися налагодити економічні взаємовідносини [36].

Договір, підписаний представниками УНР з центральними державами, був актом геополітичного масштабу і клав край кривавому безумству на велетенських просторах з десятками мільйонів населення. На дипломатичному фронті досягалося одне із стратегічних завдань Української революції. Це досягнення було цілком співзвучним жаданням народів воюючих країн. Водночас патріотично-демократичні сили одержували ще один шанс продовжити вже при вирішальній підтримці зовнішньополітичного чинника процес українського державотворення, національного відродження. Однак австро-німецька сторона під різними приводами буквально відібрала в українських дипломатів єдиний екземпляр таємного договору про Галичину, передала його на зберігання міністерству закордонних справ Німеччини, обопільно домовившись, що в разі недотримання Україною умов постачання хліба (а в те, що їх можна взагалі виконати, міг вірити лише абсолютно позбавлений реалізму політик) автоматично втратять силу всі домовленості. Шляхом відвертого, цинічного шантажу австрійці домоглися істотного перегляду таємної угоди про Холмщину на користь поляків, не особливо переймаючись грубим порушенням науково-етнографічного принципу, і не полишаючи настійних спроб взагалі "законно похоронити" всю угоду в частині взятих перед українцями зобов'язань.

Далеко не у всьому коректною виявилася конкретизація положень економічного договору: вони йшли незмінно на грані зриву, оскільки західні делегації відверто домагалися односторонніх вигод. Всіляко ухиляючись від точної фіксації своїх зобов'язань, вони, істотно зменшуючи обсяги можливого імпорту в Україну, домагалися від української сторони підписання, а потім і виконання умов, які були заздалегідь непропорційними, програшними, і в кінцевому підсумку, навіть, згубними для української економіки, а в принципі – часто просто нереальними. Для досягнення мети айстро-німецька сторона не зупинялася перед безпардонною ревізією і фальсифікацією "великого договору", підписаного в Бресті 27 січня 1918 р. [37]. Недалеким від істини був А. Денікін, який вважав, що в основу своєї економічної політики Німеччина поклала принцип "…для даного моменту – викачування з України по можливості найбільшої кількості сировини, для чого був заборонений чи ускладнений товарообмін з сусідами, навіть з окупованою німцями Білорусією; на майбутнє – захоплення українського ринку і торгівлі, оволодіння чи підрив української промисловості і штучне утворення сильної заборгованості України" [38, с. 137].

Ще в ході конференції розвіялися надії на примноження українських збройних сил за рахунок формувань з військовополонених, що потрапили до німецьких та австро-угорських таборів. На відповідні прохання представники урядів центральноєвропейських держав відповіли по-суті відмовою. Посилаючись на технічні труднощі передислокації українських військ для передачі їх під начало Центральної Ради, вони натомість вимагали походу в Україну власних регулярних збройних сил. Делегація УНР намагалася після відповідних консультацій з урядом, який вже перебував у Житомирі, домовитися, щоб німецькі війська розташувалися лише вздовж лінії північного кордону України. Та, маючи реальну силу, австро-німецька сторона не стільки домовлялася, скільки диктувала свої умови. І тому без особливих труднощів, скориставшись з безпорадності Центральної Ради, провела такі рішення, згідно з якими збройні сили Австро-Угорщини і Німеччини мали просунутися углиб України як гарант дотримання інших положень договору. Власне, навіть текст відповідного документа – звернення Центральної Ради до урядів Німеччини й

Австро-Угорщини виробила німецька сторона, а українському представництву – М. Любинському нічого не залишалося, як підписати чужий текст [39, с. 333].

Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що "сама збройна інтервенція… була вже наперед вирішена в Берліні ще перед підписанням мирового договору" [39, с. 333].

* * *

У перші дні інтервенції радянський уряд України міг протиставити іноземній навалі лише кілька тисяч бійців (за деякими даними – до 20 тис. [40, с. 428]), зосереджених на київському й одеському напрямках. Переслідування загонів УНР, що залишили Київ і через Бердичів-Житомир відходили все далі – аж до лінії фронту, практично не здійснювалося. Проголошення радянської влади в місцевостях, із яких евакуювалися органи Центральної Ради, просто не встигли підкріпити створенням незалежного воєнного забезпечення.

То ж не дивно, що коли залізницею і шосейними шляхами в Україну рушила могутня німецька військова армада, запобігти її просуванню було нікому. Тому впродовж перших трьох днів наступу (19-21 лютого 1918 р.) вона й захопила Луцьк, Рівне, Сарни, Новоград-Волинський, а 24 лютого – Житомир. Якихось документальних свідчень про збройні операції, воєнні дії історики в своєму розпорядженні не мають.

Кожен день тоді важив дуже багато. Адже після здачі Бердичева відкривався шлях на столицю – Київ. У місті встигли створити кілька червоногвардійських загонів під командуванням В. Боженка, В. Довнар-Запольського, Г. Чудновського, А. Дзедзієвського. До них приєдналися загін червоних козаків на чолі з В. Примаковим, загін В. Кіквідзе, Уманський загін (командуючий І. Кулик), російсько-сербський загін (А. Гриневич) та ін. 27 лютого в урядовій телеграмі в Москву повідомлялося: "По всій Україні мобілізуються соціалістичні загони, які йдуть на Київ, Полтаву, Кременчуг, Конотоп, Харків, Катеринослав" [41, с. 13].

Однак більш як двадцятикратна перевага окупантів робила свою справу – радянські війська відступили й 1 березня здали Київ. За два дні до того Народний секретаріат евакуювався до Полтави. Одержавши смак до блискавичного просування вглиб України, німецькі окупанти розгорнули наступ по лінії Ромодан – Полтава і Бахмач – Конотоп. Водночас австро-угорські частини посунули на південь України. Зайнявши 3 березня Жмеринку, вони відразу стали погрожувати Одесі. Однак темпи підкорення лівобережних теренів помітно уповільнилися. І, вочевидь, зовсім не тому, що апетити завойовників зменшилися.

Головною причиною тут стало наростання спротиву окупації. Назустріч австро-німецьким військам і гайдамакам висилалися все нові загони, сформовані в різних містах і селах. Так, під Конотоп прибули червоногвардійські загони під командуванням М. Руднєва з Харкова, 10 березня на фронт відправився Перший соціалістичний загін під командуванням К. Ворошилова. До нього входило 640 шахтарів і металістів, а в розпорядженні було 2 бронепоїзда й значна кількість набоїв, одержаних від робітників Луганського патронного заводу. Через кілька днів в район Конотопа прибув і Другий луганський соціалістичний загін під командуванням О. Пархоменка. До луганчан приєдналося й кілька шахтарських загонів з Юзівки, в тому числі й Перший пролетарський полк Донецького басейну. Згадані формування було об'єднано під загальним командуванням В. Ворошилова [42, с. 7]. Близько трьох тисяч червоногвардійців дала в ті дні Чернігівщина [43, с. 285].

У районах бойових дій було передислоковано й частину червоногвардійців, які до того брали участь в успішних операціях на кадетсько-каледінському фронті.

З метою централізації управління бойовими діями червоногвардійських загонів і революційних частин штаб головнокомандуючого військами України звів їх у 5 армій численністю в 3-3,5 тис. кожна [44, с. 272]: 1-ша (командуючий Асєєв, потім П. Єгоров); і 3-тя (командуючий П. Лазарєв) дислокувались на одеському напрямку; 2-га формувалася на Чернігівщині в районі Глухова; 4-та (командуючий Ю. Саблін) висунулась в район Гребінки – Лубен – Ромодану; 5-та (командуючий Р. Сіверс) була зосереджена під Бахмачем і Конотопом [43, с. 285].

Однак 3 березня 1918 р. у Брест-Литовському було підписано мирний договір між Радянською Росією і Центральними державами. Значною мірою він торкався ситуації в Україні і впливав на подальший перебіг подій. За договором уряд РСФСР зобов'язувався визнати Центральну Раду, заключити з нею мир, припинити будь-яку агітацію проти Центральної Ради, партій і організацій, що її підтримували, вивести з України війська і червоногвардійські загони, розірвати федеративні зв'язки з Україною [45].

Цими положеннями по суті легалізувалась окупація України австро-німецькими військами і до мінімуму зводила можливості більшовицьких сил, що їм протистояли. На кінець квітня вся Україна підпала під окупаційну адміністрацію, надіслану в регіон Німеччиною і Австро-Угорщиною.

* * *

У травні – листопаді 1918 р. в Києві йшли переговори між делегацією Української Держави (її очолив С. Шелухін) і направленою з Радянської Росії делегацією, яку очолювали Х. Раковський і Д. Мануїльський [46]. Будь-які воєнні дії заздалегідь виключалися, а дипломатичні дискусії йшли нерівно, переривалися і значних результатів не принесли. Однією з причин відсутності прогресу на переговорах було те, що Росія, прагнучи використати завойований перепочинок для збереження бази революції, накопичення сил, демонструвала свою миролюбність щодо окупантів, а будівництву українських збройних сил свідомо перешкоджали військові адміністрації німців і австрійців. Вимальовувалася цілком прогнозована перспектива: без іноземної підтримки в умовах практично тотального несприйняття гетьманського режиму, невщухаючої масової селянської війни авторитарна влада буде абсолютно неспроможною себе захистити.

Так воно, власне, і сталося, коли в середині листопада 1918 р. на заклик Директорії, очоленої В. Винниченком, розпочалося повстання проти правління П. Скоропадського. Масштабне невдоволення окупантами і консервативною владою гетьмана зумовило тяжіння до лав добровольчої

революційної армії під орудою члена Директорії, Головного Отамана відновлюваної Української Народної Республіки значних кіл селянства, що не давало жодних шансів на пролонгацію існування Української Держави [47, с. 343-354].

Однак швидка, без особливого воєнного спротиву з боку гетьманців (окрім безславного бою під Мотовилівкою важко знайти факти справжніх збройних боїв) перемога не могла бути остаточною.

Як і на кінець 1917 р., на кінець 1918 р. більшовики України змогли пройти певний шлях у підготовці до боротьби за владу, використовуючи збройний чинник.

По-перше, вони здійснили консолідацію сил у республіканському масштабі і утворили в липні 1918 р. Комуністичну партію (більшовиків) України.

По-друге, вони одержали певний (хай навіть більше негативний) досвід збройної боротьби, спробувавши у серпні 1918 р. організувати загальноукраїнське повстання проти гетьмана і окупантів, злити в єдине річище повсюдні, але розпорошені селянські виступи.

По-третє, вони з моменту поразок повстань в Україні, власне паралельно з драматичними подіями, розпочали формування загонів із селян, які змушені були з боями відійти у нейтральну зону. На листопад тут уже змобілізувалися два полки – Богунський (командир – М. Щорс) і Таращанський (командир – В. Боженко). Хоча вони були нечисленними – разом нараховувалось трохи більше 3 тис. чоловік, саме їм належатиме роль ядра майбутньої української Червоної армії й особлива роль у боротьбі за владу в Україні.

Правда, тут не все було так просто. Комуністичне керівництво Москви, що побоювалося конфліктів з явно сильнішими у військовому відношенні Німеччиною і Австро-Угорщиною після поразок останніх у імперіалістичній війні і залишенням України, не менше остерігалося збройного конфлікту з Антантою. Уособленням цієї позиції стало гасло "Шлях на Київ лежить через Ростов!" [48].

Вперше воно пролунало у виступі Л. Каменєва на другому з'їзді КП(б)У (17 – 22 жовтня 1918 р.). "…Не піддавйтесь нетерпінню й законному революційному гніву, – звертався до українських делегатів посланець ЦК РКП(б). – Ви повинні дати собі звіт у тому, що, можливо, 2–3 тижні, а можливо, 2–3 місяці нам доведеться ще терпіти насильницький гніт окупації… Ми повинні терпіти, повинні вичікувати і залізною рукою стиснути своє полум'яне серце революціонера до того часу, коли ми зможемо повести свої війська не на партизанську війну, а на переможну війну зі всілякими гнобителями. Дорога на Київ і утвердження там Радянської влади лежить зараз не через Стародуб, не через Ніжин; дорога до відродження на Україні Радянської влади лежить через Ростов; ми прийдемо до перемоги в Києві не через партизанські виступи і не через Стародуб; [шлях] лежить через розбиті наступи контрреволюції на Ростов і Вороніж Ми там зосередимо свої сили, тому що там найслабкіші пункти, тому що там немає з'єднання німецької сили з силами російської контрреволюції, тому що ми входимо, таким чином, у Донецький басейн, і наші війська перетворють Донецький басейн на центр подальшого наступу" [49, с. 42-43].

Навіть більше, Л. Каменєв намагався переконати більшовиків України спрямувати й ті, поки що нечисленні, українські загони, що створились у нейтральній зоні з повстанців, проти контрреволюції на Дону й Волзі. "…Надайте себе в розпорядження того полководця, який поведе вас, [тих] у кого занято хату чи відібрано хліб, поведе вас на красновський фронт, і ви маєте туди йти як комуністи… і [тому] в даний момент скажіть цьому загону: ти повинен піти туди і допомогти боротись Радянській Росії з Красновим" [49, с. 117].

Представник ЦК РКП(б) дуже бідкався з приводу того, що українські селянські маси ще не усвідомили того, що "в даний момент, в даній обстановці слід захищати свою хату не на Стародубському фронті, а на Царицинському" [49, с. 153].

В даному разі Л. Каменєв надзвичайно наполегливо і гаряче обстоював не особисту точку зору, як це з ним нерідко траплялося – те саме доводили і К. Радек, і Х. Раковський, й інші діячі РКП(б) [49, с. 88, 89, 126 та інш.]. Такою позицією зумовлювалася і поведінка московських партійних центрів щодо Тимчасового робітничо-селянського уряду України, створеного 20 листопада 1918 р. під головуванням Г. Пятакова і групи військ Курського напрямку.

Хоча в історіографії новітнього часу домінує точка зору, згідно якої, створений у Курську уряд Г. Пятакова був прямим знаряддям В. Леніна у підкоренні України, а група військ Курського напрямку, пізніше перейменована на Український фронт – то закамуфльовані збройні сили Російської Федерації для закріплення національної влади в Україні [50, с. 20-22], факти свідчать про значно складніший розвиток подій, який знову зумовив дуже непросту діалектику співвідношень власне воєнних і дипломатичних чинників.

Офіційна Москва більше тижня гальмувала навіть процес легалізації уже створеного Тимчасового робітничо-селянського уряду, "зв'язувала руки" останньому, не дозволяючи ініціативних дій, які б могли викликати підозру чи невдоволення з боку Антанти.

Керівники КП(б)У намагалися переконати московське керівництво, що Україна – не лише плацдарм для воєнних операцій проти Дону, а надзвичайно важливий регіон для розвитку соціалістичної революції у міжнародних масштабах. Однак цьому заважало зволікання з легалізацією діяльності українського радянського уряду. "Зараз на Україні для широких мас є два центри, що борються: петлюрівці і гетьман, – твердили вони. – Радянського центру немає, що дає можливість петлюрівцям певною мірою привертали на свій бік ті селянські елементи, які невдоволені режимом гетьманщини, але недостатньо свідомі для того, щоб самостійно розбиратися в тому, хто саме зараз веде боротьбу з гетьманом.

За такого політичного становища, надзвичайно важливо чітко поставити всі політичні питання. Радянський центр повинен був виявитися при першій же можливості, але цього й досі не зроблено, що є нашим серйозним упущенням. Вашу заборону опублікувати маніфест ми розглядаємо як велику політичну помилку, яка значно утруднила

концентрацію сил за владу Рад проти гетьмана і проти Ради.

Проте необхідність легалізації Тимчасового уряду диктується й іншими міркуваннями. Чи то буде Тимчасовий уряд чи Крайовий Ревком – байдуже, справа не в назві і не у формі, яка визначається іншими міркуваннями, – потрібний такий орган Радянської влади, який міг би розпоряджатися, який був би справжнім центром радянської роботи на Україні, якому підкорялися б усі радянські працівники і який, таким чином, міг би зосередити в своїх руках усю ту надзвичайно важку, складну роботу по відновленню Радянської влади на місцях. Оскільки було вирішено, що Тимчасовий уряд буде виконувати, насамперед, саме цю роботу, то відсутність якого б то не було органу центру" [51, с. 143-144].

Для прикладу, що ілюстрував плутанину, яка була результатом відсутності владного органу, наводилася постановка справи з військовою мобілізацією. В одних місцях представники КП(б)У її проводили, в інших місцях цьому протидіяв військовий комісаріат Орловського округу, в третіх місцях воєначальники проводили мобілізацію на свій страх і ризик. Нелегалізований уряд був неспроможний ні видавати обов'язкових постанов щодо мобілізації, ні протидіяти Орловському військовому комісаріатові.

У такому ж становищі перебувала й робота щодо організації влади на місцях, щодо обліку й зосередження розподілу продовольства, щодо відбудови шляхів сполучення тощо. Але найтяжче невизначеність лінії поведінки позначалася у військовій сфері, загрожуючи взагалі втратити сприятливий шанс для відновлення влади Рад в Україні.

А відтак керівне ядро КП(б)У пропонувало ЦК РКП(б) і РНК: "По-перше, необхідно нам дати дозвіл оголосити себе Тимчасовим Робітничо-Селянським Урядом України, видати маніфест і діяти як справжній Уряд України; по-друге, всю політичну частину роботи у визволених областях потрібно зосередити в руках Тимчасового уряду". По-третє, керівництво КП(б)У вважало за необхідне встановити єдність командування, передавши його в руки Військової Ради Курського напрямку (у майбутньому – Військовій Раді Українського фронту [51, с. 145].

), ні в якому разі не віддавати Український фронт політично чужій нам людині; по-четверте, підпорядкувати всі військові сили, що ведуть воєнні дії на Українському фронті, Військовій Раді Курського напрямку [51, с. 145-146].

По-п'яте, висувалася пропозиція до Головнокомандуючого Червоної Армії РСФРР І. Вацетіса "не розпоряджатися військовими силами нашого фронту, не зв'язавшись з нами. Якщо він не може досить глибоко сприймати політичні події на Україні, то він повинен у своїх діях зважати на ту установу, яка, і за обов'язком і за суттю справи, сама тільки спроможна правильно поєднати воєнну і політичну роботу на Україні. Таким органом, на нашу думку, є Тимчасовий Уряд України; по-шосте, згідно з цим потрібно виділити всі військові частини, які ведуть воєнні дії на нашому фронті, як самостійну армію, яка називається армією Радянської України і перебуває тільки під загальним керівництвом верховного головнокомандування; по-сьоме, необхідно наказати Орловському Військовому округу не саботувати Українського фронту і обслуговувати потреби нашої армії незалежно від тих чи інших міркувань Семашка (А. Семашко – військовий комісар Орловського округу – В. С.) а залежно від потреб армії; по-восьме, потрібно підпорядкувати Глаголєва (В. Глаголєв – командуючий резервної армії – В. С.) Реввійськраді, а Семашка усунути, замінивши його менш примхливим і самодержавним комісаром. Якщо всього цього не буде зроблено, то ми, на підставі 10-денного досвіду, повинні зняти із себе будь-яку відповідальність за дальшу роботу на цьому фронті" [51, с. 146].

Подібного змісту і характеру документи по кілька разівна добу надсилались до Москви, отримували додаткову емоційну аргументацію в численних телефонних розмовах. Здебільшого адресатом був Й. Сталін, а копії, як правило, призначались В. Леніну. Й. Сталіну висловлювались неодноразові прохання приїхати до Курська і на місці переконатись у неможливості продовжувати згубну практику, припинити неймовірну плутанину й бездіяльність. Відмова Й. Сталіна приїхати з посиланнями на надзвичайну зайнятість у столиці, як і вся поведінка центра взагалі роздратовано кваліфікувалися як "знущання" і висловлювались погрози вдатись до "авантюри", тобто порушити дисципліну і стати на шлях самочинних рішень [51, с. 149], які в той час означали одне – негайне збройне повстання в Україні. Очевидно далі зволікати було просто неможливо, і українським політикам надійшла довгоочікувана згода на легалізацію уряду.

На першому його офіційному засіданні, яке відбулося 28 листопада 1918 р. в Курську, уряд постановив створити Військову раду Української Червоної Армії у складі В. Антонова-Овсієнка, Ф. Сергеєва (Артема), В. Затонського [52]. Наступного дня, 29 листопада 1918 року, Тимчасовий робітничо-селянський уряд переїхав до визначеного ним самим місця перебування – м. Суджі, опублікував "Маніфест до українського народу", в якому іменем повсталих робітників і селян оголосив владу гетьмана скинутою і звернувся до трудящих із закликом боротися за відновлення Радянської влади на всій території республіки.

Уже 14 листопада 1918 р. В. Антонов-Овсієнко, який дуже добре знав і об'єктивно оцінював становище в регіоні, підготував доповідну записку до Реввійськради РСФРР "про обстановку і найближчі стратегічні плани на Півдні (Україна, Дон)".

Реалістично оцінивши сили гетьманців, білогвардійців і окупантів, що на той момент уже готувалися до евакуації з України (врахування повстанського потенціалу Директорії, природно, в документі відсутнє), В. Антонов-Овсієнко вважав, що загони Червоної армії "уже зосереджені або зосереджуються у найважливіших відправних стратегічних пунктах і достатні для найактивніших операцій" [53, с. 423].

На перший погляд, для такого висновку підстав практично не було. Адже йшлося на той момент лише про дві повстанські дивізії в нейтральній зоні. Однак В. Антонов-Овсієнко мав на увазі можливість

переведення політичних настроїв трудящих України у воєнну організацію і відповідні дії. "На Україні, – наголошував він, – окрім двох повстанських дивізій (3500 і 500 чоловік), які діють біля Курська, існують у низці міст наші партійні органи, що можуть мобілізувати нам на підтримку значні маси бідноти. Особливо революційно налаштовані селяни Чернігівської губернії, особливо добре організовані і значні революційні сили в Катеринославській губернії" [53, с. 423].

Отже, основний розрахунок діяча, який по суті визначав стратегію боротьби за Україну, будувався на перспективі підтримки руху за відновлення влади Рад широкими масами самого українського населення.

Із трьох головних напрямків воєнних дій два стосувалися безпосередньо України: "1. Прикриваючись (очевидно в тексті помилка – швидше за все дане слово слід читати як "прориваючись" – В. С.) від Брянська до Гомеля і маючи на увазі за найменшої можливості зайняти Гомель, слід розвинути серйозну диверсію до Києва з Курська, мобілізуючи й формуючи повстанців (до цього залучається і менша з двох повстанських дивізій).

2. Удар на Харків: від Курська та Н. Оскола на Білгород–Харків, дивізія Ауссема – на Готню–Богодухів, від Н. Оскола і Лісок на Валуйки–Куп'янськ (Вовчанськ)" [53, с. 424].

Разом із тим, В. Антонов-Овсієнко, як і інші політичні й військові керівники РСФРР, вважав необхідним зосередження головних сил із наявних на той момент в регіоні на Донському напрямку з рухом на Ростов–Новочеркаськ і Царицин.

Після реалізації першої черги накресленого стратегічного плану, зокрема захоплення Харкова, передбачався рух, з одного боку – у напрямку Полтава–Київ, а з другого – в Донецький басейн, з третього – на Катеринослав–Миколаїв–Одесу і Крим.

При цьому малася на увазі координація й комбінація ударів регулярних частин і повстанців. А конкретні вказівки щодо дій останніх були не менш ретельно розробленими, ніж для червоноармійських підрозділів. Малися, зокрема, на увазі мобілізаційні заходи в Чернігівській губернії, захоплення ключових залізничних станцій на шляху до Києва, Конотопа, Бахмача, Даринці; роз'єднання неприятельських сил між Києвом і Харковом через відповідні дії біля Лубен і Полтави; підготовка повстанських сил на Катеринославщині для підтримки наступу в двох напрямках – на Південь і через Старобільський повіт на Міллерово; створення спеціального партизанського загону в районі Слов'янська або Микитівни з метою охорони і збереження цілісності Північно-Донецької залізниці (Харків–Куп'янськ), оперативні революційні дії в Донецькому басейні, підготовка до захоплення військових заводів. Окремо передбачався спротив ймовірному десанту Антанти в Криму [53, с. 425].

Викладені положення лягли в основу Директиви Реввійськради групи військ Курського напрямку повстанським організаціям в Україні [53, с. 444-445].

Слід сказати, що згадані документи були розроблені з ґрунтовним знанням ситуації в Україні і надалі стратегічний задум втілювався в життя без серйозних відхилень чи змін. Необхідні тактичні уточнення, звісно, не в рахунок. Однак темпи реалізації наміченої лінії виявились явно не такими, як розраховували її ініціатори.

Втім, можна висловити припущення, що зволікання з активними діями на Українському фронті виявились, зрештою, на користь радянського табору всередині самої України. Витративши не так багато безпосередніх зусиль на знищення гетьманського режиму й протиборство з окупантами (щодо останнього аспекту слід наголосити на величезних успіхах пропагандистської роботи [54]), більшовики та їх союзники змогли накопичити додатковий потенціал (моральний в тому числі) уже в протидії повсюдному встановленню функціонування органів місцевої влади. Однак все це стало очевидним не відразу.

Початок наступних дій затягнувся і спочатку був не надто стрімким і потужним. Це й природно, адже В. Антонов-Овсієнко одержав під свою оруду лише повстанські українські дивізії – Богунську й Таращанську (загалом – біля 4 тис. чоловік з недостатньо високими кондиціями і розпорошеними на фронті майже у 300 верст). То ж командуючий групою військ Курського напрямку після непорозумінь з військовим начальством змушений був апелювати аж до голови РНК РСФРР В. Леніна [53, с. 449-450].

Однак зрушення відбувалися дуже повільно. Не одержавши в своє розпорядження жодної військової одиниці, Реввійськрада групи військ Курського напрямку (30 листопада вона була перейменована на Реввійськраду Радянської армії України – командуючий В. Антонов-Овсієнко, члени В. Затонський і Ф. Сергєєв (Артем), начальник штабу В. Ауссем) на початок грудня 1918 р. змогла хіба що структурувати дві українські дивізії, переформувавши їх відповідно у дві бригади – першу й другу – та визначивши їм місце для дислокації [53, с. 470-473]. Проте всі дії цих формувань здійснювалися поза межами України. Їхніми силами були зайняті Рильськ, Суджа, Хутір Михайлівський та інші пункти Курської губернії [53, с. 451, 452, 475].

Лише 5 грудня надійшло розпорядження начальника штабу Реввійськради РСФРР про передачу під начало В. Антонова-Овсієнка кількох полків 8-ї армії і ряду загонів та інтернаціональних частин [53, с. 478, 479].

6 грудня Особлива повстанська дивізія, якою командував М. Крапив'янський, була перейменована на 1-шу радянську українську дивізію, а командиром було призначено І. Локотоша [53, с. 481-483]. Мотиви останньої реорганізації роз'яснив командуючий Українською радянською Армією В. Антонов-Овсієнко у доповідній записці Главкому І. Вацетісу: спроба зосередження цієї одиниці, яка вважалася за найозброєнішу, на напрямку Курськ–Бєлгород "майже не вдалась – організовані з чернігівців частини відмовились у більшості підкоритися наказу перейти з Чернігівщини в указаний район" [53, с. 486].

На організаційне зміцнення, підвищення дисципліни були спрямовані й розпорядження про переформування усіх повстанських загонів на регулярні частини Радянської армії України [53, с. 484]. Те ж стосувалося й новостворюваних загонів.

Загалом же на кінець першої декади грудня 1918 р. у розпорядженні командування Червоної армії України було близько 9 тис. бійців і 30 гармат [53, с. 485-487,

490-493]. До 6,5 тис. бійців і 7 гармат було сконцентровано на Харківському напрямку [53, с. 487]. Перспектива загального успіху тут пов'язувалася, передусім, з тим, що рішуча активізація повстанців у Катеринославській губернії, де цілий ряд пунктів уже контролювали радянські органи, гостре протиборство сил на Полтавщині, Чернігівщині й Київщині не дали б можливості супротивнику зосередити свої війська на Лівобережжі й влаштувати скільки-небудь серйозну оборону.

Готовність до наступальних дій Української червоної армії визріла на середину грудня 1918 р. У день відречення гетьмана П. Скоропадського від влади, 14 грудня Тимчасовий робітничо-селянський уряд України звернувся до робітників, селян і червоноармійців України зі зверненням, у якому двічі наголосив на тому, що час вирішальних боїв за владу Рад наближається [53, с. 501-502]. Наступного дня, тобто 15 грудня 1918 р. командир 1-ої Української Радянської дивізії І. Локотош видав наказ полкам дивізії про бойові дії.

Власне, з цього моменту розпочинаються наступальні операції на українську територію. Уже опівдні того ж дня 2-й Таращанський полк під командуванням В. Боженка вступив у посад Велика ТопальНовозибківського повіту Чернігівської губернії [53, с. 507]. Однак просування вперед давалося не легко. Лише 30 грудня той же полк з боєм взяв Городню [53, с. 509].

З початком військових дій сили, підконтрольні В. Антонову-Овсієнку, почали швидко зростати. Уже 20 грудня в розпорядженні Реввійськради Української радянської армії перебувало 10 тис. багнетів, 1 тис. шабель і 18 гармат, що належали до українських полків. До них були додані 3650 бійців прикордонної охорони і понад 6 тис. тих, хто спішно навчався військовій справі [53, с. 512].

А через п'ять днів – на 24 грудня, під орудою командуючого радянськими військами в Україні налічувалося вже 14086 багнетів, 1350 шабель, 139 кулеметів, 20 гармат і 6220 організованих, навчених, але не озброєних людей [53, с. 518-521].

При цьому намічені ще в середині листопада основні напрямки військових дій, навіть операцій чітко витримувались, підтверджувалися і в основних документах. Основна турбота Москви про боротьбу з білогвардійським осередком на Дону й Кубані і надалі визначала особливу увагу українських військових сил, передусім їх командування, – до Воронезько-Ростовського регіону.

21 грудня 1918 р. радянські війська зайняли Вовчанськ Харківської губернії. Тоді ж радянські загони вступили до Куп'янська. Командирами загонів були ліві есери Ю. Саблін і Сахаров. За їх участі на зайнятій території було створено повітовий (Валуйський) ревком, до якого увійшли, окрім лівих есерів (основна, керівна сила), максималісти, анархісти, безпартійні повстанці.

Власне цей орган перейняв естафету від повстанського ревкому, створеного під орудою лівих есерів ще на початку грудня 1918 р. Невдовзі у Валуйках було сформовано лівоесерівський Центральний повстанський штаб і Східну українську повстанську армію – альтернативу Українській радянській армії. До складу повстанської армії ввійшли Вовчанський полк Сахарова і Валуйський полк Цвєткова. У відозві до повстанців містилися заклики не підкорятись закликам більшовицького командування і червоних комісарів. Ліві есери пропонували населенню влаштовувати спротив радянській владі та продзагонам.

Відозву підписали Сахаров, Цвєтков і Ю. Саблін. Останній був членом ЦК партії лівих есерів і очолював згаданий повстанський штаб. У контакті з лівими есерами на певному етапі був і П. Дибенко, але потім відійшов від них.

Ревкомівці розраховували, скориставшись із величезної напруги в Україні, неймовірного кипіння соціальних і національних пристрастей, на поступове перетворення регіону на майже суцільну повстанську територію. 29 грудня було навіть намічено склад нового уряду України.

Більшовики, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України кваліфікували створення лівоесерівського ревкому, його дії як заколот. Тому ревком було розігнано, командирів загонів заарештовано, а підлеглі їм два полки роззброєно [55, с. 26, 27, 341].

Так чи інакше, бажаного темпу руху на Харків не вийшло. Події ж на Катеринославщині, де повстання набирало дедалі більших "обертів", виявилися дещо асинхронними з наступом на Харків, випередили воєнні дії регулярних військ. Власне, ще з початку грудня орієнтовані на відновлення радянської влади частини поступово опановували Олександрійським, Павлоградським, Новомосковським, Верхньодніпровським, Нижньодніпровським, Кайдакським районами [56] беручи, по-суті в "лещата", губернський центр.

28 грудня повстанці (в їх числі були й махновські підрозділи) сміливою операцією з Нижньодніпровська оволоділи мостом через Дніпро і увірвалися в місто. Гайдамаки Директорії з боєм відступили.

Губернський військово-революційний комітет проголосив відновлення влади Рад у Катеринославі й губернії [57]. Події з захопленням Катеринослава і тим, як розвивались стосунки радянських повстанців з махновцями по суті з документальною точністю відтворені у романі О. Толстого "Ходіння по муках".

Хоча неузгодженість у діях частин Української радянської армії й повстанців призведе ще до чималих втрат, на самому кінці 1918 р. ініціатива почала переходити до радянських сил.

* * *

Прагнучи до об'єктивної оцінки процесів, які тут реставруються на основі конкретних фактів, гадається варто дослухатися до оцінок уважного регістратора тогочасних подій В. Затонського, який висновував: "Було чимало помилок і з нашого боку. Але загалом і в цілому ми виявилися праві. Створюючи всеукраїнське об'єднання (мова про партійне об'єднання – КП(б)У – В. С.) і проводячи роботу в напрямку підтримки революційного повстанства. Факти свідчать, що ми вірно врахували історичну й політичну обстановку 1918 року, оскільки Радянська влада прийшла на Україну не з регулярною Червоною армією, а з партизанськими загонами селянських революціонерів, яка, правда, частенько перетворювалась на банди.., але і

тоді в кінці 1918 і на початку 1919 років принесли нам перемогу і над гетьманом і над Петлюрою і самі в більшості потихеньку перетворювались у регулярні війська (Червоний корпус (Корпус Червоного козацтва під командуванням В. Примакова – В. С.), таращанці, богунці та інші представники знаменитої нейтральної зони)" [58].

Продовжуючи розмірковування в означеному логічному ключі, вочевидь, не зайве загострити додаткову увагу на тому, що безвідносно до того, сталося це з усвідомленого розрахунку, чи ні, однак керівництво КП(б)У, особливо "ліві" його елементи дієво вплинули на його розв'язання. Вони ефективно використали накопичену революційну енергію мас для оперативного відновлення радянської влади на величезних територіях України без залучення з інших (російських) фронтів скільки-небудь значних сил Червоної армії. За рахунок комплектування українськими добровольцями (повстанцями), споряджених в основному трофейною зброєю, бойовий склад військ українського фронту до 15 лютого 1919 р. досяг 43600 багнетів, 3520 шабель, 124 гармат і 606 кулеметів [59, с. 55].

Цього, загалом не чисельного як для масштабів України, контингенту виявилося достатнім, щоб з вражаючою швидкістю потіснити петлюрівську армію, значно посилену Українською Галицькою армією, з території практично всього Лівобережжя, Півдня України, а також значної частини Правобережжя.

Цілком обґрунтовано в доповіді Головного командування Червоної армії В. Леніну і РВР Республіки від 23-25 лютого 1919 р. відзначалось: "… Успішність пропаганди в робітничих районах, збройна підтримка повстанських українських груп створили таку сприятливу обстановку для розв'язання першопочаткових завдань по створенню вигідного висхідного становища для початку боротьби з об'єднаними військами Згоди (Антанти – В. С.) і південних білогвардійських армій, що успіх перевершив всілякі очікування. В даний час міцно зайнята лінія Дніпра від Києва до Катеринослава й Олександрівська і партизанські українські частини, занурившись глибоко в Правобережну Україну, просуваються до берегів Азовського і Чорного морів… Такий великий успіх був досягнутий майже виключно багаточисленними українськими повстанськими військами" [59, с. 158-159].

Посилення (не дуже динамічне й масштабне) військового потенціалу прибічників Радянської влади розвивалося з паралельним процесом послаблення впливу Директорії. Найважливішими тут виявилися дві тенденції. По-перше, це масове невдоволення політикою керівних центрів відновленої УНР, що призвело до наростання антиурядових повстань на Лівобережжі. По-друге, підпорядковане С. Петлюрі повстанське військо (за різними оцінками на початок 1919 р. воно нараховувало в своїх лавах від 100 до 300 тис. чоловік) почало так же блискавично танути, як у листопаді–грудні 1918 р. швидко зростало.

Критично мислячі особистості – В. Винниченко, В. Чеховський, об'єктивно оцінюючи реалії, вбачали вихід у перенесенні центра ваги державної політики на дипломатичний грунт. Так дійшло до переговорів у Москві представників Директорії і Ради Народних міністрів УНР (надзвичайна дипломатична місія С. Мазуренка) з керівниками зовнішньополітичних і військових відомств РСФРР у січні – на початку лютого 1919 р. Детальний аналіз ходу дипломатичних акції детально висвітлювався в історіографії [60] й дозволяє виснувати наступне.

Незважаючи на очевидний прогрес у переговорах (Кремль був зацікавлений у знятті суперечностей з УНР не менше за Директорію), в політичних колах України перевагу здобула "партія війни" (С. Петлюра), яка за будь-яку ціну, в тому числі й оголошенням війни Радянській Росії намагалася здобути прихильність Антанти. Так вдруге за короткий за історичними мірками час (грудень 1917 р. – січень 1918 р.) дипломатичну складову державної політики було принесено в жертву на користь воєнного вектора, що багатьма тверезо мислячими особистостями розцінювалося як самогубство.

Насправді, до другої половини січня 1919 р. і навіть деякий час пізніше – практично до лютого, можна було говорити, що офіційні Москва (а в фарватері її дій змушений був знаходитися і радянський Харків) не виявляли значної агресивної активності щодо Києва, почасти все ще сподіваючись на позитиви від дипломатичних зусиль, хоча одностайності тут не спостерігалося – Г. Пятаков і його прихильники з табору "лівих" знову були невдоволені тим, що російське керівництво намагається замиритися з ворогами радянської влади. Однак ситуація незворотно змінювалась у бік посилення збройного протиборства, хоча для досягнення своєї мети обидва українські владні центри (Харків і Київ) мали обмежені потенційні можливості.

Табору української революції не додали примноження сил ні Акт Злуки (Соборності) 22 січня 1919 р., (більше формального) об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки, ні паліативні невиразні рішення Трудового конгресу України (23–28 січня).

Ще наприкінці січня, під час проведення Трудового конгресу України – своєрідного варіанту національних Установчих зборів як ідеалу всієї доби визвольної революції – стало абсолютно ясним: утриматися в історичній столиці українській владі знову не вдалося. То ж конгрес поспіхом згорнув роботу, не встигнувши належним чином опрацювати державотворчі документи програмної ваги.

У Києві тим часом зростали настрої проти влади Директорії. Дедалі поширював діяльність обласний ревком, керований більшовиками. Досить впливовими особистостями стали С. Косіор (секретар обкому), А. Бубнов (голова ревкому), П. Дегтяренко, О. Ластовський, М. Майоров, П. Слинько, В. Чернявський та інші [61, с. 346], що активізувалися буквально з кожним днем, особливо під враженням поразок армії УНР.

Про безнадійність становища на протирадянському фронті делегати Трудового конгресу дізналися з доповідей В. Винниченка, С. Петлюри, О. Грекова, інших промовців. Як згадував І. Мазепа, "оповідали, що багато в цьому завинив своєю самовільною політикою командуючий лівобережною Україною отаман

Болбочан… Були відомості, що Болбочан не виконав наказу головного командування і не підійшов до Києва з лівого боку Дніпра, чим відкрив більшовикам фронт на лінії Київ–Бахмач. Замість того, щоб підійти до Києва, він самочинно почав відступати на Полтаву, Кременчук і далі до Дніпра для з'єднання з російськими добровольцями, забираючи по дорозі цукор та інше майно і все це направляючи на Одесу.

Наслідком всього цього 22 січня Болбочана арештовано разом з двома російськими старшинами з його штабу, полковником Гайденрайхом і полковником Селіванським і привезено до Києва. Російські старшини з-під арешту втекли, а Болбочана перевезено до Станіславова в Галичину. У зв'язку з Болбочанівською історією "Українська Ставка", орган інформаційного бюро армії, 25 січня писала: "Розкривається нарешті загадка, чого Лівобережна Україна так легко піддавалася агітації проти Директорії УНР і чого вона ставила такий слабкий опір крайнім елементам і наступові чужих ворожих сил. Виявляється, що це діло грандіозної провокації чорної сотні, що захопила була командування лівобережною групою українського війська і свідомо проводила свою роботу в напрямі викликання серед народу недовір'я і ненависті до Директорії і до цілої української справи" [62, с. 129-130].

Уже 27 січня 1919 р. радянські війська наблизилися до Броварів – головної опорної бази УНР на підступах до Києва. Назустріч богунцям, якими командував М. Щорс, С. Петлюра висунув військові формування, чисельність яких в Києві сягала 40 тис. солдатів і офіцерів [63] (1-ша українська радянська дивізія загалом мала трохи більше 10 тис. багнетів). Три дні унерівці стримували атаки богунців (особливо запеклі бої зав'язалися під Димеркою й Богданівкою). Однак, коли залізницею з Ніжина прибуло підкріплення (Таращанський полк 2-ї української радянської дивізії під командуванням В. Боженка), петлюрівці змушені були відступити, залишивши Бровари. Чималу роль при цьому відігравав не надто високий морально-психологічний стан українських вояків. Командири систематично скаржилися на відсутність дисципліни, розклад, масове дезертирство, перехід цілих частин на більшовицький бік і боротьбу проти своїх вчорашніх співбратів [53, с. 584, 585, 587, 593, 601].

Доки керівництво червоних підрозділів готувалося до штурму Києва, з'ясувалося, що Директорія разом з вірними їй військами евакуювалися в напрямку Василькова–Фастова–Білої Церкви. Вранці 5 лютого 1919 р. радянські війська на чолі з М. Щорсом та В. Боженком вступили до столичного міста [53, с. 603-604, 606]. Його комендантом відразу ж було призначено М. Щорса, який наказом № 1 оголосив, що "вся влада в Києві належить Виконавчому комітету Київської Ради робітничих депутатів. Органи колишньої влади відміняються" [64]. Рада, своєю чергою, видала розпорядження про запровадження радянських законів, відміну попередніх порядків.

Тимчасом продовжувався наступ проти військ Директорії на південному напрямку і Правобережжі. Значно активізувалася боротьба повстанських загонів на Поділлі, яку координував і скеровував сільський учитель з Деражнянської волості, більшовик В. Ткачук [53, с. 617, 618, 625]. Подібні процеси протікали і на Київщині, Волині і Поліссі [53, с. 619-620, 622]. Паралельно потужно наростала військова допомога з Радянської Росії [53, с. 620]. Все це разом зумовлювало стрімке посування лінії фронту. Буквально кожного дня надходили повідомлення про встановлення влади рад дедалі в нових пунктах і районах [65].

Достатньо інтенсивною була й розпорядчо-законотворча діяльність робітничо-селянського уряду, засвідчуючи, що він пильно контролював розвиток подій, тримав руку на пульсі життя [53, с. 591]. Великої уваги надавалося, зокрема, ідейно-виховним заходам у військах, зміцненню дисципліни [53, с. 596, 598, 608-612, 621-622, 623, 628-634, 636-638]. Продовжуючи відступати, Дієва армія УНР неухильно втрачала бойові якості, скорочувався її кількісний склад. Після відходу з Києва на боці Директорії було близько 26 тис. військовиків [43, с. 349], однак їх число дедалі тануло.

Знайшовши притулок у Вінниці, провід УНР гарячково шукав шляхів переламу несприятливої ситуації.

Відсутність скільки-небудь узгодженої спільної платформи, принаймні для більшості політичних сил, об'єктивно зацікавлених у продовженні і поглибленні революції, прагнення кожної політичної сили висунути на перший план власні завдання, аморфність і розколи практично всіх українських партій, амбітність їхніх лідерів, яким часто бракувало серйозного політичного досвіду, – далеко не повний перелік внутрішніх причин того кризового стану, в якому опинилася Українська революція вже на кінець зими – початок весни 1919 р. Якщо додати до них вкрай несприятливі, навіть ворожі зовнішні чинники і невдалі дії, спрямовані на те, щоб їх хоч якимсь чином нейтралізувати, стає зрозумілою вся трагічність ситуації після евакуації проводу Української Народної Республіки на Поділля.

"… Роз'єднання українських сил катастрофічно збільшилося, – "див" у найболючішу точку проблеми І. Мазепа. – … Після переїзду Директорії в Винницю безладдя, яке панувало в Києві, ще збільшилося" [62, с. 135]. Тобто зростали, примножувалися передусім негативні прояви і тенденції.

Головною їх причиною стало те, що дії Директорії, уряду УНР після Трудового конгресу України дедалі розходилися із інтересами мас. "Масла у вогонь" підливали самочинні дії отаманів, які теж виступали від імені Директорії. Невдоволені маси протиставляли себе керівним центрам українського руху. Факти й документи свідчать про зростаючу ворожість трудящих до Директорії. Так, головне інформаційне бюро республіканської армії 15 лютого повідомляло про настрої селян Подільської губернії: "Склалась у селян думка, що їм землю дають зимою, а землю літом порядкують пани… Селяни настроєні проти Директорії, елементи більшовицькі мають великий вплив, як тільки прийдуть більшовики, то все населення пристане до них… Населення дуже хоче, щоб більшовики прийшли якнайскоріше, бо вони б'ють панів і передають народові панське добро…" [66]. Подібна атмосфера була характерною для всього Правобережжя. Селяни дедалі активніше відгукувалися на заклики більшовиків підніматися на збройну боротьбу проти Директорії, уряду УНР. Створювалися партизанські загони, які

ліквідовували владу місцевих органів у цілих повітах, особливо ж із наближенням радянських військ. Вельми показовими тут були дії селян Чигиринського, Уманського, Звенигородського, Таращанського, Черкаського повітів, для яких непокора будь-якій владі ставала звичним явищем [61, с. 347-348].

У Придністров'ї та на Поділлі також утворилася досить розгалужена мережа партизанських загонів, що один за одним ставали на шлях збройного опору владі. Бої ставали чимраз запеклішими і кривавішими. Безпосереднє керівництво ними здійснював Подільський губернський військово-революційний комітет, обраний подільським з'їздом ревкомів 10 лютого 1919 р. Більшість у ньому належала більшовикам, а до складу входили боротьбисти та російські ліві есери-борбісти, що підтримували радянську платформу і брали участь у повстанському русі.

У ніч на 15 лютого 1919 р. за наказом РВК розпочалося повстання в Проскурівському, Могилів-Подільському, Летичівському, Вінницькому та Гайсинському повітах. Надзвичайної напруги набули події у перших двох повітах, передусім у їхніх центрах – Проскурові та Могилеві-Подільському.

Поступово повстанський рух охоплював степову зону – південь Катеринославщини, Херсонщину, Північну Таврію. Про його розмах можна судити навіть з такого короткого газетного повідомлення: "Всі залізничні лінії між станціями Корсунь – Цвіткове – Бобринські – Кам'янка – Фундуклеївка – Цибулеве – Єлисаветград – Знам'янка – Користівка – Олександрія – Волинська – Кривий Ріг – Долгінцево – Апостолово перебувають в руках партизан, які ведуть боротьбу під прапором Радянської влади" [67].

Антиурядові виступи один з лідерів УПСР П. Христюк кваліфікував як "оружну боротьбу українського робітництва й безземельного та малоземельного селянства проти Директорії" (назва відповідного параграфа книги "Замітки і матеріали до історії Української революції"), як "внутрішній, цілком український робітниче-селянський фронт" [68, с. 75, 78].

Це істотно допомагало військам радянської Росії і Тимчасового робітничо-селянського уряду України переможним маршем просуватися углиб України. Сил для ведення війни з ними практично не було. Населення масово відмовлялося вступати до лав армії УНР, дуже нервово і чимдалі ворожіше реагуючи на зусилля вербувальних комісій і спроби розв'язати цю проблему силовими методами.

Чимдалі ставало очевидним, що політичний провід УНР, витративши немало дорогого часу, йдучи на поступки, виправдати які (це багато хто розумів уже тоді) буде проблематично, не лише не одержав підтримки з боку Антанти, а й виявився елементарно ошуканим. Та пригнічений моральний стан, розчарування, можливо, ще якось і можна було пережити. Однак (що незрівнянно гірше) – невідворотно й інтенсивно насувалася катастрофа на фронті.

Керівництву УНР доводилося евакуюватися (і знову поспіхом) уже з Вінниці. А Директорія й Рада народних міністрів продовжували втрачати підтримку. Почастішали випадки ворожого ставлення до них навіть з боку тих, хто ще донедавна складав кістяк української армії – Січових стрільців. Їх представники, зокрема, 14 лютого 1919 р. заявили Київському виконкому ради про підтримку робітничо-селянської Ради й попросили зарахувати їх до лав Червоної армії [69].

Бюро української преси повідомляло, що з початку лютого кількість перебіжчиків з петлюрівських військ до червоних сягала 300–500 чоловік щоденно [53, с. 601].

Факти переходу в радянський табір, створення партизанських загонів, підготовки і здійснення повстань проти влади Директорії містяться не лише в документах більшовицького походження, а й у численних повідомленнях, донесеннях, звітах військового командування різних рівнів Дієвої армії УНР. В архівних фондах збереглися такі свідчення про події в містечках Коростишів, Радомишль і Малин Київської губернії, Проскурові й Могилеві Подільської губернії, практично на всьому Правобережжі [70].

Загрозливу тенденцію не могли перервати навіть жорстокі репресії. Маси переходили на бік більшовиків, а "армія Директорії продовжувала розкладатись не днями, а годинами" [62, с. 121]. Ситуація чимдалі складалася на користь радянської влади.

Зробивши після захоплення Києва двотижневу паузу, підтягнувши й перегрупувавши сили, радянські війська у другій половині лютого 1919 р. здійснили успішні удари в напрямку Фастів – Біла Церква й Кременчук – Знам'янка – Цвіткове. На початку березня було проведено операції з захоплення Козятина й Бердичева, а невдовзі – й Житомира.

У другій половині березня війська УНР не змогли втримати Вінницю і Жмеринку, внаслідок чого фронт був поділений на дві частини: правофлангову (південну) – тут, в районі Вапнярки, оперувала переважно Запорозька дивізія; і лівофлангову (західну), де діяли війська УНР переважно вздовж ліній Могилів – Летичів – Хмільник, Житомир – Коростень – Сарни. Між цими частинами вклинились радянські війська.

Однак, використавши концентрацію головних більшовицьких сил на напрямку Козятин – Вінниця, війська Директорії після відповідної передислокації атакували правий фланг червоних і вибили їх з Сарн, Коростеня й Житомира, створивши безпосередньо загрозу як Києву, так і тилам 1-ї Української радянської дивізії, що під командуванням М. Щорса вже розгорнула наступ на Жмеринку. Під ударом корпусу Січових стрільців з заходу, з боку Полонного – Шепетівки, опинився Бердичів, тоді як з південного сходу на Козятин розгорнули наступ частини Запорозького корпусу. Війська М. Щорса, що перебували в районі Вінниці між Жмеринкою та Бердичевом – Козятином, у разі здобуття вірними С. Петлюрі силами цих двох вузлових станцій були б відрізані від Києва і опинилися б в оточенні.

Зайнявши 23 березня станцію Городянка, що за 50 км від столиці, українські полки змусили серйозно похвилюватися радянське керівництво. Останнє лише ціною відчайдушних заходів, серйозного збільшення сил змогло відбити загони С. Петлюри [71].

На моральному стані української армії відчутно позначилась і катастрофа антантівських інтервентів на

Півдні, які саме в той момент не витримали першого ж військового натиску. Тут здійснило блискавичний наступ угрупування колишнього петлюрівського отамана М. Григор'єва, що перейшов на бік Червоної армії. Його загін налічував 5–6 тис. чоловік [72, с. 60] (в історіографії трапляються й дані про 15–20 тис. "напівпартизанського війська" [73], однак, гадається, це завищені дані).

Їм протистояв антантівський десант у 60 тис. забезпечених всім необхідним військових [74, с. 316]. Проте це не завадило загонам М. Григор'єва раптовим ударом 2 березня 1919 р. ввійти до Херсона (бої тут тривали до 10 березня), 12 березня захопити Миколаїв, а невдовзі й залізницю Березівка – Веселинівка – Воскресенськ, загрожуючи таким чином з півночі Одесі, а з півдня – незахищеному правому флангу південної групи військ Директорії – Запорозькому корпусу. 14 березня (за іншими даними – 15) французьке командування проголосило Одесу в стані облоги. За кілька днів було створено Комітет оборони, однак протягом наступних двох тижнів ніяких активних дій проти сил М. Григор'єва війська Антанти й добровольці (їх було близько 5 тис.) не здійснювали. Це дало змогу радянським військам розпочати наступ на південне угрупування сил Директорії, примушуючи його відходити до Дністра. Внаслідок цього все лівобережжя Дністра, від Могилева-Подільського майже до самої Одеси, в кінці березня опинилося в руках більшовиків.

3 квітня інтервенти Антанти почали панічну евакуацію з Одеси, а за 3 дні до міста ввійшли війська Григор'єва.

Тим часом під натиском радянської армії у зв'язку з несприятливою стратегічною обстановкою війська УНР 7 квітня залишили Коростень, 12 квітня – Житомир, 17 квітня – Кам'янець-Подільський, 20 квітня – Гусятин і Новоград-Волинський.

Практично паралельно з цими подіями остаточної поразки зазнало й південне угрупування армії УНР. Його головну частину – Запорозький корпус (близько 8 тис. чоловік) було відтиснуто в районі Тирасполя до Дністра.

16–17 квітня війська УНР змушені були відступити через Бендерський міст на румунську територію, де були інтерновані, а їхнє військове майно стало здобиччю Румунії. Друга частина (близько 10 тис. чоловік) обрала інший шлях. Істотне полівіння, практичне "збільшення" Південно-Західного республіканського фронту привело до створення 21 березня 1919 р. Революційного комітету на чолі з отаманом Волохом. Комітет того ж дня оголосив на станції Вапнярка універсал, в якому заявляв, що українське військо стає на платформу радянської влади і прагне до миру з радянським урядом. Проте з різних причин Революційний комітет не перетворився на серйозний політичний осередок. З його спроб домовитися з радянським військом нічого не вийшло. У відповідь на пропозицію миру більшовики повели ще енергійніший наступ; окремі українські військові відділи, що перейшли на бік більшовиків, було роззброєно, багато козаків перебито [75].

Військові поразки змусили українську армію відступити на захід, притиснутися до колишнього австрійського кордону на вузькій смужці північного Поділля й Волині. Наддніпрянська армія розташувалася у районах Луцька (Холмська група), Сарн (Північна група), Рівного (група Січових стрільців) і Крем'янця (Запорозька група) [76, с. 459-460]. Міць війська Директорії була підірвана. За 5 місяців війни армія УНР скоротилася з 300 тис. до 30 тис. вояків, з яких не більше 15 тис. були боєздатними [76, с. 505].

Безнадійність ситуації, безпорадність дій керівництва УНР навесні 1919 р. були майже абсолютними: "Опинившись без війська, втративши зв'язок з Одесою, оставлена революційним селянством та робітництвом, остапенківщина розбіглась з Проскурова хто куди: Голова Директорії і Головний Отаман С. Петлюра на Волинь, де ще було трохи республіканського війська під командою "Отамана" Оскілка; члени Директорії – П. Андріївський до Галичини, Швець і Макаренко – застрягли на лінії Ярмолинці – Гусятин; два міністри попали до Кам'янця, кілька опинилось в Галичині, решта зникла була десь без вісти. Так сама себе зліквідувала остапенківщина, а разом ледве не зовсім зліквідувала й українську державність, возглавляєму Директорією" [68, с. 108].

І це зовсім не поодиноке свідчення активного учасника подій, добре обізнаного зі станом справ П. Христюка. Подібну картину змальовував через дев'ять років й І. Мазепа, інші об'єктивні особистості, історики.

Так вдруге за короткий термін питання про владу в Україні (практично на усіх її теренах) було розв'язане. І знову не на користь її влади, яка іменувалася національною, принаймні, брала на себе відповідальність заявляти про це офіційно.

* * *

Аналіз поставленої проблеми спонукає до серйозних роздумів, дозволяє прийти до низки висновків, найважливіші з яких можна звести до наступного.

В обох розглянутих апогейних періодах боротьби за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1918 р. і кінець 1918 р. – початок 1919 р.), коли найвизначальнішу роль відігравали вектори різноспрямованого тяжіння внутріполітичних сил у взаємопереплетенні з українсько-російськими стосунками, існували не просто різні варіанти розвитку подій – за столом переговорів, чи на воєнних ристалищах. Це, зрештою, виявилися альтернативні шляхи, на практиці не поєднані, взаємовиключні. Обидва рази, після невдалих спроб зняти суперечності за допомогою дипломатичних акцій, справа завершувалася переростанням політичного протистояння у площину військових дій.

Слід також мати на увазі, що обидва рази кількість власне російських збройних сил, які виявилися задіяними на "українському театрі воєнних дій", була явно незначною, якщо зважати на масштаби території України і кількість населення на ній. Можна з достатньо обґрунтованим рівнем вірогідності стверджувати, що на перший план у детермінації кінцевого результату боротьби за владу відігравали внутрішні чинники – реальна розстановка політичних сил в Україні, позиції й настрої переважаючих мас народу, нації.

На необхідність реалістичного врахування незаперечних фактів, всупереч тиражуванню сумнівних абстрактних ідеологічних стереотипів не раз звертали

увагу як відповідальні вітчизняні дослідники, так і ті їх зарубіжні колеги, які намагалися послідовно дотримуватися об'єктивних наукових критеріїв. Так, наприклад, відомий діаспорний історик і публіцист, праці якого відзначаються нахилом до аргументованих, серйозних, продуманих, ретельно виважених по суті філософських узагальнень, І. Лисяк-Рудницький писав: "… Легенда, що її треба здати до архіву, це казка про "безчисленні полчища" ворогів, що під їх ударами буцімто завалилася українська державність. У дійсності інтервенційні московські армії під час першої та другої навали (зими 1917-18 рр. та 1918-19 рр.) були відносно малі. Кремль до літа 1919 р. не диспонував великою регулярною армією. Совєтська експансія була здібна поширюватися на ті країни, що їхнє власне безголів'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтицькі республіки, розташовані перед воротами Петрограда, то чи ж не повинна була встояти кількадесятимільйонна Україна з її велетенськими ресурсами? Також міжнародна кон'юнктура української справи була впродовж перших двох років революції сприятлива. Отже, причини невдачі треба шукати насамперед у внутрішньому стані самого громадянства України" [77, с. 215].

Гадається, що наведений вище фактологічний аналіз і неупереджені висновки з нього значно актуалізуються найостаннішими подіями в Україні. При всій умовності, відтак – неабсолютності історичних паралелей, що в даному разі самі-собою напрошуються, є немалий сенс у тому, щоб усе ж замислитись над повчальними уроками минулого, творчо їх застосувати при виробленні в дуже непростих нинішніх обставинах надійного політичного курсу, обранні векторів перспективного прогресивного поступу. Зовсім не наполягаючи на тому, що означене повинно обов'язково мати вирішальне значення, уважне, розважливе врахування історичного досвіду, поряд з іншими елементами теоретичних обґрунтувань і передбачень, може забезпечити бажаний і потрібний ефект, а Україна зайняти гідне місце в міжнародній співдружності.

Список використаних джерел

35. Див.: Солдатенко В. Ф. Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода // Україна дипломатична. Вип. II. – К., 2002. – с. 248–263; Його ж. Берестейський договір: військова складова та її реалізація в Україні // Україна дипломатична. Вип. VII. – К., 2006. – с. 463–487.

36. Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. – К., 1997. – Т. 2. – С. 137–139 та ін.

37. Див.: Притуляк А. А. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 62-71.

38. Деникин А. И. Гетьманство й Директория на Украине // Революция на Украине: по мемуарам белых. – М.-Л., 1930.

39. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. I.

40. Минц И. И. Год 1918. – М., 1982.

41. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942.

42. Див.: Білан Ю. Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918–1920 роках. – К., 1957.

43. Історія Української РСР. У 8-ми томах., 10 кн. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977.

44. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. – К., 1977.

45. Документ внешней политики СССР. – Т. 1. – М., 1957. – С. 122; Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х томах. – Т. 1. – К., 2004. – С. 142–143.

46. Див.: Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Зб. док. і матеріалів. – Київ–Нью-Йорк–Філадельфія. – 1999. – С. 369; Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923. – Т. II. – Ужгород, 1930. – С. 261–288; Солдатенко В. Зовнішньополітичний курс гетьманської держави Павла Скоропадського // Україна дипломатична. Вип. IV. – К., 2004. – С. 336–354.

47. Див.: Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т. II. Рік 1918. – К., 2009. – С. 343–398.

48. Див.: Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. – Т. II. – 1918. – С. 330–336; Його ж. Георгій Пятаков: миттєвості неспокійної долі. – К., 2004. – С. 214–222.

49. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г. Протоколы. – К., 1991.

50. Див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн.. – К., 2012.

51. Затонский В. К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Летопись революции. – 1930. – № 1 (10). – С. 143–144.

52. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1; Гражданская война на Украине, 1918–1920: сб. документов и материалов в 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 456–457.

53. Гражданская война на Украине, 1918–1920: сб. документов и материалов в 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1.

54. Гражданская война на Украине, 1918–1920: сб. документов и материалов в 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 426 – 431, 451, 455; Голос Києва. – 1918. – 14 ноября.

55. Див.: Савченко В. Авантюристы гражданской войны. – М., 2000.

56. Звезда. – 1918. – 4 дек.

57. Гражданская война на Украине… – Т. – Кн. 1. – С. 527; Известия Харьковского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 3 янв.

58. Затонский В. П. Как была основана КП(б)У // Коммунист (Харьков). – 1921. – 7 ноября.

59. Див.: Директиви командования фронтов Красной Армии (1917–1922): Сб. документов. – М., 1978. – Т. 4.

60. Див.: Симоненко Р. Г., Реєнт О. П. Українсько-радянські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.). Документи. – К., 1996. – С. 85; Солдатенко В. Ф. Надзвичайна дипломатична місія УНР до Москви 1919 р. // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 10. – К., 2009. – С. 375–405; Його ж. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4-х т. – Т. III. Рік 1919. – К., 2010. – С. 83–125.

61. Див.: Історія Української РСР. У 8-ми т., 10 кн. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977.

62. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921:І. Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія. ІІ. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001.

63. Известия Временного рабочее-крестьянского правительства Украины и Харьковского совета депутатов. – 1919. – 29 января. – № 31.

64. Киевский коммунист. – 1919. – 6 февраля.

65. Див.: Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 347–348; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – С. 125–126.

66. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 152.

67. Киевскийкоммунист. – 1919. – 9февраля.

68. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. IУ. – Прага, 1922.

69. Известия Временного рабочее-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 20 февраля. – № 49.

70. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 5; Спр. 33. – Арк. 3, 54, 255–258 та ін.

71. Українська РСР в період громадянської війни, 1917 – 1921 рр. У 3-х т. – Т. 2. – К., 1968. – С. 100–101; Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 129; Мазепа І. Назв. праця. – С. 187–188.

72. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації й бойових дій Українських Збройних сил. 1917–1921. – К., 1995.

73. Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. – К.,

1992. – Т. 2. – С. 522; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С. 231; Великий жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 143–144.

74. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993.

75. Історія українського війська: від княжих часів до 20-х років ХХ ст. – Львів, 1992 рр. – С. 460; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 2. – С. 102; Удовиченко О. І. Назв. праця. – С. 60.

76. Історія українського війська: від княжих часів до 20-х років ХХ ст. – Львів, 1992.

76. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973.

Soldatenko V. F., *Doctor of Historical Sciences, Professor, corresponding member of the NAS of Ukraine, chief researcher at the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv),veid@ipiend.gov.ua*

The problem of correlation of diplomatic and military factors in the struggle for power in Ukraine (1917 -beginning of 1919)

Draws attention to the dialectic relation diplomatic and military factors on one of the crucial milestones of national history in 1917 - 1919. Experience of relations between Ukrainian and Russian political forces allows us to derive a number of instructive lessons for today.

Keywords: *revolution, state, international relations, diplomacy, negotiation, armed forces, military action.*

Солдатенко В. Ф., *доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, главный научный сотрудник Института политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины. veid@ipiend.gov.ua*

Проблема соотношения дипломатических и военных факторов в борьбе за власть в Украине (1917 г. – начало 1919 г.)

Привлекается внимание к диалектике соотношения дипломатических и военных факторов на одном из переломных рубежей отечественной истории в 1917 – 1919 гг. Опыт отношений между украинскими и общероссийскими политическими силами позволяет вывести ряд поучительных уроков для сегодняшнего дня.

Ключевые слова: *революция, государственность, международные отношения, дипломатия, переговоры, вооруженные силы, военные действия.*

* * *

УДК 94(477)(092)+883.3(092)

Щербатюк В. М.
доктор історичних наук, доцент, професор
кафедри історії держави та права,
Національна академія внутрішніх справ
(Україна, Київ), vytoki@ukr.net

ПЕРШІ КРОКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ШЛЯХУ ДО ВЕРШИН ТВОРЧОСТІ: РОЗДУМИ ТА НАУКОВІ ПОШУКИ У РІК 200-РІЧЧЯ МИТЦЯ

У статті висвітлено найперші кроки Тараса Шевченка у пошуках учителя маляра на Малій Батьківщині, показано вплив історії рідного краю на формування історичної та національної свідомості малого Тараса. Окреслені територіальні межі Малої Батьківщини митця. Охарактеризовані заходи щодо увічнення постаті Тараса Григоровича на його Батьківщині та певні складнощі пов'язані з цим.

Ключові слова*: Тарас Григорович Шевченко, Мала Батьківщина, Моринці, Лисянка, дослідження, увічнення імені*

Важким було життя селян-кріпаків у підросійській Україні. Батьки працювали на панщині, а малих дітей доглядали старші брати та сестри. Так було й з Тарасом Шевченком, допитливість до знань якого штовхала на численні подорожі – найперше пізнати своє село, коли малолітнім ходив за його межі шукати "залізні стовпи, що підпирають небо", а згодом – свій край у пошуках учителя малювання.

У статті ставимо за мету висвітлити найперші кроки Тараса Шевченка у пошуках учителя малярства на теренах своєї Малої Батьківщини. Для її досягнення необхідно вирішити наступні завдання: територіально окреслити землі Малої Батьківщини Т. Шевченка, навівши зафіксовані в історіографії описи її чарівної природи та славного історичного минулого; показати вплив героїчногоминулого краю, розповідей про нього на формування історичної та національної свідомості малого Тараса; розкрити особливості найперших дитячих спроб Шевченка в ході пошуків учителя-маляра та розкритиїх значення у житті всесвітньовідомого митця; висвітлити заходи щодо увічнення постаті Тараса Григоровича на його Батьківщині та певні складнощі, пов'язані з цим.

Життю і творчості Т.Г. Шевченка приділялизначну увагуяк його сучасники – М. Чалий [1], Ф. Лебединцев [2], О. Лазаревський [3], Ю. Талько-Гринцевич [5], В. Маслов [5] та ін., так і наступні поколіннянауковців, письменників, громадських діячів– С. Єфремов, П. Филипович, М. Новицький [6], С. Смаль-Стоцький [7], Л. Білецький [8], М. Бернштейн [9], І. Айзеншток [10], Ф. Колесса [11], П. Зайцев [12], П. Федченко [13], М. Ткаченко [14], Ю. Івакін [15], В. Анісов і Є. Середа [16], Ю. Бойко [17], Є. Кирилюк [18], І. Драч [19], С. Шаховський [20], М. Комишанченко [21], П. Кононенко [22], М. Дубина [23], О. Яблонська [24], Є. Сверстюк [25], В. Поліщук [26], Ю. Дядищева-Росовецька [27], М. Наєнко [28], О. Забужко [29], І. Дзюба [30], О. Сліпушко [31] та ін.

Попри велику кількість досліджень, присвячених Тарасові Шевченку (лише бібліографічний покажчик "Шевченкознавство в Київському національному університеті (1860–2003)" налічує 1460 найменувань [32]), важливим у сучасному шевченкознавстві є дослідження ранньої діяльності митця, висвітлення перших кроків на стежині творчості, що формуваласячерез призму сприйняття історії рідного краю, місцевих пісенних і побутово-етнографічних традиційМалої Батьківщини. Завдяки впливу останніх проходило становлення Тарасового світогляду. Так, у дослідженні В. Коломійця та О. Іванової "Художня трансформація фольклорних мотивів у ранній романтичній творчості Тараса Шевченка" висвітлено сприятливий вплив на романтичну поетичну творчість Тараса українських народнопісенних надбань [33]. Зіставлення аналізу початкових варіантів ранніх творів Шевченка з пізнішими авторськими редакціями здійснила О. Кулікова [34]. Творчо-редакційну роботу Т. Шевченка над поезією раннього періоду дослідив В. Ващук [35]. До романтичних початків творчості Т. Шевченка звернулась З. Геник-Березовська [36]. Усі дослідники доходять безсумнівного висновку, що світосприйняття дитячих років зіграловагомурольу формуванні Шевченка як митця. Це яскраво простежується і в колективних історико-краєзнавчих дослідженнях, що здійснюються фахівцями на Батьківщині Тараса [37], у наукових працяхйого земляків Н. Зборовської[*] [38], Т. Конончук [39],

[*] Зборовська Ніла Вікторівна (27 вересня 1962 р., с. Рубаний міст Лисянського району Черкаської області – 24 серпня 2011 р., похована на батьківщині) – український літературознавець, письменниця і психоаналітик, доктор філологічних наук, директор Центру гендерних досліджень, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, доцент

В. Мельниченка [40], С. Брижицької [41], З. Тараханн-Березі [42], Р. Танани [43], О. Шарапи [44] та інших, в увічненні і вшануванні імені Великого Кобзаря в дослідженнях [41] та окремих заходах [45]. Щодо останніх, тона батьківщині Т. Шевченка, у містечку Лисянка, місцеве районне керівництво займало негативну позицію, мотивуючи її відсутністю, на їх погляд, такого "виняткового випадку" [46]. Подібні відповіді звучали з Лисянки на звернення Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців, краєзнавців Лисянщини та науковців Києва [47]. З Черкаської обласної адміністраціїпротягом 2011–2013 рр. у відповідь науковцям [48] і на звернення депутата Верховної Ради України О. Шевченка [49] безуспішно обіцялистворити відповідну комісію та вивчити це та ряд інших, пов'язаних з музеєм, питань.Таке ставлення влади значною мірою перешкоджало краєзнавчій роботі в регіоні. Найбільше дивує те, що31 жовтня 2013 р. у Лисянці під час зборівпрофкому клубних працівників спільно з керівництвом музею, розглядаючи питання присвоєння закладу імені Т. Шевченка та заслухавши доповідідиректора музею В. Діженко, працівників відділу культури районної адміністрації А. Тарасенко та музею К. Шуляки, ухвалили, що з числа постатей, які "залишили великий вклад в історії України та Лисянщини неможливо виділити когось одного, обходячи інших" [50]. Подібний "професіоналізм" директора музею та працівників відділу культури адміністрації, а точніше, його відсутністьу час коли весь світ уже давно виділив "з поміж інших" Генія і Пророка української нації Тараса Шевченка, а у Лисянці цього зробити не можутьі нині, шкодить розвитку науки та краєзнавчого руху у Лисянському районі та й вцілому на батьківщині Тараса Григоровича!Більше того, на фасаді закладу без будь-якого на те письмового рішення районних органів влади чи музею вже кілька років видніється барельєф колишнього інструктора Лисянського райкому Компартії України, уродженця Російської Федерації, котрий, перебуваючи шість років на цій посаді, на виконання розпоряджень Лисянського райкому партії разом з іншими педагогами, працівниками районної бібліотеки та місцевими громадськими діячами Лисянки, взяв участь у організації створення місцевого краєзнавчого музею, що було наслідком лібералізації суспільного життя в Україні. Останнє закономірно відобразилосьу 1960-х роках на розвитку, зокрема на Черкащині, громадського музейництва [51]. Щоправда до святкування 200-річчя Тараса Шевченка керівники Лисянського району та директор закладу вдалися, так би мовити, до маскування барельєфу, закривши його тумбою і пофарбувавши під колір фасаду музею. Позиція керівників Лисянського району щодо увічнення імені Тараса Шевченка у назві Лисянського районного музею, на жаль, не відрізняється й після зміни у лютому–березні 2014 р. влади в Україні, що наглядно засвідченопозицією голови Лисянської районної ради А. Лисичкіна [52] на чергове звернення представників наукової громади Києва [53]. Наподібні антинародні дії влади на Лисянщині та пануючу там неправду в місцевих ЗМІ, ще у 2005 р.,звертав увагу відомий український письменник В. Шкляр [54]. Цікаво, що управління культури Черкаської ОДА у березні 2014 р. переклало вирішення питання по увічненню Т. Шевченката ряд інших музейних питань на керівництво Лисянського району, як засвідчуєлист за підписом заступника начальника-начальника відділу охорони культурної спадщини, музейної справи та з питань релігій М. Сухового [55], автора попередніх листів-зволіканьщодоувічнення імені Тараса Шевченка, написаних ним при попередній владі Черкаського ОДА під керівництвом С. Тулуба.Він жевідмовив увідновленні музейної бібліотекиу попереднійїї кімнаті з наявним там робочим місцем для читачів, де вони могли б працювати з численними каталогізованими краєзнавчими працями, зібраними за 45 років роботи музею, мотивуючи, так званою відпискою, що "бібліотека відповідає усім санітарним нормам для її повноцінного функціонування" [55].

Водночас вже кілька років не змінюється позиція у Лисянці й щодо відновлення імені Тараса Шевченка у назві Лисянського навчально-виховного комплексу "Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 1 – гімназія". Школі ще у 1918 р. було присвоєно ім'я Тараса Шевченка. Ця пропозиція не сприймається окремими педагогами школи, вихованими ще на радянському ідеологічному ґрунті, які, очевидно, не спроможні від нього відмовитись, адже нині Тарас Шевченко постає не лишеяк революціонер-демократ і борець з панським гнобленням, що наполегливо насаджувалось у радянському суспільстві, а перш за все, як поборник національних інтересів українського народу.

Поставленим у дослідженні завданнямта увічненню імені Тараса Шевченка ми вже приділяли увагу в ході діяльності краєзнавчої організації "Витоки" Національної спілки краєзнавців України. Зокрема,це яскраво засвідчено у наукових виданнях "Спілка "Витоки" у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи" [56] та "Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження" [37]. Автор даної публікації безпосередньо причетний до діяльності краєзнавчої організації "Витоки" та зазначених видань і пишається тим, що пощастило народитись на Малій батьківщині Тараса Шевченка і бути його земляком, ходити тими ж стежками, де Тарас, як він сам писав, сходив їх "малими босими ногами", з дитинства вбирати в себе ту надзвичайно трепетну любов до Шевченка, яка царить у його краї. Тому пропаганду Малої Батьківщини Шевченка, Тараса Шевченка і творчості митця ми несемо у своїх дослідженнях не лише в Україні. Наші праці читають у бібліотеках Польщі, Чехії, Німеччини, Великої Британії, США, Росії.

І, коли ми говоримо про край, де народився Великий Кобзар, на думку спадають слова І. Нечуя-Левицького – відомого українського письменника-реаліста, уродженця Шевченкового краю, написані ним у творах "Кайдашева сім'я" та "Бурлачка": "Недалеко од Богуслава, коло Росі… На високих гривах гір кругом… зеленіє старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканка, гарно побгалась складка, позападала в вузькі долини тисячами оборок та

кафедри теорії та історії світової літератури Київського національного лінгвістичного університету. Авторка численних есеїв, декількох прозових творів і понад 100 наукових досліджень.

жмутів…" [57]. А далі: "Од самого берега Росі, на південь, де Канівський повіт межується з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти на Україні. Дрібні та круті гори од самої Росі йдуть ніби крутими хвилями. На крутих горах, по глибоких долинах подекуди зеленіють дубові та грабові старі ліси. Усі села суспіль ніби залиті старими садками. Ідеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки улиць скрізь стоять садки, наче зелені стіни. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати... Які пишні села в цім краї бувають весною, коли зацвітуть садки! Одно село зовсім запало в глибоку долину й неначе потонуло в білому цвіту садків, як у молочному озері; друге стоїть на спадистій горі й красується в яблунях та черешнях проти сонця, неначе біле марево в прозорій імлі…. З таких пишних садків вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така ж поетична, як ті садки весняної доби" [58].

Саме в цьому краї і пройшло дитинство Тараса. Під впливом величної історії формувався його світогляд, а перекази і легенди, що їх розповідали дід Іван та місцеві жителі, пробуджували у хлопця любов до Малої Батьківщини і України, формували в нього почуття добра, героїзму і патріотизму, усвідомлення величі українського народу і глибокої шани до нього. І тут виникає запитання: як конкретизувати і територіально окреслити Малу Батьківщину Тараса – чи це лише Моринці колишнього Звенигородського повіту, чи то Моринці і Кирилівка (нині Шевченкове), чи Звенигородщина в цілому? У свійчас ми висловили нашу думку у Національному музеї Тараса Шевченка під час презентації історико-етнографічного дослідження "Шевченків край". Ця територія визначається навколо села Моринці – місця народження Т. Шевченка. Це терени, де минули дитячі роки Тараса і де він з батьком відвідував місцеві ярмарки та базари, зазнав кріпацької дитячої праці, подорожував навколишніми селами у пошуках учителя-маляра, мріючи про краще життя і пізнаючи світ. У сучасному територіально-адміністративному поділі України це Звенигородський, частково Катеринопільський, Корсунь-Шевченківський, Богуславський та Лисянський райони Черкаської і Київської областей. В історичному сенсі – це частина колишньої Південної Київщини, що простяглася вздовж Росави, Росі, Гнилого Тікича, Вільшанки та багатьох менших річок, які доповнюють басейни Дніпра та Південного Бугу [59].

Підґрунтя такого визначення, скоріш за все, потрібно шукати в історії краю. Справа в тому, що коли 1795 р. розпалася Річ Посполита, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. землі Правобережної України почали ділити за принципом губерній. Документально підтвердженими є факти, коли адміністративні кордони до і після офіційного відкриття губерній змінювалися на прохання приватних осіб [60], про це пишуть сучасні науковці [61]. Землевласники просили не розділяти їхніх володінь кордонами. Губернатори по можливості йшли на зустріч проханням. Як наслідок, інколи відбувалася передача землі одного повіту іншому, навіть без урахування зміни загальної кількості їх населення. Це часто призводило до порушення встановлених законодавством норм. Нерідко центри повітів визначалися необґрунтовано, що спонукало у подальшому до територіально-адміністративних змін. Так, 11 січня 1798 р., враховуючи, що місто Катеринопіль розташувалося у низькій болотистій місцевості, центр повіту перенесли до м. Звенигородка. Відповідно повіт став іменуватися Звенигородським [61]. У цьому повіті внаслідок територіальних змін окремі населені пункти виявилися дуже віддаленими від адміністративного центру. Наприклад, відстань від північних сіл повіту – Моринці, Верещаки, Почапинці, Журжинці, Хижинці та ін. до Звенигородки склала від 35 до 50 км. [62] І це за умови, що ці населені пункти здавна тяжіли до ближчого центру – містечка Лисянки, адже більшість з них ще з другої половини XVII ст. складали Лисянський маєток. Частина сіл Лисянського маєтку,в тому числі й Моринці, в період з 1650-х років до кінця XVII ст. належали Костянтину Виговському, брату гетьмана України Івана Виговського [63]. Тому є цілком логічним до історичної Лисянщини [64] відносити с. Моринці. Проте й Лисянка в ході нового територіального поділу була включена до Звенигородського повіту.

А оскільки Тарасвиявив свій нахил до малювання дуже рано, тому є цілком зрозумілим, що у пошуках учителя малярав першу чергувін звернув увагу на найближче до Моринець волосне містечко Лисянку, де місцевий дяк Єфрем славився умінням іконопису.Так, у дослідженнях О. Лазаревського зафіксовано: "С раннего детства у Т. Гр. Шевченко была заметна страсть к рисованиию: где только можно было, на стенах, дверях, дорогах, Шевченко постоянно малевал. В школе, когда уже он мог достать бумагу и карандаш, страсть эта развилась в нем еще сильнее" [65]. Ф. Лебединцев про буття Т. Шевченка у священика Г. Кошиця зазначав: "...в досужие часы рисовал углем на коморе и стайне петухов, людей, церковь, даже и киевскую дзвиницю" [66], яку, вочевидь, вперше побачив, коли возив сина Кошиця до Київської семінарії.

Своє перебування 1826 р. у лисянського дяка Тарас Шевченко описав у повісті"Прогулка с удовольсвием и не без морали", яку писав 1855–1858 рр.: "Отец Ефрем, чтобы испытать, есть ли у меня способность к этому хитрому делу, заставил меня на листе железа тереть какую-то черно-бурую краску. Я не выдержал испытания и на другой же день показал пяты отцу диакону" [67]. У автобіографії Т. Шевченко також зазначав, що навчання в Лисянці у дяка-живописця обмежилося носінням води із річки Гнилий Тікич та розтиранням фарб. Після трьох днів такої "науки" Тарас утік у село Тарасівку до іншого дяка.

Однак наші науково-краєзнавчі дослідження спонукають інколи переосмислювати, а то й уточнювати вже здавалось би усталені в історичній науці факти. Так, під час візиту до музею Івана Гончара, що знаходиться у Києво-Печерській лаврі і славиться зібраними зусієї Україні етнографічно-побутовими експонатами, значною кількістю картин, ікон, вишиванок, домотканими рушниками тощо, нам пощастило натрапити на спогади його директора І. Гончара. Ці спогади датуються 1963 р., коли їх автор відвідав Лисянську православну церкву, що була на той час занедбана, і, як він писав, прямо на підлозітам валялися якісь картини, наполовину вцілілі іконитощо. І

тут під час огляду церкви до нього підійшов старий чоловік і покликав до себе. Він передав збирачеві старовини ікону Івана-воїна, яку було забрано з місцевої церкви, щоб вона не пропала або не була знищена войовничими атеїстами. Як зазначає І. Гончар, за переказами цю ікону намалював малий Тарас Шевченко, коли знаходився у лисянського дяка Єфрема [68].

Нині, володіючи сучасними спеціальними технічними методами дослідження, варто було б ставити питання про детальне дослідження названої картини, зокрема щодо її авторства. Підтвердження, що її автором є Тарас Шевченко внесло б певну новизну довивчення ранньої творчості художника. Зі свого боку мимогли б переконливіше твердити, що не лише в розтиранні фарби та ношенні води полягала наука живопису малого Тараса у Лисянці. Адже, можливо саме тому, побувавши вже у зрілому віці знову в Лисянці під час подорожі 1843 р. Україною, Тарас Григорович із трепетом писав: “Долго я искал глазами в этом лесу груш и яблонь давно и хорошо знакомый мне домик отца диакона Ефрема, у которого я давно когда-то брал первые уроки не рисования, а прямо живописи… Многое переиспытал я после этого первого урока, но ничто так не врезалось в моей памяти, как это первое наивное испытание” [67].

У підсумку можемо запевнити, що своїми думами про рідний край, про свою Малу Батьківщину Тарас Григорович вибудовував образ України як заповітну територію із земними і неземними, утопічними ознаками, як запоруку своєї надії та відради, як інструмент своєї творчості. Саме любов з дитинства до рідного краю, його легендарна історія, важке життя, нужденна праця і прагнення до волі українського селянина допомогли Т. Шевченкові розумом і серцем осягнути Україну, її велич. Він пророкував відродження її незалежності, щасливе майбутнє українців. Шевченкове розуміння українського народу випередило в часі думки його сучасників.Формування такого характеру мислення закладалося дитячим світосприйняттям, усвідомленням себе і свого народу, його традицій та історії, починалося з перших кроків до професійної творчості.

Переконливими є слова сучасного науковця Т. Конончук, що Тарас Шевченко говорить про себе своїми творами, а ми маємо їх осмислювати і, тим самим, думати про сьогодення і майбутнє [69]. Так, треба осмислювати і возвеличувати Шевченка! У першу чергу, ми повинні допомагати робити це там, де ще, на жаль,у повні мірі не дійшли у своїй свідомості до необхідності переосмисленнямистецтваТараса і його величі, де ще не збагнули вагиперших кроків настежинійого творчості.Розумінняособистості Т. Шевченка, його діяньдопоможеосягнути сьогоднішнє буття, сприятиме формуваннюєдиної ідеології, яка об’єднуватиме український народна основі шевченкової любові до України – Малої і Великої Батьківщини. Адже він писав: СвоюУкраїнулюбіть, / Любіть її во время люте, / В останню тяжкую минуту, / За неї Господа моліть! А ще: Борітеся – поборете! / Вамбогпомагає! / Завасправда, завасслава. / Іволя святая! І якщо нині ми усі разом це усвідомимо, то ми непереможні. Тоді збудуться пророчі слова Т. Шевченка: “І оживе добра слава – слава України!”.

Список використаних джерел

1. Сава Ч. [Чалый М.К.] Новые материалы для биографии Т.Г. Шевченка // Основа. – 1862. – № 5. – С. 45–61; № 6. – С. 1–27.
2. Лебединцев Ф.Г. Мимолетное знакомство мое с Т.Г. Шевченком и мои об нем воспоминания // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 563–577.
3. Лазаревский А. Материалы для биографии Т.Г. Шевченка // Основа. – 1862. – № 3. – С. 1–10; Лазаревский А. Детский возраст Шевченко // Вечерниці. – 1863. – № 7. – С. 55–56; № 8. – С. 63–64; № 9. – С. 71–72.
4. Талько-Гринцевич Ю.Д.Поездка в Кириловку (заметки к биографии Т. Шевченко) // Киевская старина. – 1889. – № 9. – С. 758–763.
5. Маслов В. Тарас Григорьевич Шевченко. Биографический очерк. – М., 1874. – 56 с.
6. Шевченко та його доба.Збірник перший. Під редакцією П. Филиповича (у співредакторстві з С.О. Єфремовим, М.М. Новицьким). – К., 1925. – 200 с.
7. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації / С. Смаль-Стоцький.– Варшава, 1934. – 240 с.
8. Білецький Л. Віруючий Шевченко / Л. Білецький; [дослідження]. – Вінніпеґ : Вид-во УВАН, 1949 – 30 с.
9. Бернштейн М. Літературно-текстологічний аналіз поеми “Гайдамаки” Т.Г. Шевченка // Радянське літературознавство. Наукові записки. – 1939. – Кн. 4. – С. 3–49.
10. Айзеншток І. Якпрацював Шевченко / І. Айзеншток. – К. : Рад. письменник, 1940. – 169 с.
11. Колесса Ф.М. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка / Ф. М. Колесса. – Львів, 1939. – 415 с.; Колесса Ф. Фольклористичні праці. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка / Ф. Колесса. – К. : Наукова думка, 1970. – 268 с.
12. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Нью-Йорк-Париж-Мюнхен, 1955. – 399 с.; Вид. 2-е. – К. : Обереги, 2004. – 480 с.
13. Федченко П. Слово про великого Кобзаря: Біографічний нарис / П. Федченко. – К., 1961. – 186 с.
14. Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / М. Ткаченко. – К., 1961. – 328 с.
15. Івакін Ю. Коментар до “Кобзаря” Шевченка: Поезії до заслання. – К., 1964. – 371 с.; Івакін Ю.О.Коментар до “Кобзаря” Шевченка: Поезії 1847–1861 рр. – К. : Науковадумка, 1968. – 407 с.
16. Анісов В.Ф., Середа Є.О. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – Вид. 1. – К. : Держ. вид-во худ. літ., 1959. – 460 с.; Вид. 2. – К. : Дніпро, 1976. – 392 с.; Анісов В.Ф., Середа Є.О. Від підмайстра до академіка / В.Ф. Анісов, Є.О. Середа. – К., 1967. – 78 с.
17. Бойко Ю. Творчість Тараса Шевченконатлі західноєвропейської літератури / Ю. Бойко ; Український вільний університет. – Мюнхен, 1956. – 79 с. Див. також: Taras Ševčenko. SeinlebenundseinWerk. – Wiesbaden, 1965. – 492 s. – [за ред. Ю. Бойка та Е. Кошмідера]
18. Кирилюк Є. Шевченко: Життя і творчість / Є. Кирилюк. – К.,1959. – 675 с.
19. Драч І. Смерть Шевченка: Симфонія // Вітчизна. – К., 1962. – № 3. – С. 3–10.
20. Шаховський С.М. Огоньводежі слова. Питання майстерностіістилю поезії Т. Шевченка. – К., 1964. – 158 с.
21. Комишанченко М. З історії українського шевченкознавства. Творчість Т.Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства / М. Комишанченко; [монографія]. – К., 1972. – 390 с.
22. Кононенко П. Тарас Шевченко в контексті національної і світової культури / П. Кононенко // В сім'ї вольній, новій. Шевченківський збірник. – Вип. 3. – К., 1986. – С. 85–94.
23. Дубина М. За правду слова Шевченка: Ідеологічна боротьба навколо спадщини Т.Г. Шевченка в Західній Україні (1842–1939) / М. Дубина; [монографія] – К., 1989. – 227 с.
24. Яблонська О. До питання критичного осмислення Т.Шевченка в 40-х роках XIX ст. / О. Яблонська // Визвольний шлях. – К., 1994.– № 8. – С. 994–1000.
25. Сверстюк Є. Шевченко і час /Є. Сверстюк. – К.; Париж: Воскресіння, 1996. – 157 с.
26. Поліщук В. Повісті Т. Шевченка і розвиток повістевого жанру в українській літературі (до постановки проблеми) // Тарас

Шевченко і європейська культура / Зб. пр. Міжнар. XXXIII наук. шевченк. конф. (Черкаси, 20–22 квітня 1999 р.). – К. : Черкаси, 2000. – С. 190–196.

27. Дядищева-Росовецька Ю.Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка / Ю. Дядищева-Росовецька; [Монографія]. – К., 2001.– 133 с.

28. Наєнко М. Література шевченкового кореня: вчора, сьогодні і завжди. Осмислення / М. Наєнко // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. (КНУ). – Вип. 13. – К., 2002. – С. 81–85.

29. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – Вид. 3. – К. : Факт, 2006. – 148 с.

30. Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І.М. Дзюба. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 720 с.

31. Сліпушко О.М. Духовна держава Тараса Шевченка: монографія / О. Сліпушко. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2013. – 127 с.

32. Шевченкознавство у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (1860–2003) / Л.М. Задорожна [та ін.]; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2004. – 322 с.

33. Коломієць В. Художня трансформація фольклорних мотивів у ранній романтичній творчості Тараса Шевченка / В. Коломієць, О. Іванова // Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – Вип. 13. – С. 64–73.

34. Кулікова О.В. Традиції української барокової історіографії у ранній творчості Тараса Шевченка //Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2011. – № 963. – С. 176–180.

35. Ващук Ф. Творчо-редакційна робота Тараса Шевченка над поезією раннього періоду // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія: збірник наук. праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 9. – С. 22–42.

36. Геник-Березовська З. До романтичних початків творчості Т.Шевченка // Геник-Березовська З. Грані культур. Бароко, романтизм, модернізм.– К. : Гелікон, 2000.– С. 113 – 128.

37. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження / Щербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін.; [до 195-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка] – К. : Наукова думка, 2009. – 546 с.

38. Зборовська Н. Без задавнених комплексів і стереотипів: єврейське питання в "Гайдамаках" Т. Шевченка // Слово і час. – 1997.– № 3. – С. 23–26.

39. Конончук Т.І. Дороги Тараса Шевченка: короткий біографічний нарис / Т.І. Конончук. – К. : Твім інтер, 2009. – 72 с.; Конончук Т.І. Шевченкіана в радіопублiцистиці Ю. Лавріненка / Т.І. Конончук // Добридень. – № 1 (22). – С. 13–17.

40. Мельниченко В.М. Шевченко і Черкаси: Історико-документальний ілюстрований нарис / В.М. Мельниченко, П.П. Соса. – Черкаси : Брама-ІСУЕП, 1999. – 96 с.

41. Брижицька С. Життя і слово українця для українців. Тарас Шевченко і становлення національної ідентичності українців за матеріалами книг вражень на його могилі 1896–1926 рр.: монографія / С. Брижицька. – К. : Задруга, 2006. – 294 с.; Брижицька С. Подія на Чернечій і долі людей. Про заміну чавунного хреста на могилі Тараса Шевченка / С. Брижицька. – Черкаси: Видавець Ольга Вовчок, 2013. – 200 с.

42. Тарахан-Береза З.П. Святиня: науково-історичний літопис Тарасовоїгори / З.П. Тарахан-Береза. – К. : Родовід, 1998. – 543 с.

43. Танана Р.В. Тарасова світлиця / Р.В. Танана. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 160 с.

44. Шарапа О.М. З "Кобзарем" у серці / О.М. Шарапа, В.М. Мельниченко. – Черкаси: Брама-Україна. – 2013. – 208 с.

45. Лист Радника Президента України, академіка НАН України В.А. Смолія до голови Черкаської ОДА В.Л. Лук'янця від 30 травня 2000 р. // Спілка "Витоки" у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / упорядн. М.І. Бушин, В.М. Щербатюк. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. – С. 388–389; Щербатюк В.М. До 195-річчя з Дня народження Т.Г. Шевченка: пропозиції Лисянської районної організації "Витоки" щодо вшанування митця та їх виконання у Лисянському районі / В.М. Щербатюк // Добридень. – 2008–2009. – № 23–24. – С. 7–8; Гаврилюк О. Фестиваль "Тарасовими шляхами" / О. Гаврилюк // Добридень. – 2011–2012. – № 26–27. – С. 4–5; Черкащина в контексті історії України: матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 195-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка / ред. В.М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, 2010. – 316 с.; Сьома науково-краєзнавча конференція "Черкащина в контексті історії України" (28 листопада 2013 р., м. Черкаси; до 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка та 60-річчя утворення Черкаської області) [Електронний ресурс.]. – Режим доступу : http://www.nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=171:-l-r&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31

46. Лист голови Лисянської районної ради А.М. Лисичкіна до начальника відділу культури та туризму Лисянської РДА В.П. Костенка від 2 лютого 2011 р. за № 47.

47. Лист науковців – докторів і кандидатів наук О.В. Кузьминця, П.П. Захарченка, В.С. Калиновського, В.М. Щербатюка до голови Черкаської обласної адміністрації С.Б. Тулуба від 16 липня 2012 р. щодо увічнення імені Тараса Шевченка у назві Лисянського районної державного історичного музею, упорядкування фасаду музею та збереження музейної бібліотеки у її кімнаті; Лист науковців – докторів і кандидатів наук О.В. Кузьминця, В.М. Щербатюка, В.С. Калиновського, Ю.В. Сокура до керівників Лисянського району Черкаської області та депутатів Лисянської районної ради, надісланого 28 лютого 2014 р. щодо увічнення імені Тараса Шевченка у назві Лисянського районної державного історичного музею, приведення у відповідність фасаду музею та повернення музейної наукової бібліотеки до її попередньої кімнати.

48. Листи заступника начальника-начальника відділу охорони культурної спадщини, музейної справи та з питань релігій Черкаської обласної державної адміністрації М.О. Сухового В.М. Щербатюку (№ до Ко-52/14 від 17 серпня 2012 р., 5 вересня 2012 р.) до В.М. Щербатюка, О.В. Кузьминця, П.П. Захарченка, В.С. Калиновського (№ до Ко-52/14 від 3 жовтня 2012 р.).

49. Лист начальника управління культури Черкаської обласної державної адміністрації Н.Г. Джури до П.П. Захарченка, О.В. Кузьминця, В.С. Калиновського, В.М. Щербатюка № 302/03 від 20 березня 2013 р.

50. Витяг з протоколу № 3 від 1 листопада 2013 р. зборів профкому клубних працівників за підписом голови Лисянської районної організації профспілки працівників культури Л. Момот.

51. Поставнича М.В. Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 50–90-х роках XX ст.:Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.В. Поставнича; Черкаський державний ун-т ім. Б. Хмельницького. – Харків, 2002. – 18 с. – С. 15.

52. Лист голови Лисянської районної ради А.М. Лисичкіна до першого заступника голови Черкаської обласної ради В.П. Вовченка та голови Лисянської районної організації "Витоки" Національної спілки краєзнавців України В.М. Щербатюка за № 164/01-40 від 21 березня 2014 р.

53. Лист науковців – докторів і кандидатів наук О.В. Кузьминця, В.М. Щербатюка, В.С. Калиновського, Ю.В. Сокура до керівників Лисянського району Черкаської області та депутатів Лисянської районної ради, надісланого 28 лютого 2014 р. щодо увічнення імені Тараса Шевченка у назві Лисянського районної державного історичного музею, приведення у відповідність фасаду музею та повернення музейної наукової бібліотеки до її попередньої кімнати.

54. Шкляр В.М. Як брехня понад Тікичем ходила… та чи назад повернулася? / В.М. Шкляр // Добридень. – 2005. – № 1 (20). – С. 20–21.

55. Листи заступника начальника-начальника відділу охорони культурної спадщини, музейної справи та з питань релігій Черкаської обласної державної адміністрації М.О. Сухового до В.М. Щербатюка № до Щ-7/03 від 21 березня 2014 р.

56. Спілка "Витоки" у краєзнавчому русі України: досягнення і перспективи / упорядн. М.І. Бушин, В.М. Щербатюк. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2004. – 439 с.

57. Нечуй-Левицький І.С. Кайдашева сім'я: Повісті, п'єса / І.С. Нечуй-Левицький. – Х.: Фоліо, 2005. – 351 с. – С. 125.

58. Нечуй-Левицький І.С. Бурлачка / І.С. Нечуй-Левицький // Твори : у 2 т. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1977. – 520 с. – С. 215.

59. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження / Щербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін.; [до 195-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка] – К. : Наукова думка, 2009. – 546 с. – С. 6, 9.

60. ЦДІА України. – Ф. 210. – Подольское намесническое управление, оп. 2, спр. 34, арк.581.

61. Рудакова Ю.К. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793–1801 рр. // Наукові записки. – Т. 41. Історичні науки. – К.,

2005. – С. 5–12. – С. 7,8,10.

62. Моринці // Українська Радянська енциклопедія (далі УРЕ). – Т. 9. – К., 1962. – С. 365–366. – С. 365.

63. ЦДІА України. – Ф. 127, оп. 1013, спр. 164, арк. 747.

64. Див.: Щербатюк В., Березовський О. Лисянка / В. Щербатюк, О. Березовський. Край козацький // Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С. 133–134. – С. 134.

65. Лазаревский А. Материалы для биографии Т.Гр. Шевченка / А. Лазаревский // Основа, 1862. – № 3. – С. 1–10. – С. 6.

66. Лебединцев Ф. Мимолетное знакомство мое с Т.Гр. Шевченком и мои об нем воспоминания / Ф. Лебединцев // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 563–577. – С. 565.

67. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали / Т. Шевченко // Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 4: Повісті. – С. 208–326. – С. 229.

68. З експозиції Українського центру народної культури "Музей Івана Гончара".

69. Коночук Т. Видатний син українського народу Тарас Шевченко: біографічний аспект / Т. Коночук // Шевченків край: історико-етнографічне дослідження / Щербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін. – К. : Наукова думка, 2009. – С. 15–40. – С. 40.

References

1. Sava Ch. [Chalыy M.K.] Novыe materyalы dlya byohrafyy T.H. Shevchenka // Osnova. – 1862. – # 5. – S. 45–61; # 6. – S. 1–27.

2. Lebedyntsev F.H. Mymoletnoe znakomstvo moe s T.H. Shevchenkom y moy ob nem vospomynanyya // Kyevskaya staryna. – 1887. – # 11. – S. 563–577.

3. Lazarevskyy A. Materyalы dlya byohrafyy T.H. Shevchenka // Osnova. – 1862. – # 3. – S. 1–10; Lazarevskyy A. Det·skyy vozrast Shevchenko // Vechernytsi. – 1863. – # 7. – S. 55–56; # 8. – S. 63–64; # 9. – S. 71–72.

4. Tal'ko-Hryntsevych Yu.D. Poezdka v Kyrylovku (zametky k byohrafyy T. Shevchenko) // Kyevskaya staryna. – 1889. – # 9. – S. 758–763.

5. Maslov V. Taras Hryhor'evych Shevchenko. Byohrafycheskyy ocherk. – M., 1874. – 56 s.

6. Shevchenko ta yoho doba. Zbirnyk pershyy. Pid redaktsiyeyu P. Fylypovycha (u spivredaktorstvi z S.O. Yefremovym, M.M. Novyts'kym). – K., 1925. – 200 s.

7. Smal'-Stots'kyy S. T. Shevchenko. Interpretatsiyi / S. Smal'-Stots'kyy. – Varshava, 1934. – 240 s.

8. Bilets'kyy L. Viruyuchyy Shevchenko / L. Bilets'kyy; [doslidzhennya]. – Vinnipeg: Vyd vo UVAN, 1949 – 30 s.

9. Bernshteyn M. Literaturno-tekstolohichnyy analiz poemy "Haydamaky" T.H. Shevchenka // Radyans'ke literaturoznavstvo. Naukovi zapysky. – 1939. – Kn. 4. – S. 3–49.

10. Ayzenshtok I. Yak pratsyuvav Shevchenko / I. Ayzenshtok. – K. : Rad. pys'mennyk, 1940. – 169 s.

11. Kolessa F.M. Studiyi nad poetychnoyu tvorchistyu T. Shevchenka / FM. Kolessa. – L'viv, 1939. – 415 s.; Kolessa F. Fol'klorystychni pratsi. Studiyi nad poetychnoyu tvorchistyu T. Shevchenka / F. Kolessa. – K. : Naukova dumka, 1970. – 268 s.

12. Zaytsev P. Zhyttya Tarasa Shevchenka / P. Zaytsev. – N'yu-York-Paryzh-Myunkhen, 1955. – 399 s.; Vyd. 2 e. – K. : Oberehy, 2004. – 480 s.

13. Fedchenko P. Slovo pro velykoho Kobzarya: Biohrafichnyy narys / P. Fedchenko. – K., 1961. – 186 s.

14. Tkachenko M.M. Litopys zhyttya i tvorchosti T. H. Shevchenka / M. Tkachenko. – K., 1961. – 328 s.

15. Ivakin Yu. Komentar do "Kobzarya" Shevchenka: Poeziyi do zaslannya. – K., 1964. – 371 s.; Ivakin Yu.O. Komentar do "Kobzarya" Shevchenka: Poeziyi 1847–1861 rr. – K. : Naukova dumka, 1968. – 407 s.

16. Anisov V.F., Sereda Ye.O. Litopys zhyttya i tvorchosti T.H. Shevchenka. – Vyd. 1. –K.: Derzh. vyd-vo khud. lit., 1959. – 460 s.; Vyd. 2. – K. : Dnipro, 1976. – 392 s.; Anisov V.F., Sereda Ye.O. Vid pidmaystra do akademika / V.F. Anisov, Ye.O. Sereda. – K., 1967. – 78 s.

17. Boyko Yu. Tvorchist' Tarasa Shevchenko na tli zakhidnoyevropeys'koyi literatury / Yu. Boyko; Ukrayins'kyy vil'nyy universytet. – Myunkhen, 1956. – 79 c. Dyv. takozh: Taras Ševčenko. Sein leben und sein Werk. – Wiesbaden, 1965. – 492 s. – [za red. Yu. Boyka ta E. Koshmidera]

18. Kyrylyuk Ye. Shevchenko: Zhyttya i tvorchist' / Ye. Kyrylyuk. – K., 1959. – 675 s.

19. Drach I. Smert' Shevchenka: Symfoniya // Vitchyzna. – K., 1962. – #3. – S. 3–10.

20. Shakhovs'kyy S.M. Ohon' v odezhi slova. Pytannya maysternosti i stylyu poeziyi T. Shevchenka. – K., 1964. – 158 s.

21. Komyshanchenko M. Z istoriyi ukrayins'koho shevchenkoznavstva. Tvorchist' T.H.Shevchenka v otsintsi dozhovtnevoho literaturoznavstva / M. Komyshanchenko; [monohrafiya]. – K., 1972. – 390 s.

22. Kononenko P. Taras Shevchenko v konteksti natsional'noyi i svitovoyi kul'tury / P. Kononenko // V sim"yi vol'niy, noviy. Shevchenkivs'kyy zbirnyk. – Vyp. 3. – K., 1986. – S. 85–94.

23. Dubyna M. Za pravdu slova Shevchenka: Ideolohichna borot'ba navkolo spadshchyny T.H.Shevchenka v Zakhidniy Ukrayini (1842–1939) / M. Dubyna; [monohrafiya] – K., 1989. – 227 s.

24. Yablons'ka O. Do pytannya krytychnoho osmyslennya T.Shevchenka v 40-kh rokakh KhIKh st. / O. Yablons'ka // Vyzvol'nyy shlyakh. – K., 1994.– # 8. – S. 994–1000.

25. Sverstyuk Ye. Shevchenko i chas / Ye. Sverstyuk. – K.; Paryzh: Voskresinnya, 1996. – 157 s.

26. Polishchuk V. Povisti T. Shevchenka i rozvytok povistevoho zhanru v ukrayins'kiy literaturi (do postanovky problemy) // Taras Shevchenko i yevropeys'ka kul'tura / Zb. pr. Mizhnar. KhKhKhIII nauk. shevchenk. konf. (Cherkasy, 20–22 kvitnya 1999 r.). – K. : Cherkasy, 2000. – S. 190–196.

27. Dyadyshcheva-Rosovets'ka Yu. Fol'klor i poetychne slovo Tarasa Shevchenka / Yu. Dyadyshcheva-Rosovets'ka; [Monohrafiya]. – K., 2001.– 133 s.

28. Nayenko M. Literatura shevchenkovoho korenya: vchora, s'ohodni i zavzhdy. Osmyslennya / M. Nayenko // Visnyk. Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Fol'klorystyka. (KNU). – Vyp. 13. – K., 2002. – S. 81–85.

29. Zabuzhko O. Shevchenkiv mif Ukrayiny. Sproba filosofs'koho analizu / O. Zabuzhko. – Vyd. 3. – K. : Fakt, 2006. – 148 s.

30. Dzyuba I.M. Taras Shevchenko. Zhyttya i tvorchist' / I.M. Dzyuba. – K. : Vyd. dim "Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya", 2008. – 720 s.

31. Slipushko O.M. Dukhovna derzhava Tarasa Shevchenka: monohrafiya / O. Slipushko. – K. : VPTs "Kyyivs'kyy un t", 2013. – 127 s.

32. Shevchenkoznavstvo u Kyyivs'komu natsional'nomu universyteti imeni Tarasa Shevchenka (1860–2003) / L.M. Zadorozhna [ta in.]; Kyyivs'kyy natsional'nyy un-t im. Tarasa Shevchenka. – K. : VPTs "Kyyivs'kyy un-t", 2004. – 322 s.

33. Kolomiyets' V. Khudozhnya transformatsiya fol'klornykh motyviv u ranniy romantychniy tvorchosti Tarasa Shevchenka / V. Kolomiyets', O. Ivanova // Shevchenkoznavchi studiyi: zbirnyk naukovykh prats' KNU im. Tarasa Shevchenka. – K., 2011. – Vyp. 13. – S. 64–73.

34. Kulikova O.V. Tradytsiyi ukrayins'koyi barokovoyi istoriohrafiyi u ranniy tvorchosti Tarasa Shevchenka // Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu im. V.N. Karazina / Kharkivs'kyy natsional'nyy universytet im. V.N. Karazina. – Kharkiv, 2011. – # 963. – S. 176–180.

35. Vashchuk F. Tvorcho-redaktsiyna robota Tarasa Shevchenka nad poeziyeyu rann'oho periodu // Literaturoznavstvo. Fol'klorystyka. Kul'turolohiya: zbirnyk nauk. prats'. – Cherkasy, 2010. – Vyp. 9. – S. 22–42.

36. Henyk-Berezovs'ka Z. Do romantychnykh pochatkiv tvorchosti T.Shevchenka // Henyk-Berezovs'ka Z. Hrani kul'tur. Baroko, romantyzm, modernizm.– K.: Helikon, 2000.– S. 113 – 128.

37. Shevchenkiv kray. Istoryko-etnohrafichne doslidzhennya / Shcherbatyuk V., Berezovs'kyy O., Verhovs'kyy S. ta in.; [do 195-richchya vid dnya narodzhennya T.H. Shevchenka] – K.: Naukova dumka, 2009. – 546 s.

38. Zborovs'ka N. Bez zadavnenykh kompleksiv i stereotypiv: yevreys'ke pytannya v "Haydamakakh" T. Shevchenka // Slovo i chas. – 1997.– # 3. – S. 23–26.

39. Kononchuk T.I. Dorohy Tarasa Shevchenka: korotkyy biohrafichnyy narys / T.I. Kononchuk. – K. : Tvim inter, 2009. – 72 s.; Kononchuk T.I. Shevchenkiana v radiopublitsystytsi Yu. Lavrinenka / T.I. Kononchuk // Dobryden'. – # 1 (22). – S. 13–17.

40. Mel'nychenko V.M. Shevchenko i Cherkasy: Istoryko-dokumental'nyy ilyustrovanyy narys / V.M. Mel'nychenko, P.P. Sosa. – Cherkasy: Brama-ISUEP, 1999. – 96 s.

41. Bryzhyts'ka S. Zhyttya i slovo ukrayintsya dlya ukrayintsiv. Taras Shevchenko i stanovlennya natsional'noyi identychnosti ukrayintsiv za materialamy knyh vrazhen' na yoho mohyli 1896–1926 rr.: monohrafiya / S. Bryzhyts'ka. – K. : Zadruha, 2006. – 294 s.; Bryzhyts'ka S. Podiya na Chernechiy i doli lyudey. Pro zaminu chavunnoho khresta na mohyli Tarasa Shevchenka / S. Bryzhyts'ka. –

Cherkasy: Vydavets' Ol'ha Vovchok, 2013. – 200 s.

42. Tarakhan-Bereza Z.P. Svyatynya: naukovo-istorychnyy litopys Tarasovoyi hory / Z.P. Tarakhan-Bereza. – K. : Rodovid, 1998. – 543 s.

43. Tanana R.V. Tarasova svitlytsya / R.V. Tanana. – Cherkasy: Vertykal', 2011. – 160 s.

44. Sharapa O.M. Z "Kobzarem" u sertsi / O.M. Sharapa, V.M. Mel'nychenko. – Cherkasy: Brama-Ukrayina. – 2013. – 208 s.

45. Lyst Radnyka Prezydenta Ukrayiny, akademika NAN Ukrayiny V.A. Smoliya do holovy Cherkas'koyi ODA V.L. Luk"yantsya vid 30 travnya 2000 r. // Spilka "Vytoky" u krayeznavchomu rusi Ukrayiny: dosyahnennya i perspektyvy / Uporyadn. M.I. Bushyn, V.M. Shcherbatyuk. – Cherkasy: Cherkas'kyy TsNTEI, 2004. – S. 388–389; Shcherbatyuk V.M. Do 195-richchya z Dnya narodzhennya T.H. Shevchenka: propozytsiyi Lysyans'koyi rayonnoyi orhanizatsiyi "Vytoky" shchodo vshanuvannya myttsya ta yikh vykonannya u Lysyans'komu rayoni / V.M. Shcherbatyuk // Dobryden'. – 2008–2009. – # 23–24. – S. 7–8; Havrylyuk O. Festyval' "Tarasovymy shlyakhamy" / O. Havrylyuk // Dobryden'. – 2011–2012. – # 26–27. – S. 4–5; Cherkashchyna v konteksti istoriyi Ukrayiny: materialy Chetvertoyi naukovo-krayeznavchoyi konferentsiyi Cherkashchyny, prysvyachenoyi 195-richchyu vid dnya narodzhennya T.H. Shevchenka / red. V.M. Mel'nychenko. – Cherkasy: Vertykal', 2010. – 316 s.; S'oma naukovo-krayeznavcha konferentsiya "Cherkashchyna v konteksti istoriyi Ukrayiny" (28 lystopada 2013 r., m. Cherkasy; do 200-richchya vid dnya narodzhennya T.H. Shevchenka ta 60-richchya utvorennya Cherkas'koyi oblasti) [Elektronnyy resurs.]. – Rezhym dostupu:
http://www.nsku.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=171:-l-r&catid=18:2010-12-18-12-48-33&Itemid=31

46. Lyst holovy Lysyans'koyi rayonnoyi rady A.M. Lysychkina do nachal'nyka viddilu kul'tury ta turyzmu Lysyans'koyi RDA V.P. Kostenka vid 2 lyutoho 2011 r. za # 47.

47. Lyst naukovtsiv – doktoriv i kandydativ nauk O.V. Kuz'myntsya, P.P. Zakharchenka, V.S. Kalynovs'koho, V.M. Shcherbatyuka do holovy Cherkas'koyi oblasnoyi administratsiyi S.B. Tuluba vid 16 lypnya 2012 r. shchodo uvichnennya imeni Tarasa Shevchenka u nazvi Lysyans'koho rayonnoyi derzhavnoho istorychnoho muzeyu, uporyadkuvannya fasadu muzeyu ta zberezhennya muzeynoyi biblioteky u yiyi kimnati; Lyst naukovtsiv – doktoriv i kandydativ nauk O.V. Kuz'myntsya, V.M. Shcherbatyuka, V.S. Kalynovs'koho, Yu.V. Sokura do kerivnykiv Lysyans'koho rayonu Cherkas'koyi oblasti ta deputativ Lysyans'koyi rayonnoyi rady, nadislanoho 28 lyutoho 2014 r. shchodo uvichnennya imeni Tarasa Shevchenka u nazvi Lysyans'koho rayonnoyi derzhavnoho istorychnoho muzeyu, pryvedennya u vidpovidnist' fasadu muzeyu ta povernennya muzeynoyi naukovoyi biblioteky do yiyi poperedn'oyi kimnaty.

48. Lysty zastupnyka nachal'nyka-nachal'nyka viddilu okhorony kul'turnoyi spadshchyny, muzeynoyi spravy ta z pytan' relihiy Cherkas'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi M.O. Sukhovoho V.M. Shcherbatyuku (# do Ko 52/14 vid 17 serpnya 2012 r., 5 veresnya 2012 r.) do V.M. Shcherbatyuka, O.V. Kuz'myntsya, P.P. Zakharchenka, V.S. Kalynovs'koho (# do Ko 52/14 vid 3 zhovtnya 2012 r.).

49. Lyst nachal'nyka upravlinnya kul'tury Cherkas'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi N.H. Dzhury do P.P. Zakharchenka, O.V. Kuz'myntsya, V.S. Kalynovs'koho, V.M. Shcherbatyuka # 302/03 vid 20 bereznya 2013 r.

50. Vytyah z protokolu # 3 vid 1 lystopada 2013 r. zboriv profkomu klubnykh pratsivnykiv za pidpysom holovy Lysyans'koyi rayonnoyi orhanizatsiyi profspilky pratsivnykiv kul'tury L. Momot.

51. Postavnycha M.V. Rozvytok istorychnoho krayeznavstva na Cherkashchyni v 50–90 kh rokakh KhKh st.: Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / M.V. Postavnycha; Cherkas'kyy derzhavnyy un t im. B. Khmel'nyts'koho. – Kharkiv, 2002. – 18 s. – S. 15.

52. Lyst holovy Lysyans'koyi rayonnoyi rady A.M. Lysychkina do pershoho zastupnyka holovy Cherkas'koyi oblasnoyi rady V.P. Vovchenka ta holovy Lysyans'koyi rayonnoyi orhanizatsiyi "Vytoky" Natsional'noyi spilky krayeznavtsiv Ukrayiny V.M. Shcherbatyuka za #164/01-40 vid 21 bereznya 2014 r.

53. Lyst naukovtsiv – doktoriv i kandydativ nauk O.V. Kuz'myntsya, V.M. Shcherbatyuka, V.S. Kalynovs'koho, Yu.V. Sokura do kerivnykiv Lysyans'koho rayonu Cherkas'koyi oblasti ta deputativ Lysyans'koyi rayonnoyi rady, nadislanoho 28 lyutoho 2014 r. shchodo uvichnennya imeni Tarasa Shevchenka u nazvi Lysyans'koho rayonnoyi derzhavnoho istorychnoho muzeyu, pryvedennya u vidpovidnist' fasadu muzeyu ta povernennya muzeynoyi naukovoyi biblioteky do yiyi poperedn'oyi kimnaty.

54. Shklyar V.M. Yak brekhnya ponad Tikychem khodyla… ta chy nazad povernulasya? / V.M. Shklyar // Dobryden'. – 2005. – # 1 (20). – S. 20–21.

55. Lysty zastupnyka nachal'nyka-nachal'nyka viddilu okhorony kul'turnoyi spadshchyny, muzeynoyi spravy ta z pytan' relihiy Cherkas'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi M.O. Sukhovoho do V.M. Shcherbatyuka # do Shch-7/03 vid 21 bereznya 2014 r.

56. Spilka "Vytoky" u krayeznavchomu rusi Ukrayiny: dosyahnennya i perspektyvy / Uporyadn. M.I. Bushyn, V.M. Shcherbatyuk. – Cherkasy: Cherkas'kyy TsNTEI, 2004. – 439 s.

57. Nechuy-Levyts'kyy I.S. Kaydasheva sim"ya: Povisti, p"yesa / I.S. Nechuy-Levyts'kyy. – Kh.: Folio, 2005. – 351 s. – S. 125.

58. Nechuy-Levyts'kyy I.S. Burlachka / I.S. Nechuy-Levyts'kyy // Tvory: U 2 t. – T. 1. – K. : Dnipro, 1977. – 520 s. – S. 215.

59. Shevchenkiv kray. Istoryko-etnohrafichne doslidzhennya / Shcherbatyuk V., Berezovs'kyy O., Verhovs'kyy S. ta in.; [do 195-richchya vid dnya narodzhennya T.H. Shevchenka] – K. : Naukova dumka, 2009. – 546 s. – S. 6, 9.

60. TsDIA Ukrayiny. – F. 210. – Podol'skoe namesnycheskoe upravlenye, op. 2, spr. 34, ark. 581.

61. Rudakova Yu.K. Formuvannya terytorial'no-administratyvnoho ustroyu na zemlyakh Pravoberezhnoyi Ukrayiny v 1793–1801 rr. // Naukovi zapysky. – T. 41. Istorychni nauky. – K., 2005. – S. 5–12. – C. 7, 8, 10.

62. Moryntsi // Ukrayins'ka Radyans'ka entsyklopediya (dali URE). – T. 9. – K., 1962. – S. 365–366. – S. 365.

63. TsDIA Ukrayiny. – F. 127, op. 1013, spr. 164, ark.747.

64. Dyv.: Shcherbatyuk V., Berezovs'kyy O. Lysyanka / V. Shcherbatyuk, O. Berezovs'kyy. Kray kozats'kyy // Dovidnyk z istoriyi Lysyanshchyny. – K., 2004. – S. 133–134. – S. 134.

65. Lazarevskyy A. Materyalы dlya byohrafyy T.Hr. Shevchenka / A. Lazarevskyy // Osnova, 1862. – # 3. – S. 1–10. – S. 6.

66. Lebedyntsev F. Mymoletnoe znakomstvo moe s T.Hr. Shevchenkom y moy ob nem vospomynanyya / F. Lebedyntsev // Kyevskaya staryna. – 1887. – # 11. – S. 563–577. – S. 565.

67. Shevchenko T. Prohulka s udovol'stvyem y ne bez moraly / T. Shevchenko // Zibrannya tvoriv: U 6 t. – K., 2003. – T. 4: Povisti. – S. 208–326. – S. 229.

68. Z ekspozytsiyi Ukrayins'koho tsentru narodnoyi kul'tury "Muzey Ivana Honchara".

69. Konochuk T. Vydatnyy syn ukrayins'koho narodu Taras Shevchenko: biohrafichnyy aspekt / T. Konochuk // Shevchenkiv kray: istoryko-etnohrafichne doslidzhennya / Shcherbatyuk V., Berezovs'kyy O., Verhovs'kyy S. ta in. – K. : Naukova dumka, 2009. – S. 15–40. – S. 40.

Shcherbatyuk V. M., *Ph.D., associate professor, professor of history and law, the National Academy of Internal Affairs (Ukraine, Kyiv), vytoki@ukr.net*

Taras Shevchenko's First Steps on the Way to the Top of His Creations: thoughts and scientific researches in the year of 200's birthday of the artist

Taras Shevchenko's very first steps in search of a teacher of painting in his small motherland have been described; the influence of the history of his small motherland on the forming of historical and national awareness of young Taras has been shown. The territorial boundaries of artist's small motherland have been outlined. The events aimed at perpetuation of the memory of Taras Shevchenko in his native land and some complications associated with this have been characterised.

Keywords: *Taras Hryhorovych Shevchenko, small motherland, Moryntsi, Lysyanka, research, perpetuation of the name*

Щербатюк В. М., *доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры истории и права, Национальная академия внутренних дел (Украина, Киев), vytoki@ukr.net*

Первые шаги ТарасаШевченка на пути к вершинам творчества: размышления и научные поиски в год 200-летия деятеля искусства

В статье освещены самые первые шаги Тараса Шевченка в поисках учителя маляра на Малой Родине, показано влияние историродного края на формирование исторического и национального сознания малого Тараса. Очерчены территориальные границы Малой Родины художника. Охарактеризованы мероприятия по увековеченню личности Тараса Григорьевича на его Родине и определенные сложности, связанные с этим.

Ключевые слова*: Тарас Григорьевич Шевченко, Малая Родина, Моринцы, Лысянка, исследование, увековечение имени.*

* * *

УДК 9.94

Гай–Нижник П. П.
доктор історичних наук, академік Української академії наук, старший науковий співробітник, Національний науково–дослідний інститут українознавства (Україна, Київ), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ Й УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1918–1919 РР.)

Висвітлюється втілення в життя ідеї соборності українських земель у Великій Україні, Галичині і Волині, Закарпатті і Буковині протягом кінця 1918 – початку 1919 років. В статті відтворюється складний шлях до політичного об'єднання українських етнічних країв, що перебували у складі різних держав в єдину Українську державу, аналізується процес, здійснення, зміст Акту Злуки УНР та ЗУНР та його наслідки.

Ключові слова: *УНР, ЗУНР, соборність, українська державність.*

Ідея Соборності генетично закладена в українцях з давніх давен. Від часів феодального дроблення Київської Русі вона стала однією з запорук збереження нашої державності та національного самоусвідомлення. У найважчі часи національної історії кращі сини України–Русі озброювалися нею для боротьби з зовнішніми ворогами та внутрішніми розкольниками. Сама ж ідея соборності немислима без ідеї державності, без національного поступу. Кращі провідники України – Володимир Великий і Ярослав Мудрий, Володимир Мономах і Ярослав Осмомисл, Роман Мстиславич і Данило Галицький, Богдан Хмельницький і Іван Виговський, Петро Дорошенко і Іван Мазепа в різні часи й за різних історичних обставин намагались втілювати її в життя. Після втрат державної самостійності та в часи відродження державної організації Україною, в нашому народі ніколи не згасала ватра надії на відновлення державотворчого життя і відчуття належності до великої соборницької та єдинокровної нації.

Навіть будучи поділеними між кількома чужинними державами українці завжди вірили і сподівалися на національне об'єднання. Кращі з нас боролися й жертвували життям за здійснення цих мрій та сподівань. Після більш як століття по ліквідації Гетьманщини український народ був поділений між двома імперіями – Австро–Угорською та Російською.

Революційний 1917 рік в Росії змів царат і українці, поряд з іншими народами, отримали історичний шанс відновити власну державність. На теренах Наддніпрянщини постала Українська Народна Республіка, яка вже наступного (1918–го) року IV Універсалом Центральної Ради і на мирових переговорах в Бересті з країнами Почвірного блоку твердо заявила про соборницьку перспективу своєї державної політики. Українська Держава, що наприкінці квітня 1918 р. змінила УНР, у формі Гетьманату оголосила соборність історично–етнографічних земель офіційним курсом державотворчого поступу. Соборницька концепція гетьмана П. Скоропадського ставила за мету і була спрямова на об'єднання в єдиній Українській Державі Бессарабії, Придністров'я, Берестейщини, Гомельщини, Стародубщини, Курщини, Білгородщини, Рильщини, Донщини, Кубані, Криму, Холмщини, Карпатської України, Буковини, Підляшшя, Східної Галичини.

Національно–визвольний рух набирав потуги і на західноукраїнських землях. Революція 1918 р. в Австро–Угорщині посилила надії українців Наддністров'я на здобуття права власного самовизначення, а факт існування державності у Великій Україні надавав їм впевненості у неминучості об'єднання нації в єдиній Українській Соборній Самостійній Державі.

Закарпаття і Буковина та соборницько–державотворчі процеси в Україні у 1918–1919 рр.

Новітнє національне пробудження закарпатських українців відбулося у 1918 р., що було пов'язано з загальним революційним процесом, який охопив Східну Європу, включаючи й Австро–Угорщину. Значимі державотворчі здобутки в Наддніпрянській Україні, значна активізація в напрямі національного самовизначення політичних сил українства передусім в Галичині та Буковині, широко відомі "14 пунктів" В. Вільсона, т.зв. Програми миру, з їх визначальною тезою "права націй на самовизначення", де український народ на теренах Австрійської імперії хоча згадувався і опосередковано, спонукав поодинокі українські згромадження Закарпаття до активізації своїх дій. Однак, якщо в Австрії її уряд виявився безпорадним перед натиском національних сил, головним чином чехів та поляків (щодо українців, то до кінця 1918 р. все не виходило за рамки пустопорожніх обіцянок), то в Угорщині шовіністичні угорські сили і надалі намагалися відмежуватися від них [12, с. 300–319]. Зокрема, з боку угорського уряду та парламенту згадуваний принцип "самовизначення націй" небезпідставно розцінювався як небезпечний для існування Угорської держави.

Так, наприклад, у 1915 р. під час австро–німецьких переговорів щодо польського та українського питання й ймовірності утворення у складі Австрії української галицько–буковинської автономії, ця ідея знайшла підтримку з боку Угорщини, яка розглядала згадану проблему у відриві від закарпатських українців, розцінюючи її позитивно в руслі боротьби з місцевим москвофільством [35, с. 110–111]. В подальші роки Угорщина намагалася триматися осторонь від початку перетворення Австрії на федеративну державу, захищаючи свій статус унітарної угорської країни. Найменші вияви національних рухів викликали негативну реакцію та відповідну реакцію урядових структур. Траплялися випадки і прямих провокацій. Зокрема, у листопаді 1917 р. була інспірована маніфестація українців–мадяронів, які від імені муніципальних зборів мароморошського комітату Угорщини, ініціювали хвилю протесту проти "української пропаганди", яка підривала цілісність угорської держави. Маніфестанти вимагали від уряду рішучих дій аби відгородити "угорських русинів" від впливу "австрійських русинів" [21, с. 616–617].

В цьому контексті буде доречним нагадати, що галицьке політичне представництво українців вже наприкінці 1917 р., зустрічаючи перепони з боку польських сил та імперського центру, ультимативно заявляло у віденському парламенті про нагальну потребу побудови українського державного організму на основі традицій давнього українського Галицько–Волинського князівства. Причому, вказувалося, що ця територія, як частина неподільної спадщини всього українського народу, може як залишитися у складі

Австрії, так і за волею українців, бути влучена до УНР [24, с. 23]. Поступово до їх вимог залучався і український закарпатський регіон. Однак справа була суттєво ускладнена існуючим австро–угорським кордоном, бойовими діями Першої світової війни, а також слабкістю місцевого національного руху.

Невдовзі рішучий супротив Угорщини, незважаючи на наполягання УНР [15, с. 653] та галицько–буковинських національних політичних структур, став головним важелем, коли під час мирових переговорів у Бересті на початку 1918 р. українське Закарпаття було вилучене з обговорюваної проблеми утворення західноукраїнської національної автономії, яка обмежилася лише підавстрійськими землями – Галичиною та Буковиною [42, с. 136]. Коли ж згодом стався розголос "Таємного договору між Австро–Угорщиною й Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини", що призвело до урядової кризи, в угорському парламенті було внесено протест проти створення української провінції, а втілення подібного проекту – прямою загорозою інтересам Угорщини.

Саме за цих складних обставин відбувається пожвавлення національно–визвольного руху українців Закарпаття, які прагли долучитися до національно–визвольного руху українців інших теренів й отримати від них будь–яку допомогу. З метою розриву ізоляції та налагодження узгоджених дій до Віденського парламентського представництва українців Галичини та Буковини (УПР) у вересні 1918 р. вирушив професор А.Штефан. Як відомо, на той час якихось конкретних шляхів у напрямі вирішення українських державницьких спрямувань не було вироблено. Тому А.Штефан привіз до Ужгорода лише щире вітання від галичан, літературу та декілька тризубів як символів української держави. 9 жовтня 1918 р. після українського всенародного віча в Ужгороді було утворено український представницький орган – "Руську Народну Раду". У прийнятій нею програмі головним завданням висувалося домагання створення автономії для української меншини Закарпаття. Однак ця інституція, зрештою як і інші, не спромоглася розгорнути свою роботу й налагодити ефективні зв'язки з Східною Галичиною та Великою Україною.

Саме в цей час, на початку жовтня 1918 р., коли офіційний Відень у переддень мирових переговорів з Антантою був вимушений визнати "14 пунктів" президента США В.Вільсона, з боку УПР (Є.Петрушевич, К.Левицький) було виголошено низку заяв із вимогою негайного утворення української автономії в Австрії. В цих заявах було категорично зазначено, що у випадку невиконання цих вимог, українці, виходячи з права на самовизначення, домагатимуться прилучення всіх українських земель Австро–Угорщини, включаючи й угорське Закарпаття, до гетьманської Української Держави [24, с. 26; 45, s. 4554].

Водночас здійнявся національний рух і в Буковині. 13 жовтня 1918 р. у Чернівцях на конференції усіх українських партій Буковини було декламовано право на самоозначення для українського народу, який "разом з прочими Українцями Австро–Угорщини хочемо самі рішити про свою долю" [2]. Буковинці заявили також і про те, що бажають в мирі і згоді "розійтися" із сусіднім румунським народом, й закликали румунський народ "не давати своєї руки для знасилування українського народу, так як і ми з свойого боку свято пирікаємо поборювати всяке несправедливе рішення в нашу користь, яке звертало б проти Румунів" [2].

Українські політики краю твердо заявили: "Ми проголошуємо своє право на українські області Буковини, з їхнім одиноким осередком торгівлі і руху містом Чернівцями, яке з трьох сторін окружене чисто українськими областями, а тільки з четвертої припирає до мішаної, в якім сходяться всі торговельні шляхи з українських областей і в якім по Жидах ми творимо взглядну більшість.

Ми завзиваємо всі інші народи Буковини Жидів, Німців, Поляків помогти нам перевести і також для меншостей корисний національний розділ краю" [2].

Буковинські українці виявили сподівання, що польсько–українське питання можна рішити тільки в порозумінню зацікавлених народів, а не насильством. Водночас було висунуто вимогу, аби уся австро–угорська Україна поладнала свої відносини до усіх народів загалом й до державної України вповні самостійно [2].

За кілька днів провідна українська газета "Буковина" у статті "Самоозначення народів і українці в Австрії" оприлюднила прагнення краян: "Наше жадане це своя власна держава Східної Галичини, українських областей Буковини та Угорщини. Від цего жадання ми не відступимо, це заявили недвозначно також наші делегати на недавній авдієнції у цісаря.

На 19 с[его] м[ісяця] зберуться до Львова українські установчі збори, збори мужів довір'я всіх українських областей австро–угорської монархії, які мають покликати до життя "Українську Національну Раду", яка буде виконувати право самоозначення народу [3]. Українці Буковини також твердо і прямо заявили, що "за нашу землю положимо ми душу й тіло, ні п'яди своєї землі не відступимо, але й чужої не хочемо", й що "за наші справедливі домагання положимо ми майно і кров" [3].

Важливе значення для розгортання державотворчого процесу українців Західної України мало створення національної конституанти – Української Національної Ради (УНРади) у Львові, яка 19 жовтня 1918 р. проголосила про утворення української держави. "Ціла етнографічна українська область в Австро–Угорщині, – говорилося в заяві, – зокрема, Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно–західної Буковини з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно–східної Угорщини – творить одноцілу українську територію" [20, с. 115–116]. Розпочалися заходи мирного перебрання влади від імперських властей для чого УНРадою були утворені ряд комісій – окрім Віденської, також і для Галичини й Закарпаття, а також Буковини. Під час роботи УНРади 19 жовтня 1918 р. до неї надійшла відозва від угорських українців, що засвідчувало про усвідомлення Закарпаттям своєї національної належності і зв'язку з усім українським народом. Ця відозва, зачитана привселюдно, закінчувалася такими словами: "Ви, наші рідні браття, повинні стати за нами і з'єднати з собою. Наш народ

дожидає того спасенія, щоби раз вже висвободитися від ярма другого народу" [20, с. 118].

Виходячи з напруженої ситуації, пов'язаної з гострим національним суперництвом в самій Австро–Угорщині, непевного становища української державності в Наддніпрянській Україні, УНРада прийняла рішення утворити самостійну державу, котра, виходячи з розвитку подій, увійшла б до Соборної України або певний час знаходилася б у федеративному союзі з Австрією.

Втім, сусідні народи й чути не бажали про самовизначення українців. Так, наприклад, представники румунської імперської амбіції в Буковині не квапилися рахуватися з українцями. 27 жовтня 1918 р. румунська конституанта (Румунський національний комітет) у Чернівцях оголосила про приналежність цілої Буковини до Румунії. Українці краю висловили протест. Вже наступного дня (28 жовтня) одним з найпотужніших був протест студентів Чернівецького університету, які зібралися у залі Народного Дому в Чернівцях. Українська академічна молодь Чернівецького університету заявила, що стоїть за безумовне визнання права самовизначення усіх народів і "вітає заснування Української держави із земель Австро–Угорщини, заселених у переважаючій більшості українським народом, включно із полицею Буковини та містами Сторожинцем і Серетом, і домагається негайного з'єднання всіх українських земель в єдиній суверенній українській державі" [44]. Студенство виявило обурення рішенням румунської конституанти як "нічим неоправданий замах певного круга ромунської інтелігенції, щоби безправно віддати більшість українського населення на поталу самовільній владі ромунського боярства і висказує свій подив, що ромунський нарід не виступає проти такої імперіялістичної політики своїх провідників, коли з української сторони не піднімаєся ніяких претензій на чужі землі" [44]. Молодь звернулася до Української Народної Ради "з жаданєм, щоби ся поробили як найрішучійші заходи в справі перенесення всіх кадр українських полків на територію української держави і відкликаня всіх офіцерів та мужви української народности з невкраїнських до українських полків" [44].

Досить скоро постала реальна загроза й з боку польських політичних сил, яка призвела до революційного виступу українців у Львові – Листопадового зриву, внаслідок чого 1 листопада 1918 р. виникла новітня українська державність – "Західно–Українська Народна Республіка". Згідно її тимчасової Конституції ("Тимчасового Основного Закону про державну самостійність українських земель бувшої австро–угорської монархії", ухваленого Українською Національною Радою 13 листопада 1918 р.) були визначені її територіальні межі, а саме: "Простір Західно–Української Народньої Республіки покривається з українською суцільного етнографічною областю в межах бувшої австро–угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош – як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга, Ethnographische Karte der osterreischen Monarchie, entworten von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von K. K. Direktion der administrativen Statistik. Wien 1855. Masstab 1:864.0" [38, с. 406–407]. У проголошених кордонах ЗУНР охоплювала територію у 70 тис. кв. км. з 6–мільйонним населенням, з яких українці складали понад 70% населення. Однак, як виявилося, ЗУНР отримала визнання лише з боку Української Держави. Починаючи з 1 листопада розпочалася збройна інтервенція Польщі, що дало початок затяжній польсько–українській війні в Галичині.

В Буковині ситуація також загострилася до краю. Зогляду на становище що склалося, буковинська делегація Української Національної Ради звернулася із закликом до українського населення краю взяти участь у Всенародному вічу 3 листопада у Чернівцях. Депутати апелювали постанням національних держав на теренах колишньої Австро–Угорщини й, врешті, утворенням української державності з центром у Львові. У заклику йшлося до підготовки заміни колишньої айстро–угорської адміністрації українською й проте, що треба всюди закладати організації "Самооборони" ("В кожнім селі і місті повинен наш нарід бути згуртований коло "Самооборони", щоби міцною злукою вершив свою волю на свій землі") [4].

У закличному зверненні буковинські депутати УНРади, висловивши протест проти зазіхань румунських бояр, звернулися до народу краю: "Неділі 27–го жовтня зажадали вони для своєї румунської держави цілу Буковину по Дністер, нехтуючи тим самим право українського народу на самоозначення, признаним цілим світом і цісарським маніфестом, і бажають прилучити її до Семигороду. Ніякого Семигороду ми не знаємо і не хочемо знати. Нам наша Україна мати! Своїх сіл і міст та столиці Чернівці ми не дамо нікому відібрати. Ми вистоїм їх для себе. Чужого не бажаємо й свого не дамо. Тут на нашій землі, під нашою управою не будуть вже бояри панувати. Українська земля для українського мужика! Ми твердо постоїмо, щоби в нашій українській державі наступив також справедливий лад для мужика й робітника. Щоби наша держава давала багацтво в культурних доробках нашому народови. Щоби заспокоїла потребу на землю нашого мужицтва. Щоби пошанувала робочу силу робітника, давши йому всяку охорону! А це все осягнемо, бо наша влада буде народна, збудована на основі загального, пропорціонального, рівного і тайного права голосования мущин і жінок. Це ж ми осягнемо на свій землі, а не чужій, своїми голосами, а не чужими. Тому ж до праці, твердої, незламної, гарячої, невтомної! Мужчини і жінки, хлопці і дівчата! Інтелігенція, духовенство, учительство, шляхта, селянство, робітництво! Уряди громадські із своїми начальниками! Всі ви діти нашої землі, станьте своїми грудьми за собою, кучіться до самооборони!" [4].

Людей було закликано зійтися усім з цілого краю, з кожного села, аби вони довели свою готовність служити Вітчизі, в неділю 3 листопада до Чернівців на всенародне віче в "Народний дім", "щоби там вовселюдно об'явити свою волю цілому світові" [4].

Тим часом 1–2 листопада 1918 р., за наказом Буковинської делегації УНРади заходами поручника

Іллі Поповича повстали 3 українські сотні Легіону УСС. З допомогою сотні з полку УСС та озброєних груп залізничників вони роззброїли австрійську залогу міста.

Наступного дня (3 листопада) у Чернівцях відбулося велике народне віче за участі близько 40 тисяч українців, переважаюча більшість з яких проголосувала за возз'єднання з Українською Державою, проголошеною у Львові, хоча й частина підтримала більшовицькі гасла І. Клевчука, С. Канюка про союз із радянським Харковом. Віче одностайно висловило рішучий протест проти злочинних посягань на Буковину з боку румунських Установчих зборів, засудило підступну діяльність Румунської національної Ради й обрало головою Українського крайового комітету Омеляна Поповича.

Як наслідок на активізацію українського політичного руху – розпочалася румунська інтервенція, чому сприяла й позиція представників Антанти. 5 листопада румунським урядом було віддано наказ про напад на українську Буковину. У відповідь 6 листопада 1918 р. українці перебрали владу в Чернівцях (бургомістром міста було призначено О. Безпалка). Втім, вже 11 листопада переважаюче румунське військо окупувало Чернівці, а 28 листопада 1918 р. румунський Генеральний конгрес Буковини проголосив приєднання Буковини і Чернівців до Румунії.

Справа утвердження української державності в Закарпатті також перебувала у критичному становищі, адже окрім досить слабкого і непотужного місцевого українського суспільно–політичного руху, який у 1918 р. практично робив свої перші кроки у політичному житті, на перепоні національного самовизначення закарпатських українців постали досить істотні бар'єри. Серед таких і ставлення до цієї проблеми різних мадярських урядів у Будапешті, які в ім'я збереження цілісності Угорщини, мали намір у кращому випадку нав'язати українцям автономію. Окрім цього Чехословаччина та Румунія, не переймаючись існуючою ЗУНР та правом українців на самовизначення, за підтримки Антанти також прагнули округлити власні терени за рахунок Закарпаття.

Під впливом революційних подій в Угорщині та державотворчих процесів в Галичині у жовтні–листопаді 1918 р. активізувались й українці Закарпаття, які подібно до галичан почали започатковувати на місцях свої Національні Ради. Тоді ж розпочалися перші спроби налагодження зв'язку та координації дій з Галичиною, згодом – ЗУНР. Втім, реалізації таких намірів значно перешкоджала польсько–українська війна. На початку листопада 1918 р. Національні Ради, що були створені у Пряшеві, Хусті, Любовні, Сваляві, Сиготі, Ясіні та інших місцевостях, задекларували про прагнення українців–закарпатців увійти до складу ЗУНР, а також до Української Держави в Наддніпрянщині. Зокрема, Свалявська Рада, апелюючи у своєму меморандумі до "14 пунктів" В.Вільсона, заявила прохання до паризької Мирної конференції надіслати війська Антанти, щоб "руський народ міг освободитися з 1000–літнього ярма й прилучитися до Великої України" [34, с. 7].

Протягом 1918 – першої половини 1919 рр. суспільно–політичні події в закарпатському українському середовищі точилися навколо трьох основних центрів – Старої Любовні (згодом Пряшева) на заході краю, Ужгорода – в центрі та Хуста – на сході. Так, у Старій Любовні 8 листопада 1918 р. відбулося багатотисячне віче представників багатьох українських сільських громад, яке перетворилося на могутню маніфестацію з гаслами возз'єднання всього Закарпаття з Україною. На вічі було утворено впливову Руську Народну Раду (РНР), яку очолив М.Якуб'як, ухвалено Маніфест до русинів Угорщини з основними гаслами відриву від Угорщини та об'єднання з Україною. В середині листопада РНР перенесла свій центр до Пряшева, де 19 листопада 1918 р. скликала чергове масове віче. На ньому були схвалені резолюції про вільне самовизначення українського народу на своїх етнічних землях, повну національну свободу поряд з іншими народами Угорщини. РНРада винесла протест проти можливості розриву національної території і прилучення Закарпаття проти волі його населення до якоїсь іншої держави, окрім української. Подібно до вимог галицької УНРади закарпатська РНРада домагалася окремого національного представництва на Мирній конференції в Парижі [5, с. 400–403].

Створення Любовинської РНРади, її Маніфест про намір злуки з Україною з ентузіазмом були підхоплені українськими громадами Закарпаття. Тоді ж на сході Закарпаття в містечку Ясіні поблизу Рахова на багатотисячному вічі українських гуцулів, яке також проголосило українську владу та приналежність до соборної України, була утворена Українська Народна Рада на чолі з С. Клочураком. Згодом він очолив проголошену тут Гуцульську Республіку. Делегації від Ясінської Ради неодноразово перебували в Галичині, де мали зустрічі з президентом ЗУНР Є. Петрушевичем та прем'єр–міністром С. Голубовичем. У січні 1919 р., на історичному засіданні УНРади ЗУНР, коли приймалося рішення про об'єднання з УНР, С.Клочураком було висловлене прагнення українців Закарпаття про об'єднання з соборною Україною. Він також висловлював прохання допомогти місцевим українцям оволодіти владою в Закарпатті, чого ЗУНР в умовах польсько–української війни була не в змозі зробити (зокрема офіційно визнати українську владу Гуцульської Республіки та включити її до своєї території). Через певний час С. Клочурак став уповноваженим представником УНРади ЗУНР–ЗОУНР в Ясіні та Русько–Української Центральної Народної Ради в Хусті. У лютому 1919 р. він зустрічався з головним отаманом С. Петлюрою і, очевидно, вони також обговорювали принаймні два пиання: допомогу у встановленні української адміністративної влади в Закарпатті; та його злуку з УНР.

Згадані події політичної самоорганізації українців викликали велике занепокоєння уряду Угорщини, який окрім певного адміністративного тиску, не міг протидіяти новітньому національно–визвольному рухові, а також з боку найбільш шовіністичних кіл угорського суспільства, москвофільського табору тощо. Проти українських домагань виступало також і угорське духовенство, яке, зокрема, трактувало активізацію русинів–українців не інакше як "русинський бунт". На противагу українському соборницькому рухові, спрямованому на об'єднання з Великою Україною, мадяронами з ініціативи нового угорського уряду в

листопаді 1918 р. в Ужгороді було утворено Угро–руську народну Раду (Рада рутенів Мадярії), яка заявила, що угроруський народ приєднується до своєї батьківщини – Угорщини й виступає за недоторканість її території. Аби не втратити українське Закарпаття, угорський уряд схвалив закон про автономію Руського Краю, до складу якого входили комітати: Мараморош, Угоча, Берег, Унг. Приналежність же інших українських місцин мала вирішити Мирна конференція у Парижі. При угорському уряді було створено посаду міністра для справ Руського Краю, яку обійняв відомий політичний діяч А. Штефан. Водночас у Пряшеві під егідою москвофілів було утворено Карпато–руську Народну Раду, лідери якої поширювали в українському середовищі ідею приєднання до Чехословаччини.

Значний вплив на розгортання подій в регіоні справили наступні політичні акції. Серед них, з'їзд представників усього Закарпаття, скликаний 10 грудня 1918 р. за ініціативи щойно сформованого угорського уряду у Будапешті. Як і слід було очікувати більшість з 500 делегатів були налаштовані лояльно до нової угорської влади і підтримали уряд у напрямі схвалення урядового маніфесту про перебування Закарпаття у складі Угорщині, якому передбачалося надати статус автономії (Руської Крайни). Однак, патріотично налаштована українська громада на противагу будапештському з'їзду скликала 18 грудня 1918 р. у Сиготі з'їзд представників Мараморощини, який обрав Сигідську (Мараморoську) Народну Раду, яка розпочала підготовку до скликання всенародного конгресу українців у Хусті, призначеного на 21 січня 1919 р.

Незважаючи на намагання угорського уряду запровадити для заспокоєння ситуації ідею автономії українського Закарпаття (Х окремий закон від 24 грудня 1918 р.), за яким до складу "Руської Крайни" передбачалося влучити 4 комітати – Ужгородський, Бережанський, Угочанський та Мараморошський, а інші – Земплинський, Шаришський, Спишський передати словакам, її підтримувало незначне коло української громади. Серед них відверто мадьяронська Будапештська "Руська Народна Рада" та ужгородська "Рада Угроруського Народу", які намагалися мати бодай "синицю в руці".

Посильну участь у вирішенні долі українського Закарпаття намагалася брати й ЗУНР. Так, у грудні 1918 р., базуючись на соборницьких позиціях, проголошених УНРадою 19 жовтня 1918 р., Тимчасової Конституції ЗУНР, Є.Петрушевич вів нелегкі переговори з урядом Угорщини, який намагався примусити українську державу відмовитися від Закарпаття. Намагаючись не порушити приязних відносин з Угорщиною, українська сторона все ж наполягала на своєму – приналежність Закарпаття мав визначити всенародний плебісцит і Паризька Мирна конференція [22, с. 72]. Однак переговори виявилися безрезультатними. Більше того, угорська влада ввела війська до Ясіні, намагаючись таким чином припинити політичний рух українців–закарпатців. Виходячи з цих обставин ЗУНР на початку 1919 р. вдалася до рішучих кроків, які мали захистити національні інтереси та кардинальним чином вирішити державницьку проблему в Закарпатті.

Поштовхом до її реалізації стало рішення УНРади у Станіславі 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР з УНР. На згаданому історичному засіданні УНРади були гаряче зустрінуті присутні представники від закарпатців (Ясінська Народна Рада), які склали заяву про прагнення прилучитися до Соборної України і висловили прохання у наданні допомоги з боку ЗУНР та УНР у звільненні від угорської влади. Ці побажання були озвучені закарпатською делегацією й на нараді з президентом Є.Петрушевичем. 4 січня 1919 р. народне віче українців у Сиготі ухвалило заяви своїх представників в Станіславі [14, с. 28].

Виходячи з загальновизнаного на той час принципу права націй на самовизначення, компактного розселення на власних етнічних теренах Закарпаття, українці "де–юре" мали беззаперечне право. Мали воно й право на отримання допомоги від суміжної ЗУНР. Однак справа ускладнювалася тим, що західноукраїнська держава в противагу своїм супротивникам, які претендували на ці терени (Румунія, Чехословаччина), не мала ні міжнародно–дипломатичних важелів впливу, ані могутньої армії на випадок "збирання земель" силою. Тому на той час українське Закарпаття могло розраховувати на допомогу лише у "приватній формі" з боку ЗУНР. Відповідні доручення про координацію дій з закарпатськими повстанцями, наданню допомоги військовими кадрами (переважно інструкторами) та озброєнням були надані державному секретареві військових справ ЗУНР Д. Вітовському. Ці наміри, про що вказує низка спогадів, зокрема відомого політичного діяча Л. Цегельського, були оповиті таємницею і про них знали далеко не всі члени уряду [41, с. 241–243].

В результаті, на початку січня 1919 р., намагаючись вирішити справу до заключного акту об'єднання з Великою Україною, майже одночасно з Коломиї до Ясіні, в напрямі Сигіт–Хуст та з Станіславова на Мукачеве залізничними шляхами вийшли дві експедиції українських військ. Коломийська група 8 січня 1919 р. взяла участь в українському повстанні в Ясіні та відновленні там Гуцульської Республіки, від імені якої відозвою від 10 січня було задекларовано її приєднання до ЗУНР та Соборної України. Намагаючись не довести справи до міжнародного конфлікту, уряд ЗУНР терміново направив до Будапешту ноту, в якій повідомлялося, що вищевказане просування українських військ не спрямоване проти Угорщини, а є превентивною акцією з метою випередити румунську та чеську окупацію, а з Угорщиною ЗУНР і надалі прагне мати дружні відносини, а долю українського Закарпаття прагне вирішувати спільно. Тим часом було вирішено продовжити просування українських військ, намагаючись витісняти військові підрозділи угорців та не призводити до сутичок. Одночасно з цим було прийнято рішення повідомити уряди Чехословаччини та Румунії, що українські війська на терені Закарпаття не мають намірів вийти за межі етнічних українських земель [16, с. 57–58].

Кількатисячне українське формування з буковинських добровольців, міліціонерів та близько 500 військовиків УГА зайняло адміністративний центр Мараморошу – Сигіт, внаслідок чого фактично було відкрито шлях і до Хуста, де незабаром мав відкритися

Всеукраїнський конгрес (Собор) закарпатських українців. Пресові агенції ЗУНР в цей час з великою ейфорією повідомляли, що українські війська у відповідь на звернення народних рад Угорщини зайняли етнічні українські терени Закарпаття [33] з метою завершити його злуку з соборною УНР. Вважалося, що справа приєднання до української держави Закарпаття є вже доконаним фактом. Однак 17 січня 1919 р. румунські війська перейшли кордон і зненацька заволоділи Сиготом, примусивши українців з великими втратами відступити [19, с. 26–27]. Намагаючись уникнути військового конфлікту з Румунією, військові підрозділи УГА були терміново відкликані на територію ЗУНР, що, безперечно, значно знизило активність державотворчих процесів на Мароморощині. Станіславська група після звільнення низки населених пунктів та роззброєння угорських частин, теж зазнала поразки під Мукачевим і через тиждень була вимушена повернутися у Галичину.

Дещо пізніше, 19 січня 1919 р. із Самбора для зайняття комітату та міста Ужгород була відправлена третя група. Залога УГА, якій було доведено командуванням, що ця територія вільна від іноземних військових формувань, мала зайняти адміністративний центр і проголосити українську владу згідно з Конституцією ЗУНР та постановою УНРади від 3 січня 1919 р. про об'єднання всіх українських земель у Суверенну Соборну Державу. Отримавши терміновий наказ про виступ у Самборі, де розміщувався Запасний Кош, вдалося сформувати "окупаційний загін" в неповну сотню вояків з одним кулеметом. До речі, помічником командира загону був четар М. Яворський, відомий згодом марксистський історик Радянської України. Однак, загін, наштовхнувшись на чеські частини, які за мандатом Антанти окупували частину Закарпаття по демаркаційному кордону Ужок–Ужгород та р. Уж, після безуспішних переговорів був також вимушений повернутися на територію ЗУНР.

Саме в цей час в Ужгороді велику активність проявили місцеві громадсько–політичні угруповання українців та представники американської еміграції, які розпочали практичні кроки по зближенню з Прагою. На випадок наступу реакції в Угорщині, Ужгородська Рада, бажаючи захистити свої мінімальні права на автономію міжнародними гарантіями, які передбачалося отримати від паризької Мирної конференції, звернулася на початку січня 1919 р. до уряду Чехословаччини про зайняття Закарпаття своїми військами.

Таким чином, січнева спроба ЗУНР блискавичним рейдом допомогти закарпатським українцям у національному звільненні, захистити кордони української державності зазнала поразки. Її причина полягала не лише у нечисленності "експедиційних військ" (в умовах пасивних дій Угорщини та досить компактного розселення українців це, можливо, було не головним), але й у відсутності на фоні антиукраїнської пропаганди, зв'язку та координації дій з місцевими громадсько–політичними силами, селянством, зокрема, на Мукачівському та Ужгородському напрямах, які не підтримали підрозділи УГА [17, с. 151]. Однак, головною причиною невдачі зазначених зулись уряду ЗУНР, окрім відомого фактора перебування угорських військ, стала окупація краю регулярними військами Румунії та Чехословаччини, яка опинилася непереборним заборолом українського державницького поступу у цьому регіоні.

Незважаючи на військові дії та окупацію іноземними військами на "Загальному Соборі всіх русинів, живучих в Угорщині" (Хуст, 21 січня 1919 р.) 420 делегатів, що представляли 429 тис. українців (з комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Шариш, Земплин, Спиш, Абауй, Торна), було прийнято рішення про скасування закону угорського уряду щодо Руського Краю та про приєднання Закарпаття, відповідно до "14 пунктів" В. Вільсона до Соборної України без жодних застережень. Зокрема в "Ухвалі Всенародних зборів угорських українців" від 21 січня 1919 р. зазначалося, що "Всенародні Збори угорських українців з дня 21 січня 1919 ухвалюють з'єдиненнє комітатів: Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіж і Абауйторпа з Соборною Україною, просячи, щоби нова держава при виконанию сеї злуки узгляднила окреміше положеннє угорських Українців" [23, с. 59–60].

На цих Зборах українці Закарпаття заявили також, що вони не визнають "десятого закона" про "Руську Країну", даного в Будапешті в 1918 р., бо ухвалено його без волі народа і без його заступництва" [23, с. 59–60]. Відтак Збори постановили, що український народ не вишле своїх послів до угорського парламенту. Було також оголошення загального прохання, аби українське військо (Галицька армія) обсадило комітати, заселені українцями, і щоби захистило населення Закарпаття. При цьому Всенародні Збори привітали усі визволені народи Австро–Угорщини: чехо–словаків, балканських слов'ян ("Юго–Славян"), румунів, поляків і німців, а також мадярський народний уряд, який, "стоячи на демократичних основах", визнав право самовизначення народів і не вживав "ніяких насильств проти політичного організування українського народу і проти висловлення його правдивої волі" [23, с. 59–60]. Було висловлено подяку й усім державам Антанти та їх союзникам, "що боронили демократичний дух і вибороли пригнобленим народам свободу", та прохання допомогти втілити у життя прагнення і ухвалене рішення закарпатських українців.

Всенародні Збори обрали "для ведения справ українського народу" Центральну Народну Раду зі 100 членів і надали їй повновласть заступати угорських українців усе і всюди, де цього буде потрібно перед усіма народами, і зробити усе, "що кожного часу в інтересі українського народу уважає за потрібне" [23, с. 59–60].

Окрім обрання Центральної Української Народної Ради в Угорщині на чолі з М. Бращайком, Собором була також сформована делегація до Києва у справі об'єднання. При цьому було висловлене прохання до лідерів української держави у Києві про надання термінової допомоги. Але, як відомо, ані УНР, ні ЗУНР – ЗО УНР на військовому та дипломатичному рівні, крім деякої допомоги продовольством Гуцульській Республіці, дієвого сприяння державотворчим процесам в Закарпатті надати не могли.

Проте, таке легітимне і правове рішення не було втілено в життя, позаяк невдовзі іноземні (чеські та румунські) війська окупували територію Закарпаття. Принагідно нагадаємо, що румунські війська ще до

кінця листопада 1918 р. здійснили окупацію українських Буковини та Бессарабії. Приводом до інтервенції послужили окремі статті Версальської та Сен–Жерменської мирних угод між Антантою і Центральними державами, відповідно до яких західноукраїнські землі передавалися на автономних засадах тим національним державами, які утворилися на терені колишньої Австро–Угорської імперії.

При цьому слід зауважити, що єдина незалежна українська територія в Закарпатті – Гуцульська Республіка з центром у Ясіні на Мароморощині, проіснувала ще до середини 1919 р. Це було національне адміністративно–політичне утворення з відповідними державними ознаками – своєю законодавчою та виконавчою владою, армією (400 міліціонерів), самодостатнім господарським та культурним життям. Прапор республіки був синьо–жовтий.

До законодавчого органу – Гуцульської Народної Ради входили українці, німці та євреї. В Республіці, яка поширювалася на терени навколо Ясіня з 20–тисячним населенням вільно вживалися угорські крони та українські гривні, в школах було запроваджено українську мову навчання. Після окупації Гуцульської Республіки військами Румунії частина гуцулів перейшла до Галичини, утворивши у складі УГА бойову сотню. В подальшому гуцульський курінь приймав участь в охороні урядів УНР та ЗО УНР у Кам'янець–Подільському, воював у складі Діючої армії УНР [5, с. 407].

У зв'язку з вибухом угорської соціалістичної революції та утворенням Угорської радянської республіки державотворчий процес в Закарпатті протягом березня–квітня 1919 р. розвивався за цілком новим сценарієм. Радянський уряд республіки, виходячи з гасла самовизначення всіх народів Угорщини, проголосив державну автономію Руського Краю. В краї розпочався процес соціалістичних перетворень, до яких широко залучилося і місцеве українське населення. Зокрема, було сформовано Закарпатську червону гвардію, яка нараховувала понад 6 тис. чол. й відзначилася в боях проти іноземної інтервенції. Однак вже на початку травня 1919 р. Закарпаття було цілковито окуповане військами Чехо–Словаччини та Румунії.

В цей час визначальну роль у втіленні державотворчих прагнень українців Закарпаття все більше починає відігравати чисельна українська еміграція в США. Ще у липні 1918 р. на з'їзді представницького органу – Ради Американських Русинів (Народна рада Русинів Злучених Держав, Гомстед, 23 липня 1918 р.), була висловлена думка, що у разі неможливості здобуття політичної незалежності Закарпаттю (або автономії), слід прагнути до об'єднання з Галичиною та Буковиною в одній державі. Однак, коли ці вимоги у жовтні 1918 р. були доведені до президента В. Вільсона, то з його боку вони були розцінені як непрактичні. Він же підштовхнув українське представництво в США до вступу до "Середньоєвропейського демократичного союзу", головою якого був Т. Масарик [34, с. 2]. Під безпосереднім впливом чесько–словацького політичного союзу, політика українсько–чеського зближення, проголошена на з'їзді американської Ради в Скрентоні (12 листопада 1918 р.), призвела до наступної події – листопадового плебісциту української громади США, який пройшов під гаслом "Угро–руська країна буде незалежною державою в етнографічних кордонах у федерації з чеською республікою". По питанню про державність Угорської Русі голоси плебісциту (результати плебісциту були надіслані телеграфом чеським дипломатам до Парижа), поділилися наступним чином. З загальної кількості 1113 осіб – 732 (66%) висловилися за прилучення Закарпаття до Чехословаччини, 310 (28%) – за злуку з Україною, 12 (1%) – злуку з ЗУНР, 10 (до 1%) – об'єднання з Росією [39, с. 18].

Такий несподіваний вибір пояснювався не лише браком інформації про державне будівництво в ЗУНР, що надходили скупими і далеко не завжди об'єктивними телеграфними повідомленнями, але й впливами Т. Масарика серед карпато–українців США, який запевняв про можливість забезпечити національно–державні права українців у складі Чехословаччини. Українська еміграція в США й надалі намагалася впливати на події в Закарпатті у відповідному напрямі.

В умовах безнадії на об'єднання з Великою Україною та перспективи бути розчленованими між різними державами, у травні 1919 р. Ужгородська, Пряшівська та Хустська народні ради об'єдналися в Центральну Руську Раду в Ужгороді, яка 8 травня 1919 р. проголосила злуку з Чехо–Словаччиною на правах національної, культурної та господарської автономії. Одночасно з цією широко відомою подією, 7 травня в Станіславі, до якого наближалися польські війська, відбувся з'їзд представників 62 громад Закарпаття, який виніс резолюцію домагатися на Мирній конференції в Парижі приєднання русинів–українців до України, виведення з її території угорських, а також чеських та румунських окупаційних військ. Проте, Антанта на той час переймалася іншою проблемою – збройною інтервенцією проти Угорської радянської республіки. Виходячи з геополітичних інтересів без участі українців згодом була вирішена і доля Закарпаття. Рішенням Паризької мирної конференції основна частина краю була приєднана до Чехо–Словаччини, інша – до Румуні. Таким чином за збігом обумовлених обставин як внутрішнього характеру, так і несприятливих зовнішніх чинників, встановлення української державності в Закарпатті протягом 1918–1919 рр. зазнало поразки, відстрочивши питання про національне звільнення у цьому регіоні ще на декілька десятиліть.

Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України

18 жовтня 1918 р. у Львові сформувалася Українська Національна Рада (УНРада) на чолі з Є.Петрушевичем [29], яка взяла у свої руки провід національно–визвольним рухом у західноукраїнських землях. Наступного дня (19 жовтня) вона проголосила, що Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, які "творять цілісну українську територію, уконституйовуються... як Українська Держава".

Слід зауважити, що назву "Українська Держава" для молодого державного утворення в Західній Україні було

обрано не випадково, а з огляду на вже існуючу Українську Державу в Наддніпрянській Україні на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Таким чином західні українці ототожнювали себе як єдиний організм з усім українством зі столицею у Києві та з перспективою, в разі зміцнення гетьманської Української Держави, об'єднання з нею. В іншому ж випадкові, мали б існувати два окремих українських державних організми [41, с. 29–31].

6 жовтня 1918 р. на урочистому відкритті Державного Українського університету в Києві велике враження на присутніх справила коротка промова представника західноукраїнських земель, члена австрійського парламенту д–ра Л. Цегельського, який зокрема виголосив: "Переповнене моє серце почуттям радости і тріумфу! Сьогодні положено найкращий камінець під будучину українського народу. Українська нація прилучилася до європейської культури, і це прилучення є найкращою запорукою, що Україна не загине. Я вірю, я певен в тому, що ви, браття, пригорнете й нас, галичан, до себе..." [13, с. 246]. Злука двох частин одного народу закономірно мусила настати, її передчуття вже віяло у повітрі.

1 листопада 1918 р. у Львові перемогло збройне повстання, внаслідок якого заступник урядового намісника Галичини та делегація УНРади підписали акт про передачу останній всієї повноти влади. 3 листопада 1918 р. на 10–тисячній українській маніфестації в Чернівцях УНРаді було передано всю повноту влади на Буковині [30]. Листопадовий чин, цей державотворчий переворот на наших західних землях, змобілізував, об'єднав та згармонізував галицьких українців, тобто всі їхні партії, в одну українську державницьку громаду, чого не можна було ніяк довершити на Великій Україні. Українці Галичини одразу ж заявили про намір творити національну державність і інкорпоруватися у єдину соборну структуру з Гетьманатом, який існував тоді на Великій Україні. Перші листівки учасників листопадового чину заявляли про проголошення на західних землях "Української Держави", адже саме таку офіційну назву мала гетьманська держава по обидва береги Дніпра зі столицею в Києві. Проте перебіг зовнішніх військово–політичних обставин і внутрішньої соціально–політичної ситуації кардинально змінили шлях об'єднавчих тенденцій і намірів усіх суб'єктів тогочасного українського політикуму.

Тим часом на Наддніпрянщині радикальна соціалістична опозиція готувалася до повалення Гетьманату П. Скоропадського. 5 листопада УНРада вислала до Києва двох представників (О. Назарука і М. Шухевича) щоб встановити контакт з гетьманським урядом, отримати від нього допомогу (перш за все військову) і визначитися щодо якнайшвидшого об'єднання західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною. 6 листопада 1918 р. О. Назарук та М. Шухевич були прийняті гетьманом П. Скоропадським. Делегати просили у керівника Української Держави допомоги у протидії полякам.

Уряд гетьмана, згідно бюджетного зведення, виділив з державної скарбниці графою надзвичайних видатків в допомогу Західній Українській Республіці 6 млн. крб. [41, с. 194], кілька вагонів одягу, взуття, зброї, цукру, 10 млн. австрійських крон [36, с. 233]. Крім того, нелегально в розпорядження Української Галицької армії (УГА) було надано летунську сотню [11, с. 4]. Також перейти кордон на допомогу західним українцям було запропоновано й корпусу Січових Стрільців з бронеавтомобілями та важкою артилерією [41, с. 15–22]. Проте самі Січові Стрільці, готуючись в той час до повстання проти гетьмана, відмовились їхати в Галичину [18, с. 49; 28, с. 6–7].

Втім, на той час, зважаючи на зміну зовнішньополітичної ситуації навколо України взагалі і Гетьманату зокрема, а також загострення соціально–політичної боротьби всередині країни, офіційний Київ за тих умов не міг дозволити собі легально прийняти Західну Україну в лоно єдиної державності. До того ж провідникам української національної революції в Західній Україні стало відомо, що на Великій Україні незабаром вибухне повстання за участі корпусу Січових Стрільців і гетьманську владу, яка без підтримки німецьких військ була практично беззахисною, найімовірніше буде повалено. Відтак наддніпрянської Української Держави не стане, а має знов відродитися Українська Народна Республіка (УНР).

За таких умов, 9 листопада 1918 р. на засіданні Української Національної Ради було вирішено дати державі іншу назву – Західно–Українська Народна Республіка (ЗУНР). Того ж дня УНРадою був сформований вищий виконавчий і розпорядчий орган – тимчасовий Державний секретаріат (Рада державних секретарів) на чолі з К. Левицьким. Наступного дня, 10 листопада, він склав урочисту присягу на вірність українському народові і державі. Українська Національна Рада визначила йому чітку лінію дальшого державного будівництва: вжити всіх необхідних заходів "для з'єднання всіх українських земель в одну державу", не ізолюватися від вже існуючої на сході української держави, шукати шляхів для утворення єдиної соборної української держави, до об'єднання всіх українських земель, всього українського народу [18, с. 49]. Про негайне об'єднання мова не йшла з огляду на невизначеність політичного становища в Наддніпрянській Україні.

Тим часом 13 листопада 1918 р. в Наддніпрянській Україні було утворено Директорію, яка очолила протигетьманський виступ Січових Стрільців, а згодом й повносяжне народне повстання. В цей час становище ЗУНР почало погіршуватися. Під тиском поляків УНРада (законодавчий орган) і Державний секретаріат (уряд) ЗУНР переїхали зі Львова до Тернополя, а потім – до Станіславова. Незважаючи на складне становище обох нових національних державних утворень, їхнє керівництво продовжувало справу об'єднання України. Провідна роль у цій історичній справі належала діячам Наддністрянської України. Розуміючи, що воз'єднання могло реалізовуватися тільки на грунтовних правових засадах, Державний секретаріат ЗУНР виробив проект попереднього договору і направив до Директорії, яка перебувала в той час у Фастові, делегацію (Д. Левицького і Л. Цегельського). В той же час, 30 листопада 1918 р. у Києві О. Колесса від імені УНРади зробив офіційну заяву гетьманові П. Скоропадському про утворення самостійної Української Держави на західних українських землях.

Після докладного обговорення проекту, Директорія і делегація ЗУНР підписали "Передвступний договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м. Фастові між Українською Народньою Республікою й Західно–Українською Народньою Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю", в якому зазначалося:

"1. Західно–Українська Народня Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народньою Республікою – значить заявляє свій намір перестати істнувати як окрема держава, а натомісць увійти з усією територією й населенням, як складова частина державної цілости, в Українську Народню Республіку.

2. Українська Народня Республіка заявляє цим рівнож свій непохітний намір злитись у найкоротшім часі в одну державу з Західно–Українською Народньою Республікою – значить заявляє свій намір прийняти всю територію й населення Західно–Української Народньої Республіки, як складову частину державної цілости, в Українську Народню Республіку" [6, с. 254–256].

Уряди обох Республік заявили, що цим передвступним договором уважають себе взаємозобов'язаними у найкоротшому часі укласти державну злуку аби щонайшвидше утворити справді одну неподільну державну одиницю.

"Західно–Українська Народня Республіка, – говорилося далі у передвступному договорі, – з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними й соціальними ріжницями окремішности життя на своїй території й її населення, як будучій частині неподільної Української Народньої Республіки, дістає територіяльну автономію, которої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацію її рішень компетентними законодатними й правительствснними державними органами обох Республік. Тоді також установлені будуть детальні условини злуки обох держав" [6, с. 254–256]. Цей договір було списано у двох примірниках (у двох окремих оригіналах), призначених по одному для уряду кожної з обох держав і міг бути опублікований за згодою обох урядів, тобто Директорії УНР й Ради Державних Секретарів ЗУНР [6, с. 254–256].

Від імені Директорії договір підписали її члени В. Винниченко (як голова), О. Андрієвський, Ф. Швець, С. Петлюра (як головний отаман), а від імені уряду ЗУНР – повновласники Ради державних секретарів Л. Цегельський та Д. Левицький. При цьому належить зауважити, що ЗУНР зберігала за собою права "територіальної автономії, котрої межи означить в хвилі реалізації злуки обох республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацією її рішень компетентними правительственними державними органами обох Республік. Тоді, – як акцентував В. Винниченко, – також установлені будуть условини злуки обох Держав" [7].

14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади, а вже 19 грудня 1918 р. до Києва урочисто в'їхала Директорія. На історичній арені знов була відновлена Українська Народна Республіка. По той же бік Збруча, 3 січня 1919 р. на сесії УНРади у Станіславі було прийнято Ухвалу "Про злуку Західно–Української Народньої Республіки з Українською Народньою Республікою" в "одну, одноцільну, суверенну Народню Республіку", тобто ратифіковано Фастівську угоду від 1 грудня 1918 р. [8]. Про цей факт державний секретар ЗУНР Д. Вітовський негайно повідомив керівництво УНР: "До Головного Отамана Українського Республіканського війська С. Петлюри. Київ. Із Станіславова. 3/1. Українська Національна Рада Західно–Української Народньої Республіки на засіданні дня 3–го січня одноголосно ухвалила й торжественно проголосила прилучення своєї території до Української Народньої Республіки в одну одноцільну Українську Народню Республіку. Хай злука, спаяна спільною пролитою кров'ю обох бувших Республік, довершить мрію і щастя робочого українського народу" [31]. На тому ж таки засіданні УНРади було також обрано делегацію з представників Галичини, Буковини і Закарпаття у кількості 36 чоловік на чолі з Л. Бачинським (Л. Бачинський, Л. Цегельський, Р. Перфецький, С. Вітик, письменник В. Стефаник та інші), яка прибула до Києва 16 січня і взяла участь у спільних засіданнях Директорії і Ради народніх міністрів УНР [27, с. 89].

11 січня 1919 р. газети опублікували офіційне звернення голів усіх гілок влади ЗУНР до Директорії УНР з увідомленням про ратифікацію Західною Україною фастівських домовленостей [32]. 16 січня 1919 р. до столиці України було надіслано офіційне звернення голів усіх гілок влади УНР до Директорії УНР з увідомленням про ратифікацію Західною Україною фастівських домовленостей. У цьому зверненні під назвою "До Світлої Директорії Української Народньої Республіки у Києві", підписаному в Станіславові представниками усіх гілок влади ЗУНР (за президію Української Національної Ради звернення підписали Л. Бачинський та С. Левицький, а за Раду державних секретарів – її президент С. Голубович та державний секретар і управитель закордонних справ Л. Цегельський). У зверненні верховна влада ЗУНР повідомляла Директорію УНР про наступне:

"Президія Національної Ради і Рада Державних Секретарів Західно–Української Народньої Республіки мають честь подати отсим до відома Світлої Директорії і Правительства Української Народньої Республіки, що Українська Національна Рада, яко найвищий законодатний орган Західно–Української Народної Республіки, на торжественнім засіданню в Станиславові, дня 3 січня 1919 року, одноголосно рішила, що слідує:

"Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єднання з нинішним днєм Західно–Української Народньої Республіки з Українською Народньою Республікою в одну одноцільну, суверенну Народню Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення цеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір між Західно–Українською Народньою Республікою і Українською Народньою Республікою дня 1 грудня 1918 року у Хвастові та поручає Державному Секретаріятові негайно розпочати

переговори з Київським правительством для офіназлізування договора про злуку.

До часу, коли зберуться Установчі Збори об'єднаної Республіки, законодатну владу на території бувшої Західно–Української Народньої Республіки виконує Українська Національна Рада.

До того самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Українською Національною Радою як її виконавчий орган. Підписані Президія Української Національної Ради та Рада Державних Секретарів подають се до відома Верховної Української Народньої Республіки через окрему торжественну депутацію, зложену з представників усіх державних чинників і усіх кругів населення Західно–Української Народньої Республіки, а заразом висилають окрему комісію, що має з правительством Української Народньої Республіки увійти в близчі переговори що до способу зреалізования вище наведеної ухвали" [32].

22–24 січня 1919 р. за сценарієм І. Огієнка у Києві відбулися всенародні свята з нагоди річниці IV Універсалу УНР і народження Соборної України. З цього приводу Директорія видала Універсал, у якому говорилося: "Від нині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західно–Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна..." Представниками від ЗУНР на святі були: Л. Бачинський, Л. Цегельський та С. Вітвицький [1, с. 102–112]. Втім, під тиском невідрадних подій на фронтах свято пройшло відносно сухо, тихо і якоюсь мірою навіть непомітно. Ідея соборності українських земель ставала дійсністю [10, с. 44–58; 43].

22 січня 1919 р. о 12 годині у Києві на Софіївському майдані у святковій обстановці (день був оголошений неробочим) відбулася урочиста церемонія Злуки. У присутності багатьох тисяч людей Л. Цегельський зачитав Ухвалу УНРади від 3 січня, а священик П. Корсунський оголосив Універсал Директорії УНР, підписаний усіма її членами 22 січня:

"Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої української.

3–го січня 1919 року в м.Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро–Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою – в одноцільну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3–го січня 1919 року.

Од нині во–єдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно–Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Од нині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Од нині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду" [32].

23 січня у столиці розпочав свою роботу Конгрес трудового народу України, який відкрився з оголошення тих самих документів. Конгрес одноголосно ратифікував Універсал Директорії [26, с. 168–169]. 28 січня 1918 р. в Універсалі Трудового Конгресу України до українського народу з цього приводу, зокрема, зазначалося: "Вся вища влада на Україні, на час перерви засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першім засіданні Конгресу 24 сього січня" [9]. Члени УНРади були обрані до Президії Трудового конгресу (Т. Старух від галицьких партій, С.Вітик від українських соціал–демократів) та увійшли до його комісій (Т. Старух, І. Калинович, П. Шекерик–Доників).

До складу Директорії було введено голову УНРади Євгена Петрушевича, а члени УНРади – А. Крушельницький, О. Назарук, Л. Цегельський, О. Безпалко, В.Темницький призначалися міністрами Української Народної Республіки. Після об'єднання ЗУНР ставала Західною областю УНР (ЗО УНР), а золотий лев на блакитному тлі як герб ЗУНР поступився тризубові. Було вирішено, що Декларацію про злуку мали затвердити Установчі збори, які передбачалося скликати найближчим часом з території всієї України. До того часу ЗО УНР залишалася при власних законодавчих і адміністративно–виконавчих органах влади – УНРаді й Державному секретаріаті. Було погоджено військове командування на фронтах, введено спільну валюту, створене окреме міністерство для справ ЗО УНР, а також обрано спільну делегацію на Паризьку мирну конференцію. Навесні, 30 березня 1919 р. відбулася нотифікація об'єднання офіційною делегацією Соборної УНР послам усіх держав, що були акредитовані у Відні.

Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через ряд обставин не було тоді доведено до логічного завершення. Юридичний і правосильний акт злуки по факту доконано не означав реального злиття двох суб'єктів угоди в єдину державну структуру. Не стала Соборна УНР після злуки ані унітарним державним утворенням, ані федеративним. ЗУНР зберегла за собою власні органи законодавчої та виконавчої влади з чітко окресленими обсягом і напрямів їхніх повноважень. Влада Директорії й надалі обмежувалася територією на схід від річки Збруч. Кожне з державних утворень продовжувало розпоряджатися власними військами, дії яких, щоправда певним чином співкоординувалися обома командуваннями та урядами. Крім того, де–юре остаточне рішення про зазначене державне злиття мали прийняти загальноукраїнські Установчі Збори. Отже, *ці дві національні українські формації (УНР та ЗУНР) складали, швидше, конфедеративне державне об'єднання, що було обумовлено як об'єктивними, так і*

суб'єктивними причинами. Головна з них – скрутне становище, в якому незабаром опинилися Директорія УНР та її уряд, які змушені були під натиском більшовицьких військ залишити майже всю територію України.

Не менш трагічною виявилися і доля ЗУНР. 19 березня 1919 р. польське військо, підсилене завдяки Антанті армією Ю.Галлера, розпочало наступ на Львів, а 24 травня новий наступ поляків з теренів Буковини підтримали війська Румунії. УГА змушена була відступити до Кам'янця–Подільського, куди відкочувалися й війська Директорії. Уряд ЗО УНР в цих важких обставинах надав Президентові Є. Петрушевичу надзвичайні повноваження, проголосивши його диктатором. З свого боку С. Петлюра нікому не бажав поступатися своєю владою. За цих умов поглибилися незгоди між урядами УНР і ЗО УНР: для першого головною небезпекою були дєнікінці та більшовики, для другого – поляки і румуни.

Некомпетентність головного отамана і його прагнення одноосібного керівництва призвели до вибуху кількох антипетлюрівських заколотів в Армії УНР і гнівного обурення західноукраїнських урядовців. 29 квітня 1919 р. відбулася спроба державного перевороту в УНР на чолі з отаманом В. Оскілко, якого підтримав член Директорії О. Андрієвський. Заколотники вимагали призначити Є. Петрушевича тимчасовим президентом України до скликання Установчих Зборів, а військову владу передати командувачу Української Галицької Армії М. Омеляновичу–Павленку. При цьому у вимозі було й скасування головного штабу українського республіканського (директоріального) війська, що означало позбавлення С. Петлюри військової влади. Крім того повстанці вимагали усунення від керівництва військовими справами С. Петлюри та А. Макаренка, а також створення коаліційного уряду у складі представників Галичини та Наддніпрянщини. Заколот, однак, не мав успіху і був придушений [40]. Майже через місяць в УНР знов здійнявся протипетлюрівський заколот П. Болбочана, який також прагнув проголосити диктатуру Є. Петрушевича і командувача УГА генерала О. Грекова [25, с. 205–209].

Під таким тиском і початком більшовицького наступу, С. Петлюра змушений був поступитися і піти на співробітництво з Є.Петрушевичем, а також запросити його представників до складу Ради народніх міністрів УНР. Проте між керівництвом обох братніх республік вже встигла вирости прірва непорозуміння і накопичитися вибухова сила протиріч. Іскрою ж для вибуху послужили відомі події 30–31 серпня 1919 р. у Києві, коли місто було одночасно зайняте дєнікінськими (генерал Брєдов) і петлюрівськими військами. Супротивники одразу розпочали суперечки в столиці, після чого підрозділи УНР залишили місто.

Надалі ж українські війська знову було відкинуто до Кам'янця–Подільського. Намагаючись урятувати ситуацію і дістати підтримку Польщі в обороні від більшовицького наступу, УНР погодилася на її територіальні домагання. 24 травня 1919 р. повноважний емісар Директорії (С. Петлюри) і прем'єр Польщі підписали таємну угоду про надання УНР "допомоги та підтримки". За нею Україна зрікалася Східної Галичини і визнавала Західну Волинь невід'ємною частиною Польщі, а себе – підлеглою у зовнішньополітичних справах і, до того ж, гарантувала всі права польському населенню тощо. Це означало для західних українців зраду спільних інтересів України. Уряд ЗО УНР розпочав переговори з командуванням генерала А. Дєнікіна і вже 5 листопада підписав угоду про капітуляцію УГА. 16 листопада 1919 р. С. Петлюра здав полякам тогочасну столицю УНР Кам'янець–Подільський. Наступного дня соціал–демократ С. Петлюра підписав перемир'я з Добровольчою Армією.

В ці ж дні уряд ЗО УНР оголосив про відмову надалі дотримуватися Акту про злуку та постанов Трудового Конгресу, а Є. Петрушевич з членами уряду емігрував до Відня [37, с. 20–21]. 2 грудня 1919 р. представники УНР і Варшави підписали проект Декларації, згідно з яким Польщі віддавалися Холмщина, Полісся, Підляшшя, Західна Волинь і Східна Галичина. ЗО УНР подала два протести, але діячі УНР їх не взяли до уваги. Тоді 20 грудня 1919 р. Є. Петрушевич скликав у Відні засідання уряду ЗУНР, на якому було прийнято рішення про одностороннє скасування Акта Злуки.

Українська державна єдність розвалилася. Соборність УНР було зруйновано, власне, українськими ж руками, а за цим відбувалася й втрата національної державності. В цьому є гіркий урок та повчальна сторінка історії для сьогоднішніх і майбутніх українців. Урок цей вчить, що у часи негод і боротьби слід відкинути власні амбіції і політичні, чи будь–які інші, гешевти перед першочерговим і святим обов'язком зберегти національну єдність народу та Українську Соборну Самостійну Державу. І в цьому священному завданні немає дрібних та другорядних питань, немає важливих і менш важливих територій, українських і менш українських регіонів! Кожен клаптик української землі є всією Україною і усі, від малих та відчужених, але наших споконвічних, земель повинні бути об'єднані в лоні Великої Соборної Української Держави: від Марморомщини і Придністров'я до Берестейщини, Рильщини і Стародубщини, від Посяння, Холмщини і Підляшшя до Донщини і Кубані.

Хоча на початку XX ст. Соборна Україна припинила своє існування, Акт Злуки залишився тією знаменною подією, що мала велике історичне значення. Він дав змогу заманіфестувати перед усім світом про неподільність українських земель, єдність і солідарність українського народу, став прологом, дороговказом для сучасної соборної суверенної України. 22 січня 1990 р. між Києвом і Львовом було створено живий ланцюг єднання – "Українська хвиля" – з нагоди 71–ої річниці проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР. Відтоді 22 січня відзначається як День Соборності України.

Сьогодні, в епоху глобалізації та формування нового світового порядку ідея Соборності повинна набути нового змісту, вона мусить поглибитися і розширитися у нашому розумінні далеко поза межі вузького панцира державно–територіальної єдності сполученої Великої України до усвідомлення кожним українцем планетарної Соборності Українського Духу, загальної Соборності Української Нації як абсолюту.

Список використаних джерел

1. Андрієвський В. З минулого. – Берлін, 1921. – Т. ІІ.

2. Буковина. – 1918. – 13 жовтня.
3. Буковина. – 1918. – 18 жовтня.
4. Буковина. – 1918. – 2 листопада.
5. Верига В. Визвольна боротьба в Україні. 1914–1923 рр. – Львів : НАНУ, Ін–т українознавства ім. Івана Крип'якевича, 2005. – Т.1.
6. Винниченко В. Відродження нації. – Київ–Відень, 1920. – Ч. ІІІ.
7. Відродження. – 1918. – 28 (15) грудня.
8. Вістник державних законів і розпорядків ЗО УНР. – 1919. – № 1.
9. Вістник Української Народньої Республіки. – 1917. – 7 лютого. – Ч. 4.
10. Гай–Нижник П. Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України // Регіональні проблеми української історії: Збірник наукових праць. – Умань, 2008. – Вип.1.
11. Гай–Нижник П. Перша летунська сотня Української Галицької армії // Батьківщина (Київ). – 1998. – № 1778. – вересень.
12. Гай–Нижник П.П., Яремчук В.Д. На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у XIX – початку XX ст.) // Збірник наукових праць Науково–дослідного інституту українознавства. – К. : Українське агентсво інформації та друку "Рада", 2008. – Т. XXII.
13. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – К. : Темпора, 2002. – Т. ІІ.
14. Дорошенко Д. Угорська Україна. – Прага: Вид–во "Всесвіт", 1919.
15. Західно–Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Івано–Франківськ : Лілея–НВ, 2001. – Т.1.
16. Західно–Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Івано–Франківськ : Лілея–НВ, 2001. – Т.2.
17. Клочурак С. До волі (Спомини). – Нью–Йорк, 1978.
18. Костицький М.В., Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923 рр.). – Львів, 1992.
19. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі (Спогад). – Буенос–Айрес : Вид–во Ю.Середяка, 1981.
20. Левицький К. Великий зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів: Червона калина, 1931.
21. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Львів: Накладом власним, друк–я оо. Василіян у Жовкві, 1930. – Ч. 3.
22. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, ОЛІР, 1995.
23. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Прага, 1922.
24. Лозинський М. Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – Т.V.
25. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – Прага, 1942. – Т.1.
26. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – Прага, 1942. – Т.3.
27. Матейко Р. Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900–1920 років у контексті історії України. – Т.: Принтер–інформ, 2007.
28. Назарук О. Рік на Великій Україні. – Відень, 1921.
29. Нова Рада. – 1918. – 1 листопада (19 жовтня).
30. Нова Рада. – 1918. – 28 (15) листопада.
31. Нова Рада. – 1919. – 5 січня (23 грудня).
32. Нова Рада. – 1919. – 11 (24) січня.
33. Нове життя. – Станіслав. – 1919. – 17 січня.
34. Оршан Я. Закарпаття. – Париж, 1938.
35. Попик С.Д. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999.
36. Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. – Хутір діда Петра (США), 1973.
37. Тимошевський В. Історія української влади. – Відень–Київ, 1920.
38. Українська суспільно–політична думка в 20 ст.: Документи і матеріали. – Сучасність, 1983. – Т.І.
39. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью–Йорк, 1984.
40. Шлях до катастрофи: Події в Рівнім: Повстання отамана Оскілка. – Відень–Київ, 1920.
41. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью–Йорк–Філадельфія: Вид–во "Булава", 1960.
42. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende. – Philadeiphia: Ferdinant Berger, Printing hous Horn, 1966–1968. – Bd.2.
43. Haj–Nizsnik P. A két országrész egyesülése: az egységes Ukrajna eszméjének megvalósulása és csődje // Hromada. – 2009. – № 1 (99). – január–február; № 2 (100). – március–április.
44. Volkpresse. – 1918. – 29 жовтня.
45. Stenographische Protokolle uber die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des osterreichischen Reichsrates im Jahre 1917 und 1918. XXII Session. – Wien, 1918. – Bd.1.

References

1. Andrievskyi V. Z mynuloho. – Berlin, 1921. – T.II.
2. Bukovyna. – 1918. – 13 zhovtnya.
3. Bukovyna. – 1918. – 18 zhovtnya.
4. Bukovyna. – 1918. – 2 lystopada.
5. Veryha V. Vyzvolna borotba v Ukraini. 1914–1923 rr. – Lviv: NANU, In–t ukrainoznavstva im. Ivana Krypyakevycha, 2005. – T.1.
6. Vynnychenko V. Vidrodzhennya natsii. – Kyiv–Viden, 1920. – Ch.III.
7. Vidrodzhennya. – 1918. – 28 (15) hrudnya.
8. Vistnyk derzhavnykch zakoniv i rozporyadkiv ZO UNR. – 1919. – № 1.
9. Vistnyk Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. – 1917. – 7 lyutoho. – Ch.4.
10. Hai–Nyzhnyk P. Akt Zluky UNR i ZUNR: vtilennya i krakh idealu Sobornoi Ukrainy // Regionalni pro,lemy ukrainskoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats. – Uman, 2008. – Vyp.1.
11. Hai–Nyzhnyk P. Persha letunska sotnya Ukrainskoi Halytskoi Armii // Batkivschyna (Kyiv). – 1998. – № 1778. – veresen.
12. Hai–Nyzhnyk P.P., Yaremchuk V.D. Na shlyakhu do Ukrainskoi derzhavnosti v Zakarpatti (rekonstrukciya vyzvolnykh zmahan u XIX – pochatku XX st.) // Zbirnyk naukovykh prats Naukovo–doslidnoho instytutu ukrainoznavstva. – K. : Ukrainske ahenstvo informatsii ta druku "Rada", 2008. – T.XXII.
13. Doroshenko D. Istoriya Ukrainy 1917–1923 rr. – K. : Tempora, 2002. – T.II.
14. Doroshenko D. Uhorska Ukraina. – Praha: Vyd–vo "Vsesvit", 1919.
15. Zakhidno–Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Documenty i materialy. – Ivano–Frankivsk: Lileya–NV, 2001. – T.1.
16. Zakhidno–Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Documenty i materialy. – Ivano–Frankivsk: Lileya–NV, 2001. – T.2.
17. Klochurak S. Do voli (Spomyny). – Nyu–York, 1978.
18. Kostytskyi M.V., Tyschyk B.Y. Zakhidnoukrainska Narodna Respublika (1918–1923 rr.). – Lviv, 1992.
19. Kuschynsky A. Zakarpattya v borotbi (Spohad). – Buenos–Ayres: Vyd–vo Yu.Serednyaka, 1981.
20. Levytskyi K. Velykyi zryv. (Do istorii ukrainskoi derzhavnosti vid bereznya do lystopada 1918 r. na pidstavi spomyniv ta dokumentiv). – Lviv: Chervona kalyna, 1931.
21. Levytskyi K. Istoriya vyzvolnych zmahan halytskych ukraintsiv z chasu svitovoi viyny 1914–1918: z ilustratsiyamy na pidstavi spomyniv I dokumentiv. – Lviv: Nakladom vlasnym, druk–nya oo. Vasyliyan u Zhovkvi, 1930. – Ch.3.
22. Lytvyn M., Naumenko K. Istoriya ZUNR. – Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU, OLIR, 1995.
23. Lozynskyi M. Halychyna v rr. 1918–1920. – Praha, 1922.
24. Lozynskyi M. Ukrainska revolutsiya: Rozvidky i materialy. Halychyna v rr. 1918–1920. – Viden, 1922. – T.V.
25. Mazepa I. Ukraina v ohni i buri revolutsii. – Praha, 1942. – T.1.
26. Mazepa I. Ukraina v ohni i buri revolutsii. – Praha, 1942. – T.3.
27. Mateyko R. Halytski lytsari voli. Ukrainski vyzvolni zmahannya na Ternopilschyni 1900–1920 rokiv u konteksti istorii Ukrainy. – T.: Printer–inform, 2007.
28. Nazaruk O. Rik na Velykiy Ukraini. – Viden, 1921.
29. Nova Rada. – 1918. – 1 lystopada (19 zhovtnya).
30. Nova Rada. – 1918. – 28 (15) lystopada.
31. Nova Rada. – 1919. – 5 sichnya (23 hrudnya).
32. Nova Rada. – 1919. – 11 (24) sichnya.
33. Nove zhyttya. – Stanislav. – 1919. – 17 sichnya.

34. Orshan Ya. Zakarpattya. – Paryzh, 1938.

35. Popyk S.D. Ukraintsi v Avstralii 1914–1918. Avstriyska polityka v ukrainskomu pytanni periodu Velykoi viyny. – Kyiv–Chernivtsi: Zoloti lytavry, 1999.

36. Solukha P. Dohovir z Moskvoyu proty Hetmana Skoropadskoho. – Khutir dida Petra (SSHA), 1973.

37. Tymoshevskyi V. Istoriya ukrainskoi vlady. – Viden–Kyiv, 1920.

38. Ukrainska suspilno–politychna dumka v 20 st.: Documenty i materialy. – Suchasnist, 1983. – T.I.

39. Khymynets Yu. Moi sposterezhennya iz Zakarpattya. – Nyu–York, 1984.

40. Slyakh do katastrophy: Podii v Rivnim: Povstannya otamana Oskilka. – Viden–Kyiv, 1920.

41. Tsehelskyi L. Vid lehend do pravdy: Spomyny pro podii v Ukraini, zvyazani z Pershym Lystopadom 1918 r. – Nyu–York–Philadelphiya: Vyd–vo "Bulava", 1960.

42. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende. – Philadeiphia : Ferdinant Berger, Printing hous Horn, 1966–1968. – Bd. 2.

43. Haj–Nizsnik P. A két országrész egyesülése: az egységes Ukrajna eszméjének megvalósulása és csődje // Hromada. – 2009. – № 1 (99). – január–február; № 2 (100). – március–április.

44. Volkpresse. – 1918. – 29 zhovtnya.

45. Stenographische Protokolle uber die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des osterreichischen Reichsrates im Jahre 1917 und 1918. XXII Session. – Wien, 1918. – Bd. 1.

Hai–Nyzhnyk P. P., *Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Senior Researcher, National Research Institute of Ukrainian history (Ukraine, Kyiv), Hai–Nyzhnyk@ukr.net*

The idea of Unification and construction of Ukrainian statehood (1918–1919)

Expands to implement the idea of catholicity of Ukrainian lands in the Great Ukraine, Galicia and Volyn, Transcarpathia and Bukovina during the late 1918 – early 1919. The article shows the complex path to political unification of ethnic Ukrainian lands, which were in the composition of the different states into a unified Ukrainian state, analyzed processes, implementation, components of the UPR and the Reunification Act ZUNR and its consequences.

Keywords: *UNR ZUNR, Catholic, Ukrainian statehood.*

Гай–Нижник П. П., *доктор исторических наук, академик Украинской академии наук, старший научный сотрудник, Национальный научно–исследовательский институт украиноведения (Украина, Киев), Hai–Nyzhnyk@ukr.net*

Идея Соборности и строительство украинской государственности (1918–1919 гг.)

Раскрывается воплощение в жизнь идеи соборности украинских земель в Великой Украине, Галиции и Волыни, Закарпатье и Буковине на протяжении конца 1918 – начала 1919 годов. В статье отображается сложный путь к политическому объединению украинских этнических земель, которые пребывали в составе разных государств в единое Украинское государство, анализируется процес, осуществление, составляющие Акта Воссоединения УНР и ЗУНР, а также его последствия.

Ключевые слова: *УНР, ЗУНР, соборность, украинская государственность.*

* * *

УДК 262.14(477)

Кунецька О. О.
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України, Уманський державний
педагогічний університет ім. Павла Тичини
(Україна, Умань), tochylove@mail.ru

ВПЛИВ СТОСУНКІВ СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА З ВІРЯНАМИ НА СТАН ПРАВОСЛАВНОЇ ПАРАФІЇ У XIX СТОЛІТТІ

На основі архівних джерел, на прикладі Уманського повіту, ілюструються особистісні взаємини між православним духовенством та вірянами у XIX ст. та з'ясовується вплив взаємин на стан соціально–духовного життя парафії, висвітлюються окремі фрагменти повсякденного життя парафії та з'ясовуються чинники, що впливають на формування авторитету духовенства у парафіяльному оточені. Застосування методів історизму, об'єктивності, системності, комплексності та плюралізму дозволило провести системний аналіз широкого кола різнобічних джерел, які у своєму взаємозв'язку дали змогу персоніфікувати окремих православних священиків Уманщини, визначити їх місце та роль у соціально–духовному житті регіону, а також у суспільно–політичному та соціально–економічному житті XIX ст. З'ясовано, що головним гарантом поваги та довіри до персони духівника були неодмінні загальнолюдські цінності, зокрема добро та справедливість. Це той чинник, який сприяв підвищенню авторитету священнослужителя та дозволяв довгий час служити на одній парафії, створюючи священицьку династію. У таких парафіях зберігалися родинні традиції, духовно–моральні цінності, культурно–духовні надбання, мир та злагода.

Ключові слова: *стосунки, взаємини, православне духовенство, священик, парафія, віряни, Уманський повіт, судова справа.*

Упродовж останніх десятиріч помітно зріс інтерес до релігії як до малоосвоєної ділянки духовної культури. Відбувається переосмислення ролі церкви та її служителів у житті суспільства. На противагу ще донедавна пануючим стереотипам про малозначимість православно–церковної традиції, про нехтування впливу на суспільно–політичне життя, нині утверджується думка про її важливість для збереження миру і злагоди в суспільстві, для формування суспільної маралі.

Характеризуючи парафіяльне духовенство як суспільний стан, хотілось би розглядати не лише персону ієрея, а й те середовище у якому жив та виконував свою місію духовний наставник.

Значна кількість архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що досвід і традиції кількох поколінь православних священицьких родин ставали основою для формування світогляду та громадської позиції священнослужителів. Багато пересічних їереєв уславили себе у суспільно–політичному житті XIX ст. та здобули певну симпатію, повагу вірян. Але чи були всі священики взірцевими виконавцями свої місії? Як міжродинні стосунки духовників впливали на діяльність пастора? Якими були взаємини між духівництвом та вірянами, і чи впливали вони на соціально–духовне життя парафії? На ці питання спробуємо окреслити відповіді.

Тож мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу доступної опублікованої літератури та архівних матеріалів, охарактеризувати стосунки між православними священиками та вірянами, а також прослідкувати їх вплив на соціально–духовне життя парафії у XIX ст.

З історії православного духовенства написано чимало праць, але даній проблемі не надавалася значна перевага. Окремих її аспектів торкалися у своїх працях такі науковці, як Б.О. Опря [5], С.О. Гладкий [1], А.Л. Зінченко [3], Г.В. Степаненко [7], Ю.В. Хитровська [22] та ін. На регіональному рівні – Т.В. Кузнець [4], О.В. Скус [6]. Проблема потребує подальшого дослідження.

Вивчення біографічних даних історичних постатей дозволяє стверджувати, що нерідко поштовхом до здійснення ними того чи того серйозного життєвого кроку ставали родинні впливи, традиції тощо. У XIX ст. життя у шлюбі вважалося природною моделлю поведінки, яку схвалювало суспільство. Досліджуючи такий соціальний стан як духовенство, варто зазначити, що саме воно було єдиною суспільною верствою, для якої шлюб був важливим елементом. Сімейні стосунки у духовних родинах завжди перебували під пильним оком парафіян. Священик та матушка мусили докладати максимум зусиль, щоб їхнє сімейне життя стало прикладом для віруючих. Адже важко було

розраховувати на любов та повагу парафіян до себе, коли у власній сім'ї розлад [5, с. 458].

Так як священнослужителі були під пильним наглядом прихожан, то будь–які підозрілі дії викликали миттєву реакцію останніх. Яскравим прикладом того є судова тяганина, яка мала місце в Уманському повіті у 1807 р. коли священнослужитель Велигурський приховав рекрута Гуманюка, який втік зі служби [2, арк. 52]. Інший випадок стався у 1848 р., коли селяни села Косенівки звинуватили священика Федора Атаназевича у викраденні церковних грошей та інших цінних речей. Поведінку священика розглядав повітовий суд. Зрозуміло, що скомпрометувавши себе, ієрей втратив певну повагу до себе [13, арк. 165]. Власна поведінка духовної особи іноді зумовлювала виключення з духовного сану, як сталося, наприклад, із сином дячка Ольшанського [11, арк. 36]. А траплялися і такі випадки, коли священики були втягнуті у житейські інтриги, як, наприклад, священик Ботвинівки Карницький звинувачувався в інтимних стосунках із селянкою Леонтієвою і справа дійшла до судового розслідування [8, арк. 64]. Звичайно такі факти впливали на авторитет пастора і вимагали певної "реабілітації" в очах вірян.

Для того, щоб мати авторитет у вірян, священик зобов'язаний був триматися "золотої" середини. А для цього потрібно було володіти такими якостями, як ласка, доброзичливість, увага, справедливість (однакове ставлення до багатого й бідного, малого і старого), сумлінність та, насамперед, мудрість [23, с. 442–443]. Аби довести свою прихильність до прихожан, пасторам часто доводилося ставати їхніми захисниками від поміщиків. Наприклад, священик села Харківки Іоанн Караванський у 1833 році звернувся до Уманського повітового суду зі скаргою на економа поміщика Котовича за примусову роботу селян у святковий день – день коронування царя [9, арк. 17, 19]. Або ще, священик с. Заячківки звернувся до Уманського повітового суду зі скаргою про те, що поміщиця Гуляницька карає своїх кріпаків за їх перебування в церкві замість виконання встановлених робіт [10, арк. 43]. Звичайно, в останньому випадку мало місце зіткнення інтересів польської поміщиці і православного священика РПЦ, але, без сумніву, таке заступництво підносило авторитет священика в очах вірян.

У більшості випадків сільське духовенство було близьким до народу своєю сумлінною службою, чим заслуговувало повагу прихожан, знаходило захист та підтримку з боку селян. Так, віряни с. Ладижинки у 1863 р. засвідчили належність Олексія Федоровича Сорочинського до священицького стану, який виконував обов'язки дячка в їхній церкві, так як його дід, Леонтій Сорочинський, був священиком у Подільській губернії і онук продовжив родинну традицію. Тому у свідоцтві було вказано, що належність дячка до священицького стану дає можливість звільнити його від кріпацької залежності. Це свідоцтво було підписане прихожанами тамтешнього храму (сім підписів) та двома священиками: села (не вдалося причитати – *Авт*.) Стефаном Рижановським та с. Текуча Романом Саббатовським [19, арк. 2]. Траплялися випадки конфліктів між священиками (зокрема, щодо перебування на одному приході), коли віряни не хотіли визнавати одного священика, а бажали іншого. Парафіяни трималися тієї чи тієї сторони, виходячи залежно від їхнього ставлення до священика, а воно залежало від поведінки самого священика [15, арк. 2].

Панотці, які стояли близько до свого народу, зберігали давні традиції та звичаї [21, с. 480]. Найкращим часом для налагодження взаємин між священиками та селянами були храмові свята, весілля, поминки та ін. Найурочистіше свято у приході було храмове. У цей день у храмі до літургії були залучені священики із сусідніх приходів, дяки та дячки, які проводили найурочистішу службу за весь рік [21, с. 481]. Такі велелюдні дійства давали можливість селянам порівняти свого духовного наставника з іншими, побачити його у спілкуванні з іншими особами духовного стану, оцінити його як гостинного господаря тощо.

На початку XIX ст. стосунки між священиками та прихожанами мали різний характер: малозабезпечене духовенство було ближчим до народу, спостерігалася простота, безпосередність та невимушеність у їхніх взаєминах. Злиденність життя спонукала священика та його сім'ю до спільної праці із селянством, наприклад на землі. Священики, які вирізнялися працелюбністю або ж отримували допомогу від своїх батьків, чи керували великими парафіями ставали заможними і не потребували додаткової робочої сили (парафіян), а відтак поступово віддалялися від народу. Їхні взаємини були суто формальними. Таких священиків прихожани або боялися, тому що вони були наближені до поміщиків, або ж ненавиділи. Ці стосунки і призводили до різноманітних непорозумінь, розв'язати які можна було лише в судовому порядку. Своє невдоволення селяни проявляли у вигляді нападів на церковне, або на особисте священицьке майно. Наприклад, у ніч з 21 на 22 грудня 1859 р. у селі Легедзине асесор Олексій Олексійович Крамаренко (він же Крамарчук) зламав церковні двері з метою крадіжки церковних грошей [17, арк. 43; 16, арк. 21]. У 1862 р. на будинок священика с. Вільшанки Хмільовського було здійснено напад, результатом чого стала крадіжка грошей [18, арк. 16]. Іноді сутички між священиком та вірянами закінчувалися фатально. Як наприклад, священик села Верхнячки Радолицький ненавмисно вбив селянина Степана Заправанчука, караючи його за негідну поведінку [14, арк. 1; 12, арк. 76].

Але суперечки між селянами та священиком не завжди вирішувалися на користь останнього. Ось, наприклад, священик с. Псяровки Андрій Каковський 22 вересня 1867 р. подав прохання мировому посереднику 2–ї дільниці про розгляд справи, в якій звинувачував селян названого села в заподіянні йому збитків. Причиною було те, що через невчасне повернення селянами Ігнатом Соколом, Фомою Горбатюком, Карпом Брижином та Омеляном Серицою (Сирицою) священику найманих волів було завдано збитків на суму 205 руб. За вироком суду священику не вдалося повернути власні кошти [20, арк. 34, 64–65].

Отже, можна стверджувати, що основним оплотом православного духовенства XIX ст. була власна родина з властивою їй сталістю традицій виховання та віри. Головним гарантом поваги та довіри для духівника були неодмінні загальнолюдські цінності з

найпростішими проявами добра, справедливості, порядності, сумлінності тощо. А найголовнішою чеснотою, якою мав володіти пастир, були мудрість. Мудрий священик, розумно і грамотно використовуючи власний досвід та отриманий від батьків, завжди знаходив рішення різним життєвим проблемам. І цим він забезпечував гарні стосунки з парафіянами, а також спокій і мир у парафії та й у соціально–духовному житті в цілому.

Але траплялось й таке, коли злиденність, жадібність чи невігластво окремого пастора брали вверх над мудрістю і здоровим глуздом. Такі випадки негативно відображувалися на соціально–духовному житті парафії та зводили нанівець взаємини між духовенством та паствою. Авторитет пастора слабшав, а у справу втручалася станова судова інстанція. Матеріали фонду Уманського повітового суду переконливо свідчать, що упродовж XIX ст. розглядалося чимало судових справ щодо вирішення питань взаємин між священиком та парафіянами. Судові процеси часом затягувались на роки. Така ситуація могла сприяти духовному зубожінню парафії, призвести до кризи духовного життя. Тому у досліджений час на священика лягала велика відповідальність: з метою утримання ладу і спокою в парафії дотримуватись духовних та житейських заповідей у стосунках з вірянами.

Список використаних джерел

1. Гладкий С.О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. / С.О. Гладкий / Запорізьк. держ. ун–т. – Запоріжжя, 1997. – 49 с.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 12. – 52 арк.
3. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А.Л. Зінченко. – К., 1994. – 178 с.
4. Кузнець Т.В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: моногр. / Тетяна Володимирівна Кузнець. – К. : ВПЦ "Київ. ун–т", 2006. – 607 с.
5. Опря Б.О. Дружини православних священиків та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України) / Б.О. Опря // Проблеми історії України XIX–XX ст.: зб. наук. пр. – 2009. – Вип.16. – С. 458–464.
6. Скус О.В. Релігійна палітра Уманщини 1793–1917 років: моногр. / О.В. Скус. – Умань: Видавець "Сочінський", 2009. – 266 с.
7. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук / Г.В. Степаненко. – К., 2002. – 23 с.
8. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 97. – 102 арк.
9. Там само. – Спр. 110. – 24 арк.
10. Там само. – Спр. 111.– 43 арк.
11. Там само. – Спр. 143. – 36 арк.
12. Там само. – Спр. 229. – 76 арк.
13. Там само. – Спр. 487. – 208 арк.
14. Там само. – Спр. 490. – 94 арк.
15. Там само. – Спр. 600. – 122 арк.
16. Там само. – Спр. 725. – 31 арк.
17. Там само. – Спр. 727. – 87 арк.
18. Там само. – Спр. 770. – 120 арк.
19. Там само. – Спр. 778. – 14 арк.
20. Там само. – Спр. 960. – 83 арк.
21. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия (по воспоминаниям детства) // Киевская старина. – 1882. – Т.3 (сент.). – С. 457–486.
22. Хитровська Ю.В. Громадсько–політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середини XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : дис. … канд. іст. наук: спец. 09.00.11 "Релігієзнавство" / Ю.В. Хитровська. – К, 2001. – 215 с.
23. Эремичъ Ив. ЗамЪтка касательно обхожденія сельского священника съ прихожанами // Руководство для сельских пастырей. – К., 1860. – Т.3. – С. 441–446.

References

1. Gladkiy S.O. Kulturnitska diyalnist parafiyalnogo duhovenstva pravoslavnih Eparhiy Ukrayinu na pochatku XX st. / S.O. Gladkiy / Zaporizk. derzh. un–t. – Zaporizhzhya, 1997. – 49 s.
2. Derzhavniy arhsv Cherkaskoyi oblasts (dali – DACHO). – F. 833. – Op. 1. – Spr. 12. – 52 ark.
3. Zinchenko A.L. Tserkovne zemlevolodinnya v polititsi tsarizmu na Pravoberezhniy Ukrayini naprikintsi XVIII – pershiy polovini XIX st. / A.L. Zinchenko. – K., 1994. – 178 s.
4. Kuznets T.V. Pravoslavne duhovenstvo Umanschini XIX – pochatku XX stolittya: monogr. / Tetyana Volodimirivna Kuznets. – K. : VPTs "Kiyiv. un–t", 2006. – 607 s.
5. Oprya B.O. Druzhini pravoslavnih svyaschenikiv ta yih rol u sim'yi v kintsi XIX – na pochatku XX st. (na materialah Pravoberezhnyi Ukrayini) / B.O. Oprya // Problemi istoriyi Ukryini XIX–XX st.: zb. nauk. pr. – 2009. – Vip.16. – S. 458–464.
6. Skus O.V. Religiyna palitra Umanschini 1793–1917 rokiv: monogr. / O.V. Skus. – Uman: Vidavets "Sochinskiy", 2009. – 266 s.
7. Stepanenko G.V. Osvitnya diyalnist pravoslavnogo duhovenstva v Ukpyini (XIX – pochatok XX st.) : avtopef. dis. … kand. ist. nauk / G.V. Stepanenko. – K., 2002. – 23 s.
8. DACHO. – F. 833. – Op. 1. – Spr. 97. – 102 ark.
9. Tam samo. – Spr. 110. – 24 ark.
10. Tam samo. – Spr. 111.– 43 ark.
11. Tam samo. – Spr. 143. – 36 ark.
12. Tam samo. – Spr. 229. – 76 ark.
13. Tam samo. – Spr. 487. – 208 ark.
14. Tam samo. – Spr. 490. – 94 ark.
15. Tam samo. – Spr. 600. – 122 ark.
16. Tam samo. – Spr. 725. – 31 ark.
17. Tam samo. – Spr. 727. – 87 ark.
18. Tam samo. – Spr. 770. – 120 ark.
19. Tam samo. – Spr. 778. – 14 ark.
20. Tam samo. – Spr. 960. – 83 ark.
21. Ukrainskaya derevnya vtoroy chetverti nyineshnego stoletiya (po vospominaniyam detstva) // Kievskaya starina. – 1882. – T. 3 (sent.). – S. 457–486.
22. Hitrovska Yu.V. Gromadsko–politichna pozitsiya duhovenstva Pravoberezhnyi Ukryini naprikintsi XVIII – seredini XIX st. (v konteksti tserkovnoyi politiki samoderzhavstva): dis. … kand. ist. nauk: spets. 09.00.11 "Religieznavstvo" / Yu.V. Hitrovska. – K, 2001. – 215 s.
23. Eremich' Iv. Zametka kasatelno obhozhdeniya selskogo svyaschennika s' prihozhanami // Rukovodstvo dlya selskih pastyirey. – K., 1860. – T. 3. – S. 441–446.

Kunetska O. O., *Ph.D. (History), assistant professor of History of Ukraine Chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), tochylove@mail.ru*

Impact of relations between rural clergy and religious people on the orthodox parishes in the XIXth century

Based on the archival sources and the example of Uman County, personal relations between the Orthodox clergy and religious people in the nineteenth century are shown. Impact of these relations on social and spiritual life of the parish is stated. Some aspects of the parish everyday life are highlighted and factors that influence the formation of the clergy's authority in the parish are elucidated. Application of such methods as historical method, objective method, consistency, complexity and pluralism enable to carry out a systematic analysis of a wide range of diverse sources which all together allowed to personalize some Uman Orthodox priests, to determine their role in the social and spiritual life of the region, and in political, social and economic life of the nineteenth century. It is stated that goodness and justice were the main guarantors of respect and trust to the person of a confessor. It was the factor that helped to increase the authority of clergymen and allow them to serve in the same parish for a long time, creating a priestly dynasty. In these parishes family traditions, spiritual and moral values, cultural and spiritual heritage, peace and harmony were kept.

Keywords: *relationships, relations, the Orthodox clergy, priest, parish, religious people, Uman County, court case.*

Кунецкая О. А., *кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), tochylove@mail.ru*

Влияние отношений сельского духовенства с верующими на состояние православного прихода в XIX веке

На основе архивных источников, на примере Уманского уезда, иллюстрируются личностные взаимоотношения между православным

духовенством и верующими в XIX в. и выясняется влияние взаимоотношений на состояние социально–духовной приходской жизни, освещаются отдельные фрагменты повседневной жизни прихода и выясняются факторы, которые влияют на формирование авторитета духовенства в приходском окружении. Применение методов историзма, объективности, системности, комплексности и плюрализма, позволило провести системный анализ широкого круга разносторонних источников, которые в своей взаимосвязи дали возможность персонифицировать отдельных православных священников Уманщины, определить их место и роль в социально–духовной жизни региона, а также в общественно–политической и социально–экономической жизни XIX в. Выяснено, что главным гарантом уважения и доверия к персоне священника были непременные общечеловеческие ценности, в частности добро и справедливость. Это тот фактор, который способствовал повышению авторитета священнослужителя и позволял долгое время служить на одном приходе, создавая священническую династию. В таких приходах хранились семейные традиции, духовно–моральные ценности, культурно–духовные приобретение, мир и согласие.

Ключевые слова: *отношения, взаимоотношения, православное духовенство, священник, приход, веряне, Уманский уезд, судебное дело.*

* * *

УДК 94(477.83/.86=411.16): 329:27]“18/191”

Васьків Н. А.
кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), nazik_man@yahoo.com

УКРАЇНСЬКО–ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У ПОЛІТИЦІ ХРИСТИЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ “РУСЛАН”)

У програмах та діяльності українських політичних партій Галичини кінця XIX – початку XX ст. вагомого значення набуло єврейське питання. Поряд з ліворадикальнимта національно–демократичним крилом політичних сил, єврейська проблематика перебувала у центрі уваги християнсько–суспільної течії. На сторінках газети “Руслан” галицькі консерватори намагалися з’ясувати сутність єврейського питання та визначити його вплив на формування українсько–єврейських відносин у цілому.

Ключові слова: *українсько–єврейські відносини, єврейське питання, християнські суспільники, євреї, Галичина.*

На зламі XIX – XX ст. вагомого значення у суспільно–політичному житті Галичини набуло єврейськепитання. Це було зумовлено низкою факторів соціально–економічного та правно–політичного характеру. За наслідками конституційних перетворень у Австрійській монархії 1867 р., єврейське населення отримало громадянські права нарівні з іншими народами держави. Відтак, це вплинуло на зростання економічної та політичної активності галицькогоєврейства. За таких обставин, були усунуті перешкоди для інтеграції євреїв у політичне життя як Галичини так і Австро–Угорщини,загалом.

Емансипація євреїв позначилася на розстановціполітичних сил, що визначали модель поведінки у міжнаціональних відносинах Галичини. Так, єврейське населення перебувало під впливом польських політичних сил, унаслідок чого, значна його частина, асимілювалася. У той же час, з поширенням соціалістичного та національного рухів, у єврейській громаді відбулися докорінні зміни, що вплинули на структуру галицького політикуму. За їхньої ініціативи відбувся розрив тривалої польсько–єврейської політичної співпраці, що по–суті, обіцяних результатів іудеям так і не принесла.Як наслідок, їхні представники взяли курс на зближення з українськими політичними партіями, які декларували готовність до перезавантаженняукраїнсько–єврейських відносин. Серед них, ідеї міжнаціональної політичної співпраці знайшли підтримку у програмах та діяльності Руського–Української радикальної партії (далі – РУРП), Української соціал–демократичної партії Галичини і Буковини (далі – УСДП) та Української національно–демократичної партії (далі – УНДП) [9; 10].

Незважаючи на важливість українсько–єврейської політичної співпраці, в умовах протистояння з польськими силами, ідеї міжнаціонального порозуміння не знайшли підтримки у галицьких москвофілів та консерваторів. Якщо москвофіли у ставленні до єврейського населення орієнтувалися на царську Росію і йшли у фарватері антисемітських проявів у європейських країнах, то християнські суспільники, попри відсутність антагоністичних закликів, намагалися дистанціюватися від політичної співпраці з євреями через відсутність відповідних програмних напрацювань. Попри те, вони значну увагу приділили як українсько–єврейським взаєминам так і єврейському питанню загалом. Це знайшло свій вияв у діяльності Католицького руського–народного союзу, заснованого 14 жовтня 1896 р. з ініціативи Олександра Барвінського і за активної підтримки митрополита Сильвестра Сембратовича [51, с. 289]. Поштовхом до його утворення стали розбіжності в поглядах між О. Барвінським та Ю. Романчуком щодо політики “нової ери” [78, с. 136].

На довірочних зборах КРНС О. Барвінський наголосив на необхідності докласти зусиль для утворення національної, політичної й економічної організації, а також дбати про національно–просвітні та економічні інтереси українського народу [54, арк. 1]. У прийнятому статуті християнські суспільники ставили за мету “[…] дбати про релігійно–моральні, народні, полїтичні і економічні справи руского народу в Галичинїімено же про справи руских селян і міщан, на основах католицьких” [81, арк. 1].

У програмах і діяльності КРНС вагоме місце займала національна ідея. З цього приводу часопис “Руслан” зазначав: “При всіх перепонах в розвою наша ідея національна не вмре, не загине, а скорше чи пізнійше дійде до повної побіди. Всяке нехтування національної ідеї завсїгди викликувало у нас протести, повстала серед рускої суспільності більша або менша громада людий, що наново підносила понеханий і подоптаний прапор національний” [58, с. 1].

Напередодні виборів до австрійського парламенту 1897 р. християнські суспільники виступили з наступною заявою: “Католицький руського–народний Союз, стоячи на основах науки Хрестової і на ґрунті національнім рускім, має на цілі стреміти в мирній дорозі і постепенно до повного і справедливого полагодження оправданих домагань народу руского і до витворення розумних та щирих відносин межи обома народами в краю” [49, с. 1].

Утім, діяльність об’єднання виявилась не тривалою. У 1901 р., після складення з себе повноважень голови КРНС Іваном Чапельським, Союз припинив своє існування [2, с. 3]. У квітні 1901 р. християнські суспільники заснували нову організацію – “Руська громада” [81, арк. 1]. Вона прагнула “[...] дбати о всесторонній розвій руского народу в Галичині і скріпленєєго сил у всяких напрямках, а то на народних основах і на релігійно–моральних началах” та “[...] стояти на сторожі політичних, горожанських та

національних прав і свобід, запорученихрускому народові конституцією і її основними державними законами" [81, арк. 1].

У 1911 р. виразником ідей українських консерваторів став Християнсько–суспільний союз (далі – ХСС) на чолі з О. Барвінським [76, с. 9]. Ця партія передбачала "[…] практичну діяльність християнства в суспільнім напрямі з підмогою береження та пособлюваня духовних і матеріальних справ християнского горожанства" [56, арк. 2]. У питанні співпраці з іншими політичними партіями християнські суспільники заявляли, що "[...] вдаватися в спілки з іншими, ненаціональними партіями ніколи не будемо" [57, арк. 4а].

Друкованим органом ХСС став часопис "Руслан", який виходив у Львові впродовж 1897–1914 рр. Його редакторами почергово були: Т. Барановський (1897), С. Кульчицький (1897–1898), Л. Лопатинський (1898–1907), С. Ґорук (1907–1914). На сторінках газети найбільш повно відображено ставлення християнських суспільників до єврейської спільноти, а також перспективу українсько–єврейського порозуміння в Галичині.

Значну увагу консерватори приділяли демографічному розвитку галицьких земель. При цьому їхня преса висловлювала занепокоєння швидким зростанням єврейського населення в Галичині. Так, за інформацією газети "Руслан", станом на 1908 р. найбільше євреїв проживало у Львові – 43 412 осіб (29% від загальної кількості населення), а також у Кракові 25 430 (29,6%), Коломиї 16,417 (56,8%), Перемишлі 13 319 (35,2%), Бродах 11 854 (72,1%) та інших містах [73, с. 4].

Зростання чисельності євреїв у містах Галичини безпосередньо впливало на їхній маєтковий стан. Так, у на 1912 р., три чверті львівських помешкань перебувало у руках євреїв [53, с. 3]. З метою запобігти подальшому зростанню єврейської власності християнські суспільники пропонували "[...] взяти ся до жидів дорогою економічної орґанізації, пляновим викуповуванєм з їх рук гуцульских полонин і взагаліївсїми культурними середниками, що завели би до цілі" [8, с. 2].

Крім цього, у полі зору консерваторів перебувала велика земельна власність Галичини. Значна її частина була зосереджена в єврейських руках. Земельні маєтки єврейських депутатів Галицького сейму, таких як Арнольда Раппапорта і ГенрікаКолішера складали 7 491 моргів у Ліському та 6 529 морги у Дрогобицькому повітах відповідно [11, с. 2].

Серйозне занепокоєння галицьких консерваторів викликало швидке зростання кількості єврейських учнів у гімназіях Галичини, які за цим показником випереджали українців. Так, станом на 1899 р. у Бродівській та німецькій гімназії Львова навчалося відповідно 213 та 202 єврейських учнів [14, с. 3].

У Відні ці показники були ще значнішими, оскільки 16 віденських гімназій відвідувало 2 062 євреї, що складало 30,5% від загальної кількості (6 759 учнів). Що стосується вищих навчальних закладів, то станом на 1890 р. у Львівському університеті навчалось 88 євреїв, що складало 8,3% від загальної кількості студентів, а 1910 р. їхня кількість зросла до 1 358 осіб (26,8% від загальної кількості). У Краківському університеті відсоток євреїв у вказаний період збільшився з 6% до 15,2% [29, с. 3]. У Чернівецькому університеті у 1911 р. на євреїв припадало 30% від усього студентського загалу [83, с. 3].

Завдяки зростанню чисельності єврейських учнів у школах, іудеї змогли скласти конкуренцію християнам на ринку праці. Значна їх частина була працевлаштована на залізниці, поштамті, освоїла професії учителів, лікарів, правників тощо [83, с. 3].

Порушуючи освітнє питання, християнські суспільники наголошували, що єврейські діти вчаться читати в хедерах, а тому, на відмінну від українців, є грамотними. З огляду на це, вони закликали змалечку виховувати дітей у національному дусі. Також, консерватори намагались брати приклад з євреїв. Зокрема, вони зазначали, що єврейські діти активно відвідують публічні школи, а там, де їх не вистарчало, євреї намагалися закладати власні освітні осередки [43, с. 1]. Показовим у цьому плані є звернення часопису "Руслан" до читачів з наступними словами: "[…] чи і ми дбаємо також так о просьвіту свого народу, чи ми стараємо ся також о розширенє промислу і торгової?" [43, с. 2].

Аналізуючи єврейське питання в Галичині, часопис "Руслан" намагався віднайти причини зростання економічної і політичної переваги євреїв. На думку Івана Липового, автора статті "Жидівска експанзия", саме в Галичині євреї змогли сповна реалізуватися завдяки лихварській та підприємницькій діяльності, що дало їм змогу накопичити значні матеріальні ресурси. Як наслідок, вони почали масово скуповувати землі. "Недавні то ще часи, як в Сокальщині були всї села в християнських руках; а тепер уже всюди там розсїлисяжиди; християнських властителїв почислив бись на пальцях" [52, с. 1], – констатував І. Липовий. Аналогічною була ситуація в містах, де у власності християн залишились помешкання тільки на передмісті. Відповідальність за такий стан справ автор статті покладав на християн, оскільки "[...] они не потрафили зробити одного кроку без фактора Жида" [52, с. 1]. Внаслідок такої діяльності євреїв значна частина селян та міщан опинилася в борговій залежності.

Значну увагу християнські суспільники приділяли питанню участі євреїв у соціал–демократичному русі як в Європі, так і в Галичині. На їхнє переконання, соціал–демократичний рух повністю перебував під впливом євреїв [35, с. 3]. З цього приводу показовою є стаття "З жидами чи з народом?", опублікована в часописі"Руслан" 1897 р. У ній, зокрема, вказувалося: "Видячи свою зависимість від жидів, социалїсти кидають нинї на своїх конгресах найбільші гроши на антисемітїв і найсьвятїщою їх заповидею, як показує ся, є поборювати сю, противожидівську струю" [48, с. 1–2]. Вихід з такої ситуації консерватори вбачали в тому, щоб повиганяти з "сїл тих пейсатих п'явок, що висисають найжизневійші соки з народу, відайте дрібну торговлю і крамарство в єго власні руки, а тоді беріть ся до дальших визискувачів" [48, с. 2].

Відвертого занепокоєння в християнських суспільників викликало привласнення євреями періодичних видань як в Європі та США, так і в Російській імперії [62, с. 3–4; 34, с. 4; 12, с. 1–2]. Мало

того, станом на 1911 р. євреї володіли значним обсягом друкованої продукції в Галичині [74, с. 3]. Як наслідок, у цьому плані вони значно випереджали українців і могли серйозно впливати на громадську думку.

Загалом, галицькі консерватори розуміли вагу єврейського питання в Галичині і закликали українців спільним зусиллями протидіяти економічній перевазі євреїв. У той же час вони відкидали будь–які спроби його насильницького вирішення.

Інша справа, що в консервативних публікаціях єврейське населення характеризується як зграя шахраїв, визискувачів та лихварів [44, с. 3; 39, с. 2; 47, с. 3; 30, с. 3]. Це питання піднімав в Австрійському парламенті Анатоль Вахнянин [5, с. 1–2; 6, с. 1–2]. У свою чергу, часопис "Руслан" публікував численні статті про лихварську діяльність євреїв. В одній із них повідомлялось про випадок у Роздолі, де ШмерльКінцер, АйзекКінцер та Пейсах Роте довели до банкрутства декілька сіл в Миколаївському, Жидачівському і Стрийському повітах [75, с. 3]. До цього варто додати, що "Руслан" публікував матеріали з перебігу судових слухань про соціальні конфлікти між християнами та іудеями. Зазвичай у таких випадках симпатії були на стороні християн, а євреї наділялися рисами підступності і хитрості [7, с. 2]. Усе це дає підстави стверджувати, що до певного часу християнські суспільники були переконані у неможливості порозуміння між християнами та іудеями.

До такого висновку підштовхували читачів і "русланівські" дописи. В одному з них йшлося про випадок, що мав місце неподалік костелу св. Антонія у Львові, коли Семен Гнідий врятував єврейського хлопчика з–під коліс трамвая. За це йому погрожував батько хлопчика, котрий вимагав відшкодування за пошкоджений комірець дитячого одягу, за який, власне, і схопив С. Гнідий, коли намагався врятувати дитину [40, с. 3]. В іншому разі йшлося про те, що львівський єврей МорткоРозенберґ, їдучи возом, переїхав дівчинку. Замість того, щоби надати їй допомогу, він побив єдиного свідка та намагався втекти з місця пригоди [38, с. 3]. Християнські суспільники також вказували на випадки змови між єврейськими купцями з метою зниження цін на сезонні товари. Від таких дій селяни зазнавали значних матеріальних збитків, оскільки не могли збути свій товар за ринковою ціною [42, с. 3].

На початку 1900 р. в часописі"Руслан" з'явилася низка публікацій під заголовком "Жиди між Гуцулами" [19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28]. Зміст статей полягав у тому, що євреї незаконно заволоділи полониною місцевого господаря. Таким чином, автор статті намагався привернути увагу читачів на спосіб накопичення євреями власних статків.

Як і інші політичні сили, галицькі консерватори значну увагу приділяли проявам антисемітизму та єврейським погромам. При цьому вони намагалися виступати в ролі захисників українського селянина. Показовим є їхній протест проти постановки на сцені львівського театру, драми Івана Тогобочного"Жидівка–вихрестка". На переконання консерваторів, у цьому творі принижено українського селянина. "Прочь з такою гидотою з нашої сцени! Она не відповідає народно культурній місиї нашого театру і не повинна поганити в наших очах нашого простолюдя, як се на жаль діє ся по українских театрах, обчислених на спекуляцию між чужою, байдужною або і злобною публікою до всего, що "хахлацке", – писала газета "Руслан" [33, с. 3].

Головною причиною єврейських погромів християнські суспільники вважали "[...] безвихідне, сумне і дуже сумне економічне положенє стану селянського в цілім краю" [13, с. 1]. На їхнє переконання, говорити про антисемітизм недоречно, оскільки єврейські погроми забезпечив семітизм у Галичині.

Поряд із цим, консерватори зазначали, що антисемітизм набув рис не тільки економічного, але й політичного характеру, оскільки євреї всіляко намагалися звеличувати себе за рахунок інших народів. Знаковою у цьому плані є стаття учасописі"Руслан" від 1897 р. під заголовком "Антисемітизм в Галичині". У ній акцентовано увагу на тому, що в Галичині створено усі умови для поширення антисемітизму, оскільки промисел, капітал і торгівля знаходяться в руках євреїв, а їхня діяльність спрямована на економічний визиск селянства. "Крім того, маючи економічну перевагу над нами, а через те тримаючи нас в невільничий зависимости, жиди здеморалізували нашу суспільність до крайності. Затирають ся етичні поняття і принципи в житю публічнім наших народів; захитані у нас основи сьв. віри навіть між простим людом" [2, с. 1], – констатували консерватори.

Християнські суспільники також відстежували прояви антисемітизму за межами Галичини. Це були повідомлення про єврейські погроми в Києві та Одесі. Про це свідчать агітаційні матеріали, які розповсюджувались в Одесі 1906 р. і в яких містилися заклики не вірити євреям та застосовувати проти них фізичну силу [80, арк. 65]. Внаслідок таких дій значна частина євреїв була змушена емігрувати, у тому числі і на галицькі терени [71, с. 3; 72, с. 3]. Це викликало занепокоєння в консервативному середовищі, оскільки збільшення кількості єврейського населення в Східній Галичині могло загострити українсько–єврейські взаємини [36, с. 3].

Значного суспільного резонансу набули єврейські погроми в Центральній Польщі. Їхні причини консерватори окреслили наступним чином: "Жидграбив Мазура, напуваючи єго горівкою, а Мазури пили горівку, щоби бити жида" [77, с. 1]. Щоб не допустити подібних випадків у Галичині, вони порушували питання доцільності існування корчм по селах, оскільки їхня діяльність негативно впливала на моральний та матеріальний стан селянства [64, с. 2].

Звертали увагу консерватори і на єврейські погроми в Кишиневі, Білостоці, Румунії, Чехії та ін. [66; 45; 61; 60; 67; 37]. Для прикладу, в Румунії уряд, прагнучи позбавити населення економічної залежності від євреїв, заборонив торгівлю в неділю, внаслідок чого значну частину євреїв змушено емігрувати [15, с. 4].

Вагоме місце у діяльності християнських суспільниківзаймав сіонізм. Варто зауважити, що до його виникнення консерватори поставилися негативно. На підтвердження такої позиції наводили слова християнського священика іудейського походження Піо Мортари. Він зазначав, що необхідно остерігатися

сіоністського руху, а також самих євреїв, оскільки цей народ є "[…] наскрізь і передусім лихварский і висисаючий соки з инших" [84, с. 1]. На підставі цього часопис "Руслан" дійшов висновку, що "[…] сіонїстичного руху не можна легковажити, бо може він вложити на християньство ярмо, ярмо не лиш фізичної, але і духовної неволі" [84, с. 1].

У полі зору консерваторів був також назріваючий конфлікт між сіоністами та асиміляторами. Християнські суспільники інформували громадськість про скликаний у грудні 1905 р., з ініціативи Еміля Бика, з'їзд кагалів, делегати якого вимагали скасувати положення про утворення народних курій, у тому числі єврейської. Проти такого рішення виступили сіоністи, внаслідок чого виникла сутичка [4, с. 3]. Такі конфлікти були доволі частими і носили запеклий характер.Попри негативне ставлення до сіонізму, консервативна преса публікувала матеріали довідкового характеру, пов'язані зі сіоністським рухом, а також біографічні дані Т. Герцля [50, с. 3].

Звертала увагу консервативна преса і на становище євреїв поза межами Галичини. Зокрема, це була інформація про виключення євреїв із лав суду присяжних у Будапешті [69, с. 3], єврейську громаду в Китаї [41, с. 4], історію євреїв у Росії [1, с. 1], визнання еміграційною комісією США "жидівського жарґону" живою єврейською мовою [65, с. 3]. На шпальтах часопису "Руслан" зустрічаються повідомлення на військову тематику, у яких йшлося про випадки втечі єврейських призовників із російського війська [18, с. 3], а також дозвіл на носіння пейсів єврейським солдатам в угорському війську [46, с. 3].

Доволі цікавим було твердження християнських суспільників, що саме євреї спровокували російсько–японську війну [17, с. 2]. Мало того, у фондах ЦДІАК України є відозва до російського народу, у якій вся провина за військові дії покладається на євреїв [79, арк. 18]. Автори відозви констатували, що під час війни євреї, підтримуючи японців, діяли проти росіян.

Галицькі консерватори також відстежували становище євреїв у Франції. Аналізуючи їхню чисельність у цій країні станом на 1898 р., вони стверджували, що, незважаючи на їх незначний відсоток, четверта частина "движимого маєтку" знаходиться у власності євреїв. Відповідно "тота горстка жидів грає тепер у Франції так високу ролю і чому справа Дрейфуса має так численних приклонників" [32, с. 3].

Відвертого занепокоєння в християнських суспільників викликала політична співпраця євреїв із поляками, оскільки такий союз міг бути спрямований проти українців. Так, одразу після вступу на посаду намісника Галичини Анджея Потоцького пролунало запевнення, що у майбутньому будуть недопустимі будь–які прояви антисемітизму [31, с. 3]. У цьому контексті християнські суспільники зазначали наступне: "[…] українці у Східній Галичині повинні домагати ся конечно, щоби жиди, котрі жиють на їх території стояли осторонь польско–українскоїборби. Ми їх не хочемо і не потребуємо перетягати на свою сторону і не думаємо славити ся перед світом нїякими Русинами Мойсеєвого вірософідання, але зате маємо всяке право, щоби они живучи серед нас, не скріпляли ворожого нам табору" [31, с. 3].

Утім, попри лояльне ставлення євреїв до намісника, у 1913 р. консерватори звертали увагу на відчутну прохолоду в польсько–єврейських відносинах, оскільки євреї почали конкурувати з поляками за впливи на різні сфери діяльності [62, с. 1]. Також поляки виражали стурбованість втратою впливу на єврейський загал напередодні Першої світової війни. На підтвердження цього християнські суспільники наводили різні приклади, як–от: масове вживання єврейським населенням Коломиї німецької мови на противагу польській [63, с. 3] чи вимоги сіоністів та соціалістів під час перепису населення зазначати розмовною мовою їдиш, а не польську чи німецьку мови [16, с. 3; 59, с. 1; 70, с. 3].

Схожа ситуація склалася у співпраці єврейських та українських політичних партій. Так, станом на 1913 р. християнські суспільники констатували, що жодних продуктивних дій у співпраці політичних партій з євреями вже не спостерігалось.

Аналізуючи єврейське питання в Галичині, консерватори дійшли висновку, що поступ єврейського населення був зумовлений спільними та злагодженими діями на шляху до поставленої мети. У цьому контексті вони вказували на відсутність таких дій в українців, що і призвело до економічної залежності. "Знають о тїм всї добре, що коли в народї є згода, коли дбає о своє добро, о свої права, шанує о свою мову, держить ся своєї сьвятої Церкви і віри і гуртує ся коло неї, як пчоли коло матки, тодї є сильний і нїхто не відважить ся наставити на его права і добро, бо весь нарід повстане як оден муж і оборонить ся", – констатували консерватори [55, арк. 1]. Завдяки взаємопідтримці єврейська спільнота в економічному і політичному плані розвивалася доволі швидкими темпами. З цього приводу в документах відзначається: "Найкращий примір маємо на жидах, що жиють між нами. Они не мають свого краю, своєї держави, розсіялись по цілімсвітї, а що кріпко держать ся своєї віри, жиють з собою в згодї, тож запанували всюди. Сталась кривда жидам в Росиї, то за ними упімнуть ся жидипоселенї по всіх державах, та шлють їм поміч. Видадуть їх провідники приказ, то певно всї виповнять сей приказ". І далі: "Жид з жидом посварить ся, але не хай католик зачіпитьжида, то ті, що посварили ся, і другі сейчас повстануть проти католика і добре дадуть ся йому в знаки", – зазначали християнські суспільники [55, арк. 2].

Першочергового значення у формуванні суспільної свідомості християнські суспільники надавали релігії. На їхнє переконання, саме послідовники іудаїзму є прикладом об'єднавчої моделі суспільного розвитку. "Они [євреї – Н.В.] сильно придержують ся своєї віри, її заховують і приписи точно виповняють, та тим гордять ся. Перейдїм ся в їх шабаш, або в яке сьвято по містї, або в селї, де жиютьжиди, а побачимо, як уміють своє шанувати, цїнити і гордитись навіть супроти нас, католиків",– зазначали консерватори [55, арк. 2]. І далі продовжували: "В згодї, в кріпким придержуваню своєї віри, та в проворності, яку виробили собї цілими віками, коли їх гнали з краю до краю, переслідували, лежить їх сила, так що з ними тепер числять ся у всїх державах" [55, арк. 2].

На переконання християнських суспільників, прикладом формування суспільної свідомості на основі релігії повинні стати відносини між євреями: “Жид, чи він великий богач, міліонер, чи бідний лапсердак, що трясе лахманами і торгує шматами, або сїрниками, чи учений, або тілько письменний (бо у них неписьменних нема) держить оден одного за брата, взаїмно собі помагають, бо їм так наказує їх віра, а они уміють шанувати приписи”, – стверджували консерватори [55, арк. 2].

Підсумовували роздуми про взаємовідносин між євреями християнські суспільники наступними словами: “З сего бачимо, що значить сильна віра, згода і почутє народної вартости. Як велику она має силу, але заразом, як трудно її виробити і удержати” [55, арк. 2].

Загалом, єврейське питання займало чільне місце в програмах та діяльності християнсько–суспільної течії в Галичині наприкінці XIX – початку XX ст. Позиція партії була сталою та незмінною впродовж 1896–1914 рр. Християнські суспільники прагнули мирним шляхом вирішити єврейське питання, забезпечивши тим самим безперешкодний шлях розвитку українського населення Галичини.

Для розв’язання єврейського питання християнські суспільники обрали своїм пріоритетом позбавлення економічної залежності українців від євреїв. Задля цього необхідно було запозичити способи підтримки та взаємодопомоги, які були незмінним атрибутом єврейського суспільства. За таких умов реально було уникнути економічної залежності, незважаючи на те, що євреї змогли накопичити значні матеріальні ресурси. Поряд із цим християнські суспільники вказували на доцільність бойкоту на відвідини єврейських закладів по селах, а також відмови від участі та підтримки лихварської діяльності євреїв. Це, у свою чергу, повинно було сприяти зменшенню кількості євреїв у Галичині.

Поряд із економічною складовою християнські суспільники вказували на необхідності активнішої інтеграції українців в освітній процес, оскільки в перспективі це мало позбавити євреїв можливості за рахунок низького рівня освіченості маніпулювати українцями в Галичині.

Християнські суспільники були переконані, що вирішення єврейського питання в Галичині могло розв’язати проблему відсутності політичної злагоди серед українців. Мало того, воно могло стати об’єднавчим чинником українського населення навколо спільної ідеї, виразником якої повинна була стати впливова політична сила, яка буде відстоювати національні інтереси українського народу.

Список використаних джерел

1. Автономічні струї серед народностий Західної Росиї // Руслан. – 1909. – 14 (27) листопада. – Ч. 256. – С. 1.
2. Антисемітизм в Галичинї // Руслан. – 1897. – 11 (23 липня). – Ч. 155. – С. 1–2.
3. Аркуша О. Український християнсько–суспільний рух у Галичині на початку XX ст.: політичне товариство “Руська громада” / Олена Аркуша // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І.Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / [упор. Олексій Сухий]. – Львів, 2004. – С. 63–99.
4. Асимілятори і сіонїсти // Руслан. – 1905. – 15 (28 грудня). – Ч. 278. – С. 3.
5. Бесїдапос. Нат. Вахнянина в справі лихви в Галичинї // Руслан. – 1897. – 14 (26) сїчня. – Ч. 10. – С. 1–2.
6. Бесїдапос. Нат. Вахнянина в справі лихви в Галичинї // Руслан. – 1897. – 15 (27) сїчня. – Ч. 11. – С. 1–2.
7. Борба з жидами // Руслан. – 1897. – 19 (31) липня. – Ч. 162. – С. 2.
8. Борба з жидівскою навалою // Руслан. – 1912. – 14 (1) серпня. – Ч. 183. – С. 2.
9. Васьків Н. Єврейське питання в програмах та діяльності Української соціал–демократичної партії Галичини і Буковини (1899–1914 рр.) / Назар Васьків // Аналітично–інформаційний журнал Схід. – № 6 (106) жовтень. – Донецьк, 2010. – С. 83–88.
10. Васьків Н. Єврейське питання на сторінках періодичних видань Русько–Української радикальної партії (РУРП) наприкінці XIX – на початку XX ст. / Назар Васьків // Lwów: Lustroobrazwzajemnymieszkańców Lwowawnarracjach XX–XXI wieku. Instytut slawistykipolskiej Academiinauk. / Red. naukowaK. Kotyńska. – Warszawa, 2012. – S. 97–107.
11. Велика власнїсть в Галичинї // Руслан. – 1905. – 18 (31) грудня. – Ч. 281. – С. 2.
12. Великі занедбаня католиків // Руслан. – 1910. – 30 (17) листопада. – Ч. 258. – С. 1–2.
13. Галицкий антисемітизм чи семітизм? // Руслан. – 1898. – 19 червня (1) липня. – Ч. 136. – С. 1.
14. Гімназиї Галичини // Руслан. – 1899. – 20 сїчня (1 лютого). – Ч. 15. – С. 3.
15. Еміграція Жидів з Румунії // Руслан. – 1910. – 9 грудня (26 листопада). – Ч. 266. – С. 4.
16. Жиди а переписьнаселеня // Руслан. – 1911. – 1 сїчня 1911 (19 грудня 1910). – Ч. 1. – С. 3.
17. Жиди а японьска війна // Руслан. – 1904. – 16 (29) марця. – Ч. 61. – С. 2.
18. Жиди в росийский армії // Руслан. – 1912. – 27 (14липця). – Ч. 168. – С. 3.
19. Жиди між Гуцулами (далї) // Руслан. – 1900. – 15 (27) сїчня. – Ч. 11. – С. 2–3.
20. Жиди між Гуцулами (далї) // Руслан. – 1900. – 16 (28) сїчня. – Ч. 12. – С. 3.
21. Жиди між Гуцулами (далї) // Руслан. – 1900. – 18 (30) сїчня. – Ч. 13. – С. 2.
22. Жиди між Гуцулами (далї) // Руслан. – 1900. – 19 (31) сїчня. – Ч. 14. – С. 2–3.
23. Жиди між Гуцулами (далї) // Руслан. – 1900. – 22 сїчня (3 лютого). – Ч. 17. – С. 2.
24. Жиди між Гуцулами (далї) // Руслан. – 1900. – 12 (24) сїчня. – Ч. 8. – С. 2.
25. Жиди між Гуцулами (далї) // Руслан. – 1900. – 13 (25) сїчня. – Ч. 9. – С. 2.
26. Жиди між Гуцулами (кінець) // Руслан. – 1900. – 20 сїчня (1 лютого). – Ч. 15. – С. 2.
27. Жиди між Гуцулами // Руслан. – 1900. – 4 (16) сїчня. – Ч. 2. – С. 1–2.
28. Жиди між Гуцулами II // Руслан. – 1900. – 9 (21) сїчня. – Ч. 6. – С. 1–2.
29. Жиди на галицьких університетах // Руслан. – 1913. – 30 (17 жовтня). – Ч. 242. – С. 3.
30. Жиди обманці // Руслан. – 1912. – 4 мая (24 цьвітня). – Ч. 99. – С. 3.
31. Жиди у нового намісника // Руслан. – 1903. – 17 (30) червня. – Ч. 135. – С. 3.
32. Жиди у Франції // Руслан. – 1898. – 6 (18) лютого. – Ч. 28. – С. 3.
33. Жидівкавихрестка // Руслан. – 1901. – 5 (18) червня. – Ч. 125. – С. 3.
34. Жидівска преса // Руслан. – 1909. – 13 (26) червця. – Ч. 131. – С. 4.
35. Жидівскасоцияльнадемократия // Руслан. – 1898. – 19 (31) липня. – Ч. 160. – С. 3.
36. Жидівский наїзд на Галичину // Руслан. – 1910. – 23 (10) червця. – Ч. 128. – С. 3.
37. Жидівскі погроми в Ромунії// Руслан. – 1907. – 9 (22) марця. – Ч. 55. – С. 2.
38. Жидівськабезличність // Руслан. – Львів. – 1901. – 17 (30) сїчня. – Ч. 13. – С. 3.
39. Жидівськабезличність // Руслан. – 1899. – 16 (28) грудня. – Ч. 281. – С. 2.
40. Жидівська вдячність // Руслан. – 1900. – 27 липня (9 серпня). – Ч. 168. – С. 3.

41. Жидівська громада в Китаю // Руслан. – 1906. – 19 цьвітня (2 мая). – Ч. 81. – С. 4.

42. Жидівська мафія // Руслан. – 1900. – 14 (27) грудня. – Ч. 280. – С. 3.

43. Жидівськіісповіднї школи в Галичинї // Руслан. – 1899. – 14 (26) грудня. – Ч. 279. – С. 1–2.

44. Жидівські обманці // Руслан. – 1899. – 12 (24) марця. – Ч. 57. – С. 3.

45. Жидівські побої в Кишиневі // Руслан. – 1903. – 29 мая (11 червня). – Ч. 119. – С. 1.

46. Жидівські уступки у війску // Руслан. – 1909. – 10 (23) цьвітня. – Ч. 78. – С. 3.

47. Жидівсько–дневникарська хитрість // Руслан. – 1899. – 30 грудня 1899 (11 сїчня 1900). – Ч. 291. – С. 3.

48. З жидами чи з народом? // Руслан. – 1897. – 19 вересня (1 жовтня). – Ч. 212. – С. 1–2.

49. Заявленє // Руслан. – 1897. – 25 лютого (9 марта). – Ч. 45. – С. 1.

50. Король сіонїстїв // Руслан. – 1904. – 23 червня (6 липня). – Ч. 140. – С. 3.

51. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: На підставі споминів / Кость Левицький. – Львів : Б.в., 1926. – 432 с.

52. Липовий І. Жидівскаекспанзия // Руслан. – 1910. – 3 марця (18 лютого). – Ч. 38. – С. 1.

53. Львів жидовіє // Руслан. – 1912. – 8 марця (24 лютня). – Ч. 53. – С. 3.

54. Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 11 (Барвінські). – Спр. 4411. Барвінський Олександр Григорович. Меморіали закритих зборів "Католицького Руcько–народного Союзу". 1896 р. – 4 арк.

55. Там само. – Спр. 5132. Лист до українського (руського) народу – стаття невстановленого автора про завдання "Християнсько–суспільного союзу". Б/д. Б/м. – 8 арк.

56. Там само. – Спр. 5148. Статут "Християнсько–суспільного союзу". Брошура. – Львів. – червень 1911 р. – 6 арк. Примітка: в кінці статуту 9 підписів [керівних членів управління] "Союзу".

57. Там само. – Спр. 5153. Християнсько–Суспільний Союз. Відозва із закликом вступати до партії "Християнський–суспільний союз". – 6 арк.

58. Наша ідея національна в Галичинї і перепони єї розвою // Руслан. – 1897. – 15 (27) січня. – Ч. 11. – С. 1.

59. Новий клопіт Полякам з сіонїстами // Руслан. – 1902. – 13 (26) вересня. – Ч. 206. – С. 1.

60. Погром в Білімстоцї // Руслан. – 1906. – 24 червня (7 липня). – Ч. 136. – С. 2.

61. Погром Жидів в Білімстоцї // Руслан. – 1906. – 4 (17 червня). – Ч. 119. – С. 3.

62. Польский антисемітизм // Руслан. – 1913. – 1 марця (16 лютня). – Ч. 46. – С. 1.

63. Польськїжидинїмчать ся // Руслан. – 1904. – 14 (27) вересня. – Ч. 207. – С. 3.

64. Практичний антісемітзм // Руслан. – 1898. – 4 (16) вересня. – Ч. 198. – С. 2.

65. Признанєнациональних прав для Жидів // Руслан. – 1906. – 7 (20) червня. – Ч. 121. – С. 3.

66. Протижидівский рух в Англії // Руслан. – 1911. – 3 вересня (21) серпня. – Ч. 195. – С. 3.

67. Протижидівскі погроми в Ромунії // Руслан. – 1907. – 8 (21) марця. – Ч. 54. – С. 3–4.

68. Росийскї газети в жидівских руках // Руслан. – 1908. – 12 (25) червця. – Ч. 198. – С. 3–4.

69. Руслан. – 1900. – 16 (29) цьвітня. – Ч. 85. – С. 3.

70. Руслан. – 1902. – 20 падолиста (3 грудня). – Ч. 261. – С. 3.

71. Руслан. – 1905. – 30 жовтня (12 падолиста). – Ч. 244. – С. 3.

72. Руслан. – 1905. – 11 (23) падолиста. – Ч. 252. – С. 3.

73. Руслан. – 1908. – 5 (18) лютого. – Ч. 28. – С. 4.

74. Руслан. – 1911. – 15 (2) вересня. – Ч. 205. – С. 3.

75. Селянські п'явки // Руслан. – 1897. – 24 цьвітня (6 мая). – Ч. 91. – С. 3.

76. Сухий О. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / Олексій Сухий. – Львів: Каменяр, 1998. – 132 с.

77. Сьвята корчма // Руслан. – 1898. – 27 серпня (8 вересня). – Ч. 191. – С. 1.

78. Терещенко Ю. Галицький консерватизм в контексті польсько–українських відносин в Австро–Угорщині (друга половина XIX – початок XX ст.) / Юрій Терещенко // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 126–141.

79. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 2. Оригінали статей о событиях общественной и политической жизни в Росии и заграницей; о забастовках рабочих, о выступлениях крестьян, и волнениях студентов; о социал–демократической фракции в Государственной Думе; открытые письма реакционных партий царю, Столыпину, императору Вильгельму; политические памфлеты и карикатуры. 1896–1910 рр. – 438 арк.

80. Там само. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 39. Постановление об аресте и административном висилении за агитацию к забастовке среди рабочих кожевенных заводов, изготовлении разривних снарядов, принадлежащих к группе "анархистов–комунистов". 1906 р. – 278 арк.

81. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 2. – Спр. 172. Статут політичного товариства "Руська громада" у Львові. – 4 арк.

82. Там само. – Спр. 170. Статут політичного товариства під назвою Католицький Русько–Народний Союз. Львів, 1896. – 7 арк.

83. Як жидки горнуться до науки // Руслан. – 1911. – 31 (18) серпня. – Ч. 192. – С. 3.

84. Як належить задивляти ся на сионїстичний рух? // Руслан. –1911. – 26 (13) жовтня. – Ч. 238. – С. 1.

References

1. Avtonomichni strui' sered narodnostyj Zahidnoi' Rosyi' // Ruslan. – 1909. – 14 (27) lystopada. – Ch.256. – S. 1.

2. Antysemityzm v Galychyni' // Ruslan. – 1897. – 11 (23 lypnja). – Ch.155. – S. 1–2.

3. Arkusha O. Ukrai'ns'kyj hrystyjans'ko–suspil'nyj ruh u Galychyni na pochatku XX st.: politychne tovarystvo "Rus'ka gromada" / Olena Arkusha // Shljahamy istorii'. Naukovyj zbirnyk istorychnogo fakul'tetu LNU im. I.Franka na poshanu profesora Kostjantyna Kondratjuka / [upor. Oleksij Suhyj]. – L'viv, 2004. – S. 63–99.

4. Asymiljatory i sioni'sty // Ruslan. – 1905. – 15 (28 grudnja). – Ch.278. – S. 3.

5. Besi'da pos. Nat. Vahnjanyna v spravi lyhvy v Galychyni' // Ruslan. – 1897. – 14 (26) si'chnja. – Ch.10. – S. 1–2.

6. Besi'da pos. Nat. Vahnjanyna v spravi lyhvy v Galychyni' // Ruslan. – 1897. – 15 (27) si'chnja. – Ch.11. – S. 1–2.

7. Borba z zhydamy // Ruslan. – 1897. – 19 (31) lypnja. – Ch.162. – S. 2.

8. Borba z zhydivskoju navaloju // Ruslan. – 1912. – 14 (1) serpnja. – Ch.183. – S. 2.

9. Vas'kiv N. Jevrejs'ke pytannja v programah ta dijal'nosti Ukrai'ns'koi' social–demokratychnoi' partii' Galychyny i Bukovyny (1899–1914 rr.) / Nazar Vas'kiv // Analitychno–informacijnyj zhurnal Shid. – № 6 (106) zhovten'. – Donec'k, 2010. – S. 83–88.

10. Vas'kiv N. Jevrejs'ke pytannja na storinkah periodychnyh vydan' Rus'ko–Ukrai'ns'koi' radykal'noi' partii' (RURP) naprykinci XIX – na pochatku XX st. / Nazar Vas'kiv // Lwów: Lustro obraz wzajemny mieszkańców Lwowa w narracjach XX–XXI wieku. Instytut slawistyki polskiej Academii nauk. / Red. naukowa K. Kotyńska. – Warszawa, 2012. – S. 97–107.

11. Velyka vlasni'st' v Galychyni' // Ruslan. – 1905. – 18 (31) grudnja. – Ch.281. – S. 2.

12. Velyki zanedbanja katolykiv // Ruslan. – 1910. – 30 (17) lystopada. – Ch.258. – S. 1–2.

13. Galyckyj antysemityzm chy semityzm? // Ruslan. – 1898. – 19 chervnja (1) lypnja. – Ch.136. – S. 1.

14. G'imnazyi' Galychyny // Ruslan. – 1899. – 20 si'chnja (1 ljutogo). – Ch.15. – S. 3.

15. Emigracija Zhydiv z Rumunii' // Ruslan. – 1910. – 9 grudnja (26 lystopada). – Ch.266. – S. 4.

16. Zhydy a perepys' naselenja // Ruslan. – 1911. – 1 si'chnja 1911 (19 grudnja 1910). – Ch.1. – S. 3.

17. Zhydy a japan'ska vijna // Ruslan. – 1904. – 16 (29) marcja. – Ch.61. – S. 2.

18. Zhydy v rosyjskyj armii' // Ruslan. – 1912. – 27 (14lypcja). – Ch.168. – S. 3.

19. Zhydy mizh Guculamy (dali) // Ruslan. – 1900. – 15 (27) si'chnja. – Ch.11. – S. 2–3.

20. Zhydy mizh Guculamy (dali) // Ruslan. – 1900. – 16 (28) si'chnja. – Ch.12. – S. 3.
21. Zhydy mizh Guculamy (dali) // Ruslan. – 1900. – 18 (30) si'chnja. – Ch.13. – S. 2.
22. Zhydy mizh Guculamy (dali) // Ruslan. – 1900. – 19 (31) si'chnja. – Ch.14. – S. 2–3.
23. Zhydy mizh Guculamy (dali) // Ruslan. – 1900. – 22 si'chnja (3 ljutogo). – Ch.17. – S. 2.
24. Zhydy mizh Guculamy (dali) // Ruslan. – 1900. – 12 (24) si'chnja. – Ch.8. – S. 2.
25. Zhydy mizh Guculamy (dali) // Ruslan. – 1900. – 13 (25) si'chnja. – Ch.9. – S. 2.
26. Zhydy mizh Guculamy (kinec') // Ruslan. – 1900. – 20 si'chnja (1 ljutogo). – Ch.15. – S. 2.
27. Zhydy mizh Guculamy // Ruslan. – 1900. – 4 (16) si'chnja. – Ch.2. – S. 1–2.
28. Zhydy mizh Guculamy II // Ruslan. – 1900. – 9 (21) si'chnja. – Ch.6. – S. 1–2.
29. Zhydy na galyc'kyh universytetah // Ruslan. – 1913. – 30 (17 zhovtnja). – Ch.242. – S. 3.
30. Zhydy obmanci // Ruslan. – 1912. – 4 maja (24 c'vitnja). – Ch.99. – S. 3.
31. Zhydy u novogo namisnyka // Ruslan. – 1903. – 17 (30) chervnja. – Ch.135. – S. 3.
32. Zhydy u Francii' // Ruslan. – 1898. – 6 (18) ljutogo. – Ch.28. – S. 3.
33. Zhydivka vyhrestka // Ruslan. – 1901. – 5 (18) chervnja. – Ch.125. – S. 3.
34. Zhydivska presa // Ruslan. – 1909. – 13 (26) chervcja. – Ch.131. – S. 4.
35. Zhydivska socyjal'na demokracyja // Ruslan. – 1898. – 19 (31) lypnja. – Ch.160. – S. 3.
36. Zhydivskyj nai'zd na Galychynu // Ruslan. – 1910. – 23 (10) chervcja. – Ch.128. – S. 3.
37. Zhydivski pogromy v Romunii' // Ruslan. – 1907. – 9 (22) marcja. – Ch.55. – S. 2.
38. Zhydivs'ka bezlychnist' // Ruslan. – L'viv. – 1901. – 17 (30) sichnja. – Ch.13. – S. 3.
39. Zhydivs'ka bezlychnist' // Ruslan. – 1899. – 16 (28) grudnja. – Ch.281. – S. 2.
40. Zhydivs'ka vdjachnist' // Ruslan. – 1900. – 27 lypnja (9 serpnja). – Ch.168. – S. 3.
41. Zhydivs'ka gromada v Kytaju // Ruslan. – 1906. – 19 c'vitnja (2 maja). – Ch.81. – S. 4.
42. Zhydivs'ka mafija // Ruslan. – 1900. – 14 (27) grudnja. – Ch.280. – S. 3.
43. Zhydivs'ki ispovidni' shkoly v Galychyni' // Ruslan. – 1899. – 14 (26) grudnja. – Ch.279. – S. 1–2.
44. Zhydivs'ki obmanci // Ruslan. – 1899. – 12 (24) marcja. – Ch.57. – S. 3.
45. Zhydivs'ki poboi' v Kyshynevi // Ruslan. – 1903. – 29 maja (11 chervnja). – Ch.119. – S. 1.
46. Zhydivs'ki ustupky u vijsku // Ruslan. – 1909. – 10 (23) c'vitnja. – Ch.78. – S. 3.
47. Zhydivs'ko–dnevnykars'ka hytrist' // Ruslan. – 1899. – 30 grudnja 1899 (11 si'chnja 1900). – Ch.291. – S. 3.
48. Z zhydamy chy z narodom? // Ruslan. – 1897. – 19 veresnja (1 zhovtnja). – Ch.212. – S. 1–2.
49. Zajavlenje // Ruslan. – 1897. – 25 ljutogo (9 marta). – Ch.45. – S. 1.
50. Korol' sionisti'v // Ruslan. – 1904. – 23 chervnja (6 lypnja). – Ch.140. – S. 3.
51. Levyc'kyj K. Istorija politychnoi' dumky galyc'kyh ukrai'nciv 1848–1914: Na pidstavi spomyniv / Kost' Levyc'kyj. – L'viv: B.v., 1926. – 432 s.
52. Lypovyj I. Zhydivska ekspanzyja // Ruslan. – 1910. – 3 marcja (18 ljutogo). – Ch.38. – S. 1.
53. L'viv zhydovije // Ruslan. – 1912. – 8 marcja (24 ljutnja). – Ch.53. – S. 3.
54. L'vivs'ka nacional'na naukova biblioteka im. V.Stefanyka NAN Ukrai'ny, viddil rukopysiv. – F. 11 (Barvins'ki). – Spr. 4411. Barvins'kyj Oleksandr Grygorovych. Memorialy zakrytyh zboriv "Katolyc'kogo Rus'ko–narodnogo Sojuzu". 1896 r. – 4 ark.
55. Tam samo. – Spr. 5132. Lyst do ukrai'ns'kogo (rus'kogo) narodu – stattja nevstanovlenogo avtora pro zavdannja "Hrystyjans'ko–suspil'nogo sojuzu". B/d. B/m. – 8 ark.
56. Tam samo. – Spr. 5148. Statut "Hrystyjans'ko–suspil'nogo sojuzu". Broshura. – L'viv. – cherven' 1911 r. – 6 ark. Prymitka: v kinci statutu 9 pidpysiv [kerivnyh chleniv upravlinnja] "Sojuzu".
57. Tam samo. – Spr. 5153. Hrystyjans'ko–Suspil'nyj Sojuz. Vidozva iz zaklykom vstupaty do partii' "Hrystyjans'kyj–suspil'nyj sojuz". – 6 ark.
58. Nasha ideja nacional'na v Galychyni' i perepony jei' rozvoju // Ruslan. – 1897. – 15 (27) sichnja. – Ch.11. – S. 1.
59. Novyj klopit Poljakam z sioni'stamy // Ruslan. – 1902. – 13 (26) veresnja. – Ch.206. – S. 1.
60. Pogrom v Bilimstoci' // Ruslan. – 1906. – 24 chervnja (7 lypnja). – Ch.136. – S. 2.
61. Pogrom Zhydiv v Bilimstoci' // Ruslan. – 1906. – 4 (17 chervnja). – Ch.119. – S. 3.
62. Pol'skyj antysemityzm // Ruslan. – 1913. – 1 marcja (16 ljutnja). – Ch.46. – S. 1.
63. Pol's'ki' zhydy ni'mchat' sja // Ruslan. – 1904. – 14 (27) veresnja. – Ch.207. – S. 3.
64. Praktychnyj antisemitzm // Ruslan. – 1898. – 4 (16) veresnja. – Ch.198. – S. 2.
65. Pryznanje nacyonal'nyh prav dlja Zhydiv // Ruslan. – 1906. – 7 (20) chervnja. – Ch.121. – S. 3.
66. Protyzhydivskyj ruh v Anglii' // Ruslan. – 1911. – 3 veresnja (21) serpnja. – Ch.195. – S. 3.
67. Protyzhydivski pogromy v Romunii' // Ruslan. – 1907. – 8 (21) marcja. – Ch.54. – S. 3–4.
68. Rosyjski' gazety v zhydivskyh rukah // Ruslan. – 1908. – 12 (25) chervcja. – Ch.198. – S. 3–4.
69. Ruslan. – 1900. – 16 (29) c'vitnja. – Ch.85. – S. 3.
70. Ruslan. – 1902. – 20 padolysta (3 grudnja). – Ch.261. – S. 3.
71. Ruslan. – 1905. – 30 zhovtnja (12 padolysta). – Ch.244. – S. 3.
72. Ruslan. – 1905. – 11 (23) padolysta. – Ch.252. – S. 3.
73. Ruslan. – 1908. – 5 (18) ljutogo. – Ch.28. – S. 4.
74. Ruslan. – 1911. – 15 (2) veresnja. – Ch.205. – S. 3.
75. Seljans'ki p'javky // Ruslan. – 1897. – 24 c'vitnja (6 maja). – Ch.91. – S. 3.
76. Suhyj O. Nacional'na ideja v programah ta dijal'nosti ukrai'ns'kyh politychnyh partij Galychyny (kinec' XIX – pochatok XX st.) / Oleksij Suhyj. – L'viv: Kamenjar, 1998. – 132 s.
77. S'vjata korchma // Ruslan. – 1898. – 27 serpnja (8 veresnja). – Ch.191. – S. 1.
78. Tereshhenko Ju. Galyc'kyj konservatyzm v konteksti pol's'ko–ukrai'ns'kyh vidnosyn v Avstro–Ugorshhyni (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / Jurij Tereshhenko // Ukrai'na i Pol'shha – strategichne partnerstvo na zlami tysjacholit'. Istorija. S'ogodennja. Majbutnja perspektyva. – K., 2001. – Ch.1. – S. 126–141.
79. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny u Kyjevi. – F. 296. – Op. 1. – Spr. 2. Oryginaly statej o sobytijah obshhestvennoj i politicheskoj zhizni v Rosii i zagranicej; o zabastovkah rabochih, o vystuplenijah krest'jan, i volnenijah studentov; o social–demokraticheskoj frakcii v Gosudarstvennoj Dume; otkrytye pis'ma reakcionnyh partij carju, Stolypinu, imperatoru Vil'gel'mu; politicheskie pamflety i karikatury. 1896–1910 rr. – 438 ark.
80. Tam samo. – F. 335. – Op. 1. – Spr. 39. Postanovlenie ob areste i administrativnom visilenii za agitaciju k zabastovke sredi rabochih kozhevennyh zavodov, izgotovlenii razrivnih snarjadov, prinadlezhashhih k gruppe "anarhistov–komunistov". 1906 r. – 278 ark.
81. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny u L'vovi. – F. 309. – Op. 2. – Spr. 172. Statut politychnogo tovarystva "Rus'ka gromada" u L'vovi. – 4 ark.
82. Tam samo. – Spr. 170. Statut politychnogo tovarystva pid nazvoju Katolyc'kyj Rus'ko–Narodnyj Sojuz. L'viv, 1896. – 7 ark.
83. Jak zhydky gornut'sja do nauky // Ruslan. – 1911. – 31 (18) serpnja. – Ch.192. – S. 3.
84. Jak nalezhyt' zadyvljaty sja na syoni'stychnyj ruh? // Ruslan. – 1911. – 26 (13) zhovtnja. – Ch.238. – S. 1.

Vaskiv N. A., *Ph.D. in History,associate professor of Department of Modern History of Foreign CountriesIvan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), nazik_man@yahoo.com*

Ukrainian–Jewish relations in policyof the Christian socials at the end of 19 – the beginning of 20 century (based on thenewspaper "Ruslan" materials)

The Jewish issue was one of the most important issues in the programs and activities of the Ukrainian political parties in Galicia at the end of 19 – the beginning of 20 century. Along with the radical left and national–democratic wing political forces, the Jewish problem was the focus of Christian social trends. On the pages of

the newspaper "Ruslan" Galician conservatives tried to clarify the essenceof the Jewish question and to determine its effect on the formation of Ukrainian–Jewish relations in general.

Keywords: *Ukrainian–Jewish relations, Jewish issues, Christian socials, Jews, Galicia.*

Васкив Н. А.*, кандидат исторических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории зарубежных стран, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), nazik_man@yahoo.com*

Украинско–еврейские отношения в политике христианских общественников в конце XIX – начале XX в. (по материалам газеты "Руслан")

В программах и деятельности украинских политических партий Галиции конца XIX – начала XX в. большое значение приобрел еврейский вопрос. Наряду с леворадикальным и национально–демократическим крылом политических сил, еврейская проблематика находилась в центре внимания христианско–общественного течения. На страницах газеты "Руслан" галицкие консерваторы пытались выяснить сущность еврейского вопроса и определить его влияние на формирование украинско–еврейских отношений в целом.

Ключевые слова:*украинско–еврейские отношения, еврейский вопрос, христианские общественники, евреи, Галичина.*

* * *

УДК 929(477):94(477)

Тептюк Л. М.
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України та суспільних дисциплін,
Черкаський державний технологічний університет
(Україна, Черкаси), zhytska@ukr.net

ОСНОВНІ ВІХИ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА–ЛІТОПИСЦЯ ТА УЧАСТЬ ВОЛОДИМИРА ІКОННИКОВА

Стаття присвячена розгляду основних етапів діяльності Історичного товариства Нестора–літописця. Характеристиці процесів створення, напрямів діяльності, заснування періодичного видання ІТНЛ. Основна увага приділяється роботі у ІНТЛ одного із його засновників та голови товариства В.Іконникова.

Ключові слова: *Історичне товариство Нестора–літописця, історія, наукова діяльність, періодичне видання, формування, етапи розвитку, В.Іконников, голова товариства, вчений.*

Поява перших історичних товариств в Україні стала помітним фактором розвитку і популяризації вітчизняної історичної науки. Як форма організації науки вони дістали визнання і поширення у другій половині XIX століття. Одним із них стало Історичне товариство Нестора–літописця (далі ІТНЛ) – наукове об'єднання вчених, що існувало у Києві у 1872–1931 роках. Наукова діяльність багатьох відомих українських істориків була пов'язана з діяльністю цього товариства, серед яких М. Максимович, В. Іконников, В. Антонович, Д. Багалій, О. Левицький, І. Лучицький, М. Грушевський, М. Довнар–Запольський та ін.

Метою статті є висвітлення основних етапів роботи Історичного товариства Нестора–літописця та внеску відомого історіографа, джерелознавця, києвознавця В. Іконникова у його розвиток.

Питання заснування і діяльності науково–історичних товариств привертають увагу багатьох дослідників. З'являються роботи, присвячені діяльності окремих товариств та узагальнюючі дослідження з даної теми. Окремі аспекти діяльності ІТНЛ та його засновників досліджували такі історики: М. Колесник [1], О. Гермайзе [2], Л. Баженов [3], О. Степанський [4], В. Сарбей [5], І. Войцехівська [6], В. Ульяновський [7], М. Ковальський [8], М. Василенко [9], М. Литвиненко [10] та ін. Проте питання, що стосується участі у цьому товаристві В.Іконникова розглядалося фрагментарно або дотично до інших проблем і тому є маловивченим. Такий стан речей обумовлює необхідність дослідження внеску В. Іконникова у роботу ІНТЛ та загалом історичної науки кінця XIX – початку XX століття.

Все своє життя відомий історик, історіограф, києвознавець В. Іконников присвятив історичній науці. Багаторічна педагогічна діяльність вченого була пов'язана з середніми та вищими учбовими закладами Києва, Харкова, Одеси: 1866–1867 роках у званні приват–доцента він читав лекції з російської історії на історико–філологічному та юридичному факультетах Харківського університету; в 1867 році викладав російську історію в гімназіях Одеси, а потім в Новоросійському університеті, захистив магістерську, а згодом докторську дисертації; 1870 році був обраний екстра – ординарним професором Новоросійського, а в 1871 році – ординарним професором Університету Св. Володимира.

Утворення громадського наукового осередку, що носив ім'я Нестора–літописця, було підготовлено багаторічною роботою київських учених. Ще в 20–ті роки XIX століття тут сформувалася група краєзнавців у складі М. Берлинського, К. Лохвицького, Є. Болховітінова, С. Анненкова та інших, які плідно вивчали місцеву історію. Значно пожвавилася ця робота після відкриття у 1834 році у Києві Університету Св. Володимира. Вона була пов'язана з діяльністю М. Максимовича. В 1835 році М. Максимович виступив ініціатором створення "Тимчасового комітету розшуку старожитностей", у якому спільно працювали київські краєзнавці й викладачі університету. Оскільки комітет не виправдав сподівань наукової громадськості, то, за свідченням М. Максимовича, на початку 1841 року "задумано й організовано було заснування в Києві історичного товариства" [11]. Однак замість історичного товариства в травні 1843 року при київському генерал–губернаторі була заснована "Тимчасова комісія для розбору давніх актів".

У 1870 році М. Максимович знову повернувся до думки про створення науково–історичного товариства. Пізніше він склав проект статуту Київського товариства історії, старожитностей і літератури при Університету Св. Володимира (далі – КТІСЛ). Під запискою підписалися ще 9 київських учених, але реалізувати даний проект йому не вдалося через перешкоджання влади.

Натомість доцент Університету Св. Володимира І. Хрущов, знаючи про плани М. Максимовича, висунув ідею створення історичного товариства і разом з професором Київської духовної академії І. Малишевським представили проект статуту Історичного товариства Нестора–літописця. Він був затверджений 24 листопада 1872 року царським урядом [1, с. 53].

27 грудня 1872 року та 3 січня 1873 року на засіданнях Ради Товариства, до складу якого увійшли 11 членів–засновників, вирішувалися організаційні питання. В середині січня 1873 року відбулося урочисте відкриття ІТНЛ. У 1874 році затверджене ІТНЛ та відхилене царським урядом КТІСЛ злилися в єдине Історичне товариство Нестора–літописця.

Виходячи з періодизації історії вітчизняної історіографії й особливостей внутрішнього розвитку ІТНЛ, його діяльність можна розподілити на три етапи.

Початковий етап (1872–1893) – період формування й становлення ІТНЛ. Цей процес був ускладнений боротьбою двох груп, котрі представляли офіційний охоронний та ліберальний напрями у вітчизняній історіографії, котрі відповідно очолювали І. Хрущов та М. Максимович, а також важким фінансовим становищем, що перешкоджало розгортанню організації наукової і видавничої діяльності) та ін.

Робота в ІТНЛ велася згідно з першим його статутом. Справами товариства керувала Рада на чолі з головою, якого обирали на три роки. він мав великі повноваження і, як правило, був одним із найавторитетніших його членів.

У період виникнення ІТНЛ В. Іконников був за кордоном. У січні 1873 року вченого повідомили про заснування і запросили стати його членом [12, арк. 1–2]. А вже 20 травня 1873 року його було обрано головою ІТНЛ на три роки, вдруге його обрали 10 жовтня 1893 року [13]. Головами товариства окрім В. Іконникова обиралися також М. Тулов, О. Котляревський, В. Антонович та М. Володимирський–Буданов.

Основне місце на початковому етапі діяльності ІНТЛ зосереджувалося на обговоренні доповідей та вирішенні організаційних питань. Доповіді, представлені на засіданнях, торкалися давньоруської історії, історії України, історіографії, бібліографії, археології, загальної історії, історії літератури та ін. Провідним напрямом у дослідження членів ІНТЛ стала історія України. Найбільш плідно по її вивченню працювали Д. Багалій, В. Іконников, О. Котляревський, О. Лазаревський, О. Левицький, І. Лучицький та ін.

Значну роль В. Іконников та очолюване ним ІНТЛ відіграли у галузі постановки, розвитку та відновлення діяльності у Києві Вищих жіночих курсів. Питання вищої жіночої освіти було гострою суспільно–політичною проблемою другої половини XIX – початку XX століття. У 1865 році В. Іконников почав свою педагогічну діяльність в Київському інституті благородних дівиць. Тут, а також в жіночих гімназіях Одеси і Києва він викладав історію та історію загальної літератури. В 1874 році В. Іконников виступив з публічними лекціями з жіночого питання і того ж року опублікував їх, а в 1876 році ввійшов до створеного при Київському університеті комітету по влаштуванню в Києві Вищих жіночих курсів. Фактично Володимир Степанович – один із фундаторів вищої жіночої освіти в Україні, оскільки завдяки його зусиллям у 1878 році було створено перший на Україні вищий учбовий заклад для жінок – київські Вищі жіночі курси.

В 1881 році В. Іконников став завідувачем курсів і був ним до 1889 року. Курси пережили і драматичний період, коли уряд Олександра III їх закрило. Але наполягаючи на потребах суспільства, діючи у значній мірі власним авторитетом, він в 1904 році добився відкриття курсів знову. До речі, і дружина В. Іконникова, Анна Леопольдівна, змогла отримати вищу освіту на цих курсах [14, с. 29].

Другий етап (1894–1917) характеризується активізацією діяльності ІНТЛ та зростанням його авторитету. Форми і методи роботи ІТНЛ визначалися його другим статутом, у складанні якого взяли участь М. Дашкевич та М. Володимирський–Буданов.

На другому етапі діяльності Товариства активно проводилася видавнича робота. Було видано 17 книг "Чтения в Историческом обществе Нестора–летописца" (далі – ЧИОНЛ). Це періодичне видання посідало третє місце серед часописів, у яких друкувався В. Іконников за кількістю статей, а саме 35 публікацій. До них належать такі дослідження вченого: "Август–Людвиг Шлецер" (1911), "Александр Густавович Брикнер" (1898), "Заявление о важности и пользе справочного исторического словаря" (1879), "Очерк положения и успехов исторической науки в России в период царствования императора Александра II" (1888), "Памяти М. И. Семевского: Очерк литературной и издательской деятельности М.И. Семевского" (1893), "Константин Николаевич бестужев–Рюмин" (1898), "Князь М.В. Скопин–Шуйский" (1879), "Новые материалы и труды о патриархе Никоне" (1889), "Новые рукописные коллекции. о ростовской коллекции г. Титова. Ярославское собрание рукописей г. Вахрамеева" (1890), "О первом Самозванце и его отношении к Польше по выдворении в Москве" (1889), "О причинах удаления митр. Павла Конюскевича из Тобольска по новым материалам" (1888), "О разборе архива П.А. Румянцева–Задунайского. Записки М.О. Судиенко" (1892), "Обзор переписки графа Н.П. Румянцева с Берлинским" (1888), "Страница из истории Екатерининского наказа" (1891).

Як голові ІТНЛ йому доводилось опікуватися виданням. Він добивався фінансування, займався редагуванням, працював з авторами [14]. Всі ці обов'язки забирали чимало часу та втомлювали історика. Тому коли закінчилося його друге головування, він написав листа В. Антоновичу, про те, що не зможе бути на черговому виборчому засіданні і просить "заявить о моем безусловном отказе от дальнейшего избрания, как по моим личным обстоятельствам (совет врачей не брать лишних занятий), так и по причине печатания моего труда, требующего значительной затраты времени" [15, арк. 1–2]. Він відмовлявся також і від доповіді в річному засіданні через повну нестачу часу.

Коли у вересні 1895 року В.Іконников відмовився виконувати свої обов'язки голови ІТНЛ, то назріла потреба обрання нової людини на цю посаду. Цілком логічним кроком було б перекладання цих обов'язків на його заступника, але з невідомих причин О.Лазаревський категорично відмовився обіймати цю посаду хоча б до закінчення терміну, на який головою було обрано В.Іконникова. Як згадував М.П. Василенко, "багато пішло зусиль схилити його висунути свою кандидатуру в голови товариства" [9, с. 98]. Врешті–решт О.М. Лазаревський все ж погодився виконувати обов'язки голови ІТНЛ. Щоправда ці обов'язки він виконував лише трохи більше року з 18 вересня 1895 до 5 жовтня 1896 р., а після цього до кінця свого життя був заступником голови товариства.

Доклав свою руку В.Іконников і в організацію читання публічних платних лекцій для громадськості Києва членами ІНТЛ. Місцева влада суворо стежила за тематикою лекцій та кандидатурами лекторів. Протягом 1898–1899 навчального року 9 лекторів читали лекції з

11 курсів, на які тільки в осінньому семестрі записалися близько 250 слухачів.

Третій етап (1917–1931) – припадає на буремну добу громадянської війни та роки соціалістичного будівництва. У Товаристві відбулися різного роду зміни як організаційного, так і наукового характеру. У зв'язку із реорганізацією Університету Св. Володимира наприкінці 1921 року ІТНЛ приєдналося до Всеукраїнської Академії наук на правах повної автономії у внутрішній науковій діяльності. Робота ІТНЛ при Всеукраїнській академії наук регламентувалася третім статутом товариства.

За час своєї діяльності ІТНЛ провело значну наукову й громадську роботу. Крім того, воно проводило видавничу діяльність, поширювало історичні знання, брало активну участь в охороні та вивченні пам'ятників історії і мистецтва, в роботі наукових конференцій і з'їздів. Все це було помітним вкладом у розвиток вітчизняної історичної науки.

Отже, внесок В. Іконникова у розвиток історичної науки другої половини XIX – початку XX століття є значним. Наукова спадщина вченого налічує понад 700 праць. Вчений присвятив своє життя організаційній, просвітницькій та редакторській роботі. Він майже сорок років працював редактором "Университетских известий", головою Історичного товариства Нестора–літописця, наполегливо працював на Вищих жіночих курсах, очолював Київську комісію для розгляду давніх актів, відділ Київського товариства старожитносей і мистецтва та проводив безперервну педагогічну діяльність.

Список використаних джерел

1. Колесник М. Історичне товариство Нестора–літописця: основні етапи і напрямки діяльності (1872–1931 рр.) / М.Колесник // УІЖ. – 1989. – № 9. – С. 50–56.
2. Гермайзе О. Праця Київського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України / О.Гермайзе // Україна. – 1929. – № 1–2 (кн. 32). – С. 31–37.
3. Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століття. Становлення, Історіографія. Бібліографія / Л.Баженов. – Хмельницький, 1995. – 256 с.
4. Степанский О. К истории научно–исторических обществ в дореволюционной России / О.Степанский // Археографический ежегодник за 1974 год. – Москва, 1975. – С. 39.
5. Сарбей В. Харківське історико–філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100–річчя заснування і початку діяльності) / В.Сарбей // УІЖ. – 1977. – № 12. – С. 99–103.
6. Войцехівська І.Н. Києвознавство у творчості В.С. Іконникова // Вісник київського університету. Історія. – К., 1997. – Вип.36. – С. 75–81.
7. Ульяновський В.І. Знаний і незнаний Володимир Іконников // Історичні портрети. – К. : "Либідь", 2004. – 421 с.
8. Ковальский Н.П. История Киева: В 3т., 4 кн. – К., 1983. – Т.2. – С. 264–265.
9. Василенко Н.П. Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского (ум. 31 марта 1902 г.) // ЧИОНЛ. – К., 1903. – Кн.17. – Вып.2. – С. 85–107.
10. Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР / За ред. чл–кор. АН УРСР Ф.П. Шевченка. – К., 1986. – С. 7.
11. Максимович М. Нечто об учреждении в Киеве Исторического общества // Киевлянин. – 1872. – 14 дек.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. ІІІ. – Спр. 49100.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 849. – Спр. 38.
14. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 429. – Спр. 79, 96.
15. ІР НБУВ. – Ф. 65. – Спр. 251.
16. Колесников А.А. Колесников А.А. Иконниковы. История дворянского рода. – Барнаул, 1998. – 100 с.

References

1. Kolesnik M. Istorichne tovaristvo Nestora–litopistsya: osnovni etapi i napryamki diyalnosti (1872–1931 rr.) / M.Kolesnik // UIZh. – 1989. – № 9. – S. 50–56.
2. Germayze O. Pratsya Kiyivskogo naukovogo tovaristva na tli naukovogo zhittya Naddnipryanskoyi Ukrayini / O.Germayze // Ukrayina. – 1929. – № 1–2 (kn. 32). – S. 31–37.
3. Bazhenov L. Istorichne kraeznavstvo Pravoberezhnoyi Ukrayini XIX – na pochatku XX stolittya. Stanovlennya, Istoriografiya. Bibliografiya / L.Bazhenov. – Hmelnitskiy, 1995. – 256 s.
4. Stepanskiy O. K istorii nauchno–istoricheskih obschestv v dorevolyutsionnoy Rossii / O.Stepanskiy // Arheograficheskiy ezhegodnik za 1974 god. – Moskva, 1975. – S. 39.
5. Sarbey V. Harkivske istoriko–filologichne tovaristvo ta yogo vklad v istoriografiyu Ukrayini (Do 100–richchya zasnuvannya i pochatku diyalnosti) / V.Sarbey // UIZh. – 1977. – № 12. – S. 99–103.
6. Voytsehivska I.N. Kievoznavstvo u tvorchosti V.S. Ikonnikova // Visnik kiyivskogo universitetu. Istoriya. – K., 1997. – Vip. 36. – S. 75–81.
7. Ulyanovskiy V.I. Znaniy i neznaniy Volodimir Ikonnikov // Istorichni portreti. – K. : "Libid", 2004. – 421 s.
8. Kovalskiy N.P. Istoriya Kieva: V 3t., 4 kn. – K., 1983. – T. 2. – S. 264–265.
9. Vasilenko N.P. Pamyati pochetnogo chlena obschestva Aleksandra Matveevicha Lazarevskogo (um. 31 marta 1902 g.) // ChIONL. – K., 1903. – Kn.17. – Vyip.2. – S. 85–107.
10. Dovgopol V.M., Litvinenko M.A., Lyah R.D. Dzhereloznavstvo istoriyi Ukrayinskoyi RSR / Za red. chl–kor. AN URSR F.P. Shevchenka. – K., 1986. – S. 7.
11. Maksimovich M. Nechto ob uchrezhdenii v Kieve Istoricheskogo obschestva // Kievlyanin. – 1872. – 14 dek.
12. Institut rukopisu Natsionalnoyi biblioteki Ukrayini imeni V.I. Vernadskogo (dali – IR NBUV). – F. III. – Spr. 49100.
13. Tsentralniy derzhavniy istorichniy arhiv Ukrayini u m. Kievi. – F. 849. – Spr. 38.
14. Derzhavniy arhiv m. Kieva. – F. 16. – Op. 429. – Spr. 79, 96.
15. IR NBUV. – F. 65. – Spr. 251.
16. Kolesnikov A.A. Kolesnikov A.A. Ikonnikovyi. Istoriya dvoryanskogo roda. – Barnaul, 1998. – 100 s.

Teptyuk L. M., *Ph.D., Associate Professor of History and Social Sciences Ukraine, Cherkassy State Technological University (Ukraine, Cherkassy), zhytska@ukr.net*

Milestones of Historical society Nestor–Chronicler and participation of Vladimir Ikonnikov

The article is devoted to the main phases of activity of the Historical Society of Nestor the Chronicler. Characterization of the creation, activities, establishing periodical ITNL. The focus is on working in one of the Intl its founder and chairman of the company V.Ikonnikova.

Contribution to the development of Ikonnikova V. historical scholarship of the late nineteenth – early twentieth century is significant. The scientific legacy includes more than 700 scientific papers. A scientist has devoted his life to the organizational, educational and editorial work.

Keywords: *Historical Society of Nestor the Chronicler, history, scientific research, periodical, creation, development stages, V. Ikonnikov, chairman of the society, the scientis.*

Тептюк Л. Н., *кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины и социальных наук, Черкасский государственный технологический университет (Украина, Черкассы), zhytska@ukr.net*

Основные вехи деятельности Исторического общества Нестора–Летописца и участие Владимира Иконникова

Статья посвящена рассмотрению основных этапов деятельности Исторического общества Нестора–летописца. Характеристике процессов создания, направлений деятельности, учреждение периодического издания ИТНЛ. Основное внимание уделяется работе в ИНТЛ одного из его основателей и председателя общества В.Иконникова.

Ключевые слова: *Историческое общество Нестора–летописца, история, научная деятельность, периодическое издание, формирования, этапы развития, В. Иконников, председатель общества, ученый.*

* * *

УДК 37(477.85)“1914/1918”

Акатріні В. М.
бібліотекар Наукової бібліотеки Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича; вчитель історії середньої загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів, с. Багринівка, Чернівецької області (Україна, Чернівці), acatrinivl@ukr.net

ОСВІТА БУКОВИНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918)

Висвітлено поставлену мету дослідження, проаналізовано стан освіти на Буковині у роки Першої світової війни. Виконано обробку документів, пов'язаних з освітою на Буковині.

Автор використав у статті метод історіографічного аналізу, описовий та аналітичний методи.

Висновки. З'ясовано, що наслідки Першої світової війни відображалися на системі шкільної освіти на Буковині, а більшість шкіл взагалі зазнавало руйнуванню, частина шкіл була евакуйована до Відня.

Ключові слова: *Перша світова війна, освіта, Галицько–Буковинське генерал–губернаторство, Герцогство Буковина.*

Завдяки злагоді ростуть малі держави,
через чвари гинуть великі держави.
Г. Сенкевич

Перша світова війна, що спалахнула 19 липня (1 серпня за н. ст.) 1914 р., принесла не тільки величезні, катастрофічні руїни. Її наслідками були й небувалі соціальні потрясіння у світовій історії. Вона призвела до докорінних змін у політичній системі світу, передусім у Європі. Це крах трьох європейських імперій – Російської, Австро–Угорської й Німецької, виникнення нових держав з республіканською формою правління. В одних із них установилася демократична форма правління, в інших – авторитарні режими. Сталися зміни і в соціально–економічній сфері, в ідеологічних поглядах на напрямки історичного розвитку суспільства [1, с. 98–109].

У роботі використано матеріали таких дослідників, як О.І. Пенішкевич, О.Д. Огуй, І.А. Піддубний, П.П. Брицький, В.М. Заполовський (Чернівці), І.В. Баран, О.Я. Мазур (Львів).

Завдання дослідження: проаналізувати наявні напрацювання шкільної освіти в період Першої світової війни; проілюструвати стан освіти на Буковині у визначений період; описати умови в яких мали/не мали можливість навчатися у школі; подати історіографічну оцінку в періодах еволюції шкільної освіти на Буковині.

Як відомо, Буковина в роки Першої світової війни стала місцем бойових дій, що трагічно позначилося на процесі всього розвитку краю, а шкільництва особливо. Після кількох успішних військових операцій (Галицька битва, Карпатська операція тощо) російська імператорська армія захопила Галичину та Буковину. На цих землях було сформовано тимчасову адміністративно–територіальну одиницю – Галицько–Буковинське генерал–губернаторство (1914–1917), на основі якого передбачалось створення Львівської, Перемиської, Тернопільської та Чернівецької губерній. Адміністративними центрами генерал–губернаторства у різні роки були міста Львів та Чернівці. Першим генерал–губернатором був призначений Георгій Бобринський. Керована ним адміністрація проводила відверту антиукраїнську політику, за власним зізнанням, його завданням було надання захопленим землям “російського характеру” і викорінення “мазепинства”. За його розпорядженнями закривались українські школи, газети, друкарні, відбувались масові арешти і депортації української інтелігенції у глиб Російської імперії. Російський політик Павло Мілюков, виступаючи в Державній думі, розцінив таку діяльність, як “європейський скандал” [8]. У ці роки російські війська тричі займали Буковину (2 жовтня 1914 р. – 20 жовтня 1914 р., 27 жовтня 1914 р. – 21 лютого 1915 р., 18 червня 1916 р. – 03 серпня 1917 р.), на теренах якої була утворена Чернівецька губернія, яку очолив губернатор. При губернаторові діяла канцелярія, яка здійснювала всю виконавчу владу в краї. До функцій канцелярії входило: встановлення нагляду за особами, які підозрювалися у вчиненні опору російському уряду й були ворожо налаштовані проти російської влади, організація висилки в глиб Росії, розшук дезертирів, боротьба зі шпигунством, мародерством та порушниками законів, накладання штрафів на порушників постанов воєнного часу, боротьба з епідеміями, епізоотіями, відкриття лікувальних і навчальних закладів, відновлення промисловості та підприємницької діяльності, матеріальна допомога населенню.

У цей період центр духовного і культурного життя краю фактично перемістився до Австро–Угорщини. У Празі знайшла притулок Крайова шкільна рада. Велика частина інтелігенції емігрувала до Відня та інших міст Австрії. У Відні в лютому 1915 року краща частина представників галицької і буковинської інтелігенції після багатьох зібрань створила свою організацію – “Загальноукраїнську культурну раду” (ЗУКР), яка проводила велику культурно–освітню роботу серед емігрантів, виселенців та військовополонених. Для них відкривалися українські школи, гімназійні курси та курси української мови, відомими серед них була Віденська, Зальцбурзька та Раштдтатська школи.

У самій Буковині багато шкіл було знищено або частково зруйновано чи перетворено на госпіталі, а іноді й на конюшні. Учителів мобілізували до війська або вони стали добровольцями армії Українських січових стрільців [8].

Постановою від 18 вересня 1914 р. заборонялося функціонування різного роду клубів, союзів і товариств, тимчасово закривалися вищі навчальні заклади, школи–інтернати та курси.

Наказом начальника Штабу Верховного головного командувача від 14 жовтня 1916 р. (пункт 3) було затверджено Положення про навчальну частину в областях Австро–Угорщини, зайнятих за правом війни. Також цим наказом затверджено тимчасовий штат Управління спостерігача за навчальною частиною в областях Австро–Угорщини, зайнятих за правом війни [6, арк. 20].

До функцій управління входило: спостереження за підготовкою та станом навчального процесу, відкриття шкіл у повітах Чернівецького військового генерал–губернаторства. Це була єдина невійськова і не пов’язана з військовими питаннями установа генерал–губернаторства. Першочергове завдання у сфері освіти полягало:

а) в заходах стосовно існуючих державних і приватних навчальних закладів;

б) у створенні при генерал–губернаторові та управлінні особливого органу для керівництва справою народної освіти.

Перша частина цього завдання була вирішена обов'язковою постановою № 5 від 18 вересня 1914 р. "Про тимчасове закриття існуючих навчальних закладів, інтернатів і курсів, за винятком навчальних майстерень".

Вирішення другої частини поклали на члена Державної думи шталмейстера двору його величності Д.Чихачова. Йому доручили загальний вищий нагляд за народною освітою.

30 серпня 1914 р., після ознайомлення з системою освіти, Д.Чихачов подав Г.О. Бобринському записку "Про навчальну справу у Східній Галичині і Буковині". У цій записці зазначалося: "…існування глибоко ворожої Росії школи з викладанням польською, німецькою і на штучно створеному українському жаргоні, і ставлячи за мету створення державною владою в цьому краї у найближчі роки виключно російської школи нижчої, середньої і вищої, дозволю собі запропонувати наступні заходи:

1. Університети та інші вищі навчальні заклади закрити на невизначений час, зберігаючи лише обмежене число хранителів музеїв, наукових колекцій, бібліотек і тому подібних установ, питання про їх подальшу долю підлягало б вирішенню у законодавчому порядку.

2. Негайно призначити директора і п'ять або шість інспекторів народних училищ для Східної Галичини і Буковини, запрошених з числа досвідчених службовців Південно–Західного краю і Малоросії.

3. Негайно доручити новопризначеним директору та інспекторам улаштування курсів російської мови для вчителів Східної Галичини і Буковини в найбільших місцевих центрах і запровадити з 1–го січня в усіх навчальних закладах викладання російської мови як окремого обов'язкового предмета.

4. Зобов'язати директора та інспекторів вилучити зі шкіл підручники і книги, ворожі за своїм характером російській державності.

5. До викладання в школах як урядових, так і приватних допускати з особливого дозволу інспекцій лише осіб, визнаних цілком благонадійними.

6. Вжити всебічні заходи для ознайомлення з російською літературною мовою, історією, географією Росії і російською літературою викладацького персоналу та учнів через розсилання книг для читання, влаштування вечірніх, недільних класів і т.п.

7. Пообіцяти особливі нагороди і подяки російських властей тим завідувачам навчальних закладів, які запровадять викладання російської історії, географії, літератури в поточному навчальному році і зуміють досягти в цьому добрих результатів.

8. Тимчасово допустити в середній і нижчій школі викладання мовами, якими викладали до сих пір, а також на малоросійському наріччі, з тим однак, щоби при навчанні останньому фонетичний правопис був замінений загальноросійським. Починаючи з 1916 р., викладання у навчальних закладах Східної Галичини і Буковини вести виключно державною, російською мовою, допускаючи використання місцевих вимов і "наречий" лише при першому поясненні учням" [12, арк. 110].

Після затвердження і запровадження з листопада 1914 р. тимчасового положення штабу дирекції та інспекції народних училищ основне завдання органів генерал–губернаторського управління полягало у нагляді за усіма без винятку навчальними закладами, впровадженні викладання у них російської мови і створення спеціальних курсів російської мови для вчителів Східної Галичини та Буковини в найбільших містах. Усі вищі навчальні заклади перебували під безпосереднім наглядом генерал–губернатора. Йому належало право видавати необхідні розпорядження й інструкції та здійснювати нагляд за ходом і напрямком навчання [11, арк. 23].

4 грудня 1914 р. Д. Чихачов звернувся до Львівського губернатора М. Мельникова з проханням посприяти в організації педагогічних курсів у Львові, Самборі, Тернополі, Станіславові і Чернівцях. Начальникам повітів доручили провести роз'яснювальну роботу серед зацікавлених осіб, які бажають навчатися на двомісячних курсах загальноросійської літературної мови. На курси приймали вчителів (чоловіків і жінок), які знають етимологічний правопис і хоча б поверхово загальноросійську літературну мову. Для бажаючих склали графік запису на курси: у Самборі – 3 січня, у Львові – 5 січня, Станіславові – 8 січня, Чернівцях – 10 січня, Тернополі – 13 січня [12, арк. 110].

Прохання про відновлення занять у приватних навчальних закладах почали надходити наприкінці 1914 р. Одночасно почали надходити прохання, переважно з боку росіян, про відкриття нових навчальних закладів – як загальноосвітніх, так і спеціальних. Відновлення занять у закритих за обов'язковою постановою навчальних закладах дозволялося з 1 січня 1915 р. і лише за дотримання особливих правил, затверджених генерал–губернатором.

Генерал–губернатор Г.О. Бобринський дозволив відкривати приватні навчальні заклади у Галичині та Буковині. Ним були також прописані правила, яких повинні були дотримуватись при відкритті приватних шкіл:

"1. Особи, які бажають відкрити навчальні заклади, повинні звернутися до мене з відповідним клопотанням і отримати особливий дозвіл на відкриття училищ (шкіл). До клопотання необхідно додати список викладацького складу.

2. Кожна зміна у викладацькому складі допускається лише з мого відома і дозволу.

3. На мою вимогу або осіб, мною уповноважених, власники шкіл повинні звільняти викладачів від виконання обов'язків.

4. На мою вимогу або осіб, мною уповноважених, повинні бути вилучені із використання в навчальному закладі підручники, книги для читання та інші посібники.

5. Викладанню загальноросійської літературної мови в навчальному закладі має бути виділено не менше 5–ти годин на тиждень у кожному класі.

6. Історію, географію, польську мову та історію польської словесності можна викладати лише за

підручниками, дозволеними в Російській імперії, допущеними за особливим моїм дозволом або осіб, мною уповноважених.

7. Закону Божого повинні навчати викладачі того ж віросповідання, до якого належать учні.

8. У навчальних закладах, що утримуються монахами або монахинями римо–католицьких орденів, не повинні навчатися учні та учениці православного та греко–уніатського (католицького) віросповідань.

Порушення одного із цих правил спричинить закриття навчального закладу" [10, с. 12–13].

У фондах Державного архіву Чернівецької області знаходимо документ від 2 листопада 1916 р. "Список навчальних закладів м. Чернівці", в якому зазначається, що у кожному із згаданих у списку 31 закладів розміщено на той час. Наприклад, у 1–й чоловічій філологічній гімназії розташовувались: навчальна команда 270–го піхотного полку, гуртожиток сестер милосердя та склад списаних припасів. У 3–й румунської гімназії – управління 37–ї піхотної бригади та цинкографія 9–ї армії. Сто тридцять п'ятий польовий госпіталь розміщувався у будівлі 2–ї гімназії (вул. Ебергарда № 8). У польській бурсі на вул. Стефана–Вольфанга № 9 – управління начальника 4–ї штатної дільниці та офіцерське зібрання. Навчальна команда 86–го піхотного запасного полку розташовувалась у приміщенні начального міського лютеранського училища. У цих закладах повинні були навчатися близько 500 хлопчиків та 600 дівчат. Із 31–го приміщення для потреб армії використовувалось 21 [6, арк. 20].

З іншого документа можна дізнатися, що у селах Чернівецького повіту було відкрито 7 шкіл, де навчалось 187 учнів. До цього документа є лист Чернівецького губернатора від 22 грудня 1916 року за № 5357 до спостерігача за навчальною частиною в областях Австро–Угорщини, зайнятих за правом війни. З нього дізнаємось, що після перевірки начальника контррозвідувального відділу штабу 8–ї армії до роботи були допущені 7 учителів. Це вчителі, що працювали у таких селах, як Великий Кучурів, Кам'яна, Молодія, Старі Мамаївці, Магала, Горече, Стара Жучка. Також стає відомо про кількість учнів у школах та мову навчання. Школа у селі Великий Кучурів з румунською мовою навчання налічувала 30 учнів. Школа у селі Кам'яна мала 20 учнів ‒ російська мова навчання. У селі Молодія – 30 учнів, мова навчання – румунська.

У Чернівцях теж відкривали школи. Магістрату дали дозвіл на відкриття 7 шкіл: на вул. Семигородській, вул. Вокзальній, у передмістях Роша, Монастирське, Калічанка, Клокучка, Горече. При відкритті цих шкіл, як сказано у листі Чернівецького губернатора від 2 листопада 1916 року за № 3557 до Представника Міністерства народної освіти при військовому генерал–губернаторі у областях Австро–Угорщини, зайнятих за правом війни, дійсному статському раднику Янковському, головними умовами були:

– адміністрації шкіл не можуть розраховувати на державні кошти,

– німецька та єврейська мови не можуть вивчаться у школі як предмет, не можна вести інші предмети на цих мовах,

– не допускається для навчання старі підручники чи інша література, у яких були ворожі вислови проти Російської імперії.

Усі вчителі, які мали працювати у цих закладах, також повинні були пройти відповідну перевірку.

29 серпня 1916 р. було складено "Свідоцтво про народні школи Вашковецького повіту Чернівецької губернії". У таблиці подано всі відповідні дані [6, арк. 20].

Кількість шкіл	Кількість класів	Мова навчання	Будівлі свої	Будівлі у найм	Стан будівлі		Дані про дітей шкільного віку			Навчались за кошти громади	Вчителі		Сума грошей (рублі)		
					вцілілі	розбиті	хлопчики	дівчата	всього		було	є	зарплата вчителям	утримання будівлі	ремонт шкіл
28	80	укр.	16	14	16	14	3173	2987	6160	3731	93	46	33840	7177	2910

З листа Чернівецького губернатора від 17 грудня 1916 року за № 4911 до спостерігача за навчальною частиною в областях Австро–Угорщини, зайнятих за правом війни, дізнаємось, що після перевірки начальника контррозвідувального відділу штабу 8–ї армії до роботи були допущені 48 учителів [6, арк. 20].

Навесні 1917 року російська окупаційна влада відновила заняття в 10 школах Кіцманського й інших повітів, а також і в Чернівцях. Проте ні кількісно, ні якісно ці школи не могли задовольнити потреби освітнього й духовного розвитку молоді краю [3, арк. 2217].

Цікавий ще один документ, який дозволив Сергію Канюку, повітовому інспектору народних шкіл Вашковецького повіту, зібрати вчителів для поповнення Шкільної ради, яка була до війни (лист Обласного комісаріату Буковини та Галичини від 28 червня 1917 року за № 611).

Про Радауцький повіт дізнаємося з листа Чернівецького губернатора від 5 листопада 1916 року за № 4991 до Представника Міністерства народної освіти при військовому генерал–губернаторі у областях Австро–Угорщини, зайнятих за правом війни, дійсному статському раднику Янковському. У листі дається дозвіл на відкриття школи у селі Нижній Городник. При цьому повинні виконуватися умови з циркуляра № 85 від 28 вересня 1916 року. Також зазначається, що поки не вистачає вчителів (були тільки Мігай Пашкан та Катерина Бузняк). У школі будуть навчатися 205 хлопчиків та 195 дівчат, гроші на утримання школи – це кошти громади, а потім ще очікувалися гроші від Релігійного фонду, як було і до війни. Приміщення у доброму стані, є обладнання для проведення навчання [6, арк. 20].

У документі від 15 жовтня 1917 року дізнаємось, що Управління спостерігача за навчальною частиною при Обласному комісаріаті Галіції та Буковини розформовано.

Невдалий наступ російської армії у червні 1917 р. мав результатом зміну лінії фронту, і російські війська змушені були залишити Буковину. Станом на серпень 1917 р. лінія фронту встановилася по кордону з Бессарабією, де проти російської армії були зосереджені підрозділи армії Кьовеса та Крітека. У наступному 1918 р. територія Буковини змінилася за рахунок територіальних нарощувань, здійснених на підставі Бухарестського та Брест–Литовського мирних договорів [7, с. 64–75].

Отже, після провалу наступу Керенського у середині літа 1917 року Буковина була окупована цісарською армією. Після повернення Буковини, австрійська адміністрація надзвичайно підозріло ставилась до українців, вважаючи їх потенційними союзниками Росії. В листопаді 1917 р. в Росії відбувся переворот, після чого вона фактично вийшла з війни. Не кращою була ситуація й в Австро–Угорщині – у жовтні–листопаді 1918 р. угорські, чеські, словацькі, а незабаром також і австрійські війська почали тікати з фронту. Почалась революція. З Антантою підписано угоду про перемир'я, яка фактично була капітуляцією. Імперія розпалась, Австро–Угорщина припинила своє існування. Останнім керівником уряду коронного краю Герцогства Буковина (1916–1918) був граф Йозеф фон Ецдорф.

Повернення австрійської влади не поліпшило становища збіднілого населення. Скрізь панувала катастрофічна нестача продуктів харчування. 6 серпня відбувся історичний візит цісаря Карла I до Чернівців. Після створення Українського крайового комітету Буковини (25 жовтня 1918 р.) у Чернівцях 3 листопада 1918 р. відбулося велике народне віче, на якому ухвалено приєднання Північної Буковини до України; 6 листопада 1918 р. українці перебрали владу в Чернівцях (бургомістром міста призначено О. Безпалка), але вже 11 листопада 1918 р. румунське військо окупувало Чернівці, а 28 листопада 1918 р. румунський Генеральний конгрес Буковини проголосив приєднання Буковини і Чернівців до Румунії.

Для керівництва освітою на Буковині 12 листопада 1918 р. на підставі тимчасового закону Румунської Національної Ради Буковини було створено XIV окружний шкільний інспекторат як державний секретаріат у справах освіти – замість австрійської Крайової шкільної ради. 19 грудня 1918 р. цей закон був затверджений королівським декретом–законом № 3745. Згідно з декретом Міністерства освіти від 22 квітня 1920 р., секретаріат був перейменований у Генеральний Міністерства освіти на Буковині [4, спр. 6625].

Отже, у травні 1923 р. на території Буковини, Хотинського та Дорохойського повітів був створений XIV окружний шкільний інспекторат, який був ліквідований у червні 1940 р. у зв'язку із входженням Північної Буковини до складу Радянської України. Інспекторат здійснював керівництво повітовими радами, шкільними ревізоратами, гімназіями, ліцеями, початковими школами та іншими навчальними закладами [4, спр. 6625]. У кожному повіті були створені повітовий шкільний ревізорат. Наприклад, Чернівецький повітовий шкільний ревізорат був створений після 1918 р., коли Північна Буковина увійшла до складу Румунії. Він був вищим контролюючим і виконавчим органом управління державними й приватними школами у повіті. Підпорядковувався Міністерству віровизнань і освіти. До функцій ревізорату входили: інспекційна перевірка діяльності шкіл, призначення, переміщення та підвищення рангу вчителів, виплата заробітної плати, надбавок та матеріальної допомоги вчителям тощо [5, спр. 70].

До Першої світової війни загальна кількість шкіл на Буковині становила 578. До числа цих шкіл входили: однокласні – 110, трикласні – 85, чотирикласні – 80, п'ятикласні –102, шестикласні – 86. З перших днів окупації Буковини російською армію всі середні навчальні заклади змушені були припинити свою діяльність [2, с. 3]. Тому центр культурного життя буковинських українців, частина з яких змушена була виїхати за межі краю, а частина була насильно вивезена в табори, переноситься у Відень, де в лютому 1915 р., після серії нарад представників культурно–освітніх організацій Галичини і Буковини, було створено консолідовану організацію під назвою "Загальноукраїнська культурна рада" (ЗУКР). Зусиллями ЗУКР у період війни вдалося налагодити роботу ряду українських середніх шкіл та гімназійних курсів, серед яких потрібно виділити віденські школи, школи в таборах для виселенців, школи в Галичині [9, с. 107].

За роками можна зробити коротку хронологію подій:

– 1914–1915 роки – у школах Буковини працювало 2003 педагоги чоловічої статі, 894 – жіночої; було проведено учнівський конкурс на кращий нарис про війну, нагородження шкільними грамотами за сприяння австрійській армії; використання шкільних приміщень на військові потреби; 5 грудня – збір коштів у школах на потреби австрійської армій; збирання учнями лікарських трав, жолудів, каштанів на каву і примішку до хліба для армії, теплого одягу (шкарпетки, нарукавники, рукавиці); закриття шкіл через нестачу дров і неможливість опалювання шкільних класів [13, с. 24].

– 1916 рік – учням робили щеплення від вірусу; проведення екзаменів з військової справи у середніх школах; у червні під час бойових операцій згоріла бібліотека і частково зруйновано приміщення Вижницької гімназії; у жовтні лютував висипний тиф; заборонено навчання в ряді шкіл краю; згоріла Серетська гімназія; вжито заходів для забезпечення учнів взуттям з метою покращення відвідування школи.

– 1917 рік – вийшов циркуляр Міністерства культів і освіти Крайовій шкільній раді про активне впровадження вирощування домашніх тварин для потреб населення під час війни [2, с. 3].

– 1918 рік – збір міді і мідних предметів, харчових продуктів, кісток, білизни тощо для потреб армії; вийшов циркуляр повітовим шкільним радам, про обов'язкову заміну "руських" слів на "українські" при службовій кореспонденції; у школах проведено тиждень збору пожертвувань у фонд допомоги вдовам, сиротам та інвалідам; учителям було виділено матеріальну допомогу на придбання одягу.

Список використаних джерел

1. Брицький П.П. Західноукраїнські землі у роки Першої світової війни. Історична панорама / П.П. Брицький // Історична панорама: зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2004. – Вип.2: Проблеми історії Першої світової війни. – С. 98–109.

2. Даларук С. З Історії народних шкіл Буковини / С.Даларук // Буковина. – 1992. – 14 трав. – С. 3.

3. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 211. – Оп. 2. – Спр. 2217.

4. Там само. – Ф. 213. – Оп. 1. – Спр. 6625. – Од. зб., 1918–1940 рр. – Рум. мова.

5. Там само. – Ф. 217. – Оп. 70. – Од. зб., 1922–1940 рр. – Рум. мова.

6. Там само. – Ф. 973. – Оп. 1. – Спр. 20.

7. Папакін Г.В. Джерела для дослідження історії російських органів управління Східною Галичиною та Південною Буковиною під час Першої світової війни (1914–1917 рр.) / Г.В. Папакін // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: зб. наук. пр. – 2009. – Ч. 16. – С. 64–75.

8. Пенішкевич О.І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.) / О.І. Пенішкевич; М–во освіти і науки України, Чернів. нац. ун–т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці: Рута, 2002. – 519 с.

9. Петрюк І.М. До питання про періодизацію розвитку загальної середньої освіти в Буковині (1774–1918 рр.) / І.М. Петрюк // Система неперервної освіти: здобутки, пошуки, проблеми: матеріали міжнар. наук.–практ. конф., (Чернівці, 28–31 жовтня 1996 р.): у 6 кн. – Чернівці, 1996. – Кн.2: Історичко–педагогічні аспекти неперервної освіти. – С. 107.

10. Прикарпатская Русь. – 1915. – 1 (14) янв. – С. 12–13.

11. Российский государственный военно–исторический архив. – Ф.2003. – Оп. 1. – Д.1. – Л.23.

12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.361. – Оп. 1. – Спр. 110.

13. Черкач Н. Коротка хронологія історії педагогіки на Буковині / Н.Черкач // Крайова освіта. – 2000. – 21 жовт. (№ 37/38). – С. 24; 28 жовт. (№ 39). – С. 16.

References

1. Bric'kij P.P. Zahidnoukrains'ki zemli u roki Pershoi svitovoi vijni. Istorichna panorama / P.P. Bric'kij // Istorichna panorama: zb. nauk. st. – Chernivci: Ruta, 2004. – Vip.2: Problemi istorii Pershoi svitovoi vijni. – S. 98–109.

2. Dalaruk S. Z Istorii narodnyh shkil Bukovini / S.Dalaruk // Bukovina. – 1992. – 14 trav. – S. 3.

3. Derzhavnij arhiv Chernivec'koi oblasti. – F. 211. – Op. 2. – Spr. 2217.

4. Tam samo. – F. 213. – Op. 1. – Spr. 6625. – Od. zb., 1918–1940 rr. – Rum. mova.

5. Tam samo. – F. 217. – Op. 70. – Od. zb., 1922–1940 rr. – Rum. mova.

6. Tam samo. – F. 973. – Op. 1. – Spr. 20.

7. Papakin G.V. Dzherela dlya doslidzhennya istorii rosijs'kih organiv upravlinnya Shidnoyu Galichinoyu ta Pivdennoyu Bukovinoyu pid chas Pershoi svitovoi vijni (1914–1917 rr.) / G.V. Papakin // Special'ni istorichni disciplini: Pitannya teorii ta metodyky: zb. nauk. pr. – 2009. – Ch.16. – S. 64–75.

8. Penishkevich O.I. Rozvitok ukrains'kogo shkil'nictva na Bukovini (XVIII – pochatok XX st.) / O.I. Penishkevich; M–vo osviti i nauki Ukraini, Cherniv. nac. un–t im. Yu.Fed'kovicha. – Chernivci: Ruta, 2002. – 519 s.

9. Petryuk I.M. Do pitannya pro periodizaciyu rozvitku zagal'noi seredn'oi osvity v Bukovini (1774–1918 rr.) / I.M. Petryuk // Sistema nepererv noi osvity: zdobutki, poshuki, problemi: materiali mizhnar. nauk.–prakt. konf., (Chernivci, 28–31 zhovtnya 1996 r.): u 6 kn. – Chernivci, 1996. – Kn.2: Istorichko–pedagogichni aspekti nepererv noi osviti. – S. 107.

10. Prikarpatskaya Rus'. – 1915. – 1 (14) yanv. – S. 12–13.

11. Rossijskij gosudarstvenny'j voenno–istoricheskij arhiv. – F.2003. – Op. 1. – D.1. – L.23.

12. Central'nij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraini v m. Kievi. – F.361. – Op. 1. – Spr. 110.

13. Cherkach N. Korotka hronologiya istorii pedagogiky na Bukovini / N.Cherkach // Krajova osvita. – 2000. – 21 zhovt. (№ 37/38). – S. 24; 28 zhovt. (№ 39). – S. 16.

Acatrini V. M., *Librarian of the Scientific Library of Chernivtsi National University Fedkovicha; history teacher, secondary school I–III degree, Bagrinivka, Chernivtsi region (Ukraine, Chernivtsi), acatrinivl@ukr.net*

The Education of Bukovina During the First World War (1914–1918)

Disclosed the goal of research, analyzes education in Bukovina during the First World War. Achieved paperwork related to education in Bukovina.

The author used the method in Article historiographical analysis, descriptive and analytical methods.

Conclusions. It was found that the effects of the First World War were displayed on the school system in Bukovina, and the majority of schools in general succumbed to destruction of the school was evacuated to Vienna.

Keywords: *First World War, education, Galicia–Bucovina Governor–General, Dukedom of Bukovina.*

Акатрини В. М., *библиотекарь Научной библиотеки Черновицкого национального университета им. Ю. Федьковича; учитель истории средней общеобразовательной школы I–III степени, с. Багринивка, Черновицкой обл. (Украина, Черновцы), acatrinivl@ukr.net*

Образование Буковины в годы Первой мировой войны (1914–1918)

Раскрыта поставленная цель исследования, проанализировано состояние образования на Буковине в годы Первой мировой войны. Выполнено обработку документов, связанных с образованием на Буковине.

Автор использовал в статье метод историографического анализа, описательный и аналитический методы.

Выводы. Выяснено, что последствия Первой мировой войны отображались на системе школьного образования на Буковине, а большинство школ вообще поддавались разрушению, часть школ была эвакуирована в Вену.

Ключевые слова: *Первая мировая война, образование, Галицко–Буковинское генерал–губернаторство, Герцогство Буковина.*

* * *

УДК 94[(470+571)+(477.74)]:929Георгієвський“1830/1911”(043.3)

Добролюбська Ю. А.
доктор філософських наук, професор, завідуюча кафедрою всесвітньої історії та методології науки, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського (Україна, Одеса), JDOBROL@yandex.ru;
Ліхачова О. Є.
кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського (Україна, Одеса), dagazdagaz@rambler.ru

ВІДТВОРЕННЯ ІДЕЙ ЖУРНАЛУ “РАССВЕТ” У ЛІТЕРАТУРНОМУ МИСТЕЦТВІ О. Я. БРУШТЕЙН

Аналізуються суспільна позиція журналу “Рассвет” щодо підготовки необхідних реформ, які б мали на меті модернізацію єврейського суспільства і емансипацію євреїв. Досліджується зв'язок між ідейною позицією “Рассвета” і фундаментальними засадами літературної діяльності О.Я. Брушетйн.

Метою статті є з'ясування основних проблем і принципів подальшого розвитку єврейського суспільства, які були викладені у журналі, та міри впливу цих ідей на творчість О.Я. Брушетйн.

З'ясовано, що журнал приділяв увагу низці найгостріших проблем, які стояли перед єврейським суспільством. За короткий час на його сторінках була розроблена програма суспільних та культурно–освітніх перетворень, направлених на емансипацію євреїв у Росії, яка залишилась актуальною і наприкінці XIX ст. Ідейний курс журналу, направлений на підвищення культурного й освітнього рівня єврейського населення Російської імперії був у повній мірі сприйнятий О.Я. Брушетйн та майстерно відтворений у її книгах.

Ключові слова: *журнал, реформи, емансипація, літературне мистецтво.*

У дореволюційній російській історіографії згадування про перший єврейський журнал, який видавався в Одесі російською мовою під назвою “Рассвет” були вкрай рідкими і, здебільшого, носили тільки довідковий характер [9]. Виключенням можливо назвати труд С.Л. Цінберга під назвою “Історія єврейської преси в Росії у зв'язку з громадськими течіями”. В ньому автор розглядав внесок “Рассвета” у розвиток регіональної єврейської преси, що видавалась російською мовою, приділяв значну увагу історії

створення та суспільній ролі цього журналу [14, с. 47–50]. Майже незмінною залишалась ситуація з вивченням місця і ролі "Рассвета" і у радянські часи. І тільки в українській історіографії почали з'являтись дослідження цього питання у роботах, пов'язаних з історією друку та краєзнавством. І.С. Грєбцова у монографії "Періодична преса у суспільному розвитку Південного степового регіону Російської імперії (Друга третина XIX ст.)" розглядаючи питання становлення національної преси в регіоні, приділила значну увагу цьому виданню [6, с. 135–141]. Програма журналу, його ідейні установи розглядались О.Є. Ліхачовою у статті, яка була присвячена дослідженню публіцистичної діяльності у ньому О.І. Георгієвського [10]. Невиправдано малим є обсяг робіт, присвячених вивченню літературної спадщини О.Я. Бруштейн. Серед цих робіт – спогади відомої письменниці і драматурга Л. Кабо, яка особисто була знайома з О. Бруштейн [8]. Серед останніх літературознавчих публікацій слід назвати статтю Д. Бикова "Олександра Бруштейн", у якій аналізується феномен її творчості, і, наряду с цим, підкреслюється, що незважаючи на 130 річницю з дня народження авторки, яка відбулась у цьому році, до сього дня не видана повна збірка її творів [5].

Метою статті є дослідження проблем єврейського населення та тієї комплексної програми модернізації і просвітництва єврейського суспільства Російської імперії, що були викладені у журналі "Рассвет". Також стаття має на меті визначення впливу ідейного напряму журналу на літературну діяльність О.Я. Бруштейн.

Початок видання "Рассвета" було покладено 27 травня 1860 р. в Одесі. Цей журнал став першим єврейським російськомовним періодичним органом, що пропагував ідеї просвітництва і модернізації єврейських громад. Видавцями його були Й. Рабинович та І. Тарнополь [13, арк. 1–88]. Одним з діяльних учасників редакції і ведучим широкої постійної рубрики журналу під назвою "Огляд іноземної єврейської журналістики" став О.І. Георгієвський, який вже мав гарний досвід у журналістиці. У своїй рубриці О.І. Георгієвський висвітлював найяскравіші і найважливіші зміни в житті євреїв, виходячи з аналізу найбільш значущих європейських видань. В "Рассвете" зустрічались переклади з німецької, французької, італійської, англійської преси. Про користь такого підходу О.І. Георгієвський писав: "У літературі взагалі, а в журналістиці особливо відображається все життя будь–якого народу з її тимчасовими і вічними, матеріальними і моральними інтересами, радощами і горем" [11, 1860, № 1, с. 9–13]. Не сумнівався він і у впливовості журналістики на соціально–політичну і духовну складову життя суспільства. О.І. Георгієвський закликав звернутися до внутрішніх проблем єврейського суспільства шляхом вивчення подібних проблем єврейського світу за межами Росії. Одночасно він наполягає на необхідності не тільки займатися виключно єврейським питанням в гуманітарній сфері, але через найрізноманітнішу соціально–економічну діяльність євреїв приділяти увагу їхньому внеску в розвиток всіх європейських держав. До цього, на його думку, були всі підстави. "Своїми речовими і моральними капіталами євреї безсумнівно приносять велику користь тій країні, яка служить їм вітчизною...", – писав О.І. Георгієвський [11, 1860, № 1, с. 10]. У розвинених країнах Західної Європи цей процес зникнення упереджень і прихованих гонінь на представників єврейської громади набирав у цей період дедалі більших темпів. Безумовно, що цьому процесу в чималій ступені сприяла активна участь євреїв у соціально–політичному житті країн, в яких вони проживали. Таким чином, можна виділити проблему впливу соціально–політичної діяльності єврейського населення на розвиток провідних європейських країн як одну з найважливіших проблем, розглянутих у ряді статей журналу.

У наступній групі статей редакція журналу і саме О.І. Георгієвський звертались до проблеми консерватизму єврейських громад. Він розвивав думку про те, що багато проблем євреїв корениться в ортодоксальності єврейського суспільства, в настороженому ставленні до будь–яких, навіть незначних змін. Ці риси багато у чому заважали прогресу. Обговорюючи у статтях можливі шляхи прогресивного розвитку єврейської громади, редакція прямо пов'язувала цей шлях з новими тенденціями в освіті.

Таким чином, можна виділити ще одну важливу проблему, що знайшла висвітлення в "Рассвете" – проблему освіти євреїв. На сторінках журналу була представлена повна картина стану єврейської освіти в розвинених країнах Західної Європи, оцінені її плюси і мінуси. Всі ці дані дозволили прийти до висновку про розумність світської системи освіти для євреїв та державного підходу до її організації. Саме ці кроки, на думку журналу, підготували б міцний фундамент до майбутньої емансипації євреїв. У той же час у багатьох статтях журналу підкреслювалась думка про те, що світська освіта ні у якому разі не призведе до втрати національної ідентичності. Так, О.І. Георгієвський писав про ситуацію з освітою євреїв у Англії: "Ставши у багатьох відношеннях справжніми англійцями, вони не перестали, проте ж, бути істинними євреями" [11, 1861, № 44, с. 705–708].

Аналіз європейських матеріалів дозволив редакції журналу зосередитися на вивченні стану освіти євреїв у Росії. Журнал пропагувала ідею про те, що між російськими євреями знайшлося би багато здібних і гідних адміністраторів, суддів, професорів та вчителів. І якщо ці посади стали б їм доступними, вони принесли би значну користь державі. Статті журналу вказували на позитивний приклад спільної освіти євреїв з представниками інших націй і віросповідань. Можливість отримання повноцінної сучасної освіти редакція вважала одним з першорядних завдань для євреїв, які проживали в Російській імперії. Однак слід відзначити, що ці думки не завжди збігалась з думкою ортодоксальних єврейських лідерів. Вони побоювалися, що будь–які зміни в цій сфері потягнуть за собою зміни норм іудаїзму, негативно позначаться на національній самобутності єврейського народу [14, с. 41–42].

Вивчення питання про освіту євреїв у Росії дозволило торкнутися ще однієї гострої теми. "Рассвет" неодноразово відзначав негативний вплив штучного обмеження проживання євреїв на всій території Російської імперії смугою осілості. Непримиренним критиком смуги осілості був і О.І. Георгієвський, але

через цензурні обмеження міг звертатися до цієї теми, лише спираючись на досвід західноєвропейських країн. Тим не менш уважний читач міг легко розгледіти в закликах до модернізації єврейського навчання, до можливості отримання повноцінної, сучасної освіти, перш за все заклик до ліквідації смуги осілості.

Статті "Рассвета", присвячені якнайшвидшому вирішенню проблеми емансипації євреїв, а також загальна ліберальна спрямованість редакції журналу викликали невдоволення місцевих і центральних цензурних органів [7, арк. 1–7]. Це призвело до закриття журналу, останній номер якого вийшов 19 травня 1861 р.

Слід зазначити, що питання, які були розглянуті журналом ще у 60 р. XIX ст., залишались актуальними для Російської імперії і наприкінці століття. Саме вони привернули увагу видатної дитячої письменниці, драматурга і громадського діяча – Олександри Яківни Бруштейн. Цій авторці належить більше 60 п'єс, написаних для дітей і юнацтва. Вона народилася в 1884 р. у місці Вільно в родині лікаря і письменника на ідиші Якова Ієхільєвича Вигодського і його дружини Олени Семенівни Вигодської. О.Я. Бруштейн закінчила Бестужевські вищі жіночі курси. Ще гімназисткою, вона була репетитором і викладала на безкоштовних вечірніх курсах для робітників. Брала участь у революційному русі, працювала в організації "Політичний червоний хрест допомоги політичним в'язням і революціонерам у засланні" (1907–1917) [8]. Після 1917 р. вона активно боролась з неписьменністю, організовувала в Петрограді школи грамоти, займалась створенням репертуару для дитячих театрів. Отже, біографія О.Я. Бруштейн вже сама по собі є прикладом того, як ідеї тісної міжнаціональної співпраці, які були викладені у "Рассвете", поступово запроваджувались у життя. Її літературна діяльність розпочалась ще на початку XX ст., вона була авторкою віршів, робила переклади. Однак, найбільшу популярність серед читачів отримала її трилогія "Дорога уходит вдаль…", "В рассветный час", "Весна", яка була видана у середині 50 – на початку 60 рр. XX ст. і основу якої склали спогади авторки про її дитинство, сім'ю та життя у провінційному місті [2; 3; 4]. Книги О.Я. Бруштейн, пройняті тонким почуттям гумору, розповідають про становлення дитячої душі, про мудрих і добрих людей, про перші зустрічі з лихом і несправедливістю, про формування таких понять як дружба, любов та співчуття.

Поряд з цим, твори О.Я. Бруштейн є справжньою енциклопедією суспільно–політичного життя Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. О.Я. Бруштейн зверталась до подій первомайської демонстрація 1902 року, розповідала про студентські заворушення і робочі страйки. У її книгах знаходили відображення резонансні судові процеси. Так, чимало сторінок у трилогії присвячено вивченню суспільного резонансу, який був викликаний в Європі і Росії справою Дрейфуса [2]. Згадується в книзі і про справу мултанських вотяків, яка також сколихнула всю ліберальну громадськість Росії. Процес відбувався з 1892 по 1896 рр. і проходив над групою селян вотяків (удмуртів), які проживали в селі Старий Мултан Малмижського повіту Вятської губернії. Їх звинувачували у людському жертвопринесенні язичницьким богам. Наклепницьке звинувачення було висунуто поліцейською владою проти 10 селян і мало на меті розпалювання національної ворожнечі. Суд, що відбувся в грудні 1894 р. в Малмижі, виправдав лише трьох селян. Інші були визнані винними у ритуальному вбивстві. Сенат, за скаргою захисту, скасував вирок. Другий розгляд у вересні – жовтні 1895 р. в Єлабузі підтвердив перший вирок. І лише на третьому розгляді в травні – червні 1896 р. в Мамадише Казанської губернії обвинувачені були виправдані [1]. Велику роль у виправданні удмуртів зіграли виступи у пресі і на останньому розгляді в якості захисника В.Г. Короленка, а також висновок, який був наданий суду А.Ф. Коні. Ось як пише про це О.Я. Бруштейн: "І раптом, немов сонце, в уяві постає думка про Короленка. Письменник, автор "Сліпого музиканту", кинув все, кинувся захищати маленький вотяцкий народ, який був звинувачений у людожерстві. Домігся другого, а тепер вже і третього суду! І адже Короленка – не один... з ним всі кращі люди Росії" [3, с. 127]. Підкреслювала письменниця і роль в цій справі обер–прокурора Сенату А.Ф. Коні, "за висновком якого і відбувається тепер третій розбір нещасливої мултанської справи" [3, с. 128]. Наводячи цитату з його промови, О.Я. Бруштейн чітко позиціонує і своє ставлення до цього діла. Вона пише: "В цій справі вчинена жорстока помилка. Звинувачуються не якісь окремі люди, що зробили або не зробили злочин, а звинувачується разом з ними весь вотяцький народ!" [3, с. 128].

Отже, проблеми, пов'язані з національною політикою держави займали важливе місце у творчості О.Я. Бруштейн. Її художня майстерність, постійна увагу до людських характерів і доль, дозволили зобразити картину і повсякденних принижень і утисків, яким піддавалися представники національних меншин, які проживали в Російській імперії. З метою надання цім проблемам ще більшої документальності деякі сцени у трилогії були залучені саме з періодичної преси, зокрема, з журналу "Рассвет".

3 лютого 1861 р. у "Рассвете" була опублікована стаття під назвою "Звичайний випадок" [11, 1861, № 37, с. 598–599]. Автор статті, який побажав залишитися невідомим, (підпис – Б–дъ Б–зонъ) оповідав про сумний випадок, що трапився в одну з п'ятниць на Єврейській вулиці в Одесі. Традиційно, у другій половині дня, тут розгоралась жвава ринкова торгівля. "Тут і блискуча як сонце, пахуча хала, і пряник медовий, виготовлений з чистої житньої муки, і корінець хрону – необхідна приналежність фаршированої риби, і все їстівне, чим тільки може продавець прислужитися покупцям в ім'я суботи", – писав автор [11, 1861, № 37, с. 598]. Увагу читачів було звернено на "наглядача порядку у сермязі, озброєного палицею, який бочком пробирався крізь натовп", якому всі що торгують, за давно заведеним порядком, віддавали частину своїх товарів, так що до кінця дня, його будка, що стояла в кінці вулиці, була переповнена їстівними продуктами [11, 1861, № 37, с. 598]. "Горе тому, хто поставить свій горщик з молоком на незазначене знаком місце. Того і дивися, винний опиниться в найближчий поліцейській частині", – зазначалось в статті [11, 1861, № 37, с. 598]. Далі автор розповідав про стареньку, яка торгувала

дешевими пряниками. Її дочка відлучилася додому, щоб встигнути закінчити куховарство і підготуватися до суботи. Помітивши, що бабуся торгує "без дозволу", поліцейський кілька разів вдарив її палицею, став обсипати лайкою і вимагати забратися з цього місця. Від страху старенька і не ворухнулась. ""Так ти ще й не послухаєшся, проклята жидівка!", – закричав поліцейський. Одним поштовхом ноги він відкинув короб з пряниками прямо в канаву, наповнену каламутною водою",– писав автор [11, 1861, № 37, с. 599]. Пряники пішли до дна, короб поплив уздовж канави. Втративши після цього до старої всякий інтерес, він пішов. Тут, до присутніх біля старенької людям, підійшла багато одягнена дама. Вона поцікавилась тим що відбулось і з'ясувала, що сума збитку склала близько 20 копійок. "У незнайомки навернулись сльози. З порт–моне який висів на правій руці вона вийняла депозитку, і засунувши її за пазуху старій поспішно віддалилась", – зазначалось у статті [11, 1861, № 37, с. 599]. Бідну, приголомшену стареньку проводили додому. Цей випадок майже дослівно відтворено в книзі О.Я. Бруштейн. Городовий на ім'я Кулак – "хабарник, злий пес, грубий хам по відношенню до беззахисного населення. Він йде по доріжці повільно, крадучись немов хижак і переслідує порушників, які наважились торгувати після 8 години вечора" [4, с. 96]. Головна героїня Саша Яновська та її батько стають свідками жахливої сцени. Кулак накинувся з лайкою на нещасну, літню, кульгаву бубличницю Хану, яка не встигла згорнути свою торгівлю. В наступну мить він "вдаряє ногою по Ханиному кошику з бубликами... В каламутну, брудну воду канави падають один, інший золотисті бублики і пливуть, як три маленькі місяця", – писала авторка [4, с. 98]. Розлючений Кулак б'є чоботом і саму Хану.

Аналізуючи цей текст можливо стверджувати, що О.Я. Бруштейн були добре знайомі матеріали, що друкувались в журналі "Рассвет". Цілком можливо, що журнал належав її батькові Якову Юхимовичу Выгодському, який ще у 12 років потрапив під вплив руху за освіту євреїв – хаскали, і в подальшому став його прихильником. Закінчивши гімназію, він вступив у Військово–Медичну академію в Петербурзі й став лікарем. Після закінчення курсу він приїхав у Вільно, де відкрив свою практику. Саме в цей період Я.Ю. Вигодський став активно пропагувати принципи хаскали. Він відстоював ідею модернізації єврейської освіти, виступав з доповідями, писав книги, керував єврейським медичним суспільством у Вільно [12].

Висновки. Редакції журналу "Рассвет" вдалось позначити найбільш значущі етапи та напрямки реформ, які мали бути проведені як єврейськими громадами, так і державною владою з метою посилення культурно–історичних зв'язків між російським та єврейським народами, що проживали на території Російської імперії. Слід підкреслити значний внесок журналу у теоретичну розробку системного підходу до процесу емансипації євреїв у Росії. Ця програма дій, викладена у свій час у журналі, стала надзвичайно ідейно близькою О.Я. Бруштейн. В її автобіографічному творі, як на прикладі історії своєї сім'ї, так і завдяки добре розробленим літературним персонажам, авторці вдалось показати важливість світської освіти для євреїв, необхідність їх національної єдності, співпраці з представниками інших національностей. В трилогії докладно вивчені проблеми антисемітизму і національна політика царського уряду в цілому. Показана важливість захисту прав та інтересів єврейського населення і інших національних меншин Російської імперії. Глибока віра в перемогу добра, переконаність у необхідності поваги до людської особистості були лейтмотивом більшості статей журналу "Рассвет". Саме на цих принципах ґрунтувався сюжет трилогії О.Я. Бруштейн і її творчість в цілому.

Список використаних джерел

1. Баранов А.Н. Дело мултанских вотяков, обвинявшихся в принесении человеческой жертвы языческим богам / Александр Николаевич Баранов; [сост. А.Н. Барановым, В.Г. Короленко и В.И. Суходоевым]; [под ред.., [с предисл.] и с примеч. В.Г. Короленко, А.Н. Баранов]. – М. : тип. Рус. вед., 1896. – 252 с.

2. Бруштейн А. Весна / Александра Бруштейн. – М. : АСТ: Астрель, 2009. – 480 с.

3. Бруштейн А. В рассветный час / Александра Бруштейн. – М. : АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2010. – 541 с.

4. Бруштейн А. Дорога уходит в даль…/ Александра Бруштейн. – М. : АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2010. – 446 с.

5. Быков Д. Александра Бруштейн / Д.Быков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gitanes–blondes.livejournal.com /100439.html

6. Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.) / Ирэна Светозаровна Гребцова. – Одесса : Астропринт, 2002. – 408 с.

7. Державний архів Одеської області, Одеса. – Ф. 1. Управление Новороссийского и Бессарабского генерал–губернатора. 1828–1874 гг. – Оп. 203. – Д.42. О редакторе журнала "Рассвет", обвиненном в неблагонамеренности для царского правительства, 1861. – 7 л.

8. Кабо Л. Александра Яковлевна Бруштейн / Л.Кабо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lechaim.ru /ARHIV/105/kabo.htm

9. Лемке М.К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия (с 19 портретами и 81 карикатурой) / Михаил Константинович Лемке. – СПб.: Типография Спб. т–ва. Печ. и Изд. Дома "Труд", 1904. – 427 с.

10. Лихачева О.Е. Публицистическая деятельность А.И. Георгиевского в журнале "Рассвет" / О.Е. Лихачева // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – 2009. – № 10 (88). – С. 124–138.

11. Рассвет. Орган российских евреев. – 1860–1861.

12. Рафес Ю. Первый в мире союз врачей–евреев (г. Вильно) / Ю.Рафес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://berkovich–zametki.com/2007/Starina/Nomer4/Rafes1/htm

13. Російський державний історичний архів, Санкт–Петербург. – Ф. 772. Главное управление цензуры 1828–1862. – Оп. 1. – Д.4044. О разрешении О.Рабиновичу и И.Тарнополю издания в Одессе журнала для евреев "Рассвет" на русском языке, 1857 г. – 88 л.

14. Цинберг С.Л. История еврейской печати в России в связи с общественными течениями / Сергей Лазаревич Цинберг. – Петроград, 1915. – 264 с.

References

1. Baranov A.N. Delo multanskih votyakov, obvinyavshihsya v prinesenii chelovecheskoy zhertvyi yazyicheskim bogam / Aleksandr Nikolaevich Baranov; [sost. A.N. Baranovyim, V.G. Korolenko i V.I. Suhodoevyim]. – M. : tip. Rus. ved., 1896. – 252 s.

2. Brushteyn A. Vesna / Aleksandra Brushteyn. – M. : AST: Astrel, 2009. – 480 s.

3. Brushteyn A. V rassvetnyiy chas / Aleksandra Brushteyn. – M. : AST: Astrel; Vladimir: VKT, 2010. – 541 s.

4. Brushteyn A. Doroga uhodit v dal… / Aleksandra Brushteyn. – M. : AST: Astrel; Vladimir: VKT, 2010. – 446 s.

5. Byikov D. Aleksandra Brushteyn / D.Byikov [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : http://gitanes–blondes.livejournal.com /100439.html

6. Grebtsova I.S. Periodicheskaya pechat v obschestvennom

razvitii Yuzhnogo stepnogo regiona Rossiyskoy imperii (vtoraya tret XIX v.) / Irena Svetozarovna Grebtsova. – Odessa: Astroprint, 2002. – 408 s.

7. Derzhavniy arhIv Odeskoyi oblasti, Odesa. – F. 1. Upravlenie Novorossiyskogo i Bessarabskogo general–gubernatora. 1828–1874 gg. – Op. 203. – D.42. O redaktore zhurnala "Rassvet", obvinennom v neblagonamerennosti dlya tsarskogo pravitelstva, 1861. – 7 l.

8. Kabo L. Aleksandra Yakovlevna Brushteyn / L.Kabo [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : http://www.lechaim.ru /ARHIV/105/kabo.htm

9. Lemke M.K. Ocherki po istorii russkoy tsenzuryi i zhurnalistiki XIX stoletiya (s 19 portretami i 81 karikaturoy) / Mihail Konstantinovich Lemke. – SPb.: Tipografiya Spb. t–va. Pech. i Izd. Doma "Trud", 1904. – 427 s.

10. Lihacheva O.E. Publitsisticheskaya deyatelnost A.I. Georgievskogo v zhurnale "Rassvet"/ O.E. Lihacheva // Naukoviy visnik. Odeskiy derzhavniy ekonomichniy universitet. Vseukrayinska asotsiatsiya molodih naukovtsiv. – 2009. – № 10 (88) – Movi ukr., ros. – S. 124–138.

11. Rassvet. Organ rossiyskih evreev. – 1860–1861.

12. Rafes Yu. Pervyiy v mire soyuz vrachey–evreev (g. Vilno) / Yu.Rafes [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : http://berkovich–zametki.com/2007/Starina/Nomer4/Rafes1/htm

13. Rosiyskiy derzhavniy istorichniy arhiv, Sankt–Peterburg. – F. 772. Glavnoe upravlenie tsenzuryi 1828–1862. – Op. 1. – D.4044. O razreshenii O.Rabinovichu i I.Tarnopolyu izdaniya v Odesse zhurnala dlya evreev "Rassvet" na russkom yazyike, 1857 g. – 88 l.

14. Tsinberg S.L. Istoriya evreyskoy pechati v Rossii v svyazi s obschestvennyimi techeniyami / Sergey Lazarevich Tsinberg. – Petrograd, 1915. – 264 s.

Dobrolyubska J. A., *Doctor of Sciences (Philosophy), Full Professor, Chief of Chair of World History and methodology of science of South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky (Ukraine, Odessa), JDOBROL@yandex.ru;*
Lihachova O. E., *Candidate of historical Sciences, senior lecturer of the Chair of World History and methodology of science of South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky (Ukraine, Odessa), dagazdagaz@rambler.ru*

Reproduction of ideas of the "Rassvet" journal in the literary arts of A. Y. Brushtein

In this article analyzes the social position of the magazine "Rassvet" preparing the necessary reforms that would promote the modernization of Jewish society and the emancipation of Jews. Explores the relationship between the ideological position of "Rassvet" and the fundamental principles of literary activity A.Y. Brushtein.

The aim of the article is to clarify the basic problems and principles of further development of the Jewish community, which were posted in the journal, and the level of influence of these ideas on creativity produced A.Y. Brushtein.

The magazine had paid attention to a number of acute problems faced by the Jewish community. For a short time on its pages was designed program of social and educational reforms, aimed at the emancipation of the Jews in Russia, which has remained relevant in the late nineteenth century. The ideological course of the magazine, aimed at enhancing the cultural and educational level of the Jewish population of the Russian Empire was fully perceived A.Y. Brushtein and masterfully recreated in her books.

Keywords: *journal, reforms, emancipation, literary art.*

Добролюбская Ю. А., *доктор философских наук, профессор, заведующая кафедрой всемирной истории и методологии науки, Южно–украинский национальный педагогический университет им. К.Д. Ушинского (Украина, Одесса), JDOBROL@yandex.ru;*
Лихачова О. Е., *кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и методологии науки, Южно–украинский национальный педагогический университет им. К.Д. Ушинского (Украина, Одесса), dagazdagaz@rambler.ru*

Воплощение идей журнала "Рассвет" в литературном искусстве А.Я. Брушстейн

Анализируются общественная позиция журнала "Рассвет" по подготовке необходимых реформ, которые имели бы целью модернизации еврейского общества и эмансипацию евреев. Исследуется связь между идейной позицией "Рассвета" и фундаментальными принципами литературной деятельности А.Я. Брушстейн.

Целью статьи является выяснение основных проблем и принципов дальнейшего развития еврейского общества, которые были представлены в журнале, и степени влияния этих идей на творчество А.Я. Брушстейн.

Выяснено, что журнал уделял внимание ряду острейших проблем, которые стояли перед еврейским обществом. За короткое время на его страницах была разработана программа общественных и культурно–образовательных преобразований, направленных на эмансипацию евреев в России, которая оставалась актуальной и в конце XIX века. Идейный курс журнала, направленный на повышение культурного и образовательного уровня еврейского населения Российской империи был, в полной мере, воспринят А.Я. Брушстейн и мастерски воссоздан в ее книгах.

Ключевые слова: *журнал, реформы, эмансипация, литературное искусство.*

* * *

УДК 94(477)"1918–1919":329

Передерій І. Г.
доктор історичних наук, доцент, професор
кафедри українознавства, культури
та документознавства, Полтавський національний
технічний університет ім. Юрія Кондратюка
(Україна, Полтава), iryna1006@ya.ru

У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ: МАЛОВІДОМА СТОРІНКА ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

Висвітлено практично невідому сторінку з дипломатичної діяльності видатного українського діяча польського походження В'ячеслава Липинського, пов'язану з його спробами збереження для Української держави п'ятдесятимільйонного державного грошового фонду. Задля досягнення цієї мети проаналізовано весь комплекс доступних документальних джерел (як архівних, так і опублікованих), котрі допомогли з'ясувати позицію державника–Липинського на проблему використання коштів згаданого фонду, а також заходи, до яких удавався дипломат, щоб не допустити нераціональних витрат обмежених державних грошей. До наукового обігу введено невідомий досі епістолярій діяча, віднайдений автором розвідки у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Львів). Доведено послідовну державницьку позицію дипломата, який виявив себе як патріот і далекоглядний політик, що на вістря своєї діяльності ставив ідею успішного українського державотворення.

Ключові слова: *В. Липинський, українське віденське посольство 1918–1919 рр., п'ятдесятимільйонний державний грошовий фонд.*

Постать В'ячеслава Липинського – етнічного поляка, але справжнього політичного українця, основоположника українського консерватизму, ідеолога гетьмансько–монархічного руху, видатного українського історика, державного діяча доби національно–визвольних змагань 1917–1921 рр. привертає пильну увагу вітчизняних науковців протягом останньої чверті століття. Від часу, коли було зняте ідеологічне табу з імені цієї неперечісної особистості, у поле зору вчених потрапила як спадщина мислителя, так і різноманітні сфери його діяльності – наукова, політична, культурно–просвітницька, видавнича, публіцистична, пам'яткоохоронна, дипломатична. Однак і досі в біографії В. Липинського залишається низка недостатньо повно досліджених періодів та епізодів, що потребують усебічного висвітлення й історичного осмислення.

Проблема історії дипломатичної діяльності В'ячеслава Липинського як очільника української амбасади у Відні протягом червня 1918 – серпня 1919 рр. вже привертала увагу науковців. Зокрема, цій темі присвячені праці А. Буравченкова та Т. Заруди [1], Д. Вєдєнєєва [2], І. Патера та Є. Франчука [3], В. Солдатенка [4], Т. Осташко [5; 6], І. Передерій [7]. У згаданих роботах їх автори переважно зосереджують увагу на дипломатичних кроках, здійснюваних очільником українського віденського посольства, труднощах та здобутках його зовнішньополітичної діяльності. На наш погляд, інтерес дослідників має становити не лише аналіз розв'язуваних В. Липинським суто дипломатичних питань. Адже на посаді амбасадора діяч виявив себе як справжній державник, котрий розв'язував питання міжнародного становища України у контексті її внутрішнього життя, оскільки добре

розумів завдання і проблеми тогочасного державотворення. При цьому він намагався подолати притаманний діячам уенерівського напряму класово–партійний підхід у внутрішній та зовнішній політиці, висуваючи натомість територіально–державний принцип.

Однією з цікавих сторінок діяльності В. Липинського цього часу є його намагання зберегти для Української держави так званий грошовий військовий фонд. Досі цей епізод не висвітлювався в історичній літературі. Саме він і став об'єктом нашої уваги і відповідно ***метою*** пропонованої розвідки. У Центральному державному історичному архіві України (м. Львів) нам вдалося віднайти цілий масив відповідних документів, у тому числі невідомий досі лист В. Липинського до І. Кревецького від 29 серпня 1927 р., що зберігається у фонді 581 "Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР". Він проливає світло на згадані події. Додаткову інформацію про державний військовий фонд містять документи кількох фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України Тому нашим ***завданням*** було проаналізувати весь комплекс доступних документальних джерел (як архівних, так і опублікованих) задля з'ясування позиції державника–Липинського на проблему використання коштів згаданого фонду.

Як відомо, призначення В. Липинського Надзвичайним Посланником і Уповноваженим Міністром Української Держави при Цісарському і Королівському Правительстві Австро–Угорської Монархії відбулося 10 червня 1918 року наказом Гетьмана П. Скоропадського за № 194 [8]. Власне, кандидатура В. Липинського кілька раз обговорювалася при вирішенні питання формування перших урядів доби Гетьманату П. Скоропадського. Як писав згодом Д.Дорошенко, "його авторитет стояв так високо у всіх українських національних партій взагалі, що ім'я В.К. Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу кабінету міністрів як кандидата на пост міністра закордонних справ, від чого одначе він ухилявся з власної волі" [9, с. 105]. Коли пізніше міністром став сам Д. Дорошенко, він пропонував В. Липинському посісти місце товариша міністра. Однак той відмовився з причин "громадського та особистого характеру" й одночасно радо погодився стати послом в Австро–Угорщині [9, с. 10].

В'ячеслав Липинський особисто підібрав і сформував склад підпорядкованого йому посольства, організував та забезпечив його роботу. На посаді амбасадора він виявив себе як талановитий дипломат, що був безпосередньо причетний до налагодження зовнішньополітичного співробітництва української держави, піднесення її авторитету на міжнародній арені. Крім надзвичайної ваги дипломатичних справ, пов'язаних із ратифікацією Берестейського миру, поділом Галичини, приналежністю Холмщини, постачанням продовольства з України до Австро–Угорщини, конфліктами через поводження австро–угорських військ в Україні, В. Липинський як амбасадор мав розв'язувати щоденно безліч різноманітних поточних справ і проблем. До них належали такі: становище та повернення військовополонених, надання юридичної та грошової допомоги українцям, котрі з різних причин опинилися в Австро–Угорщині, опікування відрядженими до Відня чиновниками українських урядових установ, популяризація ідеї української державності серед очільників національних рухів тощо [7, с. 257].

Очолюване В.Липинським українське посольство у Відні дуже швидко розгорнуло всі згадані вище напрями діяльності. І це незважаючи на те, що працювати було непросто, як з огляду на поставлені суперскладні дипломатичні завдання, так і в зв'язку з тим, що сама українська амбасада фактично розгортала свою діяльність "із нуля". Тим не менше амбасада працювала досить успішно протягом усього гетьманського періоду.

Прихід до влади Директорії В. Липинський вважав трагічною помилкою в українській політиці, однак продовжував у цей час залишатися дипломатичним представником УНР в Австрії (незважаючи на те, що ще за гетьманату восени 1918 року просив Д. Дорошенка про відставку) [11, с. 599–600]. Саме йому листом Уповноваженого Директорії УНР Г. Сидоренка від 30 грудня 1918 р. було доручено негайно повідомити циркулярною нотою усі уряди держав, які постали на руїнах колишньої Австро–Угорщини, і усі посольства нейтральних держав у Відні про відновлення "самостійної не від кого не залежної суверенної УНР" [12, арк. 1–1зв]. У відповідь В. Липинський поінформував новий уряд, що "до часу одержання наказів та інструкцій від МЗС, … розпочав виконувати обов'язки Посла УНР у Відні" [12, арк. 3].

Тоді український дипломат доклав чимало зусиль для міжнародного визнання нової державної влади. Однак у новому українському республіканському уряді В. Липинський мав багато політичних опонентів, які за всяку ціну прагнули дискредитувати дипломата та відкликати його з посади. Так, 6 січня 1919 р. МЗС УНР ухвалило рішення про звільнення всього складу посольства й передачу справ М. Троцькому – секретареві представництва. Приводом для цього послужила неправдива інформація Державного секретаря військових справ ЗУНР Д. Вітовського про те, що нібито В. Липинський веде пропольську політику і тенденційно інформує Антанту про українські справи. 16 січня 1919 року міністерство повідомило В. Липинського про його звільнення [13, арк. 5–6; арк. 9–11]. Однак незабаром це рішення було скасоване. А 25 лютого 1919 р. МЗС УНР надіслало відповідне урядове уповноваження В. Липинського як Надзвичайного Посла і Уповноваженого Міністра УНР у Відні на ім'я Міністра закордонних справ у Австрії [14, арк. 5].

В. Липинський ще протягом майже дев'яти місяців залишався на посаді голови українського віденського посольства, хоча на візитівках він себе позначав як "виконуючий обов'язки голови українського посольства у Відні" [15, арк. 7зв]. Вже після своєї демісії у жовтні 1919 р. у листі до міністра закордонних справ УНР А. Лівицького він пояснював свою згоду залишитися на посаді посла при уряді Директорії тим, що керувався "перш за все принципом, що в ті тяжкі і рішучі для нашої нації і держави часи не вільно нікому усуватись від роботи, не вільно свої приватні погляди і бажання

ставити вище від загальної справи, що на бік мусять відходити розєднуючі моменти, а мусить натомість культивуватись все, що єднає всіх нас Українців коло спільного і всім нам однаково потрібного державно–національного будівництва" [16, с. 276–277]. Отже, В. Липинський, що непохитно стояв на державницьких позиціях, намагався знайти порозуміння з проводом Директорії для спільної праці і не полишав надії скерувати республіканський уряд на більш послідовну державотворчу діяльність.

З 13 березня по 20 квітня 1919 р. посол перебував у службовому відрядженні у Станіславові [17, арк. 36, 40], що був тоді столицею ЗУНР. Звідти він їздив до Рівного, щоб "зложити звіт урядові", а потім майже місяць перебував знов у Станіславові [18, с. 224]. Ця поїздка до уряду переконала В. Липинського у тому, що справа української держави є програною. На фронті, у ставці уряду він побачив "безпорядок" та "безголів'я". З В. Андрієвським (однопартійцем по УДХП), котрий тоді також перебував у Станіславові, він ділився враженнями: "Нема кому з розумом твердою рукою вивести нашу державу на пряму певну путь. Те, що я бачив – аґонія. Не знаю, чи ще так довго протриває, але кінець за нею один – смерть!" [18, с. 225]. Вже тоді у нього з'явилася думка про демісію. Однак він залишився на посаді ще протягом чотирьох місяців. Саме до цього часу і відноситься епізод, котрий нас цікавить.

Ще за часів Гетьмана Скоропадського у Відні українським урядом було накопичено чималу суму державного скарбу – 50 млн. австрійських корон [19, арк. 26], що зберігався у Віденському державному банку "Wiener Bank – Verein" [20, арк. 31]. В архівних документах він позначений як п'ятдесятимільйонний державний грошовий фонд. Відповідальним за ці кошти був посол В.Липинський. Після падіння гетьманської влади перед ним, переконаним монархістом–гетьманцем, постала проблема подальшої долі державних грошей. Уже за часів еміграції колишній амбасадор писав своєму другові історикові І.Кревецькому, що ці кошти, "коли–б Пан Гетьман не зрікся був Гетьманства і не звільнив би нас всіх од присяги", він передав би саме Гетьманові. Однак факт зречення останнього від влади унеможливив послові цей крок. Тому у нього залишалося два шляхи: або взяти гроші на свою відповідальність і разом з ними вийти до демісії, або передати їх новому урядові. "Почуття законності примусило мене з болем серця вибрати цей другий шлях", – писав він у листі [19, арк. 26]. Ці кошти постановою Ради Народних Міністрів УНР, затвердженою 7 травня 1919 р., були асигновані в розпорядження військового міністра на закупівлю військового майна за кордоном. На підставі ст. 2 тієї ж постанови гроші ці переведені Посольству УНР у Відні через Кредитову Канцелярію [20, арк. 18]. За фонд офіційно начебто відповідав фінансовий агент українського уряду Г. Супрун [21, арк. 2], але оскільки фінансова агентура перебувала у Німеччині фактично фонд знову був переведений на ім'я посла В. Липинського, як представника української влади у Відні, і мав витрачатися під його доглядом [22, арк. 18].

В.Липинський намагався з державною розважливістю пильнувати використання державних грошей і давав свою згоду на це лише у разі крайньої потреби, оскільки добре розумів, що запаси закордонної валюти в Австрії і в інших країнах є незначні, а тому вимагають надзвичайної обережності в їх витратах. Так, наприклад у травні 1919 р. він виділив суму 10 млн. корон Посольству ЗОУНР на чолі з М. Васильком з призначених Директорією УНР 20 млн. корон, необхідних для армії УНР на польському фронті [21, арк. 2]. Ця субсидія була вкрай потрібна в умовах складної ситуації на польському фронті і від неї великою мірою залежала доля Української самостійної держави.

Інакше ставився посол В. Липинський до численних військово–закупівельних та інших місій, котрі своєю діяльністю часто–густо намагалися просто розтринькати обмежені фінансові ресурси держави не завжди розуміючи, що закордонні грошові запаси слід зберегти для виняткових майбутніх нагальних потреб. Уже тоді йому було зрозуміло, що сама організація влади в УНР є вкрай неефективною. І ця неефективність зокрема полягала у численних фінансових махінаціях, корупції та крадіжках державних коштів, що мали місце на різних рівнях. Подібні явища, як слушно вказував П. Гай–Нижник, крилися у вихідних принципах організації та функціонування системи державної влади в УНР [23, с. 68]. У листі до І. Кревецького В. Липинський розповідає, як на державні гроші зі згаданого фонду одразу накинулись різні "уповноважені" від Директорії, котрі прагнули використати їх без усякої державної розважливості. В одному із документів, поданих В. Липинському котримсь із таких "уповноважених", зазначалося, що кошти будуть витрачені "для закупки свистків і інших потрібних для УНР річей" [19, арк. 26]. Посол, як міг рятував державний скарб від подібних "потреб Республіки".

У Відні у той час діяло три українські торговельні місії під проводом отамана Фалієва, отамана І. Зілинського та О. Молодожоненка [24, арк. 3]. Вони мали вести закупівлю необхідного майна насамперед для української армії. 25 квітня 1919 р. у помешканні українського віденського посольства відбулося засідання, в якому брали участь посол В.Липинський, голова дипломатичного представництва ЗОУНР в Австрії В. Сингалевич, представник Державного Контролю Д. Симонів, фінансовий агент міністерства фінансів Г. Супрун, товариш головного начальника постачання, очільник торговельної місії отаман Зілинський. Засідання ініціював представник Держконтролю Д. Симонів, котрий, приїхавши до Відня у справах перевірки діяльності торговельно–закупівельних місій, сконстатував їхню незадовільну роботу. Особливо він наголосив на тому, що всі закупки військового майна велися на приватному ринку, причому здійснювали їх численні агенти, котрі виступали від імені держави, робили один одному конкуренцію та підбивали ціни вгору. Також він підняв питання необхідності використати вигідне становище галицької України як частини колишньої Австро–Угорщини та перенести левову частку закупівель воєнного майна з приватного ринку на існуючі запаси воєнного матеріалу, що знаходяться ще в руках австрійської влади. Адже подібним чином

користувалися спільним військовим майном новопосталі національні держави, зокрема Чехія та Угорщина. Тож Україні також слід було добиватися подібних преференцій для себе. Це б дало можливість купувати необхідне майно значно дешевше, а також перенести розрахунки із закордонного на внутрішній бюджет [24, арк. 1–1зв].

На тому ж засіданні В. Липинський інформував представника Держконтролю про те, що голова однієї з торговельних місій отаман Фалієв замість ретельного виконання своїх службових обов'язків вступив у зносини з угорськими більшовиками, через що має проблеми з віденською поліцією, котра зажадала виїзду очолюваної ним місії за межі Австрії. У результаті на засіданні було вирішено відібрати у Фалієва два акредитиви на суму 18 400 000 корон і передати їх послу В. Липинському [24, арк. 2].

Наприкінці червня 1919 р. усі три місії були об'єднані в єдине військово–закупочне бюро, до складу якого мали увійти голови або представники кожної місії (із вирішальним голосом), представник посольства УНР, представник кооперативів та представник Держконтролю (з дорадчим голосом). Кожен укладений контракт мав передаватися представникові посольства, а той повинен був подавати документ "до ратифікування" послові [24, арк. 3]. Отже, фактично на В. Липинського як на посла покладалася відповідальність за використання торговельними місіями державних коштів.

Однак на цьому нецільове використання грошей із 50–мільйонного військового фонду не завершилося. Численні видатки саме з цих коштів (на утримання посольств та дипломатичних місій, на видання української преси за кордоном тощо) робили міністри закордонних справ [25, арк. 1–28; 20, арк. 18], яким посол В.Липинський не міг не підпорядкуватися (згадка про це також є у листі до І. Кревецького) [19, арк. 26]. Безпосередній доступ до фонду мав і вже згадуваний фінансовий агент Г. Супрун, фінансові махінації та оборудки якого пізніше стали предметом судової тяганини між ним та урядом Директорії [23]. Все це, разом із розстрілом урядом УНР полковника П. Болбочана, переповнило чашу терпіння посла і він подав у відставку.

Кошти, що залишилися із військового грошового фонду у сумі 33.014.249 корон у різній валюті [20, арк. 19], В. Липинський передав 26 липня 1919 р. комісії у складі двох представників посольства (радника В. Полетики, що приймав від посла тимчасово його обов'язки, та секретаря М. Біленького), а також члена правління кооперативу "Дніпросоюз" А. Сербіненка. Частина цих коштів, що знаходилася у касі посольства і надалі була передана А. Сербіненком для збереження у посольському сейфі. Вибір саме цих працівників посольства був невипадковий. Їм В. Липинський найбільше довіряв. Свого часу він особисто запросив обох до роботи в амбасаді. М. Біленький був політичним соратником посла – обидва належали до складу Української демократичної хліборобської партії, обидва ще з передреволюційних часів виявили себе як переконані самостійники. М. Біленький свого часу разом із М. Міхновським започаткував тижневик "Сніп" та був його видавцем. В. Полетика – миргородський маршалок, мировий суддя, український аристократ, зі славним в українській історії іменем, земський діяч – був запрошений В. Липинським на місце другого радника відповідно до переконань посла, що відповідальні посади в амбасаді мають посісти представники творчих консервативних груп українського суспільства. Отже, посол сподівався, що В. Полетика та М. Біленький виконають покладений на них обов'язок.

Свій крок щодо передачі коштів згаданій вище комісії В.Липинський пізніше пояснював прагненням убезпечити фонд від нерозумних розтрат представниками уряду Директорії (наприклад, того ж Г. Супруна). Він виглядав як цілком законний. Адже існувала спеціальна постанова уряду Директорії, яка давала право українським кооперативам користуватися закордонними державними коштами для власних закупівель. Таким чином посол сподівався за допомогою незалежного від урядових сфер представника кооперативів захистити фонд від розтрат. З іншого боку, присутність у комісії двох представників посольства не дозволила б А. Сербіненку розпоряджатися цими грішми самовільно. Отже, В. Липинський був переконаний, "що здержуючи себе взаємно, ця колегія збереже для Української Держави гроші до кращих часів" [19, арк. 26].

Однак, на жаль, постанова посла В. Липинського не була дотримана. Представники посольства В. Полетика та М. Біленький вважали гроші ці не власністю "Дніпросоюзу" або п. Сербиненка, а державною власністю, а тому виходили з того, що, по–перше, Держава не мусить нести збитків, а, по–друге, що державні установи, які дійсно потрібують для своєї праці грошей, мали право на користування ними. Тому, відмовивши А. Сербіненкові у доступі до цих коштів, вони на власний розсуд здійснили кілька операцій із валютного обміну їх частини із відповідними записами до касових книг посольства. Згодом В. Полетика, злякавшись відповідальності, відмовився від подальшої участі у збереженні фонду і М. Біленький далі вів справу самотужки [20, арк. 24–24зв]. Намагаючись зробити "як краще" та вберегти державні кошти від численних українських руїнників, М. Біленький та В. Полетика досягли, за висловом В. Липинського лише одного: "< > Дали вони своїм ломанням даного слова ще один приклад української анархії, < > але не осягнули вони того, о що ходило головним чином Біленькому: не врятували українських державних грошей од загибелі в українській руїні" [19, арк. 27].

Після цього помилкового кроку М. Біленький зважився на "ще більш помилковий": поклав кошти фонду на власне ім'я в одному з приватних банків. Переслідуваний австрійською поліцією за зверненням українських урядовців М. Біленький у квітні 1920 р. покінчив життя самогубством. Перед смертю він написав листа до В. Липинського, у якому просив вибачення за порушення обітниці та пояснював, що своїми діями намагався врятувати державні гроші від таких "державних діячів", як фінансовий агент Г. Супрун [22, арк. 46].

Вже перебуваючи в еміграції В. Липинський зібрав усі необхідні документи у справі військового грошового фонду, у тому числі акт ревізії віденського посольства,

документи передачі ним коштів вищезгаданій комісії, листування українських урядовців у згаданій справі, постанову міністра закордонних справ А. Ніковського від 21 лютого 1921 р., що ставила під сумнів висновки ревізійної комісії, передсмертний лист М. Біленького до нього від 7 квітня 1920 р. і деякі інші, та відіслав їх керівникові бібліотеки НТШ ім. Т. Шевченка у Львові І. Кревецькому на збереження. Колишній посол просив долучити ці папери до вже переданого урядовими представниками Директорії акту ревізії віденського українського посольства 1920 р. (тобто вже після демісії В. Липинського), де на очолювану ним амбасаду було кинуто безпідставну тінь за неналежну організацію роботи та фінансові розтрати. Цей свій вчинок він назвав "актом архівальної лояльності" [19, арк. 31]. А мотиви його пояснив двома аргументами. Суть їх зводилася до переконання В. Липинського у безцільності будь–яких виправдовувань "при сучасному стані українства" та бажанні натомість постати перед судом історії, який би безсторонньо оперував лише мовою документів. Тому наприкінці листа до І. Кревецького він з гіркотою зазначав: "< > Як постане колись дійсна державна Україна, по унешкодливленю цієї каналії, що монополізує сьогодні для себе українство, то діла цієї каналії, в тім числі і "акт ревізії Віденського Посольства" будуть оцінені як слід. А як державна Україна ніколи не повстане і як буде вічно тільки хамський і рабський український бунт, то цей "акт ревізії", витягнутий колись на світ Божий, послужить пересторогою для людей мого типу, щоб вони такого українства береглись, як береглись його од віків всі честні люде в Україні. І врятування цих близьких мені по духу грядучих людей на Україні од тих мук, які я серед такого українства пережив, буде для мене повною тоді за ці муки моральною сатисфакцією" [19, арк. 29].

Так закінчилася ще одна сторінка з дипломатичної кар'єри В. Липинського. На наш погляд, вона переконливо свідчить про справжню державницьку позицію діяча, котрий виявив себе як патріот і послідовний, далекоглядний політик, який на вістря своєї діяльності ставив насамперед ідею успішного українського державотворення.

Список використаних джерел

1. Буравченков А., Заруда Т. Деякі аспекти дипломатичної діяльності В.Липинського в період Гетьманату / А.О. Буравченков, Т.Заруда // В'ячеслав Липинський. Історико–політологічна спадщина і сучасна Україна: [Матеріали Міжнародної наук. конф. з нагоди 110 роковин з дня народження вченого, Київ – Луцьк – Кременець, 2–6 червня 1992 р.] / Я.Пеленський (ред.); Східноєвропейський дослідний ін–т ім. В. Липинського та ін. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 180–192.

2. Вєдєнєєв Д. Зовнішньополітичні погляди та діяльність В'ячеслава Липинського / Д.В. Вєдєнєєв. – К., 2004. – 112 с.

3. Патер І., Франчук Є. В'ячеслав Липинський – політик, дипломат / І.Г. Патер, Є.І. Франчук // В'ячеслав Липинський в історії України: (До 120–річчя з дня народження) : зб. статей / І.Курас (відп. ред.); НАН України. Ін–т політичних і етнонаціональних досліджень та ін. – К., 2002. – С. 125–140.

4. Солдатенко В. Сторінка з дипломатичної біографії В. Липинського / В.Ф. Солдатенко // В'ячеслав Липинський в історії України: (До 120–річчя з дня народження): Зб. статей / І.Курас (відп. ред.); НАН України. Ін–т політичних і етнонаціональних досліджень та ін. – К., 2002. – С. 175–184.

5. Осташко Т. Вячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД / Т.С. Осташко // Молода нація: альманах. – К., 2002. – № 4 (25). – С. 56–90.

6. Осташко Т. Вячеслав Липинський – історик, політик, дипломат / Т.С. Осташко // Україна дипломатична: Науковий щорічник / Дипломатична академія при МЗС України та ін. / гол. ред. А.Денисенко. – К., 2003. – Вип.3. – С. 656–669.

7. Передерій І. В'ячеслав Липинський як очільник та організатор роботи українського посольства у Відні (1918–1919 рр.) / І.Г. Передерій // Наукові записки: [Збірник наукових статей] / М–во освіти і науки України; Нац. пед. ун–т імені М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко. – К. : Вид–во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. LXXXVII (87). – (Серія педагогічні та історичні науки). – С. 249–262.

8. Державний вісник. – К., 1918. – № 46. – 10 вересня.

9. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917–1923 рр. / Д.І. Дорошенко. – В 2–х т.: Документально–наукове видання / упоряд. : К.Ю. Галушко. – К. : Темпора, 2002. – Т.1. – 352 с.: іл.

10. Осташко Т., Терещенко Ю. Вячеслав Липинський і його адресати / У кн.: Вячеслав Липинський З епістолярної спадщини. Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухіна / Упоряд., автори вступної статті та коментарів Т.С. Осташко, Ю.І. Терещенко. – К., 1996. – 211 с.

11. Листи В.Липинського до Д.Дорошенка / У кн.: В.Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування / Ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – Т.1. (А–Ж). – С. 593–648.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3581. – Оп. 1. – Спр. 1.

13. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 19.

14. Там само. – Ф. 3581. – Оп. 3. – Спр. 8.

15. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 3. – Спр. 7.

16. Лист В.Липинського до А.Лівицького / У кн. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – С. 276–277.

17. ЦДАВОВУ. – Ф. 3581. – Оп. 3. – Спр. 1.

18. В.Андрієвський. З минулого. Від гетьмана до Директорії / В.Н. Андрієвський. – Берлін, 1923. – Т.2. – Ч. ІІ. Директорія. – 307 с.

19. Лист В.Липинського до І.Кревецького від 29 серпня 1927 р. з Берліна до Львова / Центральний державний історичний архів України (м. Львів) (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 21.

20. ЦДАВОВУ. – Ф. 3581. – Оп. 3. – Спр. 115.

21. Там само. – Ф. 3581. – Оп. 1. – Спр. 3.

22. ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 21.

23. Гай–Нижник П. "Супруніада": уряд Директорії проти Фінансової агентури УНР в Німеччині (1919–1921 рр.) / П.П. Гай–Нижник // Київська старовина. – К., 2010. – № 1. – С. 46–70.

24. ЦДАВОВУ. – Ф. 3581. – Оп. 1. – Спр. 5.

25. Там само. – Ф. 3581. – Оп. 3. – Спр. 124.

References

1. Buravchenkov A., Zaruda T. Dejaki aspekty dyplomatychnoji dijal'nosti V.Lypyns'kogo v period Get'manatu / A.O. Buravchenkov, T.Zaruda // Viacheslav Lypyns'ky. Istoryko–politologichna spadshchyna i suchasna Ukrajina: [Materialy Mizhnarodnoji nauk. konf. z nagody 110 rokovyn z dnia narodzhennia vchenogo, Kyiv – Lutc'k – Kremenetc', 2–6 chervnia 1992 r.] / Ya.Pelens'kii' (red.); Skhidnojevropei's'kyi' doslidnyi' in–t im. V.Lypyns'kogo ta in. – K.; Filadel'fiia, 1994. – S. 180–192.

2. Vedeneyev. D. Zovnishn'opolitychni pogliady ta dijal'nist' Viacheslava Lypyns'kogo / D.V. Vedeneyev. – K., 2004. – 112 s.

3. Pater I., Franchuk Ye. Viacheslav Lypyns'ky – polityk, dyplomat / I.G. Pater, Ye.I. Franchuk // Viacheslav Lypyns'ky v istoriji Ukrajiny: (Do 120–richchja z dnia narodzhennja): Zb. statei' / I.Kuras (vidp. red.); NAN Ukrajiny. In–t politychnykh i etnonatcional'nykh doslidzhen' ta in. – K., 2002. – S. 125–140.

4. Soldatenko V. Storinka z diplomatychnoji biografiji V.Lypyns'kogo / V.F. Soldatenko // Viacheslav Lypyns'ky v istoriji Ukrajiny: (Do 120–richchia z dnia narodzhennia): Zb. statei' / I.Kuras (vidp. red.); NAN Ukrayiny. In–t politichnikh i etnonatcional'nykh doslidzhen' ta in. – K., 2002. – S. 175–184.

5. Ostashko T. Viacheslav Lypyns'ky: vid posla Ukrajiins'koji Derzhavy do USKHD / T.S. Ostashko // Moloda natcija: al'manakh. – K., 2002. – № 4 (25). – S. 56–90.

6. Ostashko T. Viacheslav Lipins'ky – istoryk, polityk, dyplomat / T.S. Ostashko // Ukrajina dyplomatychna: Naukovyi' shchorichnyk / Dyplomatychna akademija pry MZS Ukrajiny ta in. / Gol. red. A.Denysenko. – K., 2003. – Vyp.3. – S. 656–669.

7. Perederiy I. Viacheslav Lypyns'ky yak ochil'nyk ta organizator roboty ukrayins'kogo posol'stva u Vidni (1918–1919 rr.) / I.G. Perederiy // Naukovi zapysky: [Zbirnyk naukovykh statei'] / M–vo osvity i nauky Ukrajiny; Natc. ped. un–t imeni M.P. Dragomanova; ucl. L.L. Makarenko. – K. : Vyd–vo NPU im. M.P. Dragomanova, 2010. – Vyp. LXXXVII (87). (Seriya pedagogichni ta istorychni nauky). – S. 249–262.

8. Derzhavnyi' visnyk. – K., 1918. – № 46. – 10 veresnya.

9. Doroshenko D.I. Istorija Ukrajiny, 1917–1923 rr. / D.I. Doroshenko. – V 2–kh t.: Dokumental'no–naukove vydannja / Uporjad.: K.Galushko. – K. : Tempora, 2002. – T. 1. – 352 s.: il.

10. Ostashko T., Tereshchenko Yu. Viacheslav Lypyns'ky i yogo adresaty / U kn.: Viacheslav Lypyns'ky. Z epistoliarnoji spadshchyny. Lysty do D.Doroshenka, I.Krevetc'kogo, R.Metyka, O.Nazaruka, S.Shelukhina / Uporiad., avtory vstupnoji statti ta komentariv T.S. Ostashko, Yu.I. Tereshchenko. – K., 1996. – 211 s.

11. Lysty V.Lypyns'kogo do D.Doroshenka / U kn.: V.Lypyns'ky. Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studiji. Serija "Arkhiv". Lystuvannja / Red. Ia.Pelens'kii', R.Zalutc'kii', Kh.Pelens'ka ta in. – K. : Smoloskyp, 2003. – T. 1. (A–ZH). – S. 593–648.

12. Central'nyi derzhavnyi' arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnja Ukrajiny (dali – TCDAVOVU). – F. 3581. – Op. 1. – Spr. 1.

13. Tam samo. – F. 3696. – Op. 1. – Spr. 19.

14. Tam samo. – F. 3581. – Op. 3. – Spr. 8.

15. Tam samo. – F. 3696. – Op. 3. – Spr. 7.

16. Lyst V.Lypyns'kogo do A.Lyvytc'kogo / U kn. Sidak V., Ostashko T., Vrons'ka T. Polkovnik Petro Bolbochan: tragedija ukrajins'kogo derzhavnyka. – S. 276–277.

17. TCDAVOVU. – F. 3581. – Op. 3. – Spr. 1.

18. V.Andrijevs'kii'. Z minulogo. Vid get'mana do Direktoriji / Viktor Nykanorovych Andrijevs'kii'. – Berlin, 1923. – T. 2. – Ch.II. Dyrektorija. – 307 s.

19. Lyst V.Lypyns'kogo do I.Krevetc'kogo vid 29 serpnia 1927 r. z Berlina do L'vova / Central'nyi' derzhavnyi' istorichnyi' arkhiv Ukraïni (m. L'viv) (dali – TCDIAUL). – F. 581. – Op. 1. – Spr. 21.

20. TCDAVOVU. – F. 3581. – Op. 3. – Spr. 115.

21. Tam samo. – F. 3581. – Op. 1. – Spr. 3.

22. TCDIAUL. – F. 581. – Op. 1. – Spr. 21.

23. Guy–Nyzhnyk P. "Supruniada": urjad Dyrektoriji proty Finansovoji agentury UNR v Nimechchyni (1919–1921 rr.) / P.P. Guy–Nyzhnyk // Kyjivs'ka starovyna. – K., 2010. – № 1. – S. 46–70.

24. TCDAVOVU. – F. 3581. – Op. 1. – Spr. 5.

25. Tam samo. – F. 3581. – Op. 3. – Spr. 124.

Perederiy I. G., *Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Ukrainian culture and Documentation, Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University (Ukraine, Poltava), iryna1006@ya.ru*

In the struggle for the Ukrainian state: unknown page of diplomatic activity of Vjyatsheslav Lypyns'kyj

Illuminated little–known Ukrainian diplomacy policy of Polish origin Vjyatsheslav Lypyns'kyj related to his attempts to save the Ukrainian state funds from fifty million purse. To achieve this, the entire complex analyzes of available documentary sources (both archival and previously published), which helped to clarify the position of statesmen – Lypyns'kyj on the problem of the use of money mentioned fund, as well as actions to which resorted diplomat to avoid wasteful spending of limited public means. In the scientific revolution introduced unknown until that time epistolary figure found by the author in the Central State Historical Archives of Ukraine (Lviv). Proved consistent statist position diplomat, a true patriot and a visionary politician, who spearhead their activities on an idea put successful Ukrainian state–building.

Keywords: *V. Lypyns'kyj, Ukrainian Vienna embassy 1918–1919, fifty millions state money fund.*

Передерий И. Г., *доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры украиноведения, культуры и документоведения, Полтавский национальный технический университет им. Юрия Кондратюка (Украина, Полтава), iryna1006@ya.ru*

В борьбе за Украинское государство: малоизвестная страница дипломатической деятельности Вячеслава Липинского

Освещена малоизвестная страница дипломатической деятельности украинского политика Вячеслава Липинского, связанная с его попытками сохранить для Украинского государства пятидесятимиллионный денежный фонд. Проанализирован весь комплекс доступных документальных источников, которые помогли выяснить позицию государственного деятеля на проблему использования денег упомянутого фонда, а также действия, к которым прибегал дипломат, чтобы не допустить нерациональных трат государственных средств. В научный оборот введен неизвестный до этого времени эпистолярий В. Липинского, найденный автором в фондах Центрального государственного исторического архива Украины (г. Львов). Доказана последовательная государственническая позиция дипломата и дальновидного политика, который на остриё своей деятельности ставил идею успешного украинского государственного строительства.

Ключевые слова: *В. Липинский, украинское венское посольство 1918–1919 гг., пятидесятимиллионный государственный денежный фонд.*

* * *

УДК 94:343,163(477)"192/193"

Степаненко В. А.
аспірантка кафедри історії та культури України,
"Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"
(Україна, Переяслав-Хмельницький),
phialka.90@mail.ru

ІНСТИТУТ ПРОКУРАТУРИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-1930 РР.: ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ДИСКУРС

Аналіз історичного досвіду діяльності прокуратури в УРСР у перші роки її існування під кутом зору сьогодення має певне наукове і практичне значення. Разом із трансформацією механізму держави, наростанням тоталітарного тиску змінювався інститут прокуратури та його роль в системі організації радянського суспільства. Це зумовлює важливість використання історичного досвіду минулого для вдосконалення правових та організаційних засад, визначення місця прокуратури в механізмі сучасної незалежної України. У запропонованому огляді комплексно розглядається історико-юридична характеристика органів прокуратури в державному механізмі Радянської України в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.. Автором аналізується існуючий масив юридичної та історичної літератури, визначаються основні параметри функціонування державного механізму УСРР та розкривається специфіка правовідносин органів прокуратури та інших елементів державного механізму. Висвітлюються результати наслідків функціонування інституту прокуратури та їх наслідки для різних прошарків суспільства в означених хронологічних межах.

В сучасних умовах реалізації Україною європейського цивілізаційного вибору особливо важливе місце посідає реформування судової гілки влади та прокуратури.

Трагічний досвід другої половини 1920-1930-х рр. застерігає сучасних реформаторів не повторити помилки минулого, спонукає до пошуку ефективних шляхів реформування інституту прокуратури. У запропонованому огляді робиться спроба подати історіографічний аналіз інституту прокуратури в становленні тоталітарної системи в Радянській Україні 1920-1930-х рр..

Ключові слова: *влада, прокуратура, механізм держави, тоталітаризм, ідеологія, політична система суспільства.*

Проблематиці діяльності репресивно-каральних органів тоталітарної системи в Радянській Україні 1920-1930-х рр. присвятили низку своїх праць: В.В. Калініченко, Б.М. Бабий, В.А. Чехович, С.А. Хожилин., А.Й. Рогожин, Д.Т Яковенко та ін.

Важливим напрямком дослідження запропонованої проблеми є з'ясування чинників становлення самого державного механізму. Наприклад, дослідник В.В. Калініченко у праці "Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження" пише, що еволюція державного механізму УСРР в 20-і роки визначалась соціально-економічними та політико-правовими чинниками. У 1922 р. перебудова народного господарства в УСРР на засадах нової економічної політики □була вже в основному завершена [2, с. 39].

В свою чергу науковець Б.М. Бабій указує на те, що при виникненні певного механізму, слідує його трансформація. На процесі трансформації державного механізму відбився слід переходу від "воєнного комунізму" до непу. Був виконаний значний обсяг організаційної роботи щодо уточнення компетенції органів державної влади, усунення надзвичайних методів управління [1, с. 43].

Суспільство потребувало динамічних поглядів на державу і право, зробити механізм держави гарантом права в правлінні пролетаріату та селянства. Також для подальшого розвитку всієї держави забезпечити дієву та повноцінно функціональну систему ринкових відносин.

Існували відомства, що здійснювали правоохоронну та примусову функцію залишаючись у віданні республік. Водночас, самі принципи, закладені при утворенні СРСР, як федеративної держави, суттєвою мірою впливали на розвиток і функціонування механізму держави в УСРР. Протягом 1920-х – на початку 1930-х рр. пройшли процеси, які В.А. Чехович охарактеризував так: "Надання Союзу права приймати основи законодавства СРСР і республік спочатку за певним переліком, а потім і без усяких обмежень, систематичне звуження нормотворчих можливостей республік, послідовне переведення багатьох галузей промисловості і будівництва у союзне підпорядкування, встановлення таких сфер державного і суспільного життя, в яких республіки взагалі не брали участі, - всі ці заходи вели до перебільшення союзної державності і перетворення СРСР в унітарну, жорстко централізовану державу. Торжество імперських амбіцій перетворило центр в надфедеральну, адміністративно-бюрократичну систему. Від суверенітету республік залишалася, по суті, лише державна атрибутика (Конституції, вищі державні органи влади та управління, законодавство тощо)" [20, с. 20].

Затвердження рішення створити союзний НКВС, прийняте 10 липня 1934 р., підсумувало розвиток державного механізму УСРР протягом 1920-х – початку 1930-х рр. Жорстка централізація державного апарату в масштабах всього СРСР обґрунтована Й.В. Сталіним на XVI з'їзді ВКП(б): "Ми за відмирання держави. І ми разом з тим стоїмо за посилення диктатури пролетаріату, що є найпотужніша й наймогутніша влада з усіх, що досі існують влад. Найвищий розвиток державної влади, щоб підготувати умови для відмирання "державної" влади – ось марксистська формула" [14, с. 702-703].

Покликання інституту прокуратури – забезпечувати в суспільстві управлінські та судові функції, цей інститут притаманний майже усім державним утворенням та формам правління. Загалом прокуратура має різні функції, але, основне завдання – забезпечення чіткого виконання законів по всій території певного державного утворення. Наприклад, у праці "История России с начала XVIII и до конца XIX века" автори Л.В. Мілов, П.Н. Зирянов, А.Н. Боханов, А.Н. Сахаров зазначають, що у Російській імперії виникнення інституту прокуратури було пов'язане з реформами Петра І. Починалось зі створення малоефективного, як з'ясувалось, фіскалату, а у 1718-1722 рр. в зв'язку з реформуванням Сенату введена посада генерал-прокурора. Як наслідок, "стала діяти ціла армія прокурорів в усіх центральних і губернських установах. …Основна функція прокурорського контролю – турбота про дотримання правопорядку" [3, с. 67].

Розглядаючи історичний аспект інституту прокуратури, російські вчені А.Г. Звягинцев та Ю.Г. Орлов стверджують, що прокуратура діяла до початку 60-х рр. XIX ст. як "око царево" [4, с. 146-147]. Щодо подальшої трансформації прокуратури С.А. Хожилин. зазначає, що судова реформа 1864 р. позбавила органи прокуратури організаційної самостійності, ввівши її в якості підсистеми до судової системи. З її компетенції було вилучено загальний нагляд за дотриманням законності. Прокурор, його товариші та канцелярія стали складовою окружного суду. Прокуророві підпорядковувались судові слідчі округу, він виступав обвинувачем в суді в кримінальних справах, здійснював нагляд за виконанням покарань. Принципами організації прокуратури були сувора ієрархічна підлеглість та єдність [19, с. 222-223].

Непритаманне слово для тоталітарного суспільства "законність" стало часто вживаним. Згодом сформувався певний зміст діяльності прокуратури, набувши сенсу "законності". "Законність" швидко стало ключовим словом. Воно стало вживатись дуже широко. Як зазначає науковець Т. Тарановски, поняття "законності" посіло фундаментальне місце в концепції "правової держави" [17, с. 308]. Нажаль, як пише А.Н. Ярмиш, це були міркування, реалії були іншими – посилення примусу, позасудової репресії, активізація каральної політики, залучення армії для придушення визвольного руху [23, с. 179-180].

Перші спроби створити спеціальні органи нагляду за так званною "законністю" в УСРР, як зазначає А.Й. Рогожин мали місце в період громадянської війни, та успіхом вони не увінчалися [11, с. 75]. І.Б. Стерник в праці "Революционная законность и органы надзора за законностью в первые годы советской власти" пише, що нагляд за законністю дії державних органів покладався на цілу низку різноманітних органів: виконкоми рад, Раду народних комісарів УСРР, Всеукраїнський ЦВК, наркомати радянської соціалістичної інспекції та робітничо-селянського контролю [16, с.138]. Д.Т. Яковенко у праці "Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922-1925 гг." наголошує, що особливу роль відігравали відділи юстиції, утворені при виконкомах місцевих рад [22, с. 3].

Д.А. Тихоненков в своїх напрацюваннях наголошує на особливість інституту прокуратури. Нічого подібного колишній прокуратурі не було ні в плані здійснення наглядових функцій (зокрема за органами попереднього слідства та дізнання, в тому числі ВУНК [18]), ні щодо підтримання державного звинувачення в кримінальному судочинстві, зокрема під час розгляду справ у революційних трибуналах. Існувала колегія обвинувачів, що формувалася за класовими ознаками і не вимагала фахової юридичної підготовки. Автор праці "Восстановление прокуратуры // Право и жизнь" Любинский П. пише, що доходило і до курйозів: "Становище обвинувача із правозаступників… було трагічним. Він залежав одночасно від … місцевої Ради, яка призначає його; …від суду, який доручив йому ведення справи і …може в будь-який момент паралізувати його виступ на суді; …від колегії правозаступників, яка визначає йому винагороду і може вимагати від нього відповіді та подавати про його виключення; …від будь-якого промовця з натовпу… Сьогодні обвинувач, а завтра захисник по … аналогічній справі, він грав своїми переконаннями", – свідчив сучасник подій [6, с. 84].

Головне полягало в розумінні класових інтересів пролетарської держави та у класовій же зрілості й

свідомості особисто обвинувача, адже у спеціальному положенні, затвердженому вказаним декретом від 14 лютого 1919 р., відзначалось: "При розгляді справ революційний трибунал не зв'язаний ніякими обмеженнями щодо способів відкриття істини". В.І. Семененко наголошує, що така норма фактично санкціонувала сваволю і недотримання елементарних прав людини. В цих умовах навіть наявність такої міцної й дисциплінованої, цементуючої усю радянську систему політичної сили, котрою □екав утворена влітку 1918 р. КП(б)У, не гарантувала від численних проявів місцевої "самодіяльності". На практиці вона виливалась не лише у справжнє беззаконня під маскою "революційної законності", а й у відверто злочинні прояви [12, с. 231-261].

Скрыпник Н.А. наводить приклад для підтвердження таких підходів до виконання функцій нагляду за дотриманням законності в роки громадянської війни відповідними елементами радянського державного механізму слова більшовицького керівника, народного комісара юстиції УСРР М.О. Скрипника, проголошені ним у 1924 р. на IV сесії ВУЦВК VIII скликання: "Перші роки існування Радянської влади, роки жорстокої боротьби з зовнішньою та внутрішньою контрреволюцією надали певного характеру органам червоної юстиції, які мали своїм завданням перш за все охорону завоювань пролетарської революції і того громадського порядку, який встановлений Радянською владою в інтересах трудящих мас. В ту епоху, коли відсутні були фіксовані судові норми, пролетарська юстиція, природно, керувалась у своїй діяльності винятково революційною совістю і соціалістичною класовою правосвідомістю" [13, с. 3].

Щоб остаточно встановити тоталітарний режим радянська влада специфічними та збройними методами забезпечувала своєрідну "законність" в тоталітарному суспільстві. Тож, цілком вірно підмітив М.В. Кожевніков, що хоча "…загальний нагляд в Українській СРР також покладався на відділи юстиції виконкомів, але він поки носив ще досить обмежений характер, і діяльність цих органів □була, головним чином, юридично-консультаційною" [5, с. 43].

Такі вчені, як Д.С. Позднєв, А.М. Рекунков, В.В. Клочков та Д.С. Сусло звертають увагу на те, що в умовах переходу до непу виникла нагальна потреба наведення порядку не лише в економічній, а і у правовій сфері. Ідея утворення єдиної державної прокуратури, як органу загального нагляду за законністю, а також нагляду за законністю в діяльності правоохоронних органів та установ виконання покарань, підтримання державного обвинувачення перейшла в практичну діяльність в 1922 р.. Це питання було найбільш дискутованим, також питання організаційно-правових основ діяльності органів прокуратури та особливо позиція самого В.І. Леніна [8, с. 10-11; 10; 16, с. 43].

Так званне зміцнення законності та захист громадянських прав пов'язане з правоохоронними органами, що мусили бути інструментом в руках партії, котра здобула монополію на політичну владу. Сама законність була своєрідною і зазвичай вживалась зі словом "революційна". Вже коли неп було згорнуто один з найавторитетніших теоретиків і практиків російської "революційної" чи "соціалістичної" юстиції М.В. Криленко висловився: "Революційна законність є той метод здійснення одноманітного проведення вказаних партією директив, який партія вимагає обов'язково проводити від усіх своїх організацій по всій периферії знизу доверху" [21, с. 353]. Схожою була думка відповідального працівника Народного комісаріату юстиції УСРР А.Приходька, який відзначав, що закони уряду "…є стислий вияв політичних директив партії" [9, с. 255]. Ці формулювання дають можливість зрозуміти зміст подій, пов'язаних зі створенням та розвитком інституту прокуратури в УСРР.

Отже становище інституту прокуратури УСРР та його взаємодія з державним механізмом підтверджує неприйняття радянською державністю загальновизнаний порядок поділу влади та намагання □узурпувати□ владу в руках радянських керівників. Головним завданням прокуратури було виконання контрольно-наглядової функції. Тенденції до адміністрування з позицій класової доцільності в усіх галузях суспільного життя, прагнення тотального державного контролю, свідоме і послідовне витіснення приватно-капіталістичних елементів міста і села за відомим висловом "хто кого" вимагали більш суттєвих повноважень органів прокуратури. Органи прокуратури повинні були шляхом застосування державного примусу, каральних заходів забезпечувати фундамент для зловісного панування тоталітарного режиму.

Всі державні структури виконували директиви партії та її сталінського керівництва під острахом партійного покарання та кримінального з боку прокуратури. Також прокуратура виконувала юридичне забезпечення каральної політики, що набувала все більш свавільних, жорстоких та неправових рис.

Саме тому на сучасному етапі реформування інституту прокуратури у центр роботи органів прокуратури слід поставити захист прав громадян, налагоджувати взаємодію не лише з елементами державного механізму всіх рівнів, а й з громадянським суспільством.

Список використаних джерел

1. Бабий Б.М. Государственное строительство и право Украинской ССР в период восстановления народного □екав□□й□ (1921-1925 гг.) : автореф. … докт. юрид. наук. – К.,1963. – 54 с.

2. Звягинцев А.Г.,Орлов Ю.Г. Око государево: Российские прокуроры: XVIII век. – М.,1994.

3. История России с начала XVIII и до конца XIX века / Л.В.Милов, П.Н.Зырянов, А.Н.Боханов; отв. □ека. А.Н.Сахаров. – М. : ООО Фирма "Издательство АСТ",1999. – 544 с.

4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа,1997. – 400 с.

5. Кожевников М.В. Органы, выполнявшие функции советской прокуратуры до ее учреждения // Ученые записки МГУ. – 1949. – Вып. 144, □ек.3. – С. 37-84.

6. Любинский П. Восстановление прокуратуры // Право и жизнь. – 1922. – Кн. 1. – С. 84.

7. Марксистско-ленинская общая □екав□ государства и права: Основные институты и понятия. – М., 1970.

8. Позднев Д.С. Прокурор – страж закона: Что должен знать рабочий и крестьянин о государственной прокуратуре. – Одесса: Одес. Юрид. О-во,1925. – 86 с.

9. Приходько А. Революційна законність на новому етапі соціалістичного будівництва //Революційне право. – 1932. –

№ 9-10. – С. 254-257. – С. 255.

10. Рекунков А.М., Клочков В.В. Законность – фактор государственного строительства // Советская прокуратура: История и современность. – М., 1977. – С. 34-58.

11. Рогожин А.Й. Організація нагляду за законністю в Українській РСР в період проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни // Питання історії держави і права Української РСР. – К. : Видв-во АН УРСР,1952. – С. 70-90.

12. Семененко В.І. Історія Східної України: поновлення кайданів (1917-1921). – Х. : Основа,1995. – 400 с.

13. Скрыпник Н.А. Два года деятельности прокуратуры УССР: Отчетный доклад деятельности УССР: Отчетный доклад прокурора республики на 4-й сессии ВУЦИК'а VIII созыва. – Х. : Б.и.,1925. – 28 с.

14. Сталин И.В. Вопросы ленинизма. – М. : Госполитиздат, 1953. – 7,652 с.

15. Стерник И.Б. Революционная законность и органы надзора за законностью в первые годы советской власти // Учен. Зап. Моск. Юрид. Ин-та. – 1948. – Вып.4. – С. 138.

16. Сусло Д.С. Організація судових органів Української РСР в період 1917 – 1925 рр. – К. : Вид-во Київ. Держ. Ун-ту,1960. – 88 с.

17. Тарановски Т. Судебная реформа и развитие политической культуры □екав□□й России // Великие реформы в России. 1856-1874: Сборник /Под □ека. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Бушнелла. – М. : Изд-во Моск. Ун-та,1992. – С. 301-316.

18. Тихоненков Д.А. Проблемы контроля и надзора за органами ВУЧК и ГПУ УССР в 1918 – нач.1929 гг. : дис. … □екав. Юрид. Наук. – Х. : Нац. Юрид. □екав. Украины им. Я.Мудрого, 1998.

19. Хожилин. С.А. Дашкевич (некролог) // Вестник советской юстиции. – 1927. – № 4. – С. 128-129.

20. Чехович В.А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. – Х. : Ун-т □екав□. Справ,1995. – 56 с.

21. Шестнадцатый съезд ВКП(б): Стеногр. □ека. – М.; Л. : Политиздат,1930. – 8,478 с.

22. Яковенко Д.Т. Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922-1925 гг.: Автореф. □ека. … □екав. Юрид. Наук. – К., 1956.

23. Ярмыш А.Н. Наблюдать неотступно…: Административно-полицейский апарат царизма и органы политического □екав в Украине в конце XIX – начале XX □екав. – К. : Юринформ,1992. – 188 с.

References

1. Babiy BM Gosudarstvennoe Construction and right Ukrainskaia SSR in the recovery of the economy period (1921-1925 gg.): Author. … Doctor. Legal. Sciences. – K., 1963. – 54 p.

2. Zvyahyntsev AG Orlov Y. Eye Sovereign: Rossyyskye prokurorы: XVIII Century. – M., 1994.

3. History of Russia since the beginning of XVIII and XIX century to the end / L.V.Mylov, P.N.Zыryanov, A.N.Bohanov; holes. Eds. A.N.Saharov. – M .: OOO Firma "Publishing AST", 1999. – 544 p.

4. Kalinichenko VV Farm Ukraine during NEP: Historical and economic research. – H .: Base, 1997. – 400 p.

5. M. Kozhevnikov Orhanы, vыpolnyavshye function Sovetskoe prokuraturы before it Uchrezhdenie // Scientists note MSU. – 1949 – Vыp.144, kn.3. – S. 37-84.

6. P. Lyubynskyy recovery prokuraturы // right and life. – 1922 - .1. – P.84.

7. Marksystsko-lenynskaya General Theory of State and Law: Basic concepts and Institutes. – M., 1970.

8. Pozdnev DS Prosecutor – the guardian of the law: What dolzhen nobility and peasant worker at gosudarstvennoe prosecution. – Odessa: Odessa. Legal. O-sa, 1925. – 86 p.

9. A. Prikhodko revolutionary legitimacy of the new stage of socialist construction // revolutionary law. – 1932. - № 9-10. – S. 254-257. – S. 255.

10. Rekunkov AM, Klochkov V. Legality – a factor hosudarstvennoho the construction // Soviet Prosecutor: history and our time. – M., 1977 – S.34-58.

11. AJ Rogozhin The organization of supervision over the legality of the Ukrainian SSR in the period of the Great October Socialist Revolution and during foreign military intervention and civil war // Issues History of State and Law of the Ukrainian SSR. – K .: Vydv-vo AN USSR, 1952. – S. 70-90.

12. Semenenko VI History of Eastern Ukraine: renovation chains (1917-1921). – H .: Base, 1995. – 400 p.

13. Skrыpnyk NA Two-year activity prokuraturы USSR: USSR activity Otchetnыy The report: The report Otchetnыy Attorney republic after 4 VUTsYK'a SESSION VIII convocation. – H .: BI, 1925. – 28 p.

14. IV Stalin Questions lenynyzma. – M .: Hospolytyzdat, 1953. – 7.652 sec.

15. Sternik IB Revolyutsyonnaya legality and orhanы Supervisory zakonnostyu in the First Years The Soviet power // scientists. App. Moscow. Legal. In-and out. – 1948 – Vыp.4. – P.138.

16. DS Wort Organization of the Judiciary Ukrainian SSR during the 1917 – 1925 biennium. – K .: Izd Kyiv. State. University Press, 1960. – 88 p.

17. T. Taranovsky Sudebnaya Reform and Development polytycheskoy culture tsarskoy Russia // Velikie reform in Russia. 1856-1874: Collected / Ed. L.H.Zaharovoy, B.Эklofa, Dzh.Bushnella. – M .: Publishing House of Moscow. University Press, 1992. – S. 301-316.

18. DA Tyhonenkov Problems of control and supervision by authorities VUChK and GPU USSR in 1918 – nach.1929 hh .: Dis. … Candidate. Legal. Sciences. – H .: Nat. Legal. Acad. Th of Ukraine. Ya.Mudroho, 1998.

19. Hozhylyn. SA Dashkevych (obituary) // Journal Sovetskoe Justice. – 1927. - № 4. – S. 128-129.

20..Czechowicz VA The problems of nation-building Ukraine during the NEP. – H .: Univ Ext. Affairs, 1995. – 56 p.

21. Shestnadtsatыy sъezd VKP (b): Stenogr. Report. – M .; L .: Politizdat, 1930. – 8.478 sec.

22. DT Yakovenko Uchrezhdenie prokuraturы USSR, uh Organization and Deyatelnost in the 1922-1925 biennium .: Author. Thesis. … Candidate. Legal. Sciences. – C. 1956.

23. AN Yarmыsh Nablyudat neotstupno …: administrative and polytseyskyy apparatus tsarism and orhanы polytycheskoho sыska in Ukraine in late XIX – early XX centuries. – K. : Yurynform, 1992. – 188 p.

Stepanenko V. A., *postgraduate student of the history and cultural of Ukraine, "Pereyaslav-Khmelnitsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda" (Ukraine, Perejaslav-Khmelnitsky), phialka.90@mail.ru*

The institute of the prosecution in Soviet Ukraine in 1920-1930's: historical and legal discourse.

Analysis of the historical experience of the prosecution in the USSR in the early years of its existence from the perspective of today has some scientific and practical importance. With the transformation mechanism of the state, increase pressure change totalitarian institution of prosecution and its role in the organization of Soviet society. It is determines the importance of the historical experience of the past to improve the legal and institutional framework, local prosecutors in determining the mechanism of independent Ukraine. The proposed review comprehensively considered historical and legal description of the prosecution in state mechanism of Soviet Ukraine in the 20's - early 30's. XX century. The author analyzes the existing array of legal and historical literature, identifies the key parameters of the State machinery SSR and menus specificity of legal bodies and other elements of the state mechanism. Results of the consequences of the functioning of prosecutors and their impact on various sectors of society in the specified chronological limits.

In modern conditions the implementation by Ukraine of European civilization choice particularly important element of reforming the judiciary and prosecutors.

The tragic experience of the second half of the 1920-1930's. modern reformers warned not to repeat the mistakes of the past, leads to the search for effective reform of the prosecution. The proposed review is an attempt to apply historiographical analysis institute prosecution in the establishment of a totalitarian system in Soviet Ukraine 1920-1930's..

Keywords: *authorities, prosecutors, state mechanism, totalitarianism, ideology, political system of society.*

Степаненко В. А., *аспирантка кафедры истории и культуры Украины, "Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды" (Украина, Переяслав-Хмельницкий), phialka.90@mail.ru*

Институт прокуратуры Советской Украины 1920-1930 гг.: историко-юридический дискурс.

Анализ исторического опыта деятельности прокуратуры в СССР в первые годы ее существования с точки зрения настоящего имеет определенное научное и практическое значение. Вместе с трансформацией механизма государства, нарастанием тоталитарного давления менялся институт прокуратуры и его роль в системе организации советского общества. Это обусловливает важность использования исторического опыта прошлого для совершенствования правовых и организационных основ, определения места прокуратуры в механизме современной независимой Украины. В предложенном обзоре комплексно рассматривается историко-юридическая характеристика

органов прокуратуры в государственном механизме Советской Украины в 20-х - начале 30-х гг. XX в.. Автором анализируется существующий массив юридической и исторической литературы, определяются основные параметры функционирования государственного механизма УССР и раскрывается специфика правоотношений органов и других элементов государственного механизма. Освещаются результаты последствий функционирования института прокуратуры и их последствия для различных слоев общества в указанных хронологических рамках.

В современных условиях реализации Украиной европейского цивилизационного выбора особо важное место занимает реформирование судебной ветви власти и прокуратуры.

Трагический опыт второй половины 1920-1930-х гг.. Предостерегает современных реформаторов не повторить ошибки прошлого, побуждает к поиску эффективных путей реформирования института прокуратуры. В предложенном обзоре делается попытка представить историографический анализ института прокуратуры в становлении тоталитарной системы в Советской Украине 1920-1930-х гг ..

Ключевые слова: *власть, прокуратура, механизм государства, тоталитаризм, идеология, политическая система общества.*

* * *

УДК 94:061.24:343.91–053.6(477)“1920/1925”

Волошинова А. В.
аспірантка кафедри історії слов’ян,
Донецький національний університет
(Україна, Донецьк), anya–voloshinova@yandex.ru

Діяльність Комісії для неповнолітніх правопорушників на території УСРР в першій половині 1920–х рр.

Вивчається робота Комісії для неповнолітніх правопорушників на території УСРР в першій половині 1920–х рр. Дослідження ґрунтується на критичному аналізі джерел Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державних архівів Донецької, Луганської та Запорізької областей, а також опублікованих джерел офіційного походження та матеріалах періодичної преси. Методологічну основу роботи складають історико–генетичний та проблемно–хронологічний методи. Результатом проведеного дослідження є визначення значимості Комісії у вирішенні проблем правопорушень серед неповнолітніх.

Ключові слова: *Комісія для неповнолітніх правопорушників, Інститут братів та сестер соціальної допомоги, малолітні та неповнолітні правопорушники, правопорушення.*

Радянське дитинство першої половини 1920–х рр. було поставлене в жорстокі рамки воєнного життя – революційні події 1917–го р., розгортання громадянської війни, нестійке економічне положення держави. Діти, як самий незахищений елемент суспільства, страждали найбільше. Відсутність батьківської опіки та елементарних засобів для існування виганяли їх на вулицю, де вони намагалися виживати будь–яким способом. Нерідко діти вдавалися до крадіжок, шахрайства, підробки, розбою, хуліганства та ін. За даними статистики, дитяча злочинність до 1920 року, в порівнянні з 1913 р. в РСФРР зросла більше ніж в 2 рази. На початку 1920–х рр. приблизно 80–90% правопорушень неповнолітніх скоювали безпритульні [1, с. 8]. У зв’язку з цим перед державою поставала нагальна потреба боротьби з дитячою злочинністю.

Метою цієї статті є дослідження роботи Комісії для неповнолітніх правопорушників на території УСРР в першій половині 1920–х рр. Завданнями роботи є дослідити процес створення та структуру Комісії, визначити основні напрямки її діяльності, показати значимість цього органу у вирішенні проблем правопорушень серед дітей.

В історичній науці питання роботи Комісії для неповнолітніх правопорушників на території України в досліджуваний період є недостатньо висвітленим. Деякі аспекти даної теми висвітлювалися в роботах українських істориків О.С. Паращевіної, В.Є. Виноградової–Бондаренко, юристів О.І. Анатольєвої [2, с. 20–23; 3, с. 30–35; 4, с. 181–188].

Джерельну базу даного дослідження склали переважно матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державних архівів Донецької, Луганської та Запорізької областей, а також опубліковані джерела офіційного походження та матеріали періодичної преси.

Першим законодавчим актом про боротьбу з дитячими правопорушеннями був Декрет РНК від 14 січня 1918 р. про створення комісії для неповнолітніх, обвинувачених у суспільно–небезпечних діях в РСФРР, опублікований у 8–му номері газети Тимчасового Робітничого та Селянського уряду [5]. Згідно з Декретом, радянською владою скасовувалися спеціалізовані суди над малолітніми та неповнолітніми. Зазначені справи дітей обох статей віком до 17 років, помічених в суспільно–небезпечних діях, тепер передавалися в комісії для неповнолітніх. Пізніше, згідно з Декретом від 4 березня 1920 р. цей період був збільшений до 18 років [6]. Комісії створювалися при Народному Комісаріаті громадського піклування, включали 1–го представника від 3–х відомств: громадського піклування, народної освіти, юстиції та з обов’язковою присутністю лікаря, і мали право застосовувати до неповнолітніх тільки медично–педагогічні заходи.

Для налагодження роботи комісії, в тому ж році Народними комісаріатами освіти, охорони здоров'я та юстиції була видана “Інструкція комісії для неповнолітніх, обвинувачених у суспільно–небезпечних діях”, де зазначалося, що Комісія не виносить неповнолітнім ніяких вироків і не призначає покарань. При розгляді діянь, Комісія мала розглядати наступні питання, а саме: чи було скоєно вказане діяння, чи мало воно суспільно–небезпечний характер, чи потрібне обвинуваченому суспільне виховання та забезпечення за рахунок держави, чи можливе повернення неповнолітнього в колишнє середовище, під нагляд родини або рідних. Якщо Комісія не визнавала діяння неповнолітнього суспільно–небезпечними, то його мали передати в притулок, в залежності від віку та фізичного розвитку, але якщо визнавала, то передавала в розпорядження Особливого відділу піклування неповнолітніх, обвинувачених в суспільно–небезпечних діях, який був створений в січні 1918 р. при Народному Комісаріаті державного піклування [7, арк. 20–21].

В Інструкції зазначалося, що перша, центральна, комісія мала створюватися при Особливому відділі для неповнолітніх, звинувачених в суспільно–небезпечних діях. По мірі необхідності, комісії мали створюватися при місцевих Радах робітничих та селянських депутатів та Особливих відділах для неповнолітніх.

Засідання комісії проходили публічно, в заздалегідь призначені дні та години. Публічний розгляд справ був частиною профілактико–виховного процесу для населення.

Для більш ефективної роботи Комісії, було створено Центральний Інститут соціальної допомоги неповнолітнім, звинуваченим в суспільно–небезпечних діях. Інститут створювався з метою надання соціальної

допомоги неповнолітнім злочинцям через розробки спеціальних заходів та втілення їх в життя. Штат Інституту був достатньо розгалужений, це – представники відділу піклування місцевих рад, комісії для неповнолітніх, лікарі, робітники при Центральних пунктах (місце, куди приводили затриманих неповнолітніх), а також лікарі всіх місцевих колоній, притулків, та інших закладів для морально–дефективних дітей, представники комітетів службовців даних закладів, а також брати та сестри соціальної допомоги. Таким чином, комісія для неповнолітніх займалася збором інформації та розглядом справи правопорушників, а Інститут розробляв методи роботи з ними [7, арк. 22].

В Україні подібна організація була запроваджена Положенням Народного Комісаріату просвіти УСРР про створення Інституту братів та сестер соціальної допомоги при секції охорони дитинства 10 серпня 1920 р. На відміну від Центрального Інституту, який був створений в РСФРР, Інститути братів та сестер в УСРР на місцях були з'єднувальним ланцюгом між безпритульними та органами Наркомпросу. Вони створювалися при секціях Охорони дитинства та юнацтва губернських та повітових відділів Народної освіти. Інститути обслуговували приймальники, колектори, Комісії для неповнолітніх. Як зазначалося в Положенні, їх головним завданням було чергування на вокзалах, базарах, площах, нічліжках, дитячих приймальних пунктах, затримання безпритульних та відправлення в приймальні пункти, збір інформації про неповнолітнього. Всі члени даної організації мали розпізнавальний знак – нарукавна пов'язка з великими літерами ОД (охорона дитинства) [8, арк. 12].

Перші Комісії для неповнолітніх правопорушників в Україні були запроваджені зі встановленням радянської влади на території країни Декретом Ради Народних Комісарів УСРР "Про відповідальність неповнолітніх" від 12 червня 1920 року, який був створений на основі Декрету 1918 року. В Декреті "Про відповідальність неповнолітніх" дублювалися основоположні засади роботи Комісій Російської республіки та їх функції [9, арк. 39]. Але, Комісії в УСРР, на відміну від Комісій в РСФРР, створювалися при відділах Народного Комісаріату просвіти. Як зазначалося у звіті про роботу Всеукраїнської Комісії в справах неповнолітніх за 1921 р., більшість Комісій вже були організовані до середини 1920 р., але їх безпосереднє функціонування розпочалося тільки на початку 1921 р. [10, арк. 1].

Центральна Всеукраїнська Комісія для неповнолітніх правопорушників була створена в 1920 р. в м. Київ. Даний орган займався розробкою проектів, декретів, постанов про неповнолітніх, також в окремих випадках розглядом найскладніших справ правопорушників. Очолював Комісію голова – головний інспектор у боротьбі з дефективним дитинством. На місцях в тому ж році створювалися губернські та повітові Комісії [10, арк. 2]. Вже до 1 січня 1923 р. вони функціонували у всіх повітових та губернських містах [10, арк. 24]. Комісіями для неповнолітніх правопорушників були охоплені центри наступних губерній: Волинська, Донецька, Катеринославська, Запорізька, Київська, Кременчуцька, Миколаївська, Одеська, Подільська, Полтавська, Харківська та Чернігівська [10, арк. 19].

З перших днів свого існування Комісії зіштовхнулися з рядом проблем. У звіті про діяльність Комісії для неповнолітніх правопорушників (Центральної та місцевих) за перше півріччя 1922 р. зазначалося, що "якщо губернським Комісіям, поставленим в кращі умови, вдалося надати звіт за 1921 р., то багаточисельні повітові Комісії навіть не змогли проявити свою дієздатність". Так, зі 103–х повітових Комісій в 1922 р. фактично працювало тільки 60 [10, арк. 24]. Основними причинами ускладнення роботи Комісій визнали розгортання НЕПу, голод, що спричинив скорочення штатів, недостатнє фінансування, відсутність установ для правопорушників [10, арк. 7].

Не менш складною проблемою виявилося небажання судових, судово–адміністративних та адміністративних закладів передавати справи неповнолітніх в Комісію. Протягом 1921–1922 рр. вони продовжували виносити вироки. За даними з 4–х міст України: Одеси, Харкова, Катеринослава та Києва в Народний суд та Ревтрибунал було передано 96 справ [10, арк. 7]. Наприкінці 1921 р. Комісія почала активно усувати зазначену проблему та зосередити в себе розгляд всіх справ про неповнолітніх [10, арк. 1]. Так, в звіті Запорізької губернської Комісії за грудень 1920 р. – вересень 1921 р. зазначалося, що "за останні 2 тижні до Комісії надійшли справи про дітей, яких підозрюють в зберіганні зброї. До того вони разом з дорослими були засуджені до розстрілу та чекали своєї черги" [11, арк. 2].

Як вже зазначалося, кожна Комісія складалась з 3–х членів. Як правило, головою комісії призначався представник народної освіти, що підкреслювало педагогічно–виховні методи роботи органу. Голова Комісії займався безпосереднім розглядом справи на засіданні та ухваленням рішення. Члени Комісії, в залежності від свого спрямування, виконували функції огляду стану правопорушника та слідкували за дотриманням всіх встановлених законодавством норм та обов'язків.

Так, лікар повинен був оглянути на предмет фізичного та психічного розвитку кожного правопорушника, який надійшов до Комісії, узгодити запобіжний захід з рівнем здоров'я дитини, слідкувати за роботою обслідувачів. Коли одного обслідування розвитку правопорушника виявлялося недостатньо для вивчення особистості та обставин скоєного ним злочину, лікар мав право наполягати на розміщення його в колектор для спостереження, котре самостійно і проводив [12, арк. 23].

Юрист, як рівноправний член Комісії, приймав участь у її роботі, стежив за правильним веденням процесуальної сторони на всіх стадіях розбору справи, був посередником між Комісією та органами судово–адміністративного характеру. В складних випадках, юрист власноруч проводив попереднє слідство, допит потерпілого та свідків. При Комісії існував кабінет юридичної консультації, де юрист надавав допомогу охочим стосовно ювенального права [12, арк. 21–22].

Як вже зазначалося, губернські Комісії розпочали активно функціонувати з 1921 р., кількість справ, розглянутих ними в цьому ж році виключно у містах

досягала 10 000, а всього по Україні – до 15 000. Найбільша кількість справ надійшла до Всеукраїнської Комісії з Одеської губернії – 2670, Київської – 1350, Харківської – 1905 та Катеринославської – 926 [10, арк. 1]. Протягом 1–го півріччя 1922 р. через губернські Комісії пройшло 8328 справ [10, арк. 8], а в 1923 р. – 6483 справи з губернських Комісій та 3600 – з окружних, всього – 10083 справи [10, арк. 40]. В 1924 р. Комісія розглянула 12182 справи, в 1925 р. – 10750 справ [21, арк. 22].

На початку роботи Комісій ми спостерігаємо збільшення кількості справ, а в 1923 р. – зменшення. Дана тенденція пояснюється введенням статті 18 до Карного Кодексу Радянського союзу та узгодженням її постановою ВУЦВК від 19 грудня 1923 р. про те, що вік неповнолітніх, покарання до яких не мало застосовуватися, знижувався до 16 років. Таким чином, всі неповнолітні правопорушники віком до 16 років безпосередньо відправлялися в Комісію [12 арк. 17]. Тепер неповнолітні 16–18–ти років підлягали веденню судових органів на загальних з повнолітніми підставах, але стосовно них заборонялося застосовувати такий запобіжний захід як репресії (розстріл) [13, арк. 4].

В 1923 р. в УСРР була проведена реформа, з укрупнення одиниць адміністративно–територіального поділу. Дивлячись на це, відбулися зміни й в мережі Комісій для неповнолітніх правопорушників в Україні, а саме: скасовувалися повітові Комісії, зменшувалася кількість губернських до 9–ти, та створювалися окружні – 44 [10, арк. 8].

В 1925 р. відбулася реорганізація діяльності Комісії. Того ж року "Положенням про судоустрій УСРР", Комісії для неповнолітніх правопорушників були віднесені до спеціальних судів [14, с. 255]. Положенням розширювались права юристів та лікарів. На ділі, суттєвих змін в роботі не відбулося, Комісія продовжувала залишатися органом медично–педагогічного впливу.

Стосовно контингенту, з яким працювала Комісія, слід зазначити, що середньостатистичний вік неповнолітнього правопорушника протягом дослідженого періоду змінювався. Якщо в 1921–1922 рр. вік коливався від 16 до 18 років, а саме 1921 р. – 48,6% [10, арк. 2], 1922 р. – 45%, то зі зниженням верхньої вікової планки неповнолітніх правопорушників до 16 років в 1923 р., вік відповідно знизився до 13–16 років – 87% [15, арк. 44]. Нижня вікова планка неповнолітнього правопорушника становила 7 років, хоча зустрічались випадки скоєння злочинів і у дітей віком 5–6 років.

За статевою ознакою переважну кількість неповнолітніх правопорушників становили хлопці, як то в 1920–1923 рр. – 87% від загальної кількості дітей [10, арк. 2, 7, 40].

Інколи, окрім віку та статі неповнолітніх правопорушників Комісіями вказувалася національність обвинувачуваних. Так, у звіті Запорізької губернської Комісії для неповнолітніх станом на 22 травня 1922 р. зазначалося, що з 52 правопорушників 18 росіян, 26 українців та 8 євреїв [16, арк. 88].

Як свідчать проаналізовані звіти центральної та місцевих Комісій для неповнолітніх, єдиного переліку скоєних правопорушень вони не мали. Це говорить про те, що правопорушення залежали від економічного розвитку місцевості та власне контингенту правопорушників. В результаті дослідження були виявлені наступні форми та види правопорушень: правопорушення проти держави (контрреволюційна діяльність, шпигунство, бандитизм, покриття бандитизму, приховування зброї, продаж зброї бандитам, провокація, служба в білих, дезертирство, підробка), проти порядку управління (посадовий злочин, хабарництво, невиконання вказівок влади, самовільне залишення служби), господарські правопорушення (порушення правил торгівлі, перегін самогону, спекуляція), правопорушення проти недоторканості особистості (вбивство, поранення, побої, згвалтування, замах на згвалтування, хуліганство, розбій, образа, злочини проти честі, проституція, людожерство), проти майнового права (крадіжка (зі зломом, кишенькові, з дитячих установ), грабунки, продаж крадених речей, шахрайство, пошкодження майна, підпал, порубка лісу, купівля завідомо краденого, безквитковий проїзд на залізниці), правопорушення, непередбачені кримінальним кодексом (бурлацтво, відсутність документів, жебрацтво, пияцтво, азартна гра, порушення дисципліни) [10; 15; 16; 17].

Зі встановленням нової влади з'являлися нові види правопорушень серед неповнолітніх – правопорушення проти держави, а саме: контрреволюція, служба у білих, зберігання зброї, укриття бандитів. Це пояснювалося радянською владою як належне явище, "оскільки дітям властива схильність до наслідування, дитячий запал, жага пригод, нескінченна енергія, що вимагає розряду" [11, арк. 2]. Окрім зазначеного пояснення, на нашу думку, причинами такої поведінки могли стати важкі наслідки революцій, події громадянської війни та складне економічне становище в країні.

Голод 1921–1922 рр. породив ще один специфічний вид правопорушень серед неповнолітніх – людожерство. В першій половині 1922 р. в Запорізькій та Катеринославській губерніях були зафіксовані дані випадки. Як зазначалося у звіті Всеукраїнської Комісії для неповнолітніх правопорушників за перше півріччя 1922 р.: "всі звинувачені були доставлені в лежачому положенні до крайності доведені голодом".

За статистикою, в першій половині 1920–х рр. найбільша кількість правопорушень серед неповнолітніх припадала на крадіжки. Так, за даними звітів Всеукраїнської Комісії, в 1921 р. крадіжки складали 80% [10, арк. 2], в 1922 р. – 72% [10, арк. 7] та 1923 р. – 92% [10, арк. 40]. За даними місцевих Комісій, зазначена тенденція зберігається, крадіжки складали переважну кількість злочинів серед правопорушників, а саме: 44% – в 1924 р., 50% – в 1925 р. [15, арк. 44].

Так, Донецькою губернською Комісією для неповнолітніх правопорушників в жовтні 1923 р. було розглянуто справу Васильєва Андрія Степановича 1913 р. н. та Кондратенко Семена Івановича 1913 р. н. Андрій та Семен обвинувачувалися в дрібній крадіжці в дитячому будинку ім. "Короленка", вихованцями якого вони були останні декілька років. Васильєв Андрій був круглим сиротою і з 7–ми років виховувався в дитячих закладах Маріупольського Окружного відділу Народної освіти. В характеристиці, яку надала завідувач

дитбудинку Василєвська, зазначалося, що хлопець виховувався в 4–х дитячих закладах, а саме – в дитячому будинку ім. Раковського, Бухаріна, Короленка та дитячому містечку в м. Маріуполь, де систематично проводив крадіжки. З хлопцем постійно проводилися роз'яснювальні бесіди керівниками педагогічного колективу, але Андрій не піддавався впливу, тому комісією було визнано безглуздим його перебування в дитбудинку для нормальних дітей внаслідок дефективності. Андрія було вирішено ізолювати від дитячого колективу дитбудинку ім. Короленка та направити в колектор № 2 під особливий нагляд вихователів. Що стосується Кондратенко Семена, то у хлопця була матір – Кондратенко Марія Іванівна, котра не мала постійного місця проживання, працювала поденно на хуторі Кирпичово. Характеристику хлопця надала також завідувач дитбудинку № 3 ім. Корольова Василєвська, в якій вказувалося на те, що Семен мав "тип злодія–рецидивіста", вихованець постійно займався дрібними крадіжками та не піддавався моральному впливу. Комісія визнала хлопця дефективним та розумово відсталим і направила його в колектор № 2 для медично–педагогічного впливу [17, арк. 20–23].

До 1923 р. змінювався характер правопорушень, все частіше фіксувалися випадки жорстоких вбивств, злочини скоювалися цілими групами дітей або за участі з дорослими [10, арк. 7].

Як вже зазначалося, Комісія для неповнолітніх правопорушників була органом медично–педагогічного впливу, тому постанови після розгляду справи були відповідними. В Інструкції губернським та повітовим Комісіям про порядок руху справ за 21 червня 1921 р. зазначалися наступні заходи впливу: встановлення нагляду рідних, вихователів, обслідувачів над неповнолітніми, у разі, якщо Комісія визнавала неможливість розміщення їх в сімейній обстановці, суворе "внушеніє", призначення на роботу зі встановленням нагляду або без, розміщення у відповідні дитячі заклади, відправлення на батьківщину [8, арк. 3].

Для ефективної роботи Комісій в досліджуваний період створювалася мережа закладів для правопорушників, основною метою яких було "соціальне виховання дітей з врахуванням їх особливостей шляхом розвитку соціально–корисних навичок та підготовки до самостійного життя" [18, арк. 2]. Вказана мережа включала наступні різновиди закладів: колектор, реформаторіум, основний дитячий будинок для неповнолітніх правопорушників, допоміжний будинок для неповнолітніх правопорушників, трудова колонія для неповнолітніх правопорушників, трудовий будинок для дівчат, основний дитячий будинок для дефективних дітей, допоміжний будинок дефективного дитинства. Окрім закладів для дітей–правопорушників з психічними розладами, створювалися заклади для безпритульних з фізичними недоліками. Це основний та допоміжний дитячі будинки для глухонімих і дитячий будинок для сліпих [18, арк. 2–7].

Але, заклади для правопорушників на початковому етапі становлення існували не при всіх Комісіях. Так, в першій половині 1922 р. в Запорізькій Комісії дані заклади були відсутніми, а Мелітопольський колектор, що знаходився в 110 верстах від міста, завжди був переповнений. В Донецькій та Луганській Комісіях не існувало закладів для важких підлітків. Даний факт значно погіршував ефективність роботи Комісій, адже близько 50% правопорушників потребували перевиховання в закладах. У зв'язку з цим більшість неповнолітніх були відпущені під нагляд рідних, вихователів або влаштовані на роботу [19, арк. 7]. Даний факт знаходить підтвердження в наступній таблиці.

Таблиця 1

Виховні заходи по вирішеним справам губернських Комісій відносно малолітніх правопорушників [10, арк. 1, 8, 40]

Заходи впливу	1921 р.	1922 р.	1923 р.
Встановлення нагляду рідних, вихователів, суворе "внушеніє", відправлення на батьківщину, в дитячі будинки для нормальних, влаштування на роботу	85,2%	75%	72%
Розміщення в трудові колонії	6,7%	7%	16%
Розміщення в реформаторіум	7,7%	11%	12%
Розміщення в жіночий колектор	не застосовувалися	4%	не застосовувалися
Інші заходи впливу	не застосовувалися	3%	не застосовувалися

Так, в грудні 1925 р. Запорізька Окружна Комісія для неповнолітніх правопорушників розглядала справу Гемеля Миколи Даниловича 15–ти років, звинуваченого в хуліганстві. Ввечері 26 листопада 1925 р. на Кузнечній вулиці в м. Запоріжжя хлопець в п'яному стані вдарив в обличчя перехожого Бановського, облаяв нецензурними словами його дружину та розбив вікно в помешканні райкому літераторів. Голова РКП Ляпик, проходячи повз, хотів допомогти постраждалим, але Гемель і його вдарив по обличчю. Міліціонер, який прибув на виклик, теж постраждав від рук Гемеля, отримав побої. І тільки за допомогою другого міліціонера, правоохоронним органам вдалося затримати хулігана. На допиті в міліції виявилося, що Микола нічого не пам'ятав, так як був п'яним. Після засідання, Комісія на чолі з головою П.Г. Сквордяковою прийняла рішення з наступним формулюванням: "так як Гемель вперше привлєкався, зробити йому сувору вимову й віддати під відповідальний догляд обслідувача. Якщо Гемель ще зробить злочин, його буде передано до прокуратури, будуть його судити як дорослого" [20, арк. 1–15].

Отже, створення Комісій для неповнолітніх правопорушників в УСРР в першій половині 1920–х років було новим кроком до розбудови радянського кримінального законодавства. Безперечно, відміна судів над малолітніми та неповнолітніми спочатку до 18, а потім до 16 років дозволила великій кількості правопорушників зберегти життя та виправитися. Молода радянська держава мала потребу в людях "нового типу" – енергійних, цілеспрямованих, відданих ідеям комунізму, молодих будівельників нового життя, тому головним завданням було не покарання, а перевиховання та адаптація до життя в суспільстві.

На початковому етапі функціонування, Комісія стикалася з проблемами недостатнього фінансування, небажанням судово–адміністративних органів віддавати справи у її відання, недостатньої кількості спеціальних

закладів для правопорушників. Дійсно, перша половина 1920–х рр. була періодом спроб налагодження роботи та усуненням помилок, але створення Комісії для неповнолітніх як органу медично–педагогічного впливу, було великим проривом у вирішенні соціальних проблем.

Список використаних джерел

1. Рябініна Н.В. Дитяча безпритульність та злочинність в 1920–ті роки (за матеріалами губерній Верхнього Поволжя) : учбовий посібник / Н.В. Рябініна. – Ярославль : Яросл. держ. ун–т, 1999. – 58 с.
2. Паращевіна О.С. Правовий захист безпритульних правопорушників органами народної освіти в 20–х рр. XX століття. (На прикладах Дніпропетровщини) // Борисфен. – 2004. – № 4.
3. Виноградова–Бондаренко В.Є. Проблема злочинності неповнолітніх в Україні у 20–ті роки XX століття / В.Є. Виноградова–Бондаренко // Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К., 2000. – Т. XXIII. – Вип. 2. – Ч. 3.
4. Анатольєва О.І. Становлення системи правового регулювання боротьби зі злочинністю неповнолітніх в УРСР у 20–х роках // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – К., 1999. – Вип.4.
5. Декрет СНК РСФСР от 14.01.1918 О комиссиях для несовершеннолетних // Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства. – № 8. – 14.01.1918.
6. Постановление СНК РСФСР от 4.03.20 о несовершеннолетних, обвиняемых в общественно опасных деяниях // СУ РСФС. – 1920. – № 13. – ст. 83.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 213.
8. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р–3. – Оп. 1. – Спр. 148.
9. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 987.
10. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 950.
11. ДАЗО. – Ф. Р–3. – Оп. 1. – Спр. 287.
12. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р–640. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 571.
14. Положення про судоустрій УСРР: Затверджене на II сесії ВУЦВК IX скликання 23.10.25 р. // ЗУ УСРР. – 1925. – № 92–93.
15. ДАЛО. – Ф. Р–640. – Оп. 1. – Спр. 18.
16. ДАЗО. – Ф. Р–3. – Оп. 1. – Спр. 314.
17. Державний архів Донецької області. – Ф. 2325. – Оп. 1. – Спр. 1.
18. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1676.
19. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1685.
20. ДАЗО. – Ф. Р–1254. – Оп. 1. – Спр. 92.
21. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 702.

References

1. Ryabinina N.V. Dityacha bezpritulnist ta zlochinnist v 1920–ti roki (za materialami guberniy Verhnogo Povolzhya): Uchboviy posibnik / N.V. Ryabinina. – Yaroslavl: Yarosl. derzh. un–t, 1999. – 58 s.
2. Paraschevina O.S. Pravoviy zahist bezpritulnih pravoporushnikiv organami narodnoyi osviti v 20–h rr. XX stolittya. (Na prikladah Dnipropetrovschini) // Borisfen. – 2004. – № 4.
3. Vinogradova–Bondarenko V.E. Problema zlochinnosti nepovnolitnih v Ukrayini u 20–ti roki XX stolittya / V.E. Vinogradova–Bondarenko // Nauka i suchasnist. Zbirnik naukovih prats Natsionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni M.P. Dragomanova. – K., 2000. – T. XXIII. – Vip.2. – Ch.3.
4. Anatoleva O.I. Stanovlennya sistemi pravovogo regulyuvannya borotbi zi zlochinnistyu nepovnolitnih v URSR u 20–h rokah // Naukoviy visnik Natsionalnoyi akademiyi vnutrishnih sprav Ukrayini. – K., 1999. – Vip.4.
5. Dekret SNK RSFSR ot 14.01.1918 O komissiyah dlya nesovershennoletnih // Gazeta Vremennogo Rabochego i Krestyanskogo Pravitelstva. – № 8. – 14.01.1918.
6. Postanovlenie SNK RSFSR ot 4.03.20 o nesovershennoletnih, obvinyaemyih v obschestvenno opasnyih deyaniyah // SU RSFS. – 1920. – № 13. – st. 83.
7. Tsentralniy derzhavniy arhiv vischih organiv vladi ta upravlinnya Ukrayini (dali – TsDAVO Ukrayini). – F. 166. – Op. 1. – Spr. 213.
8. Derzhavniy arhiv Zaporizkoyi oblasti (dali – DAZO). – F. R–3. – Op. 1. – Spr. 148.
9. TsDAVO Ukrayini. – F. 166. – Op. 1. – Spr. 987.
10. TsDAVO Ukrayini. – F. 166. – Op. 3. – Spr. 950.
11. DAZO. – F. R–3. – Op. 1. – Spr. 287.
12. Derzhavniy arhiv Luganskoyi oblasti (dali – DALO). – F. R–640. – Op. 1. – Spr. 1.
13. TsDAVO Ukrayini. – F. 166. – Op. 2. – Spr. 571.
14. Polozhennya pro sudoustriy USRR: Zatverdzhene na II sesiyi VUTsVK IX sklikannya 23.10.25 r. // ZU USRR. – 1925. – № 92–93.
15. DALO. – F. R–640. – Op. 1. – Spr. 18.
16. DAZO. – F. R–3. – Op. 1. – Spr. 314.
17. Derzhavniy arhiv Donetskoyi oblasti. – F. 2325. – Op. 1. – Spr. 1.
18. TsDAVO Ukrayini. – F. 166. – Op. 1. – Spr. 1676.
19. TsDAVO Ukrayini. – F. 166. – Op. 2. – Spr. 1685.
20. DAZO. – F. R–1254. – Op. 1. – Spr. 92.

Voloshynova A. V., *postgraduate student of the Department of the Slavs History, Donetsk National University (Ukraine, Donetsk), anya–voloshinova@yandex.ru*

Activities of the Commission for Juvenile Offenders in the USSR in the first half of 1920s

This paper studies the activities of the Commission for Juvenile Offenders in the USSR in the first half of 1920s. The study is based on the materials from the Central State Archive of higher government authorities of Ukraine, State Archives of Donetsk, Luhansk and Zaporizhzhia oblasts, as well as official published sources and periodicals materials. Historical and genetic and problem–chronological methods constitute the methodological basis of the paper. The finding of this study is to determine the significance of the Commission in addressing the problems of juvenile delinquency. The author concluded that in the early stage of its activities, the Commission faced the problems of inadequate funding, unwillingness of judicial and administrative authorities to give cases in its jurisdiction, insufficient number of special facilities for the offenders, but despite this, the establishment of the Commission for Juveniles as a body for medical and educational influence was a great breakthrough in solving social problems and a new step in building the Soviet criminal law.

Keywords: *Commission for Juvenile Offenders, Institute of Social Care Brother and Sisters, young and juvenile offenders, offense.*

Волошинова А. В., *аспирантка кафедры истории славян, Донецкий национальный университет (Украина, Донецк), anya–voloshinova@yandex.ru*

Деятельность Комиссии для несовершеннолетних правонарушителей на территории УССР в первой половине 1920–х гг.

Изучается работа Комиссии для несовершеннолетних правонарушителей на территории УССР в первой половине 1920–х гг. Исследование основывается на критическом анализе источников Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины, Государственных архивов Донецкой, Луганской и Запорожской областей, а также опубликованных источников официального происхождения и материалах периодической печати. Методологическую основу работы составляют историко–генетический и проблемно–хронологический методы. Результатом проведенного исследования является определение значимости Комиссии в решении проблем правонарушений среди несовершеннолетних.

Ключевые слова: *Комиссия для несовершеннолетних правонарушителей, Институт братьев и сестер социальной помощи, малолетние и несовершеннолетние правонарушители, правонарушения.*

* * *

УДК 94(477):373:3(=411.16)]“192/193”

Розовик О. Д.
кандидат історичних наук, викладач
кафедри україністики, Національний медичний
університет ім. О. О. Богомольця
(Україна, Київ), Lesya1988@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УСРР У 1920–Х – ПОЧАТКУ 1930–Х РР.

Висвітлюється малодосліджена у історичній науці проблема організації шкільної освіти єврейської національної меншини УСРР у 1920–х – початку 1930–х рр. Акцентується увага на тому, що в процесі переселенського руху в

УСРР 1920–1930–х рр. багато єврейських сімей переїхало з північно–західних регіонів республіки у південно–східні округи (області) УСРР. У нових місцях їх оселення як у містах, так і у селах відкривалися єврейські автономні школи або класи у діючих українських та російських школах. У статті наведено динаміку зростання єврейських шкіл впродовж дванадцяти років. Показано їх співвідношення щодо чисельності українських, російських та шкіл інших національних меншин, які мешкали у республіці.

Ключові слова: *культурно–освітні заклади, національна школа, рідномовне навчання, педагогічні кадри, переселення єврейського населення.*

Єврейська шкільна освіта на державному рівні розпочала формуватися ще в період національно–визвольної революції українського народу 1917–1921 рр. У ці роки, за рішенням українських урядів, в місцях згуртованого мешкання єврейського населення, почали створюватися єврейські школи першого і другого типу, тобто з терміном навчання 1–4 і 4–7 років. Але, в процесі громадянського збройного протистояння в УНР – УСРР та вторгнення іноземної інтервенції на територію України, у місцях бойових дій та внаслідок єврейських погромів, єврейські культурно–освітні заклади практично припинили своє існування.

Новий етап створення єврейської національної шкільної освіти, як і інших національних меншин УСРР, за рішенням радянських органів влади, розпочався вже на початку 1920–х років. У місцях згуртованого мешкання євреїв відкривалися різні культурні осередки, у тому числі і школи. Впродовж 1921–1924 рр. для єврейських дітей було створено 342 національні школи різного типу. У них водночас на рідній мові навчалося 70,8 тис. дітей, решта – відвідувала українські, російські та школи змішаного типу навчання [1,арк.131].Розбудовувалася шкільна освіта на початку 1920–х років і для дітей інших національних меншин.

У 1924 р. НК освіти УСРР обстежив стан шкільної освіти національних меншин і подав доповідну записку до РНК УСРР. На початку 1925 р., на основі цього документу, уряд республіки ухвалив постанову. У ній зазначалося, що втілюючи у життя дійсну рівність всіх націй і народностей, які проживають в УСРР, у справі розвитку національної культури і з метою піднесення загального культурного рівня національних меншин УСРР,РНК постановляє:

1. Забезпечити школи національних меншин належними приміщеннями, матеріально–технічним оснащенням, підручниками.

2. Підготувати необхідну кількість учителів для шкіл національних меншин.

3. Відкрити при школах бібліотеки з навчальною і художньою літературою, надрукованою на мовах національних меншин.

4. Виділити фінанси для побудови нових єврейських, польських, німецьких, молдавських, грецьких, чеських, вірменських та для створення шкіл інших національних меншин республіки.

5. Проводити дальшу роботу щодо відкриття в УСРР національних театрів та інших культурно–освітніх закладів для національних меншин республіки [2, арк. 4].

Для прискорення реалізації цієї постанови, Президія ВУЦВК ухвалює рішення про додаткове збільшення асигнування на відкриття нових шкіл представникам національних меншин у такій кількості, щоб у наближений час їх діти могли навчатися у рідній школі. Виділялися також додаткові асигнування для підготовки освітян національним школам, відкриття нових національних профучилищ, технікумів, вузів та національних кафедр і факультетів у діючих вузах. Фінансувалося створення нових національних культурно–освітніх закладів, друкування навчальної і художньої літератури, періодики, відкриття бібліотек тощо [3, арк. 1; 4, арк. 11].

У 1923 р. в республіці було проведено територіально–адміністративну реформу. Згідно цієї реформи, в УСРР замість губернії і повітів було утворено 53 округи, волостей – 706 районів, а на 15696 сіл – 10813 сільрад [5, арк. 25; 6, арк. 5]. В ході адміністративно–територіальної перебудови утворювалися національні райони та сільські і селищні ради. Серед районів діяло 9 російських, 7 німецьких, 4 болгарські, 1 польський, 1 єврейський [4, арк. 20]. А національних сільських і селищних рад у 24 національних районах утворилося 1574 одиниці, у тому числі 117 єврейських. У них на середину1920–х років мешкало майже 167 тис. осіб [4, арк. 30]. У 260 великих і середніх містах й містечках республіки мешкало 310 тис., а решта з 1,56 млн. осіб єврейської національності – розсіяно по різних містах і селах України [4, арк. 89; 7, арк. 34; 8, арк. 2].

Враховуючи той факт, що в республіці мешкала велика кількість єврейського населення, у квітні 1926 р. РНК і ВУЦВК УСРР ухвалили постанову “Про заходи щодо поліпшення становища єврейських працюючих мас”. У ній, серед цілого комплексу завдань, спрямованих на поліпшення соціально–побутових умов життя та праці єврейського населення, ставилося й питання розбудовиєврейських культурно–освітніх закладів зтією метою, “... щоб єврейські діти могли навчатися у школі на рідній мові” [9, арк. 91].

Вихід у світ цієї та уже згаданих постанов значно прискорили розбудову єврейських національних шкіл. Причому ця робота проводилася не лише за державні кошти, а й за фонди місцевих органів влади, профспілкових, кооперативних та інших організацій. У Бердичівській окрузі до 1925 р. було відкрито 16 єврейських шкіл, із них 3 – у Бердичеві і 13 – у селах округи. У них навчалося 2757 учнів, що становило 14% дітей євреїв шкільного віку, а решта школяріввідвідувала українські або російські школи. Виконуючи постанову Президії ВУЦВК та РНК УСРР щодо розбудови культурно–освітніх закладів національних меншин республіки, у Бердичівській окрузі впродовж 1925–1926 рр., у доповнення до існуючої мережі шкіл, було відкрито ще 3 школи та збільшено кількість навчальних груп (класів) у діючих національних єврейських школах. Для роботи у них було направлено групу учителів, які пройшли необхідну педагогічну перепідготовку у єврейських педучилищах. Ці заходи дали можливість вже у наступному 1926–1927 навчальному році збільшити чисельність учнів округи, які навчалися рідною мовою,майже до 30відсотків. До того ж, розбудована та розширена мережа шкіл дала можливість частині школярамотримувати семирічну освіту [10, арк. 2, 20, 61].

Створювалися єврейські школи на Вінниччині у Гайсині, Бершаді, Тульчині та інших населених пунктах округи. А у Тульчині для підготовки учителів

єврейських шкіл відкриті педагогічні курси та кафедра єврейської мови й літератури [11, арк. 26; 12, арк. 24]. Всього на Вінниччині до 1926 р. було засновано 31 єврейську школу, з яких 11 – семирічних. У них навчалося 50% дітей євреїв шкільного віку. У 1927 р., у доповнення до існуючих шкіл, національні семирічні єврейські школи відкрилися у Браїлові, Калинівці, Райгороді та інших населених пунктах краю [13, арк. 81].

У Проскурівській окрузі на початку 1920–х років на 11 єврейських сіл діяло лише декілька трьохрічних шкіл. У 1926 р. працювало уже 20, частина з яких була з семирічним терміном навчання. Ця шкільна мережа охопила навчальним процесом дітей віком 8–11 років майже на 100 відсотків. Школярі старшого віку отримали можливість навчатися як у національних семирічних і навіть середніх, так в українських або російських загальноосвітніх школах та професійних училищах [14, арк. 21].

Розбудовувалася мережа шкіл у Волинській окрузі. Якщо на 1922 р. тут їх функціонувало 10, то у 1927 р. – вже 24. До того ж, більша частина шкільних закладів переходила на семирічний термін навчання [15, арк. 63].

Досить своєрідно підійшли місцеві органи влади Чернігівщини до питання організації шкільної освіти національних меншин краю. Тут, поряд зі створенням автономних єврейських шкіл, відкривали єврейські класи у діючих українських і російських школах. Таким чином, на середину 1920–х років переважна більшість єврейських дітей шкільного віку мала можливість навчатися у національних або у школах змішаного типу [12, арк. 23].

Схожі форми організації шкільної освіти для дітей–євреїв проводилися у Київській, Полтавській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій та інших округах, де згуртовано мешкало єврейське населення [16, арк. 48; 17, арк. 31; 18, арк. 120, 124].

Ці заходи дали можливість на початок 1926–1927 навчального року відкрити 433 єврейські національні школи та сотні національних класів в українських та російських школах [4, арк. 10].

Вже у першій половині 1920–х років розпочався процес переводу шкільної освіти національних меншин з 4–х річного на 7–и річний термін навчання. В Одеській окрузі до 1926р. було створено 39 єврейських шкіл. Із них у містах – 16, а у селах – 23. До 1930 р. всі міські і більшість сільських шкіл були переведені на семирічне навчання. У них водночас навчалося майже 7 тис. учнів. Це дало можливість охопити дітей національною школою в окрузі у містах на 64%, а сільській місцевості – 70 відсотків [13, арк. 137; 12, арк. 67–68; 17, арк. 25, 203].

У Кам'янецькій окрузі до 1926 р. було відкрито 23 єврейські школи. У них навчалося 3047 дітей. Впродовж 1925–1927 рр. частина з цих шкіл перейшла на семирічний термін навчання. Для роботи у них було підготовлено майже 100 кваліфікованих учителів [15, арк. 99].

У Могилів–Подільській окрузівпродовж 1921–1925 рр. розпочало діяти 26 єврейських шкіл, з яких 4 – семирічки, 15 – чотирирічки і 7 – трирічок. У них навчалося 3039 дітей. На практиці це означало, що національні школи відвідувало 82% дітей шкільного віку. До початку 1930–х років майже всі три– і чотирирічні школи були переведені на семирічний термін навчання [15, арк. 55].

Єврейські школи відкривалися у південно–східних округах республіки. Порівняно з північно–західними округами, у яких мешкала основна маса єврейського населення, тут мережа єврейських шкіл спочатку була невелика і становила по декілька одиниць у кожній окрузі. Зокрема, до 1925 р. у Артемівській окрузі таких шкіл діяло 2, Харківській – 4, Луганській – при 9 школах працювали єврейські класи тощо [17, арк. 3, 78, 182].

Однак, з розгортанням переселенського руху в республіці у 1920–х роках і масового переїзду єврейського населення з північно–західних округ на вільні землі степових районів України та в міста південно–східних округ республіки, тут для переселенців–євреїв почали відкриватися культурно–освітні заклади, у тому числі й національні школи. У Криворізькій окрузі було засновано 17 таких шкіл. У них навчалося понад 2 тис. дітей євреїв. Причому більшість із них уже створювалися як школи–семирічки. Відкривалися єврейські класи в українських і російських школах. В окрузі була також заснована єврейська агропрофшкола. Вся ця шкільна мережа охоплювала навчальним процесом майже 100% дітей віком до 14 років [15, арк. 28].

У Запорізькій окрузі для дітей євреїв–переселенців було відкрито понад два десятки національних шкіл та класи у діючих українських і російських школах. Це дало можливість охопити рідномовним навчанням 80% дітей шкільного віку. У Хортицькому районі округи була відкрита єврейська національна сільськогосподарська профшкола. У ній навчалося понад 100 хлопців і дівчат [16, арк. 48].

На Харківщині, у доповнення до існуючих, відкривалися єврейські школи, але переважно семирічки. У 1926 р. таких навчальних закладів було створено 4 і у них навчалося 1645 дітей. Всього в окрузі на цей час у національних школах навчалося 27,5% єврейських дітей, решта 72% – в українських і російських школах та у єврейських класах.Такі класи діяли в українських та російських школах в місцях, де згуртованомешкало єврейське населення [17, арк. 182].

Відкривалися єврейські національні школи або класи у діючих школах для дітей переселенців у містах і селах у всіх південно–східних округах республіки.

Підсумовуючи роботу державних органів влади і громадських організацій щодо створення в республіці національних єврейських шкіл зазначимо, що якщо на 1925 р. їх в Україні діяло432 (70,8 тис. дітей), то на 1929 р. – вже 786 шкіл (32,3 тис. учнів). Причому, на цей час 477 шкіл працювали вжеза програмами шкіл–семирічок. Вцілому побудована за дев'ять років шкільна мережа дала можливість навчатися на рідній мові майже 40% дітям євреїв республіки [1, арк. 131; 20, арк. 12].

Розгорнуте шкільне будівництво для дітей євреїв тривало у 1929–1931 рр. Цьому сприяла постанова ВУЦВК "Про підсумки запровадження загального обов'язкового початкового навчання в УСРР та про план здійснення загального навчання в обсязі семирічки" (серпень 1931 р.). У документі ставився

комплекс завдань з 25 пунктів, спрямованих на розбудову семирічних шкіл у республіці, виділялися для цього необхідні кошти, розширювалася підготовка учителів для молодших і старших класів, збільшувалося видавництво навчальної літератури тощо. У постанові також давалося розпорядження НК освіти УСРР та місцевим органам влади довести охоплення дітей національних меншин віком 8–10 років рідномовним навчанням у 1931–1932 навчальному році до 100 відсотків. Наголошувалось на тому, що потрібно обов'язково посадити за парти всіх дівчаток цього віку, а також перевести переважну більшість всіх національних початкових шкіл, у тому числі і єврейських, на семирічний термін навчання та розширити мережу національних середніх шкіл [21, арк. 109, 177].

На виконання цієї постанови, у доповнення до існуючої мережі єврейських шкіл, впродовж 1931 – початку 1932 року в республіці було відкрито понад 180 нових єврейських шкіл та класів і загальна їх кількість становила більш як 1 тис. навчальних закладів (автономних шкіл і класів в українських і російських школах). Вони охоплювали рідномовним навчанням близько 50% дітей шкільного віку, а решта, по бажанню, могла навчатися в українських або російських школах [19, арк. 12; 22, арк. 31].

Порівняно зі школами інших національних меншин, без врахування російських, єврейська шкільна система освіти була найбільш численною в республіці. Наприклад, на 1931 р. в УСРР діяло 625 німецьких, 331 польська, 74 болгарські, 16 грецьких, 15 чеських, 10 вірменських, 10 татарських, 3 ассирійські школи різного типу [1, арк. 131]. Ці заклади також охоплювали навчанням рідною мовою від 40 до 70% дітей шкільного віку.

Отже, в 1920–х – початку 1930–х рр. в УСРР була створена єврейська національна система шкільної освіти. Вона дала можливість дітям і єврейській молоді навчатися на рідній мові у школах, і, по бажанню,отримувати професійну освіту у національних училищах, технікумах,на факультетах та кафедрах вузів.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1081.
2. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 96.
3. Там само. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 824.
4. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 10.
5. Там само. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 1111.
6. Там само. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 1206.
7. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 53.
8. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 377.
9. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 143.
10. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 70.
11. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 96.
12. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 139.
13. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 77.
14. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 380.
15. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 263.
16. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 212.
17. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 399.
18. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 445.
19. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 451.
20. Там само. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 451.
21. Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 569.
22. Там само. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1132.

References

1. CDAVO Ukrai'ny. – F. 1. – Op. 6. – Spr. 1081.
2. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 96.
3. Tam samo. – F. 166. – Op. 5. – Spr. 824.
4. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 10.
5. Tam samo. – F. 1. – Op. 4. – Spr. 1111.
6. Tam samo. – F. 1. – Op. 4. – Spr. 1206.
7. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 53.
8. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 377.
9. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 143.
10. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 70.
11. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 96.
12. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 139.
13. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 77.
14. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 380.
15. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 263.
16. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 212.
17. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 399.
18. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 445.
19. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 451.
20. Tam samo. – F. 166. – Op. 1. – Spr. 451.
21. Tam samo. – F. 413. – Op. 1. – Spr. 569.
22. Tam samo. – F. 166. – Op. 9. – Spr. 1132.

Rozovik O. D., *Ph.D., Lecturer, Department of Ukrainian Studies, National Medical University Bogomoletz (Ukraine, Kiev), Lesya1988@gmail.com*

Formation of Jewish schooling in the USSR in the 1920s and beginning of the 1930s

The article highlights the unexplored issue in historical scholarship of schooling Jewish community USSR in the 1920s – early 1930s. Attention is focused on the fact that in the process of migration in the USSR 1920–1930's. Many Jewish families moved from the north–western regions of the republic in south–eastern districts (regions) SSR. In the new places of settlement in cities and in villages opened Jewish autonomous schools or classes in current Ukrainian and Russian schools. In this article traced the growth dynamics of Jewish schools for twelve years. It is show their correlation with the number of Ukrainian, Russian and other minority schools, who lived in the country.

Keywords: *educational institutions, national school, study in the native language, pedagogical personnel, resettlement of the Jewish population.*

Розовик О. Д., *кандидат исторических наук, преподаватель кафедры украинистики, Национальный медицинский университет им. Богомольца (Украина, Киев), Lesya1988@gmail.com*

Формирование еврейского школьного образования в УССР в 1920–х – начале 1930–х гг.

Рассматривается малоизученная в исторической науке проблема организации школьного образования еврейского национального меньшинства УССР в 1920–х – начале 1930–х гг. Акцентируется внимание на том, что в процессе переселенческого движения в УССР 1920 – 1930–х гг. многие еврейские семьи переехали из северо–западных регионов республики в юго–восточные округа (области) УССР. В новых местах их жительства, как в городах, так и в селах открывались еврейские автономные школы или классы в действующих украинских и российских школах. В статье приведена динамика роста еврейских школ на протяжении двенадцати лет. Показано их соотношение с численностью украинских, российских и школами других национальных меньшинств, проживавших в республике.

Ключевые слова: *культурно–образовательные учреждения, национальная школа, учеба на родном языке, педагогические кадры, переселение еврейского населения.*

* * *

УДК 94:271.2–79(477.81/.82+477.42)

Бернацький В. Р.
аспірант кафедри історії України,
Рівненський державний гуманітарний університет
(Україна, Рівне), viktorbernatskiy@mail.ru

ПРАВОСЛАВНО–СЕКТАНТСЬКІ РУХИ НА ВОЛИНІ – ЖИТОМИРЩИНІ 20–Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ

Відображено розвиток сектантського руху на Волині – Житомирщині в умовах більшовицького режиму 1920–х рр., здійснено спробу ідентифікації

різних за віровченням та обрядово–культовою практикою сект православного походження.

Ключові слова: *Волинь – Житомирщина, сектантство, християни, духобори, молокани.*

Актуальність обраної для дослідження теми зумовлена тим, що вивчення особливостей обрядово–культової практики, віровчення, світоглядних орієнтирів сектантських громад православного походження, які займають певне місце у суспільно–релігійному житті сучасної України, сприятиме виробленню більш ефективнішої моделі державно–церковних відносин з урахуванням конфесійної специфіки того чи іншого регіону.

Проблема становить значний науковий інтерес. У вітчизняній історико–релігієзнавчій науці історія виникнення та розвитку православного сектантства належним чином відображена передусім у працях, присвячених періоду XVIII – початку XX ст. Меншою мірою досліджена діяльність сектантських громад за радянської доби 1950–1980–х рр. У порівнянні з історіографією, що стосується зазначених періодів, сектантський рух 1920–х рр. залишається практично недослідженим.

У цьому зв'язку постає завдання вирішення цієї наукової проблеми принаймні на регіональному рівні: висвітлити діяльність християн (хлистів), духоборів, молокан та ін. сектантських спільнот чи окремих груп, які існували на Волині–Житомирщині у 1920–х рр., показати сфери їхнього впливу та здійснити спробу їх ідентифікації.

На початку 1920–х рр. поширення раціоналістичного і містичного сектантства в Україні, крім німців–менонітів, відбувалось переважно за рахунок потенційно православного населення, що обумовлювалось низкою причин: відміна царського антисектантського законодавства, позбавлення православної церкви державної опіки, важке правове та матеріальне становище духовенства, широкі можливості у пошуках альтернативи (власного вираження духовних потреб). З іншого боку, і сектанти виявляли згуртованість, взаємодопомогу, фанатичну віру у правдивість їхнього вчення. Ці причини характерні для розвитку сектантського руху як загального поняття, до якого офіційна радянська статистика включала і протестантські громади (баптистів, адвентистів, євангельських християн та ін.), і секти православного походження (духоборів, толстовців та ін.), і громади містичного сектантства (хлистів, корніївців, скопців, мальованців та ін.).

Варто зауважити, що більшовицька влада впродовж 1920–х рр., попри її прагнення встановити тотальний контроль над суспільно–релігійним життям, так і не спромоглася виявити та ідентифікувати всі сектантські групи. Тому офіційні статистичні дані щодо кількості сектантів мають значні розбіжності. Так, у 1925 р., за одними даними, діяло 1578 громад (148627 чол.) сектантів, за іншими – 1349 громад (164564 чол.) [5, с. 126]. Прикметно, що навіть керівники найбільших протестантських об'єднань (баптистів, адвентистів, євангельських християн) не могли назвати точну кількість своїх послідовників. Загалом, за обрахунками середньостатистичних офіційних даних (беручи за основу 7 063 154 чол. – членів громад у 1925 р.), сектанти складали 2%. За дослідженням А. Киридон, яка оперувала приблизними даними одного партійного документу, станом на 1 січня 1928 р. кількість сектантів в Україні була 100 тис. чол., що від числа дорослого релігійного населення в 11 млн. чол. складало менше 1%. Серед найголовніших "сектантських огнищ" в документі фігурує Житомир (очевидно Волинський округ) із 4 тис. чол. сектантів [5, с. 172]. Це джерело, яке вказує на зменшення протестантських громад, на нашу думку, є сумнівним (у порівнянні з 1925 р. кількість євангельських християн і менонітів там подається удвічі меншою: відповідно – 67520 і понад 30 000, 42 875 і понад 20 000) [5, с. 126–127]. Між тим, насправді кількість і такого різкого падіння послідовників релігійних об'єднань, зокрема євангельських християн та мононітів впродовж періоду 1926–1927 рр., не відбувалося. Загалом сумнівна або надто приблизна статистика, яка зустрічається серед архівних матеріалів, характерна для обліку сектантських течій. Відомості про незареєстрованих членів сект надходили до місцевих органів влади, як правило, від представників низових партійних, комсомольських, безвірницьких осередків, котрі мало розумілись в особливостях віровчення чи обрядово–культової практики різних сектантських груп, часом не могли відрізнити православних від сектантів. У цьому зв'язку привертає увагу один звіт про кількість релігійних об'єднань в Троянівському районі Волинської губернії за 1923 р. У документі зазначалось, що "на території району розташовано: а) церков – 14, костелів – 1, молитовних будинків єврейської віри – 5, старообрядців – 2, лютеран – 1, баптистів – 1; б) всі здані в оренду; в) домових церков немає; г) закрито Тригірський монастир; д) українських автокефалістів і екзархистів немає" [6, с. 20]. Тобто доповідач не ототожнював автокефалістів та екзархистів із православним, які мали в районі 14 церков. Очевидно, ці невідомі для нього терміни він пов'язував із сектантством. Такі збирачі інформації зазвичай не розрізняли адвентистів сьомого і п'ятидесятників – суботників, часто називали "трясунами" однаково як п'ятидесятників воронаївського напрямку ("ногомийників"), так і християн або християн євангельської віри (пригунів) молоканського походження і т.п. Наприклад, у звіті про політичну та релігійну ситуацію в Малині, Овручі й Ушомирі 1927 р. йдеться про відношення баптистів і хлистів до місцевих виборів й наприкінці зазначається, що баптисти й трясуни не змогли домовитися щодо висунення спільної кандидатури [6, с. 49]. В іншому звіті – про підготовку до перевиборів рад в Любарському районі (грудень 1926 р.) – зазначалось, що "хлисти розпускають такі слухи, що буде кінець світу і Гордіївка погибне і Миколанчук "дракон советський" мав жинитися, але відклав день весілля і лише після того як світ не погиб – жинився" (орфографію збережено) [6, с. 47]. У цьому випадку також важко визначити: чи належав згаданий Миколанчук до хлистів, чи був членом секти "червонодраконщиків", чи автор звіту дав йому таку характеристику на власний розсуд? Отож, із подібних повідомлень скласти статистику сектантського руху було доволі проблематично, що зрештою відобразилось

в офіційних даних, наприклад в узагальненні – "хлисти, корніївці, хлистолобці" і т.п.

На Волині–Житомирщині сектантський рух, з–поміж двох десятків течій, які існували в Україні, був представлений переважно громадами чи групами християнського напрямку (хлистів, молокан, корніївців). В основі віровчення християн–хлистів лежало містичне уявлення про перевтілення Духа Святого в обраних людей – "хлистів", "пророків", "богородиць". Звідси – в літературі та офіційних документах позначення окремих хлистовських течій у більшості випадків походить від прізвищ духовних наставників (керівників) регіональних сектантських угруповань, хоча християни визнавали Біблію, але тлумачили її алегорично. Особливістю богослужіння були так звані радіння, під час яких віруючі співали молитви та влаштовували колективні танці, доводячи себе до екстазу, який сприймався як єднання із Духом Святим. Відсутність централізованого управління, уніфікованого віровчення, а також релігійні особливості суспільно–релігійного середовища, авторитаризм засновників та ін. фактори зумовлювали не тільки розпад християнства на різні течії (новоізраїльці, скобці, монтани, стрибуни, шалапути, мар'янівці, серафимівці та ін.), але й формування відмінних традицій в різних сектах – від заперечення інституту сім'ї та суворого аскетизму до викривлення сімейно–шлюбних відносин та збочень статевих стосунків під час радінь.

Духобори, які виникли в другій половині XVIII ст. із середовища християн–хлистів, відмовились від практики радінь (молитвенного екстазу) й у своєму віровченні перейшли до алегоричного раціоналізму. Вони розуміли "дух" як боротьбу (переконання), що просвітлює людський розум і допомагає розкрити істину, досягти морального вдосконалення. Тому духобори засуджували грубі вади: пияцтво, лінь, злодійство, брехню, злі помисли і побажання, натомість проповідували благочестя в думках і справах, милосердя і взаємодопомогу. Джерелом свого вчення духобори визнавали не Біблію, а псалми та вірші так званої Животної книги, які зберігались в усній передачі. Щоправда, значну частину Животної Книги складали вислови із Старого та Нового Заповітів, деякі православні молитви. Перебуваючи в релігійній опозиції щодо православної церкви, вони відкидали традиційну ієрархію й розуміли церкву не як об'єднання віруючих в одній громаді під спільним керівництвом, а як невидиму, розсіяну по цілому світу в різних релігійних громадах, до якої належать, крім духоборів, люди різних націй і віросповідань [7, с. 120]. Єдиним священиком і учителем вони вважали праведного Христа. У практичному житті на чолі духоборської громади стояв обраний вождь, який був одночасно і духовним наставником, і світським правителем [7, с. 120]. В окремих випадках деякі громади могли визнавати авторитет невидимо обраного Христом, на їхню думку, православного священика або ченця. Загалом духобори заперечували необхідність ікон, хрестів, мощів; дотримувались спрощеного богослужіння на протестантський лад – читали чи співали псалми, вірші, колективно сповідувались у гріхах [7, с. 125]. Система сімейно–шлюбних стосунків духоборів якісно відрізнялась від християнської: шлюб був природним союзом, заснованим на коханні; в духоборській сім'ї велика увага приділялася вихованню дітей; повторний шлюб допускався тільки у випадку смерті чоловіка чи дружини; жінка громади мала рівні права з чоловіком і була рівноправним учасником загальних зборів громади. В основі трудової етики духоборів лежав принцип прибуткової праці вільного господаря; нерентабельна праця вважалася заняттям підневільної людини [7, с. 129]. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. в Україну, насамперед в південно–східні губернії, разом з духоборами потрапляють молокани – сектанти християнської течії духовних християн. Вони відрізнялись від духоборів тим, що визнавали авторитет Біблії, церковну традицію до VI ст. (тобто до епохи Вселенських соборів), православне вчення про Трійцю, але відкидали передання, ікони, чернецтво, таїнство, причастя, водне хрещення, поділ їжі на скоромну і пісну. Молокани принципово не заперечували інститут церкви, але розуміли його як віруючу в Бога громаду на чолі з пресвітером і єпископом. Храми не визнавали. Богослужіння у них зводилось до читання Святого Письма та молитов. Соціальну базу молокан складали не тільки селяни, що було характерно для духоборів, але й купці, дрібна торгова буржуазія, міщани [7, с. 148]. Поступово молоканство розділилося на кілька окремих течій. Частина молокан повернулася до практики радінь (ці послідовники отримали назву пригуни), а інші створили власне вчення, засноване на тлумаченні апокаліпсису. У 80–х рр. XIX ст. виникла новомолоканська течія. Новомолокани (штундомолокани) визнавали таїнства хрещення (але немовлят), шлюбу, причастя; у віровченні вони наближались до баптизму, мали деякі лютеранські погляди. На початку XX ст. новомолокани називали себе "християнами євангельської віри, пресвітерянами", тому у багатьох випадках їх ототожнювали з баптистами або через практику радінь називали пригунами [6, с. 39].

Ці характеристики, властиві для християнства, духоборства і молоканства XVII – початку XX ст., дають можливість краще зрозуміти сутність сектантського руху 1920–х рр., оскільки відображена у тогочасних документах інформація про діяльність хлистів, духоборів і молокан є доволі суперечливою.

Насамперед, у багатьох звітах місцевих органів влади Волино–Житомирського району духобори і молокани ототожнюються з хлистами – "хлисти, мироносці", "хлисти–духобори", "хлисти–молокани" і т. п. Зокрема, в одному із них міститься наступна інформація: "...в селі Липники Лугінського району є 1 молокан, в дійсності хлист" [1, арк. 36]. У політзвіті секретаря Волинського губкому про релігійну ситуацію у Волинській губернії за січень–липень 1923 р. зазначалось, що однією з найбільш діяльних сект в губернії вважається секта хлистів–молокан під керівництвом "святих" Діда Корнія та Тітки Маланії з осідком у селі Мокренщина Черняхівського району. Ця секта нараховувала близько 3 тис. чол. і мала великий вплив серед місцевого населення. Секта складалася переважно із заможних селян (вступ до секти поєднувався із матеріальним внеском – 5 пудів пшениці). Щодо ставлення до радянської влади, то одні

дані вказували на її антирадянську діяльність, інші – на протилежну позицію: члени секти закликали селян підтримувати владу. Партійне керівництво було особливо стурбоване тим фактом, що секту хлистів відвідували молоді люди, комсомольці і навіть члени партії. Щоб виявити "справжню фізіономію" хлистів, до складу секти ввійшло кілька секретних ангентів [6, с. 15]. На жаль, результатів цієї агентурної роботи серед доступних архівних джерел віднайти не вдалося. Між тим, у боротьбі органом влади проти хлистів чи сектантства загалом, виконуючи завдання з дискримінації керівників сектантських громад, вдалося виявити минуле "святого" Діда Корнія: "...60 років, неграмотний, до 1907 р. займався дрібними крадіжками, син бідного селянина" [6, с. 14–15].

У лютому 1925 р. газета "Радянська Волинь" ототожнювала корніївців–хлистів з таємною сектою "червонодраконщиків" під керівництвом Каламорчука, який називав себе "богом". Члени цієї секти вважали за великий гріх мати дітей, які, на їхню думку, заважали людині досягти "благодаті". Дітей вони називали "червоними драконами", оскільки вбачали в них майбутніх більшовиків. Під впливом такого вчення в Черняхові член секти Цимбалюк забив 4–х своїх дітей. Проте сектознавець В. Бєлоліков вважав, що секта мала тісний зв'язок з мальованщиною Київської губернії.

У межах Коростенського округу найбільше було виявлено хлистів (мироносців) у Словечанському районі, зокрема в селах Петраші, Листвен, Антонівичі, Черевки, Лученки, Середня Рудня, Бігунь, Городець, Тхорін – у кожному по 9–13 чол. польського та українського населення. В Овруцькому районі громади хлистів діяли в селах Велика Чернігівка (15 чол.), Журбовичі (15 чол.), Гладковичі (12 чол.); в Народицькому районі місцеві органи влади зафіксували 40 чол. хлистів; в Малинському – 25 чол. (максимовців і корніївців в селах Мелені, Шершні, Харитонівка), в селі Норинську Лугінського району існувала група хлистів із 11 чол. [1, арк. 36].

У межах Бердичівського округу найбільше хлистів–духоборів було зосереджено в селах Гордіївка (100 чол.), Панасівка, Кириївка, Стрижівка [6, с. 47]. У звіті за вересень 1927 р. зазначалося, що ці сектанти діють в районі під керівництвом колишнього ченця [6, с. 46]. Хлисти–духобори Любарського району, особливо села Гордіївка, характеризувалися владою дуже негативно. В одній із партійних інструкцій 1928 р. під грифом "цілком таємно" зазначалося, що "діяльність хлистів спрямована на бойкот хлібозаготівлі, селянської позики, не визнання сільради як офіційного органу влади на селі". У ряді інших документів міститься інформація про категоричну відмову хлистів від участі у виборах . Так, хлисти в селах Гордіївка, Панасівка, Кирилівка, Стрижівка не приймали виборчих карток або відразу їх розривали [6, с. 47]. А в селі Велика Чернігівка Овруцького району хлисти повернули виборчі картки з однаковим написом: "прохаю позбавити мене голосу, тому що не бажаю брати участі у ваших зборах" [6, с. 49].

Хлисти–духобори Люберського району виявляли доволі не характерне для сектантів ставлення до православної церкви, що відображено, зокрема, у звіті секретаря комосередку села Липне за жовтень–грудень 1926 р. У документі йдеться про великий вплив місцевої старослов'янської громади на селян завдяки діяльності молодого і освіченого священика Михаїла (закінчив економічний та педагогічний технікуми), який мав велику підтримку з боку хлистів. Хлисти закликали селян району іти тільки до отця Михаїла, оскільки "це є дійсно посланнік христа, що це один такий послєдоватєль, яких більше не буде, тому необхідно вірити його словам" (орфографію збережено) [6, с. 46]. Секретар комосередку також повідомляв, що ця липненська громада планує організувати на Водохрещення великий обід біля церкви, на який має прибути велика кількість богомольців з різних сіл, і ця робота проводиться через сектантів – хлистів [6, с. 46].

Варто звернути увагу ще на один цікавий факт. Ряд документів вказують, з одного боку, на належність мироносців до хлистів, з іншого – на те, що окремі православні священики мали активну підтримку з боку так званих "кликуш–мироносців". Саме "кликуші" організовували жіночий рух на захист священиків сіл Глунощі та Пузирки Бердичівського округу [6, с. 40]. Наведені факти із практики хлистів Волино–Житомирського району певною мірою конкретизують характеристику христовірського сектанства, подану в одному з обіжників ЦК КП(б)У 1925 р.: "організаційно воно побудовано так, що має проповідників, організаторів, агітаторів, христів, богородиць, богів, за іменами яких загалом будується секта... Керівниками містичного сектантства на селі є кулацький елемент, пов'язаний з тихонівським духовенством і ченцями" [6, с. 27]. Водночас раціоналізоване сектантство православного походження (наприклад, духобори) закономірно тяжіло до обновленства, актив якого власне у Бердичівському окрузі належав до більш заможної частини середняцтва. Звичайно, це риси загальної тенденції. Позиція хлистів Любарського району лише підкреслює неоднозначність ситуації.

У межах Волинського округу молокани–корніївці, окрім Черняхівського району, про що вже зазначалось, найбільш компактно були зосереджені в селах Кручинець та Новопілля Пулинського району [6, с. 56]. Секта "трясунів" значний вплив мала в деяких селах Пулинського району, а особливо в селах Студениці та Шахворостівка Коростишівського району [6, с. 56].

За даними Коростенського окружного відділу ДПУ, станом на початок 1930 р. у цьому окрузі було близько 1500 "червонодраконщиків", які висловлювали своє негативне ставлення до радянської влади, говорили про гоніння на церкву з боку держави [6, с. 60]. В січні 1932 р. Словечанський районний відділ ДПУ виявив факти антибільшовицької агітації з боку членів секти "червонодраконщиків" – Антоніни Кураченко та вчительки О.М. Савченко, котрі відмовляли селян здавати хліб та пророкували близьку загибель "драконів – більшовиків" [6, с. 67].

Ймовірно, на Волині–Житомирщині проживали поодинокі послідовники інших сектантських течій, про що опосередковано вказують деякі джерела. Наприклад, у доповідній записці Волинської окружної інспектури народної освіти начальнику Волинського окружного відділу ДПУ від 1 березня 1926 р. (на його запит від 19.02.1926 р.) з–поміж всього іншого (йшлося про діяльність літературного гуртка "Клич") зазначалось,

що вчитель Й.І. Чеховський (керівник гуртка) російської трудової школи № 23 в Житомирі "з політичної точки зору – толстовець, його погляди суперечливі... відображають проповідництво неспротиву злу та богошукання" [4, с. 230]. Ця характеристика була написана на основі висновку Волинської губцензури про лекцію Й.І. Чеховського на тему "Монашки й сам чорт": "Автор проповідує... толстовство, змішує в одну купу і релігію, і науку... Такий підхід до аудиторії з точки зору політико–просвітницької роботи і розвитку наукового світогляду має – є ідеологічно несприйнятним" [4, с. 231]. Як бачимо, це джерело не дає чіткої відповіді: чи дійсно цей вчитель належав до секти толстовців? Подібних припущень щодо належності окремих осіб до тієї чи іншої секти в архівних матеріалах чимало, але вони не можуть слугувати у з'ясуванні питання кількісних показників сектантських течій. Тому, як справедливо зауважує А. Киридон, за таких обставин при визначенні чисельності окремих громад та їх представництва варто зважати на певну умовність показників [5, с. 130].

Цілком очевидно, що в нових соціально–економічних, соціокультурних і суспільно–релігійних реаліях 1920–х рр. "православне" сектантство традиційно християнського, духоборського, молоканського походження настільки трансформувалося і змішалося, що проблема ідентифікації різноманітних течій чи окремих груп, у тому числі й квазі–радикальних, їх класифікації, з'ясування їхнього ставлення до православної церкви та інших конфесій тощо, потребує окремого наукового дослідження. Разом з тим, можна констатувати, що на Волині–Житомирщині сектантський рух охопив частину сільського населення, а в окремих районах та селах мав значний вплив.

Список використаних джерел

1. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р–363. – Оп. 1. – Спр. 1273.

2. Там само. – Спр. 1267.

3. Жилюк С. Протестантський рух та Обновленська церква в Україні в 20–х рр. XX ст.: особливості міжконфесійних відносин // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип.5. – С. 103–114.

4. Єршова С. Історія школи № 23 м. Житомира // Роль краєзнавців в духовному збагаченні особи: Матеріали науково–практичної конференції. – Житомир, 1998. – С. 229–240.

5. Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930–х рр. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.

6. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30–х рр. XX ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С.І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 152 с.

7. Шугаєва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації: Монографія. – Рівне, 2007. – 320 с.

References

1. Derzhavnyj arhiv Zhytomyrs'koi' oblasti. – F. R–363. – Op. 1. – Spr. 1273.

2. Tam samo. – Spr. 1267.

3. Zhyljuk S. Protestants'kyj ruh ta Obnovlens'ka cerkva v Ukrai'ni v 20–h rr. XX st.: osoblyvosti mizhkonfesijnyh vidnosyn // Ukrai'na XX st.: kul'tura, ideologija, polityka. Zbirnyk statej. – K. : Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2001. – Vyp.5. – S. 103–114.

4. Jershova S. Istorija shkoly № 23 m. Zhytomyra // Rol' krajeznavciv v duhovnomu zbagachenni osoby: Materialy naukovo–praktychnoi' konferencii'. – Zhytomyr, 1998. – S. 229–240.

5. Kyrydon A. Chas vyprobuvannja: derzhava, cerkva, suspil'stvo v radjans'kij Ukrai'ni 1917–1930–h rr. – Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky, 2005. – 384 s.

6. Chervonyj teror proty duhovenstva i virujuchyh na Shidnij Volyni (Zhytomyrshhyni) u 20–30–h rr. XX st. Arhivni dokumenty ta materialy / Uporjadnyk S.I. Zhyljuk. – Rivne: Volyns'ki oberegy, 2003. – 152 s.

7. Shugajeva L. Pravoslavne sektantstvo v Ukrai'ni: osoblyvosti transformacii': Monografija. – Rivne, 2007. – 320 s.

Bernatsky V. R., *graduate student of the history of Ukraine, Rivne State Humanitarian University (Ukraine, Rivne), viktorbernatskiy@mail.ru*

Orthodox–sectarian movement in Volyn and Zhytomir regions 20–ies of XX century under the Bolshevik regime

The article deals with sectarian movement development in conditions of Bolshevist regime in 1920th in Volyn and Zhytomir regions, the identification of different sects according to the doctrines and cultic practice.

Keywords: *Volyn region, Zhytomir region, sectarianism, hrystoviry, molokany.*

Бернацкий В. Р., *аспирант кафедры истории Украины, Ровенский государственный гуманитарный университет (Украина, Ровно), viktorbernatskiy@mail.ru*

Православно–сектантские движения на Волыни – Житомирщине 20–х годов XX века в условиях большевистского режима

Отображено развитие сектантского движения на Волыне – Житомирщине в условиях большевистского режима 1920–х гг., сделано попытку идентификации разных по вероучению и обрядо–культовой практике сект православного происхождения.

Ключевые слова: *Волынь – Житомирщина, сектанство, христоверы, духоборы, молоканы.*

* * *

УДК 94(477)"19":631.3

Кулікова Т. О.
пошукувач, Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси), anicid2012@ukr.net

ХІД РЕОРГАНІЗАЦІЇ МТС ТА РЕАЛІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕМОНТНО–ТЕХНІЧНИХ СТАНЦІЙ В УКРАЇНІ

Висвітлено особливості проведення реформи МТС в Україні наприкінці 1950–х років. Вказано на проблеми, які виникали в сільському господарстві в контексті її реалізації. Розкрита діяльність РТС в першій половині 1960–х років.

Ключові слова: *МТС, РТС, реорганізація, сільськогосподарська техніка.*

Після прийняття в кінці березня 1958 року Верховною Радою СРСР закону "Про подальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію машино–тракторних станцій" в країні доволі оперативно розпочалося втілення в життя основних його положень. Як наслідок, техніка передавалась колгоспам, МТС ліквідовувались, а замість них створювались РТС, але при цьому в деяких колгоспах виникали проблеми з викупом техніки, адже вони не володіли достатніми фінансовими ресурсами. Крім того, після ліквідації МТС в колгоспах виникали проблеми з обслуговуванням нової техніки та кадровим забезпеченням.

Показати хід реорганізації МТС та особливості функціонування РТС наприкінці 1950–х – в першій половині 1960–х років.

Окремі питання матеріально–технічного забезпечення сільського господарства Української РСР в 50–х – першій половині 60–х років минулого століття знайшли своє відображення в працях по сільському господарству загального характеру. Деякі аспекти даної проблематики знаходять своє поверхове відображення в загальних працях присвячених вивченню аграрної історії України. Серед них зокрема можна відмітити

"Новітню аграрну історію України" О.М. Завальнюка [5]. В своїй монографії П.Г. Гайдуцький [2] аналізує історичний досвід діяльності подібних МТС та РТС підприємств в минулому. Цікаве висвітлення даної проблематики можна знайти в працях багатьох істориків, таких як, П.С. Костик [13]; С.С. Падалка [18].

Передбачена реорганізацією передача техніки колгоспам розпочалася ще до прийняття згаданого закону. На початку березня 1958 р. в Києві відбулася представницька нарада, на якій розглядалися питання майбутньої реорганізації. З огляду на відсутність затвердженого порядку і умов продажу техніки, на нараді було прийнято відповідні рішення про порядок передачі сільськогосподарських машин із МТС в колгоспи, що і поклало початок процесу реорганізації в УРСР. Фактично не маючи ще визначених цін на техніку та розробленого порядку її продажу господарствам колгоспи вже почали отримувати її в своє користування, а кошти вони мали сплатити після прийняття відповідних рішень [11, с. 70].

Лише після прийняття інструкції Міністерства сільського господарства і Міністерства фінансів СРСР "Про порядок та умови продажу колгоспам тракторів, сільськогосподарських машин і механізмів, що належать МТС", в Україні розпочався реальний продаж техніки. В березні–квітні 1958 р. для його проведення в кожному районі створювалися спеціальні комісії. Вони відповідали за надання техніці МТС належного стану, за раціональний розподіл звільненої обслуги механізмів та спеціалістів, правильну оцінку вартості тракторів та іншої техніки. Оціночними комісіями визначався технічний стан тракторів та машин, відсоток їх зносу.

В інформації сільськогосподарського відділу ЦК КПУ за 1958 р. містяться дані про хід реорганізації МТС на місцях станом на кінець березня 1958 р. Так, у Сумській області налічувалося 659 колгоспів, з них прийняли техніку від МТС – 181, що складало 27,4%. Темпи передачі були повільні, робота організована незадовільно, техніка передавалася невідремонтованою. У Хмельницькій області процес передачі проходив організованіше. З 836 колгоспів прийняв техніку 501. Однак з 68 МТС області повністю її передали лише 6. З Харківщини повідомляли, що з 747 колгоспів області прийняли техніку 426, всього ж купували техніку 699 господарств, а для інших 48 зберігався попередній порядок обслуговування, тобто через МТС [15, с. 134]. Отже, процес передачі техніки колгоспам проходив досить нерівномірно. Лише в 13 областях УРСР техніку прийняли всі колгоспи республіки. 662 економічно слабкі колгоспи не мали фінансових можливостей для придбання техніки, тому вони повинні були обслуговуватись тими МТС, які продовжували функціонувати, або ж новостворюваними РТС (ремонтно–тракторними станціями).

Реорганізація повинна була проводитися, як зазначалося, в законі "Про дальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію машино–тракторних станцій", поступово. Однак у її практичному здійсненні (аж ніяк не за ініціативою колгоспників), була допущена поспішність. Незважаючи на заклики до обережності, її провели протягом одного року зразу ж по всій території країни і по всіх господарствах одночасно. Результат виявився негативним. Колгоспи потрапили у важке матеріально–фінансове становище. Відповідно знижувалася оплата праці, ускладнювалася виплата на трудодні [6, с. 16].

У постанові комісії по сільському господарству Верховної Ради УРСР від 10 червня 1958 р. "Про хід реорганізації МТС" вказувалося, що на кінець травня 1958 р. з 12928 колгоспів, які "виявили бажання" купити сільськогосподарську техніку, оформили купівлю техніки відповідними актами 12613 господарств [7, с. 416].

Проте, варто відмітити, що і без того невисокі темпи передачі техніки колгоспам часто гальмувалися роботою і самих комісій. В ряді областей мали місце серйозні порушення, які стосувалися завищення відсотку зносу машин. Якщо в Кримській області знос проданих машин визначався в 22%, в Харківській – 23,8%, Чернігівській і Житомирській – 26,5%, то у Волинській області – 38% у Сумській – 37%, Київській – 35%, Чернівецькій і Закарпатській – 35,9%. При середньому показнику по Україні 28,6%. З метою ліквідації подібних порушень в ці області відряджалися спеціалісти для з'ясування причин завищення та надання експертної допомоги. Мали місце зволікання та затрати суто організаційного характеру.

Їх причина полягає в тому, що Головсільгоспостач Міністерства сільського господарства давав неправильні вказівки щодо продажних цін. Так, він вказував неправильні ціни на трактори ДТ–54, КДП–35Ц "Універсал" та інші машини, що різнилися від існуючих прейскурантів, більше того, наполягали на їх затвердженні [18, с. 112].

У більшості випадків продаж техніки проводився у відповідності з встановленим порядком. Однак виявилося і багато порушень. Так, в Бориспільській МТС Київської області траплялися випадки продажу тракторів за цінами, меншими, ніж ті, що встановлювали перед продажем і на нові машини – встановлювали завищений відсоток зносу. Велико–Мостівська МТС Львівської області продавала колгоспам не відремонтовані сівалки і 7 зернових комбайнів [15, с. 53].

Найбільш інтенсивний продаж машин відбувався протягом другого кварталу 1958 р. На кінець року він був вже практично завершений. У цей період більшість колгоспів, особливо економічно слабких, укрупнювалися. З 1 січня по 1 травня 1958 рік в Україні укрупнено 975 колгоспів. Крім того, із числа відстаючих господарств передбачалося: перетворити в радгоспи – 31 колгосп та приєднати до них – 46, передати лісгоспам та іншим організаціям – 43 колгоспи і реорганізувати в промислові артілі 2 колгоспи, таким чином, в республіці залишилося 135900 колгоспи. З них 12928 – прийняли техніку МТС, що склало 95%. Початкова балансова вартість прийнятої колгоспами техніки складав 5,4 млрд. крб. (в старому масштабі цін) або 72% балансової вартості існуючої в МТС техніки [13, с. 47].

Потрібно відзначити, що в 1958 році в республіці залишилося 713 колгоспів, в основному економічно слабких, які не викупили техніку. Для обслуговування вказаних колгоспів було залишено без реорганізації 41 МТС, крім того на 57 РТС виконували функції МТС. Найбільше колгоспів, які не придбали техніку було, в

гірських областях, де їх нараховується більше 200: Рівненська область – 98, Станіславська – 54, Волинська – 54, Дрогобицька – 34 [15, с. 3].

Залишаючи певну частину МТС, передбачалося що вони допоможуть колгоспам подолати своє відставання і через 1–2 роки колгоспи зможуть придбати техніку. Однак, в зв'язку з відміною натуральної оплати за роботу МТС і переходом на грошову оплату, колгоспи Полісся і Західних областей УРСР, які не придбали техніку, опинилися в більш невигідному становищі, ніж були раніше. Пояснюється це тим, що раніше ставки натуроплати були диференційованими по районах республіки і встановлювалися незалежно від затрат держави на тракторні роботи. Тепер, в зв'язку, з грошовою оплатою колгоспи Полісся і Західних областей повинні були платити за виконані роботи по їх собівартості, тобто значно більше ніж раніш коштувала натуроплата [15, с. 4].

Так, наприклад, в Червоному районі, Сумської області, було залишено 2 МТС – Есманську та Вільно–Слобідську. В 1957 році в колгоспах зони діяльності цих МТС було виконано механізованих робіт 160 тис. га умовної оранки, за які колгоспи здали натуроплату на суму 3985 тис. крб. (за цінами 1958 року). За такий же обсяг механізованих робіт колгоспи Червоного району в 1958 році мали вже сплатити на 1901 тис. крб. більше в порівнянні з 1957 роком. Розрахунки показують, що якби колгоспи Червоного району придбали техніку то їх витрати склали б 4894 тис. крб. або близько на 1 млн. крб. менше ніж вони заплатять за роботи МТС в 1958 році. Таке ж становище в зоні діяльності Холменської МТС, Чернігівської області де різниця в оплаті механізованих робіт в 1958 році складатиме більше 700 тис. крб. у порівнянні з 1957 роком [15, с. 5].

Як видно з наведених прикладів, колгоспи, які в 1958 році обслуговувалися МТС, опинилися в доволі невигідному становищі у порівнянні з колгоспами, які придбали техніку. Таке економічне "стимулювання" сприяло тому, що колгоспи, які ще не мали власної сільськогосподарської техніки, були вимушені звертатися в районні, обласні і республіканські органи з проханням продати їм техніку вже в 1958 році.

Загалом на кінець 1958 року колгоспи купили в МТС 108,4 тис. тракторів, 42,7 тис. зернозбиральних комбайнів, багато іншої сільськогосподарської техніки. Частина господарств розрахувалася за придбану техніку власними коштами. Економічно слабкі колгоспи отримали державні кредити. З МТС в колгоспи за цей час перейшло працювати більше 300 тис. трактористів та комбайнерів. У 1960 році продаж техніки колгоспам завершився. Держава реалізувала колгоспам 660 тис. тракторів, 300 тис. зернових комбайнів [16, с. 91]. Однак незабаром були підвищені ціни на техніку, запасні частини та паливно–мастильні матеріали, що поставило колгоспи в досить скрутне фінансове становище. Щойно розрахувавшись за придбану техніку, вони знову витрачали немалі кошти на ремонт придбаних машин, їх обслуговування та експлуатацію. Це негативно позначилося на бюджетах більшості господарств.

Найскладнішою була проблема розрахунків колгоспів за придбану техніку. Якщо деякі "колгоспи–мільйонери" і здобули вигоду від цієї реформи, то бідні господарства, яких була абсолютна більшість, потрапили у складне становище. Так, за планом, передбаченим законом, колгоспи мали поступово розраховуватися за придбану техніку аж до 1963 р. Причому плата в 1958 р. повинна була становити 1095 млн. крб., 1959 р. – 1061 млн. крб., 1960 – 759 млн. крб., 1961–1963 рр. – 309 млн. крб. Але ці терміни не виконувалися. На середину 1958 р. було внесено в банк за придбану техніку лише 269 млн. крб. [1, с. 17].

Відповідно до постанови Ради міністрів СРСР від 10 жовтня 1958 р., раніше встановлені терміни внесення плати колгоспами за придбану техніку були переглянуті, оскільки вважалося, що високий урожай 1958 р. дасть змогу збільшити розміри платежів і скоротити термін кінцевих розрахунків колгоспів з державою. До того ж, грудневий 1958 р. пленум ЦК КПРС відмітив недоцільність подальшого існування МТС, що мало прискорити перехід техніки до колгоспів. У його постанові пропонувалося місцевим партійним і радянським органам "у найближчий час завершити роботу по реорганізації МТС" [3, с. 47].

Відповідно розмір платежів на 1958 р. був збільшений ще на 405 млн. крб. Загалом у 1958 р. колгоспи заплатили 2082,8 млн. крб., що складало 48,5% від загальної вартості придбаної техніки. Із будівель, звільнених у зв'язку з реорганізацією, колгоспам було продано 34 майстерні і 423 інших приміщень [5, с. 10].

Витративши значні кошти на придбання нерідко застарілої техніки в МТС, колгоспи не мали можливостей придбати нову техніку. Борги колгоспів банкам СРСР за викуплену сільськогосподарську техніку досягли в 1961 р. більше 2 млрд. крб. [9, с. 145].

Наміри М.Хрущова радикально змінити становище селянства не привели до позитивних наслідків. Багато колгоспів опинилися у важкому фінансовому становищі, оскільки техніка, яку вони вимушені були викуповувати, продавалася їм за новими оптовими цінами, які значно перевищували державні, за якими техніку в свій час отримували машинно–тракторні станції.

Був ще один досить суттєвий фактор, який застосовувала державна машина під час викуповування техніки в МТС. Він полягав у тому, що у зв'язку з відсутністю в господарствах інструкції Міністерства сільського господарства і Міністерства фінансів про порядок і умови продажу тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, оцінювання їх вартості відбулося в ряді областей республіки після продажу техніки колгоспам. Фактично розцінки на придбану техніку прийшли тоді, коли техніка була вже передана колгоспам. Це внесло дезорганізацію в стосунки між державою і колгоспами [2, с. 165].

Так, у Житомирській області оцінювання вартості проданої техніки було орієнтовним, тобто тільки наближеним. Із 64 МТС у РТС було реорганізовано на Житомирщині 60 і 4 МТС (Олевська, Потіївська № 2, Мархлевська і Городненська) були залишені в звичному статусі. Із 727 колгоспів області, які придбали техніку, за неї розрахувались лише 63 колгоспи, що становило 8,6% [9, с. 144].

На Вінниччині кілька разів змінювали ціни на техніку, яку вже передали колгоспам. На більшість сільськогосподарської техніки були відсутні технічні паспорти. У Хмельницькій області на початок літа 1958 р. із 858 колгоспів повністю оплатили придбану техніку лише 18 господарств.

У Кіровоградській області 69 МТС продали техніку 529 колгоспам. Але в області не було жодного колгоспу, який би повністю оплатив вартість техніки, і не було господарств, які давали б зобов'язання в 1958 р. оплатити куплену техніку. У Станіславській області техніку придбали 320 колгоспів із 418, а повністю за неї розрахувалось лише 16 [9, с. 144].

На липень 1959 р. у республіці повністю розраховувалися за придбану в МТС техніку всього лише близько 1500 господарств, що становило трохи більше 10% [8, с. 227].

Також потрібно відмітити, що в умовах екстенсивного ведення сільського господарства зростання продуктивності праці прямо пов'язане із зростанням капіталовкладень. Але наприкінці 1950–х – початку 1960–х рр. їх обсяг не лише не зріс, але й навіть зменшився. Продавши трактори й сільськогосподарську техніку колгоспам, держава включила їх вартість до складу капіталовкладень у сільське господарство на 1958 р., при цьому сумарна кількість техніки не зросла, а колгоспи опинились під тягарем значних боргів державі [5, с. 113].

Як вже згадувалося вище, створені комісії під час реорганізації МТС мали займатися і вирішенням кадрового питання. Саме на них покладалося завдання раціонального розподілу звільнених кадрів механізаторів та спеціалістів. Радянською владою з цього приводу декларувалося, що оплата праці механізаторів в колгоспах не повинна була бути нижчою, ніж вона була в МТС.

Проте, негайна й обов'язкова ліквідація МТС сприяла масовому від'їзду до міста абсолютної більшості спеціалістів МТС, які боялися втратити статус і бути прирівняними до колгоспників. У результаті нерідко спостерігався вихід із ладу обладнання, яке залишилося без кваліфікованого обслуговування. Негативні наслідки цих заходів відбивалися також і на втраті механізаторських кадрів, які до цього перебували в МТС. Замість того, щоб переходити до колгоспу, вони різними шляхами знаходили роботу в районних центрах, містах, аби лише не йти до колгоспу [10, с. 103].

Сільське господарство втратило половину механізаторів. Заводи сільського машинобудування втратили стійкий внутрішній ринок і вимушені були зменшити виробництво. Експлуатація техніки колгоспами різко погіршилася через недостатньо кваліфіковане обслуговування [10, с. 103].

У зв'язку з передачею техніки господарствам, значно зросла роль колгоспного керівництва. Від них вимагалося більше організаторських здібностей, глибших знань з агротехніки і механізації. Між тим, ще багато голів колгоспів, завідуючих фермами, бригадирів не мали спеціальної освіти. Більшість з них, маючи виробничий досвід, добре виконували свої обов'язки, проте для вирішення окремих складних питань сільськогосподарського виробництва у них не вистачало спеціальних знань, що негативно позначалося на організації ремонту та догляду за технікою [4, с. 28].

Замість машино–тракторних станцій в селах утворювалися ремонтно–технічні станції (РТС). На них покладалося завдання забезпечити ремонт тракторів та інших машин, технічне обслуговування колгоспів, постачання колгоспам (шляхом продажу) нової техніки, запасних частин, пального, добрив, отрутохімікатів та інших матеріалів. До основної компетенції РТС було також зараховано організацію прокату тих машин, яких колгоспи не мали; виконання окремих видів спеціалізованих робіт; надання допомоги колгоспам по впровадженню у виробництво нової техніки, досягнень науки та передового досвіду з утриманням та використанням машинно–тракторного парку; підвищення кваліфікації механізаторських кадрів [4, с. 10].

Реально ж МТС частіше всього просто ліквідовували, і колгоспам, які не мали жодного обладнання, доводилося своїми силами нашвидкуруч завершувати ремонт і підготовку техніки до сівби. Штат працівників на одну РТС затверджувався в кількості 23 осіб, а у відділеннях – усього 10 осіб.

На осінь 1959 р. у республіці діяло 658 ремонтно–технічних станцій і 457 відділень РТС, що в цілому дало зменшення виробничих потужностей на 19%. З числа ліквідованих МТС техніку було продано 113 колгоспам і 135 передано (зазначимо, передано, а не продано) радгоспам та іншим державним організаціям [14, с. 38].

З перших днів існування РТС колгоспи відразу ж зіткнулися з проблемами. На погляд бригадира тракторної бригади О.Чупеєва з колгоспу "40 років Жовтня" Київської області "РТС поки ще не схожі на підприємства, де можна придбати запасні частини і матеріали, контролю над забезпеченням ними колгоспів також немає" [17, с. 90]. "Новостворена Кіровська РТС відірвана від тракторних бригад, не цікавиться справами колгоспу", – скаржився на роботу РТС бригадир тракторної бригади В. Мельниченко з колгоспу "Україна", що на Кіровоградщині [17, с. 90].

Слід при цьому відзначити, що й самі керівники господарств, і спеціалісти в 1958 році ще не пристосувалися до роботи в нових умовах і не часто не справлялися з покладеними на них завданнями. Директори, головні інженери і інші спеціалісти таких РТС, передавши техніку колгоспам, обмежилися лише виконанням ремонтних робіт в майстернях по ремонту і технічному обслуговуванню машинно–тракторного парку колгоспів. Самі ж в тракторних бригадах і в колгоспах не бували і не надавали їм допомоги в організації праці, правильному використанню машино–тракторного парку. В ряді випадків директори РТС навіть не турбувалися про те, щоб своєчасно виявити об'єми ремонтних робіт, які потрібно було виконувати для колгоспів і інших організацій з тим, щоб майстерні РТС були б повністю завантажені протягом всього року [15, с. 55].

Перевіркою Новоград–Волинської, Попельнянської і Любарської РТС Житомирської області було встановлено, що в тракторних бригадах зони діяльності цих РТС, плани–графіки технічного догляду і ремонту машин відсутні, виробничі завдання по майстернях РТС також не було складено, не було графіків ремонту

комбайнів. Запасні частини колгоспам відпускалися по заявках без всякого контролю, технічний догляд за тракторами проводився самими механізаторами на польовому стані без допомоги і контролю з боку спеціалістів РТС.

В результаті цього, в тракторних бригадах колгоспу "Перше травня" Попельнянського району технічний догляд тракторів КДП–35 проводився на польовому стані бригади на відкритій площадці. При цьому було проведено розбір двигуна, заміна поршневої групи і інші роботи, які потребують виконання їх лише в закритих приміщеннях. Це призводило до низької якості робіт, підвищення витрат запасних частин і передчасному виходу з ладу машин [15, с. 56].

Так, в колгоспах зони діяльності Попельнянської РТС у квітні 1957 року було витрачено на 1 га умовної оранки запасних частин на 75 коп., а в 1958 році за цей же період – на 1 крб. 19 коп., а в окремих колгоспах витрати запасних частин досягли навіть 2 крб. на 1 га умовної оранки [15, с. 56].

В колгоспі ім. Енгельса цієї ж РТС було 9 тракторів, однак використовувалися вони дуже погано. Причина цього – колгосп не забезпечений кадрами механізації, а РТС не надала йому допомогу в їх підготовці [15, с. 57].

Реорганізація МТС і продаж техніки колгоспам відкрили широкий простір для високопродуктивного використання тракторів, комбайнів та інших машин, подальшого розвитку сільського господарства і зміцнення колгоспів. В господарствах, в яких вдалося в стислі строки налагодити високопродуктивне використання сільськогосподарської техніки, її ремонту та технічного догляду за нею сприяли тому, що польові роботи в цих господарствах проводилися в більш стислі строки і на більш високому агро–технічному рівні, ніж за часів існування МТС [18, с. 201].

Так, в колгоспі ім. Леніна Жовтневого району Миколаївської області, де голова колгоспу герой Соціалістичної праці тов. С.Д. Танченко, було 20 тракторів. Всі вони були в хорошому технічному стані. Під час проведення посіву соняшнику не було жодного випадку простою тракторів по технічних неполадках, в той час коли в 1957 році по цій причині простояло близько 30% тракторів. Правильне використання тракторів дало можливість скоротити строки посіву і поліпшити якість передпосівного обробітку ґрунту [18, с. 202].

Колгоспи Будьонівського району Сталінської області весняні польові роботи в 1958 році проводили більш організовано, ніж в минулому, посів зернових культур закінчився за 3–4 дні. Механізатори, як правило, перевиконували змінні норми виробітку. В колгоспах "Дружба" і "Зоря комунізму" трактористи під час посіву колоскових культур виконували по півтори норми. Таких прикладів можна навести безліч [18, с. 202].

Висновки. Таким чином, колгоспи внаслідок реорганізації, отримавши досить значну в порівнянні з минулим, свободу дій, все ж справжніми господарями на землі не стали. Міцний ланцюг, що ставив їх в залежність від директивних органів, так і не був розірваний. Механізм, за допомогою якого держава без особливих проблем отримувала від колгоспів всі потрібні ресурси, продовжував активно функціонувати. Зберігалося головне – володіння монопольним правом на матеріально–технічне постачання колгоспів та на державне замовлення продукції, що ними вироблялась. Це, як і раніше, давало змогу державі на свій розсуд розпоряджатися колгоспною продукцією і диктувати їм свої умови.

Об'єктивний аналіз дає підстави стверджувати, що продаж техніки колгоспам мав як позитивну, так і негативну сторони. Якщо говорити про "слабкі місця", то до них варто було б віднести ту обставину, що перед частиною колгоспів негайно постала проблема погашення кредитів, отриманих для придбання техніки. Адже ні для кого не було секретом, що безболісно розрахуватися за неї могли далеко не всі господарства. Погашення боргу вимагало жорсткої економії, в тому числі на оплаті праці, що привело до помітного зниження оплати трудодня. Економічні стимули праці, які запрацювали після вересня 1953 р., пригасли. Авральний хід реорганізації спонукав також появу чисельних зловживань (завищення ціни на техніку, продаж не відремонтованих машин тощо).

Необхідно також враховувати важливі соціально–демографічні процеси. Село поповнилося армією відносно молодих механізаторів, що, безумовно, якісно поліпшувало структуру сільського населення. Однак варто також зауважити, що цей захід привів і до певного відпливу з села найбільш освіченої, кваліфікованої, а отже продуктивної робочої сили – молоді віком 20–29 років. Інтенсивно покидали село так потрібні йому механізатори, які могли розраховувати на успішну адаптацію в місті, більш високі заробітки та подальший соціальний ріст. Склалася парадоксальна ситуація: підготовка механізаторських кадрів на селі стала, в деякій мірі, формою підготовки їх до переселення в місто.

Сама ж реорганізація МТС була проведена швидко, вольовим методом, зразу по всій території колишнього СРСР, по всіх господарствах. На протязі всього трьох місяців після прийняття постанови більша частина МТС була ліквідована.

Список використаних джерел

1. Выцлан М.А. Историческая роль МТС в создании и развитии колхозного строя // История СССР / М.А. Выцлан. – 1978. – № 2. – С. 67–79.

2. Гайдамацький П.І. Відродження МТС / П.І. Гайдамацький, М.І. Лобас. – К. : Поліграфкнига, 1997. – 224 с.

3. Докладные записки и информации обкомов КП Украины – об изучении и обслуживании решений Пленума ЦК и тезисов доклада тов. Н.С. Хрущёва "О дальнейшем развитии колхозного строя и реорганизации машинно–тракторных станций", о потребности подготовки механизаторских кадров для колхозов. – ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 31. – Спр. 1010 (06.03–10.09.1959). – 151 арк.

4. Докладные записки и справки сельхозотдела ЦК, обкомов КП Украины, об организации лугомелиоративных, ремонтно–технических и реорганизацию машинно–тракторных станций, об оплате техники колхозами.

5. Завальнюк О.М. Новітня аграрна історія України / О.М. Завальнюк, І.В. Рибак. – Кам'янець–Подільський : Абетка–Нова, 2004. – 240 с.

6. Информации, справки, письма обкомов и райкомов партии, Укрсельхозтехники, Главного управления совхозов при Совете Министров УССР, совнархозов, колхозов совхозов по вопросам завоза запасных частей к сельхозмашинам, строительных материалов, обеспечения автотранспортом, внедрения комплексной механизации сельскохозяйственных процессов (1962–1964 гг.). – ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 80. – Спр. 1298. – 211 арк.

7. История колхозного права: Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР 1917–1958 гг.: в 2 т. – М. : Госюриздат, 1958–1959 гг. – Т.2 (1917–1958). – 1959. – 539 с.

8. Історія селянства Української РСР: в 2 т. – К. : Наукова думка, 1967. – Від Великого Жовтня до наших днів. – Т.2. – 534 с.

9. Карташов Р.Н. Развитие сельского хозяйства СССР после сентябрьского Пленума ЦК КПСС (1953) // Вопросы истории / Р.Н. Карташов. – 1957. – № 11. – С. 48–64.

10. Климов П.И. Колхозная деревня после сентябрьского Пленума ЦК КПСС (1953–1958) // История СССР / П.И. Климов. – 1959. – № 2. – С. 34–53.

11. Конкин Ю.А. Экономика ремонта сельскохозяйственной техники / Ю.А. Конкин. – М. : Агропромиздат, 1990. – 365 с.

12. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки сельхозотдела ЦК КП Украины, письма, постановления обкомов КП Украины и других организаций – об обеспечении сельскохозяйственных машинами, о работе автотранспорта на вывозке сахарной свеклы, об оказании помощи колхозам, пострадавшим от градобоя, бурь и другим вопросам. – ЦДАГО України. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 24. – Спр. 5312 (18.2–30.12.1961). – 44 арк.

13. Костик П.С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально–технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939–1975 рр.) / П.С. Костик. – Львів: Вища школа, 1980. – 236 с.

14. Кутафьев А.Г. МТС – решающая сила колхозного движения России / А.Г. Кутафьев. – М. : "Наука", 1956.

15. Кучумов П.С. Механизация и электрификация сельского хозяйства СССР. Машинно–тракторные станции и их роль в подъеме колхозного производства / П.С. Кучумов. – М. : Из–дво Министерства сельского хозяйства СССР, 1951 – 40 с.

16. Ольшевская Г.К. Реорганизация МТС и колхозы в 1958–1961 гг. // Ист. записки / Г.К. Ольшевская. – М., 1986. – Т.114. – С. 5–47.

17. Отчёт УННИМЭСХИ и его станций за 1962 год. – ЦДАВО України. – Ф. 27. Министерство сельского хозяйства. – Оп. 20. – Спр. 243. – 215 арк.

18. Падалка С.С. Україна 60–х – 90–х років XX ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності) / С.С. Падалка. – К. : Ін–т історії України, 2000. – 390 с.

References

1. Vyclan M.A. Istoricheskaja rol' MTS v sozdanii i razvitii kolhoznogo stroja // Istorija SSSR / M.A. Vyclan. – 1978. – № 2. – S. 67–79.

2. Gajdamac'kyj P.I. Vidrodzhennja MTS / P.I. Gajdamac'kyj, M.I. Lobas. – K. : Poligrafknyga, 1997. – 224 s.

3. Dokladnye zapiski i informacii obkomov KP Ukrainy – ob izuchenii i obsluzhivanii reshenij Plenuma CK i tezisov doklada tov. N.S. Hrushhjova "O dal'nejshem razvitii kolhoznogo stroja i reorganizacii mashinno–traktornyh stancij", o potrebnosti podgotovki mehanizatorskih kadrov dlja kolhozov. – CDAGO Ukrai'ny. – F. 1. CK KPU. – Op. 31. – Spr. 1010 (06.03–10.09.1959). – 151 ark.

4. Dokladnye zapiski i spravki sel'hozotdela CK, obkomov KP Ukrainy, ob organizacii lugomeliorativnyh, remontno–tehnicheskih i reorganizaciju mashinno–traktornyh stancij, ob oplate tehniki kolhozami.

5. Zaval'njuk O.M. Novitnja agrarna istorija Ukrai'ny / O.M. Zaval'njuk, I.V. Rybak. – Kam'janec'–Podil's'kyj: Abetka–Nova, 2004. – 240 s.

6. Informacii, spravki, pis'ma obkomov i rajkomov partii, Ukrsel'hoztehniki, Glavnogo upravlenija sovhozov pri Sovete Ministrov USSR, sovnarhozov, kolhozov sovhozov po voprosam zavoza zapasnyh chastej k sel'hozmashinam, stroitel'nyh materialov, obespechenija avtotransportom, vnedrenija kompleksnoj mehanizacii sel'skohozjajstvennyh processov (1962–1964 gg.). – CDAGO Ukrai'ny. – F. 1. CK KPU. – Op. 80. – Spr. 1298. – 211 ark.

7. Istorija kolhoznogo prava: Sbornik zakonodatel'nyh materialov SSSR i RSFSR 1917–1958 gg.: v 2 t. – M. : Gosjurizdat, 1958–1959 gg. – T. 2 (1917–1958). – 1959. – 539 s.

8. Istorija seljanstva Ukrai'ns'koi' RSR: v 2 t. – K. : Naukova dumka, 1967. – Vid Velykogo Zhovtnja do nashyh dniv. – T. 2. – 534 s.

9. Kartashov R.N. Razvitie sel'skogo hozjajstva SSSR posle sentjabr'skogo Plenuma CK KPSS (1953) // Voprosy istorii / R.N. Kartashov. – 1957. – № 11. – S. 48–64.

10. Klimov P.I. Kolhoznaja derevnja posle sentjabr'skogo Plenuma CK KPSS (1953–1958) // Istorija SSSR / P.I. Klimov. – 1959. – № 2. – S. 34–53.

11. Konkin Ju.A. Jekonomika remonta sel'skohozjajstvennoj tehniki / Ju.A. Konkin. – M. : Agropromizdat, 1990. – 365 s.

12. Kopii ishodjashhih pisem v CK KPSS, spravki sel'hozotdela CK KP Ukrainy, pis'ma, postanovlenija obkomov KP Ukrainy i drugih organizacij – ob obespechenii sel'skohozjajstvennyh mashinami, o rabote avtotransporta na vyvozke saharnoj svekly, ob okazanii pomoshhi kolhozam, postradavshim ot gradoboja, bur' i drugim voprosam. – CDAGO Ukrai'ny. – F. 1. CK KPU. – Op. 24. – Spr. 5312 (18.2–30.12.1961). – 44 ark.

13. Kostyk P.S. U borot'bi za tehnichne osnashhennja sil's'kogo gospodarstva: dijal'nist' Kompartii' Ukrai'ny po stvorennju i dal'shomu rozvytku material'no–tehnichnoi' bazy sil's'kogo gospodarstva zahidnyh oblastej URSR (1939–1975 gg.) / P.S. Kostyk. – L'viv: Vyshha shkola, 1980. – 236 s.

14. Kutaf'ev A.G. MTS – reshajushhaja sila kolhoznogo dvizhenija Rossii / A.G. Kutaf'ev. – M. : "Nauka", 1956.

15. Kuchumov P.S. Mehanizacija i jelektrifikacija sel'skogo hozjajstva SSSR. Mashinno–traktornye stancii i ih rol' v pod#eme kolhoznogo proizvodstva / P.S. Kuchumov. – M. : Iz–dvo Ministerstva sel'skogo hozjajstva SSSR, 1951 – 40 s.

16. Ol'shevskaja G.K. Reorganizacija MTS i kolhozy v 1958–1961 gg. // Ist. zapiski / G.K. Ol'shevskaja. – M., 1986. – T. 114. – S. 5–47.

17. Otchjot UNNIMJeSHI i ego stancij za 1962 god. – CDAVO Ukrai'ny. – F. 27. Ministerstvo sel'skogo hozjajstva. – Op. 20. – Spr. 243. – 215 ark.

18. Padalka S.S. Ukrai'na 60–h – 90–h rokiv XX st. (Derzhavnist' v istorychnij ploshhyni totalitaryzmu, nezalezhnosti) / S.S. Padalka. – K. : In–t istorii' Ukrai'ny, 2000. – 390 s.

Kylikova T. O., *applicant, Cherkassy National University of Bogdan Khmelnitsky (Ukraine, Cherkassy), anicid2012@ukr.net*

The reorganization of MTS and realities of functioning of technical repair stations in Ukraine

The specific features of the MTS reforms in Ukraine in the late 1950s are discussed in the article. The author specially points out the problems that appeared in agriculture in the context of its implementation. The RTS activity in the first half of 1960s is shown in the article. It is emphasized that the reorganization of MTS and the possibility of buying machinery by collective farms opened a wide scope for the use of high–performance tractors, combines and other machines as well as for further agricultural development and strengthening of collective farms.

Keywords: *MTS, RTS, reorganization of farming, agricultural machinery.*

Куликова Т. О., *соискатель, Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого (Украина, Черкассы), anicid2012@ukr.net*

Ход реорганизации МТС и реалии функционирования ремонтно–технических станций в Украине

Освещены особенности проведения реформы МТС в Украине в конце 1950–х годов. Указано на проблемы, которые возникали в сельском хозяйстве в контексте ее реализации. Раскрыта деятельность РТС в первой половине 1960–х годов.

Ключевые слова: *МТС, РТС, реорганизация, сельскохозяйственная техника.*

* * *

УДК 94 (477)

Вєтров І. Г.
кандидат історичних наук, професор, заступник директора Інституту історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), stoyan_ta@mail.ru

Початок відбудови хімічної промисловості України у 1943–1945 рр.

У статті розглядається початкова фаза відродження однієї з найважливіших галузей важкої індустрії республіки – хімічної промисловості. Розкриваються підходи союзного та республіканського керівництва до відбудовної стратегії, використання обмежених фінансових, матеріальних і людських ресурсів та форми і методи її реалізації на місцях.

Ключові слова: *економіка, політика, відбудова, хімічна промисловість, матеріальні і трудові ресурси, змагальні форми праці.*

Як і всі інші галузі важкої індустрії, об'єкти хімічної промисловості УРСР в ході бойових дій та окупації зазнали величезних збитків. Основне обладнання в другій половині 1941 – на початку 1942 р. радянське керівництво зуміло евакуювати в глибинні райони країни, а в ході евакуації та відступу Вермахту і його союзників вибухами та пожежами була зруйнована більша частина промислових будівель (цехів, складів, котелень, підстанцій), а також транспортних комунікацій, електромереж, систем водо- і теплопостачання тощо.

Керівникам усіх рівнів – від центрального і республіканського до місцевого належало розв'язати комплекс складних економічних завдань та підкріпити їх ефективними соціальними заходами, без яких організація ритмічних відновлювальних робіт та налагодження виробництва були б неможливими.

Особливістю управління економічними процесами в умовах триваючої війни стало те, що основні директивні документи поряд з ЦК ВКП(б) та РНК СРСР продукував надзвичайний орган – Державний комітет оборони (ДКО) на чолі з Й. Сталіним. Виконавчі органи готували відповідні проекти постанов, які затверджувалися ДКО, ЦК партії та союзним урядом. У свою чергу ЦК КП(б)У та РНК УРСР також видавали постанови на розвиток рішень центральних органів. У такий спосіб формувалася нормативно-правова база відбудовних робіт, до яких долучалися практично всі відомства, громадські організації та місцеве населення.

Зміст відбудовної економічної стратегії визначався обставинами триваючої війни і вкрай обмеженими фінансовими, матеріальними і трудовими ресурсами. Він у стислому вигляді зводився до кількох пунктів: 1) безумовний пріоритет об'єктів військово-промислового комплексу (ВПП), які працювали для фронту; б) першочергове налагодження виробництва на підприємствах, які зазнали незначних ушкоджень; в) максимальне використання місцевих, внутрішніх ресурсів; г) примусове працевикористання у формі оргнаборів на роботи для відбудови Донбасу та інших промислових регіонів республіки.

16 жовтня 1943 р. ДКО ухвалив постанову № 4592 "Про відновлення хімічних підприємств у Донбасі", що містила такі пункти:

10. Зобов'язати Комітет з обліку та розподілу робочої сили при РНК СРСР "(т. Шверника), ЦК КП(б)У (т. Коротченка) і РНК УРСР (т. Корнійця) мобілізувати на відбудову та експлуатацію заводів наркомхімпрому в Донбасі у листопаді – грудні 1943 року і кількості 12 700 осіб, визначених розпорядженням ДКО від 9.X – 1943 р. № 4299.

11. Зобов'язати РНК УРСР (т. Корнійця) і ЦК КП(б)У (т. Коротченка):

а) повернути у листопаді – грудні 1943 р. на відновлювані заводи Донбасу наркомхімпрому кваліфікованих робітників, ІТП, службовців (хімічних спеціальностей), які раніше працювали на вказаних заводах, з підприємств союзно-республіканської промисловості, радгоспів та МТС, заборонивши їх направлення на інші роботи;

б) заборонити заселення житлового фонду, що належав відновлюваним заводам Наркомхімпрому та звільнити його в місячний термін від організацій та осіб, не пов'язаних з цими заводами.

31. Державний Комітет Оборони доручає ЦК КП(б)У (т. Коротченку) та РНК УРСР (т. Корнійцю), секретарям Сталінського та Ворошиловградського обкомів партії (Дрожжину і Гайовому), головам Сталінського й Ворошиловградського облвиконкомів (Орєшку та Решетняку) надавати всебічну підтримку у справі відновлення у найбільш стислі терміни всіх заводів наркомхімпрому, вказаних у цій постанові" [1, арк. 5].

У постанові ДКО № 4592 від 16 листопада детально розписувався графік відбудови та введення в дію об'єктів Наркомхімпрому.

Однак далеко не скрізь виконання рішень партійно-радянських органів відбувалося у відведені терміни.

Так, 13 грудня 1943 р. керівництво Сталінської області повідомляло М. Хрущова про повільні темпи відбудовних робіт на Смолянинівському й Горлівському азотних заводах, однак про причини такого становища нічого сказано не було [2, арк. 42].

У звітній доповіді парторганізації Слов'янського новосодового заводу зазначалося, що відбудовні роботи проводить трест "Словіхімпромбуд". Відновлення підприємства відбувалося незадовільно. З капіталовкладень на суму 56 млн. крб. до 1 грудня 1944 р. було освоєно 11 млн. 213 тис. крб. Терміни виконання робіт заводоуправління й трест, як правило, зривали. Розпочата відбудована котельного і тимчасового парокотельного цехів, аварійного водогону.

Поряд з відсутністю матеріальних фондів, на що посилався управляючий трестом М. Улицький, негаразди вбачалися в неналежній організації праці. Погано використовувалися внутрішні ресурси.

Директор заводу І. Гавриленко не приділяв належної уваги відбудовним роботам, часто перебував у нетрезвому стані.

До середини грудня 1944 р. так і не було розпочато спорудження водогону Маяки – Слов'янськ, водозабір, естакада пічного відділення.

Наприкінці лютого 1944 р. від заступника секретаря Сталінського обкому КП(б)У з хімічної промисловості Климента до ЦК КП(б)У надійшла довідка про хід виконання постанови ДКО від 16 листопада 1943 р. № 4592. У ній подавалась картина розгортання відбудовних робіт на кожному об'єкті галузі. На Костянтинівському хімзаводі ім.. Сталіна, згідно з постановою, до лютого 1944 планувалося відновити цех з виробництва соляної кислоти потужністю 5000 т на рік та цех сірнистого натрію (3500 т на рік), до квітня – цех контактної сірчаної кислоти (17 000 т на рік).

Відбудовні роботи господарським способом вели трудові колективи самого заводу та Костянтинівського будівельного управління НКХП. Завдяки злагодженим зусиллям всіх організацій всі об'єкти були введені в дію достроково.

Основною сировиною – сірчаним колчеданом завод був забезпечений на 3 місяці.

На Слов'янському старо-содовому заводі "Червоний хімік" у лютому 1944 р. мали відновити виробництво кальцинованої соди в обсязі 15000 т на рік. До середини місяця всі будівельно-монтажні роботи були завершені

й здійснювалися апробування механізмів, вузлів і апаратури. Пуск підприємства затримувався через брак електроенергії. За потреби 700 квт на об'єкт подавали тільки 100 квт.

Проблему електропостачання могло вирішити завершення монтажу силового трансформатора потужністю 7500 квт на підстанції № 3 (роботи на ній вели спеціалісти "Доенерго") і трансформатора 560 на заводській підстанції (роботи здійснювали самі заводчани).

Слов'янський завод "Червоний металіст" спеціалізувався на виробництві запасних частин і малогабаритного обладнання для об'єктів хімічної галузі. До кінця зими тут стали до ладу механічний цех з 4 працюючими горнами з двозмінним графіком роботи, ливарний з вагранкою продуктивністю 2 т на добу, модельний цех. Завод розпочав виконувати замовлення підприємств Наркохімпрому, що відновлювались у Донбасі.

На Сталінському азотному заводі підлягали відбудові всі цехи та потужності, що існували до евакуації 1941–1942 рр.

До середини лютого 1944 р. господарським способом вдалося відновити цехи хімреактивів, вапняно-випалювальну піч, паросиловий цех, електрогосподарство, яке забезпечувало роботу основних цехів. Однак пуску виробничих ліній перешкоджала відсутність палива, сировини і тари.

У відповідності з постановою ДКО, до травня 1944 р. на Горлівському азотно-туковому заводі передбачалося ввести в дію цехи синтетичного аміаку потужністю 36000 т на рік, слабкої азотної кислоти (72000 т на рік), міцної азотної кислоти (40000 т на рік), у червні – цех баштової сірчаної кислоти (25000 т на рік). Всі будівельно-монтажні роботи виконував колектив ОБМЧ* № 63 Наркомбуду як генеральний підрядник. Однак велись вони вкрай повільно. Для виконання встановлених ДКО планів з 1 грудня 1943 р. на об'єктах підприємства мали працювати 2770 будівельників та монтажників. Фактично ж до 1 січня 1944 р. тут було задіяно лише 377 осіб, 1 лютого – 500 і 15 лютого – 1327, у тому числі робітників субпідрядних організацій – 923 осіб, будівельників – 275. Таким чином, відродження заводу гальмували насамперед низькі темпи будівельних робіт.

Для виконання визначеного комплексу робіт необхідно було залучення 2000 будівельників та 1500 монтажників.

Крім того, незадовільно здійснювалися ремонт і комплектування обладнання. До середини лютого завод не розмістив замовлення на виготовлення устаткування, аміачно-повітряних вентиляторів, хвостових вентиляторів, 2 газодувок тощо.

Бракувало великої кількості двигунів та насосів: 44 кислотностійких, 51 чавунний, 200 двигунів різної потужності, 800 електроприладів, 30 км кабеля.

Складною виявилась проблема робітничих кадрів для об'єктів галузі.

Ситуацію з робочою силою на окремих підприємствах ілюструє наступна таблиця [1, арк. 5–10]:

Підприємство	Працівників на 15.II.1944	Завдання з мобілізації	Фактично мобілізовано
Горлівський азотний завод	1020	1000	666
Костянтинівський хімічний	1100	800	886
Слов'янський "Червоний хімік"	520	800	660
Новосодовий завод	—	200	—
Слов'янський "Червоний металіст"	232	700	200
Сталінський азотний	800	700	400
Трест"Словхімпромбуд"	1700	2000	1587
Костянтинівське будуправління	560	1500	670
Всього	**5932**	**7200**	**5069**

У результаті зусиль партійних і радянських органів на Сталінський азотний завод вдалося повернути 12 кваліфікованих робітників, Костянтинівський хімзавод – 20, Словянський "Червоний хімік" – 18.

Про важливість заходів, спрямованих на відродження потенціалу галузі, свідчить те, що нарком хімічної промисловості СРСР Первухін персонально вирішував усі питання на місці, перебуваючи у Сталінській області.

У документі "Готовність основних цехів Горлівського азотно-тукового заводу станом на 1.VI. 1944 р." наводиться таблиця, що ілюструє хід відбудовних робіт на заводі.

Цехи	% готовності		% освоєння засобів за річними титулом	Примітки
	На одну нитку	На об'ємі відповідно до рішення ДКО		
Аміачний (включаючи газову частину)	56,6	35	109	Виконується генпідрядчиком і господ. способі
Цех слабкої азотної кислоти	67	44	58	— / —
Цех аміачної селітри	60	49	23	Лише госп. способ
Цех сірчаної кислоти	30	20	28	— / —
Цех міцної азотної кислоти	36	20	33	Те ж по монтажу
Парокотельний	65	32	88	Тільки госп. способом
Водопоста-чання	40	40	215	В осн. госп. способом
Електропоста-чання	50	30	196	Підряд. способом
Житлове будівництво	3,3	3,3	3,3	—

Для відновлення всього заводського комплексу, згідно з постановою ДКО необхідно було 40 млн. крб.

Річним титульним списком передбачалися асигнування 20 млн. крб., у тому числі по роботах Наркомбуду – 15 млн. крб. і по роботах госпспособом (будівельно-монтажні роботи) – 2 млн крб.

Всього за 5 місяців 1944 р. було освоєно 16 млн. крб. капіталовкладень у т.ч. 7,8 млн. крб. – Наркомбудом [2, арк. 42].

Стан виконання плану заводами Наркомхімпрому у вересні 1944 р. ілюструє наступна таблиця.

Найменув. Заводів та продукції	План	Фактично	%
Слов'янський содовий			
Сода кальцинована	1800	1805	100,1
Донецький садовий			
Сода кальцинована	5000	5970	119

Костянтинівський хім.			
Олеум	2700	2380	88
Соляна кислота	400	480	120
Хлористий барій	250	220	88
Акумуляторна кислота	150	160	107
Рубіжанськийхім. комбінат.			
Індулін	5	5,5	110
Бензольна кислота	2	2,5	125
Сірнистий чорний	150	58	38,8

У листопаді 1944 р. номенклатура продукції об'єктів галузі помітно збільшилась. Про це свідчать дані, наведені в табл. [3, арк. 7]:

Назва підприємства і продукції	План (тонн)	Фактично	% до плану
Сталінська обл. Слов'янський завод "Червоний Хімік"			
Сода кальцинована	2100	1350	64,3
Костянтинівський хім. завод			
Сірчана кислота	2600	2745	105,5
Соляна кислота	500	500	100
Акумуляторна кислота	150	160	106,6
Хлористий барій	230	130	56,4
Сірнийтстий натрій	230	180	73,2
Дубильні речовини	110	110	100
Сталінський азотний з-д			
Вуглекислий амоній	19	28,8	151,5
"Аерофлот"	10	11	110
Синькалій	10	12	120
Берлінська лазур	0,5	0,5	100
Тисмочевина	1,5	0,6	40
Сірнистий амоній	3	2	66,6
Синя фарба	15	11	73,3
Горлівський азотно-туковий			
Аміак	320	325	102,5
Ворошиловградська обл. Донецький содовий			
Сода кальцинована	6600	7210	109,2
Рубіжанський хім. комбінат.			
Індулін	5	9291	185,8
Сірнистий чорний	100	101	101
Дінітрофенол	30	11,135	37,1

Внаслідок неподачі вагонів Північно-Донецькою залізницею з Донецького заводу в листопаді 1944 р. відвантажили тільки 4569 т соди 8000 т за планом. Це спричинило збільшення запасів соди на підприємстві до 7000 т.

Сталінський завод "Червоний Хімік" у листопаді мав простої через відключення електроенергії та відсутність палива.

На Костянтинвському хімзаводі цехи хлористого берію та сірнистого натрію простоювали через відсутність технологічного палива.

Цех дінітрофенолу Рубіжанського хімкомбінату не виконав план внаслідок дефіциту сировини [3, арк. 8].

Перший звіт про виконання виробничих планів об'єктами НКХП республіки виявлений в архівних документах, датований квітнем 1944 р. У ньому перелічена продукція Костянтинівського хімічного, Сталінського азотного і Слов'янського содового ("Червоний хімік") заводів: соляна кислота, олеум, сірнистий натрій, дубильні речовини, хлористий цинк, хлористий барій, кристалічна й каустична сода, тисмочевина, хімреактиви, вапно та інше всього – на суму 554,8 тис. руб.

У І півріччі 1944 р. Костянтинівський завод випустив продукції на 1 млн. крб 748 тис. руб, (172%).

Виконання плану випуску продукції об'єктами хімпрому за 1944 р. ілюструє табл. [3, арк. 27–28]:

Завод, продукція	План (у тоннах)	Фактично	% до плану
Сталінська обл. Слов'янський завод "Червоний Хімік"			
Сода кальцинована	15220	12830	84,2
Сода каустична	200	225	112,5
Костянтинівський			
Сірчана кислота (баштова)	—	2570	—
Сірчана кислота (контактна)	22490	24645	109,5
Соляна кислота	4340	4708	108,4
Акумуляторна кислота	1050	947	90,2
Сірнийтстий натрій	2255	2352	104,3
Хлористий барій	1700	1700	100
Дубильні речовини	850	1018	119,7
Хлористий цинк рідкий	31	143,3	462,2
Бланкфікс	—	544	—
Соляна кислота хімічно чиста	—	124	—
Сірчана кислота	—	34,6	—
Зелена фарба	—	20,5	—
	—	5,75	—
Сталінський азотний з-д			
"Аерофлот"	83	83,2	100,2
Синькалій	82	83,7	101,2
Берлінська лазур	2,5	2,85	114
Тисмочевина	10,7	12,3	115
Вуглекислий амоній	58	106	182,4
Альмо-аміачні квасці	41	60,9	148,5
Рідка вуглекислота	75	290	386,6
Вапно негашене	3800	4328	113,9
Синя фарба	45	49	108,8
Хімічно чисті реактиви	129,7	134	103,4
Горлівський азотно-туковий			
Аміак			
Кисень (в тис. $м^3$)	1700	1271,3	73,7
	—	358,7	—
Ворошиловградська обл. Донецький содовий			
Сода кальцинована	3550	3786	106,6
Рубіжанськийхім. комбінат.			
Індулін			
Бензольна кислота	35	47,9	137,1
Сірнистий чорний	18	15,5	86,1
Дінітрофенол	650	336,2	57,7
	50	12,7	26,43

15 листопада 1944 р. на ім'я Д. Коротченка надійшла довідка про хід відбудови потужностей хімічної промисловості республіки:

Продукція	Довоєнні потужності (тис. т)	Виробництво в тис. т		Введено в дію 15.XI.1944 р.	
		1940	1941*	Річніпотужн. в тис. т	% до передвоєнн. потужн.
Сода кальцинована	475	434	608	118	24,8
Сода каустична	58	—	—	3	5,7
Сірчана кислота	504	348,8	510,8	34	6,8
У т.ч. олеум	34	29,1	44,3	34	100
Суперфосфат	870	522,4	845,3	—	—
Аміак	130	104,8	152,3	14	108
Міцна азотна кислота	80	53,9	68,6	—	—
Аміачна селітра	220	95,1	159,8	—	—
Сірнистий натрій	9			3,5	38,8
Хлористий барій	6			2,3	43,3
Соляна кислота	18,5	15,7	26,4	5	27,1

Картина налагодження виробничих процесів на окремих підприємствах галузі зафіксована в наступній таблиці [1, арк. 43–44].

Підприємство	Річні довоєн. потуж. (тис. т)	Факт виробн.		Підлягає введенню		Введено в дію до 15.XI.1944	
		1940	1941	Термін	Річна потужн. (тис. т)	Річна пот.	% до передвоєн.
Слов'янський содовий "Червоний хімік"							
Кальцинована сода	75	56	96	XI.1944	50	33	44
Каустична сода	18	—	—	XI.1944	18	3	16,1
Група хлорних цехів	11	—		II кв.1943	11	—	—
Слов'янський новосодовий							
Сода кальцинована	100	—	—	XI.1944	100	—	—
Горлівський азотно-туковий							
Аміак	70	68,7	86,6	X.1944	36	14,5	20,7
Міцна азотна кислота	40	34,1	39,1	X.1944	40	—	—
Аміачна селітра	42	31,7	43,2	X.1944	40	—	—
Сірчана кислота	110	78,4	101,5	X.1944	—	—	—
Сталінський азотний							
Слабка азотна кислота	8,8	—	—	I кв.1943	8,8		
Дніпродзержинсь-кий азотно-тковий							
Аміак	60	36,1	65,7	I кв.1945	12	—	—
Аміачна селітра	156	49,8	96	V кв.1945	24	—	—
Міцна азотна кислота	40	19,8	29,5	I кв.1945	60	—	—
Вінницькийсуперфос-фатний завод							
Сірчана кислота	80	28,5	90,4	I кв.1945	75	—	—
Суперфосфат	200	70,2	172,8		200	—	—
Одеський суперфос-фатний завод							
Сірчана кислота	70	33	58,8	IX.1944	100	—	—
Суперфосфат	170	94,7	154,5	IX.1944	170	—	—
Харківський завод "Червоний хімік"							
Масляні лаки	7	4	5,3	—	—	3,2	45,7
Емалі	1,8	1,8	2,64	—	—	0,6	33,3
Калушський комбінат							
Хлористий калій	40	38,9	57	—	—	—	—
Стебниківський комбінат							
Каїніт	150	73,6	245	—	—	—	—

Заст. зав. відділу хімічної промисловості ЦК КП (У) М. Дубінін підготував у листопаді 1944 р. для секретаря ЦК Д. Коротченка довідку про хід відновлення підприємств хімічної промисловості, в якій, зокрема, зазначалося, що на той час існували постанови ДКО по всіх підприємствах Наркомхімпрому, розташованих на території УРСР, окрім Калушського калійного комбінату Станіславської області й Стебниківського калійного комбінату Дрогобицької області.

Відновленням усіх цих об'єктів, за винятком Горлівського азотно-тукового заводу, здійснював Наркомхімпром СРСР, якому союзний уряд дозволив створити з цією метою спеціальне будівельне управління. Монтажні роботи вели контори 6-го монтажного тресту Наркомхімпрому. Відбудова Горлівського азотно-тукового заводу покладалась на ОБМЧ № 64 Наркомхімпрому СРСР.

По Лисичанському азотному заводу терміни введення в дію постановою ДКО не встановлювалися, тому роботи з відбудови підприємства не велись. Не існувало такого терміну і для Вінницького суперфосфатного заводу.

Внаслідок некомплектності та відсутності обладнання й закупорювальних матеріалів зривалися терміни виведення на заплановані показники потужностей Слов'янського ново содового заводу.

Для доведення у листопаді 1944 р. потужності Слов'янського содового заводу "Червоний хімік" з 33 тис. т до 50 тис. т продукції необхідно було змонтувати додатково ще одну карбонізаційну систему й відновити одну сушильню. Однак підприємство не мало необхідних для монтажу чавунних труб і 15 царг для сушильні.

Відбудовні роботи на Донецькому содовому й Дніпродзержинському азотно-туковому заводах, незважаючи на деякий дефіцит матеріалів та деревини, велись у плановому режимі.

Через відсутність належної кількості робочих кадрів у ОБМЧ № 63 перша черга Горлівського азотно-тукового заводу була відновлена і введена в експлуатацію в неповному обсязі.

Постанова ДКО від 16 листопада 1943 р. по Костянтинівському хімзаводу була виконана достроково. Завершено відновлення баштового цеху, який після отримання азотної кислоти міг вступити в дію [1, арк. 75].

Значною перешкодою на шляху відбудови об'єктів хімічної індустрії була неритмічна реалізація фондів. Для прикладу, станом на 1 грудня 1944 р. ситуація з реалізацією фондів III і IV кварталів 1944 р. на найбільш дефіцитні матеріали, надані згідно з постановою Наркомхімпрому в рамках його фондів для відбудови Дніпродзержинського азотно-тукового заводу, була такою [1, арк. 90]:

Найменування матеріалів	Одиниця виміру	Кількістьзгідно з постан. ДКО	Поставщик	Фактично надійшлона завод
Швелерні балки	тонн	120	НКЧМ	
Метал різний	–/–	476	–/–	
Метал сортовий	–/–	300	–/–	20
Гвіздки	–	4	НКЕП	–
Дріт оцинкований	–	3	–/–	–
Дріт електрозварювальний	–	7	–/–	–
Голий провід	тонн	4	–/–	–
Кабель СРГ	км	5	–/–	–
Провід ПР	км	11	–/–	–
Шнур освітлювальний	км	15	–/–	–
Провід ПРГ	км	1	–/–	–
Мідь обмотувальна	тонн	0,75	–/–	–
Кільця Рашіго	тонн	500	Наркомбудматер.	18
М'яка покрівля	рул.	2000	–/–	–
Скло віконне	$м^2$	6000	–/–	–
Асфальт	тонн	60	–/–	–
Нафтобітуль	тонн	80	Головнафтопостач.	–
Ліс	марш.	3	Головпостачліс при РНК	5 вагонів
Шпали	штук	4000	–/–	750 шт.

27 листопада 1944 р. до ЦК КП(б)У надійшла довідка про хід виконання постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У № ПБ-44/456-оп., у якій зазначалося, що згідно з постановою "Про відбудову Дніпродзержинського азотного заводу Наркомхімпрому" до 15 листопада 1944 р. було виконано значний обсяг робіт.

Відновлення цехів синтетичного аміаку, слабкої азотної кислоти, міцної азотної кислоти й аміачної селітри здійснювалось відповідно до графіка, затвердженого постановою ДКО № 6267. План відбудовних робіт при цьому у вересні був виконаний на 128%, жовтні – 130%. Після завершення відновлювальних операцій на киснево-наповнювальній станції її продуктивність довели до 700 балонів на добу,

що становило 70% потужності. Для виробництва кисню в запланованих обсягах необхідно було встановити ще один кисневий компресор, якого завод не мав.

Для подачі Дніпродзержинському азотному заводу 6500 м^3 коксового газу на годину, починаючи з лютого 1945 р., Дніпродзержинський коксохімічний завод ще в грудні 1944 р. мав задіяти другу коксову батарею, однак в силу різних причин мало місце значне відставання від графіка.

Внаслідок того, що "Дніпроенерго", порушуючи постанову, замість 2300 квт електроенергії подав упродовж серпня – листопада 1944 р. Дніпродзержинському азотному заводу значно менше, зменшивши її обсяги до 250 квт, зупинилася кисневонаповнювальна станція.

Не виконував приписи постанови й Дніпропетровський облвиконком: замість 1000 мобілізованих, передбачених документом, на азотний завод прибуло тільки 734 особи.

А от Дніпродзержинський цементний завод виконував свої зобов'язання акуратно, щомісячно подаючи замовнику 200 т цементу [1, арк. 63–64].

Значними труднощами супроводжувалась відбудова одеського суперфосфатного заводу. Внаслідок відсутності фондів у НКХП в IV кв. 1944 р. завод не отримав відчутної підтримки матеріалами, обладнанням і робочою силою. Згідно з наказом № 40 від 28 листопада 1945 р. завод одержав матеріали на березень – квітень 1945 р. ліс, скло і деяке устаткування [1, арк. 66].

Поряд з суто виробничими проблемами керівництву підприємств Наркомату хімічної промисловості доводилося вирішувати цілу низку питань соціально-побутового облаштування працівників, їхнього харчування, приведення до порядку території, що прилягали до об'єктів, підготовки кваліфікованих тощо. Найскладнішою була житлова проблема. Внаслідок величезних масштабів руйнування житлового фонду чимало робітничих родин мешкали в землянках і в малопристосованих приміщеннях. Значна частина житлових будівель використовувалась не за призначенням чи була зайнята іншими організаціями.

Для прикладу частину житлового фонду Новосодового і Горлівського азотно-тукового заводу займали військові шпиталі, на території "Червоного хіміка" і Сталінського азотного заводів дислокувалися військові частини.

На Слов'янському ново-содовому заводі на 1944 р. було асигновано 330 тис. крб. на житлове будівництво (освоєно 220 тис. крб.). Однак для новоприбулих робітників житла бракувало. "Словхімпромбуд", на який покладалося житлове будівництво, посилаючись на відсутність цегли, цементу й лісоматеріалів, відновлювальних робіт не починав [1, арк. 148].

На Краснощокінському рудоуправлінні "Головнеруди" до 1 вересня відновлено 1400 м^2 житлових площ, "Донбасводтрест" – 102 м^2 [1, арк. 166].

21 травня 1945 р. до ЦК КП(б)У надійшла інформація Одеського обкому партії, в якій наводилися дані про участь мешканців міста, в тому числі й працівників хімічних підприємств у роботах з упорядкування території, відновленні об'єктів соціальної сфери. По області в них було задіяно 77 350 осіб, у тому числі 67 тис. в Одесі.

Всього відпрацьовано у 1944 р. 317,580 людино-днів, у т.ч. 214 800 – в Одесі, й в 1945 р. – 210 100 людино-днів (197 900 – в Одесі).

На відбудові житлово-комунального господарства відпрацьовано 86535 людино-днів, (79 500 – у місті), на благоустрої – 430 475 людино-днів, (333 200 – у Одесі).

На 1945 р. було взяте зобов'язання відпрацювати 534 500 людино-днів. у т.ч. – 450 тис. в Одесі. Було заготовлено, вивезено і надійшло 65 м^3 лісу, в т.ч. у 1944 – 30 м^3. Працювати у 1945 р. – 57 робітників. І 103 коня, у т.ч. від Одеси – 86 підвід [4, арк. 39].

Оскільки хімічне виробництво пов'язане зі шкідливими технологіями, особливої уваги потребували дотримання правил технології і безпеки та охорона здоров'я працівників.

Органи Наркомату охорони здоров'я організували медичне обслуговування трудящих та їх родин на багатьох підприємствах галузі. Так, Дніпродзержинському азотному заводі діяла амбулаторія, а також стаціонар на 35 ліжок [1, арк. 63–64].

Медичні пункти, профілакторії, лабораторії, аптечні кіоски створювались на інших об'єктах Наркомхімпрому. Та все ж у 1943 – 1945 р. цих закладів ще не вистачало.

Гостро бракувало харчових продуктів, промислових товарів, одягу та взуття. Повільно відновлювали роботу заклади побутового обслуговування: лазні, перукарні, пральні.

Однак, незважаючи на всі труднощі, працівники галузі докладали всіх сил, аби прискорити пуск виробничих потужностей і дати країні таку необхідну продукцію. Значного поширення набули змагальні форми організації праці. Рух стахановців, ударників, раціоналізаторів та винахідників. Уявлення про ці процеси, а також зростання продуктивності праці, підготовку та рух кадрів на підприємствах НКХП дають дані, наведені в табл. [1, арк. 101].

Назва підприємства	На 1.XII. 1944	Зрост. прод. праці в %	Стахан. і ударник				Підгот. кадрів	Рух роб. сили		
	Факт труд.	Жовтень 1944	Липень		Жовтень		Всього нав. на 1.XI	Прибб. 31.I. 44	Вибб. 31.I. 44	Дезертир
			стах.	удар.	стах.	удар.				
"Дон сода"	1842	145	16	13	10	51	400	1994	516	184
Донхімпробуд	1996	104	75	96	37	45	490	1938	879	559
Рубіжанський хім. комб.	1842	64	21	31	85	220	557	969	359	262
"Донбасважбуд"	1226	110,5	3	03	98	86	744	1155	534	241
Лисичанський азотно-туковий завод	903	135	8	—	74	106	380	366	97	80

Підсумовуючи виклад, необхідно наголосити, що економічна стратегія радянського керівництва на початковому етапі відбудовної епопеї виходила з умов воєнної дійсності. За суцільного дефіциту на

матеріальні ресурси, брак робочої сили (особливо кваліфікованої), катастрофічні руйнування виробничих площ та соціальної інфраструктури розраховувати на комплексне відродження всієї галузі у стислі терміни не доводилося. У зв'язку з цим було обрано курс на відбудову підприємств, що мали пріоритетне значення, і зазнали менших збитків від евакуації та бойових дій. Концентрованим асигнуваннями, централізованим постачанням матеріальних засобів, залученням (незрідка – примусовим) робочої сили вдалося підняти з руїн основні об'єкти галузі і ввести їх в експлуатацію вже у 1944–1945 рр. При цьому система управління економічними процесами продемонструвала як свої слабкі, так і сильні сторони.

Список використаних джерела

Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1077. – Арк. 5.

Там само. – Спр. 631. – Арк. 42.

3. Там само. – Спр. 1076. – Арк. 7.

4. Там само. – Оп. 76. – Спр. 38. – Арк. 39.

References

1. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob"yednan' Ukrayiny. – F. 1. – Op. 23. – Spr. 1077. – Ark. 5.

2. Tam samo. – Spr. 631. – Ark. 42.

3. Tam samo. – Spr. 1076. – Ark. 7.

4. Tam samo. – Op. 76. – Spr. 38. – Ark. 39.

Vetrov I. G., *Ph.D., Professor, Deputy Director of the Institute of History Education, the National Pedagogical University. M. P Dragomanova. (Kyiv, Ukraine), stoyan_ta@mail.ru*

The beginning of the restoration of chemical industry of Ukraine in 1943-1945

The article deals with the initial phase of the restoration of one of the most important branches of heavy industry of the republic – the chemical industry. It discloses the approaches of USSR and Ukrainian leaders in rebuilding strategies, using limited financial, material and human resources and the forms and methods of its implementation on the ground.

Keywords: *economics, politics, reconstruction, chemical industry, material and human resources, competitive forms of labor.*

Ветров И. Г. , *кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора Института исторического образования, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова. (Украина, Киев), stoyan_ta@mail.ru*

Начало восстановления химической промышленности Украины в 1943–1945 гг.

В статье рассматривается начальная фаза возрождения одной из важнейших отраслей тяжёлой индустрии республики – химической промышленности. Раскрываются подходы союзного и республиканского руководства к восстановительной стратегии, использования ограниченных финансовых, материальных и людских ресурсов, а также формы и методы её реализации на местах.

Ключевые слова: *экономическая политика, восстановление, химическая промышленность, материальные и трудовые ресурсы, соревновательные формы труда.*

* * *

УДК 94(477)"1941/1944"

Гончаренко О.М.
доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, ДВНЗ "Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди" (Україна, Переяслав–Хмельницький), aleksejj–goncharenko1@rambler.ru

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА АРХІВІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ"УКРАЇНА" (1941–1944 РР.)

Автор публікації здійснює аналіз джерельної бази архівних установ України як основи проведення наукових досліджень із проблем функціонування гітлерівського окупаційного апарату влади на теренах Райхскомісаріату "Україна".

Ключові слова: *окупаційний режим, окупаційна адміністрація, Райхскомісаріат "Україна", архівні джерела, архівні фонди.*

Незважаючи на велику кількість досліджень, центральним предметом яких визначається нацистський окупаційний режим, який був встановлений в Україні в 1941–1944 рр., і донині не маємо повноцінних робіт, у яких функціонування тогочасних владних інституцій розглядається під кутом зору їх організаційної структури, службових компетенцій, взаємостосунків із зовнішнім середовищем, управлінської ефективності та доцільності створення. Розуміння саме цих аспектів діяльності адміністрації найбільшого окупаційного формування – Райхскомісаріату "Україна" (далі – РКУ) дозволяє створити підґрунтя, основу проведення об'єктивного аналізу тогочасних подій. Тому необхідно виявляти, опрацьовувати та вводити до наукового обігу широкий корпус архівних джерел, які досить довгий час були недоступними дослідникам. Лише останнім часом з'являються подібні дослідження [1].

Архівні джерела, виявлені та опрацьовані автором даної публікації, класифікуються на основі: часу появи (період окупації 1941–1944 рр., 1944–1970–х рр., коли були проведені судові процеси над учасниками репресивно–каральних заходів окупаційної адміністрації та службовців місцевих органів управління); відомчого походження документа (центральні німецькі цивільні органи влади, відомства, установи та служби; військово–адміністративні органи управління; органи місцевого управління обласного, районного, міського та сільського рівнів; німецькі та місцеві формування, які виконували поліційні функції; органи господарсько–економічного управління; органи правосуддя); призначення документів, відповідно до завдань центральних органів влади Третього Райху та окупаційних управлінських структур РКУ; складу документів за формою, предметно–тематичним змістом (накази, розпорядження, доповідні записки, циркуляри, інструкції, повідомлення, звіти, службові листи, аналітичні довідки, огляди); вірогідності та інформативного потенціалу.

Основний емпіричний масив інформації, залученої до написання статті, становили архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВО), Державного архіву Волинської області, Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО),

Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО), Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО), Державного архіву Київської області (далі – ДАКО), Державного архіву Кіровоградської області, Державного архіву Миколаївської області (далі – ДАМО), Державного архіву Полтавської області (далі – ДАПО), Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО), Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО), Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО). Допоміжні функції при реалізації завдань дослідження виконували матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ).

Робота над виявленням фактологічного матеріалу дала підстави для констатацій. По–перше, високий рівень дисциплінованості й традиційної педантичності, що панували в середовищі німецьких управлінців РКУ, сприяв планомірному знищенню або вивезенню на захід переважної більшості документів німецької окупаційної адміністрації. Ці заходи здійснювалися під час евакуації німецьких установ РКУ в 1943–1944 рр. По–друге, у значно кращому стані збереглися фонди районних, міських та сільських управ. У них відклалася величезна кількість нормативних та розпорядчих актів, виданих німецькою стороною. По–третє, в архівних фондах, сформованих із матеріалів органів місцевого управління, інколи зустрічається й нетипова для цих управлінських структур документація, що, у принципі, за тогочасними правилами було службовим порушенням, оскільки ці документи призначалися винятково для використання німецькими службовцями. Так, в одному з фондів районної управи Херсонщини міститься збірка оригінальних німецьких документів, аналіз яких дозволяє відтворити тогочасну регламентацію виїзду через колишній радянський кордон на захід, увезення та вивезення товарів, організації митної служби та охорони кордону з Румунією тощо [2]. Таких випадків зафіксовано немало. Аналогічні зауваження стосуються й перебування майже всіх примірників збірника нормативно–правових актів райхскомісара України "Службові повідомлення" та копій із нього у фондах Херсонської міської управи [3].

Із метою з'ясування принципів організаційно–правового забезпечення діяльності органів управління РКУ та генеральних комісаріатів, підходів нацистського керівництва до побудови організаційної структури органів управління РКУ, їх службової компетенції, стосунків із вищими органами влади Третього Райху та підлеглими інстанціями було опрацьовано документи центральних німецьких владних інституцій РКУ. Найбільша їх кількість зберігається у фондах: 3206 "Райхскомісаріат "Україна", КМФ–8 "Колекція мікрофотокопій документів німецько–фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях"; 2077 "Генерал–комісар Волині і Поділля" у ЦДАВОУ.

Документи центральних німецьких органів влади, поза сумнівом, є одним із найцінніших, інформаційно насичених оригінальних джерельних масивів. Вони є системними, дозволяють скласти чіткі й конкретні уявлення про характер і спрямування гітлерівського окупаційного режиму. Інформація, що міститься в документах центральних відділів РКУ, дозволяє проаналізувати їх діяльність за інституційними та правовими ознаками.

Серед документів, використаних при опрацюванні фонду 3206 "Райхскомісаріат "Україна", слід виокремити архівні справи, на основі яких вивчались особливості початкового етапу створення РКУ та організаційно–технічні аспекти діяльності його центральних відділів. Ці документи, визначають роль та місце центральних відділів і служб РКУ в забезпеченні функціонування окупаційних органів влади, їх службову компетенцію.

Важливими для розуміння того, як створювалися й працювали надалі органи місцевого управління, є офіційні пояснення німецьких управлінців щодо організації адміністративного апарату та вимоги до працівників цих владних інституцій, конкретні завдання, які ставилися перед ними.

Нормативні установки райхскомісара щодо службових повноважень гебітскомісарів, особливостей заміщення вакантних посад у відділах генерального комісаріату представниками місцевого населення, організації окремих громадських об'єднань, розв'язання нагальних проблем господарського характеру розглядалися на основі документів фонду 2077 "Генеральний комісар Волині і Поділля" (ЦДАВОУ).

Певну роль у реалізації завдань подібних досліджень відіграють документи, що перебувають на зберіганні у фондах ЦДАГОУ. Насамперед це фонд 1 "Центральний комітет Комуністичної партії України" та фонд 57 "Колекція документів з історії Комуністичної партії України". Більшість документів фонду 1 становлять доповідні записки партійних органів про становище на окупованій території, у яких аналізується та оцінюється ефективність створеної управлінської системи. У фонді 57 розміщені конкретні розпорядження окупаційних органів влади, що дозволяють розкрити методи та механізми функціонування її установ.

Значну частину документів виявлено в обласних архівах України. Здебільшого це фонди, створені із залишків документів генеральних комісаріатів, штадткомісаріатів та гебітскомісаріатів. Більшість інформації, що міститься в документах цих фондів, не систематизована, спорадична та розпорошена. Але ознайомлення з нею дало можливість наповнити конкретними фактами цілу низку теоретичних положень, реконструювати організаційну структуру та службову компетенцію цивільної та військової адміністрації, взаємодію з органами місцевого управління та поліційними формуваннями, висвітлити практично всі напрями окупаційної політики.

Варто зупинитися на характеристиці змісту деяких найбільш інформаційно насичених фондів. Так, у Державному архіві Волинської області до них належить фонд Р–2 "Луцький окружний комісаріат", сформований із документів як цивільних, так і військових органів влади. Основну увагу привернули справи, що містять документи обох управлінських органів, зокрема розпорядження райхскомісара та оберфельдкомендатури за серпень–грудень 1941 р., циркулярні розпорядження фельдкомендатури та її службові відносини з місцевою районною управою за

липень–жовтень 1941 р., нормативні акти райхскомісара, генерального комісара та гебітскомісаріату. У документах містяться відомості про формування військових та цивільних органів влади, а також викладено заходи військової та цивільної адміністрації щодо налагодження місцевої управлінської системи.

Інша група документів архівного фонду дозволяє проаналізувати заходи органів цивільної адміністрації щодо організації заходів боротьби з партизанським рухом, їх співпрацю з німецькими поліційними формуваннями та жандармерією, місцевою поліцією та службою порядку, ортскомендатурами.

Накази, постанови німецьких органів влади та Дніпропетровської міської управи, які врегульовували повсякденне життя окупованого міста, звіти про становище в окупованих областях, виявлено у фонді Р–2567 "Дніпропетровський штадткомісар". Інструкції, розпорядження та циркуляри райхскомісара України містяться у справах фонду Р–2281 "Генеральний комісаріат м. Дніпропетровськ". У цьому ж фонді виявлено німецькі документи, на основі яких з'ясовано організаційну структуру генерального комісаріату та ряду гебітскомісаріатів. Використання інструктивних матеріалів, виданих відділами генерального комісаріату, дозволяє проаналізувати моделі поведінки німецьких службовців із місцевим населенням. Організаційні та адміністративно–господарські аспекти в діяльності німецьких органів цивільного управління вивчалися на основі опрацювання різнопланових наказів, інструкцій, виданих райхскомісаром, службами генеральної округи "Дніпропетровськ".

Документи фонду Р–1435 "Штадткомісаріат, м. Запоріжжя" (ДАЗО) висвітлюють діяльність відповідного органу влади з транспортних та господарських питань. У цьому ж фонді використано службове листування з керівником органу утримання засуджених громадян.

На основі використання документів фонду Р–2499 "Лохвицький гебітскомісаріат" (ДАПО) можна з'ясовувати такі дані: особливості застосування трудового законодавства для громадян окупованих областей та німецьких службовців; трудові правовідносини осіб, які перебували на службі в установах гебітскомісаріатів; конкретні заходи у фінансово–економічній, податковій та побутовій сферах; покарання тих, хто відмовлявся виконувати розпорядження гебітскомісара щодо залучення місцевого населення до обов'язкової трудової повинності.

Використання окремих архівних справ у фонді Р–1824 "Херсонський окружний комісар (гебітскомісар)" дозволяє встановленню особливостей кадрового забезпечення німецьких органів влади, порядку відновлення роботи поштової служби, засобів зв'язку, організації кур'єрської служби, участі служб генерального комісаріату в боротьбі з партизанським рухом, вимоги щодо правил поведінки з представниками місцевого населення різних національностей, організації порядку службового діловодства.

Внутрішньоорганізаційну структуру гебітскомісаріатів, кількісні параметри особового складу можна визначати за документами фонду Р–2494 "Кіровоградський гебітскомісаріат" однойменного обласного архіву.

Організаційні підходи німецької окупаційної адміністрації до побудови місцевих судових органів, вимоги до осіб, які займали відповідні посади в юридичних службах, та організація службового діловодства в канцелярії гебітскомісаріату віддзеркалюються в документах фонду Р–1152 "Житомирський гебітскомісаріат" (ДАЖО).

Аналіз зазначених документальних комплексів архівних джерел німецького походження дозволяє з'ясувати теоретичні й практичні підходи гітлерівського керівництва до побудови апарату влади, організаційної структури та службової компетенції німецьких органів влади. У цих документах відображено зміни та трансформації штатних підрозділів окупаційних органів влади, службові взаємовідносини, рівні співпраці та лінії конфліктності й конфронтації між цивільними та військовими органами.

Вивчення розпоряджень німецьких органів влади всіх рівнів – від Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ до типового гебітскомісаріату, службових інструкцій та матеріалів діловодства наближає дослідників до встановлення організаційної структури та функціональних аспектів роботи гебітскомісаріатів як найнижчих службових інстанцій гітлерівського окупаційного апарату влади.

Для глибшого розуміння процесу формування владних структур початкового періоду окупації необхідно використовувати документи польових та місцевих комендатур вермахту, головного командування окупаційними військами в Україні. Необхідність опрацювання цього сегмента джерельної бази пояснюється фактом перебування всієї території України у віданні військової адміністрації в період літа – осені 1941 р., співіснуванням військових та цивільних установ до останнього дня окупації.

На основі документів фонду 3206 (ЦДАВОУ) потрібно оцінювати місце й роль окупаційних військ у формуванні владних структур, які дислокувалися на території України. У цьому фонді важливими є документи Головного командування окупаційними військами в Україні, зокрема особливі розпорядження вищого німецького військового командування.

Основний емпіричний матеріал досліджень зосереджений як у вже названих фондах органів цивільної адміністрації РКУ, так і в документах військових установ. До останніх належить фонд Р–83 "Луцька оберфельдкомендатура" (Державний архів Волинської області). Вивчення документів цього архівного фонду дозволяє визначенню внутрішньоорганізаційних та службових відносин між фельдкомендатурами та ортскомендатурами, а також із підпорядкованими цим військово–адміністративним органам охоронними дивізіями вермахту. Важливо, що в документах зазначеного фонду висвітлюється початковий етап створення органів цивільного управління РКУ, процес передачі керівництву цих структур прав на управління окупованими територіями, співпраця між військовими та цивільними управлінськими органами.

Особливості фіскальної політики, яка здійснювалася військовими комендатурами, порядок сплати податків

та зборів, організації посівних робіт містяться в окремих справах фонду Р–2293 "Місцева комендатура № 794, с. Новомиколаївка Дніпропетровського району та області" (ДАДО).

На матеріалах фонду Р–1433 "Запорізька міська управа" (ДАЗО) можливо аналізувати організаційно–розпорядчі документи польової комендатури № 679, яка дислокувалася на відповідній території. У цьому ж архіві, зокрема у фонді Р–1435 "Запорізький штадткомісаріат", збереглися документи фельдкомендатури та ортскомендатур за 1942 р., службові донесення польової комендатури № 774 і ортскомендатур та інші нормативні акти, прийняті цими управлінськими органами. У документах містяться відомості про діяльність комендатур вермахту у сфері налагодження управлінської та поліційної систем, нормативно–правове забезпечення їх діяльності, особливостей здійснення контролю за виконанням виданих наказів та розпоряджень.

Накази та розпорядження у фонді Р–1432 "Місцева комендатура, м. Миколаїв" (ДАМО) ілюструють окупаційну політику, що здійснювалася військовими установами з перших днів окупації в 1941 р. до 1943 р.

Майже в кожному "окупаційному фонді", навіть у матеріалах сільських управ та громадських господарств, можна віднайти документи, які належать військовим органам влади. Їх кількість збільшується пропорційно до часу перебування певних територій у віданні військових управлінців. Так, в одному з фондів сільської управи на Херсонщині виявлені документи [4], на основі яких існує можливість не лише визначити системні заходи військових управлінців щодо організації органів та служб місцевого управління, а й відтворити основні форми й методи впливу на місцеве населення, порівняти їх конкретні дії з аналогічними процесами, що здійснювалися під керівництвом цивільної адміністрації РКУ.

Як відомо, особливе місце в охороні системи управління окупованими територіями України відігравали німецькі поліційні органи. Тому в дослідженнях потрібно використовувати як документи фондів поліційних установ, так і діловодство цивільних органів влади РКУ. Серед документів фонду Р–2281 "Генеральний комісаріат, м. Дніпропетровськ" (ДАДО) знаходяться накази та донесення місцевої жандармерії, на основі яких розкриваються особливості організації та основні напрями службової діяльності жандармських постів.

Діяльність жандармських постів РКУ, їх службову компетенцію, кількісний склад, особливості проведення репресивно–каральних, оперативно–розшукових та слідчих дій, організації поліційної охорони захоплених територій висвітлюють матеріали фондів Р–1182 "Козятинський гебітскомісаріат", Р–1452 "Ружинський гебітскомісаріат", Р–1511 "Коростенський гебітскомісаріат" (ДАЖО), Р–2729 "Уманська міська поліція, м. Умань Київської області" та Р–2732 "Управління німецької жандармерії, м. Київ" (ДАКО). Основний масив документів фонду Р–2733 "Фастівська жандармерія Київської області" складається із заяв представників місцевого населення про виявлених ними учасників руху Опору та комуністів, слідчих дій щодо місцевих поліцаїв, які вчиняли свавілля стосовно місцевого населення та інші службові порушення, повідомлень про боротьбу з партизанами та вбивств, здійснених місцевими поліцаями, протоколів допитів учасників саботажних акцій, порушників установлених правил торгівлі, осіб, підозрюваних у приналежності до партизанів та комуністів, крадіїв майна, матеріалів розслідування виявлених фактів насильницької смерті місцевих мешканців та невідомих осіб.

Роботу польової жандармерії, службову компетенцію органу комендатур вермахту відображено у справах фонду Р–5728 "Німецька польова жандармерія, м. Мелітополь Запорізької області" (ДАЗО). У матеріалах фонду найціннішу його частину становлять донесення, документи слідчих дій, які проводилися представниками польової жандармерії, регулярні звіти про проведену роботу.

Опрацювання документів німецьких поліційних формувань надає можливість з'ясувати їхню організаційну структуру, чисельність та службові повноваження. За цими документами мають визначатися основні напрями, заходи та методи "дотримання стабільності" в окупованих регіонах України, які забезпечувалися німецькими поліційними формуваннями.

Зміст фондів Р–2443 "Васильківська Українська охоронна поліція, м. Васильків Київської області", Р–4437 "Володимирська районна поліція м. Києва", Р–4444 "Кущова поліція, с. Яцьки Васильківського району Київської області" (ДАКО), Р–41 "Поліція в м. Рівне, Рівненської області" (ДАРО), Р–2705 "Онуфріївська районна українська допоміжна поліція охорони порядку" (Державний архів Кіровоградської області), Р–48 "Черкаська українська охоронна поліція", Р–1350 "Чигиринська районна охоронна поліція" (ДАЧО) створює основу для з'ясування особливостей функціонування органів, які виконували поліційні функції.

Ще одну важливу групу архівних матеріалів, на основі аналізу якої визначається алгоритм функціонування місцевих органів управління та відповідних поліційних формувань, становлять документи, що зберігаються в ГДА СБУ. Передусім до них належать матеріали фонду 6 "Архівно–кримінальні справи на реабілітованих громадян" та фонду 5 "Архівно–кримінальні справи". Ці документи становлять специфічну групу архівних матеріалів, оскільки в них містяться дані не лише про особливості формування окупаційних органів влади, а й про осіб, які виявили бажання співпрацювати з гітлерівцями.

Проблема нормативно–правового забезпечення функціонування цивільної адміністрації РКУ висвітлюється в документах, сконцентрованих у ЦДАВОУ, а саме у фонді 3207 "Генеральний комісар Волині і Поділля". Проте не менш значна їх кількість виявлена і в інших інформаційних масивах. Цей напрям дослідження конкретизують нормативно–правові акти, видані вищим політичним керівництвом Третього Райху, загальноімперське законодавство, а також директивні установки А. Гітлера щодо порядку управління окупованими територіями; інструкції, розпорядження, циркуляри райхсмаршала СС та шефа німецької поліції Г. Гіммлера у сфері налагодження поліційної охорони окупованої країни; постанови та

розпорядження райхсміністра східних окупованих територій, його листування з Е. Кохом та іншими керівниками установ РКУ. У фондах окремих генеральних комісаріатів виявлені друковані примірники нормативних актів, які видавалися Райхсміністерством внутрішніх справ та іншими відомствами Третього Райху [5; 6].

Проте найбільш важливими для розуміння тих процесів, що відбувалися на окупованих територіях, є нормативні акти, видані центральними установами РКУ. Під керівництвом юридичного відділу РКУ видавалося кілька збірників нормативно–правових актів, які направлялися безпосереднім виконавцям. До них належать Службові розпорядження Райхскомісара України, збірники нормативних актів керівників генеральних округ.

Отже, джерельна база архівних установ України містить великий масив різнопланових документів, науковий аналіз яких дозволяє реконструювати всі напрямки окупаційної політики, яка проводилася на території РКУ.

Список використаних джерел

1. Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська. – К. : Вид. дім "Києво–Могилянська академія", 2006. – 872 с.: іл. (Більше не таємно; Т.1).

2. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р–1520. – Оп. 19. – Спр. 4.

3. Там само. – Ф. Р–1942. – Оп. 1. – Спр. 58.

4. Там само. – Ф. Р–1824. – Оп. 1. – Спр. 65.

5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р–2283. – Оп. 1. – Спр. 15.

6. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р–2033. – Оп. 1. – Спр. 16.

References

1. Arkhivy okupatsii. 1941–1944 / Derzh. kom. arkhiviv Ukrainy; Uporiad. N.Makovska. – K. : Vyd. dim "Kyievo – Mohylianska akademiia", 2006. – 872 s.: il. (Bilshe ne taiemno; T.1).

2. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. – F. R–1520. – Op. 19. – Spr. 4.

3. Tam samo. – F. R–1942. – Op. 1. – Spr. 58.

4. Tam samo. – F. R–1824. – Op. 1. – Spr. 65.

5. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. – F. R–2283. – Op. 1. – Spr. 15.

6. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti. – F. R–2033. – Op. 1. – Spr. 16.

Goncharenko O. M., *doctor of Historical Science, associate professor of the department of History and Culture of Ukraine State University "Pereyaslav–Khmelnitsky State Pedagogical University named HryhoriySkovoroda" (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnitsky), aleksejj–goncharenko1@rambler.ru*

The source base of archives in Ukraine in the context of the study peculiarities of functioning of institutions and the occupation administration Reichskommissariat"Ukraine" (1941–1944)

Author of publishing analyzes of sources of archival institutions of Ukraine as the basis of research of problems of the Nazi occupation apparatus of power in the territory Reichskommissariat"Ukraine".

Keywords: *occupational regime, occupation administration, Reichskommissariat"Ukraine", archival sources, archive funds.*

Гончаренко А. Н., *доктор исторических наук, доцент кафедры истории и культуры Украины, ГВУЗ "Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды" (Украина, Переяслав–Хмельницкий), aleksejj–goncharenko1@rambler.ru*

Источниковедческая база архивов Украины в контексте изучения особенностей функционирования органов и учреждений оккупационной администрации Рейхскомиссариата"Украина"(1941–1944 гг.)

Автор публикации анализирует источники, которые находятся в архивных учреждениях Украины как основы проведения научных исследований из проблем функционирования гитлеровского оккупационного режима на территории Рейхскомиссариата "Украина".

Ключевые слова: *оккупационный режим, оккупационная администрация, Рейхскомиссариат"Украина", архивные источники, архивные фонды.*

* * *

УДК 94(477)"1941/1944"

Колісник Н. І.
здобувач кафедри історії та культури України,
ДВНЗ "Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"
(Україна, Переяслав–Хмельницький),
kolisnik@ukr.net

ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНО–ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ МІСЦЕВИХ СУДОВИХ УСТАНОВ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА" (1941–1944 РР.)

Досліджено особливості нормативно–правового забезпечення роботи місцевих судових установ, які функціонували на теренах, підконтрольних окупаційній адміністрації Райхскомісаріату "Україна".

Ключові слова: *нормативно–правовий акт, окупація, Райхскомісаріат "Україна", місцеві органи влади, місцеве населення, судові установи.*

Друга світова війна стала одним із найбільших воєнно–політичних конфліктів ХХ ст. Вивчення тих подій розпочалося ще в ході війни. Тогочасні дослідники вивчали як, власне, військові події, так і нову окупаційну реальність, яка постала в загарбаних областях України. Але й понині, незважаючи на існування величезної кількості досліджень, поза полем зору науковців продовжують залишатися питання повсякдення окупованих суспільств, яким, до речі, довелося стати й українському соціуму.

Актуальність теми дослідження зростає, якщо згадати, що кілька місяців тому частина України виявилася загарбаною сусідньою державою, а на окупованих теренах Криму та Донбасу вже постає абсолютно нова для цивільного населення суспільна буденність. Місцевий соціум в окупованих областях України розпочинає функціонувати в системі діаметрально протилежних, аніж раніше соціально–політичних та духовно–ментальних координат, співіснуючи або, навпаки, активно співпрацюючи з окупаційною владою чи опираючись їй. Немале місце в цьому займає судова система, покликана врегулювати соціальні відносини всередині суспільства.

Дещо схожі за змістом аналогії можемо віднайти і в реаліях "нового порядку" – саме так іменували гітлерівці адміністративну систему, запроваджену в розчленованих ними на різні зони окупації теренах України, із різноманітними формами й засобами тотальної економічної експлуатації, жорстокого фізичного терору, винищенням окремих груп населення за етнічним та політичним принципом, обмеженням та позбавленням цивільного населення більшості соціально–економічних прав, формально наданих у свій час радянською владою. Найбільшим за кількістю населення та територією окупаційним адміністративним утворенням став Райхскомісаріат "Україна" (далі – РКУ), на теренах якого "новий порядок" набув типологічно цілісного виразу та незамаскованих, особливо брутальних форм.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених реконструкції подій

гітлерівського окупаційного режиму, встановленого на теренах України, поза полем зору науковців продовжують залишатися питання повсякденного соціального життя окупованого суспільства, судових форм та засобів його врегулювання. Лише окремі проблеми функціонування правових відділів органів місцевого управління, цивільних та судових установ на теренах Райхскомісаріату "Україна" (далі – РКУ) розглядаються в працях В. Шайкан [1, с. 123–134; 2, с. 56–65; 3], О. Гончаренка [4, с. 78–82; 5, с. 23–267; 6, с. 105–112; 7, с. 59–64; 8, с. 181–187; 9, с. 13–16; 10, с. 36–41; 11, с. 131–133; 12, с. 141–146; 13, с. 29–33; 14, с. 99–105], М. Куницького [15, с. 104–108; 16, с. 36–40; 17, с. 299–325; 18, с. 275–309] та О. Лисенка [19, с. 56–74]. Цим порівняно невеликим обсягом напрацювань сучасних вітчизняних дослідників доводиться й обмежити аналіз історіографічного ряду проблеми.

Мета статті – провести аналіз нормативно–правової бази, на основі якої функціонували місцеві судові установи в РКУ та виявити особливості здійснення тогочасного судового процесу в контексті захисту прав цивільних осіб, які проживали на окупованих Німеччиною територіях.

Із проблемою необхідності врегулювання соціальних відносин в українському суспільстві німецька окупаційна влада зустрілася вже в перші дні загарбання України. Незважаючи на жахіття окупації, смерть, яка перетворилася в постійну загрозу чи не кожному мешканцю країни, відсутність елементарних засобів підтримання життєдіяльності, повсякденне соціальне життя продовжувалося: люди народжувалися й помирали, одружувалися й розлучалися, купували й продавали предмети власності тощо. Під впливом війни та окупації суспільство зазнавало деформаційних руйнувань та трансформацій: переважну більшість цивільного населення становили жінки, діти та престарілі особи; колишня радянська номенклатура та військовополонені, відпущені в 1941 р. із німецьких таборів, користувалися обмеженим соціально–правовим статусом, а в країні почала з'являтися нова, привілейована група населення – місцеві управлінці та працівники поліційних формувань. Досить швидко із соціального життя зникли євреї та роми, які стали жертвами тотального гітлерівського терору за етнічними принципами.

Звісно, чи не найліпшим засобом виходу з різних суперечливих ситуацій соціального життя є робота судової системи. Але саме з відновленням роботи судів у німецьких управлінців і виникали суттєві проблеми. Справа у тім, що застосувати систему нормативних актів і скалькувати судові органи Німеччини ні військові, ні цивільні управління не лише не могли, а й не мали права, адже цей рівень службової компетенції належав принаймні Райхсміністерству східних окупованих територій. Але навіть і в цьому разі правозастосування нормативних актів Німеччини в тогочасній Україні не могло відбутися, адже перед окупантами знаходилася зовсім інша країна, з іншими соціальними відносинами та джерелами права, а їх суб'єктами були люди з іншим історико–правовим і соціально–політичним досвідом, ментальністю та рівнем дотримання правопорядку.

Звісно, що першими німецькими управлінцями, яким потрібно було врегульовувати ці питання, стали керівники військових комендатур, яким належала вся повнота влади до моменту передачі повноважень цивільній адміністрації РКУ. Але директивні вказівки, які віддавалися з цього приводу військовими властями, мали досить загальний характер. Складається враження, що Німеччина таки не була готовою до тієї війни, в усякому разі окупаційна адміністрація як "військової зони", так і РКУ не мали не тільки підготовлених нормативних актів, а й готових "рецептів" виходу з конкретики адміністративно–управлінської повсякденності. А нормативні акти як ті, що створювали основу суто технічних й організаційних питань роботи судових установ, так і ті, які врегульовували окремі галузі права, були вкрай необхідні.

У перших інструкціях військової адміністрації, які врегульовували роботу судових установ "для українців", містилися лише вказівки щодо їх відновлення. До того ж містилися вони в нормативно–правових актах, на основі яких створювалась уся система місцевої допоміжної адміністрації. Інструкцій щодо порядку відновлення та забезпечення повсякденної роботи судових установ видано так і не було. Так, у інструкції "Порядок урядування" від 24 жовтня 1941 р., видану фельдкомендатурою, яка розміщувалася в м. Тальному Черкаської області, із цього приводу зазначалося, що судові органи можна створювати лише після отримання дозволу VII відділу фельдкомендатури. Організація управління роботою органів влади мала проводитися за радянським законодавством, адже "Кожна раптова зміна призвела б до безладдя", – цілком раціонально зазначалося в інструкції [20, арк. 1].

Подібні за змістом нормативні акти, які вказували на необхідність часткового збереження радянських законів, видавалися й керівниками, які репрезентували цивільну адміністрацію РКУ. Особливо це стосується регіонів, переданих до службової компетенції цивільній адміністрації РКУ ще влітку 1941 р. Фактично вони повторили, але не конкретизували ті ж директивні установки, що й військові [21, арк. 2]. Але, як користуватися на практиці системою радянської нормативно–правової бази та узгоджувати її з виданими німецькою стороною документами, ніхто з них так і не пояснив. До того ж в країні бракувало і фахівців, добре обізнаних із радянською юриспруденцією.

Свою ініціативність проявили органи місцевого управління, запропонувавши проекти різних нормативних актів, які мали налагодити повноцінну роботу судів, органів прокурорського нагляду тощо. Німецькі посадовці не прийняли допомоги й, очевидно, небезпідставно побоюючись посилення ролі й значення судових інституцій у житті суспільства, відмовилися від неї.

Німецькі управлінці обрали ще один шлях вирішення проблеми. Вони намагалися замістити брак нормативних актів за рахунок використання системи дореволюційного законодавства. В усякому разі суддям із цивільних справ пропонували обирати саме такий шлях при розв'язанні спорів, які виникали між місцевим населенням [22, арк. 5, 6]. А в окремих регіонах кандидати на заміщення адвокатських посад узагалі

мали складати фаховий іспит зі знання дореволюційного законодавства.

Звісно, що, не маючи більш–менш збалансованої нормативно–правової бази, тимчасові судові інституції, які з'явилися в Україні на початку встановлення окупаційного режиму, із часом були взагалі ліквідовані [23, с. 408–410]. Частину їх функцій було передано органам місцевого управління, працівники яких у відповідь на звернення цивільного населення намагалися їх розглянути. Таким чином, ні про яку одноманітність у прийнятті рішень мова йти не могла.

Справа зі створення місцевих судів та забезпечення їх роботи нормативно–правовою базою зрушила з місця лише на початку 1942 р. Своєю постановою від 15 березня 1942 р. райхскомісар доповнив нормативний акт Райхсміністерства східних окупованих територій "Про німецьку юрисдикцію в зайнятих східних областях" від 19 грудня 1941 р. У результаті було прийнято постанову "Про підсудність і судове переведення в цивільних справах місцевого населення". У свою чергу генеральні комісари продублювали цей нормативний акт та направили його для службового використання в гебітскомісаріатах. Щоправда, генеральні комісари затягували терміни створення цих локальних нормативних актів. Так, на теренах генеральної округи "Київ" відповідний акт було видано лише 30 травня 1942 р. [22, арк. 1–13]. Але все ж у результаті в окупованій Україні було створено базу для функціонування цивільних судів (судів шліхтерів).

Одним із нормативних актів, на основі застосування якого здійснювалося судочинство у сфері сімейних правовідносин, стала постанова райхскомісара "Про тимчасові правила щодо одружень та розлучень" від 11 травня 1942 р. [22, арк. 29–33]. Цей нормативний акт визначав коло суб'єктів, які мали право вступати в шлюб, встановлював їх права та обов'язки в разі розлучення та врегульовував самі юридичні процедури здійснення цих дій.

Та усе ж сімейні правовідносини становлять важливу, але не основну частину цивільного права. Існують ще й відносини щодо власності, набуття права на спадщину тощо. Для цього шліфенам ще певний час довелося користуватися залишками радянського законодавства. І лише з 12 січня 1943 р. на теренах РКУ почали діяти "Правила для тимчасового врегулювання особистого, сімейного і спадкового права в Райхскомісаріаті України". Цей нормативний акт складався з трьох розділів: "Особисте право", "Сімейне право" та "Право спадкування" [23, арк. 27–36].

У травні 1942 р. в РКУ було прийнято Постанову райхскомісара "Про покарання за незначні проступки і порушення в межах Райхскомісаріату України" від 8 травня 1942 р. Постанова почала діяти з 1 червня 1942 р. і базувалася на німецькому Кримінальному кодексі, із якого для підсудності місцевого населення було виведено цілий ряд приписів [24, арк. 1–4, 43–53]. Цей нормативно–правовий акт від 15 травня 1871 р., доповнений та змінений законами, станом на 1 жовтня 1941 р. складався із загальної та особливої частин. У загальній частині визначалися поняття злочину, проступку та правопорушення. Особлива частина Кримінального кодексу деталізувала види злочинів, за які особа підлягала відповідному покаранню [25, арк. 1–109].

Створені німецькою адміністрацією судові установи мали право розглядати справи виключно цивільного та кримінального характеру. Для розв'язання справ цивільного характеру створювались суди шліхтерів, а кримінального – шефенів. А от для розв'язання суперечок і спорів між етнічними німцями України було створено німецький суд. До німецького суду могли звертатися й представники інших національностей, якщо сума судового позову перевищувала 5000 крб. Ця судова інституція діяла на основі законодавства Німеччини, хоч і в її діяльності мали враховуватися місцеві умови.

Для керівництва практичною роботою судових установ юридичними відділами генеральних комісаріатів видавалися службові вказівки та інструкції. Так, юридичним відділом генерального комісаріату округи "Київ" 1 вересня 1942 р. було направлено документи під назвою "Загальна інструкція для шефенів Київського генерального округу" та "Циркуляр шефенам генерального округу "Київ". Ці нормативні акти врегульовували порядок проведення судового процесу, визначали коло суб'єктів, на яких поширювалася юрисдикція суддів із кримінальних справ тощо [26, арк. 1–9].

Відповідно до нормативних установок юридичного відділу РКУ генеральні комісари також приймали відповідні нормативні акти й направляли їх для практичного використання в гебітскомісаріатах. Так, через гебітскомісаріати шліфени отримали інструкцію генерального комісара округи "Київ" від 20 лютого 1943 р. "Про розгляд шліхтером шлюбних справ". Документ містив детальні вказівки щодо порядку розлучення подружжя, наголошував на необхідності збереження шлюбних відносин, пояснював особливості застосування тих чи інших статей окремих нормативних актів". До цієї інструкції додавались і вказівки щодо повідомлення відділів РАЦСу про рішення у справах розлучення [27, арк. 2, 3, 4].

Отже, нормативно–правове забезпечення роботи місцевих кримінальних та цивільних судів здійснювалося окупаційною адміністрацією РКУ вкрай повільно. Фактично, ці судові установи почали працювати лише в другій половині 1942 р. До цього часу всі питання розглядалися відділами районних та міських управ, працівники яких і так були переобтяжені службовими повноваженнями та не мали відповідної фахової підготовки.

Список використаних джерел

1. Шайкан В. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в роки гітлерівської окупації / В.Шайкан // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін–т історії України. – К., 2007. – Вип.11. – 250 с.

2. Шайкан В. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України / В.Шайкан // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково–практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К. : ВПЦ МВС України, 2006. – 311 с.

3. Шайкан Валентина. Повсякденне життя українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / Валентина Шайкан. – Київ, 2010. – 80 с.

4. Гончаренко О. Функціонування правових відділів органів місцевого управління в системі судочинства Рейхскомісаріату

"Україна" (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип.14. – 148 с.

5. Гончаренко О. До питання про застосування окремих аспектів особистих немайнових прав місцевого населення у практиці окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. У 3 т. – Чернігів : ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2009. – Т. ІІІ. – 204 с.

6. Гончаренко О. Особливості регулювання особистих немайнових правовідносин (право інтелектуальної власності) у період нацистської окупації України (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Сумська старовина: Науковий журнал з історії та культури України. – Сумський державний університет, 2008. – № XXIV. – 225 с.

7. Гончаренко О. Судова та управлінсько–розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна" у сфері припинення сімейних правовідносин (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип.16. – 118 с.

8. Гончаренко О. Інститут шлюбу в системі сімейного законодавства окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна": аналіз нормативно–правової бази (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав–Хмельницький, 2009. – Вип.22. – 308 с.

9. Гончаренко О. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // "Історія повсякденності: теорія та практика": матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав–Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав–Хмельницький, 2010. – 246 с.

10. Гончаренко О. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату "Україна": організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202. – Ч. ІІ. – 151 с.

11. Гончаренко О. Інститут власності у цивільному праві періоду гітлерівської окупації України (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Часопис української історії / за ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2011. – Вип. 21. – 158 с.

12. Гончаренко О. Майнові правовідносини місцевого населення Райхскомісаріату "Україна": проблеми визначення цивільного статусу та аналіз нормативного забезпечення / О.Гончаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль : Вид–во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. – Вип.1. – 299 с.

13. Гончаренко О. Громадянський статус місцевого населення окупованої України: аналіз нормативних заходів комендатур Вермахту та цивільної адміністрації райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Мандрівець. – 2011. – № 3. – 114 с.

14. Гончаренко О. Повсякденне життя місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" у контексті функціонування окупаційної системи цивільних судів (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // "Історія повсякденності: теорія та практика": матеріали Всеукр. наук. конф., [м. Переяслав–Хмельницький], 5–6 жовт. 2012 р. / [упоряд. : О.М. Лукашевич, Т.Ю. Нагайко, В.В. Коцур]. – Переяслав–Хмельницький, 2012. – 200 с.

15. Куницький М.П. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату "Україна": аналіз судової практики (1941–1944 рр.) / М.Куницький // Часопис української історії / за ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2014. – Вип.29. – 110 с.

16. Куницький М. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / М.Куницький // "Мандрівець". – Тернопіль, 2013. – № 6 (108). – 98 с.

17. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна" управлінсько–розпорядчі та організаційно–правові аспекти (1941–1944 рр.) : монографія / О.М. Гончаренко. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.

18. Куницький М.П. Соціально–правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.): монографія. – К. : ПП "НВЦ "Профі", 2014. – 564 с.

19. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату "Україна" та "військової зони". 1941–1944 рр. / НАН України. – Ін–т історії України. – К., 2014. – 151 с.

20. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р–2400. – Оп. 1. – Спр. 1.

21. Державний архів Рівненської області. – Ф. Р–22. – Оп. 1. – Спр. 3.

22. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р–8676. – Оп. 2. – Спр. 5.

23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 224.

24. ДАПО. – Ф. Р–8676. – Оп. 2. – Спр. 6.

25. Там само. – Ф. Р–8676. – Оп. 2. – Спр. 4.

26. Там само. – Ф. Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 1.

27. Там само. – Ф. Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 4.

References

1. Shaikan V. Stan systemy sudochynstva na terytorii Reikhskomisariatu "Ukraina" ta viiskovoi zony v roky hitlerivskoi okupatsii / V.Shaikan // Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei / NAN Ukrainy. In–t istorii Ukrainy. – K., 2007. – Vyp.11. – 250 s.

2. Shaikan V. Nimetska systema sudochynstva ta diialnist ukrainskykh pravovykh viddiliv u roky tymchasovoi hitlerivskoi okupatsii Ukrainy / V.Shaikan // Bezsmertia podvyhu: Materialy mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii, Kyiv, 22 kvitnia 2005 r. / Kyivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav. – K. : VPTs MVS Ukrainy, 2006. – 311 s.

3. Shaikan Valentyna. Povsiakdenne zhyttia ukraintsiv u roky nimetskoi okupatsii. 1941–1944 / Valentyna Shaikan. – Kyiv, 2010. – 80 s.

4. Honcharenko O. Funktsionuvannia pravovykh viddiliv orhaniv mistsevoho upravlinnia v systemi sudochynstva Reikhskomisariatu "Ukraina" (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // Chasopys ukrainskoi istorii / Za red. doktora istorychnykh nauk, profesora A.P. Kotsura. – Kyiv, 2009. – Vyp.14. – 148 s.

5. Honcharenko O. Do pytannia pro zastosuvannia okremykh aspektiv osobystykh nemainovykh prav mistsevoho naselennia u praktytsi okupatsiinoi administratsii Reikhskomisariatu "Ukraina" (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // Ukrainskyi vymir. Mizhnarodnyi zbirnyk informatsiinykh, osvitnikh, naukovykh, metodychnykh statei i materialiv z Ukrainy ta diaspory. U 3 t. – Chernihiv: ChDPU im. T.H. Shevchenka, 2009. – T. III. – 204 s.

6. Honcharenko O. Osoblyvosti rehuliuvannia osobystykh nemainovykh pravovidnosyn (pravo intelektualnoi vlasnosti) u period natsystskoi okupatsii Ukrainy (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // Sumska starovyna: Naukovyi zhurnal z istorii ta kultury Ukrainy. – Sumskyi derzhavnyi universytet, 2008. – № XXIV. – 225 s.

7. Honcharenko O. Sudova ta upravlinsko–rozporiadcha praktyka ustanov okupatsiinoi administratsii Reikhskomisariatu "Ukraina" u sferi prypynennia simeinykh pravovidnosyn (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // Chasopys ukrainskoi istorii / Za red. doktora istorychnykh nauk, profesora A.P. Kotsura. – Kyiv, 2009. – Vyp.16. – 118 s.

8. Honcharenko O. Instytut shliubu v systemi simeinoho zakonodavstva okupatsiinoi administratsii Reikhskomisariatu "Ukraina": analiz normatyvno–pravovoi bazy (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei. – Pereiaslav–Khmelnytskyi, 2009. – Vyp.22. – 308 s.

9. Honcharenko O. Povsiakdenne zhyttia ukrainskoho naselennia kriz pryzmu dokumentiv sudochynstva orhaniv tsyvilnoi administratsii Raikhskomisariatu "Ukraina" (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // "Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka": materialy Vseukr. nauk. konf., Pereiaslav–Khmelnytskyi, 14–15 trav. 2010 r. / [Uporiad.: Lukashevych O.M., Nahaiko T.Iu.]. – Pereiaslav–Khmelnytskyi, 2010. – 246 s.

10. Honcharenko O. Ukrainski myrovi sudy v systemi orhaniv pravosuddia hitlerivskoho okupatsiinoho aparatu vlady Raikhskomisariatu "Ukraina": orhanizatsiina struktura, sluzhbova kompetentsiia ta osnovnyi zmist diialnosti (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky. – Cherkasy, 2011. – Vyp.202. – Ch.II. – 151 s.

11. Honcharenko O. Instytut vlasnosti u tsyvilnomu pravi periodu hitlerivskoi okupatsii Ukrainy (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // Chasopys ukrainskoi istorii / Za red. doktora istorychnykh nauk,

profesora A.P. Kotsura. – Kyiv, 2011. – Vyp.21. – 158 s.

12. Honcharenko O. Mainovi pravovidnosyny mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu "Ukraina": problemy vyznachennia tsyvilnoho statusu ta analiz normatyvnoho zabezpechennia / O.Honcharenko // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia / Za zah. red. prof. I.S.Zuliaka. – Ternopil: Vyd–vo TNPU im. V.Hnatiuka, 2011. – Vyp.1. – 299 s.

13. Honcharenko O. Hromadianskyi status mistsevoho naselennia okupovanoi Ukrainy: analiz normatyvnykh zakhodiv komendatur Vermakhtu ta tsyvilnoi administratsii raikhskomisariatu "Ukraina" (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // Mandrivets. – 2011. – № 3. – 114 s.

14. Honcharenko O. Povsiakdenne zhyttia mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu "Ukraina" u konteksti funktsionuvannia okupatsiinoi systemy tsyvilnykh sudiv (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // "Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka": materialy Vseukr. nauk. konf., [m. Pereiaslav–Khmelnytskyi], 5–6 zhovt. 2012 r. / [uporiad.: O.M. Lukashevych, T.Iu. Nahaiko, V.V. Kotsur]. – Pereiaslav–Khmelnytskyi, 2012. – 200 s.

15. Kunytskyi M.P. Funktsionuvannia ustanov shlifeniv ta shefeniv na terenakh Raikhskomisariatu "Ukraina": analiz sudovoi praktyky (1941–1944 rr.) / M.Kunytskyi // Chasopys ukrainskoi istorii / Za red. doktora istorychnykh nauk, profesora A.P. Kotsura. – Kyiv, 2014. – Vyp.29. – 110 s.

16. Kunytskyi M. Sudovi zasoby zakhystu prav ta interesiv mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu "Ukraina" (1941–1944 rr.) / M.Kunytskyi // "Mandrivets". – Ternopil, 2013. – № 6 (108). – 98 s.

17. Honcharenko O.M. Funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu "Ukraina" upravlinsko–rozporiadchi ta orhanizatsiino–pravovi aspekty (1941–1944 rr.): monohrafiia / O.M. Honcharenko. – K. : NPU im. M.P. Drahomanova, 2011. – 600 s.

18. Kunytskyi M.P. Sotsialno–pravovyi status mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu "Ukraina" (1941–1944 rr.): monohrafiia. – K. : PP "NVTs "Profi", 2014. – 564 s.

19. Honcharenko O.M., Kunytskyi M.P., Lysenko O.Ie. Systema orhaniv mistsevoho upravlinnia na terytorii raikhskomisariatu "Ukraina" ta "viiskovoi zony". 1941–1944 rr. / NAN Ukrainy. – In–t istorii Ukrainy. – K., 2014. – 151 s.

20. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. – F. R–2400. – Op. 1. – Spr. 1.

21. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoi oblasti. – F. R–22. – Op. 1. – Spr. 3.

22. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (dali – DAPO). – F. R–8676. – Op. 2. – Spr. 5.

23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. – F. 3206. – Op. 2. – Spr. 224.

24. DAPO. – F. R–8676. – Op. 2. – Spr. 6.

25. Tam samo. – F. R–8676. – Op. 2. – Spr. 4.

26. Tam samo. – F. R–2302. – Op. 1. – Spr. 1.

27. Tam samo. – F. R–2302. – Op. 1. – Spr. 4.

Kolesnik N. I., *applicants of the department of History and Culture of Ukraine State University "Pereyaslav–Khmelnitsky State Pedagogical University named Hryhoriy Skovoroda" (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnizkii), kolisnik@ukr.net*

Problems of regulatory–legal support of local judicial institutions in the territory Reichskommissariat "Ukraine" (1941–1944)

In the article author explores the features of normative–legal support of the local judicial institutions that functioned on the territory controlled by the occupation administration Reichskommissariat "Ukraine".

Keywords: *normative–legal act, occupation, Reichskommissariat "Ukraine", local authorities, local population, judicial institutions.*

Колесник Н. И., *соискатель кафедры истории и культуры Украины, ГВУЗ "Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды" (Украина, Переяслав–Хмельницкий), kolisnik@ukr.net*

Проблемы нормативно–правового обеспечения работы местных судебных учреждений на территории Рейхскомиссариата "Украина" (1941–1944 гг.)

Рассмотрено проблему особенностей нормативно–правового обеспечения работы местных судебных учреждений на территориях, подконтрольных оккупационной администрации Рейхскомиссариата "Украина".

Ключевые слова: *нормативно–правовой акт, оккупация, Райхскомиссариат "Украина", местные органы власти, местное население, судебные учреждения.*

* * *

УДК 94(477)"1953/1964":378

Лук'яненко О. В.
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

КУЛЬТУРНЕ ДОЗВІЛЛЯ У ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТАХ УРСР ДОБИ "ВІДЛИГИ" (1)

Ілюструється еволюція культурного типу дозвілля освітян педінститутів УРСР періоду десталінізації (1953–1964 рр.). Застосування методу контент–аналізу педагогічної преси дозволило простежити наростання протистояння західному впливу на дозвілля студентів; відслідкувати співвідношення потреб молоді в організованому культурному дозвіллі та можливості вузів забезпечити молодь усім необхідним для повноцінного заповнення позаробочого часу. Відтворено образ "ідеального культурного дозвілля" майбутнього учителя на основі висвітлення найкращих зразків у газеті "Радянська освіта". Зроблена оцінка загальних характеристик дозвілля студента–освітянина.

Ключові слова: *повсякдення, студенти, культурне дозвілля, вища педагогічна школа, десталінізація.*

Освітяни вищої педагогічної школи через специфіку власної діяльності ніколи не мали проблем зі змістовим наповненням дозвіллєвої сфери свого повсякдення. Для аналізу вільного часу нами була обрана концепція дозвіллєвих типів У. Алєманна, Р. Вейдера, К. Кармела та ін. У поданій розвідці пропонуємо поглянути на те, як за часів "відлиги" висвітлювалося культурне дозвілля освітян та їхня творчість у години дозвілля. Періодична преса завжди була ідеологічною зброєю в руках всюдисущої партії. Профільні ж видання (у нашому випадку – газета "Радянська освіта") намагалися "ліпити" справжнього громадянина (тут – справжнього учителя) чи не з більшим гартом.

Зробимо декілька ремарок. Перша: періодика 1953–1964 рр. не подає повної картини культурного дозвілля у педінститутах, а лише встановлює маркери, на які мала б орієнтуватися педагогічна громадськість УРСР. Друга: вибірка "зразкових" вишів формувалася виключно силами кожного окремого вишу і бажанням самореклами на сторінках республіканського видання. Загальною рисою усього періоду було те, що студенти залишалися обласних центрів рушійною культурною силою. Принаймні у 1963 р. у Кременецькому ДПІ було обмаль місць для проведення культурного дозвілля громадськості. Тому саме студенти були одночасно й організаторами громадського дозвілля, й споживачами культурного продукту. У згаданому вище такими "рушіями культури" на початку 1960–х були кращий на Тернопільщині інститутський хор та ансамбль природничого факультету "Кременчанка" [1]. Дозвілля характеризується свободою вибору. Проте у стінах педагогічних навчальних закладів воно набуває чіткого виховного вектора, приправленого ароматом контролю та примусу. Здебільшого вибір форми проведення культурного дозвілля освітянами проходив відповідно до їхніх умінь, навичок та уподобань. Проте часто вищі долучалися до процесу свідомого вибору. Так, у Ніжинському педінституті студентам–першокурсникам в середині 1950–х давали анкети з естетичного виховання. Згідно з відповідями майбутніх освітян їм формували дозвіллєвий план, записуючи у численні секції та гуртки. Таким чином було "зорганізоване"

дозвілля більше 5 тисяч осіб в гуртках та самодіяльності вишу [2].

Найменш висвітленими у періодиці 1950–1960–х рр. була прикладна (народно–ужиткова) творчість у педінститутах. За пост–сталінське дванадцятилітня ми знайшли лише одну згадку про організацію експозиції вишивки, в'язання, ліпки та різьбярства вихованців педагогічних вишів у стінах Кіровоградського інституту. Ініціатором подібних заходів була викладачка російської мови Зінаїда Мініна. Прикметно, що одночасно з розкриттям власних талантів молодь преміювалася за кращі творі у годину дозвілля [3].

Близько до творчих виставок за своєю сутністю була й малярська творчість педагогів та студентів. З одного боку культурне дозвілля тут виражалося через споживання освітянами готового продукту – відвідування організованих у стінах рідних вишів виставок знаних художників. Так, у березні 1959 р. у Ніжинському педінституті закінчили реставрувати розграбовану під час радянсько–німецької війни картинну галерею, засновану ще за часів М. Гоголя [4]. У липні 1962 р. до 125–річчя О. Пушкіна у Кіровоградському ДПІ за допомоги Всесоюзного Пушкінського музею в Ленінграді організували художній салон для студентів та викладачів вишу [5]. А в лютому 1963 р. в уже згадуваному вище Ніжинському ДПІ відкрили виставку художника, заслужено діяча мистецтва УРСР С. Шишка, де особливою популярністю майбутніх педагогів користувалися пейзаж "Аскольдова могила" та натюрморт "Червоні маки" [6]. Такі виставки, звичайно, були поєднанням культурного та освітньо–зорієнтованого дозвілля. Зазвичай на них підсилювали опанований теоретичний матеріал художніми образами (як виставка до Пушкінського ювілею), поєднували огляд зі вступними лекціями про сучасне мистецтво тощо.

Зауважимо, що у 1963 р. М. Хрущов дав чітко зрозуміти, яким має бути радянське образотворче мистецтво. У педагогічних інститутах почали кампанію з формування у студентів глибоко моральних ленінських поглядів на мистецтво, за яких були неможливі "всілякі формалістичні виверти і абстракціоністька мазня" [7]. Хоча зовсім інша картина постає, коли подивитися на ті картини, які були виставлені на розсуд освітянської публіки С. Шишком у Ніжині. Його полотна з "київського циклу" хоч і формувалися за суворими зразками соцреалізму, проте насправді близькі до медитації експресіонізму за чистотою кольору, за світлом та теплом, що ллються з них.

Освітянам було й властиве продукування власних творів образотворчого мистецтва у вільний час. Так, у червні 1960 р. до декади української літератури і мистецтва в Москві студенти Ніжинського ДПІ Кононенко, Ступак та Злотницький під керівництвом молодого художника Орла написали ряд картин для інститутської виставки. Проте, така творчість носила ознаки так званого "додаткового дозвілля" – вона співпадала з професійною підготовкою молоді. Зразком чистої творчості заради дозвілля була організована у той самий час виставка пейзажів і портретів старшого викладача кафедри літератури Ніжинського педінституту Ю.Савченка, який творив за покликом серця, а не за виробничою необхідністю [8].

До переліку творчого дозвілля віднесемо зустрічі з діячами культури та мистецтва. Такі заходи часто мали елементи інтерактивного дозвілля, проте у більшості своїй мали головною метою саме споживання готового продукту – творчості того чи іншого митця. Ця форма проведення творчого дозвілля була одною з найулюбленіших для висвітлення у періодиці через специфіку своїх об'єктів. До того ж її легко можна було організувати як для студентів заочного відділу, так і вихованців стаціонару [9]. Інша перевага такого дозвілля – можливість "закрити" за його рахунок лакуни у виховній та пропагандистській роботі з молоддю. Так, цілком слушними стали зустрічі третьокурсників Київського ДПІ з письменниками й артистами Росії М. Тихоновим, О. Жаровим, В. Рождественським та М. Доридо у травні 1954 р. Творчий вечір стверджував канони "нерушимої дружби", посилював "торжество відданості" українців сусідній державі у дні декади російської літератури та мистецтва [10]. Інколи такі зустрічі набували рис як споживання, так і самодіяльної творчості. Скажімо, під час літературного вечора–зустрічі у Чернігівському ДПІ у червні 1960 р. з українським радянським поетом Леонідом Первомайським студенти та викладачі провели й концерт художньої самодіяльності [11].

Та здається, що найпопулярнішими були зустрічі з відомими композиторами. Успіх такої форми організації дозвілля полягав у тому, що воно майже стовідсотково з пасивного споглядання чи слухання переростало у живу інтерактивну дію. Безперечною зіркою на таких заходах був провідний композитор–пісняр П. Майборода. Так, на зустрічі зі студентами та учителями–слухачами курсів при Київському ДПІ у квітні 1959 р. відбулося не просто знайомство з життям митця. Після виступів солістки республіканської філармонії В. Гирман з новими піснями композитора, всі разом співали знайомі твори "Ми підем, де трави похилі" та пісню "Про рушник" [12]. Цей хіт лунав чи не на кожній подібній зустрічі з П. Майбородою, як, скажімо, у квітні 1964 р. у Запорізькому ДПІ. Лауреат Державної і Шевченківської премій тоді живо реагував на ініціативи освітянської молоді. Студенти під час зустрічі з ним та поетом М. Нагнибідою підняли питання сучасної їх молодіжної пісні. Композитор тоді звернувся до колеги: "Миколо Львовичу, давай напишемо пісню для студентів Запорізького педінституту. Адже ти будував першу домну в цьому місті, а для мене воно рідне з дитинства" [13]. Окрім Майбороди гостями на творчих вечорах були Д. Кабалевський (у 1962 р. він навіть прослухав хор та оркестр ніжинського ДПІ); артисти Київського театру імені І. Франка, письменники Ю. Збанацький, О. Ющенко, О. Білоус… [14]. Як бачимо, "об'єктів" дозвілля у молоді було вдосталь. Справа залишалася лише за можливістю організації власного вільного часу.

Специфічною категорією по споживанню культурних цінностей ми можемо назвати засідання літературних студій та гуртків, на яких відбувалася читка та обговорення творів мистецтва. З одного боку – це чисте культурне дозвілля, з іншого – носить риси дозвілля інтерактивного. Прикладом можуть слугувати

вечори, що у 1953 р. проходили у Слов'янському педінституті. Тоді молодь з викладачами обговорювала твори Й. Сталіна "Економічні проблеми соціалізму в СРСР", М. Тихонова "Два потока", В. Лаціса "К новому берегу", Г. Фаста "30 серебренников", П. Чебаліна "Весна идет" та кінофільм "На дне" [15]. Характерно, що цей тип організації дозвілля допомагав молоді відпочити від ритму роботи як у стінах вишів, так і поза ним. Наприклад, Студенти Кримського ДПІ під час практики на біологічній станції у с. Краснолісся Сімферопольського району обговорювали роман О. Гончара "Тронка" біля нічного вогнища [16]. Такі вечори були "ідеологічно замовними" хіба у частині обговорення творів "корифея" Й. Сталіна. В іншому випадку ініціювалися самою молоддю через прагнення урізноманітнення власного дозвілля.

Ми уже торкалися такої форми організації творчого дозвілля як проведення концертів самодіяльності. Ці заходи часто були плановими та обов'язковими. Таким прикладом може бути проведений перший міжкурсовий огляд самодіяльності у квітні 1959 р. студентів Кам'янець–Подільського ДПІ, на якому більше 50 студентів виступали у якості читців або ж учасників вечорів–концертів [17]. Напівдобровільна присутність на них студентів та викладачів у якості слухачів (споживачів) або виконавців (творців) означала "додатковість" цього типу дозвілля – його залежність від роботи. Інколи навпаки схожі концерти видавалися церемоніально–урочистими. Таким, скажімо, був вечір–концерт радянсько–чеської дружби в Чернігівському ДПІ у квітні 1960 р. [18].

Проте чи не наймасовішими у 1950–1960 х рр. за кількістю учасників формами проведення творчого дозвілля була участь у хорах, оркестрах, капелах та ансамблях. Зауважимо одразу, що вектор проведення творчого дозвілля у 1963 р. був чітко визначений Першим секретарем ЦК КПРС М. Хрущовим. Ступінь втручання політики та особистого смаку (вірніше, несмаку) у дозвілля кожного окремого громадянина варте того, аби навести цю розлогу цитату: "У музичній творчості є і серйозні хиби. Не можна вважати нормальним захоплення музикою і джазами, яке намітилося. Не слід думати, що ми противники будь–якої музики для джазів, різні бувають джази і різна буває музика для них. Дунаєвський умів писати для джазів хорошу музику. Подобаються мені деякі пісні у виконанні джазу під керуванням Леоніда Утьосова. Але буває і така музика, від якої нудить, виникають коліки в шлунку […] Музика, в якій немає мелодії, крім роздратування, нічого не викликає. Кажуть, що це відбувається від нерозуміння. Справді, буває така джазова музика, що її і зрозуміти не можна і слухати гидко" [19].

Хоча закордонна музика не відкидалися уповні – лишалися її "кращі" – пролетарські – зразки. Так, під час Четвертого Конгресу Фестивалю демократичної молоді у серпні 1957 р. хор Київського педінституту іноземних мов співав англійською пісню американського безробітного [20].

Популяризації музики й співів як форми проведення творчого дозвілля сприяли й реформи у системі підготовки учителів. Із 1956 р. у 5 педвишах УРСР (Київ, Ніжин, Львів, Харків, Одеса) відкрили мовно–літературні факультети, увівши музику і співи як другу спеціальність для майбутніх мовників. З одного боку відкривалася широка можливість для заняття творчістю. Так, у Ніжинському ДПІ мали на перший погляд пристойне матеріальне забезпечення: 19 фортепіано, комплект домрового оркестру, 35 скрипок, 42 баяни. З іншого боку відчувалося й обмеження запитів студентів: бракувало нот творів українських композиторів, були відсутні більшість інструментів з народного оркестру (сопілок, цимбалів тощо). Та й відверто знайти годинку для творчості у поза лекційний час видавалося складним. Молодь була переобтяжена додатковими "позалекційними лекціями" (!) з музичних предметів, що по суті перетворювало час дозвілля на час навчання. І таке навчання далеко не було вільним освітнім дозвіллям [21].

Прикметною рисою такого дозвілля була його масовість та системність. Скажімо, у СумДПІ у 1963 р. щоп'ятниці проходили заняття факультету громадських професій. По суті це була свідома організація студентами власного дозвілля. У ці години молодь отримала можливість займатися в естрадному й струнному оркестрах, співати в академічному хорі, брати участь в ансамблі англійської, німецької, російської, української пісні. Участь студентів у таких об'єднаннях дозволяла приміряти на себе зовсім іншу соціальну роль. Так, сумський співочий колектив фізико–математичного факультету "Дружба" очолювала Ліда Борисенко – математик, яка сама займалася у диригентській секції факультету громадських професій [22].

Участь у співочих колективах демонструвала стійкість дозвіллєвого інтересу молоді. Так, у Вінницькому ДПІ керівник академічного хору К. Семенов не давав ніяких знижок на самодіяльність. Його колектив брався за розбір "Реквієм" австрійського генія В.А. Моцарта, "Балади про Україну" радянського митця О. Александрова, "Ехо" угорського композитора Л. Ласло тощо [23]. Не оминали й творчості українських митців. Наприклад, у травні 1959 р. на святі Радянської пісні на міському конкурсі–огляді І місце виборов хор Київського педінституту іноземних мов з творами К. Стеценка "Чуєш, брате мій" та М. Леонтовича "Ой з–за гори кам'яної" [17].

Музика дозволяла проявлятися й власним композиторським та пісенним талантам у середовищі педагогів. У червні 1960 р. до декади української літератури і мистецтва в Москві композитори Ніжинського ДПІ написали музичний твір до декади. Диригент хору М. Іконникоа представив пісню "Вітчизна" та хор "Ніч" на слова М. Гоголя. Керівник ансамблю народних інструментів М. Мельник написав "Пісню про Матір" на слова студента В. Морданя та пісню "Нам не забути" разом із музичною фантазією на теми українських народних пісень. Не відставали у творчому почині й студенти – молодий композитор Гаєвський презентував власні твори для баяна [8]. Музичне дозвілля мало й пасивні ознаки. Так, у Ніжині двічі на тиждень працювали радіогазети, в ефірах яких лунали твори класичної російської музики, радянських, зарубіжних композиторів [2].

Досить близько до вокальних колективів стояли за наповнюваністю дозвіллєвої сфери студентів та

викладачів і хореографічні гуртки. Так, в одному з флагманів естетичного виховання майбутніх освітян, ніжинському ДПІ, на зламі 1950–1960–х рр. існувало чотири хореографічні колективи [2]. Але танцювальні уподобання молоді стояли так само впритул під дулом ідеологічної зброї. М. Хрущов у свій час дав чітко зрозуміти, які танці мають бути "дозволеними" в часи умовно–ліберальної "відлиги": "Почуття заперечення викликають деякі так звані сучасні танці, занесені в нашу країну з Заходу […] Те, що називають сучасними модними танцями, це просто якісь непристойності, несамовитості, казна що! Кажуть, що таку непристойність можна побачити тільки в сектах трясунів. Не можу підтвердити, бо сам ніколи не був на зборищах трясунів" "ми за музику запалюючу, таку, яка кличе на подвиг ратний і на працю" [19].

Список використаних джерел

1. Мордань В. Вершини долаються в наступі // Радянська освіта. – 3 квітня 1963. – № 26. – С. 2.
2. Повод М. З досвіду нашого інституту // Радянська освіта. – 27 жовтня 1956. – № 44. – С. 4.
3. Скрипник О. Естетичне виховання майбутніх учителів // Радянська освіта. – 17 березня 1956. – № 12. – С. 2.
4. Повод М. Вічно живий // Радянська освіта. – 28 березня 1959. – № 13. – С. 3.
5. Самарін Г. У вінок співців свободи // Радянська освіта. – 3 лютого 1962. – № 10. – С. 2.
6. Пулинець П. Правдиве мистецтво надихає // Радянська освіта. – 6 квітня 1963. – № 27. – С. 2.
7. Солдатов В. Ідейність – насамперед! // Радянська освіта. – 23 березня 1963. – № 23. – С. 2.
8. Білан О. Діяльна підготовка // Радянська освіта. – 25 червня 1960. – № 51. – С. 4.
9. Дитюк П. У заочників Вінницького педінституту // Радянська освіта. – 25 липня 1953. – № 30. – С. 1.
10. Гнатюк М. Хвилююча зустріч // Радянська освіта. – 15 травня 1954. – № 20. – С. 3.
11. Бабенко Ю. У вузах республіки // Радянська освіта. – 1 червня 1960. – № 44. – С. 4.
12. Композитор в гостях у вчителів // Радянська освіта. – 30 квітня 1959. – № 18. – С. 4.
13. Композитор – гість студентів // Радянська освіта. – 4 квітня 1964. – № 28. – С. 4.
14. Хомяков В. Цікаві зустрічі // Радянська освіта. – 24 січня 1962. – № 7. – С. 2.
15. Ільїн Я. Студентський літературний гурток // Радянська освіта. – 7 лютого 1953. – № 6. – С. 1.
16. Студенти обговорюють "Тронку" // Радянська освіта. – 25 липня 1964. – № 59. – С. 2.
17. Позова Л., Романюк М. Студенти на сцені // Радянська освіта. – 20 лютого 1960. – № 15. – С. 4.
18. Бабенко Ю. Вечір дружби // Радянська освіта. – 2 квітня 1960. – № 27. – С. 4.
19. Промова товариша М.С. Хрущова. Висока ідейність і художня майстерність – велика сила радянської літератури і мистецтва // Радянська освіта. – 13 березня 1963. – № 20. – С. 1–4.
20. Микитюк О. Чекаємо дорогих гостей // Радянська освіта. – 10 серпня 1957. – № 32. – С. 1.
21. Єромицький П. Поліпшувати естетичну підготовку вчителів // Радянська освіта. – 24 травня 1958. – № 21. – С. 2.
22. Гаврилов П. І фізика, і пісня // Радянська освіта. – 13 липня 1963. – № 56. – С. 2.

References

1. Mordan' V. Vershyny dolayut'sya v nastupi // Radyans'ka osvita. – 3 kvitnya 1963. – № 26. – S. 2.
2. Povod M. Z dosvidu nashoho instytutu // Radyans'ka osvita. – 27 zhovtnya 1956. – № 44. – S. 4.
3. Skrypnyk O. Estetychne vykhovannya maybutnikh uchyteliv // Radyans'ka osvita. – 17 bereznya 1956. – № 12. – S. 2.
4. Povod M. Vichno zhyvyy // Radyans'ka osvita. – 28 bereznya 1959. – № 13. – S. 3.
5. Samarin H. U vinok spivtsiv svobody // Radyans'ka osvita. – 3 lyutoho 1962. – № 10. – S. 2.
6. Pulynets' P. Pravdyve mystetstvo nadykhaye // Radyans'ka osvita. – 6 kvitnya 1963. – № 27. – S. 2.
7. Soldatov V. Ideynist' – nasampered! // Radyans'ka osvita. – 23 bereznya 1963. – № 23. – S. 2.
8. Bilan O. Diyal'na pidhotovka // Radyans'ka osvita. – 25 chervnya 1960. – № 51. – S. 4.
9. Dytyuk P. U zaochnykiv Vinnyts'koho pedinstytutu // Radyans'ka osvita. – 25 lypnya 1953. – № 30. – S. 1.
10. Hnatyuk M. Khvylyuyucha zustrich // Radyans'ka osvita. – 15 travnya 1954. – № 20. – S. 3.
11. Babenko Yu. U vuzakh respubliky // Radyans'ka osvita. – 1 chervnya 1960. – № 44. – S. 4.
12. Kompozytor v hostyakh u vchyteliv // Radyans'ka osvita. – 30 kvitnya 1959. – № 18. – S. 4.
13. Kompozytor – hist' studentiv // Radyans'ka osvita. – 4 kvitnya 1964. – № 28. – S. 4.
14. Khomyakov V. Tsikavi zustrichi // Radyans'ka osvita. – 24 sichnya 1962. – № 7. – S. 2.
15. Il'yin Ya. Student·s'kyy literaturnyy hurtok // Radyans'ka osvita. – 7 lyutoho 1953. – № 6. – S. 1.
16. Studenty obhovoryuyut' "Tronku" // Radyans'ka osvita. – 25 lypnya 1964. – № 59. – S. 2.
17. Pozova L., Romanyuk M. Studenty na stseni // Radyans'ka osvita. – 20 lyutoho 1960. – № 15. – S. 4.
18. Babenko Yu. Vechir druzhby // Radyans'ka osvita. – 2 kvitnya 1960. – № 27. – S. 4.
19. Promova tovarysha M.S. Khrushchova. Vysoka ideynist' i khudozhnya maysternist' – velyka syla radyans'koyi literatury i mystetstva // Radyans'ka osvita. – 13 bereznya 1963. – № 20. – S. 1–4.
20. Mykytyuk O. Chekayemo dorohykh hostey // Radyans'ka osvita. – 10 serpnya 1957. – № 32. – S. 1.
21. Yeromyts'kyy P. Polipshuvaty estetychnu pidhotovku vchyteliv // Radyans'ka osvita. – 24 travnya 1958. – № 21. – S. 2.
22. Havrylov P. I fizyka, i pisnya // Radyans'ka osvita. – 13 lypnya 1963. – № 56. – S. 2.

Lukyanenko O. V., *Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural studies sub–department in V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com*

Cultural leisure in pedagogical institutes of Ukrainian Soviet Socialist Republic during the "thaw" period (1)

The article illustrates the evolution of the type of cultural leisure of educators in Pedagogical Institute of USSR during the period of de–Stalinization (1953–1964). Application of content analysis method of educational media allowed following increasing opposition to Western influence on students free time; tracing the value needs of youth in organized cultural leisure and opportunities of higher schools in providing young people with everything needed for a complete filling of their leisure time. The image of the "ideal cultural leisure" of the future teacher reproduced on the basis of the best examples of cultural coverage in the newspaper "Soviet education". The estimation of the general characteristics of students' leisure is covered in the article too.

Keywords: *every–day life, students, cultural leisure, higher pedagogical school, de–Stalinization.*

Лукьяненко А. В., *кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии, Полтавский национальный педагогический университет им. В.Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com*

Культурный досуг в педагогических институтах УССР времён "оттепели" (1)

Иллюстрируется эволюция культурного типа досуга педагогов пединститутов УССР периода десталинизации (1953–1964 гг.). Применение метода контент–анализа педагогической прессы позволило проследить наращивание противостояния западному влиянию на досуг студентов; отследить соотношение потребностей молодёжи в организованном культурном досуге и возможности вузов обеспечить молодёжь всем необходимым для полноценного заполнения внерабочего времени. Воссоздан образ "идеального культурного досуга" будущего учителя на основе освещения лучших образцов в газете "Советское образование". Произведена оценка общих характеристик проблем досуга студента–педагога.

Ключевые слова: *повседневность, студенты, культурный досуг, высшая педагогическая школа, десталинизация.*

* * *

УДК 655.41(477+44)(091)

Омельковець О. Я.
аспірант, Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
(Україна, Київ), s_hermelin@ukr.net

СПІВПРАЦЯ ВИДАВНИЦТВА "СМОЛОСКИП" ІМЕНІ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА З ПЕРШОЮ УКРАЇНСЬКОЮ ДРУКАРНЕЮ У ФРАНЦІЇ НАПРИКІНЦІ 1960–Х – ПОЧАТКУ 1970–Х РОКІВ

Метою статті є дослідження співпраці видавництва "Смолоскип" із Першою Українською Друкарнею у Франції та її директором В.Лазовінським, пов'язаної з виданням творів українських дисидентів.

У роботі використані такі методи: конкретно–історичний, системного аналізу та синтезу.

Встановлено, що видавництво "Смолоскип" на початках своєї діяльності потребувало допомоги від союзників у царині видавничої справи. Знайомство О.Зінкевича з директором Першої Української Друкарні у Франції сприяло цьому, до того ж фінансова спроможність молодого видавництва "Смолоскип" унеможливлювала співпрацю з іншими партнерами. Однак і тут "смолоскипівці" зіштовхнулися з проблемами у вигляді завищення Друкарнею цін на друк, незадовільною якістю та несвоєчасним виходом книг. Лише невдоволення діяльністю Першої Української Друкарні з боку представників "Зональної конференції клітин Української Національної Єдности у Франції" та винесення цього питання на розгляд Проводу українських націоналістів, а також поміркованість та виваженість О.Зінкевича в перемовинах із В.Лазовінським дозволили вирішити ці проблеми видавництва "Смолоскип".

Ключові слова: *О.Зінкевич, "Смолоскип", Перша Українська Друкарня у Франції, дисиденти.*

Незважаючи на посилену увагу дослідників до найрізноманітніших аспектів життя української діаспори, видавнича, громадсько–політична, інформаційна та правозахисна діяльність українських осередків "Смолоскип" до сьогодні ще не була об'єктом спеціального дослідження. Стисла довідкова інформація про етапи діяльності журналу "Смолоскип" подана у монографії М. Боровика "Українсько–канадська преса та її значення для української меншини в Канаді" [2, с. 249, 250]. У працях Ю.В. Недужка і О. Сімківа, присвячених боротьбі української діаспори за права людини в Україні, згадується про участь "Смолоскипу" в акціях на захист Ю. Шухевича [31] та учасників Української Гельсинкської групи [33], друк видавництвом енциклопедії "Тисяча років християнства в Україні" [30]. Основні етапи діяльності часопису "Смолоскип" наведено в енциклопедичному довіднику "Рух опору в Україні: 1960–1990" [32, с. 605, 606]. Однак комплексної праці, яка б розкривала видавничу діяльність "Смолоскипу" на різних етапах його існування, немає. Зокрема відсутня інформація про співпрацю видавництва з Першою Українською Друкарнею у Франції та її директором В. Лазовінським, що й зумовлює **актуальність** нашого дослідження. Тому ми поставили за **мету** вивчити цей аспект діяльності "Смолоскипу". Відповідно до мети були поставлені такі **завдання**: дослідити співпрацю "Смолоскипу" та Першої Української Друкарні, пов'язану з виданням творів українських дисидентів; вивчити труднощі, які постали перед видавництвом "Смолоскип" на цьому етапі його діяльності, висвітлити роль очільника "Смолоскипу" О. Зінкевича та директора Першої Української Друкарні В.Лазовінського в налагодженні та розвитку співпраці між цими двома організаціями.

У ході роботи нами використано такі **методи дослідження**: конкретно–історичний метод, який дозволив дослідити роботу "Смолоскипу" у Франції наприкінці 1960–х – початку 1970–х років; методи системного аналізу та синтезу, що дали змогу розглянути видавничу діяльність "Смолоскипу" та узагальнити отримані дані для відтворення цілісної картини його роботи у вказаний період.

У серпні 1965 р. О. Зінкевич та "Смолоскип" почали готувати до друку англійською мовою твори українських "шістдесятників" – М. Вінграновського [32, с. 108], І. Драча [32, с. 219], В. Коротича [32, с. 334], Л. Костенко [32, с. 338], В. Симоненка [32, с. 584]. За цією роботою йшла підготовка до створення "смолоскипівцями" власного видавництва, яке О.Зінкевич запропонував назвати іменем українського поета–шістдесятника В. Симоненка [4; 32, с. 605].

Ідея назвати видавництво "Смолоскип" його іменем була приурочена п'ятій річниці смерті поета, котрий став жертвою тоталітарного режиму в СРСР [1; 4]. 1 січня 1968 р. у Балтиморі було засновано видавництво "Смолоскип" імені Василя Симоненка, яке очолив Осип Зінкевич.

Важливе місце в діяльності видавництва "Смолоскип" мала співпраця з Першою Українською Друкарнею у Франції та її директором В. Лазовінським, із яким О. Зінкевич безпосередньо погоджував питання фінансів, розсилки та друку самвидавних книг із радянської України [5]. У листопаді 1969 р. "Смолоскипом" було перераховано кошти для друку збірки есе Євгена Сверстюка "Собор у риштованні" та поетичної збірки Василя Голобородька "Летюче віконце", а також погоджено питання з погашенням боргу за видання "Лиха з розуму" В. Чорновола [5].

Перших двох книг планувалося друкувати по три тисячі примірників кожної, з них 2500 – у м'якій обкладинці та 500 – у твердій [5]. Серед читачів тоді користувалися попитом книги саме у твердих оправах, однак у зв'язку з тим, що таке видання потребувало більших витрат, а фінансовий стан видавництва "Смолоскип" продовжував бажати кращого, кількість таких була обмеженою [5]. До Балтимору з Франції книги доставлялись у найдешевший спосіб – морським шляхом, оскільки доставка авіапоштою до Нью–Йорка коштувала значно більше, до всього ж О. Зінкевичу було незручно їздити за ними туди, а Балтимор був портовим містом, що гарантувало пряму доставку з Європи до замовників, тобто "Смолоскипу" [5].

О.Зінкевич також дбав про якість надсилань книг із Франції та просив у В.Лазовінського упаковувати по дві книжки в товсті картонні коробки, мотивуючи тим, що попередньо замовлені примірники "Лиха з розуму" дійшли в незадовільному стані [5].

Також погоджувалося питання з оплатою друку книг. Тисячу доларів США Перша Українська Друкарня у Франції отримувала одразу як задаток, а другу О. Зінкевич зобов'язувався надіслати в середині грудня 1969 р., решту коштів – через два місяці після отримання [5]. Також О. Зінкевич зазначає, що найкраще було б "Смолоскипу" отримати замовлення в другій половині січня 1969 р [5].

Обидві книги "Смолоскип" мав намір продавати за ціною у 3 долари США у м'якій обкладинці та 4 долари США у твердій. Певна кількість примірників залишалася для розповсюдження у країнах Європи та для організаційних потреб ПУН на місцях [5].

О.Зінкевич, довідавшись, що заступник Голови ПУН Яків Маковецький шукає видавця для книги "Євген Коновалець і його доба" і хоче звернутися в цій справі до видавництва Українського народного союзу в Нью–Джерсі "Свобода", вирішив запропонувати спільне видання книги під лейблом видавництва "Смолоскип". Однак В. Лазовінський згодом повідомив О. Зінкевича, що видання взяли на себе ПУН та ЗЧ ОУН в рамках фундації імені Є. Коновальця [6]. О. Зінкевич продовжував стояти на своєму, аргументуючи тим, що очільник ЗЧ ОУН Ярослав Стецько не погодиться на жодну співпрацю з Проводом мельниківців, а тому всіляко гальмуватиме вихід книги [6]. Також керівник "Смолоскипу" запевняв В. Лазовінського, що самостійний друк книги "Є. Коновалець та його доба" (навіть без погодження з Я. Маковецьким) матиме символічне значення для ПУН та буде "колосальним моральним успіхом" [6], і в разі, якщо вкластися з витратами на книгу в межах 10 тисяч доларів США, тоді О. Зінкевич готовий особисто взяти позику в банку для реалізації цієї справи [6]. Можна припустити, що гра О. Зінкевича на питанні іміджу мельниківского ПУН мала зіграти лише роль заохочення для В. Лазовінського, а найбільша користь із цього була б для "Смолоскипу", що таким чином заявив би про себе у виданні настільки знакової книги. Тому О. Зінкевич переконливо просив В. Лазовінського обговорити це питання з О. Штулем–Ждановичем та Я. Маковецьким та по можливості "хоча б тентативно підготовити кошти друку" [6]. На жаль, про подальший перебіг цієї справи документальні свідчення відсутні.

14 грудня 1969 р. між Першою Українською Друкарнею у Франції та Видавництвом "Смолоскип" імені В. Симоненка було укладено "Домовлення" у справі друку книги Є. Сверстюка "Собор у риштованні" [7; 8]. У цьому документі йшлося про те, що Перша Українська Друкарня у Франції видрукує три тисячі примірників книги, з них 2500 примірників – у м'якій обкладинці та 500 – у твердій, які в задовільному стані зобов'язується доставити на адресу "Смолоскипу" у Балтиморі [8]. Кошти за друк (набір, коректуру, оправу), а також надсилання книжок кораблем чи іншим способом складатимуть для "Смолоскипу" суму в 2500 доларів США [8]. Перша Українська Друкарня залишала за собою право розповсюдження та продажу 500 примірників книги у всіх європейських країнах та Австралії, використовуючи прибуток із їх реалізації у своїх цілях. "Смолоскипу" залишалося право продавати отримані книги лише в США та Канаді [8]. У разі, якщо замовлення на книгу Є. Сверстюка приходили б із цих країн до представництва Першої Української Друкарні у Франції, тоді ці замовлення передаватимуться на адресу "Смолоскипу" [8]. Видавництво "Смолоскип" повинно було вчинити так само при отриманні замовлень із європейських країн [8]. Гонорар за написання передмови та всі інші гонорари мусив оплачувати "Смолоскип" [8]. Книги для преси й бібліотек повинні розсилатися з супровідними листами на бланках УІС "Смолоскип" [8]. Насамкінець "Смолоскип" зобов'язувався переслати у вартість друку "Собору у риштованні" до кінця грудня 1969 р. грошову суму в 1000 доларів, при чому її половину – в доларах канадських [8].

18 січня 1970 р. О. Зінкевичем та "смолоскипівцями" велася робота навколо друку збірки віршів В. Голобородька. В. Лазовінському було надіслано коректуру до першої частини книги [9]. Проте не обійшлося без проблем і головною була знову ж таки проблема коштів. Виставлена Першою Українською Друкарнею ціна 3200 доларів США була зависокою для "Смолоскипу" [9]. О. Зінкевич просив знизити ціну до 2800 доларів, пояснюючи тим, що на відміну від книги Є. Сверстюка, де текст займає цілу сторінку, у книзі з віршами В. Голобородька є сторінки, де тексту всього кілька рядків, що значно полегшує набір і коректуру на відміну від попередньої книги. Також О. Зінкевич підкреслював, що поезії В. Голобородька в середовищі української діаспори – річ абсолютно нова, відтак може стати дефіцитною, а якщо не вийде друком взагалі, тоді, на думку О. Зінкевича, "разом з цим закінчиться діяльність "Смолоскипу"" [9].

Навесні 1970 р. у "Смолоскипу" з'явилися суттєві труднощі, пов'язані з непорозумінням із представниками Першої Української Друкарні у Франції. Причиною їх, за твердженням В. Лазовінського, була часткова заборгованість "Смолоскипу" та ненадходження коштів як за друк "Собору у риштованні" Є. Сверстюка, так і збірку поезій В. Голобородька "Летюче віконце" [10]. Йшлося також про давніший незначний борг "Смолоскипу" за видання праці В. Чорновола "Лихо з розуму" [10]. Про це йдеться в листі В. Лазовінського від 18 березня 1970 р.: "Що мене зараз найбільше турбує – це Ваше твердження, що Ви заплатили 500 дол[арів] на конто Голобородька – ми цього не отримали. При кінці минулого року ми від Вас отримали 1000 дол[арів], а пізніше 96, це було розчислення за "Лихо з розуму". На початку січня ми отримали від Вас 500 дол[арів], і з Канади на Ваше конто 500 дол[арів], значить всього на все 1000 дол[арів]. Згідно з Вашим листом з 14 грудня ми ці гроші записали на конто друку книжки Сверстюка… Отже, якщо Ви вислали інші чеки то можете реклямувати на пошті, бо звичайно висилаєте порученим листом, а з рештою можете перевірити в банку, бо напевно не відтягнули з Вашого конта, бо ми не давали до інкасування інших грошей як 1000 дол[арів] на конто Св[ерстюка]. Якщо не вислали, то виходить таки, що ми на конто цієї книжки, яка сьогодня вже готова, не отримали ані одного цента, і я буду Вам дуже вдячний, якщо вишлите нам цю першу квоту у висоті 1000 дол[арів], бо інакше нам буде дуже скруто, оскільки черговий раз пишу Вам, ми відложили праці, які б нам в міжчасі вже були принесли готівку". Також В. Лазовінський нагадав, що вже надіслав О. Зінкевичу два примірники збірки В. Голобородька [10].

27 березня 1970 р. В. Лазовінський надіслав О. Зінкевичу авіапоштою 80 примірників збірки В. Голобородька, оцінюючи в доданому до листа рахунку їх вартість 2 долари США за примірник [11]. Невелику кількість надісланих книжок В. Лазовінський пояснив тим, що всього встигли видрукувати 200 примірників, таким чином залишивши собі решту [11]. Також директор Першої Української Друкарні у Франції зауважив, що поки це вся партія книжок В. Голобородька, оскільки є необхідність надіслати

певну кількість примірників до європейських бібліотек та редакцій [11].

У цьому ж листі повідомляється, що наразі видрукувано 500 примірників "Собору у риштованні", однак всі вони залишаються в розпорядженні Першої Української Друкарні у Франції [11].

29 березня 1970 р. О. Зінкевич намагався пояснити у своєму листі до В. Лазовінського прикру ситуацію з нестачею коштів, висловивши припущення, що з Канади їх просто забули надіслати [12]. Також він зазначав, що обіцяних В. Лазовінським примірників "Собору у риштованні" досі не отримав, проте примірники поетичної збірки В. Голобородька надходили двічі [12]. Крім цього, очільник "Смолоскипу" просив терміново надіслати йому оригінальний ескіз обкладинок книг Є. Сверстюка та В. Голобородька [12].

31 березня 1970 р. В. Лазовінський таки надіслав О. Зінкевичу примірники книги Є. Сверстюка [13]. Очільник "Смолоскипу" залишився задоволений її технічним виконанням, однак В. Лазовінський не виконав побажань О. Зінкевича щодо розміщення на обкладинці емблеми "Смолоскипу", що було дуже важливо [13]. Також до книги не було видрукувано суперобгортки [13]. У своєму листі до В. Лазовінського О. Зінкевич акцентував увагу на необхідності такої обгортки для примірників книги в тонких картонних обкладинках, оскільки це суттєво впливало на збереження якості книжок при пересиланні поштою: "Коли є така обгортка, то нищиться лише обгортка, а не обкладинка" [13]. Попри всі нюанси, О. Зінкевич попросив В. Лазовінського якомога скоріше надіслати авіапоштою у Балтимор 3000 примірників книги Є. Сверстюка [13].

Значно гіршою була справа зі збіркою віршів В. Голобородька "Летюче віконце". На думку О. Зінкевича, книжка вийшла жахливою через неякісну обкладинку та відсутність у книзі змісту [13]. Таким чином, "Смолоскип" був змушений її передруковувати, сплативши за нові оправи 400 доларів США.

До першої половини квітня спільними силами "Смолоскипу" та Першої Української Друкарні у Франції всі недоліки було виправлено, у Нью–Йорку відбулася презентація і вже на початку травня книги обох українських письменників могли замовити всі, хто бажав [3; 14; 15]. Згідно з "Розчисленням", складеним О. Зінкевичем 26 травня 1970 р., за 3000 примірників "Собору у риштованні" Є. Сверстюка було заплачено 2500 доларів США, 3080 примірників збірки "Летюче віконце" В. Голобродька обійшлися "Смолоскипу" у 3160 доларів США [16]. З додаткових коштів: на оправи пішло 378, 25 доларів США, на транспортування – 50 доларів, на доплату поштовій компанії – 43,50 доларів, друк обкладинки, обгортки та змісту коштував "Смолоскипу" 359,35 доларів [16]. Частину оправ було виготовлено "Смолоскипом". Це обійшлося ще в 200 доларів США. Також до 26 травня було погашено більшу частину боргу "Смолоскипу" за друк обох книжок перед Першою Українською Друкарнею у Франції [16]. Залишок боргу О. Зінкевич зобов'язався погасити до кінця червня 1970 р [17].

Книга Є. Сверстюка "Собор у риштованні" одразу отримала популярність серед української діаспори в США та Канаді [18], чого не можна було сказати про поетичну збірку В. Голобородька, яку чимало читачів повертали [18], як і передбачав О. Зінкевич у листах до В. Лазовінського. Можливо, вірші українського шістдесятника виявилися дійсно "не дуже то сприйнятливими для емігранта" [9].

У жовтні 1970 р. О. Зінкевич звертається до Першої Української Друкарні у Франції з новим замовленням [19]. У листі до В. Лазовінського він повідомляє директора Друкарні про те, що готує до друку три невеликі книги, дві з яких майже готові до друку, тому є потреба в підготовці відповідного договору [18]. Першої книги "Україна – спільне добро всіх її громадян", написаної за матеріалами VII ВЗУН, планувалося випустити 3000 примірників [19]. Стільки ж примірників мав налічувати тираж другої книги "Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?" російського письменника–дисидента Андрія Амальрика [19; 32, с. 47].

При підписанні нового "Домовлення" з Першою Українською Друкарнею у Франції 11 листопада 1970 р. О. Зінкевич мав на меті уникнути попередніх непорозумінь та ускладнень [20; 21]. Окрім питань про якість паперу, обкладинок та оправ, було погоджено, що перші дві коректури книг робить Друкарня, а третю – видавництво "Смолоскип" з дотриманням рукописного правопису [21]. Нумерація сторінок, спосіб набору заголовків та зміст Друкарня повинна була узгоджувати з видавництвом "Смолоскип", а також апробувати перед друком відбитки кліше обкладинок та обгорток [21]. Процедуру пересилання книг мусила узгодити Друкарня, однак оплата пересилання лежала на видавництві "Смолоскип" згідно всіх підтверджуючих це квитанцій, які мала передати Друкарня [21]. Також було домовлено, що оплата послуг Друкарні відбуватиметься в три етапи [21]. Насамкінець Друкарня та "Смолоскип" змогли домовитися про оптимальну ціну за друк обох книг – "Україна – спільне добро всіх її громадян" обходилася "Смолоскипу" в 2000 доларів США, а праця А. Амальрика "Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?" – 1470 доларів США. Термін для виконання замовлення визначався не довше як три місяці [21]. Загалом пункти "Домовлення" переконливо засвідчували факт того, що укладалося воно на умовах поставлених "Смолоскипом", вигідних також і Першій Українській Друкарні у Франції, з урахуванням не дуже вдалого досвіду друку книг Є.Сверстюка та В. Голобородька [21].

На початку 1971 р. учасники "Зональної конференції клітин Української Національної Єдности у Франції", які представляли філії УНЄ, товариства "Відродження" та "Запоріжжя" у Франції, звернулися до Проводу українських націоналістів із відкритим листом, аби звернути увагу на низку важливих порушень у роботі Друкарні [22]. Найбільш кричущим непорядком, на їхню думку, було "очищення Друкарні від українського персоналу" [22], тобто скорочення В. Лазовінським багатьох провідних працівників Друкарні з різних причин, однак справжню причину цього автори листа бачили у зловживанні директором Друкарні службовим становищем та особистій неприязні до звільнених [22].

Приводом для цих звинувачень стало звільнення у 1967 р. одного з найвідоміших діячів Першої Української Друкарні у Франції Василя Мулика, яке було начебто за його власним бажанням та у зв'язку зі станом здоров'я [22]. Як свідчили представники "Зональної конференції", сам В. Мулик відійшов від справ через "нестерпні відносини й атмосферу" [22] та неможливість "нести будь–яку відповідальність за виконану ним ділянку справи" [22], хоча на початку 1970 р. вже був готовий повернутися за умов, якщо В.Лазовінський не втручатиметься у справи, які поза його компетенцією, якщо "буде усунено занедбування видавничих потреб УНРуху" [22] та забезпечено покращення якості друкованих видань, зокрема журналу ПУН "Українське слово" [22].

Однак, найголовнішим було звинувачення В. Лазовінського в ігноруванні видавничих потреб українського національного руху та небажанні друкувати українські видання, натомість надаючи перевагу виданням "московської чорносотенщини" [22]. Можна припустити, що невдоволені представники "Зональної конференції" знали також і про неполадки "Смолоскипу" з Першою Українською Друкарнею у Франції, а можливо, були значно більше поінформовані про їх причини. Адже й справді, затягування з друком рідкісних "захалявних" книжок "Смолоскипу" виглядало з боку В. Лазовінського як свідомий саботаж, не надто переконливо обґрунтований бюрократичними нюансами. У підтвердження вищесказаного були також і докази відвертого здирництва В. Лазовінського як відносно україномовних видань ("Український вісник"), так і франкомовних ("Ешанж"), зокрема підвищення цін, котрі виглядали високими навіть порівняно з французькими друкарнями [22].

Розслідуванням неполадок у роботі Першої Української Друкарні у Франції зайнялася спеціальна контрольна комісія ПУН [23]. В.Лазовінський пояснював наявність суперечливих моментів у роботі Друкарні складним фінансовим становищем, нестачею кваліфікованих спеціалістів, набрати яких за достойну платню знову ж таки не є можливим через те, що в цьому випадку Друкарня зазнає значних грошових збитків, адже всі можливі кошти йдуть на покриття дефіциту "Українського слова" [23]. О.Зінкевич тримався нейтральних позицій у питанні інциденту навколо Першої Української Друкарні у Франції, можливо, через вигідно укладений договір про друк матеріалів VII ВЗУН та книги А. Амальрика [24]. Тому покладав надії на швидке вирішення цих питань задля уникнення занепаду Друкарні, альтернативи якій на теренах Європи для "Смолоскипу" не було [24]. О.Зінкевич продовжив співпрацю з Друкарнею, зокрема вдаючись до консультацій та професійної допомоги найбільш "опального" її працівника В. Мулика [26]. Так, у листі від 8 січня 1971 р. В. Мулик висловлює бажання допомогти "Смолоскипу" зі свого боку, зокрема в питаннях коректури поданих до Друкарні праць та "Українського вісника" [26], однак зазначає, що на заваді цьому стоїть внутрішня корпоративна політика, яку веде В. Лазовінський та його дружина: "…Бо коли, наприклад, лінотипістка, пані Лазовінська, отримавши до набору коректу, робить те, що їй подобається і викреслює те, що їй не подобається, то це позбавляє коректора можливости нести відповідальність за свою ділянку праці і працювати в таких умовах неможливо. Або коли пан Лазовінський на пораду якогось москаля Борісова вводить роблення відступів між лапками і текстом, який в них взято і між цим текстом і розділовими знаками, які після нього слідують, хоч в нас це неприйнятне… то це також не є передумови для праці". Тому В. Мулик погодився робити коректури для "Смолоскипу" за умови, що керівництво Друкарні не чинитиме перепони для виконання його професійних обов'язків, а погоджувати всі справи В. Мулик буде лише з редактором "Смолоскипу" – О. Зінкевичем [26]. Той пообіцяв всіляко підтримати В. Мулика та провести відповідну розмову з В. Лазовінським [27].

Проте в лютому 1971 р. директор Першої Української Друкарні у Франції таки зашкодив співпраці О. Зінкевича з В. Муликом, заборонивши останньому робити коректуру другого числа "Українського вісника" [28]. Причиною цього було виправлення В. Муликом яскраво вираженої "борісовщини" у тексті, з якою він так боровся [28]. Про це повідомляє В. Мулик у своєму листі О. Зінкевичу від 13 лютого 1971 р.: "… Очевидно, Ви маєте рацію, що для лінотипіста набирати раз так, а раз інакше – неможливо. Але чому раз так, а раз інакше, а не так, як це у нас (маю на увазі нас – українців, а не середовище) завжди і скрізь було і є? Ви кажете, що переглянули російські і українські підсовєтські видання і цього не зустріли. Ви можете переглянути не тільки сучасні підсовєтські, але взагалі всі українські, незалежно від часу і місця їхнього видання, і цього також не знайдете. Значить є певні усталені норми, від яких ніхто не ввідходить. Хто ж дав п[ану] Лазовінському на спілку з москалем Борісовим їх ламати і то в такій категоричній формі, що проти цього не можу бути найменшого застереження?... Подібних випадків багато більше… Включно з тим, що вже від років друкарня служить потребам московських чорносотенців, а не УНРухові…" [28]. Також В. Мулик акцентує увагу на подальших нестерпних умовах роботи в Друкарні, яких вперто не визнає В. Лазовінський та прояснює невідомі "Смолоскипу" раніше причини неполадок із друком: "Друкарня вічно, до нудоти, посилається на "об'єктивні" труднощі, зокрема ж брак людей до праці, підкреслюючи одночасно "героїзм праці" тих, що в ній працюють, тобто п[анст]ва Лазовінських. Але це лицемірство. Згаданий вище випадок відмови давати мені до читання коректу не перший – з "Собором у риштованні" було точнісенько те саме. І тільки через те, що я відмовився визнавати москаля Борісова найвищим авторитетом у питаннях як писати по–українському!". Виходячи з цього, можна було б впевнено стверджувати, що політика В. Лазовінського щодо роботи Друкарні та її внутрішніх питань, попри зацікавленість контрольної комісії ПУН та невдоволення представників філій УНЄ, "Відродження" та "Запоріжжя", залишилась незмінною і надалі мали місце особисті конфлікти з працівниками, однак для об'єктивності варто звернути увагу на пояснення конфронтації з В. Муликом самого В. Лазовінського [25]. У листі до О. Зінкевича від 20 лютого 1971 р. директор Друкарні повідомляє очільника "Смолоскипу", що відмовився довіряти

коректуру В. Мулику лише через кричущі відхилення від сучасного правопису і мусив вже після нього робити виправлення сам. Як свідчать приклади, наведені В. Лазовінським у його листі, деякі зауваження та виправлення до правопису, яким скористався В. Мулик, були справді слушними і являли собою заміщення словами з літературної української мови ряду суто діалектизмів та прикладів із українського радянського правопису Г. Голоскевича зразка періоду "українізації" 1920–х рр.: "… ми набирали всюда "багато" замість "богато", так само Бог з великої букви…" [25]. О. Зінкевич теж був згідний із недопустимістю використання "скрипниківки" в текстах книжок "Смолоскипу" [29]. Не всі виправлення В. Лазовінського можна вважати слушними: "Натомість залишили "священник" з двома ни" [25]. Тому визначити, хто більше правий у питанні коректури, дійсно важко через велику двоякість ситуації навколо варіантів близького для українських емігрантів правопису. Що стосується порядків, які панували в Першій Українській Друкарні у Франції, то не виникає сумніву, що вони не відповідали нормам злагодженого та ощадливого виробництва.

Отже, видавнича діяльність "Смолоскипу" характеризується значними успіхами й водночас суттєвими труднощами. Саме "смолоскипівці" познайомили українську діаспору і світову спільноту з творами українських дисидентів, що засвідчувало незаперечний факт нової фази боротьби українського руху опору в СРСР. Тепер в її авангарді стояла патріотична еліта УРСР, нове покоління літераторів та митців, твори яких являли собою протест проти колоніальної політики радянської влади. Видавництво "Смолоскип" імені В.Симоненка на початках своєї діяльності потребувало допомоги від союзників у царині видавничої справи. Особисте знайомство О. Зінкевича з директором Першої Української Друкарні у Франції сприяло цьому, до того ж фінансова спроможність молодого видавництва "Смолоскип" унеможливлювала співпрацю з іншими партнерами. Однак і тут "смолоскипівці" зіштовхнулися з проблемами у вигляді завищення Друкарнею цін на друк, незадовільною якістю та несвоєчасним виходом книг. Лише невдоволення діяльністю Першої Української Друкарні з боку представників "Зональної конференції клітин Української Національної Єдности у Франції" та винесення цього питання на розгляд ПУН, а також поміркованість та виваженість О. Зінкевича в переговорах із В.Лазовінським дали змогу вирішити згадані вище проблеми видавництва "Смолоскип".

Список використаних джерел

1. Архів ОУН у м. Києві. – Розсип. – Літературно–Мистецькі Нагороди ім. В.Симоненка // Смолоскип. Журнал української молоді. – 1968. – № 1 (120). – січень–лютий.

2. Боровик М. Українсько–канадська преса та її значення для української меншини в Канаді / М.Боровик. – Мюнхен, 1977. – 341 с.

3. В–во "Смолоскип" видало книжку поезій Василя Голобородька "Летюче віконце" // Свобода. – 1970. – № 83. – 9 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.svoboda–news.com/arxiv/pdf/1970/Svoboda–1970–083.pdf

4. Дубинянська Я. Осип Зінкевич: повернення емігранта / Я.Дубинянська // Дзеркало тижня. – 2001. – № 27 (351). – 21 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/osip_zinkevich_povernennya_emigranta.html

5. МАУСД. – Листування О.Зінкевича з В.Лазовінським. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 7 листопада 1969 р.

6. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 29 листопада 1969 р.

7. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 14 грудня 1969 р.

8. Там само. – Домовлення між Першою Українською Друкарнею у Франції і Українським Видавництвом "Смолоскип" ім. В.Симоненка в справі друку книжки Є.Сверстюка "Собор у риштованні", 14 грудня 1969 р.

9. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 18 січня 1970 р.

10. Там само. – Лист В.Лазовінського до О.Зінкевича від 18 березня 1970 р.

11. Там само. – Лист В.Лазовінського до О.Зінкевича від 27 березня 1970 р.

12. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 29 березня 1970 р.

13. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 31 березня 1970 р.

14. Там само. – Лист О.Зінкевича до К.Лазовінської від 12 травня 1970 р.

15. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 12 травня 1970 р.

16. Там само. – Розчислення. 26 травня 1970 р.

17. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 26 травня 1970 р.

18. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 2 червня 1970 р.

19. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 18 жовтня 1970 р.

20. Там само. – Домовлення між Першою Українською Друкарнею у Франції і Українським Видавництвом "Смолоскип" ім. В.Симоненка в справі друку трьох книжок, 11 листопада 1970 р.

21. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 11 листопада 1970 р.

22. Там само. – Проєкт листа до Проводу українських націоналістів, 1971 р.

23. Там само. – Лист В.Лазовінського до О.Зінкевича від 15 січня 1971 р.

24. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Лазовінського від 21 січня 1971 р.

25. Там само. – Лист В.Лазовінського до О.Зінкевича від 20 лютого 1971 р.

26. МАУСД. – Листування О.Зінкевича з В.Муликом. – Лист В.Мулика до О.Зінкевича від 8 січня 1971 р.

27. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Мулика від 16 січня 1971 р.

28. Там само. – Лист В.Мулика до О.Зінкевича від 13 лютого 1971 р.

29. Там само. – Лист О.Зінкевича до В.Мулика від 24 лютого 1971 р.

30. Недужко Ю. Боротьба української діаспори за релігійну свободу в Україні (друга половина 70–х – 80–ті рр. ХХ ст.) / Юрій Недужко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.info–library.com.ua/books–text–10563.html

31. Недужко Ю. Боротьба української діаспори країн заходу за права людини в Україні (сер. 70 – поч. 80–х рр. ХХ ст.) / Юрій Недужко // Спільний проект Національного університету "Києво–Могилянська академія" і видавництва "Мандрівець". Всеукраїнський науковий журнал "Мандрівець" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Mandriv/2007_6/Neduzhko.pdf

32. Рух опору в Україні 1960–1990 [Текст]: енцикл. довід. / Музей–архів і докум. центр укр. самвидаву при вид–ві "Смолоскип"; голов. ред. Осип Зінкевич. – Київ : Смолоскип, 2010. – 803 с.

33. Сімків О. Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР (1976–1985 рр.) / О.Сімків // Український визвольний рух: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2013. – Збірник 18. – С. 228–251.

References

1. Arhiv OUN u m. Kievi. – Rozsip. – Literaturno–Mistetski

Nagorodi im. V.Simonenka // Smoloskip. Zhurnal ukrayinskoyi molodi. – 1968. – № 1 (120). – sichen–lyutiy.

2. Borovik M. Ukrayinsko–kanadska presa ta yiyi znachennya dlya ukrayinskoyi menshini v Kanadi / M.Borovik. – Myunhen, 1977. – 341 s.

3. V–vo "Smoloskip" vidalo knizhku poeziy Vasilya Goloborodka "Letyuche vikontse" // Svoboda. – 1970. – № 83. – 9 travnya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : http://www.svoboda–news.com/arxiv/pdf/1970/Svoboda–1970–083.pdf

4. Dubinyanska Ya. Osip Zinkevich: povernennya emigranta / Ya.Dubinyanska // Dzerkalo tizhnya. – 2001. – № 27 (351). – 21 lipnya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/osip_zinkevich_povernennya_emigranta.html

5. MAUSD. – Listuvannya O.Zinkevicha z V.Lazovinskim. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 7 listopada 1969 r.

6. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 29 listopada 1969 r.

7. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 14 grudnya 1969 r.

8. Tam samo. – Domovlennya mizh Pershoyu Ukrayinskoyu Drukarneyu u Frantsiyi i Ukrayinskim Vidavnitstvom "Smoloskip" im. V. Simonenka v spravi druku knizhki E.Sverstyuka "Sobor u rishtovanni", 14 grudnya 1969 r.

9. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 18 sichnya 1970 r.

10. Tam samo. – List V.Lazovinskogodo O.Zinkevicha vid 18 bereznya 1970 r.

11. Tam samo. – List V.Lazovinskogo do O.Zinkevicha vid 27 bereznya 1970 r.

12. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 29 bereznya 1970 r.

13. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 31 bereznya 1970 r.

14. Tam samo. – List O.Zinkevicha do K.Lazovinskoyi vid 12 travnya 1970 r.

15. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 12 travnya 1970 r.

16. Tam samo. – Rozchislennya. 26 travnya 1970 r.

17. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 26 travnya 1970 r.

18. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 2 chervnya 1970 r.

19. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 18 zhovtnya 1970 r.

20. Tam samo. – Domovlennya mizh Pershoyu Ukrayinskoyu Drukarneyu u Frantsiyi i Ukrayinskim Vidavnitstvom "Smoloskip" im. V.Simonenka v spravi druku troh knizhok, 11 listopada 1970 r.

21. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 11 listopada 1970 r.

22. Tam samo. – Proekt lista do Provodu ukrayinskih natsionalistiv, 1971 r.

23. Tam samo. – List V.Lazovinskogo do O.Zinkevicha vid 15 sichnya 1971 r.

24. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Lazovinskogo vid 21 sichnya 1971 r.

25. Tam samo. – List V.Lazovinskogo do O.Zinkevicha vid 20 lyutogo 1971 r.

26. MAUSD. – Listuvannya O.Zinkevicha z V.Mulikom. – List V.Mulika do O.Zinkevicha vid 8 sichnya 1971 r.

27. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Mulika vid 16 sichnya 1971 r.

28. Tam samo. – List V.Mulika do O.Zinkevicha vid 13 lyutogo 1971 r.

29. Tam samo. – List O.Zinkevicha do V.Mulika vid 24 lyutogo 1971 r.

30. Neduzhko Yu. Borotba ukrayinskoyi diaspori za religiynu svobodu v Ukrayini (druga polovina 70–h – 80–ti rr. XX st.) / Yuriy Neduzhko // Istoriya Ukrayini. Malovidomi imena, podiyi, fakti: zbirnik statey. – K. : Institut istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini, 2008. – Vip.33. [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : http://www.info–library.com.ua/books–text–10563.html

31. Neduzhko Yu. Borotba ukrayinskoyi diaspori krayin zahodu za prava lyudini v Ukrayini (ser. 70 – poch. 80–h pp. XX st.) / Yuriy Neduzhko // Spilniy proekt Natsionalnogo universitetu "Kievo–Mogilyanska akademiya" i vidavnitstva "Mandrivets". Vseukrayinskiy naukoviy zhurnal "Mandrivets" [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Mandriv/2007_6/Neduzhko.pdf

32. Ruh oporu v Ukrayini 1960–1990 [Tekst]: entsikl. dovid. / Muzey–arhiv i dokum. tsentr ukr. samvidavu pri vid–vi "Smoloskip"; golov. red. Osip Zinkevich. – Kiyiv: Smoloskip, 2010. – 803 s.

33. Simkiv O. Reaktsiya svitovoyi gromadskosti na porushennya prav lyudini v URSR (1976–1985 rr.) / O.Simkiv // Ukrayinskiy vizvolniy ruh: Institut ukrayinoznavstva im. I.Krip'yakevicha NAN Ukrayini, Tsentr doslidzhen vizvolnogo ruhu. – Lviv, 2013. – Zbirnik 18. – S. 228–251.

Omelkovets A. Ya., *post graduate student of Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Arthrography and Source Studies of National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kiev), s_hermelin@ukr.net*

The cooperation of the Publishing House "Smoloskyp" named after Vasyl Symonenko with the first Ukrainian Printing House in France in the late 1960s – early 1970s

The aim of the work is to investigate the cooperation of the Publishing House "Smoloskyp" with the first Ukrainian Printing House in France and its director V. Lazovinskyi associated with the publication of Ukrainian dissidents' works.

The following methods were used: concrete historical systematic analysis and synthesis.

It was established that the Publishing House "Smoloskyp" needed help from allies in the field of publishing at the beginning of its activity. The acquaintance of O. Zinkevych with the director of the First Ukrainian Printing House in France promoted it, besides financial capability of young Publishing House "Smoloskyp" prevented cooperation with other partners. However, the workers of the Publishing House "Smoloskyp" faced came across anothe problems: overstating the printing house prices for printing, poor quality and untimely release of books. Only dissatisfaction with the activities of the First Ukrainian Printing House by representatives of the "local conference of units Ukrainian national unity in France" and determination of this matter for consideration of Ukrainian Nationalists and O.Zinkevych's moderation and prudence in talks with V.Lazovinskyi allowed to solve these problems of Publishing House "Smoloskyp".

Keywords: *O. Zinkevych "Smoloskyp", the First Ukrainian Printing House in France, dissidents.*

Омельковец А. Я., *аспирант, Институт украинской археографии и источниковедения Национальной академии наук Украины (Украина, Киев), s_hermelin@ukr.net*

Сотрудничество издательства "Смолоскип" имени Василия Симоненко с Первой Украинской Типографией во Франции в конце 1960–х – начале 1970–х годов

Целью статьи является исследование сотрудничества издательства "Смолоскип" с Первой Украинской Типографией во Франции и ее директором В. Лазовинским, связанного с изданием произведений украинских диссидентов.

В работе использованы следующие методы: конкретно–исторический, системного анализа и синтеза.

Установлено, что издательство "Смолоскип" в начале своей деятельности требовало помощи от союзников в области издательского дела. Знакомство О. Зинкевича с директором Первой Украинской Типографии во Франции способствовало этому, к тому же финансовая состоятельность молодого издательства "Смолоскип" делала невозможным сотрудничество с другими партнерами. Однако и здесь "смолоскиповцы" столкнулись с проблемами в виде завышения типографией цен на печать, неудовлетворительным качеством и несвоевременным выходом книг. Только недовольство деятельностью Первой Украинской Типографии со стороны представителей "Зональной конференции клеток Украинского Национального Единства во Франции" и вынесения этого вопроса на рассмотрение Провода украинских националистов, а также умеренность и взвешенность О.Зинкевича в переговорах с В.Лазовинским позволили решить эти проблемы издательства "Смолоскип".

Ключевые слова: *О. Зинкевич, "Смолоскип", Первая Украинская Типография во Франции, диссиденты.*

* * *

УДК 94(477):336.711/.713"2000/2008"

Резнік І. С.
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), lexx2009@ukr.net

РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В 2000–2008 РР.

Метою статті є реконструкція і порівняння процесу розвитку вітчизняної банківської системи у 2000–2004 та 2005–2008 рр. і з'ясування ступеня впливу на його перебіг політичної кризи кінця 2004 р. При написанні статті використовувались такі методи наукового пізнання: аналіз, синтез, порівняння, системно–структурного аналізу, дедукції, індукції.

Автор дійшов висновку, що досліджувані періоди мають багато спільних позитивних і негативних рис. Обидва починалися з подолання наслідків криз (економічної 1998–1999 рр. і політичної 2004 р. відповідно) й ознаменувалися подальшим динамічним розвитком вітчизняної банківської системи, що відбувався за сприятливої соціально–економічної кон'юнктури. Так само, для обох періодів властиве збереження низки системних проблем, що виникли ще на початку 1990–х років. Водночас, вони мають й чимало відмінних рис, що визначали специфіку перебігу соціально–економічних процесів у той час. Автор підкреслює, що НБУ відіграв вирішальну роль у стабілізації ситуації в країні та створенні умов для динамічного економічного розвитку. Дослідження надає цінну інформацію, що допоможе краще зрозуміти витоки і природу явищ, що відбуваються в банківській сфері у наш час.

Ключові слова: *історія України, банківська система, Національний банк України, комерційні банки.*

Питання адекватності діяльності НБУ та комерційних банків і визначення шляхів її удосконалення знаходяться сьогодні в центрі економічного, політичного і соціального життя країни. Провідні західні спеціалісти з подолання кризових явищ вважають, що розвиток економіки в найближчій перспективі значною мірою визначатиметься розвитком банківської системи. Це означає, що питання банківського будівництва повинні перебувати в центрі уваги й українських урядовців. Від їх розв'язання залежить майбутнє країни. Але при формуванні сучасної банківської системи необхідно спиратися на знання та досвід попередніх років, аналізувати допущені помилки і уникати їх повторення. Тому всебічне дослідження і порівняння основних тенденцій розвитку української банківської системи за президентства Л. Кучми та В. Ющенка сприятиме вдосконаленню законодавства, що регулює взаємовідносини між державою, банківським сектором і населенням.

Зазначена проблема в історичній науці розроблена вкрай недостатньо. Це пов'язано з тим, що, по–перше, даний період охоплює події, які відбувались в недалекому минулому, по–друге, його дослідженням займались переважно економісти. Тобто історія банківської системи в цей період ніким цілеспрямовано не досліджувалась. Хоча багато авторів в своїх історико–економічних працях висвітлили окремі аспекти проблеми (І.О. Лютий, С.К. Реверчук, І.І. Д'яконова, Б.П. Адамик, М.А. Швайка та ін.), існує потреба історичної реконструкції процесу розвитку української банківської системи у 2000–2008 рр.

Після фінансової кризи 1998–1999 рр. банківська система України відновлювалася досить динамічно. Цьому сприяла тривала макроекономічна стабільність та прискорені темпи економічного зростання. Якщо на кінець 1998 р. частка чистих активів банківської системи (скоригованих на резерви за активними операціями) становила 19,5% ВВП, то вже на кінець 2003 р. вона зросла майже вдвічі і сягнула 38,1% ВВП [1, с. 11].

Протягом 2000–2001 рр. за активної участі НБУ на чолі з Володимиром Стельмахом відбувалась стабілізація ситуації. Верховна Рада України прийняла нову редакцію закону "Про банки і банківську діяльність" і закон "Про фінансові послуги і державне регулювання ринку фінансових послуг". Це був період реорганізації банків, посилення контролю їхньої діяльності з боку НБУ, підвищення конкурентоспроможності та стабільності банківської системи, що ознаменувався низкою кадрових, управлінських і технічних удосконалень. Правління НБУ остаточно затвердило новий порядок регулювання діяльності комерційних банків [2, с. 74], що свідчило про підвищення рівня державного контролю за ними і зменшення ризику для вкладників. Головною метою в цей період було проведення комплексу економічних, управлінських, організаційних, кадрових, технологічних перетворень для забезпечення ефективних умов функціонування комерційних банків як стабільного фінансового інституту, здатного стати лідером на ринку фінансових послуг. Економічна ситуація в Україні в 2000–2004 рр. характеризувалася позитивними результатами: макроекономічні показники України загалом були позитивними, спостерігались високі темпи економічного зростання, низький рівень інфляції, поліпшення міжнародних позицій зі створенням умов для закріплення макроекономічної стабільності, зросла роль НБУ в інтенсифікації наглядової діяльності [3, с. 59]. Одночасно НБУ створив обов'язкові резерви з активних операцій банків, оскільки станом на 01.04.2000 р. у банківській системі налічувалося 69 проблемних банків, а загальна кількість функціонуючих банків скоротилася з 176 до 161. Позитивний ефект від діяльності НБУ підсилювався вдалою реалізацію урядової програми "Реформи заради добробуту", що дозволила Кабінету Міністрів В. Ющенка домогтися позитивної динаміки в економіці. Зокрема, вперше за роки незалежності в Україні спостерігався стабільний приріст ВВП. Також був запроваджений новий механізм розрахунків і платежів до місцевих і центрального бюджетів, що дало змогу оздоровити ситуацію на енергоринку, відмовитись від практики здійснення бартерів і запозичень, підвищити рівень бюджетних надходжень, збільшити соціальні витрати. Впродовж року в Україні була ліквідована бюджетна заборгованість із виплати зарплатні, стипендій і пенсій. Цей період характеризується активною діяльністю НБУ у подоланні інфляційних процесів. У банківській системі спостерігались позитивні тенденції, вона продовжила набувати рис ринкового типу, в державі активно реєструвались іноземні банки та їхні представництва.

Протягом 2001–2004 рр. відбувався справжній підйом української банківської системи. Хоча за цей період було ліквідовано 32 банки, а створено лише 24, зате кількість активних банківських операцій збільшилася у 5,2 рази, капіталу – в 4,1 рази, внесків населення – у 5 разів (що свідчить про значне підвищення рівня довіри населення до вітчизняної банківської системи і передусім – до НБУ). При цьому показники зростання банківської системи у декілька разів перевищували такі якісні характеристики як рівень капіталізації, рентабельність, фінансова стійкість.

В умовах відносної нерозвиненості фінансового ринку України саме комерційні банки стали основними його гравцями, і їх вплив продовжував зростати. Статистичні дані, надані НБУ, підтверджують покращення стану комерційних банків у цей період часу:

– в 2000 р. було 195 зареєстрованих банків (для порівняння в 2001 р. – 189, в 2002 р. – 182, в 2003 – 179, в 2004 – 181);

– з них діючі банки в 2000 р. становили 75% – 153 із 195 існуючих банків (2001 р. – 152, 2002 р. – 157, 2003 р. – 158, 2004 р. – 160 діючих установ);

– у стадії ліквідації перебувало 38 банків (2001 р. – 35, 2002 р. – 24, 2003 р. – 20, 2004 р. – 20);

– з усіх діючих в 2000 р. банків з іноземним капіталом нараховувалося 22 (у наступні роки 21, 20, 19 і 19 відповідно), у тому числі 7 – зі 100% іноземним капіталом. Також станом на 2004 р. з 20–ти найбільших банків СНД 3 були українськими, що свідчить про успішний розвиток вітчизняної банківської системи (ще 12 банків – російські, 3 казахські, 1 білоруський і 1 узбецький) [4, с. 97].

Але попри всі позитивні цифри, які свідчать про успішний розвиток української банківської системи і ефективність діяльності НБУ, деякі дослідники (зокрема, М.А. Швайка і І.О. Лютий) наголошують на великій кількості вад і недоліків у ній. Гальмування процесу ринкових перетворень, серйозні недоліки в діяльності НБУ і комерційних банків при здійсненні кредитно–розрахункових операцій, порушення багатьма з них економічних нормативів, невпорядкованість і нестабільність нормативно–правового регулювання визначають необхідність поглиблення банківської реформи [5, с. 132].

Ще однією негативною тенденцією в розвитку вітчизняної банківської системи стало те, що надто довго затягнулась лихварська стадія її розвитку. У час бурхливого банківництва поряд з оновленням економіки України відбулось деградування і занепад сотень підприємств і цілих галузей економіки, тому ця стадія розвитку тепер оцінюється багатьма істориками як період помилок і прорахунків [6, с. 8]. Поки що банківська система не стала основним фінансовим ресурсом економічного росту, засобом наведення порядку у фінансах, не створила умов для того, щоб безперешкодно відбувалися процеси купівлі–продажу товарів, фінансування і кредитування. На жаль, вона від початку не була націленою на обслуговування виробництва, забезпечення процвітання країни, зростання добробуту народу, а втягнута в загальнонаціональні процеси первісного нагромадження капіталу, обслуговування тіньового бізнесу, перекачування за кордон нагромаджених багатств. Більшість банків не переймалися тим, що не працювали тисячі підприємств і мільйони працівників стали безробітними, розпорошеністю капіталу і його нераціональним використанням, платіжною кризою, вони уникали операцій з векселями і намагалися оперувати тільки живими грішми, перетворюючись на контори з швидкого роблення грошей за допомогою операцій з коротким циклом обігу, що базуються на купівлі–продажу. Негативним явищем було і нераціональне розміщення банківських установ на території країни, що склалось в ході розвитку банківської системи. Понад половину (83 зі 160) реально діючих в 2004 р. банків (всього був 181 банк) було зареєстровано в Києві та Київській області, що зконцентрували 75% від усіх активів банківської системи України. Крім цього, ще близько 20% активів було зосереджено в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях. У результаті в районах з високою концентрацією банків створювалося майже 50% валової доданої вартості країни (з них у Києві понад 15%). Відповідно, 2/3 доходів банківської системи надходило туди. Водночас, у деяких обласних центрах не було жодного великого банку. Сільська місцевість взагалі була повсюдно відрізана від банківських послуг, оскільки ще в 1990–х роках сільська мережа ощадбанків повністю була ліквідована як нерентабельна, а нові банківські установи не були створені. Тобто на селі в той час не було кому обслуговувати населення, мобілізовувати кредитні ресурси і кредитами стимулювати виробництво. Допомогти в цій справі могли б кооперативні банки, яких в Україні тоді майже не було, оскільки їх організації і функціонування не були створені сприятливі умови.

Втім, існували численні об'єктивні й суб'єктивні чинники, що в цей період перешкоджали нормальному розвитку української банківської системи. Серед перших – дуже низький рівень доходів переважної більшості населення України (грошові доходи з розрахунку на душу населення в грудні 2002 р. становили 340 грн., за прожиткового мінімуму – 342 грн.), збереження недовіри населення до комерційних банків, відсутність справедливої системи гарантування банківських вкладів (оскільки підлягали поверненню лише суми до 1500 грн.), збитковість значної частини підприємств. Українська банківська система була ще не до кінця сформованою, мала істотні перекоси у своєму розвитку і функціонуванні. Одні сторони діяльності банків (наприклад, лихварство і грошова спекуляція) були надмірно розвинутими. Інші – недорозвинутими, зокрема операції з векселями і обслуговування виробництва [6, с. 8]. Все це вимагало послідовної роботи у проблемних напрямках задля створення сучасної ефективної банківської системи.

У 2005 р., на думку експертів, розпочався новий етап розвитку банківської системи, що став наслідком "Помаранчевої революції". Під час неї паніка серед населення призвела до 5%–го відтоку депозитів з банківської системи. З кінця 2004 р. у східній і південній частинах країни спостерігався масовий відтік вкладів. У суспільстві почали циркулювати чутки про ймовірність запровадження окремої валюти в цих областях і навіть про їх відділення від України. Панічні настрої швидко поширювалися, люди почали активно знімати заощадження з карткових рахунків. Тоді НБУ ввів стабілізаційні заходи, в тому числі – мораторій на зняття термінових вкладів. Постановою № 576 "Про тимчасові заходи щодо діяльності банків" вводилася заборона на дострокове зняття банківських депозитів [7]. Також були запроваджені обмеження, що стосувалися валютних операцій банків. Але введені вони були постфактум, у відповідь на заклики політиків з обох таборів зробити хоч щось з банками. Обмеження діяли протягом двох місяців – з листопада 2004–го по січень 2005–го року. Тоді мова йшла про рекомендаційний мораторій – деякі банки продовжували обслуговувати депозити. Зміни торкнулись і вищого керівництва НБУ – головою вдруге став Володимир Стельмах, що змінив на посаді Сергія Тігіпка (грудень 2002 – грудень 2004 рр.). Незважаючи на тривожні кризові явища на початку року, стан банківської системи поступово стабілізувався, чому посприяли економічні успіхи в різних сферах.

Основними здобутками макроекономічного розвитку України у 2005 р. насамперед стали зростання реальних доходів громадян, зниження рівня безробіття, уповільнення темпів інфляції, а також прискорення темпів залучення в Україну іноземного капіталу. Банки України суттєво збільшили кредитування економіки, безпрецедентно зросли депозити фізичних осіб.

У 2005–2006 рр. НБУ довелося докласти значних зусиль для забезпечення підтримки довіри до національної грошової одиниці. На грошово–кредитну політику в цей період впливали певні ризики, а саме: внутрішні системні ризики, пов'язані з нестійким економічним зростанням, необхідність використання адміністративного регулювання цін; ризики зовнішньої невизначеності України, політичні ризики, які провокували незбалансованість бюджету та необґрунтоване зростання бюджетних витрат. Значення внутрішніх факторів розвитку банківської системи поступово підвищувалось порівняно із зовнішніми. Цьому сприяло подальше зростання доходів населення, адаптація підприємств до реформ у фінансовій сфері та поліпшення їх фінансового стану, забезпечення надійної збалансованості бюджету, подальше підвищення рівня монетизації економіки та вжиття заходів щодо уповільнення інфляції. Проте подальше реформування економіки в 2006 р., підготовка вступу України до Світової організації торгівлі та розвиток політичної активності у зв'язку виборчим процесом супроводжувалися порушеннями фінансової стабільності та прискоренням інфляції. У таких умовах грошово–кредитна та валютно–курсова політика НБУ посилила стабілізаційну спрямованість з метою стримування зростання цін та сприяння економічному зростанню. Головними принципами політики НБУ в цей час були: виключна роль стійкості монетарного середовища у соціально–економічному розвитку країни; стабільність основних цілей і завдань, прозорість механізмів реалізації грошово–кредитно політики; послідовність та узгодженість у використанні інструментів, включаючи процентні ставки, обмінний курс, емісійні і мобілізаційні механізми для досягнення цінової стабільності як головного критерію ефективності грошово–кредитної політики; ефективна співпраця з іншими органами державної влади в межах компетенції для забезпечення стабільності національної грошової одиниці. Офіційний курс гривні в 2005–2006 р. завдяки цьому залишався стабільним – 5,05 грн. за долар.

2006 рік, незважаючи на складність економічної і політичної ситуації, був вдалим для банківської системи України. Продовжилось зростання капіталу, ресурсної бази українських банків, кредитування економіки. Також збільшилось використання систем електронних платежів, багато зроблено для залучення коштів фізичних і юридичних осіб. Наприклад, комерційний банк "Даніель" впродовж 2006 р. активно розвивав нові системи обслуговування електронних платежів ("Клієнт – Банк", "SMS – banking"; "E–mail–banking" та інші). Для залучення депозитів юридичних осіб банк впровадив 3 нові депозитні програми, для депозитів фізичних осіб – 12 програм, у результаті чого обсяг строкових коштів клієнтів на рахунках банку зріс майже на 30% [8, арк. 3]. Така політика проводилася й багатьма іншими банками.

2007 рік став справжнім випробуванням для Нацбанку. Особливістю 2007 року було збереження високих темпів економічного розвитку на фоні політичної напруженості, пов'язаної з парламентськими виборами. Проте банківська система України характеризувалася суттєвим поліпшенням як кількісних, так і якісних показників її розвитку [9, с. 1]. В Україні в першому півріччі виник надлишок валюти, НБУ довелося у величезних обсягах викуповувати долари з ринку для підтримки стабільності курсу гривні (хоча б на рівні 5,00 грн./долар). Для підготовки вступу України в СОТ було скасовано вимогу продажу Національному банку України 50% валютної виручки суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності при реалізації зовнішньоторговельних контрактів. Така політика посприяла тому, що протягом 2005–2007 років Україна отримала статус країни з ринковою економікою з боку ЄС та США, була скасована поправка Джексона–Вейніка, завершені переговори з найважливішими країнами–членами СОТ. Офіційний курс гривні протягом 2007 р. не змінився і становив 5,05 грн. за долар, хоча інфляційні процеси прискорились під впливом загальносвітових тенденцій до зростання цін на енергоносії та продовольство.

У 2007 р. зросли темпи залучення комерційними банками депозитних коштів, чому сприяла діюча система гарантування вкладів. Рішенням адміністративної ради Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у лютому 2007 року було збільшено розмір відшкодування коштів вкладникам у разі банкрутства банку до 25 тис. грн., у серпні – до 50 тис. грн. Завдяки суттєвому зростанню ресурсної бази банки продовжували нарощувати обсяги кредитування. Абсолютний приріст кредитних вкладень у 2007 році був найбільшим за часів незалежності України, що позитивно впливало на динаміку економічного зростання в країні. У 2007 році банківський сектор України продовжував динамічно розвиватися, демонструючи значні темпи зростання за основними показниками. На кінець року капітал банків становив 10% до ВВП, загальні активи – 85% до ВВП, а зобов'язання – 75% до ВВП [9, с. 3]. За підсумками 2007 року, банки України отримали найбільший за всі роки існування банківської системи прибуток. Банківський сектор залишався інвестиційно привабливим, що підтверджувалося кількістю угод з продажу контрольних пакетів акцій банків, зокрема іноземним інвесторам. Протягом звітного року зберігалась тенденція до збільшення частки іноземного капіталу в банківському секторі України. Так, на кінець грудня в Україні діяло 47 банків, створених за участю іноземного капіталу, у тому числі 17 банків – зі 100% іноземним капіталом (на початок року – 35 та 13 одиниць). Відповідно зросла частка ринку, що належала банкам з іноземним капіталом.

Період 2008 р. позначився для української економіки двома важливими подіями: 1) 10 квітня 2008 р. Верховна Рада України ратифікувала договір про вступ до СОТ; 2) виникнення тяжкої фінансово–економічної кризи в світі і Україні і боротьба з її наслідками. Криза розпочалася з банкрутства великих фінансових установ

у США і швидко переросла у глобальну, призвівши до банкрутства європейських банків й різкого падіння біржових індексів і вартості акцій та товарів по всьому світу. В 2008 р. через економічну кризу, враховуючи несприятливий розвиток процесів у світовій економіці, штучно спровоковану недовіру населення до фінансового стану окремих банків та банківської системи в цілому, відплив депозитних коштів, залучення депозитів банками з жовтня 2008 р. значно зменшилось, виникла велика напруга на фінансовому ринку. Протягом 2008 р. банківський сектор розвивався в умовах відпливу депозитів і погіршення якості активів [10, с. 3]. Національний банк України прийняв цілу низку нормативно–правових документів, спрямованих на забезпечення зростання резервів банків, збільшення частки довгострокових пасивів і рівня капіталізації, розкриття інформації про фактичних власників банків. З метою покращення рівня задоволення кредиторських вимог до банків–банкрутів, і, в першу чергу, задоволення вимог вкладників–фізичних осіб, Фонд гарантування вкладів підвищив розмір гарантованих відшкодувань до 150 тис. грн. кожному вкладнику ліквідованого банку, включаючи відсотки на день настання їх недоступності. Але НБУ не зумів справитись з інфляцією. У 2008 р. середній курс гривні щодо долара виріс аж до 7,70 грн. за долар.

Попри певні негативні тенденції в розвитку банківської системи в даний період, спектр операцій, що здійснювали українські банки, був досить широким, причому існувала тенденція до збільшення їх різноманіття. Поряд з основними напрямами діяльності (розрахункові, кредитні, валютні операції), комерційні банки пропонували клієнтам широкий спектр послуг, що приносило їм великі прибутки: надання гарантій і поручительства клієнтам, розрахункове і касове обслуговування, довірчі (трастові), консультаційні, аудиторські, лізингові, факторингові послуги, операції з монетарними металами. Спостерігалась тенденція до універсалізації банків, що пояснюється впливом конкуренції. У рамках даної тенденції (при паралельному збереженні і розвитку спеціалізації) змінюється концепція взаємовідносин банків з клієнтами, створюються принципово нові напрямки розвитку банківської справи. Це виражається не тільки у збільшенні кількості пропонованих клієнтам послуг, а і в якісних змінах структури операцій, зниженні питомої ваги позико–збережних операцій та збільшенні обсягів операцій з цінними паперами.

При порівнянні розвитку української банківської системи у 2000–2004 і 2005–2008 роках передусім варто підкреслити спільні позитивні риси, що значною мірою впливали на підвищення рівня добробуту населення і сприяли розвитку економіки: впродовж обох періодів становище банків загалом було стабільним, хоч в їхньому функціонуванні все ще зберігалась низка недоліків і прорахунків. Конструктивні тенденції значно переважали над деструктивними, а кризові явища долались досить ефективно і швидко. Це дає змогу констатувати, що банківська система загалом виконала своє основне призначення: підтримання стабільного курсу національної грошової одиниці та кредитування економіки.

Разом з тим, обидва періоди мали низку відмінних рис, як позитивних так і негативних. Розвиток банківської системи у 2000–2004 рр. характеризувався відновленням після руйнівної економічної кризи, успішною реалізацією низки заходів з метою стабілізації ситуації, вдосконалення і реорганізації банків. Наслідком цих реформ став підйом банківської системи у 2001–2004 рр., що супроводжувався зростанням чисельності банків, збільшенням у кілька разів кількості банківських операцій, прибутковості банківської діяльності і відновленням довіри населення. До негативних рис даного періоду належать диспропорції в розміщенні банків, істотні перекоси в їхній діяльності, відносно мала кількість банківських операцій (спричинена низьким рівнем доходів населення), неготовність керівництва здійснювати ринкові перетворення, що призводило до недостатнього кредитування економіки і надмірного розвитку лихварства.

Період 2005–2008 рр. також розпочався з післякризового відновлення (хоча соціально–політична криза кінця 2004 – початку 2005 р. завдала значно меншого удару банківській системі, ніж економічна криза 1998–1999 рр.). На відміну від попередніх років, у цей час склалися дуже сприятливі умови для функціонування банків, адже економіка країни швидко зростала, збільшились реальні доходи громадян і об'єми іноземних інвестицій. Вдала стабілізаційна політика НБУ сприяла збереженню курсу гривні на старому рівні і заснуванню Фонду гарантування вкладів. У результаті кількісні й якісні показники роботи банків постійно зростали, збільшувалися об'єми залучених депозитів та кредитування економіки і населення, розширювався спектр банківських послуг. Найбільш успішним для банків став 2007 р., коли вони отримали найбільший за роки незалежності України прибуток і прискорили темпи залучення іноземного капіталу. Також можна стверджувати, що порівняно з 2000–2004 рр., у 2005–2008 рр. комплекс негативних явищ в розвитку банківської системи був помітно пом'якшений, хоча й не подоланий остаточно. Зокрема, зменшились диспропорції у територіальному розміщенні банківських установ, зросли об'єми кредитування економіки, збільшилась кількість і різноманітність банківських операцій.

Отже, 2000–2008 рр. стали добою післякризового відновлення і подальшого динамічного розвитку вітчизняної банківської системи, що завершилася з початком у 2008 р. світової фінансово–економічної кризи, яка принесла нові виклики і загрози й ознаменувала собою початок наступного етапу в історії українського банківництва. Цей період, умовно позначений дослідниками як "Розвиток в умовах перманентної кризи", триває й до сьогодні.

Список використаних джерел

1. Розвиток економіки та банківської системи України. Інформаційно–аналітичні матеріали. – К. : НБУ, 2004. – 64 с.

2. Постанова Правління НБУ № 368 від 28.08.2001 р. "Про затвердження Інструкції про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків" // Офіційний вісник України. – 1998. – № 21. – С. 74.

3. Костюченко О.А. Банківське право України / О.А. Костюченко. – К. : А.С.К., 2006. – 624 с.

4. Версаль Н.І. Розвиток системи комерційних банків В Україні і Росії в 2000–2006 рр. / Н.І. Версаль // Фінанси України. –

2007. – № 2. – С. 97–104.

5. Лютий І.О. Грошово–кредитна політика в умовах перехідної економіки / І.О. Лютий. – К. : Атика, 2000. – 240 с.

6. Швайка М.А. Шляхи докорінної перебудови і реформування банківської системи України / М.А. Швайка. – К. : Вид. Київського міжнародного університету, 2004. – 52 с.

7. Ормосадзе М. Як революція позначиться на фінансовій системі / Маргарита Орсомадзе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.finance.ua/ua/news/~/313990.

8. Архів ПАТ Комерційний банк "Даніель". – Ф. 4. Загальна інформація про діяльність банку за 2006 р. – Оп. 2. Фінансова звітність. – Спр. 2. Звіт про фінансові результати. – 2006 р. – 12 арк.

9. Річний звіт Національного банку України за 2007 рік / За ред. А.В. Шаповалова. – К. : Департамент статистики та звітності НБУ, 2007. – 199 с.

10. Річний звіт Національного банку України за 2008 рік / За ред. А.В. Шаповалова. – К. : Департамент статистики та звітності НБУ, 2007. – 204 с.

References

1. Rozvytok ekonomiky ta bankivs'koyi systemy Ukrayiny. Informatsiyno–analitychni materialy. – K. : NBU, 2004. – 64 s.

2. Postanova Pravlinnya NBU № 368 vid 28.08.2001 r. "Pro zatverdzhennya Instruktsiyi pro poryadok rehulyuvannya ta analiz diyal'nosti komertsiynykh bankiv" // Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny. – 1998. – № 21. – S. 74.

3. Kostyuchenko O.A. Bankivs'ke pravo Ukrayiny / O.A. Kostyuchenko. – K. : A.S.K., 2006. – 624 s.

4. Versal' N.I. Rozvytok systemy komertsiynykh bankiv V Ukrayini i Rosiyi v 2000–2006 rr. / N.I. Versal' // Finansy Ukrayiny. – 2007. – № 2. – S. 97–104.

5. Lyutyy I.O. Hroshovo–kredytna polityka v umovakh perekhidnoyi ekonomiky / I.O. Lyutyy. – K. : Atyka, 2000. – 240 s.

6. Shvayka M.A. Shlyakhy dokorinnoyi perebudovy i reformuvannya bankivs'koyi systemy Ukrayiny / M.A. Shvayka. – K. : Vyd. Kyyivs'koho mizhnarodnoho universytetu, 2004. – 52 s.

7. Ormosadze M. Yak revolyutsiya poznachyt'sya na finansoviy systemi / Marharyta Orsomadze [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://news.finance.ua/ua/news/~/313990.

8. Arkhiv PAT Komertsiynyy bank "Daniel'". – F. 4. Zahal'na informatsiya pro diyal'nist' banku za 2006 r. – Op. 2. Finansova zvitnist'. – Spr. 2. Zvit pro finansovi rezul'taty. – 2006 r. – 12 ark.

9. Richnyy zvit Natsional'noho banku Ukrayiny za 2007 rik / Za red. A.V. Shapovalova. – K. : Departament statystyky ta zvitnosti NBU, 2007. – 199 s.

10. Richnyy zvit Natsional'noho banku Ukrayiny za 2008 rik / Za red. A.V. Shapovalova. – K. : Departament statystyky ta zvitnosti NBU, 2007. – 204 s.

Reznik I. S., *postgraduate student, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kiev), lexx2009@ukr.net*

The development of the banking system of Ukraine in 2000–2008

The purposes of article are reconstruction and comparison of the development of Ukrainian banking system in 2000–2004 and 2005–2008 and determine the degree of influence on its course of political crisis in the late 2004. When writing the article the author used the following scientific methods: analysis, synthesis, comparison, system–structural analysis, deduction, induction.

The author concluded that the explored periods have many common positive and negative features. Both began from the overcoming of the consequences of crises (economic 1998–1999 and political 2004 respectively) and marked by subsequent dynamic development of the domestic banking system, which took place under favorable socio–economic conjuncture. Similarly, for both periods inherent preservation of a number of systemic problems that emerged in the early 1990s. However, they have quite a few distinctive features that define the specificity of socio–economic processes at that time. The author stresses that the National Bank played a crucial role in stabilizing of the situation and creating of the conditions for dynamic economic development. The study provides valuable information that will help to better understand the origins and nature of the phenomena occurring in the banking industry today.

Keywords: *history of Ukraine, the banking system, the National Bank of Ukraine, commercial bank.*

Резник И. С., *аспирант, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), lexx2009@ukr.net*

Развитие банковской системы Украины в 2000–2008 гг.

Целью статьи является реконструкция и сравнение процесса развития отечественной банковской системы в 2000–2004 и 2004–2008 гг. и выяснение степени влияния на его ход политического кризиса конца 2004 г. В процессе написания статьи использовались следующие методы научного познания: анализ, синтез, сравнение, системно–структурного анализа, дедукции, индукции.

Автор пришел к выводу, что исследуемые периоды имеют много общих положительных и отрицательных черт. Оба начинались с преодоления последствий кризисов (экономического 1998–1999 гг. и политического 2004 г. соответственно) и ознаменовались дальнейшим динамичным развитием отечественной банковской системы, происходившем при благоприятной социально–экономической конъюнктуре. Так же, для обоих периодов свойственно сохранение ряда системных проблем, возникших еще в начале 1990–х годов. Однако они имеют и немало отличительных черт, определявших специфику протекания социально–экономических процессов в то время. Автор подчеркивает, что НБУ сыграл решающую роль в стабилизации ситуации в стране и создании условий для динамичного экономического развития. Исследование предоставляет ценную информацию, которая поможет лучше понять истоки и природу явлений, происходящих в банковской сфере в наше время.

Ключевые слова: *история Украины, банковская система, Национальный банк Украины, коммерческие банки.*

* * *

УДК 070:061.2–053.6(477)"1989/2013"

Бобровнік Ю. В.
кандидат історичних наук, керівник відділу підтримки освітніх ініціатив, професійного розвитку та кар'єри, ДВНЗ "Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди" (Україна, Переяслав–Хмельницький), neasmo@ukr.net

ВИНИКНЕННЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ МОЛОДІЖНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ (1989–2013 РР.)

Висвітлюється історія виникнення засобів масової інформації молодіжних громадських організацій в Україні (1989–2013 рр.). Метою статті є спробависвітлити причини виникнення засобів масової інформації молодіжних громадських організацій в Україні. З'ясовано, що обрана тема не має достатнього наукового висвітлення.

Головною причиною створення ЗМІ була потреба молодіжних організацій у засобі незалежного висвітлення власної діяльності, впливу на цільову аудиторію, закріплення свого місця серед різних політичних та громадських рухів. Етапи розвитку ЗМІ молодіжних громадських організацій напряму залежали від розвитку інформаційних технологій в Україні. Відповідно до цього автором запропонована періодизація становлення інформаційного простору молодіжних громадських організацій, яка має умовний характер.

Методологічною основою роботи є універсальні принципи історизму, об'єктивності, системного аналізу фактів та подій, критичного підходу до джерел, що передбачають цілісний усебічний підхід до вивчення обраної теми. При підготовці статті використовувалися наступні методи: проблемно–хронологічний, історико–порівняльний, метод системного та комплексного підходу.

Ключові слова: *засоби масової інформації, молодіжна громадська організація, друковані засоби масової інформації.*

Успішність організації залежить від рівня ефективності висвітлення її діяльності. Із проголошенням незалежності України кожна громадська ініціатива отримала право висвітлювати власну діяльність будь–яким чином та засобами, що не суперечили Конституції та законам України. Незалежність України викликала розвиток громадського суспільства, так званого "третього сектору" економіки. Розбудова демократичного суспільства спровокувала виникнення значної кількості політичних партій та громадських організацій. І як наслідок, виникла конкуренція за вплив на думку пересічного громадянина між політичними партіями, громадськими та релігійними організаціями, різними суспільними рухами та молодіжними громадськими об'єднаннями. Рівень впливу сучасних інформаційних медіа на свідомість та громадянську позицію пересічних українців є вагомим, тому висвітлення історії виникнення та становлення молодіжного інформаційного простору є досить актуальним. Значимість дослідження зростає у зв'язку з тим, що

сучасна українська історична наука немає грунтовного наукового дослідження присвяченого обраній темі.

Мета статті – висвітлити процес виникнення засобів масової інформації молодіжних громадських організацій в Україні. Завдання, зумовлені зазначеною метою, наступні: дослідити історіографію проблеми, з'ясувати причини виникнення молодіжних ЗМІ, провести періодизацію становлення інформаційного простору молодіжних громадських організацій.

Спеціального наукового дослідження, що стосувалося історії заснування та становлення ЗМІ молодіжних об'єднань в Україні сучасна вітчизняна історична наука не має. Діяльність відповідних ЗМІ висвітлено лише в контексті діяльності молодіжних громадських організацій. Зокрема, значну частину джерельної бази дисертаційного дослідження Бобровніка Ю.В. становлять матеріали розміщенні в періодичній пресі, засновниками якої виступали молодіжні об'єднання початку 90–х років XX ст. Так, автором висвітлено діяльність молодіжних громадських організацій, які мали власні друковані ЗМІ [2].

Причини заснування власних ЗМІ випливають із потреби висвітлення діяльності МГО, просування ідеології об'єднання, ставлення членів організації до суспільно–політичних подій в Україні та світі. Створення ж інформаційних сайтів було вимогою часу. Окрім того, це найпростіший спосіб познайомити пересічного користувача Інтернету з метою діяльності організації.

Загалом, умовно можна виділити три періоди розвитку ЗМІ молодіжних об'єднань:

І–й 1989–2004 рр. від виникнення регулярних самвидавських періодичних видань до заснування та розвитку власних молодіжних друкованих видань, перших інформаційних Інтернет–ресурсів та молодіжних інформ–агенств.

ІІ–й 2004–2008 рр. стрімке поширення в Україні персональних комп'ютерів та користувачів мережі Інтернет спровокувало виникнення власних сайтів та Інтернет–видань, засновниками і власниками яких виступали молодіжні об'єднання.

ІІІ–й 2008 р. по сьогодні поширення мобільних пристроїв та гаджетів, сплеск популярності соціальних мереж.

До першого періоду відносимо такі видання: "Бюлетень" управи комітету української католицької молоді", "Смолоскип" Спілки української молоді Буковини, "НОАР" Київського міського єврейського молодіжного клубу, "Вірую: всеукраїнський молодіжний часопис", "Братство" Студентського братства Львова, "Молодий націоналіст" Львівської крайової організації СНУМ, "За волю" Полтавської Філії Спілки незалежної української молоді, "Замкова Гора" Київської організації СНУМ, "Поліська Січ" Житомирського крайового проводу СНУМ, "Гроно" Спілки української молоді "Сумщина", "Новая Волна: бюллетень Обкома комсомола Днепропетровщины", "Смолоскип" Спілки української молоді Буковини, "Гомін Волі: інформ. листок" Харківської управи Спілки української молоді, "Нова Україна" Молодіжної ліги, "Деснянські Хвилі" Чернігівської крайової спілки незалежної української молоді, "Ленінська Молодь" Львівської обласної комсомольської організації, "Українське студентство" Київської Крайової організації Української студентської спілки, "Деснянські хвилі" Чернігівської молодіжної групи Народного руху України, "Замкова Гора" Київської організації Спілки Незалежної Української Молоді, "Молодь Черкащини" Черкаського обкому ЛКСМ України (МДС), "Спадщина: інформаційний вісник" Молодіжного історико–просвітянського товариства "Спадщина", "Клич України" Республіканської організації СНУМ, "Грюндік" Інформаційний сектор студентського братства Львівського політехнічного інституту, "Січ" Полтавської міської організації "Українська соціал–демократична молодь", "Трибуна: інформаційний вісник" Українського молодіжного клубу, "Політика": незалежне видання" Асоціації молодіжних організацій, "Будитель марец" Земляцтва закарпатських студентів у Львові [3–14; 20–22; 25; 27–29; 31–34; 36–40].

Головною причиною заснування цих друкованих молодіжних ЗМІ була потреба засновників доносити інформацію про свою діяльність до пересічних українців, також наявність власних друкованих органів вказувало на рівень розвитку молодіжного об'єднання. Для значної частини молодіжних організацій передплата читачами їх видань була однією з важливих складових формування бюджету організації. Більшість із них вийшли із самвидаву, були засновані в 1989–1990 рр. Редакції газет висвітлювали переважно діяльність засновників та загалом опозиційний рух, суспільно–політичні процеси, які визначали вектор розвитку національно–визвольного руху, події, що передували проголошенню незалежності України. У переважній більшості редакційні колегії не мали у своєму складі професійних журналістів. Більшість матеріалів готували безпосередньо очевидці подій або ж члени молодіжних об'єднань. З проголошенням незалежності та погіршенням економічного становища значна частина видань припинила свою діяльність.

У 2002 р. Асоціація захисту прав молоді Волині стала засновником молодіжної газети "Ініціатива". Перший номер видання, накладом 500 примірників, вийшов у червні 2002 р. Газета видавалася в рамках проекту "Молодіжний Інформаційний Центр", підтриманого управлінням у справах сім'ї та молоді Волинської обласної державної адміністрації. Чорно–синє видання А4 формату на 8–ми сторінках видавалося силами декількох молодих журналістів і громадських діячів. Уже в серпні наклад збільшується до 1 000 примірників і з жовтня кількість сторінок збільшується до 12–ти.

З березня 2003 р. "Ініціатива" видається на 16 сторінках тиражем 2 000 примірників за підтримки "Фонду сприяння демократії" Посольства США і управління у справах сім'ї та молоді Волинської обласної державної адміністрації. З червня 2003 р. також залучаються кошти Посольства Королівства Нідерландів в рамках програми МАТРА КАП і наклад збільшується до 3 000 примірників. У червні 2004 р. "Ініціатива" змінює формат на А3, а з липня 2006 р. виходить у повноколірному друці накладом 5000 примірників в рамках Гранту Президента України для обдарованої молоді. До фінансування газети протягом шести років долучається управління у справах

сім'ї та молоді Волинської обласної державної адміністрації, з 2007 року проект "Молодіжна газета "Ініціатива" підтриманий і відділом у справах молоді та спорту виконавчого комітету Луцької міської ради. "Ініціатива" видається щомісяця і безкоштовно розповсюджується серед представників громадських організацій, навчальних закладів міста Луцька і Волинської області, також надсилається у бібліотеки, органи влади та місцевого самоврядування. Нині колектив молодіжної газети складається із керівника проекту, редактора, літературного редактора, макетувальника і штату дописувачів [14].

На початку XXI ст. з'являються молодіжні Інтернет–ресурси такі як: Неофіційна газета Київського університету [30], Молода література [23], Молодіжна правда [24]. Редакції Інтернет–ресурсів складались із колективу молодих журналістів, переважно випускників або старшокурсників журналістських факультетів київських вузів. Значну частину матеріалів розміщували дописувачі з регіонів України.

Другий період характеризувався пошуком нового формату висвітлення діяльності організацій, що мав максимально наблизити організацію до цільової аудиторії. З розвитком Інтернету процес поширення інформації став більш дешевим та простим, чим і скористалися молодіжні об'єднання, які в переважній більшості не володіли значними фінансами. Одними з перших, хто створив власні сайти були: Асоціація "КВН України" [1], Всеукраїнське дитяче творче об'єднання "Крокс" [6], Асоціація гайдів України [15], Клуб Української Елітарної Молоді (м. Рівне) [18], Комсомол України [19], Молодий рух [26], Всеукраїнське об'єднання молодіжної організації РХП "Республіканська християнська молодь" [29], Всеукраїнська асоціація молодіжного співробітництва "Альтернатива–В" [35]. Існування власних сайтів не тільки дозволяло організації заявити про своє існування на увесь світ, а й давало можливість поширювати власну інформацію у режимі безперервного оновлення. Кожен сайт мав свою рубрику новин, що дозволяло користувачу Інтернету не тільки ознайомлюватися з поточними новинами, але й переглядати ті події, які організація провела протягом останніх кількох років.

Третій період характеризувався масовим створенням сайтів організацій. Такі ресурси створювали навіть регіональні організації, такі як: МГО "Незалежна асоціація молоді" (neasmo.org.ua), яка протягом першої половини 2009 р. видавала власну друковану газету "Новий погляд. Тижневик перспективної молоді", яка в подальшому переросла у всеукраїнське інтернет–видання "Новий погляд" (np.org.ua). Виникнення соціальних мереж (Вконтакте, Одноклассники, Фейсбук, Ютуб та інші), поширення мобільних пристроїв та гаджетів надали можливість молоді досить швидко поширювати інформацію про свою діяльності безпосередньо з місця подій. За лічені години мільйони людей у всьому світі мали можливість довідатись про діяльність будь–якого об'єднання. Особливо активними були органи студентського самоврядування ВНЗ: Студентська рада ДВНЗ "Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди" (studrada.in.ua). Також об'єднання Органів студентських самоврядувань у межах одного регіону – Київська обласна студентська рада (studrada.kiev.ua) чи України вцілому – Національний студентський союз (nss.org.ua).

Спеціальних наукових історичних досліджень, що стосувалися саме висвітлення процесу виникнення ЗМІ, засновниками яких були молодіжні об'єднання в українській історіографії немає. Тому обрана проблема потребує додаткового наукового дослідження та висвітлення. Формування інформаційного поля молодіжних громадських організацій відбувалось у кілька етапів. Головним чином цей процес залежав від фінансових можливостей організацій та розвитку інформаційних технологій. За цей період молодіжні організації на базі власних друкованих видань створили власні інформаційні ресурси, що дозволило ефективно доносити інформацію до власної цільової аудиторії.

Головною причиною створення ЗМІ була потреба молодіжних організацій у засобі незалежного висвітлення власної діяльності, впливу на власну цільову аудиторію, закріплення свого місця серед різних політичних та громадських рухів. Періодизація становлення інформаційного простору молодіжних громадських організацій має умовний характер, проте при її проведенні використано аналіз масштабності розвитку ЗМІ молодіжних громадських організацій та способу донесення інформації до цільової аудиторії в контексті технологічного розвитку інформаційних засобів в Україні.

Список використаних джерел

1. Асоціація "КВН України" [Електронний ресурс] / Історія. – Режим доступу : http://www.kvn.org.ua/?pageid=history – Заголовок з екрану.

2. Бобровнік Ю.В. Суспільно–політична діяльність громадських організацій молоді в Україні (1985–1996 рр.). Дис. … канд. іст. наук. 07.00.01 – історія України.ДВНЗ "Переяслав–Хмельницький держаний педагогічний університет імені Григорія Сковороди". – Переяслав–Хмельницький,2010.

3. Будитель марец // Земляцтво закарпатських студентів у Львові. – 1990. – № 1. – С. 1.

4. Бюл. // Обком ЛКСМУ Днепропетровщины. – 1995. – № 3. – С. 1.

5. Вірую: всеукр. молодіж. часопис. – 1994. – Число 24 (листоп.).

6. Всеукраїнське дитяче творче об'єднання "Крокс" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kroks.org.ua – Заголовок з екрану.

7. Вставай // Незалеж. профспілка студентів КДПІ ім. М. Драгоманова. – 1990. – Квіт. – С. 1.

8. Гомін Волі: інформ. листок // Харківська управа Спілки укр. молоді. – 1990. – № 1 (трав.).

9. Гроно // Спілка укр. молоді "Сумщина". – 1994. – № 2 (55). – С. 4.

10. Грюндік // Львівський політехн. ін–т, Інформ. сектор студ. братсва. – 1990. – № 6 (верес.). – С.1.

11. Демократія по Полтавському // За волю / Полтавська Філія Спілки незалеж. укр. молоді. – 1990. – Число 1 (трав.). – С. 3.

12. За волю // Полтавська Філія Спілки незалеж. укр. молоді. – 1990. – Число 1 (трав.). – С. 1.

13. Замкова Гора // Київська орг. СНУМ. – 1990. – Число 3 (квіт.). – С. 1.

14. Ініціатива [Електронний ресурс] / Волинська обласна молодіжна організація "Асоціація захисту прав молоді Волині" – Режим доступу :http://iniciativa.com.ua/node/22 – Заголовок з екрану.

15. Історія гайдівського руху в Україні [Електронний ресурс] / Асоціація гайдів України. – Режим доступу : http://www.girlguiding.org.ua/ua/about/agu – Заголовок з екрану.

16. Історія організації (1993–2000 рр.) [Електронний ресурс] / Молодіжна орг. "Нова генерація". – Режим доступу : http://youthspace.org.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=60 –

Заголовок з екрану.

17. Клич України // Республіканська орг. СНУМ. – 1990. – Число 2 (лип.). – С. 1.

18. Клуб Української Елітарної Молоді (м. Рівне) [Електронний ресурс] / Волинський ресурсний центр. – Режим доступу : http://www.vrc.rv.ua/ua/ngo/kuem/2005/ – Заголовок з екрану.

19. Комсомол України діє ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://komsomol.activity.org.ua/newhistory.shtml – Заголовок з екрану.

20. Ленінська Молодь // Львівська обл. комсомольська орг. – 1995. – № 1 (4) берез. Спецвип. ЦК ЛКСМУ. – С. 1.

21. Молода Галичина // Молодіжна орг. Дрогобиц. об'єдн. від–ня Руху. – 1989. – № 1 (груд.).

22. Молода Україна // Львівська обл. організація СНУМ. – 1989. – № 1 (листоп.). – С. 1. – [Гасло "За вільну і незалежну Україну"].

23. Молода література [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.literatura.org.ua/ – Заголовок з екрану.

24. Молодіжна правда [Електронний ресурс] / Український союз молодих депутатів. – Режим доступу : http://www.mpravda.com/ – Заголовок з екрану.

25. Молодий націоналіст // Львівська крайова орг. СНУМ. – 1990. – № 3 (черв.). – С. 2.

26. Молодий рух. Всеукраїнська молодіжна громадська організація: історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.mr.org.ua/about.php?ar=1 – Заголовок з екрану.

27. Молодь Черкащини // Черкаський обком ЛКСМ України (МДС). – 1990. – 1–7 жовт. – С. 1.

28. Набат // Конфедерация анархо–синдикалистов. – Х., 1989. – № 1 (сент).

29. Наша молодь [Електронний ресурс] /Всеукраїнське об'єднання молодіжної організації РХП "Республіканська християнська молодь". – Режим доступу : http://www.rcp–party.org.ua/molodeg.htm – Заголовок з екрану.

30. Неофіційна газета Київського університету [Електронний ресурс] / студентство Київського університету. – Режим доступу : http://gazeta.univ.kiev.ua/– Заголовок з екрану.

31. НОАР // Киевский городской еврейский молодежный клуб "Бейт Га–Ноар". – 1993. – № 2 (1 мая). – С. 2.

32. Нова Україна // Молодіж. ліга (Харків–Суми). – 1993. – № 2 (461). – С. 1.

33. Поліська Січ // Житомирський крайовий провод СНУМ. – 1990. – Число 2. – С. 6.

34. Політика: незалеж. вид. // Асоц. молодіж. організацій. – К., 1989. – № 2 (листоп.). – С.1.

35. Про нас [Електронний ресурс] / Всеукраїнська асоціація молодіж. співробітництва "Альтернатива–В". – Режим доступу : http://www.alternative–v.com.ua/ua/about/ – Заголовок з екрану.

36. Свобода // Укр. інформаційне агентство "Шлях". – 1990. – Число. 4 (лют.). – С.1.

37. Свобода // Укр. студентська спілка. – 1990. – Число 1 (січ.). – С. 1.

38. Смолоскип // Спілка укр. молоді Буковини. – 1989. – Ч. 1.

39. Спадщина: інформ. вісн. // Молодіж. іст.–просвітян. т–во "Спадщина". – Львів, 1989. – М.1.Х. – С. 2.

40. Українське студентство // Київська Крайова організація Укр. студ. спілки. – 1990. – Ч. 1. – С. 3.

41. Християнсько–демократична молодь України [Електронний ресурс] / довід. всеукр. молодіжних та дитячих організацій. "Хто є хто в молодіжній політиці". – Режим доступу : http://www.whoiswho.org.ua/?pageId=116 – Заголовок з екрану.

References

1. Asociacija "KVN Ukrai'ny" [Elektronnyj resurs] / Istorija. – Rezhym dostupu: http://www.kvn.org.ua/?pageid=history – Zagolovok z ekranu.

2. Bobrovnik Ju.V. Suspil'no–politychna dijal'nist' gromads'kyh organizacij molodi v Ukrai'ni (1985–1996 rr.). Dys. … kand. ist. nauk. 07.00.01 – istorija Ukrai'ny. DVNZ "Perejaslav–Hmel'nyc'kyj derzhanyj pedagogichnyj universytet imeni Grygorija Skovorody". – Perejaslav–Hmel'nyc'kyj, 2010.

3. Budytel' marec // Zemljactvo zakarpats'kyh studentiv u L'vovi. – 1990. – № 1. – S. 1.

4. Bjul. // Obkom LKSMU Dnepropetrovshhiny. – 1995. – № 3. – S. 1.

5. Viruju: vseukr. molodizh. chasopys. – 1994. – Chyslo 24 (lystop.).

6. Vseukrai'ns'ke dytjache tvorche ob'jednannja "Kroks" [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: www.kroks.org.ua – Zagolovok z ekranu.

7. Vstavaj // Nezalezh. profspilka studentiv KDPI im. M.Dragomanova. – 1990. – Kvit. – S. 1.

8. Gomin Voli: inform. lystok // Harkivs'ka uprava Spilky ukr. molodi. – 1990. – № 1 (trav.).

9. Grono // Spilka ukr. molodi "Sumshhyna". – 1994. – № 2 (55). – S. 4.

10. Grjundik // L'vivs'kyj politehn. in–t, Inform. sektor stud. bratsva. – 1990. – № 6 (veres.). – S. 1.

11. Demokratija po Poltavs'komu // Za volju / Poltavs'ka Filija Spilky nezalezh. ukr. molodi. – 1990. – Chyslo 1 (trav.). – S. 3.

12. Za volju // Poltavs'ka Filija Spilky nezalezh. ukr. molodi. – 1990. – Chyslo 1 (trav.). – S. 1.

13. Zamkova Gora // Kyi'vs'ka org. SNUM. – 1990. – Chyslo 3 (kvit.). – S. 1.

14. Iniciatyva [Elektronnyj resurs] / Volyns'ka oblasna molodizhna organizacija "Asociacija zahystu prav molodi Volyni" – Rezhym dostupu: http://iniciativa.com.ua/node/22 – Zagolovok z ekranu.

15. Istorija gajdivs'kogo ruhu v Ukrai'ni [Elektronnyj resurs] / Asociacija gajdiv Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: http://www.girlguiding.org.ua/ua/about/agu – Zagolovok z ekranu.

16. Istorija organizacii' (1993–2000 rr.) [Elektronnyj resurs] / Molodizhna org. "Nova generacija". – Rezhym dostupu : http://youthspace.org.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=60 – Zagolovok z ekranu.

17. Klych Ukrai'ny // Respublikans'ka org. SNUM. – 1990. – Chyslo 2 (lyp.). – S. 1.

18. Klub Ukrai'ns'koi' Elitarnoi' Molodi (m. Rivne) [Elektronnyj resurs] / Volyns'kyj resursnyj centr. – Rezhym dostupu: http://www.vrc.rv.ua/ua/ngo/kuem/2005/ – Zagolovok z ekranu.

19. Komsomol Ukrai'ny dije ... [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : http://komsomol.activity.org.ua/newhistory.shtml – Zagolovok z ekranu.

20. Lenins'ka Molod' // L'vivs'ka obl. komsomol's'ka org. – 1995. – № 1 (4) berez. Specvyp. CK LKSMU. – S. 1.

21. Moloda Galychyna // Molodizhna org. Drogobyc. ob'jedn. vid–nja Ruhu. – 1989. – № 1 (grud.).

22. Moloda Ukrai'na // L'vivs'ka obl. organizacija SNUM. – 1989. – № 1 (lystop.). – S. 1. – [Gaslo "Za vil'nu i nezalezhnu Ukrai'nu"].

23. Moloda literatura [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.literatura.org.ua/ – Zagolovok z ekranu.

24. Molodizhna pravda [Elektronnyj resurs] / Ukrai'ns'kyj sojuz molodyh deputativ. – Rezhym dostupu: http://www.mpravda.com/ – Zagolovok z ekranu.

25. Molodyj nacionalist // L'vivs'ka krajova org. SNUM. – 1990. – № 3 (cherv.). – S. 2.

26. Molodyj ruh. Vseukrai'ns'ka molodizhna gromads'ka organizacija: istorija [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.mr.org.ua/about.php?ar=1 – Zagolovok z ekranu.

27. Molod' Cherkashhyny // Cherkas'kyj obkom LKSM Ukrai'ny (MDS). – 1990. – 1–7 zhovt. – S. 1.

28. Nabat // Konfederacija anarho–sindikalistov. – H., 1989. – № 1 (sent).

29. Nasha molod' [Elektronnyj resurs] / Vseukrai'ns'ke ob'jednannja molodizhnoi' organizacii' RHP "Respublikans'ka hrystyjans'ka molod'". – Rezhym dostupu: http://www.rcp–party.org.ua/molodeg.htm – Zagolovok z ekranu.

30. Neoficijna gazeta Kyi'vs'kogo universytetu [Elektronnyj resurs] / studentstvo Kyi'vs'kogo universytetu. – Rezhym dostupu: http://gazeta.univ.kiev.ua/ – Zagolovok z ekranu.

31. NOAR // Kievskij gorodskoj evrejskij molodezhnyj klub "Bejt Ga–Noar". – 1993. – № 2 (1 maja). – S. 2.

32. Nova Ukrai'na // Molodizh. liga (Harkiv–Sumy). – 1993. – № 2 (461). – S. 1.

33. Polis'ka Sich // Zhytomyrs'kyj krajovyj provod SNUM. – 1990. – Chyslo 2. – S. 6.

34. Polityka: nezalezh. vyd. // Asoc. molodizh. organizacij. – K., 1989. – № 2 (lystop.). – S. 1.

35. Pro nas [Elektronnyj resurs] / Vseukrai'ns'ka asociacija molodizh. spivrobitnyctva "Al'ternatyva–V". – Rezhym dostupu: http://www.alternative–v.com.ua/ua/about/ – Zagolovok z ekranu.

36. Svoboda // Ukr. informacijne agentstvo "Shljah". – 1990. – Chyslo. 4 (ljut.). – S. 1.

37. Svoboda // Ukr. students'ka spilka. – 1990. – Chyslo 1 (sich.). – S. 1.

38. Smoloskyp // Spilka ukr. molodi Bukovyny. – 1989. – Ch.1.

39. Spadshhyna: inform. visn. // Molodizh. ist.–prosvitjan. t–vo "Spadshhyna". – L'viv, 1989. – M.1.H. – S. 2.

40. Ukrai'ns'ke studentstvo // Kyi'vs'ka Krajova organizacija Ukr. stud. spilky. – 1990. – Ch.1. – S. 3.

41. Hrystyjans'ko–demokratychna molod' Ukrai'ny [Elektronnyj resurs] / dovid. vseukr. molodizhnyh ta dytjachyh organizacij. "Hto je hto v molodizhnij polityci". – Rezhym dostupu: http://www.whoiswho.org.ua/?pageId=116 – Zagolovok z ekranu.

Bobrovnik Y. V., *the candidate of the historical sciences, the head of department for support educational initiatives, professional development and career of State Institution of Higher Learning "Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University of Pereiaslav–Khmelnytskyi" (Ukraine, Pereiaslav–Khmelnytskyi), neasmo@ukr.net*

The emergence of media of youth public organizations in Ukraine (1989–2013 years)

In the article examines the history of media of youth public organizations in Ukraine (1989–2013 years). The aim of the article is an attempt to highlight the causes of mass media of youth public organizations in Ukraine. It was found that the theme has not a sufficient scientific illumination.

The main reason was the need to create media of youth organizations in the mass independent coverage of their own activities, the impact on the target audience, securing its place among the various political and social movements. The stages of development of the media of youth public organizations are dependent directly on the development of information technologies in Ukraine. Accordingly, the author offers periodization of informational space of youth associations, which is arbitrary.

The methodological basis is universal principles of historicism, objective, systematic analysis of the facts and events, critical approach to the sources that provide comprehensive holistic approach to the study of the chosen topic. In preparing the article it was used the following methods: a problem–chronological, a comparative–historical method, a method of systematic and integrated approach.

Keywords: *a media, a youth public organization, a printed media.*

Бобровник Ю. В., *кандидат исторических наук, руководитель отдела поддержки образовательных инициатив, профессионального развития и карьеры, ГВУЗ "Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды" (Украина, Переяслав–Хмельницкий), neasmo@ukr.net*

Возникновение средств массовой информации молодежных общественных организаций в Украине (1989–2013 гг.)

Освещается история возникновения средств массовой информации молодежных общественных организаций в Украине (1989–2013 гг.). Целью статьи является попытка осветить причины возникновения средств массовой информации молодежных общественных организаций в Украине. Выяснено, что выбранная тема не имеет достаточного научного освещения.

Главной причиной создания СМИ была потребность молодежных организаций в средстве независимого освещения собственной деятельности, воздействия на целевую аудиторию, закрепления своего места среди различных политических и общественных движений. Этапы развития СМИ молодежных общественных организаций напрямую зависели от развития информационных технологий в Украине. В соответствии с этим автором предложена периодизация становления информационного пространства молодежных общественных организаций, которая имеет условный характер.

Методологической основой работы являются универсальные принципы историзма, объективности, системного анализа фактов и событий, критического подхода к источникам, предусматривающие целостный всесторонний подход к изучению темы. При подготовке статьи использовались следующие методы: проблемно–хронологический, историко–сравнительный, метод системного и комплексного подхода.

Ключевые слова: *средства массовой информации, общественная организация, печатные средства массовой информации.*

* * *

УДК 94(477)

Skoczyńska-Prokopowicz B.
doktor nauk humanistycznych,
Wyższa Szkoła Prawa i Administracji
(Polska, Przemyśl-Rzeszów), ivanna.luch@gmail.com

WYBRANE ASPEKTY POLITYKI SPOŁECZNEJ PAŃSTW WOBEC ZJAWISKA UBÓSTWA

Autor artykułu ukazuje definiowanie pojęcie ubóstwa w perspektywie historycznej .Zwraca uwagę na rozwój badań nad zjawiskiem od XIX wieku .Podaje podstawowe kryteria klasyfikowania rodzajów ubóstwa.Zwraca uwagę na przyczyny powstawania tego zjawiska wśród społeczeństw świata , w tym polskiego: to przemiany gospodarcze w kierunku gospodarki rynkowej, nieuniknione kryzysy społeczne i gospodarcze – prowadzą one do zmian na rynku zatrudnienia ,wzrostu bezrobocia ,wzrostu możliwości zatrudniania w tzw. szarej strefie i utrwalania zachowań akceptujących taki stan. Organizacje międzynarodowe i krajowe tworzą programy do określania , jaki jest poziom ubóstwa w danym kraju oraz określają sposoby do zwalczania jego skutków . Implementacją tych wytycznych zajmuje się polityka społeczna państwa .

Słowa kluczowe: *pojęcie i zjawisko ubóstwa, klasyfikacja , polityka społeczna państwa , wskaźniki, profilaktyka*

(стаття публікується мовою оригіналу)

Kwestia ubóstwa i biedy pojawia się od początku istnienia społeczności, z upływem czasu różnicują się jedynie jego przyczyny. Początki badań nad tym problemem rozpoczęły się na przełomie XIX i XX w. i trwają do dzisiaj. Zmieniło się pojmowanie pojęcia ubóstwa i nie posiada ono jednej i podstawowej definicji. Można wyróżnić trzy główne grupy definiujące ubóstwo oraz jego źródła: pierwsza grupa oddziela ubóstwo absolutne i względne, druga wskazuje na to, w jakim stopniu osoba uboga ma wpływ na swój stan materialny, a w jakim uwarunkowane jest to strukturami społeczno-gospodarczymi. Natomiast trzecia grupa definicji wiążę się ze sposobami wyjścia ze stanu ubóstwa.

Pojęcie i aspekty ubóstwa

Zjawisko ubóstwa popularnie kojarzone jest z takim deficytem środków materialnych przez który podstawowe potrzeby członków rodziny nie są zaspokojone [1]. Brane są tutaj pod uwagę przede wszystkim podstawowe potrzeby życiowe takie jak mieszkanie, pożywienie czy odzież. Cechy te są mianownikiem wszystkich definicji ubóstwa i podejścia do tego tematu. Zjawisko to jest generowane poprzez zaistnienie zbioru różnych uwarunkowań mających głównie podłoże ekonomiczne. Wiąże się z tym również ograniczony dostęp do niektórych świadczeń takich jak opieka zdrowotna, edukacja, kultura oraz ze zjawiskami społecznymi jak zanik więzi społecznych, wyobcowanie społeczne, a w końcu wykluczenie [2].

Pojawiające się na gruncie literatury definicje ubóstwa są powszechnie akceptowane, ponieważ formułowane są dosyć ogólnie i pozostawiają pole do polemiki na temat tego jakie potrzeby należy uważać za podstawowe oraz jaki ich poziom należy uznać za satysfakcjonujący [3].

Przez ubóstwo rozumiemy „stan poniżej pewnego zmiennego w czasie progu dochodowego lub progu realizacji potrzeb w odniesieniu do jednostki, rodziny lub grupy społecznej" [4].

Ubóstwo (z łac. paupertas) „oznacza potrzebę, brak, biedę, która prowadzi do nędzy. Najogólniej ubóstwo określić można jako stan niezaspokojenia pewnych potrzeb człowieka, uznawanych za podstawowe, niezbędne do jego normalnego rozwoju i funkcjonowania w danym społeczeństwie" [5].

Definicja ubóstwa według EWG zwraca uwagę na podmioty nim dotknięte, czyli osoby, rodziny i grupy społeczne. Natomiast współcześnie ubóstwo definiuje się przez pryzmat stanu równowagi pomiędzy potrzebami a stopniem ich zaspokojenia, który zostaje zakłócony. Obejmuje ona szerokie pole uznawanych i istotnych dla społeczeństwa wartości [6].

Na gruncie polityki społecznej ubóstwo jest rozumiane jako niesatysfakcjonujący lub niedostatecznie satysfakcjonujący stan związany z zaspokojeniem podstawowych i ogólnych potrzeb człowieka. W związku z

tym musi wystąpić przynajmniej jedna przesłanka z poniższych:

– brak lub ograniczona umiejętność zdobycia środków szybko i w sposób niesprzeczny z prawem,

– istnienie chęci zaspokojenia potrzeb, w tym także na niskim poziomie,

– brak lub ograniczona zdolność aby spełnić potrzeby posiadanymi środkami,

– brak albo niewłaściwa jakość oraz ilość środków do zaspokojenia potrzeb [7].

Na gruncie tej dyscypliny ubóstwo rozumie się szerzej, nie tylko jako brak środków do zaspokojenia podstawowych potrzeb, ale również wiążę się z występującymi innymi sytuacjami trudnymi (deprywacjami), które występują łącznie z tym zjawiskiem. W przypadku zaistnienia tych sytuacji w dużej skali i natężeniu jako stały element, niszczący relacje międzyludzkie oraz funkcjonowanie w większej grupie, wtedy ubóstwo występuje już jako kwestia społeczna [8].

W 1984 r. Rada Ministrów Wspólnoty Europejskiej uznała, iż problem ubóstwa pojawia się pośród osób, które nie posiadają dostatecznych środków materialnych oraz socjalnych, które pozwoliłyby im na utrzymanie stopy życiowej na odpowiednim poziomie, uznanym za akceptowalny w danym kraju [9].

Aby można było wyróżnić rodzaje ubóstwa, specjaliści określają granice (linie; progi ubóstwa), które wskazują wybór metodologii badawczej. Progi te dzieli się na subiektywne oraz obiektywne, a także relatywne i absolutne [10].

Natomiast tzw. ustawowe ubóstwo (urzędowe; oficjalne) wiąże się z kryterium ekonomicznym i pomocą od państwa dla osób, które posiadają niewystarczające środki na utrzymanie. Innym rodzajem jest ubóstwo relatywne, kryterium to bierze pod uwagę swoistość danego środowiska, potrzeby i determinanty kulturowe oraz sposoby ich zaspokojenia. Wytyczną tego rodzaju ubóstwa jest odsetek średnich wydatków wśród gospodarstw domowych w skali kraju [11].

Ubóstwo wynika z przeszłości, ale wpływ na nie ma także teraźniejszość. Problem ten występuje jednak na całym świecie,a na terenie Polski związany jest z przemianami gospodarczymi w kierunku gospodarki rynkowej [12].

Ze względu na uwarunkowania tego zjawiska dzielimy je na trzy grupy: ubóstwo losowe (spowodowane przez życiowe wydarzenia), subiektywne (brak zaradności życiowej, kwalifikacji, umiejętności, popadanie w nałogi czy patologie) oraz strukturalne (uwarunkowane zmianami w gospodarce, bezrobociem, niskimi dochodami czy wysokimi cenami) [13].

Pośród uwarunkowań ubóstwa wymienić można indywidualne cechy danej osoby, jej charakter, nastawienie do życia czy zdolności. Jednak najczęściej jako przyczynę tego zjawiska podaje się przemiany społeczno-ekonomiczne takie jak wzrastający poziom bezrobocia, kryzys społeczny i gospodarczy [14].

Z tych przyczyn największą rolę odgrywa bezrobocie, w szczególności gdy jest ono długotrwałe, przez co na dłuższy czas pozbawia daną osobę środków do życia. Wiąże się również z niskimi kwalifikacjami i niższą pozycją społeczną, co wiąże się ze zjawiskiem ubóstwa. Zmiany gospodarcze, szczególnie w mniejszych miejscowościach generują bezrobocie i przyczyniają się do zwiększenia poziomu ubóstwa. Kolejnym uwarunkowaniem są czynniki demograficzne takie jak wielkość rodziny i jej struktura, bowiem rodziny wielodzietne czy niepełne są najbardziej zagrożone tym zjawiskiem. Osobną kwestią jest bieda panująca wśród dzieci, na powstanie której nie miały żadnego wpływu. Wśród rodzin, w których jest osoba niepełnosprawna również możemy zaobserwować problemy ze znalezieniem środków do życia, ponieważ leczenie i rehabilitacja takich osób jest bardzo kosztowna. Kwestia występowania ubóstwa w danej grupie prowadzi do marginalizacji społecznej [15].

Innymi powodami ubóstwa na świecie są także brak wody pitnej, wysoki poziom zacofania najbiedniejszych krajów i wysoki przyrost demograficzny na ich terenie oraz problem głodu [16].

Osoby, które są ubogie nie muszą być wykluczone społeczne. Równocześnie wykluczenie społeczne nie musi wiązać się z ubóstwem. Na rynku pojawia się coraz więcej przedsiębiorców i osób samozatrudniających się, dlatego pewna grupa ludzi silnie związana z słabnącym rynkiem pracy, szarą strefą, zatrudniona w niepełnym wymiarze godzin czy stale pozostająca bez pracy, zostaje odizolowana. Coraz częściej zjawisko ubóstwa jest odnoszone do konkretnych jednostek a nie do całych klas społecznych. Najczęstszymi skutkami tzw. nowego ubóstwa jest wzrost liczby osób trwale bezrobotnych, zwiększanie się szarej strefy oraz uważanie bezrobocia za coś normalnego [17].

Pośród skutków ubóstwa wyróżnić należy gorszy start życiowy dla dzieci, pojawienie się konfliktów na gruncie rodzinnym (w tym notoryczne poczucie strachu, stres), zwiększenie migracji, poczucie beznadziei i braku wyjścia z sytuacji oraz niesprawiedliwości (także depresje czy nerwice), zwiększenia przestępczości, zaniżenie poczucia własnej wartości, rozpad rodziny, wykluczenie społeczne i marginalizacji w społeczeństwie, zwiększenie problemów zdrowotnych, a także pojawienie się postawy roszczeniowej wobec instytucji państwowych. Zjawisko spychania na margines, wykluczania osób ubogich nazywa się tzw. ekskluzją społeczną [18].

W Polsce badacze mierząc poziom ubóstwa kierują się następującymi wskaźnikami: minimum egzystencji (podstawowe i niezbędne dobra, najpilniejsze potrzeby) i socjalne (koszt utrzymania gospodarstwa domowego) oraz relatywne i subiektywne linie ubóstwa (porównywanie poziomów zaspokojenia potrzeb między jednostką a innymi osobami w danym społeczeństwie oraz subiektywna opinia na temat swojego stanu materialnego) [19].

Według danych statystycznych z 2012 r. nadal panuje nurt spadkowy dochodów oraz wydatków w gospodarstwach domowych i dane te są podobne jak w roku poprzedzającym. Ubóstwo skrajne (poniżej minimum) wynosiło 6,7% i nie zmieniło się od roku poprzedniego. Natomiast w przypadku ubóstwa relatywnego było to 16% i próg ten jest niższy niż w 2011 r. Zmieniły się niektóre grupy ludności zagrożonej ubóstwem – w 2012 r. były to rodziny wielodzietne (powyżej 4 dzieci), rodziny niepełne, posiadające w swoim gronie osobę niepełnosprawną. Natomiast pośród rodzin rolniczych zagrożenie to zmniejszyło się. Uwarunkowaniem, które ma wpływ na zjawisko ubóstwa jest poziom wykształcenia – im jest on niższy, tym większe zagrożenie ubóstwem skrajnym.

Najgorzej jest na wsi, szczególnie na terenach północnej i wschodniej Polski [20].

Zjawisko ubóstwa a polityka społeczna

Od XIX w. kwestia ubóstwa jest uważana za problem społeczny, którym powinno zająć się państwo. Obecnie w polityce społecznej są dwie grupy koncepcji: dobrobytu, a także struktury społecznej. Według pierwszej grupy poglądów związanej z ekonomią człowiek ma wolną wolę i sam podejmuje decyzje wybierając własność, natomiast socjologowie uważają, że pewne funkcje są dla społeczeństwa ważniejsze od innych. Koncepcje polityki dobrego rozwoju nawiązuje także do teorii ekonomicznych, według których państwo może walczyć z ubóstwem wtedy, gdy istnieją nadwyżki ekonomiczne. W zakresie polityki społecznej znajdują się obszary ubóstwa zekonomizowane, w które państwo może ingerować [21].

W niektórych państwach, np. Anglii, USA czy Kanadzie, liberałowie uważają, że państwo powinno pomagać w ostateczności jedynie tym osobom, które same sobie nie poradzą, nie mają wsparcia rodziny czy nie mają dostępu do rynku prywatnego. Winą za taki stan obarczają jednostkę. Negują oni odliczenia i ulgi podatkowe, zobowiązania i obciążenia rodzinne. Uważają, że taka pomoc warunkuje niechęć do podjęcia pracy, osłabia moralność i powoduje inne negatywne skutki, a państwo powinno jedynie łagodzić biedę [22].

Walka z ubóstwem jest jednym z podstawowych zadań pomocy społecznej. Zjawisko wykluczenia społecznego i bezdomności, które wiążą się z ubóstwem są dużym wyzwaniem dla polityki społecznej państwa. Niestety na etapie samorządowym często brakuje inicjatywy oraz środków w ramach wsparcia dla osób ubogich [23].

Na gruncie polityki społecznej jako podstawę uwzględnia się rozróżnienie ubóstwa absolutnego (bezwzględnego) od względnego. Pierwszy typ jest związany z poziomem warunków życiowych, który jest na tyle niski, że pojawiają się trudności w zaspokojeniu podstawowych potrzeb albo jest to po prostu niemożliwe. Łączy się z tzw. przymieraniem głodem. Natomiast drugi typ ubóstwa wiąże się z podmiotem, czyli konkretną osobą oraz jej rodziną, których środki na utrzymanie są poniżej przeciętnej w danej grupie społecznej [24].

Pomoc społeczna jest udzielana także m.in. z powodu ubóstwa. Realizowana jest ona poprzez zorganizowanie schronienia, posiłków czy ubrań, a także wypłacanie różnego rodzaju zasiłków np. na świadczenia zdrowotne. Na etapie gminnym przydzielane są pożyczki oraz zasiłki, oferowana jest także pomoc w usamodzielnieniu się czy realizowaniu dalszej nauki. Natomiast samorząd województwa jest zobowiązany do tworzenia aktualnych rozwiązań i ich realizacji, które są związane z przeciwdziałaniem wykluczeniu społecznemu, szukaniu uwarunkowań ubóstwa [25].

Na terenie różnych krajów określone zostały progi minimalnych dochodów jakie posiada jednostka, które pozwalają ustalić poziom ubóstwa. Nie ma jednego generalnego sposobu ustalania tych progów, a ich źródłem są decyzje polityczne, w tym ograniczenia budżetu. Dla prawidłowej polityki społecznej ważne jest rozróżnienie pomiędzy ubóstwem trwałym a przejściowym i koncentrować się na tym pierwszym rodzaju [26].

W marcu 2000 r. podczas szczytu Unii Europejskiej w Lizbonie zainicjowany został nowy sposób na walkę z ubóstwem i wykluczeniem społecznym. Natomiast w marcu 2001 r. w Sztokholmie Komisja Europejska zaproponowała wspólne dla wszystkich krajów podstawowe mierniki, które mają służyć do zmierzenia poziomu tychże zjawisk. W grudniu tego samego roku na szczycie w Laeken przyjęto 18 wskaźników służących do obserwacji problemu ubóstwa oraz wykluczenia społecznego, związanych głównie z płaszczyzną ubóstwa finansowego, a także poziomu zatrudnienia oraz zdrowia i edukacji na terenie krajów członkowskich UE [27].

Europejski Fundusz Społeczny zajmuje się pomocą w kwestii znalezienia pracy, wyrównania szans, pobudzania przedsiębiorczości, organizuje i opłaca kursy i szkolenia, a także praktyki oraz poradnictwo zawodowe. Natomiast Program Operacyjny Kapitał Ludzki zachęca inne kraje, aby inwestowały właśnie w Polsce, dzięki czemu stworzone zostaną nowe miejsca pracy, nastąpi rozwój wiedzy oraz wprowadzone zostaną innowacje. Celem Programu jest również minimalizowanie zjawiska wykluczenia społecznego, rozwój edukacji oraz administracji na różnych szczeblach, promowanie zasad dobrego zarządzania [28].

W szkołach, dla najbiedniejszych dzieci, organizowane są darmowe obiady czy w okresie zimowym gorące mleko [29]. Popularne jest korzystanie z Ośrodków Pomocy Społecznej, które świadczą pomoc głównie w postaci świadczeń pieniężnych – zasiłków oraz tzw. pomocy w naturze. Uwarunkowane jest to tym, że gdy osoby ubogie otrzymają środki na zaspokojenie swoich podstawowych potrzeb życiowych, często nie są już zainteresowane inną formą pomocy; pracownicy socjalni są zbyt obciążeni pracą, gdyż jest bardzo dużo osób korzystających z pomocy tych ośrodków. Taki stan nie rozwiązuje problemu ubóstwa, a jedynie chwilowo zmniejsza skutki. Ale właśnie w szczególności dla osób ubogich są właśnie tworzone ośrodki pomocy społecznej oraz kształceni pracownicy socjalni, a także są zwiększane środki w budżecie na ten cel. Ubóstwo towarzyszą niestety także inne problemy tj. uzależnienia, patologie, bezrobocie, rozbicie rodziny czy przestępczość. Polityka społeczna musi uwzględniać także te czynniki [30].

W literaturze spotykamy się z nierozstrzygniętą kwestią czy państwo ma się zajmować głównie pomocą osobom ubogim czy raczej przyczyniać się do zatrudnienia tych osób, a tym samym wzrostu ich środków na życie. Instytucje zajmujące się pomocą społeczną powinny ze sobą współpracować, aby uniknąć nadwyżki świadczeń dla jednej osoby, a zaniechania wobec innej [31].

Wśród form przeprowadzania pomocy społecznej możemy wyróżnić dwie główne grupy:

– tzw. pomoc celowa (adresowana; grupowa) – przeznaczona jest dla osób w konkretnych sytuacjach życiowych albo dla grupy o specjalnych potrzebach;

– pomoc o charakterze uniwersalnym – może z niej skorzystać każdy, kto takiej pomocy potrzebuje i nie może sam sobie poradzić; jest związana z osobami o niskich dochodach.

Obie grupy pomocy nie wykluczają się wzajemnie. Przybierają one konkretną postać: charakter pomocy stałej (pieniężna, rzeczowa) przeznaczona dla osób, które nie mogą podjąć pracy i muszą z czegoś żyć; pomocy okresowej (zasiłki finansowe i/lub rzeczowe) – korzystają z niej osoby i całe rodziny, które nie mają dostatecznych środków na zaspokojenie potrzeb życiowych; pomocy

doraźnej (rzeczowa, pieniężna, wydawanie ubrań, posiłków czy zapewnienie schronienia) o charakterze uznaniowym oraz forma domów pomocy społecznej, z której korzystają osoby w różnym wieku [32].

W 2013 r. Rządowa Rada Ludnościowa przedstawiła projekt założeń polityki ludnościowej Polski na ten rok, w tym jak zamierza walczyć ze zjawiskiem ubóstwa. Aby założenia zostały spełnione, zweryfikowane zostały m.in. świadczenia z systemu zabezpieczenia społecznego, tzw. progów dochodowych uprawniających do korzystania z pomocy publicznej. Postanowiono przeprowadzić kampanie społeczne dotyczące tego problemu, zmieniające postrzeganie osób ubogich (w tym przede wszystkim osób starszych), niesamodzielnych i walczące ze stereotypami [33].

Działanie z zakresu polityki społecznej związane z problematyką ubóstwa powinno być związane nie tylko z pomocą ale także z profilaktyką rozprzestrzeniania się tego zjawiska. Takie programy są tworzone także na gruncie międzynarodowym, weszły w życie już w latach 70. XX w. na gruncie Unii Europejskiej. Polityka ta musi być przemyślana, dopracowana i powinna brać pod uwagę współpracę różnych instytucji oraz organizacji, pracować nad stworzeniem dobrych programów, które pozwolą walczyć z biedą. Trzeba brać również pod uwagę przestrzeganie zasad pomocniczości i solidarności jednostek słabszych i silniejszych, także na gruncie regionalnym [34].

Wnioski

Walka z ubóstwem jest jednym z głównych działań państwa. Ważne jest dobranie odpowiednich metod i ich zróżnicowanie, branie pod uwagę praw człowieka, demokracji, personalizmu, które będą pozwalały na rozwój wszystkich osób i pozwolenie im na zaspokajanie podstawowych potrzeb życiowych [35].

Jako kategoria ubóstwo jest zjawiskiem zróżnicowanym terytorialnie i zmiennym w czasie .

Ocena tej sfery musi być poszerzona poza sytuację gospodarstw domowych .Służą temu celowi badania panelowe , w których obserwowane są gospodarstwa domowe przez cały okres prowadzenia badania (analiza nie tylko ilościowa , ale i jakościowa).

Państwo poprzez swoje organy ustawodawcze i wykonawcze realizuje politykę skierowaną na poprawienie warunków życia obywatela.Podstawowe założenia dla Polski zawiera dokument przygotowane przez Rządową Radę Ludnościową „Założenia polityki ludnościowej Polski 2013, projekt) , który określa priorytety polityki rządowej (np.Priorytet I.3 Zapobieganie wykluczeniu i marginalizacji Integracja społeczna .Pomoc rodzinom w trudnych sytuacjach :ubogim , wielodzietnym , niepełnych, z osobą niepełnosprawną , dotkniętym dysfunkcją lub patologią), w nich : cele do osiągnięcia (Pomoc rodzinom w trudnych sytuacjach : rodziny ubogie …), kierunki działań (ograniczenie ubóstwa i zapobieganie marginalizacji….), rozwiązania szczegółowe(Kontrakt pracy z rodzicami i ich stały kontakt z Urzedem Pracy), podmioty odpowiedzialne (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej i źródło finansowania (budżet państwa , budżet samorządów lokalnych). Jednak to od inicjatywy urzędników odpowiedzialnych za realizację rządowych projektów, finansów państwa , empatii społecznej oraz nagłośnienia problemu przez instytucje samorządowe i z sektorów pozarządowych zależy , w jakim stopniu te szczytne w zamyśle założenia będą realizowane.

Literatura

1. B. Balcerzak-Paradowska: Ubóstwo rodzin w Polsce, [w:] Z. Tyszka, red.: Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian, Poznań 2004, s. 343.
2. Topińska, red.: Pomiar ubóstwa. Zmiany koncepcji i ich znaczenia, Warszawa 2008, s. 20-21 – porównaj K. Kmiecik-Baran: Bezrobocie czynnikiem marginalizacji i ubóstwa, Gdańsk 2009, s. 52-55.
3. Panek: Ubóstwo jako kwestia społeczna, [w:] A. Kurzynowski, red.: Polityka społeczna, Warszawa 2006, s.159.
4. H. Marzec: Psychospołeczne aspekty funkcjonowania rodzin żyjących w ubóstwie materialnym, [w:] J. Brągiel, A.W. Janke, Pedagogika rodziny; obszary i panorama problematyki, Toruń 2005, s. 267.
5. J. Koral: Społeczne problemy życia międzynarodowego, [w:] H. Skorowski, J. Koral, J. Gocko: Świat u progu XXI wieku. Wybrane zagadnienia z problematyki międzynarodowej. Studium z katolickiej nauki społecznej, Warszawa-Tyczyn 2006, s. 236.
6. M. Malikowski: Pojęcie i sposoby badania ubóstwa, praktyczne i społeczno-polityczne znaczenie badań nad biedą, [w:] M. Malikowski, red.: Podkarpacka bieda. Przestrzenne i społeczne aspekty biedy wiejskiej na Podkarpaciu, Rzeszów 2005, s. 9.
7. B. Rysz-Kowalczyk, red.: Leksykon Polityki Społecznej, Warszawa 2002, s. 221 – porównaj E. Tarkowska: Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce, Warszawa 2000, s. 61-89.
8. J. Danecki: Ubóstwo jako kwestia społeczna we współczesnej Polsce, [w:] S. Golinowska, red.: Polska bieda II, Warszawa 1997, s. 331.
9. K. Czekaj, K. Gorlach, M. Leśniak: Labirynt współczesnego społeczeństwa, Warszawa 1996, s. 189.
10. M. Malikowski: Pojęcie i sposoby...,wyd. cyt., s. 10 – porównaj - J. Łopato: Ubóstwo w Polsce – skala, dynamika, struktura, [w:] R. Szarfenberg, C. Żołędowski, M. Theiss, red.: Ubóstwo i wykluczenie społeczne- perspektywa poznawcza, Warszawa 2010, s. 60.
11. E. Tarkowska: Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcje i polskie problemy, [w:] J. Wasilewski: Współczesne społeczeństwo polskie, dynamika zmian, Warszawa 2006, s. 323-325.
12. E. Tarkowska: Ubóstwo..., wyd. cyt., s. 319-320.
13. M. Kabaj, Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu, [w:] „Raport IPiSS" 2000, nr 19, s. 12.
14. B. Balcerzak-Paradowska: Ubóstwo rodzin..., wyd. cyt., s. 343-344.
15. B. Balcerzak-Paradowska: Ubóstwo rodzin..., wyd. cyt., s. 346-348.
16. J. Koral: Społeczne problemy..., wyd. cyt., s. 248-249.
17. R. Gabryszak, D. Magierka, red.: Europejska polityka społeczna, Warszawa 2011, s. 175, 177-178.
18. T. Zbyrad: Pracownik socjalny wobec ubóstwa, [w:] W. Walc, B. Szluz, I. Marczykowska: Opieka i pomoc społeczna wobec wyzwań współczesności, Rzeszów 2008, s. 244-245.
19. K. Kmiecik-Baran: Bezrobocie..., wyd, cyt., s. 56-58 – porównaj – R. Gabryszak, D. Magierka, red.: Europejska..., wyd. cyt., s. 174.
20. Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia: Ubóstwo w Polsce w 2012 r. (na podstawie badań budżetów gospodarstw domowych). Wyniki badań GUS, 2013, s. 2, 11.
21. J. Koral: Społeczne problemy..., wyd. cyt., s. 237-238.
22. Tamże, s. 245.
23. I. Sierpowska: Prawo pomocy społecznej, Kraków 2006, s. 47-48.
24. T. Zbyrad: Pracownik socjalny..., wyd. cyt., s. 243.
25. Art. 7, 17-21 ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. nr 64, poz. 593).
26. T. Panek: Ubóstwo, wykluczenie społeczne i nierówności. Teoria i praktyka pomiaru,Warszawa 2011, s. 39, 133.
27. Panek T.: Ubóstwo i nierówności: dylematy pomiaru, s. 4.
28. R. Gabryszak, D. Magierka, red.: Europejska..., wyd. cyt., s. 179.
29. A. Białas: Bieda i ubóstwo – konsekwencje dla dziecka i rodziny, [w:] G. Kowalska: Bezrobocie polskich rodzin i jego konsekwencje, [w:] „ Edukacja" 2006, nr 2, s. 6-9.

30. T. Zbyrad: Pracownik socjalny..., wyd. cyt., s. 238, 240-242, 248.
31. J. Orczyk: Polityka społeczna. Uwarunkowania i cele, Poznań 2008, s. 137-138.
32. J. Orczyk: Polityka społeczna..., wyd. cyt., s. 139-140.
33. Rządowa Rada Ludnościowa: Założenia Polityki Ludnościowej 2013. Projekt, Warszawa 2013, s. 122.
34. T. Zbyrad: Pracownik socjalny..., wyd. cyt., s. 246, 249.
35. J. Koral: Społeczne problemy..., wyd. cyt., s. 268.

Скочиньська-Прокопович Б., *Вища Школа Права та Адміністрації (Польща, Перемишль – Жешув), ivanna.luch@gmail.com*

Вибрані аспекти суспільної політики держави щодо явища бідності

Автор статті дає визначення поняття „бідність" в історичній перспективі, звертає увагу на вивчення цього явища з XIX ст. Подає основні критерії визначення видів бідності. Аналізує причини виникнення цього явища серед суспільств світу, в тому числі й польського: господарські зміни у напрямі ринкової економіки, неминучі суспільні і господарські кризи, які ведуть до змін на ринку працевлаштування, зростання безробіття, зростання можливості нелегального працевлаштування і фіксації такого стану. Міжнародні і державні організації створюють програми для визначення рівня бідності в певній країні та знаходять способи для знищення її наслідків. Імплементацією цих постанов займається суспільна політика держави.

Ключові слова*: поняття і явище бідності, класифікація, суспільна політика держави, показники, профілактика.*

Scotzynska-Prokopovitz B., *doctor of humanities, Higher School of Right and Administration (Poland, Peremyshl – Zheshuv), ivanna.luch@gmail.com*

Select aspects of public politics of the state in relation to the phenomenon of poverty

The author of the article gives determination of concept "poverty" in a historical prospect. An author pays attention to study of this phenomenon from XIX of century Gives the basic criteria of determination of types of poverty. Analyses reasons of origin of this phenomenon among societies of the world, including Polish: economic changes in the direction of market economy, inevitable public and economic crises, that conduce to the changes at the market of employment, increase of unemployment, increase of illegal employment and fixing of such state opportunity. International and state organizations create the programs for determination of level of poverty in a certain country and find methods for elimination of her consequences. Implementaziya of these resolutions public politics of the state engages in.

Keywords: *concept and phenomenon of poverty, classification, public politics of the state, indexes, prophylaxises.*

Скочиньська- Прокопович Б., *доктор гуманистических наук, Высшая Школа Права и Администрации (Польша, Перемышль - Жешув), ivanna.luch@gmail.com*

Избранные аспекты общественной политики государства относительно явления бедности

Автор статьи дает определение понятия "бедность" в исторической перспективе. Автор обращает внимание на изучение этого явления с XIX ст. Подает основные критерии определения видов бедности. Анализирует причины возникновения этого явления среди обществ мира, в том числе и польского: хозяйственные изменения в направлении рыночной экономики, неминуемые общественные и хозяйственные кризисы, которые ведут к изменениям на рынке трудоустройства, роста безработицы, роста возможности нелегального трудоустройства и фиксации такого состояния. Международные и государственные организации создают программы для определения уровня бедности в определенной стране и находят способы для уничтожения ее последствий. Имплементацией этих постановлений занимается общественная политика государства.

Ключевые слова: *понятие и явление бедности, классификация, общественная политика государства, показатели, профилактика.*

* * *

УДК 502.1:001.4

Куйбіда В. В.
доктор історичних наук, професор, декан факультету фізичного виховання, Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди (Україна, Переяслав–Хмельницький), viktor_kuybida@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ Й ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЇ ТА ЇЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Еволюція екології та її термінології розглянуті як стадійний процес, який проходив у три етапи. Першим, хронологічно нечітким, етапом були народні знання. Вони забезпечили методологічний перехід до власне природничих наук і створили необхідний фундамент для виникнення молодих природничих наук – народно–науковий етап (V–IV ст. до н.е. – перша половина XVII ст. н.е.). Народження незрілої науки стало відправною точкою для етапу становлення екології. Його характеризувало змішане казково–наукове або міфічно–наукове бачення й розуміння природи та взаємозв'язків у ній. Поряд із фундаментальністю та різким проривом вперед в поглядах на окремі питання в ранній науці вживаються елементарні помилки, позбавлені логіки висновки і погляди. У першій фазі наукового етапу відбулося становлення екології як окремої науки (XVII ст. – друга половина XIX ст.), у другій – виникло вчення про екологічні системи та взаємодію популяцій в них (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.), а в третій – відбулася диференціація, гібридизація та інтеграція сучасної екології (друга половина XX – XXI ст.).

Ключові слова: *еволюція екології, екологічна термінологія, народний, народно–науковий, науковий етапи.*

У процесі еволюції природнича наука отримала великий арсенал термінів і понять, цінність яких полягає в можливості відстежувати багатогранний і складний процес духовного розвитку народів і цивілізацій. Окрім того, сукупність народних природничих назв пов'язує не лише нормативну номенклатуру з її витоками, а й сучасні покоління з минулими. У мові і в думці, відзначав академік В. Вернадський, проступають перед нами ті нитки, які найміцніше пов'язують людину з її найдавнішими предками, а історія об'єднується з біологічними науками. На кожному кроці починає виявлятися біологічна основа історичного процесу, про що досі й не підозрювали але, мабуть, і вплив долюдського минулого враховується недостатньо. Актуальність дослідження полягає в тому, щоб великий масив народних природничих назв повернути у вітчизняну культуру для подальшого збагачення термінологічної скарбниці та історії становлення наукових назв нації.

Метою роботи став аналіз еволюції екології на основі розвитку її термінологічного апарату.

Народні терміни з різною повнотою й точністю відбивають окремі властивості або частини природного середовища, які впливають на організми і позначаються як екологічні фактори. Інформацію про різні екологічні фактори неживої природи та особливості адаптації до них живих організмів можна знайти в народних назвах тварин та окремих термінах екологічного змісту [1–3; 5–6; 8–10]. Розглянута у роботах Г.С. Розенберга, І. Верхратського, О.А. Янати, Н.Осадчої–Янати, М.В. Шарлеманя, К.І. Татарка, І.М. Щоголіва, С.С. Паночіні, В.Левицького, В.Н. Василенка, Е.М. Мурзаєва, Н.В. Никончука, І.І. Турянина, Ю.Й. Кобіва та ін. екологічна термінологія дає підстави для узагальнення, що на етапі народних знань функціонували народні терміни, запозичені з інших галузей природознавства. Матеріали нашого анкетування та літературного пошуку містять 537 народних екологічних назв, у яких закодована

інформація про абіотичні і біотичні фактори. Вони класифіковані на п'ять тематичних підгруп у такій кількості: абіотичні чинники – 61 одиниця; житло, сліди та середовище мешкання тварин – 62; біотичні чинники – 69; стада свійських тварин та звірів – 38; голоси тварин та вигуки до тварин – 262; біоценози – 45.

Народно–науковий етап (V–IV ст. до н.е. – перша половина XVII ст.) є латентним і розпочинається з виникнення "зародкових" робіт з елементами екології. Це час накопичення інформації про багатство тваринного та рослинного світу, період відкриття нових континентів, кругосвітніх подорожей тощо. На цьому етапі обслуговування зародкової екологічної галузі знань відбувалося терміносистемами інших природничих дисциплін [6].

Науковий етап еволюцій розпочався початковою фазою становлення екології як окремої науки (XVII ст. – друга половина XIX ст.). Це фаза інтенсивного оформлення й розвитку ідей, накопичення екологічних фактів та закономірностей у наукових працях ботаніків, зоологів, географів, медиків та ін. природодослідників. Поряд із накопиченням інформації про рослинний і тваринний світ реалізується потреба їх систематики. У цій фазі відбувається поступове збільшення кількості дослідників та авторів наукових публікацій. Вона завершується формулюванням поняття *екологія* в науковому доробку Е. Геккеля.

На основі вивчення еволюції екологічної думки та наукової спадщини видатних учених у роботі [8, с. 315–329] ми склали реєстр відкриттів світового рівня фази становлення екології як окремої науки.

Термінологічне забезпечення цієї фази становлення екології відбувалося за рахунок деяких народних назв і переважно термінологією інших природничих дисциплін. Власне екологічного понятєвого апарату ще не було, але він активно формувався науковцями, серед яких були: Х. Менцель (1670 р.), що запропонував поняття ***географія рослин***; Ж. Турнефор (1700 р.), котрий для систематики ввів поняття ***рід***, яким користуються і в екології; У. Дерем (1713 р.), що вперше вжив термін ***баланс*** в екологічному розумінні та розглянув проблему регуляції чисельності тварин; Ш. Бонне (1762 р.), який запровадив поняття ***еволюція***; К. Вільденов (1792 р.), котрий запропонував ідею ***суспільного життя*** рослин; К. Бурдах (1800 р.), що ввів термін ***біологія*** (незалежно від нього в 1802 р. цей термін запропонували Ж. Ламарк та Г. Тревіранус); А. Гумбольт (1805 р.), який сформулював поняття ***асоціація***; К. Хойзінгер (1822 р.), котрий розділив зоологію на ***зоографію*** і ***зоономіо***; К. Глогер (1833 р.), що вивів закономірності зміни зафарбування птахів від клімату ***(правило Глогера***); Ш. Моран (1840 р.), який закріпив термін ***фенологія*** за вченням про сезонні явища в природі; Р. Лейкарт (1852 р.), котрий запропонував перше визначення ***паразитизму***; А. Декандоль (1806–1893 рр.) – ініціатор створення і перший упорядник Міжнародного кодексу ботанічної номенклатури; Г. Торо (1858 р.), який у приватному листі вперше використав термін ***екологія***; І. Лоренц (1863 р.), що запропонував поняття ***фація***, тотожне за змістом ***біоценозу*** К. Мебіуса; Ф. Рупрехт та А. Грізебах (1866 р.), котрі незалежно один від одного запропонували поняття ***геоботаніка***; Е. Геккель (1866 р.), який увів поняття ***екологія*** [1–2; 10].

У **другій фазі** еволюції науки (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.) найбільшого розквіту зазнає вчення про закономірності впливу абіотичних екологічних чинників на живі організми та їх адаптацію до виживання. Виникає вчення про екологічні системи та взаємодію популяцій у них. Як самостійна наука екологія сформувалась і набула наукового визнання лише на початку XX ст., коли вже функціонували екологічні школи ботаніків, зоологів, гідробіологів, кожна з яких розвивала певну галузь екології. У 20–х рр. XX ст. в Європі та Америці було організовано екологічні наукові товариства, засновано журнали, а екологію почали викладати в університетах.

Згодом, закономірно, настав період експлуатації ідей, галузь стала доступною для освоєння широкому колу науковців. З'явилися можливості для зародження "гарячих наукових точок", із яких утворилися самостійні галузі досліджень, зокрема, у 30–х рр. сформувалася нова галузь екології – популяційна екологія. Виник принципово новий – системний підхід – у методології досліджень з екології. Живі організми вивчали в їх співвіднесеності із сукупністю абіотичних факторів. Ширше враховували закономірності, що лежать в основі зв'язку всього угруповання й навколишнього середовища, кругообігу речовин та перетворення енергії. Розвиток екосистемного аналізу призвів до появи вчення про біосферу. Згідно з теорією В.Вернадського біосферу розглядали як глобальну систему, стабільність та функціонування якої ґрунтуються на екологічних законах забезпечення балансу речовини та енергії.

Дослідження розвитку екологічних ідей, гіпотез, теорій та наукового доробку видатних учених другої половини XIX ст. та першої половини XX ст. [1–3; 5–6; 8–10] дало змогу виділити вчених, які зробили суттєвий вклад у становлення екології як окремої науки [8].

На ранніх етапах розвитку екології широко використовувалися терміносистеми інших природничих наук. Термінологія другої фази еволюції екології розвивалася в напрямі спеціалізації і ставала власне екологічною. Розпочався зворотний процес, і вже екологічні поняття активно застосовували в ботаніці, зоології, мікології та інших фундаментальних біологічних науках. Високий рівень теоретичного компонента екології спричинив появу масиву понять і термінів, тоді як наукові екологічні назви майже не використовували. У цій фазі еволюції екології Е. Реклю (1868 р.) запропонував поняття ***біосфера***; А. Уолес (1868 р.) сформулював визначення ***біологічної ніші***; Е.Зюс (1875 р.) перевідкрив поняття ***біосфера***; К. Мебіус (1877 р.) запропонував термін ***біоценоз***; А. де Барн (1879 р.) увів поняття ***симбіоз***; В. Газен (1887 р.) сформулював дефініцію ***планктона***; С. Форбс (1887 р.) запропонував поняття ***мікрокосм***; Ф. Форель (1892 р.) увів термін ***лімнологія***; Е. Вармінг (1895 р.) запропонував поняття ***життєві форми,*** використав термін ***екологія*** стосовно до рослин; У. Хедсон (1896 р.) увів поняття ***хвилі життя***, яке заново відкрив у 1905 р. С. Четвериков; К. Шретер, О. Кіхнер (1896 р.) запропонували розрізняти ***аутекологію*** та ***синекологію***, цей поділ був закріплений III Міжнародним ботанічним

конгресом у 1910 р.; В. Кеппен (1900 р.) сформулював визначення ***біокліматології***; Т. Каулс (1901 р.) запропонував поняття ***клімакс***; В. Іогансен (1903 р.) запозичив із демографії і ввів в екологію термін ***популяція***; Е. Раковіце (1907 р.) запропонував поняття ***біота***; К. Петерсен (1911 р.) розробив поняття ***бентос***; Б. Келлер (1912 р.) ужив термінологічні словосполучення ***екологічна група видів*** та ***екологічні ряди***; Г. Морозов (1912 р.) наповнив багатим змістом поняття ***рослинне угруповання*** та ***фітосоціологія***; Г. Висоцький (1915 р.) увів термін ***екотоп***; Ю. Пачоський (1915 р.) розробив поняття ***флуктуація, фітоценоз*** та ***біоекологічний потенціал виду*** у 1925 р.; Ф. Клементс (1916 р.) сформулював дефініцію ***біома***; Дж.Грінел (1917 р.) увів поняття ***просторова екологічна ніша***; Х. Гамс (1918 р.) запровадив терміни ***фітоценологія, синузія***; Р. Парк та Е. Бюргес (1921 р.) запропонували поняття ***екологія людини***; А. Тінеман (1924 р.) ужив поняття ***продукція***; Р. Демоль (1927 р.) увів поняття ***біомаса***; Е. Леруа (1927 р.) сформулював визначення ***ноосфери***; Ч. Елтон (1927 р.) увів поняття ***трофічна екологічна ніша*** та запропонував закон ***піраміди чисел***; Р. Чепмен (1928 р.) ужив термінологічне словосполучення ***біотичний потенціал***; В. Станчінський (1931 р.) розвинув уявлення про ***піраміду енергій***; О. Леополд (1933 р.) запропонував поняття ***крайовий ефект***; Є. Павловський (1934 р.) у статті "Організм як середовище мешкання" запропонував термін ***паразитоценоз***; А. Тенслі (1935 р.) увів поняття ***екосистема***; Г. Моліш (1937 р.) запропонував визначення ***алелопатії***; А. Фліпченко (1937 р.) висловив припущення, що термін ***паразитизм*** має екологічний смисл; В. Сукачов (1942 р.) розробив поняття ***біогеоценоз***; В. Тішлер (1949 р.) уперше використав поняття ***закон в екології*** та ін.

Для **третьої фази** еволюції екологічної науки (друга половина XX – XXI ст.) характерне насичення галузі, перенесення її основних фактів, ідей, закономірностей та законів у підручники. У методології вивчення екології домінує системний підхід. Екологія стає міждисциплінарною наукою, а її проблеми набувають глобального характеру. Значного поширення набули кількісні методи дослідження, експерименти в лабораторії і природних умовах та математичне моделювання. Різкі негативні наслідки впливу людини на біосферу зумовили "екологізацію" природничих та гуманітарних наук, встановлення тісних зв'язків із філософією, соціологією, історією. Екологічний підхід стає необхідним під час вирішення виробничих, науково–технічних, демографічних та інших завдань. У середині XX ст. усталилося розуміння екології як самостійної науки. На цьому фоні проявилися загальні тенденції розвитку науки – диференціація та інтеграція.

Диференціація екології призвела до того, що чітко виокремилися напрями теоретичної екології, які сформувалися історично й розвиваються сьогодні. Такими напрямами є *факторіальна екологія* (учення про фактори середовища та механізми адаптації живих істот до їхньої дії), *демекологія* (учення про популяції), *біоценологія* (учення про угруповання), *екосистемологія* (учення про екосистеми), *біосферологія* (учення про біосферу). Розділи екології, у яких вивчають пристосованість популяцій окремих видів організмів до факторів навколишнього середовища, називають *аутекологією*, а життя угруповань різних видів організмів та їх взаємодію – *синекологією.*

На основі ***інтеграції*** екології з іншими природничими науками виникли *екологічна фізіологія, морфологія, цитологія, генетика, біохімія та ін.*, а її поєднання із сільськогосподарськими, технічними, гуманітарними науками призвело до появи нових напрямів практичної екології: *геоекології* – охорони геологічного середовища, охорони гідросфери, ландшафтної екології та ін.; *техноекології* – екології енергетики, промисловості, агроекології, екології транспорту, екологічної експертизи, екології військової діяльності тощо. У 70–х рр. XX ст. формується *екологія людини,* або *соціоекологія.* На основі *психоекології, урбоекології, екології народонаселення* та ін. напрямів соціоекології вивчаються закономірності взаємодії людського суспільства із навколишнім середовищем. Деякі з напрямів екології набувають рис самостійних наук або поступово стають ними.

Ґрунтовний аналіз еволюції екології як науки крізь призму фундаментального для методології та філософії поняття *науково–дослідні програми* в роботі "Людина і біосфера" (1998 р.) здійснив В. Крисаченко. У контексті цього аналізу реконструкція етапів і фаз розвитку екології постає як послідовна зміна та доповнення низки дослідницьких стратегій [3].

Термінологія третьої фази розвитку екології досліджена недостатньо. Серед творців наукової екологічної термінології сучасного періоду особливе місце посідають В. Беклемішев (1951 р.), що запропонував поняття ***консорція,*** (його в 1952 р. незалежно вжив Л. Раменський); Дж. Хатчісон (1957 р.), який узагальнив поняття ***ніша***, запропоноване Дж. Грінелом і Ч. Елтоном і запровадив терміни ***гіперпросторова екологічна ніша*** та ***реалізована екологічна ніша***; В. Петровський (1961 р.) увів поняття ***ценопопуляція***; В. Сочава (1963 р.) дав визначення ***геосистеми***; Р. Мак–Артур (1966 р.) запропонував поняття ***мінімальна життєздатність популяції***; Б. Міркін, Г. Розенберг, Л. Наумова (1989 р.) видали "Словник понять і термінів сучасної фітоценології"; І. Дедю (1990 р.) – "Екологічний енциклопедичний словник"; М. Реймерс (1990 р.) – "Природокористування: Словник–довідник".

У змісті й поступі еволюції екологічної галузі спостерігалися своєрідні "гарячі точки" розвитку, проявлялися лідери серед природничих наук. В античні часи, на думку В. Крисаченка, такими були фізика у складі філософії та описові науки – зоологія, ботаніка, медицина та агрономія. Доба Відродження вивела в лідери науки про людину анатомію. В основу промислово–економічних революцій XVI–XVIII ст. лягли досягнення механіки, астрономії, гідрології теорії твердої речовини та ін., а безперечним лідером життєзнавства XVI–XVII ст. стала організмова біологія. У XVIII ст. функції лідера переймає систематика, а в першій половині XIX ст. – фізіологія людини і тварини. Водночас посилюється увага до надорганізмових систем, що виводить екологію у потенційні майбутні лідери природничих наук. Власне таким лідером вона стала в середині XX ст. [3, с. 51–62].

Отже, еволюція екології та її термінології мала три етапи: народних знань, народно–науковий (V–IV ст. до н.е. – перша половина XVII ст. н.е.) та науковий. У першій фазі наукового етапу відбулося становлення екології як окремої науки (XVII ст. – друга половина XIX ст.), у другій виникло вчення про екологічні системи та взаємодію популяцій в екосистемах (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.), а в третій пройшла диференціація, гібридизація та інтеграція сучасної екології (друга половина XX – XXI ст.).

Список використаних джерел

1. Биологи: биогр. справочник / Т.П. Бабий, Л.Л. Коханова, Г.Г. Костюк [и др.; отв. ред. Ф.Н. Серков]. – К. : Наук. думка, 1984. – 814 с.

2. Биология: большой энцикл. словарь / [гл. ред. М.С. Гиляров]. – 3–е изд. – М. : Большая Рос. энцикл., 1998. – 864 с.

3. Крисаченко В.С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології: підручник / В.С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1998. – 688 с.

4. Куйбіда В.В. Абіотичні фактори навколишнього середовища у народній екологічній термінології / В.В. Куйбіда // Наук. часопис нац. пед. ун–ту імені М.П. Драгоманова. Серія 20: Біологія. – К., 2011. – Вип.3. – С. 176–181.

5. Куйбіда В.В. Екологія і географічні назви: [монографія] / В.В. Куйбіда. – Фастів: Поліфаст, 2002. – 176 с.

6. Куйбіда В.В. Народно–науковий етап становлення природознавства / В.В. Куйбіда // Історична пам'ять: наук. зб. / Полтавський нац. пед. ун–т імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2011. – Вип.2 (26). – С. 38–45.

7. Куйбіда В.В. Популяції тварин і біоценози у народній екологічній термінології / В.В. Куйбіда, В.В. Лопатинська, Л.В. Шаповал // Наук. часопис нац. пед. ун–ту імені М.П. Драгоманова. Серія 20: Біологія. – К., 2011. – Спец. вип. – С. 181–185.

8. Куйбіда В.В. Розвиток природничої науки і термінології в Україні: шлях крізь епохи (XVII – початок XXI ст.): [монографія] / В.В. Куйбіда. – Переяслав–Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – 458 с.

9. Новиков Г.А. Очерк истории экологии животных / Г.А. Новиков. – Л.: Наука, 1980. – 287 с.

10. Розенберг Г.С. О периодизации экологии / Г.С. Розенберг // Экология. – 1992. – № 4. – С. 3–19.

11. Розенберг Г.С. Теоретическая и прикладная экология : учеб. пособие / Г.С. Розенберг, Ф.Н. Рянский. – 2–е изд. – Нижневартовск: Изд–во Нижневарт. пед. ин–та, 2005. – 292 с. – (Учебная книга; вып.9).

References

1. Biolohy: bioloh. spravochnik / T.P. Babii, L.L. Kokhanova, H.H. Kostiuk [i druhiie.; otv. red. F.N. Serkov]. – K. : Nauk. dumka, 1984. – 814 s.

2. Biolohiia: Bolshoi entsykl. slovar / [hl. red. M.S. Hiliarov]. – 3–e izd. – M. : Bolshaia Ros. entsykl., 1998. – 864 s.

3. Krysachenko V.S. Liudyna i biosfera: osnovy ekolohichnoi antropolohii: pidruchnyk / V.S. Krysachenko. – K. : Zapovit, 1998. – 688 s.

4. Kuibida V.V. Abiotychni faktory navkolyshnioho seredovyshcha u narodnii ekolohichnii terminolohii / V.V. Kuibida // Nauk. chasopys nats. Ped. Un–tu imeni M.P. Drahomanova Seria 20: Biolohiia. – K., 2011. – Vyp.3. – S. 176–181.

5. Kuibida V.V. Ekolohiia i heohrafichni nazvy: [monohrafiia] / V.V. Kuibida. – Fastiv: Polifast, 2002. – 176 s.

6. Kuibida V.V. Narodnyi–naukovyi etap stanovlennia pryrodoznavstva / V.V. Kuibida // Istorychna pamiat: nauk.zb. / Poltavskyi nats.ped. un–t imeni V.H. Korolenka. – Poltava, 2011. – Vyp.2 (26). – S. 38–45.

7. Kuibida V.V. Populiatsiia tvaryn i biotsenozy u narodnii ekolohichnii terminolohii / V.V. Kuibida, V.V. Lopatynska, L.V. Shapoval // Nauk. chasopys nats. ped. Un–tu imeni M.P. Drahomanova . Seria 20: Biolohiia. – K., 2011. – Spets. vyp. – S. 181–185.

8. Kuibida V.V. Rozvytok pryrodnychoi nauky i terminolohii v Ukraini: shliah kriz epokhy (XVII – pochatok XXI st.): [monohrafia] / V.V. Kuibida. – Pereiaslav–Khmelnytskyi: FOP Lukashevych O.M., 2012. – 458 s.

9. Novikov H.A. Ocherk istorii ekolohii zhivotnykh / H.A. Novikov. – L.: Nauka, 1980. – 287 s.

10. Rozenberh H.S. O periodizatsii ekolohii / H.S. Rozenberh // Ekolohiia. – 1992. – № 4. – S. 3–19.

11. Rozenberh H.S. Teoreticheskaia i prikladnaia ekolohiia: ucheb. posobie / H.S. Rozenberh, F.N. Rianskyi. – 2–e izd. – Nizhnevartovsk: Izd–vo Nizhnevart. ped. in–ta, 2005. – 292 s. – (Uchebnaia kniha; vyp.9).

Kuybida V. V., *Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Dean of the Physical Education Faculty at SHEI Pereyaslav–Khmelnytsky State Pedagogic University named after Hryhoriy Skovoroda (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnytsky), viktor_kuybida@ukr.net*

Formation and periodization system of the development of ecology and its terminology

In this research ecology and its terminology are viewed as a phasic process, which had three phases. The first phase being chronologically vague was about the folk names. This provided the methodological transition to the natural sciences and created the base for the formation of young natural sciences – folk–scientific phase (V–IV cent. A.C. – first half of XVII cent. A.D.). The birth of the immature science became a point of reference for the ecology formation. It was characterized by the fairy–scientific or mythological–scientific vision and understanding nature and its correlations. Along with the fundamentality and rapid breakthrough in thoughts on different things in the early science elementary mistakes can be found, conclusions and views with no sense and logic. In the first phase of the scientific stage there was becoming of ecology as a separate science (XVII cent. – second half of XIX cent.), in the second one – appeared a knowledge about the ecological systems and their populations' correlations (second half of XIX cent. – first half of XX cent.), and in the third phase – there was a differentiation, hybridization and integration of the modern ecology (second half of XX – XXI cent.).

Keywords: *evolution of ecology, ecological terminology, folc, folc–scientific, scientific phase.*

Куйбида В. В., *доктор исторических наук, профессор, декан факультета физического воспитания, Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет им. Григория Сковороды (Украина, Переяслав–Хмельницкий), viktor_kuybida@ukr.net*

Становление и периодизация развития экологии и ее терминологии

Эволюция экологии рассмотрена как стадийный процесс, который проходил в три этапа. На первом, хронологически размытом, этапе преобладали народные знания. Они обеспечили методологический переход к собственно естественной науке и создали необходимый фундамент для возникновения молодой экологии – народно–научный этап (V–IV ст. до н.э. – первая половина XVII ст. н.э.). Возникновение незрелых наук стало отправной точкой для этого этапа становления. Его характеризовало смешанное сказочно–мифическое понимание природы и взаимосвязей в ней. Одновременно с фундаментальностью и резким прорывом вперед во взглядах на отдельные вопросы в ранней науке есть элементарные ошибки в логике выводов и взглядов. В первой фазе научного этапа произошло становление экологии как самостоятельной науки (XVII ст. – вторая половина XIX ст.), во второй возникло учение об экологических системах и взаимодействии популяций (вторая половина XIX ст. – первая половина XX ст.), а в третьей произошла дифференциация, гибридизация и интеграция современной экологии (вторая половина XX – XXI ст.).

Ключевые слова: *эволюция экологии, экологическая терминология, народный, народно–научный, научный этапы развития.*

* * *

УДК 94(477):316.3"1991/2014"

Кучерук М. С.
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнографії України, Одеський національний політехнічний університет (Україна, Одеса), kucherukmaryna@ukr.net

ЗМІНА ПАРАДИГМИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО VS ПОСТРАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Для виходу України із Радянського Союзу і розбудови заможної, незалежної країни існували всі підстави. Більше того, експерти Дойчебанку пророкували Україні одне із перших місць серед республік СРСР по передбачуваному рівню процвітання. Проте реалії суспільно–економічного розвитку показали протилежний результат.

В статті висвітлюються глибинні причини складнощів формування громадянського суспільства в незалежній Україні, які, на думку авторки, мають

місце, і їх коріння потрібно шукати ще задовго до проголошення незалежності 1991 року.

Для швидкої модернізації і вестернізації за роки існування УРСР вже сформувався достатній економічний, людський і освітній потенціал, проте цьому процесові завадив конфлікт ідентичностей. В незалежній Україні сформувались дві культури – консервативна і ліберальна, прихильники традиціоналізму проти лібералізації. Виходячи із першого закону діалектики (єдність і боротьба суперечностей), зіткнення між ними є неминучим.

23 роки української незалежності доцільно розглядати як перехідний, трансформаційний етап – від формального проголошення незалежності до її реального здобуття, вестернізації, розбудови громадянського суспільства і демократії.

Ключові слова: *фактична незалежність, вестернізація, модернізація, консерватизм, лібералізм, громадянське суспільство, демократія.*

В статті "Незручний middle class" Олексія Сокирко [10], надрукованій у щорічнику "Світ у 2013" за 2012 рік, автор припускав, що представники неолігархічного бізнесу у відповідь на посилення тиску займуть активнішу політичну позицію у боротьбі з режимом. Автор виявився правий. У 2013 році середній клас усвідомив себе промоутером змін, що здатні переломити ситуацію в країні. Відмова Президента України В.Януковича від євроінтеграційного курсу, задекларованого ним весною, і різка переорієнтація на Росію восени спричинила масові протести на Майдані, які вилилися у лютневу революцію, або, як її ще називають, "Революцію гідності".

Постановка проблеми. Майдан–2013 став справжнім потрясінням не лише для України, а й для цілого світу (принаймні, для європейської цивілізації). Припускаю, що у перспективі зрушення наберуть не тільки загальнонаціонального характеру, а геополітичного. На перший погляд, причини революції очевидні – засилля тодішньої влади, яка не виявляла бажання зважати на позицію громадян. Проте, на мою думку, ці причини мають глибинний характер, а події листопада 2013 – лютого 2014 стали лише однією ланкою у ланцюгу причинно–наслідкових зв'язків.

Аналіз досліджень і публікацій. Революція 2013 року має всі ознаки буржуазної революції. Можливо, моє твердження спричинить критику (адже марскистське вчення у багатьох викликає негативну реакцію). З приводу доцільності використання марксистської методології є стаття О.М. Горенка, надрукована в "Українському історичному журналі". В ній автор аналізує різні погляди щодо наукового доробку К. Маркса, і приходить до висновку, що варто було б усунути Маркса–ідола і повернути Маркса–вченого [4, с. 150].

Громадянське суспільство – по суті своїй буржуазне; і закони боротьби, за розвиток громадянського суспільства і за демократію вповні вкладається в традиційну діалектичну логіку, описану ще у XIX ст. Г. Гегелем, і розвинену К. Марксом і Ф. Енгельсом, з тією лише поправкою, що у сучасному світі це не боротьба пролетаріату і капіталістів, а протистояння лібералів і консерваторів.

Діалектичний матеріалізм насамперед розглядає питання про природу світу, про місце у ньому людини та її відношення до світу через предметну, суспільно–історичну практичну діяльність людини і має своєю метою створення принципів та методів наукового пізнання і революційної перебудови світу [6, с. 143]. При цьому взаємозв'язки, рух і розвиток не безладні, а підпорядковані певним законам розвитку природи, суспільства і мислення: 1) закон єдності і боротьби протилежностей, який розкриває джерело руху і розвитку (саморуху) об'єктивної дійсності, показує, що таким джерелом є внутрішня суперечність предметів і явищ; 2) закон переходу кількісних змін у якісні, який показує, що всякий розвиток здійснюється як процес поступового нагромадження кількісних змін, які на певному етапі неминуче приводять до змін якісних; 3) закон заперечення заперечення, що розкриває загальну тенденцію розвитку, його напрям зв'язок між попередніми і наступними ступенями розвитку, між новим і старим [7, с. 144]. К. Маркс вірив у прогрес людства, і був твердо переконаний, що у своєму розвиткові суспільство безперервно просувається вперед – від варварських, майже тваринницьких форм співжиття, до найвитонченіших, коли, досягнувши інтелектуальних висот і найраціональніших засобів адміністрування людського суспільства, людина зможе здійснити перехід із царства необхідності у царство свободи.

Варто навести цитату К. Маркса і Ф. Енгельса, де вони подають своє бачення громадянського суспільства:

"Громадянське суспільство обіймає все матеріальне спілкування індивідів в межах певної ступені розвитку виробничих сил. Воно обіймає все торгове і промислове життя даної ступені і постільки виходить за межі держави і нації, хоча, з іншого боку, воно знову–таки повинно виступати ззовні у вигляді національності і будуватися всередині у вигляді держави. Вираз "громадянське суспільство" виникло у XVIII ст., коли відносини власності вже вивільнились із античної і середньовічної спільності. Громадянське суспільство як таке розвивається тільки разом із буржуазією; однак тим же ім'ям позначалася громадянська організація, що розвивається безпосередньо із виробництва і спілкування, яка у всі часи утворює базис держави і подібної ідеалістичної надбудови" [8, с. 72].

В Радянському Союзі марксизм зазнав метаморфоз, убік примітизації і заполітизвованості. За висловом Н. Яковенко, *"марксизм лєнінсько–сталінського зразка, спрощений у своєму пояснювальному концепті до схеми, за якою кожен феномен минулого має "класову сутність", тому головною рушійною силою історії є боротьба класів, що, відповідно, детермінує всі сфери життя – політику, економіку, ідеологію, культуру тощо"* [12, с. 164].

Більшовики перетворили марксизм на нову релігію. Внаслідок численних соборів, із нього були вилучені непотрібні для радянського канону елементи, і залишені тези, які були покликані виховати у радянських людей нову систему цінностей. За висловом Б. Спінози, *"простий народ (натовп – vulgus) мусить знати тільки ті історії, які більше за все здатні спонукати його духу до послуху і доброчинності"* [11, с. 74]. Позитивним в радянській школі було вивчення праць К. Марска і Ф. Енгельса. Але негативним було те, що вивчали їх неуважно (або не наважувались їх аналізувати). Адже, читаючи популярні "Капітал", "Революцію і контрреволюцію в Німеччині", "Селянську війну в Німеччині" тощо, виникає багато запитань, передусім до радянської влади. Вже дуже радянська система нагадувала феодальний лад, який так шельмували К. Маркс і Ф. Енгельс.

Безумовно, посилання на праці К. Маркса і Ф. Енгельса можуть бути суперечливими і дещо застарілими, проте зарано ще відкидати марксову теорію. Ідеї К. Маркса є фундаментальними, хоча, дійсно, його обмеженість полягала у тому, що він заперечував соціально–адаптивні можливості капіталізму, не вірив у його спроможність системно–еволюційної модифікації і соціалізації [2, с. 76].

Питаннями розвитку громадянського суспільства і демократії в незалежній Україні, їх генезою, проблемами, викликами, завданнями займаються не тільки науковці, а і публіцисти. Воно й зрозуміло, зважаючи на злободневність тематики. Соціолог Є. Головаха [3], економіст А. Гальчинський [2], публіцист М. Рябчук [9], історики Г. Касьянов [7] і Я. Грицак [5] – кожен присвячує громадянському суспільству чимало уваги.

Метою даної статті є висвітлення глибинних причин складнощів формування громадянського суспільства в незалежній Україні, які, на мою думку, мають місце, і коріння яких потрібно шукати ще задовго до проголошення незалежності 1991 року.

Виклад основного матеріалу. Після розвалу Радянського Союзу світова громадськість очікувала, що в колишніх пострадянських країнах швидкими темпами пройде модернізація і вестернізація, проте розчарування не примусило на себе довго чекати. Наприклад, британський дослідник Р. Баркер висловлює свою позицію: *"Історія нечасто дає нам підказки. Однак саме їх ми отримали 1989 року, коли двовікову річницю Французької революції світ відзначав революцією іншого штибу, яка на теренах Східної Європи та Радянського Союзу була покликана повалити державний комунізм. Революції 1989 року багатьом видавалися передвістям світового устрою, за якого лібералізм у політиці та ринкові відносини в економіці мали б нарешті завершити свою боротьбу з деспотизмом та командними економіками і в якому мали б розвинутися та – як результат лінійного прогресу – остаточно утвердитися універсальна доба раціональної максимізації корисності"* [1, с. 134].

Для західних дослідників і для широкого загалу в Україні залишалося нерозгаданою таємницею, чому, в той час як експерти Дойчебанку пророкували Україні одне із перших місць серед республік СРСР по передбачуваному рівню процвітання [7, с. 72], реалії суспільно–економічного розвитку показали протилежний результат?

Англійське прислів'я каже: старого собаку новим трюкам не навчиш. Економісти розрахували все, окрім людського фактору. А він виявився вирішальним. Справді, чи можливо, щоб населення, яке все своє свідоме життя проживало за авторитарної системи, і сповідувало її цінності – відданість ідеї, слухняність перед авторитетом, патерналізм, непотизм, враз переорієнтуватися на лібералізм і його цінності – свободу, незалежність, демократію, ініціативність? Ще Б. Спіноза писав про природне право людини, яке *"простягається так далеко, як далеко простягаються бажання і міць кожного, і що ніхто засновуючись на праві природи не зобов'язаний жити згідно із схильностями іншого, але кожний є захисником своєї свободи"* [11, с. 13]. Що можна було чекати від людей, вихованих в державі, яка мала особливий погляд на природне право людини?

Прихильник західноєвропейських цінностей, Я. Грицак вважає, що *"Україна має невеликий вибір: модернізуватися або стати третьорядною країною. Але український політикум повинен структуруватися за іншим принципом. Не за принципом Схід проти Заходу, а за принципом: прихильники жорсткої лібералізації – проти тих, хто за соціальний захист. Праві проти лівих"* [5, с. 173].

Те, що українське суспільство неоднорідне, зрозуміло навіть неспеціалістам. Відсутність національної єдності і національної ідеї призвела до появи невирішених проблем. Більше того, за словами М. Рябчука, *"в Україні фактично, попри формальне унезалежнення, триває така собі холодна громадянська війна, зокрема і на рівні сумнозвісної "боротьби двох культур", результати якої поки що важко передбачити"* [9, с. 36].

Цікава річ, іронія історії полягає в тому, що, після стількох десятиліть цькувань і переслідувань, після повалення Радянського Союзу, двадцятирічного жевріння комуністичної ідеології, на авансцену вийшов головний ворог соціалізму радянського зразка і нічний кошмар партійних функціонерів – український буржуазний націоналізм (тобто, українські ліберали).

На мою думку, протистояння цих "двох культур" знаходиться в площині боротьби консерватизму і лібералізму. Консерватори воліють повернутися до Радянського Союзу (або його сучасної реставрації). Ліберали обирають вільні ринкові відносини і тяжіють до європейської інтеграції.

Консерватори й досі міркують радянською парадигмою. Їм часто закидають відсутність національної свідомості і вороже ставлення до української державності, а також незнання своїх інтересів і низьку громадянську культуру. Українська національна самосвідомість у них дійсно відсутня, а от свої інтереси вони усвідомлюють чудово.

Радянська система забезпечила таких людей певним набором благ – соціальних гарантій, роботи, доступу до суспільних благ. Можна багато сперечатися про якість життя радянських людей, але справа не в тому. Одних це цілком влаштовувало, а для групи партійних функціонерів умови життя були досить пристойними. Як писалося в старому шкільному підручнику, в Радянському Союзі була витворена витончена, прихована соціальна нерівність. Звісно, що велика армія номенклатурників мала немалий зиск, який частина з них втратила із досягненням незалежності України. Тим, кому пощастило залишитися при владі або на старих посадах, ідея розбудови незалежної, суверенної, демократичної, правової української держави в кращому випадку була байдужа. Все, що їх цікавило, – це можливість і надалі отримувати від держави всі пільги і блага – все рівно, чи від радянської, чи від української. Тому їх першим завданням було законсервувати такий стан речей.

М. Рябчук має своє бачення пострадянської еліти: *"Зрозуміло, що ці "еліти" не зацікавлені ані у формуванні модерної нації, сама ідея якої передбачає беззастережну рівність усіх перед правом, ані в появі громадян та, відповідно, громадянського суспільства,*

здатного їх ефективно контролювати. Феодальні "еліти" зацікавлені у покірних підданих, якими можна легко маніпулювати й за допомогою яких можна успішно легітимізувати перед міжнародним співтовариством свою кланову–корпоративну владу на імітаціних виборах. Громадянське суспільство як основа модерної нації є головним їхнім ворогом. Тож зусилля усіх самозваних постсовєтських "еліт" послідовно спрямоване на його знищення – через юридичні обмеження та поліційні репресії, через пропагандистську дискредитацію та маргіналізацію, а головне – через системні й систематичні утиски малого і середнього бізнесу як економічної бази антифеодального "третього стану", основи новочасного громадянства та, відповідно, політичної нації" [9, с. 230–231].

Саме колишня партноменклатура організувала українське суспільство за принципом клієнтельно–ієрархічної моделі феодального суспільства. Здавалося б, така архаїчна форма суспільного устрою в XX столітті просто не має права на існування. Але там, де головним рушієм є приватний інтерес, можливо все. Для певної частини українського населення вона є досить зручною. По–перше, для так нової еліти, яка спромоглася за роки незалежності не тільки зберегти свої статки і вплив, а й примножити їх. По–друге, для її армії чиновників, бюджетників, пільговиків та ін., яким перепав мінімум із грандіозного переділу колишньої соціалістичної власності, але цей мінімум для них цілком прийнятний. Ці громадяни настільки звикли до різноманітних дотацій і виплат, що вбачають у зміні соціально–економічних відносин пряму загрозу для себе. Вони є ворогами лібералізму, адже реально потерпатимуть від нього.

Мої міркування підтверджуються соціологічними дослідженнями Є. Головахи: *"Український шлях подолання інституціональної подвійності досі не досяг успіху, оскільки пов'язаний зі спробою національного самоствердження, що включає дуже суперечливі складові – ідеологію "європейськості", готовність протистояти автократії в поєднанні із психологічним ізоляціонізмом і традиціоналізмом. Українське суспільство ще є дуже традиційним, воно ще дуже несучасне – від залишкових патріархальних відносин у родині до непотизму на вищих щаблях влади. Натомість подвійна інституціоналізація для України є феноменом тимчасовим і таким, що гальмує процес демократичної трансформації суспільства. Він зумовлює рольову, нормативну й інфраструктурну переобтяженість інституціонального простору і постійно відтворює почуття соціальної безпорадності й незадоволеності соціальним становищем у більшості людей. Їхня згода жати за умов подвійного інституціонального навантаження є радше вимушеною і зумовленою особливостями соціально–культурного типу "homo postsoveticus", історичний досвід якого і досі побоюється остаточної відмови від колишньої інституціональної системи, а новий пострадянський досвід свідчить про безперспективність сучасного інституціонального порядку"* [3, с. 50–51].

З іншого боку, українець прозахідний – носій ідеології лібералізму: активний, самодостатній і відносно незалежний від держави. Так званий середній клас. Не можу погодитися із твердженнями, що ця нова для українців ментальність виникла і розвивалася у часи незалежності. На мою думку, незалежність дала таким людям можливість проявити себе. Це ті ж "українські буржуазні націоналісти" (письменники, підприємці, науковці, політичні і громадські діячі, інтелігенція), які були винищені більшовиками у 20–30–ті роки XX ст., а в подальшому, вже за часів хрущовської "відлиги" або брєжнєвського "застою" змушені були "залягти на дно" і почали активно проявляти себе за горбачовоської "перебудови". В них радянська держава небезпідставно бачила загрозу для свого існування. Адже розвинутий середній клас – це основа громадянського суспільства, яке спроможне протистояти державі.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В незалежній Україні сформувались дві культури – консервативна і ліберальна, прихильники традиціоналізму проти лібералізації. Виходячи із першого закону діалектики (єдність і боротьба суперечностей), зіткнення між ними є неминучим.

Таким чином, 23 роки української незалежності доцільно розглядати як перехідний, трансформаційний етап – від формального проголошення незалежності до її реального здобуття, вестернізації, розбудови громадянського суспільства і демократії.

Якщо продовжувати розглядати період 1991–2013 років як процес трансформації, можна запропонувати розділити його на етапи:

1. Національно–культурницький (1989–1991).
2. Політичний (1991–2004).
3. Соціально–економічний (2004–2013).

Список використаних джерел

1. Баркер Р. Майбутнє для лібералізму чи ліберальне майбутнє? / Баркер Р. // Лібералізм [Упоряд. О.Проценко, В. Лісовий]. Антологія. Вид. 2–ге. – К. : Видавничий дім "Простір" – "Смолоскип", 2009. – С. 134–155.

2. Гальчинський А. Лібералізм: уроки для України / Гальчинський А.С. – К. : Либідь, 2011. – 288 с.

3. Головаха Є. Інституціональні зміни в Україні: Шлях до кризи і шляхи виходу з неї / Головаха Є. // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. Т.1. [За ред. В.Ворони, М.Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 36–54.

4. Горенко О.М. Еволюція марксистської теоретичної традиції як об'єкт інтелектуальної історії / Горенко О.М. // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 136–153.

5. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Грицак Я. – К. : Грані–Т, 2008. – 232 с.

6. Діалектичний матеріалізм. Філософський словник [за ред. В.І. Шинкарука]. Вид. 2–ге. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1986. – С. 142–145.

7. Касьянов Г. Украина 1991–2007. Очерки новейшей истории / Касьянов Г. – К. : Наш Час, 2008. – 480 с.

8. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // К.Маркс, Ф.Энгельс. Избранные сочинения в 9 томах. Т.2. – М. : Издательство политической литературы, 1985. – 574 с.

9. Рябчук М. Постколоніальний синдром / Рябчук М. – К. : "К. І. С.", 2011. – 240 с.

10. Сокирко О. Незручний middle class / Сокирко О. // Світ у 2013. Український випуск. – Український тиждень. – 2012. – С. 143.

11. Спиноза Б. Богословско–политический трактат // Сочинения. В двух томах. Т.2. – СПб.: Наука, 2006. – С. 5–246.

12. Яковенко Н. Вступ до історії / Яковенко Н. – К. : Критика, 2007. – 376 с.

References

1. Barker R. Majbutnje dlja liberalizmu chy liberal'ne majbutnje? / Barker R. // Liberalizm [Uporjad. O.Procenko, V.Lisovyj]. Antologija. Vyd. 2–ge. – K. : Vydavnychyj dim "Prostir" –

"Smoloskyp", 2009. – S. 134–155.

2. Gal'chyns'kyj A. Liberalizm: uroky dlja Ukrai'ny / Gal'chyns'kyj A.S. – K. : Lybid', 2011. – 288 s.

3. Golovaha Je. Instytucional'ni zminy v Ukrai'ni: Shljah do kryzy i shljahy vyhodu z nei' / Golovaha Je. // Ukrai'ns'ke suspil'stvo. Dvadcjat' rokiv nezalezhnosti. Sociologichnyj monitoryng. T.1. [Za red. V.Vorony, M.Shul'gy]. – K. : Instytut sociologii' NAN Ukrai'ny, 2011. – S. 36–54.

4. Gorenko O.M. Evoljucija marksysts'koi' teoretychnoi' tradycii' jak ob'jekt intelektual'noi' istorii' / Gorenko O.M. // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2013. – № 2. – S. 136–153.

5. Grycak Ja. Zhyttja, smert' ta inshi nepryjemnosti / Grycak Ja. – K. : Grani–T, 2008. – 232 s.

6. Dialektychnyj materializm. Filosofs'kyj slovnyk [za red. V.I. Shynkaruka]. Vyd. 2–ge. – K. : Golovna redakcija Ukrai'ns'koi' radjans'koi' encyklopedii', 1986. – S. 142–145.

7. Kas'janov G. Ukraina 1991–2007. Ocherki novejshej istorii / Kas'janov G. – K. : Nash Chas, 2008. – 480 s.

8. Marks K., Jengel's F. Nemeckaja ideologija // K.Marks, F.Jengel's. Izbrannye sochinenija v 9 tomah. T.2. – M. : Izdatel'stvo politicheskoj literatury, 1985. – 574 s.

9. Rjabchuk M. Postkolonial'nyj syndrom / Rjabchuk M. – K. : "K. I. S.", 2011. – 240 s.

10. Sokyrko O. Nezruchnyj middle class / Sokyrko O. // Svit u 2013. Ukrai'ns'kyj vypusk. – Ukrai'ns'kyj tyzhden'. – 2012. – S. 143.

11. Spinoza B. Bogoslovsko–politicheskij traktat // Sochinenija. V dvuh tomah. T.2. – SPb.: Nauka, 2006. – S. 5–246.

12. Jakovenko N. Vstup do istorii' / Jakovenko N. – K. : Krytyka, 2007. – 376 s.

Kucheruk M. S., *candidate of historical sciences, docent of Department of history and ethnography of Ukraine, Odessa National Polytechnic University (Ukraine, Odessa), kucherukmaryna@ukr.net*

A change in the paradigm of independent Ukraine: civil society vs post–soviet society

There was every reason for withdrawal of Ukraine from the Soviet Union and the development of rich, independent country. Moreover, the experts from the Deutsche Bank had predicted that Ukraine would gain one of the first places among the republics of the ex–USSR of the expected level of prosperity. However, the realities of social–economic development took the reversal side.

The article highlights the underlying causes of difficulties in actualization of civil society in independent Ukraine, which, according to the opinion of the author, their roots should be searched long before gaining independence in 1991.

Over the years the USSR a sufficient economic, human and educational potential for rapid modernization and Westernization was formed. However, this process has prevented by a conflict of identities. In independent Ukraine two cultures emerged – conservative and liberal, advocates of traditionalism against liberalization. Based on the first law of dialectics (unity and struggle of contradictions), the clash between them was inevitable.

It is appropriate to consider all the 23 years of Ukrainian independence as a stage of transformation – from the formal Declaration of independence to its actual acquisition, Westernization, the development of civil society and democracy.

Keywords: *actual independence, Westernization, modernization, conservatism, liberalism, civil society, democracy.*

Кучерук М. С., *кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и этнографии Украины, Одесский национальный политехнический университет (Украина, Одесса), kucherukmaryna@ukr.net*

Смена парадигмы независимой Украины: гражданское общество vs постсоветское общество

Для выхода Украины из Советского Союза и развития богатой, независимой страны существовали все основания. Более того, эксперты Дойчебанка пророчили Украине одно из первых мест среди республик СССР по предполагаемому уровню процветания. Однако реалии общественно–экономического развития оказались противоположными.

В статье освещаются глубинные причины сложностей формирования гражданского общества в независимой Украине, которые, по мнению автора, имеют место, и их корни нужно искать еще задолго до провозглашения независимости в 1991 году.

Для быстрой модернизации и вестернизации за годы существования УССР уже сформировался достаточный экономический, человеческий и образовательный потенциал, однако этому процессу помешал конфликт идентичностей. В независимой Украине сформировались две культуры – консервативная и либеральная, сторонники традиционализма против либерализации. Исходя из первого закона диалектики (единство и борьба противоречий), столкновение между ними стало неизбежно.

23 года украинской независимости целесообразно рассматривать как переходный, трансформационный этап – от формального провозглашения независимости до ее реального приобретения, вестернизации, развития гражданского общества и демократии.

Ключевые слова: *фактическая независимость, вестернизация, модернизация, консерватизм, либерализм, гражданское общество, демократия.*

* * *

УДК 339.9:338.48(477+438)

Стрільчук В. В.
здобувач кафедри всесвітньої історії,
Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки
(Україна, Луцьк), strilyv@yandex.ua

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА У СФЕРІ ТУРИЗМУ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ

Аналізується сучасне українсько–польське транскордонне співробітництво у сфері туризму: особливості співпраці на прикордонні, проблеми удосконалення туристичної інфраструктури та підготовки службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування, які безпосередньо займаються організацією та запровадженням туристичних послуг.

Узагальнено досвід українсько–польської транскордонної співпраці в сфері туризму за останнє десятиліття, розроблено практичні рекомендації, щодо його вдосконалення.

Ключові слова: *транскордонне співробітництво, прикордоння, туризм, туристична інфраструктура, кадрове забезпечення, Україна, Республіка Польща.*

Транскордонне співробітництво України та Республіки Польща у сфері туризму є, по–перше, одним із важливих кроків на шляху європейської інтеграції України, по–друге, важливим для української сторони каналом запозичення і впровадження багатого досвіду Республіки Польща у цій сфері, а по–третє, реальним простором матеріалізації євроінтеграційних процесів, які, найбільшим чином, проявляються саме на регіональному, прикордонному рівнях. Саме цими міркуваннями визначається актуальність досліджуваної наукової проблеми, а метою та завданнями, які ставить перед собою автор статті є: з'ясування основних особливостей українсько–польського транскордонного співробітництва у сфері туризму на сучасному етапі, аналіз проблем та можливостей впровадження польського досвіду у досліджуваній сфері.

Дослідженням сучасної українсько–польської взаємодії у туристичній галузі займалися українські та польські історики, економісти, міжнародники, політологи. Важливий внесок у дослідження проблеми, з нашої точки зору, зробити Н. Коніщева, Л. Давиденко [2; 4], В. Гарагонич, Л. Стрільчук, В. Колесник, А. Близнюк та інші. Зокрема, Н. Коніщева опублікувала низку наукових статей у яких аналізується удосконалення системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів у сфері туризму та курортів, розмежування повноважень центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері туризму, створення туристичних інформаційних центрів та ін. [1; 2; 3]. Кадрова політика у сфері державного управління туризмом досліджувалася Л. Давиденко [4], участь України у транскордонній співпраці на рівні туризму аналізував В. Гарагонич [5], українсько–польське співробітництво у сфері туризму аналізує Л. Стрільчук, визначаючи двосторонню співпрацю, як засіб пізнання і зближення двох народів [6].

Однак, цілісного дослідження, яке б висвітлювало історичні аспекти становлення та розвитку українсько–польської транскордонної співпраці у вітчизняній

історіографії не існує. Представлена стаття є однією із спроб прослідкувати історичну ретроспективу важливої складової двосторонніх відносин – співпраці у сфері туризму на транскордонному рівні між Україною та Республікою Польща.

Як відомо, одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики України є її вступ до Євросоюзу. Серед факторів, які сприяють євроінтеграційному поступу нашої держави є туристично–рекреаційних ресурс як об'єкт транскордонної співпраці України. Сьогодні, туризм – це сфера господарського комплексу, яка забезпечує одну десяту частину світового валового продукту. Швидкість темпів розвитку цієї галузі, за прогнозами експертів, найближчим часом може забезпечити туризму одне із найважливіших місць у підприємницькій діяльності. Українсько–польське прикордоння, з його розвиненою транспортною системою, значними історико–культурними та природно–рекреаційними ресурсами має усі можливості поглиблювати та розвивати транскордонне співробітництво у сфері туризму.

Можна із впевненістю констатувати, що туризм на українсько–польському прикордонні перетворився сьогодні на комплексне явище, що поєднує економічні, соціальні, культурні та екологічні аспекти та має величезний потенціал для розвитку, тісно взаємодіє із багатьма сферами економіки, стимулюючи їх розвиток.

15 вересня 1995 року було прийнято Закон України "Про туризм", який визначив туристичні ресурси як сукупність природно–кліматичних, оздоровчих, історико–культурних, пізнавальних та соціально–побутових ресурсів відповідної території, які задовольняють різноманітні потреби туриста, а сам туризм – як тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних або професійно–ділових цілях без заняття оплачу вальною діяльністю [7].

На законодавчому рівні Україна проголошує туризм одним із пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки і створює сприятливі умови туристичної діяльності. Серед основних напрямів державної політики в галузі туризму чільне місце посідає розвиток співробітництва із зарубіжними країнами та міжнародними організаціями, участь у міжнародних програмах розвитку туризму, розробка та укладання міжнародних дво– та багатосторонніх договорів у галузі туризму та визначення механізму їх реалізації [8, с. 6–7].

Як стверджує В. Гарагонич, місії та завдання транскордонного співробітництва та туризму дуже схожі і доповнюють одна одну. Тому навіть йдеться про окремий вид туризму, який позначають, як політичний туризм. Наприклад, делегація, яка відбуває до Ради Європи, щоб взяти участь у її роботі чи перебуває у прикордонному регіоні суміжної держави з метою поглиблення добросусідських відносин, водночас виступає і як група політиків, і як туристична група. Мета політичного туризму полягає у вирішенні політичних питань у сприятливому для суб'єкта туристської активності чині.

У відповідності до Європейської рамкової конвенції щодо транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади, важливою проблемою сучасних транскордонних процесів на новому східному кордоні Євросоюз – Україна є тема свободи пересування людей, що підпадає під визначення міжлюдських контактів. А це, в свою чергу, трактується як зовнішня політика, що здійснюється неофіційно, а мета туризму, як між людських взаємин, чи так званої, народної дипломатії, полягає у тому, що держава намагається вплинути на формування позитивного ставлення до неї як на власній території, так і на території іншої держави за рахунок неофіційних каналів впливу [5, с. 347–348].

Саме з огляду на вище сказане випливає важливість впливу туристично–рекреаційних можливостей на поглиблення транскордонної співпраці між Україною та Республікою Польща.

У стосунках між Польщею та Україною мають місце практично усі види туризму: пізнавальний (екскурсійна діяльність), молодіжний, соціальний, екологічний (сільський або зелений), рекреаційно–спортивний, бізнесовий, науковий, діловий, релігійний, шоп–тури. Багатство історико–культурних місць на прикордонних територіях, сприятливий клімат, різноманітність історико–культурних і рекреаційних ресурсів природних територій сприяють постійному зростанню кількості туристичних обмінів. Активний рух через міждержавний кордон – це потужний політико–економічний чинник до поглиблення взаємних контактів між сусідніми країнами.

Як стверджує Л. Стрільчук, на сьогодні, рівень реалізації його з боку України залишається низьким, більше того, є всі підстави говорити про наявність асиметрії його розвитку в нашій країні та Республіці Польща, які обумовлені передусім відмінностями у інституційному забезпеченні внаслідок: 1) значних відмінностей організаційно–економічного та правового регулювання туризму в Польщі та Україні; 2) недостатньої співпраці між окремими українськими та польськими туристичними організаціями; 3) істотних відмінностей у пріоритетах розвитку туризму на державному і регіональному рівні [6, с. 386].

Основними проявами недостатньо сформованого інституційного забезпечення сфери туризму на українсько–польському прикордонні є: нестабільність інститутів та часті зміни підходів до управління туристичною сферою в Україні та Республіці Польща. Незважаючи на те, що туризм в Україні визнано одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури, державна політика щодо формування механізму управління туристичною сферою характеризується недостатньою послідовністю, що обумовлюється реструктуризацією та реорганізацією органів управління туристичною сферою, частими змінами пріоритетів і обсягів фінансування розвитку туризму; недостатність співпраці між туристичними інституціями.

Наприклад, в українсько–польському транскордонному регіоні завдання розвитку туризму покладено на робочі комісії з питань розвитку туризму Карпатського єврорегіону та єврорегіону "Буг". Водночас, незважаючи на значний туристичний потенціал прикордоння, координування спільної туристичної діяльності в межах транскордонного регіону, в т.ч. в рамках єврорегіонів та Програми

добросусідства Польща–Білорусь–Україна, здійснюється слабо та неефективно; незадовільний науковий супровід розвитку туризму [6, с. 387].

Для українсько–польського транскордонного регіону створення туристично–інформаційних центрів (далі ТІЦ) є важливим елементом інфраструктури, оскільки значна частка туристів є неорганізованими і потребують інформації. Проте, у прикордонних регіонах України, які межують з Польщею ТІЦ функціонують лише у кількох містах (у Закарпатській області – у м. Берегове, Рахів, Ужгород, Мукачево, Міжгір'я, Косів; у Волинській – у м. Луцьк; у Львівській – у м. Жовква, Львів), а у польському прикордонні мережа ТІЦ розвинена нерівномірно (у Люблинському воєводстві ТІЦ функціонують у мм. Бяла Подляска, Холм, Люблин, Замость, а у Подкарпатському воєводстві функціонують 36 ТІЦ у м. Бірч, Цісна, Дукла, Динув, Горинець Здруй, Івоніч Здруй, Ярослав, Ясло, Команьча, Кросно, Леско, Лежайськ, Лютовіска, Ланьцут, Полянчик, Перемишль, Риманув Здруй, Жешув, Сянок, Свільча, Устшики Дольне, Пшеворськ, Стальова Воля). Польські ТІЦ більш розвинені та функціонують у формі підрозділів органів влади або на базі музеїв чи туристичних баз. В Україні при створенні ТІЦ виникають питання щодо юридичного статусу, виділення місця та фінансування їх діяльності [9].

Перешкодами на шляху інтенсифікації інституційного забезпечення українсько–польського транскордонного співробітництва у сфері туризму визначають: по–перше, розпорошеність, розрізненість, неузгодженість функцій управління та координації туристичної діяльності в Україні та Республіці Польща; по–друге, відсутність кваліфікованих спеціалістів галузі в Україні; по–третє, невідповідні ринковій ситуації обсяги фінансової підтримки туристичних представництв України у Польщі; по–четверте, низький рівень розвитку туристичних інформаційних центрів [6, с. 388].

З 2002 року в Україні реалізовується спільний українсько–польський дослідницький проект "Туристичний потенціал Західної України" за фінансової підтримки фундації польсько–американсько–української ініціативи про співпрацю. До розробки та реалізації згаданого проекту залучено три дослідницькі установи: Варшавський інститут туризму, Львівський національний університет імені Івана Франка та Київський університет туризму, економіки й права. Перелічені установи тісно співпрацювали з обласними та районними адміністраціями Львівської, Волинської, Івано–Франківської та Закарпатської областей України. Завданням проекту передбачено аналіз ресурсів і стану туристичних галузей цих областей для потреб розроблення нових туристичних об'єктів та розвитку туристичної інфраструктури через залучення вітчизняних та іноземних інвестицій. Головним завданням українсько–польського проекту було здійснення аналізів, оцінок і рішень щодо можливостей розвитку туристичного сектору в Західній Україні, які б могли бути підставою для прийняття рішень державними місцевими адміністраціями у процесі модернізації української туристичної сфери та пов'язаної з нею інфраструктури послуг; передача знань і польського досвіду українським туристичним організаціям [10, с. 216].

Українсько–польський транскордонний регіон володіє великим потенціалом туристичної привабливості. Культурна спадщина прикордоння – це результат багатовікової спільної історії. У транскордонному регіоні зосереджені як сакральні, так і світські об'єкти культурної спадщини, що є віддзеркаленням співіснування багатьох релігій, культурних традицій двох народів. З обох боків кордону збереглися пам'ятки матеріальної та духовної спадщини православної, католицької, греко–католицької, євангелічної та інших релігій. Серед світських пам'яток вирізняються об'єкти доісторичної та історичної доби, оборонні споруди, садиби, палаци в Україні та Польщі, які часто належали одним і тим самим родинам, містобудівні ансамблі та окремі об'єкти міської і сільської архітектури [5, с. 356].

Лише в межах єврорегіону "Буг" знаходиться більше 3 тис. археологічних, історичних, архітектурних, релігійних та інших об'єктів [11, с. 244]. Добре розвинута транспортна система регіону, достатня забезпеченість кордонними переходами, готельний комплекс, що активно розбудовується, можуть слугувати основою для створення тут тристоронньої культурно–туристичної територіальної системи, в межах якої можуть розвиватися й інші виду туризму: сільський, екологічний, спортивно–оздоровчий.

За таких обставин зростає необхідність забезпечення кваліфікованими фахівцями для розвитку туристичної галузі та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування, на яких покладено повноваження з вирішення питань у сфері державного управління туризмом, підготовка менеджерів, екскурсоводів, гідів–перекладачів та інших фахівців сфери послуг. Лише високий рівень підготовки спеціалістів може забезпечити належну конкурентоспроможність українського туристичного продукту на міжнародному ринку туристичних послуг.

Як стверджує Н. Коніщева, рівень підготовки фахівців у сфері туризму ще не завжди відповідає потребам ринку. В проекті Концепції Державної цільової програми розвитку туризму і курортів на 2011–2015 рр. зазначено: "…вирішення стратегічних завдань сфери туризму та курортів України потребує суттєвого вдосконалення існуючої системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для підприємств, установ і закладів сфери туризму…". Усвідомлення значущості кадрового забезпечення, як пріоритетного чинника розвитку туристичної сфери на всіх рівнях управління здійснюється лише на сучасному етапі внаслідок загострення протиріч між потребами динамічного розвитку цієї галузі в умовах фінансово–економічної кризи та тенденціями ринку освітніх послуг у результаті їх невідповідності за кількісними та якісними показниками. Система освіти, внаслідок багатьох причин, не готує фахівців, які здатні вирішувати нові завдання розвитку туристичної індустрії на сучасному технологічному рівні [1, с. 158–159].

Не дивлячись на те, що у останні роки суттєво збільшилася кількість навчальних закладів з підготовки кадрів для туристичної сфери, потреби туристичного

ріку у фахівцях забезпечуються в Україні лише на 55%, а гідів–супровідників та перекладачів на 70%. При цьому, випускники туристичних спеціальностей не завжди можуть знайти роботу, яка б їх задовольняла. На думку Н. Коніщевої, це зумовлено тим, що студенти та навчальні заклади зорієнтовані, головним чином, на вищу освіту як більш престижну, а на туристичному ринку 80% працівників обслуговуючого персоналу виконують обов'язки на рівні середньої ланки [1, с. 159]. Це є однією із найбільших проблем українського кадрового ринку туристичних послуг.

Тому важливим заходом підвищення ефективності туристичної діяльності є організація професійної підготовки, підвищення кваліфікації, а також перепідготовка кадрів, які працюють у сфері туризму, що має поєднуватися в систему професійного і посадового зростання та реалізуватися у вигляді принципів кар'єрного просування. Для цього необхідно до Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на 2011–2015 рр. внести окремий розділ "Підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації кадрів" з обов'язковим виділенням бюджетних коштів для його реалізації. Органи місцевого самоврядування під час розробки місцевих програм розвитку туризму мають передбачити кошти відповідних бюджетів для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування, на яких покладено повноваження у сфері туризму. Для реалізації такої пропозиції необхідно впроваджувати систему обов'язкового підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування з використанням різних форм навчання, запроваджувати заходи щодо заохочення їх зацікавленості в систематичній професійній підготовці [1, с. 164].

Як наслідок, забезпечення сфери туризму кваліфікованими, високопрофесійними кадрами суттєво підвищить якість обслуговування туристів та створить передумови для збільшення туристичного потоку в Україну, поліпшить туристичний імідж держави.

Однією із проблем, що ускладнює розвиток туризму на українсько–польському прикордонні є отримання шенгенських віз українцями, особливо, це стосується таких соціальних груп як студенти, викладачі, творча інтелігенція, які найчастіше, не можуть заплатити певні суми грошей за відкриття візи, (як наприклад, бізнесмени), а мета їхнього виїзду за кордон, найчастіше, туристична, наукова чи гастрольна. Тому максимальна лібералізація візового режиму, а ще краще скасування його, як такого, і створення умов вільного доступу між Україною та Польщею, Україною і ЄС – дозволить українцям всесторонньо долучитися до культурних і музейних цінностей європейців, забезпечить взаємопроникнення культур, зближення ментальності тощо.

Підсумовуючи слід зазначити, що українсько–польський транскордонний регіон відзначається досить високим туристичним потенціалом, який, однак, на разі задіяний далеко не повністю. Вивчення і співставлення особливостей та переваг дозволить створити виняткову інтегровану туристичну пропозицію і пропагувати її в Європі та у світі. За таких умов є усі можливості розвивати та вдосконалювати спільні українсько–польські туристичні продукти.

Тож, туризм є важливим фактором розширення та поглиблення транскордонного співробітництва, сприяє зміцненню добросусідських відносин між територіальними общинами суміжних держав [5, с. 358–359]. Запозичуючи досвід Республіки Польща, творчо запроваджуючи його на українських прикордонних територіях, наша держава робить кроки зближення не просто із сусідньою державою, а й з Європейським Союзом і стає відкритішою, а отже і зрозумілішою світу.

Список використаних джерел

1. Коніщева Н.Й. Удосконалення системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів сфери туризму та курортів / Н.Й. Коніщева // Вісник ДІТБ. – 2011. – № 15. – С. 158–167.
2. Коніщева Н.Й. Пропозиції щодо розмежування повноважень центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері туризму / Н.Й. Коніщева, Л.І. Давиденко // Соціально–економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні: сучасні форми та методи реалізації: зб. наук. праць. – Львів: Ін–т регіональних досліджень НАН України, 2005. – Вип.2 (52). – С. 146–159.
3. Коніщева Н.Й. Маркетингові інструменти антикризового управління розвитком туристичних підприємств / Н.Й. Коніщева // Економіка туристичних послуг, маркетинг та логістика. – Вісник ДІТБ. – 2012. – № 16. – С. 263–271.
4. Давиденко Л.І. Підвищення кваліфікації кадрів у сфері державного управління туризмом / Л.І. Давиденко // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. – К. : Нац. академія державного управління при Президентові України, 2005. – Вип.1. – С. 73–81.
5. Гарагонич В. Транскордонне співробітництво України: мости через кордони. Монографія. – Ужгород: Карпати, 2011. – 432 с.
6. Стрільчук Л.В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець XX – початок XXI століття) / Л.В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 608 с.
7. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 р. № 324/95–ВРї // Туризм в Україні: зб. нормативно–правових актів у п'яти томах. Т.1. – Ужгород: ІВА, 1999. – 328 с.
8. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: зб. нормативно–правових актів; [під заг. ред. проф. В.К. Федорченка / Київ, ун–т туризму, економіки і права]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 640 с.
9. Інституційне забезпечення європейської інтеграції. Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article – Назва з екрану.
10. Стрільчук В. Особливості українсько–польського транскордонного співробітництва у сфері туризму / В.Стрільчук // Волинський музейний вісник: Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських земель. Наук. зб. – Луцьк, 2012. – Вип.4. – С. 215–218.
11. Артёменко С.В., Фёдорова Л.И. Трансграничное взаимодействие в туристической сфере как фактор устойчивого развития приграничных территорий / С.В. Артёменко, Л.И. Фёдорова // Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах. Матеріали VI Міжнародної науково–практичної конференції, м. Луцьк, 15–16 жовтня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 242–245.

References

1. Konishcheva N.J. Udoskonalennia systemy pidgotovky ta pidvyshchennia kvalifikacii kadriv sfery turyzmu ta kurortiv / N.J. Konishcheva // Visnyk DITB. – 2011. – № 15. – S. 158–167.
2. Konishcheva N.J. Propozycii shchodo rozmezhuvannia povnovazhen centralnyh ta miscevyh organiv vykonavchoi vlady u sferi turyzmu / N.J. Konishcheva // Socialno–ekonomichni doslidzhennia v perehidnyj period. Regionalna polityka v Ukraini: suchasni formy ta metody realizacii: zb. nauk. prac. – Lviv: In–t regionalnyh doslidzen NAN Ukrainy, 2005. – Vyp.2. (52). – S. 146–159.
3. Konishcheva N.J. Marketyngovi instrumenty antykryzovogo upravlinnia rozvytkom turystychnyh pidpryemstv / N.J. Konishcheva

// Ekonomika turystychnyh poslug, marketing ta logistyka. – Visnyk DITB. – 2012. – № 16. – S. 263–271.

4. Davydenko L.I. Pidvyshchennia kvalifikacii kadriv u sferi derzhavnogo upravlinnia turyzmom / L.I. Davydenko // Zbirnyk naukovyh prac Nacionalnoi akademii derzhavnogo upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy, 2005. – S. 73–81.

5. Garagonych V. Transkordonne spivrobitnyctvo Ukrainy: mosty cherez kordony. Monografija. – Uzhgorod: Karpaty, 2011. – 432 s.

6. Strilchuk L.V. Ukraina – Polshcha: vid dobrosusidskyh vidnosyn do strategichnogo partnerstva (kinec XX – pochatok XXI stolittia) / L.V. Strilchuk: monografia. – Luck: Volynski starozhytnosti, 2013. – 608 s.

7. Pro turyzm: Zakon Ukrainy vid 15 veresnia 1995 r. № 324/95–VPI // Turyzm v Ukraini: zb. normatyvno–pravovyh aktiv u p'jaty tomah. T.1. – Uzhgorod: IVA, 1999. – 328 s.

8. Pravove reguliuvannia turystychnoi dijalnosti v Ukraini: zb. normatyvno–pravovyh aktiv; [pid zag. red. prof. V.K. Fedorchenka / Kyiv, un–t turyzmu, ekonomiky, prava]. – K. : Jurinkom Inter, 2002. – 640 s.

9. Instytucijne zabezpechennia evropejskoi integracii. Uriadovyj portal [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article – Nazva z ekranu.

10. Strilchuk V. Osoblyvosti ukrainsko–polskogo transkordonnogo spivrobitnyctva u sferi turyzmu / V.Strilchuk // Volynskyj muzejnyj visnyk: Muzei u doslidzhenni ta zberezhenni pam'jatok kulturnoi spadshchyny zahidnoukrainskyh zemel. Nauk. zb. – Luck, 2012. – Vyp.4. – S. 215–218.

11. Artiomenko S.V., Fjodorova L.I. Transgranichnoe vzaimodzjstvije v turisticheskoj sfere kak factor ustojchivogo razvitija prigranichnyh territorij / S.V. Artiomenko, L.I.Fjodorova // Problemy rozvytku prykordonnyh terytorij ta uchasti ih v integracijnyh procesah. Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferencii, m. Luck, 15–16 zhovtnia 2009 r. – Luck, 2009. – S. 242–245.

Strilchuk V. V., *applicant and the Department of World story East European national University of Lesya Ukrainka (Ukraine, Lutsk), strilyv@yandex.ua*

Trans–border cooperation between Ukraine and republic of Poland in the sphere of tourism: specific features and problems

Modern Ukrainian–Polish trans–border cooperation in the sphere of tourism is under analysis in this article. The author describes the peculiarities of the cooperation on the border territories, problems of improvement of the tourism infrastructure and training of the specialists and officials of the local authorities directly engaged in the organization and implementation of the tourist services.

Experience of the Ukrainian–Polish trans–border cooperation in the sphere of tourism during the last ten years was summarized and practical recommendations including the ways of improvement of the cooperation were developed.

Keywords: *trans–border cooperation, border territory, tourism, tourism infrastructure, personnel provision, Ukraine, Republic of Poland.*

Стрильчук В. В., *соискатель кафедры всемирной истории, Восточноевропейский национальный университет им. Леси Украинки (Украина, Луцк), strilyv@yandex.ua*

Трансграничное сотрудничество Украины и Республики Польша в сфере туризма: особенности и проблемы

Анализируется современное украинско–польское приграничное сотрудничество в сфере туризма: особенности сотрудничества на пограничье, проблемы совершенствования туристической инфраструктуры и подготовки служащих и должностных лиц органов местного самоуправления, которые непосредственно занимаются организацией и внедрением туристических услуг.

Обобщен опыт украинско–польского трансграничного сотрудничества в сфере туризма за последнее десятилетие, разработаны практические рекомендации по его совершенствованию.

Ключевые слова: *трансграничное сотрудничество, приграничье, туризм, туристическая инфраструктура, кадровое обеспечение, Украина, Республика Польша.*

* * *

УДК930.8(477)

Федорова Т. М.
здобувач, Київський національний університет культури і мистецтв
(Україна, Київ), tanslav@i.ua

ФОРМИ І МЕТОДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ЗАПОВІДНИКІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Аналізуються методи та форми державного регулювання у сфері охорони культурної спадщини. Наводяться приклади прогалин у даній царині, розглядаються механізми їх вирішення.

Ключові слова: *історико–культурні заповідники, державне регулювання, культурна спадщина України.*

Сучасний стан суспільно–політичного, соціально–економічного та культурного розвитку України потребує нового змістовного наповнення діяльності традиційних музейних закладів. У контексті трансформаційних соціокультурних процесів, що відбуваються у вітчизняній культурі, формується новий тип історико–культурного заповідника, основні функції якого – акумулювання, збереження та популяризація національної і світової історико–культурної спадщини – мають бути адекватним вимогам часу [5, с. 1].

Проблема державного регулювання у діяльності історико–культурних заповідників є досить актуальною, оскільки новітнє музеєзнавство набуває нових рис та впроваджує інновації у своїй роботі.

У сучасній науковій історіографії фактично відсутні дослідження, в яких аналізувалося державне регулювання, його методи та форми у діяльності заповідників. Разом з тим, на розвиток пам'яткоохоронної та музейної сфери звертали увагу О. Нестуля [4], І. Ігнаткін [2], О. Мельниченко [3].

Метою даної публікації є аналіз форм і методів державного регулювання у діяльності заповідників Черкаської області та проблемаїх вдосконалення.

Головною особливістю діяльності національних та державних історико–культурних заповідників у XX – на початку XXI століття стало експериментування, яке зумовило трансформацію традиційних форм музейної роботи. Її головним завданням є збереження сутності музейних закладів при значній видозміні форм і методів їх діяльності. Результатом творчого пошуку у музейній сфері є створення нових типів музейних установ–культурних центрів. Характерною особливістю у роботі таких музейних закладів є поява в них, поряд з музейними видами діяльності, "не музейних": організація і проведення концертних програм, шоу, фестивалів, функціонування майстерень, відкриття сувенірних магазинів, кафе, ресторанів тощо. Розвиток вітчизняних музеїв, котрі на сучасному етапі є центрами духовного відродження нації, тісно пов'язаний з інноваційними інформаційно–комунікативними технологіями.

Законом України "Про охорону культурної спадщини" визначено, що державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України та спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини. Відповідно до законодавства, Міністерство культури та, зокрема, Державна служба з питань національної культурної спадщини, є уповноваженим центральним органом

виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

До 2007 року уповноваженим органом охорони культурної спадщини у Черкаській області було лише управління культури облдержадміністрації. У 2007 році було утворено службу охорони культурної спадщини ОДА, що не поліпшило, а ускладнило роботу, оскільки служба вийшла із–під галузевого підпорядкування. Лише у 2011 році ці структури були об'єднані [10]. Розглянемо докладніше діяльність органів виконавчої влади у справі державного регулювання заповідною справою.

Слід зазначити, що вищеназвані організації опікуються виключно охороною та збереженням пам'яток історії, культури, археології та монументального мистецтва. Крім того, до їхнього підпорядкування належать національні та державні історико–культурні заповідники, музейні заклади. Пам'ятки архітектури України відносяться до сфери Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово–комунального господарства України. Усі нормативні акти (розпорядження, дозволи, приписи, постанови) органів охорони культурної спадщини, прийняті у межах їхньої компетенції, є обов'язковими для виконання юридичними і фізичними особами.

Одним із основних завдань державної політики у сфері охорони культурної спадщини є врегулювання нормативно–правової бази, здійснення комплексних заходів щодо обліку об'єктів культурної спадщини, які передбачають їх наукове вивчення, класифікацію і державну реєстрацію та забезпечення фінансування даної галузі.

Ці функції на місцях у сфері забезпечення функціонування пам'яткоохоронної справи у галузях історії, монументального мистецтва й археології та координування діяльністю державних та національних історико–культурних заповідників, музеїв комунальної форми власності, музейних закладів на громадських засадах, краєзнавства покладено на управління культури облдержадміністрації. Проте, незважаючи на велику кількість пам'яток та закладів, державним регулюванням цієї сфери у Черкаській області до 2006 року займався лише один спеціаліст управління.

На початку XXI століття в Україні виникла необхідність утворення окремих структур з управління пам'яткоохоронною справою на місцях. Так, у 2002 році Кабінетом Міністрів України було рекомендовано органам виконавчої влади та місцевого самоврядування утворення відповідних служб на місцях [7]. Проте, гранична чисельність працівників галузі у складі управлінь культури збільшена так і не була.

У 2006 році в області було утворено службу охорони культурної спадщини Черкаської облдержадміністрації у складі 6 осіб, положення про яку затвердили лише у 2007 році [9]. Оскільки служба була відокремлена від управління культури, її діяльність лише ускладнила долю заповідників, які були на балансі управління та фінансувалися за його рахунок.

Завдання служби охорони культурної спадщини нерідко дублювали управлінські. Яскравим прикладом такої практики є загальновідома державна програма "Золота підкова Черкащини". Над її проектом працювали одночасно управління культури облдержадміністрації, і служба охорони культурної спадщини облдержадміністрації [8].

У країнах з командною економічною системою керівна верхівка вимагала від підлеглих беззастережного дотримання інструкцій і вказівок, а не ефективної діяльності. Унаслідок цього службовці орієнтувалися, головним чином, на виконання завдань, а не на досягнення ефективних результатів.Державне регулювання у сфері охорони культурної спадщини повинне чітко довести до відома підлеглих, що визначення пріоритетних завдань і встановлення термінів їх виконання – це ще не кінець роботи: головне – не просто виконати завдання, а виконати його як слід.Керівникам так часто доводиться залагоджувати якісь справи, що набирають неправильного напрямку, або вже пішли не так, як слід, що вони іноді забувають підтримувати повсякденну рутинну діяльність, завдяки якій установа функціонує [1, с. 10]. В ідеалі процес державного регулювання у сфері охорони культурної спадщини має запобігати виникненню проблем, а не реагувати на них. Успіх регіонального органу охорони культурної спадщини значною мірою буде залежати від кадрового потенціалу.

Національні, державні історико–культурні заповідники значною мірою укомплектовані працівниками, які не мають спеціальної освіти і відповідної кваліфікації. Це пояснюється тим, що випускники середніх і вищих навчальних закладів культури змушені змінювати обраний фах унаслідок низької оплати праці в закладах культури. Тому у найближчі роки зусилля мають бути зосереджені на розв'язанні трьох головних і взаємопов'язаних завдань: зміцненні системи підготовки кадрів, здатних працювати в умовах ринкової економіки; зміцненні матеріально–технічної бази вищих навчальних закладів; посиленні матеріального заохочення працівників закладів культури [6, с. 18].

Оскільки справа запровадження моніторингу у регіоні є досить масштабною та об'ємною, органи виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини самостійно не можуть її вирішити. Тому є доцільним створення громадських організацій з охорони культурної спадщини, які можна було б залучити до цієї справи.

Приватні пожертви і спонсорські кошти – мабуть, найбільш болюча проблема для нашої країни. На даний момент в Україні немає законодавчого стимулу для легалізації таких пожертв. Визначальним чинником є відсутність культури жертвувань і невміння шукачів таких пожертв представити зиски цих вчинків для самих жертводавців. У такому випадку альтернативою може виступити партнерство із залученням коштів.

У нашій країні лише команда, здатна до неординарних інтелектуальних ходів і розумових вправ, може зрушити з місця вартісні моніторингові проекти. У ситуації, коли діяльність із фандрейзингу є непосильною для однієї окремої організації, логічним кроком є об'єднання зусиль кількох організацій для створення спільної команди фандрейзингу [11, с. 17–23].

Таким чином, за умови запровадження у регіоні різних форм та методів діяльності громадських організацій і їх співпраця із органами виконавчої влади

та органами охорони культурної спадщини, можливе забезпечення ефективного проведення моніторингу охорони культурної спадщини на регіональному рівні.

Список використаних джерел

1. Дорньє Анн. Основні принципи успішного керівництва установою: Методичні рекомендації / Анн Дорньє. – К. :Українська академія при Президентові України, 1995.–34с.

2. Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры / И.А. Игнаткин. – К. : Вища школа, 1990. – 223 с.

3. Мельниченко О.В. Музейнасправатапам'яткоохоронна робота на Черкащині в другій половиніXX–початкуXXIст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Мельниченко.– Черкаси: Б.в., 2007.–20с.

4. Нестуля О.О. Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917–1991 рр. та актуальні завдання збереження історично–культурної спадщини на сучасному етапі / О.О. Нестуля // Стратегія українського державотворення: філософсько–політологічний та економічний аналіз. Філософія. Економіка. Політика. Освіта: Зб. наук. пр. – Київ–Полтава : "АСМІ".–С.147–160.

5. Пантелейчук І.В. Трансформація музею як соціокультурного інституту (XX– початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.01 / І.В. Пантелейчук. – Київ. нац. ун–т культури і мистец. – К., 2006. – 20 с.

6. Поплавський М. Управління персоналом / Поплавський М., Подкуйко Н. – Київ, 2000. – 94 с.

7. Постанова Кабінету Міністрів від 30.03.2002 № 446 "Про утворення Державної служби охорони культурної спадщини" // Архів УКТ Черкаської ОДА № 02–01.

8. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.05.2006 № 671 "Про затвердження Державної програми "Золота підкова Черкащини" на 2006–2009 роки"//Архів УКТ Черкаської ОДА № 02–01.

9. Розпорядження Черкаської облдержадміністрації від 20.02.2007 № 36 "Про затвердження Положення про службу охорони культурної спадщини облдержадміністрації" // Архів УКТ Черкаської ОДА № 02–02.

10. Розпорядження Черкаської облдержадміністрації від 14.07.2011 № 227 "Про затвердження Положення про управління культури Черкаської обласної державної адміністрації" // Архів УКТ Черкаської ОДА № 02–02.

11. Щербина О. Стратегія залучення коштів для неприбуткових організацій / О.Щербина // Вісник українського мистецького форуму. – Київ, 2003. – Число 2. – 60 с.

References

1. Dorn'e Ann. Osnovni prynzypy uspishnogo kerivnyztva ustanovoju: Metodychni rekomendaziji / Ann Dorn'e. – K. : Ukrajins'ka akademija pry Prezydentovi Ukrajiny, 1995. – 34 s.

2. Ignatkin I.A. Oxrana pamjatnikov istorii i kul'tury / I.A. Ignatkin. – K. : Vyshha shkola, 1990. – 223 s.

3. Mel'nychenko O.V. Muzejna sprava ta pamjatkooxoronna robota na Cherkashhyni v drugij polovyni XX – pochatok XXI st.: Avtoref. dus. … kand. ist. nauk : 07.00.01 / O.V. Mel'nychenko. – Cherkasy : B.v., 2007. – 20 s.

4. Nestulja O.O. Osoblyvosti pamjatkooxoronnogo ruxu v Ukrajini 1917–1991rr. ta aktual'ni zavdannja zberezhennja istorychno–kul'turnoji spadshhyny na suchsnomu etapi / O.O. Nestulja // Strategija ukrajins'kogo derzhavotvorennja: filisofs'ko–politologichnyj ta ekonomichnyj analiz. Filosofija. Ekonomika. Polityka. Osvita: Zb. nauk.pr. – Kyjiv–Poltava : "ASMI". – S. 147–160.

5. Pantelejchuk I.V. Transformazjija muzeju jak sozjiokul'turnogo instytutu (XX – pochatok XXI stolittja) : Avtoref. dus. … kand. ist. nauk : 07.00.01 / I.V. Pantelejchuk. – Kyjiv. nazj. un–t kul'tury i mystezj. – K., 2006. – 20 s.

6. Poplavs'kyj M. Upravlinnja personalom / Poplavs'kyj M., Podkujko N. – Kyjiv, 2000. – 94 s.

7. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrajiny vid 30.03.2002 № 446 "Pro utvorennja Derzhavnoji sluzhbu oxorony kul'turnoji spadshhyny" // Arxiv UKT Cherkas'koji ODA № 02–01.

8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrajiny vid 15.05.2006 № 671 "Pro zatverdzhennja Derzhavnoji programy "Zolota pidkova Cherkashhyny" na 2006–2009 roky" // Arxiv UKT Cherkas'koji ODA № 02–01.

9. Rozporjadzhennja Cherkas'koji oblderzhadministraziji vid 20.02.2007 № 36 "Pro zatverdzhennja Polozhennja pro sluzhbu oxorony kul'turnoji spadshhyny oblderzhadministraziji" // Arxiv UKT Cherkas'koji ODA № 02–02.

10. Rozporjadzhennja Cherkas'koji oblderzhadministraziji vid 14.07.2011 № 227 "Pro zatverdzhennja Polozhennja pro upravlinnja kul'tury Cherkas'koji oblderzhadministraziji" // Arxiv UKT Cherkas'koji ODA № 02–02.

11. Shherbyna O. Strategija zaluchennja koshtiv dlja neprybutkovyx organizazjij / O.Shherbyna // Visnyk ukrajins'kogo mystezj'kogo forumu.–Kyjiv, 2003.–Chyslo 2.–60s.

Fedorova T. N., *the applicant Kyiv national University of culture and arts (Ukraine, Kiev), tanslav@i.ua*

Forms and methods of state regulation in the management of nature reserves Cherkasy region and improving them

The article analyzes the forms and methods of state regulation in the sphere of protection of cultural heritage. Examples of gaps in this area, the mechanisms for their solution.

Keywords: *historical and cultural reserves, government regulation, cultural heritage of Ukraine.*

Федорова Т. Н., *соискатель, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), tanslav@i.ua*

Формы и методы государственного регулирования в деятельности заповедников Черкасской области и их совершенствование

Анализируются методы и формы государственного регулирования в сфере охраны культурного наследия. Приводятся примеры пробелов в данной области, рассматриваются механизмы их решения.

Ключевые слова: *историко–культурные заповедники, государственное регулирование, культурное наследие Украины.*

* * *

УДК 930.1:[281.9:348](477)"18"

Горпинченко І. В.
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри всесвітньої історії,
Київський університет ім. Бориса Грінченка
(Україна, Київ), inna_gorpynchenko@ukr.net

ТЕРИТОРІАЛЬНО–АДМІНІСТРАТИВНА СТРУКТУРА Й ВИЩЕ ЦЕРКОВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ: ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Проаналізовано наукові доробки дореволюційних вчених щодо територіально–адміністративної структури й вищого церковного управління Російською православною церквою в Україні. Характеризуючи зазначені проблеми, дослідники дотримувались альтернативних концепцій – великоцерковної чи україноцентричної. Перша обґрунтовувала закономірність монополії РПЦ на конфесійному просторі України другої половини XIX ст., друга стверджувала неприродність поглинання української церкви російською й обстоювала перспективи інституційного відновлення українського православ'я. В процесі аналізу наукових праць з'ясовано, що дорадянський етап ознаменувався започаткуванням наукових розробок усіх складових адміністративного устрою й управління Російської православної церкви другої половини XIX століття. Серед ключових проблем, розглянутих дослідниками того часу: розвиток нормативно–правової бази організації православної церкви, особливості реалізації управлінських функцій Св. Синодом, обер–прокурором Синоду.

Ключові слова: *історіографія, Російська православна церква, цезаропапізм, Святійший Синод, обер–прокурор Синоду, єпархії, благочинія, парафії, друга половина XIX століття.*

Актуальність проблеми адміністративно–територіального устрою та системи управління православної церкви визначається, головним чином, її безпосереднім зв'язком із питанням про статус цієї церкви. *Концептуальні підходи* до його визначення, починаючи з кінця XIX – початку XX століть, залишалися незмінними. *Дійшовши консенсусу в тому, що на території України у XIX ст. функціонувала лише Російська православна церква, одна частина дослідників вважає це результатом добровільного злиття української та російської церковних інституцій*

в одне загальноросійське ціле (А. Доброклонський, П. Знаменський, П. Малицький, С. Щеголев та ін.).

Інша частина, яку репрезентують переважно українські дослідники (М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська–Василенко, та ін.), сприймає монополію РПЦ в Україні як наслідок силового поглинання нею Української православної церкви. Професор В. Вернадський представив навіть уточнену хронологію цього процесу, стверджуючи, що Україна "перестала існувати як політичний організм із самостійним внутрішнім життям" з початку XIX століття. Кращі набутки національної культури, залишки автономного ладу, у тому числі "своєрідний устрій церковно–релігійного життя … поступилися місцем загальноросійському порядкові" [2, с. 173].

Стрижневою проблемою функціонування Російської православної церкви, у тому числі в межах України, залишався її адміністративно–територіальний поділ. Закономірно, що дослідники приділили йому увагу починаючи з дорадянської епохи. Так, П. Знаменський (1896 р.), С. Рункевич (1901 р.), П. Малицький (1902 р.) відзначають, що структура церкви включала єпархії, як обласні (в сучасному розумінні) адміністративно–територіальні одиниці, благочинія, як районні, та парафіяльні, як низові. Наводячи дані щодо кількості єпархій на різних етапах розвитку синодальної церкви, вони фіксують, зокрема, тенденцію до її зростання. Так, П.Знаменський вказує, що після створення Синоду у 1721 р. діяло 18 єпархій, на початку XIX ст. – 36 та до кінця XIX ст. – 65. Одночасно автори відзначають зростання кількості вікаріатств*. При цьому їх число, як правило, не наводиться. Показово, що повний перелік єпархій зустрічається лише у звітах обер–прокурорів Св. Синоду, адресованих імператорам.

Хронологічно детальніше на чисельності єпархій зупиняється П. Малицький. Виокремлюючи рубіжний, з огляду на подальші реформи, 1860 рік, він зазначає, що тоді в межах імперії функціонувала 51 єпархія [9, с. 116].

С. Рункевич надає зміни в кількості єпархій упродовж XIX ст. відповідно до правлінь російських імператорів. Так, автор відзначає, що за Ніколая I (до 1855 року) було створено 13 нових єпархій, в часи Александра II (до 1881 року) – 6, а їх загальна кількість на кінець XIX століття досягла 65. Такий хронологічний підхід автора, ймовірно, був обґрунтованим, бо за свідченням історика церковного права М. Горчакова відкриття нових єпархій було тісно пов'язане з розвитком державного устрою (кордони єпархій змінювались відповідно до губернських з часів Єкатерини II). Поділ конфесійної території на єпархії здійснювався церквою за погодженням з державною владою. П. Малицький робить при цьому важливе уточнення. Він зазначає, що універсальне правило відповідності кордонів губерній кордонам єпархій порушувалось лише в окремих випадках, коли населення регіону складалося з великої кількості іновірців. Тоді кілька губерній складали одну єпархію. Історик церкви Є. Голубинський вперше підійшов до проблеми осмислення критеріїв, що мали визначати масштаби єпархій. У цьому зв'язку ним була відзначена незіставність єпархій за загальною площею. Окремі з них були визнані настільки значними, що потребували реформування в напрямку їх зменшення, що однозначно сприяло б удосконаленню системи церковного управління [4, с. 205].

Церковні історики А. Доброклонський, П. Знаменський звертали увагу на факт поділу єпархій на три класи ("степені"), який мав місце в допетровську епоху, а потім був відновлений Єкатериною II і проіснував до 1867 року. Статус єпархій нерідко визначався статусом самих губерній, їх роллю в політичній та економічній системі країни, а також історичною традицією, пов'язаною з утвердженням християнства та протистоянням православної церкви іноконфесійним утворенням. Очільникам єпархій перших двох класів присвоювали титул архієпископів, архієреям третього класу – титул єпископів. З часом три єпархії першого класу, включаючи Київську, представляли митрополити [6, с. 105; 8, с. 331]. Після скасування зазначеної системи титули архієреїв були зведені до їх особистих привілеїв безвідносно до статусу єпархій.

Аналіз історіографічного матеріалу засвідчує, що дореволюційні дослідники обмежувались загальною схемою адміністративно–територіального устрою РПЦ, не акцентуючи увагу на таких її проблемах, як критерії єпархіального поділу і раціональна обумовленість масштабів єпархії, етнонаціональний чинник територіально адміністративного устрою церкви, поділ єпархій на благочинія та парафії. Натомість, реальна ситуація засвідчувала, що географічні обриси єпархій нерідко формально визначалися кількістю православних віруючих і населення в цілому. Не випадково, наприклад, далекосхідні єпархії РПЦ в десятки разів перевищували за площею єпархії в Україні.

В умовах незіставності єпархій України і власне Росії (за територією, етнічним складом, традиціями) цілковита уніфікація *церковного управління* була неприйнятною. Його історичний аналіз було розпочато в дорадянську епоху.

У фокусі уваги науковців перебувала проблема, пов'язана з характером функціонування *Святійшого Правлячого Синоду** *як вищого органу управління Російської православної церкви*. До її розробки виявилась причетною ціла плеяда тогочасних дослідників (П. Знаменський, Т. Барсов, С. Рункевич, А. Доброклонський, П. Малицький, А. Папков, В. Розанов та ін.). За визначенням Т. Барсова, Святійший Синод відав духовно–адміністративними справами й був вищою судовою установою Російської церкви [1, с. 2]. Він називав Синод своєрідним "колективним патріархом" РПЦ [1, с. 444]. Таке визначення статусу Синоду поділяв і П. Знаменський. Посилаючись на петровський Духовний Регламент, автор справедливо стверджував, що у сфері тогочасного церковного управління Синод отримав "силу і владу патріаршу чи не більшу за собор" [7, с. 307].

Коло функціональних повноважень Св. Синоду (*законодавчих, адміністративних, судових*), охарактеризував історик церковного права

* Вікарій – (від лат. – заступник, намісник). Помічник архієрея у значних за територією єпархіях.

* Св. Синод було утворено в 1721 році.

М. Горчаков*. Уникаючи критичних зауважень щодо вищого церковного управління, він констатував, що *законодавча влада* належить Синоду як за значенням його в устрої церкви, в якості соборного уряду й вищої установи, так і за уповноваженням від верховної влади держави. Згідно з основами права вселенської церкви, зауважує М. Горчаков, кожна помісна автокефальна церква має владу видавати обов'язкові в межах її відомства правила, що стосуються організації й функціонування церкви. Складені у формі визначень Синоду й оприлюднені синодальними циркулярними указами, ці правила стосувались адміністративно–територіальної структури церкви, вибудови церковної ієрархії та функцій церковних посадових осіб, поширення, утвердження й охорони віровчення, порядку й благоустрою богослужіння і таїнств, роз'яснення, застосування й розвитку канонів вселенської церкви. Крім того, Синод брав безпосередню участь у розробці проектів імперських законів, які регламентували життя держави й суспільства в цілому [5, с. 148–150]. Над Синодом, підкреслював М. Горчаков, "немає іншої вищої влади, крім єдиної самодержавної особи монарха". У цьому сенсі влада Синоду в церкві прирівнювалась автором до влади Сенату в державі [5, с. 146].

Описуючи *адміністративні функції Св. Синоду,* М. Горчаков зазначав, що вони стосувались "завідування усіма закладами православної церкви". Його вищому керівництву підлягали єпархії, духовно–навчальні заклади та церковно–парафіяльні училища. З дозволу Синоду відкривались нові парафії, монастирі, духовно–навчальні заклади, жіночі общини, духовні місії в імперії та за її межами, духовно–просвітницькі товариства і братства. Синоду належало право вибору і представлення монарху кандидатів на посади синодальних обер–секретарів, архієреїв, членів синодальних контор, протопресвітера військового духовенства, призначення на посади в духовні та єпархіальні освітні заклади, а також членів духовних консисторій, секретарів синодальної канцелярії тощо. Він готував подання стосовно церковних нагород духовенства усіх рівнів [5, с. 150–151]. Св. Синод управляв фінансами і майном церкви. За його розписом здійснювалось матеріальне утримання духовенства, у т.ч. пенсійне. Вищому синодальному нагляду підлягав релігійно–моральний стан населення Російської імперії [5, с. 150].

У М. Горчакова знаходимо й найбільш повні узагальнення *судових повноважень Синоду*. Дослідник характеризував його як "єдину судову інстанцію" у випадках звинувачення архієреїв, членів Синоду, синодальних контор і протопресвітерів у порушенні правил і обов'язків церковної служби і в кримінальних злочинах. Крім того, Синод представлений М. Горчаковим "як друга й остання інстанція в усіх судових справах, що переходять до нього з єпархіальних і відповідних їм церковних судів у ревізійному й апеляційному порядку". Вищому синодальному суду підлягало духовенство у справах розірвання шлюбів, позбавлення сану і виключення з числа осіб духовного звання. Йому були також підсудні єретичні "злочини проти віровчення". Автор зазначає, що Синод накладав і покарання на мирян (анафему).

Важливе місце в дорадянських дослідженнях належало й аналізу *інституційної структури Синоду:* Присутствія і синодальних установ. П. Малицький, М. Горчаков, Т. Барсов та інші вказували на те, що *Присутствіє* складали ієрархи, причетні до вирішення всіх синодальних справ. М. Горчаков підкреслював при цьому, що з початку XIX ст. Присутствіє складалось з осіб, які засідали у ньому постійно (звільнені від управління єпархіями чи управляючі ставропігійними монастирями) або тимчасово (архієреї, яких викликали на засідання) [5, с. 147].

Поступово в дослідженнях проступала й тенденція зміни кількісного складу синодального Присутствія. Слідом за П. Знаменським, який писав про 12 членів Синоду за Регламентом початку XVIII ст. [7, с. 320], М. Горчаков зазначав, що за штатом 1819 р. членами Присутствія числилось сім ієрархів єпископського та пресвітерського* ступеня священства. Якщо у XVIII ст. до його складу входили архімандрити, то з початку XIX ст. їх перестали призначати. А з 1885 року до складу Присутствія не входили і протоієреї [5, с. 147]. У цьому зв'язку Т. Барсов зазначав, що наприкінці XIX ст. членами Присутствія були сім осіб: чотири архієреї, обер–священик армії і флоту, духовник імператора та один із протоієреїв [1, с. 406].

Представляючи *синодальні інституції*, М. Горчаков називав до десяти установ, що функціонували наприкінці XIX століття. Серед них: канцелярія Св. Синоду (здійснювала письмове діловодство), канцелярія обер–прокурора Синоду (супроводжувала діяльність обер–прокурора), господарське управління при Синоді, контрольне відділення, духовно–навчальний комітет (завідував духовними навчальними закладами), училищна рада (опікувалась церковно–парафіяльними школами та школами грамоти), а також синодальні контори (спостереження за богослужінням, завідування ставропігійними монастирями, синодальною бібліотекою, типографією тощо) [5, с. 157–158].

За свідченням П. Знаменського, А. Доброклонського, Т. Барсова та С. Рункевича, упродовж XIX ст. Синод поповнився більшістю з названих інституцій [7, с. 330; 6, с. 80; 1, с. 368; 12, с. 639]. Так, у 1836–1839 рр. були запроваджені особлива обер–прокурорська канцелярія, господарське управління та духовно–навчальне управління замість комісії духовних училищ (проіснувало до 1867 р.) [1, с. 368]. У другій половині століття, як пише П. Знаменський, при Синоді з'явилось контрольне відділення (1867 р.), замість духовно–учбового управління – учбовий комітет (1867 р.) та училищна рада (1885 р.) [7, с. 330].

В контексті аналізу системи вищого управління православної церкви в Російській імперії дослідники дорадянської епохи окреслили *й статус обер–прокурора Синоду* (посада була запроваджена ще у 1722 році).

* Михайло Іванович Горчаков (1838–1910) – історик, професор церковного права в Санкт–Петербурзькому університеті, член Державної Ради Росії з 1906 року. Належав до ліберальної академічної групи науковців.

* Пресвітер – від грец. старійшина, священнослужитель.

Як зазначає М. Горчаков, у другій половині XIX ст. обер–прокурор (як світська особа в церкві) прирівнювався за посадою до міністрів, призначався і звільнявся іменними указами Сенату. Але "у справах служби підлягав звітності винятково перед церковною владою" [5, с. 154].

Автор уникає оцінки характеру підпорядкування синодальному Присутствію як цілком формального. Про це свідчать подальші тези його роботи, зокрема, положення про обов'язкову щорічну звітність обер–прокурора імператорові. М. Горчаков справедливо характеризує обер–прокурора як посередника між Синодом, з одного боку, і вищими центральними державними установами – з іншого. Він оголошував Синоду імператорські укази, був членом Ради міністрів і представником Синоду в Державній Раді. В самому Синоді, на його засіданнях, наголошує автор, обер–прокурор займав місце не серед членів Присутствія, а за особливим столом для спостереження за діями і рішеннями Синоду.

Науковцями того часу прослідкована й тенденція поступового підвищення статусу обер–прокурора у другій половині XVIII – XIX ст. – від його повного підпорядкування генерал–прокуророві Сенату й відстороненості від верховної державної влади в першій половині XVIII ст. до цілковитої передачі "відділу справ греко–російського віросповідання" у відання синодального обер–прокурора (1824 р.). Саме на цьому етапі (з 1803 р.) посада обер–прокурора була прирівняна до посади міністра. Всі особисті доповіді членів Синоду імператорові були припинені й відбувались винятково через обер–прокурора [5, с. 153–154]. Крім того, як додає С.Рункевич, статус обер–прокурора зріс після запровадження у 1864 р. посади товариша обер–прокурора Св. Синоду з правами і обов'язками рівними товаришам міністрів [12, с. 639]. Обер–прокурор отримав усі владні важелі для здійснення свого початкового призначення бути в Синоді "оком царевим і стряпчим справ государєвих" [7, с. 307].

Проте, серед дослідників дорадянського періоду не було консенсусу *щодо відповідності вищого церковного управління канонам православної церкви.* Управління церквою без патріарха й через наділеного значними правами обер–прокурора Синоду дали підстави П. Верховському охарактеризувати його як систему державної церковності [3, с. 141]. "Архієреї, ієрархи, Синод – сліпе знаряддя всесильного обер–прокурора", – так характеризував владу Г. Победоносцева невідомий автор у праці "Церковные вопросы в России" (1896) [13, с. 1].

Окремі науковці, зокрема П. Знаменський і В. Розанов, сходились на тому, що питання зловживання владою стало цілком залежати від особи обер–прокурора. Так, П. Знаменський, підмічав, що відомий своїми синодальними реформами граф Н.А. Протасов, почав надмірно втручатися в суто духовні справи, що стосувалися, наприклад, виправлення катехізису чи перекладу слов'янської Біблії. Протидія цій управлінській практиці з боку Філарета Московського і Філарета Київського призвело до їх відставки з посади членів Св. Синоду [7, с. 329].

На думку В. Розанова, найбільш "небезпечним" стало становище духовенства і всієї церкви, коли обер–прокурорську посаду обійняв не тільки широко освічений, але й сильно релігійно налаштований Г. Побєдоносцев – "обер–прокурори стали керівниками церкви", "папами зі шпагою". Обер–прокуратура набула "характеру не стільки світського папства в Церкві…, скільки смотрителя, лікаря біля слабкого хворого" [11, с. 20]. А. Папков у своїй праці, ґрунтуючись на позиції Київського митрополита Арсенія Москвіна, підкреслював "підневільне становище архієреїв", їх вимушену "догідливість і зайву покору світській владі" [10, с. 196].

Підсилення настроїв, спрямованих на реформування вищого церковного управління фіксують, зокрема, у своїх дослідженнях А. Папков і Т. Барсов. У цьому зв'язку вони аналізують, наприклад, тогочасну дискусію між відомим письменником А. Н. Муравйовим та московським митрополитом Філаретом. Предметом дискусії стали пропозиції (записка) А. Муравйова обер–прокурору А.П. Толстому. Обидва автори звертають увагу на загалом спочутливе ставлення Філарета до пропозицій А. Муравйова щодо зменшення кількості світських чинів в синодальному управлінні, обмеження залежності церковних архієреїв від обер–прокурора, скасування правила затвердження рішень Синоду обер–прокурором його рескриптом "исполнить", відновлення права членів Присутствія входити з пропозиціями до Синоду, і, загалом, повернення соборноправних порядків у церковному управлінні [10, с. 192; 1, с. 384].

Таким чином, дослідження проблеми територіально–адміністративної структури й системи вищого церковного управління православної церкви було розпочато науковцями ще в дорадянський період. *Дорадянський етап* ознаменувався започаткуванням наукових розробок усіх складових адміністративного устрою й управління Російської православної церкви другої половини XIX століття. Дослідниками того часу було узагальнено потужний пласт джерел щодо розвитку нормативно–правової бази організації православної церкви, особливостей реалізації управлінських функцій Св. Синодом, єпархіальними церковними установами, сформовано загальне уявлення про механізм її функціонування.

Список використаних джерел

1. Барсов Т.В. Святейший Синод в его прошлом / Т.В. Барсов. – СПб., 1896. – 446 с.

2. Вернадський В. Українське питання і російська громадськість / В.Вернадський // Вітчизна. – К., 1988. – № 6. – С. 172–177.

3. Верховский П.В. Очерки по истории Русской церкви в XVIII и XIX ст. / П.В. Верховский. – Варшава, 1912. – 148 с.

4. Голубинский Е. О реформе в быте русской церкви / Е.Голубинский // Православие: pro et contra. – СПб: РХГИ, 2001. – С. 199–205.

5. Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекций / М.И. Горчаков. – С. –Пб., 1909. – 338 с.

6. Доброклонский А. Руководство по истории Русской церкви (Синодальный период) / А.Доброклонский. – Москва, 1893. – 441 с.

7. Знаменский П.В. История Русской Церкви: Учебное руководство / П.В. Знаменский // Материалы по истории церкви. – М., 1996. – Кн.10. – 474 с.

8. Знаменский П.В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П.В. Знаменский. – Казань, 1873. – 854 с.

9. Малицкий П. Руководство по истории русской церкви. Период патриаршего и синодального управления / П.Малицкий. – СПб. : Изд–е И.Л. Тузова, 1902. – 204 с.

10. Папков А.А. Церковно–общественные вопросы в эпоху царя–освободителя (1855–1870) / А.А. Папков. – СПб., 1902. – 308 с.

11. Розанов В.В. Русская церковь и другие статьи / Собрание сочинений. В темных религиозных лучах / В.В. Розанов. – М. : Республика, 1994. – 476 с.

12. Рункевич С. История Христианской церкви в XIX веке / С.Рункевич. – Петроград, 1901. – Т.2: Православный Восток.

13. Церковные вопросы в России. – Браила: первая типо–литография П.М. Пестемалжи–оглу, 1896. – 252 с.

References

1. Barsov T.V. Sviatieyishyi Synod v eho proshlom / T.V. Barsov. – SPb., 1896. – 446 s.

2. Vernadskyi V. Ukrainske pytannia i rosiiska hromadskist / V.Vernadskyi // Vitchyzna. – K., 1988. – № 6. – S. 172–177.

3. Verkhovskii P.V. Ocherki po istorii Russkoi tserkvi v XVIII i XIX st. / P.V. Verkhovskii. – Varshava, 1912. – 148 s.

4. Holubinskii Ye. O reforme v bytie russkoi tserkvi / Ye.Holubinskii // Pravoslavie: pro et contra. – SPb., 2001. – S. 199–205.

5. Horchakov M.I. Tserkovnoe pravo. Kratkyi kurs lektsyi / M.I. Horchakov. – SPb., 1909. – 338 s.

6. Dobroklonskii A. Rukovodstvo po istorii Russkoi tserkvi (Sinodalnyi period) / A.Dobroklonskii. – Moskva, 1893. – 441 s.

7. Znamenskii P.V. Istoriia Russkoi Tserkvi: uchebnoe rukovodstvo / P.V. Znamenskii // Materialy po istorii tserkvi. – M., 1996. – Kn.10. – 474 s.

8. Znamenskii P.V. Prikhodskoe dukhovenstvo v Rossii so vremeni reformy Petra / P.V. Znamenskii. – Kazan, 1873. – 854 s.

9. Malitskii P. Rukovodstvo po istorii russkoi tserkvi. Period patriarsheho i sinodalnoho upravleniia / P.Malitskii. – SPb.: Izd–e I.L. Tuzova, 1902. – 204 s.

10. Papkov A.A. Tserkovno–obshchestvennye voprosy v epokhu tsaria–osvoboditelia (1855–1870) / A.A. Papkov. – SPb., 1902. – 308 s.

11. Rozanov V.V. Russkaia Tserkov i druhie stati / Sobranie sochinenii. V tiemnykh relihioznykh luchakh / V.V. Rozanov. – M. : Respublika, 1994. – 476 s.

12. Runkevich S. Istoriia Khristianskoi tserkvi v XIX veke / S.Runkevich. – Petrohrad, 1901. – T. 2: Pravoslavnyi Vostok.

13. Tserkovnye voprosy v Rossii. – Braila: pervaia tipo–litografiia P.M. Pestemalzhi–ohlu, 1896. – 252 s.

Horpynchenko I. V., *Candidate of History, senior lecturer of World History department of Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kiev), inna_gorpynchenko@ukr.net*

The territorial–administrative structure and the highest administration of the Orthodox Church in Ukraine of the second half of the XIX century: pre–revolutionary historiography

The author scrutinizes the scientific works of the pre–revolutionary scientists on the problem of the territorial–administrative structure and the highest administration of the Russian Orthodox Church in Ukraine. Characterizing the above–mentioned problems, the researchers stick to two alternative concepts – either that of the great Church or the ukrainocentric one. The first one justified the natural character of the monopoly of the Russian Orthodox Church in the confessional space of Ukraine in the second half of the XIX century. The other concept insisted on the unnatural character of the fact of the absorption of the Ukrainian church by the Russian one and defended the perspective of the institutional reinstatement of the Ukrainian Orthodoxy. As the result of the analysis, the author comes to a conclusion that all the constituents of the administrative state and administration of the Russian Orthodox Church in the second half of the XIX century became the subject of the scientific research yet in the pre–soviet stage. Among the key problems that were studied by the researchers of that time are the following: the development of the legislative base of the organization of the Orthodox Church, the particularities of the implementation of the administrative functions of the Holy Synod, of the prosecutor of the Synod.

Keywords: *historiography, Russian Orthodox Church, Caesaropapism, Holy Synod, prosecutor of the Synod, eparchy, second half of the XIX century.*

Горпинченко И. В., *кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры всемирной истории, Киевский университет им. Бориса Гринченко (Украина, Киев), inna_gorpynchenko@ukr.net*

Территориально–административная структура и высшее церковное управление православной церкви в Украине второй половины XIX века: дореволюционная историография

Проанализированы научные труды дореволюционных ученых, посвященные территориально–административной структуре и высшему церковному управлению Российской православной церковью в Украине. Характеризуя указанные проблемы, исследователи придерживались альтернативных концепций – великоцерковной или украиноцентричной. Первая обосновывала закономерность монополии РПЦ на конфессиональном пространстве Украины второй половины XIX века. Вторая утверждала неестественность поглощения украинской церкви российской и отстаивала перспективы институционального возрождения украинского православия. В процессе анализа научных работ установлено, что дореволюционный этап ознаменовался началом научных разработок всех составляющих административного устройства и управления Российской православной церковью второй половины XIX века. Среди ключевых проблем, рассмотренных исследователями того времени: развитие нормативно–правовой базы организации православной церкви, особенности реализации управленческих функций Св. Синодом, обер–прокурором Синода.

Ключевые слова: *историография, Российская православная церковь, цезаропапизм, Святейший Синод, обер–прокурор Синода, епархии, благочиния, приходы, вторая половина XIX века.*

* * *

УДК 930.2(447)“1941–1944”

Ковальська Л. А.
доцент кафедри історії слов’ян, докторант кафедри історії України, Донецький національний університет (Україна, Донецьк), dreamlife.lesya@gmail.com

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПАРТИЗАНСЬКО–ПІДПІЛЬНОГО РУХУ РОКІВ ВІЙНИ АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Представлена колекція історичних архівних джерел з історії функціонування радянського Руху Опору Харківської області в роки Великої Вітчизняної війни. Метою є простежити проблематику документальної колекції за походженням та метою їх створення, розглянути історичну інформативність джерел, які висвітлюють діяльність партизан та підпільників в роки війни на території області.

Ключові слова: *Велика Вітчизняна війна, партизанський та підпільний рух, Харківська область, архівне джерело, історичне джерело.*

Історичні джерела для дослідження окремих проблем історії Великої Вітчизняної війни доволі різноманітні й мають багато складних і суперечливих моментів. Отримання історичної інформації вимагає особливих методологічних підходів у дослідженні наявних джерел й отриманні історичної інформації та реконструкції подій минулого. В історії Великої Вітчизняної війни виокремлюється партизансько–підпільна боротьба в тилу окупаційних німецьких військ, інформацію про яку зберігають історичні джерела. На державному рівні проблему партизансько–підпільної діяльності в Україні років війни визначили сучасні документи, та підтверджують важливість історичної пам’яті у вихованні суспільства [1–2]. Історичні джерела, що представляють партизансько–підпільний рух в Україні, вивчали історики радянського періоду [3–4], так і сьогодні стають об’єктом роботи істориків [5–7]. Проблема діяльності партизан і підпільників Харківської області поділяється на радянський Рух Опору (джерела до вивчення якого є об’єктом нашого дослідження), стихійний рух (безкорислива допомога місцевого населення) та націоналістичний. Об’єктом нашої уваги виступає джерельний масив з історії радянського партизансько–підпільного руху, що мав місце на території Харківської області.

Поширеним виявом історичної пам’яті є задокументовані джерела, що на папері зберегли свідчення з організації, бойової діяльності й повсякдення партизан та підпільників, їх взаємовідносини з місцевим населенням, інші питання історичного минулого.

Історично–документальні джерела фондів обласних архівів вивчають регіональну історію, а в узагальненому вигляді джерельний масив з історії партизансько–підпільної боротьби Харківщини не представлений. Звідси визначення мети статті як спроба з'ясування, дослідження та формулювання методики виявлення історичної інформативності архівного джерельного масиву та його регіональних особливостей. Відповідно до поставленої мети постають пошукові завдання спрямовані на аналіз джерельної бази з історії повстансько–партизанського руху в Україні, проведення класифікації джерел проблеми, визначення їх наукової цінності та інформаційного потенціалу.

Масив історичних джерел з вивчення діяльності радянського Руху Опору в роки війни можна схематично систематизувати за принципом їх походження на види у межах певних типів. Найбільш представленими є письмові джерела. Тип писемних історичних джерел поділяють на законодавчі матеріали, документи політичних партій та громадських організацій, діловодна документація, окремо документація військових органів, джерела статистики, матеріали особового походження, періодичні видання, публіцистика, агітки, літературні та фольклорні письмові пам'ятки, картографія та науково–технічна документація. Водночас, за зовнішніми ознаками (форма і місце зберігання джерела) письмові документи кожної з цих підгруп можна поділити на опубліковані й неопубліковані.

Питання з історії утворення й діяльності партизанського та підпільного рухів в роки окупації Харківщини висвітлюють джерела представлені в архівному фонді П–2 ДАХО опис 1 і 2 "Харьковский обком Компартии Украины 1943–1948 г." [8]. Багато матеріалів з досліджуваної теми розпорошено у тематичних рубриках інших фондів архіву. Найбільш повно матеріали Руху Опору області представлені у фонді 2 "Документы подполья партизанского движения и антифашистской борьбы на Харьковщине в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.)" опис 31 складають 129 справ [9]. Масив документів цього фонду поділено на три інформаційні блоки–розділи – "Звіти і матеріали до звітів (затверджені)" нараховує 58 справ, "Звіти, не затверджені бюро обкому Компартії України" справи 59–98, "Додатковий (Списки, звіти, довідки післявоєнних років)" справи 99–125. Архівні матеріали згруповано у розділи за типами зібраних документів та ступенем їх достовірності. Формування фонду характеризує те, що крім вказаних років з'являються матеріали більш пізніх років, фонд продовжує поповнюватися новими матеріалами і справами розсекречених фондів, матеріалами зібраними архівістами, істориками та краєзнавцями, спогадами, свідченнями учасників й очевидців тих подій.

Важливими для вивчення умов утворення і діяльності Руху Опору на Харківщині є документи ЦК ВКП(б) і командування вермахту. Радянські публікації висвітлюють досягнення комуністичного і комсомольського підпілля у боротьбі з окупантами, дослідники за кордоном визначають негативне ставлення окупантів, пов'язане із боротьбою з націоналістами. Особливості організації руху опору сформулював історик В.І. Кучер [10]. У своїй монографії він поділив Україну на регіони за ефективністю партизанського руху і визначив, що розгортання Руху Опору на Харківщині було неможливим в умовах зосередження тут великої кількості елітних німецьких військових частин. Цей факт підтверджує представленість історичних джерел та результати такої діяльності.

Про початок організації підпільно–партизанської діяльності свідчить постанова ЦК ВКП(б) "Про організацію боротьби в тилу німецьких військ" від 18 липня 1941 року [11]. В документі представлена інформація про те, що партійні організації випустили з–під своєї уваги питання партизанської та диверсійно–розвідувальної діяльності в тилу ворога. Відмічено те, що "ще не рідкісними є випадки, коли керівники партійних і радянських організацій у районах, яким загрожувало загарбання фашистами, покидають свої посади, відходять у глибокий тил, перетворюються фактично на дезертирів й жалюгідних боягузів. При цьому керівники республіканських і обласних парторганізацій у багатьох випадках не вживають заходів для рішучої боротьби з цими ганебними фактами". Формування радянського партизансько–підпільного протистояння в Харківській області розпочалося в липні–серпні 1941 року. Згідно з директивою 4–й відділ Харківського управління НКВС разом з обкомом ВКП(б) розгорнули досить активну, що підтверджують кількісні показники, діяльність з формування партизанських загонів, диверсійно–розвідувальних груп та підпілля. Співробітники обкому ВКП(б) та управління НКВС провели бесіди з 10 тисячами кандидатів до партизанських загонів і підпілля. Після відсіву ненадійних (не завжди правильного) було утворено 85 партизанських загонів (нараховували 3 062 особи) і 66 диверсійних груп (нараховували 271 особу). На початок окупації було створено обласний обком партії, 37 підпільних райкомів, у тому числі 4 – у Харкові; обком, 26 райкомів комсомолу, з них 3 – у місті. Всі вони пройшли підготовку у спеціальних школах. У зв'язку з бойовою обстановкою, що швидко загострювалася, 15 загонів були передислоковані в інші області України, ближче до фронту. Взаємодіючи з регулярними частинами Червоної Армії, вони не раз відзначалися у боях.

Підпільна боротьба зосереджувалась в основному у місті Харкові. Головним завданням підпільників тут було не дати змоги окупантам налагодити виробництво.

В області діяли партизанські загони (заплановано 72 партизанські загони) – на зв'язок вийшло лише 34. За звітом обкому партії, у лютому 1942 року в області у тилу ворога діяв 21 загін, 24 – на лінії фронту і 19 – опинились у радянському тилу. До кінця жовтня 1941 року та після окупації частини Харківської області створено 94 партизанських загони та 66 диверсійних груп загальною чисельністю 3 581 боєць [12–13]. Дані про кількісний склад створюють своєрідну картину неточностей та недомовок. Вирішити суперечливі факти може точний аналіз діяльності окремих партизанських формувань. На підпільно–партизанську діяльність вплинула ситуація, що склалася восени 1941 року у

прифронтовій зоні, коли територія дев'яти районів області частково не була окупована до літа 1942 року.

Окрім названого фонду присвяченого партизансько–підпільному рухові на Харківщині, серед документального масиву ДАХО цікавими є матеріали інших фондів, що зберігають колекції документів з різної тематики та аспектів життя області окупаційного періоду. Зокрема, фонд П–193 опис 1 "Коллекция документов о формировании партизанских отрядов в Харьковской области (июль 1941 – май 1942 гг.)", архівні справи якого систематизовано за адміністративно–територіальною ознакою і нараховує 101 справу [14]. Спочатку представлено справи про формування партизанських загонів в місті Харкові, далі матеріали про подібні процеси в районах області в алфавітному порядку. В межах району справи структуровані за номерами партизанських загонів, а де їх нема, то за алфавітом прізвища командирів партизанських загонів.

Цікавим в інформаційному плані до висвітлення питань партизансько–підпільного руху області є масив документів фонду П–2 опис 122 "Документальные материалы об участниках партизанского движения, антифашистского подполья и других форм борьбы против немецко–фашистских оккупантов в период Великой отечественной войны 1941–1945 гг. по Харьковской области…" [15]. Ці матеріали винесені в окремий фонд як додатково виявлені в післявоєнні роки. Тут представлені списки учасників партизанського руху, партійного комсомольського підпілля та інших форм боротьби проти німецько–фашистської окупації в містах і районах області, відомості про громадян, що брали активну участь в партизанському русі, додаткові списки учасників антифашистського підпілля і партизанського руху по Харківській області, матеріали про затвердження поіменно учасників антифашистської боротьби в період війни для встановлення відповідного статусу цих учасників підпільно–партизанської боротьби.

В окремий фонд зібрано матеріали післяокупаційного періоду, що характеризують наслідки війни та окупації для області, містять згадки про організацію та діяльність антиокупаційних формувань на території області. Фонд П 2 опис 14 "Харьковский областной комитет КП(б)У. Харьковская областная комиссия содействия Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко–фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ущерба" зберігає матеріали роботи комісії, яка працювала в Харківській області з вересня 1943 року по січень 1947 року, і нараховує 134 справи [16]. Матеріали цього фонду представлені звітною документацією і обстеженням об'єктів області, визначення ступеню руйнації промислових та житлових будівель, збитків завданих народногосподарському комплексові, виснаження людських та матеріальних ресурсів області за роки війни [17, арк. 4–5; 18, арк. 37]. Акцент у таких матеріалах робився на руйнівну діяльність окупаційної влади, не враховувалися наслідки проведення евакуації майна і людей, відступ радянської армії з української території, наслідки перебування довгий час лінії фронту на території області.

Матеріали названих вище фондів не є спеціалізованими зібраннями документів з історії партизансько–підпільного руху, що зумовлює їх додатковий характер. Такі історичні джерела в рамках визначеної теми допомагають відтворити реальну історичну картину з точки зору місцевого населення, особливості діяльності окупаційних владних структур, через призму таких особливих документів як географічні карти, посвідки, довідки, біографії, характеристики, повідомлення у пресі, листівок, спогадів очевидців, наказів, розпоряджень, оголошень окупаційної влади. Зворушливу та суб'єктивну інформацію несуть в собі спогади як історичне джерело. Інформація з такого джерела дає можливість проникнути в події минулого і проілюструвати офіційну документацію. Так, наприклад, письмова робота учениці середньої школи Олексіївського району Харківської області О.Мироненко "Что я пережила во время немецкой оккупации" (населений пункт не вказано) березень–квітень 1944 року [19, арк. 51–52]. Подібні матеріали сформовано в окрему збірку спогадів очевидців дітей різних районів Харківської області за роки окупації [20].

Архівні документи представлені у фондах дають можливість доповнити об'єктивну картину подій на території області, висвітлити процеси формування підрозділів народного ополчення. Зокрема винищувальних батальйонів, мобілізація населення на будівництво оборонних споруджень, проведення політичної агітації серед населення окупованих районів. Наслідком інформування населення часто ставали стихійні заходи з організації допомоги фронту та військовим. А пізніше це вже стало звичною справою під керівництвом місцевих органів влади. Наприклад, "Постанова бюро Харківського обкому КП(б)У "Про організацію збору серед населення теплих речей та білизни для Червоної Армії" (з протоколу засідання бюро Харківського обкому КП(б)У від 6 вересня 1941 року № 194, п.1) [21, арк. 47]. Такі документи відображають факти протистояння населення області "новому порядку" та підтверджують діяльність партизанських загонів, підпільних і комсомольських організацій, груп і окремих представників Руху Опору.

На території Харківської області та міста Харкова, як уже зазначалося, найбільш поширеним явищем спротиву були стихійний опір окупаційній владі, підпільна диверсійна та інформаційна діяльність, практика молодіжних комсомольських формувань, організація місцевого населення на відсіч ворогу на всіх рівнях. Про створення молодіжних організацій різного напрямку роботи свідчить документ "Постанова бюро Харківського обкому КП(б)У про створення комсомольських загонів винищувачів танків (витяг із протоколу засідання бюро Харківського обкому КП(б)У від 4 серпня 1941 року № 184) [22, арк. 39]. Документально засвідчена в архівних матеріалах діяльність народного ополчення міста Харкова, результати якого заслуховували на засіданні бюро Харківського міського комітету КП(б)У. Документ підготовлено завідувачем військовим відділом Харківського міського комітету КП(б)У Ф.К. Сировим у

формі довідки "Про роботу корпусу народного ополчення по м. Харкову" (додаток до п.5 протоколу засідання бюро Харківського міського комітету КП(б)У від 29 серпня 1941 року № 131) [23, арк. 59].

Документальний масив джерел ДАХО можна систематизувати за походженням, формою, авторством та інформативністю. Так, найбільш представленою за походженням є група документів діяльності комуністичної партії, місцевих органів влади та НКВД, для вирішення важливих поточних справ у регіоні. До них відносяться також доповідні записки, довідкові дані, інформація, переписка з ЦК, підсумкові відомості, доповіді керівництва або комісій, витяги з протоколів засідань комітетів, бюро міськкомів і райкомів партії та ВЛКСМ, постанови, звіти. Прикладами документів цієї групи є документи фонду П–2: доповідні записки обкому партії й органів НКВД про утворення партизанських загонів та підпільних груп до ЦК КП(б)У з інформативними додатками (списки з даними про учасників партизансько–підпільного руху) [24]. Також, інформативними є доповідні записки та звіти про діяльність та ефективність підпільного руху на території області.

Важливу інформацію надають матеріали діловодної документації партизанських загонів та підпільних груп. Цей тип документів представлений у фондах ДАХО та відображає діяльність партизанських загонів, підпільних молодіжних організацій, партизанських й підпільних груп і окремих представників Руху Опору [25]. Документи свідчать про злочини нацистів в районах області, містять спогади населення, працівників партійних і комсомольських органів про підпільно–партизанський рух.

Цікаву інформацію представляють справи партизан і підпільників Харківщини, які не були затверджені обкомом, але проводили значну підпільно–підривну роботу проти окупаційної влади в області. Так, у справи 59–98 фонду 2 опис 31 зібрано матеріали діяльності місцевих підпільних партизанських груп області в період окупації. Зокрема, йдеться про саботаж населення, персональні дії окремих людей не затверджених обкомом для особливих завдань, про одноосібні патріотичні виступи та дії не санкціоновані обкомом партії. Документи різноманітного характеру, як звіти про діяльність груп, персональні звіти командирів, різноманітна переписка, короткі відомості, копії розпоряджень і схем, копії характеристик партизан, копії довідок для надання пенсії сім'ям партизан, листи сімей партизан, відомості про надання матеріальної допомоги сім'ям партизан [26].

В окрему групу за ступенем інформації можна винести списки партизан та підпільників, підготовлені органами влади різного рівня. Їх можна поділити на підгрупи: списки партизан і підпільників затверджених обкомом партії й органами НКВД та списки учасників підпільного руху представлені для нагород державними відзнаками й медалями "Партизану Вітчизняної війни" (Ф. 2, оп. 31, спр. 51, 53). Матеріали вторинного представлення до нагород партизан Харківської області та списки нагородження посмертно зберігає справа 52 цього фонду.

Додаткову репрезентативну інформацію до письмових історичних джерел представляють фотографії та різноманітні ілюстрації, які дають змогу відтворити реальну картину діяльності та життя партизан та підпілля, дають підтвердження їх активної роботи в окупаційний період (Ф. 2, оп. 31, спр. 15). Така колекція ілюстративного матеріалу зібрана в одну справу для написання звіту про діяльність партизан та підпільників в Харківській області.

Діючи у надзвичайно складних умовах окупаційного режиму, радянські підпільники і партизани протидіяли військовим та економічним заходам гітлерівців, завдавали їм відчутних втрат, чим об'єктивно сприяли перемогам на фронтах армії. Важко переоцінити вплив партизанів та підпільників на морально–політичний стан населення окупованих земель. Пропагандистські акції в тилу ворога зміцнювали віру людей у перемогу, дозволяли пережити особисте горе в зв'язку з утратою близьких та рідних, підтримували патріотичні почуття і сприяли залученню до антинімецької боротьби великої кількості людей. Усі ці аспекти життя суспільства в період окупації яскраво представлені в письмових архівних джерелах. В документах засвідчена діяльність як партійних партизансько–підпільних організацій, так і добровільних груп та об'єднань, що формувалися в процесі військових дій та окупації території України.

Підводячи підсумок аналізу інформативності наявних історичних джерел та систематизації документів фондів архіву Харківської області з проблем формування та діяльності партизанських загонів та підпільних груп у роки окупації області, необхідно відзначити різноманітність видів документації та їх повну історичну репрезентативність. Джерела представлені у фондах можна класифікувати за типами зібраних документів діяльності партизансько–підпільних формувань, підпільних обкому, райкомів, міськкомів партії. Характерною рисою матеріалів архівних фондів є наявність широкої документальної бази, що репрезентує активну участь місцевого населення в антиокупаційній боротьбі, розгортання партизансько–підпільного руху області. Документи дають можливість ґрунтовної історичної реконструкції як бойової й підривної діяльності окремих загонів, так і формування цілісної картини регіонального руху Опору в роки Великої Вітчизняної війни.

Документальна складова джерельної бази має найбільше наукове значення для дослідження повстансько–партизанського руху в Україні. Документи командування та матеріали окремих повстанських формувань, що збереглися в архівах, містять найбільше відомостей про перебіг повстансько–підпільного рухів. Незважаючи на радянську ідеологізацію створення джерельної бази, наявний документальний матеріал, доповнений спогадами сучасників, дає змогу реконструювати події минулого. Історичні джерела дають змогу сформулювати головні фактори, що визначали характер руху Опору Харківської області, якими стали патріотизм і воля народу та сукупність реальних умов для цього: природно–кліматичних, матеріальних, організаційних.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України "Про День партизанської слави" від 30 жовтня 2001 р. № 1020 // Офіційний веб–сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua /laws/show/1020/2001.

2. Закон України "Про увічнення Перемоги у Великій

Вітчизняній війні 1941–1945 років" від 20 квітня 2000 р. № 1684 // Офіційний веб–сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1684–14.

3. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944: В 2–х кн. Кн.2: Партизанская война / Ю.В. Бабко, Д.Ф. Григорович, И.Я. Жученко и др. – К. : Наукова думка, 1985. – 431 с.

4. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. В 6–ти т. – Т.3: 1942–й год. – М. : ВШ КГБ СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1986. – 1022 с.

5. Друга світова війна в історичній пам'яті України: За матеріалами Українського інституту національної пам'яті / упорядн. : Л.Герасименко, Р.Пилявець. – К. – Ніжин : Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. – 247 с.

6. Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними / Центральний держ. архів громадських об'єднань України / В.А. Смолій (голов. ред.), В.С. Лозицький (авт.–упоряд.). – К. : Парламентське видавництво, 2001. – 320 с.

7. Чайковський А. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К. : Україна, 1994. – 225 с.

8. Харьковский обком Компартии Украины 1943–1948 г. – Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. П–2.

9. Документы подполья партизанского движения и антифашистской борьбы на Харьковщине в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.). – ДАХО. – Ф. 2. – Оп. 31. – 129 справ.

10. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). – К. : Наукова думка, 1974. – 144 с.

11. Об организации борьбы в тылу немецких войск: Постановление ЦК ВКП(б). 18 июля 1941 года // Известия ЦК КПСС. – 1990 – № 7.

12. Бондарєв Є.О., Романов С.Г. Боротьба з німецько–нацистською окупацією України в період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Вісн. Харк. ун–ту. 1996. – № 387: Історія України. – Вип.1. – С. 241.

13. Бутенко В.І., Зіновкін В.Я., Пальчик В.Г., Касьянова О.О. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни. – Х.: РВП "Оригінал", 1992.

14. Коллекция документов о формировании партизанских отрядов в Харьковской области (июль 1941 – май 1942 гг.). – ДАХО. – Ф. П–193. – Оп. 1.

15. Документальные материалы об участниках партизанского движения, антифашистского подполья и других форм борьбы против немецко–фашистских оккупантов в период Великой отечественной войны 1941–1945 гг. по Харьковской области… – ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 122.

16. Харьковский областной комитет КП(б)У. Харьковская областная комиссия содействия Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко–фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ущерба. – ДАХО. – Ф. П 2. – Оп. 14.

17. Акт комісії з розслідувань злодіянь німецько–фашистських загарбників у с. Старий Салтів Старосалтівського району Харківської області. Після 9 серпня 1943 року. – ДАХО. – Ф. Р–4713. – Оп. 1. – Спр. 22.

18 Відомості про матеріальні збитки, заподіяні німецько–фашистськими окупантами комунальному господарству Харківської області. 4 січня 1944 року. – ДАХО. – Ф. Р–3858. – Оп. 3. – Спр. 11.

19. Письмова робота учениці середньої школи Олексіївського району Харківської області О.Мироненко "Что я пережила во время немецкой оккупации" (населений пункт не вказано) березень–квітень 1944 року. – ДАХО. – Ф. Р–3746. – Оп. 1. – Спр. 101.

20. Війна очима дітей: Зб. архів. документів / Держархів Харківської обл. – Х.: ФОП Тарасенко, 2013. – 220 с.

21. Постанова бюро Харківського обкому КП(б)У "Про організацію збору серед населення теплих речей та білизни для Червоної Армії" (з протоколу засідання бюро Харківського обкому КП(б)У від 6 вересня 1941 року № 194, п.1). – ДАХО. – Ф. П–59. – Оп. 1. – Спр. 75.

22. "Постанова бюро Харківського обкому КП(б)У про створення комсомольських загонів винищувачів танків (витяг із протоколу засідання бюро Харківського обкому КП(б)У від 4 серпня 1941 року № 84). – ДАХО. – Ф. П–59. – Оп. 1. – Спр. 75.

23. "Про роботу корпусу народного ополчення по м. Харкову" 28 серпня 1941 року (додаток до п.5 протоколу засідання бюро Харківського міського комітету КП(б)У від 29 серпня 1941 року № 131). – ДАХО. – Ф. П–69. – Оп. 1. – Спр. 411.

24. Материалы (списки, справки, докладные записки, заявления) о создании и действии партизанских отрядов (18.08.1941 – 01.06.1942). – ДАХО. – Ф. П 2. – Оп. 1. – Спр. 1410. – 68 арк.

25. Отчет о работе подпольных партийных организаций в г. Харькове в период Великой Отечественной войны (октябрь 1941 – август 1943 гг.). 10.07 1943–30.05 1946 г/формирования. – ДАХО. – Ф. 2. – Оп. 31. – Спр. 5.

26. Документы подполья партизанского движения и антифашистской борьбы на Харьковщине в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.). – ДАХО. – Ф. 2. – Оп. 31. – Спр. 59–98.

References

1. Ukaz Prezydenta Ukrai'ny "Pro Den' partyzans'koi' slavy" vid 30 zhovtnja 2001 r. № 1020 // Oficijnyj veb–sajt Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: http://zakon1.rada.gov.ua/laws /show/1020/2001.

2. Zakon Ukrai'ny "Pro uvichnennja Peremogy u Velykij Vitchyznjanij vijni 1941–1945 rokiv" vid 20 kvitnja 2000 r. № 1684 // Oficijnyj veb–sajt Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1684–14.

3. Narodnaja vojna v tylu fashistskih okkupantov na Ukraine 1941–1944: V 2–h kn. Kn.2: Partizanskaja vojna / Ju.V. Babko, D.F. Grigorovich, I.Ja. Zhuchenko i dr. – K. : Naukova dumka, 1985. – 431 s.

4. Sovetskie organy gosudarstvennoj bezopasnosti v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov i materialov. V 6–ti t. – T. 3: 1942–j god. – M. : VSh KGB SSSR im. F.Je. Dzerzhinskogo, 1986. – 1022 s.

5. Druga svitova vijna v istorychnij pam'jati Ukrai'ny: Za materialamy Ukrai'ns'kogo instytutu nacional'noi' pam'jati / Uporjadn.: L.Gerasymenko, R.Pyljavec'. – K. – Nizhyn: Vyd. PP Lysenko M.M., 2010. – 247 s.

6. Ukrai'na partyzans'ka 1941–1945. Partyzans'ki formuvannja ta organy kerivnyctva nymy / Central'nyj derzh. arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny / V.A. Smolij (golov. red.), V.S. Lozyc'kyj (avt.–uporjad.). – K. : Parlaments'ke vydavnyctvo, 2001. – 320 s.

7. Chajkovs'kyj A. Nevidoma vijna (Partyzans'kyj ruh v Ukrai'ni 1941–1944 rr. movoju dokumentiv, ochyma istoryka). – K. : Ukrai'na, 1994. – 225 s.

8. Har'kovskij obkom Kompartii Ukrainy 1943–1948 g. – Derzhavnyj arhiv Harkivs'koi' oblasti (dali – DAHO). – F. P–2.

9. Dokumenty podpol'ja partizanskogo dvizhenija i antifashistskoj bor'by na Har'kovshhine v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1943 gg.). – DAHO. – F. 2. – Op. 31. – 129 sprav.

10. Kucher V.I. Partyzans'ki krai' i zony na Ukrai'ni v roky Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny (1941–1944). – K. : Naukova dumka, 1974. – 144 s.

11. Ob organizacii bor'by v tylu nemeckih vojsk: Postanovlenie CK VKP(b). 18 ijulja 1941 goda // Izvestija CK KPSS. – 1990 – № 7.

12. Bondarjev Je.O., Romanov S.G. Borot'ba z nimec'ko–nacysts'koju okupacijeju Ukrai'ny v period Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny (1941–1945 rr.) // Visn. Hark. un–tu. 1996. – № 387: Istorija Ukrai'ny. – Vyp.1. – S. 241.

13. Butenko V.I., Zinovkin V.Ja., Pal'chyk V.G., Kas'janova O.O. Harkivshhyna v roky Velykoi' Vitchyznjanoi' vijny. – H.: RVP "Oryginal", 1992.

14. Kollekcija dokumentov o formirovanii partizanskih otrjadov v Har'kovskoj oblasti (ijul' 1941 – maj 1942 gg.). – DAHO. – F. P–193. – Op. 1.

15. Dokumental'nye materialy ob uchastnikah partizanskogo dvizhenija, antifashistskogo podpol'ja i drugih form bor'by protiv nemecko–fashistskih okkupantov v period Velikoj otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. po Har'kovskoj oblasti… – DAHO. – F. P–2. – Op. 122.

16. Har'kovskij oblastnoj komitet KP(b)U. Har'kovskaja oblastnaja komissija sodejstvija Chrezvychajnoj Gosudarstvennoj Komissii po ustanovleniju i rassledovaniju zlodejanij nemecko–fashistskih zahvatchikov i ih soobshhnikov i prichinennogo ushherba. – DAHO. – F. P 2. – Op. 14.

17. Akt komisii' z rozsliduvan' zlodijan' nimec'ko–fashysts'kyh zagarbnykiv u s. Staryj Saltiv Starosaltivs'kogo rajonu Harkivs'koi' oblasti. Pislja 9 serpnja 1943 roku. – DAHO. – F. R–4713. – Op. 1. – Spr. 22.

18 Vidomosti pro material'ni zbytky, zapodijani nimec'ko–fashysts'kymy okupantamy komunal'nomu gospodarstvu Harkivs'koi' oblasti. 4 sichnja 1944 roku. – DAHO. – F. R–3858. – Op. 3. – Spr. 11.

19. Pys'mova robota uchenyci seredn'oi' shkoly Oleksii'vs'kogo rajonu Harkivs'koi' oblasti O.Myronenko "Chto ja perezhila vo vremja nemeckoj okkupacii" (naselenyj punkt ne vkazano) berezen'–kviten' 1944 roku. – DAHO. – F. R–3746. – Op. 1. – Spr. 101.

20. Vijna ochyma ditej: Zb. arhiv. dokumentiv / Derzharhiv Harkivs'koi' obl. – X.: FOP Tarasenko, 2013. – 220 s.

21. Postanova bjuro Harkivs'kogo obkomu KP(b)U "Pro organizaciju zboru sered naselennja teplyh rechej ta bilyzny dlja Chervonoi' Armii'" (z protokolu zasidannja bjuro Harkivs'kogo obkomu KP(b)U vid 6 veresnja 1941 roku № 194, p.1). – DAHO. – F. P–59. – Op. 1. – Spr. 75.

22. "Postanova bjuro Harkivs'kogo obkomu KP(b)U pro stvorennja komsomol's'kyh zagoniv vynyshhuvachiv tankiv (vytjag iz protokolu zasidannja bjuro Harkivs'kogo obkomu KP(b)U vid 4 serpnja 1941 roku № 84). – DAHO. – F. P–59. – Op. 1. – Spr. 75.

23. "Pro robotu korpusu narodnogo opolchennja po m. Harkovu" 28 serpnja 1941 roku (dodatok do p.5 protokolu zasidannja bjuro Harkivs'kogo mis'kogo komitetu KP(b)U vid 29 serpnja 1941 roku № 131). – DAHO. – F. P–69. – Op. 1. – Spr. 411.

24. Materialy (spiski, spravki, dokladnye zapiski, zajavlenija) o sozdanii i dejstvii partizanskih otrjadov (18.08.1941 – 01.06.1942). – DAHO. – F. P 2. – Op. 1. – Spr. 1410. – 68 ark.

25. Otchet o rabote podpol'nyh partijnyh organizacij v g. Har'kove v period Velikoj Otechestvennoj vojny (oktjabr' 1941 – avgust 1943 gg.). 10.07 1943–30.05 1946 g/formirovanija. – DAHO. – F. 2. – Op. 31. – Spr. 5.

26. Dokumenty podpol'ja partizanskogo dvizhenija i antifashistskoj bor'by na Har'kovshhine v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1943 gg.). – DAHO. – F. 2. – Op. 31. – Spr. 59–98.

Kovalskaya L. A., *Associate Professor of History of the Slavs, doctoral student in the history of Ukraine, Donetsk National University (Ukraine, Donetsk), dreamlife.lesya@gmail.com*

Historical sources on the history of the partisan–underground movement years of war in the archives of the Kharkiv region

Presents a collection of historical archival sources Kharkiv region the history of the soviet Resistance Movement during the war. Traced the issues of documentary collection on the origin and purpose of their creation. Considered historical informative sources covering the activity of the partisans and underground members during the war on territory of the region.

Keywords: *Great Patriotic war, the partisan and underground movement, Kharkiv region, archival source, a historical source.*

Ковальская Л. А., *доцент кафедры истории славян, докторант кафедры истории Украины, Донецкий национальный университет (Украина, Донецк), dreamlife.lesya@gmail.com*

Исторические источники по истории партизанско–подпольного движения в годы войны архива Харьковской области

Представлена коллекция исторических архивных источников из истории функционирования советского Движения Сопротивления Харьковской области в годы войны. Целью является исследование проблематики документальной коллекции по происхождению и целях их создания, рассмотрение исторической информативности источников, которые освещают деятельность партизан и подпольщиков в годы войны на территории области.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, партизанское и подпольное движение, Харьковская область, архивный источник, исторический источник.*

* * *

УДК 930.1(470)+94(477)"20/21"

Маслак В. І.
кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, Кременчуцький національний університет ім. М. Остроградського (Україна, Кременчук), v.i.maslak.63@yandex.ua

СВІТОГЛЯД ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ ПОЧАТКУ XVIII СТ. З ПЕРСПЕКТИВИ СУЧАСНИХ ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Досліджуються особливості інтерпретацій сучасними польськими дослідниками світоглядних імперативів та історичних уявлень козацької старшини Гетьманщини. Проаналізовано образ української еліти у новітній польській історіографії. Шляхом співставлення доробку сучасних істориків з попередньою польською історіографічною традицією з'ясовано, що останнім часом цей образ зазнав суттєвих змін під впливом появи ґрунтовної монографії К. Лоссон, присвяченої аналізу козацьких літописів початку XVIII ст. (літопис Самійла Величка та "літопис Григорія Грабянки), Конституції Пилипа Орлика, а також маніфесту й "Виводу прав України". Встановлено, що об'єктом дослідницьких зацікавлень стали уявлення козацької старшини про природу Гетьманщини, походження "козацького народу", територію Гетьманщини, організацію суспільства та влади, проблема українського історичного міфу. Концептуальні побудови польської дослідниці вписано в сучасний історіографічний контекст.

Ключові слова: *польська історіографія, Гетьманщина, козацька старшина, літописи, уявлення, світогляд.*

Метою статті є дослідження образу еліти Гетьманщини XVIII ст. у сучасній польській історіографії, що важливо для розуміння підходів польських істориків до прочитання ранньомодерної української історії.

До останнього часу в польськими істориками практично не досліджувався світогляд еліти Гетьманщини XVIII ст. Це суттєво збіднювало образ ранньомодерної української державності в польській історіографії, сформований під знаком концепції про остаточне перетворення українського світу на об'єкт. Післямазепинська доба взагалі не викликала спеціального інтересу й представлена лише як складова загальника з історії України В. Сєрчика [4, с. 146–159]. Тональність визначає констатація курсу Петербурга на ліквідацію автономії Гетьманщини, що вписувалося в загальну модернізацію та уніфікацію імперії, а також неухильне вигасання української державності. Квінтесенцією образу є наступна теза автора: "Автономія Задніпров'я полягала тепер назагал у збереженні певних традиційних звичаїв, які, зрештою, більшою мірою були культивовані нижчими верствами населення, убогими козаками та селянами, ніж старшиною з оточення гетьмана" [4, с. 147]. Такий образ провокує однобічне й надміру спрощене, зрештою, викривлене уявлення про ступінь вмонтування Гетьманщини в імперські структури.

Лише недавно з'явилася концептуальна праця, яка плідно розглядає світоглядні імперативи козацької еліти в зауважені часи. Монографія К. Лоссон, присвячена літописам початку XVIII ст. та Конституції Пилипа Орлика, а також маніфесту й "Виводу прав України", стала очевидним дисонансом з образом, представленим В. Сєрчиком. Візія дослідниці формувалася з урахуванням напрацювань української історіографії, зокрема В. Горобця, З. Когута, С. Плохія, В. Степанкова, О. Струкевича, Н. Яковенко. Хоча, з іншого боку, К. Лоссон не відрефлексувала низку дуже цінних для обговорюваної проблеми спостережень українських істориків. Зокрема, попри обґрунтування А. Бовгирею [1, с. 76–96] неможливості написання Григорієм Грабянкою літопису, дослідниця традиційно вважає Грабянку автором літопису, не висловившись з приводу аргументів згаданого українського історика [3, с. 8–9]. Так само невідкоментовано прочитання сучасними дослідниками специфіки Переяславської ради 1654 р., хоча ставлення до останньої С. Величка, П. Орлика та автора "літопису Грабянки" є відправним пунктом для формування уявлень авторки про світогляд і політичні концепції козацької старшини.

Зміст інтерпретацій К. Лоссон створює зовсім іншу проекцію післямазепинської Гетьманщини, ніж щойно

представлена візія В. Сєрчика, наголошуючи на рефлексії старшини над проблемами, які становлять підмурівок інтелектуального обґрунтування самодостатності та політичної незалежності. Розлого показано, що справа дійшла до формування цілісного історичного міфу, покликаного обґрунтувати окремішність українського світу від усіх сусідів, появу Гетьманщини, право козаків посідати верхній щабель у суспільній ієрархії, природу їхніх привілеїв і вольності, легітимність курсу на визволення з–під "московського ярма". Крім того, Конституція 1710 р. віддзеркалює погляди старшини та запорожців на устроєву модель Гетьманщини.

В основі пропонованого образу ціннісних орієнтацій та системи уявлень еліти Гетьманщини початку XVIII ст. лежить заперечення тези про затухання у свідомості старшини державної ідеї: "Безсумнівно, ідеї писарів доводять живучість державної ідеї, бажання діяти як народ у суверенній державі, найяскравішим підтвердженням чого є преамбула до конституції руки Пилипа Орлика" [3, с. 212]. Гетьман Пилип Орлик відкрито пропагував ідею від'єднання Гетьманщини від Московії та "впровадив до свідомості європейської ідею незалежної України, потрібної для усталення рівноваги на континенті як бар'єра, що блокує імперську політику Москви" [3, с. 31]. Натомість С. Величко та автор "літопису Г. Грабянки" в умовах зверхності Московії вибрали іншу тактику. Головна мета їхніх творів полягала в тому, щоб обґрунтувати необхідність та збереження самодостатності Гетьманщини та показати відмінність українського світу від російського. Слідом за С. Плохієм [2, с. 289–292] заперечуючи інтерпретацію поглядів літописців як "проросійських", дослідниця дійшла типологічно схожого висновку, що для обох найважливіше було "з одного боку продовження доби суверенності Гетьманщини, а з іншого – показ козацької держави як цілковито та неодмінно лояльного партнера Москви, який на відміну від неї не порушив умов договору" [3, с. 75].

За показною лояльністю літописців ховалося справжнє ставлення як до Московії, так і до ідеї державності Гетьманщини. Деконструкція дослідниці поглядів С. Величка та автор "літопису Грабянки" подає обох осіб як противників зверхності московського царя. Такий однозначний погляд висловлюється в історіографії вперше. В основу аргументації покладено тезу, що Переяславська рада 1654 р. представлена літописцями як "трагічне непорозуміння", яке сталося через небажання Варшави визнати Гетьманщину. Крім того, ними гостро критикується політика Москви в Україні та створено позитивний образ І. Мазепи. Щоб уникнути питання про стратегії І. Мазепи в 1708 р., С. Величко не доводить свій літопис до осені 1708 р. Зрештою, обидва літописці відрізняють себе від московитів, а Україну від Московії [3, с. 73–78]. Квінтесенцією візії дослідниці, формуючи підмурівок образу свідомості козацької старшини, є наступна теза: "Позірна проросійськість, в котрій українські історики часто звинувачують Грабянку і Величка, не витримує аналізу. Літописці з огляду на тогочасну цензуру, просто не мали можливості відверто висунути, як це зробив гетьман на еміграції, постулат суверенності. Дійсно, твердження обох авторів, що вибір російської орієнтації – це єдино можливе рішення, не дорівнює твердженню, що це добрий вибір" [3, с. 213].

Важливе місце в концепції К. Лоссон належить тезі про те, що і для П. Орлика, і для С. Величка, і для автора "літопису Грабянки" "виникнення козацької держави є фактом" [3, с. 62]. І переймаються вони обґрунтуванням її легітимності: "Автори за допомогою вправного історичного аргументування докладають всіх зусиль, щоб підтвердити правомірність Гетьманщини з точки зору міжнародного права і тим самим не втратити шанс на незалежне державне існування в майбутньому" [3, с. 213]. Ключовим рубежем нова українська еліта вважала Березневі статті 1654 р., які трактувалися як акт визнання держави, легітимності еліти з комплектом прав і привілеїв. Саме до Березневих статей старшина апелювала у змаганнях за збереження самодостатності Гетьманщини під інтеграційним котком Російської імперії. Так що "навіть самі емігранти (мазепинці… – В. М.), прагнучи остаточної незалежності Гетьманату, не критикували гетьмана за піддання України під опіку царя, лише атакували виключно Москву за недотримання умови, вважаючи Переяслав "позитивним" актом, а Хмельницького – героєм" [3, с. 72]. Український історичний міф, який постав на цьому ґрунті відповідав тогочасним канонам. У ньому було представлено концепції давнього походження українського світу, політичного народу, його прав і вольностей, а також законності появи Гетьманщини. Рубіконом в українській еліті вважали Зборівську угоду. Як писав П. Орлик, "Що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо на те, що від 1649 р. до наших днів її визнала вся Європа і навіть сам цісар" [3, с. 52].

Концептуалізація щойно зазначених проблем авторства К. Лоссон, здебільшого перегукується з підходами, які окреслилася в середовищі українських істориків. Однак є й важливі відмінності. Констатуючи той факт, що П. Орлик, С. Величко та автор "літопису Грабянки" виводили українців від войовничих хозарів чи вписували у сарматський міф, дослідниця оминула одне з центральних завдань авторів – розвести по різних кутках українців та московитів, однак наголосила на тому, що сарматизм С. Величка підкреслював спільність походження козаків і поляків [3, с. 59]. Водночас було поставлено питання, яке досі не було продискутоване "чи козацька старшина, яка відігравала в Гетьманаті роль, зарезервовану в Речі Посполитій для шляхти, розуміла народ в такому самому обмеженому одно становому значенні" [3, с. 51]. Прагнучи відповісти на нього, дослідниця зробила влучне спостереження, що П. Орлик з далекосяжними ідеологічними наслідками писав про "козацького князя" часів Київської Русі. З іншого боку, полемізуючи з С. Плохієм, який постулював становий підхід еліти Гетьманщини до поняття "народ", дійшла висновку, що поняття "народ" мало амбівалентну семантику, вживаючись як у вузькому, так і в широкому сенсі. При цьому "Ані Грабянка, ані Величко в жодному місці у своїх працях виразно не виводять селянську верству з поняття народ". Однак П. Орлик все таки обстоював становий – козацький – характер "народу" [3, с. 52]. Поява ж поняття "козако–руський народ", яка нав'язувала до позастановості та культивування цієї

традиції в православній моделі "руського народу" першої половини XVII ст. мала ідеологічну функцію мобілізувати суспільство навколо козаків для відстоювання самодостатності Гетьманщини [3, с. 54].

Важливим елементом концептуалізації стало пояснення співвідношення етнічного та політичного у свідомості старшини. Підходи К. Лоссон тут посутньо розбігаються з поглядами, представленими в сучасній українській історіографії та в модернізаційній хвилі російської (передовсім праці Т. Таїровою–Яковлєвої) подеколи виглядають суперечливо. Дослідниця виступає проти вкладання в голови старшини мислення етнічними категоріями при окресленні ідеальної території Гетьманщини, що є нині консенсусом для українських істориків. Крім того, всупереч відомим джерелам заперечується теза про усвідомлення елітою Гетьманщини зв'язку цієї держави з державністю княжих часів. Дослідниця обмежує територіальні претензії старшини початку XVIII ст., які відбилися в працях С. Величка та автора "літопису Грабянки" виключно Лівобережною та Правобережною Гетьманщиною на тій підставі, що автори не згадують про вимоги гетьманів другої половини XVII ст. [3, с. 57–58]. Конструюючи територію "козацько–руського народу", козаки нібито не мислили категоріями підвести під булаву всі терени, які були заселені українцями. З Волинню, Поділлям, Галичиною козаків поєднувала лише "руська православна традиція… Культурні зв'язки не були для козаків вартістю настільки цінною, щоб прагнути до поєднання доль у спільному державному організмі" [3, с. 58]. Водночас відмовляючи еліті Гетьманщині в мисленнях етнічними категоріями щодо українського світу, дослідниця при цьому наділяє її такою властивістю щодо московитів та поляків: "Канцеляристи не заперечують своєї етнічної єдності з Москвою, але на перший план висувають єдність сарматських етнічних коренів поляків і козаків" [3, с. 59]. Очевидної напруги між цими двома своїми узагальненнями авторка не бачить.

Насамкінець ще одним кроком в представленні уявлень еліти Гетьманщини про свою державу стало акцентування уваги на тому, що гетьман П. Орлик підводив під легітимацію теоретичні розробки західноєвропейських юристів: природне право народів [3, с. 71–72]. Наголошення на цьому факторі – чи не вперше так виразно в історіографії – дозволило підсилити образ вписаності Гетьманщини та козацької старшини в європейський контекст.

Загалом з появою монографії К. Лоссон історіографічні уявлення про світоглядні імперативи козацької старшини початку XVIII ст. суттєво збагатилися. Образ Гетьманщини в польській історіографії був позбавлений важливої прогалини, яка не дозволяла адекватно оцінити інтелектуальні зусилля старшини. Формуються передумови для перегляду надмірно спрямленої концепції, яка педалювала на втраті Гетьманщиною самодостатності під московським уніфікаційним тиском.

Список використаних джерел

1. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів. – Київ, 2010.

2. Плохій С.М. Гадяч 1658: творення міту // Гадяцька унія 1658 року / ред. В.Брехуненко, П.Сохань та ін. – Київ, 2008. – С. 276–312.

3. Losson K. Komu miia wolnoњc Ojczyzny. Њwiadomoњж i aspiracje polityczne kancelistyw kozackich (1670–1720). – Warszawa, 2013.

4. Serczyk W.A. Historia Ukrainy. – Wrociaw, 2001.

References

1. Bovhyria A. Kozats'ke istoriopysannia v rukopysnii tradycii 18 stolittia. Spysky ta redaktsii tvoriv. – Kyiv, 2010.

2. Plokhy S. Hadiach 1658: tvorennia mitu // Hadiats'ka uniia 1658 roku / red. V.Brekhunenko, G.Sohan' ta in. – Kyiv, 2008. – S. 276–312.

3. Losson K. Komu miia wolnoњc Ojczyzny. Њwiadomoњж i aspiracje polityczne kancelistyw kozackich (1670–1720). – Warszawa, 2013.

4. Serczyk W.A. Historia Ukrainy. – Wrociaw, 2001.

Maslak V. I., *doctor (candidate of sciences), docent, head of the department of Ukrainian studies, V. Ostrohrsdskyi Kremenchuk national university (Ukraine, Kremenchuk), v.i.maslak.63@yandex.ua*

The Hetmanate elite's world outlook at the beginning of the 18th century under the perspective of the contemporary Polish historians

The article investigates the interpretation by contemporary Polish historians the world outlook of the Cossack leadership and his historical notions. The image of the elite of Hetmanate in the Polish historiography is examined. As it was studied out under the comparison between the approaches of the contemporary scholars and the historiographical tradition this image was changed in the view of the emergence of the high–quality work prepared by Katarzyna Losson. Her book researches the Cossack chronicles of the beginning of the 18th century (Samovydets' chronicle, "Hrabianka chronicle"), Pylyp Orlyk's Constitution, Manifest and "Origins of Ukrainian rights". The attention focuses on the following issues: the genesis of the Hetmanate, the origin of the "Cossack nation", the Cossack leadership notions about Ukrainian history, territory of the Hetmanate, and the power system, the historical Ukrainian myth of the Cossack upper stratum. The concept of the Polish historians is considered through the prism of the contemporary historical context.

Keywords: *Polish historiography, Cossack leadership, notions, chronicles, Hetmanate, world outlook.*

Маслак В. И., *кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой украиноведения, Кременчугский национальный университет им. В. Остроградского (Украина, Кременчуг), v.i.maslak.63@yandex.ua*

Мировоззрение элиты Гетманщины начала XVIII века с перспективы современных польских исследователей

Исследуются особенности интерпретации современными польскими исследователями мировоззренческих императивов и исторических представлений казацкой старшины Гетманщины. Проанализирован образ элиты Гетманщины в польской историографии. Путем сопоставления подходов современных исследователей с предыдущей польской историографической традицией установлено, что этот образ существенно эволюционировал под влиянием качественной монографии К.Лоссон, посвященной анализу казацких летописей начала XVIII века (Самийла Величка и "летописи Григория Грабянки"), Конституции Филипа Орлика, его манифеста и "Вывода прав Украины". Показано, что исследовательский интерес концентрировался вокруг таких проблем, как: представление казацкой старшины о происхождении и исторических корнях Гетманщины, происхождении "казацкого народа", территория Гетманщины, организация общества и власти, украинский исторический миф. Концептуальные построения польской исследовательницы вписаны в современный историографический контекст.

Ключевые слова: *польская историография, Гетманщина, казацкая старшина, представления, мировоззрение.*

* * *

УДК 94(477)"1941/1945"

Мельнічук Н. В.
аспірантка кафедри історії та культури України,
ДВНЗ "Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"
(Україна, Переяслав–Хмельницький),
linochka.n@mail.ru

"ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ" В НІМЕЦЬКІЙ ОКУПАЦІЙНІЙ ПРОПАГАНДІ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА": СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Аналізується сучасна вітчизняна література з проблем висвітлення гітлерівської окупаційної пропаганди в "єврейському питанні" на теренах Райхскомісаріату "Україна".

Ключові слова: *окупаційний режим, Райхскомісаріат "Україна", репресії, євреї, Голокост, пропаганди, місцева преса.*

Антиєврейська складова у формі антисемітизму расистського зразка займала досить велике, якщо не сказати, системоутворююче місце в структурі нацистської пропаганди як у самому Третьому Райху, так і на окупованих Німеччиною територіях. Але якщо зарубіжні дослідники розпочали вивчати цю проблему практично в перших повоєнних дослідженнях, то радянські вчені не мали доступу навіть до оригінальних джерел, у першу чергу до окупаційної легальної україномовної преси, через яку в найбільшому розмірі й проводилася антиєврейська пропаганда. Причини цього криються не лише в небажанні радянського керівництва вивчати як історію гітлерівської окупаційної доби, так події Голокосту, а й у тому, що на шпальтах окупаційної періодики містилися матеріали, які викривали не лише сталінський режим у реальних злочинах, вчинених проти українського та інших народів України протягом 20–30–х рр. XX ст., а й зачіпали ідеологію та практику не лише російського більшовизму, а й європейського марксизму.

Потрібно визнати, що достатньо велика кількість матеріалу, розміщеного на шпальтах окупаційної періодики, була дійсно правдивою. Це й колективізація сільського господарства з таким її атрибутом, як розкуркулення українського селянства, страхітливий голодомор 1932–1933 рр., який вістрям своїм спрямовувався на селянство, масові розстріли бранців та жертв політичних репресій. І, власне, як не парадоксально це звучить, але саме в період гітлерівської окупації українське суспільство через легальну періодику було офіційно ознайомлене зі злочинами комуністичної влади. Щоправда, відповідальність за дії радянського режиму в інтерпретації гітлерівських пропагандистів перекладалася на євреїв як його опору соціально–політичну. А якщо згадати, що немало радянських функціонерів, представників репресивно–каральних органів та безпосередніх виконавців акцій геноциду українців були євреями за національною приналежністю, то цілком очевидно, про вплив німецької окупаційної пропаганди говорити зайве. Мабуть, саме тому антиєврейський та антибільшовицький виклик, здійснений німецькими пропагандистами так і не був "почутий" радянськими істориками й ідеологічними працівниками ще в період Другої світової війни й не застосовувався в контрпропаганді, а самі матеріали були переведені на секретний режим зберігання й доступу до них дослідники не мали до самого краху комуністичної системи.

Вивчення цих аспектів окупаційної дійсності розпочалося наприкінці 80–х – на початку 90–х рр. XX ст. Відбувався цей процес одночасно з переосмисленням подій Другої світової війни та гітлерівської окупації України та процесом горбачовської "перебудови". Чи не одними з перших до цього процесу долучилися журналісти, а сам жанр набув характеру публіцистики. Але, завдячуючи цьому, суспільство та громадськість ознайомлювалися з шокуючими фактами, а сама кількість суворо "татуйованих" тем поступово зменшувалась.

Одним із перших проблему нацистської пропаганди підняв В.Коваль. Учений називає гітлерівську пропаганду машиною духовного насильства та терору, котра працювала через пресу, радіо, кіно, театр, літературу та всі види образотворчого мистецтва. В.Коваль доводив, що цілеспрямовано проціджена інформація поєднана з прямою дезінформацією створювали в масовій свідомості бажані нацизму стереотипи, які закривали собою реальну дійсність. Основними тезами, які застосовувалися в нацистській пропаганді, стали: переважання німців над іншими народами, євреї – головний ворог німців, ненависть до ворогів, всесвітня таємна єврейська змова проти Німеччини. Усі ці ідеї об'єднувалися пропагандою антисемітизму [1, с. 519–520].

Інший провідний учений України – М. Коваль – також на початку 90–х рр. XX ст. досить коротко зупинився на особливостях застосування гітлерівської пропаганди в окупованій Україні. Із цього приводу він писав, що на населення окупованої України працювало 190 газет загальним тиражем 1 млн. примірників, 16 радіостанцій, кіномережа, різного роду виставки, спеціальний пропагандистський батальйон, через які й здійснювалася пропаганда "юдо–більшовизму" [2, с. 165].

Серед сучасної палітри досліджень особливостей агітаційно–пропагандистської діяльності окупаційної адміністрації РКУ слід назвати праці, автори яких визначають інший, більш широкий предмет дослідження, а тому торкаються "єврейської проблеми" дотично й контекстуально, і тих дослідників, які вивчають різні аспекти заходів, що покладалися в основу політики Голокосту, і детальніше зупиняються на антиєврейській гітлерівській пропаганді, виділяючи її складові концепти та конкретне змістове наповнення.

Окремі елементи гітлерівської пропаганди в Україні конкретизовані в монографії Валерія Шайкана "Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр.". Автор праці визначає складові цього процесу: дискредитація радянської влади, викриття її злочинного й антиукраїнського характеру, нібито загрозливе для світової цивілізації засилля в ній євреїв, меншовартість українства, зверхність арійської раси й "визвольний" характер війни з боку Третього Райху. Учений доводить, що провідною проблематикою окупаційної періодики, притаманною всім регіонам, які увійшли до РКУ, стала тема боротьби з "жидо–більшовизмом". В. Шайкан встановлює, що метою цих публікацій було збурення українства проти євреїв, розпалювання національної ворожнечі і створення сприятливого підґрунтя для проведення політики геноциду єврейського населення України [3. с. 170, 171].

Ставлення населення окупованих областей Південної України до антисемітської пропаганди нацистів розглядається в монографії М. Шитюк та Н. Сугацької. Автори праці, розглядаючи діяльність редакційних колективів окупаційної періодики, фактично ставлять знак рівності між їх роботою й участю в здійсненні актів знищення чи переслідування євреїв. Основною метою антисемітських матеріалів автори праці вважають прагнення окупантів через негативну оцінку євреїв підтримувати юдофобські

настрої серед українського населення й тим самим виправдати антисемітську політику [4, с. 117, 118].

Розглянувши зміст окремих регіональних видань, зокрема газету "Вінницькі вісті", яка виходила в окупованому місті, О. Салата зауважує, що преса насамперед виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології сприяти тому, щоб населення окупованих територій перейнялося антисемітськими та антибільшовицькими поглядами. Тому значне місце в періодичній пресі відводилося саме єврейському питанню, а єврейство ототожнювалося з більшовизмом і радянською владою [5, с. 23–34].

О. Салата, провівши аналіз радянської та сучасної вітчизняної історіографії з проблеми інформаційного протистояння між СРСР та Німеччиною, доводить, що складна політична, воєнна, соціальна, психологічна ситуація, яка виникла ще напередодні, а потім і в роки Другої світової війни, сприяла формуванню німецького інформаційного простору та швидкому поширенню нацистської пропаганди серед населення окупованих областей України. Із початком німецької окупації та під впливом масованої інформаційної атаки на свідомість населення України місцеві жителі проявляли різне ставлення до окупаційної адміністрації: Одна, незначна частина населення йшла на співпрацю з гітлерівцями з ідейних причин та вірою в зміни на краще, інша – зайняла очікувану позицію, третя частина, розуміючи справжні плани нацистів, намагалася чинити опір, підтримуючи партизанів і радянських підпільників, і певна частина населення ставала учасниками різних напрямків українського самостійницького руху. Такі категорії населення сформувалися під впливом німецької інформаційної політики, пропагандистської діяльності, яка чинила морально–психологічний тиск на цивільне населення, вселяла почуття зневіри, розгубленості, приреченості та жаху [6, с. 66, 67].

Форми, методи та засоби агітаційно–пропагандистського впливу на українське суспільство, які проводилися німецькою окупаційною владою РКУ, розглядає в кандидатській дисертації та публікаціях М. Михайлюк [7].

Ф. Левітас розглядає антисемітську складову в пропаганді гітлерівських окупантів. Проаналізувавши, як називає дослідник, "колаборантські видання", відомий дослідник історії Голокосту визначає типові прозаїчні матеріали, які друкувалися в тогочасній пресі, та репрезентує їх зміст. Дослідник підрахував, що в 700 номерах "Нового українського слова" (м. Київ) було опубліковано 576 публікацій [8, с. 22, 23].

Для В. Орлянського використання гітлерівськими окупантами антиєврейської пропаганди підпорядковувалося принципу антагоністичного національного протиставлення. Даючи відповідь на запитання – чому окупанти наважалися на його використання, дослідник зазначає, що вона лежить у схожості природи обох режимів – сталінського й гітлерівського [9, с. 64].

Антирадянські та антиєврейські аспекти німецької пропаганди на Полтавщині розглядає Т. Лимар. Дослідниця вважає, що окупаційна преса виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології: домогтися, щоб якомога більше населення окупованих територій пройнялося антисемітськими та антирадянськими поглядами, причому головним технологічним прийомом для досягнення цієї мети було ототожнення єврейства з марксизмом, більшовизмом, радянським ладом та її репресивною системою [10, с. 83].

Певні напрацювання у висвітленні особливостей німецької пропагандистської системи, яка функціонувала на теренах окупованої України, належать О. Гончаренку. Дослідник доводить, що в основі змісту німецької пропаганди знаходились ідеї антисемітизму. Саме на його основі здійснювалося формування колаборації місцевого населення, його нейтралізації та утримання від участі в русі опору [11, с. 63].

О. Тяглий, аналізуючи особливості нацистської пропаганди на окупованій території України, виділяє п'ять основних блоків, у межах яких проводилася антисемітська обробка місцевого населення. Претензії, які висувалися євреям, на думку М. Тяглого, можна звести до таких параметрів, як: політичні, расові, релігійні, культурні та соціально–економічні. Відповідно до цього євреї панували в політичному житті СРСР, займали партійні та державні посади, а тому політичний режим в СРСР є "жидо–більшовицьким" [12, с. 6, 7].

Загалом на сьогодні проблемами антисемітської пропаганди, котра проводилася на шпальтах окупаційної періодики, займається досить широке коло дослідників: Г. Абакунова, М. Гон, М. Михайлюк, В. Писцьо, Р. Радчик, К. Курилишин, Р. Михальчук, Ф. Рябчикова, Д. Титаренко, І. Щупак. Ці автори, аналізуючи окупаційну пресу, виділяють різні варіанти реалізації антисемітської пропаганди, визначають найбільш типові публікації в місцевій пресі.

Необґрунтовані висновки щодо конкретного впливу й результатів нацистської антисемітської пропаганди на місцеве населення Миколаївщини містяться в публікації А. Погорєлова. Із його слів, головний напрямок антисемітської пропаганди полягав у поширенні через засоби масової інформації тези про "жидо–комунізм". Без сумніву, це так. А от твердження А. Погорєлова про те, що така пропаганда впливала на частину мешканців Миколаївщини, та ще й те, що антиєврейські настрої серед населення окупаційна влада провокувала досить легко, на наш погляд, не обґрунтовуються жодними фактами, а зв'язок між пропагандою й реальними діями суб'єктів, на які вона спрямовувалася, ще потрібно доводити [13, с. 154].

Помітною подією, яка підвела певні підсумки напрацювань вітчизняних дослідників у проблемі гітлерівської окупаційної пропаганди в контексті Голокосту, стала конференція "Пропаганда та "єврейське питання" в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941–1944", яку провів Український Центр вивчення історії Голокосту 21–22 лютого 2006 р. А. Подольський, який був одним з організаторів конференції, зазначає, що найголовніші питання, які поставили перед собою дослідники, – це, безумовно, питання глибоко концептуальні: наскільки антисемітська пропаганда зі сторінок преси впливала на ставлення до євреїв, політики нацистського геноциду щодо них, чи великою була довіра з боку місцевого неєврейського населення до цих видань, а також чи була ця антиєврейська пропаганда в ЗМІ окупаційного

періоду метою або інструментом Голокосту на теренах України [14, с. 8, 10].

Регіональні аспекти німецької пропаганди засобами місцевої періодики Вінниччини розглядає Ф. Винокурова. Дослідниця, проаналізувавши зміст 803 примірників періодичних видань, які виходили на території Вінниччини або надсилалися сюди з нацистських пропагандистських центрів, зазначає, що політика всіх редакційних колективів була схожа між собою – вона відображала ідеологію антикомунізму, нацизму, українського націоналізму та антисемітизму. Головним технологічним прийомом для того, щоб місцеве населення перейняло антисемітські та антикомуністичні погляди, було ототожнення єврейства з марксизмом, більшовизмом, радянською владою та її репресивною системою [15, с. 105].

Образ євреїв на шпальтах газети "Волинь" – одного з непересічних і провідних тогочасних видань – розглядає М. Гон. Дослідник зазначає, що образ євреїв, продукованих на шпальтах "Волині", мав деперсоніфікований характер, що стало результатом цілеспрямованої інформаційної політики, тенденційного підбору матеріалів та їх інтерпретації. Вороже ставлення редакційного колективу "Волині" до євреїв було наслідком українсько–єврейських протиріч попередніх десятиріч – такий висновок робить дослідник [16, с. 114, 119].

Отже, аналіз публікацій сучасних дослідників із проблем нацистської окупаційної пропаганди, яка проводилася на теренах підконтрольних цивільній адміністрації РКУ, засвідчує той факт, що ця тематика стала досить популярною в історіографії. Водночас більшість дослідників акцентують свою увагу на таких нацистських концептах, як ототожнення євреїв із більшовизмом, радянською політичною системою, їх загрозу самому існуванню світової цивілізації тощо. Але поза полем зору вчених усе ще продовжує перебувати така проблема, як вплив нацистської антисемітської пропаганди на свідомість місцевого населення та їх реальну участь у реалізації нацистської політики Голокосту.

Список використаних джерел

1. Коваль В.С. "Барбаросса": истоки и история величайшего преступления империализма / АН УССР. Ин–т истории. – Киев: Наук. Думка, 1989. – 624 с.

2. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М.В.Коваль. – К. : Вид. дім "Альтернативи", 1999. – 336 с.

3. Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. / В.Шайкан. – Кривий Ріг: КП "Криворізька друкарня", 2010. – 436 с.

4. Шитюк М.М., Сугацька Н.В. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько–румунської окупації (1941–1944 рр.) / М.М. Шитюк, Н.В.Сугацька. – М., 2008. – 154 с.

5. Салата О. Періодичний друк Вінниччини в умовах німецько–фашистської окупації (на прикладі газети "Вінницькі вісті") / О.Салата // Історія (збірка наукових праць): Збірник праць. – Київ, 2009. – С. 123–132.

6. Салата О. Проблема інформаційного протистояння СРСР та Німеччини в радянській історіографії / О.Салата // Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць. –К. : Інститут історії НАН України. – 2014. – Вип.24. – С. 51–72.

7. Михайлюк Марина Володимирівна. Агітаційно–пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний педагогічний ун–т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 287 арк. – Бібліогр.: арк. 197–223.

8. Левітас Ф. Нацистська пропаганда в роки Другої світової війни / Ф.Левітас // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3–ї Всеукраїнської наукової конференції. – К. : "Зовнішторгвидав України", 2008. – С. 22–24.

9. Орлянський В. Єврейська тематика в соціальній політиці німецької окупаційної адміністрації / В.Орлянський // Матеріали міжнародної науково–практичної конференції "Євреї в Україні: історія і сучасність": Збірник наукових праць. – Житомир : Вид–во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – С. 62–65.

10. Лимар Т. Антирадянська та антиєврейська пропаганда в окупаційній пресі на Полтавщині в 1941 році / Т.Лимар // 1941–й рік на Полтавщині: людський вимір трагедії та героїзму: Збірник статей за матеріалами міжнародної наукової конференції (28 вересня 2011 року). – Полтава: ПОУППО, 2011. – С. 80–88.

11. Гончаренко О. Голокост на території Київщини: до питання про антисемітську основу ідеологічної обробки населення // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав–Хмельницький, 2004. – Вип.15. – С. 173–178.

12. Тяглый М.И. К вопросу о нацистской антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники // Голокост і сучасність. – 2002. – № 4. – С. 6–14.

13. Погорєлов А. Деякі заходи окупаційної влади з виявлення єврейського населення Миколаївщини та антисемітської пропаганди в 1941–1942 рр. / А.Погорєлов // Матеріали Міжнародної науково–практичної конференції "Історична пам'ять про війну та Голокост". – Дніпропетровськ: Центр "Ткума", 2013. – С. 147–154.

14. Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії / Подольський А. // Наукові записки / Збірник. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – 160 с. / Серія "Політологія і етнологія". – Вип.31. – С. 7–14.

15. Винокурова Ф. "Єврейське питання" в окупаційних періодичних виданнях на території Вінницької області / Ф.Винокурова // Наукові записки: Збірник. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип.31. – С. 102–112.

16. Гон М. Деперсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах газети "Волинь" (1941–1943) / М.Гон // Наукові записки: Збірник. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип.31. – С. 113–121.

References

1. Koval V.S. "Barbarossa": ystoky y ystoryia velychaisheho prestuplenyia ymperyalyzma / AN USSR. Yn–t ystoryy. – Kyev: Nauk. Dumka, 1989. – 624 s.

2. Koval M.V. Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianii viinakh (1939–1945) / M.V.Koval. – K. : Vyd. dim "Alternatyvy", 1999. – 336 s.

3. Shaikan V. Ideolohichna borotba v Ukraini periodu Druhoi svitovoi viiny 1939–1945 rr. / V.Shaikan. – Kryvyi Rih: "Kryvorizka drukarnia", 2010. – 436 s.

4. Shytiuk M.M., Suhatska N.V. Henotsyd proty yevreiv Pivdennoi Ukrainy v roky nimetsko–rumunskoi okupatsii (1941–1944 rr.) / M.M. Shytiuk, N.V.Suhatska. – M., 2008. – 154 s.

5. Salata O. Periodychnyi druk Vinnychchyny v umovakh nimetsko–fashystskoi okupatsii (na prykladi hazety "Vinnytski visti") / O.Salata // Istoriia (zbirka naukovykh prats): Zbirnyk prats. – Kyiv, 2009. – S. 123–132.

6. Salata O. Problema informatsiinoho protystoiannia SRSR ta Nimechchyny v radianskii istoriohrafii / O.Salata // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. Zbirnyk naukovykh prats. – K. : Instytut istorii NAN Ukrainy. – 2014. – Vyp.24. – S. 51–72.

7. Mykhailiuk Maryna Volodymyrivna. Ahitatsiino–propahandystska diialnist orhaniv nimetskoi okupatsiinoi vlady sered naselennia Ukrainy (1941–1944 rr.): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Natsionalnyi pedahohichnyi un–t im. M.P.Drahomanova. – K., 2006. – 287 ark. – Bibliohr.: ark. 197–223.

8. Levitas F. Natsystska propahanda v roky Druhoi svitovoi viiny / F.Levitas // Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Tezy dopovidei 3–i Vseukrainskoi naukovoi konferentsii. – K. : "Zovnishtorhvydav Ukrainy", 2008. – S. 22–24.

9. Orlianskyi V. Yevreiska tematyka v sotsialnii politytsi nimetskoi okupatsiinoi administratsii / V.Orlianskyi // Materialy mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii "Ievrei v Ukraini: istoriia i suchasnist": Zbirnyk naukovykh prats. – Zhytomyr: Vyd–vo ZhDU im. I.Franka, 2009. – S. 62–65.

10. Lymar T. Antyradianska ta antyievreiska propahanda v

okupatsiinii presi na Poltavshchyni v 1941 rotsi / T.Lymar // 1941–i rik na Poltavshchyni: liudskyi vymir trahedii ta heroizmu: Zbirnyk statei za materialamy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (28 veresnia 2011 roku). – Poltava: POUPPO, 2011. – S. 80–88.

11. Honcharenko O. Holokost na terytorii Kyivshchyny: do pytannia pro antysemitsku osnovu ideolohichnoi obrobky naselennia // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei. – Pereiaslav–Khmelnytskyi, 2004. – Vyp.15. – S. 173–178.

12. Tjaglyj M.I. K voprosu o nacistskoj antisemitskoj propagande na okkupirovannyh territorijah SSSR: novye istochniki // Holokost i suchasnist. – 2002. – № 4. – S. 6–14.

13. Pohorielov A. Deiaki zakhody okupatsiinoi vlady z vyiavlennia yevreiskoho naselennia Mykolaivshchyny ta antysemitskoi propahandy v 1941–1942 rr. / A.Pohorielov // Materialy Mizhnarodnoi naukovo–praktychnoi konferentsii "Istorychna pamiat pro viinu ta Holokost". – Dnipropetrovsk: Tsentr "Tkuma", 2013. – S. 147–154.

14. Podolskyi A. Doslidzhennia problem antysemitskoi propahandy v presi chasiv natsystskoi okupatsii v suchasnii ukrainskii istoriohrafii / Podolskyi A. // Naukovi zapysky / Zbirnyk. – K. : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 2006. – 160 s. / Seriia "Politolohiia i etnolohiia". – Vyp.31. – S. 7–14.

15. Vynokurova F. "Ievreiske pytannia" v okupatsiinykh periodychnykh vydanniakh na terytorii Vinnytskoi oblasti / F.Vynokurova // Naukovi zapysky: Zbirnyk. – K. : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2006. – Vyp.31. – S. 102–112.

16. Hon M. Depersonifikatsiia zhertv: obraz yevreiv na shpaltakh hazety "Volyn" (1941–1943) / M.Hon // Naukovi zapysky: Zbirnyk. – K. : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2006. – Vyp.31. – S. 113–121.

Melnizuk N. V., *applicants of the department of History and Culture of Ukraine State University "Pereyaslav–Khmelnitsky State Pedagogical University named Hryhoriy Skovoroda" (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnizkii), linochka.n@mail.ru*

"Jewish question" in the German of occupation's propaganda in the territory Reichskommissariat"Ukraine": modern national historiography

The authors analyze the current domestic literature the problems of illumination Nazi occupation propaganda in the "Jewish question" in the territory Reichskommissariat"Ukraine".

Keywords: *occupational regime, Reichskommissariat "Ukraine", repression, Jews, Holocaust, propaganda, localpress.*

Мельничук Н. В., *аспирантка кафедры истории и культуры Украины, ГВУЗ "Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды" (Украина, Переяслав–Хмельницкий), linochka.n@mail.ru*

"Еврейский вопрос" в немецкой оккупационной пропаганде на территории Рейхскомиссариата "Украина": современная отечественная историография

Анализируется отечественная историческая литература по проблемам освещения гитлеровской оккупационной пропагандой в "еврейском вопросе" на территории Рейхскомиссариата "Украина".

Ключевые слова: *оккупационный режим, Рейхскомиссариат "Украина", репрессии, евреи, Холокост, пропаганда, местная пресса.*

* * *

УДК 9.94

Павловський Є. А.
аспірант, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), pavlovski.evgen@gmail.com

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проаналізовано наукові праці вітчизняних та зарубіжних дослідників які присвячені історіографії голодомору 1932–1933 рр. та виявлення теоретико–методологічних підходів до вивчення проблеми голодомору. Також в статті прослідковано поступовий етап розвитку та становлення української історіографії голодомору в пострадянській Україні, а також розвиток зарубіжної історіографії цієї наукової проблеми. Вивчалися етапи поступового розвитку як української, так і зарубіжної історіографії голодомору. Стаття присвячена видатним представникам української та зарубіжної історіографії, що займалися науковою проблематикою голодомору в Україні.

Ключові слова: *історіографія, голодомор, геноцид, український народ.*

Тематика даної статті має на сьогоднішній день досить актуальне значення. Адже практично до проголошення незалежності України в 1991 році в офіційній радянській історіографії голодомор 1932–1933 рр. замовчувався та не визнавався. Лише з початком будівництва молодої незалежної Української держави вітчизняні дослідники отримали можливість вивчати наукову проблему цієї страшної трагедії нашого народу через раніше засекречені архіви партійних та державних радянських органів влади. Саме тому розкриття правди про страшні події майже 80 річної давнини в історії нашого народу є актуальними у наш час. Історіографія вивчення наукової проблеми голодомору в нашій державі була започаткована із розпадом Радянського Союзу, оскільки як вже зазначалося вище в роки радянської влади висвітлювати правду про голодомор 1932–1933 рр. було неможливо через всім відомі причини. Найвідомішими українським історіографами даної наукової проблеми були такі відомі українські науковці як С. Кульчицький, В. Марочко, Ю. Шаповал тощо. Серед зарубіжних дослідників голодомору в Україні найвідомішими були Роберт Конквест та Джеймс Мейс які у своїх працях об'єктивно висвітлювали страшні події голодомору та намагалися донести до світової громадськості правдиву інформацію про цю страшну трагедію геноциду українського народу. Проблемою голодомору займалися також українські діаспорні науковці, серед яких слід відмітити В. Гришка.

Метою цієї статті є висвітлення дослідження наукової проблематики голодомору як в українській, так і в зарубіжній історіографії. З розпадом СРСР українські науковці отримали чудову можливість розпочати дослідження проблеми голодомору в Україні не стикаючись з перешкодами з боку радянської влади. Проголошення незалежності України, зміна політичної системи, проведення політичного курсу спрямованого на розгортання процесів демократизації українського суспільства, вплинули на всі сфери суспільного життя в країні не оминувши й науку. Виникла необхідність зміни радянської схеми історії України та утвердження її національної концепції. Однією з центральних проблем нової концепції став голодомор 1932–1933 рр. та його відповідна політико–правова оцінка, що й досі викликає гострі дискусії в історичній науці та суспільстві. Українським історикам стали доступні праці їхніх колег з діаспори, що значно розширило дослідницькі можливості вітчизняної науки. Джерельна база дослідження голодомору представлена працями відомих дослідників з української діаспори, російських та українських істориків, американських вчених. Зарубіжна історіографія історії голодомору 1932–1933 рр. в Україні представлена в основному працями українських діаспорних дослідників та американських дослідників [1, с. 10]. Головну увагу слід звернути на діяльність таких відомих американських дослідників як Р. Конквест та його книгу присвячену голодомору "Жнива скорботи" та Д. Мейса, що очолював спеціальну Комісію Конгресу США з розслідування та дослідження причин голодомору в Україні. Його

основні праці та статті з даної проблеми були написані ним вже після його переїзду до України, де він продовжував займатися дослідженням голодомору та донесенням правдивих фактів про цю страшну трагедію нашого народу до українського суспільства. У 2003 році побачила світ фундаментальна монографія вітчизняних науковців "Голод 1932–1933 рр. в Україні: Причини та наслідки" під загальною редакцією В.А. Смолія. Це перша в історіографії комплексна наукова робота академічного характеру про голодомор 1932–1933 рр., однак як зазначають самі вчені, вона не охоплює всієї проблематики. Другий розділ монографії присвячений особливостям висвітлення голоду в українській, східноєвропейській історіографії, художній літературі та образотворчому мистецтві.

Першою в цьому тематичному блоці стала стаття В. Головка "Дослідження голоду 1933 року українськими істориками", що характеризувала шлях вітчизняних істориків від усталеної радянської концепції розуміння історичного процесу до переоцінки цінностей та позбавлення заідеологізованих підходів до історії. Джерельна база дослідження представлена науковими працями провідних вітчизняних істориків спеціалістів з проблеми голодомору: Кульчицького, Марочка, Шаталіної, Діброви, Панчука, Касьянова, Шаблія, Шаповала, Панченка та інших, матеріали міжнародних та всеукраїнських конференцій, симпозіумів. Вченими умовно визначені етапи розвитку історіографії проблеми та зроблені відповідні висновки щодо досягнень вітчизняної історичної науки: виділення проблеми голодомору в окреме поле історичного дослідження, подолання радянської концепції історії, де голодомор розглядався крізь призму суперечностей радянського політичного керівництва та інтересів українського селянства, голодомор визначався як акт геноциду українського народу [4, с. 42]. В. Головко стверджував, що у вивченні голодомору сформувався новий науковий стандарт– грунтовне документальне дослідження, доповнене пошуком нових концептуальних підходів. Дослідником виділено ряд аспектів: демографічний, морально–етичний, емпіричний, історіографічний та суспільно–політичний, які на його думку потребують додаткового вивчення та висвітлення. Історіографічний аналіз праць здійснювався автором на основі проблемно–хронологічного підходу, що дало можливість прослідкувати еволюцію концептуальних та теоретико–методологічних засад сучасних вітчизняних істориків до висвітлення та трактування подій 1932–1933 рр. в Україні, що й становить історіографічну цінність даної праці. Наступною спробою висвітлення сучасної історіографії голоду стала праця В. Васильєва "Голод 1932–1933 рр. в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії". Автором запропонована періодизація сучасної історіографії голодомору на основі розвитку та змін концептуальних підходів вітчизняних істориків до тлумачення подій 1932–1933 рр.: кінець 80 рр. – початок 90 рр.: середина 90 рр.: кінець 90 рр. – початок 2000 рр. Підсумовуючи здобутки істориків кожного етапу, Васильєв визначає основні тенденції розвитку української історіографії, а саме розширення поля наукових досліджень, появи нових тем та напрямків. У статті проаналізовано зовнішні та внутрішні фактори, що вплинули на розвиток історичної свідомості сучасних українських істориків, висвітлено методологічні основи та концептуальні підходи до висвітлення явища голодомору 1932–1933 рр. На основі порівняльного методу дослідження автором робиться спроба виявити загальні та специфічні наукові підходи, наголошується на необхідності комплексного дослідження характеру голодомору, поглиблення діалогу із вченими з різних країн світу, застосування нових методик [2, с. 20].

Узагальнив здобутки української історіографії професор Я. Калакура в статті "Новітня історіографія голодомору 1932–1933 рр. як геноцид українського народу: надбання і прорахунки". Дослідник обгрунтовує необхідність історіографічного осмислення проблеми, тобто аналізу процесу її дослідження, надбань та сучасного стану. Вчений запропонував власну періодизацію історіографії голодомору, критеріями для якої стала поява якісно нових підходів до дослідження причин та масштабів голодомору або їх нового трактування, застосування досконаліших методів дослідження. Праця Я. Калакури–це панорамний огляд проблеми голодомору початку 30 рр. в історіографічному полі, що носить узагальнюючий характер. Автор робить висновки щодо надбань української історичної науки, а також окреслює перспективні напрямки подальшої роботи в цій царині. Розвиток досліджень голодомору в Україні прослідкувала Л. Гриневич, виділяючи такі особливості вітчизняної історіографії з даної проблеми: 1) регіоналізація тематики досліджень; 2) структуралістський підхід до проблеми голоду через вивчення колективізації при одночасному аналізі соціально–економічних та політико–ідеологічних особливостей; 3) співпраця українських істориків з науковцями діаспори та вченими із США та Канади. Автором здійснено аналіз праць сучасних вітчизняних істориків, присвячених голодомору в Україні, відзначається політизованість теми. Л. Гриневич зазначає, що існує небезпека розпалювання міжетнічних суперечностей на сучасному етапі, що може призвести до ксенофобії та антисемітизму в інтерпретаціях голодомору в сучасній історичній науці. Одним із недоліків визначено недостатню інтегрованість в глобальне наукове середовище. Таким чином автором здійснено спробу проаналізувати еволюцію поглядів вітчизняних істориків на проблему голодомору та визначити її місце в сучасній українській та зарубіжній історичній науці. Концептуальний підхід до голоду як геноциду українського народу визнається провідним у вітчизняній історіографії. На сучасному етапі з'являються регіональні узагальнюючі праці присвячені історіографії проблеми. У 2008 році вийшла монографія відомих миколаївських істориків В. Шкварця, Є. Горбурова та К. Горбурова "Історіографія та історіософія голодів–людоморів на Миколаївщині". Вченими визначено теоретико–методологічні засади дослідження, висвітлено історіографію трьох радянських голодів, подано широку хронологію історії області, упорядковано бібліографічний покажчик. Автори розглядають голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу, зазначаючи, що фізичне знищення українських селян штучним голодом–свідома

терористична акція комуністичного режиму в Україні [3, с. 30].

Висвітлено політичні кроки влади до визнання трагедії голодомору як геноциду, ставлення суспільства до цього явища. У розділі поряд з історіографічним дослідженням наукових історичних праць, присвячених проблемі голодомору, аналізуються здобутки миколаївських учених та визначено їх вклад у вітчизняну історичну науку. Особливого значення мали праці професора М. Шитюка та професора В. Шкварця як провідних дослідників голодомору на території Півдня України. Праці істориків української діаспори та російських колег стали також історіографічними джерелами даного дослідження. Таким чином, для висвітлення трагедії 1932–1933 рр. на території Миколаївщини місцевими істориками–краєзнавцями проведено значну пошукову та науково–дослідницьку роботу. У статті Шкварця та Шитюка "Історіографія проблеми голодомору 1932–1933 рр. на Україні та Миколаївщині" здійснено науковий аналіз стану науково–історичного дослідження вказаної проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Науковий доробок регіональних істориків розглядається в контексті вітчизняної історичної науки. В досліджуваній праці досить детально проаналізовано основні напрямки історіографії голодомору: вітчизняна, зарубіжна (діаспора) та російська. Особливу увагу приділено російській історіографії, визначено підходи до вивчення нею української історії загалом. Автори вказують на політичні причини невизнання російськими колегами факту геноциду українського народу. Однією із перших робіт із зарубіжної історіографії стала стаття В. Савельєва "Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії", що вийшла в 1990 році в збірнику архівних документів та матеріалів "Голод 1932–1933 рр. на Україні очима істориків, мовою документів". Автором вперше здійснена спроба аналізу тогочасної історичної зарубіжної літератури, присвяченої трагічним подіям 1932–1933 рр. в Україні. Визначалася актуальність в оцінці отриманих результатів дослідження представниками зарубіжної історіографії, наголошувалося на необхідності неупереджених підходів при розгляді голодомору 1932–1933 рр. У статті досліджуються два напрямки зарубіжної історіографії–західна радянологія та українська нерадянська історіографія. Саме праці вчених вказаних напрямків становлять джерельну базу дослідження, а також матеріали Комісії Конгресу США у справі голоду в Україні, періодичні видання "Літературна Україна", "Известия", "Визвольний шлях" та інші. Підсумовуючи дане історіографічне дослідження В. Савельєв приходить до висновків про вичерпність ресурсів, відсутність нових фактів, що знижують наукову новизну в подальших дослідженнях західних істориків.

Автор закликає вітчизняних та зарубіжних дослідників позбутися різного роду давніх пропагандистських нашарувань, що сприятиме більш об'єктивній оцінці трагічних подій 1932–1933 рр. До історіографічного аналізу зарубіжних наукових праць з проблеми голодомору звертається ряд вітчизняних науковців. Серед них провідний науковий співробітник Інституту історії НАНУ, доктор історичних наук В. Марочко. Вчений провів історіографічний аналіз праць відомих російських істориків Данилова, Зеленіна, Івницького, Волкогонова, Цапліна, Осокіної, Араловець, Кондрашина та Осколкова, застосовуючи проблемний підхід. Автор порівняв погляди у трактуванні трагічних подій 1932–1933 рр. російських та українських вчених, що дало можливість виділити пріоритетні напрямки російської історіографії, а саме: демографічні наслідки трагедії, причини та анти українська спрямованість голодомору. Вчений детально проаналізував основні здобутки українських істориків діаспори, яким належав пріоритет у вивченні даної проблеми. Важливим стало дослідження наукових праць західноєвропейських радянологів та висвітлення розуміння ними подій 1932–1933 рр. Вперше в рамках однієї роботи проведене грунтовне наукове історіографічне дослідження, де українська історична наука діаспори та західноєвропейська розглядаються як складові одного історіографічного процесу.В статті "Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова та стара інтерпретація" В. Марочко вивчає новітні тенденції в зарубіжній історичній науці. Історіографічна база дослідження представлена працями відомих вчених: Конквеста, Мейса, Мерля, Буллока, Маннінга, Зімона та інших. Автором виділяються три напрямки сучасної зарубіжної історіографії голодомору, а саме: американська, європейська та російська. Історіографічний аналіз здійснюється на основі проблемно–хронологічного підходу. В рамках наукового дослідження виділено два основні проблемні напрямки: 1) з'ясування мотивів, причин та наслідків та виявлення антиукраїнської спрямованості голодомору; 2) політико–правова оцінка голодомору як акту геноциду українського народу. В. Марочко досліджує який вплив мали роботи Конквеста та Мейса на зарубіжну історичну науку, їх критику збоку німецьких, англійських та російських істориків та висловлення власного бачення проблеми. Особливого значення набуло те, що голод розглядався в контексті аграрної та соціально–економічної історії СРСР. На думку автора статті в зарубіжній історичній науці існують різні точки зору щодо розуміння суті поняття "геноцид", що й унеможливлює формування об'єктивної оцінки трагічних подій 1932–1933 рр. в Україні. Таким чином дане дослідження висвітлює фактологічні і теоретико–методологічні засади сучасної зарубіжної історіографії, дискусійні й недостатньо з'ясовані проблеми, що й становить історіографічну цінність роботи.

Доктор історичних наук Г. Васильчук продовжив дослідження зарубіжної історіографії голоду. Дослідником проаналізовані основні концептуальні підходи до проблеми колективізації та розкуркулення на теренах УРСР. Вчений приходить до висновку, що поширеною стала концепція своєрідної територіальної рівноваги наслідків голодомору, тобто тотожності механізму творення та ідентичності наслідків, уніфікації самого явища в адміністративно–територіальних кордонах СРСР. Більшість праць зарубіжних дослідників мають ознаки політологічних, а не суто історичних досліджень. Васильчук співставляючи результати досліджень праць провідних західних істориків Таугера, Фіцпатрік, Віоли, Маннінга,

Граціозі та інших щодо причин та наслідків голоду для СРСР, виділив основні концептуальні підходи, що виражались у трьох ключових підходах до вивчення історії 20–30 рр.: модернізація, повсякденність та концепція тоталітаризму. Важливе значення для здійснення історіографічної оцінки голодомору 1932–1933 рр. мають дисертаційні роботи, оскільки саме вони дають історіографічні огляди наукових праць вчених в рамках української історичної науки. Нині налічується близько 13 тисяч публікацій, які прямо чи безпосередньо висвітлюють проблему голодомору 1932–1933 рр. Серед них принаймні близько 5 тисяч – фахові наукові праці. Незважаючи на той факт, що голодомор 1932–1933 рр. висвітлюється в публіцистичній літературі із 30 рр. 20 століття, світова наукова спільнота тривалий час не виявляла зацікавлення цією тематикою, яку розробляли здебільшого зусиллями української діаспори. Лише з другої половини 80 рр. 20 століття події 1932–1933 рр. привертають увагу американських істориків, активна діяльність яких спричиняє залучення до історіографічного процесу радянської та західноєвропейської науки. Саме тому, наукову літературу, написану в період з 1985 р. по сьогодення об'єднали в окремий історіографічний масив "Сучасна історіографія голодомору 1932–1933 рр. в Україні".

Для розуміння перебігу історіографічного процесу надзвичайно важливою є саме сучасна англо–американська історіографія голодомору 1932–1933 рр., оскільки її вплив відіграв значну роль при формуванні історичної парадигми та концептуальних підходів до вивчення голодомору в українській історичній науці.На сьогодні не існує грунтовних історіографічних дослідженьприсвячених розвиткові історичної науки в контексті вивчення голодомору 1932–1933 рр. науковцями США, Канади та Західної Європи. Задля грунтовного та повноцінного вивчення розвитку американської та західноєвропейської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні та з'ясування її ролі і значення в історіографічному процесі 1985–2010 рр. необхідна реалізація таких цілей та завдань: по–перше, визначити чинники, під дією яких формувалися погляди американських вчених на події 1932–1933 рр. в Україні; по–друге, з'ясувати роль української діаспори на початкових етапах історіографічного процесу; по–третє, простежити розвиток методологічно–концептуальних підходів до вивчення голодомору; по–четверте, порівняти історіографію української діаспори із доробком англо–американських науковців; по–п'яте, визначити та порівняти оцінку голодомору 1932–1933 рр. західними науковими школами та громадськістю. На початку 80 рр. 20 ст. голодомор 1932–1933 рр. не викликав особливої зацікавленості в американських та західноєвропейських наукових колах, проте окреслену проблему активно висвітлювали в науково–публіцистичній літературі української діаспори, починаючи ще з 30 рр. 20 століття, що створило специфічне бачення 1932–1933 рр. Упродовж 60–70 рр. проблему голодомору вивчали Майстренко, Кошелівець, Плющ, Кононенко. Саме в їхніх роботах сформувалося бачення голодомору, як штучно створену сталінським режимом акцію, скеровану проти українського народу. Західноєвропейська історична наука та англо–американська радянологія не приділяли подіям 1932–1933 рр. достатньої уваги. До прикладу, в книзі Р.Конквеста"Великий терор" колективізація та голод 1932–1933 рр. практично не розглядаються.

Серед небагатьох узагальнень , зроблених автором, треба виділити думку про штучний характер голоду, оскільки влада свідомо збільшила кількість заготівель продуктів на 44% і те, що в 1932–1933 рр. все сільське господарство СРСР працювало на експорт, ігноруючи елементарні гуманітарні потреби населення. Дослідник наводить приблизну кількість загиблих 3,3–3,5 мільйонів осіб по СРСР. Крім того, автор, висвітлюючи події голодомору 1932–1933 рр., не виділяє УРСР, а розглядає це явище в контексті всієї радянської держави. Одним із перших англо–американських істориків, хто виділив голод 1932–1933 рр. в окрему науково–історичну проблему, став М. Меггерідж. Його нечисленні статті, присвячені з'ясуванню причин голоду, виходили впродовж 70 рр. 20 століття. Активізації уваги західної громадськості та істориків до проблеми голоду 1932–1933 рр. в СРСР сприяли такі події: 1) створення та діяльність Комісії Конгресу США з дослідження голодомору в Україні (1985–1988); 2) створення та демонстрація документального фільму про голодомор (1984); 3) організація наукових конференцій та поява друкованих видань, присвячених голодомору 1932–1933 рр. У 1986 році у Лондоні вийшла книга Р. Конквеста "Жнива скорботи", яка стала першою науковою працею зарубіжних радянологів присвяченій голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Згадана робота спричинила широкий резонанс в західній історичній науці, і незважаючи на неоднозначні оцінки провідних радянологів та гостру критику з боку радянських істориків, "Жнива скорботи" стали своєрідним каталізатором вивчення подій 1932–1933 рр. Праці Конквеста мали великий вплив на подальше дослідження голодомору 1932–1933 рр. в Україні, але в теоретичному та фактографічному плані її новизна була досить відносною. Так Р. Конквест доходить до таких висновків: 1) голод в 1932–1933 рр. спричинений колективізацією та надмірним вилученням зерна; 2) голод 1932–1933 рр. був штучно створений та використовувався як інструмент терору; 3) організовуючи голод сталінський режим переслідував дві цілі: винищення класового ворога, тобто селян–куркулів та української національної спільноти. Р. Конквест обстоює думку про те, що радянський уряд вважав куркулів носіями національних ідей, а націоналісти в свою чергу, представлялися вихідцями із куркульського середовища.Національна активність українського селянства була значно вища ніж російського, тому його визнавали неблагонадійним; 4) внаслідок голодоморного лихоліття українське селянство перестало існувати як клас. Обгрунтовуючи штучний характер голоду Р. Конквест відкинув можливість природного чинника, стверджуючи, що врожай 1932 року насправді був достатнім, він перевищував врожай 1928 року.

Збитки, завдані посухою 1932 року, значно поступалися за масштабами 1936 року. Дослідник не піддає ретельному аналізові синоптичних умов1932–

1933 рр., так само як і не розкриває природу економічних процесів часів індустріалізації. Чинники, що спровокували штучний голод, за Конквестом, мали національну та політико–класову природу. Вивчаючи голод 1932–1933 рр. протягом двох років (1984–1986) Р.Конквест дійшов до аналогічного висновку, що й історики української діаспори, доробок яких склав більшу частину джерельної бази дослідження, що легко зробити, аналізуючи наукові посилання. "Жнива скорботи" стали своєрідним узагальненням доробку всієї західної історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні за 50 років. Ця книга спричинила проникнення концептуального бачення подій 1932–1933 рр., характерного для науковців української діаспори, в американську та західноєвропейську радянологію. Праця Р. Конквеста спричинила наукову дискусію, внаслідок якої розпочався новий етап досліджень голодомору 1932–1933 рр. Суперечливий та проблемний характер отриманих результатів викликав найрізноманітнішу оцінку в західноєвропейській та американській історичній науці, що і спричинило ідейно–теоретичний та концептуальний плюралізм, характерний для зарубіжної історіографії голодомору 1932–1933 рр. Після 1986 року на основі різних оцінок доробку Р. Конквеста в англо–американській радянології виникають три підходи до вивченняподій 1932–1933 рр. На основі першого підходу голодомор 1932–1933 рр. в Україні розглядається як штучно створене явище, як терор, спрямований на винищення ворожого комуністичній партії класового та національного елементу. Фактично ця концепція голодомору–геноциду, що домінує і в українській історіографії з 1993 року. Незважаючи на використані ідейно–концептуальні досягнення історичної науки української діаспори, Р. Конквест не використовував розроблений нею понятійний апарат для висвітлення подій 1932–1933 рр., а саме: голодомор, геноцид, голод–геноцид, український голокост. Другий підхід представляє собою часткове сприйняття ідей Р. Конквеста, тобто визначається штучний характер голодомору, але його антиукраїнська спрямованість вважається малоймовірною. Третій, найпоширеніший, підхід у сучасній радянології, суть його полягає в критичному переосмислення положень про штучний характер голоду 30 рр. та його антиукраїнську спрямованість, через пошук причин трагедії на основі дослідження економічних та кліматичних чинників. У повному обсязі концепцію Р. Конквеста підтримало доволі небагато дослідників. Насамперед, це українська діаспора, яка й досі продовжує дотримуватися цього погляду. Серед англо–американських радянологів ідеї Р. Конквеста отримали подальшу розробку в працях Д. Мейса, який з 1986 року очолив Комісію Конгресу США з вивчення голоду в Україні.

Головна робота комісії зводилася до пошуку, збору та систематизаціїусних свідчень про голодомор 1932–1933 рр. За три роки діяльності комісії на основі зібраного матеріалу укомплектували чотиритомну збірку документів. Д. Мейс отримав результати, аналогічні висновкам Р. Конквеста. При проведенні дослідної роботи Д. Мейс так само як і його попередник орієнтувався на свідчення очевидців як основу джерельної бази. Певною мірою, Д. Мейс в оцінці подій голодомору 1932–1933 рр. в Україні відходить від суто історичного тлумачення проблеми, та розглядає її як правову, визначаючи голодомор 30 рр. одним з найстрашніших злочинів проти людства. Більшість радянологів в Англії та США поставилися скептично до висновків Р. Конквеста щодо причин та характеру голоду 1932–1933 рр. Зокрема це такі дослідники як Улам, Гетті, Віола та Фіцпатрік. Так, наприклад А. Улам в цілому визнавав штучний характер голоду 30 рр., але мав суттєві сумніви стосовно його антиукраїнської спрямованості. В 1987 році він висловив думку, за якою концепцію голоду 1932–1933 рр. як геноциду українського народу можна розглядати лише як гіпотезу. Оцінка голодомору 1932–1933 рр. в працях Фіцпатрік та Гетті зумовлена специфікою їхніх досліджень. Предметом наукових інтересів Ш. Фіцпатрік є радянська соціологія, тому під час вивчення соціальних процесів 20–30 рр., увага дослідниці на зміни в соціальній стратифікації та соціальній мобільності населення СРСР, спричинених колективізацією та голодомором. Фіцпатрік припускала можливість створення штучного голоду 30 рр. Й. Сталіним, але не розглядала можливості його антинаціонального характеру. Д. Гетті у своїх дослідженнях встановив, що для радянської партійної системи початку 30 рр. характерною ознакою стала корумпованість та безлад місцевих партійних осередків, що в умовах слабкого зв'язку з центром створювало небезпечну ситуацію. Д.Гетті не називає голод 30 рр. штучним, але покладає відповідальність за нього не лише на Сталіна, а й на його оточення, яке здійснювало політику "вождя народів". Про антиукраїнську спрямованість голоду 1932–1933 рр. Д. Гетті не згадує. Для англо–американської радянології характерним є напрямок за яким голод 1932–1933 рр. є ситуаційним, тобто наслідком взаємодії цілої низки чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Нині цей напрямок досліджень переважно представлений роботами таких англо–американських дослідників, як Віткрофт, Таугер та Девіс. На відміну від решти радянологів об'єктами досліджень цих вчених є економічна та аграрна історія СРСР. Девіс та Віткрофт розглядають голод 1932–1933 рр. як наслідок економічної кризи, спричиненої колективізацією сільського господарства та форсованою індустріалізацією всією економіки.

Внаслідок чого падали темпи виробництва та продуктивність праці в аграрному господарстві. Крім того, ситуацію погіршувала банальна нестача робочих рук на селі внаслідок міграції населення до промислових міст. Вчені також вважають, що на формування гуманітарної катастрофи вплинули і природні чинники, саме: посуха та велика кількість шкідників на колгоспних полях, що і спричинило неврожай 1932–1933 рр. Роблячи висновки до даної статті можна з великою впевненістю сказати, що сучасна українська та зарубіжна історіографія голодомору 1932–1933 рр. в Українівийшла на якісно новий науковий рівень. В європейській та англо–американській історіографії проблема голодомору не виділена в окремий напрямок досліджень, а розглядається в контексті економічної історії СРСР та аграрної історії Східної Європи. Повноцінні історичні

дослідження розвитку історичної думки в контексті голодомору 1932–1933 рр. в Україні представлені лише в українській та російській науковій літературі, у той час як західна історична наука практично не торкалася проблеми, що зумовлено особливостями її розвитку. Українська та зарубіжна історіографія голодомору 1932–1933 рр. в Україні мала досить важливе значення у розвитку української історичної науки. Повноцінна історіографія голодомору змогла сформуватися лише з розпадом СРСР та проголошенням незалежності України, коли відкрилися всі можливості для дослідження цієї проблеми. Таким чином, вивчення голодомору 1932–1933 рр. в англо–американській історіографії розпочалося завдяки різним оцінкам висновків Р. Конквеста, зроблених ним у книзі "Жнива скорботи". Своєю чергою, фактографічна база пропонованої роботи практично повністю сформована на основі досягнень історичної науки української діаспори. У теоретико–концептуальному відношенні дослідження Р. Конквеста будувалися навколо думки про штучний характер голоду 30 рр. та його спрямованості проти української національної спільноти. Неоднозначна реакція англо–американської радянології спричинила науковий плюралізм в оцінках подій 1932–1933 рр. в Україні. У визначенні голодомору як геноциду українського народу не всі зарубіжні науковці солідарні із своїми українськими колегами.

Список використаних джерел

1. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Збірник документів СБУ. – Київ, 2005. – С. 40–56.

2. Конквест Р. Жнива скорботи / Радянська колективізація та голодомор. – Київ, 1993. – С. 60–67.

3. Сергійчук В. Як нас морили голодом. – Київ, 1977. – С. 30–37.

4. Коваленко Л. 33–й: голод/ Народна Книга–Меморіал. – Київ, 1991. – С. 34–36.

References

1. Golodomor 1932–1933 rr. v Ukrai'ni / Zbirnyk dokumentiv SBU. – Kyi'v, 2005. – S. 40–56.

2. Konkvest R. Zhnyva skorboty / Radjans'ka kolektyvizacija ta golodomor. – Kyi'v, 1993. – S. 60–67.

3. Sergijchuk V. Jak nas moryly golodom. – Kyi'v, 1977. – S. 30–37.

4. Kovalenko L. 33–j: golod / Narodna Knyga–Memorial. – Kyi'v, 1991. – S. 34–36.

Pavlovskiy E. A., *graduate student, National pedagogical university the name of M. P. Drahomanov. (Ukraine, Kyiv)pavlovski.evgen@gmail.com*

Golodomor 1932–1933 in Ukrainian and foreign historiography

In the article scientific works of home and foreign researchers are analysed the devoted historiography of golodomor 1932–1933 and exposure of the going near the study of problem golodomor. Also in the article tracked of the gradual stage of development and becoming of Ukrainian historiography of golodomoris in post–soviet Ukraine and also development of foreign historiography of this scientific problem. The stage of gradual development of both Ukrainian and foreign historiography of golodomor were studied. The article is sanctified to the promiment representatives of Ukrainian and foreign historiography that engaged in the scientific range of problems of golodomor in Ukraine.

Keywords: *historiography, golodomor, genocide, Ukrainian people.*

Павловский Е. А., *аспірант, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), pavlovski.evgen@gmail.com*

Голодомор 1932–1933 гг. в украинской и зарубежной историографии

Проанализировано научные труды отечественных и зарубежных исследователей, посвященные историографии голодомора 1932–1933 гг. и обнаружения теоретико–методологических подходов к изучению проблемы голодомора. Также в статье прослежено последовательный этап развития и становления украинской историографии голодомора в постсоветской Украине, а также развитие зарубежной историографии этой научной проблемы. Изучались этапы последовательного развития как украинской, так и зарубежной историографии голодомора. Статья посвящается известным представителям украинской и зарубежной историографии, которые занимались научной проблематикой голодомора в Украине.

Ключевые слова: *историография, голодомор, геноцид, украинский народ.*

* * *

УДК 94(477)"1941/1944"

Смолянчук О. О.
здобувач кафедри історії та культури України,
ДВНЗ "Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"
(Україна, Переяслав–Хмельницький),
Olga.volkova_1@mail.ru

НАЦИСТСЬКА ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА": СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Аналізуються напрацювання сучасних вітчизняних істориків, предметом досліджень яких є діяльність фінансових установ окупаційного апарату влади Райхскомісаріату "Україна" у сфері податкової політики щодо місцевого населення.

Ключові слова: *податки, збори, окупаційна адміністрація, місцеві органи влади, Райхскомісаріат "Україна".*

Україна не один раз у своїй історії потрапляла в поле зору агресивних сусідніх держав, перетворюючись в об'єкт їх територіальних зазіхань. Події таких глобальних воєнно–політичних конфліктів, як Перша та Друга світові війни, не оминули України. Лише в XX столітті кілька разів територія країни перетворювалась на полігон хижого й нічим не прикритого економічного пограбування, шантажу й визиску, а також соціального експериментаторства. Та й сьогодні, в умовах, здавалось, уже усталеного післявоєнного світового порядку, у черговий раз Україна знову стала центром серйозного геополітичного конфлікту, який лише набирає обертів, а частина території країни опинилася під ворожою окупацією. Тому вивчення особливостей функціонування окупаційних режимів, встановлених у різні часи на теренах України, продовжує залишатися актуальним завданням історичної науки.

Гітлерівська окупація України в роки Другої світової війни передбачала хижацьке й варварське економічне пограбування місцевого соціуму, перетворення його на невичерпний резервуар сировини, продовольства та робочої сили для Третього Райху. Українське суспільство мало забезпечувати Німеччину та Вермахт усім необхідним для успішного завершення війни, а залишки промислового потенціалу країни, потенціал сільського господарства та людські ресурси мали створити основу майбутньої перемоги агресора. Перетворення України в транзитну військово–тилову зону лише посилювали цей фактор. Звісно, що в цих умовах неминуче зростала роль та значення заходів у податковій сфері, а правові імпульси, котрі надходили з боку німецької окупаційної адміністрації, спрямовувалися на тотальне пограбування країни. Із особливою нещадністю всі ці заходи проводилися на теренах найбільшого за розмірами та кількістю цивільного населення окупаційному адміністративному формуванні – Райхскомісаріаті "Україна (далі – РКУ).

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, центральним предметом яких визначаються різні аспекти функціонування органів та установ окупаційної адміністрації РКУ, питання податкової політики, запровадженої в цьому адміністративно–територіальному формуванні, донині вивчено недостатньо й потребує спеціальних пошукових зусиль. Потуги радянської історичної науки в цьому напрямі досліджень виявилися заідеологізованими, а зрив планів економічної експансії гітлерівців в Україні пояснювався виключно крізь призму тези про масовий рух опору на окупованій території. Давалася взнаки і вкрай обмежена, строго дозована кількість джерельної бази тогочасних досліджень.

Лише з початком державної незалежності України у вітчизняних дослідників з'явилася можливість розгляду багатьох подій окупаційного минулого неупередженими політико–ідеологічними догматами, підходами й методологічними орієнтирами. Одними з перших різні прояви такого явища, як організовану окупаційною адміністрацією РКУ систему економічного пограбування України, на початку 90–х рр. XX ст. розпочали вивчати О. Потильчак [1; 2, с. 97–104; 3; 4, с. 125–128; 5, с. 141–143] та І. Вєтров [6, с. 112–117]. Так, зокрема, характеризуючи систему рабсько – кріпосницької праці робітників та службовців, І. Вєтров в окремих деталях зупиняється на аналізі податкових заходів окупаційної адміністрації РКУ, відводячи основу свою увагу висвітленню колонізаторської діяльності фінансово–промислових кіл Німеччини, які фактично уярмили Україну та її народи задля свого процвітання Так, зокрема, характеризуючи систему рабсько–кріпосницької праці робітників та службовців, І. Вєтров в окремих деталях зупиняється на аналізі податкових заходів окупаційної адміністрації РКУ, відводячи основу свою увагу висвітленню колонізаторської діяльності фінансово–промислових кіл Німеччини, які фактично уярмили Україну та її народи задля свого процвітання [7].

Особливе місце серед сучасних дослідників становлять невеликі розвідки, автори яких розглядають становище українського селянства в роки окупації. Питання проведення податкової політики щодо цієї категорії населення в цих роботах розглядається лише частково, але усе ж назвати їх необхідно. Так, М. Слободянюк, розглядаючи становище селянства південної України в роки окупації, виділяє форми та методи вилучення німецькими адміністраторами продукції сільського господарства. Ними стали як натуральні поставки продуктів харчування та сировини, так і податки в грошовій формі. При цьому дослідник називає декілька видів податків та зборів, які стягувалися з місцевого сільського населення, надзвичайно жорстокі підходи окупаційних адміністраторів до виконання завдань щодо примусового вилучення відповідних ресурсів [8, с. 34].

Ю. Ніколаєць, аналізуючи особливості проведення так званої аграрної реформи в окупованій Україні, коротко зупинився й на податковій політиці, яка спрямовувалася на селянство. Він доводить, що причиною збереження в Україні колгоспів стало бажання гітлерівців полегшити збір податків. Характеризує дослідник і становище сільського населення в податковій сфері: люди здавали майже увесь урожай, виконували поставки м'яса, молока, масла, яєць, вовни, шкури худоби та свиней. Як установив дослідник, кожен селянин сплачував поземельний податок, податок на будівлі, прибутковий податок, "церковний податок" [9, с. 225, 226].

Н. Глушенок, розглядаючи податкову політику гітлерівців на Півдні України, виділяє наступні її риси: конфіскація сільськогосподарських продуктів без дотримання будь–яких розпоряджень, збереження податкових норм, запроваджених за радянської влади, неможливість виконання тогочасних норм податкових стягнень та платежів. Дослідниця вважає податкову політику окупаційної адміністрації РКУ узаконеною формою грабунку. При цьому одночасно існували натуральні податки та податки в грошовій формі [10, с. 53–57].

У центрі уваги Т. Нагайка перебуває повсякдення сільського населення центральних областей України. Однак, дослідник, аналізуючи цю сферу життєдіяльності суспільства, коротко характеризує податковий тягар, накладений на сільське населення країни, та вважає, що суми грошових податків, накладених на господарства селян, здебільшого перевищували всі сукупні доходи пересічної селянської родини [11, с. 151–153].

В. Орлик та Л. Маренець на основі використання документів Кіровоградського обласного державного архіву, аналізуючи фіскальну політику окупаційної адміністрації щодо місцевого соціуму РКУ, доводять, що податкова політика на окупованих українських теренах була за своєю сутністю навіть не феодально–кріпосницькою, вона базувалася на принципах, запозичених із рабовласницького еллінського суспільства, коли населення підкорених областей, у кращому випадку, нещадно експлуатували, обкладаючи різноманітними поборами.

Окупаційний режим запровадив сувору фіскальну політику, збільшивши ставки радянської податкової системи та ввівши нові різноманітні податки й збори, навіть такі середньовічні, як подушний, – доводять дослідники. Окрім того, як з'ясовують В. Орлик та Л. Маренець, місцеве населення сплачувало ще й натуральні податки. Окрім грошових податків і зборів, існував ряд натуральних, зокрема збір теплих речей, кольорових металів, збіжжя, продуктів харчування та ін.

Податковий тиск разом з іншими формами визискування населення унеможливлював податкові розрахунки, сприяв накопиченню недоїмок, за які загрожували жорстокі покарання [12, с. 233, 234].

Т. Клименко, здійснюючи огляд джерельної бази Черкаського обласного державного архіву, називає політки й збори, які стягувалися з місцевого населення: за землекористування, з будівель, собак, худоби, господарств, прибутковий із населення, у тому числі кустарів, ремісників, візників, промисловий, базарний, на мед і віск і навіть з осіб єврейської національності. Окупаційною адміністрацією було також організовано обов'язкове державне страхування, якому підлягало громадське й приватне майно – хати, худоба й посіви [13, с. 364].

Ю. Левченко, досліджуючи окремі питання стану аграрного сектора економіки окупованої України,

зупиняється на заготівельній політиці й засобах вилучення сільськогосподарської продукції. На його думку, у РКУ основним засобом стала здача контингенту – обов'язкових норм постачання продукції аграрного виробництва. Окрім здачі контингенту, як стверджує автор, цивільною адміністрацією практикувалось вилучення продукції з хліборобських спілок, сплата податків та оренди сільськогосподарськими продуктами, податок за обмолот зерна, за яким половина помеленого зерна здавалась окупаційній владі, одноразові конфіскації певних видів продуктів та інші допоміжні засоби вилучення. У загальних рисах він охарактеризував і податковий тягар, накладений на селян: вони сплачували податок із господарства, подушний, "за звільнення від радянської влади", податок за утримання корови, коня, собаки та ін. Власне цими загальними ремарками й завершився огляд податкової системи в українському селі [14, с. 55, 56].

Одним із підсумків вивчення проблеми нацистської податкової політики в українському селі доби окупації є напрацювання О. Перехреста [15; 16]. Узагальнюючі результати його досліджень викладено в кількох монографіях. Учений, аналізуючи заходи окупантів в оподаткуванні селянства, виділяє кілька видів податків та зборів, які накладалися на селянство, вказує на їх грабіжницький та відверто позаекономічний характер [17; 18; 19].

О. Гончаренко досліджує нацистську податкову політику на теренах РКУ в контексті спроб німецької адміністрації створити економіко–правові форми організації виробництва. "Для забезпечення фінансових потреб функціонування установ та організацій РКУ були запроваджені податки і збори, які виконували фіскальну, розподільчу та регулювальну функції. Проте окупаційна реальність стала причиною домінування фіскальної функції у фінансово–правових відносинах між органами влади та місцевим населенням. У цих умовах надзвичайно важливим джерелом наповнення місцевих бюджетів стали штрафні санкції та дотації від вищих німецьких органів влади", – у такому інтерпретаційному ключі він пояснює особливості реалізації фіскальних заходів адміністрації РКУ [20, с. 337].

Ідентифікує О. Гончаренко й суб'єкти фінансово–правових відносин періоду окупації. На його думку, фінансово–правові відносини періоду нацистської окупації виникали між Райхскомісаріатом та підлеглими йому адміністративно–територіальними утвореннями, представленими генеральними округами та гебітскомісаріатами. На рівні гебітскомісаріатів ці відносини виникали між районними, міськими та сільськими управами. Але всі владні повноваження при цьому належали німецьким окупаційним установам [21, с. 158]. При цьому, на початковому етапі окупації адміністрацією РКУ використовувалося радянське законодавство [22, с. 165].

Суб'єктами відповідних правовідносин виступали фінансові установи органів влади центрального та місцевого рівнів, суб'єкти господарювання, місцеве населення [23, с. 426].

На фінансово–правові аспекти функціонування окупаційної адміністрації впливав і основоположний принцип нацистської ідеології – расистський антисемітизм. Відповідно до нього особливими суб'єктами фінансових відносин виступали євреї та етнічні німці. На євреїв покладалися особливо великі фінансові зобов'язання. Етнічні німці, навпаки, отримували привілейоване становище, яке проявлялося в наданні їм фінансових привілеїв, у тому числі і в оподаткуванні [20, с. 328].

М. Куницький, з'ясовуючи організаційно–правові аспекти заходів окупаційної адміністрації РКУ у соціальній сфері, в окремому підрозділі монографії розглядає український соціум як суб'єкт податкової політики. На думку цього дослідника, окупаційна адміністрація РКУ здійснила комплекс заходів, спрямованих на самозабезпечення роботи органів влади, викачування сировинних та продовольчих ресурсів. Він доводить, що місцеве німецьке керівництво мало право на власний розсуд, у залежності від управлінських потреб, визначати види податків та зборів, збільшуючи або, навпаки, зменшуючи їх рівень [24, с. 325].

Отже, нацистська окупаційна політика адміністрації РКУ таки не стала центральним предметом досліджень українських науковців. Здебільшого ця тематика розглядається в контексті інших досліджень, а заходи німецької адміністрації в податковій сфері у більшості випадків конкретизують викачування сировинних та продовольчих ресурсів з українського села.

Поза увагою істориків залишилися питання ідентифікації виконавського інструментарію, на основі функціонування якого й здійснювалася податкова політика, засоби примусового стягнення податкових платежів, податкових пільг, які надавалися частині місцевого населення.

Сучасні вітчизняні дослідники не враховують того факту, що одним із видів позаекономічного примусу, який застосовувався окупаційною адміністрацією по відношенню до місцевого соціуму поряд із податками, були обов'язкові податкові платежі, які стягувалися з населення, а також те, що видовою їх формою стали збори та податкові плати (мито, плата за торговий патент тощо).

Список використаних джерел

1. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви / О.Потильчак. – К. : УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. – 29 с.

2. Потильчак О.В. Новий порядок в окупованій Україні (1941–1944) / О.Потильчак // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 97–104.

3. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.

4. Потильчак О. До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941–1944 рр.) / О.Потильчак // Український селянин. – 2001. – Вип.2. – С. 125–128.

5. Потильчак О. Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О.Потильчак // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 141–143.

6. Вєтров І.Г. Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941–1944 рр.) // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27–28 квітня 1995 р.). НАНУ, Інститут історії України. – К., 1996. – С. 112–117.

7. Вєтров І. Економічна експансія третього рейху в Україні / І.Вєтров. – К. : Четверта хвиля, 2000. – 232 с.

8. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних

областей) / М.Слободянюк // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 44–57.

9. Ніколаєць Ю.О. Земельна реформа в Україні в умовах окупаційного режиму 1941–1944 / Ю.О. Ніколаєць // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 147–152.

10. Глушенок Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. / Н.Глушенок // Наукові праці: Науково–методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2004. – Т.32. – Вип.19. – С. 53–57.

11. Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей) / Т.Нагайко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін–т історії України. – К., 2007. – Вип.11. – С. 148–165.

12. Орлик В., Маренець Л. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні / В.Орлик, Л.Маренець // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 233–240.

13. Клименко Т. Черкащина за часів нацистської окупації / Т.Клименко // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 359–368.

14. Левченко Ю.І. Особливості окупаційної політики щодо сільського господарства в адміністративно–територіальних одиницях України 1941–1944 рр. / Ю.І. Левченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия "Исторические науки". Том 26 (65). – 2013. – № 1. – С. 49–63.

15. Перехрест О.Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О.Перехрест // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – Вип.7. – С. 154–158.

16. Перехрест О.Г. Форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О.Перехрест // Україна Соборна: Збірник наукових статей. – К., 2004. – Вип. І. – С. 325–339.

17. Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Українське село в роки окупації / О.Є. Лисенко, О.Г. Перехрест // Історія українського селянства. Нариси в 2–х томах. – К. : Наукова думка. – Т.2. – 653 с.

18. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Наукове видання Серія "Україна. Друга світова війна. 1939–1945" / НАН України, Ін–т історії України. – К., 2010. – 150 с.

19. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія / НАН України. Ін–т історії України. – Черкаси: ЧНУ імені Б.Хмельницького, 2011. – 668 с.

20. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна": управлінсько–розпорядчі та організаційно–правові аспекти (1941–1944 рр.) : монографія / Гончаренко О.М. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.

21. Гончаренко О. Функціонування гебітскомісаріатів у системі органів влади Райхскомісаріату "Україна": організаційна структура та службова компетенція (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав–Хмельницький, 2010. – Вип.25. – С. 153–158.

22. Гончаренко О. Застосування елементів радянського законодавства в управлінсько–розпорядчій практиці установ Райхскомісаріату "Україна" на початковому етапі становлення гітлерівського окупаційного режиму: постановка проблеми (друга половина 1941 – початок 1942 рр.) // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип.18. – С. 163–165.

23. Гончаренко О. Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату "Україна": фінансово–правовий аспект (1941–1944 рр.) / О.Гончаренко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65–річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л.В. – К., 2011. – С. 426–432.

24. Куницький М.П. Соціально–правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.): монографія. – К. : ПП "НВЦ "Профі", 2014. – 564 с.

References

1. Potylchak O. Ekonomichnyi kolaboratsionizm v Ukraini v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944): prychyny i proiavy / O.Potylchak. – K. : UDPU im. M.P. Drahomanova, 1997. – 29 s.

2. Potylchak O.V. Novyi poriadok v okupovanii Ukraini (1941–1944) / O.Potylchak // Pam'iat stolit. – 1999. – № 1. – S. 97–104.

3. Potylchak O.V. Ekspluatatsiia trudovykh resursiv Ukrainy hitlerivskoiu Nimechchynoiu u roky okupatsii: Dys. … kand. ist. nauk: 07.00.01. – K., 1999. – 205 s.

4. Potylchak O. Do pytannia pro sotsialnu polityku fashystskoi Nimechchyny shchodo selianstva Ukrainy v roky okupatsii (1941–1944 rr.) / O.Potylchak // Ukrainskyi selianyn. – 2001. – Vyp.2. – S. 125–128.

5. Potylchak O. Trudova ekspluatatsiia ukrainskoho selianstva u roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) / O.Potylchak // Ukrainskyi selianyn. Zbirnyk naukovykh prats. – Cherkasy, 2002. – Vyp.5. – S. 141–143.

6. Vietrov I.H. Polityka fashystskoi Nimechchyny shchodo vykorystannia ekonomichnoho potentsialu Ukrainy dlia potreb armii (1941–1944 rr.) // Druha svitova viina i Ukraina. Materialy naukovoi konferentsii (27–28 kvitnia 1995r.). NANU, Instytut istorii Ukrainy. – K., 1996. – S. 112–117.

7. Vietrov I. Ekonomichna ekspansiia tretoho reikhu v Ukraini / I.Vietrov. – K. : Chetverta khvylia, 2000. – 232 s.

8. Slobodianiuk M. Seliany Ukrainy pid natsystskym okupatsiinym rezhymom, 1941–1944 rr. (na materialakh pivdennykh oblastei) / M.Slobodianiuk // Kyivska starovyna. – 2000. – № 2. – S. 44–57.

9. Nikolaiets Iu.O. Zemelna reforma v Ukraini v umovakh okupatsiinoho rezhymu 1941–1944 / Iu.O. Nikolaiets // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia. – Vinnytsia, 2002. – Vyp.4. – S. 147–152.

10. Hlushenok N. Podatkova polityka nimets'koi vlady na okupovanii terytorii Pivdnia Ukrainy u 1941–1943 rr. / N.Hlushenok // Naukovi pratsi: Naukovo–metodychnyi zhurnal. Istorychni nauky. – Mykolaiv, 2004. – T. 32. – Vyp.19. – S. 53–57.

11. Nahaiko T. Zhyttia selian na okupovanii terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (za materialamy tsentral'nykh oblastei) / T.Nahaiko // Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei / NAN Ukrainy. In–t istorii Ukrainy. – K., 2007. – Vyp.11. – S. 148–165.

12. Orlyk V., Marenets' L. Do pytannia fiskal'noi polityky natsystiv v okupovanii Ukraini / V.Orlyk, L.Marenets' // Arkhivy Ukrainy. – 2005. – № 1–3. – S. 233–240.

13. Klymenko T. Cherkaschyna za chasiv natsysts'koi okupatsii / T.Klymenko // Arkhivy Ukrainy. – 2005. – № 1–3. – S. 359–368.

14. Levchenko Iu.I. Osoblyvosti okupatsiinoi polityky schodo sil's'koho hospodarstva v administratyvno – terytorial'nykh odynytsiakh Ukrainy 1941–1944 rr. / Iu.I. Levchenko // Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Serija "Istoricheskie nauki". Tom 26 (65). – 2013. – № 1. – S. 49–63.

15. Perekhrest O.H. Systemy opodatkuvannia ta obov'iazkovykh postavok sil's'kohospodars'koi produktsii yak formy ekonomichnoho pohrabuvannia selianstva Ukrainy za natsysts'koi okupatsii (1941–1944 rr.) / O.Perekhrest // Ukrains'kyi selianyn: Zbirnyk naukovykh prats'. – Cherkasy, 2003. – Vyp.7. – S. 154–158.

16. Perekhrest O.H. Formy ekonomichnoho pohrabuvannia selianstva Ukrainy za natsysts'koi okupatsii (1941–1944 rr.) / O.Perekhrest // Ukraina Soborna: Zbirnyk naukovykh statei. – K., 2004. – Vyp.I. – S. 325–339.

17. Lysenko O.Ie., Perekhrest O.H. Ukrains'ke selo v roky okupatsii / O.Ie. Lysenko, O.H. Perekhrest // Istoriia ukrains'koho selianstva. Narysy v 2–kh tomakh. – K. : Naukova dumka. – T. 2. – 653 s.

18. Perekhrest O.H. Silske hospodarstvo Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny (1941–1945 rr.). Naukove vydannia Seriia "Ukraina. Druha svitova viina. 1939–1945" / NAN Ukrainy, In–t istorii Ukrainy. – K., 2010. – 150 s.

19. Perekhrest O.H. Ukrainske selo v 1941–1945 rr.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshche. Monohrafiia / NAN Ukrainy. In–t istorii Ukrainy. – Cherkasy: ChNU imeni B.Khmelnytskoho, 2011. – 668 s.

20. Honcharenko O.M. Funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu "Ukraina": upravlinsko–rozporiadchi ta orhanizatsiino–pravovi aspekty (1941–1944 rr.): monohrafiia / Honcharenko O.M. – K. : NPU imeni M.P. Drahomanova, 2011. – 600 s.

21. Honcharenko O. Funktsionuvannia hebitskomisariativ u systemi orhaniv vlady Raikhskomisariatu "Ukraina": orhanizatsiina struktura ta sluzhbova kompetentsiia (1941–1944 rr.) // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei. – Pereiaslav–Khmelnytskyi, 2010. – Vyp.25. – S. 153–158.

22. Honcharenko O. Zastosuvannia elementiv radianskoho zakonodavstva v upravlinsko–rozporiadchii praktytsi ustanov Raikhskomisariatu "Ukraina" na pochatkovomu etapi stanovlennia hitlerivskoho okupatsiinoho rezhymu: postanovka problemy (druha polovyna 1941 – pochatok 1942 rr.) // Chasopys ukrainskoi istorii / Za red. doktora istorychnykh nauk, profesora A.P. Kotsura. – Kyiv, 2009. – Vyp.18. – S. 163–165.

23. Honcharenko O. Problemy funktsionuvannia tsyvilnoi administratsii Raikhskomisariatu "Ukraina": finansovo–pravovyi aspekt (1941–1944 rr.) / O.Honcharenko // Ukraina u Druhii svitovii viini: dzherela ta interpretatsii (do 65–richchia Velykoi Peremohy). Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii / Vidpovidalnyi redaktor: Lehasova L.V. – K., 2011. – S. 426–432.

24. Kunytskyi M.P. Sotsialno–pravovyi status mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu "Ukraina" (1941–1944 rr.): monohrafiia. – K. : PP "NVTs "Profi", 2014. – 564 s.

Smolanzuk O. O., *applicants of the department of History and Culture of Ukraine State University "Pereyaslav–Khmelnitsky State Pedagogical University named Hryhoriy Skovoroda" (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnitsky), olga.volkova_1@mail.ru*

Nazi tax policy in the territory Reichskommissariat "Ukraine": modern national historiography

The author of publishing analyzes achievements of modern of local historians, subject of research which was the activity of financial institutions of the occupation power apparatus Reichskommissariat "Ukraine" in the area of tax policy for the local population.

Keywords: *taxes, fees, occupation administration, local authorities, Reichskommissariat "Ukraine".*

Смолянчук О. О., *соискатель кафедры истории и культуры Украины, ГВУЗ "Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды" (Украина, Переяслав–Хмельницкий), olga.volkova_1@mail.ru*

Нацистская налоговая политика на территории Рейхскомиссариата "Украина": современная отечественная историография

Анализируются исследования отечественных историков, предметом работ которых является деятельность финансовых учреждений оккупационного аппарата власти Рейхскомиссариата "Украина" в сфере налоговой политики, проводимой по отношению к местному населению.

Ключевые слова: *налоги, сборы, оккупационная администрация, финансовые отделы, Рейхскомиссариат "Украина".*

* * *

УДК 006.915(495)"71"

Зубко А. М.
кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), arhivy@ukr.net

МІРИ ВАГИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ VI–XIX СТ.

Розглядається формування систем вагових мір Східної Європи, визначається вага основних одиниць цих систем і встановлюється їх співвідношення між собою. Простежені також зміни структури вагових систем різних країн в різні історичні періоди.

Ключові слова: *фунт, центнер, камінь, лот, пуд, окка, кінтар, гривня, марка, літра, драхма.*

Питання розвитку економіки, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, організації монетної справи країн Східної Європи в VI–XIX ст. неможливо дослідити без вивчення мір ваги, які мали поширення в цих країнах. Це дозволить ефективно використовувати дані джерел з соціально–економічної історії.

Міри ваги країн Східної Європи VI–XIX ст. в вітчизняній історіографії досліджувалися, переважно, в описовому плані. Визначався, зокрема, обсяг окремих мір, з перекладом їх на російську і метричну системи мір. Подібні дані наведені в довідниках по міжнародним мірам [1] та польсько–литовській метрології Ф. Петрушевського [2], довіднику по міжнародним мірам П.І. Рейнбота [3] метрологічному дослідженні Л.В. Черепніна [4]. Інформація про монетну вагу є в довідниках з нумізматики [5].

Однак питання походження вагових мір, взаємовпливу вагових систем країн Східної Європи VI–XIX ст. вивчені недостатньо. Тому в даній статті ставляться такі наукові завдання: встановити вплив вагових систем провідних цивілізацій світу на формування східноєвропейських мір, прослідкувати процес розвитку систем вагових мір в Східній Європі. Невеликий обсяг статті зумовлює дослідження в ній лише найбільш загальних питань цієї наукової проблематики.

На початку н.е. римська цивілізація здійснила великий політичний, економічний і культурний вплив на Східну Європу. Це стосується і запозичення на даних територіях елементів римської системи мір. В 476 р. Римська імперія припинила існування. "Відносно стрункa система давньоримських мір розділила долю імперії: вона розпалася під впливом варварських навал, хоча … сліди її зберігалися протягом всього раннього середньовіччя" [6, с. 152].

В Східній Європі почався процес державотворення. Ще в 70–х рр. VII ст. виникла Болгарія. В IX ст. склалася Великоморавська держава, котра об'єднала в своєму складі ряд західнослов'янських (чехів, моравів, словаків) і деяких південнослов'янських народів; в кінці IX ст. з неї виокремилось Чеське князівство.

Наприкінці IX ст. на Дунай з берегів Волги і Ками прийшли племена угорців. Зайнявши Паннонію і рівнину між Тисою і Дунаєм, вони створили власну державу.

Польська держава утворилися в X ст. в басейнах рік Одри, Варти, Вісли і по узбережжю Балтійського моря. В середині X ст. утворилося Сербське князівство. Племенні князівства хорватів і словенів (хорутанські племена) пройшли тривалий період розвитку. В 925 р. Хорватія стала королівством [7, т. 1, с. 146].

Об'єднуюча ідея Римської імперії на теренах Західної Європи продовжували жити. Західна Римська імперія була відтворена в формі Священної Римської імперії. Імперія, як союз європейських католицьких держав на чолі з імператором і папою, котрі уособили світську і духовну владу, простояла в Західній Європі тисячу років.

Потужний вплив Священної Римської імперії, яку очолювали німецькі династії на суміжні території Польщі, Чехії, Угорщини, державні утворення словенців і хорватів, призвів до прийняття цими народами католицтва і потрапляння цих східноєвропейських держав в коло впливу цивілізації середньовічного Заходу.

Однак, французький історик Жак Ле Гофф з цього приводу зауважив: "Щоправда, в той же самий час київський князь Володимир прийняв хрещення від Візантії (988), як це зробили століттям раніше серби і болгарський цар Борис. І схизма 1054 р. відокремила Східну Європу і Балкани від Римського християнського світу" [8, с. 63].

Італійські міста – республіки Венеція і Генуя мали свої економічні і політичні інтереси в Східній Європі. В XI–XIII ст. Венеція підкорила собі деякі міста і землі в

Іллірії і на Далматинському узбережжі Адріатичного моря.

В XIV–XVI ст. в Східній Європі утворилися нові держави. В 1385 р. відбулася унія Польщі і Литви: "Згідно умов унії 1385 р., литовська держава інкорпорувалась в склад Польщі" [9, с. 120]. Литва прийняла католицтво.

В 1330 р. Валахія відокремлюється від Угорщини і стає самостійною державою. Відмовившись від традиційних політичних і релігійних зв'язків з Тирновським болгарським царством, правителі Валахії підпорядкували свою церкву патріарху Константинополя в травні 1359 р. "Актом 1359 р. Валахія була офіційно прийнята в велику візантійську "Співдружність Націй" [10, с. 179]. Засновником держави Молдова став воєвода Богдан. "При підтримці місцевого населення воєвода зміг об'єднати існуючі на території Східного Прикарпаття політичні утворення в єдине князівство і в 1365 р. домігся визнання його незалежності" [11, с. 27].

В XV ст. зі сходу почалася турецька навала на Східну Європу. Турки завоювали Візантію, Болгарію, Сербію, Валахію, частину Угорщини. Головним супротивником Османської держави була: "… нещодавно збита до купи велетенська імперія Карла V Габсбурзького (1519–1556), австрійського ерцгерцога…, що був імператором для Німеччини, і королем для Іспанії…" [12, с. 153–154]. В результаті: "Західні і північно–західні землі, населені словенцями, хорватами, угорцями, словаками і закарпатськими українцями, потрапили під владу австрійських Габсбургів, обиравшихся угорськими королями" [7, т. 2, с. 260]. Так була утворена Австро–Угорська імперія, а землі Східної Європи перетнув новий кордон між цивілізаціями. Такий стан речей зберігався в Східній Європі до кінця XVIII–XIX ст.

Всі перипетії історії земель Східної Європи, зумовлені місцевими державотворчими процесами і політико–економічним впливом на них великих світових цивілізацій, відобразилися на грошово–вагових системах цього регіону.

В I тис. домінуючим був римсько–візантійський вплив. Греція, Фракія, Іллірія, Македонія, Дакія, Паннонія були римськими а згодом певний час візантійськими провінціями. Північні території Східної Європи також зазнали римського впливу: "Розбивши кельтів і потіснивши германців, Рим відкрив собі шляхи для економічного і частково політичного проникнення в слов'янські і германські області. В Словаччині і Моравії з'явилися римські легіони. Власне чеські землі ніколи не були римською провінцією, але протягом приблизно 300 років римлянам вдавалося тримати їх в межах свого політичного і економічного впливу. В словацьких і чеських землях отримала перевагу провінційна римська культура" [13, с. 55].

Те саме стосується Польщі: "Важку поступ римських легіонів ніколи не чули на польських землях. Однак через територію Чехословаччини польські землі вступили в тісний контакт з провінціями Імперії. Культура римських провінцій стала здійснювати потужний вплив на соціально–економічний розвиток польських земель" [13, с. 55].

Римські денарії, карбовані у співвідношенні з масою римського фунту в 327,45 г. стали використовувати на всій території Східної Європи. Слов'янські племінні союзи венедів, склавинів, антів, які жили між Дніпром і Дунаєм, в перших ст. н.е. запозичили римські міри сипких тіл – квадрантал, або амфореус (26,16 л.), і медімн (52,52 л.). У слов'ян вони згодом отримали назву четверик і півосмін. Крім римського фунту в 327,45 г. слов'яни запозичили і центупондій – сто фунтів в 32,745 кг. Половину центупондія в 16,37 кг. згодом стали звати пудом – від латинського "pondus" – "вага". Візантійські вагові міри від римських принципово не відрізнялися.

Імператор Карл Великий збільшив масу давньоримського фунта з 12 до 15 унцій = 409,31 г. Згодом маса "фунта Карла Великого" була зменшена до 407,22 г.

Фунт Карла Великого в 407,22 г. = 20 солідів = 240 денаріїв = 480 оболів. Тому: солід = 20,36 г.: денарій = 1,69 г.; обол = 0,84 г.

Вага та проба єдиної королінгської монети – денарію постійно знижувалася. Згодом виникло дві вагові одиниці – фунт срібла і фунт денаріїв, який дорівнював 240 денаріям не зважаючи на масу останніх. "У зв'язку з наступним псуванням монети каролінгська вагова система не закріпилася, а дещо змінилася в окремих країнах після розпаду імперії Карла Великого" [14, с. 370].

Впровадженню каролінгської вагової системи в Польщі і Прибалтиці сприяв розвиток економіки: "Аналіз археологічного матеріалу, який відноситься до Помор'я дає підстави вважати, що в X ст., срібло, котре було до того лише товаром в обмінній торгівлі, починає виконувати функцію засобу обміну. В якості грошей використовувалися шматки арабської срібної монети і просто шматки срібла" [13, с. 112].

Гривня польська як грошово–вагова одиниця виникла приблизно в 1070 р., і важила біля 200 г., що відповідало масі 240 денаріїв. В XIV ст., її маса стала дорівнювати 200 г., а з 1650 р. 201,86 г. [15, с. 41]. Інша її назва – "гривня краківська".

В Білорусії при розкопках найчастіше зустрічаються зливки гривень "київських" в 163–165 г., "західноруських" або "литовських" в 100–105 г., набагато рідше новгородських в 200 г. [16, с. 82].

Гривня "київська" є половиною маси римського фунту, гривні "польська" і "новгородська" – ½, а гривня "західноруська" або "литовська" – ¼ маси фунту Карла Великого.

В Німеччині в IX–X ст. з'являється вагова одиниця "марка". Первісно вона дорівнювала 1/3, або половині римського фунту. Скоріше за все вона має датське походження. В Скандинавії марка = 8 ере; ере = римська унція в 27,3 г. Поділ марки здійснювався по системі двох, на 6 і десятичній системі. В Німеччині фунт стали поділяти на 2 марки. З XV ст. найбільше розповсюдження отримує кельнська марка в 233,856 г.

В Австро–Угорщині головна вагова одиниця – фунт 561,24 г. = 2 марки по 280,62 г. Австрійська марка утворилася таким чином: кельнська марка в 233,856 г.: 5 = 46,7712; 233,856 г. +46,7712 г. = 280,62 г. Марка австрійська = 1,2 кельнських марки.

Австрійський фунт = 4 чвертки = 16 унцій = 32 лота = 128 драхм = 512 скрупулів = 7680 гранів. Чвертка = 140,31 г.: унція = 35,07 г.: лот = 12,53 г.; драхма = 4,38 г.; скрупул = 1,096 г.; гран = 0,073 г. Камінь = 20 фунтів; центнер = 100 фунтів; карх = 400 фунтів; сома = 250 фунтів; легель = 125 фунтів.

Разом з австрійською в Австро–Угорщині використовувались і загальна німецька вага, тобто кельнська, рахуючи 5 австрійських марок за 6 кельнських.

Австрійська і німецька системи ваги розповсюдилася по всім землям Східної Європи, які належали Австро–Угорській імперії. Так, в Моравії з 1765 р. вживалися міри та вага австрійські (віденські), а власний моравський фунт = 0,99 віденського фунту = 559,96 г. Чеський фунт в 511,476 г. = 0,918 віденського фунту. Чеська марка, або гривня = 255,7382 г.

Австрійська торгова вага використовувалася у Угорщині, та на Галичині. Зокрема, у митницях та державних установах у Галичині в XVIII – початку XX ст. для стягування податків використовувалася віденська вага. В Трансільванії торгова і марочна вага були австрійськими. В 1825 р. в Трансільванію з Відня були прислані зразки мір та ваги. В Хорватії разом з венеціанською переважно використовувалась віденська вага.

В Польщі і Литві і в XVIII–XIX ст. маса фунта співвідносилася з каролінгським фунтом. Польський бреславський фунт, затверджений в 1764 р., важив 405,238 г. В Познані легкий фунт = 398,35 г., важкий фунт = 417,81 г. В Литві фунт, затверджений в 1766 р., був на 1/5 легший берлінського фунту в 468,53 г., тобто важив 374,82 г. Литовський фунт дорівнював 0,91 російського, польський – 0,99 [4, с. 86]. В свою чергу марочна вага і проба в Польщі і Литві були кельнські, тобто загальнонімецькі.

Міри італійських республік Венеції та Генуї здійснили великий вплив на формування вагових мір Іллірії, Далмації, Греції, Криту. Так в Греції використовувалися венеціанська важка торгова вага, в Далмації та Іллірії венеціанська легка і важка вага, те саме і на Іонійських островах.

Венеціанська легка вага мала давньоримську систему розділу вагових одиниць: фунт = 12 унцій = 1728 каратів = 301,2297 г. Вага визначена за співвідношенням: 19 фунтів легких = 12 фунтів важких. Важкий фунт = 2 марки марочної ваги = 476,99 г. = 12 унцій = 9216 гранів. Марочна вага: марка = 8 унцій = 4608 гранів = 238,4994 г. Поділ марки на 4608 гранів доводить, що це кельнська золота марка. Незначне збільшення її маси пояснюється збільшенням маси грану – з 0,0507 г. до 0,0517 г.

За століття османського панування багато країн Східної Європи запозичили турецькі вагові міри. Мірами Османської імперії користувалися в Угорщині, Трансільванії, Валахії, Молдові, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Албанії, Македонії, Греції. В деякі з них турецькі вагові міри співіснували з венеціанськими.

Головними одиницями турецької торгової ваги були окка, ратл, батман і кінтар. Головною одиницею османської ваги є окка в 400 дирхемів = 1,279 кг. Ратл – половина окки в 200 дирхемів = 639,9 г. Батман був в 8,6,2 окки. Кінтар = 100 ратлів. Марочна вага: міскал = 1,5 дирхема = 24 кірата = 96 хабб. В Константинополі міскал = 4,79 г.; дирхем = 3,19 г.; кірат = 0,199 г.; хабба = 0,049 г.

В Східній Європі ці міри набули місцевої специфіки. Так, в Греції кінтар = 44 окки; в Угорщині була велика міра шинек в 80,60 і 50 окк; на Буковині окка = 4 літри, літра = 320 г. – те саме в Трансільванії; в місті Солоніки кінтар = 45 окк, ратль = 180 драхм.

Підсумуємо. Вагові системи Східної Європи протягом двох тисячоліть утворилися під потужним впливом великих цивілізацій – римсько–візантійської, германо–романської, східної османської. Запозичуючи іноземні міри, країни Східної Європи створили свої багато в чому оригінальні вагові системи. В другій половині XIX – початку XX ст. тут була введена метрична система.

Список використаних джерел

1. Петрушевский Ф. Общая метрология. – СПб., 1849.
2. Петрушевский Ф. Польская метрология, или описание польских мер, весов и монет. – СПб., 1834.
3. Рейнбот П.И. Краткая метрология европейских государств. – СПб., 1865.
4. Черепнин Л.В. Русская метрология. – М., 1944.
5. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: Довідник. – Тернопіль, 1998.
6. Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990.
7. История средних веков (в двух томах). – М., 1977.
8. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М., 1992.
9. История Польши: В 3–х т. – М., 1954. – Т.1.
10. История Румынии. – М., 2005.
11. Краткая история Румынии: С древнейших времен до наших дней. – М., 1987.
12. Кримський А. Історія Туреччини. – М., 1957.
13. Королюк В.Д. Древнепольское государство. – М., 1957.
14. Шуст Р. Нумізматика: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К., 2007.
15. Зварич В.В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980.
16. Рябцевич В.Н. О чём рассказывают монеты. – Минск, 1977.

References

1. Petrushevskij F. Obshhaja metrologija. – SPb., 1849.
2. Petrushevskij F. Pol'skaja metrologija, ili opisanie pol'skih mer, vesov i monet. – SPb., 1834.
3. Rejnbot P.I. Kratkaja metrologija evropejskih gosudarstv. – SPb., 1865.
4. Cherepnin L.V. Russkaja metrologija. – M., 1944.
5. Zvarych V., Shust R. Numizmatyka: Dovidnyk. – Ternopil', 1998.
6. Vvedenie v special'nye istoricheskie discipliny. – M., 1990.
7. Istorija srednih vekov (v dvuh tomah). – M., 1977.
8. Le Goff Zh. Civilizacija srednevekovogo Zapada. – M., 1992.
9. Istorija Pol'shi: V 3–h t. – M., 1954. – T. 1.
10. Istorija Rumynii. – M., 2005.
11. Kratkaja istorija Rumynii: S drevnejshih vremen do nashih dnej. – M., 1987.
12. Kryms'kyj A. Istorija Turechchyny. – M., 1957.
13. Koroljuk V.D. Drevnepol'skoe gosudarstvo. – M., 1957.
14. Shust R. Numizmatyka: Istorija groshovogo obigu ta monetnoi' spravy v Ukrai'ni. – K., 2007.
15. Zvarich V.V. Numizmaticheskij slovar'. – L'vov, 1980.
16. Rjabcevich V.N. O chjom rasskazyvajut monety. – Minsk, 1977.

Zubko A. M., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archival and special branches of history, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kiev), arhivy@ukr.net*

Units of weight in the VIth early XIXth century Eastern Europe

The article provides an overview of formation of the systems of weights in Eastern Europe, determines weight of these systems' principal units and their

correlation between each other. The change of structure of the systems of weights in various countries in various periods of history was also traced.

Keywords: *pound, centner, stone, lot, pood, okka, kontar, grivna, mark, litra, dram.*

Зубко А. Н., *кандидат исторических наук, доцент кафедры архивоведения и специальных отраслей исторической науки, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), arhivy@ukr.net*

Меры веса Восточной Европы VI–XIX вв.

Рассматривается формирование систем весовых мер Восточной Европы, определяется вес основных единиц этих систем и определяется их соотношение между собой. Прослежены также изменения структуры весовых систем разных стран в разные исторические периоды.

Ключевые слова*: фунт, центнер, камень, лот, пуд, окка, кинтар, гривна, марка, литра, драхма.*

* * *

УДК 94:327.5(567)

Пронь Т. М.
доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили (Україна, Миколаїв), wh.story105@gmail.com

ІСТОРІЯ ТРАГЕДІЇ ІРАКУ: ЗАМОВНИКИ, ПІДБУРЮВАЧІ, ВИКОНАВЦІ

У статті, використовуючи спеціальну літературу російських, українських, американських, англійських науковців, авторка аналізує складові частини історії трагедії Іраку, мотивуючи фактологічною аргументацією.

Ключові слова: *нафта, релігія, етнічні особливості, Ірак, США, боротьба, війна, протистояння.*

У східних казках про Алладіна поширеним є вираз: “У Багдаді все спокійно”. Це – в казці, у житті – все значно реалістичніше й складніше. Неспокій переслідує Ірак (Месопотамію, Межиріччя, шумеро-акадську цивілізацію, Вавілонію) від давнини до сьогодення.

Мета статті – за допомогою історичних доказів, фактів, аргументів, висвітлити сучасну трагедію Іраку, де зійшлися військове протистояння Заходу і Сходу, зусилля міжнародного тероризму, інтереси провідних акторів близькосхідної кризи – США, СРСР/Росії, Великобританії, Ірану, Туреччини, Сирії, Саудівської Аравії..., зосередивши увагу на ролі, місці та впливу дієвих учасників процесу.

Історія Іраку і різні часи професійно й мотивовано висвітлювалася такими вченими як В.В Стуве, Р. І. Рубінштейн, І. М. Д’яконов, Д. Г. Редер, Г. Л. Бондаревський, М. С. Бур’ян, М. В. Калмикова, О. А. Коппель, М. Л. Мусоріна... Авторка, виходячи з мети написання статті, аналізує не лише головні складові “іракської проблеми”, але й її причини, “рушійні сили”, наслідки. В цьому полягають актуальність і новизна.

Ірак у перекладі з арабської мови – “стрімчак” (скеля) або “землі, які знаходяться по берегах”. Країна відноситься до держав Південно-Західної Азії, має вихід до Індійського океану через Перську затоку; межує з Туреччиною, Іраном, Кувейтом, Саудівською Аравією, Іорданією, Сирією, тому не дивно, що територія Іраку з давнини перебуває у центрі світових історичних подій.

Починаючи з глибокої минувщини це був квітучий край. “Батько” історії Геродот із Галікарнассу вже в першій своїй книзі “Кліо” (“Історія”) пише: “Вавілон був не тільки дуже великим містом, але й самим гарним із всіх міст, які я знаю. Через нього протікає річка на ім’я Євфрат, яка бере початок у Вірменії. Місто ж саме складається...з трьох – і чотирьохповерхових будинків...; складається з двох частин. В одній частині – царський палац...; в іншій – святилище Зевса Бела..., де знаходиться величезна золота статуя сидячого Зевса. Поряд же стоять великий золотий стіл, лавка для ніг і трон – також золоті. За словами халдеїв, на виготовлення...пішло 800 талантів золота” (приблизно 26 тон 924 кг. – Т. П.) [1, с. 78-80].

Давньоримський географ Страбон на років п’ятдесят пізніше Геродота розповідав про Месопотамію наступне: “Країна ця вирощує ячмінь у такій кількості, як ніяка інша...все останнє дається пальмою (мається на увазі фінікова пальма. – Т. П.); саме з неї виготовляють хліб, вино, оцет, мед, муку... Горіхи пальмові використовуються ковалями замість вугілля, а розм’якшені дають корм для худоби, як для биків, так і для овець... Кажуть, що є навіть якась перська пісня, в якій нараховується 360 уживань пальми..” [2, с. 75].

Саме природні умови та корисні копалини (запаси нафти, природнього газу, фосфатів...) Іраку передбачили долю даної території. Найбільше місто південної Месопотамії у давнину мало назву тутешньою рідною мовою “Баб-ілі” (у перекладі “Ворота Бога”), греки переробили “Баб-ілі” та “Вавілон”. З усіх царів давнього Вавілону найвідомішим був Хаммурапі (часи правління 1792 – 1750 рр. до н.е.): він підкорив увесь південь Межиріччя, захопив землі, що знаходилися по Євфрату. Царі Ассирії (Ашшура) визнали його владу, фінікійські купці посилали йому багаті подарунки, у Шумері були поселення вавілонських воїнів, Хаммурапі називав себе “царем чотирьох країн світу”, прийнявши титул давніх аккадських правителів [3, с. 104]. Достатньо відомий Суддібник Хаммурапі – 282 статті законів, що були викарбовані на стовпі.

Майже із самого початку – з IV тисячоліття до н. е., коли склалася одна з найдавніших світових цивілізацій – Шумерське царство [4, с. 260], між містами-державами Шумера постійно йшла боротьба за політичну владу. Ці землі почергово завойовували перси, греки, араби. Саме араби насадили місцевому населенню іслам (що дослівно означає “покірність”; священною книгою мусульман є Коран, який у перекладі з арабської “аль-Кур’ян” – є “читання”). У 1534 р. Месопотамію (впритул до початку XX століття) підкорила Османська імперія.

Проблема етнічних і релігійних особливостей населення Іраку достатньо складна, тому потребує певного пояснення і чіткого розмежування. Переважна більшість населення країни – мусульмани, що сповідують іслам.Найбільшу групу складають мусульмани-шиїти, за різними джерелами їх приблизно 15 млн. 600 тисяч; до них ще необхідно додати 250.000 “болотних” або “озерних” арабів [5, с. 180-181]. Мусульман-суннітів у Іраці 5 млн. 200 тисяч; плюс 3-4 міліона курдів – потужної етнічної іракської групи, представники якої мешкають також у Туреччині, Ірані, Сирії, Азербайджані, Вірменії [6, с. 285]. До етнічної групи мусульман належать й туркмени (туркмани), яких приблизно 2 % населення (470.000 – 520.000) [7, с. 127]. До християн відносяться айсори (або ассірійці), яких

нараховувалося до війни 17 січня 1991 р. (“Буря в пустелі”; США, Англія, інші країни НАТО проти Іраку) біля 1 міліона; визнають владу Папи Римського. Серед інших християнських общин Іраку – православні сирійці, сирійські католики, грецькі католики та послідовники вірменської апостольської церкви.

“Курдське питання” є однією з найболючіших проблем сучасності, життєво важливої для більше 20 млн. хакярі, ієзідів, алілахів та інших курдських племен, які прагнуть незалежності й возз’єднання у межах існувавшої до XVIIстоліття держави Курдистан. Ця проблема не є домінуючою у статті авторки, тому лише зауважимо, що останні напівнезалежні курдські князівства Бухтан, Хаккярі, Бахдінан, Соран, Бабан були позбавленні автономії у середині XIX століття. Як відомо, більша частина Курдистану увійшла до складу Османської імперії, іншу частину захопила Персія.

Наслідки Першої світової війни і крах Османської імперії знову надавали можливість курдам створити власну незалежну державу. 10 серпня 1920 р. поблизу Парижа було укладено Севрський мирний договір між султанським урядом Туреччини та Великобританією, Францією, Італією, Грецією, Польщею, Португалією, Румунією, Королевством сербів, хорватів, словенців, Хіджазом (з 1932 р. – Саудівська Аравія), Чехословаччиною.

62-а та 63-я статті з 433 статей Севрського договору передбачали відділення Курдистану від Туреччини та шляхи створення незалежної країни: для встановлення кордонів майбутньої держави призначалася англійсько-французько-італійська комісія, якщо Рада Ліги Націй визнає населення цієї області “здатним до незалежності”, Курдистану буде надана “автономія” [8, с. 26].

Після Муданійського перемир’я 11 жовтня 1922 р. (м. Мудан’ья, Туреччина) та Лозаннського мирного договору 24 липня 1923 р. між Англією, Францією, Італією, Японією, Грецією, Румунією, з одного боку, і Туреччиною – з іншого, проблема “Курдистану”, на жаль, була загнана у глухий кут [9, с. 255, 152].

Територія Іраку завжди привертала увагу європейських і американських країн, з однією сторони, вигідним географічним становищем – знаходилася на шляху із Середземномор’я до Ірану, Індії, з другої – багатством природних копалин, найперше місце серед яких належить нафті. “Нафтовому чинникові” у політиці Великобританії 1918 – 1928 рр. присвятив свою професійну, цікаву монографію, що базується на цінних архівних матеріалах, д.і.н., професор Д. В. Ласкавий [10]. Зауважимо лише, що за світовими запасами нафти після Саудівської Аравії (дані 2001 року) – 261,8 млрд. барелів; друга сходинка належить Іраку – 115 млрд., хоча за ствердженням колишнього іракського міністра нафта Амера Мухаммеда Рашида, ця цифра сягає 280 млрд. [11, p. 201-202].

За підрахунками компанії “BritishPetroleum”, нафтових американських запасів вистачить на 10 років; російських – на 20; саудівських на 85, кувейтських – на 128; іракських – на 129 років [12, p. 117].

Тривалий час, починаючи з 1920-х – 1930-х років й до 1950-х, фактично єдиним і надійним “другом” Іраку була Великобританія (достатньо навести дипломатичну аргументацію – договори 10 жовтня 1922 р., 13 січня 1926 р., 5 червня 1926 р., 10 жовтня 1927 р., 30 червня 1930 р…).

З 9 вересня 1944 р., після встановлення дипломатичних відносин, у Ірака з’являється “новий друг” – Радянський Союз, який, зміцнивши подальші ірако-радянські взаємини Договором про дружбу і співробітництво9 квітня 1972 р. та припинивши своє існування 1991 р., формально продовжує діяти, перетворившись у єдину правонаступницю СРСР, – Російську Федерацію.

Сполучені Штати Америки почали активно “товаришувати” з Іраком у часи президентства Рональда Рейгана, (український дослідник Крисенко Д. С. У дисертаційному дослідженні, розглядаючи еволюцію місця Іраку в зовнішній політиці США 1918-1990-х рр., виокремлює 7 етапів співробітництва) [13, с. 9-10], коли він 26 листопада 1983 р. (нагадаємо, що з вересня 1980 р. йшла ірако-іранська війна, яка є предметом окремого наукового дослідження) підписав секретний декрет – National Security Decision Directive № 114 про надання допомоги Іраку, а у 1984 році були поновлені дипломатичні американсько-іракські зносини [14, p. 210-212].

Як відомо, військовий метод, запропонований і здійснений США щодо “приборкання” Іраку (операція “Буря в пустелі” 17 січня – 28 лютого 1991, санкціонована президентом Джорджем Бушем – старшим за допомогою збройних сил США, Великобританії, інших країн НАТО) зазнав краху [15, p. 61]. Починаючи з другою половини 1990-х років, здійснюючи постійний військово-політичний тиск на Ірак, США намагалися вирішитидостатньо амбіційне завдання – скинути режим Саддама Хусейна (Саддам Хусейн аль-Тікріті – президент Іраку з 1979 до 2003 рр.) [16, с. 659].

Зміна влади в Іраці перетворилася на своєрідну “сімейну справу”, коли у щорічному посланні “Про становище країни” 29 січня 2002 р. Дж. Буш-молодший, разом з Іраном і Північною Кореєю, відніс Ірак до “вісі зла”.

Безумовно, не могла стояти осторонь й спостерігати за “іракськими подіями” Російська Федерація та її керманич В. В. Путін. Президент Росії протягом 2002 – першої половини 2003 рр. на різних міжнародних форумах, зустрічах неодноразово називав Ірак “проблемою”, підкреслюючи, що “такі проблеми не можуть вирішуватися однією будь-якою країною” [17]. Після падіння режиму С. Хусейна влітку 2003 р. уже у серпні ц.р. представники російської компанії “Лукойл” починають перемовини з чиновниками міністерства нафти Іраку, а у березні 2004 р. між ними було підписано декілька меморандумів про перспективи співробітництва.Була навіть висунута ідея створення консорціума у складі “Лукойла”, американської “ConocoPhillips” та інших західних компаній й інвестувати у цей проект 4 млрд.доларів; Путін під час переговорів у грудні 2004 р. з головою Вищої Ради управляючих Іраку А. Аллауї висловив готовність “списати” Іраку 90 % боргів, але повернутися Росії у нафтовий іракський бізнес не вдалося [18, с. 309-310]. Така ж програна доля спіткала й Сполучені Штати Америки [19, p. 189-191].

Кращий вихід із економічно-фінансової невдачі, на думку російської керівної верхівки, були, є і залишаються політика, політичні методи та інструменти. 15 березн 2006 р. міністр закордонних справ Російської Федерації С. Лавров у інтерв' ю арабським ЗМІ запропонував скликати велику конференцію з устрою Іраку, на яку запросити головні іракські політичні, етнічні (Ірак – батьківщина приблизно 150 племен. – Т. П.), релігійні сили, усіх країн – сусідів Іраку, Лігу арабських держав (створена у березні 1945 р. – Єгипет, Аравія, Йемен, Трансіорданія, Ірак, Сирія, Ліван), організацію Ісламської конференції та членів Ради Безпеки ООН [20]. Ви уявляєте практичну реалізацію цієї безглуздової, хворобливої пропозиції?

Російський політолог С. Г. Лузянін, вимальовуючи прогнозі і сценарії російсько-іракських відносин на 2006-2008 роки, пише про "громадянську війну", яка піде "за новими законами, до яких американці будуть мати опосередковане ставлення", а саме: "Ця війна може привести до утворення Курдистану, розколовши, таким чином, Ірак, Туреччину, Іран і Сирію. Даний варіант є на середньострокову перспективу, мабуть, найбільш серйозним, бо несе не тільки загрозу подальшої дестабілізації для власне Іраку, але й може стати довготривалою регіонально-системною кризою" [21, с. 97-98].

Вам не здається, що "іракський сценарій" напруги російсько-американського протистояння і поразки 2004-2005 рр., перенесено у 2014 році на Україну? Лише методи (агресія, війна, шантаж, брехня, залякування, безкарність...) держав-замовниць, – підбурювачів, – виконавців залишилися старими...

"Людину можна знищити, але її не можливо перемогти" (Ернест Хемінгуей) [22, с. 458].

Список використанихджерел

1. Геродот. История/Геродот; пер. и премеч. Г. А. Стратановского. – М. : АСТ: АСТ Москва, 2006. – 696 с.
2. Рубинштейн Р. И. Древний Восток. Пособие для учащихся. – М. : "Просвещение", 1974. – 168 с.
3. Древний Восток. Книга для чтения. Под ред. академика В. В. Струве. Изд. 3-е. – М. : Гос. учебн.-педаг. изда-во Минпроса РСФСР, 1958. – 239 с.
4. Страны и народы. Популярная энциклопедия. – Санкт-Петербург: Изд-во "Дельта", 1997. – 352 с.
5. Мансуд Р. Ислам. – М. : Фаир-пресс, 2005. – 301 с.
6. Карманная энциклопедия TheHutchinson. – М. : "Внешсигма", 1995. – 665 с.
7. Новый универсальный справочник стран и народов мира / Сост. Стадник А. Г. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 380 с.
8. Дипломатический словарь. – Т.III. – М. : Изд-во "Наука", 1986. – 752 с.
9. Дипломатический словарь. – Т.II. – М. : Изд-во "Наука", 1986. – 504 с.
10. Ласкавий Д. В. Боротьба Великобританії за персько-месопотамську нафту, 1918-1928: Монографія / Дмитро Васильович Ласкавий – Луганськ: ПЦ "Максим", 2010. – 256 с.
11. Bodansky Y. The Secret History of the Iraq War. – New York: Harper Collins Publishers Inc., 2004. – 600 p.
12. Tripp Ch. A History of Iraq. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 330 p.
13. Крисенко Д. С. Політика США щодо Іракської Республіки (1990 – 2003 рр). – Автор. дисерт. кан. іст. наук. – Спец. 07.00.02 – всесвітня історія. – К, 2010. – 20 с.
14. Murray W., Robert H. Jr. Scales. The Iraq War: A Military History. – New York: Harper Collins, 2004. – 450 p.
15. Glantz A. How America Lost Iraq. – London: Penguin, 2005. – 300 p.
16. Современные международные отношения и мировая политика : учебник / [А. В. Торкунов...] (МГИМО-Университет) МИД России. – М. :Просвещение, 2005. – 990 с.
17. "2002 – 2003 В. В. Путин на международных форумах": www.kreml.org
18. Азимов А. Ближний Восток. История десяти тысячелений. – М. : Центрполиграф, 2004. – 336 с.
19. Phillips D.L. Losing Iraq: Inside the Postwar Reconstruction Fiasco. – New York : Westview Press: Perseus Book Group, 2005. – 300 p.
20. Стенограмма интервью министра иностранных дел России С. В. Лаврова арабським СМИ. Москва, 15 марта 2006 г. Департамент информации и печати МИД РФ: www.mid.ru
21. Лузянин С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на "Большой Восток" (2004-2008 гг) / С. Г. Лузянин. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2007. – 447 с.
22. Хемингуэй Э. Фиеста (И восходит солнце). Прощай, оружие! Романы; Старик и море: Повесть; Рассказы: Пер. с англ. – М. : Худож. литература, 1988. – 558 с.

Pron T. M., *doctor of historical sciences, professor of the Department world history, the Black Sea State University P.Mogily (Ukraine, Nikolaev), wh.story105@gmail.com*

In the article author use professional literature of the Russian, Ukrainian, American, British scientists to analyze the components of the story of the tragedy of Iraq and motivating factual arguments.

Keywords: *petroleum, religion, ethnic characteristics, Iraq, the United States, fighting, war, confrontation.*

Пронь Т. М., *доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры всемирной истории, Черноморский государственный университет им. Петра Могилы (Украина, Николаев), wh.story105@gmail.com*

История трагедии Ирака : заказчики, подстрекатели, виконавцї.

В статье, используя специальную литературу российских, украинских, американских, английских ученых, авторанализирует составные части истории трагедии Ираке, мотивируя фактологической аргументацией.

Ключевые слова: *нефть, религия, этнические особенности, Ирак, США, борьба, война, противостояние.*

* * *

УДК 904

Алиев Э. З.
докторант, Институт Истории им. А.Бакиханова НАНА (Азербайджан, Баку), zamrahov@gmail.com

ЗАВОЕВАНИЕ РОССИЕЙ ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА И СОЗДАНИЕ "АРМЯНСКОЙ ОБЛАСТИ"

XIX век оставил глубокий след в памяти нашего народа. Именно в этот период началась реализация коварного плана по созданию Армянского государства за счет азербайджанских земель, азербайджанские территории были поделены согласно условиям Гюлистанского и Туркменчайского договоров между Гаджарским Ираном и Российской империей, а на исторических землях Азербайджана была создана "Армянская область".

В статье основное внимание было уделено установлению после завоевания Россией Азербайджана здесь колониальной системы управления и проведению административно–территориальных изменений. Основной целью здесь является рассмотреть процесс создания "Армянской области" на территориях бывших Иреванского и Нахчыванского ханств, оккупированных Россией. Для объективного освещения проблемы были использованы различные источники и литература. В основном были использованы "Акты Кавказкой Археографической Комиссии" (АКАК).

Ключевые слова: *Гюлистан, Туркменчай, царь Александр, "Армянская область".*

(стаття друкується мовою оригіналу)

В начале XIX века Российская империя, стремясь овладеть регионом, начала войну против Азербайджана. В скором времени Кавказ превратился в арену кровавой войны, которую вела Россия с Гаджарским Ираном и Османской империей. Завоевание Южного Кавказа занимало важное место во внешней политике России начала XIX века. В начале XIX века Иреванское ханство

являлось одним из сильнейших государственных образований среди азербайджанских ханств. До завоевания Иреванского ханства Россия присоединила в 1801 году Восточную Грузию (Картли–Кахетинское царство). После этого ускорился процесс завоевания Южного Кавказа. Одновременно с присоединением Восточной Грузии по указу Александра I от 12 сентября 1801 года в состав России были включены Шорагельское, Памбекское, Газахское, Борчалинское и Шамшеддильское султанства [3, с. 287].

Присоединение Иреванского ханства, расположенного на границе с Османским государством и Гаджарским Ираном, было частью захватнического плана Российской империи. В ходе первой русско–иранской войны 1804–1813 годов, целью которой был захват азербайджанских территорий, Иреванское ханство два раза (2 июля – 3 сентября 1804 года; 3 октября – 30 ноября 1808 года) подверглось нападению русских войск. Но Иреванское ханство не сдалось русским и смогло защитить свою независимость [3, с. 20].

Не отказавшись от намерения захватить Иреванское ханство, Николай I (1825–1855), учитывая военно–стратегическое значение захвата Сардарабатской и Иреванской крепостей, очень часто напоминал об этом генералу А.П. Ермолову. Российский император 21 октября 1826 года писал в своих письмах Ермолову: “Сделать все возможное для захвата Иреванской крепости с помощью оружия, или путем подкупа иреванского сардара, или же установления с ним тайных отношений” [12, с. 122; 3, с. 21].

Во время второй русско–иранской войны (1826–1828) Николай I, придавая важное значение захвату Иреванского ханства, в приказе от 1 августа 1826 г., отправленному генералу Ермолову особо указывал: “Срочно выступайте против иреванского сардара. Жду от вас следующего ответа: “С божьей помощью сардара больше нет, а Иреванская область полностью захвачена”. Вас и 15 тысячной русской армии достаточно, чтобы одержать победу” [8, с. 214; 3, с. 21].

Лидер азербайджанских патриотов иреванский сардар Гусейгулу хан Гаджар и его брат Гасан хан Гаджар под псевдонимом “Асланлар башы”в течение 1827 года 4 раза героически отбивали атаку русских войск на Иреванскую (27 апреля–23 июня; 24 сентября – 1 октября) и Сардарабадскую (16–17 апреля; 14–20 сентября) крепости. Но провокация сделала своё дело. Армяне наладили связь с генералом И.Ф. Паскевичем, державшим в осаде Иреванскую крепость, и передали сведения о том, в какой часть крепости сосредоточены азербайджанские защитники, куда необходимо направить пушечные атаки [6, с. 85–86; 3, с. 21]. Взяв Иреванскую крепость с помощью предательства армян, русские войска завоевали Иреванское ханство. “За эту победу” главнокомандующий русских войск на Кавказе Паскевич получил: титул графа [12, с. 330; 3, с. 22], Георгиевский орден 2 степени, денежное вознаграждение в 1 миллион рублей и за взятие Иреванской крепости титул “Иреванский” [11, с. 591; 3, с. 22]. Взятие Иреванской крепости было отпраздновано в Санкт–Петербурге, а также в связи с этим был устроен специальный парад военнослужащих. Кроме того учредили специальные медали в честь взятия Иреванской крепости.

Согласно Туркменчайскому мирному договору (10 февраля 1828 года) все азербайджанские территории к северу от Араза превратились в колонию России. А Южный Азербайджан остался под властью Ирана [4, с. 73–74]. По существу Азербайджан был разделен на две части. Захваченные Россией азербайджанские территории, имеющие важное стратегическое значение, после этого постоянно находились в центре внимания. После захвата Иреванского ханства, на его территориях началось установление российской системы управления. 6 октября 1827 года было созданоучреждение под названием “Временное управление” Иревана. Главой этого управления был назначен командир местных войск генерал–лейтенант Красовский, а членами “Временного управления” армянский архиепископ Нерсес, являющийся подручным оккупантов, и комендант Иреванской крепости полковник Бородин. По этому поводу главноначальствующий на Кавказе генерал Паскевич дал распоряжение относительно “Общих правил управления Иреванской областью”. В этом указе предусматривалось:

1) создание Временного управления под руководством генерал–лейтенанта Красовского, епископа Нерсеса и полковника Бородина;

2) возложение на Временное управление ответственности за защиту провинции от внешней агрессии;

3) взятие на учет всего имущества, могущего быть полезным казне;

4) решение вопросов по обеспечению русских войск;

5) при необходимости применение силы против населения;

6) способствование распространению российской власти на территориях по всему течению Араза;

7) создание вооруженных отрядов из местного населениядля защиты края;

8) обеспечение военных гарнизонов, сосредоточенных в Иреванской и Сардарабадской крепостях;

9) слежение за событиями, происходящими в соседних тюркских пашалыках;

10) поддерживание постоянной связи с соседней Грузией через Абаран и Делижан и т.д. [5, документ 432, с. 480–481].

6 декабря 1827 года Паскевич подготовил несколько проектов относительно управления Иреванской провинцией, суть которых условно можно разделить на нижеследующие пункты:

1) создавалось Временное правительство в Иреване под руководством генерала Паскевича. В это правительство назначался на руководящую должность военный начальник. Помощниками этого начальника должны были стать два русских чиновника. Один из этих помощников должен был присматривать за военно–полицейской системой, а другой – за финансовой. Для точного выполнения своих обязанностей помощникам помогали два 2 судебных пристава. Один из них должен был представлять армянскую общину, другой – мусульманскую;

2) усовершенствовалась система городского управления в городах Иреван, Нахчыван, Аббасабад и других;

3) в этой системе управления ни в коем случае не позволялось установление зависимости христиан от мусульман;

4) уделялось внимание и внутренним делам. Это в основном относилось к мусульманской и христианской общине. Задачи, стоящие перед внутренней политикой, были следующие:

а) предоставить руководство над внутренними делами в армянскойобщине лидерам самих общин;

б) армян, бывших раньше под руководством мусульманских наибов, передать под управление наибов, выходцев из армянских беженцев;

в) поручить внутреннее управление над армянами, живущими в деревнях, управляемых мусульманскими ханами, беками и чиновниками, их главам их собственных общин;

г) разрешение все религиозных вопросов поручалось архиепископу Нерсесу.

Чтобы внедрить новую систему управления для решения всех вышеуказанных вопросов Паскевич отправил в правительство прошение. Император и сенат ответили положительно на прошение Паскевича [5, документ 434, с. 482–483].

Русские колонизаторы после победы над Ираном и Турцией для реализации своих агрессивных планов против этих государств решили создать на Южном Кавказе христианскую опору. Для этих целей на основе Туркменчайского (1828) и Адрианопольского (1829) договоров началось массовое переселение живущих в этих государствах армян на земли Северного Азербайджана, в основном на территории бывших Иреванского, Нахчыванского, Гарабагского ханств и в те районы современной Грузии, в которых проживали азербайджанцы. Генерал Паскевич, оккупировавший Иреванское и Нахчыванское ханства, конкретно указывал на каких азербайджанских землях расселять переселившихся из Ирана армян: “Необходимо направлять армянских переселенцев и Нахчыванскую и Иреванскую провинции, чтобы по мере возможности повысить численность христианского населения в этом регионе” [7, с. 129–130; 3, с. 23].

Несмотря на массовое переселение армян, органы царской власти не смогли сразу изменить демографическое положение на территории Иреванского ханства. Генерал Паскевич признавался, что даже после переселения армян азербайджанские тюрки составляли ¾ части населения Иреванского края [5, документ 438, с. 888–891; 3, с. 377–378].

Чтобы уничтожить в сознании азербайджанского народа древние традиции государственности и независимости российские колонизаторы вскоре начали проводить административно–территориальные реформы. 21 марта 1828 года по указу Николая I на территориях азербайджанских Иреванского и Нахчеванского ханств была создана “Армянская область” [10, с. 272–273; 5, документ 437, с. 487]. В этом указе говорилось: “Присоединенные Россией на основе заключенного с Ираном договора Иреванскоеи Нахчыванское ханства отныне приказываем называть “Армянской областью” и включаем в свой титул. Необходимые указы о структуре и правилах управления этой областью Правительствующий Сенат получит в свое время”. Созданная за счет земель включенных в состав России азербайджанских ханств “Армянская область” была разделена на Иреванскую и Нахчыванскую провинции и Ордубадский округ. Иреванся провинция, также как и в Иреванское ханство включали в себя 15 магалов, а Нахчыванская провинция и Ордубадский округ –по 5 магалов. На должность начальника управления “Армянской области” был назначен командир местных войск,грузинский князь, генерал–майор А.Г. Чавчавадзе [5, документ 437, с. 487; 3, с. 379].

Для управления областью был создан ряд комитетов. Однако основным комитетом являлся тот, который занимался размещением христиан. Начальником этого комитета сначала был назначен майор Владимиров, а потом Аргутинский–Долгоруков. Основная функция этого комитета была непосредственно связана с Туркменчайским договором. Сфера деятельности этого комитета была в первую очередь связана с реализацией 15 статьидоговора. Этот комитет начал свою деятельность 10 апреля 1828 года.

Согласно указу Паскевича этот комитет должен был состоять из 1 штаб–офицера,2 обер–офицеров и 2 армян. Были известны и имена армян. Барсег Кегамов и Симон Меликов. Имена других офицеров в документе не были указаны. Кроме того,Малик–Саак и Ахмед хан, занимающие должности советников руководства области, непосредственно участвовали в работе комитета.

23 апреля было создано отделение комитета в Нахчыване, состоящее из 4 человек: председатель штаб–капитан Невяровский и члены – Сукиас Багдасаров, Ованес Грикоров и Симоне Капителов. Надо отметить, что после завоевания Иреванского ханства царские чиновники, переусердствовав, в обмен на оказанные армянами “услуги” подняли вопрос “об освобождении от налогов армян”, проживающих на территориях бывшего Иреванского ханства [3, с. 117]. Так, глава созданной 22 марта 1828 года по указу российского императора “Армянской области” князь Александр Чавчавадзе с целью выполнения указа командира Кавказского особого корпуса Паскевича от 17 марта 1828 г., за номером 458, написав письмо Нерсесу, запросил сведения о том, взимали или нет в период прежних властей с армян Иреванского ханства какой–либо особый налог, и в случае существования такого налога приказывал ликвидировать его. Однако 29 марта 1828 года Нерсес, отвечая на это письмо,указывал на то, что “в период правления прежних властей с армян Иреванского ханства в связи с их вероисповеданием никакого налога не взималось” [3, с. 117].

29 апреля 1828 года в управлении Иреванской провинции разразился кризис. Появились разногласия между Паскевичем, Красовским и епископом Нерсесом. Красовский покинул Иреван. А архиепископ Нерсес,как “лицо, противоречащее интересам Российского государства”, был выслан из провинции. В результате стараний Паскевича Нерсес был назначен руководителем армянской религиозной общины в Бессарабии. Вместо него руководителем религиозной

общины Армянской области был назначен епископ Ефрем [9, с. 72]. 26 июня Паскевич провел некоторые перестановки в руководстве комитетов. Мовсес Аргутинский–Долгоруков был назначен начальником Нахчыванского отдела. Неверовский же был отправлен в главный комитет.

В сентябре1831 года генерала Паскевича сменил барон Розен. После своего назначения Розен осуществил некоторые изменения. Генерал Паскевич был отправлен наместником в Польшу (в 1830–1831 гг. участвовал в подавлении Польского восстания). По указу Розена под руководством начальника Иреванской области было создано Областное управление. Кроме того, были созданы: в Иреване – городской суд, управление казной, полицейская служба; в Нахчыване– городской центральный областной суд, полицейское управление и управление казной; в Ордубаде – только полицейское управление. В этот период, в 1830 году произошла и смена руководства "Армянской области". Вместо Чавчавадзе был назначен имеющий армянское происхождение Осип Бебудов. С его назначением во властных структурах произошли изменения. По его приказу азербайджанские чиновники начали вытесняться со своих должностей. Новая система расширила полномочия Бебутова в области. Был подготовлен и новый герб области. На новом гербе была изображена гора Агрыдаг (Арарат), Ечмиадзинская церковь и двуглавый российский орел. Этот герб был утвержден решением императора 27 февраля 1833 года.

Деятельность Бебутова привела к недовольству местного мусульманского населения. 26 апреля представители мусульманского духовенства Иревана написали письмо Паскевичу. В письме была выражена просьба вернуть средства, собранные прежним правителем Иревана Гусейн ханом в качестве тиюля с мусульманских религиозных служащих. 1 мая по приказу Паскевича просьба представителей мусульманского духовенства была удовлетворена.

В апреле 1831 г. Бебутов пишет заявление Паскевичу. В заявлении былазатронута деятельность магальных наибов. Кроме того, он требовал проведения ряда административных изменений. В этом заявлении Бебутов в открытой форме описывал план, подготовленный им вместе с его заместителем Палавандовым. Согласно его плану упразднялось управление "Армянской области", а взамен должен был быть проведен целый ряд изменений:

1) Иреванский край разделялся на 4 округа, руководство над которыми передавалось русским чиновникам. Они исполнялиприказы областного судьи и следили за сбором налогов;

2) оставлялись должности Нахчыванского и Ордубадского полицмейстеров;

3) упразднялась комендантская система в Иреване,гражданская системауправления отделялась от военной;

4) начальнику Иреванского городского полицейского управления назначались в помощники 2 русских чиновника [6, документ 388, с. 500–501].

Бебутов, анализируя изменения, предлагал: упразднить должность магальных наибов, не имеющих никакого значения; создать Иреванский, Шарурский, Сардарабадский, Сурмалинский округа, состоящие из 10 магалов; принимать начальником решения совместно с гражданскими и военными чиновниками, предоставив преимущество в принятии решения военным; сохранить за полковником Ехсан ханом и майором Шихали беком управление Нахчываном и Ордубадом.

Кроме тогоПалавандов, как и Бебутов, выразил свое недовольство относительно невыполнения требований мусульманского (азербайджанского), армянского и других народов, нехватки специализированных кадров в структуре управления "Армянской области". Одним из основных источников дохода в "Армянской области" был Дарачичагский лес. У Бебутова относительно этого леса были свои планы. Он предлагал вырубить в этих лесах старые деревья, а взамен посадить новые. Но правительство не поддержало этот план. Административные планы Бебутова относительно области нашли свое решение только в 1833 г. [6, документ 388, с. 506–507]. Весной этого года было принято новое решение относительно организации управления "Армянской областью". Этимрешением царизм пытался улучшить систему управления Армянской области. Согласно этому решению:

1) исполняющие обязанности начальника области генералы могли сами решить ту или иную проблему. Им предоставлялось столько же прав, сколько имели имеретинские судьи;

2) "Армянская область" во всех документах сохраняла полностью свое название;

3) переводчикам предоставлялись широкие возможности.

Административные изменения были утверждены согласно новому приказу. Область разделялась на 4 округа – Иреванский, Шарурский, Сурмалинский и Сардарабадский. Ехсан хан и Шихали бек могли исполнять должности полицмейстеров. Кроме того, создавался Нахчыванский областной суд. В принятии этого решения важную роль сыграли административные и социальные ревизии, проведенные в области в 1829–1832 гг. полномочным представителем Сената Шопеном.

В 1836г. Сенат принял новое законодательство "Об управлении армянской церковью в России". Согласно данному законуармянскому духовенству было запрещено вмешиваться в государственные дела. То есть система 1833 г. не смогла долго продержаться. Однако введенная новая система также привела к увеличению недовольства в областях. Чтобы предотвратить взрыв недовольства в 1837 г. была создана новая комиссия под руководством сенатора Гана. Этой комиссии было поручено создать новую систему управления. Однако комиссия, проявила халатность, не проведя ревизии в области, предоставила в правительство новый проект. Учитывая сложившуюся обстановку, царское правительство пошло на резкие перемены. В итоге 10 апреля 1840 года по распоряжению Николая I "Армянская область" была упразднена.

С целью уничтожения в сознании азербайджанского народа древние традиции государственности и независимости в 1840 году был сделан еще один шаг: "Армянская область" упразднена, а на ее территории созданы несколько уездов – Иреванский, Ново–

Баязидский, Гюмринский, Сурмалинский и др. А в 1849году на этих азербайджанских земляхбыла создана новая административно–территориальная единица – Иреванская губерния. Создание Иреванской губернии на деле было очереднымшагом на пути создания на территориях Западного Азербайджана государства для армян. Именно в эти годы ускорился процесс переселения армян из Гаджарской Персии и Османской империине только на территорию Иреванской губернии, но и на другие азербайджанские земли.

Список использованных источников

1. Azərbaycantarixi:7 cilddə, IVc. – Bakı : Elm, 2007.
2. AzərbaycanxalqCümhuriyyətiEnsiklopediyası, Baş redaktor: Y.M.Mahmudov:2 cilddə, Ic. – Bakı: Lider, 2004. – 440 s.
3. İrəvanXanlığı: Rusiyaişğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycantorpaqlarınaköçürülməsi. – Bakı,2010.
4. ŞükürovK. Türkmənçay 1828 (tarixixronika). – Bakı, 2006.
5. АКАК(Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией), Т.VII.–Тифлис,1878.
6. АКАК (Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией), Т.VII. – Тифлис, 1881.
7. Ениколопов И. Грибоедов и Восток. – Ереван, 1954.
8. Записки Алексея Петровича Ермолова (1816–1827), Ч.II. – М., 1868.
9. Парсамян В.А. История Армянского народа. Т.I. – Ереван, 1972.
10.ПСЗРИ (Полное собрание законов Российской империи), Собр. второе, Т.III.–1828,CGç.,1830.
11.Потто В.А. Кавказская война в отдельных очередях, эпизодах, легендах и биографиях, Т.III, Вып. 1–4. – СПб., 1886.
12. Шербатов М. Генерал–фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, Т.II. – СПб.,1890.

References

1. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, IV c. – Bakı: Elm, 2007.
2. Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Baş redaktor: Y.M. Mahmudov: 2 cilddə, I c. – Bakı: Lider, 2004. – 440 s.
3. İrəvan Xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. – Bakı, 2010.
4. Şükürov K. Türkmənçay 1828 (tarixi xronika). – Bakı, 2006.
5. AKAK (Akty, sobrannye Kavkazskoj Arheograficheskoj Komissiej), T.VII. – Tiflis, 1878.
6. AKAK (Akty, sobrannye Kavkazskoj Arheograficheskoj Komissiej), T.VII. – Tiflis, 1881.
7. Enikolopov I. Griboedov i Vostok. – Erevan, 1954.
8. Zapiski Alekseja Petrovicha Ermolova (1816–1827), Ch.II. – M., 1868.
9. Parsamjan V.A. Istorija Armjanskogo naroda. T.I. – Erevan, 1972.
10. PSZRI (Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii), Sobr. vtoroe, T.III. – 1828, CGç., 1830.
11. Potto V.A. Kavkazskaja vojna v otdel'nyh ocheredjah, jepizodah, legendah i biografijah, T.III, Vyp.1–4. – SPb., 1886.
12. Sherbatov M. General–fel'dmarshal knjaz' Paskevich. Ego zhizn' i dejatel'nost', T.II. – SPb.,1890.

Aliev E. Z., *Doctorate of Institute of History named after A.A.Bakikhanov ANAS, (Azerbaijan, Baku), zamrahov@gmail.com*

Elimination of the Irevan khanate after Russian invasion and creation of the "Armenian Province"

In the article is spoken about elimination one of the Azerbaijan states having played the significant role in the history of Southern Caucasus–the Iravan khanate and creating the "Armenian Province" in the territory of this khanate. Generally, history of the Irevan khanate is an integral part of the rich spiritual and material culture of Azerbaijan people.

At the beginning of the XIX century in Southern Caucasus began the period of bloody tragedies. After bloody battles and protracted sieges Russian troops managed to seize the fortresses of Sardarabad and Irevan. The Irevan khanate was invaded.

After the victory over Iran and Turkey, The Russian invaders under the cla–uses of Turkmenchay (1828) and Adirna (1829) contracts, began mass resettlement of Armenians from these states to the land of Northern Azerbaijan, in particular to the territories of Irevan, Nakhchivan, Garabagh khanates. This fact is proved with numerous archival documents.

Armenians were moved to the territory of Northern Azerbaijan purposefully, i.e. to create for them the permanent homeland. On March 21, 1828 according to the decree of Emperor Nicolas I, Irevan and Nakhchivan khanates of Azerbaijan were liquidated, and in their territory for Armenians moved from Iran and Turkey the fictions "Armenian Province" was created. Thus the first step on the way of creation of the Armenian state in Southern Caucasus, to be exact, in the territories of Irevan and Nakhchivan khanates was made.

Keywords: *Gulistan, Turkmenchay, Tsar Alexander, "Armenian Province".*

Алієв Е. З., *докторант, Інститут Історії ім. А.Бакіханова НАНА (Азербайджан, Баку), zamrahov@gmail.com*

Завоювання Росією Іреванського ханства і створення "Вірменської області"

XIX століття залишило глибокий слід у пам'яті нашого народу. Саме в цей період почалася реалізація підступного плану зі створення Вірменської держави за рахунок азербайджанських земель, азербайджанські території були поділені згідно з умовами Гюлістанського і Туркменчайського договорів між Гаджарським Іраном і Російською імперією, а на історичних землях Азербайджану була створена "Вірменська область".

У статті основну увагу було приділено встановленню після завоювання Росією Азербайджану тут колоніальної системи управління та проведення адміністративно–територіальних змін. Основною метою тут є розглянути процес створення "Вірменської області" на територіях колишніх Іреванського і Нахчиванського ханств, окупованих Росією. Для об'єктивного висвітлення проблеми були використані різні джерела та література. В основному були використані "Акти Кавказької Археографічної Комісії" (АКАК).

Ключові слова: *Гюлістан, Туркменчай, цар Олександр, "Вірменська область".*

* * *

УДК 94

Гошкарлы Г.
кандидат исторических наук, Институт археологии и этнографии НАН Азербайджана (Азербайджан, Баку), kkoshkarly@yahoo.com

СКИФСКАЯ ТЕМАТИКА В ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматривается вопросы изучения нестандартных для южнокавказского региона грунтовых погребений впервые выявленных в Азербайджане в середине XX века в зоне Мингячевира. Внезапное появления здесь в VII-VI вв. до н.э., несвойственного для автохтонного населения Южного Кавказа, погребального обряда в виде грунтовых могил с вытянутым на спине костяком, породил в историко-археологической литературе научную полемику, которая, в основном, ведется вокруг двух групп вопросов: 1) являются ли грунтовые могилы с вытянутым на спине костяком скифскими; 2) существовало ли в VII-VI вв. до н.э., в Азербайджане скифское царство.

Анализируя этот тип грунтовых погребений, выявление в них артефакты и данные антропологии, автор, привлекая широкий круг аналогичных погребений выявленных в других регионах Южного Кавказа, и их интерпретации в научной литературе, считает, что имеются достаточно веские основания, чтобы отнести эти погребения к памятникам скифского круга.

В отношении второго вопроса о наличии или отсутствии в VII в. до н.э., скифского царства на Южном Кавказе и в Передней Азии, статье анализируются обе концепции, имеющие как своих сторонников, так и оппонентов. Отмечаются, что речь идет не только о военных походах, стремительно- маршевый характер которых вряд ли позволил бы оставить такие "яркие следы" инновационного характера. Скорее всего, происходило реальное продвижение некоторых скифских племен на Южный Кавказ и их длительного оседания здесь по соседству с автохтонными населениями.

Высказывается возможность участия скифов в формировании албанского этноса, создавшего в конце IV-начале III вв. до н.э. одно из древнейших государств на Южном Кавказе – Кавказскую Албанию.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Мингячевир, скифы, грунтовые погребения, антропология, наконечники стрел, бронзовые зеркала, скифская триада.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Скифская тематика в историко-археологической литературе Азербайджана появилась в середине прошлого века в результате масштабных археологических полевых работ в зоне строительства Мингячевирской ГЭС. Здесь, наряду с десятками поселений, могильников и курганов различных исторических эпох, начиная от энеолита и ранней бронзы до позднего средневековья впервые в Азербайджане, были исследованы грунтовые

погребения с одиночным захоронением в вытянутом на спине положении. В общей сложности здесь были изучены 24 могилы (25, с. 47). Следует отметить, что для Южного Кавказа в целом, уже с древнейших времен, при всей разновидности типов могильных сооружений (грунтовые могилы, каменные ящики, дольмены, подкурганные захоронения, погребения в больших керамических кувшинах – кюпах и т.д.), абсолютно приоритетным является захоронение трупа в скорченном положении на левом или правом боку. "Нестандартность" позы погребенных в этой группе могил датированных VII-IV в.в. до н.э. сразу привлекло внимание исследователей. Вскоре было установлено, что это не единичное явление. Аналогичные по типу грунтовые погребения в этот же исторический период фиксируется в других регионах Южного Кавказа. В частности, они были выявлены на Самтаврском, Двинском, Тлийском и многих других могильниках (25, с. 44-47; 26, с. 35; 31, с. 5-12).

Уже первые исследователи Мингячевирских грунтовых захоронений с вытянутыми костяками отмечали, помимо несвойственной для местного этнического массива вытянутые позы погребенных, также и своеобразие ряда предметов могильного инвентаря (5, с. 16; 12, с. 87-97; 13, с. 20; 15, с. 19).

Хотя в массовом количестве грунтовые погребения с вытянутым костяком в Азербайджане исследованы только в Мингячевире, единичные находки погребений этого типа известны и из других мест. Например, грунтовое погребение с вытянутым на спине костяком известно с территории поселения Сары-тепе. Могильный инвентарь здесь состоял из железного серповидного ножа и бронзовых втульчатых наконечников стрел скифского типа. Погребение датировано Дж.А. Халиловым VII–VI вв. до н.э. (34, с. 185). Еще одно грунтовое погребение с вытянутым на спине костяком было выявлено в 2004 г. в селе Сеидляр Самухского района (7, с. 41; 9, с. 73). Погребение этого типа выявлено в 2008 г. и в Товузском районе, но материалы этого погребения еще не изданы. Следует отметить и то, что все эти погребения выявлены в регионах, расположенных недалеко от Мингячевира.

Этот тип грунтовых погребений давно уже привлекает внимание исследователей-кавказоведов. Сведения о таких погребениях и их научную интерпретацию можно встретить в работах Б.Б. Пиатровского (23, с. 115; 24, с. 244-247), Г.А. Меликишвили (21, с. 233), Е.И. Крупнова (20, с. 63), И.М. Дьяконова (10, с. 242-244), Б.В. Техова (29; 30; 31), М.М. Трашпа (32, с. 166-167), Р. Гиршмана (36, p. 28), М.И. Погребовой (26), Б.В. Виноградова (8, с. 21-28) и других исследователей.

Среди азербайджанских исследователей эту группу грунтовых могил в той или иной степени затрагивали С.М. Казиев (13, с. 9-49), Г.И. Ионе (12, с. 81-97), Дж.А. Халилов (34, с. 183-187), И.Г. Алиев (2, с. 4-14), С.М. Кашкай (17, с. 41-51). Причем ряд исследователей появление в VII в. до н.э. на Южном Кавказе грунтовых могил с вытянутым костяком давно уже связывает с появлением здесь скифов, тем более, что в погребальном инвентаре этих могил встречаются предметы материальной культуры скифского круга (25; 26; 31; 32).

Внезапное появление, несвойственного для автохтонного населения, нового на ряду элементов погребального обряда, чаще всего, говорит о возможности появления нового этнического массива. И.Г. Алиев, ссылаясь на многочисленные доводы ученых-кавказоведов, приходит к выводу, что появление на Южном Кавказе могил такого типа связано с появлением подвижных коневодческих племен, и что сопоставление письменных источников с данными археологии позволяет уверенно считать эти племена скифскими (2, с. 5-6). Наряду с грунтовыми могилами с вытянутым костяком, которые можно считать захоронениями рядовых воинов, появляются и, синхронные с ними по времени, курганные захоронения, вероятно, военной знати. В могилах обоих типов нередко фиксируется обряд захоронения с конями. Картина во многом напоминает ситуацию в областях Северного Причерноморья, Предкавказья и прикаспийских степей в первой половине и середине I тыс. до н.э. (10, с. 219; 1, с. 230; 28, с. 82).

Изучение грунтовых могил с вытянутым костяком породило в историко-археологической литературе три группы вопросов, вокруг которых долгое время идет научная полемика: 1) являются ли мингячевирские могилы с вытянутыми костяками скифскими; 2) пути проникновения скифов на Южный Кавказ; 3) было ли скифское царство в Азербайджане?

Первые исследователи мингячевирских грунтовых могил с вытянутыми костяками не сомневались в принадлежности этих могил скифам (5, с. 177; 13, с. 28; 14, с. 19; 12, с. 81-96). Но вскоре В.Б. Виноградов (8, с. 19-48), а вслед за ним и Дж. Халилов (34, с. 183-187) поставили под сомнение принадлежность этих могил к числу памятников скифского круга.

Дискуссию обострил еще и тот факт, что антропологическое исследование черепов из этих могил, проведенное Р.М. Касимовой не дало однозначного ответа (16; с. 20), Автор, анализируя двадцать один череп из грунтовых погребений с вытянутыми костяками из Мингячевира, весьма обтекаемо отмечает антропологические элементы этих черепов, имеющих как скифо-сакские, так и кавказско-переднеазиатские черты. Небезынтересен и тот факт, что проведенные недавно антропологические исследования пяти черепов из некрополя VII–V вв. до н.э. Тепебаши в Шекинском районе (3, с. 63-74), также дают неоднозначные выводы. Исследованные черепа относятся к европеоидной расе. Три из них близки по аналогии с мингячевирскими, а два по ряду признаков обнаруживают сходство с черепами сакских племен Приуралья, Тянь-Шаня, Алтая. По мнению антрополога Д.А. Кириченко, "можно предположить, что данная популяция есть результат длительных контактов и смешивания древних племен Азербайджана с пришлыми племенами, как с территории Северного Кавказа, так и с территории Центральной Азии (18, с. 8).

Таким образом, антропология не дала однозначного ответа на вопрос об этнической принадлежности грунтовых могил с вытянутыми костяками. Поэтому исследователям приходится исходить из других опорных точек, имеющихся у погребений того типа.

При огромном количестве типов скифских захоронений – курганов, каменных ящиков, катакомб, срубов, склепов и, конечно же, разнообразных грунтовых захоронений (прямоугольных, ямных, с бревенчатым перекрытиям и т.д.), неизменным для подавляющего большинства из них является вытянутая на спине поза погребенного (22, с. 53).

К элементам могильного инвентаря из грунтовых захоронений с вытянутым костяком, скорее всего скифского круга, можно отнести конское снаряжение, особого типа наконечники стрел, перстни-печати. Особенно интересен перстень с изображением воина в типично скифской шапке и в скифском одеянии (13, с. 28). Оружия скифского типа, в частности, наконечники стрел и копий имеются, как в рассматриваемых могилах, так и в курганах того периода (12, с. 81-96; 14, с. 19; 5, с. 177). Интересен результат спектрального анализа мингячевирских стрел, показавший, что они изготовлены не из местного сырья, так как содержат ряд микроэлементов, не характерных для азербайджанских меднорудных залежей (31, с. 16). Для грунтовых погребений с вытянутыми костяками частыми элементами погребального инвентаря являются украшения, особенно кольца, браслеты, серьги с зооморфными концами (11, с. 402; 5, с. 114; 6, с. 11-13) и бронзовые зеркала с зооморфными ручками (23, с. 120). Хорошо известно, что оружие, бронзовые зеркала и украшения, так называемого, "звериного стиля" – это несомненно элементы скифской культуры и составляют знаменитую скифскую триаду. Поэтому имеются достаточно веские археологические данные, чтобы отнести грунтовые могилы с вытянутыми костяками к памятникам скифского круга. Массовый характер могил этого типа, выявленных в зоне Мингячевире, появление их именно в VII в. до н.э., когда, по данным источников, скифы появляются на Южном Кавказе и в Передней Азии, достаточно убедительно аргументируют этот вывод.

Второй вопрос, связанный с существованием на Южном Кавказе скифского царства и длительность пребывания скифов в этой зоне, также был объектом научной дискуссии. Так, по мнению Дж.А. Халилова, скифского царства на территории Азербайджана не существовало и "скифы не осели в Азербайджане в сколько-нибудь значительном числе. Они находились здесь недолго и не могли оказать существенное влияние на культуру местного населения" (34, с. 187). С таким выводом абсолютно не согласен И.Г. Алиев, по мнению которого, данные письменных источников, ономастики Южного Кавказа и археологический материал, наоборот, убедительно подтверждают наличие скифского царства на территории Азербайджана. По мнению И.Г. Алиева, "...существование его в Азербайджане уже где-то в первой половине VII в. до н.э. не вызывает абсолютно никаких сомнений. О нем прямо говорят наши письменные источники. Фактические данные свидетельствуют о том, что скифское царство второй половины VII в. до н.э. – важный фактор на Переднеазиатском Востоке" (2, с. 12-13). В конечном счете точка зрения И.Г. Алиева возобладала в историко-археологической литературе, и сегодня наличие скифского царства на территории Азербайджана не вызывает у большинства исследователей сомнений.

Ставя под сомнение скифскую принадлежность грунтовых погребений с вытянутыми костяками, Дж.А. Халилов отмечает наличие в этих могилах многих предметов не скифского, а именно местного происхождения (34, с. 185-186). Но это вполне объяснимо. В VII–VI вв. до н.э. скифская культура еще только формировалась. Роль Кавказа и Передней Азии в формировании культуры скифов велика и неоднократно отмечалась многими исследователями (27, с. 94-95; 19, с. 109-118; 22; 31; 4) и вполне закономерно, что в раннескифских комплексах столь заметно наличие предметов местного, в данном случае южно-кавказского происхождения (27, с. 95). Многие исследователи нередко рассматривают Южный Кавказ, как "...своеобразный мост, через который выборочные элементы переднеазиатского искусства проникали в скифскую среду и получали здесь дальнейшее развитие или, продержавшись здесь некоторое время, исчезали" (26; с. 24). Таким образом, наличие в погребальном инвентаре мингечаурских могил предметов местного происхождения не исключает скифскую принадлежность этих могил. Следует обратить внимание и на тот факт, что все исследователи датируют рассматриваемые могилы достаточно широким хронологическим диапазоном: от VII в. до н.э. до V–IV вв. до н.э., что, на первый взгляд, может ставить под сомнение их скифскую принадлежность, если учитывать, что, согласно Геродоту, скифы уже в самом конце VII в. до н.э. или же в самом начале VI в. до н.э. были изгнаны царем Мидии Киаксаром из Передней Азии и вернулись на Северный Кавказ и Северное Причерноморье. Но надо понимать, что Геродот рисует общую картину событий, не вдаваясь в детали, а таковых не могло не быть. Сегодня, по данным письменных источников и археологии, совершенно очевидно, что далеко не все скифы в VII–VI вв. до н.э. покинули Южный Кавказ. Скифов на территории Южного Кавказа, живших по соседству с албанами, знали Страбон, Плиний, Тацит и другие древние авторы (25, с. 42-43). Не без интересны наблюдения и выводы, сделанные в свое время К.В. Тревер, которая считала, что "среди племен, образовавших албанский союз, были и какие-то потомки скифских или сакских племен, быть может, из числа тех, которые, некогда устремляясь через Албанию и Армению, осели в плодородных долинах по берегам Куры" (33, с. 49). Детально исследовавшая в целом ряде трудов проблему скифов на Кавказе и в Передней Азии, М.И. Погребова на базе огромного материала (как письменного, так и археологического) сделала вывод о том, что грунтовые мингячевирские могилы с вытянутыми костяками – это "комплекс, достаточно четко выделяющийся из остальных погребений этого могильника. Обряд погребения, огромное скопление стрел скифского типа, зеркала с ручками – все это свидетельствует об инокультурности этого комплекса и позволяет связать его появление не только с проникновением сюда элементов скифской культуры, но и с оседанием собственно скифского населения" (25, с. 51). Об оседании части скифов в Передней Азии в качестве наемных войск у разных правителей и на

Южном Кавказе отмечают и другие исследователи (19, с. 125-126). Уместно будет вспомнить и тот факт, что скифы-сакасены участвовали наряду с албанами в Гавгамельской битве (331 г. до н.э.) на стороне персов (2, с. 13). Наконец, массовый характер элементов скифской культуры в зоне к северу от Куры, по справедливому замечанию многих исследователей, не мог быть результатом только военных походов, стремительность которых не позволила бы оставить такие "яркие следы" инновационного характера. Это свидетельство того, что наряду с войском происходило и определенное этническое продвижение некоторых скифских племен и родов, оседавших по соседству с автохтонами. Природно-климатический комплекс Прикуринской зоны, да и всего междуречья Куры и Аракса, предгорий Большого и Малого Кавказа идеально подходил для скифов, и их длительное оседание здесь более, чем вероятно и с хозяйственно-экономической точки зрения.

Таким образом, на уровне наших сегодняшних знаний можно достаточно твердо утверждать тезис о принадлежности грунтовых погребений с вытянутыми костяками к скифским этническим группировкам, длительное время проживавшим на территории Южного Кавказа и, в частности, в зоне Мингячевира. Не исключена возможность и участия осевших здесь скифов в формировании албанского этноса. Но этот вопрос в историко-археологической литературе пока еще не ставился. Это серьезная задача, решение которой требует специального, непредвзятого, научно обоснованного исследования.

В заключении хочется заметить, что в V–IV вв. до н.э. в зоне Мингячевира на смену грунтовым погребениям с вытянутыми костяками пришли грунтовые захоронения со слабо скорченными костяками (35, с. 53-55). Создается впечатление, что осевшие здесь скифы постепенно воспринимали местную духовную и материальную культуру, что нашло отражение в изменении поз погребенных, которые постепенно приобрели традиционную для автохтонного населения Южного Кавказа скорченную форму.

Список использованных источников

1. Алиев И.Г. История Мидии. Баку, 1960
2. Алиев И.Г. О скифах и скифском царстве в Азербайджане. / Переднеазиатский сборник: История и филология стран Древнего Востока. М., 1979, с. 4-14
3. Alməmməmədov X. Təpəbaşı nekropolu Azərbaycan arxeologiyası, 2006, № 1-4 , c.63-74
4. Артамонов М.И. Происхождение скифского искусства. // СА, 1968, № 4, с.28-42
5. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959.
6. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыхзаде Ш.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку, 1966.
7. Ашуров С., Абдуллаева А. Грунтовые погребения в Самухе. / Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Тбилиси, 2007, с. 41-42
8. Виноградов В.Б. О скифских походах через Кавказ. / Труды Чечено-Ингушского научно-исследовательского Института. Грозный, 1964, т. IX. – С. 19-48
9. Гошгарлы Г.О. Античные некрополи в зоне нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан. / Археология, этнология, фольклористика Кавказа. – Тбилиси, 2007. – С. 73-74.
10. Дьяконов И.М. История Мидии. М.-Л., 1956.
11. Ионе Г.И. Археологические раскопки в Мингечауре. // ДАН Азерб. ССР, 1946, т. II, № 9, с.401-406
12. Ионе Г.И. Мингечаурская разновидность наконечников стрел "скифского типа". / МКА, Баку, 1953, т. III., с. 81-97
13. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре. / МКА, Баку, 1949, т. I., с. 9-49
14. Казиев С.М. О некоторых типах оружия из Мингечаура. / МКА, Баку, 1951, т. II., с. 5-30
15. Казиев С.М. Альбом кувшинных погребений Мингечаура. Баку, 1960.
16. Касимова Р.М. Антропологическое исследования черепов из Мингечаура. Баку, 1960
17. Кашкай С.М. О скифских походах через Кавказ на Ближний Восток. / Труды научной конференции посвященной 80-летию академика Играра Алиева. Баку, 2004, с. 41-51
18. Кириченко Д.А. Азербайджан в системе палеоантропологии Евразии: Автореф. дис…канд. ист. наук. Баку, 2008
19. Ковалевская В.Б. Конь и всадник. М., 1977.
20. Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960.
21. Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959
22. Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. Киев, 1984.
23. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. М.-Л., 1949
24. Пиотровский Б.Б. Ванское царство. М., 1959
25. Погребова М.Н. Памятники скифской культуры в Закавказье. / Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. – М., 1981, с. 42-58
26. Погребова М.Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. – М., 1984
27. Погребова М.Н., Раевский Д.С. Ранние скифы. Кавказ и Древний Восток. / Кавказ в системе раннеметаллических культур Евразии. Тбилиси, 2003, с. 94-95
28. Тереножкин А.И. Дата мингечаурских удил. // СА, 1971, № 4. – с. 70-82
29. Техов Б.В. Скифские элементы в материальной культуре Юго-Осетии / Вопросы истории народов Кавказа. Тбилиси, 1966, с. 40-48
30. Техов Б.В. Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии. – Тбилиси, 1971.
31. Техов Б.В. Скифы и Центральный Кавказ в VII-Vi вв. до н.э. – Масква, 1980.
32. Трашп М.М. Грунтовые погребения с инвентарем скифского типа в с.Куланурхва. / Труда Абхазского Института языка, литературы и истории. Т.XXIV. Сухуми, 1951, с.165-179
33. Тревер К.В. Очерки истории и культуры Кавказской Албании. М.-Л., 1959.
34. Халилов Дж.А. Археологические находки "скифского облика" и вопрос о скифском царстве на территории Азербайджана. / Проблемы скифской археологии. М., 1971, с. 183-187
35. Халилов Дж. А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, 1985
36. Ghirshman R. Persia from the origins to Alexander the Great. London, 1964.

References

1. Alyev Y.H. Ystoryya Mydyy. Baku, 1960
2. Alyev Y.H. O skyfakh y skyfskom tsarstve v Azerbaydzhane. / Peredneazyat·skyy sbornyk: Ystoryya y fylolohyya stran Drevneho Vostoka. M., 1979, s. 4-14
3. Alməmməmədov X. Təpəbaşı nekropolu Azərbaycan arxeologiyası, 2006, #1-4 , s.63-74
4. Artamonov M.Y. Proyskhozhdenye skyfskoho yskusstva. // SA, 1968, # 4, s.28-42
5. Aslanov H.M., Vaydov R.M., Yone H.Y. Drevnyy Mynhechaur. Baku, 1959.
6. Aslanov H.M., Holubkyna T.Y., Sadıkhzade Sh.H. Kataloh zolotıkh y serebryanıkh predmetov yz arkheolohycheskykh raskopok Azerbaydzhana. Baku, 1966.
7. Ashurov S., Abdullaeva A. Hruntovыe pohrebenyya v Samukhe. / Arkheolohyya, ətnolohyya, fol'klorystyka Kavkaza. Tbylysy, 2007, s.41-42
8. Vynohradov V.B. O skyfskykh pokhodakh cherez Kavkaz. / Trudы Checheno-Ynhushskoho nauchno-yssledovatel'skoho Ynstytuta. Hroznыy, 1964, t. IX, s. 19-48

9. Hoshharlы H.O. Antychnыe nekropoly v zone nefteprovoda Baku-Tbylysy-Dzheykhan. / Arkheolohyya, эtnolohyya, fol'klorystyka Kavkaza. Tbylysy, 2007, s.73-74

10. D'yakonov Y.M. Ystoryya Mydyy. M.-L., 1956.

11. Yone H.Y. Arkheolohycheskye raskopky v Mynhechaure. // DAN Azerb. SSR, 1946, t. II, # 9, s.401-406

12. Yone H.Y. Mynhechaurskaya raznovydnost' nakonechnykov strel "skyfskoho typa". / MKA, Baku, 1953, t. III., s. 81-97

13. Kazyev S.M. Arkheolohycheskye raskopky v Mynhechaure. / MKA, Baku, 1949, t. I., s. 9-49

14. Kazyev S.M. O nekotorыkh typakh oruzhyya yz Mynhechaura. / MKA, Baku, 1951, t. II., s. 5-30

15. Kazyev S.M. Al'bom kuvshynnыkh pohrebenyy Mynhechaura. Baku, 1960.

16. Kasymova R.M. Antropolohycheskoe yssledovanyya cherepov yz Mynhechaura. Baku, 1960

17. Kashkay S.M. O skyfskykh pokhodakh cherez Kavkaz na Blyzhnyy Vostok. / Trudы nauchnoy konferentsyy posvyashchennoy 80-letyyu akademyka Yhrara Alyeva. Baku, 2004, s. 41-51

18. Kyrychenko D.A. Azerbaydzhan v systeme paleoantropolohyy Evrazyy: Avtoref. dys…kand. yst. nauk. Baku, 2008

19. Kovalevskaya V.B. Kon' y vsadnyk. M., 1977.

20. Krupnov E.Y. Drevnyaya ystoryya Severnoho Kavkaza. M., 1960.

21. Melykyshvyly H.A. K ystoryy drevney Hruzyy. Tbylysy, 1959

22. Murzyn V.Yu. Skyfskaya arkhayka Severnoho Prychernomor'ya. Kyev, 1984.

23. Pyotrovskyy B.B. Arkheolohyya Zakavkaz'ya. M.-L., 1949

24. Pyotrovskyy B.B. Vanskoe tsarstvo. M., 1959

25. Pohrebova M.N. Pamyatnyky skyfskoy kul'turы v Zakavkaz'e. / Kavkaz y Srednyaya Azyya v drevnosty y srednevekov'e. M., 1981, s. 42-58

26. Pohrebova M.N. Zakavkaz'e y eho svyazy s Peredney Azyey v skyfskoe vremya. M., 1984

27. Pohrebova M.N., Raevskyy D.S. Rannye skyfы. Kavkaz y Drevnyy Vostok. / Kavkaz v systeme rannemetallycheskykh kul'tur Evrazyy. Tbylysy, 2003, s. 94-95

28. Terenozhkyn A.Y. Data mynhechaurskykh udyl. // SA, 1971, № 4, s. 70-82

29. Tekhov B.V. Skyfskye эlementы v materyal'noy kul'ture Yuho-Osetyy. / Voprosы ystoryy narodov Kavkaza. Tbylysy, 1966, s. 40-48

30. Tekhov B.V. Ocherky drevney ystoryy y arkheolohyy Yuho-Osetyy. Tbylysy, 1971

31. Tekhov B.V. Skyfы y Tsentral'nыy Kavkaz v VII-Vi vv. do n.э. Maskva, 1980

32. Trashp M.M. Hruntovыe pohrebenyya s ynventarem skyfskoho typa v s.Kulanurkhva. / Truda Abkhazskoho Ynstytuta yazыka, lyteraturы y ystoryy. T.XXIV. Sukhumy, 1951, s.165-179

33. Trever K.V. Ocherky ystoryy y kul'turы Kavkazskoy Albanyy. M.-L., 1959.

34. Khalylov Dzh.A. Arkheolohycheskye nakhodky "skyfskoho oblyka" y vopros o skyfskom tsarstve na terrytoryy Azerbaydzhana. / Problemы skyfskoy arkheolohyy. M., 1971, s. 183-187

35. Khalylov Dzh. A. Materyal'naya kul'tura Kavkazskoy Albanyy. Baku, 1985

36. Ghirshman R. Persia from the origins to Alexander the Great. London, 1964.

Гошкарли Г., *кандидат історичних наук, Інститут археології та етнографії НАН Азербайджану (Азербайджан, Баку), kkoshkarly@yahoo.com*

Скіфська тематика в історико-археологічній літературі Азербайджану

У статті розглядається питання вивчення нестандартних для південнокавказького регіону грунтових поховань вперше виявлених в Азербайджані в середині XX століття в зоні Мінгячевіре. Раптові появи тут в VII-VI ст. до н.е., невластивого для автохтонного населення Південного Кавказу, поховального обряду у вигляді ґрунтових могил з витягнутим на спині кістяком, породив в історико-археологічній літературі наукову полеміку, яка, в основному, ведеться навколо двох груп питань: 1) чи є грунтові могили з витягнутим на спині кістяком скіфськими; 2) чи існувало в VII-VI ст. до н.е., в Азербайджані скіфське царство. Аналізуючи цей тип грунтових поховань, виявлення в них артефакти і дані антропології, автор, залучаючи широке коло аналогічних поховань виявлених в інших регіонах Південного Кавказу, і їх інтерпретації в науковій літературі, вважає, що є досить вагомі підстави, щоб віднести ці поховання до пам'ятників скіфського кола.

Відносно другого питання про наявність або відсутність у VII ст. до н.е., скіфського царства на Південному Кавказі і в Передній Азії, статті аналізуються обидві концепції, що мають як своїх прихильників, так і опонентів. Відзначаються, що мова йде не тільки про військові походи, стрімко- маршовий характер яких навряд чи дозволив би залишити такі "яскраві сліди" інноваційного характеру. Швидше за все, відбувалося реальне просування деяких скіфських племен на Південний Кавказ і їх тривалого осідання тут по сусідству з автохтонного населення.

Висловлюється можливість участі скіфів у формуванні албанського етносу, який створив у кінці IV-початку III ст. до н.е. одне з найдавніших держав на Південному Кавказі – Кавказьку Албанію.

Ключові слова: *Південний Кавказ, Мінгячевір, скіфи, грунтові поховання, антропологія, наконечники стріл, бронзові дзеркала, скіфська тріада.*

* * *

УДК 902

Гусейнова Г. И.
младший научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН Азербайджана (Азербайджан, Баку), gulanahuseynova@gmail.com

КУВШИННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ НЕКРОПОЛЯ ГАЛАТЕПЕ

Один из самых широко распространенных погребальных памятников Кавказской Албании в течение целого периода существования этого государства – кувшинные погребения. Хронологическая структура пользования этим обрядом в территории Азербайджана, в том числе кувшинные погребения периода энеолита, полностью совпадает с периодом существования Албании как государство – от IV-III вв. до н.э. по VII-VIII вв. н.э.. Среди разнообразия некрополя в территории Азербайджанасущественное место занимает Галатепе. Начинаясь с 2008 г. экспедиция Мил-Карабах начала интенсивные археологические раскопки в некрополе. Раскопки на области 170 кв.м. идентифицировали 14 кувшинов и 3 грунтовые погребения.

Ключевые слова: *Албания, Галатепе, некрополь, кувшинные погребения.*

Одним из наиболее распространённых погребальных памятников Кавказской Албании на протяжении всего периода существования этого государства являются погребения в больших керамических сосудах – кюпах. Хронологическая рамка использования данного обряда на территории Азербайджана, не считая кувшинных погребений периода энеолита, полностью совпадает с периодом существования Албании, как государства, т.е. с IV-III вв. до н.э. по VII-VIII вв. н.э. Поэтому их изучение является важным источником для реконструкции социально-экономической и культурной жизни древних албанцев. Отметим, что по мнению исследователей между энеолитическими, раннебронзовыми кувшинными погребениями и кувшинными погребениями античного периода этногенетической связи нет.

На сегодняшний день в пределах исторической Кавказской Албании зафиксированы более ста могильников с погребениями в кувшинах. Этому обряду погребений посвящена обширная научная литература, в которой рассматриваются вопросы времени возникновения, пути распространения и т.д. Первые сведения о кувшинных погребениях на территории Азербайджана дал преподаватель Шушинской реальной школы Э. А. Реслер, выявивший некрополь в Галатепе. Он впервые сообщает о вертикально расположенном кувшинном погребении в некрополе городища Галатепе (11,155-156). Однако раскопки, проведённые в некрополе не выявили отмеченного им положения кувшинных погребений. В дальнейшем над изучением кувшинных погребений работали И. Мещанинов (9), А.К. Алекперов (1), Т. Голубкина (3), Б. А. Куфтин (7), С.М. Казиев (6), А.И. Нонешвили (10), Р. Ваидов (13), Я. И. Гуммель (5), Дж. Халилов (12), Г. Гошгарлы (4), В. Асадов (2) и др.

Почти по всей территории античной Албании, также по обоим берегам реки Кура был распространён обряд захоронения в кувшинных погребениях. Этот обряд зафиксирован как в низменных, так и в предгорных и горных зонах. Однако большая часть погребений выявлена в низменностях, зачастую недалеко от рек и каналов, что даёт основание многим исследователям считать, что обряд захоронения в кувшинах был присущ земледельцам. А. И. Нонешвили обосновывает данную мысль тем, что для захоронения использовались непригодные в хозяйстве кувшины для хранения вина или других продуктов (10, 128). Однако, следует отметить, что данное утверждение приемлемо для начального периода использования обряда захоронения в кувшинах, ибо в дальнейшем изготовление погребальных керамических кувшинов стало отдельным ремеслом.

В. Асадов отмечает, что обряд захоронения в кувшинах, изначально используемый населением, обитавшим в речных долинах, постепенно стал распространяться от Мильской степи и Мингечаура, вдоль Куры, на северо-запад и северо-восток страны (2, 51). Это высказывание подкрепляется выводом Т.И. Голубкиной о том, что все кувшинные погребения, находящиеся к северу от Куры, как правило, более поздние (3, 20-25).

Начиная с 2008 года под руководством Т. Алиева ведутся стационарные археологические исследования некрополя античного городища Галатепе (8). Городище Галатепе, площадью более 26 га расположено в Агджабединском районе недалеко от селения Салманбейли. С северо-востока памятник окружен Гявурархом, с северо-запада широким руслом Гаргарчая, а с других сторон окружён рвом. Эта территория в период античности и раннего средневековья входила в область Ути. 200 м восточнее от поселения расположен некрополь, площадью около 5 га. Пока раскопано около 170 кв.м территории некрополя, где выявлены 3 грунтовых и 14 кувшинных погребений. Обобщая исследования могильников, Г. Гошгарлы в своей книге отмечает, что только для прикуринской зоны характерно такое явление, как синхронное функционирование на одном некрополе двух типов погребений, в частности грунтовых и кувшинных (4, 19). Но как показывают исследования нашего могильника, такое явление встречается и в Мильской степи и не является прерогативой только в прикуринской зоне. Видимо такое явление характерно для городских некрополей вообще, что связано с полиэтническим составом населения древних городов.

Перейдём к подробному описанию каждого погребения.

Погребение № 1. Погребальный кувшин был горизонтально уложен горловиной на северо-восток. Высота кувшина – 160 см, диаметр горловины – 30 см, диаметр основания – 28 см. Скелет был расположен внутри кувшина головой на запад в скорченном положении на левом боку. На левой руке был размещён маленький горшочек, что характерно в основном для всех кувшинных погребений некрополя Галатепе. На правой руке был железный меч длиной в 1 метр, а это указывает на то, что вероятно могила принадлежала воину. У горловины погребального кувшина были расположены два, а у основания – три керамических сосуда.

Погребение № 2. Оно было обнаружено в 1,2 м. юго-западнее от погребения № 1. Погребальный кувшин был горизонтально уложен горловиной на юго-восток. Высота кувшина – 85 см, диаметр горловины – 31 см, а диаметр основания – 22 см. Горлышко кувшина было согнуто наружу и обрамлено узором. Как внутри, так и у горловины и основания погребального кувшина были расположены керамические сосуды. Большую часть могильного инвентаря составляют предметы украшения. Так, из кувшинного погребения № 2 были выявлены бронзовые серьги, кольцо, три выпуклые пуговицы, 18 колокольчиков, браслет из бронзы и железа. Также были найдены бусы из агата, горного хрусталя и пасты круглой, цилиндрической, ромбовидной и плоской формы общим количеством 31 штук. Среди бронзовых украшений, обнаруженных в погребении интересны две подвески в виде оленя и якоря. Судя по маленькому размеру погребального кувшина и могильному инвентарю, погребение принадлежало женщине.

Погребение № 3 располагалось в 0,8 м. южнее от погребения № 2. Высота кувшина составляла 94 см, диаметр горловины – 32,5 см, а диаметр основания – 25 см. Как горловина, так и тулово кувшина были обрамлены узором.

Отличительной чертой данного погребального кувшина является то, что она серого цвета, а его внутренняя часть розового цвета. И в этом погребении, как и в основном во всех кувшинных погребениях некрополя внутри и у горловины и основания погребального кувшина были расположены керамические сосуды. Из погребения были найдены шесть бутыльчатых перламутровых бус, бронзовые серьги и колокольчики. Данное погребение предположительно принадлежало женщине.

Погребение № 4. Оно было выявлено в трёх метрах северо-западнее от погребения № 1. Погребальный кувшин, высотой 120 см был горизонтально уложен горловиной на восток. Снаружи были расположены два глиняных сосуда. Данное погребение тоже богато могильным инвентарём. Из него были выявлены бронзовые предметы украшения, в частности, три кольца, серёжка, подвеска в виде олени и 9 колокольчиков. Помимо перечисленных украшений, были найдены бусы из пасты, горного хрусталя и перламутра. Судя по могильному инвентарю, погребение принадлежало женщине.

Погребение № 5. К сожалению, данное погребение было почти полностью разрушено, а погребальный кувшин был разбит. Однако нам удалось провести некоторые измерения. Погребальный кувшин был горизонтально уложен. Его высота составляла 135 см, диаметр горловины – 37 см, а диаметр основания – 23 см. Внутрь кувшина был полностью заполнен землёй.

Погребение № 6 тоже было полностью разрушенным, не удалось даже вычислить размеры погребального кувшина. Однако можно предположить, что погребение принадлежало ребёнку, поскольку размеры погребального кувшина были маленькими.

Погребение № 7. Погребальный кувшин был горизонтально уложен горловиной на север. Горлышко было согнуто наружу и обрамлено узором, как и кувшин из погребения № 2. Размеры данного погребального кувшина идентичны с кувшином из погребения № 5: высота кувшина составляла 135 см, диаметр горловины – 37 см, диаметр основания – 23 см. Скелет плохо сохранился. Он лежал на левом боку в скорченном положении. Из погребения было выявлено 4 маленьких колокольчика и 1 бусина из пасты.

Погребение № 8. Погребальный кувшин был горизонтально уложен и был маленького размера. Поэтому, можно предположить, что данное погребение принадлежало ребёнку. Среди могильного инвентаря, выявленного из кувшина, большинство составляли предметы украшения. Так, были найдены 6 маленьких бронзовых колокольчиков, бронзовое кольцо и 3 ассиметричных бус из серого камня.

Погребение № 9 было повреждено из-за сельскохозяйственных работ, проводимых в поле. Верхняя часть погребального кувшина была разбита трактором, а скелет внутри полностью деформировался и изменил своё положение. Погребальный кувшин был горизонтально уложен горловиной на север. Высота погребального кувшина составляла 135 см. Горловина, диаметром 37 см. была согнута наружу и обрамлена узором, как и кувшин из погребения № 2 и № 7. По своим размерам данное погребение идентично с погребениями № 5 и № 7. Внутрь погребального кувшина была заполнена землёй, после очищения которой были выявлены наконечник железного меча и железный крючок. Вокруг кувшина были обнаружены три керамических сосуда – два у горловины, один у основания.

Погребение № 10. Погребальный кувшин был горизонтально уложен горловиной на юго-восток. Высота кувшина – 135 см, диаметр горловины – 37 см, диаметр основания – 23 см, а диаметр тулова – 102 см. Горлышко кувшина было согнуто наружу на 6 см.

Скелет лежал на правом боку в скорченном положении, головой к основанию погребального кувшина в северо-западном направлении. Внутри кувшина на поверхности костей руки и колени скелета были обнаружены обломки железного кинжала и ножа, железный гвоздь, крючок, наконечник стрелы, обломки наконечника копья, указывающие на то, что скелет принадлежал мужчине.

Среди могильного инвентаря были восемь бронзовых колокольчиков, элементы железной пряжки, бусы из различных камней, железное кольцо, бронзовая серьга, брошь, а также образцы керамики. Как правило, вокруг данного погребального кувшина были расположены кувшины. А внутри одного глиняного сосуда у основания погребального кувшина был ещё один маленький кувшин с одной ручкой.

Погребение № 11 было разрушено из-за проводимых здесь сельскохозяйственных работ, однако нам удалось произвести кое-какие измерения. Погребальный кувшин был горизонтально уложен горловиной на северо-восток. Высота кувшина составляла 140 см, диаметр тулова – 1 м. Скелет был расположен в скорченном положении на правом боку лицом на юго-запад. Его

правая рука была сжата под голову, а левая была вытянута вперёд. По состоянию костей и строению зубов можно предположить, что скелет принадлежал крупному мужчине 35-40 летнего возраста. Вероятно, он умер от стрелы, поскольку из спинной части скелета был выявлен наконечник стрелы. К юго-востоку от горловины погребального кувшина лежали два сосуда.

Погребение № 12. Погребальный кувшин был горизонтально уложен горловиной на юго-восток. Высота кувшина – 135 см, диаметр основания – 22 см. Погребальный кувшин отличается от всех остальных, выявленных из некрополя Галатепе кувшинных погребений. Так, горловина кувшина овальной формы и соответственно её диаметр составляет 38 – 48 см. Горлышко было согнуто наружу на 5,5 см. Внутри кувшина на левом боку в скорченном положении лежал скелет. На его левой руке был маленький кувшин с красивыми красными узорами. Среди могильного инвентаря были 4 шаровидные бусы из горного хрусталя и цветных стёкол, а также две бронзовые булавки. Находки свидетельствуют о том, что могила принадлежала женщине. По левую сторону от горловины погребального кувшина лежал сосуд с одной ручкой с сильным следом огня на поверхности и наполненный внутри костями мелкого рогатого скота. На правой стороне горловины и у основания тоже были расположены глиняные сосуды.

Погребение № 13 было обнаружено почти на поверхности земли. Это было связано с тем, что земля была глубоко вспахана во время продолжительных сельскохозяйственных работ. Погребальный кувшин был горизонтально уложен горловиной на восток. Диаметр тулова составлял 120 см. Горловина была согнута наружу и окантована налепным щипковым узором. Скелет лежал на правом боку в скорченном положении ногами к основанию погребального кувшина. Внутри кувшина были выявлены маленький красный кувшин со следами огня и железный наконечник стрелы, от которого вероятно и умер погребённый. Можно предположить, что погребение принадлежало мужчине. Вокруг погребального кувшина также было выявлено несколько керамических сосудов: три под основанием и один у горловины, наполненный костями мелкого рогатого скота.

Погребение № 14. Погребальный кувшин был горизонтально уложен горловиной на север. Высота кувшина – 130 см, диаметр горловины – 45 см, диаметр основания – 20 см. Горловина погребального кувшина была обрамлена налепным щипковым узором. Скелет внутри кувшина был расположен в скорченном положении на правом боку. На левой руке был размещён маленький горшочек, а на правой руке был кинжал с железной рукояткой. Череп покойника имел тонкие швы, что свидетельствует о том, что скелет принадлежал молодому человеку. На восточной части и у основания погребального кувшина были расположены керамические сосуды.

Среди могильного инвентаря особый интерес представляет перламутровая гемма овальной формы, размером 1,0 х 0,7 см. На её поверхности техникой инталия было вырезано изображение воина в шлеме и с луком на левой руке.

Изучив и сравнительно проанализировав каждое погребение некрополя Галатепе, можно сделать следующие выводы:

1. В ходе исследований было установлено, что кувшинные погребения имеют различную глубину залегания. Обнаруженные погребения залегают на глубине 0,4-1 м от дневной поверхности.

2. Все погребальные кувшины были расположены в горизонтальном положении, что характерно и для других памятников албанского периода. Хотя в своём отчёте 1895 г. Э.А.Реслер сообщает о вертикально расположенном кувшинном погребении в Галатепе, отмеченное им положение погребального кувшина не встречалось.

3. В некрополе нет единого направления погребальных кувшинов.

4. Все погребальные кувшины различных размеров. Самый маленький кувшин имеет высоту 85 см (№ 1), самый большой – 160 см (№ 2). Из выявленных 14 кувшинных погребений четыре погребальных кувшина одинаковых размеров (№ 5, № 7, № 9 и № 10). Их высота составляет 135 см, диаметр горловины – 37 см, диаметр основания – 23 см.

5. Погребальные кувшины не одинаковой формы. Горловина некоторых кувшинов была откинута наружу и обрамлена налепным щипковым узором. А горловина кувшина № 12 имеет овальную форму.

6. Костяки в погребениях уложены в скорченном положении на правом или левом боку. Анализ показал, что это не связано ни с социальным положением погребённого, ни с половозрастными признаками.

7. Как правило, на левой руке погребённого размещался керамический горшочек.

8. Как внутри самих погребальных кувшинов, так и у их горловины и основания были выявлены изящные керамические сосуды различных форм и размеров с геометрическим орнаментом.

9. В целом, среди выявленной из могил некрополя Галатепе артефактов большую часть составляют глиняные сосуды различного типа.

10. Среди погребального инвентаря особое место занимают предметы украшения, значительное большинство которых составляют бусы из бронзы, агата, стекла и пасты. Очень редко встречаются материалы из стекла. Из металлических изделий были обнаружены железные мечи, кинжалы, наконечники стрел и копий. Инвентарь свидетельствует, скорее всего, об оседло-земледельческой культуре Галатепе.

В целом, исследования кувшинных погребений на могильнике поселения Галатепе можно считать "стандартными" для погребений Кавказской Албании этого типа. Обширная территория могильника является показателем его длительного функционирования и значительного числа населения данного города, что в свою очередь позволяет отнести городище Галатепе к одному из значимых городов Кавказской Албании.

Список использованных источников

1. Алекперов А. К. Кувшинные погребения в Азербайджанской ССР / Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960

2. Асадов В. Обряд захоронения в кувшинных погребениях Азербайджана // Сборник кратких содержаний докладов международной науч. конф. "Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа" 25-27 июня 2009 года, Тбилиси, 2010

3. Голубкина Т. И. Археологические обследования и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане / Изв. АН Аз. ССР (сер. общественных наук) № 1,1959

4. Гошгарлы Г. О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку, 2012

5. Гуммель Я. И. Кувшинные погребения возле Степанакерта, НАИИ АН Азерб. ССР

6. Казиев С. М. Альбом кувшинных погребений. Баку, 1960

7. Куфтин Б. А., Материалы к археологии Колхиды, т. 1, Тбилиси, 1949

8. Меликов Р. С., Алиев Т. Р. Об албанском городе Айниана = Йунан / Проблемы истории, филологии, культуры, № 4. Москва-Магнитогорск, 2011

9. Мещанинов И. И. Краткий осведомительный отчет о работе Мильской экспедиции 1933 г / Труды Аз. ФАН СССР, XXV, Баку, 1936

10. Нонешвили А. И. Погребальные обряды народов Закавказья, Тбилиси, 1992

11. Реслер Э. Отчёт о раскопках в Елизаветпольской губернии / ОАК за 1897 г. СПб.,1900

12. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.), Баку, 1985

13. Vahidov R.M. Azərbaycanda küp qəbirləri mədəniyyətinin bəzi məsələlərinə dair / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti VI, Bakı, 1965

References

1. Alekperov A. K. Kuvshynnыe pohrebenyya v Azerbaydzhanskoy SSR / Yssledovanyya po arkheolohyy y эtnohrafyy Azerbaydzhana. Baku, 1960

2. Asadov V. Obryad zakhoronenyya v kuvshynnыkh pohrebenyyakh Azerbaydzhana // Sbornyk kratkykh soderzhanyy dokladov mezhdunarodnoy nauch. konf. "Arkheolohyya, Эtnolohyya, Fol'klorystyka Kavkaza" 25-27 yyunya 2009 hoda, Tbylysy, 2010

3. Holubkyna T. Y. Arkheolohycheskye obsledovanyya y raskopky kuvshynnыkh pohrebenyy v Azerbaydzhane / Yzv. AN Az. SSR (ser. obshchestvennыkh nauk) # 1,1959

4. Hoshharlы H. O. Typolohyya pohrebal'nыkh pamyatnykov antychnoho peryoda na terrytoryy Azerbaydzhana. Baku, 2012

5. Hummel' Ya. Y. Kuvshynnыe pohrebenyya vozle Stepanakerta, NAYY AN Azerb. SSR

6. Kazyev S. M. Al'bom kuvshynnыkh pohrebenyy. Baku, 1960

7. Kuftyn B. A., Materyalы k arkheolohyy Kolkhydы, t. 1, Tbylysy, 1949

8. Melykov R. S., Alyev T. R. Ob albanskom horode Aynyana = Yunan / Problemы ystoryy, fylolohyy, kul'turы, # 4. Moskva-Mahnytohorsk, 2011

9. Meshchanynov Y. Y. Kratkyy osvedomytel'nыy otchet o rabote Myl'skoy эkspedytsyy 1933 h / Trudы Az. FAN SSSR, XXV, Baku, 1936

10. Noneshvyly A. Y. Pohrebal'nыe obryadы narodov Zakavkaz'ya, Tbylysy, 1992

11. Resler Э. Otchёt o raskopkakh v Elyzavetpol'skoy hubernyy / OAK za 1897 h. SPb.,1900

12. Khalylov Dzh.A. Materyal'naya kul'tura Kavkazskoy Albanyy (IV v. do n.э. – III v. n.э.), Baku, 1985

13. Vahidov R.M. Azərbaycanda küp qəbirləri mədəniyyətinin bəzi məsələlərinə dair / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti VI, Bakı, 1965

Huseynova G., *junior researcher of İnstitute of Archaeology and Ethnography of NAS Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), gulanahuseynova@gmail.com*

Pitcher burials of Galatepe necropolis

One of the most widespread funerary monuments of Caucasian Albania during the whole period of existence of this state is pitcher burials. The chronological framework of using this rite in the territory of Azerbaijan, not including pitcher burials of Eneolithic period, completely coincides with the period of existence of Albania as a state - from IV-III centuries BC to VII-VIII centuries BC. Among the variety of necropolis in the territory of Azerbaijan a significant place occupies Galatepe. Beginning from the 2008 Mil-Karabakh expedition began intensive archaeological excavations in the necropolis. The excavations on the area of 170 sq.m. identified 14 pitchers and 3 ground burials.

Keywords: *Albania, Galatepe, necropolis, pitcher burials.*

Гусейнова Г. І., *молодший науковий співробітник Інституту археології і етнографії НАН Азербайджану (Азербайджан, Баку), gulanahuseynova@gmail.com*

Глекові поховання некрополя Галатепе

Один з широко найпоширеніших поховань пам'ятників Кавказької Албанії впродовж цілого періоду існування цієї держави - глекові поховання. Хронологічна структура користування цим обрядом в території Азербайджану, н у тому числі глекові поховання періоду енеоліта, повністю співпадає з періодом існування Албанії як держава - від IV-III вв. до н.е. до VII-VIII вв. н.е. Серед різноманітностей некрополя на території Азербайджану істотне місце займає Галатепе. Починаючи з 2008 експедиція Мил-Карабах почала інтенсивні археологічні розкопки в некрополі. Розкопки на області 170 кв.м. ідентифікували 14 глеків і 3 грунтові захоронення.

Ключові слова: *Албанія, Галатепе, некрополь, глекові поховання.*

* * *

УДК 904

Melik-zade S. M.
Doctoral student of History Institute
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
(Azerbaijan, Baku), mako_zt@mail.ru

CARMELITE MISSIONS IN SAFAVI STATE IN THE PERIOD OF SHAH ABBAS I (1587-1629)

The article is about diplomatic relations between Safavi of shah Abbas I and Carmelites, that was medieval European missionary organization. Drawn conclusion, that, in actual fact, during XVII of century in decisions and agreements never were the motivated cleanly commercial reasoning. Although shah Abbas valued

trade relationships with European countries, but, presumably, considered means, but not aim of him general political strategy.

***Keywords**: Safavids dynasty, missionary organization, Carmelites, European states, Popes.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Carmelite tradition traces the origin of the order to a community of hermits on Mount Carmel that succeeded the schools of the prophets in ancient Israel, although there are no certain records of hermits on this mountain before the 1190s. By this date a group of men had gathered at the well of Elijah on Mount Carmel. These men, who had gone to Palestine from Europe either as pilgrims or as crusaders, chose Mount Carmel in part because it was the traditional home of Elijah. The foundation is believed to have been dedicated to the Blessed Virgin Mary.

In 1242 settlements were established at Aylesford, Kent, England, and Hulne, near Alnwick in Northumberland, and two years later in southern France. Settlements were established at Losenham, Kent, and Bradmer, on the north Norfolk coast, before 1247. By 1245 they were so numerous that they were able to hold their first general chapter at Aylesford, where Saint Simon Stock, then eighty years old, was chosen general. During his rule of twenty years the order prospered: foundations were made at London and Cambridge (1247), Marseilles (1248), Cologne (1252), York (before 1253), Monpellier (before 1256), Norwich, Oxford and Bristol (1256), Paris (1258), and elsewhere. By 1274, there were 22 Carmelites houses in England, about the same number in France, eleven in Catalonia, three in Scotland, as well as some in Italy, Germany and elsewhere [1, p.14].

In the late 14th and 15thcenturies the Carmelites, like a number of other religious orders, declined and reform became imperative. In 1432 the Carmelites obtained from Pope Eugenius IV the bull Romani pontificis, which mitigated the Rule of St Albert and the 1247 modification, on the ground that the original demanded too much of the friars [1, p. 41].

Reform in Spain began in earnest in the 1560s, with the work of Saint Teresa of Ávila, who, together with Saint John of the Cross, established the Discalced Carmelites. Teresa's foundations, although welcomed by King Philip II of Spain - who was most anxious for all Orders to be reformed according to the principles of the Council of Trent (1545–1563) - did create practical problems at grassroots level. The proliferation of new religious houses in towns that were already struggling to cope was an unwelcome prospect, creating a backlash from local townspeople to nobility and diocesan clergy. Teresa made a point of trying to make her monasteries as self-sufficient as was practicable and restricted the number of nuns per community accordingly. The Discalced Carmelites also faced much opposition from other unreformed Carmelite houses (famously exemplified in the arrest and imprisonment in their own monastery of John of the Cross by Carmelites from Toledo). Only in the 1580s did the Discalced Carmelites gain official approval of their status. In 1593, the Discalced Carmelites had their own superior general styled propositus general - the first being Fr. Nicholas Doria. Due to the politics of foundation, the Discalced friars in Italy were canonically erected as a separate juridical entity [3].

By the middle of the 17th century the Carmelites had reached their zenith. At this period, however, they became involved in controversies with other orders, particularly with the Safavids.

As we know, during the Middle Ages Christian powers, threatened by powerful Muslim states, placed their hopes for a swift and decisive revanche on a ruler from far-off and little known Eastern lands.

The fear of the Ottomans and the hope to crush them once and for all played an important part in prompting many European states to enter into contact with Safavids.

As we know the Ottoman Empire, was founded by Oghuz Turks under Osman Bey in northwestern Anatolia in 1299. With conquests in the Balkans by Murad I between 1365 and 1389, and the conquest of Constantinople by Mehmed II in 1453, the Ottoman sultanate was transformed into an empire.

During the 16th and 17thcenturies, in particular at the height of its power under the reign of Suleiman the Magnificent, the Ottoman Empire was a powerful multinational, multilingual empire controlling much of Southeast Europe, Western Asia, the Caucasus, North Africa, and the Horn of Africa. At the beginning of the 17thcentury the empire contained 32 provinces and numerous vassal states. Some of these were later absorbed into the empire, while others were granted various types of autonomy during the course of centuries.

In the 15th and 16th centuries, the Ottoman Empire entered a period of expansion. The Empire prospered under the rule of a line of committed and effective Sultans. It also flourished economically due to its control of the major overland trade routes between Europe and Asia.

Sultan Selim I (1512–1520) dramatically expanded the Empire's eastern and southern frontiers by defeating Shah Ismail of Safavid Persia, in the Battle of Chaldiran.Selim I established Ottoman rule in Egypt, and created a naval presence on the Red Sea. After this Ottoman expansion, a competition started between the Portuguese Empire and the Ottoman Empire to become the dominant power in the region [4, p. 55-76].

Suleiman the Magnificent (1520–1566) captured Belgrade in 1521, conquered the southern and central parts of the Kingdom of Hungary as part of the Ottoman–Hungarian Wars, and, after his historical victory in the Battle of Mohács in 1526, he established Turkish rule in the territory of present-day Hungary (except the western part) and other Central European territories. He then laid siege to Vienna in 1529, but failed to take the city [6, p.50].In 1532, he made another attack on Vienna, but was repulsed in the Siege of Güns. Transylvania, Wallachia and, intermittently, Moldavia, became tributary principalities of the Ottoman Empire. In the east, the Ottoman Turks took Baghdad from the Persians in 1535, gaining control of Mesopotamia and naval.

This episode marks the beginning of another stand-still in the diplomatic relations between Safavids and European states, including Rome.

In 1580, shortly after the outbreak of the Ottoman-Safavid war of 1578-1590, the trader Xwale Muhammad arrived in Venice as the envoy of Sultan Khudabendeh (1578-1587). He was well received, though in secret, by the Doge: yet the Republic had made peace with the Porte in 1573 (abandoning the Holy League and consequently being accused by the Pope and the King of Spain of forsaking the Catholic cause). However, Xwaje Muhammad dictated an

account to the emissaries of the Venetian government which contained, among other information, interesting details on the genesis of his mission.

Under Shah Abbas I (1587-1629) the Safavid state reached its apogee of political power and military strength. Abbas's expansionist policies also brought him into conflict with the Ottomans. It was the threat from this common "enemy" and the resulting anti-Ottoman interests shared by Safavids and Pope Clement VIII, especially Sigismund III Vasa of Poland which provide the rationale for the contacts the two allied. There was nothing new about these shared interests. Fear of the Ottomans went back as far as the fall of Constantinople in 1453. The subsequent expansion of the Ottoman Empire into southeastern Europe and the area north of the Black Sea had increased concern on the part of European and West-Asian powers alike and was an early ground for European states to seek Muslim allies in an anti-Turkish coalition.European envoys – Carmelites visited Persia (the Safavids – S.M.)

In 1602 Pope Clement VIII, Shah Abbas (1587-1629), the outward looking Safavid ruler who matched a rumoured readiness to convert to Christianity to a supposed eagerness to join forces with Europe in his anti-Ottoman struggle, resolved to send a diplomatic mission to the Shah. He was pre-empted by the Portuguese Viceroy of Goa, who dispatched an Augustinian delegation instead. Its members laid the groundwork for a permanent Augustinian presence in Isfahan.

In 1604 Pope Clement VIII, with the support of Sigismund III Vasa of Poland, dispatched a mission of Discalced Carmelite fathers to Persia; the embassy represented the culmination of a policy of seeking alliances against the Ottoman Empire that had been initiated by Pius V when he had attempted to formalize relations with Shah Ṭahmāsb. These first reformed Carmelites, whose vocation was both contemplative and missionary, had been recruited in Italy in order to evade the control of the king of Portugal, who had a monopoly on missions in Asia; they received a very warm welcome from Shah Abbās I (1588-1629) and were permitted to settle at Isfahan in 1608 under the direction of Father Jean-Thaddée de St.-Elisée (John Thaddeus of St. Elisaeus; 1574-1633). Its members, Juan Tadeo di San Elisio and Paulo Simone, were both Spaniards. They, too, were to exhort Shah Abbas to join an alliance with the Pope and to offer Safavids Western military assistance. As ambassadors, they were given a royal residence near the Meydān-e Mīr, where they established a handsome monastery. For many years it sheltered a varying number of fathers from a wide range of national backgrounds [2, p.67].

All these 2 envoys, above mentioned, were messengers rather than ambassadors and strictly speaking they were not even purely Pope's emissaries, since they were originally chosen for their missions by other rulers.

Afterwards, letters between the Safavid court and the Senate were exchanged mainly through missionaries or religious men travelling on behalf of the Shah, the Pope or some other European ruler.

Paul Simon of Jesus Mary, the first leader of the Carmelites, who arrived in Safavids at the end of 1607 and by his residence, at the Court and relations with those in a good position to learn details of what had happened only 20 years previously, stated in his long report after his return to Rome, 1608.

"…The King of Persia (Safavids – S.M.) is called Shah Abbas. He was the second born. Out of fear of his brother (when his father was dead) he fled into Khurasan, where he lived incognito and poorly, like a Darwish among the Tatars there. Some of the principal lords of Persia (Safavids – S.M.), partial to a change, offered him the kingdom. They caused his brother to be killed by the barber, who cut his throat while shaving him; and they sent for this king. Once put forward as a sovereign Abbas I returned to Khurasan with the object of chastising the Usbak tribesmen who after his departure had made a raid, and seized Harat, where Abbas I himself had perhaps passed his early years. Arrived at Mashad he was obliged by news of internal disturbances to go back to Qazvin. Then the young ruler had to hasten south to Shiraz to quell an outbreak in Fars; and that was followed by the menace of a Turkish attack from Mesopotamia into western Persia. Warfare had already been ablaze in Georgia. In 1590, unfavourable for Safavids, peace was made, Tabriz and some Caspian ports remaining with the Turks. Already as early in his reign as 1592 the prowess of the young Abbas I as a warrior and successful fighter against the Turks had reached the Rome, for on 30.09.1592 Pope Clement VIII wrote a brief, and invited the Persian monarch to join a Christian league against the Sultan of the Turks"[2, p.67].

From the beginning it was clear to the Carmelites that, while Abbās I reigned, their diplomatic mission would achieve only minor and temporary success and that the vaunted benign attitude of the shah toward Christianity was entirely relative. On the other hand, their apostolic mission could be furthered in a number of fields. In 1608 Father Paul-Simon de Jésus-Marie (Paul-Simon of Jesus-Mary) proposed the establishment of a school for Armenians. In general, however, Carmelite efforts to draw the Armenian Gregorian church into the Roman see encountered many obstacles, for Abbās I was fundamentally hostile to such a union and supported the opposition. This opposition was made easier by the fact that the thousands of Armenians whom he had transplanted to Isfahan had gradually been reunited under the jurisdiction of the bishops of New Jolfā of Isfahan, a city with privileged status [2, 100-101]. On the other hand, a celebrated mullah undertook, in cooperation with the Carmelites, to translate an Arabic version of the Gospels into Persian (now apparently lost) and to circulate it among learned circles in the capital (it was later revised, about 1618, perhaps by Father John Thaddeus;. The zeal of the first Roman Catholic fathers did meet with some success and even a number of conversions. In 1609 Robert Sherley petitioned Pope Paul V to send Carmelite missionaries to Persia to assist in furthering the work of those already there. Nevertheless, in 1622 there was an outbreak of persecution, which was directed particularly at Muslim converts, five of whom were put to death in Isfahan by royal command. There was also a concerted effort in the villages to convert transplanted Armenian Christians to Islam by force; the Carmelites intervened on behalf of the Armenians of Čahār-Maḥāl, when some of their villages were forcefully converted to Islam [2, p. 122-123].

The primary importance of the Carmelites in Persia was as witnesses to history; they were observers of political and social events through the reigns of Abbās I and Ṣafī I (1629-

42), the fall of the Safavids, and the subsequent period of troubles. In addition, as great travelers, the Carmelite missionaries were often reassigned to new posts and covered hundreds of kilometers in order to join their provincial chapters: The vicar provincial of Persia was responsible for an enormous territory. Two Carmelites may be mentioned as authors of printed travel accounts: Father Philippe de Sainte-Trinité (Philip of the Holy Trinity), author of Voyages d'Orient, who spent 1038-40/1629-30 and 1049-50/1640 in the Orient, and Léandre de Ste.-Cécile (Leander of Sta. Cecilia; 1702-84), author of three Viaggi, which were printed at Rome between 1753 and 1757. With the closing of their missions in Persia after 1174/1760 the Carmelites did not withdraw totally from the Middle East; they remained active in Mesopotamia (at Baghdad and Basra) and in India. The Persian mission had, however, known some triumphant moments. For example, the superior of the mission sent by the pope to Persia, Father Paul-Simon, was elected superior general of the Carmelite order three times, in 1623, 1632, and 1641.

In conclusion, the history of diplomatic relations between Persia and Rome during the Safavids, Shah Abbas I can be divided into two phases. In the first one, corresponding to the 16th century, each of the two states still saw in the other a possibly ally against the Ottomans. Several missions were thus exchanged to this effect, but conditions favourable to war never occurred in both countries at the same time. In the second phase (i.e. in the 17th century) Popes' envoys to Persia, allowed to operate churches and convents and to engage in circumscribed proselytizing and educational activities. For the next two decades the distraction of Wars of Religion in Central Europe in addition to the absence of any notable activity beyond the Cape on the part of other Catholic countries gave the Iberian Fathers a monopoly in the Safavid realm. And also Safavids envoys to Europe were mainly merchants commissioned to trade in the city on behalf of the Shah.

References

1. Andrew Jotischky,The Carmelites and Antiquity: Mendicants and their pasts in the Middle Ages. Oxford, 2002.

2. A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal mission of the 17th and 18th centuries. Edited and translated by H.Chick. I.B.Tauris, London, 2012. In 2 volumes.

3. Carmelites // http://en.wikipedia.org/wiki/Carmelites

4. Hess, Andrew C. The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War". International Journal of Middle East Studies 4 (1), 1973.

5. Haffert, James Mathias; Mary in Her Scapular Promise. AMI Press, 1954.

6. Imber, Colin. The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power. Palgrave Macmillan, 2002

7. John Welch. The Carmelite Way. London, 1996.

8. Keith J Egan, 'The Spirituality of the Carmelite Order', in Jill Raitt with Bernard McGinn and John Meyendorff, eds, Christian Spirituality: High Middle Ages and Reformation. London: SCM, 1989

Мелик-заде С. М., *докторант Інституту історії Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), mako zt@mail.ru*

Місії Кармелітів в держави Сефевидов в період шаха Аббаса I (1587-1629)

Стаття про дипломатичні стосунки між Сефевидами шаха Аббаса I і кармелітами, що була середньовічною європейською місіонерською організацією. Зроблено висновок, що, насправді, упродовж XVII століття у рішеннях і угодахніколи не булимотивованих чисто комерційних міркувань. Хоча шах Аббас цінував торгові стосунки з європейськими країнами, але, мабуть, вважавїх засобом, а не метою його загальної політичної стратегії.

Ключові слова: *Сефевидов династії, місіонерська організація, кармеліти, європейські держави, папи.*

Мелик-заде С. М., *докторант Института истории Национальной Академии Наук Азербайджана(Азербайджан, Баку), mako_zt@mail.ru*

Миссии Кармелитов в государства Сефевидов в период шаха Аббаса I (1587-1629)

Статья о дипломатических отношениях между Сефевидамишаха Аббаса I и кармелитами, которые были средневековой европейскою миссионерской организацией. Сделан вывод, что, в действительности, на протяжении XVII века в решениях и соглашениях никогда не были мотивированных чисто коммерческих рассуждений. Хотя шах Аббас ценил торговые отношения с европейскими государствами, но, по-видимому, считал их средством, а не целью его общей политической стратегии.

Ключевые слова*: Сефевидов династии, миссионерская организация, кармелиты, европейские государства, папы.*

* * *

УДК 94(043.3)"1826/1834"

Дудар Р. В.
спеціаліст Науково–дослідного центру орієнталістики
ім. Омеляна Пріцака, Національний університет
"Києво–Могилянська академія"
(Україна, Київ), Roksolana111@ukr.net

СТРУКТУРА ТА ВНУТРІШНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ НОВОСТВОРЕНОГО ОСМАНСЬКОГО ВІЙСЬКА "АСАКІР–І МАНСУРЕ–І МУХАММЕДІЄ" В 1826–1834 РР.

Аналізуються процес заснування та структура й внутрішня організація нового регулярного війська Османської імперії за європейським зразком – "Асакір–і мансуре–і Мухаммедіє", яке було сформоване султаном Махмудом II влітку 1826 р. з метою створити сучасну покірну та боєздатну армію. В статті також охарактеризовано комплекс заходів Махмуда II, покликаних надати військовому будівництву рис планомірності та послідовності, визначено основні причини труднощів, з якими стикався уряд Османської імперії, намагаючись створити нове військо.

Ключові слова: *армія, султан Махмуд II, військо, Османська імперія, структура та внутрішня організація.*

Султан Махмуд II тривай час чекав на слушний момент, щоб ліквідувати яничарський корпус та приступити до творення нової армії (детальніше див. [6]). В середині 1826 р. урядом були вжиті заходи для забезпечення проведення чергової спроби військової реформи. Зусилля Порти, спрямовані на модернізацію армії, привернули увагу цілої низки істориків, і в першу чергу слід відзначити монографію радянської дослідниці Г. Клейман [6], в якій зібраний значний матеріал про боєздатність та основні напрямки реформування армії Османської імперії. Важливий внесок в опрацювання даної проблеми було зроблено істориком–сходознавцем М. Боджолян [1], у роботі якого цілий розділ присвячений реформам 20–х років XIX ст. Цінну інформацію про створення та функціонування нової армії "Асакір–і мансуре–і Мухаммедіє" можна почерпнути в працях турецького дослідника А. Озджана [13] та упорядників синтетичної праці "История Османского государства…" [5].

В українській історіографії одним з перших до вивчення обставин формування та функціонування збройних сил Османської імперії звернувся І. Срібняк [10]. Дослідницька робота в цьому напрямку була продовжена виданням окремої брошури, в якій було систематизовано спільні напрацювання згадуваного дослідника та автора цієї статті [3]. Проте загальний стан вивчення даної теми дозволяє стверджувати про перспективи її подальшого вивчення, оскільки вона є недостатньо дослідженою у вітчизняній історіографії.

Актуальність даного дослідження полягає у потребі комплексного розкриття структурно–організаційних

трансформацій, що відбулись в організації османської армії у 1826–1834 рр.

Метою статті є аналіз процесу заснування та структури й внутрішньої організації новоствореного війська Османської імперії за європейським зразком – "Асакір–і мансуре–і Мухаммедіє" у визначений хронологічний період.

17 червня 1826 р. був оголошений *хатт* (указ) про ліквідацію яничарського корпусу, який сповіщав і про створення нового регулярного піхотного війська під назвою *"Асакір–і мансуре–і Мухаммедіє"* ("Непереможне військо Мухаммада"). Того ж дня був виданий і "Закон про Непереможне військо" (*"Асакір–і мансуре–і кануннамесі"*), який, на думку сучасників, був скопійований у французької армії. Основні положення цього закону лягли в основу нового військового статуту – *аскері кануннаме* (текст цього статуту у перекладі на російську мову див. [7, арк. 1–19]). Проте ні сам Махмуд II, ані його наближені не мали достатніх знань та досвіду і сліпо копіювали військовий устрій європейців, не вивчивши його достатньою мірою і стверджуючи на непідготовленому ґрунті.

Першим головнокомандувачем (*сераскером*) цього війська був призначений колишній начальник яничарського корпусу Ага Хюсейн–паша [6, с. 31–34], який на той час обіймав пост *мухафиза* (коменданта) фортів на європейському березі Босфору та був керівником санджаків Коджаелі і Хюдавендігяр. Резиденцією Хюсейн–паші був визначений Ескі сарай (Старий палац). Другим вищим офіцером після сераскера був *назир* (інспектор або генеральний інтендант) *асакір–і мансурі*, на цю посаду був призначений колишній інструктор *ешкінджі* (детальніше про військо ешкінджі див. [4]) – Саїб–ефенді. Він був відповідальним за внутрішнє управління військ, озброєння, одяг та платню. У всіх провінційних містах, де формувалися частини нової армії, були свої назири. Також у розпорядженні головнокомандувача був особливий генерал, який повинен був виконувати накази сераскера, спостерігати за формуванням військ, їх пересуванням, тощо.

Набір та підготовка офіцерських кадрів для нової армії виявилися найбільш складною проблемою, що виникла на початковому етапі військової реформи [12, с. 21]. Перед османським урядом постало чимало питань (де знайти навчених і досвідчених людей, де закупити відповідну зброю, як знайти кошти, необхідні для фінансування всіх цих заходів, тощо), які необхідно було як найшвидше вирішити.

За новим військовим статутом в основному на службу приймалися особи віком від 15 до 30 років [5, с. 311]. Для солдатів були побудовані нові та відновлені старі казарми [6, с. 110–111]. Чисельність першого набору нової піхоти, що іменувалася *орда*, становила 12 тисяч осіб. Орда поділялася на вісім батальйонів – *тертібів*, в кожному з яких було по 1526 чоловік. Тертіб, в свою чергу, поділявся на *сафи* – по 100 чоловік. Тертібами командували *бінбаши* (тисячники, майори) [1, с. 86]. Тисячниками нової армії були призначені такі колишні інструктори ешкінджі, як Давуд–ага, Осман–ага, Ібрагім–ага. У кожному батальйоні було по два *колагаси* (заступники бінбаши, чин між майором і капітаном – секунд–майор), по одному *топчубаши* (начальнику корпусу артилеристів), *арабаджибаши* (командувачу гарматної обозної служби), *джебеханеджібаши* (начальнику корпусу арсенальщиків), *мехтербаши* (начальнику корпусу музикантів), лікарю, хірургу, а також імаму [5, с. 311]. Кожен тертіб поділявся на ліве і праве крило – *сол–кол* і *саг–кол*, – якими, відповідно керували командир лівого крила – *ага–і есар* і командир правого крила – *ага–і емін*. Сафами командували сотники – *юзбаши*. У новому військовому статуті були детально перераховані назви і функції нижчих чинів, а також допоміжні служби [7, арк. 2–19].

Солдатам нової армії щодня давали уроки Корану і релігійно–життєвих правил. Вони повинні були спільно здійснювати п'ять намазів, тому в кожний підрозділ призначали імамів. Віднині підвищення по службі залежало не від терміну служби, а від особистих досягнень солдатів та офіцерів.

Навчання солдатів Непереможеного війська Мухаммада проводилися на території палацу Їлдиз (Стамбул). Іноді навіть сам султан в оточенні світських і духовних сановників, одягнений в нову військову форму, спостерігав за ходом навчання.

Для забезпечення видатків нової армії було створено спеціальну установу під назвою *"скарбниця Мансурі"*, були знайдені нові джерела доходів. Так що армія перестала бути тягарем для державної скарбниці [5, с. 311].

Військовослужбовців Асакір–і мансуре–і Мухаммедіє одягли в нову форму, яка складалася з короткої куртки, вузьких штанів, черевиків (з 1828 р., до цього – постоли з козячої шкіри) і круглого високого головного убору з сукна – *шобара*, який носили *бостанджи* (охорона палацу), але у 1828 р. було вирішено замінити її фескою.

Досить складним завданням для османського уряду виявилося забезпечення армії зброєю. Уряд розраховував обійтися на перших порах тією зброєю, що збереглася в арсеналах з часу правління Селіма III. Але її виявилося недостатньо, і, крім того, вона була досить застарілих зразків. Тому постало питання про закупівлі зброї за кордоном. Зрештою зброю було отримано від європейських держав, але це були різнокаліберні рушниці застарілих зразків [6, с. 105].

Нова армія складалася з двох частин – *асакір–і хасса* (до складу якої входило два тертіба із восьми) та *асакір–і мансуре* (в її складі були інші шість тертібів). Основне ядро нової піхоти становили війська *мансуре*, які дислокувалися в районах Давут–паша і Ускюдар. Гарнізон Давут–паші відповідав за оборону фортець на європейському узбережжі Босфору, а гарнізон Ускюдара – на азіатському. Війська *хасса* розквартировувалися в Стамбулі та виконували роль султанської гвардії. Асакір–і мансуре комплектувалися шляхом набору рекрутів, до хасса приймали виключно представників привілейованого класу [1, с. 86–87]. Перший батальйон хасса складався з випускників придворної школи *Ендерун*, так званих *ендерун–агалари* [6, с. 103].

Для навчання солдатів нової армії були залучені викладачі з–за кордону. У якості військових інструкторів використовували єгипетських офіцерів,

турків, які пройшли школу у війську *"низам–і джедід"* (детальніше про "низам–і джедід" див. [11, с. 566–597]) та ешкінджі, а також пьємонтських та сардинських офіцерів. Однак останніх було мало, а кваліфікація перших була низькою. Тому Махмуд ІІ звернувся за допомогою до французьких та австрійських офіцерів–інструкторів. Разом з тим султан відрядив велику групу турецької молоді до Парижу для вивчення військової справи, інженерної спеціальності та медицини. Головним інструктором з озброєння і навчання військ був француз Гейяр, регулярну кавалерію опікали французи Бюра і Калоссо. Збройові майстри Руссієр і Ріва спостерігали за виготовленням рушниць, гармат і пороху. Пьємонтці інструктували турецьких артилеристів, а сардинець Боло сприяв розробці тактичних планів військових дій [8, арк. 81; 9, арк. 72–74].

Задля навчання нової армії та підготовки для неї офіцерських кадрів було створено кілька нових шкіл. На початку 1827 р. було прийнято рішення про реконструкцію єдиною в той час школи з підготовки технічних кадрів – *Мюхендісхане–і Беррі–ї Хумаюн* (Сухопутного інженерного училища) [2, с. 39], кількість учнів була збільшена з 40 до 100 осіб. Після створення батальйонів асакір–і мансуре, через брак офіцерів, курсанти старших класів Мюхендісхане були призначені командирами рот у цих батальйонах. Ці офіцери відомі в історії під назвою *мансуре мюхендіслері* (військові інженери). В 1827 р. під керівництвом Мустафи Бехчет–ефенді [5, с. 316] була зроблена спроба відкрити новий медичний заклад у Стамбулі під назвою *Тибхане–і Аміре* (Султанське військово–медичне училище). В училищі готували лікарів (здебільшого хірургів) для потреб армії [2, с. 40]. Відразу за відкриттям Тибхане, 29 січня 1832 р. в саду Гюльхане, прилеглому до палацу Топкапи, було відкрито *Джеррахане–і Аміре* (Султанську школу хірургів) [2, с. 40].

Незважаючи на зовнішні та внутрішні труднощі після закінчення російсько–турецької війни 1828–1829 рр., султанський уряд продовжував політику реформ, піклуючись про створення регулярних військ за європейськими зразками.

Після війни чисельність армії зросла. Якщо до її початку чисельність новоствореної піхоти, так званої асакір–і мансуре становила приблизно 35 тисяч чоловік, то в роки війни вона різко збільшилася і склала понад 50 тис. чоловік [1, с. 100]. З трьох батальйонів утворили один полк, з двох полків – бригаду (*пива*). Для султана була створена добірна гвардія (*падишах тюмені*). Солдати і офіцери отримали для озброєння гвинтівки і багнети. Обов'язкова служба була розрахована на 12 років.

У 1832 р. було введено звання маршала (*мушира*), і ланцюжок звань, зверху вниз, представлявся в наступному вигляді: *мушир* (маршал), *ферік* (генерал–лейтенант, командир корпусу), *мірліва* (бригадний генерал), *міралай* (полковник), *каймакам* (підполковник), *бінбаши* (майор), *сагколагаси* (секунд–майор), *сол* (другий) *колагаси*, *юзбаши* (капітан), *мюлязим* (лейтенант), *бьолюк еміні* (каптенармус), башчавуш, *чавуш* (старший унтер–офіцер, унтер–офіцер), *онбаши* (фельдфебель, старшина), *нефер* (рядовий) [13, с. 457–458].

У 1834 р. були створені резервні частини під назвою *редіф*, а назву армії змінили на *Асакір–і Нізаміє* (Регулярне військо).

Отже, в результаті військових реформ, здійснених в 1826–1834 рр. султаном Махмудом ІІ, було створено нове регулярне військо, що замінило яничарів. Незважаючи на перші успіхи таких реформ, комплектування нового війська і рекрутування солдатів виявилося досить нелегкою справою. Попри всі старання Махмуда ІІ, який упродовж восьми років постійно займався військовими перетвореннями, ця реформа не отримала закінченого вираження у розглянутий період. Її проведення та втілення у життя було пов'язане з великими труднощами. Безперервні зміни сприяли лише збільшенню безладу. І все це відбувалося тому, що ні сам султан, ані його наближені не мали достатніх знань та досвіду і сліпо копіювали військовий устрій європейців, не вивчивши його достатньою мірою і стверджуючи на непідготовленому ґрунті. Чимало організаційних питань залишалися недопрацьованими, сформовані на "скору руку" нові частини далеко не відповідали вимогам султана, а міжнародна ситуація, в якій опинилась османська держава, ставала все більш напруженою. Османській імперії потрібно було ще три десятиліття, перш ніж у ній була сформована порівняно сучасна армія.

Список використаних джерел

1. Боджолян М.Т. Реформы 20–30 гг. XIX века в Османской империи / М.Т. Боджолян, отв. ред. С.Ф. Орешкова. – Ер., 1984. – 155 с.

2. Дудар Р.В. Військові навчальні заклади в Османській імперії у період реформ (XVIII – перша половина XIX ст.) / Р.В. Дудар // Наукова дискусія: теорія, практика, інновації: матеріали IV Всеукраїнської з міжнародною участю науково–практичної заочної конференції, (Київ, 29–30 серпня 2014 р.) / Партнерство "Нова Освіта". – К., 2014. – С. 37–42.

3. Дудар Р.В. Срібняк І.В. Збройні сили Османської імперії (XIV–XVIII ст.): історія розвитку, структура, бойові кондиції / Р.В. Дудар, І.В. Срібняк. – К., 2013. – 50 с.

4. Дудар Р.В. Формирование корпуса ешкинджи в составе вооруженных сил Османской империи / Р.В. Дудар // Клио. – СПб., 2014. – № 4. – С. 54–57.

5. История Османского государства, общества и цивилизации: в 2–х т. / Под ред. Э.Ихсаноглу. – М., 2006. – Т.1: История Османского государства и общества. – 602 с.

6. Клейнман Г.А. Армия и реформы. Османский опыт модернизации / Г.А. Клейнман. – М., 1989. – 158 с.

7. Российский государственный военно–исторический архив. – Ф. 450. – Д.11.

8. Там же. – Д.996. – Ч. 1.

9. Там же. – Д.4470.

10. Срібняк І.В. Військова організація турків–османів (XIV–XVI ст.) / І.В. Срібняк. – К., 2010. – 15 с.

11. Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / К.Финкель / пер. с англ. К.Алексеев, Ю.Яблоков. – М., 2012. – 829 с.

12. Levy A. The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Army 1826 – 39 / A.Levy // International Journal of Middle East Studies. – London, 1971. – Vol.2. – № 1. – P.21–39.

13. Özcan A. Asakir–i Mansüre–i Muhammediyye / A.Özcan // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). – İstanbul, l986. – Cilt III. – S. 457–458.

References

1. Bodzholian M.T. Reformy 20–30 gg. XIX veka v Osmanskoi imperii / M.T. Bodzholian, otv. red. S.F. Oreshkova. – Er., 1984. – 155 s.

2. Dudar R.V. Viiskovi navchalni zaklady v Osmanskii imperii u period reform (XVIII – persha polovyna XIX st.) / R.V. Dudar

// Naukova dyskusiia: teoriia, praktyka, innovatsii: materialy IV Vseukrainskoi z mizhnarodnoiu uchastiu naukovo–praktychnoi zaochnoi konferentsii, (Kyiv, 29–30 serpnia 2014 r.) / Partnerstvo "Nova Osvita". – K., 2014. – S. 37–42.

3. Dudar R.V. Sribniak I.V. Zbroini syly Osmanskoi imperii (XIV–XVIII st.): istoriia rozvytku, struktura, boiovi kondytsii / R.V. Dudar, I.V. Sribniak. – K., 2013. – 50 s.

4. Dudar R.V. Formirovanie korpusa eshkindzhi v sostave vooruzhennyh sil Osmanskoi imperii / R.V. Dudar // Klio. – Spb., 2014. – № 4. – S. 54–57.

5. Istoriia Osmanskogo gosudarstva, obschestva i tsivilizatsii: v 2–h t. / Pod red. E.Ihsanoglu. – M., 2006. – T. 1: Istoriia Osmanskogo gosudarstva i obschestva. – 602 s.

6. Kleinman G.O. Armiia i reformy. Osmanskii opyt modernizatsii. – M., 1989. – 158 s.

7. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno–istoricheskii arhiv. – F. 450. – D.11.

8. Tam zhe. – D.996. – Ch.1.

9. Tam zhe. – D.4470.

10. Sribniak I.V. Viiskova organizatsiia turkiv–osmaniv (XIV–XVI st.) / I.V. Sribniak. – K., 2010. – 15 s.

11. Finkel K. Istoriia Osmanskoi imperii: Videniie Osmana / K.Finkel / per. s angl. K.Alieksieiev, Yu.Yablokov. – M. : AST: Astrel, 2012. – 829 s.

12. Levy A. The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Army 1826 – 39 / A.Levy // International Journal of Middle East Studies. – London, 1971. – Vol.2. – № 1. – P.21–39.

13. Özcan A. Asakir–i Mansüre–i Muhammediyye / A.Özcan // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). – İstanbul, 1986. – Cilt III. – S. 457–458.

Dudar R. V., *a specialist of Omeljan Pritsak Oriental Studies and Research, National University of "Kyiv–Mohyla Academy" (Ukraine, Kyiv), Roksolana111@ukr.net*

Structure and internal organization of new ottoman troops "Asakir–i mansure–i Muhammediye" in 1826–1834

This article analyzes the process of formation, structure and internal organization of the Ottoman Empire's new regular troops according to the European model – "Asakir–i mansure–i Muhammediye", which was formed by Sultan Mahmud II in the summer 1826 for the purpose of creation a modern obedient and efficient army. Mahmud II's complex of measures, aimed to provide for military construction features of regularity and sequence, is described in the article too. The article deals with the main causes of difficulties, which the government of the Ottoman Empire was faced trying to create a new army.

Keywords: *army, Sultan Mahmud II, troops, the Ottoman Empire, structure and internal organization.*

Дудар Р. В., *специалист Научно–исследовательского центра ориенталистики им. Омельяна Прицака, Национальный университет "Киево–Могилянская академия" (Украина, Киев), Roksolana111@ukr.net*

Структура и внутренняя организация новосозданного османского войска "Асакир–и мансуре–и Мухаммедие" в 1826–1834 гг.

Анализируются процесс основания, структура и внутренняя организация нового регулярного войска Османской империи по европейскому образцу – "Асакир–и мансуре–и Мухаммедие", которое было сформировано султаном Махмудом II летом 1826 г. с целью создать современную покорную и боеспособную армию. В статье также охарактеризован комплекс мероприятий Махмуда II, призванных придать военному строительству свойств планомерности и последовательности, определены основные причины трудностей, с которыми сталкивалось правительство Османской империи, пытаясь создать новое войско.

Ключевые слова: *армия, султан Махмуд II, войско, Османская империя, структура и внутренняя организация.*

* * *

УДК94(479.24)

Исламова З. Р.
докторант кафедры истории Азербайджана,
Бакинский Государственный Университет
(Азербайджан, Баку), ayxan.islamli@mail.ru

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО АЗЕРБАЙДЖАНА В XVIII ВЕКЕ В ДОКУМЕНТАХ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ МИССИЙ И ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ

В XVIII в. в связи с общим кризисом Сефевидского государства положение Азербайджана резко ухудшилось. Усилившаяся эксплуатация вызвала народные восстания, направленные против гнета Сефевидских правителей. В XVIII в. в Азербайджане, представлявшем классический образец феодальной раздробленности, господство феодальных социально–экономических отношений, как и в предыдущие времена, тормозило развитие производительных сил. Все эти факторы препятствовали созданию, как единого экономического центра, так и экономическим связям между отдельными районами страны. Кровопролитные феодальные войны, которые "продолжались в течение всего средневековья", подрывали основу экономики и торговли. Тем не менее, побывавшие русские миссии в Азербайджане дают много материалов об экономическо–торговых отношениях.

Ключевые слова: *Сефевиды, Россия, Азербайджан, сельское хозяйство, А.П. Волынский, И.Г. Гербер.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

В XVIII веке политическое и экономическое положение Азербайджана было сложным. В исторической литературе освещались различные аспекты этого периода, однако до сих пор не осуществлено комплексное изучение состояния здесь сельского хозяйства Азербайджана. В дневниках и документах дипломатических миссий и путешественников, побывавших в Азербайджане в XVIII веке, можно встретить большое количество сообщений, связанных именно с сельским хозяйством Азербайджана. Европейские и русские дипломаты проявляли большой интерес к хозяйственной жизни Азербайджана.

В статье на основе первоисточников делается попытка изучения общего состояния сельского хозяйства и его отраслей в Азербайджане в указанный период.

I. Историко–политические условия формирования сельского хозяйства страны в XVIII веке.

Сефевидская империя в начале XVIII века находилась в состоянии глубокого экономического и политического кризиса. Впервой половине XVIII века Сефевидская империя перестала существовать, и Азербайджан превратился в объект международного соперничества. В связи с ослаблением центральной власти Азербайджан был разделен между Россией, Османской Турцией и афганцами,наблюдался полный упадок экономики и сельского хозяйствастраны.

Во второй четверти XVIII века, с приходом к власти Надир шаха, захватчики были изгнаны из страны, было восстановлено централизованное государство. Объединение Азербайджана в составе империи Надир шаха положительно сказалось на экономике и обеспечило относительное развитие страны. Местные правители, воспользовавшись смертью Надир шаха и слабостью центральной власти, создали свои небольшие государства – ханства. Азербайджанские ханства мешали объединению страны и находились постоянно в состоянии войны друг с другом. Восстановление государственных традиций в ханский период в целом положительно влияло на развитие различных отраслей сельского хозяйства. Однако экономическое развитие

ханств было неодинаковым. Развитие производительных сил в Азербайджане стало причиной усовершенствования орудий труда и развития эффективного земледелия.

II. Описание состояния земледелия в Азербайджане в дневниках дипломатических миссий и путешественников.

В дневниках дипломатических миссий и путешественников, побывавших в Азербайджане в XVIII веке,можно встретить информацию о состоянии сельского хозяйства Азербайджана. Европейские и русские дипломаты, исходя из политических целей, интересовались более прибыльными и перспективными с экономической точки зрения отраслями, особенно сельским хозяйством. Благоприятный климат,плодородная земля создавали условия для развития злаковых (пшеница, ячмень, рис), технических культур (шафран, сахарная свекла, лен, хлопок). Учитывая климатические условия Азербайджана,особенно надо отметить развитие хлебопашества, которое былораспространено вдоль рек Кура и Аракс, в Шеки и Ширване. "Из зерновых выращивались пшеница, ячмень, рис и др. Эти хозяйства давали большой урожай и не требовали большой затраты труда" [1, с. 55]. В связи с разведением зерновых А.Волынский писал: "В Ширване хлебопашество не только удовлетворяет потребности местного населения, но и в тоже время хлеб вывозится в соседние области" [2, с. 11–12].

И.Г. Гербер и В.П. Лопухин отмечали в Мюшкюрском и Шабранскоммагалах достаточное количество посевов злаковых. И.Г. Гербер писал о развитии животноводства, а также разведении пшеницы и ячменя. "Обитатели питаются скотоплодием, сеют же пшеницу, ячмень, пшена много…" [4, с. 88]. Ф.К. Биберштейнотмечал, что вокруг Новой Шемахи и особенно в Кубинском ханстве относительно много засевалось злаковых [5, с. 36].

В Азербайджане были также земли, которые не засевались злаковыми. На основании сообщений А.Г. Сереброва можно судить о том,что из–за неплодородности земель в Бакинском ханстве злаковые здесь, можно сказать, не засевались и привозились из Дербента и Кубы [6, с. 25]. М.Х. Гейдаров, ссылаясь на источники, пишет о слабом развитии сельского хозяйства в Нахчыване и Баку [7, с. 20]. П.Г. Бутков писал о Кубе, что она состояла из двух частей. Одна часть – горная, и здесь развивались скотоводство и пчеловодство,но для развития злаковых пригодных земель мало, засевается только ячмень. На равнинной части, напротив, сеются различные сорта пшеницы, хлопок, марена, разводятся разные сорта фруктов, шелкопряд [4, с. 204].

Разведение тутовых деревьев было напрямую связано с шелководством. О. Евецкийписал, что на Южном Кавказе "благоприятный климат и плодородная почва создают соответствующие условия дляразведения тутовых деревьев и производства шелка" [1, с. 59]. В целомэту особенность можно отнести ко всем регионам Азербайджана. Д. Эльтон писал: "Здесь есть три богатейших шелководческих района: Гилян с центром в Реште, Ширван с центром в Шемахе и Арран с главным городом Гангес (Гянджа)" [16, с. 53].

III. Описание других отраслей земледелия в дневниках путешественников.

Наряду с разведением пшеницы и ячменя, в записках миссий упоминаются посевы чалтыка. Эта культура в основном разводилась в Талышском, Джавадском, Марагинском, Шекинском, Ширванском и Тебризскоммагалах. О. Евецкий писал о плантациях чалтыка в междуречье Куры и Аракса [1, с. 3] и посевах этого растения у подножья гор в Иреванскоммагале [1, с. 93]. Дж.Белл писал: "Население Тебриза покупает чалтык в Гилянской области, там чалтыка в немыслимом количестве много" [11, с. 70]. Эта информация подтверждается со стороны Ф.К. Биберштейна. "В Кубинском ханстве чалтык засевался на равнине между реками Рубас и Атачай. Однако выращиваемый в Азербайджане чалтык не удовлетворял потребностей местного населения, и его приходилось ввозить в основном из Гиляна" [11, с. 36–37].

В источниках описываются правила разведения чалтыка: территория делилась на мелкие квадраты, с двух сторон, для поступления и оттока воды,выкапывались канавки, после того, как вода заполняла первый участок, она поступала на следующий участок[1, с.54].

Другая отрасль сельского хозяйства – хлопководство, которое развивалось на Муганской и Мильской равнинах, а также в Ширване, Сальянах,Гяндже и Нахчыване. И. Лерх своими глазами видел хлопковые плантации, разведенные местным населением, когда побывал в деревнях вдоль Куры и деревне Шувелян Абшеронского полуострова [12, с. 81]. Дж. Белл писал, что "в Шемахе также продается хлопок. Местное население само его разводит и из него получает различные ткани" [4, с. 359]. Побывавший в Нахчыване в конце XVII века путешественник ЭвлияЧелеби отмечал разведение здесь 7 сортов хлопчатника. О.Евецкий считал хлопководство главной хозяйственной отраслью Иревана. Он писал, что 1 халвар земли дает 15 пудов чистого хлопка [1, с. 194].

Следует назвать также производимое в Азербайджане и известное во всем мире кунжутное масло. Из кунжутных семян производилось очень качественное масло. С. Броневский писал, что в Сальянах сеются "семена кунжута. Из зерен кунжута производится масло" [1, с. 56].

В XVIII веке производство шафрана занимало основное место в экономике Азербайджана. Выращиваемый здесь шафран вывозился в зарубежные страны. Единственно подходящие условия для этой культуры существовали на Апшероне. Шафрановые плантации являлись основным источником дохода населения Баку. Доктор И. Лерх писал, что "в находящихся недалеко от города садах шафран засевается еще в больших количествах" [4, с. 56]. "Здесь, можно сказать, во всех деревнях есть посевы шафрана и в год здесь получают 100–400 фунтов урожая" [14, с. 38]. Азербайджанский путешественник и географ Гаджи Зейналабдин Ширвани писал о разведении шафрана в Баку: "Там добывается черная нефть и выращивается шафран. Нефть и шафран продают в других городах и даже экспортируют…, продают в Мазандаране, Гиляне, России и

Ширване”[16, с. 118]. Этот факт подтверждал и Ф.К. Биберштейн: “Шафран сажали в Баку и Дербенте” [5, с. 8].

Земледелие требовало обильного орошения, поэтому эта отрасль хозяйства особенно развивалась на землях, расположенных вдоль рек. Хамдуллах Казвини и Эвлия Челеби отмечали наличие в Тебризскоммагале 900 кегризов, большого количества колодцев и каналов. Такой большой запас воды не был достаточным для орошения посевов злаковых, садов и огородов в Тебризе [16, с. 173]. Рассказывающий о системе орошения И. Гербер дает информацию о том, что в деревнях, расположенных вдоль Куры, для полива от реки были проложены каналы [4, с. 100].

Садоводство, огородничество, виноградарство и пчеловодство были распространены и развиты, можно сказать, во всех регионах Азербайджана. Одной из развитых отраслей было садоводство. А.П. Волынский рассказывал “об обилии фруктов, которое он не видел даже в османской области” [2, с. 12]. Ф.И. Соймонов, подтверждая эти данные, писал: “Сады изобилуют яблоками, грушами, сливами, абрикосами, инжиром и другими фруктами. Виноградные лозы всюду вились” [15, с. 119]. О. Евецкий писал об изобилии винограда на Южном Кавказе и преобладании виноградарства в хозяйстве некоторых областей [1, с. 56]. Дж. Белл писал: “Вокруг Шемахи разводят виноград. Подобно тому, как во Флоренции держат растительное масло, его (вино) держат в больших кувшинах. Они (местное население), крепко закупорив горлышко кувшина, закапывали его в земле” [10, с.60–61].

В Гяндже получали прекрасное вино из сорта винограда, известного под названием “йенитебри”. Ф.К. Биберштейн отмечал, что гянджинцы “успешно разводят виноград” [5, с. 56]. Это подтверждалось объемом собираемых налогов. Так, в период правления Джавад хана Норашенскиймагал ежегодно давал 450 ведер вина в качестве налога. На основании данных источника 1804 года, в Гяндже производилось 33100 пудов винограда и 27000 ведер вина [14, с. 596]. О.Евецкий писал, что в городе Иреване, Эчмиадзине и Ордубаде получают достаточно хорошее вино. “Здешнее вино бывает желтого цвета и очень крепкое” [1, с. 194].

Пчеловодство было одной из традиционных отраслей сельского хозяйства. Только у нескольких путешественников имеются данные, причем фрагментарные, о развитии этой отрасли. О. Евецкий писал, можно сказать, об отсутствии пчеловодства в Иреванском магале и наличие здесь только 200 ульев [1, с. 194].

Производство и продажа марены считалось одной из основных хозяйственных отраслей. Марена вывозилась в соседние страны, в основном, в Турцию и в Россию. О. Евецкий писал, что “в течение года в Кизляр вывозилось марены на сумму 40 тыс. рублей, а в Астрахань на сумму 65 тыс. рублей. В основном она привозилась из Дербента и Баку” [1, с. 57].

IV. Путешественники и дипломаты о развитиискотоводства в Азербайджане.

В XVIII веке в Азербайджане развивались все отрасли скотоводства: мелкий и крупный рогатый скот, коневодство, верблюдоводство и т.д. Наличие в Азербайджане, наряду сравнинными, горных территорий создавали условия для развития полукочевого скотоводства. В качестве кышлагов(зимовок) использовались равнины Карабага, Мугани, Миля и Ширвана, а яйлагами (летовками) были горы Савалана, Малого Кавказа, Карабага и Талыша. Скотоводство было тесно связано с перевозкой грузов. О развитии животноводства в Азербайджане и его различных отраслях можно найти информацию в дневниках дипломатических миссий. И. Гербер дает информацию о развитии скотоводства на землях от Дербента до Шемахи. О. Евецкий писал о развитии в Азербайджане кочевого скотоводства и о его широком распространении в горных районах [1, с. 54].

Особенно развивалось в Азербайджане овцеводство. Основное место в рационе питания местного населения занимала баранина, а овечья шерсть использовалась для производства ковров и паласов, которыми в большом количестве покрывались и украшались жилища. О производстве шерстяных тканей сообщает лейтенант А.И. Лопухин, который писал, что население Кубы “производит из шерсти ткани…лучшей шерсти, чем местная, нигде не найти” [4, с. 6].

Коневодство являлось одним из древних видов скотоводства. Лошадей широко использовали в военном деле. В XVIII веке в заметках иностранных миссий можно найти информацию о развитии коневодства в Азербайджане. И. Гербер писал, что “во всем Иране самые хорошие и красивые лошади находятся в Сальянах”. Согласно А. Олеарию, табуны Сефевидских шахов паслись в Арешскоммагале. В Ардебиле и Карабахе также держали шахские табуны [16, с. 174].

Рыболовство в Азербайджане более всего было развито в Баку. “Продукция рыболовства имела товарный характер. Рыбаки полученную продукцию выносили на продажу и даже вывозили на экспорт. Среди экспортируемой продукции были тюленье масло и кожа. Эта продукция, а также икра вывозились в Россию” [14, с. 37]. О. Евецкий писал, что сальянские рыбные промыслы государство отдавало на откуп за 53 тыс. рублей. Он также писал, что каждое рыбное предприятие Гейчи и Шеки давало государству доход в 7700 рублей [1, с. 61]. С. Броневский, подтверждая занятие населения рыболовством на Куре, писал: “Население Мингечевира,который находится к северо–востоку от Ареша, ловит рыбу в Куре” [9, с. 440]. В Сальянах ловили белугу, севрюгу, осетра, сома, сазана и др. виды рыб. Рыбы было так много, что ежедневно вылавливалось 15 тыс. осетров.

П.Г. Бутков писал, что реки в районе Кубы “каменисты и не имеют никакой рыбы, исключаяустьев, где оной изобилие” [4, с. 204]. Дж. Белл же писал, что “русские имеют право плавать вдоль Каспия, а “фарсы” и другие народы, проживающие вдоль побережья, только владели лодками для ловли рыбы” [4, с. 391].

Развитие рыболовства и вообще ведущих отраслей хозяйства в Азербайджане в XVIII веке было на высоком уровне,несмотря на упадок Сефевидской империи и на феодальную раздробленность страны в последующие времена.

Список использованных источников

1. Статистическое описание Закавказского края съприсовокуплениемъ статьи: Политическое состояние

Закавказского края въисходъXVIII века и сравненье онагосънынешнимъ// СоставилъОрестъЕвецкийвъ двух частяхъ. – СанктПетербургъ: Печатано вь Типографии Штаба Отдельнаго Корпуса Внутренней стражи, 1835.

2. Зевакин Е.С. Азербайджан в начале XVIII века. Журнал посланника Волынского 1715–1718 гг. – Баку, 1929.

3. Curzon G.N. Persia and the Persian question.– London, 1892. – Vol.I. – S. 515.

4. История, география и этнографияXVI–XIXвв. Архивные материалы. – Москва: Издательство восточной литературы,1958. – 367 с.

5. Биберштейн. Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря, между реками Терек и Кура // НАИИ НАН Аз., 466, л. 56.

6. ЦГВИА. – Ф. ВУА. – Д.18486. – Л.57–68 об. Цит. по: "Краткое описаниеДагестанской Персии. Учинено майором Серебровым". – С. 25.

7. Гейдаров М.Х. Торговля и связи Азербайджана в позднем средневековье. – Баку, 1999. – II.

8. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. – СПб.,1869. – Т.I–II.

9. Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. – М., 1823. – Ч. 1–2. – 352с.

10. Бель Д. Беллевы путешествия через Россию в разныеазиатские земли, а именно: Пекин, Дербент и Константинополь. (Перевод с франц. М.Попов). – СПб.,1776. – Кн.I–III.

11. Маршал фон Биберштейн. Описание провинций, расположенных налевом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура, 1798 /Перевод сфранц. яз. С.Ашурбейли//НАИИ АН Азерб. Рес–ки, инв. № 466.

12. Qarayev E.Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. – Bakı,2005. – 160 s.

13. ГмелинС.Г.Путешествие по России для исследования всех трех царствестества в природе.– СПб.,1785. – Ч. III.

14. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. – Тифлис, 1866–1888. – T.I–XII.

15. Qarayev E.T. F.İ.Soymonun "Xəər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri" adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. – B., 2006. – 141 s.

16. Azərbaycan tarixi. – Bakı:"BakıUniversiteti" nəşriyyatı, 2014.– 380 s.

References

1. Statisticheskoe opisanie Zakavkazskogo kraja s# prisovokupleniem# stat'i: Politicheskoe sostojanie Zakavkazskogo kraja v# ishod# XVIII veka i sravnen'e onago s# nyneshnim# // Sostavil# Orest# Eveckij v# dvuh chastjah#. – Sankt Peterburg#: Pechatano v' Tipografii Shtaba Otdel'nago Korpusa Vnutrennej strazhi, 1835.

2. Zevakin E.S. Azerbajdzhan v nachale XVIII veka. Zhurnal poslannika Volynskogo 1715–1718 gg. – Baku, 1929.

3. Curzon G.N. Persia and the Persian question. – London, 1892. – Vol.I. – S. 515.

4. Istorija, geografija i jetnografija XVI–XIX vv. Arhivnye materialy. – Moskva: Izdatel'stvo vostochnoj literatury,1958. – 367 s.

5. Bibershtejn. Opisanie provincij, raspolozhennyh na levom beregu Kaspijskogo morja, mezhdu rekami Terek i Kura // NAII NAN Az., 466, l. 56.

6. CGVIA. – F. VUA. – D.18486. – L.57–68 ob. Cit. po: "Kratkoe opisanie Dagestanskoj Persii. Uchineno majorom Serebrovym". – S. 25.

7. Gejdarov M.H. Torgovlja i svjazi Azerbajdzhana v pozdnem srednevekov'e. – Baku, 1999. – II.

8. Butkov P.G. Materialy dlja novoj istorii Kavkaza s 1722 po 1803 gg. – SPb., 1869. – T. I–II.

9. Bronevskij S. Novejshie geograficheskie i istoricheskie izvestija o Kavkaze. – M., 1823. – Ch.1–2. – 352 s.

10. Bel' D. Bellevy puteshestvija cherez Rossiju v raznye aziatskie zemli, a imenno: Pekin, Derbent i Konstantinopol'. (Perevod s franc. M.Popov). – SPb., 1776. – Kn.I–III.

11. Marshal fon Bibershtejn. Opisanie provincij, raspolozhennyh na levom beregu Kaspijskogo morja mezhdu rekami Terek i Kura, 1798 / Perevod s franc. jaz. S.Ashurbejli // NAII AN Azerb. Res–ki, inv. № 466.

12. Qarayev E. Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. – Bakı, 2005. – 160 s.

13. Gmelin S.G. Puteshestvie po Rossii dlja issledovanija vseh treh carstv estestva v prirode. – SPb., 1785. – Ch.III.

14. Akty, sobrannye Kavkazskoj Arheograficheskoj Komissiej. – Tiflis, 1866–1888. – T. I–XII.

15. Qarayev E.T. F. İ.Soymonun "Xəər dənizinin və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator Böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri" adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. – B., 2006. – 141 s.

16. Azərbaycan tarixi. – Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2014. – 380 s.

Islamova Z. R., *doctoral student in the history of Azerbaijan, Baku State University (Azerbaijan, Baku), ayxan.islamli@mail.ru*

The notes of Russian missions about agriculture of Azerbaijan in the XVIII century

In the XVIII century, the Safavid state of crisis is worsening the situation of Azerbaijan. the increasing led to the people's rebellion against the Safavid. In the XVIII century Azerbaijan, which represented a classic example of feudal fragmentation, the rule of the feudal social and economic relations, as in previous times, hindered the development of the productive forces. All these factors have hindered the establishment as a single economic center, as well as economic relations between regions of the country. Bloody feudal wars that "continued throughout the Middle Ages", undermine the basis of economy and trade. However, the Russian mission visited Azerbaijan give a lot of information about the economic and trade relations.

Keywords: *Safavids, Russia, Azerbaijan, agriculture, A.P. Volinski, I.Q. Qerber.*

Ісламова З. Р., *докторант кафедри історії Азербайджану, Бакинський Державний Університет (Азербайджан, Баку), ayxan.islamli@mail.ru*

Сільське господарство Азербайджану в XVIII столітті в документах дипломатичних місій і мандрівників

У XVIII ст. у зв'язку із загальною кризою Сефевідскої держави становище Азербайджану різко погіршилося. Експлуатація, що посилалася викликала народні повстання, спрямовані проти гніту Сефевідских правителів. У XVIII ст. в Азербайджані, який представляв класичний зразок феодальної роздробленості, панування феодальних соціально–економічних відносин, як і в попередні часи, гальмувало розвиток продуктивних сил. Всі ці фактори перешкоджали створенню, як єдиного економічного центру, так і економічним зв'язкам між окремими районами країни. Кровопролитні феодальні війни, які "тривали протягом усього середньовіччя", підривали основу економіки і торгівлі. Тим не менш, російські місії які побували в Азербайджані дають багато матеріалів про економічно–торговельні відносини.

Ключові слова: *Сефевіди, Росія, Азербайджан, сільське господарство, А.П. Волинський, І.Г. Гербер.*

* * *

УДК 94(100)"05:261.2(474.5)

Кукуре С. П.
аспірантка кафедриісторії,
Київський славістичний університет
(Україна, Київ), kukure.sofia@yandex.ru

РОЛЬ ЯЗИЧНИЦТВА У ЛИТОВСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ КЕЙСТУТА

Проаналізована суспільна та політична ситуація у Великому Князівстві Литовському за часів правління князя Кейстута. Визначені сутність, основні світоглядні засади та особливості давньобалтійської дохристиянської релігії (язичництва), а саме, його вплив на основні цінності тогочасного суспільства: ставлення до влади, до збереження національної духовної спадщини, до боротьби з військовим, політичним та економічним впливом з боку Тевтонського Ордену. На основі історичних свідчень хронік показана роль князя Кейстута у процесі збереження язичництва, використання його як засобу утримання суспільства ВКЛ від протевтонських тенденцій, ідейного чинніку, що сприяв підняттю бойового духу народу у боротьбі із загарбниками, а також утвердження ролі давньої балтійської віри як значної цінності культури ВКЛ.

Ключові слова: *Велике Князівство Литовське, князь Кейстут, Тевтонський Орден, військова та дипломатична боротьба, балтійське язичництво, християнізація, збереження духовної спадщини.*

Правління одного з найбільш визначних князів, що відіграли вагому роль у політичному, соціальному, економічному, релігійному житті Великого Князівства Литовського Кейстута припало на дуже складний історичний період. Це був час, коли перед державою

стояли серйозні цілі та завдання, як у зовнішній,так і у внутрішньополітичній сфері. Виконання цих важливих завдань вимагало від політичного лідера багатьох вмінь та якостей,насамперед, великої вправності в плані вирішення дипломатичних проблем. Можна сказати, що сфера дипломатії та діяльність у ній великою мірою обумовлювала державотворчі процеси, їх перебіг та якість.

Особлива складність ведення міжнародної політики була викликана рядом різних чинників,проте одним з найголовніших із них була наявність значного ворога, який становив загрозу для держави, а саме Тевтонського Ордену, найбільш потужного військово–релігійного формування на території Східної Європи, яке ставило за мету встановлення контролю над всіма балтійськими землями, в тому числі і над територією Великого Князівства Литовського.

Як відомо, війниОрдену проти балтійських земель, що мали загарбницький характер, були обумовлені двома найбільшими цілями, поставленимивійськовою верхівкою цієї структури: колонізація цих земель, підкорення їх своєму політичному, соціальному та економічному контролю, а також насадження християнства і знищення усіх залишків язичницької віри на балтійських землях. Саме цей факт і є причиною того, що при веденні дипломатичної діяльності усім правителям необхідно було приділяти значну увагу релігійному питанню, адже від його вирішення залежало життя держави та її роль у міжнародній політиці. Це питання поставало перед усіма правителями Великого Князівства Литовського, зокрема і перед князем Кейстутом.

У 13–14 столітті християнство набуло доволі широкого розповсюдження у Великому Князівстві Литовському. Проте, незважаючи на цей факт, значна кількість населення, в тому числі і представники військової знаті були прихильниками давньої балтійської віри. Вони вбачали у ній основу національної культури, традиційного для балтів світогляду, тобто засіб збереження національної ідентичності в умовах насадження німецької культури, що здійснювалось Тевтонським Орденом. Для багатьох з них питання віри було надзвичайно принциповим, адже християнство та його вплив розглядався як засіб знищення національного духу народу, тобто становив серйозну загрозу дляспоконвічних світоглядних цінностей.

Одним з найбільш яскравих прикладів того, що вищезгадана позиція чинила основоположний вплив на життя у суспільстві, причому її займали не лише представники військової верхівки, але навіть і правителі держави є правління князя Кейстута, визначного політичного діяча, що зіграв вагому роль не лише у житті Великого Князівства Литовського, але і інших регіонів Східної Європи.

Актуальність даної теми полягає в тому, що дослідження тих історичних явищ, що відіграли роль у політичному житті східноєвропейських земель дає можливість зрозуміти закономірність перебігу історичних процесів, визначити їхню роль, провести паралелі між політичними, соціальними та етнокультурними процесами як у Великому Князівстві Литовському, такі на інших європейських землях у той період.

Мета дослідження– проаналізувати роль дохристиянської віри балтів за часів князя Кейстута, визначити її головні особливості, роль у суспільстві та державній політиці, а також – дослідити основні риси світогляду давніхбалтів,зокрема його прояви у політичній діяльності князя Кейстута. Особлива роль цього світогляду виявилась уведенні Кейстутом міжнародної політики, зокрема військової та дипломатичної діяльності, тому одним з найголовніших завдань дослідження є аналіз джерел, що містять свідчення щодо різних її аспектів.

Завдання дослідження полягає в тому, щоби на основі існуючих історичних джерел дослідити відомості про основні напрями політики князя Кейстута, особливості його політичного мислення, політичних пріоритетів, як у зовнішній політиці так і у внутрішній, визначити, яку роль відігравав язичницький світогляд князя у веденні ним політики, а також те, як впливала політична ідеологія, якої дотримувався князь Кейстут на політичну, соціальну, дипломатичну сфери життя Великого Князівства Литовськогоу період його правління.Оскільки предметом дослідження є політична ідеологія князя Кейстута та її прояв у конкретно–історичних умовах,ще одним важливим завданням цього дослідження є аналіз засад світогляду давніх балтів, його основних цінностей, пріоритетів, бачення ролі держави у житті суспільства та ролі правителя в процесі як державотворення, так і збереження територіальної цілісності держави, оборони від поневолення ворогами як у військово–політичному, так і у культурному розумінні цього слова.

Аналізуючи світоглядні засади давньої балтійської віри, неможливо не звернути увагу на джерело, яке є основою цих засад, а саме – на фольклор та міфологію давніх балтів. Вона являла собою основу, на якій трималась філософські аспекти цього світогляду, його основні принципи та роль у житті суспільства.За часів Кейстута ці світоглядні принципи знайшли свій вияв у тому, що стали базою, на якій була побудована концепція ведення політики та визначення основних культурних пріоритетів.

Одним з основним джерел, яке подає відомості про життя Великого Князівства Литовського, зокрема за часів правління Кейстута є “Хроніка Биховця” [1]. Це джерело є дуже детальним у описах політичних подій того часу, показує основні особливості ведення міжнародної та внутрішньої політики. Автор джерела приділяє значну увагу правлінню видатних литовських князів, таких як Ольгерд, Гедимін, Вітовт. Не обійдена увагою і постать князя Кейстута, про діяльність якого автор вищезгаданого джерела подає детальні відомості. Говорячи про цього правителя, автор перш за все аналізує соціально–політичні обставини його правління, зокрема пише про релігійну ситуацію, а саме– про взаємовідносини християн з язичниками у той час. Про наявність конфлікту між представниками цих релігій, причому про те, що цей конфлікт вирішувався здебільшого насильницькими методами, він пише наступне: “*Язычники в большом количестве и пришли в монастырь, не желая, чтобы были христиане римской веры, и сожгли монастырь, и убили семь монахов, а*

других семь монахов, привязав ко кресту, пустили вниз по Вилии, говоря: "С заката солнца пришли и на закат пойдете, за то, что истребляли наших богов" [1]. З цього прикладу видно наскільки напруженою була релігійна ситуація у Великому Князівстві Литовському: спроби запровадження християнства, навіть у тому разі, коли йшлось не про завоювання земель, а про місіонерську діяльність часто зустрічалась неприйняттям та агресією. Цей факт ставив перед правителями складне завдання: виробити послідовну релігійну політику, яка би стала провідною у державі.Правителі, що правили до Кейстутаприйняли позицію, яка передбачала офіційне прийняття християнства. Насамперед це рішення, наприклад, князів Міндовга та Гедеміна, було обумовлене небажанням наражатись на агресію з боку Ордену, також– сподіванням на підтримку папи Римського у випадку загрози агресії ворога, проте на відміну від своїх попередників, Кейстут зайняв дещо іншу позицію, а саме– збереження віри предків та підтримку її функціонування в суспільстві як головного чинника збереження національної ідентичності литовців, так само як і зміцнення держави, однозначності у дипломатичних відносинах з Орденом.

Говорячи про роль балтійського язичництва та ставлення до нього як з боку самого князя Кейстута,так і з боку народу, варто пригадати про одну вагому історичну постать, а саме –про дружину князя Кейстута, княгиню Біруту. На жаль, достовірних свідчень про неї практично не збереглося, отже, відомості про її походження, життя, роль у політичних подіях ВКЛ дуже незначні. Проте відомий факт, що вона, до того як стала дружиною Кейстута, була не просто прихильницею язичництва, а жрицею, яка виконувала ритуали. Ці відомості містить "Хроніка Биховця" [2]. Жерці користувались великою повагою у суспільстві, можна сказати мали особливий статус. Народ шанував жерців та вважав їх виразниками інтересів простого люду, захисниками національної духовної спадщини. Так, за словами одного з дослідників балтійського язичництва, литовського письменника та філософа Вільгельма Сторости Відунаса, авторитет князя Кейстута посилив ще й факт одруження з Бірутою – зі жрицею, тобто з людиною, що за світоглядом народу була першим виразником його інтересів.

З цього можна зробити висновок, що особлива повага до представників влади, а саме–до князя Кейстута та княгині Бірути, була зумовлена не в останню чергу фактом, що вони не прийняли християнства–віри завойовників, а залишились вірними давнім віруванням.

Питання щодо ролі балтійського язичництва у період дипломатичних відносин ВКЛ з Орденом привертало увагу багатьох дослідників, найбільшої мірою –німецьких та литовських. Вказана проблема розглядалась у численних працях, висвітлювались різноманітні аспекти: політичні, релігійні, соціальні. Велика кількість праць присвячена аналізу суті самої давньої балтійської віри, засад міфологічної свідомості давніх балтівта її впливу та формування ідейних принципів ведення політики у державі.

Таким значним дослідником даної проблеми є М. Ючас, литовський історик, який у своїх працях приділяв чимало уваги процесам християнізаціїна балтійських землях, особливо у ВКЛ. Аналізуючи проблеми, які виникали на шляху християнізації, він торкався питань про філософські принципи, на яких базувалась давня балтійська віра, як співвідносилась із християнством і як впливала на державотворчі процеси. Базовою роботою згаданого автора з даного питання є Krikščionybėskelias į Lietuvą (Шляхи християнізації у Литві) [2].

М. Баліс приділяв увагу і іншим сторонам даного питання, зокрема балтійськійміфології. Розуміючи те, що досліджуючи християнізацію на балтійських землях, зокрема у ВКЛ, варто звертатись до основних проблем релігійної філософії як християнства, так і язичництва. Ґрунтовними працями з міфології, де піднімається ряд питань, що стосуються аналізу світогляду давніх балтів є робота, написана у співавторстві із Г. Бєжайсом під назвою "BaltischeMythologie" ("Балтійська міфологія") [3].

Литовський дослідник не обходив увагою і питання джерелознавства, аналізу вивчення джерел зазначеного періоду, їхньої достовірності. Оскільки найбільш вагомим джерелом, що подає відомості про основні, значимі віхи процесу християнізації є "Хроніка Биховця", тому він досліджував саме це джерело. Результати цього дослідження відобразились у роботі під назвою "Хроника Быховца" [4, с. 220–231].

Деякі литовські дослідники приділяли увагу самій постаті князя Кейстута, аналізуючи його ставлення до християнства та язичництва, роль у процесі державотворення у ВКЛ. Прикладом такого дослідження є робота І. Баранаускієне "Kestutis–krikštopriešninninkasaršalininnikas?" ("Кейстут–прихильник християнства або його противник?") [5].

В даній роботі піднімається одне важливе питання, без якого важко зрозуміти суть багатьох політичних процесів, зокрема характеру, цілей, завдань дипломатичних відносин ВКЛ з Орденом. Оскільки Кейстут ставив перед собою вагомі політичні завдання як правитель, а першочерговим завданням було збереження територіальної цілісності ВКЛ та захист від загрози Ордену, він змушений був розглядати будь–яку релігію, як християнство, так і язичництво як один із засобів дипломатичної боротьби. Князю Кейстуту доводилось знаходити баланс між власними переконаннями щодо того, що саме язичництво здатне бути тим засобом, що сприяв би збереженню національної ідентичності литовців, а отже – стати засобомпротистояння впливам з боку Тевтонського Ордену, як у військово–політичному та й у суто культурному плані.

Ще одним видатним литовським дослідником балтійської міфології, а також її впливу на політичні процеси у ВКЛ, є Н. Лауренскіене. Ця дослідниця є автором численних робіт, що розкривають різні аспекти світогляду давніх балтівдо прийняття християнства, аналізує особливості філософських засад давнього світогляду. Численні роботи Н. Лауріенскіене розкривають сутність конкретних міфологічних образів, також визначають їхню роль у свідомості народу.

Автор наголошує ще на одному дуже важливому питанні, що вимагає ретельного дослідження при вивченні будь–якого з аспектів балтійського

язичницького світогляду. У 13 столітті представники як аристократії, так і простого народу розуміли, що носіями балтійської давньої віри, а отже і культури, є прусси– балтійський народ, що розселявся у західній частині балтійського узбережжя, зокрема на литовських землях. Цей народ явив собою приклад нескореності національного духу і активного військового та культурного протистояння німецькій агресії. Засобом цього протистояння була саме прусська віра, тобто, давньобалтійська віра, що є по своїй суті загальною як для литовців та і для пруссів. Вона була фактором об'єднання народу у культурному плані.

Традиційні язичницькі ритуали, що часто проводились жерцями навіть в умовахнасильницької та агресивної християнізації, об'єднували народ, давали відчуття та усвідомлення національної єдності. Особливо це було необхідно в умовах протистояння Тевтонському Ордену, адже запорука перемоги – національна єдність. Цих питань дослідниця Н. Лауріенскіене торкнулась у філософській роботі під назвою "Šventovė Prūsijojebaltų ritual ųirmitologinės tradicijos kontekste. Nuokultoiki simbolio" ("Священні ритуали пруссів у контексті міфологічної традиції. Від культу до символу") [6, p. 33–55].

Можна припускати, що Кейстут, відстоюючи язичництво та вважаючи його основою збереження національної єдності дотримувався точно такої ж логіки, а саме: збереження національної культурної спадщини, яку, за свідченнями джерел, народ активно захищав і не бажав приймати християнство – чужу, як вважали литовці, та не зовсім зрозумілу віру, що асоціювалась, насамперед, із загарбниками. До того ж, прийняття та насадження християнства з боку князя, в тому разі якби він прийняв християнство і почав протистояти язичникам, цілком могли би викликати розбрат у суспільстві, що було би дуже недоречно в умовах важкої політичної та дипломатичної боротьби,що вимагала, насамперед, єдності в цих питаннях, особливо у питаннях релігійних. З цього випливає висновок, що у своїй політиці, яка стосувалась даних питань, Кейстут насамперед дбав про важливий фактор – єдність народу, яку б постійно б не розхитували чвари та неспокій на релігійномуґрунті, тому керувався принципом:*"наша основна релігія–то рідна земля"*.

Крім того, язичництво містило свої ідеї, що цілком сприяли зміцненню держави. Одною з основних засад, на якій будувався язичницький світогляд, була особлива пошана до влади як такої – як релігійної, так і світської. Влада в особі князя вважалась сакральною, того що особа самого князя асоціювалась з божеством, що уособлювало військову силу та могутність, з Перкунасом. Це божество особливо було шановане у литовців, за часів язичництва, саме тому йому присвячувались численні святі місця та проводились відповідні ритуали [7, p. 180–192].

Складнішою ситуація стала наприкінці 13 століття. Дипломатичні проблеми та нові завдання, що постали перед князем Кейстутом були напряму пов'язані із політичними подіями західноєвропейського світу. Як пише один з дослідників шляхів проникнення християнства в Литву "Ольгерд та Кейстут були втягнені у західноєвропейські політичні справи" [8]. Тевтонський Орден продовжував свою військову агресію, причому навіть вплив папи Римського був безсилим заборонити його вторгнення та взяття під свій контроль балтійських земель.

З нього випливає, що військова агресія Ордену була мало пов'язана з релігійним питанням, адже головною метою військової діяльності на землях Великого Князівства Литовського було взяття його під політичний та економічний контроль. Важко припускати, що прийняття християнства правителем Литви було би засобом зупинення цієї агресії, адже офіційні заяви орденської верхівки про те, що головна мета Ордену – насадження християнської віри на язичницьких землях, ясна річ, була лише прикриттям для того, аби приховати справжні цілі Ордену, а саме колонізацію земель та взяття їх під свій контроль.

Діяльність Кейстута в плані збереженні язичницького світогляду серед народу була успішною. У період його правління народ мав підтримку з боку держави в плані традиційного світогляду, що позитивно впливало на авторитет князя, що сприймався як зберігач традиційних цінностей та борець за політичну і культурну незалежність від ворога.

Можна зробити висновок, що за часів князя Кейстутасуспільство ВКЛ було налаштоване так, що великою мірою підтримувало давню балтійську язичницьку віру, спиралось на неї, як на засіб збереження національної ідентичності, спосіб уберегти балтійську культуру від чужих впливів. Цілком зрозумілою в цьому питанні є і політика Кейстута, адже він розумів, що політична ситуація, головним чином, зовнішньополітична, складається так, що одним з головних завдань, яке має ставити перед собою правитель – створення такої ситуації у державі, за якої могло би бути можливим ефективне протистояння ворогу. Зрозуміло, що одним з найголовніших чинників у цьому процесі є забезпечення стабільності у житті самого народу, уникнення розбіжностей, які неминуче призводять до роз'єднання суспільства, а отже, послаблення його позицій в процесі протистояння зовнішньому ворогу. Ситуація ускладнювалась ще і тим фактом, що у ВКЛ почались серйозні внутрішні політичні дестабілізації, пов'язані з неодностайністю у політичних пріоритетах правителів держави. Так, наприклад князь Ягайло дотримувався політичної концепції, відмінної від тої, що була у князя Кейстута, а саме, він вважав, що зближення з Тевтонським Орденом та прийняття християнства у Литві є правильним стратегічним кроком у політичній ситуації, що складалась на той час. Про це написано у вагомому джерелі, що пояснює основні віхи політичної історії ВКЛ того періоду, у "Хроніці Биховця".Ось про що свідчать слова автора "Хроніки": "*Князь великий Кейстут узнал, что князь великий Витовт живет в дружбе с князем великим Ягайлом. И начал он жаловаться великому князю Витовту, своему сыну*: "*Ты с ним в дружбе живешь, а он заключил с немцами союз против нас". И князь великий Витовт сказал отцу своему: "Не верь тому, не думаю, чтобы это так было, потому что он со мной живет в дружбе, и сказал бы мне"* [1].

З цих слів ясно зрозуміло, що у ВКЛ окрім зовнішньополітичних проблем існував ще і ряд

внутрішньополітичних, одною з найбільш серйозних було те, що загроза втручання з боку Тевтонського Ордену призвела до того, що з'явилась нова політична ідея – зближення з Орденом для того, аби уникнути постійної загрози з його боку. Яскравим виразником цієї ідеї був князь Ягайло, який дотримувався думки, що долучення ВКЛ до західноєвропейського культурного та політичного простору неможливе без офіційного прийняття християнства на державному рівні.

Проблема вибору між язичництвом та християнством неуникно поставала перед ВКЛ, проте кожен з правителів мав свою точку зору щодо цього питання та шляхів його вирішення. На перший погляд, більш логічною здавалась би позиція, якої дотримувався князь Ягайло, а саме–прийняття християнства є дипломатичним кроком, який зміг би їм запобігти багатьом зовнішньополітичним проблемам, більш того, суттєво посприяв би їхньому вирішенню. Прийняття християнства, знищення будь–яких спроб повернення до язичництва у суспільстві ВКЛ, як вважав князь Ягайло, сприяло би зміцнення авторитету ВКЛ на міжнародній арені, ймовірно, зменшилоби загрозу військової агресії Ордену, яка продовжувалась тривалий час.

Проте повертаючись до вже вищепоставленого питання про принципи, яких дотримувалась орденська верхівка в плані своєї експансії на землі ВКЛ, варто пригадати про те, що не релігійний чинник був основоположним, а соціальний та політичний. Намагання ствердити ідею щодо того, що головним принципом, яким керувався Орден в своїх військових діях проти балтійських земель – запровадження християнства, було лише засобом приховування справжніх цілей Ордену, а саме – насамперед, політичного та економічного підкорення своїй владі.

Зовсім іншою була позиція Кейстута, а саме, створення умов для збереження основи національної культури, також – давньої віри, що у складний період була значною основою національної ідентичності, фактором, що зберігав народ від чужорідних впливів. До того ж, варто згадати ще і про те, що давня балтійська віра (язичництво) базувалась на важливій ідеї, а саме – сприйнятті національної культури як основоположного чиннику життя суспільства [9, p. 150], також – ствердження будь–якої національної культури як цінності, повага як до культури свого народу, так і до культур інших, ствердження ідей мирного взаємоіснування різних культур, які не пригноблюють одна одну [10].

Тема язичництва в ВКЛ та його значення для литовської культури залишає чимало питань для дослідника. Адже релігійне питання відігравало велику роль у державі, а особливо у період напруженої боротьби проти Тевтонського Ордену. Таким чином, ця проблема була одною з ключових у цьому процесі, тому його дослідження зможе дати відповіді на чимало запитань щодо особливостей культурного та політичного життя ВКЛ у 14 столітті.

Список використаних джерел

1. Хроніка Биховця. – Режим доступу : http://www.krotov.info /acts/14/3/byhov_00.html

2. Jučas M.Krikščionybėskelias į Lietuvą. – Vilnius: "Baltoslankos", 2000. – 190 p.

3. BalysJ., BiezaisH. Baltische Mythologie // Gotter und Mythenimalten Europa. – Stuttgart, 1973.

4. Ючас М. Хроника Быховца / Летописи и хроники. – М. : Наука, 1974.

5. Kestutis–krikšto priešninninkas ar salininnikas? // Kulturos barai. – №6. – Режим доступу : http://www.lrytas.lt/?id=11862123601184218732 &view=9&p=2

6. Laurinienkiene N. Šventovė Prūsijoje baltų ritualų ir mitologinės tradicijos kontekste. Nuokultoikisimbolio / Senovėsbaltų kultūra. – Vilnius : Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002. – T. 6.

7. Laurinkiene N. Ąžuolas – Perkūno medis. Augalų ir gyvūnų simboliai [Senovės baltų kultūra, t.5]. – Vilnius : Gervelė, 1999.

8. Jučas M. A Road To The Christianity in Lithuania / Summary of the book "Krikščionybės kelias į Lietuvą". – Vilnius: "Baltos lankos", 2000. – 190 p.

9. Bagdonavičius V. Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai. – Mintis, Vilnius, 1987. – 245 p.

10. Baranova J.I. Lithuanian Philosophy: the Search for Authenticity // Lithuanian Philosophical Studies. – Режим доступу : http://www.crvp.org/book/Series04/IVA–17/contents.htm

References

1. Hronika Byhovcja. – Rezhym dostupu : http://www.krotov.info /acts/14/3/byhov_00.html

2. Jučas M. Krikščionybės kelias į Lietuvą. – Vilnius : "Baltos lankos", 2000. – 190 p.

3. Balys J., Biezais H. Baltische Mythologie // Gotter und Mythen im alten Europa. – Stuttgart, 1973.

4. Juchas M. Hronika Byhovca / Letopisi i hroniki. – M. : Nauka, 1974.

5. Kestutis–krikšto priešninninkas ar salininnikas? // Kulturos barai. – №6. – Rezhym dostupu : http://www.lrytas.lt /?id=11862123601184218732&view=9&p=2

6. Laurinienkiene N. Šventovė Prūsijoje baltų ritualų ir mitologinės tradicijos kontekste. Nuo kulto iki simbolio / Senovės baltų kultūra. – Vilnius : Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002. – T. 6.

7. Laurinkiene N. Ąžuolas – Perkūno medis. Augalų ir gyvūnų simboliai [Senovės baltų kultūra, t.5]. – Vilnius : Gervelė, 1999.

8. Jučas M. A Road To The Christianity in Lithuania / Summary of the book "Krikščionybės kelias į Lietuvą". – Vilnius : "Baltos lankos", 2000. – 190 p.

9. Bagdonavičius V. Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai. – Mintis, Vilnius, 1987. – 245 p.

10. Baranova J.I. Lithuanian Philosophy: the Search for Authenticity // Lithuanian Philosophical Studies. – Rezhym dostupu : http://www.crvp.org/book/Series04/IVA–17/contents.htm

Kukure S. P., *graduate student of history in the Kyiv Slavonic University (Ukraine, Kiev), kukure.sofia@yandex.ru*

The role of paganism in the Lithuanian society at the times of Duke Kestutis' reign

The article is devoted to the analysis of the social and political situation un the Grand Duchy of Lithuania during the time of the Duke Kestutis reign. It is told about the definition and main outlook principles, pecularities of the ancient Baltic religion(paganism), also it's influence on the main values in society at that times, such as attitude to the state authority, preserving of the national cultural heritage, also to the resistance against against the military, economical and cultural influences of the Teutonic Order. On the basis of the historical facts from the chronicles the role of Duke Keistuutis in the process of preserving the Baltic paganism, also accepting it as an idea, that would be able to preserve the society of the pro–Teutonic ideological tendences is shown. Also is being analyzed the role of Baltic paganism as an ideology, that helped the maintaining the spiritual power of the Lithuanian warriors in the struggle agaist the conquerors, as well as the approval of the idea, about the importance of the Baltic religion as the prominent value of the culture.

Keywords: *The Grand Duchy of Lithuania, Duke Keistutis, Teitonic Order, military and diplomatical struggle, Baltic paganism, the process of the Christianization, preservation of the spiritual heritage.*

Кукуре С. П., *аспирантка кафедры истории, Киевский славистический университет (Украина, Киев), kukure.sofia@yandex.ru*

Роль язычества в литовском обществе во времена правления князя Кейстута

Проанализирована общественная и политическая ситуация в Великом Княжестве Литовском времен правления князя Кейстута. Определена суть, основные мировоззренческие принципы и особенности древнебалтийской дохристианской религии(язычества), а именно, его влияние на основные ценности в обществе того времени: отношение к власти, к сохранению национального культурного наследия, к борьбе с военным, политическим и

экономическим влиянием со стороны Тевтонского Ордена. На основе исторических свидетельств хроник, показана роль князя Кейстута в процессе сохранения язычества, использование его как фактора, что способствовал предупреждению в обществе ВКЛ появления протевтонских тенденций, а также как идейного фактора, который способствовал поднятию боевого духа народа в борьбе с завоевателями, утверждения роли наследия древней балтийской веры как значимой ценности культуры ВКЛ.

Ключевые слова: *Великое Княжество Литовское, князь Кейстут, Тевтонский Орден, военная и дипломатическая борьба, балтийское язычество, христианизация, сохранение духовного наследия.*

* * *

УДК 94(37):355.311.1

Пількевич А. Л.
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, заступник декана з навчальної роботи історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), history7@ukr.net

ВЕТЕРАНСЬКІ КОЛОНІЇ АВГУСТА: У ПОШУКАХ ФОРМ ТА АЛЬТЕРНАТИВ

Висвітлено проблему пошуку оптимальної моделі матеріального забезпечення армії Октавіаном Августом після перемоги у громадянських війнах. Велика кількість легіонів та допоміжних частин, що були сформовані особисто молодим Цезарем чи перейшли до нього після розгрому ворогів, чекали звільнення, землі і грошей та створювали постійний дефіцит у державній скарбниці. Десятки тисяч солдат все рішучіше вимагали винагород, але обрання нового вектора свого політичного позиціонування, як правителя, що відновлює мир та порядок, не дозволяло Августу наслідувати приклад Сулли, а також методи часів тріумвірату.

Розглянуто причини, що обумовили пошуки альтернативних форми матеріального забезпечення. Проаналізовано механізми організації виплат грошових еквівалентів. Встановлено зв'язок цих процесів із затримками у звільнені ветеранів, що створювало загрозу виникнення хвилювань у військах, та як наслідок повернення до практики ветеранської колонізації.

Ключові слова: *муніципії, конфіскації майна, ветеранські поселення, військова служба, професіоналізація армії, військові дипломи.*

Зі встановленням одноосібного правління Октавіана Августа у Римській державі розпочинається якісно нова епоха соціально–політичного, економічного та культурно розвитку. Після перемоги у громадянських війнах молодий Цезар, врахувавши помилки своїх попередників, надзвичайно обережно поставився до питання оформлення своєї влади. Принципат фактично являв собою добре замасковану диктатуру, яка опиралась, головним чином, на військову силу [1, с. 507–508]. У цьому зв'язку загострення проблеми матеріального забезпечення армії, у разі сповільнення темпів її реорганізації, загрожувало самим підвалинам новоствореної державницької конструкції. Десятки тисяч солдат все рішучіше вимагали винагород, а обрання нового вектора свого політичного позиціонування, як правителя, що відновлює мир та порядок, не дозволяло Августу наслідувати приклад Сулли, а також методи часів тріумвірату.

Отже, найголовнішим завданням Августа стала нормалізації ситуації, що склалась на кінець громадянських війн. В першу чергу проводиться значне скорочення діючої армії, визначається оптимальна кількістю легіонів та регламентуються терміни проходження служби. Такі заходи відкривали можливість до більш раціонального використання ресурсів, а саме впровадження економічного планування з відповідним акумулюванням необхідних коштів. Таким чином, неминуче мав змінитись і характер ветеранської колонізації, оскільки проведені реформи дозволяли відмовитися від практики насильницьких конфіскацій, характерних для I ст. до н.е. Знімалась наболіла проблема масових демобілізацій. За результатами реформ, щорічно з кожного легіону мало звільнятись не більше 100–300 осіб, тобто приблизно 2–7 тис. солдат з усіх легіонів [2, p. 457; 3, с. 65–67].

Варто зазначити, що в часи Пізньої Республіки тривалість служби легіонерів суттєво коливалась. Воїни могли служити безперервно, наприклад, 5–10 років, і по завершенню переможної війни звільнялись та ставали ветеранами, як наприклад, після війни Сулли з Мітрідатом, східних походів Помпея Великого (66–62 рр. до н.е.) або Галльських війн Юлія Цезаря [4, p. 82–83]. Але були і випадки, коли служба тривала значно довше, до того ж звільнення не обіцяло особливих доходів, за відсутності громадянських війн. Винагороди за службу досить довго не були однаковими для всіх легіонерів і на практиці на пряму залежали від місця служби та щедрості певного конкретного полководця. Але ж саме потенційна винагорода за труднощі військового ремесла, при звільнені, була принциповим фактором, що обумовлював відданість солдат своїм імператорам [5]. Отримавши значний досвід в ході громадянських війн, Август просто не міг не враховувати цю обставину. Саме тому, реформи в армії розпочались із запровадження системи фіксованих нагород, що ставали доступними після проходження чітко встановлених термінів служби.

Визначаючи тривалість армійської служби, Август спирався, перш за все, на римські військові традиції. За часів Республіки нормою вважалось 16 кампаній, хоча ця цифра могла збільшитися до 20 у часи, коли державі загрожувала надзвичайна небезпека (Pol.VI.19). За цим принципом в 13 р. до н.е. було затверджено сталий термін служби, що мав складати повних 16 років та 4 роки у ветеранських когортах (Dio.54.25). Відомо, що вже у 5 р. н.е. цей термін було збільшено до 20 та 5 років відповідно, про що мова буде йти нижче.

Важливим фактором у забезпеченні лояльності ветеранів продовжує залишатись досить широкий комплекс наданих їм пільг та привілеїв, які поступово доповнювалися та розширювались. Із військових дипломів можна дізнатися, що ветерани разом з батьками, дружинами та дітьми були звільнені від сплати податків, військового постою та громадських робіт. Ветерани мали право бути зарахованими до будь–якої вибраної триби. Виконання магістратур, жрецьких та інших обов'язків, що, як правило, супроводжувалось значними фінансовими витратами, передбачалось лише за згодою ветерана (BGU 628 = FIRA 1. 56).

У період правління Октавіана в якості принципса мали місце три значні акції зі звільнення легіонерів. Перша почалася в 30 р. до н.е. і була пов'язана із розпуском легіонів, що брали участь в останній громадянській війні. Тоді ж почався новий набір до легіонів, служба в яких, згідно з встановленими правилами, продовжувалася 16 років. Відповідно, друга масова демобілізація припадала на 14 р. до н.е. Обидві демобілізації характеризувалися виведенням основної маси ветеранів у колонії. Як стверджується в "Res Gestae Divi Augusti", у ветеранських колоніях було поселено близько 120 тис. осіб (RGDA.15–16). В Італії

було засновано 28 колоній, які, як особливо відмічав сам Август, за його правління були досить заможними. Принципсу довелося заплатити общинам Італії за землю, що відійшла до ветеранів, 600 млн. сестерціїв (RGDA.16). Варто відмітити, що, як і за Юлія Цезаря, нові міста не створювалися, а перезасновувалися, тобто отримували статус Августових колоній. Крім того, цей статус отримували також муніципії. Навряд чи можна відновити повний список міст Італії, в яких отримали земельні ділянки ветерани Августа. Переважно вони селились в північній та середній частині Італії, найбільша їх концентрація зафіксована в Цизальпійській Галлії [6, p. 319–323]. У період цієї колонізаційної кампанії в Італії отримали землю 40–50 тис. осіб [7, p. 49–54]. У провінціях точну кількість поселенців встановити важко, зазвичай, дослідники зупиняються на максимумі в 75 тис. [7, p. 55].

Ветеранські колонії було засновано в таких провінціях, як Африка, Сицилія, Македонія, Дальня та Ближня Іспанія, Ахайя, Азія, Сирія, Нарбонська Галлія (RGDA.28). Зазначимо, що розселення ветеранів у провінціях за своїм характером та значенням було схоже з колонізаційними процесами, що проходили на Апеннінському півострові в часи розквіту Республіки. Як колонії римських громадян в Італії, які називалися античними авторами форпостами Риму, так і колонії ветеранів в провінціях відігравали ту ж роль опорних пунктів римської влади (App., B.C.I,7).

Ветеранські колонії часто являли собою нові поселення [8, p. 15–16]. Як повідомляє Август, за виділені для ветеранів землі він заплатив провінціалам 260 млн. сестерціїв (RGDA.16). У провінціях оселялися частіше легіонери, навербовані за кордонами Італії. Більшість із них складали нащадки італійських переселенців, однак серед солдат епохи громадянських війн зустрічалися і перегрини, що отримували римське громадянство вже на службі [9, p. 339–340].

Заснування колонії передбачало закріплення за нею певної земельної території, розподілення наділів між ветеранами та швидкий перехід до господарської практики. Землю колоністи отримували за рахунок територій, відібраних у підкорених народів, за правилом вилучення третьої частини орної землі переможеної общини (App., BC,I,7). Але, якщо у період Республіки виведення колонії суттєво гальмувалось численними бюрократичними процедурами та регламентувалось спеціальними сенатськими комісіями, то в період Імперії цей процес значно пришвидшився, так як залежав лише від волі імператора [10, p. 17–21]. Та все ж між звільненням та забезпеченням ветерана земельною ділянкою міг пройти досить тривалий проміжок часу. Спочатку майбутні поселенці збиралися у певні пункти чи сходилися до Риму, а вже звідти рухалися до місця призначення. Ця процедура проходила з притаманною римлянам організованістю під керівництвом старших офіцерів. Щоразу при заснуванні колонії ветеранів утворювалася громадянсько–землевласницька община. Сам правовий статус колоній передбачав найпривілейованіше становище. На відміну від civitates stipendiariae та municipium, колонії не сплачували податків, управлялися за римським законом, мали магістратів та за потреби скликали народні збори.

Досить характерною для провінцій, на наш погляд, є ветеранська колонізація, що здійснювалася Августом у 25–7 рр. до н.е. на Піренейському півострові, де у першій половині його правління була зосереджена величезна група військ. Тут були створені три ветеранські колонії: Емерита, Цезараугуста та Аккі. Характерно, що всі вони утворені шляхом поселення в одному місті воїнів із декількох легіонів. Підкреслимо, що розмір кожної окремої ділянки залежав від вислуги ветерана, його військового звання та якості землі [11, p. 148–149].

Як правило, дослідники відзначають досить схожу структуру внутрішньої побудови ветеранських колоній, яка виникла на основі планування військового табору і являло собою з'єднану з окремих insulae систему. За правління Августа склалася певна процедура, що передбачала визначення точки перетину двох головних лімітів поля – decumanus maximus і cardo maximus, за якими визначався напрямок всіх інших меж. Зазвичай, decumanus спрямовувалась із заходу на схід. Cardo maximus найчастіше проходила у напрямку з півночі на південь. Після того, як був обраний напрямок головних ліній, паралельно їм розбивалися інші ліміти так, щоб усе поле виявилося розбитим на ділянки по 200 югерів. Ліміти викладалися каменем, слугували сільськими дорогами та знаходилися у користуванні всієї колонії. Кадастр (forma) вирізався на мідній дошці у двох екземплярах. Один знаходився в архіві самої колонії, інший – в імператорському архіві. Ветерани утворювали групи із трьох осіб і тягнули жереб із вказівкою номера центурії, в якій передбачалось отримати земельний наділ. Далі створювався земельний опис колонії, де було вказано, скільки виділено кожному ветерану землі, в якій центурії і які кордони кожної ділянки, щоб між ветеранами не виникало суперечок та конфліктів [12, p. 77–78].

Важливо, що перша з ветеранських колоній на Піренеях – Емерита, площа якої складала 120 га, за величиною наділів значно перевищує інші, утворені після 14 р. до н.е., тобто після проведення двох цензів у 29 і 18 рр. до н.е. Як відомо, проведення цензу завжди супроводжувалося упорядкуванням та обліком наявних земельних ресурсів. Після двох цензів імператору все важче було знаходити землю для організації значних ветеранських поселень [13, p. 135–136].

Швидше за все, саме зростаючі труднощі з організацією ветеранських колоній змусили Августа провести нову реформу. В 13 р. до н.е. було продовжено строки служби в легіонах. Солдати після 16 років звичайної служби повинні були ще 4 роки проводити в особливому ветеранському підрозділі (Dio. LIV.25). У 14 р. до н.е. в Італії, а після 7 р. до н.е. у провінціях припиняється утворення ветеранських колоній. Найбільш поширеною формою винагороди за службу стає земельний наділ, що виділяється в італійському або провінційному муніципії (RGDA.3). На це Август витратив 400 млн. сестерціїв зі своїх власних коштів (RGDA.16). Важко встановити, скільки осіб отримали ветеранське забезпечення таким чином. Із "Res Gestae Divi Augusti" можна зрозуміти, що разом із тими, що отримали пізніше ветеранські винагороди у формі грошових виплат, їх було 180 тис. осіб (RGDA.3;15).

Близько 5 р. до н.е., коли прийшов час чергової масової демобілізації і, відповідно, чергового набору, Август знову збільшує терміни служби. Після 20 років активної служби воїни повинні були ще 5 років залишатися у ветеранських когортах (Dio.LV.23; Suet.Div.Aug.49). Основною формою ветеранського забезпечення стала грошова винагорода в сумі 12 тис. сестерціїв [14, p. 87–89]. Припускаємо, що видача грошового пенсіону відставним легіонерам почалася в 7 р. до н.е., хоча розміри його невідомі [15, p. 152–153]. Грошовий варіант подобався солдатам, бо давав більшу свободу у сфері організації цивільного життя, ніж земельна ділянка. Для виплати винагороди ветеранам було створено спеціальну скарбницю, яка повинна була поповнюватися за рахунок нових податків: одновідсоткового – від продажів і п'ятивідсоткового – від спадщини (Dio. LV.23.1). Однак, перехід на грошову форму винагороди ветеранів виявився непосильним випробуванням для держави. Август навіть був вимушений чотири рази надавати військовій скарбниці спеціальну допомогу [15, p. 153–154]. Третя Августова демобілізація розтягнулася більш, ніж на десять років, і була завершена лише після його смерті. Затримки зі звільненням ветеранів викликали хвилювання у військах на Рейні та в Іллірії. Перейти на забезпечення ветеранів виключно у грошовій формі виявилось непосильним завданням. В останні роки правління Августа відновлюється практика роздачі земельних ділянок з організацією ветеранських колоній.

Список використаних джерел

1. Машкин Н.А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность / Н.А. Машкин. – М.; Л. ОГИЗ, 1949. – 674 с.
2. MacMullen R. How Big was the Roman Imperial Army? / R.MacMullen // Klio. – 1980. – Bd.62. – P. 451–460.
3. Парфенов В.Н. К оценке военных реформы Августа / В.Н. Парфенов // АМА. – 1990. – Вып.7. – С. 65–76.
4. Smith R.E. The Lex Plotia Agraria and Pompey's Spanish Veterans / R.E. Smith // The Classical Quarterly, New Series. – 1957. – Vol. 7. – No. 1/2. – P. 82–85.
5. Smith R.E. Service in the post–Marian Roman army / R.E. Smith. – Manchester : Publ. Fac. of Arts of the Univ. of Manchester. IX, 1958. – 159 p.
6. Watkins T.H. Coloniae and Ius Italicum in the Early Empire / T.H. Watkins // The Classical Journal. – 1983. – Vol. 78. – N. 4. – P. 319–336.
7. Mann J. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate / John Mann. – L. : Batsford Ltd, 1983. – 192 p.
8. Kromayer J. Die Militaercolonien Octavians und Caesars in Gallia Narbonensis / J. Kromayer // Hermes. – 1896. – Vol.31. – N.1. – P. 1–18.
9. Fomi G. Estrazione etnica e sociale dei soldati délie legioni nei primi tre secoli dell' imperio / G.Fomi // ANRW. – 1974. – Bd. ELI. – R. 339–391.
10. Campbell J.B. The Emperor and the Roman Army: 31 BC – AD 235 / J.B. Campbell. – Oxford: Clarendon Press, 1984. – XDC, 468 p.
11. Watson G.R. Discharge and Resettlement in the Roman Army: The praemia militiae / G.R. Watson // Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt –Bd. 2, 1965. – P. 147–162.
12. Колосовская Ю.К. Паннония в I–III веках / Ю.К. Колосовская. – М. : Наука, 1973. – 255 с.
13. Temin P. The Economy of the Early Roman Empire / P.Temin // The Journal of Economic Perspectives. – 2006. – Vol.20. – N.1. – P. 133–151.
14. Speidel M.A. Roman army pay scales / M.A. Speidel // JRS. – 1992. – Vol.82. – P. 87–105.
15. Sutherland C. H. V. Aerarium and Fiscus during the Early Empire / C. H. V. Sutherland // The American Journal of Philology. – 1945. – Vol. 66. – N. 2. – P. 151–170.

References

1. Mashkin H.A. Printsipat Avgusta. Proishozhdenie i sotsialnaya suschnost / H.A. Mashkin. – M.; L. OGIZ, 1949. – 674 s.
2. MacMullen R. How Big was the Roman Imperial Army? / R.MacMullen // Klio. – 1980. – Bd.62. – P. 451–460.
3. Parfenov V.N. K otsenke voennyih reformyi Avgusta / V.N. Parfenov // AMA. – 1990. – Vyip. 7. – S. 65–76.
4. Smith R.E. The Lex Plotia Agraria and Pompey's Spanish Veterans / R.E. Smith // The Classical Quarterly, New Series. – 1957. – Vol.7. – No.1/2. – P. 82–85.
5. Smith R.E. Service in the post–Marian Roman army / R.E. Smith. – Manchester: Publ. Fac. of Arts of the Univ. of Manchester. IX, 1958. – 159 p.
6. Watkins T.H. Coloniae and Ius Italicum in the Early Empire / T.H. Watkins // The Classical Journal. – 1983. – Vol.78. – N.4. – P.319–336.
7. Mann J. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate / John Mann. – L.: Batsford Ltd, 1983. – 192 p.
8. Kromayer J. Die Militaercolonien Octavians und Caesars in Gallia Narbonensis / J.Kromayer // Hermes. – 1896. – Vol.31. – N.1. – P.1–18.
9. Fomi G. Estrazione etnica e sociale dei soldati délie legioni nei primi tre secoli dell' imperio / G.Fomi // ANRW. – 1974. – Bd. ELI. – R.339–391.
10. Campbell J.B. The Emperor and the Roman Army: 31 BC – AD 235 / J.B. Campbell. – Oxford: Clarendon Press, 1984. – XDC, 468 p.
11. Watson G.R. Discharge and Resettlement in the Roman Army: The praemia militiae / G.R. Watson // Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt –Bd. 2, 1965. – P.147–162.
12. Kolosovskaya Yu.K. Pannoniya v I–III vekah / Yu.K. Kolosovskaya. – M. : Nauka, 1973. – 255 s.
13. Temin P. The Economy of the Early Roman Empire / P.Temin // The Journal of Economic Perspectives. – 2006. – Vol.20. – N.1. – P.133–151.
14. Speidel M.A. Roman army pay scales / M.A. Speidel // JRS. – 1992. – Vol.82. – P.87–105.
15. Sutherland C. H. V. Aerarium and Fiscus during the Early Empire / C. H. V. Sutherland // The American Journal of Philology. – 1945. – Vol. 66. – N. 2. – P. 151–170.

Pilkevich A. L., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Ancient History and the Middle Ages, Associate Dean for Academic Affairs, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kiev), history7@ukr.net*

Augustus veteran colonies: looking for a forms and alternatives

The article analyses the role of the Roman army veterans in the social and economic processes occurred in Rome during the last period of Republic decline. The author characterizes the implementation of a new discharge system, care of veterans, and regularizing terms of service. A Special attention the author is paid to legionary recruitment, veteran settlement, discharge certificates and the material support of the Roman army veterans. In the article which gives the specifics of Principate period and determines the place of veteran settlements in the structure of Roman legal systems.

Also, the author thoroughly examines the transformational processes in the system of social and economic organization of the Roman army within the period from the end of I century B.C. The researcher suggests a new vision of the extension of land ensuring for veterans in the I century B.C. and its evolution after establishment of the Principate.

Keywords: *municipium, property confiscation, veteran settlements, military service, professionalization of an army, discharge certificates.*

Пилькевич А. Л., *кандидат исторических наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков, заместитель декана по учебной работе исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), history7@ukr.net*

Ветеранские колонии Августа: в поисках форм и альтернатив

Освещена проблема поиска оптимальной модели материального обеспечении армии Октавианом Августом после победы в гражданских войнах. Большое количество легионов, вспомогательных частей, которые были сформированы лично молодым Цезарем или перешли к нему после разгрома врагов, ожидали демобилизации, земли и денег, создавая постоянный дефицит в государственной казне. Десятки тысяч солдат все более решительно требовали вознаграждений, но избрание нового вектора своего политического позиционирования, как правителя, который восстанавливает мир и порядок, не позволяло Августу следовать примеру Суллы, а также методам времен триумвирата.

Рассмотрены причины, обусловившие поиски альтернативных форм материального обеспечения. Проанализированы механизмы организации выплат денежных эквивалентов. Установлена связь этих процессов с задержками в освобождении ветеранов, что создавало угрозу возникновения волнений в войсках, и как следствие возвращения к практике ветеранской колонизации.

Ключевые слова: *муниципии, конфискации имущества, ветеранские поселения, военная служба, профессионализация армии, военные дипломы.*

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 316.3:

Герасименко М. В.
старший викладач кафедри філософії
та соціально-гуманітарних дисциплін , Херсонський
державний аграрний університет
(Україна, Херсон), lepan@ukr.net

СУСПІЛЬСТВО В СВІТІ ІДЕЙ ТА ІДЕЇ В СВІТІ СУСПІЛЬСТВА

Філософія оперує суспільством у цілому – на рівні законів і принципів функціонування, мегатенденцій розвитку, концептуально-парадигмальних основ організації життєдіяльності. На повсякденному рівні суспільство тлумачать у надзвичайно широкому змістовному діапазоні – зокрема, як: 1) об'єднання людей на спільних інтересах; 2) спільнота, котру відрізняє єдність інтересів і цінностей. Попри концептуальні і стилістичні відмінності різних підходів, суспільство в кожнім разі постає такими відносинами між людьми, які дають можливість піднятися над тваринною, біологічною природою і творити власне людську, надбіологічну реальність.

Соціальна філософія має своїм об'єктом з'ясування сутнісних ознак суспільства, тобто займається пізнанням соціальної дійсності. За великим рахунком, кожне пізнання є соціальним, позаяк воно відбувається в суспільстві. У філософській літературі поняття "соціальне пізнання" вживається з метою розмежування знання про суспільство та знання про природу, адже соціальне пізнання має чимало особливостей, котрі відрізняють його від пізнання природних процесів і явищ. Соціальному пізнанню можна дати наступне визначення: пізнання людьми законів функціонування суспільства і самих себе, своїх цілей, бажань і потреб. Основне завдання соціального типу знання – аналіз суспільних процесів і виявлення в них закономірних, з необхідністю повторюваних явищ.

Ключові слова: *світоглядні пріоритети, соціокультурна зумовленість, ідейний вплив, суспільна свідомість, картина світу, соціальне пізнання.*

Аристотель наполягав, що справжній порядок у суспільстві об'єктивно обмежується радіусом, у якому чути голос ритора. З огляду на цю обставину в принципі неможливо створити ефективну державу, чисельність якої перевищуватиме 100 тисяч осіб. З часом механізми ідейного впливу на суспільство часів античного грецького полісу відійшли в минуле, але ідейний вакуум, як зазначає К. Гірц у праці "Ідеологія як культурна система", не утворився: починаючи з епохи Нового часу, суспільна темпоральність істотно динамізувалася, а люди за таких умов потребували додаткових символічних карт, аби успішно орієнтуватися і діяти ціле раціонально [8, с. 74].

Загалом там і тоді, де і коли було істотно перевищено рівень біологічної необхідності в теплі і харчах, ми стаємо свідками символічного самовираження. Такими символічними маркерами здавна були релігійні обряди, культові й монументальні споруди, а також ідейно-світоглядна артикуляція. Як писав Геродот, 100 тисяч осіб упродовж 30 років будували дорогу спочатку до усипальниці Хеопса, а потім і саму піраміду. Під тягарем грандіозних видатків з державної казни Єгипет опинився в безпрецедентній економічній скруті. Дійшло до того, що фараон змушував власну дочку заробляти тілом. Та попри будь-які форс-мажорні негаразди графіки будівництва піраміди не були зірвані.

Обґрунтувавши тезу про матеріальну силу ідей, К. Маркс мимоволі спростував власну фундаментальну концепцію щодо сутності основного питання філософії як первинності, онтологічної визначальності матерії по відношенню до духу. Адже якщо ідея як основна атрибутивна ознака сфери духу може набувати матеріальної сили, то ситуація з марксистською інтерпретацією основного питання філософії автоматично потребує корекції: або духовна сфера взагалі набуває домінативного, детермінативного онтологічного значення, або – щонайменше – спростовується доцільність дихотомії, розмежування матеріальної та духовної сфер дійсності на принципах опозиційності, дилемності.

У. Бек обґрунтував категоричний постулат: "У суспільствах ризику свідомість визначає буття" [1, с. 26]. Втім, сферу застосування цієї тези не лише можна, а й треба істотно розширити, окресливши онтологію і детермінативний вплив ідей більш адекватно, когерентно й автентично буттєвим реаліям. Принагідно зауважимо, що, відповідно до теорії мемів, ідеї є своєрідними паразитами, "вірусами мозку", що відтворюють себе не тільки незалежно, а й часто всупереч інтересам їхніх носіїв – людей. [4]. Цей концептуальний підхід набув популярності завдяки книгам Річарда Докінза ("Бог як ілюзія", "Егоїстичний ген") та Деніела Деннета ("Руйнуючи чари: релігія як природний феномен").

Змістовно поглибила й аргументаційно посилила зазначену тезу книга М. Гладуелла "Переломний момент". [3]. Вістря уваги автор зосередив на механізмах виникнення і розвитку соціальних епідемій. М. Гладуелл дослідив феномени трендів, стереотипів, молодіжної моди, злочинності, епідемій самогубств, а також проаналізував фактори, що лежать в їх основі. Соціальні епідемії починаються з накопичення незначних змін, кожне з яких окремо може бути проігнороване, але разом вони призводять до переломного моменту – критичної точці, з якої починається неконтрольований розвиток подій. У книзі сформульовані правила виникнення епідемій, виділені закони розвитку епідемій, а також описані типажі особистостей переломного моменту, виступаючі каталізаторами масштабних соціальних змін. "Переломний момент" – це біографія ідеї, а сама ідея полягає в тому, що кращий спосіб зрозуміти те, як виникають напрямки моди, як формується синусоїда злочинності; як поширюється пристрасть до куріння, як виникає феномен чуток та інших незрозумілих явищ, характерних для сучасної повсякденності, – це ставитися до цього, як до епідемій, оскільки ідеї, товари, інформація та типи поведінки поширюються за принципом дії вірусів.

Зліт торговельної марки "Hush Puppies" і падіння рівня злочинності в Нью-Йорку – хрестоматійні приклади дії епідемій. Хоча зовні між ними не так багато спільного, вони мають єдиний базовий принцип – спокусливий для масової свідомості (принаймні, її

вікового, гендерного чи професійного сегменту) тип поведінки. Ніхто цілеспрямовано не поширював рекламу про взуття "Hush Puppies" – просто якісь хлопці віддали перевагу цим черевикам, щоб відрізнятися від інших у клубах, кафе і на вулицях Нью-Йорка. Так вони заразили інших "вірусом Hush Puppies" і – за іронією долі – взуття цієї торгової марки перетворилося з ідентифікатора одинаків на атрибут масової моди і на соціокультурний мегатренд.

Зниження рівня злочинності в Нью-Йорку відбулося за схожим сценарієм: не тому, що в 1993 році більшість убивць і грабіжників раптом альтруїстично вирішила відмовитись від злочинів – і не тому, що поліція винайшла унікальні методи боротьби зі злочинністю, а тому, що незначна кількість знакових представників злочинного світу у ситуаціях, в яких поліція і нові соціальні фактори мали лише умовний вплив, почала поводити себе зовсім інакше і їх поведінка якимось чином поширилася на інших злочинців. Як результат – значна кількість мешканців Нью-Йорка впродовж короткого терміну "заразилося" антикримінальних вірусом.

Друга характерна риса обох прикладів – це те, що незначні зміни потягли за собою істотні наслідки. Також обидві зміни відбулися стрімко, а не поступово. Три окреслені аспекти (перший – заразність, другий – той факт, що малі причини викликають великі наслідки, третій – те, що зміни відбуваються не поступово, а раптово в якийсь переломний момент) – це буквальна аналогія того, як щозими шкільними класами поширюється грип. Останній принцип (ідея про те, що епідемії можуть починатися і затухати в якийсь переломний момент) – найважливіший, бо він дозволяє з'ясувати, чому зміни в сучасному світі відбуваються саме таким чином.

Зворотний бік медалі матеріальної сили ідей полягає в тому, що політико-ідеологічний праксис інколи дискредитує той чи інший ідейний вектор в очах масової свідомості; як наслідок – ілейна платформа опиняється на маргінесі або й узагалі набуває для абсолютної більшості суспільства вкрай негативних, демонічних ознак. Приміром, німецькі селяни й буржуазія спочатку віднеслись до Наполеона із захопленням. Правдоподібно, якби Наполеон знищив феодальний режим і створив республіку, то історія Європи мала б зовсім інший вектор розвитку, однак у Німеччині після тимчасової поразки абсолютизму утвердився режим економічного і військового контролю Франції. Якщо французи прийшли в Німеччину з факелами свободи й братерства, то пішли вони як вороги, а правлячі класи дискредитували в очах народу демократію, свободу, парламентаризм, самоуправління і т. ін., подавши все це у вигляді символа національного ворога німців.

А. де Токвіль зауважив, що демократія більш небезпечна для свободи, ніж монархія чи аристократія. Авторитет монарха є суто фізичним. Він контролює практично все в житті своїх підданих, але не підпорядковує їхні думки. Натомість демократичний деспотизм більш екстенсивний і м'який: не вдаючись до тортур, він змушує людей деградувати. Деспотизм демократії зумовлений владою громадської думки, яка придушує і висміює непопулярні погляди. Без жахів аутодафе неортодоксально мислячий індивід раптом виявляє, що його кар'єра зруйнована, його піддали остракізму і презирству співгромадяни, а впевнені в його невинності друзі звели до мінімуму спілкування з ним, аби раптом самим не постраждати. Токвіля надзвичайно непокоїв цей тихий терор, який не страчує людину, а просто не дає їй жити, не тиранізує, а виснажує людей настільки, що народ перетворюється в легко кероване стадо, а уряд – в пастуха.

Ставлення Токвіля до окресленої тенденції було двоїстим. Він гостро відчував цінність особистості та її унікальність, а посередність і тривіальність демократії його пригнічувала і дратувала. Токвіль визнавав: коли бачиш величезну масу істот, подібних одна одній, де ніхто не вищий і не нижчий, то мимоволі здригаєшся від такої одноманітності й починаєш жалкувати про минуле – незалежно від того, якими б не були його недоліки. Втім, свою фундаментальну працю Токвіль все-таки завершує на оптимістичний лад: можливо, рівність менш піднесена, однак вона більш справедлива, і саме в цій справедливості – джерело її безальтернативної величі й краси.

Він наголошував, що індивід не повинен вважати себе безпомічним на тлі дії сліпих сил – історії, природи, раси тощо. Безперечно, кожен знаходиться в межах деякого фатального кола, переступити через яке він не в змозі. Однак в межах цього кола індивід має майже необмежені можливості. Аналогічна концептуальна теза стосується і суспільств: ми не можемо завадити поширенню тенденцій рівності, але від нас значною мірою залежить, до чого вони приведуть – до свободи чи рівності, варварства чи просвітництва, злиднів чи процвітання. Токвіля непокоїла можливість тиранії більшості. Він стверджував, що чим більше індивід усвідомлює себе рівним іншим індивідам, тим безпораднішим він почувається перед масою і тим неймовірнішою для нього є думка, що колективна точка зору може бути помилковою.

Як дотепно зазначають Т. Дай та Х. Цайглер, "іронія демократії" полягає в тому, що саме еліти, а не маси, в найбільшій мірі втілюють демократичні цінності сучасного суспільства; демос же здебільшого виявляється носієм авторитарних, екстремістських і загалом антидемократичних тенденцій: "Маси не надають переваги демократичним "правилам гри"; коли вони політично активовані, то практично завжди виходять за межі цих правил і вдаються до насилля" [7, с. 500].

З огляду на зазначену обставину з метою послідовної реалізації власних принципів і задля надійної стабілізації демократія має істотно обмежувати і знижувати рівень безпосередньої замученості громадян у процеси вироблення, прийняття і реалізації політичних рішень. Небезпека для такої реалізації чатує не стільки з боку окремих кланів, які акумулюють в своїх руках джерела і ресурси влади, скільки і насамперед з боку мас, котрі претендують на безроздільну монополію. Відтак, другою "іронією демократії" є те, що саме маси, а не еліти є найбільшою небезпекою для демократичних перспектив сучасного суспільства.

Між іншим, демократичні системи із гранично широким представництвом якраз і призводять до некерованості держави. Беручи до уваги цю особливість, влада повинна бути істотно незалежною від настроїв виборців, інакше вона виявиться неспроможною здійснювати відповідальну політику. Р. Даль влучно зауважив, що напружена конкуренція цілком об'єктивно змушує політичні еліти чутливо реагувати на потреби виборців. Втім, не менш об'єктивно це відкриває шлях для тотального популізму і охлократичної трансформації демократичної системи. Напрошується висновок: необхідна не лише чутливість, а й деяке дистанціювання управлінської ланки від поточних вимог і тактичних інтересів мас, інакше стратегеми національного (суспільного, державного) розвитку не буде досягнуто.

Дж. Сарторі наполягає, що "визначаючи демократію лише як виборну поліархію, ми ігноруємо аспект ефективності функціонування системи, оскільки електоральна конкуренція забезпечує не якість результатів, а лише їх демократичний характер. Що ж стосується чеснот кінцевого продукту, то вони залежать від якості, а не від чутливості лідерства" [9, с. 171].

Що стосується докорінних суспільних перетворень, то кожна революція має сенс лише в тому разі, якщо обрала своєю метою відновлення демократії, але не в евфеміністичному сенсі – як "правління народу" або "влада більшості", а тоді, коли соціальні інститути в особі всезагальних виборів і права народу змістити уряд реалізують суспільний контроль за діяльністю владних структур і здійснюють ненасильницькі реформи.

У трактаті "Про свободу" Дж. Ст. Мілль зазначав, що тиранія суспільства перевищує будь-яку іншу тиранію, оскільки не залишає жодної лазівки, щоб вислизнути. Вона вростає значно глибше в життя, поневолюючи саму душу. Захист від політичної тиранії є недостатнім: необхідно вберегтися ще й від тиранії суспільної думки. Якщо не гарантована абсолютна свобода точок зору, то суспільство невільне. Людині за самою її натурою притаманна властивість нав'язувати свої погляди. При цьому кількість незгодних не має значення. Забороняти неортодоксальні погляди не лише несправедливо, а й вочевидь шкідливо, оскільки це позбавляє людство можливості дізнатися про ідеї, які можуть виявитися потенційно вірними, креативними, евристичними.

Оскільки життєвий досвід кожної людини обмежений, то їй доступна лише частина істини. Відтак, стверджувати про істинність фундаментальних процесів і тенденцій не може ні окрема людина, ні суспільство в цілому. Якщо навіть епоха помиляється, то що вже говорити про того чи іншого індивіда. Історія знає безліч точок зору, котрі спочатку вважалися бездоганними, а насамкінець виявилися безглуздими. А часто буває навпаки: ідея зароджується як єресь, а помирає як трюїзм. Вже хоча б з цієї простої причини дискусії повинні бути абсолютно вільними.

Дж. Ст. Мілль застерігав від сліпого запозичення догм, наголошуючи, що істина потребує "повноцінних чесних і прозорих дискусій". Лише відбиваючи перманентні атаки опонентів, вона може розвиватися і набирати сили. Якщо ж поблизу немає ворога, то захисники істини засипають на своїх постах. Загалом же свобода думки і слова необхідна з трьох причин: 1) замовчувана точка зору може бути вірною, а ми, придушуючи її, безпідставно претендуємо на непогрішність; 2) замовчувана точка зору може бути істинною частково, а оскільки панівна в суспільстві точка зору рідко є абсолютною істиною, то істину можна знайти лише у спосіб порівняння протилежних поглядів; 3) навіть якщо панівна точка зору є абсолютною істиною, вона перетворюється на догму і упередженість, якщо час від часу не складає іспитів вільною дискусією.

Дж. Ст. Мілль наполягав, що істина не буває остаточною, позачасовою і визначеною до найменших дрібниць, однак вільна дискусія дозволяє підступитися до неї ближче, ніж однобічне утвердження догми і безальтернативна віра. Привілей кожного – використовувати досвід людства по-своєму, обираючи між різними альтернативами. Той, хто слідує традиції, насправді позбавлений вибору, бо план життєвих дій для нього накреслили інші: він лише втілює його в життя. Проблема полягає тому, що сам прогрес сучасної цивілізації створює уніфікацію умов: люди читають і слухають одне й те ж саме, у них спільні надії і страхи, уявлення про правду і свободу. Вони міркують за однаковим алгоритмом, стандартизація і стереотипізація посилюється в усіх сферах суспільного життя. За таких умов відмова схилити коліна перед традицією вже сама по собі є значним внеском у справу відстоювання ідеалів свободи.

Висновок Дж. Ст. Мілля полягає в тому, що ефективність держави визначається величиною людського капіталу, сукупною цінністю його громадян. Держава, яка перетворює людей на карликів, щоб ті були слухняними знаряддями в її руках, згодом виявляє, що величні цілі не досягаються здрібненими людьми і що досконалий державний механізм, заради якого було принесено безліч жертв, виявляється абсолютно недієздатним, оскільки бракує вітальної сили, яку знищили для того, щоб цей циклопічний механізм діяв без перешкод.

Пластичність соціальності, котра стає особливо помітною в епоху зростаючої динаміки суспільних перетворень, виявляє себе передовсім у можливості цілеспрямованої трансформації соціуму. Не випадково П. Штомпка слідом за К. Поппером зазначав: якщо прогрес астрономії не впливає на рух планет, то соціальні концепції впливають на тенденції суспільного розвитку цілком достеменно [6, с. 9]. Соціальна наука інтенсивно перетворюється на силу, спроможну не лише прогнозувати вірогідності суспільного еволюціонування, екстраполюючи в майбутнє наявні тенденції і передумови розвитку, а й істотним чином впливати на характер, динаміку й інтенсивність соціальних процесів.

Приміром, післявоєнне "німецьке диво" – це результат здійснення у вигляді реформ Л. Ерхарда теоретичного проекту лібералів, а от "японське диво" є розробкою японських соціологів, котрі після невдач лібералізму запропонували в 50-х роках XX століття використовувати традиційні для Японії колективістські структури. Як бачимо, принципово можливо досягти успіху, використовуючи навіть парадигмально несумісні, протилежні ідейно-світоглядні підходи.

Головне, щоб вони були сумісними з особливостями конкретно-історичного суспільства в соціально-економічній, культурній, ментальній та іншій сферах.

Згідно з Платоном, оптимальним методом осягнення істини є діалектика, котра означає мистецтво міркування, завдяки якому людина "оминаючи відчуття, засобом розуму досягає сутності кожного предмету і за допомогою мислення осягає сутність блага" [5, с. 286]. Так індивід опиняється на світоглядній вершині, отримує можливість споглядати "досконале в існуючому", розумна очевидність якого сама по собі вже є достатньою причиною для зосередження зусиль на його здійсненні, втіленні на рівні буттєвої практики, екстраполяції на майбутнє.

Як слушно зауважив К. Гірц, "деякі з найбільш важливих рішень, що стосуються вибору напрямів суспільного життя, вироблені не в парламентах і президіях, а в неформалізованих сферах того, що Дюркгейм називав "колективною совістю" (або "свідомістю")" [2, с. 367]. Характеристика процесу становлення та розвитку суспільної свідомості прояснює чимало його особливостей, які з'явилися за певних умов буття людей, а згодом виявили себе в різних формах суспільної діяльності. Поза історією взаємин суспільного буття і суспільної свідомості практично неможливо усвідомити ні суспільну природу свідомості, ні появу окремих його форм: релігії та філософії, моралі та мистецтва, науки, політики і права.

Список використаних джерел

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну : Пер. с нем. В. Седельнику и Н.Фёдоровой; Посл. А.Филиппова / У. Бук.– М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

2. Гирц К. Интерпретация культур : Пер. с англ. / К. Гирц – М. : "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004. – 560 с.

3. Гладуэлл М. Переломный момент. Как незначительные изменения приводят к глобальным переменам / М. Гладуэлл. – М. : Вільямс, 2007. – 264 с.

4. Носырев И. Мастера иллюзий. Как идеи превращают нас в рабов / И. Носырев. – М. : Форум; Неолит, 2013. – 544 с.

5. Платон. Государство. Законы. Политик / Платон. – М. : Мысль, 1998. – 798 с.

6. Штомпка П. Социология социальных изменений : Пер. с англ. А.С. Дмитриева / П. Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 415 с.

7. Dye T.R., Zeigler L.H. The Irony of Democracy: An Uncommon Introduction to American Politics / T. R. Dye, L. H. Zeigler. –Monterey: Duxbury Press, 1981.– 634 p.

8. Geertz C. Ideology as a Cultural System // The Interpretation of Cultura / London: Hutchinson, 1975. – 492 p.

9. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited. – Shatham: Shatham House Rublishers, 1987. – 542 p.

References

1. Bek U. Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu : Per. s nem. V. Sedelniku i N.Fedorovoy; Posl. A.Filippova / U. Buk. – M. : Progress-Traditsiya, 2000. – 384 s.

2. Girts K. Interpretatsiya kultur : Per. s angl. / K. Girts. – M. : "Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya" (ROSSPEN), 2004. – 560 s.

3. Gladuell M. Perelomnyy moment. Kak neznachitelnye izmeneniya privodyat k globalnym peremenam / M. Gladuell. – M. : Vilyams, 2007. – 264 s.

4. Nosyrev I. Mastera illyuziy. Kak idei prevrashchayut nas v rabov / I. Nosyrev. – M. : Forum; Neolit, 2013. – 544 s.

5. Platon. Gosudarstvo. Zakony. Politik / Platon. – M. : Mysl, 1998. – 798 s.

6. Shtompka P. Sotsiologiya sotsialnyh izmeneniy : Per. s angl. A.S. Dmitrieva / P. Shtompka. – M. : Aspekt Press, 1996. – 415 s.

7. Dye T.R., Zeigler L.H. The Irony of Democracy: An Uncommon Introduction to American Politics / T. R. Dye, L. H. Zeigler. – Monterey : Duxbury Press, 1981. – 634 r.

8. Geertz C. Ideology as a Cultural System // The Interpretation of Cultura / London : Hutchinson, 1975. – 492 r.

9. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited. – Shatham: Shatham House Rublishers, 1987. – 542 r.

Herasymenko M. V., *Senior Lecturer of the Department of Philosophy and the Humanities, Kherson State Agrarian University (Ukraine, Kherson), lepan@ukr.net*

Society in the world of ideas and ideas in the world of society

World learning priorities of pictures of the world vary from society to society as well as from the social group segment to another segment within a society. National styles of thinking and created by them world view reflect different ways of life, style of management, cultural traditions and social ideals. Pictures of the world are given to man with the language of communication in the socialization process. We do not choose a language; a social group that is responsible for our primary socialization imposes it on us. Beforehand each society prepares for us a symbolic apparatus by which we perceive the world, organize and interpret our experience of our own existence. This device includes values, logic and stock of information that make up our knowledge. Some people are lifelong pattern of world society imposed them in the childhood; others often make revaluation of all values. The lower the social mobility, the more conservative experience and less need for its revaluation because grafted in the process of socialization world outlook seems self-evident to man.

Philosophy operates society at large - at the laws and principles of the mega trends, conceptual and paradigmatic foundations of life. At an everyday level a society is interpreted in a very wide meaningful range, in particular: 1) bringing people together on common interests; 2) community, which is distinguished by unity of interests and values. Despite the conceptual and stylistic differences of different approaches, in any case, society is the relationship between the people who make it possible to rise above the animal, biological nature and create their own human super biological reality.

Social philosophy distinguishes four basic characteristics of society: initiative, self-organization, self-development, self-sufficiency. Initiative, self-organization and self-development in one way or another are characteristic not only to society as a whole, but also its individual elements. But self-sufficient society can be only as a whole. None of the items included in its composition is not sufficient a priori and a posteriori. Only the set of all activities, all combined social groups, institutions (family, education, economics, politics, etc.) make the overall society a self-sufficient system.

Social Philosophy is exploring the essential features of society in other words is engaged in cognition of social reality. Generally speaking every study or research is social because it is in society. But in the philosophical literature the concept of "social cognition" is used to distinguish between knowledge about society and knowledge about nature, as social cognition has many features which distinguish it from the knowledge of natural processes and phenomena. We may give the following definition to social cognition: exploration by human beings the laws of society and themselves functioning, their goals, desires and needs. The main task of the social type of knowledge is the analysis of social processes and detection in them appropriately, with the need of repeated events. The main task of the social type of knowledge is the analysis of social processes and detection in them regular and recurring events. That is why social cognition summarizes, generalizes, and seeks to explain the diversity of social life based on the laws of its functioning and development to make it possible on the grounds and within this theoretical system to adequately reflect the reality and predict the future.

Keywords: *worldview priorities, socio-cultural conditionality, ideological influence, social awareness, picture of the world, social cognition.*

Герасименко Н. В., *старший преподаватель кафедры философии и социально-гуманитарных дисциплін, Херсонский государственный аграрный університет (Украина, Херсон), lepan@ukr.net*

Общество в мире идей и идеи в мире общества

Философия оперирует обществом в целом – на уровне законов и принципов функционирования, мегатенденций развития, концептуально-парадигмальных основ организации жизнедеятельности. На обыденном уровне общество понимается в очень широком содержательном диапазоне – в частности, как: 1) объединение людей на общих интересах; 2) сообщество, которое отличает единство интересов и ценностей. Несмотря на концептуальные и стилистические отличия разных подходов, общество в любом случае отличается такими отношениями между людьми, которые дают возможность подняться над животной, биологической природой и творить собственно человеческую, надбиологичну реальность.

Социальная философия имеет своим объектом выяснение сущностных признаков общества, то есть занимается познанием социальной действительности. По большому счету, каждый вид познания является социальным, поскольку происходит в обществе. В философской литературе понятие "социальное познание" употребляется с целью разграничения знания об обществе и знания о природе, ведь социальное познание обладает многими особенностями, которые отличают его от познания природных процессов и явлений. Социальному познанию можно дать следующее определение: познание людьми законов функционирования общества и самих себя, своих целей, желаний и потребностей. Основная задача социального типа знания – анализ общественных процессов и выявление в них закономерных, с необходимостью повторяющихся явлений.

Ключевые слова: *мировоззренческие приоритеты, социокультурная обусловленность, идейное влияние, общественное сознание, картина мира, социальное познание.*

* * *

УДК 130.2+130.3

Zhurba M. A.
doctor of philosophical sciences, head of the department of philosophical and humanitarian disciplines of the Institute of Chemical Technologies of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University
(Ukraine, Rubizhne), zna_3@rambler.ru

INTERNET ADDICTION AS A HIDDEN THREAT TO MODERN CIVILIZATION

The ambivalent manifestations of virtualization of reality in the worldview of a modern man is considered. It is ascertained that stay in the Internet environment can form addictive state of human consciousness, caused by its transfer into virtual space that, in its turn, threatens with the loss of interest to the real life. It is noted that today views of scientists on the problem of Internet addiction differ considerably: starting from its understanding as the manifestations of mental diseases and various addictions and finishing with full rejection of this problem. The emphasis is made on the fact that Internet addiction is the obsessive need for the Internet use which is accompanied by social disadaptation and pronounced psychological symptoms, the main features and problems of Internet addiction are also revealed. The phenomenon of computer games is analyzed within the research. The attention is paid to the fact that modern man becomes "gaming human" gradually.

Keywords*: virtual reality, Internet, addiction, Internet addiction, game, culture, freedom.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Internet addiction as a hidden threat to modern civilization

1. Statement of the problem. Today discussions about what the Internet really is are rather popular: it is considered as the end of the culture; drug; the tool that helps people in their work; additional resource that allows to save time; in philosophical literature, for example, K. Kelly considers the era of formation of the Internet as modern axial time and N. Carr considers it as a set of technologies which serve to consumer society. The superfast rates of development of the Internet cause revolutionary changes of existence of modern man and issue a challenge to many social sciences. So what happens with a modern man in the network? This question will never lose its topicality.

2. Analysis of the latest researches and publications. Despite rather small period of researches of the Internet environment, its various aspects, opportunities and problems, quite their big amount of researches is amassed: N. Aitov Yu. Babaev, G. Batigin, V. Bychkov, E. Vartanova, V. Vasenin, A. Voyskunskiy, M. Vershinin, J. Derrida, G. Deleuze, Ya. Zasurskiy, L. Zemlyanova, V. Inozemtsev, A. Kalmykov, M. Castells, N. Mankovskoy, M. Nosov, V. Nechiporenko, S. Parinov, I. Panarin, E. Taratuta, V. Terin, A. Fimin and others. At the same time disclosure of possible negative consequences and hidden threats of the Internet environment, which man faces in the XXI century, remains not enough outlined and demands careful and detailed processing.

3. The purpose of the article lies in the analysis of some negative and positive manifestations of total immersion of man in modern Internet environment.

4. Presentation of the main material. Quite a lot has been said and written about negative influence of the Internet on men, actually, like everything new, it is perceived very watchfully: it is emphasized on impoverishment of human forms of communication, on "overshadowing" of the real world pictures by the world picture which is formed in the course of communication with a computer [6, p. 149]. The article mentions also the so-called "information comfort" (of course, in the negative context) which is understood as availability of any prepared information that results in "dullness of mind, the loss of wit". The negative of modern audiovisual culture is seen in the fact that it "deprives man of his own objective world, bearing there where he exists only as a phantom", "connects us informationally and separates emotionally [11, p. 50-58]".

Such phenomenon as Internet addiction also deserves attention, that is "addiction from the Internet" that most likely is explained by increasing of dependence of our contemporary from information, information feed. We consider it in details.

Researchers' views on this issue differ considerably. Conditionally they can be divided into three groups:

1. Internet addiction as analog to drug addiction.

The representatives of the American Psychological Association in Boston (1997) consider that "approximately for 6% of users the global computer network is analog of drug", "more than 1 million of Internet supporters are interested in medicine", "every third respondent "hides" in the Internet from the problems of real life as in the virtual world there is a feeling of relaxedness, psychological complexes disappear [7, p. 136]".

2. Internet addiction as manifestation of other mental diseases and addictions [16, p. 62]. Some supporters of this point of view consider that this addiction is not generated by computer, it is a generation of various forms of disadaptation of a man in the real life.

3. Internet addiction is absent as such [14, p. 212]. According to researchers' opinion who consider so the Internet is a new social reality and to speak about Internet addiction is the same what to speak about addiction from society.

And still, to our mind, Internet addiction is a mental disorder though its status is still on informal level (because it is not included in the official classification of diseases DSM-IV).

It is known that at first this disorder was described by I. Goldberg in 1995 (modern synonyms: netaholism, virtual addiction, Internet and behavioural dependence, excess / pathological use of the Internet, etc.).

– the use of the Internet causes a unhealthy negative state: stress or distress;

– the use of the Internet damages physical, psychological, interpersonal, social or economic status.

In 1994 the psychiatrist K. Young introduced the test which was directed on detection of Internet dependence. She published it on a site and suggested everyone to pass it. It was found out that majority of 500 interrogated respondents is Internet addicts.

It is interesting that in 1997 research and consultative and diagnostic services on this range of problems were created and in 1999 first monographs on this question were published (K. Young, D. Greenfield, etc.). It should be noted that in Ukraine and Russia this phenomenon is studied by psychological sciences. The first Russian doctor, who started to study this phenomenon seriously was V. Loskutova. This is what we find out about it in

Wikipedia. In the medical sense addiction (drug) is defined as obsessive need for the use of the habitual substance, which is accompanied by growth of tolerance and pronounced physiological and psychological symptoms, that is a person gets used to bigger and bigger doses gradually.

Also in psychology addiction is defined as obsessive need which is felt by a person in relation to a certain activity. So this term is used not only for the definition of drug addiction, but also is applied to other areas, for example problems of gambling, gluttony or hyperreligiousness. And this means that it can be also used for consideration Internet addiction. Certainly, here the nature of dependence is different than in the case with the use of drugs or alcohol, that is physiological component is completely absent and psychological is manifested very brightly. There is Internet addiction can be defined as a type of non-chemical addiction.

So Internet addiction is an obsessive need for the Internet use that is accompanied by social disadaptation and pronounced psychological symptoms. It should be noted that according to the results of various researches nowadays about 10% of users around the world are Internet addicted. It seems to the author that this figure is considerably understated.

Nowadays the following types of Internet addiction are distinguished:

– obsessive passion to work on a computer (games, programming or other kinds of activity);

– absorbing web surfing or compulsive navigation (search of information, endless travel by Internet space);

– endless virtual communication and Internet acquaintances (continuous correspondence, participation in chats, forums, large amount of acquaintances in the network, etc.);

– game addiction (obsessive infatuation for computer network games);

– obsessive financial need (gambling in the network, participation in the Internet auctions and also constant buying up of unnecessary things);

– cybersexual addiction is obsessive attraction for visiting of pornosites and cybersex and also discussion of sexual subject matter in chats.

By the way, researches indicate that the main factor of distribution of these phenomena is that the user on the Internet has opportunity to be anonymous. The modern Ukrainian scientist and the researcher D. Muza notes neatly: "Using the scheme: advertizing + consumer = desire skillfully, it is possible to solve two tasks: to bind consumertariat to narcotic consumerism; and by that to separate from it. On this way any institutes which contain the humanistic principle, without mentioning it itself, have to be rejected [13, p. 211]".

In what is anonymity in a network shown? As a rule, communication in the Internet goes under pseudonyms and by correspondence.

One knows almost nothing about the participant of communication except his style of communication. Thus, the effect of the substituted communication is typical for the Internet, which turns, on the one hand, unusual freedom of communication, and on the other – it is randomness. Certainly, desubjectivism of social processes began not today and not because of the new information and communication technologies. "The improvements, which are favourable to the monetary interest and developed in the modern institutes, tend to replace the owner by "soulless" stock corporation (according to Thorstein B. Veblen). Thereby the property loses the individual character more and more, its subject, according to M. Berdyaev, ceases to be a bourgeois with a proper name, – it is replaced with the anonym [4, p. 71]".

M. Orzak singled out such psychological and physical symptoms that reveal the existence of Internet addiction: good feeling and sense of euphoria at the computer; inability to stop; increase in quantity of time, which a user spend at the computer; neglect of family and friends; feeling of emptiness, depression, irritation without computer; lie to employers or family members about one's activity; problems with work or study; carpal tunnel syndrome (the tunnel lesion of nervous tunnel of a hand); dryness of eyes; headaches as migraines, back pain; irregular meals, omission of meals; non-observance of personal hygiene; sleep disorder, change of sleep mode.

Also K. Young considers the following sings as signals of the beginning of Internet addiction: obsessive desire to check e-mail constantly; anticipation of the next online session; increase in time, which is spent online; increase in amount of money which are used for the Internet.

Signs of already developed dependence the same K. Young calls: all-absorption by the Internet; need to spend in the networks more and more time; repeated attempts to reduce the use of the Internet; at the stopping of the use by the Internet there appears are the symptoms of the cancellation, causing alarm; problems of time control; problems with the environment (family, work, school, friends); lie concerning the time which is spent in network; change of mood because of the use of the Internet.

It is interesting that among Internet addicts the highest level of affective and obsessive and compulsive disorders and also masked depression (Shapira, Dzholdygulov) is observed. For example, Korean scientists found out that pupils with Internet addiction are tended toward depression with the risk of suicide. American scientist S. Kaplan singles out the following characteristics of the personality of the Internet addicts: depression, loneliness, modesty, pride. N. Chudova distinguishes, in her turn, such features of this category of people:

– difficulty in acceptance one's own physical "I" (one's own body);

– difficulties in direct communication;

– tendency to intellectualization;

– feeling of loneliness and lack of mutual understanding (probably it is connected with difficulties in communication with an opposite sex);

– low aggression;

– emotional tension and some tendency to negativism;

– presence at least one frustrated need;

– independence acts as a special value;

– idea about ideal "I" is undifferentiated, overestimated or even not realistic;

– lowered self-esteem;

– tendency to avoidance of problems and responsibility.

Within our research we would like to consider the phenomenon of computer games in details. It is possible to say without exaggeration that the modern person becomes a "gaming human". "Truman syndrome", emergence of which is stated by journalists really becomes the "syndrome of the

XXI century". Its essence is that a person imagines himself playing a role in the worldwide reality show, everything that surrounds him is a scenery, people around are actors. This syndrome received its name from the name of the movie of Peter Weir's movie "Truman Show".

Some scientists consider "Truman syndrome" as one of the challenges of our time, which is connected with the influence of the Internet. Some people are penetrated with virtual reality to such extent that they cease to identify themselves with ordinary people, this is they who are affected by this syndrome [10].

Certainly, strengthening of the game basis in modern person is promoted by mass culture for which from the point of view of influence on society following features are characteristic [18, p. 139-162]:

– refusal from developing, sociological function at hypertrophied development of entertaining function;

– mass artization of consciousness, which considers everything that happens as some kind of show;

– formation of asocial, dehumanized game type of "gaming" person, the "observer" taking social problems not seriously, suffering from atrophy of humanity and anxious of aspiration only to personal enrichment and success etc.

The spectacular game moment takes significant place in virtual space. The special place is taken by computer role-playing games. J. Huizinga notes in his scientific researches that in cultural development game and game moment retreat to the background, that is culture becomes more and more "adult" and assigns game a minor role. But the scientist wrote his well-known work before the emergence of virtual reality.

We see that in computer role-playing games are available all signs of game about which writes Huizinga:

– free nature of game, understanding of it as "unrea", and at the same time enthusiasm for it;

– imaginary, inventivity vyhadanist;

– isolation from real life in place and duration;

– dominance within the game space of a peculiar order, which is inherent only to it;

– existence of tension which tests strength of a player;

– emergence of public associations (communities), which seek to separate and emphasize the singularity by means of mystery or peculiar appearance.

J. Huizinga emphasizes repeatedly that a mask and disguise important are very important for men: "Otherness and secret of game together are expressed visibly in disguise.... The one who changed clothes or put a mask "plays" another creature. But this is he who "is" this another creature! [17, p. 32]"... "there always leaves something mysterious in a mask [17, p. 44]", that takes away from everyday life into another world, into game sphere – into the sphere of savages, children and poets... This phenomenon receives quite peculiar perspective in the Internet space, in the sphere of computer role-playing games.

So we observe strange phenomenon: mankind plunges into the world of computer games more and more. For some people modern network games become more important than real life, they "are completely get used to the game atmosphere, staying at computers all day long [5, p. 56]".

What does it indicates? In the light of J. Huizinga's theory it is possible to say, as the assumption, that mankind either degrades, coming back to game as a main type of activity, or we are witnesses of origin of new culture in new space. Some researchers write about pluses and minuses of computer games [9, p. 139] write; [16, p. 65-59]; [1, p. 128].

The positive side of this phenomenon: a person distracts, playing computer games for some time, so he relieves stress, leaves problems, that is negative vital experiences are compensated in such a way. Also man overcomes social isolation with their help.

Negative aspects of computer games: first, transition of the main part of needs (except physiological) into the space of virtual reality. The personality starts to realize itself in the world of computer network, instead of real one, so computer game turns into mean of realization of vital problems.

Second, disorientation of the subject in the material world take place during these games, that is connected with possibility of multiple representation.

Third, man satisfies his need without leaving the house, that's why the process of man's desocialization develops. It is shown in the form of removal from society.

Four, signs of infantilism develop in a person-user, that is helplessness in society, in the world where is no computers.

Fifth, emotions, which are inherent to man in the normal world, disappear from human life, and emotions, which are submitted to the logic of the Internet, stay.

Computer game occurs in virtual reality that, gives other opportunities for self-creativity: it is opportunity to place his self into fantastic world which lives under another laws, in which almost everything is possible, but within the rules of the game. Therefore a number of negative aspects of role-playing computer game is blocked by possibility of enrichment of self of its participant with experience got during game, first of all, with experience of transformation of own identity in virtual reality.

Experts in the field of psychology note that under Internet addiction another addictions are "hidden". For example, sexual addiction turns into "cybersex"; communicative dependences are found in "cyber relations"; tendency to game of chance is shown in gambling etc. (M. Griffiths, K. Young, D. Kendall others).

In our opinion, Internet addiction is a set of groups of different behavioural addictions, and computer is only means of their realization, not the object.

It is necessaryalso to indicate those dangerous moments which children and teenagers can face in the network:

– operation of children trust (pushing them to commit illegal or obscene actions);

– open access to pornography;

– sites with destructive content (for example, instruction of bomb production, drugs, etc.);

– network games with violence that increases younger generation's aggression considerably.

Indeed, in comparison with other types of addictions (smoking, drinking and drug drug abuse) Internet addiction causes less harm to an organism and seems safe enough, but...

This addiction causes essential decrease in capacity for work and efficiency of functioning in real society, for example, communication in the network creates the illusion of prosperity etc.

But there is also the other side of the coin. Thanks to the its qualities, namely: accessibility, anonymity, simplicity of use, a certain safety the Internet gives people, who suffer from negative habits, a chance to refuse from the latter. How?

To many alcoholics, drug addicts, etc. the Internet becomes "lighter" drug and a chance to get rid of more difficult addictions. It turns out that this category of people substitutes one addiction for another. The same principle is put in the method of psychotherapeutic treatment of addictions: to replace serious addiction with more "ecological" and safer one.

So, as we can see the law of dialectics works as always.... In modern epoch there is a need of choice of identity and timely implementation of replacement of this identity in the case of need. On the basis of K. Losch's position, nowadays identity is represented like something that resembles a suit which can be take off and put on [3, p. 87].

This circumstance serves as an explanation why one of the main types of identity in modern society is so-called "virtual" [12, p. 128] who is formed in cyberspace and allows a person to form personal and social identity. He can conduct self-identification repeatedly.

It is difficult to describe presence of a person it the Internet without creativity. He creates herself changing this world. Creative potential of a person is inconceivable without freedom and in the Internet a person is free infinitely, restrictions depend only on available skills of work on the computer and person's own internal principles. The possibility of "experimentation" with identity in virtual reality is that new that introduces self-realization of personality in the Internet.

Freedom is a field of the various choices, which has a certain configuration [19]. K. Mamardashvili's statement that man is an incomplete creation and potential finds its reflection in the Internet where human potentiality is shown very brightly because there possible man is represented.

In the Internet the conditions to be any possible person are provided to a person. Man is an unprogramed creation. Similar statements can be met found in H. Plessner's works who spoke about man as about eccentric creature that seeks constantly to become another one, other than he is at the present.

P. Gurevich says about human openness and incompleteness: "The idea of human nature as of incomplete opportunity that manifests in infinite variations of unusual, specific human being, life as an adventure of self-development during which imperfection is turned out as beneficial property, shortcoming turns into advantage...– In our opinion this is a possible approach to the comprehension of the problem of human uniqueness [8, p. 280]". Undoubtedly, all listed qualities (incompleteness, unprogrammness) of man make him capable to creativity.

Let's remember the main types of human activity (game, work, study). And in the Internet, according to Yu. Babayeva [2, p. 11-40], the most widespread kinds of user's activity is cognitive, playing and communicative. Undoubtedly these kinds of activity promote positive changes, transformations of man, and "experimentation" with his own identity can be considered as a peculiar psychological training.

N. Reinhardt notes that due to the Internet man gets a chance to create virtual personalities, situations, to manifest himself as a creator of his own world and life in the world created by him [15, p. 42-45].

O. Medvedeva sees in the network, so to speak, virtual experimental social laboratory "for experiments with creation and reconstruction of self [12, p. 105-122]". The researcher writes: "In the Internet a person has opportunity to lose and compare those ways of formation of his own personality which due to various reasons had no opportunity to be realized [12, p. 104]".

But the role of virtuality in transformations of personality is ambiguous. On the one hand the new space for experiments with own identity opens. And on the other hand, unrealness, ephemerality of its existence leads to self-deception and deception of others, dispersion, the loss of the self-identity.

By the way, "experimentation" in the network with one's own identity resembles dramatized action because it is connected with playing of many roles, but unlike theater in the Internet a person is a director, and an actor, and a viewer, a critic for himself ...

In the conditions of unlimited freedom and creativity the Internet gives opportunity for a person with the help of his electronic double to design, to play over in the virtual space possible, alternative variants of his development, different roles and situations in which often a real person wouldn't risk to appear, and the skills received by the virtual double to make his own. In the Internet man is given the opportunity to live a "second life". The destiny of a person is written on "clean copy" in real life at once it is seldom possible to fix something or at least to change. The Internet gives opportunity to write "rough copy" of some life situations, so to speak, to practice.

5. Conclusions. Having considered and analyzed possible opportunities and negative consequences and hidden threats which modern man faces in virtual environment, it has become possible to establish the following.

1. The virtual space develops new forms of experience, changes and expands perception which leads to fading of borders of culture and transformation of its values that complicates considerably virtual self-identification of man. This situation becomes catastrophic on the background of ever-increasing virtualization of various fields of human activity and continuous improvement of media technologies. The emergence of virtual reality which nowadays has already painless "implanted" in the body of modern culture, caused one of the serious problems of the present – the loss of sense of reality.

2. Negative aspects of virtual self-identification of man are defined, that can provoke various forms of his addictive behavior: stay in the Internet space can form addictive state of human consciousness, caused by transfer into virtual space, and hence the loss of interest to the real life.

3. It is emphasized that Internet addiction is not chemical one, and unlike drug or alcoholic ones is focused not on the physical component, first of all, but on psychological one, and in it this is a danger to spiritual life of man.

4. Nowadays it is already possible to speak about appearance of the new man, locked in a horizontal of virtual reality that lives on its specific laws and makes virtual

behavior stereotypes, and, therefore, "life in the network" generates man-manipulator that lives his life in the world of virtual images masks, manipulates images and yield to the temptation of illusiveness.

5. The world of the Internet formed by a set of virtual subjects, relations, people, is a peculiar "copy" of the world real, in which each new user has to learn to exist. The Internet acts as additional undeveloped to the full measure sociocultural space that expands field of human activity, giving it additional technical and technological capabilities including self-realization, but virtual self-realization of personality in the Internet doesn't substitute completely his self-realization in regular reality, and acts as implementation of separate opportunities and abilities of a person. Therefore there is a combination of ways of existence in virtual and usual realities on the principle of complementarity in the Internet. In this regard our reality owing to virtual reality becomes more informative, changes its configuration. The Internet serves as an ideal space for selftranstsendention of mann as it is a universal communicative and information design that brings to life the phenomenon of co-creation due to which a passive user of information passes to active positions showing his self.

References

1. Абрамов М. Г. Человек и компьютер: от Homo faber к Homo informatikus [Текст] / М. Г. Абрамов // Человек-2000. – № 4. – С. 127-134.

2. Бабаева Ю. Д. Интернет: воздействие на личность / Ю. Д. Бабаева, А. Е. Войскунский, О. В. Смыслова // Гуманитарные исл-ия в Интернете; под ред. А. Е. Войскунского. – М. : Можайск-Терра, 2000. – С. 11-40.

3. Бауман З. Индивидуализированное общество [Текст] / З. Бауман; пер, с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.

4. Быченков В. М. Анонимность, безличность, виртуальность / В. М. Быченков // Общество и книга: от Гутенберга до Интернета. – М. : Традиция, 2001. – С. 65-75.

5. Бычков В. В. Виртуальная реальность в пространстве эстетического опыта / В. В. Бычков, Н. Б. Маньковская // Вопросы философии. – 2006. – №11. – С. 47-59.

6. Гаазе-Рапопорт М. Г. Некоторые социальные и социально-психологические проблемы компьютеризации [Текст] / М. Г. Гаазе-Рапопорт // Вопросы философии. –1988. – № 7. – С. 141-151.

7. Гримак Л. П. Навязчивая притягательность СМИ [Текст] / Л. П. Гримак, О. С. Кордобовский // Человек. – 2004. – № 4. – С. 135-141.

8. Гуревич П. С. Уникальное творение Вселенной? [Текст] / П. С. Гуревич // О человеческом в человеке; под общ. ред. И.Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1991. – С. 261-280.

9. Иванов М. С. Особенности самореализации личности в компьютерной игровой деятельности: дисс.канд. психол. наук : 19.00.01 / *Михаил* Сергеевич Иванов. – Кемерово, 2005. – 152 с.

10. Клименко Д. Психологи назвали болезнь XXI века [Електронний ресурс] / Д. Клименко // Деловая газета "Взгляд" – Режим доступу: http://vz.ru/society/2008/11/26/232736.html

11. Кутырев В. А. Могущественный раб техноса... [Текст] / В. А. Кутырев // Человек. – 2006. – № 4. – С. 47-62.

12. Медведева Е. Н. Личность в пространстве посткнижной культуры : социально-философский анализ: дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.11 / Елена Николаевна Медведева. – Саратов, 2006. – 145 с.

13. Муза Д. Е. Глобалистика: Учебное пособие / Д. Е. Муза. – Донецк : Изд-во "Ноулидж" (донецкое отделение), 2012. – 310 с.

14. Новоженина О. В. Интернет как новая реальность и феномен современной цивилизации / О. В. Новоженина // Влияние Интернета на сознание и структуру знания. – М. : РАН, Институт философии, 2004. – С. 195-215.

15. Рейнгардт Н. В. Трансформация идентичности человека в информационно-компьютерном мире : дис. … кандидата филос. наук : 09.00.13 / Рейнгардт Наталья Викторовна. – Курск, 2006. – 136 с.

16. Фимин А. Ю. Социально-философский анализ виртуальной реальности: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 "Социальная философия" / А. Ю. Фимин. – Волгоград, 2007. – 122 с.

17. Хейзинга И. Homo ludens. В тени завтрашнего дня / И. Хейзинга; пер. с нидерланд. В. Ошиса. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2004. – 539 с.

18. Чернов Г. Ю. Социально-массовые явления: исследовательские подходы [Тест] / Г. Ю. Чернов. – Дубна : Феникс, 2002. – 208 с.

19. Яценко К. А. Ідеї свободи, рівності і справедливості як підгрунтя мультикультуралізму / Яценко К. А. – Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Випуск 73 (№5). – С. 524-229.

References

1. Abramov M. G. Chelovek i kompyuter: ot Homo faber k Homo informatikus [Tekst] / M. G. Abramov // Chelovek-2000. – # 4. – S. 127-134.

2. Babaeva Yu. D. Internet: vozdeystvie na lichnost / Yu. D. Babaeva, A. E. Voyskunskiy, O. V. Smyislova // Gumanitarnyie isl-iya v Internete; pod red. A. E. Voyskunskogo. – M. : Mozhaysk-Terra, 2000. – S. 11-40.

3. Bauman Z. Individualizirovannoe obschestvo [Tekst] / 3. Bauman; per, s angl. pod red. V. L. Inozemtseva. – M. : Logos, 2002. – 390 s.

4. Byichenkov V. M. Anonimnost, bezlichnost, virtualnost / V. M. Byichenkov // Obschestvo i kniga: ot Gutenberga do Interneta. – M. : Traditsiya, 2001. – S. 65-75.

5. Byichkov V. V. Virtualnaya realnost v prostranstve esteticheskogo opyita / V. V. Byichkov, N. B. Mankovskaya // Voprosyi filosofii. – 2006. – #11. – S. 47-59.

6. Gaaze-Rapoport M. G. Nekotoryie sotsialnyie i sotsialno-psihologicheskie problemyi kompyuterizatsii [Tekst] / M. G. Gaaze-Rapoport // Voprosyi filosofii. –1988. – #7. – S. 141-151.

7. Grimak L. P. Navyazchivaya prityagatelnost SMI [Tekst] / L. P. Grimak, O. S. Kordobovskiy // Chelovek. – 2004. – # 4. – S. 135-141.

8. Gurevich P. S. Unikalnoe tvorenie Vselennoy? [Tekst] / P. S. Gurevich // O chelovecheskom v cheloveke; pod obsch. red. I.T. Frolova. – M. : Politizdat, 1991. – S. 261-280.

9. Ivanov M. S. Osobennosti samorealizatsii lichnosti v kompyuternoy igrovoy deyatelnosti: diss.kand. psihol. nauk : 19.00.01 / Mihail Sergeevich Ivanov. – Kemerovo, 2005. – 152 s.

10. Klimenko D. Psihologi nazvali bolezn XXI veka [Elektronniy resurs] / D. Klimenko // Delovaya gazeta "Vzglyad" – Rezhim dostupu: http://vz.ru/society/2008/11/26/232736.html

11. Kutyirev V. A. Moguschestvennyiy rab tehnosa... [Tekst] / V.A. Kutyirev // Chelovek. – 2006. – # 4. – S. 47-62.

12. Medvedeva E. N. Lichnost v prostranstve postknizhnoy kulturyi : sotsialno-filosofskiy analiz: dis. ... kandidata filos. nauk : 09.00.11 / Elena Nikolaevna Medvedeva. – Saratov, 2006. – 145 s.

13. Muza D. E. Globalistika: Uchebnoe posobie / D. E. Muza. – Donetsk : Izd-vo "Noulidzh" (donetskoe otdelenie), 2012. – 310 s.

14. Novozhenina O. V. Internet kak novaya realnost i fenomen sovremennoy tsivilizatsii / O. V. Novozhenina // Vliyanie Interneta na soznanie i strukturu znaniya. – M. : RAN, Institut filosofii, 2004. – S. 195-215.

15. Reyngardt N. V. Transformatsiya identichnosti cheloveka v informatsionno-kompyuternom mire : dis. … kandidata filos. nauk : 09.00.13 / Reyngardt Natalya Viktorovna. – Kursk, 2006. – 136 s.

16. Fimin A. Yu. Sotsialno-filosofskiy analiz virtualnoy realnosti: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. fllos. nauk : spets. 09.00.11 "Sotsialnaya filosofiya" / A. Yu. Fimin. – Volgograd, 2007. – 122 s.

17. Heyzinga I. Homo ludens. V teni zavtrashnego dnya / I. Heyzinga; per. s niderland. V. Oshisa. – M. : OOO "Izdatelstvo ACT", 2004. – 539 s.

18. Chernov G. Yu. Sotsialno-massovyie yavleniya: issledovatelskie podhodyi [Test] / G. Yu. Chernov. – Dubna : Feniks, 2002. – 208 s.

19. Yatsenko K. A. IdeYi svobodi, rIvnostI I spravedlivostI yak pIdgrunttya multikulturalIzmu / Yatsenko K. A. – GIleya: naukoviy vIsnik. ZbIrnik naukovih prats / Gol. red. V. M. Vashkevich. – K. : VIR UAN, 2012. – Vipusk 73 (#5). – S. 524-229.

Журба М. А., *доктор філософських наук, завідувач кафедри філософських та гуманітарних дисциплін, Інститут хімічних технологій Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Україна, Рубіжне), zna_3@rambler.ru*

Інтернет-аддикція як прихована загроза сучасної цивілізації

Розглянуто амбівалентні прояви віртуалізації реальності у світосприйнятті сучасної людини. Встановлено, що перебування у інтернет-середовищі може формувати аддиктивний стан свідомості людини, обумовлений перенесенням її у віртуальний простір, що у свою чергу загрожує втратою інтересу до реального життя. Встановлено, що сьогодні погляди науковців на проблему інтернет-аддикції значно різняться: починаючи від розуміння її як проявів психічних захворювань та різноманітних залежностей, закінчуючи повним несприйняттям цієї проблеми. Зроблено акцент на тому, що інтернет-залежність – це нав'язлива потреба у використанні інтернету, що супроводжується соціальною дезадаптацією і вираженими психологічними симптомами, розкриті основні властивості та проблеми інтернет-залежності. У рамках дослідження проаналізовано феномен комп'ютерних ігор. Звернено увагу на те, що сучасна людина поступово стає "людиною граючою".

Ключові слова: *віртуальна реальність, інтернет, аддикція, інтернет-аддикція, гра, культура, свобода.*

Журба Н. А., *доктор философских наук, заведующий кафедрой философских и гуманитарных дисциплін, Институт химических технологий Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля (Украина, Рубежное), zna_3@rambler.ru*

Интернет-аддикция как скрытая угроза современной цивилизации

Рассмотрены амбивалентные проявления виртуализации реальности в мировосприятии современного человека. Установлено, что пребывание в интернет-среде может формировать аддиктивное состояние сознания, обусловленное переносом ее в виртуальное пространство, что в свою очередь грозит потерей интереса к реальной жизни. Установлено, что сегодня взгляды ученых на проблему интернет-аддикции значительно отличаются: начиная от понимания ее как проявлений психических заболеваний и различных зависимостей, заканчивая полным неприятием этой проблемы. Сделан акцент на том, что интернет-зависимость – это навязчивая потребность в использовании интернета, которая сопровождается социальной дезадаптацией и выраженными психологическими симптомами, раскрыты основные свойства и проблемы интернет-зависимости. В рамках исследования проанализирован феномен компьютерных игр. Обращено внимание на то, что современный человек становится "человеком играющим".

Ключевые слова: *виртуальная реальность, интернет, аддикция, интернет-аддикция, игра, культура, свобода.*

* * *

УДК 165.12:316.3(477)

Hrytsa U. U.
Institute of higher education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lepan@ukr.net

THE FACTORS OF EVOLUTIONARY PROCESS DEPLOYMENT

The historical evolution of nations and peoples is a complex and multi–aspect process. Some factors have transhistorical value, while others have a significant impact only in specific historical limits. To create a hierarchy of importance for these factors appears to be the important research goal of modern philosophy of history.

Keywords: *historical evolution, transhistorical value, philosophy of history, the hierarchy of importance, algorithm of development.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Unlike Zeus whose fury was not everlasting though striking, the god of time Chronos was distinguished by his obstinacy, categorical and uncompromising attitude, therefore he affected the ancient Greece society in the most terrifying, almost hypnotic way. His judgement resembled the natural adversity – the only difference was: the savagery of nature was mainly unexpected and unpredictable, but the deeds of Chronos were renowned in advance. Since the time predetermined everything then as well as nowadays, the desire to comprehend its essence and the logic of actions occurred quite naturally. This household, empiric, existential necessity originated the spontaneous philosophy of history [1, p. 86–87].

In time the dinamics of cultural changes which essentially distinguished the eras accelerated. For instance, the Stone Age (Oldowan) lasted for 1,5 – 2 million years; the next – Acheulean – no longer than 600 000 years; Mousterian or Middle Paleolithic, – nearly 60 000 years; eventually, Upper Paleolithic – only 15 000 – 30 000 years. Mesolithic or the Middle Stone Age covered about 4 000 – 6 000 years. The Neolithic Era is characterized by the notable and distinctly marked uneven evolution of people cultures in the different regions of planet. For that reason the New Stone Age and the further Copper and Bronze Ages had different chronological measures on the different territories: the Neolithic Era – from five to two thousand years, and the Copper and Bronze Ages – from four thousand to 700–800 years.

From the Early Bronze Age (the middle of the 4th millennium BC – the Middle Age) the majority of cultures were destroyed and cast down from the civilizational Olympus. From the first part of the 2d millennium BC the destructive effects were intervened almost in every European and North African culture – from the Pacific Ocean to the Atlantica. The witnesses of these periods should have seen the gloomy chaos and destructions which endured 2–5 centuries.

An odd paradox is observed: the cultures grew more complicated, improved their structures and adjusted them to the environment, but simultaneously they inevitably became more unstable, more variable. Initially the main determinative role belonged to the natural conditions. Their crucial effect in the early periods of people history is of no doubt: the cycles of abrupt warm and cold spells, freezing and melting glaciers caused the essential changes among the flora and fauna and the essential correction of the mankind historical destiny.

Still, it is difficult to justify with the natural grounds the acceleration of further evolution pace when more improved cultures developed. Moreover, the several previous millenniums have not seen the abrupt climate changes. We may logically presume that the structure of rather primitive cultures was distinguished by some peculiarities which made them more stable, however, during the evolutional process of the social organisms they accumulated some properties which lessened their value.

The genealogy of every culture possesses some basic, invariable features. Mostly, seven main constituents are defined: 1) material production; 2) social conscious; 3) social psychology; 4) functional differentiation; 5) social organizations; 6) informational–communicative constituent; 7) normative regulations. The mentioned factors are integral, imperative conditions of the culture existence, since any culture cannot exist even without one of them [3, p. 52–53].

In the 4th–3^{d} century BC Mencius stated in his book: if everybody did himself everything which a hundred craftsmen could do for the mankind and moreover, used the articles of his own handicraft, the people would never know a day of rest. This is an extremely pointed political–economic remark and the greatness of its conceptual frame was proved by the economy development of mankind. In particular, since have been engaged in agricultural and cattle–breeding activities the society obtained the regular

additional product which led to the higher level of social differentiation, and as soon as a social leadership grew more professional and distinct, the manufacturing became more intensive and effective.

Wherever the level of biological warm and food demand is essentially exceeded history shows the phenomenon of symbolical self–expression which became the indisputable priority subjecting the other spheres of social life for many cultures and societies. The vivid example was given by Herodotus: the road to the tomb of Cheops and the pyramid itself were built by 100 000 people for 30 years. Due to the immense treasury expenses Egypt faced the unprecedented economic crisis. It came to the point that the pharaoh made his own daughter to trade with her body. But in spite of any force majeure the schedule of the pyramid construction remained unchanged.

Virtually not being gnoseological, but ethical doctrine stoicism had the essential potential to become a living mystical practice. Albert Schweitzer observed in that regard that the ethic mystic humbly puts into question how the world spirit can penetrate onto the human one and realize itself a part of it. The ethic based mysticism suggests to a human simple and reliable world–view which can provide with humanistic ideals and profound spirituality [2, p. 38].

The distinct factors of evolutionary process may be considered on the example of Spanish history. The end of 15th century was marked by the formation of the Spanish Kingdom out of Castile and Kingdom of Aragon. In the year of America's discovery Spanish dislodged the Moor from Granada which put an end to the Muslims banishment from the Iberian Peninsula. The royal power deprived the noble feudal lords of many privileges, in fact, they were dismissed from the government of the country, army and navy, which were subjected to the royal officials. The Cortes summons became more and more seldom. Thus, the Spanish absolutism arose.

The king obtained the right to appoint the clergy including inquisitors. The inquisition began with the Jews persecution who formally became Christians, but proceeded to carry out the Judaic rites. The hundreds thousands of Jews who refused to christen were exiled from the country in the year of America's discovery. The following victims of inquisition were Moors (Moriscos), later all the foreigners and eventually the rest of citizens.

The Spanish absolutism was invigorated in the first part of 15th century by the king Carl I who became the emperor of the Holy Roman Empire under the name of Carl V. The Spanish navy together with the Venetians gained a victory over the Turkish in the great marine Battle of Lepanto, that fact gave the Spanish historians grounds to declare: Spain saved Europe from the Turkish invasion. The transoceanic colonies of Carl V and his possessions in Europe were significant enough "to keep the sun above the empire". Yet it was not enough for the emperor: he was captivated with the idea of the worldwide Catholic empire and, therefore, waged the endless wars with the Protestants.

The aspiration for worldwide hegemony was natural to the successors of Carl V turning into not only dynastic, but national custom which much outlasted the actual might of Spain. Spanish absolutism reached its climax under the reigning of the Carl V's son Philip II. The possessions of that monarch in Europe alone considerably exceeded the population of England and France together. Spain was the richest state in the world and its army and navy – the ones of the most strength. The transoceanic colonies were extended to the greatest possible and gave the 80% of the world gold and silver output.

However, the religious intolerance acquired the psychopathic character, auto–da–fe became the favourite folks' diversion, a sort of national holyday. Even clerical cloth could not prevent from the punishment: the blame in heresy was put on the abbots, bishops and on the Primate himself (the supreme hierarch of the Spanish church) who was imprisoned for 17 years on the heresy charge. The children bore the punishment of their parents. The inquisition gained a censorship over all the publications and the owners of the prohibited books were put to death. The terror of inquisition petrified any free thought. Having banned the foreign journeys the king strove for Spain's isolation from the rest of the world "infected with the heresy".

Absolutism which under the Carl V's reigning manifested cosmopolitan features gained the national colouring and formed the functional symbiosis together with Catholicism. The peple supported everything to preserve the religious purity. Tending to meet the social demands authorities endeavored to assimilate Moriscos (in particular, they were expected to reject their native language and to learn Spanish within three years). As a respond they rose in rebellion, but were suppressed, banished from the native land and settled in Castile. So far as they were the artful craftsmen, their banishment caused the desolation of vast territories and essentially affected the economy. Yet the king remained as firm as ever, he reiterated all the time: "I prefer to reign in the desert, rather than in the country inhabited by heretics".

Nevertheless, neither rich colonies, nor the flaming faith fulfilled the Spanish dream of the worldwide reigning. The state was more and more weakened by the endless wars with the Protestants and defeats grew more and more frequent, the most painful of them – the destruction of the enormous navy forces called "Unconquerable Armada " sent to vanquish the English. The 80 years struggle with the Netherlands which rose against the Spanish reign proved to be in vain as well. They didn't manage to conquer neither the world, nor the Protestants. The empire collapsed.

The pendulum of Spanish history inexorably turned backwards. The consequences of despotic reign were the economy wane, intelligence petrification and cultural decline. In 200 years after the Moors were dislodged from the country Spain actually didn't only lost its colonies, but turned into the marginal state dependent on France. It was significant that the favourite engagement of the last Spanish king from the House of Habsburg – an illiterate, mentally and physical deficient person – was the game of spillikins.

Only in the second part of the 20th century the reform of 1959 gave rise to the new economic prosperity: in 1963–1972 the rate of the Spanish gross domestic product was increasing in 11% annually. The Frankists had to reject the autarchy policy in economy, the nationalistic opposition of the country to the rest of the world and many others economical restrictions and ideological doctrines. The fathers of the "Spanish miracle" were the technocratic ministers of the Catholic organization "Opus Dei", who preached the modern transformation of Catholicism.

To comprehend the general logic, the rules of a nation's evolution, it is necessary to look outside its own history and to compare not the course of events of one nation in different times, but the historic patterns of behavior of different nations in the analogues conditions. As Chaadaev wrote, the whole Russian history is due those vast spaces left to Russians by the ancestors.

Russia inherited from the Muscovy all the historically formed elements of centralized bureaucratic–communal state. Up to the end of the 19th century 90% of peasants were the members of communes, which existed within the countryside. The mental attribute of a commune can much outlast the very commune which shaped it. It is no coincidence that it becomes apparent even in the modern Russia. Besides, there is one more fact which could not be denied: the Russian history never lacked the two other elements – the despotic authority and the officials.

In Asia the states were formed in the regions delimited with considerable distances, high mountains, deserts and prairies where dominated the warlike nomadic tribes. The cultural contrasts between the states and the nomadic tribes were so striking that their relations couldn't be the grounds for the synthesis of the new civilizations.

On the contrary, in the ancient Greece which comprehended and adopted the achievements of Egyptian and the other Mediterranean cultures the civilization concentrated on the small plots of land demanding the initiative and innovations from a farmer, it was necessary to make the independent decisions meanwhile excluding the possibility of large collectives' activities which are based on the same routine operations as it was common for the most regions of Asia. Therefore, the life of the community here was initially different: it enabled the individual to be freer, inciting him to comprehend, adopt and to apply creativity.

It is no coincidence that the first states on the ancient Greece territories deferred much from the Eastern despotic states. After a while "the Greek wonder" arose – the golden age of philosophy, science, art and literature which founded the cultural bases of European civilization. In 500 BC there was eventually formed the democratic city–state in Athens which positively and radically opposed to the Eastern despotic states. Thus, the Western part of mankind finally distinguish itself from the Eastern one. The consequences of that distinction influenced on the every sphere of social life. They were quite objective and natural, reflecting the historically cultivated peculiarities.

The term "civilization" is used by the social scientists in the broad range of meanings. The most frequently they mean under that term the historical stage of the mankind evolution following the barbarism, which is characterized by the forming of social classes, of the state, by urbanization and by the arising of written language. Being interpreted that way the term "civilization" serve to oppose the social life organization to the family one. Virtually, the antithesis to barbarism is meant.

The civilization is also interpreted as an essential feature, a description of transcultural integrity of mankind, the common mankind unity. The man point in that sense is "the people civilization", "the general civilizational lifestyle" etc.

Frequently civilization is referred as a synonym for the material culture. In the other terms that is what makes our existence cosy, comfortable and convenient. Due to such point of view the attributes of civilization are accommodation, service, transport and conjunction, household equipment etc.

Sometimes civilization is referred as a characteristic of the historical process. This notion serves as a criterion of comparative evaluation of the different historical stages in relation with the growth of social wealth. In that case *social development* is characterized by *the level of its civilization*.

I.Kant initiated the principal distinction between civilization and culture and O.Spengler absolutized such a distinction defining civilization as a stage of cultural development. On the basis of analysis of the considerable factual materials he concluded that there were a great number of the original and equivalent as for the significance cultures in the mankind history, each of them completes the undergone life cycle with such civilizational stage as the ageing, decline, exhaustion of life resources, loss of motivation and intention of further development.

Although there are a great number of different the opinions, some invariable common points still may be observed. That is the recognition of the civilization as a form which originates the whole diversity of social relations and institutions within a certain formation based on some quality. If we recognize civilization as a result of social classes and state arising, then it is objectively connected with the state and the religious institutions influence on social life as a whole and on the culture in particular.

References

1. Karsavin L.P. Historical Philosophy. – SPb.: AO Complect, 1993. – 350 p.

2. Rakitov A.I. Historical Comprehension and Historical Apprehension // Rakitov A.I. Historical Apprehension: Systematic Gnoseological Approach. – M. : Politizdat. – 1982. – P. 27–64.

3. Frantsyzova N.P. History and Historical Comprehension in the Karl Jaspers' Existentialism // Social Theories and the Present Time. – 1993. – N.9. – P. 50–64.

Грица Ю. Ю., *Інститут вищої освіти НАПН України (Україна, Київ), lepan@ukr.net*

Фактори розгортання еволюційного процесу

Історичне еволюціонування країн і народів – складний і поліаспектний процес. Деякі фактори мають трансісторичне значення, а інші справляють істотний вплив лише в конкретно–історичних межах. Ієрархізація істотності цих чинників постає важливим дослідницьким завданням сучасної філософії історії.

Ключові слова: *історичне еволюціонування, трансісторичне значення, філософія історії, ієрархізація значущості, алгоритм розвитку.*

Грица Ю. Ю., *Институт высшего образования НАПН Украины (Украина, Киев), lepan@ukr.net*

Факторы становления эволюционного процесса

Историческое эволюционирование стран и народов – сложный и полиаспектный процесс. Некоторые факторы имеют трансисторическое значение, другие осуществляют существенное влияние лишь в конкретно–исторических пределах. Иерархизация существенности этих детерминант становится важным исследовательским заданием современной философии истории.

Ключевые слова: *историческое эволюционирование, трансисторическое значение, философия истории, иерархизация значимости, алгоритм развития.*

* * *

УДК 930.1

Масаев М. В.
доктор философских наук, профессор кафедры философии и социальных наук, РВУЗ "Крымский гуманитарный университет"
(Украина, Ялта), mikhail–masaev@yandex.ru

О НЕКОТОРЫХ ИНТЕНЦИЯХ ХОЛИСТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ НАУКИ

Ставится вопрос постижения феномена холистической философии науки в ракурсе "вечных" проблем философской гносеологии. Актуальность поставленной проблемы не вызывает сомнения, а новизна её раскрытия с привлечением злободневных вопросов метаантропологии делает её открытой для дальнейшего совершенствования. Таким образом, поставленная проблема постижения феномена холистической философии науки в ракурсе проблем метаантропологии способна открыть не только новые горизонты дальнейших плодотворных научных поисков в данных направлениях, но и утвердить новые критерии в системе понятийно–категориального аппарата философской науки на современном этапе.

Ключевые слова: *холистический, философия науки, метаантропология.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Вопрос постижения феномена холистической философии науки можно рассматривать в ракурсе "вечных" проблем философской гносеологии. Данная проблема (пусть и не в прямой постановке) решалась исследователями с незапамятных времён. Однако зачастую интересы отдельного человека (да и всего человечества) оказывались, по большому счёту, принесенными в жертву Молоху пресловутого научного прогресса. За мишурой безудержного роста промышленности забывают об экологических пределах выживания планеты; за сумасшедшим темпом и ритмом повседневной жизни человека забывают о том, что человек как существо конечное приходит в этот мир не просто как "винтик" государственной и общественной машины, но как Личность – личность, стремящаяся к определённой доле свободы и самосовершенствования, познания себя и окружающего мира не только с высоты практического потребителя исключительно материальных благ. Вот почему актуальность поставленной проблемы не вызывает сомнения, а новизна её раскрытия с привлечением злободневных вопросов метаантропологии делает её открытой для дальнейшего совершенствования.

Как подчёркивает известный отечественный философ И.З. Цехмистро, говоря о реализации задачи философского анализа состояния науки, "счастливым обстоятельством является то, что, если говорить о философии науки, такую концептуальную основу искать не приходится. Она естественным образом вытекает из наиболее глубоких философских проблем в основаниях математики и физики. Это – холистическая концепция, базирующаяся на совершенно новой для европейского традиционно аналитического мышления идее неуниверсальности предельно широкого понятия множества (курсив автора цитаты – М. М.) в описании природы, что вынуждает нас обратиться к прямо противоположному по своему содержанию понятию целостности как выражению свойства конечной неразложимости состояний природы на какие–либо множества. Это означает, что в конечном счёте мир существует не как множество, а как неделимая и неразложимая на множества целостность..." [1, с. 4].

В работе "Метаантропология как философия запредельного бытия" доцент В.А. Худоерко, рассуждая о феномене превращения философского текста в художественное целое (выделено нами – М. М.) говорит о том, что в той мере, в которой философия уходит от сугубо дискурсивно–понятийного бытия, выдвигающего положения и их доказательства, она всё больше переходит к свободному саморазвёртыванию своего содержания как разрешению познания и бытия. Она во всё большей мере становится не доказательством, а выведением положения [2, с. 5].

Это действительно прекрасно выразил великий Г.В.Ф. Гегель в "Феноменологии духа" [4, с. 36], критикуя доказательность как метод математики: "Не трудно усмотреть, что манера выставить положение, привести в его защиту доводы и точно так же доводами опровергнуть противоположное ему положение, не есть та форма, в которой может выступать истина. Истина есть движение истины в самой себе, а указанный метод есть познавание, внешнее по отношению к материалу" [4, с. 36]. Действительно, такой метод выступает тем, что исторически было названо диалектическим методом. Но метод философии человека есть и персоналистический метод. Это означает, что её содержание выступает результатом жизни и переживания философа, а потому требует сопереживания и жизненного, личностного совета читателя его текстов. Персоналистический и экзистенциальный характер философии человека усиливается при движении от теоретической формы её проявления к афористической и художественной. Здесь весьма показательны слова Фридриха Ницше: "Кто пишет кровью и притчами, тот хочет, чтобы его не читали, а заучивали наизусть" [5, с. 36; 2, с. 5].

В этом контексте как никогда актуален великий Фрэнсис Бэкон: "Существуют, наконец, идолы, которые вселились в души людей из разных догматов философии, а также из превратных законов доказательств. Их мы называем идолами театра, ибо считаем, что, сколько есть принятых или изобретенных философских систем, столько поставлено и сыграно комедий, представляющих вымышленные и искусственные миры" [3, с. 151].

Таким образом, выведение неправильного положения, объясняемое с точки зрения препятствия на этом пути идолов театра, в контексте холистической философии науки под углом зрения проблем метаантропологии, предстаёт перед нами в подобном качестве настолько ясно, что не реагировать на это явление становится уже невозможно.

В данном случае метафора "метафизического постороннего", выражаясь терминологией Альбера Камю, ставит действительно "интимный вопрос" [1, с. 21] о том, "откуда мы есть в этом мире и что есть мы" [1, с. 21]. Данный вопрос, "адресованный самой действительности своего существования, человек не всегда решается высказать вслух, но живёт он в нём вечно..." [1, с. 21].

Как следствие, актуален тогда и следующий вопрос о том, с чем связан очевидный дефицит гуманности современной культуры, явный недостаток внимания именно к человеку как таковому [1, с. 28], а также с чем связано это явное незнание и непонимание природы человека, очевидно постороннего в бытии в

метафизическом и культурологическом смысле [1, с. 28].

И.З. Цехмистро отвечает на эти два вопроса следующее: "С рационализмом, лежащим в основе современной культуры, вернее, с определённым типом рационализма: одномерным, однолинейным, детерминистическим рационализмом. Идеалом этого рационализма и явилась марксистская "естественно–историческая закономерность", превращающая человека в незначительный и в сущности случайный – *посторонний* эпифеномен слепых и бездуховных сил природы и социума. Не удивительно, что так осознающий себя человек и ведёт себя соответствующим образом. И ныне поведение человека и соответствующий способ жизнедеятельности его в глобальных масштабах составляет угрозу самому существованию его" [1, с. 28].

Оперируя понятиями философии науки и метаантропологии, следует отметить, что синтез двух отраслей человеческой деятельности – науки и образования имеет не только общечеловеческие, но и давние отечественные традиции, которые развивались, обогащались всеми образовательными организациями, включая народную школу. Следует упомянуть также об органической взаимосвязи в этих организациях двух главных функций – обучения и воспитания, а теоретической основой последнего является педагогика и психология как особые направления научного познания мира [6, с. 15].

Тем более, что "протягом тисячоліть історії людства виразно проявилася тенденція посилення залежності продуктивних сил суспільства від розвитку наукового пізнання світу. Проте до цього соціальна роль науки аж ніяк не зводиться. Не менш важливе її значення у *розгалуженій системі духовної культури*. Зазначимо, що це поняття дуже широке і багатоаспектне, оскільки охоплює такі різноманітні явища, як багатство внутрішнього світу людей, пошук абсолютів та ідеалів, релігійні вірування, мораль, мистецтво, світоглядні переконання, рівень мислення і глибина почуттів, пошуки істини, справедливості, добра, краси і гармонії. І зрозуміло, що всі ці напрями духовної культури не можуть розвиватися успішно без урахування досягнень гуманітарних галузей знання – наук про людину. Водночас гуманітарні галузі різнобічно пов'язані з природознавством, соціологією і навіть такими, здавалось би, абсолютно далекими регіонами знання, як математика чи технікознавство: адже наука дедалі більше усвідомлюється як єдиний організм, глибоко системний утвір. Отож, немає таких відгалужень наукової думки, які так чи інакше не мали б виходу на сферу духовної культури" [6, с. 13].

Вот почему И.З. Цехмистро, рассуждая о вопросе нахождения "на пороге новой духовности" [1, с. 33], говорит о возможности возникновения вопроса о том, насколько вообще является необходимым в структуре духовности наличие двух её составляющих: "Уж коль скоро для большинства из нас бога нет, то, может быть, естественный процесс эволюции духовности общества состоит в развёртывании горизонтальной составляющей, в развитии духовности по линии совершенствования и обогащения отношений человека к человеку, в совершенствовании социальных структур духовности, стимулируемом развитием самого общества" [1, с. 33].

И здесь мы неизбежно должны принимать во внимание концепт метаантропологии как философии морального воспитания в условиях мультикультурного мира [7]. Моральное воспитание нацелено на формирование моральной личности, личности, способной гуманно и толерантно относиться к людям с определённой оговоркой: это отношение не должно порождаться страхом, а происходить вследствие любви и открытости. Вот почему, чтобы понять, как воспитать такую моральную личность, необходимо устремить свой более пристальный взор к методологическим возможностям метаантропологии.

Бросая ретроспективный взгляд, авторы статьи "Метаантропология как философия морального воспитания в условиях мультикультурного мира" подчёркивают, что "метаантропология... – это учение о пределах бытия человека, его экзистенциальных измерениях, условиях коммуникации в этих измерениях и архетипических основах культуры. Метаантропология как учение появляется уже у позднего М.Шелера в контексте осознания возможностей трансцендирования человека за "пределы жизни" – в духовное пространство, в котором человеческое соединяется с божественным, трансцендентным. Независимо от М.Шелера понятие "метаантропология" было предложено американским философом и культурологом Д.Бидни (Bidney), который трактует метаантропологию как теорию, которая изучает природу человека. В современной философии метаантропология разрабатывается как теория обыденного, предельного и запредельного бытия человека и человечества... С точки зрения метаантропологии, моральной личностью может быть только человек запредельного бытия, у которого нравственные качества являются внутренними и осознанными. По–настоящему моральная личность обретает философское мировоззрение – целостное и системное, которое отражает запредельное бытие человека и, одновременно, определяет его. Это обусловливает и логику морального воспитания: от обыденного через предельное к запредельному – к свободно мыслящей личности с философским мировоззрением. Такая личность способна ответить на вызовы мультикультурного мира, быть толерантной и открытой, не утрачивая своей идентичности.

Поэтому отнюдь не случайно в среде научного сообщества организуются и проводятся конференции в рамках проблем типологически сходного характера, в частности корреляции вопросов метаантропологии и системных трансформаций современного гуманитарного знания. Как подчёркивает Н. Костылева, в декабре 2013 года в ознаменование празднования 25–й годовщины Ассоциации философского искусства и 12–летия методологического семинара "Философия. Экзистенция. Коммуникация" в Киеве прошла международная научно–практическая конференция "Философская антропология, как метаантропология и системные трансформации современного гуманитарного знания" [8]. Н. Костылева делает акцент на том, что метаантропология – это теория обыденного, предельного и запредельного бытия человека. Мы имеем как бы три "этажа" человеческой жизни. На этих

"этажах" у людей совершенно разные стремления и волевые импульсы. В обыденном бытии человек живёт волей к самосохранению и продлению рода, в предельном бытии – волей к власти и волей к познанию и творчеству, а в запредельном – волей к любви, свободе, принятию, терпимости. Тема, действительно, довольно актуальная, особенно если принять во внимание всё более и более уходящий от духовных и культурных ценностей так называемый цивилизованный мир [8].

Вот почему современные исследователи говорят о перспективах статуса человечества на пороге "новой духовности" [1, с. 33–40]: "нравственный опыт большевизма со всей очевидностью показывает, что можно решительно порвать с религиозной духовностью и другими традиционными системами духовности, но нельзя уйти от наличия в том или ином виде вертикальной составляющей в структуре духовности. Она обязательно появляется, в том числе и в таких уродливых формах, как культ вождей, абсолютизация и фетишизация исторической необходимости (на самом деле всего лишь мнимой), раздувание в культ определённой и исторически обусловленной социальной идеи и т.д. В этом смысле вертикальная составляющая в структуре духовности общества и человека неустранима. Но коль скоро это так, то может быть, есть возможность подойти к её исследованию с взвешенных позиций философии, науки и культурологии?

Наука не только неотъемлемая часть культуры, но и наиболее революционный и подвижный элемент её, именно наука похоронила великую … религиозную систему духовности человека. Но сегодня собственное развитие науки оплодотворяет культуру новой духовностью, причём в терминах и представлениях, которым могли бы позавидовать отцы церкви. Можно понять духовный голод бывшего советского человека, вырвавшегося из тисков тоталитаризма и открывшего для себя широкую панораму развития современной философии. Отсюда, в частности, и интерес к русской религиозной философии, нынешняя популярность Вл. Соловьёва, Н.А. Флоренского, Н. Бердяева, Л. Шестова и др. … нужно идти вперёд, к *новой духовности* культуры, путь к которой открывает современная наука" [1].

Подводя итог сказанному, можно согласиться с мнением о том, что в самой основе мира в силу его конечной неразложимости на множества элементов мы обнаруживаем существование *логической* связи и взаимозависимости в наборах вероятностей событий, наглядно проявляющейся в процессах рождения квантовых систем из единого состояния (или выходящих из квантового взаимодействия, связавшего их в единое исходное состояние). И только потом, на следующем этапе, по мере перехода квантовых систем из потенциально возможного в физически актуализировавшееся состояние, в игру вступают обычные физически–причинные связи и зависимости, связанные с передачей энергии импульса от одной системы к другой.

Действительно, нынешняя философская концепция материи не в состоянии ассимилировать эти фундаментальные научные факты без коренного преобразования её по существу. Но и отцы церкви, доведись им узнать об этом, должны были бы подняться из своих могил.

Трудно предвидеть все последствия для человеческой культуры полного осознания указанных фактов. Одно, несомненно: изучение их уже сегодня позволит выработать более толерантную, терпимую к концепциям идеализма и духовности систему представлений и ценностей и одновременно избавиться от явно устаревших идеологизированных оков, проистекающих из раскола философии, науки и культуры "на борьбу партий" материализма и идеализма [1, с. 39–40].

Отнюдь не случайно поэтому выдающийся отечественный философ А.Г. Спиркин подчёркивал, что "в экзистенциализме для человеческого бытия духовное и материальное слиты в единое целое: это одухотворенное бытие. Главное в этом бытии – сознание временности (экзистенция есть "бытие в смерти"), постоянный страх перед последней возможностью – возможностью не быть, а значит, сознание бесценности своей личности" [9, с. 16].

Таким образом, поставленная проблема постижения феномена холистической философии науки в ракурсе проблем метаантропологии способна открыть не только новые горизонты дальнейших плодотворных научных поисков в данных направлениях, но и утвердить новые критерии в системе понятийно–категориального аппарата философской науки на современном этапе.

Список использованных источников

1. Цехмистро И.З. Холистическая философия науки / И.З. Цехмистро. – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2002. – 364 с.

2. Худоерко В.А. Метаантропология как философия запредельного бытия [Электронный ресурс] / В.А. Худоерко. – Режим доступа: fsn.fhum.info/pdf/56/filosof.56.2004.96–102pdf

3. Бэкон Ф. Новый Органон: Афоризмы об истолковании природы и царства человека (1620) / Фрэнсис Бэкон // Ратніков В.С., Макаров З.Ю. Історія та філософія науки. Хрестоматія. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2009. – 416 с.

4. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М. : Наука, 1959. – 138 с.

5. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Фридрих Ницше. – М. : Мысль, 1990. – 59 с.

6. Семенюк Е.П., Мельник В.П. Філософія сучасної науки і техніки / Е.П. Семенюк, В.П. Мельник. – Львів: Світ, 2006. – 152 с.

7. Хамитов Назир, Крылова Светлана. Метаантропология как философия морального воспитания в условиях мультикультурного мира [Электронный ресурс] / Назир Хамитов, Светлана Крылова. – Режим доступа: aphy.net/texts/578–International–cooperation

8. Костылева Наталья. Метаантропология и системные трансформации современного гуманитарного знания [Электронный ресурс] / Наталья Костылева. – Режим доступа: suchasnaosvita.blox.ua/2014/02/Metaantropologiya–i–sistemnye–transformatsii.html

9. Спиркин А.Г. Философия: Учебник для технических вузов / А.Г. Спиркин. – М. : Гардарики, 2003. – 368 с.

References

1. Tsekhmistro I.Z. Holisticheskaya filosofiya nauki / I.Z. Tsekhmistro. – Sumy: ITD "Universitetskaya kniga", 2002. – 364 s.

2. Khudoerko V.A. Metaantropologiya kak filosofiya zapredel'nogo bytiya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupa: fsn.fhum.info/pdf/56/filosof.56.2004.96–102pdf

3. Bekon F. Noviy Organon: Aforizmy ob istolkovaniyi prirody i tsarstva chelovyeka (1620) / Frensis Bekon // Ratnikov V.S., Makarov Z.U. Istoriya ta filosofiya nauky. Khrestomatiya. Navchalniy posibnyk

dlya studentov vysshikh navchalnykh zakladiv III – IV rivniv akreditatsiyi. – Vinnitsa: NOVA KNIGA, 2009. – 416 s.

4. Gegel G.V.F. Fenomenologiya dukha / Georg Vilgelm Fridrikh Gegel. – M. : Nauka, 1959. – 138 s.

5. Nitsshe F. Tak govoril Zaratustra / Fridrikh Nitsshe. – M. : Mysl', 1990. – 59 s.

6. Semenyuk E.P., Melnik V.P. Filosofiya suchasnoy nauki i tekhniki / Semenyuk E.P., Melnik V.P. – L'viv: Svit, 2006. – 152 s.

7. Khamitov Nazir, Krylova Svetlana. Metaantropologiya kak filosofiya moralnogo vospitaniya v usloviyakh multikulturnogo mira [Elektronniy resurs] / Nazir Khamitov, Svetlana Krylova. – Rezhim dostupa: aphy.net/texts/578–International–cooperation

8. Kostyleva Natal'ya. Metaantropologiya i systemnye transformatsiyi sovremennogo gumanitarnogo znaniya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupa: suchasnaosvita.blox.ua/2014/02 /Metaantropologiya–i–sistemnye–transformatsii.html

9. Spirkin A.G. Filosofiya: Uchebnik dlya tekhnicheskih vuzov. – M. : Gardariki, 2003. – 368 s.

Масаєв М. В., *доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціальних наук, РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (Україна, Ялта), mikhail–masaev@yandex.ru*

Про деякі інтенції холістичної філософії науки

Ставиться питання осягнення феномену холістичної філософії науки в ракурсі "вічних" проблем філософської гносеології. Актуальність проблеми, котра поставлена, не викликає сумніву, а новизна її розкриття з залученням цікавих питань метаантропології робить її відкритої для подальшого вдосконалення. Таким чином, поставлена проблема осягнення феномену холістичної філософії науки в ракурсі проблем метаантропології може відкрити не тільки нові горизонти подальших плідних наукових пошуків у даних напрямках, але й затвердити нові критерії у системі понятійно–категоріального апарату філософської науки на сучасному етапі.

Ключові слова: *холістичний, філософія науки, метаантропологія.*

Masayev M. V., *Doctor of Philosophical Sciences, Professor of Philosophy and Social Sciences Department of RHEI "Crimean Humanitarian University" (Ukraine, Yalta), mikhail–masaev@yandex.ru*

About some intentions of holistic philosophy of science

In the work the question is risen of the study the phenomenon of the holistic philosophy of science in the context of the "eternal" problems of philosophical gnoseology. The topicality of this problem undoubted and newness of its investigation with actual questions of meta–anthropology makes it open for future works. Thus, the problem of the phenomenon of the holistic philosophy of science studying in the context of meta–anthropology problems is able to open not only new horizons of future scientific researches in given directions, but also affirm the new criterions in the system of notion and category apparatus of the contemporary philosophical science.

Keywords: *holistic, philosophy of science, metaanthropology.*

* * *

УДК 17.023.36

Додонова В. І.
доктор філософських наук,
професор кафедри філософії,
Донецький національний університет МОН України
(Україна, Донецьк), dodonovr@mail.ru

КОГНІТИВНІ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ОБРІЇ НАУКИ

Досліджується динаміка становлення науки, її сутність, сучасні тенденції розвитку. Надається аналіз понять раціональність, наукова раціональність, описується дискурс з становлення концепта раціональності. Деталізуються характеристики науки як соціального інституту, виокремлюються види науки як соціального інституту, аналізуються закономірності еволюції науки, зокрема класичний, некласичний, постнекласичний етапи.

Ключові слова: *наука, раціональність, когнітивний вимір науки, інституціалізація науки, типи наукової раціональності, класика, некласика, постнекласика.*

В сучасному філософському дискурсі виокремлюється два можливих способи осмислення науки як когнітивного (від лат. "cognitive" – знання) конструкта. Перший – трансцедентально–аналітичний, який зосереджує свою увагу на специфіці науки як структури свідомості в її пізнавально–процесуальній визначеності. Це суто філософський підхід, який спирається на категоріальні ресурси самої філософії більше, ніж на дослідження емпіричного буття науки. Традиція такого розгляду науки сягає своїм корінням часів античності в особах Парменіда, Платона, Арістотеля та Нового часу в особах Декарта, Спінози, Лейбніца. Але найбільш чітке формулювання він отримав в кантівській філософії у вигляді поставлених ним питань: як можлива чиста математика? як можливе чисте природознавство? як можлива метафізика як наука? Цей спосіб ще називають "кантівською" парадигмою філософії науки.

Інший спосіб філософського осмислення науки – синтетично–узагальнюючий, який спирається на емпіричне дослідження науки як особливої соціокультурної реальності, що має специфічні когнітивні, комунікаційні і практичні механізми функціонування і відтворення. Філософія науки в такому розумінні спирається на розробки історії науки, соціології науки, методології науки. Цей тип "філософії науки" був запропонований Огюстом Контом і має назву контівський. Таким чином, маємо дві стратегії осмислення науки: кантівська – з її вектором запитання – як можлива наука і як вона реально існує, і контівська: як реально існує наука і як вона можлива. В першому випадку маємо справу з філософією науки як елементом філософської теорії, у другому – як з генералізуючою наукознавчою дисципліною. Іншими словами, проблема постає наступним чином: які характеристики науки – когнітивні чи інституціональні є більш вагомими при дослідженні функціонування науки як феномену. Чи ці названі характеристики є однопорядковими за значенням? Вивчення кореляції двох окреслених парадигм є нагальною проблемою сучасної філософії.

Метою цієї статті є аналіз сутності науки в її когнітивних та інституціональних характеристиках, дослідження динаміки розвитку науки. При висвітленні когнітивного виміру науки мова повинна йти про специфіку наукового знання та відповідний йому тип раціональності; при висвітленні інституціонального виміру – про еволюцію соціального інституту науки.

Пошуком критеріїв раціональності й раціональних засад науки займалися І. Акчурін, У. Бартлі, О. Богомолов, Г. Жданов, Т. Кун, І. Лакатос, В. Ньютон–Сміт, Х. Патнем, Б. Пружинін, Р. Рорті, С. Тулмін, П. Фейерабенд. Проблеми наукової раціональності була висвітлена в роботах Н. Автономової, К.Делокарова, П. Гайденко, В. Стьопіна, В. Швирьова. Наука як соціальний інститут досліджується в теоретичних доробках М. Малкея, М. Полани, К. Поппера. Вивчення постнекласичного етапу еволюції науки було у фокусі розгляду наступних науковців І. Добронравової, В. Воронкової, Л. Горбунової, В. Лутая, О. Музики, М. Ожевана, І. Предборської тощо.

Звернення до наукової раціональності в якості зразка та найвищого ступеня розвитку раціональності взагалі є виправданим, оскільки наука – це максимально раціоналізована форма духовної діяльності людей, що спрямована на виробництво знань про природу, суспільство і саме пізнання, яка має на меті осягнення істини і відкриття об'єктивних законів на підставі узагальнення реальних фактів і їх взаємозв'язку. Ядром

концепції раціональності є саме наукова раціональність, як логічно обґрунтована форма конституювання ідеї всезагальності мірок розуму, ідеї, яка доведена в сфері науки до логіко–методологічної досконалості. Не випадково в класичному природознавстві поняття раціональності збігалося з поняттям науковості.

Слово раціональність походить від латинського "ratio" – розум. У Стародавньому Римі раціональністю вважалося вміння обчислювати, розмірковувати, вимірювати, тобто оперувати з цифрами [1]. Але до римлян термін надійшов від греків, у мови яких існував корінь ρητοί. О.Ю. Леонтьєва, зокрема, виявила вживання слова "раціональний" у діалозі Платона "Таетет", в якому філософ розмірковує про співмірність діагоналі квадрату та його сторони [2]. У еллінів поняття мало множину смислів: це – і розум, і доцільність, і вирішення завдання чи проблеми, і конструктивність отриманого або прийнятого рішення, і оцінка ефективності тієї чи іншої роботи, міра її майстерності, і благо [3, с. 8]. Якщо початкові форми раціонального мислення корінились у міфах – як прагнення пояснити природні процеси через свідомі бажання надприродних сил, то з часом раціональні форми пізнання розвинулися у натурфілософії мілетської школи, числовій філософії піфагорійців, у творчості Сократа, Платона, Аристотеля тощо. Сьогодні слово "раціональність" вживається як синонім слова "науковість". Але за своїм обсягом і змістом поняття "раціональне" ширше, ніж "наукове". Вочевидь, науку можна визначити як різновид раціонального пізнання, враховуючи, що певна раціональність притаманна і позанауковим формам ставлення людини до світу – міфологічній, релігійній, філософській. Проте для цього, в свою чергу, слід визначити *критерії раціональності*. Які ж саме риси належать до їх числа?

У найбільш загальному вигляді раціональність може розглядатися, по–перше, як *адекватність*. Дійсно, раціональність передбачає певну співмірність, відповідність пізнавальних образів реальному стану справ. Навряд чи ми можемо назвати раціональними думки і дії людини, що цілком і повністю відірвані від реальності.

По–друге, зазначена адекватність може розглядатися як запорука того, що раціональні дії призведуть до позитивного результату, до успіху. Отже, раціональне ставлення до світу обов'язково передбачає націленість на *ефективність*, на успішність дій. Непродумані, нераціональні дії інколи також можуть привести до бажаного результату, але такий успіх буде, скоріше виключенням, випадком, навіть дивом. У науковому пізнанні ефективність проявляється, насамперед, як здатність до виправданого прогнозування, до передбачення майбутнього.

По–третє, до числа критеріїв раціональності слід віднести *логічність*. Міркування на підставі аргументованості і доведеності, шляхом побудови умовиводів за певними правилами є базовою настановою раціонального пізнання.

По–четверте, раціональність пов'язана з усвідомленням людиною мети власної діяльності і засобів її досягнення. Тому критерієм раціональності є *цілевідповідність*. Оскільки раціональність передбачає початкову націленість на результат, вона прагне до мінімізації сторонніх впливів, що можуть цьому завадити. На думку А.Л. Нікіфорова, раціональною є лише та діяльність, що призводить до досягнення цілі. Він пояснює, що раціональність виявляється двомісним предикатом, тобто раціональнісна оцінка завжди дається щодо деякої мети і в повному вигляді повинна виглядати так: "Діяльність Д раціональна по відношенню до цілі Ц". Поза межами названих координат усі розмови про раціональність /нераціональність будь–яких дій втрачають смисл. "Критерієм раціональності діяльності може бути тільки досягнення мети: якщо мета досягнута, дії і засоби були раціональні; якщо ж мета не досягнута, дії не були раціональні, хоча вони могли бути шляхетними, красивими і т.п." [4, с. 238].

По–п'яте, на роль критерію раціональності може претендувати *рефлексивність*, тобто здатність суб'єкта до усвідомлення сенсу власних думок і управління власною поведінкою. Психологи доводять, що людина мислить переважно автоматизмами, стереотипами, шаблонами, майже не витрачаючи зусиль для усвідомлення ситуації. Навпаки, раціональність передбачає наявність "мисленнєвого зусилля". Рефлексивність передбачає не лише цілевідповідність і адекватність, а й самоконтроль над протіканням процесу мислення і діяльності, над проходженням всіх його етапів – від постанови мети до оцінки ефективності. Раціональність передбачає альтернативність, можливість вільного вибору певного способу дії та критичне ставлення до наукових ідей і теорій. Власно кажучи, наукові системи–теорії, дослідницькі програми постійно перебувають в ситуаціях раціональної критики. Функціонування цих систем – безперервне подолання опору як з боку досліджуваних об'єктів, так і з боку конкуруючих систем. "Раціональний шовінізм" ("моя теорія краща від усіх") та "раціональний панкритицизм" ("моя теорія також піддається критиці як і всі інші") – ось ті позиції, в яких функціонує наукова раціональність" [5, с. 70].

Отже, критеріями раціональності можна вважати наступні характеристики: адекватність, ефективність, логічність, цілевідповідність, рефлексивність. "Мислення тоді виходить на свою найвищу, раціональну ступінь, – пише Н.С. Мудрагей, – коли його дії набувають характеру усвідомленості, систематичності, строгої впорядкованості і здійснюються в понятійній формі. До названих ознак раціонального слід додати такі, як загальнозначущість, об'єктивність, закономірність, обґрунтованість і доцільність" [6, с. 11–12]. Б.С. Кримський вважає, що раціональність може бути пояснена як орієнтація на мірки розуму, здатність до мотивованого вибору (рішень, можливостей, дій, альтернатив) відповідно до певних порогових (міровизначених) чи нормативних (якісних) обмежень, які можуть бути сформульовані у вигляді певної системи принципів [7, с. 157–165].

Проблема наукової раціональності була сформульована К.Поппером, який цей термін пов'язував з відокремленням наукового знання від позанаукових джерел, що можуть міститися в тому чи іншому дослідженні і взагалі від усієї сфери ненаукового. Раціональність в науці розглядається в плані технології реалізації окремих парадигм і

дослідницьких програм, як внутрішньопарадигмальна раціональність, норми і критерії якої діють тільки в рамках відповідної концептуальної системи. Фактично за науковою раціональністю був закріплений статус методу дослідження, який дозволяє говорити про певну оцінку тих чи інших наукових та ненаукових тверджень. Але якщо існує специфічна наукова раціональність, то повинна існувати і інша раціональність – ненаукова. І дійсно, сьогодні чимало пишуть про процес партикуляризації раціональності, її розпад на окремі складові. Йдеться про економічну, політичну, правову, етичну; античну, середньовічну, новоєвропейську, сучасну раціональність тощо. "Загострена увага істориків і філософів науки до наукових революцій, що змінюють самі критерії раціонального знання і в цьому сенсі нагадують, згідно з концепцією Т.Куна, щось на кшталт "переключення гештальту", призвело до встановлення плюралізму історично мінливих форм раціональностей. *Замість одного розуму виникло багато типів раціональностей"* [8, с. 8].

Релятивізація часткових раціональностей обертається абсурдом, коли будь–яке мислення, будь–яка поведінка, навіть алогічна, містична, інтуїтивна розглядаються як раціональні. Така релятивізація різко протистоїть розумінню раціональності як ґрунтовної цінності культури, що передбачає усвідомлений пошук універсальних глибинних основ адекватного вписування людини в оточуюче її середовище.

В сцієнтистських (позитивістських і постпозитивістських) доктринах під раціональністю розуміється внутрішньо–наукова логічність, тоді як соціальні уявлення про раціональність ігноруються. В антисцієнтистських концепціях заперечується раціональність науки, в тому числі претензії її логічного апарату на раціональність. Раціональність шукається поза наукою, але й тут заявлена вимога нових когнітивних критеріїв у раціональності, пов'язаних з розширенням пізнавальних засобів науки за рахунок образних інтуїтивних засобів. Між цими полюсами – визнання або когнітивних, або соціальних критеріїв раціональності – розташовані концепції, в яких означене розуміння їх єдності. Отже, суто когнітивні обрії науки повинні бути доповнені соціокультурними факторами. Сучасна наука своїми економічними, технологічними, інституційними зв'язками як ніколи жорстко вплетена в практичну діяльність, в систему "наука–техніка–технологія". Суспільство висуває вимоги до наукової діяльності, що полягають в наявності не просто когнітивних новацій, а максимально корисних інновацій, які можуть бути реалізовані завдяки певній системі організації і управління наукою як особливою соціальною структурою, особливим соціальним інститутом.

Інституціалізація є процесом визначення та закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, яка здатна діяти і напрямку задоволення деякої суспільної потреби. Так, передінституціональна фаза багата на випадковості, на ризиковані евристичні прориви, на експериментальну поведінку, що може не підтримуватися більшістю членів суспільства. Конкретно для науки передінституціональний розвиток був полем самореалізації пізнавальних потреб окремих індивідів, які були, скоріше, винятком з норм, ніж самими нормами. Він характеризувався нерозривною єдністю наукового і філософського пізнання. На думку окремих науковців, філософія початково містила в собі у нерозчленованому вигляді всю сукупність отриманих на той час знань про першопричини всього сущого та "загальні підстави", про окремі природні феномени, про життя людей та історію людства, про сам процес пізнання. Інакше кажучи, елементи, передумови, паростки майбутньої науки зароджувались в надрах іншої форми суспільної свідомості, вони ще не виокремились з неї як самостійне та самодостатнє ціле. Передінституціональним періодом розвитку науки слід вважати визрівання наукового знання в цивілізаціях Стародавнього Сходу, античності, Середньовіччя. "В античний і середньовічний періоди, – писав В.П. Кохановський, – існували лише елементи, передумови, "шматочки" науки, але не сама наука…, яка виникає лише у Новий час, в процесі відмежування науки від традиційної філософії". Причина такого становища, на його думку, полягає не в тому, що до Нового часу не було таких великих вчених як Коперник, Галілей, Кеплер, Ньютон та інш., але в тих реальних суспільно–історичних, соціокультурних факторах, які ще не створили об'єктивних умов для формування науки як особливої системи знання, своєрідного духовного феномена і соціального інституту – у цій "цілісній триєдності" [10, с. 8]. Наука плідно розвивається тільки на певному рівні соціально–економічного поступу суспільства, коли виникає потреба в наукових знаннях, і на певному рівні культурного прогресу, який формує сприятливу атмосферу для виникнення і розвитку знань. Хронологічно інституціалізація науки відбувається наприкінці XVI – на початку XVII століть, що було пов'язано із розвитком промисловості, становленням капіталістичних відносин, з першими буржуазними революціями (Нідерландською 1566–1609 та Англійською 1642–1649 років). Якщо у середньовіччі паростки наукового знання були розчинені у ефірі релігійного світогляду і вченим не було дозволено виходити за межі, встановлені церквою, то новонародженій буржуазії потрібна була повноцінна наука, тобто така система знань, яка б досліджувала реальні властивості фізичних тіл і прояви сил природи. Зрозуміло, що найбільш затребуваними були знання, що сприяли розвитку промисловості і будівництва, гірничої і військової справи, торгівлі і мореплавства. Астрономія, фізика, хімія набувають небувалого раніше розвитку. Яскравими постатями у науці XVI–XVII століть були Дж. Бруно, М. Коперник, Г. Галілей, І. Кеплер, І. Ньютон, Ф. Бекон, Р. Декарт, Дж. Локк, Г. Лейбніц. Основним завданням науки відтепер стає не "обплетення опонента аргументацією", як це було у схоластів, а вивчення – на підставі реальних фактів – самої природи, об'єктивної дійсності. Тому не дивно, що такі поняття як "наука" та "природознавство" у цей час фактично ототожнювались [10, с. 10]. Отже, інституціалізована наука є продуктом новоєвропейської культури. Процес інституціалізації науки у Новий час супроводжувався диференціацією наукового знання, яка відбувалась принаймні за трьома напрямками: по–

перше, в рамках філософії вичленовувались онтологія, гносеологія, натурфілософія, логіка, філософія історії тощо; по–друге, наука (=експериментально–математичне природознавство) відокремлювалась від філософії; по–третє, в межах самої науки формувались такі дисципліни як механіка, астрономія, фізика, хімія, біологія. Але й у наступні епохи не припинявся процес вдосконалення соціального інституту науки. Перехід від передінституціональної фази розвитку науки до інституціональної передбачає наявність розгалуженої системи, структура якої включає наступні складові: науковців, об'єднаних у відносно замкнену корпоративну групу; доволі стійкі і цільні інтереси; ресурсну базу, фінанси тощо; інструментарії досліджень; установи, які забезпечують підготовку науковців та підтримують їх кваліфікаційний рівень; засоби комунікації і спілкування як міждисциплінарного, так і внутрішньодисциплінарного рівнів (симпозіуми, конференції, читання); етос науки – професійні норми, кодифікатори і моральні регулятиви індивідуальної і корпоративної діяльності вчених. За підпорядкуванням наукових установ виокремлюють: академічну науку; відомчу науку; виробничу науку; університетську науку. У кожній з названих сфер функціонування соціального інституту науки має власну специфіку. Наприклад, *академічна система* – початково некомерційна, відкрита, спрямована на розвиток фундаментальної науки, розповсюдження та популяризацію наукових знань як таких. Слово "академія" (грец. 'Ακαδήμεια) походить від ім'я міфічного героя Академа, на честь якого був названий сад, де у IV ст. до н.е. читав лекції своїм учням Платон. Згодом цей навчальний заклад отримав назву Платонівської Академії, яка проіснувала до 529 р. н.е. Окрім неї у передінституціональний період розвитку науки можна згадати арістотелівський Лікей (Ліцей), Александрійській Мусейон, "Будинок мудрості" в Багдаді (IX ст.), Академію Мамуна в Хорезмі (XI ст.). В епоху Ренесансу Марсіліо Фічіно відродив Платонівську академію у Флоренції. Всі ці установи виконували подібні функції та мали переважно гуманітарну спрямованість. А з XVII століття в країнах Західної Європи за підтримки монархів починають виникати чисельні наукові товариства, головною метою яких є розвиток природознавства: Королівське товариство в Лондоні (1660), Академія наук в Парижі (1666), Прусська Академія наук в Берліні (1700). Фактично це були "клуби за інтересами", в яких науковці обговорювали власні доробки, публікували результати досліджень, присуджували звання академіків та призначали винагороди. В Росії Академія наук була започаткована Петром I у 1724 році, але вона була побудована на інших принципах. Тут академіка вважалися державними службовцями, отримували постійне жалування та повинні були вести постійну наукову роботу. Наука вважалася державною справою. Саме такий підхід запропонував В.І. Вернадський під час організації Української Академії наук у 1918 році [Див.: 11]. Сьогодні академії існують майже у всіх розвинутих країнах та тісно співпрацюють одна з одною.

Відомча наука підпорядковується окремим міністерствам (відомствам) і спрямована на розвиток прикладного знання. Власні науково–дослідні інституту (НДІ) установи мають, зокрема, міністерства ядерної енергії, хімічної промисловості, паливно–видобувної промисловості, транспорту, але чи не найбільше розповсюдження відомча наука набула у зв'язку з розвитком військово–промислового комплексу. Не є таємницею, що саме в межах відомчої науки реалізовувались такі масштабні проекти як створення атомної бомби та запуску космічних ракет. Тому принципи організації відомчої науки багато в чому є протилежними академічним принципам. Якщо в академічній науці знання створюється для того, щоб воно з максимальною швидкістю набуло розповсюдження серед найбільшої кількості людей, то відомча наука, навпаки, передбачає, що про висновки досліджень вкрай обмежена кількість осіб. Якщо у академічній науці панує дух конкуренції ідей і методів, то у відомчій науці рішення приймає конкретно визначена відповідальна особа. Якщо в академічній науці успіх науковця залежить від його власної ініціативи, рішучості і працездатності, то у відомчій науці на перше місце виходять комунікативні здібності, вміння працювати у колективі, терпимість тощо.

Виробнича наука ще більше, ніж відомча, сконцентрована на вирішенні прикладних, технологічних проблем. Інституціонально виробнича наука репрезентована різного роду лабораторіями на заводах. Виробнича наука повинна сприяти впровадженню інновацій, нових форм організації процесів, технологій, раціоналізаторських пропозицій на виробництві. На цьому рівні вчені дорівнюються промисловим виробникам, а сама наука перетворюється в цех, де розробляються та впроваджуються нові ідеї.

Нарешті, не слід забувати, що у розвитку науки традиційно важливу роль грає вища школа. У провідних західних країнах наука "твориться", насамперед, в університетах і приносить чималий прибуток. Університетська наука є потужним інноваційним ресурсом розвитку всієї системи освіти. За сучасних умов традиційної ролі вищих навчальних закладів – передачі суспільству знань у формі навчання та підготовки фахівців для задоволення суспільно значущих потреб – стає явно недостатньо. Сучасний університет може і повинен безпосередньо впливати на розвиток фундаментальних знань і практично націлених інновацій. Тому невід'ємною складовою реформування вищої школи має бути стимулювання науково–дослідної діяльності студентів. Інтеграція науки і освіти у живому навчальному процесі сприяє підвищенню якості підготовки кадрів, розвитку творчої ініціативи молоді, її активної участі у вирішенні питань, пов'язаних з винахідницької та раціоналізаторської діяльністю, пошуку ефективних, передових, нестандартних рішень наукових і технічних проблем. В епоху інноваційного розвитку суспільства на ринку інтелектуальної праці стають необхідними і затребуваними фахівці, які володіють не тільки високими професійними знаннями, а й навичками організаційної, виховної, управлінської роботи, мають власне науковий світогляд.

Водночас, існує стійка тенденція до зближення всіх інституціональних форм науки. Соціокультурні трансформації призвели до того, що ставлення до неї у

всесвітньому масштабі змінилося з захопленого на стримане. Наукове пізнання підпорядковується вимогам ефективності та негайного попиту на ринку. В результаті жага пізнання поступається духу підприємництва. Останньому також властиві творчі пориви. Але вони не тотожні науковій творчості, науці як безкомпромісному пошуку істини. Роберт Мертон вважав, що наука як соціальна структура спирається в своєму функціонуванні на чотири ціннісних імперативи, а саме: універсалізм, колективізм, безкорисливість та організований скептицизм. Пізніше цей перелік був доповнений ще двома характеристиками – раціоналізм та емоційна нейтральність.

Концентрація вчених та інтеграція наукової праці істотно прискорили циркуляцію ідей в науковому співтоваристві. Величезні людські ресурси, колосальні матеріальні витрати, різноманіття установ, що характеризують "велику науку", створюють враження, що виробництво наукових ідей поставлено "на потік", індустріалізовано, стало справою колективної творчості і з технологічної точки зору все більше наближається до виробництва речей. Однак, це обернулось парадоксом, про який Петро Капиця писав: "наука перетворилася на продуктивну силу, ставши більш багатою і водночас поневоленою". Багатство, здобуте прикладною наукою, стало платою за втрату академічної свободи і відхід від ідеалу безкорисного пошуку істини.

Загальна тенденція комерціалізації науки істотно видозмінює дослідницькі пріоритети. За деякими оцінками, до 40% вчених зайняті у вирішенні наукових проблем, пов'язаних з військово–промисловим комплексом. До того ж, зростає кількість наукових центрів, що належать транснаціональним корпораціям (ТНК). Науковці всього світу працюють над створенням розробок для IBM, Motorola, Siemens та інших гігантів. Пріоритети наукової діяльності даних структур відмінні від їх аналогів в університетах. Для більшості наукових центрів, залежних від ТНК, пріоритет конкурентоспроможності є провідним мотивом при виборі предмета досліджень. Так, дослідні центри фармацевтичних компаній швидше поглибляться у вивчення показань до застосування ліків, ніж зосередяться на дослідженні віддалених побічних дій новоствореного препарату.

Підсумовуючи матеріал, слід зазначити, що наука – це своєрідний соціальний символ, соціальна змінна, яка завжди має різний когнітивний і соціальний зміст залежно від соціокультурного контекста епохи. Наука як тип раціональності і соціальний інститут епохи Нового часу, безумовно, інша, ніж сучасна постнекласична наука з її орієнтацією на великі системи, що самоорганізуються та синергетикою як науковою парадигмою їх вивчення. Зміна наукових картин світу супроводжувалася докорінними трансформаціями нормативних структур досліджень, а також філософських підстав осмислення науки. Постнекласичній науці притаманні наступні ознаки: поступове стирання меж між науковим та позанауковими формами знання; домінація мовленнєвих проблем (дискурсивна практика та наративістика); відсутність єдиної істини; трансформація ідеалу ціннісно–нейтрального дослідження, що передбачає включення аксіологічних факторів до пізнавальних положень; ускладнення об'єкта наукового дослідження. До того ж, наука, як і інші форми духовно–практичного ставлення людини до світу, є не лише "чистим знанням", а й соціально–історичною діяльністю. Тому філософія як форма суспільної свідомості повинна зробити предметом свого аналізу розгляд науки як цілісної системи в її антропологічному вимірі, нести відповідальність за науку перед людством. Філософи науки впевнені, що докорінні зміни в науці завжди супроводжувалися більш інтенсивним поглибленням в її філософські підстави, і кожен, хто хоче домогтися розуміння сучасної науки, повинен глибоко зануритися і в філософську спадщину.

Список використаних джерел

1. Додонова В.І. Постнекласичний дискурс соціальної раціональності: [монографія] / В.І. Додонова. – Донецьк: Вид–во ДонНУ, 2011. – 345 с.

2. Леонтьева Е.Ю. Рациональность и ее типы: генезис и эволюция: учебное пособие / Е.Ю. Леонтьева. – М. : Изд–во Московского психолого–социального института, Воронеж: Изд–во НПО "МОДЭК", 2006. – 254 с.

3. Узбек К.М. Научное и философское наследие Эллады: [монография] / К.М. Узбек, Е.К. Щетинина. – Донецк: ДонНУЭТ, 2009.

4. Никифоров А.Л. Соотношение рациональности и свободы в человеческой деятельности / А.Л. Никифоров // Исторические типы рациональности [отв. ред. В.А. Лекторский]. – М. : Институт философии РАН, 1995. – Т.1. – С.282–298.

5. Порус В.Н. От анализа научной рациональности – к исходному пункту философии человека / В.Н. Порус // "Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия". Приветствия и пленарные доклады III Российского философского конгресса (16–20 сентября 2002 года, Ростов–н/Д). – М. : Московский философский фонд, 2003. – С.63–73.

6. Мудрагей Н. Рациональное и иррациональное. Историко–теоретический очерк / Н.Мудрагей. – М. : Наука, 1985.

7. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії / С.Б. Кримський. – К. : Вид. Дім Києво–Могилянська академія, 2008. – 367 с.

8. Рациональность на перепутье: в 2–х кн. / [отв. ред. П.П. Гайденко]. – М. : РОССПЭН, 1999. – Кн.2. – 1999. – 464 с.

9. Фролов С.С. Социология. Учебник. Для высших учебных заведений / С.С. Фролов. – М. : Наука, 1994. – 256 с.

10. Кохановский В.П. Философия науки. Учебное пособие / В.П. Кохановский, В.И. Пржиленский, Е.А. Сергодеева. – Изд–е 2–е. – М. : ИКЦ "МарТ", Ростов н/Д: Издательский центр "МарТ", 2006. – 496 с.

11. Додонов Р.А. У истоков Украинской Академии наук: В.И. Вернадский и М.С. Грушевский // Ноосфера і цивілізація. – Донецьк: ДонНТУ, 2009. – Вип.7 (10). – С.15–27.

12. Степин В.С. Теоретическое знание / В.С. Степин. – М. : Прогресс–Традиция, 2003. – 744 с.

References

1. Dodonova V.I. Postneklasychnyi diskurs sotsial'noi ratsional'nosti: Monografiya / V.I. Dodonova. – Donets'k: DonNU, 2011. – 345 s.

2. Leont'eva E.Y. Ratsyonal'nost' i ee tipy: henezys i evolyutsiya: uchebnoe posobie. – M. : Izd–vo Moskovskogo psykholoho–sotsyal'nogo instituta, Voronezh: Izd–vo NPO "MODJeK", 2006. – 254 s.

3. Uzbek K.M. Nauchnoe i filosofskoe nasledie Ellady: [monohrafiya] / K.M. Uzbek, E.K. Shchetinina. – Donetsk: DonNUJeT, 2009.

4. Nikiforov A.L. Sootnoshenye ratsyonal'nosty i svobody v chelovecheskoi deyatel'nosti / A.L. Nikiforov // Istoricheskie tipy ratsyonal'nosti [otv. red. V.A. Lektorskiy]. – M. : Institut filosofiy RAN, 1995. – T.1. – S.282–298.

5. Porus V.N. Ot analyza nauchnoi ratsyonal'nosti – k ishodnomu punktu filosofiy cheloveka / V.N. Porus // "Ratsyonalizm i kul'tura na porohe tret'ego tysyacheletiya". Pryvetstviya i plenarnie doklady III Rossiyskogo filosofskogo kongressa (16–20 sentyabrya 2002, Rostov–n/D). – M. : Moskovskiy filosofskiy fond, 2003. – S.63–73.

6. Mudragey N. Ratsyonal'noe i irratsyonal'noe. Istoriko–teoretycheskiy ocherk / N.Mudragey. – M. : Nauka, 1985.

7. Krymskiy S.B. Pid syhnaturoyu Sofii / S.B. Krymskiy. – K.: Vid. Dim Kievo–Mogilyans'ka akademiya, 2008. – 367 s.

8. Ratsyonal'nost' na pereput'e: v 2–kh kn. / [otv. red. P.P. Haydenko]. – M. : ROSSPEN, 1999. – Kn.2. – 1999. – 464 s.

9. Frolov S.S. Sotsyologiya. Uchebnik. Dlya visshykh uchebnykh zavedeniy / S.S. Frolov. – M. : Nauka, 1994. – 256 s.

10. Kokhanovskiy V.P. Filosofiya nauki. Uchebnoe posobye / V.P. Kokhanovskiy, V.Y. Przhylenskiy, E.A. Serhodeeva. – Izd–e 2–e. – M. : YKTs "MarT", Rostov n/D: Izdatel'skiy tsentr "MarT", 2006. – 496 s.

11. Dodonov R.A. U istokov Ukraynskoi Akademii nauk: V.I. Vernadskiy i M.S. Grushevskiy // Noosfera i civilizatsiya. – Donets'k: DonNTU, 2009. – Vyp.7 (10). – S.15–27.

12. Stepin V.S. Teoreticheskoe znanie / V.S. Stepin. – M. : Progress–Traditsiya, 2003. – 744 s.

Dodonova V. I., *Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Chair of Philosophy of Donetsk National University (Ukraine, Donetsk), dodonovr@mail.ru*

Cognitive and institutional perspectives of science

The article investigates the dynamics of development of science, its essence, modern trends. The analysis of the concept of rationality, scientific rationality, described the formation of discourse concept of rationality. Details the characteristics of science as a social institution, distinguished kinds of science, analyze patterns evolution of science: classical, nonclassical, postnonclassical stage.

Keywords: *science, rationality, cognitive dimension of science, the institutionalization of science, scientific rationality types, classic, neclassic, postnonclassic.*

Додонова В. И., *доктор философских наук, профессор кафедры философии, Донецкий национальный университет МОН Украины (Украина, Донецк), dodonovr@mail.ru*

Когнитивные и институциональные горизонты науки

Исследуется динамика развития науки, ее сущность, современные тенденции развития. Дается анализ понятия рациональность, научная рациональность, описывается дискурс становления концепта рациональности. Детализируются характеристики науки как социального института, выделяются виды науки, анализируются закономерности эволюции науки: классический, неклассический, постнеклассический этапы.

Ключевые слова: *наука, рациональность, когнитивное измерение науки, институциализация науки, типы научной рациональности, классика, неклассика, постнеклассика.*

* * *

УДК 321+101.8

Карпенко С. Р.
здобувач кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпропетровськ), sr.karpenko@meta.ua

ДИСКУРСИВНА ВЗАЄМОДІЯ ВЛАДИ І МАС: ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ І ЗНАЧЕННЯ У XXI СТОЛІТТІ

Вивчається дискурсивна взаємодія влади і мас як чинника відображення позицій представників елітарних і масових верств у сучасній соціальній онтології. Розглядається вплив інформатизації на філософське осмислення комунікації влади і маси, обґрунтовується, що дискурс влади і дискурс мас виступають автономними утвореннями, які перебувають в процесі пошуку взаємодій. Вивчається модальність тоталітарного дискурсу влади і мас. Метою статті є встановлення змісту філософського аспекту специфічних рис дискурсу як процесу висловлення позицій відносно влади і мас. Доводиться, що дискурсивна взаємодія виступає одним з ключових концептів для розкриття філософського змісту можливої мовленневої поведінки владних суб'єктів мовлення. Встановлено, що раціональний погляд на дискурсивні дії влади формує певну частину суспільства, яка опозиційно ставиться до її висловів. Стверджується, що нонконформізм у постмодерному суспільстві є засобом індивідуального протесту та породження нових філософських смислів у ставленні людини до влади і оточуючої дійсності, яку влада прагне закодувати. Розглянуто філософське значення посередницького дискурсу експертних спільнот у контексті розвитку дискурсивної взаємодії влади і маси.

Ключові слова: *дискурс влади, дискурс мас, атомізація особистості, постмодерна людина, масовий світогляд.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Перетворення в суспільстві XXI століття висувають на перший план взаємодії політичних еліт і мас в багатьох вимірах людської свідомості. Філософський аспект даної взаємодії актуалізується через потребу вирішення традиційних філософських питань буття людини та суспільства. В межах взаємодій влади і мас в інформаційному суспільстві стає наочним традиційним співвідношення одиниці людини, як одиниці суверенного суб'єкта мислення і людини множини, яка стандартизується в умовах мережних структур та реакцій на зрежесовані недійними структурами подій і реакцій на них. Дискурсивна взаємодія влади і масового суспільства у минулому відображалася на основі філософських та філософсько–психологічних аспектів функціонування натовпу як особливої реальності. Наприкінці XX – початку XXI століття виникає нова соціально–філософська ситуація, коли натовп набуває кібернетичної природи і кіберспільнота через дискурсивні засоби, інтерактивність та маніпуляцію впливає на індивідуальну позицію кожної людини. Стандартним відгуком людини інформаційної доби на оточуючі події у суспільстві на глобальному та локальному рівнях стають усереднені реакції, які проявляються у висловлюваннях, що у сукупності становлять дискурс мас стосовно влади та її функціонування, а також дискурс владних речників стосовно населення та природи сучасного масового суспільства. Проблемою статті виступають особливості філософської інтерпретації дискурсивної взаємодії влади і мас у сучасному (постсучасному) суспільстві.

Серед останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми, чільне місце посідають розробки вітчизняних вчених, у яких реалізовані дисциплінарні (галузеві) підходи до специфіки дискурсу влади. Такими роботами є стаття О.В. Бакун [2], у якій розкрито вплив дуалістичних світоглядів на дискурс української преси, О.М. Кочубейник [7] вивчає автентичність особистості та трансформація дискурсу соціальності у контексті постмодерну, А.А. Таран [9] досліджує суспільно–політичний дискурс на основі термінологізація лексики. Водночас формування цілісного уявлення про філософське значення дискурсів влади і мас потребує подальших зусиль.

Метою статті є встановлення філософського змісту та значення специфічних рис дискурсу як процесу взаємного висловлення позицій влади і мас.

Виклад основного змісту статті. Дискурсивна взаємодія влади і мас у XX столітті набула сталих форм, її філософський зміст полягає у підпорядкуванні суб'єкту мовлення не лише через риторичні засади тексту і всієї сукупності висловлювань, але і через значення і ситуацію промов. Істинність тверджень з боку влади у тоталітарному суспільстві визначалася як непорушна й одноманітна. В межах тоталітарного суспільства дискурс мас і влади становив інтегральну єдність, в якій позиції слухачів "збігалися" з пропозиційними інтенціями автора. В умовах XXI століття тоталітарний дискурс стає зразком односпрямованої і керованої з боку дискурсивної взаємодії влади і мас. Н.Гронська, В.Зусман та Т.Батіщєва вказують, що "одночасна поява літературних свідчень тоталітаризму – момент цілком невипадковий. Т.Манн і М.Булгаков фіксують

зародження тоталітарного дискурсу, що складається з дослідів над людьми, втрати глядачами свободи волі, котрі підпорядковуються магії вождя і здатними часом раптово виходити з–під гіпнозу" [5, с. 57]. Модальність тоталітарного дискурсу влади і мас виступає одним з ключових концептів для розуміння можливої мовленневої поведінки владних суб'єктів мовлення.

Опанування філософськими смислами в межах опису картини світу у XX столітті формувало цілісну свідомість мас. У зв'язку з цим дискурс мас ставав певним відображенням, спрощеною реплікою дискурсу влади. В сучасних умовах філософське значення відображення можна знайти у діяльності засобів масової інформації, коли владний влив і примус у промовах і текстах замінюють на квазіліберальний вибір, який, щоправда, не надає жодних альтернатив.

Філософське значення безпосередньої дискурсивної взаємодії влади і мас за часів тоталітаризму відзначалося формуванням архетипу піклувальника в образі влади. В сучасних умовах цей компонент замінений квазівільним вибором з боку мас. "Проте вплив тоталітарного режиму на комунікативні процеси і дискурсивні практики в суспільстві був великим: визначався цей вплив особливим характером тоталітарної ідеології. Основна якість тоталітарної ідеології – телеологічна (цільова) орієнтація на суспільний розвиток – призвела до того, що звабливий щасливий образ майбутнього витісняв із суспільної свідомості повсякденні труднощі і тяготи. Друга якість – патерналістський характер ідеології, тобто протекційне, напівбатьківське ставлення вождів до народу, готувала сприятливий ґрунт для здійснення маніпулятивних акцій з масовою суспільною свідомістю", зазначають сучасні вчені [5, с. 58]. Модус управління у дискурсивній взаємодії влади і мас досить сильно замаскований стилем спілкування, який демонструє особистісне ставлення владних промовців до натовпу та мас, як середовища сприйняття владних послань. У XXI столітті ліберально–демократична влада спілкується з масами опосередковано, надаючи населенню самому обирати пояснювальний матеріал щодо дій влади у суцільному потоці різноспрямованої інформації.

Мистецтво публічної промови тоталітарного лідера в сучасних умовах замінюється розтлумаченням дійсності за допомогою профільних експертів, які спонукають маси до нібито власних висновків. Приклад тоталітарної дискурсивної взаємодії влади і маси виступає відправною точкою у розумінні можливих альтернатив інтенцій влади, як чинника впливу на поведінку мас. На думку дослідників риторичного дискурсу, "успіх публічних промов Муссоліні багато в чому забезпечує простота мови. Дуче рідко використовує літературні алюзії, наукові та політичні терміни, запозичені слова. Його промови легко зрозумілі всім. Загальновідомий факт, що фашистська партія Італії проводила політику контролю над мовою, щоб "захистити" її від впливів інших мов та італійських діалектів. Однак це не означає, що виступи італійського вождя примітивні. Муссоліні активно користується традиційними, відомими кожному, ораторськими кліше. У аналізованої промови це, наприклад, такі фразеологізми, як "жереб кинуто", "кораблі за спиною спалені". Простота, з одного боку, і "красивість", знайома всім, з іншого, дозволяють досягти необхідного ефекту. Декламаторство – одна з ознак тоталітарної мови" [5, с. 60]. Особливості тоталітарного дискурсу влади відображають спосіб мислення представників влади в умовах атомізації особистості.

Крім того, сучасні дослідники помічають і тотальність влади, що якраз має вираз у тоталітарному дискурсі, оскільки влада, навіть, у плюралістичному демократичному суспільстві прагне до домінування і однозначного тлумачення дійсності. Таким чином, тоталітарний тип дискурсивної взаємодії влади і мас, є граничним типом, який відображує філософію управління і онтологічні ролі влади і маси в людському суспільстві. Як вказують Н.Гронська, В.Зусман, Т.Батіщєва, "тоталітарний дискурс в цілому реалізує односпрямовану семантику "зверху–вниз", що викликає масову реакцію захоплених слухачів, що зводять формат комунікації до монологічності. Ключові слова тоталітарної мови виступають при цьому як сигнали тоталітарного мислення" [5, с. 61]. Одним із способів розуміння значення дискурсивної взаємодії влади і мас є вертикальність та екстремізм у висловлюваннях. Граничне використання риторичного примусу та впливу на думку і свідомість мас породжує опір в умовах, коли тоталітарні обмеження скасовуються.

Знищення монологічного контексту та наявність альтернативних думок призводить до вибуху радикалізму і дискурсивного повстання мас проти тоталізуючих дискурсів влади, що видно на прикладі лівого радикалізму у Західній Європі в 60–ті – 70–ті роки XX століття. Тероризм дискурсу був обґрунтований радикальністю дискурсивних висловлювань. Права мас на такі висловлювання і позицію ґрунтувалися на позиції Франкфуртської школи. К.Свасьян зауважує, що "тероризм дискурсу, який значно стримувався або маскувався ще в першій половині XX століття персональною харизматикою вождів, вривається в повоєнний простір оголошенням війни всьому особовому і, стало бути, непередбачуваному" [8, с. 57]. З середини XX століття філософське значення владно–масової дискурсивної взаємодії істотно змінюється під впливом інструментального використання тексту і дискурсу в межах маркетингової парадигми опису дійсності яка формує масовий світогляд.

Соціально–філософська сутність реклами як всезагального каналу набуття відомостей про світ, спричиняє різноманіття та артикуляцію потреб мас не лише у матеріальному споживанні, але й у наслідуванні культурних зразків. У зв'язку з цим, реалізація стратегії рекламного переконування за повної відсутності уваги до ідейного змісту повідомлень довела до досконалості використання стилістичних і риторичних прийомів дискурсу. Це зробило комунікаційний вплив в рамках рекламного дискурсу ще більш тотальним, ніж у тоталітарному суспільстві. В зв'язку з цим, масова свідомість постмодерної людини, масовий світогляд більше не висуває до влади жодних вимог, крім випадків, коли вона не є задоволеною рівнем споживання. Т. Безугла зазначає, що "специфіка впливу рекламних текстів полягає в управлінні групою людей за допомогою мовних засобів. У зв'язку з цим великого

значення набувають прагматичні властивості рекламних текстів, що досліджуються з позицій теорії мовленнєвих актів і теорії імплікатур з урахуванням стилістичних аспектів. Таким чином, прагматика рекламного дискурсу відзначається реалізацією у ньому мовленнєвих актів різних іллокутивних типів, актуалізацією імплікатур і використанням у рекламному тексті прагмастилістичних засобів" [3, с. 32]. Рекламний контекст формує ґрунт для особливого типу спілкування влади з масами. Цей вплив реалізується не за рахунок смислів й тотального перетлумачення дійсності, але на основі екстрамовленнєвих прийомів.

Інструментальність цих заходів остаточно виводить владу і маси за межі простору продукування смислів. В умовах, коли дискурсивна взаємодія влади і мас не має філософського смислового підґрунтя, особливого значення набувають окремі стилістичні засоби, які визначають модульність і технологізм у використанні дискурсу. Дискурс втрачає сукупності інтенціональних висловлювань і виступає аспектом, частиною технологічного шуму. На думку вітчизняних дослідників, це проявляється у стандартизації мовленевих форм політичного дискурсу. "Метою кожного промовця, його комунікативним наміром є прагнення переконати адресата у своїй правоті, спонукати до відповідних дій. Очевидно, що досягнення її здійснюється значною мірою завдяки емоційно–насиченому мовленню, котре, безумовно, володіє найбільшою силою впливу. Саме тому у політичному дискурсі широко використовуються різноманітні мовні засоби чи "інструменти влади" особливе місце серед яких займає просодія [1].

Окремі прийоми мовлення розглядаються як прямі інструменти володарювання, тобто, навіть, в межах політичного плюралізму і демократії влада прагне використовувати дискурс для вирішення своїх функціональних завдань і не ставиться до мас як до співрозмовника. "Отже, просодичними "інструментами влади" в аналізованій промові виступають: спадна та висхідна шкали різної конфігурації, спадний, висхідний та рівний тони, чіткий поділ мовленнєвого потоку на синтагми, струнка ритмічна організація, зменшення тривалості пауз, прискорений темп, модифікації гучності від підвищеної до високої. Вони дозволили промовцеві донести до аудиторії сутність виступу, звертаючи увагу на інформативно важливі моменти, а також відобразили динаміку зміни його емоційного стану", зазначає О.Алексієвець [1]. Попри інтенції влади щодо суцільного керування масами та вирішення завдань управління в межах дискурсивного простору, залишаються характеристичними вислови, які відображають смисловий підхід індивідів до критичного ставлення щодо функції влади.

Раціональний погляд на дискурсивні дії влади формує певну частину суспільства, яка опозиційно ставиться до її висловів. Нонконформізм у постмодерному суспільстві є засобом індивідуального протесту та породження нових філософських смислів у ставленні людини до влади і оточуючої дійсності, яку влада прагне всіма засобами закодувати.

Поряд з появою альтернативних реакцій масової людини на дії і дискурсивну політику влади слід вести мову про опір, визначений заздалегідь в масовій картині світу. Він формується у дискурсивних практиках, істотною рисою яких є привабливість єдиної картини світу для масового споживача. Важливою є неспроможність реалізувати самостійний дискурсивний вираз у ставленні до зображеної навколишньої дійсності та удаваних дискурсивних дій влади. Тому владний дискурсивний вплив залишається інваріантною константою. Як зазначають сучасні вчені, "породження і споживання текстів – це види знакової діяльності. Інколи поєднані, а інколи роз'єднані в часі, однак вони завжди залишаються компонентами механізму складної багатовимірної реальності вищого порядку, комунікативно–пізнавальної. Тобто йдеться про споживання текстової, знакової реальності як справжньої. І ця функція – не симулятивна, а є важливим механізмом відображення самої здатності свідомості працювати з образами, немов ця свідомість працює із самою реальністю" [6, с. 161]. Пошук оптимальної форми суспільного життя, а також прийнятної інституційно–організаційної основи дискурсивних практик влади і мас веде до філософської констатації універсальних форм та методів державного і політичного устрою.

Розумність та відповідність певним ціннісним ідеалам вбудовується у дискурсивну взаємодію. Проте здебільшого питання щодо політичної перебудови суспільства покладається швидше на владу, ніж на маси. У зв'язку з цим, як стверджує вітчизняний вчений В. Зотова, "соціалістичний реалізм як навіюваний і наданий "згори" тип реальності конструюється за допомогою монтажу атракціонів, які створюються саме в культурних практиках повсякдення. Можна стверджувати, що досвід виникнення, функціонування і розвитку дискурсивних практик, тобто тієї текстуальної, а водночас і промовної дієвості, яка утворюється в різних вербальних або невербальних типах артикуляції сенсу, є інваріантним" [6, с. 165]. Дискурсивна взаємодія влади і мас перебуває під впливом зовнішніх констант, які прямо не пов'язані із смислотворенням дискурсивних практик.

Водночас зміст соціально–політичного ладу у державі і суспільстві висуває окремі поняття на перший план філософського порядку денного дискурсивної взаємодії влади і мас. Як стверджує М. Гаврилов, "бажання створити державу, яка мала б демократичну структуру, найчастіше зводиться до побудови довільної конструкції, позбавленої розумної ідеї. Підсумком такого конструювання, як правило, є вигадана держава, що нездатна бути засобом для досягнення свободи для людини. Не вирішує цю проблему і просте запозичення історично сформованих моделей демократії" [4, с. 3]. Особливе філософське значення надається дискурсивній взаємодії влади і мас в умовах розвиненої західної демократії. Воно акцентує увагу на формальній непідпорядкуваності мас владі та суверенітеті народу в питаннях влади.

Такі особливості дещо деформують раніше визначені нами особливості дискурсивного комунікаційного та смислотворчого і конотативного впливу влади. Поряд з цим, у сучасному технологічному суспільстві XXI століття, самовираз мас як народу, суверенного чинника творення влади, є лише однією з опцій суспільного буття, яка може

відображатися, а може й не відображатися в межах автономних дискурсів влади і мас. Згідно з М.Гавриловим, "реалізація сутнісних сил людини не може бути вирішена без взаємозв'язку з поняттям свободи. Свобода – це стан, який у демократичній державі досягається не стільки як результат, скільки як процес його здійснення за допомогою єдності прав і обов'язків. Знаходячи в праві міру реалізації свободи, людина в державі отримує владу над майбутнім" [4, с. 6]. Різниця між філософським значенням автономних сфер дискурсу влади і мас полягає також у гносеологічній ситуації, в якій влада перебуває як колективний суб'єкт пошуку найбільш прийнятних владних рішень для маси як сукупності споглядальних центрів уваги до владних дій.

Питання досягнення істини в обох дискурсах (владному і масовому) має різний ступінь поширення та статус. У зв'язку з цим, оптимальним є зосередження владного дискурсу і дискурсу мас на відповідності висловлювань загальноприйнятій істині, що в умовах демократії відповідає волі до істини. Вольовий характер влади також визначає можливості постійного перетворення її дискурсивного впливу. Влада, як автономна реальність плюралістичного суспільства все одно прагне до реалізації своєї мети, оскільки це відповідає її творчій природі не зважаючи на когерентність істини з принципами свободи та індивідуалізму.

У зв'язку з цим, дискурсивний вплив влади на масову свідомість у XXI столітті набуває інших форм, ніж в межах тоталітарної традиції. Як стверджує М. Гаврилов, "дійсність розумного бачення світу полягає в тому, що ті, хто йде цим шляхом, приходять до єдиного знання. Не має сенсу критикувати вибір шляху, що веде до істини за допомогою розуму, як щось неприйнятне. Адже відомо, що істина одна, а шляхів, що ведуть до неї, існує безліч" [4, с. 12]. Особливості дискурсивної взаємодії влади і мас у сучасному плюралістичному суспільстві розкриваються також у гіпотетичній можливості зміни владної команди та зміни уряду, що також свідчить про імовірність зміни філософського змісту смислотворних дискурсів не лише в середовищі влади, а й в середовищі мас.

Короткотерміновість і мінливість влади в умовах демократії змушує маси бути готовими до переродження влади. Філософські ідеї підпорядкування і залежності у дискурсі влади і мас поєднуються в умовах, коли здійснюється зміна персоналій у владному середовищі через демократичні процеси вибору. Тому канали трансляції дискурсу мас мають певний оцінковий характер. "Усі форми влади мають свою дійсність лише в цій єдності, а їх розходження визначають суть ідеї державності демократичної держави" [4, с. 24]. Таким чином, аналіз філософського змісту дискурсивної взаємодії влади і мас дає змогу стверджувати, що обґрунтування управлінської ролі влади здійснюється на основі смислотворення та певного нав'язування цінностей та ідей шляхом смислонаповнення дискурсу з боку влади.

Водночас перетворення мас на народ як суб'єкт творення влади у часи модерну, перетворює дискурсивну взаємодію влади і мас на певний простір досягнення угоди щодо підтримки легітимності влади. Таким чином, через наявність певних онтологічних особливостей дискурсу влади і мас, обидві сукупності висловлювань мають власну автономну специфіку.

Висновки. Отже, дискурсивна взаємодія влади і мас в сучасному суспільстві має кілька особливостей, розкритих у філософських значеннях сучасності. Актуальним є також динамічний аспект, який розкривається на основі філософського значення інформатизації суспільства. Постструктуралістське бачення кожного індивіда як потенційного автора підвищує статус висловлювань у масовому середовищі стосовно влади. Водночас специфіка взаємодій влади і людини, влади і маси змушує до диференціації суб'єктів мовлення, чиї висловлювання можна віднести до структури владно–масового дискурсу. На сучасному етапі дискурс влади про маси і дискурс мас про владу є двома автономними утвореннями, які лише частково вступають у сферу взаємодії. Дискурс владних елітарних промовців щодо маси населення має експертний характер та технократичні засади.

Дискурс мас щодо влади є підвищено емоційним та таким, що реагує на поточні події. Важливим чинником розвитку дискурсивної взаємодії влади і маси є утворення посередницького дискурсу експертних спільнот, які можуть об'єднати два напрямки дискурсу у сучасному суспільстві. За масовими уявленнями, на сучасному етапі (у XXI столітті) можна констатувати належність експертних мовників до керівних верств у суспільстві. Проте наявність у них високо розвиненого фахового інтелекту робить їх придатними для надання дискурсивним реальностям влади і мас нового філософського змісту у вигляді діалогічного конструктивного характеру.

Список використаних джерел

1. Алексієвець О. Просодичні "інструменти влади" (на матеріалі англомовного політичного дискурсу) [Електронний ресурс] / О.Алексієвець // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип.10. – С. 364–368. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/Ues_2012_10_43.pdf

2. Бакун О.В. Вплив дуалістичних світоглядів на дискурс української преси [Електронний ресурс] / О.В. Бакун // Вісник Харківської державної академії культури. – 2012. – Вип.35. – С.206–215. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/hak_2012_35_25.pdf

3. Безугла Т.А. Лінгвопрагматичні та стилістичні властивості рекламного дискурсу [Електронний ресурс] / Т.А. Безугла // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Філологія. – 2013. – №74. – С.31–36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/VKhIFL_2013_74_8.pdf

4. Гаврилов М.І. Філософія демократичної державності: Автореф. дис... д–ра філософ. наук: 09.00.03 / М.І. Гаврилов; Дніпропетр. нац. ун–т. – Д., 2007. – 32 с.

5. Гронская Н.Э. Сопоставление тоталитарных дискурсов: три ритора, три текста, три языка [Текст] / Н.Э. Гронская, В.Г. Зусман, Т.С. Батищева // Вестник Нижегородского университета имени Н.И. Лобачевского. – 2013. – №1 (2). – С.56–62.

6. Зотова В.А. Дискурс влади і нонконформізму як культуротворчі чинники в культурі 60–90–х рр. XX ст. [Електронний ресурс] / В.А. Зотова // Культура України. – 2013. – Вип.41. – С.158–166. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/Ku_2013_41_20.pdf

7. Кочубейник О.М. Постмодерн: автентичність особистості та трансформація дискурсу соціальності [Електронний ресурс] / О.М. Кочубейник // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – №1. – С.113–118. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/VKPI_fpp_2010_1_19.pdf

8. Свасьян К.А. Дискурс, террор и еврейство [Текст] / К.А. Свасьян // Вопросы философии. – 2005. – №2. – С.56–71.

9. Таран А.А. Термінологізація лексики в суспільно–політичному дискурсі [Електронний ресурс] / А.А. Таран // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип.2 (2). – С.138–142. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/terv_2013_2(2)__26.pdf

References

1. Aleksiyevecz' O. Prosodychni "instrumenty vlady" (na materiali anglomovnogo politychnogo dyskursu) [Elektronnyj resurs] / O.Aleksiyevecz' // Ukrayina–Yevropa–Svit. Mizhnarodnyj zbirnyk naukovyh pracz'. Seriya: Istoriya, mizhnarodni vidnosyny. – 2012. – Vyp.10. – S.364–368. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/Ues_2012_10_43.pdf

2. Bakun O.V. Vplyv dualistychnyx svitoglyadiv na dy'skurs ukrayinskoyi presy [Elektronnyj resurs] / O.V. Bakun // Visnyk Xarkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi kul'tury. – 2012. – Vyp.35. – S.206–215. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j–pdf /hak_2012_35_25.pdf

3. Bezugla T.A. Lingvopragmaty'chni ta stylistychni vlastyvosti reklamnogo dy'skursu [Elektronnyj resurs] / T.A. Bezugla // Visnyk Xarkivs'kogo nacionalnogo universytetu imeni V.N. Karazina. Filologiya. – 2013. – №74. – S.31–36. – Rezhy'm dostupu: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/VKhIFL_2013_74_8.pdf

4. Gavrylov M.I. Filosofiya demokraty'chnoyi derzhavnosti: Avtoref. dy's... d–ra filosof. nauk: 09.00.03 / M.I. Gavry'lov; Dnipropetr. nacz. un–t. – D., 2007. – 32 s.

5. Gronskaya N.E. Sopostavlenye totalytarnyx dy'skursov: tri rytora, tri teksta, tri yazyka [Tekst] / N.E. Gronskaya, V.G. Zusman, T.S. Batyshheva // Vestnyk Nyzhegorodskogo unyversyteta imeny N.Y. Lobachevskogo. – 2013. – №1 (2). – S.56–62.

6. Zotova V.A. Dyskurs vlady i nonkonformizmu yak kulturotvorchi chynnyky v kul'turi 60–90–h rr. XX st. [Elektronnyj resurs] / V.A. Zotova // Kultura Ukrayiny. – 2013. – Vyp.41. – S.158–166. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/Ku_2013_41_20.pdf

7. Kochubejnyk O.M. Postmodern: avtentychnist' osobystosti ta transformaciya dyskursu socialnosti [Elektronny'j resurs] / O.M. Kochubejny'k // Visnyk Nacional'nogo texnichnogo universy'tetu Ukrayiny' "Kyyivskyj politexnichnyj instytut". Filosofiya. Psyhologiya. Pedagogika. – 2010. – №1. – S.113–118. – Rezhy'm dostupu: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/VKPI_fpp_2010_1_19.pdf

8. Svasyan K.A. Dyskurs, terror i evrejstvo [Tekst] / K.A. Svas'yan // Voprosy filosofii. – 2005. – №2. – S.56–71.

9. Taran A.A. Terminologizaciya leksyky v suspilno–politychnomu dyskursi [Elektronny'j resurs] / A.A. Taran // Terminologichnyj visnyk. – 2013. – Vy'p.2 (2). – S.138–142. – Rezhy'm dostupu: http://nbuv.gov.ua/j–pdf/terv_2013_2(2)__26.pdf

Karpenko S. R., *researcher of Philosophy Department of the Oles Honchar Dnepropetrovsk National University (Ukraine, Dnepropetrovsk), sr.karpenko@meta.ua*

Discursive interaction between power and masses: the philosophical meaning and significance in XXI century

The discursive interaction between power and weight as a factor reflected the positions of elite and popular groups in contemporary social ontology is examined. The influence of information on the philosophical understanding of power and mass communication, the paper shows that the discourse of power and discourse are the masses of autonomous entities that are in the process of finding interactions. Studied modality totalitarian discourse of power and masses. The aim of the paper is to establish the content of the philosophical aspect of the specific features of discourse as a process of expressing relative positions of power and masses. It is proved that discursive interaction is one of the key concepts for the disclosure of the philosophic contents of possible behavior of power speech actors. Established that a rational view of the discursive actions of the power forms a portion of society that treats its opposition statements. Non–conformism in postmodern society is a means of individual protest and the generation of new philosophical meanings in relation of human individual to the power bodies and the surrounding reality, which authorities are trying to encode. Considered the philosophical significance of the mediation expert discourse communities in the context of discursive interaction between the power and the masses.

Keywords: *discourse of power, discourse masses, the atomization of the personality, postmodern man, masses' worldview.*

Карпенко С. Р., *соискатель кафедры философии, Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара (Украина, Днепропетровск), sr.karpenko@meta.ua*

Дискурсивное взаимодействие власти и масс: философское содержание и значение в XXI веке

Изучается дискурсивное взаимодействие власти и масс как фактора отображения позиций представителей элитарных и массовых слоев в современной социальной онтологии. Рассматривается влияние информатизации на философское осмысление коммуникации власти и массы. Обосновывается, что дискурс власти и дискурс масс выступают автономными образованиями, находящихся в процессе поиска взаимодействий. Изучается модальность тоталитарного дискурса власти и масс. Целью статьи является установление содержания философского аспекта специфических черт дискурса как процесса высказывания позиций относительно власти и масс. Методом сравнения доказывается, что дискурсивная взаимодействие выступает одним из ключевых концептов для раскрытия философского содержания возможного речевого поведения властных субъектов речи. Установлено, что рациональный взгляд на дискурсивные действия власти формирует определенную часть общества, оппозиционно относится к ее высказываний. Утверждается, что нонконформизм в постмодерном обществе является средством индивидуального протеста и порождения новых философских смыслов в отношении человека к власти и окружающей действительности, которую власть стремится закодировать. В качестве выводов рассмотрено философское значение посреднического дискурса экспертных сообществ в контексте развития дискурсивной взаимодействия власти и массы.

Ключевые слова: *дискурс власти, дискурс масс, атомизация личности, постмодернистский человек, массовое мировоззрение.*

* * *

УДК 321.02 : 316.33

Дєвочкіна Н. М.
кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії, Запорізький національний
технічний університет
(Україна, Запоріжжя), ndev@ukr.net

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ – РУШІЙНА СИЛА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Політична трансформація є частиною політичної культури, політико-культурним процесом, який забезпечує збереження суспільства та політичної системи, або ж навпаки, призводить до радикальних змін у суспільстві, до трансформації існуючої політичної системи.

В межах проблематики автор показав дослідження політичної трансформації, засвідчивши, що явище трансформації розглядається у зв'язку з проблемою структури суспільства (П. Бурдьє, П. Штомпка, В. Танчер, Паніна Н.).

Окрім цього у дослідженні використано міждисциплінарний підхід, який дозволяє вивчення політичної трансформації як суспільно організованого процесу на масовому рівні з використанням теоретичних і емпіричних методів та узагальнень. Наголошується особлива роль у дослідженні оцінок й соціальних цінностей, механізмів підтримки або руйнування масової політичної ідентичності, відіграють інститути та канали трансформації.

Таким чином, поняття політичної трансформації і соціальна структура тісно взаємопов'язані між собою. Перетворюючі процеси в суспільстві є складовим компонентом політичної соціалізації особистості. Але в результаті політичної соціалізації суб'єкт залучається до певної політичної трансформації і здатний її розвивати, отже, змінювати.

Ключові слова: *політична трансформація суспільства, трансформація суспільства, соціальна трансформація суспільства, перетворюючі процеси, соціальна структура, соціальні сили.*

Політична трансформація перебуває в прямій залежності від розвитку політико-культурних процесів у суспільстві, які впливають на політичну соціалізацію. Соціальне буття, політична сфера, правова культура перебувають в органічній єдності, взаємодоповнюючи та взаємозбагачуючи одне одного. Суспільні відносини, політичні відносини, процес їх реформування істотно впливають на розвиток правової культури. Цінності ж останньої значною мірою детермінують процеси політичної трансформації. Формування масової політичної свідомості залежить від багатьох чинників, здійснюється різноманітними способами, зокрема через осмислення соціальної дійсності, раціоналізацію та узагальнення інформації, за рахунок приєднання індивіда до вже сформованих ідеологій, норм і цілей політичної поведінки. Таким чином, політична соціалізація є частиною політичної культури, політико-культурним процесом суспільства. Це актуалізує дослідження взаємовпливу політичних трансформацій та змін соціальної структури суспільства.

В цілому, питання суспільно-політичних трансформацій досліджували Т. Бевз, В. Горбатенко, М. Кармазіна, В. Кучер, О. Любовець, В. Солдатенко, В. Покровський, В. Соколов, Н. Терес, Віктор Яремчук, В'ячеслав Яремчук, проте будучи вкрай динамічної і багатогранною, ця проблема не може бути вичерпаною і дослідженою остаточно.

Тож, **метою** статті є дослідити проблему політичної трансформації, та зміни які відбуваються в соціальній структурі під її впливом.

Соціальна трансформація в суспільстві торкається всіх основних суспільних структур, а саме:

– структури ідеального, яке вміщує сукупність ідей, вірувань, образів і конвенцій щодо реальності, закріплених у відповідних доктринах і ідеологіях;

– нормативної структури, яка є мережею зовнішніх стосовно окремого індивіда правил, норм, цінностей, інститутів, які забезпечують належну поведінку у суспільстві;

– структури діючих інститутів;

– соціально-групової структури.

Політична трансформація суспільства – це також трансформація його структури. Тому для більш повного розуміння політичної трансформації суспільства необхідне вивчення його соціальної структури та змін, яких вона зазнає. "Переходи" суспільства від одного стану до іншого, наприклад, від комунізму до демократії, від планової економіки до ринкової, часто зумовлюють ускладнення в соціальній структурі та виступають каталізатором конфліктності. У цьому зв'язку увага науковців останнім часом зосереджується на дослідженні соціальних спільнот і зміні соціального статусу класів, верств, груп в умовах трансформації суспільства.

По-різному визначаючи об'єкт політичної трансформації, автори, тим самим, підкреслюють значення тих чи інших його характеристик.

П. Штомпка виокремив визначальний вплив нормативної структури на дію інститутів [17]. В. Танчер назвав постмодерністські риси соціальної структури, зокрема зниження значення ієрархії класів і верств, утвердження агрегатного характеру структурування суспільства, тобто виділення груп не за одним, а за сукупністю соціальних і соціокультурних показників, поява нових основ соціальної диференціації [11].

Під час політичної трансформації швидко формуються групові інтереси. Ці групи виступають найбільш активними суб'єктами соціальних і політичних процесів. Тоді відмовляються від категорії "класу" й від категорії "соціальна група", говорячи про практичні групи "історично визначених колективів агентів, мобілізованих для спільної боротьби і дій, для яких характерна єдність" [14, с. 20].

І. Дискін виділив тріаду таких предметів трансформаційних процесів, як трансформація соціальних інститутів, зміна домінуючих у суспільстві моделей і мотивів соціальної дії, та інтегральна характеристика трансформаційних процесів, пов'язана з аналізом взаємин і протиріч між першими двома предметами дослідження [4]. Він звернув увагу на розбіжності трансформацій на інституціональному і діяльнісному рівнях, показуючи можливість протиріч між інституціональною формою, з одного боку, і характером соціального функціонування, з іншого, тих чи інших суспільних настанов, перетворення яких є предметом дослідження політичних трансформацій.

Рівні політичної трансформації суспільства можуть бути описані інакше, якщо за основу взяти модель "соціальної реальності" П. Бурдьє. На його думку, соціальний світ існує двічі: "по-перше, існує об'єктивний розподіл матеріальних сил (історія, відбита у різних сферах суспільства), і, по-друге, символічна репрезентація цього розподілу у формі соціальних та ментальних класифікацій" [1]. Концепція П. Бурдье застосовується для вивчення соціально-класової структури та нерівності в суспільстві. Відповідно до цієї концепції, зміни в суспільстві можуть бути інтерпретовані як зміни соціальних відносин, позицій, габітусів, практик і уявлень. Узятий в системі своїх зв'язків, габітус під впливом соціальних відносин, що змінилися, і соціального досвіду агентів (соціальної групи) здійснює нові практики. Динаміка соціальних уявлень показує зміну соціальної реальності, оскільки уявлення детерміновані і породжені габітусом, сформованим певними соціальними відносинами відповідно до можливості їх відтворення. Так фіксується специфіка змін даного суспільства, яка стосовно нинішніх пострадянських суспільств позначається як політична трансформація. Слід зазначити, що теорія П.Бурдьє лише одна з можливих методологій дослідження структури суспільства під час політичної трансформації.

Результатом політичної трансформації суспільства є перетворення основних чи типоутворюючих інститутів даного суспільства, але вирішальним є політична трансформація саме соціальної сфери. Як відзначають окремі дослідники, перше представляє лише зовнішній показник трансформації суспільства, а більш важливим її результатом є зміна соціально-групової структури, у першу чергу, її класової і стратифікаційної проекцій: "перетворити соціально-групову структуру суспільства можна лише побічно – через реформування основних інститутів, зате будь-яка істотна зміна останніх неминуче викликає зрушення в соціально-груповій будові суспільства" [14, с. 22].

В умовах політичної трансформації відбувається повна модифікація соціальної структури суспільства. Як вважають дослідники, поряд із майновими мають велике значення соціокультурні розбіжності [17].

Соціальну структуру визначають, як стійку сукупність соціальних груп і відносин між ними. Проте, на наш погляд, таке визначення не задовольняє методологічним вимогам нашого дослідження та не буде плідним у досягненні нашої мети.

Дамо визначення окремим поняттям, показавши межі їхнього вживання у нашому дослідженні. Мала соціальна група – це "нечисленна за складом соціальна група, члени якої об'єднані загальною діяльністю і знаходяться в безпосередньому стійкому спілкуванні один з одним, що є основою як емоційних відносин, так і особливих групових цінностей і норм поведінки" [8]. Соціальна група – це велика група людей, неконтактна, нецільова, непсихологічна, які займають однакове становище у суспільстві та мають внаслідок цього спільні інтереси.

Велика соціальна група можлива як така тому, що інститути, що функціонують у суспільстві, визначають схожість позицій індивідів, які займаються тим чи іншим видом діяльності і дотримуються тих чи інших політичних, релігійних, моральних і інших переконань.

Не всі результати інституціональних перетворень однаково можуть бути доступні різним групам. Кожна соціальна група, займаючи визначені позиції в соціальній структурі суспільства, включається в обмежені соціальні відносини. Проте, це включення має різний ступінь для різних груп. Вивчаючи феномен волі і реальні можливості її реалізації різними групами в Росії під час реформ, М. Шабанова зробила висновок про відносність проголошуваних волевиявлень: "у періоди суспільних перетворень різні групи мають неоднакові можливості впливати на проголошувані права і відносини, що згодом будуть охоронятися силою держави і будуть обов'язкові для виконання. З безлічі проголошених прав, що визначають характер офіційних відносин, різні групи мають можливість скористатися насамперед тими, котрі дістаються з висоти займаних ними соціальних позицій" [15, с. 59].

У сучасних умовах змінюється вага і роль індивідуальних зусиль, а значить трансформується і саме розуміння групи. Життєздатність і функціонування групи визначає індивідуальна діяльність кожного з членів групи, тому група реальна в тій мірі, у якій вона зберігається саме в поведінкових і ідентифікаційних практиках, причому перші, безсумнівно, є визначальними. При цьому ми згодні, що мета групи не завжди буває експліцитно вираженою і сприйнятою. Як відзначає Н. Мойсєєв, "не завжди завдання бувають чітко окреслені, а тим більше формалізовані. Найчастіше вони мають інтуїтивний характер, але вони завжди об'єктивно існують" [10, с. 334].

Політизація суспільних відносин має об'єктивні причини через наявність тісних зв'язків соціальної і політичної структур суспільства. За допомогою понять соціальної структури проясняються суттєві моменти політичної влади, а за допомогою понять політичної системи розкривається предмет відносин між елементами соціальної структури.

Політичні відносини можуть мати різноманітний рівень інституалізації. Тому можливі набори соціальної структури, що об'єднують у собі терміни соціальної, управлінської, політичної і власне соціальної структур. Автор згоден з твердженням, що "рушійними силами трансформаційного процесу є всі елементи соціальної структури суспільства, але форми, механізми й ефективність їхньої участі в цьому процесі не однакові" [7].

Також в політичну систему суспільства інтегровані політична, правова, економічна культури. Оскільки вони є важливими складовими відносин між соціальними групами (у вигляді моральних норм, законів, традицій), отже, також включені в соціальну структуру як її культурно-політичний аспект.

У час переходів (політичних трансформацій, соціальних змін) колишні інститути втрачають свою функціональність, що спричинює їх делегітимацію і втрату підтримки з боку населення. У зв'язку з цим, розглянемо поняття рухливості структури, оскільки в ньому відображається не тільки специфіка об'єктивної соціальної реальності, але також її зв'язок з соціальними уявленнями про неї.

Перетворення значень соціального світу, як характеристика рухливості соціальної структури, призводить до того, що замість одного "узагальненого іншого" є різні й альтернативні "узагальнені інші", чиї образи "втрачають виразність контурів, насилу розпізнаються або вгадуються унаслідок включення в загальний процес змін, а часто і зовсім відкидаються як щось таке, що втратило авторитет і вплив" [9, с. 12]. Іншими словами, має місце криза легітимації деяких соціальних інститутів. Інстанціям, які в "нормальному" суспільстві забезпечують єдність бачення соціальної реальності, відмовляється в довірі. Головна причина – нездатність цих інстанцій гарантувати необхідну винагороду (матеріальне і символічне), що є "вимогою" соціальних позицій, винагороду за певну діяльність (невиплата зарплати, чи недостатній її рівень, девальвація освіти). Отже, держава більше не володіє тим ресурсом, який може бути обміняний на лояльність та прихильність мас [16]. Індивіди самі-по-собі, на свій страх і ризик, вимушені орієнтуватися і діяти без чітких гарантій і пізнавальних знаків в рухомій і незрозумілій стихії соціальної реальності [12]. У зв'язку з цим фіксується певне звуження "свого" соціального горизонту – громадяни пізнають і визначають себе та інших або з найближчого оточення (сім'ї), або за допомогою максимально загальних та очевидних характеристик – стать, вік, мова, етнічна приналежність.

Недовіра до держави та її інститутів, що найчастіше буває під час політичних трансформацій, призводить до того, що громадяни вчаться жити і діяти, значною мірою, відсторонено від цих інститутів. Автономним чином формують те, що за аналогією з "тіньовою економікою" могло бути назване "тіньовим суспільством". Тоді відбуваються такі парадоксальні речі: владу переобирають, не дивлячись на незадоволення нею, але тому, що цю владу знають як таку, яка не втручається, не хоче або не може втручатися, в "тіньове суспільство", а значить своєю "неучастю" дає людям можливість виживати і орієнтуватися у виникаючих конвенціях щодо соціального світу [3].

Але разом з тим, у певної частини суспільства нагнітається відчуття хаосу, страху, занепокоєння, тривоги, незадоволеності життям, ностальгічні настрої, розбіжності між практичним світоглядом і ідеологічними поглядами, відсутність довіри до влади, іншу інтерпретацію минулого, відсутність упевненості в майбутньому, відчуття кризи і занепаду аж до катастрофізму [13]. А руйнуються старі інститути в суспільстві остаточно внаслідок активної антисистемної діяльності нових еліт.

Вивчення суспільства – це аналіз ситуацій і проблем у ньому. Вивчення політичної трансформації суспільства – це дослідження еволюції політичних інститутів, соціальних груп та політичних процесів. На думку Є. Головахи, вивчення еволюції соціальної структури в процесі політичної трансформації суспільства, особливо аналіз середнього класу, дають можливість вчасно виявити вузли соціальних конфліктів [2]. Дослідження відносин між людьми,

їхніх інтересів під час змін у суспільстві, дає змогу адекватно пояснювати соціальну реальність.

Залежно від якості життя різняться ролі соціальних груп щодо суспільної трансформації. Так, групи з низькою якістю життя будуть пасивно реагувати на процеси соціокультурної трансформації і навіть заважати їм. Бідність і низька якість життя знижують стимули до перетворень. У такому випадку їхнє завдання полягає у підтриманні мінімального рівня, у збереженні свого життєвого середовища не нижче свого рівня. Групи з середнім достатком частіше пасивно очікують, частково підключаються до процесів трансформації. Представники груп з високою якістю життя прагнуть зберегти свій статус і тому мають високу соціокультурну активність.

Т. Заславська називає три макросуб'єкти перетворюючих процесів, що розрізняються типами, змістом, інтенсивністю і результатами своєї активності [6]. До першого, який є найвпливовішим макросуб'єктом, на її думку, належать елітні і субелітні групи. Саме вони розробляють і контролюють утворення нових інституціональних форм. Наступний макросуб'єкт у силу менших ресурсів бере участь у реалізації нових можливостей. До цього макросуб'єкта входять групи підприємців, менеджерів, чиновників, професіоналів економічної і юридичної сфер та інші. Дані групи "практично перетворюють "соціальну тканину" суспільства у всіх його іпостасях, істотно впливаючи не тільки на реалізацію встановлених зверху правил гри, але і на сам процес формування нових правил" [6]. Третій макросуб'єкт складають численні суспільні групи "на перший погляд, що не роблять самостійного впливу на хід інституціональних реформ, що є скоріше їхніми "заручниками", що випробовують "похмілля на чужому бенкеті". Однак у дійсності вони формують аж ніяк не нейтральну основу стосовно спрямованості реформ соціального середовища. У залежності від ситуації це середовище здатне або прискорювати і підтримувати інституціональні зміни, проектовані і реалізовані більш активними групами суспільства, або відчужуватися від них і не приймати в них участі, або свідомо саботувати виконання, що не відповідають їх інтересам, активно протидіяти їх упровадженню, зберігати колишні чи формувати нові нелегітимні правила поведінки" [6].

Вплив внутрішніх чинників на специфіку перебігу трансформаційних процесів визначається, серед іншого, ступенем сформованості інституційно-нормативної системи суспільства. Про це свідчить наявність суверенної держави, рівень сформованості системи представницького правління, характеристики партійної системи, громадсько-політичних рухів і груп інтересів, визначеність конституційно-правового поля взаємодії політичних акторів, особливістю процесів націотворення, до яких можна віднести рівень сформованості модерної нації, особливості регіональної та національної ідентифікації, економічним рівнем розвитку і модернізації суспільства, характеристиками соціальної структури суспільства та її конфігурацією (ступінь соціальної диференціації й розвитку взаємовідносин між соціальними групами, особливості домінуючого типу стратифікації та індивідуальної мобільності; наявність середнього класу та його питома вага в соціальній структурі; етнічний, конфесійний, демографічний виміри соціальної структури); соціокультурні й ціннісні чинники (домінуючі в суспільстві культурно-політичні цінності й орієнтації, сформовані політичні традиції та звичаї); індивідуальні, особистісні політико-психологічні чинники.

Отже, соціальні сили, що сприяють політичним, економічним, культурним перетворенням, – це молодь, інтелігенція, новий клас підприємців, члени суспільства орієнтовані на західні життєві стандарти, жителі регіонів близьких до західних, європейських кордонів, жителі найбільш розвинутих регіонів, центри фінансової і ділової активності.

Таким чином, різні компоненти соціальної структури відмінні за своєю реакцією на трансформаційні процеси, а тому є джерелом соціальних суперечностей і конфліктів. Суперечності в соціальній структурі можуть існувати тільки при наявності єдиної ціннісної основи. Зокрема, особливості політичних трансформацій сучасної України потребують особливої уваги. Тож подібні питання і мають постати перспективами подальший наукових досліджень цієї проблематики.

Список використаних джерел

1. Бурдьє П. Начала / П.Бурдье; Пер. с фр. Н.А. Шматко. – М. : Наука, 1994. – 288 с.

2. Головаха Е. И. Социальное безумие / Головаха Е. И., Панина Н. В. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.

3. Головаха Е. Отсутствие соиального конфликта приводит к деградации общества. Но конфликт должен быть конструктивным / Е.Головаха // День, 2000, 24 октября.

4. Дискин И.Е. Россия: социальная трансформацій злити и мотивація / И.Е.Дискин // Куда идет Россия?. – Москва, Аспект-Пресс, 1995. – С. 21-40.

5. Заславская Т. И. Трансформация социальной структуры российского общества / Т.Заславская // Куда идет Россия? – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 13.

6. Заславская Т.И. О роли социальной структури Б трансформации российского общества / Т.Заславская // Куда идет Россия? Власть. Общество. Личность. – М., 2000. – С. 222-235.

7. Ионин Л. Г. Социология культуры / Л.Г.Ионин. – М. : Логос, 1996. – 280 с.

8. Макеев С.А. Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе / С.А.Макеев // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 1999. – С. 12-13.

9. Панина Н.В. Аномия в посткоммунистическом обществе / Панина Н.В. // Куда идет Россия? – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 334.

10. Паніна Н. Українське суспільство. 1994-2005. Соціологічний моніторинг / Н.В.Паніна. – К. : Тов. "Видавництво Софія", 2005. – 160 с.

11. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С. А., Прибыткова И. М., Симончук Е. В. и др. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.

12. Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / И.М.Попова. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.

13. Попова И.М., Кунявский М. Б. Социальная цена "запаздывающей" модернизации / И.М.Попов // Социологический журнал. – 1997. – №3. – С. 20.

14. Римашевская Н.М. Социальные последствия экономических трансформаций в России / Н.М.Рашевская // Социс. – 1997. – № 6. – С. 59.

15. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю.Хабермас // "THESIS". – 1993. – №2. – С. 123 – 136.

16. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П.Штомпка // Социологические исследования. – 2000. – № 1. – С. 6-16.

References

1. Burd'e P. Nachala / P.Burd'e; Per. s fr. N.A. Shmatko. - M. : Nauka, 1994. - 288 s.
2. Golovaha E. I. Social'noe bezumie / Golovaha E. I., Panina N. V. – K.: Abris, 1994. – 168 s.
3. Golovaha E. Otsutstvie soial'nogo konflikta privodit k degradacii obshhestva. No konflikt dolzhen byt' konstruktivnym / E.Golovaha // Den', 2000, 24 oktjabrja.
4. Diskin I.E. Rossija: social'naja transformacij zliti i motivacija / i.E.Diskin // Kuda idet Rossija?. – Moskva, Aspekt-Press, 1995. – S. 21-40.
5. Zaslavskaja T. I. Transformacija social'noj struktury rossijskogo obshhestva / T.Zaslavskaja // Kuda idet Rossija? – M. : Aspekt Press, 1996. – S. 13.
6. Zaslavskaja T.I. O roli social'noj strukturi B transformacii rossijskogo obshhestva / T.Zaslavskaja // Kuda idet Rossija? Vlast'. Obshhestvo. Lichnost'. – M., 2000. – S. 222-235.
7. Ionin L. G. Sociologija kul'tury / L.G.Ionin. – M. : Logos, 1996. – 280 s.
8. Makeev S.A. Social'naja mobil'nost' i identichnosti v strukturnoj perspektive / S.A.Makeev // Metodologija, teorija ta praktika sociologichnogo analizu suchasnogo suspil'stva: Zbirnik naukovih prac'. – Harkiv: Vidavnichij centr Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im. V.N.Karazina, 1999. – S. 12-13.
9. Panina N.V. Anomija v postkommunisticheskom obshhestve / Panina N.V. // Kuda idet Rossija? – M. : Aspekt Press, 1996. – S. 334.
10. Panina N. Ukraïns'ke suspil'stvo. 1994-2005. Sociologichnij monitoring / N.V.Panina. – K.: Tov. "Vidavnictvo Sofija", 2005. – 160 s.
11. Podvizhnost' struktury. Sovremennye processy social'noj mobil'nosti / Makeev S. A., Pribytkova I. M., Simonchuk E. V. i dr. – K.: Institut sociologii NAN Ukrainy, 1999. – 204 s.
12. Popova I. M. Povsednevnye ideologii. Kak oni zhivut, menjajutsja i ischezajut / I.M.Popova. – K.: In-t sociologii NANU, 2000. – 219 s.
13. Popova I.M., Kunjavskij M. B. Social'naja cena "zapazdyvajushhej" modernizacii / I.M.Popov // Sociologicheskij zhurnal. – 1997. – №3. – S. 20.
14. Rimashevskaja N.M. Social'nye posledstvija jekonomicheskih transformacij v Rossii / N.M.Rashevskaja // Socis. – 1997. – № 6. – S. 59.
15. Habermas Ju. Otnoshenija mezhdu sistemoj i zhiznennym mirom v uslovijah pozdnego kapitalizma / Ju.Habermas // "THESIS". – 1993. – №2. – S. 123 – 136.
16. Shtompka P. Social'noe izmenenie kak travma / P.Shtompka // Sociologicheskie issledovanija. – 2000. – № 1. – S 6-16.

***Devochkina N. M.**, PhD. in Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy, National Technical University of Zaporizhzhya (Ukraine,Zaporizhzhya), ndev@ukr.net*

The Political Transformation as the Driving Force of Formation of Modern Society

Political transformation is part of the political culture, political and cultural process that ensures the preservation of society and the political system, or vice versa, leading to radical changes in society and transformation of the existing political system.

The author revealed the study of political transformation, testified that the phenomenon of transformation is considered in connection with the problem of the structure of society (Bourdieu, P. Sztompka, V. Tancher, N. Panina).

In addition, the research used a multidisciplinary approach that allows the study of political transformation process as socially organized process at mass level using theoretical and empirical methods and generalizations. The special role is emphasized for the social values and assessments, mechanisms of support and destruction of mass political identity, institutions and channels of transformation.

Thus, the concept of political transformation and social structure are closely interrelated. Transformative processes in society are integral component of political socialization of personality. But as a result of political socialization entity is involved in certain political transformation and can develop and therefore change it.

***Keywords:** political transformation of society, the transformation of society, the social transformation of society, transformative processes, social structure, social forces.*

***Девочкина Н. Н.,** кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Запорожский национальный технический университет (Украина, Запорожье), ndev@ukr.net*

Политическая трансформация – движущая сила формирования современного общества

Политическая трансформация является частью политической культуры, политико-культурным процессом, которыя обеспечивает сохранность общества и политической системы, или же наоборот, приводит к радикальным изминениям в обществе, к трансформации сущетсвующей политической системы.

Таким образом, понятия политической трансформации и социальная структура тесно взаимосвязаны между собой. Преобразующие процеси в обществе являються составляющими компонентами политической социализации. Но в результате политической социализации субъект превлекается к определенной политической трансформации и способен ее развивать, а значит, изменять.

***Ключевые слова:** политическая трансформация общества, трансформация общества, социальная трансформация общества, преобразующие процесы, социальная структура, социальные силы.*

* * *

УДК 1(091):364

Ляднева А.В.
аспіранткакафедри філософії педагогічного факультету ім. професора В. Сидоренко природничо–гуманітарного навчально–наукового Інституту Національного університету біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), Lyadneva@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТЕРМІНОСИСТЕМИ "БЛАГОДІЙНІСТЬ": ІСТОРИКО–ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Визначаються категоріальні елементи терміносистеми "благодійність" та її фундаментальні ознаки в історії філософської думки. Розглянуто основні теоретико–методологічні підходи до аналізу феномену благодійності.

***Ключові слова:** благодійність, фундаментальні ознаки благодійності, комплементарний сенс милосердя, праксеологічні форми благодійності.*

Актуальність філософського вивчення поняття "благодійність", викликана новимиреаліями буття українського народу, тероризмом, війною, агресією сусідньої держави, що призводить до руйнування загальнонаціональної єдності, апостеріорі свідчить, про її нове призначення в контексті цивілізаційного розвитку. В свою чергу, нездатність державних структур у повному обсязі забезпечити повноцінне функціонування соціуму, призводить до становлення благодійності, як адекватної реакції на кризові тенденції в суспільстві.

Враховуючи, що завдяки філософії утворюються глибинні зв'язки поєднання суспільної допомоги від рівня "спасіння ближнього" до рівня загального розвитку суспільства, варто розглянути благодійність як інструмент розширення можливостей розвитку людства, що забезпечує процес поєднання інтересів благодійника й бенефіціанта допомоги. Саме ці умови створюють поле для розвитку соціальності бізнесу, філантропії, меценатства, що тисячоліттями забезпечують ресурсну підтримку вдосконалення соціуму.Тому філософський аналіз поняття "благодійність", що є метою даного дослідження, спрямований на розкриття її інноваційно–компенсаторної функції у новому цивілізаційному дискурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо звернутися до досліджень феномену благодійності відомими філософами, то можна констатувати їх багатоманітність та різноплановість. До аналізу проблем благодійної діяльності зверталися такі відомі західні філософи та мислителі як Сенека, Б. Мандевіль,

Ф. Гегель, К. Маркс, О. Гьофье, Ф. Енгельс, П. Лафарг, Дж. Мілль, А. Карнегі, Г. Форд, Дж. Ролза, Е. Фромм, А. Швейцер В. Франклін. Їх філософські праці були зосереджені на функціональному аспекті благодійності та пов'язані з її соціальними впливами, реалізацією. Значного розвитку дискусії стосовно благодійності отримали у XX ст., особливо в Сполучених Штатах Америки, де набула колосального розмаху новітня форма благодійності –приватної філантропії (Р. Бах, Т. Бродхед, К. Маккарті, Б. Сіверс, Дж. Сорос та ін.).

Науковий аналіз доводить, що тема досить розроблена, сфери її опрацювання широко представлені в етичних, культурологічних, історичних, подекуди навіть економічних аспектах, натомість питання історико–філософського характеру повністю не розкриті.

Мета дослідження – проаналізувати категоріальні елементи терміносистеми "благодійність" та її фундаментальні ознаки, зокрема як соціального феномену філософського дискурсу.

Виклад основного матеріалу. З метою концептуалізації поняття "благодійність" спробуємо здійснити аналітичний огляд дефініцій, категорій, що застосовуються у сфері інституції благодійництва та зв'язані з ним.

Благодійність походить від латинського слова "caritas, carus", що означає "милосердя", "жертовна любов".Деякі джерела визначають його трактування як "дорожнеча, дорогий", а також "повага, авторитетність, доброзичливість" [1, с. 50].

Термін "благодійність" за своєю семантичною структурою складається зі слів "благо" і "діяти". Енциклопедичний словник за редакцією Б. Бім–Бада визначає поняття "благо" як "загальне етичне поняття, яке вживається для позначення позитивних цінностей чого–небудь; ціннісний стандарт, у співвіднесенні з яким визначається значущість чого–небудь…" [7, с. 28]. У новому тлумачному словникові української мови знаходимо, що благо,тлумачиться як "…усе позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям", а також, що це – "…благо, позитив" [11, т. 1, с. 565].

Друга складова частина слова "благодійність" – "діяти", виражає практичний аспект цього поняття і трактується як "робити, здійснювати що–небудь, виявити якусь діяльність; коїти, чинити" [11, т. 1, с. 559]. Силогічним є умовивід, що поняття "доброчинність" та "благодійність" є синонімічними.

Таким чином, узагальнюючи тлумачення категорії "благо", а також сутність дефініції "діяти", "благодійність" у ентомологічному розумінні слов'янських мов, можна трактувати як дію (діяльність), спрямовану на благо (добро), щастя іншим.

В англійській мові благодійність позначається словом "charity". "LongmanHandyLearner'sDictionary" пропонує наступне трактування: великодушність, щедрість і доброта бідним; доброта щодо позбавлених волі осіб, організація допомоги людям.

У тлумачному словнику "Websters Desk Dictionary of the English Language", "charity" пояснюється як милостиня або допомога, фонд милосердя, поблажливість, або терплячість, християнська любов [5, с. 249–250].

У словнику Брокгауза і Ефона благодійність визначається як "…прояв співчуття до ближнього і моральний обов'язок імущого поспішати на допомогу незаможному..." [2, с. 63].

Соціальна енциклопедія пропонує наступне визначення благодійності: "…загальнолюдський рух, що включає сукупність гуманітарних дій окремої людини, організації суспільств… В основі благодійності лежить намір проявити любов не лише до ближнього, але й до незнайомої людини, надати безоплатну матеріальну, фінансову допомогу нужденним і соціально незахищеним громадянам [3, с. 45].

Великий енциклопедичний словник трактує благодійність як надання матеріальної допомоги потребуючим, як окремим особам, так і організаціям. При цьому благодійність може бути направлена на заохочення та розвиток будь–яких суспільно значимих сфер діяльності (захист пам'яток культури, захист навколишнього середовища) [4, с. 129].

На думку професора Й. Дзялошинського, благодійність необхідно розглядати з точки зору теорії діяльності, що наділяє пріоритетами суб'єкт–об'єктний аналіз: ініціаторів благодійності, їхніх адресатів, завдання благодійності, мотиви благодійності, принципи благодійності, предмети благодійності, інститут благодійності, ресурси, технології та її ефекти [6].

Отже, вивчення енциклопедично–довідкових джерел, матеріалів дисертаційних досліджень та іншої наукової літератури дало можливість дослідити терміносистему благодійності, що дало право на існування думки про те, що благодійність можна розглядати і як явище(чеснота людини), і як діяльність (соціально спрямований процес взаємодії людей у суспільстві).

Благодійність як явище має глибоке соціально–культурне й духовно–моральне коріння і пов'язане із появою людини та людського суспільства в цілому. Як зазначає дослідниця Л.Лавриненко, "…в історії цивілізації благодійність у різних формах прояву була присутня завжди, без неї не можливо уявити людського буття" [8, с. 249].

Відповідно, за логікою дослідження маємо на меті розглянути концепт благодійності як соціальний феномен філософського дискурсу.Для цього варто проаналізувати декілька основних теоретико–методологічних підходів до аналізу феномену благодійності.

Зокрема, сучасний філософ Р. Апресян виділяє негативістський, етичний і структурно–функціональний теоретико–методологічні підходи до визначення поняття благодійності.

У негативістському підході (відомі його представники – П. Гольбах, П. Лафарг, Б. Мандевіль, М. Лорі) благодійність розглядається як соціальний інститут, а саме як суспільний інститут соціальної допомоги, створений задля зниження рівня напруги таконфліктів у суспільстві. Відмітимо, що сучасна система філософствування доводить, що моралізування в межах благодійності зводиться до розгляду її як джерела реклами, специфічного бізнесу, політики, при

цьому, її дійсне соціально–моральне значення ігнорується[2].

Утилітаристський підхід (серед представників даного підходу К. Вольней, Т. Фаулер, А. Сміт, Дж.С. Мілль) заснований на аналізі соціальних наслідків і соціально–економічних складових добродійності [10, с. 135–139].У межах цього підходу разом із постановкою питання про справедливість та ефективність добродійності ставиться під сумнів твердження, начебто доброчинність сама по собі завжди справедлива. Утилітаристська критика підготувала інтелектуальний ґрунт для зміни принципових і прагматичних пріоритетів благодійної діяльності, що найбільшою мірою проявилося в практиці американських філантропічних фондів (наприклад, таких, як фонди Дж. Рокфеллера, Д. Карнегі, Г. Форда). Зазначимо, що філантропічний фонд визначається як "неурядова" некомерційна організація), заснована для надання допомоги чи підтримки соціальної,освітньої, релігійної та іншої діяльності, що сприяє досягненню суспільного добробуту [10, с. 142].

Етичний підхід (даний напрям розвивали Сократ, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, Л. Мемфорд, К. Льюїс та ін.) акцентує не на прагматичних засадах доброчинності, а на її ціннісних, духовних й орієнтованих на людину вимірах. Ф. Достоєвський та Л. Толстой, аналізуючи благодійну діяльність, чітко вказали на важливі етичні проблеми.Справедливо, що роздуми про доброчинність переводяться до сфери більш широкого духовно значущого плану – загальних моральних настанов людини, шляхів її самовдосконалення.

Проблему розвитку добродійності можна розглядати і в межах структурного функціоналізму, зокрема в контексті теоретичного доробку таких його видатних представників, як Т. Парсонс, Р. Мертон, А. Редкліфф–Браун, Б. Малиновський. У межах цього підходу доброчинність можна розглядати як складову частину суспільства, оскільки вона виконує основні соціальні функції: збереження, відтворення та розвиток суспільства.

Ще одним підходом, який не можна залишати поза увагою, є антропологічний, що заснований на "ідеї вічності життя", а благодійність набуваючи форми сакрального синкретизму, з часом трансформується в систему гуманітарних послуг для тих, хто їх потребує. Тоді людина, в системі таких відносин, має робити добрі справи через страх перед Божим гнівом та покаранням [6].Саме тут виникає дискурс між поняттями покарання та свободою, що найяскравіше проявляють саме ознаку ретрибутивності благодійностіі виводить на новий аксіологічний щабель світогляду людства поняття моральності.

Саме мораль виникає і розвивається на основі потреби регулювання взаємин і інтересів особистості і суспільства. Важливо, що благодійність втілює в собі певні моральні цінності, керується розумінням людиною рівності та справедливості. Тому мораль для благодійності є визначальним поняттям. Благодійність апелює до моралі, оскільки вона втручається в життя інших людей для їхньої користі, а не заради себе самої. З іншого боку, благодійність є засобом, завдяки якому наші моральні цінності можуть формувати суспільство, в якому ми живемо.

Відводячи поняттю мораль одне з провідних місць в системі благодійності, необхідно звернутися до золотого закону моралі – теорії критичного імперативу Е. Канта. Своє бачення довершеної моделі суспільного устрою він виводив з розуміння людини як абсолютної цінності: "Людина... існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь–якого використання з боку тієї чи іншої волі" [3, с. 269].

Що стосується філантропії,то з грецької мови це слово перекладається як "любов до людей". Згідно з визначенням в словнику, філантропія є синонімом благодійності. З цим важко не погодитися, оскільки і те, й інше проявляється як добровільний розподіл приватних ресурсів в інтересах нужденних. Проте в деяких ситуаціях благодійність не є філантропією. Різниця між філантропією і добродійністю полягає не в конкретних формах дії, а виключно в сфері мотивації, що логічно пояснює трактування О. Кочновою філантропії, як безоплатну допомогу нужденним [3]. При цьому під нужденними розуміються не тільки ті, хто живе в нужді, але й ті, хто відчуває нестачу в додаткових коштах для реалізації своїх суспільно цінних чи професійних інтересів.

Важливо зазначити, що у вітчизняній і радянській науковій літературі терміни "благодійність" і "філантропія" виступають синонімами, що апріорно підтверджує й наше відношення до наукового трактування співіснування даних категорій. Власне тепер постає питання, а що являють собою такі праксеологічні форми виявлення благодійності, як меценатство та спонсорство, що гіпотетично виступають спорідненими з нею?

По суті своїй, меценатство є видом недержавної діяльності, направленої на підтримку і стимулювання різного роду творчих ініціатив у галузі мистецтва, освіти і культури. Особливість меценатства полягає у тому, що воно забезпечує безкорисливу допомогу і заступництво, направлені на досягнення вищих інтелектуальних, культурних, етичних цінностей суспільного значення шляхом забезпечення талановитим особам або колективам можливостей освіти або самовираження.У філософському словнику це підтверджується визначенням меценатства, як формою підтримки розвитку культури, мистецтва, науки, з боку тих, хто володіє такими можливостями: організацій, бізнесових структур, приватних осіб [9, с. 543].

Явище меценатства тісно пов'язане зі спонсорством. Досить часто спонсорство змішують з поняттями "меценатство" і "благодійність", що не є вірним, оскільки спонсорство переслідує певні комерційні завдання та користь для бізнесових корпорацій. У цьому відношенні приватна спонсорська діяльність суттєво відрізняється і від класичного меценатства, і від державного субсидіювання, адже спонсорство має на меті не безкорисливу благодійність, а вилучення комерційної вигоди у вигляді реклами, підвищення іміджу.Але для функціонування різних соціальних сфер спонсорство, безперечно, являє собою об'єктивне благо.

Висновки. 1. Благодійність можна розглядати не лише як явище, субстанцію основану на чеснотах

милості, милосердя, емпатії, а й як діяльність, соціально спрямований процес взаємодії людей у суспільстві, що має конпенсаторний сенс у випадках порушення балансу соціальної справедливості.

2. В контексті основних теоретико–методологічних підходів, благодійністьрозглядається за такими фундаментальними ознаками: ***дихотомічна компенсаторність*** (благодійність як інститут соціальної допомоги, створений задля зниження рівня напруги й конфліктів у суспільстві, оснований на сентенціях справедливості, але має дихотомічний аспект утилізації власного егоїзму); ***аксіологічність*** (становить інтенцію людини до збереження, відтворення та розвитку структурної цілісності суспільства); ***рефлексивність*** (потяг до благодійності не є складовою природної настанови свідомості, являє собою ознаку навмисного зусилля, позиції рефлексії, але водночас виявляє її обмеженість, зумовлену контекстом рівноправ'я, соціальної справедливості); ***ретрибутивність*** (благодійність позиціонується як онтологічна форма праведного життя, коли Людина, вважалось, має чинити добрі справи через страх перед Божим гнівом та покаранням); ***іманентність*** (метафізика благодійності закладена на цінностях любові у центрі світогляду, розглядаючи її як основу моральних взаємовідносин у суспільстві, що виступає онтологією філантропії).

3. Калокаготичність благодійності закладена у комплементарному сенсі милосердя,що на відміну від благодійності, висловлює готовність не тільки до матеріальної, а й до моральної допомоги. Якщо благодійність переважно матеріальна допомога нужденним, то милосердя це ширше поняття, яке виражає також допомогу духовно стражденним.

4. Матеріалістичність благодійності проявляється в її праксеологічних формах – меценатстві та спонсорстві, що мають контрарну полярність в залежності від мети діяння благодійника.

Список використаних джерел

1. Kant, Immanuel; translated by James W. Ellington [1785] (1993).Grounding for the 'Metaphysics of Morals 3rd ed. Hackett.c.30.ISBN0–87220–166–X.

2. Борзова Н.О. Благодійність та благодія: різноманітність практик реалізації особистого служіння / Борзова Н.О. // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наукових праць. – К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2006. – №8 (21). – С.126–131.

3. Кочнова О.А. Благотворительность как категория социальной философии / О.А.Кочнова // Вестник Севастопольского государственного технического университета. Философия. – 2006. – Вып.78. – С.137–143.

4. Словарь иностранных слов / Под ред. Спиркина А.Г., Акчурина И.А. – М. : Изд–во "Русский язык", 1984. – 608 с.

5. Сукина Л.Б. Представления о благотворительности в русской культуре переходного времени (на материале лицевых синодиков XVII –первой половины XVIII вв.) / Л.Б. Сукина // Благотворительность в России. – СПб., 2003. – С.49–63.

6. Ярская В.Н. Благотворительность и милосердие как социокультурные ценности / В.Н.Ярская // Теория, методология и история социальной работы. – 1995. – №2. – С.27–33.

7. Педагогический энциклопедический словарь / за ред. Б.М.Бим–Бад. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.

8. Лавриненко Л. Благотворительность в народном образовании (Рус.меценаты, XVII – нач. XX вв.) / Л.Лаврененко // Народное образование. – 2003. – №2. – С.249–254.

9. Альтруизм // Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М. : Изд–во"Республика", 2001. – 700 с.

10. Кузьминов Я.И. Гражданское общество: экономические и политические факторыстановления / Я.И. Кузьминов, О.О. Сухомлинова // Общественныенауки. – 1990. – №5. – С.55–69.

11. Давньоруські любомудри / В.Горський, Ю.Завгородній, О.Киричок. – К. : Видавничий дім "Києво–Могилянська академія", 2004. – 304 с.

References

1. Kant, Immanuel; translated by James W. Ellington [1785] (1993). Grounding for the 'Metaphysics of Morals 3rd ed. Hackett. c. 30. ISBN 0–87220–166–X.

2. Borzova N.O. Blagodijnist' ta blagodija: riznomanitnist' praktyk realizacii' osobystogo sluzhinnja / Borzova N.O. // Naukovyj chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova. Serija №7. Religijeznavstvo. Kul'turologija. Filosofija: Zb. naukovyh prac'. – K.: NPU im. M.P. Dragomanova, 2006. – №8 (21). – S.126–131.

3. Kochnova O.A. Blagotvoritel'nost' kak kategorija social'noj filosofii / O.A. Kochnova // Vestnik Sevastopol'skogo gosudarstvennogo tehnicheskogo universiteta. Filosofija. – 2006. – Vyp.78. – S.137–143.

4. Slovar' inostrannyh slov / Pod red. Spirkina A.G., Akchurina I.A. – M. : Izd–vo "Russkij jazyk", 1984. – 608 s.

5. Sukina L.B. Predstavlenija o blagotvoritel'nosti v russkoj kul'ture perehodnogo vremeni (na materiale licevyh sinodikov XVII – pervoj poloviny XVIII vv.) / L.B. Sukina // Blagotvoritel'nost' v Rossii. – SPb., 2003. – S.49–63.

6. Jarskaja V.N. Blagotvoritel'nost' i miloserdie kak sociokul'turnye cennosti / V.N. Jarskaja // Teorija, metodologija i istorija social'noj raboty. – 1995. – №2. – S.27–33.

7. Pedagogicheskij jenciklopedicheskij slovar' / za red. B.M. Bim–Bad. – M. : Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija, 2002. – 528 s.

8. Lavrinenko L. Blagotvoritel'nost' v narodnom obrazovanii (Rus. mecenaty, XVII – nach. XX vv.) / L.Lavrenenko // Narodnoe obrazovanie. – 2003. – №2. – S.249–254.

9. Al'truizm // Filosofskij slovar' / Pod red. I.T. Frolova. – M. : Izd–vo "Respublika", 2001. – 700 s.

10. Kuz'minov Ja.I. Grazhdanskoe obshhestvo: jekonomicheskie i politicheskie faktory stanovlenija / Ja.I. Kuz'minov, O.O. Suhomlinova // Obshhestvennye nauki. – 1990. – №5. – S.55–69.

11. Davn'orus'ki ljubomudry / V.Gors'kyj, Ju.Zavgorodnij, O.Kyrychok. – K.: Vydavnychyj dim "Kyjevo–Mogyljans'ka akademija", 2004. – 304 s.

Lyadneva A. V., *graduate student of the Department of Philosophy of Faculty of Education them Professor V.Sidorenko National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kiev),Lyadneva@gmail.com*

Conceptualization term system "charity":historical and philosophical aspects

The article is devoted to philosophical research of charity category, categorical elements of term "charity" and its fundamental features in the history of philosophical thought. The main theoretical and methodological approaches to the analysis of the phenomenon of charity.

Keywords:*charity, charity fundamental features complementary sense of mercy. praxeological form of charity.*

Ляднева А. В., *аспирантка кафедры философии педагогического факультета им. профессора В.Сидоренко естественно–гуманитарного учебно–научного Института Национального университета биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), Lyadneva@gmail.com*

Концептуализация терминосистеми "благотворительность": историко–философский аспект

Определяются категориальные элементы терминосистемы "благотворительность" и ее фундаментальные признаки в истории философской мысли. Рассмотрены основные теоретико–методологические подходы к анализу феномена благотворительности.

Ключевые слова: *благотворительность, фундаментальные признаки благотворительности, комплементарный смысл милосердия, праксеологические формы благотворительности.*

* * *

УДК 130.2

Ніколаєнко О. О.
аспірантка кафедри етики, естетики та культурології філософського факультету, Київський національний університет ім. Т. Шевченка
(Україна, Київ), nikolajenko.a@gmail.com

КОМУНІКАТИВНІ ВИМІРИ КУЛЬТУРНО–НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Досліджено культурно–національну ідентичність в контексті сучасної української літератури. Єдиної концепції культурно–національної ідентичності в сучасному гуманітарному дискурсі наразі не існує. Аспект, що пропонується у статті, має міждисциплінарний характер. Автором залучаються такі сфери знання як культурологія, філософія, лінгвістика, літературознавство, семіотика, оскільки метою статті є розгляд культурно–національної ідентичності в сучасній українській літературі крізь призму комунікації. Провідною для статті варто назвати думку Ж.–П. Сартра щодо соціально–політичної заангажованості літератури. Ця складова вимагає громадянської позиції автора та його відповідальності. Відповідно, вона забезпечує комунікацію між автором та суспільством. На матеріалах теоретичних праць Ю.Лотмана, У.Еко, П.Рікера та Я.Ассмана демонструється, яким чином будується конкретне авторське повідомлення, що містить код ідентичності.

Ключові слова: *культурно–національна ідентичність, комунікація, текст, повідомлення, література.*

Питання культурно–національної ідентичності є актуальним для українського гуманітарного дискурсу. Воно розглядається у філософії, культурології, соціології, політології, психології, літературознавстві тощо. Серед вітчизняних дослідників цієї проблематики можемо назвати Т. Гундорову [5], М. Павлишина [12; 13], Г. Грабовича [4], О. Забужко [7], М. Степико [17], Н. Мадей [11] та ін. У західноєвропейських наукових колах це питання порушується у працях Я. Ассмана [1], М. Гіберная [3], Д. Джозефа [6], Е. Гобсбаума [18], Е. Саїда [15] та ін.

Єдиної концепції культурно–національної ідентичності, втім, не існує, що зумовлено специфікою та багатовекторністю цього питання. Аспект дослідження, що пропонується у статті, характеризується міждисциплінарністю. Ми залучаємо сфери знання філософії, культурології, лінгвістики та літературознавства, адже розглядаємо культурно–національну ідентичність в контексті сучасної української літератури крізь призму комунікації. Це пов'язано з тим, що мистецтво завжди гостро реагує на стан суспільних відносин, виявляючи свої діагностичні та терапевтичні функції, оскільки воно має безпосередню дотичність до культурного ґрунту суспільного буття індивідів. Культурологічний аналіз сучасного українського мистецтва має завдання продемонструвати зв'язок пріоритетної теми мистецтва з особливостями стану суспільства та його ідентичності. Вважаємо, що найбільш чітко цей взаємозв'язок демонструє література. Сартр визначив, що література є соціально заангажованою через політичну складову, що вимагає відповідальності та громадянської позиції автора [16], а також через його причетність до певного владного дискурсу (імперського та постімперського, колоніального та постколоніального). Ця політична складова є комунікацією між автором та суспільством, тим конкретним повідомленням, яке створює запит у суспільстві.

Розгляд комунікативних вимірів культурно–національної ідентичності слід розпочати з попередніх зауваг. Аристотель визначив людину як політичну (суспільну) тварину, що живе в політичних утвореннях, общинах, групах. Від деяких тваринних груп, які можуть складати стаю чи "державу", тобто мають соціальний інстинкт, її відрізняє мова, що є умовою спілкування. Відтак, "конективна структура" певної культури, яку складають спільне знання та пам'ять, система цінностей та символів, передається за допомогою спілкування, говоріння однією мовою. Інакше кажучи, такі елементи культури як священні тексти, літературні пам'ятки, обряди, ландшафти тощо є тими знаками, що кодують спільноту та функціонують у комунікації. У цьому контексті Ян Ассман виокремив тип "формуючих текстів", які відповідають на питання "Хто ми є?", слугуючи самовизначенню й ствердженню ідентичності: "Вони повідомляють знання, яке обґрунтовує ідентичність, і мотивують спільну діяльність через оповідання спільно пережитих історій" [1, с. 153]. Серед таких текстів можемо назвати міфи про праотців, героїчні пісні, генеалогії, а також визначні твори "національних геніїв", наприклад, "Дон Кіхот" Сервантеса або історичні драми Шекспіра. Вони проводять лінію "кордону" між "своїми" та "чужими", стаючи символами ідентичності.

Отже, для того, щоб дослідити формування культурно–національної ідентичності у контексті комунікації між автором та суспільством, слід звернутись до питання: як власне будується це конкретне авторське повідомлення, що є відповіддю на суспільний запит та містить код ідентичності? На наш погляд, при пошукові відповіді на це питання слід звернутись до праць з семіології культури, зокрема до робіт представника Тартусько–Московської школи, культуролога та літературознавця, Юрія Лотмана, та італійського філософа, семіолога, письменника, Умберто Еко.

У праці "Всередині мислячих світів" ("Внутри мыслящих миров") Лотман зазначає, що будь–який новаторський твір є sui generis твором, написаним невідомою для аудиторії мовою, яка має бути реконструйована і засвоєна адресатами. Умовою цього є наявність загальних рівнів, спільних для всіх учасників комунікації. Вони слугують базою для реконструкції [9, с. 18]. Таким рівнем є, наприклад, культурна пам'ять. Її елементи (образи, символи, місця тощо) складають код повідомлення, який розпізнається адресатом, відтак актуалізується традиція. Власне текст є конденсатором культурної пам'яті, адже він зберігає пам'ять про попередні контексти. На думку Лотмана, суму контекстів, у яких відповідний текст набуває осмисленості та які певним чином інкорпоровані в ньому, можна визначити як пам'ять тексту. Вона є певним смисловим простором довкола тексту, що взаємодіє з культурною пам'яттю, якою володіє аудиторія [9, с. 21–22]. Тобто код, присутній у тексті, актуалізує пам'ять, яка протистоїть часові. Вона зберігає минуле як прийдешнє. Лотман зауважує, що кожна культура сама встановлює парадигму того, що слід пам'ятати (зберігати), а що забувати. Зміна часу та системи кодів змінює парадигму пам'яті–забуття: те, що вважалось істинно–суттєвим може виявитись "наче не існуючим" і підлягати забуттю, а неіснуюче – існуючим та суттєвим [10]. Саме таку зміну парадигми ми можемо спостерігати наприкінці XX – поч. XXI ст. на пострадянському просторі. Встановлення наново

політичних та культурних кордонів у колишньому СРСР призвели до "повернення" ідентичностей та історій, а відтак, до актуалізації того, що підлягало забуттю. Цей процес вимагав також повернення утраченої колись системи цінностей, поведінки, ієрархій, тобто культурного коду, необхідного задля розуміння власної культурно–національної ідентичності.

Варто зауважити, що смисли у пам'яті культури примножуються. Тексти, які складають "загальну пам'ять" культурного колективу, не лишень слугують для декодування (дешифрування) текстів, що циркулюють у сучасно–синхронному зрізі культури, але й генерують нові [10]. Так, Юрій Андрухович використовує код бароко для опису української постмодерної ситуації та пошуків у ній власної культурно–національної ідентичності. Зокрема, у романах "Перверзія" та "Дванадцять обручів". У цьому контексті важливим є виокремлення двох типів каналів комунікації, адже вони можуть бути використані при аналізі комунікації між письменником та читачем. Ці два типи виокремив Лотман, виходячи з моделі комунікативних ситуацій Р.Якобсона, яка вже стала класичною в лінгвістиці. Модель Якобсона можна схематично зобразити наступним чином:

Контекст
Повідомлення

Адресант ……Адресат

Контакт
Код

Так, на думку Лотмана, найбільш типовим випадком передачі повідомлення є напрям "Я–ВІН", де "Я" – суб'єкт інформації, той, хто нею володіє, а "ВІН" – це адресат, об'єкт [9, с. 24]. Цей тип зазвичай домінує в культурі. Для нього характерним є те, що до початку комунікативного акту певне повідомлення відоме "МЕНІ", суб'єкту і є невідомим "ЙОМУ", адресатові.

Іншим типом передачі повідомлення є напрям "Я–Я". У загальному вигляді це – випадок, коли суб'єкт передає повідомлення самому собі, тобто тому, кому це вже відомо. Функціонально друге "Я" дорівнюється до третьої особи, до "НЬОГО". Для нас важливою є наступна заувага Лотмана щодо каналу "Я–Я": якщо комунікативна система "Я–ВІН" забезпечує передачу певного константного об'єму інформації, то в каналі "Я–Я" відбувається її якісна трансформація, що призводить до перебудови самого цього "Я". У першому випадку ("Я–ВІН") адресант передає повідомлення адресату, а сам залишається незмінним, а у другому – він внутрішньо перебудовує свою сутність, оскільки, вважає Лотман, сутність особистості можна трактувати як індивідуальний набір соціально значущих кодів, і цей набір змінюється у процесі комунікативного акту [9, с. 26].

Розглядаючи "формуючий текст" як повідомлення, що відповідає на питання "хто ми є?" та обґрунтовує ідентичність, можемо сказати, що він будується як діалектика типів "Я–ВІН" та "Я–Я". Письменник, що виступає у ролі суб'єкта інформації, надсилає читачеві–адресатові повідомлення, певний текст. Це повідомлення відоме письменникові, але для читача є новим, тобто задіяний канал "Я–ВІН". Втім, це повідомлення функціонує в просторі, де перетинаються синхронний та діахронний змісти, актуальне теперішнє та "жива" культурна пам'ять. Присутність культурної пам'яті виявляється у тому наборові культурних кодів, що містить конкретний текст. За ними читач розпізнає вже відому йому інформацію, однак вона використана у новому контексті, таким чином відбувається її якісна трансформація. Цей процес прирощує знання як читача, так і письменника, оскільки кожна інтерпретація створює умови для надання нового сенсу творові. Так, відновлення культурного коду тієї чи іншої епохи в актуальному текстові, створює орієнтир для пошуку власної культурно–національної ідентичності. Цей код – можливість нового бачення вже відомої ситуації.

Діалектику типів комунікації "Я–ВІН" та "Я–Я" можемо порівняти з діалектикою тотожності та самості, до якої звертався П.Рікер при аналізі наративної ідентичності у праці "Я–сам як інший". Рікер зауважує, що відповідно до латинських лексем "idem" та "ipse" у понятті ідентичності виникає накладання двох різних значень. Згідно з першим, "idem", ідентичний – це синонім "аналогічного", "тотожного", незмінного у часі. Їхній антонім – змінний, відмінний. У другому випадку, термін "ipse", ідентичний, пов'язаний з поняттям "самості" (ipseite), "самого". Онтологічному конституюванню особистості внутрішньо притаманна діалектика тотожності та самості. Постає питання, як вони поєднуються? Щоб наблизитись до цього розуміння, Рікер вводить поняття life story (життєвої історії, оповіді, наративу), яка і забезпечує діалектику "idem" та "ipse". Цей процес проходить три основі етапи та дозволяє прояснити, як саме читач ідентифікує себе з персонажем, що пропонує письменник.

Перший етап – це оприявлення наративної ідентичності у річищі зав'язування інтриги. У зв'язку з цим Рікер згадує працю Аристотеля "Поетика", де вперше була сформульована ідея суголосності оповіді інтризі та персонажу. Те, що Аристотель визначає як трагічну оповідь (muthos tragique), Рікер називає динамічною ідентичністю зав'язування інтриги. Вона поєднує у собі вимогу погодженості і допуск непогодженості, яка загрожує ідентичності у процесі оповіді. Погодженість включає у себе повноту, себто композиційну єдність оповіді, підпорядкування частин цілому; цілісність, те, що за Аристотелем, має початок, середину на кінець, тобто певна послідовність подій у оповіді; об'єм, у свою чергу, також взаємодіє з інтригою, адже інтрига надає дії окреслення, межі, відповідно, і об'єм. Момент непогодженості не менш важливий для трагічної оповіді, адже він набуває вигляду зламу або повороту долі персонажа. Подібна випадковість – це можливість для певної події розвиватись по–іншому, надалі "набувати гармонію разом з необхідністю і вірогідністю, що характеризує форму оповіді загалом: те, що у житті могло бути лише випадковістю, не пов'язаною з необхідністю, у процесі оповіді спричинює розвиток дії" [14]. На думку Рікера, така складна діалектика пояснює у моделі muthos tragique конфлікт між розпадом оповіді на окремі епізоди і здатністю до встановлення єдності.

Другий етап – це ідентичність персонажа, на якому тримається сама інтрига. Для того, щоб проаналізувати

цей етап, слід звернутись до моменту зав'язування інтриги, звідки бере свій початок ідентичність наративу. Рікер зауважує: якщо уявити цілісну історію як низку перетворень (від початкової до останньої ситуації), то наративна ідентичність персонажа є лише певним стилем суб'єктивного перетворення у поєднанні з об'єктивними перетвореннями згідно з правилом повноти, цілісності та єдності зав'язування інтриги [14]. Теорія наративу розуміє це співвідношення головним чином на формальному рівні. Тому Рікер звертається до праці Володимира Проппа "Морфологія казки", де була розроблена типологія оповідних ролей разом з типологією відношення між функціями оповіді. Пропп встановив, що кожен персонаж має сферу діяльності, яка передбачає декілька функцій, і навпаки, декілька персонажів можуть діють у одній сфері. Ця конфігурація може ускладнюватись, коли персонажі не виконують встановлену роль, а змінюють її відповідно до подальшого розвитку інтриги.

Третій етап – рефегуративне "я", себто те, що оволодіває персонажем і привласнює його характеристики для реального суб'єкта. На цьому етапі вирішується, що саме вносить поетика оповіді у проблематику самості. По–перше, завдяки оповіді рефігурація демонструє самопізнання, що виходить за власні межі, адже "сам" пізнає себе опосередковано, через знаки, коди та досвід культури. По–друге, оволодіти персонажем шляхом ідентифікації з ним означає піддати себе грі змін, які створені уявою. Вони і стають змінами самості. Ця гра, на думку Рікера, підтверджує вислів Рембо: "Я – це інший".

Дослідниця Ірена Вдовіна вважає, що проблема самоідентичності не може бути вирішена без наративної ідентичності, оскільки в протилежному випадку ми або стверджуємо, що суб'єкт завжди тотожний самому собі, або розуміємо самоідентичність суб'єкта як субстанціоналістську ілюзію [2]. Людська самість може уникнути цієї дилеми, якщо її ідентичність буде базуватись на динамічній та гнучкій, наративній ідентичності, що забезпечує діалектику тотожності та самості.

Загалом творення індивідом власної life story шляхом трьох етапів, які виокремив Рікер, можна пояснити наступним чином: індивід діє в умовах нестачі інформації, що змушує його звертатись до такої самої одиниці, тобто до партнера за комунікацією, до Іншого. Таким чином відбувається входження в культурний процес, або, як каже Лотман, в процес "навчання культурі", який полягає у відкритті "скріплення" "свого" та "чужого", у наповненні "чужого" слова "своїм" змістом [10].

Італійський філософ, письменник та семіолог, У. Еко, розглядаючи комунікативний процес, виходить з позицій, притаманних для Тартусько–Московської школи. На його думку, для розгляду будь–якого культурного явища з погляду комунікації, слід виокремити комунікативну структуру, певний зразок, модель, що є основою усіх типів комунікації [19, с. 35].

Еко проаналізував найпростіший випадок комунікації (на прикладі мешканців долини, які бажають знати про стан рівня води у водосховищі) та зазначив наступні складові комунікативної структури: інформація (ті чи інші свідчення), джерело інформації, відправник інформації (адресант або передавач), сигнал, що йде каналом зв'язку, приймач, який перетворює сигнал у повідомлення для адресата. Адресат розшифровує повідомлення за допомогою коду, який містить репертуар символів, зрозумілих для обох сторін. Завдяки кодові певне означуване пов'язується з означником: "Код, коли ми маємо справу з мовою, встановлюється та зміцнюється у процесі спілкування, він є результатом загальноприйнятих навичок говоріння; у той момент, коли встановлюється код, кожен мовець починає невідворотно співвідносити одні й ті самі позначки з одними й тими ж поняттями, комбінуючи їх за певними правилами" [19, с. 58]. Отже, У.Еко, як і Ю.Лотман, визнає, що код є загальним рівнем, спільним для всіх учасників комунікації. Він власне і є умовою передачі того чи іншого повідомлення, загальноприйнятим правилом їхнього формування, конвенцією між адресатом та адресантом.

Як вже було зазначено, твір мистецтва, зокрема літературний, з погляду семіології є повідомленням з певним набором притаманних йому кодів. У. Еко вважає, що читання мистецького твору є постійним коливальним процесом, у якому від власне твору рухаються до прихованих в ньому кодів. Ці коди стають підґрунтям прочитання вже актуальних кодів нашого часу. Подібна мозаїка кодів дає можливість багатосторонній інтерпретації твору. Коди є ключами до комунікативної ситуації, у якій народився твір [19, с. 112–113]. Варто сказати, що літературний твір містить саме культурні коди, оскільки письменник передає систему поведінки та цінностей, притаманній певній групі, спільноті, нації. Цю систему (культурний код) складає етикет (система жестів, конвенцій, табу, ієрархій тощо); система моделювання світу (міфи та легенди, теологічні системи, які створюють єдину картину, що відображує глобальне бачення світу з позиції певної спільноти); типологія культури (цей аспект У. Еко ретранслює з радянської семіології, зокрема з праць Лотмана; типологія культури допомагає здійснити опис культурного коду на основі аналізу того, як певна культура вибудовує конкретні повідомлення. Наприклад, здійснити опис коду рицарського менталітету в контексті загальної культури Середньовіччя); моделі соціальної організації, тобто дослідження організацій суспільств з погляду семіології, з використанням її методів [19, с. 405–406].

Таким чином, очевидним є зв'язок між культурними кодами та культурно–національною ідентичністю, оскільки культурно–національна ідентичність є складним комплексом уявлень індивіда про своє "Я" у стосунку до культурної традиції певної нації, її системи цінностей, поведінки, конвенцій та ієрархій, світогляду.

Отже, Ю. Лотман та У. Еко виходять з позиції визнання цінності інформації та інформативності в культурі. Лотман навіть розглядав культуру як певний прилад, що передає і зберігає інформацію. Дослідник О.Н. Леута зауважує, що такий погляд робить актуальним сучасні уявлення про специфіку різних форм комунікації при вивченні будь–якої культури [8]. Це дає змогу привнести у дослідження поняття, які застосовує теорія інформації, наприклад, "комунікативний акт", "код", "повідомлення" тощо. При застосуванні семіотичного підходу комунікативний

акт розглядається як процес передання інформації, що міститься у тексті, від адресанта до адресата. Текст у цьому випадку не розуміється суто лінгвістично, він інтерпретується культурологічно. Текст розглядається як простір культурної комунікації, де перетинаються різні групи кодів, традиції, породжуються нові смисли. Текст є поліструктурним, багатоголосним, внутрішньо неоднорідним, шифрованим культурними кодами. Код приписує елементам тексту певні значення, задає правила його побудови та розуміння.

Сучасна українська література відповідає на запит творення актуального культурного коду, який спричинився зміною парадигми "пам'яті–забуття" наприкінці XX – поч. XXI ст. на пострадянському просторі. Встановлення наново політичних та культурних кордонів у колишньому СРСР призвело до "повернення" національних ідентичностей та історій, а відтак, до актуалізації того, що підлягало забуттю. Цей процес вимагав також повернення утраченої колись системи цінностей, поведінки, ієрархій, тобто культурного коду, необхідного задля розуміння власної культурно–національної ідентичності. Зважаючи на це, між письменником та читачем виникає специфічна комунікація. Письменник, що виступає у ролі суб'єкта інформації, надсилає читачеві–адресатові повідомлення, певний текст. Це повідомлення відоме письменникові, але для читача є новим. Втім, це повідомлення функціонує в просторі, де перетинаються синхронний та діахронний змісти, актуальне теперішнє та "жива" культурна пам'ять. Присутність культурної пам'яті виявляється саме у наборі культурних кодів, що містить конкретний текст. За ними читач розпізнає вже відому йому інформацію, однак вона використана у новому контексті, що свідчить про її якісну трансформацію. Цей процес прирощує знання як читача, так і письменника, оскільки кожна інтерпретація створює умови для надання нового сенсу творові.

Список використаних джерел

1. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / [Пер. с нем. М.М. Сокольской]. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

2. Вдовина И.С. Памяти Поля Рикера / Вопросы философии. – 2005. – №11. – С.44–63.

3. Гібернау М. Ідентичність націй. – К. : Темпора, 2012. – 304 с.

4. Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка. – К. : Основи. – 604 с.

5. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. – Київ: Критика, 2005. – 264 с.

6. Джозеф Д. Язык и национальная идентичность / Логос. Философско–литературный журнал. – 2005. – №4 (49). – С.4–32.

7. Забужко О. Шевченків міф України. – К. : Факт, 2001. – 148 с.

8. Леута О.Н. Ю.М. Лотман о трех функциях текста / Вопросы философии. – 2002. – №11. – С.165–173.

9. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М. : "Языки русской культуры", 1996. – 464 с.

10. Лотман Ю.М. Память в культурологическом освещении // Ю.М. Лотман Избранные статьи. Т.1. – Таллинн, 1992. – С.200–202.

11. Мадей Н.М. Проблема культурної ідентичності. Курс лекцій [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Kaf_kult/Publications/kult_identyty_madey.pdf

12. Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно–критичні статті. – К. : Час, 1997. – 445 с.

13. Павлишин М. Казаки на Ямайке: проявления постколониализма в современной украинской культуре // "Перекрестки". – 2005. – №3–4. – С.5–16.

14. Рікер П. Наративна ідентичність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.philosophy.ru/library/ricoeur/iden.html

15. Саїд Е. Орієнталізм. – К. : "Основи", 2001. – 511 с.

16. Сартр Жан Поль. Что такое литература? / [Пер. с фр. Н.Полторацкой]. – СПб.: Алетейя, 2000. – 466 с.

17. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

18. Хобсбаум Э. Язык, культура и национальная идентичность / Логос. Философско–литературный журнал. – 2005. – №4 (49). – С.33–43.

19. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / [Пер. с итал. А.Г. Погоняйло и В.Г. Резник]. – ТОО ТК "Петрополис", 1998. – 540 с.

References

1. Assman Y. Kulturnaya pamyat': pismo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokih kulturah drevnosti / [Per. s nem. M.M. Sokolskoy]. – M. : Yazyiki slavyanskoy kulturyi, 2004. – 368 s.

2. Vdovina I.S. Pamyati Polya Rikera / Voprosyi filosofii. – 2005. – №11. – S.44–63.

3. Gibernau M. Identychnist' nacij. – K.: Tempora, 2012. – 304 s.

4. Grabovych G. Do istoriyi ukrayins'koyi literatury: doslidzhennya, ese, polemika. – K.: Osnovy. – 604 s.

5. Gundorova T. Pislyachornobyl's'ka biblioteka. Ukrayins'kyj literaturnyj postmodern. – Kyiv: Krytyka, 2005. – 264 s.

6. Dzhozef D. Yazyik i natsionalnaya identichnost' / Logos. Filosofsko–literaturnyiy zhurnal. – 2005. – №4 (49). – S.4–32.

7. Zabuzhko O. Shevchenkiv mif Ukrayiny. – K.: Fakt, 2001. – 148 s.

8. Leuta O.N. Y.M. Lotman o treh funktsiyah teksta / Voprosyi filosofii. – 2002. – №11. – S.165–173.

9. Lotman Y.M. Vnutri myislyaschih mirov. Chelovek – tekst – semiosfera – istoriya. – M. : "Yazyiki russkoy kulturyi", 1996. – 464 s.

10. Lotman Y.M. Pamyat' v kulturologicheskom osveschenii // Y.M. Lotman Izbrannyie stati. T.1. – Tallinn, 1992. – S.200–202.

11. Madej N.M. Problema kulturnoyi identychnosti. Kurs lekcij [Elektronny'j resurs] – Rezhym dostupu: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Kaf_kult/Publications/kult_identyty_madey.pdf

12. Pavlyshyn M. Kanon ta ikonostas: Literaturno–krytychni statti. – K.: Chas, 1997. – 445 s.

13. Pavlyshyn M. Kazaky na Yamajke: proyavleniya postkolonializma v sovremennoj ukrainskoj kul'ture // "Perekrestky". – 2005. – №3–4. – S.5–16.

14. Riker P. Naratyvna identychnist' [Elektronny'j resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.philosophy.ru/library/ricoeur/iden.html

15. Sayid E. Oriyentalizm. – K.: "Osnovy", 2001. – 511 s.

16. Sartr Zh.P. Chto takoe literatura? / [Per. c fr. N.Poltoratskoy]. – SPb.: Aleteyya, 2000. – 466 s.

17. Stepyko M.T. Ukrayins'ka identychnist': fenomen i zasady formuvannya: monografiya. – K.: NISD, 2011. – 336 s.

18. Hobsbaum E. Yazyik, kultura i natsionalnaya identichnost' / Logos. Filosofsko–literaturnyiy zhurnal. – 2005. – №4 (49). – S.33–43.

19. Eko U. Otsutstvuyuschaya struktura. Vvedenie v semiologiyu / [Per. c ital. A.G. Pogonyaylo i V.G. Reznik]. – TOO TK "Petropolis", 1998. – 540 s.

Nikolayenko A. O., *PhD student ethics, aesthetics and culturology department of philosophical faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), nikolajenko.a@gmail.com*

Communicative dimensions of cultural–national identity

The article is devoted to the research of cultural–national identity in the context of contemporary Ukrainian literary. The unified conception of cultural–national identity in contemporary humanitarian discourse does not exist at the moment. The author shows the interdisciplinary approach and resorts to data of cultural science, philosophy, linguistics, study of literature, semiotics. The object of article is the analyses of cultural–national identity in the context of contemporary Ukrainian literary through the prism of communication. The paper is focused on J.P. Sartre's argument. Sartre defined literature as socially committed due to its political motivation that presupposes responsibility and civil position of an author. Such political counterpart is communication between an author and society, particular message that challenges society. Respectively, it provides communication between the author and society. On the theoretical materials of Y.Lotman, U.Eco, P.Ricœur, J.Assman the autor shows the mode of building of concrete author's message. This message has an identity code.

Keywords: *cultural–national identity, communication, text, message, literature.*

Николаенко А. О., *аспирантка кафедры этики, эстетики и культурологи философского факультета, Киевский национальный университет им. Т.Шевченко (Украина, Киев), nikolajenko.a@gmail.com*

Коммуникативные измерения культурно–национальной идентичности

Исследована культурно–национальная идентичность в контексте современной украинской литературы. Единой концепции культурно–национальной идентичности в современном гуманитарном дискурсе не существует на данный момент. Аспект, который предлагается в статье, имеет междисциплинарный характер. Автор прибегает к данным культурологи, философии, лингвистики, литературоведенья, семиотики, поскольку целью статьи является анализ культурно–национальной идентичности в современной украинской литературе сквозь призму коммуникации. Ведущим мнением для статьи следует назвать взгляд Ж.–П. Сартра относительно социально–политической ангажированности литературы. Эта составляющая требует гражданской позиции автора и его ответственности. Соответственно, она обеспечивает коммуникацию между автором и обществом. На материалах теоретических работ Ю. Лотмана, У. Эко, П. Рикера и Я. Ассмана показывается, каким образом строится конкретное авторское сообщение, имеющее код идентичности.

Ключевые слова: *культурно–национальная идентичность, коммуникация, текст, сообщение, литература.*

* * *

УДК 141.7:316.75

Єгупов М. В.
науковий співробітник
Інституту вищої освіти НАПН України
(Україна, Київ), lepan@ukr.net

ФЕНОМЕН ІДЕНТИЧНОСТІ: ПРОБЛЕМА ТЕКСТУ ТА КОНТЕКСТІВ

Попри те, що різними аспектами ідентичності охоче оперує не лише філософія, а й психологія, культурологія, соціологія та інші сфери наукового знання, маємо справу з тим прикрим випадком, коли кількість публікацій ніяк не перейде в якість змістовної визначеності, а прецінь – у чіткість теоретико-концептуальних рекомендацій щодо розв'язання наявних проблем. Більше того, реальні проблеми в цій предметній сфері практично зовсім невідрефлектовані, значною мірою містифіковані або впродовж тривалого часу ігноровані, замовчувані.

Аргументаційний "штиль" щодо різних аспектів ідентичності опосередковано натякає на відсутність суперечливих аспектів і амбівалентних тверджень. Насправді ж сфера ідентичності має безліч проблем і розбіжностей навіть з вимогами елементарної логіки, тому стверджувати про бездоганність існуючих концептуальних підходів не доводиться. Не виключено, що це саме той випадок, коли значно важче адекватно збагнути масштаб і глибину проблеми, ніж знайти ефективний спосіб її розв'язання.

Ключові слова: *ідентичність, особистість, суспільна дійсність, соціалізація, суб'єкт і об'єкт, проблемна сфера, теоретичні підходи.*

Становлення теорії ідентичності має ознаки концептуальної відповіді епохи "оголення коренів". Б. Паскаль був автором своєрідної філософської аскези звільнення себе від світу, оголення Я. Значення такого інструменту можна проілюструвати на прикладі такої його рефлексії: якщо мене люблять за щирість і доброзичливість, то чи дійсно люблять мене? Ні, оскільки я можу не активувати зазначені особистісні якості, залишаючись, тим не менше, собою. Очевидно, зміст особистісного стрижня складає те, за відсутності чого вже неможливо бути (залишатись) собою.

У праці "Єдиний та його власність" М. Штірнер запропонував власне визначення особистості, відрекомендувавши її "єдиним" – виразною індивідуальністю, спроможною облишити все заради того, щоб змінити життя, зробити його вільним. Основна проблема особистості – труднощі процесу соціалізації як реалізації індивідуальних духовно-суб'єктивних сил в об'єктивному світі суспільства.

Як аргументовано зауважив Дж. Тойнбі, "суспільство не є і не може бути нічим іншим, окрім як посередником, за допомогою котрого люди взаємодіють між собою. Особистість, а не суспільство, творить людську історію" [8, с. 254]. Евристично перспективною варто визнати дефініцію Ґ. Олпорта: "Особистість – це те, чим людина є в дійсності" [10, с. 14]. Саме особистісний формат визначає світоглядний стрижень людини, детермінує характер її взаємодії зі світом.

Особистість – це "жива активність самотворчості, комунікації і єднання з іншими особистостями. Вона реалізує і пізнає себе в дії, якою є досвід персоналізації" [7, с. 10-11]. Особистість не може бути редукована до абстрактних і загальних принципів. Вона завжди залишається конкретною, унікальною і неповторною. Субстанційність самосвідомості в персоналізмі передбачає вільну самовизначеність як особистості загалом, так і її творчої активності зокрема. Е. Брайтмен запропонував таке визначення: "Особистість – це складний, але самототожний, активний, вибірковий, чуттєвий досвід свідомості, яка пам'ятає своє минуле, планує своє майбутнє, взаємодіє зі своїми підсвідомими процесами, тілесним організмом, природним і соціальним оточенням, а також спроможна оцінювати і скеровувати себе засобом як раціональних, так і ідеальних норм" [11, с. 53].

На переконання одного з найбільш виразних представників філософії персоналізму В. Стерна, особистість являє собою унікальну цілеспрямовану єдність розрізнених функцій. Проблема полягає в тому, що особистість ніколи не можна звести до деякої суми, послідовності й абсолютних величин частин та функцій, котрі її складають, оскільки останні перебувають у стані перманентного видозмінення. Зрештою, має право на існування й така дефініція: "Особистість – це людина, яка на підставі власного життєвого досвіду генерує власні духовні установки, не вдовольняючись готовими" [3, с. 23].

Варто прислухатися до Г. Маркузе: "Чим більш раціональним, продуктивним, технічно оснащеним і тотальним стає управління суспільством, тим важче уявити собі засоби й способи, за допомогою яких індивіди могли б позбутися свого рабства. Будь-яке звільнення неухильно передбачає попереднє усвідомлення рабського становища. Головним завданням залишається витіснення хибних потреб істинними, а також відмова від репресивного задоволення" [5, с. 9]. Очевидно, Я. Буркхардт мав рацію, коли наполягав на винятковому значенні ролі техніки самосвідомості для становлення особистості та справжності її існування.

Як зауважив З. Фрейд, "людина невротизується, оскільки не може винести всієї сукупності обмежень, накладених на неї суспільством в ім'я культурних ідеалів. З цього було зроблено висновок, що істотне зменшення таких обмежень означало б повернення до втрачених можливостей щастя. Але тут з'являється одне розчарування: за час життя кількох попередніх поколінь люди досягли дивовижного прогресу в природничих науках і в їх технічному застосуванні, однак посилення панування над природою не додало їм щастя. Тут варто було б зробити очевидний висновок:

влада над природою не є вирішальною умовою людського щастя" [9, с. 153]. Це вкрай важливий як соціально-філософський, так і ідеологічний аспект, адже він формує світоглядний фундамент суспільної свідомості, від адекватності якого залежать динаміка і ефективність соціогенези в оглядовій перспективі.

Особистість – це насамперед обов'язок бути собою. Як зазначав Е. Муньє, вістря проблеми полягає в тому, що в абсолютній більшості випадків людина лише ідентифікує себе з певною реальністю, а не долає її латентних недоліків, сукупність і підступна інерція яких у перспективі справляє деморалізуючий і навіть фатальний вплив на особистісний суверенітет, аргументовано заперечуючи проти самого факту наявності особистості.

Такі світоглядні основи ідентичності можна відрекомендувати парадигмою манекенності. Прикрість онтологічного статус-кво і особливостей соціокультурної динаміки в межах цього підходу полягає навіть не в жорстко детермінативному і принизливо дегенеративному зведенні багатоманітності людського потенціалу до одноманітності тут-і-тепер буття манекена, а в тому, що така дійсність постає значною мірою результатом вибору людини – не зовнішнього примусу і регламентацій, а власного, внутрішнього вибору.

Мімікрія – атрибутивна ознака об'єкта, а не суб'єкта. Вона призводить до деперсоналізації індивіда, уніфікації людської суб'єктивності й нівелювання суб'єктності. Історія філософської думки вже має досвід оперування подібними феноменами – приміром, у часи раннього середньовіччя етикет категорично забороняв розкривати справжнє авторство тексту, тому впродовж кількох століть з'являлися тексти-аноніми, тексти-інкогніто. Псевдонім був найвищим рівнем дозволеної авторської ідентифікації. Як наслідок – світ побачили тексти за підписом Псевдо-Лонгіна, Псевдо-Лукіан, Псевдо-Ксенофонт, Псевдо-Прокл тощо. Фактично замість змістовної визначеності відбувалася визначеність маркування, позначення ім'ям, уподібненість засобом аналогії.

Формально мотивація такого підходу була благородна і пафосна – повага до неперевершених зразків античної мудрості, які, власне, й слугували орієнтиром-маркером для обрання псевдоніма. Втім, будьмо відвертими: уподібнення себе комусь апріорі, в принципі має виразні пародійно-комічні ознаки. В даному разі маємо справу з ідентичністю як маскою, з ілюстрацією і символом збоченої ідентифікації, квазі-ідентичності. Натомість справжня ідентифікація й ідентичність не може, не повинна бути самозреченням.

Йдеться про конгруентність – відповідність зовнішніх запозичень суб'єкта його внутрішньому стану. Безперечно, відтворення – невід'ємний атрибут, елемент, функціональна складова ідентифікації, але якщо індивід ідентифікує себе з кимось іншим (будь-ким окрім себе), то він апріорі й апостеріорі відтворює не себе, а того іншого, з ким ідентифікує. Напрошується очевидне запитання: чи не абсурдна ця ситуація? Зрештою, воно риторичне, оскільки ідея ідентичності полягає у виявленні й формалізації сутнісних ознак суб'єкта, а не будь-кого (будь-чого) іншого і не в зведенні суб'єкта до рівня об'єкта, який добровільно позбувається суб'єктності, віддаючи себе на поталу зовнішнім впливам, тенденціям, інтенціям, інспіраціям і т. ін.

Окреслений аспект відсилає до понятійного розмежування автономії та гетерономії. Якщо автономія передбачає особистісний, суб'єктний суверенітет, то гетерономія означає підпорядкування суб'єкта чужій і незалежній від нього нормативістиці й каузальності, а не моральному закону, який він формулює сам перед собою (тобто йдеться про виведення приписів особистісної моральності й загалом життєдіяльності із зовнішніх причин).

Ще один дотичний проблемний аспект – колізія неспівпадіння ідентичності обраної на власний розсуд (чи навіть смак) та ідентичності закріпленої як вердикту зовнішніх щодо суб'єкта інстанцій, які керуються в своїх ідентифікаційних висновках не волюнтаризмом, кон'юнктурою і смаковими преференціями, а деякими нормативно-критеріальними регламентаціями.

Книга Б. Скіннера "По той бік свободи й гідності", що вийшла друком у США в 1971 році, виразно ілюструє, що сучасна людина – це згусток непередбачуваності, відчаю і страху, який функціонує за біхевіористською аналогією тваринного світу: стимул визначає реакцію. Не більше й не менше. Погодьтесь, це не найкраще портфоліо для конкурсу на гідне місце у вічності. Усвідомлення цього призводить до стану, який Ж.-П. Сартр відрекомендував екзистенційною нудотою.

Прогресуюча інфантилізація породжує "мерехтливу", "мінливу", "динамічну", "ситуативну", "нерівну собі" ідентичність. Зрештою, означене проблемне явище не є екстраординарним надбанням сучасності: принаймні, ще століття тому блискучий австрійський інтелектуал Роберт Музіль виразно й іронічно проілюстрував феномен "людини без властивостей" [6].

Ключем до осмислення і розв'язання проблеми є статус і значущість суб'єктивно-персонального та суб'єктно-особистісного аспектів ідентичності. Іншими словами, чим ідентичність є: виявленням, віддзеркаленням, унаочненням сутнісних ознак суб'єкта ідентифікації чи уподібненням, запозиченням, мавпуванням сутнісних ознак інших суб'єктів ідентифікації і – як наслідок – редукуванням (ззовні) або ж саморедукуванням (зсередини) суб'єкта ідентифікації до рівня об'єкта ідентифікації?

Між іншим, одіссея історичного генезису суб'єктності іронічна й трагі-комічна водночас: від "Ми-суб'єктності" первісно-общинного ладу до "Я-суб'єктності" високої Античності й епохи Відродження, а насамкінець знову до "Ми-суб'єктності" епохи феодалізму, конвеєрного виробництва, суспільства масового споживання і тотального домінування симулякрів. Показово, що Джо Аберкромбі, Норберт Еліас і Торстейн Веблен аргументовано наполягають: індивідуалізм і капіталізм вже не настільки гармонійні й когерентні, як на початковій стадії розвитку капіталістичних відносин. Більше того, існують виразні ознаки того, що в сучасному світі індивідуалізм стає для капіталізму все більш дисфункціональним – чи пак – навпаки: капіталізм усе більш дисфункціональний для повноцінного буття індивідуалізму.

До альтернативних буттєвих стратегем сучасної людини слід віднести: суб'єкт чи об'єкт, особистість чи річ (оречевлена даність)? Виразні акценти в окреслених проблемних аспектах розставив Вільям Штерн у своїй резонансній праці "Особистість та річ". Основний наголос автора полягав у тому, що особистість та річ принципово несумісні – принаймні в змістовно-функціональному сенсі: ні річ апріорі й апостеріорі не може бути особистістю, ні особистість знову-таки апріорі й апостеріорі не може бути річчю. Така собі "буттєво-екзистенційна мимобіжність". Звідси напрошується логічний висновок: ідентичність – це не білизна, прикраси і оргтехніка, повноправним власником якої можна стати під час розпродажів у Key Market, Sears чи Hudson's.

Загалом слід визнати, що "наслідування (імітація) є найважливішим механізмом взаємодії, причетним до народження низки феноменів, що характеризують, зокрема, соціалізацію, конформність" [1, с. 51]. За великим рахунком, соціалізація – це класичне пристосуванство, інтерналізація у вигляді засвоєння норм, цінностей і зразків поведінки.

Вістря проблеми полягає в тому, що "ідентифікація імплікує екзистенційно-особистісну самобутність; натомість соціалізація базується на "некритичному позитивізмі", тобто на тому чи іншому різновиді життєвого опортунізму й конформізму" [2]. У цьому контексті доводиться констатувати наявність людини не стільки "object-oriented" (орієнтованої на предмет, а відтак – суб'єкта культури), скільки "instinct-oriented" (керованої інстинктами – себто об'єкта природи).

Поле буттєвої рутини соціалізації формує повсякденність. Нині відсутнє консенсусне розуміння феномену повсякденності й не визначено його смислові межі. Втім, уже склалися певні наукові традиції осмислення цього явища. До найбільш актуальних змістовних параметрів і сутнісних характеристик слід віднести вивчення повсякденних практик у конкретних наукових дисциплінах – історії (Ф. Бродель, Ж. ле Гофф, М. Данилевський, Г. Кнабе), філософії (Е. Гуссерль, Г. Зіммель, М. Гайдеггер), соціології (П. Бергер, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, Т. Лукман, Г. Маркузе, А. Шютц), психології (І. Гофман), семіотики (Р. Барт, Л. Баткін, Ж. Бодрійяр, Ф. Бродель, П. Бурдьє, А. Гуревич, М. Данилевський, І. Хейзінга); дослідження соціокультурних механізмів культури повсякденності (Ю. Лотман, Б. Успенський); аналіз проблем співвідношення буденного знання, світогляду та мови (Е. Золотухіна-Аболіна, І. Касавін, М. Гайдеггер, А. Шютц); визначення естетичних принципів повсякденної культури та її взаємодії з художнім простором (М. Бахтін, Н. Маньковська, Л. Тихвинська); виявлення культурних смислів феноменів і елементів повсякденності (С. Бойм, О. Вайнштейн, Г. Почепцов).

Істотне світоглядно-методологічне значення має дискурс довкола корелятивної залежності функціональної ефективності соціалізації та культурації. Культурація – відносно новий понятійний конструкт, який означає інтеріоризацію накопичених в історії культури знань, цінностей та ідеалів. "Якщо соціалізація робить людину виконавцем певних соціальних ролей, які відповідають потребам конкретного типу суспільного устрою, більше того, конкретної національно-своєрідної модифікації суспільства, що і перетворює індивіда на носія "ансамбля суспільних відносин" (К. Маркс), то культурація несе індивіду цінності, породжені всіма народами в усі часи, бо вони опредмечені в пам'ятках культури та надаються нею в загальне користування. Зрозуміло, жодна людина не може освоїти всю це неозору культурну спадщину і "привласнити собі" опредмечені в ньому цінності, їй доводиться весь час вибирати з практично безмежного обсягу культурної спадщини певні пам'ятники. І наскільки б не була велика допомога (а певною мірою і диктат) батьків, вчителів, церковників, політиків, які прагнуть регламентувати індивідуальний вибір, цей вибір у розвиненій культурі є неусувним, роблячи виховання в більшій мірі незалежним від вимог суспільства" [4, с. 178-179].

Як аргументовано доводить М. Каган, "історія людства починається зі стану невиокремленості індивіда з колективу; це виражається в спільності всього змісту свідомості членів кожного такого колективу, включаючи ціннісну грань їхньої свідомості. Відродження відкрило перехідний період від міфологічно-традиційної культури до культури інноваційної, до особистості креативної. Модернізм початку XX століття позначив завершення цього переходу і перемогу особистості над усіма імперсональності силами, прийшовши до остаточного розриву з традицією як такою, в ім'я абсолютної свободи самовираження і самоствердження Надлюдини. Проте, вже до середини XX сторіччя стало очевидним, що гіпертрофія індивідуальної, ціннісно-творчої енергії настільки ж небезпечна для розвитку людства, як і гіпертрофія надперсональних сил. У підсумку почалися пошуки виходу культури з індивідуалістичного глухого кута задля знаходження рівноваги між індивідуальним та соціальним, між правами, устремліннями, ціннісними установками особистості та інтересами збереження цілісності суспільства і самого життя людства завдяки усвідомленню його цінностей як верховного суб'єкта, якому нарешті надано його законне місце, яке спочатку посідав Бог, а потім Надлюдина" [4, с. 180-181]. Застереження проти абсолютизації як індивідуальних, так і надперсональних концептуальних підходів до проблеми ідентичності є доволі слушним з огляду на проблемні наслідки реалізації кожної з парадигм.

Важливим аспектом соціалізації є так зване "стадне почуття", або "закон 5%". Його сутність полягає в наступному: якщо 5% відсотків членів будь-якої спільноти здійснюють одночасно певну дію, то решта починає її повторювати. Якщо в табуні коней, які мирно пасуться, налякати 5% і змусити їх тікати, то інші коні також зірвуться з місця; якщо 5% світлячків випадково синхронно спалахнуть, то одразу спалахнуть усі інші. Ця особливість проявляється і у людей. Недавно англійські вчені поставили експеримент: у велику, простору залу запросили людей і дали їм завдання "переміщайтеся, як вам завгодно". При цьому деяким давали чітко визначене завдання: як саме рухатися і коли. В результаті було експериментально підтверджено, що 5% осіб, які синхронно

переміщаються, підсвідомо змушують усіх інших рухатися в тому ж напрямку [12].

Для автосинхронізації необхідно, щоб об'єкти володіли хоча б частково ідентичним інформаційно-алгоритмічним станом і перебували в умовах, що допускають інформаційний обмін між ними – хоча б безадресний, циркулярний. Цю тезу можна підтвердити експериментально: достатньо прийти на концерт з компанією друзів і синхронно плескати в потрібні вам моменти – зал повторюватиме за вами. Деякі практичні висновки із зауваженої особливості полягають у наступному: не варто робити колективи більше 20 осіб, оскільки лідер становить 5% від загальної кількості групи, збільшення ж кількості учасників тягне за собою втрату управління. В аудиторії, де 30 – 40 осіб, викладачеві дуже важко постійно тримати увагу групи. Цей закон можна застосовувати і до інших ситуацій: 5% тих, хто злякався і побіг купувати товари, вистачить для того, щоб мимоволі вплинути на інших і через деякий час полиці магазинів спорожніють; 5% відсотків провокаторів вистачить, щоб мирний мітинг перетворився на масове побоїще і т. ін. [12]

Сьогодення вочевидь потребує світоглядної і особистісної емансипації, відмови від фетиша соціалізації. Звичайно, скасувати соціалізацію як соціальний механізм неможливо в принципі, оскільки вона є атрибутивною ознакою кожного суспільства. Але коригувати і оптимізувати механізм її дії не лише можна, а й треба. Тільки в такий спосіб варто розраховувати на досягнення мети суверенної і буттєво повноцінної особистості, яка є суб'єктом, а не маніпульованим ззовні об'єктом ідентифікації.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учеб. пособие для вузов / Г.М. Андреева, Н.Н. Богомолова, Л.А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 287 с.
2. Гречко П.К. Идентичность – современные перспективы [Электронный ресурс] – Режим доступа: // http://www.litera.inst-et.ru/admin/pdf/20110221154540file.pdf.
3. Дзюба В.И., Степанов А.П. Восхождение к гуманізму / В.И. Дзюба, А.П. Степанов. – К. : Либідь, 1997. – 448 с.
4. Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – СПб. : ТОО ТК "Петрополис", 1997. – 205 с.
5. Маркузе Г. Эрос и цивилизация / Г. Маркузе. – К. : "ИСА", 1995. – 352 с.
6. Музиль Р. Человек без свойств: Роман. Кн.1 / Роберт Музиль. Пер. с нем. С. Апта. Предисл. Д. Задонского. – М. : Ладомир, 1994. – 750 с.
7. Мунье Э. Персонализм : перевод Вдовиной И.С. / Э. Мунье. – М. : Искусство, 1992. – 142 с.
8. Тойнби А. Дж. Постижение истории. Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
9. Фрейд З. Недовольство культурой // Антология культурологической мысли : авт.-сост. С.П. Мамонтов, А.С. Мамонтов / З. Фрейд. – М. : ROU Press, 1996. – 352 с.
10. Allport G.W. Personality: A Psychological Interpretation. – N.-Y.: Henry Holt and Company, 1937. – 588 p.
11. Brightman E.S. Nature and values. – N.-Y.: Abingdon-Cokesbury Press, 1945. – 171 p.
12. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.lookatme.ru/flow/posts/science-techno/81781-stadnoe-chuvstvo-ili-zakon-5-ti-protsentov.

References

1. Andreeva G.M., Bogomolova N.N., Petrovskaya L.A. Zarubezhnaya sotsialnaya psihologiya HH stoletiya: Teoreticheskie podhody: Ucheb. posobie dlya vuzov / G.M. Andreeva, N.N. Bogomolova, L.A. Petrovskaya. – M. : Aspekt Press, 2002. – 287 s.
2. Grechko P.K. Identichnost – sovremennye perspektivy [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa: // http://www.litera.inst-et.ru/admin/pdf/20110221154540file.pdf.
3. Dzyuba V.I., Stepanov A.P. Voshozhdenie k gumanizmu / V.I. Dzyuba, A.P. Stepanov. – K. : Libid, 1997. – 448 s.
4. Kagan M.S. Filosofskaya teoriya tsennosti / M.S. Kagan. – SPb. : TOO TK "Petropolis", 1997. – 205 s.
5. Markuze G. Eros i tsivilizatsiya / G. Markuze. – K. : "ISA", 1995. – 352 s.
6. Muzil R. Chelovek bez svoystv: Roman. Kn.1 / Robert Muzil. Per. s nem. S. Apta. Predisl. D. Zadonskogo. – M. : Ladomir, 1994. – 750 s.
7. Mune E. Personalizm : perevod Vdovinoy I.S. / E. Mune. – M. : Iskusstvo, 1992. – 142 s.
8. Toynbi A. Dzh. Postizhenie istorii. Per. s angl. – M. : Progress, 1991. – 736 s.
9. Freyd Z. Nedovolstvo kulturoy // Antologiya kulturologicheskoy mysli : avt.-sost. S.P. Mamontov, A.S. Mamontov / Z. Freyd. – M. : ROU Press, 1996. – 352 s.
10. Allport G.W. Personality: A Psychological Interpretation. – N.-Y.: Henry Holt and Company, 1937. – 588 r.
11. Brightman E.S. Nature and values. – N.-Y.: Abingdon-Cokesbury Press, 1945. – 171 r.
12. [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa: http://www.lookatme.ru/flow/posts/science-techno/81781-stadnoe-chuvstvo-ili-zakon-5-ti-protsentov.

Yehupov M. V., *Research Fellow of the Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lepan@ukr.net*

Phenomenon of identity: the problem of text and context

Despite the fact that not only philosophy willingly operates by various aspects of identity but also psychology, cultural studies, sociology, and other fields of scientific knowledge, we are dealing with the regrettable case when amount of publications is not transformed into a quality content, but nevertheless - in clarity of theoretical and conceptual recommendations for solving those problems. Moreover, the real problems in this subject field practically do not appear or been mystified and ignored for a long time.

Evidence-based "calm" on various aspects of identity indirectly hints at the lack of controversial issues and ambivalent statements. In fact, the scope of identity has many problems and disagreements with the requirements of even elementary logic; therefore it is not necessary to argue about existing conceptual approach perfection. Not excluded that this is the case, when much more difficult to adequately understand the scope and depth of the problem than to find an effective way to solve it.

Unfortunately, due to the limitation of available publications these aspects can be summarized generally, dash-dotted. In this case the most significant knowledge about the subject horizon expands interpretive approach. So, what is the idea of identity, what is it? What meaningful parameters to be assigned to the concepts of identity and identity property? What are the evolution of conceptual content and the meaning of substantive accents of different paradigmatic approaches?

In fact, it is about identity strategies to be understood as different ways of conceptualization, terms of construction and application of cultural policy technologies in modern society. Various aspects of identity are closely related to the essential features of the subject and personality. They somehow relate to issues of human nature and freedom, foundations and limits of human existence, meaning and purpose of existence of the individual.

If personal (individual) identity is a self-definition in terms of ideological and axiological, teleological, intellectual, moral, physical, etc. features, while social (super) human identity is determined by affiliation to such social categories as race, ethnicity, class, age, gender and more. Personal (individual) identity is a set of individual characteristics that distinguish a particular individual from other people. This individual becomes similar to itself and yet different from the others.

The integration of the individual in a society is accompanied by the formation of his/her social (super) identity. Identifying oneself with another person, group and pattern, becoming aware of oneself as part of society, the individual shares significant super individual values, world outlook priorities, recognizes and obeys to social norms and assimilates the social roles. Social identity consists of the following aspects of the "self-image", which are determined by the individual perception of us as members of a social group. It is quite natural that the "self-image" can be symbiotic set of self-awareness in several angles simultaneously: husband, an American man, scientist, middle-class man, New York Knicks fan, etc.

Keywords: *identity, personality, social reality, socialization, subject and object, problem areas, theoretical approaches.*

Егупов Н. В., *научный сотрудник Института высшего образования НАПН Украины (Украина, Киев), lepan@ukr.net*

Феномен идентичности: проблема текста и контекстов

Несмотря на то, что различными аспектами идентичности охотно оперирует не только философия, но и психология, культурология, социология и другие сферы научного знания, имеем дело с тем досадным случаем, когда количество публикаций никак не переходит в качество содержательной определенности и уж тем более – в четкость теоретико-концептуальних рекомендаций по решению имеющихся проблем. Более того, реальные проблемы

в данной предметной сфере практически совсем неотрефлектированы, в значительной степени мистифицированы или в течение продолжительного времени игнорированы, замалчиваемы.

Аргументационный "штиль" по различным аспектам идентичности косвенно намекает на отсутствие противоречивых аспектов и амбивалентных утверждений. На самом деле, сфера идентичности имеет множество проблем и разногласий даже с требованиям элементарной логики, поэтому утверждать о безупречности существующих концептуальных подходов не приходится. Не исключено, что это именно тот случай, когда труднее адекватно понять масштаб и глубину проблемы, чем найти эффективный способ ее решения.

Ключевые слова: *идентичность, личность, общественная действительность, социализация, субъект и объект, проблемная сфера, теоретические подходы.*

* * *

УДК 168

Покулита І. К.
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, ФСП НТУУ "КПІ" (Україна, Київ);
Виселко І. В.
аспіранткакафедри філософії, ФСП НТУУ "КПІ" (Україна, Київ), vuselka@meta.ua

КУЛЬТУРНІ СМИСЛИ МЕДІАПРОСТОРУ – ЕСТЕТИЧНИЙ ТА АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Динамізм розвитку медіа культури сучасності ініціює постановку проблеми щодо вивчення культурних смислів в трансдисциплінарному векторі. В тексті даної статті це втілюється в двох напрямках філософської рефлексії: естетичному та аксіологічному. Метою даної статті є з'ясування специфіки актуалізації "культурних смислів" в контексті філософсько–естетичного дискурсу, а також дослідження ролі медіапростору в процесі функціонування, трансляції та трансформації культурних смислів. В дослідженні концентрується увага на естетизації медіа, що в свою чергу впливає на інформацію, яка циркулює в медіа канальному просторі культури. В контексті дослідження автори долучають до філософського дискурсу гуманітаристики статті і праці таких вчених як Г.Ріккерта, В.Беньміна, Р.Барта, О.Павлову, А.Ручку, що розкривають посередництво в процесі трансформації культурних смислів, екрану та монітору. Як наслідок, це впливає на культуротворчий дискурс просторів: трансформацію цінностей, ідеалів, культурних смислів.

Ключові слова: *культурні смисли, культурна цінність, медіапростір, віртуальна реальність, естетизація, медіакультура.*

Медіапростір, медіакультура, медіакомунікація та інші виміри медіабуття сучасності стає предметом дослідження широкого спектру наук. В контексті філософського осмислення окремої уваги заслуговує естетичний та аксіологічний аспекти проблеми створення та функціонування медіапростору як втілення визначальних культурних смислів сьогодення. Естетизація віртуальної реальності посідає стратегічне місце в комунікаційних практиках, оскільки, насамперед, виконує запит у свободі втілення мрій, ілюзії суб'єкта щодо вибору з безмежної палітри прекрасного, власної творчості в конструюванні реальності. Процес полягає як у використанні художніх засобів виразності, так і в глибинних та структурних трансформаціях простору щодо акумулювання як традиційних культурних смислів та і в пошуку нових смислів та цінностей епохи.

В сучасному динамічному світі проблема медіа складової в функціонуванні суспільства стає основною, оскільки ми спостерігаються генеральні тенденції медіа культури в становленні інформаційного суспільства. Дана ситуація безпосередньо пов'язана з впливом аудіовізуальної комунікації та медіапростору загалом на соціальний сегмент, що проявляється в формуванні нової соціальної реальності, яка ініціює зміну свідомості, формування та трансформацію культурних смислів. Ціннісно–смислова проблематика, яка безпосередньо пов'язана з домінуванням медійного сегменту соціуму, на сьогоднішній день є недостатньо дослідженою, оскільки лише починає утворюватись філософський дискурс у дослідженні категорії "культурний смисл". Ця тема довгий час залишалися в колі питань соціології, але культурні смисли нерозривно пов'язані з усталеними цінностями та сформованими традиціями, зокрема естетичної природи.

Метою даної статті є з'ясування специфіки актуалізації "культурних смислів" в контексті сучасного філософсько–естетичного дискурсу для висвітлення особливостей комунікаційної спрямованості сучасного медіапростору і ролі в ньому культурних смислів в процесі його естетизації. Для досягнення цієї мети слід насамперед звернутися до праць сучасних дослідників, у яких піднімається це питання та виокремити особливе значення культурних смислів в естетизації медіапростору.

В дослідженні даної проблематики зробили внесок науковці з різних галузей знання, серед яких філософія, естетика, культурологія, соціологія. Звертаючись до цього філософсько–естетичного контексту необхідно назвати В.Беньяміна, М.Маклюена, Н.Лумана, П.Бурдьє, Р.Барта, а також представників неокантіанства, а саме Г.Ріккерта. Слід особливо проакцентувати роль в розвитку підходів до цієї проблеми сучасних вітчизняних дослідників О.Павлової, Н.Костенко, А.Ручки.

Нам вважається доцільним, надати тлумачення та власне розуміння поняття "культурний смисл". Це відображення ціннісно–змістовних уявлень людини та суспільства певної історичної доби та цивілізаційної приналежності. Культурний смисл включає різноманітну палітру релігійних переконань, моральних принципів, але в конкретній культурі він виступає ядром із цілком зрозумілим значенням для носіїв цієї культури.

Відомий дослідник медіакомунікації М.Маклюен вивчає феномен розширення можливостей людини за допомогою засобів комунікації, а сучасний соціолог Н.Луман, зазначає, що "комунікація в художній системі – це єдина форма комунікації, яка транслює не лише форми смислів, але разом зі смислами предає фізичні відчуття" [12, с. 45]. В цьому контексті думка дослідників медіафілософії є наступною: "Під історією медіа мають на увазі продовження (розширення) наших можливостей чуттєвого сприйняття та комунікаційної здатності, але із зауваженням, що такому розширенню не підлягає пов'язані з тілом близькодіючі органи відчуттів, такі як дотик, нюх, слух" [14, с. 12]. Слід зауважити, що збільшення діапазону розширення людини, які забезпечуються медіа комунікацією не є всеохоплюючим, оскільки залишаються поза медіа форматом вище вказані органи відчуттів. Таким чином, стратегія естетизації нами інтерпретується як компенсація в медіапросторі повноти комплексу відчуттів. Тим в більшій мірі інваріантним має бути художній простір медіа культури, чим менший діапазон його естетизації (в класичному розумінні цього процесу) можливий.

Сам феномен естетизації медіа культури представлений в працях зарубіжних та вітчизняних

дослідників. В контексті розгляду проблеми слід осмислити формування специфічної естетосфери медіапростору. Зокрема, дослідник О.Ю. Павлова зазначає: "Класична естетика мала певні настанови, які структурували її предметну сферу. До них належали: автономність естетичної сфери (мистецтвознавчі пошуки доби Відродження), самодостатність художніх здібностей (Д.Юм), наявність апріорного принципу доцільності (І.Кант), вільне виявлення особистості у сповіщанні прекрасного (Ф.Шиллер), висування краси не як безумовної цінності, а естетичної насолоди як сенсу життя людини (роман–тизм), обґрунтування естетичного знання як системи в межах раціоцентризму (Г.Гегель). Доба тотальної репрезентації дійсності медіа засобами призводить до визначення постсучасної культури як "культуріндустрія" (Т.Адорно), "гіпереальність" (Р.Барт), "суспільство видовищ" (Г.Дебор), "ера порожнечі" (Ж.Ліповецький). Завданням дослідження стає аргументація значення взаємовпливу естетосфери та засобів масової інформації в ситуації гіпостазування естетично перетворених форм сьогодення" [30]. Таким чином, утворюється нове явище, в якому триває перекодування естетичних смислів в новому просторі культури. Чіткі системи художніх закономірностей та естетичні теорії переосмислюються щодо впровадження культурних смислів в формат віртуальної реальності. Культурні смисли в даному контексті слід трактувати і як різні теоретичні концепти класичної та сучасної естетики і як смислоутворення, що в якості ядра культури акумулюють значення цінності, ідеї, символу культури як способу буття людини.

Естетизація медіапростору наявна в різноманітних його форматах. Так, на кіно– та телеекрані відображається інформація як художнього, так і документального, хронікального характеру в своєрідному контрапункті інформаційного мережева, яке драматизує, іронізує, ігроізує в площинні екранного нарративу. Політичні події отримують гостро трагічне звучання через художній формат їх презентації: музичний супровід, підбір кадрів, кліповість, монтаж, видовищність. Також медіа ресурс дозволяє створити особливу естетику простору в 3D форматі через використання різноманітних стереоефектів. Особливої уваги заслуговує Інтернет–комунікація за допомогою комп'ютерного екрану, в якому також діють прийоми естетизації: дизайн веб–сторінок, сайтів, соціальних мереж, оформлення та подача новин тощо. Естетичні засоби розбудови віртуальної реальності дозволяють створити ілюзію творчої актуалізації особистості. Якщо мистецтво в класичному розумінні та художній прояв поза медіа контекстом є актом перетворення дійсної реальності, то в світі медіа технологій – заміною цьому виступають запропоновані моделі самореалізації особистості, в яких, на нашу думку, саме через простір екранної культури спрямовується та реалізується художня уява реципієнта.

Культурний смисл як акумуляція життєвого досвіду, цінностей та принципів, ідей та символів культури в доінформаційну епоху був втілений в різних формах свідомості. Особливо яскраво та репрезентативно – це відображено історією мистецтва. Система стилів, жанрів та видів мистецтва організовує часопросторовий континуум художньої творчості в якому образність презентує домінуючі смисли культури, що екстрапольовані із сфери релігії, моралі, політики, науки. Подібна естетична конструкція вимагає певних знань і готовності реципієнта та професійності художника. Проте, медіапростір відкриваючи умовні межі автор–реципієнт, з одного боку створює нову структуру втілення культурних смислів, через свого роду конотатив тексту, з іншого переносить подібну естетику дизайну як самоконструювання світу назовні у позамедійний простір культури. Таким чином, споживач медіапродукту засвоює сучасні естетичні принципи, через які сприймає нав'язані культурні смисли і втілює їх у власному життєвому просторі. Мета перетворюється на засіб і навпаки. Медіавізація простору виступає однією із цілей естетичного конструювання реальності. Як морська хвиля після прибою медіаестетика повертаючись в простір культури зневоднює узбережжя і без наступної хвилі воно приречене на засуху. Тому естетичний діапазон медіапростору продукує нові прийоми, що все в більшій мірі впливають на уявлення її споживачів та перетворення дійсності.

Особливий прийом, що на нашу думку, заслуговує окремої уваги, є сучасний спосіб естетизації медіапростору у формі руйнування та водночас створення таких культурних смислів, що прямо вказують швидкий шлях слави та визнання для людини, яка не згодна "марнувати" час на професійне становлення і готова в декілька кроків подолати відстань між невідомістю та славою і заповненням своєю творчістю різних каналів телебачення і інтернет–сайтів. Ця слава є водночас миттєво здобутою й стрімко втраченою. Однак, останнє залишається за кадром медіапростору. В українській медіа культурі, на нашу думку, є приклади такої стратегії, зокрема цикли телепроетів таких як "Х–фактор", "Танцюють всі", "Україна має талант", тощо. Мета цих передач артикулюється як пошук талантів, самородків. Проте, ми вважаємо, що це є маніпулятивна стратегія щодо трансформації культурних смислів. На відміну від традиційного шляху в професії у тих державних інституціях, які створені для її отримання, в свідомості реципієнта утворюється думка про можливість скоротити цей шлях, оминути офіційні інстанції і стати кращим і популярним ще до кінця проекту. Переможці цих проектів "скуштувавши" слави подорожують іншими проектами телебачення або зневірюються в своїх талантах та можливостях, оскільки їх кредит довіри був витрачений дарма. Слід надати роз'яснення, що ми далекі від засудження подібних проектів. Вони є видовищним, рейтинговими і зрештою те, що звучить з екранів телебачення є музикою. Водночас ми наголошуємо на тих глибинних підмінах смислів, які руйнують естетичну вертикаль художньої культури і створюють ризоматичність смислів.

Аналізуючи культурний текст як простір формування культурних смислів слід звернутися до концепції текстового аналізу Р.Барта. Для того, щоб зрозуміти, що таке простір тексту слід ввести таке поняття як "коди", запропоноване Р.Бартом. Згідно концепції дослідника коди пронизують культурний текст як нитки, формуючи його смисл. Дослідник

заперечує трактовку смислу в одному значенні, оскільки на його думку це звужує простір тексту та веде до вузького трактування смислів. Тексту властива множинність: "Це означає, в ньому не лише декілька смислів, але й те, що в ньому здійснюється множинність смислу як такого – множинність незнищенна, а не просто допустима. В тексті немає мирного співіснування смислів – текст перетинає їх рухається крізь них, тому він не піддається плюралістичному трактуванню, в ньому відбувається вибух та розсіяння смислу" [1, с.67]. Отже, сама множинність смислів розуміється лише через коди і формує простір тексту. Текст нерозривно пов'язаний та детермінований історіє–часом, культурою–смислом, суспільством–людиною. Загалом можна сказати, що виробництво тексту нерозривно включене в "позатекстову реальність" та у "простір символічного" [16, с.42].

В оптиці дослідження аудіовізуальної комунікації слід звернутися до науковця В.Беньяміна та його роботи під назвою "Твори мистецтва в епоху їх технічної відтворюваності", в якому дослідник описав становлення візуалізованої культури. В.Беньямін не лише фіксує зміну світогляду людини, а й досліджує те, як це відбувається. Дослідник намагається відповісти на питання, як саме розвиток техніки, тобто процес відтворення зображення впливає на світосприйняття людини, формування чи зміну певних культуротворчих надбань особистості як нам вважається, культурних смислів. Цікавою постає проблема зникнення феномену унікальності. Будь–яка спроба відтворити певне зображення породжує вторинний образ, що спричиняє зміну взаємодії актора і реальності, тобто особи, яка намагається відтворити об'єктивну реальність та зовнішнє середовище. Автор стверджував, що "природа, звернена до камери, – це не та природа, що звернена до ока; відмінність полягає насамперед у тому, що місце простору, освоєного людською свідомістю, займає простір, освоєний несвідомим" [2, с. 71]. Тобто, відтворити об'єктивну реальність в усьому її розмаїтті, чи створити певний дубль за допомогою об'єктивів фото– та відеокамери неможливо, оскільки отримане зображення буде суб'єктивовано, виникає таке явище як спотворення культурологічного дискурсу. Зазначений феномен можна трактувати як такий, що не дає повного уявлення про світ і не є його продовженням. Слід констатувати, що фіксуючи через посередника (об'єктив) певний момент з життя, ми не маємо цілої картини, оскільки вириваємо шматки від цілого, що не сприяє створенню повного образу, а веде до спотворення смислу. Безперечно, як часові, так і просторові мистецтва в основі своїй і є лише фрагментом реальності. Проте, через мистецький арсенал художника, крізь призму його світоглядного набуття згортаються та акумулюються культурні смисли в художній текст твору. Це закладає потенціал розгортання та сприйняття в його повноті відображення світу для реципієнта. А технічний засіб, як посередник цього процесу, як медіатор створення та сприйняття не просто гальмує та звужує цей актив художньої творчості – фактично блокує цю можливість на подальшу перспективу існування мистецтва. Важливо зазначити, що погляди В.Беньяміна є категоричними і не властиві всім представникам естетичної думки XX–XXI ст. Наука відображає і активно вивчає сучасні мистецькі практики, в яких змістовну роль відіграють засоби масової комунікації. Концептуалізацію проблеми відображають теорії, рецепції яких є такими, що змальовують креативний потенціал, закладений модернізацією. Таким чином, взаємообумовлюються трансформації художньої практики та її теоретична рефлексія.

Окремої уваги заслуговує проблема функціонування та формування як культурних смислів, так і цінностей. Найважливішою складовою постає медійна комунікація, яка є основним джерелом пізнання навколишнього світу та становлення особистості. Проблема самоіндетифікації людини як складова соціалізації пов'язана з аудіовізуальною комунікацією, яка формує світосприйняття та свідомість індивіда, його ціннісні орієнтири та конструює соціальну реальність. Культурні смисли здатні виконувати фундаментальну функцію, а саме функцію інтеграції соціуму, підтримки його цінності і стабільності [23].

На нашу думку, поняття "культурні смисли" та "цінності", а головне їхнє існування в сфері феноменального, є нерозривними та взаємозалежними. Культурні смисли є явищем, що включає в себе ціннісні орієнтири особистості та суспільства загалом. Цінності в неокантіанстві розглядаються в парадигмі культури особистості, які формуються за допомогою усталених культурних смислів, "ядра культури" згідно термінолог представника даного напряму Г.Ріккерта, прийнятої культурної традиції. Г.Ріккертзазначає: "цінність – це духовна мета, життєва практична установка, що виражає живий нерв культури, її смислове ядро, що відображає динаміку культури" [21, с. 365]. Тобто, цінності виступають результатом функціонування культури та культурних смислів як складовою і як такої культури. Розуміння смислу передбачає знання смислових зв'язків людини чи певних людських угруповань як з актуальною життєвою ситуацією, в якій вони перебувають у даний момент, так і з життєвим досвідом попередніх поколінь або проектами організації людського життя а майбутнє [23].

Окремо слід звернутися до значення набувають ціннісні орієнтації індивіда. Ціннісна орієнтація визначається як вибіркове ставлення до сукупності матеріальних і духовних благ та ідеалів, що розглядаються як об'єкти мети й засоби для задоволення потреб особи чи соціальної групи. Сформовані в процесі соціальної практики, ціннісна орієнтація опосередковує вплив зовнішнього середовища: в них акумулюється життєвий досвід людей. Наявність усталених орієнтацій характеризує зрілість людини як особистості, але дані орієнтації є безпосереднім важелем впливу аудіовізуальної комунікації, яка, в свою чергу, є активним учасником становлення індивіда загалом, та є невичерпним джерелом інформації про навколишній світ та культурних світі людства. Тому в результаті діяльності людини, її існування, відбувається формування певних ціннісних орієнтацій, що в першу чергу пов'язано з наявними культурними смислами, які притаманні соціуму. Тому ціннісна орієнтація виявляється в діяльності людини як певна ієрархія переваг, що їх

людина надає матеріальним і духовним цінностям [5, с. 305].

З самого початку становлення суспільства, в першу чергу закладалися горизонти культурних смислів, які є неформальними усталеними правилами функціонування та розвитку соціуму. Відображення в міфологічній свідомості уявлень про світ та місце людини в ньому, сенс життя та неминучість смерті, подвиг героя та доля народу й інші смислоутворюючіформообразуючі характеристики етносу концентрують ядро культури та визначають утворення культурних смислів. Саме вони скеровують життя людей, так як традиції і цінності є вихідними поняттями, оскільки з культурних смислів формуються певні правові, моральні, етичні норми, які в залежності від політики держави, є обов'язковими або ні до виконання. Але в звичайному житті кожної національної спільноти людей, деякі неформальні правила є імперативом, хоча і не закріпленими на законодавчому рівні. Культурні смисли формують сприйняття людей, відхилення від певних правил вважається нонконформістською поведінкою. Трансляція культурних смислів, цінностей, традицій відбувається за допомогою комунікації, яка має різні форми і прояви (аудіо, відео, або навіть тактильна комунікація). З розвитком в ХХст. науки і техніки та прогресивними тенденціями в розвитку медійних засобів комунікації, культурні смисли втрачають свою ідентичність, оскільки дуже легко трансформуються та приймають нові форми за допомогою викривлення або спотворення культурологічного дискурсу за допомогою екрану (інші медійні форми комунікації). В останній час, особливо в зв'язку з інтенсивним розвитком й інформатики, й комп'ютерної техніки, й їх активним проникненням в аксіосферу суспільства, все частіше доводиться стикатися з суто інформаційним підходом до розуміння самої суті культури, освіти. Дана тенденція розуміє освітній процес та процес трансляції знань загалом як канал передачі інформації від вчителя, викладача або навіть автоматизованого комплексу, який в сучасну еру інформатизації може замінити живе спілкування, із споживачем даної інформації. Звідси і достатньо стійка теорія, яка передбачає термін "інформаційна педагогічна технологія". Саме передача і трансляція знань відповідає за становлення та розвиток індивіда, засвоєння ним усталених норм, традицій, звичаїв притаманних даній спільноті знань культурних смислів та уявлень про світ. Тому говорячи про трансляцію культурних смислів не слід забувати про значення освіти в даному процесі та поглиблене використання медійних технологій, які в більшості випадків формують особистість інформаційної епохи.

Методологічна спрямованість в дослідженні проблеми ціннісно–естетичного осмислення функціонування культурних смислів медіапростору є інтердисциплінарною. Оскільки, принцип використання в сучасній стратегії комплексного підходу: ідей, методів і технологій отримання, збереження, селективного відбору і оперативного уявлення для споживача різних видів наукової інформації може бути корисним і виявитися необхідним. Кожна спроба за допомогою інформаційно–комп'ютерних засобів інтенсифікувати, активізувати, в кінцевому рахунку оптимізувати багатоскладний процес засвоєння знань, умінь, навичок, способів творчої діяльності, не говорячи про формування всієї палітри відношень людини до світи і один до одного, його світосприйняття, світогляду, ментальності, культури поведінки, буз сумніву заслуговує детального вивчення. Медіапростір формує тенденцію природності і необхідності ефективної передачі інформації. В контексті естетико–аксіологічного підходу слід зазначити, що специфіка медіа культури є такою, в якій створюється враження щодо наступного: не губиться головне – емоційно повноцінний характер життєдіяльності людей, які сприймають інформацію, яка транслюється, яка заснована на звертанні (апеляції) до індивідуально неповторного духовному світу кожного з них, до безумовних пріоритетів унікальності особистості. На нашу думку, це одна з найбільш небезпечних ілюзій та розчарувань, що є головним симулякром медіа культури. Тому, в значній мірі до цієї проблеми слід звертатися в ціннісно–смисловому контексті.

На жаль, суспільство сьогодення заангажоване засобами масової інформації. Культурні смисли та культура як така типологізує та розчиняється в медіапросторі, що тиражує та популяризує надбання культури та історії. З одного боку за допомогою аудіовізуальної комунікації кожен охочий може ознайомитися з певним витвором мистецтва, прослухати будь–яку музикальну композиція, але нерідко можна також зустріти прояви вандалізму та несерйозне сприйняття побаченого або почутого. Якщо рингтоном на мобільному телефоні є композиція класика в решті решт з часом вона починає дратувати та її звучання дуже часто є недоречним і сприйняття оточуючих є неглибоким і несерйозним. Руйнуються певні культурні смисли, які були закладені в твір під час його створення. Викривлення соціальної реальності за допомогою екрану моніторів, телевізорів, об'єктивів відео та фотокамер конструюється нові культурні смисли, які не завжди відповідають дійсності. Підсилюється культурне занепокоєння щодо тієї самої "єдиної реальності", яка втрачає самоочевидність під натиском безлічі образів, що претендують на реальне і дедалі частіше стає "предметом переговорів", якщо з приводу її ідентифікації потрібна чиясь згода. Загалом йдеться про легітимізацію в медіа соціальної онтології. Оскільки "бути – означає бути показаним по телебаченню", як зазначав П.Бурдьє [3, с. 205] або ж бути присутнім, мати місце у світовій павутині, що справедливо не тільки стосовно популярних персон, а й щодо будь–яких подій, явищ, статусі і стилів.

Таким чином, естетизація медіапростору призводить до експансії в рамках віртуальної реальності культурних смислів сучасності. Принципи медіа естетики, що в багатьох своїх аспектах утворюють поліфонію теоретичних підходів та художніх практик спрямовані на одномірний вплив без зворотного зв'язку із реципієнтом, проте імітують актуалізацію само здійснення в віртуальному просторі культури. Культурні смисли втрачають вираження через прекрасне, трагічне, героїчне, тощо та виражаються через видовищне, кліпове, фрагментарне і тим самим впливають на естетичні уявлення реципієнта. Реальність медіапростору закладає естетичний досвід суб'єкта в тих головних параметрах естетичного в яких

цей розвиток має комерційну привабливість. Естетичне редукується до яскравого, приємного втішного. Віртуальна реальність перестає бути межею реального та уявного, оскільки, залишаючись віртуальною впливає на дійсність як в естетичному так і в ціннісно–смисловому вимірах.

Також слід зазначити, що аксіологічні характеристики культурних смислів мають трансформаційні ознаки. Система цінностей як вищих цілей, ідеалів ідеоціонально реалізованих в культурі, руйнується. Їм на зміну пропонується та аксіологічна тенденція, яку умовно можна назвати: цінність свободи та права вибору. Проте, саме ця ціннісна система елімінується, оскільки у формах нових культурних смислів, стає маніпулятивним механізмом медіа культури. Ми вважаємо, що цінність свободи, право вибору, безмежність інформації – це ціннісна ілюзія медіа простору, яка насправді детермінована маніпулятивними стратегіями засобів масової комунікації.

Список використаних джерел

1. Барт Р. От произведения к тексту // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика.– М. : Прогресс, 1989.– С.413–424.
2. Беньямин В. Произведения искусства в эпоху его техническойвоспроизводимости. Избранные эссе / В.Беньямин // Под.ред. Ю.А. Здорового – М. : Медиум, 1996. – 302 с.
3.Бурдье П. О телевидении и журналистике / П.Бурдье. – М., 2002. – 405с.
4. Делез Ж. Логика смысла / Ж.Делез.– М. : Академия, 1995. – 302 с.
5. Драч Г.В. Краткий культурологический словарь // Под ред. Г.В. Драч. – Ростов–на Дону, 2003. – 345 с.
6. Іщук С.М. Інтернет–комунікація: інформаційний зміст та ігровий характер / С.М. Іщук // Вісник НАУ: Філософія. Культурологія. – 2008. –№2 (8). – С.87–91.
7. Костенко Н. Знание о смыслах: исследование глубины и поверхности / Н.Костенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – №4. – С.1–27.
8. Костенко Н. Настичь реальное, когда медиа повсюду: онтологический интерес в культурных исследованиях и теории медиа / Н.Костенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – №1. – С.3–15.
9. Костенко Н. Смислова сегментація соціуму / Н.Костенко // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2010. – С.254–260.
10.Лалл Д. Мас–медіа, комунікація, культура: глобальний підхід / Д.Лалл. – К., 2002.
11.Луман Н. Медиа коммуникации / Н.Луман.– М., 2005. – 467 с.
12.Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / М.Маклюэн; пер. с англ. В.Николоева; закл. ст. М.Вавилова. – М. : КАНОН–пресс–Ц; Жуковский: Кучково поле, 2003.
13. Мастерман Л. Обучение языку средств массовой информации / Л.Мастерман //Специалист №4 (а). – М., 1993.– С.22–23.
14. Медиафилософия. Основные проблемы и понятия. Материалы международной научной конференции “Медиа как предмет философии” 16–17 ноября. Под редакцией проф. В.В. Савчука. –С.346.
15. Медіа. Демократія. Культура / За ред. Н.Костенко, А.Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008.
16.Микитинец О.И. Ролан Барт: текстуальная осмысленность пространства/О.И. Микитинец// Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия “Философия. Социология”. –2008. –Т.21 (60). – №1. – С.15.
17. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації / Г.Г. Почепцов 2–е вид., доп. – К. : Вид. центр “Київський університет”, 1999. – 308 с.
18.Разлогов К. Крушение иллюзий. Политизация западного экрана / К.Разлогов. – М., 1992. – 467 с.
19.Разлогов К.Э. Аудиовизуальная культура. Новые аудиовизуальные технологии / К.Э. Разлогов. – М., 2005.
20.Разлогов К.Э. Искусство экрана: от синематографа до Интернета / К.Э.Разлогов. –М. : РОССПЭН, 2010.– 287 с.
21. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре/ Г.Риккерт. – М. : Республика, 1998.
22. Ручка А. Статус і функції медіа у сучасному суспільстві /А.Ручка // Медіа. Демократія. Культура. – К., 2008.– С.11–30.
23. Смислова морфологія соціуму / За ред. Н.Костенко. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – 422 с.
24. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / Сорокин П. – СПб.: РХГЦ, 2000. – 1176 с.
25. Урсул А.Д. Природа информации: философский очерк/ А.Д. Урсул; Челяб. гос. акад. культуры и искусств; Науч.–образоват. центр “Информационное общество”; Рос. гос. торгово–эконом. ун–т; Центр исслед. глоб. процессов и устойчивого развития. – 2–е изд. – Челябинск, 2010. – 231 с.
26. Франкл В. Человек в поисках смысла / В.Франкл.– М. : Прогресс, 1990. – 366 с.
27. ХабермасЮ. Проблема понимания смысла в социальных науках / Ю.Хабермас // Социологическое обозрение. – 2008. – Т.7. – № 3. –С.3–33.
28.Хренов Н.А. Зрелища в эпоху восстания масс / Н.А. Хренов. – М. : Наука, 2006. – 646 с.
29. Шейкин А.Г. Смыслы культурные/ Культурология XX век / А.Г.Шейкин.– С.–Пб.: Университетская книга, 1997.
30. Павлова О.Ю. Наслідки естетизації дійсності: взаємовплив естетики та медіа–практик в трансформаціях пост сучасної культури / О.Ю. Павлова// Вісник Дніпропетровського університету. Політологія. –Режим доступу: http://www.stattionline.org.ua/politologiya/55/7503–naslidki–estetizacii–dijsnosti–vzayemovpliv–estetiki–ta–media–praktik–v–transformaciyax–postsuchasnoї–kulturi.html

References

1. Bart R. Ot proizvedenija k tekstu // Bart R. Izbrannye raboty: Semiotika: Pojetika. – M. : Progress, 1989. – S.413–424.
2. Ben’jamin V. Proizvedenija iskusstva v jepohu ego tehnicheskoj vosproizvodimosti. Izbrannye jesse / V.Ben’jamin // Pod. red. Ju.A. Zdorovogo – M. : Medium, 1996. – 302 s.
3. Burd’e P. O televidenii i zhurnalistike / P.Burd’e. – M., 2002. – 405 s.
4. Delez Zh. Logika smysla / Zh.Delez. – M. : Akademija, 1995. – 302 s.
5. Drach G.V. Kratkij kul’turologicheskij slovar’ // Pod red. G.V. Drach. – Rostov–na Donu, 2003. – 345 s.
6. Ishhuk S.M. Internet–komunikacija: informacijnyj zmist ta igrovyj harakter / S.M. Ishhuk // Visnyk NAU: Filosofija. Kul’turologija. – 2008. –№2 (8). – S.87–91.
7. Kostenko N. Znanie o smyslah: issledovanie glubiny i poverhnosti / N.Kostenko // Sociologija: teorija, metodi, marketing. – 2011. – №4. – S.1–27.
8. Kostenko N. Nastich’ real’noe, kogda media povsjudu: ontologicheskij interes v kul’turnyh issledovanijah i teorii media / N.Kostenko // Sociologija: teorija, metody, marketing. – 2010. – №1. – S.3–15.
9. Kostenko N. Smyslova segmentacija sociumu / N.Kostenko // Ukrai’ns’ke suspil’stvo 1992–2010. Sociologichnyj monitoryng / za red. V.Vorony, M.Shul’gy. – K.: IS NANU, 2010. – S.254–260.
10. Lall D. Mas–media, komunikacija, kul’tura: global’nyj pidhid / D.Lall. – K., 2002.
11. Luman N. Media kommunikacii / N.Luman. – M., 2005. – 467 s.
12. Makljujen M. Ponimanie media: vneshnie rasshirenija cheloveka / M.Makljujen; per. s angl. V.Nikoloeva; zakl. st. M.Vavilova. – M. : KANON–press–C; Zhukovskij: Kuchkovo pole, 2003.
13. Masterman L. Obuchenie jazyku sredstv massovoj informacii / L.Masterman // Specialist №4 (a). – M., 1993. – S.22–23.
14. Mediafilosofija. Osnovnye problemy i ponjatija. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii “Media kak predmet filosofii” 16–17 nojabrja. Pod redakciej prof. V.V. Savchuka. – S.346.
15. Media. Demokratija. Kul’tura / Za red. N.Kostenko, A.Ruchky. – K.: Instytut sociologii’ NAN Ukrai’ny, 2008.
16. Mikitinec O.I. Rolan Bart: tekstual’naja osmyslennost’ prostranstva / O.I. Mikitinec // Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional’nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Serija “Filosofija. Sociologija”. – 2008. – T.21 (60). – №1. – S.15.

17. Pochepcov G.G. Teorija komunikacii' / G.G. Pochepcov 2–e vyd., dop. – K.: Vyd. centr "Kyi'vs'kyj universytet", 1999. – 308 s.

18. Razlogov K. Krushenie illjuzij. Politizacija zapadnogo jekrana / K.Razlogov. – M., 1992. – 467 s.

19. Razlogov K.Je. Audiovizual'naja kul'tura. Novye audiovizual'nye tehnologii / K.Je. Razlogov. – M., 2005.

20. Razlogov K.Je. Iskusstvo jekrana: ot sinematografa do Interneta / K.Je. Razlogov. – M. : ROSSPJeN, 2010. – 287 s.

21. Rikkert G. Nauki o prirode i nauki o kul'ture / G.Rikkert. – M. : Respublika, 1998.

22. Ruchka A. Status i funkcii' media u suchasnomu suspil'stvi / A.Ruchka // Media. Demokratija. Kul'tura. – K., 2008. – S.11–30.

23. Smyslova morfologija sociumu / Za red. N.Kostenko. – K.: Instytut sociologii' NAN Ukrai'ny, 2012. – 422 s.

24. Sorokin P. Social'naja i kul'turnaja dinamika: Issledovanie izmenenij v bol'shih sistemah iskusstva, istiny, jetiki, prava i obshhestvennyh otnoshenij / Sorokin P. – SPb.: RHGC, 2000. – 1176 s.

25. Ursul A.D. Priroda informacii: filosofskij ocherk / A.D. Ursul; Cheljab. gos. akad. kul'tury i iskusstv; Nauch.–obrazovat. centr "Informacionnoe obshhestvo"; Ros. gos. torgovo–jekonom. un–t; Centr issled. glob. processov i ustojchivogo razvitija. – 2–e izd. – Cheljabinsk, 2010. – 231 s.

26. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla / V.Frankl. – M. : Progress, 1990. – 366 s.

27. Habermas Ju. Problema ponimanija smysla v social'nyh naukah / Ju.Habermas // Sociologicheskoe obozrenie. – 2008. – T.7. – №3. – S.3–33.

28. Hrenov N.A. Zrelishha v jepohu vosstanija mass / N.A. Hrenov. – M. : Nauka, 2006. – 646 s.

29. Shejkin A.G. Smysly kul'turnye / Kul'turologija XX vek / A.G. Shejkin. – S.–Pb.: Universitetskaja kniga, 1997.

30. Pavlova O.Ju. Naslidky estetyzacii' dijsnosti: vzajemovplyv estetyky ta media–praktyk v transformacijah post suchasnoi' kul'tury / O.Ju. Pavlova // Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Politologija. – Rezhym dostupu: http://www.stattionline.org.ua /politologiya/55/7503–naslidki–estetizacii'–dijsnosti–vzayemovpliv–estetiki–ta–media–praktik–v–transformaciyax–postsuchasnoi'–kulturi.html

Pokulyta I. K., *PhD, Associate Professor Department of Philosophy SLF NTUU "KPI" (Ukraine, Kiev),vuselka@meta.ua;*
Vyselko I. V., *postgraduateDepartment of Philosophy SLF NTUU "KPI" (Ukraine, Kiev), vuselka@meta.ua*

Culturalmeanings ofmedia –aesthetic andaxiologicalaspects

The dynamicsofcontemporarymediacultureinitiate formulation of the problemfor study ofcultural meaningsin transdisciplinaryvector.The textof this articleisimplemented intwo areasof philosophical reflection, aesthetic andmethodological.The aim of thispaper is toclarify thespecificsof "thecultural meanings" in the context of philosophical andaestheticdiscourse, and study the role ofmedia spacein the operation, translation and transformationof culturalmeanings.The studyfocuseson theaestheticmedia,which in turnaffects theinformation thatis circulatingin the mediachannelspace of culture.In the context ofthe studyauthorstoincorporate thephilosophical discoursehumanitiesarticles andworksof scholars suchas H.Rickert, W.Benmina, R.Barth, A.Paul, A.Handle, revealing the intermediary inthe process of transformationof culturalmeanings,screen andmonitor.Therefore,it affects theculture–discourse spaces:the transformation ofvalues, idealsand culturalmeanings.

Keywords: *cultural meanings,cultural value, media room, virtual reality, aestheticand mediaculture.*

Покулита И. К., *кандидат философских наук, доцент кафедры философии, ФСП НТУУ "КПИ" (Украина, Киев),vuselka@meta.ua;*
Выселко И. В., *аспирантка кафедры философии, ФСП НТУУ "КПИ" (Украина, Киев), vuselka@meta.ua*

Культурные смыслы медиапространства – эстетический и аксиологический аспекты

Динамизм развития медиа культуры современности инициирует постановку проблемы по изучению культурных смыслов в трансдисциплинарном векторе. В тексте данной статьи это воплощается в двух направлениях философской рефлексии: эстетическом и аксиологическом. Целью данной статьи является выяснение специфики актуализации "культурных смыслов" в контексте философско–эстетического дискурса, а также исследования роли медиапространства в процессе функционирования, трансляции и трансформации культурных смыслов. В исследовании концентрируется внимание на эстетизации медиа, что в свою очередь влияет на информацию, циркулирующую в медиа канальном пространстве культуры. В контексте исследования авторы приобщают к философскому дискурсу гуманитаристики статьи и труды таких ученых как Г.Риккерта, В.Беньмина, Р.Барта, О.Павлову, А.Ручка, раскрывающие посредничество в процессе трансформации культурных смыслов, экрана и монитора. Как следствие, это влияет на культуротворческий дискурс пространств: трансформацию ценностей, идеалов, культурных смыслов.

Ключевые слова: *культурные смыслы, культурная ценность, медиапространство, виртуальная реальность, эстетизация, медиакультура.*

* * *

УДК 336.7:340.5:347.7

Савченко С.В.
магістр державного управління, завідувач сектору супроводження діяльності Вченої та спеціалізованих вчених рад науково–організаційного відділу Національного інституту стратегічних досліджень (Україна, Київ), lanasav@mail.ru

КОНЦЕПЦІЇ "СУСПІЛЬСТВА ЗНАНЬ" ЯК СТРАТЕГІЧНОГО РЕСУРСУ ДЕРЖАВИ У ГУМАНІТАРНО–НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Проаналізовано сутність концепції "суспільства знань", яке стало результатом розвитку науково–технічної революції, що повністю змінило соціально–політичний і соціально–культурний характер сучасної епохи в усіх сферах життєдіяльності; подано визначення "суспільства знань", що являє собою найрозвиненішу людську цивілізацію, яка виникає внаслідок розвитку інформаційного суспільства, базується на інформаційній технології; виявлено напрями розвитку "суспільства знань" як стратегічного ресурсу глобального інформаційного суспільства та подано аналіз проблем, які приносить з собою інформаційна цивілізація.

Ключові слова: *"суспільство знань", інформаційне суспільство, інформаційно–комп'ютерні технології, інформаційна цивілізація.*

Актуальність теми в тому, що в сучасних умовах відбувається формування "суспільства знань", яке є одним з компонентів культури, детерміноване глобальною інтелектуальною революцією, яка є результатом глобальних викликів і реалізації національних можливостей щодо обробки інформації та перетворення її на продукт знаннєвого виміру суспільства. В кінці XX – на початку XXI *століття глобальна інтелектуальна революція стала результатом розвитку науково–технічної революції і суміжної з нею глобальної соціальної революції, що повністю змінила соціально–політичний і соціально–культурний характер сучасної епохи в усіх сферах життєдіяльності* – економічній, екологічній, військовій, медичній, політико–адміністративній, медійно–комунікативній, науково–освітній сферах, видозмінюючи їх і надаючи соціальному та людському розвитку нових якостей, сенсів і вимірів. Все це було направлено на формування економіки, суспільства і культури інформаційної епохи, – як відмічає М.Кастельс [1].

Сучасний етап суспільного розвитку "суспільства знання" характеризується не просто інтенсифікацією змін в усіх сферах соціокультурного буття людства, а радикальними переорієнтаціями, обумовленими переходом до якісно нового ступеню його розвитку – еволюції від інформаційного суспільства до "суспільства знань", яке стало відігравати суттєву роль у формуванні конкурентного потенціалу держав та розвитку міжнародних відносин. Україна не залишилася осторонь від сучасного стратегічного напряму цивілізаційного прогресу і ще на Міжнародному Конгресі "Інформаційне суспільство – стратегія розвитку в XXI столітті" (2003) підтвердила свій вибір – курс на побудову в Україні інформаційного суспільства, акцентуючи увагу на впровадженні ІТ з метою

забезпечення сучасних досягнень теорії зв'язку [2, с. 41–42].

Феномен еволюції та тенденцій переходу глобального інформаційного суспільства в "суспільство знань" породжений наступними чинниками. Актуальність теми дослідження глобального інформаційного суспільства та проблем його еволюції і тенденцій переходу до "суспільства знань спричинена тим, що в сучасних умовах трансформації українського суспільства потребують всебічного аналізу, вироблення нових способів, методів та механізмів використання інформації як джерела конструювання нових знань та знаннєвої економіки.

Одним із чинників еволюції і тенденцій переходу глобального інформаційного суспільства до "суспільства знань" є, *по–перше,* перехід людей до розумової праці, що пов'язано із створенням персональних технічних і програмних засобів і глобальних мереж інтелектуального виробництва, розповсюдженням і присвоєнням інформації, яка є головним продуктом виробництва не речей, а знань. *По–друге*, у "суспільстві знань" головною і визначальною фігурою стає професіонал, що зумовлено радикальними змінами в усій системі суспільних відносин – політичних, економічних, правових, духовних, культурних. *По–третє*, одним із чинників виступає розвиток гігантських "машин" колективного перероблення інформації, направлених на створення глобального інформаційного продукту, здатного забезпечити нову якість життя, що також потребує професіонала–інтелектуала. *По–четверте*, одним із чинників виступає розвиток мобільної інтелектуальної власності, детермінований процесом глобалізації економіки як виявлення зростаючої глобальної інтелектуальної трансформації, що сприяє прискоренню розробки та впровадженню новітніх конкурентно–спроможних технологій у структурі матриці техно–інформаційної цивілізації. На думку О.П. Пунченка, "поняття "техно–інформаційна цивілізація слід розглядати в одному ряду з такими типовими характеристиками сучасної цивілізації, як "антропогенна цивілізація", "інформаційна цивілізація", постільки попередня індустріальна цивілізація підготувала всі техніко–технологічні умови для переходу людства у цей тип цивілізаційного буття" [3, с. 209].

В результаті реалізації чинників техно–цивілізаційної цивілізації та упровадженню їх у життя сфера інтелектуальної діяльності (інфосфера) стає головним джерелом багатства і підпорядковує собі "реальну економіку" (техносферу), що породжує нову свідомість, соціальну структуру, місце і роль людини у сучасному суспільстві. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростаючою роллю інформаційної сфери, що представляє собою сукупність інформації, інформаційної інфраструктури, суб'єктів, що здійснюють собою збирання, формування, розповсюдження і використання інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, що виникають у цьому зв'язку. Інформаційна сфера, являючись системоутворюючим фактором життя суспільства, активно впливає на стан політичної, економічної, оборонної та інших складових безпеки України.

Стрімкий розвиток і розповсюдження нових інформаційних технологій набуває сьогодні характеру глобальної інформаційної революції, яка здійснює зростаючий вплив на політику, економіку, управління, фінанси, науку, культуру та інші сфери людської життєдіяльності у рамках національних кордонів і світі у цілому. Інформаційно–комунікаційні технології являються сьогодні одним з найважливіших факторів, які впливають на формування суспільства XXI століття, так як надавши унікальні можливості у сфері пересування капіталу, товарів і послуг, інформаційні і комунікаційні технології стали основою формування нового типу економіки – "економіки знань", "інформаційної економіки", "кіберекономіки". Існуючі економічні системи покликані пристосовуватися до інформаційної і комп'ютерної реальності [4, с. 6].

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. В умовах трансформації соціуму на порядок денний стають проблеми глобалізації науки і глобалізації освіти. Глобалізація науки і глобалізація освіти – це процеси формування планетарної системи зростаючого знання, що постійно розвивається в умовах інформаційного суспільства, направленого на систематичне освоєння людиною оточуючого світу, отримання, збереження і використання адекватної і глибокої інформації про закономірності буття оточуючого світу. Будучи формою суспільної свідомості, наука ввійшла в архетип сучасного постіндустріального, інформаційного суспільства і є одним із бурхливо розвиваючих соціальних інститутів, в контексті яких відіграє багато соціально значущих ролей, що й покладає на неї велику відповідальність за життя не тільки окремої людини, а й всієї планети. Експоненціальне зростання наукового знання в умовах сучасної глобалізації всього суспільного життя породжує нову парадигму науки. Якщо раніше наукове пізнання йшло спокійно, без бурхливих змін, то сьогодні ситуація істотно змінюється, Зростання науки набуває вибухового та інтенсивного характеру, в контексті якого наука виконує ряд принципово значущих функцій: 1) адаптуюча, через посередництво якої виробляється здатність пристосовуватися до природних і соціальних умов життєдіяльності; 2) варіативна, коли наука продукує оптимальну поведінку соціуму в оточуючому середовищі; 3) моніторингова, яка характеризується тим, що наука втягується в глобальну систему спостереження і контролю за природними і соціальними процесами; 4) інформативна, коли наука дає людям нові знання і точну інформацію про оточуючий світ. Як відмічають Д.В. Дубов, О.А. Ожеван і С.Л. Гнатюк, "Специфічною (і вельми суттєвою для аналізу) рисою інформаційної сфери сучасного суспільства є її принципово недискретний і при цьому – багатовимірний характер. За низкою фундаментальних ознак вона є цілісним феноменом, але на рівні соціальної практики інформаційна складова присутня в усіх основних галузях суспільного життя" [5, с. 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на яку

спирається автор. Визначенню базових понять, що характеризують інформаційне суспільство в цілому, присвячений ряд робіт зарубіжних авторів, більша частина яких написана у річищі постіндустріалізму. Серед них слід відмітити роботи Д.Белла (D.Bell), К.Вербаха (K.Werbach), Р.Кана (R.Kahn), Е.Кінга (E.King), І.Масуди (Y.Masuda), Т.Меррілла (T.Merrill), М.Пората (M.Porat), Л.Робертса (L.Roberts), К.Робінсона (K.Robinson), Р.Реддика (R.Reddick). Цікавими для дослідження є роботи Т.Стоуньєра "Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики", Д.Тапскотта "Электронно–цифровое общество. Плюсы и минусы сетевого интеллекта", Э.Тоффлера "Третья волна", П.Дракера "Посткапиталистическое общество", А.Галлимора "Стратегии развития библиотек в информационном обществе", М.Кастельса "Информационная эпоха: экономика, общество и культура". В контексті вітчизняної філософської думки слід виділити монографію О.П. Пунченка "Цивилизационное измерение истории человечества" (Одесса, 2013), у якій вперше в основу класифікації цивілізацій покладено критерій розвитку інформаційного виробництва. Дослідження цивілізацій як процесу розвитку інформаційного виробництва дало можливість обґрунтувати сучасну глобалізаційну цивілізацію як техно–інформаційну і виділити її мегатренди і маркери. На думку О.Пунченка, "в матрицю нової цивілізації входять також інформаційні ресурси, інформаційні технології, інформатизація і біфуркаційна людина" [3, с. 226].

Як свідчить соціально–філософський аналіз, інформаційне суспільство – концепція, що визначає головним фактором розвитку суспільства виробництво та використання науково–технічної та іншої інформації. Концепція інформаційного суспільства є різновидом теорії постіндустріального суспільства, засновниками якої були З.Бжезинський, О.Белл, О.Тоффлер. На нашу думку, при розгляді розвитку суспільства як "зміну ступенів", послідовники теорії інформаційного суспільства пов'язують його становлення з домінуванням "четвертого", інформаційного сектору економіки, який йде після сільського господарства, промисловості та економікою послуг. Інші автори зосереджують свою увагу на окремих сторонах, факторах сучасного розвитку: економічних (П.Дракер, Ф.Махлуп, М.Порат, Т.Стоуньєр, В.Л. Іноземцев), технологічних (З.Бжезинський, С.Леш и др.), культурних (З.Бауман, Ж.Бодрійяр и др.). Вони описують характерні зміни, тенденції, але не відображають конфлікту, що супроводжує розвиток інформаційного суспільства. Так, ще в 1962 р. Ф.Махлуп вперше виокремив в економіці США сектор "виробництва і розповсюдження знань", ввівши в обіг термін "економіка знань", а М.Порат у 1977 р. вперше заговорив про "інформаційну економіку". Філософське вчення про інформаційне суспільство було націлене на пошук і узагальнення його ознак. Пізніше теоретики зосередилися на прогнозах перспектив цього суспільства, що привело до появи футурологічних робіт, у першу чергу "Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство" І.Масуди у 1981 р., у якій він виразив мрію про суспільство, у якому буде процвітати людська інтелектуальна творчість, так як це суспільство – це система, що постійно розвивається. Під інформаційним суспільством часто розуміють "розвинуте капіталістичне суспільство", П.Дракер говорить про домінування "інформаційного капіталізму", М.Кастельс – про "інформаційний капіталізм", "інформаціоналізм", Г.Шиллер – про "розвинутий капіталізм", так як інформація і засоби її розповсюдження задовольняють у першу чергу потреби капіталістичної системи. Характерними рисами цього суспільства є глобальні масштаби всієї системи суспільних відносин, глобальні масштаби матеріального і духовного виробництва, інформаційно–технологічний спосіб виробництва, необхідність випереджаючого розвитку науки і духовної культури в цілому, відносно всіх інших сторін його життя.

Захист інформаційної додаткової вартості у продуктах – один з ключових елементів зовнішньоекономічної політики розвинутого світу, а знання стає рушійною силою і джерелом суспільного розвитку сучасного світу XXI ст. [6, с. 134–152]. Велике значення научать для аналізу даної теми роботи Б.Гейтса, М.Кастельса, К.Ланкастера, Г.Мартіна, Д.Тапскотта, Т.Сакайї, А.Салавця, Дж.Стіглера, Т.Стоуньєра, Т.Стюарта, Р.Хіллебранда, Й.Штарбатті. Теорію постіндустріального суспільства розробляв О.Тоффлер – американський публіцист, соціолог і футуролог, один з авторів концепції "постіндустріального суспільства" чи "сверхіндустріальної цивілізації". В його працях "Зіткнення з майбутнім" (1970), "Доповідь про екоспазм" (1975), "Шок майбутнього" (1980), "Третя хвиля" (1980), говорячи про те, що суспільство переживає технологічну революцію, яка веде до створення "суперіндустріальної цивілізації", попереджує про нові технологічні зміни, соціальні конфлікти і глобальні проблеми, з якими зіткнеться суспільство напередодні XXI століття. Він стверджує, що державний капіталізм не здатний справитися з суперечностями, які породжує НТР, з соціальними конфліктами, які приймають форму глобальних суперечностей. Соціальні суперечності сучасної епохи являють собою суть і наслідки кризи індустріального суспільства в світовому масштабі, вихід із якої вони вбачали у створенні "перед–захоплюючої демократії". Основна ідея творів О.Тоффлера – прискорення соціальних і техногенних змін, що створюють багато труднощів для адаптації, здійснюючи шокову взаємодію індивіда і суспільства в цілому Наслідком інформаційного буму, прогресу засобів масової інформації другої половини XX століття є розповсюдження культурологічного виміру інформаційного простору на Заході, що стало однією з найпопулярніших тем у працях зарубіжних дослідників (М.Кастельса, А.Димера, А.Моля, Дж.Гранта, У.Онга, Г.Шиллера, О.Тоффлера).

Мета статті – сформувати теоретичні підстави концепту глобального інформаційного суспільства, що еволюціонує в суспільство знань, та є однією з складових системи пізнання сучасного світу, що стрімко розвивається.

Дана мета реалізується в наступних задачах:

– проаналізувати сутність глобальної інтелектуальної революції, яка стала результатом

розвитку науково–технічної революції і суміжної з нею глобальної соціальної революції, що повністю змінила соціально–політичний і соціально–культурний характер сучасної епохи в усіх сферах життєдіяльності;

– дати визначення інформаційного суспільства, що являє собою найрозвиненішу щодо технологічного способу виробництва людську цивілізацію, яка виникає внаслідок інформаційно–комп'ютерної революції й базується на інформаційній технології, "інтелектуальних" комп'ютерах, автоматизації та роботизації усіх сфер та галузей економіки й управління, єдиній найновішій інтегрованій системі зв'язку;

– виявити напрями розвитку "суспільства знань" як стратегічного ресурсу глобального інформаційного суспільства та показати еволюцію його розвитку;

– дати аналіз проблем, які приносить з собою інформаційна цивілізація, серед яких цифрова нерівність країн, яка ще більше загострюється, проблеми правового регулювання мережі Інтернет, електронної комерції, інтелектуальної власності, забезпечення безпеки і конфіденційності інформації, психологічного впливу на індивідуальну і суспільну.

На нашу думку, слід розробити концепцію інформаційного суспільства, що розвивається за умов глобалізації та євроінтеграції. Для вирішення цих задач, необхідно розкрити основний концепт дослідження – соціум у глобальному вимірі; дослідити методологію дослідження сучасного інформаційне суспільство як складний соціальний феномен, що розвивається контексті сучасного цивілізаційного процесу; обґрунтувати принципи, методи та категоріальний апарат інформаційного суспільства та рефлектувати феномен глобальності – економічної, соціальної і культурної як атрибутивної властивості соціальних систем; проаналізувати інноваційний вектор інформаційного суспільства, що сприяє упровадженню інноваційно–технологічного базису сучасного українського суспільства; обґрунтувати напрями та шляхи оптимізації інформаційного суспільства як дисипативної системи; що осмислює складні та суперечливі процеси глобалізації; визначення детермінантів оптимізації сучасного соціуму в умовах глобальної трансформації.

Обговорення проблеми. Знання – це інформація, що представляє собою найважливіші ціннісні характеристики культури, перетворені свідомістю і структуровані у відповідності з критеріями загальнозначущості, змістовні засади системи індивідуальних і групових орієнтацій у природному і соціальному світах, що трансформуються у згорнуту схему діяльності, що виступає, як правило, у знаковій (мовленнєвій) формі, яка забезпечує ефективність цієї системи у процесах соціальної комунікації, в яких створюються умови виникнення і розвитку соціальної та індивідуальної пам'яті. Інформаційне суспільство – це найрозвиненіша щодо технологічного способу виробництва людська цивілізація, яка виникає внаслідок інформаційно–комп'ютерної революції й базується на інформаційній технології, "інтелектуальних" комп'ютерах, автоматизації та роботизації усіх сфер та галузей економіки й управління, єдиній найновішій інтегрованій системі зв'язку. Дане поняття виникло ще у другій половині 60–х рр. XX століття, коли людство вперше усвідомило наявність інформаційного вибуху, і коли кількість циркульованої в суспільстві інформації стала зростати з неймовірною швидкістю. Щоб справитися з такою кількістю інформації, необхідні були спеціальні засоби її обробки, збереження і використання, що сприяло формуванню інформаційного суспільства. Майбутню еру в історії людства стали називати не тільки інформаційним суспільством, але і суспільством знань, постіндустріальним суспільством, інфосферою. Американський футуролог А.Тоффлер розробив теорію трьох революцій, згідно з якою людство вже пережило аграрну і постіндустріальну революції і стоїть на порозі третьої – інформаційної революції, що сприяє розвитку інформаційної економіки. Інформаційна економіка – це тип сучасної економіки, у якій відбувається поширення інформаційної технології у сфері матеріального і нематеріального виробництва, перетворення інформації на один із найважливіших факторів соціально–економічного прогресу суспільства загалом і особи, зокрема.

В умовах глобального інформаційного суспільства знань суспільство знань як стратегічний ресурс держави, по–перше, повинен носити характер соціального технократичного проекту (проектів), що має в своїй основі декілька інноваційних напрямів локомотивного характеру; по–друге, власне наукові розробки повинні відповідати технологічному укладу виробництв і системі управління, що базуються на інформаційно–комунікаційних технологіях. В соціальній філософії прослідковується такий еволюційний ланцюжок трансформації категорій "Низка міжнародно–правових актів підкреслюють мінімізацію державного контролю та обмежень на поширенні інформації в Інтернеті, заперечують встановлення обмежень для контенту в Інтернеті. Йдеться, зокрема, про такі документи прийняті Радою Європи, як:

Резолюція №1120 "Про вплив нових комунікативних та інформаційних технологій на демократію" (1997 р.); "Декларація про Європейську політику в галузі нових інформаційних технологій" (1999 р.); "Декларація про свободу інформація" і "знання": 1) нове знання приводить до виникнення нової технології, яка викликає породження нових економічних змін; 2) за ними – соціально–політичні та економічні перетворення з метою формування нової парадигми, що визначають новий погляд на світ; 3) суспільство знань сприяє посиленню інтелектуального і творчого потенціалу людей і дозволяє активізувати процес перероблення інформаційних потоків знань про природу і суспільство на продуктивну силу; 4) інформаційне суспільство потребує формування ціннісно–світоглядних настанов молоді в сучасних умовах, – відмічає В.М. Вашкевич [7, с. 205–209].

В законі "Про Концепцію державної інформаційної політики" відмічається, що в сучасних умовах необхідно забезпечення розвитку вітчизняної інформаційної сфери з метою зміцнення цілісності країни на ґрунті суспільних цінностей, завдань, ідей, збагачення інтелектуального потенціалу українського народу, збереження його національної та культурної

самобутності, забезпечення інформаційного суверенітету України. До одного з проектів загальнонаціонального значення слід віднести широкосмуговий доступ до мережі Інтернет (ШСД), тобто покриття території засобами передачі інформації (зв'язку, телекомунікацій тощо), які дозволять використати різношвидкісні технології доступу споживачів до інформації, які нині інтенсивно розвиваються у США, країнах Європейського Союзу, Росії, країнах Східної Азії тощо. Подібний проект покликаний усунути "цифровий розрив", який утворився між Україною та зазначеними країнами, і дедалі більше перетворюється на серйозну перепону на шляху європейської інтеграції України та її інтеграції у глобальний інформаційний простір й глобальне інформаційне суспільство[8].

У той же час слід відмітити, що поряд з очевидними благами інформаційна революція приносить і нові проблеми, серед яких цифрова нерівність країн, яка ще більше загострюється, проблеми правового регулювання мережі Інтернет, електронної комерції і оподаткування у цій сфері, питання інтелектуальної власності, проблема забезпечення безпеки і конфіденційності інформації, можливість психологічного впливу на індивідуальну і суспільну свідомість з метою нав'язування свого бачення характеристик суперника, його образу з використанням інформаційно–комунікаційних технологій. У зв'язку з цим виникає потреба у способах регулювання суспільних відносин, що зачіпають інтереси держави.

В одному з офіційних документів "Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні" відмічається про те, що стан розбудови інформаційного суспільства в Україні порівняно з світовими тенденціями є недостатнім, і не відповідає потенціалу та можливостям України, зокрема: відсутні національна стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні та план дій щодо її реалізації; немає координації зусиль державного і приватного секторів для ефективного використання наявних ресурсів; достатньо слабкою є ефективність використання фінансових, матеріальних, кадрових ресурсів, спрямованих на виконання Національної програми інформатизації, впровадження інформаційно–комунікаційних технологій у соціально–економічну сферу; спостерігаються відставання у впровадженні технологій в систему електронного бізнесу, електронних бірж та аукціонів, електронних депозитаріїв, використанні безготівкових розрахунків за товари і послуги тощо; потребує підвищення ефективності створення національної інформаційної інфраструктури для надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним і фізичним особам інформаційних послуг з використанням Інтернету, яке поки що відбувається повільно; рівень комп'ютерної грамотності населення є недостатнім, впровадження нових методів навчання із застосуванням сучасних інформаційно–комунікаційних технологій – повільним; рівень представленості України в Інтернет – просторі є низьким, а присутність в Інтернет україномовних інформаційних ресурсів – недостатньою; рівень державної підтримки виробництва засобів інформатизації, програмних засобів і впровадження інформаційно–комунікаційних технологій не забезпечує всіх потреб економіки й суспільного життя; розвиток нормативно–правової бази інформаційної сфери є також недостатнім; рівень інформатизації окремих галузей економіки, деяких регіонів країни є низьким; спостерігається нерівномірність забезпечення можливості доступу населення до комп'ютерних і телекомунікаційних засобів, поглиблення "інформаційної нерівності" між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення;не вирішуються в повному обсязі питання захисту авторських прав на програмну продукцію, відсутні системні державні рішення, спрямовані на створення національних структур (центрів, технополісів і технопарків) з розробки конкурентоспроможного програмного забезпечення.

Висновки. Таким чином, наука в умовах інформаційного суспільства представляє собою рушійну силу суспільного розвитку, яка представляє собою цілісність, що поєднує техніку, економіку, менеджмент, підприємництво, інноватику. Завдяки науці та "менеджеральній революції", коли до роботи прийшли "білі комірці", сформувалося суспільство, яке назвали "суспільством менеджерів". Ефективна трансформація суспільства можлива тільки на основі комплексних фундаментальних факторів суспільного прогресу, детермінантами якого виступають наука, нові знання і технології. Тому в умовах інформаційного суспільства слід розвивати нові наукові знання, що сприяють упровадження науково–технічного та інтелектуального прогресу, який здатний привести суспільство до науково обґрунтованих змін та економічної віддачі від інвестицій. Ринок, не поєднаний з інтенсивним використанням у господарській діяльності нових знань і технологій, не може діяти ефективно, тому тільки завдяки науково–технічним упровадженням у виробництво, можливо збільшити продуктивність праці, підвищити конкурентоспроможність, підключитися до світових процесів розвитку. Проте це можливо зробити тільки за допомогою світової науки, яка стрімко розвивається [9].

Таким чином, в умовах глобалізації необхідний розвиток "нової економіки", "економіки знань" з акцентом на розвиток науки і освіти. Концепція науково–технічного та інноваційного розвитку повинна включати: перехід вітчизняного виробництва на інноваційний шлях розвитку, інтенсифікація процесу оволодіння новими знаннями та їх практичним використанням, підвищення ролі наукових і технологічних факторів у подоланні кризових явищ і виявлення пріоритетних напрямків науково–технічного та інноваційного розвитку. Невід'ємною частиною державної політики повинно стати удосконалення механізму інноваційного розвитку. Технічний прогрес в умовах інформаційного суспільства повинен привести наше суспільство до того, що людський ресурс виступив новим параметром конкурентоспроможності підприємств, забезпечення безперервної підготовки "професійного ресурсу". Освіту і підготовку кадрів слід розглядати стратегічними інвестиціями і життєво важливим и для майбутнього процвітання держави в умовах ринкової економіки.

Список використаних джерел

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М.Кастельс / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. –М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. Шеннон К.Э. Современные достижения теории связи / К.Э. Шеннон // Информационное общество. – М. : АСТ, 2004. – С.41–42.
3. Пунченко О.П. Цивилизационное измерение истории человечества: [Монография] / О.П. Пунченко. – Одесса: "Астропринт", 2013. – 448 с.
4. Заренин М.В. Информация: свойства, ресурсы, инновационные технологии / М.В. Заренин. – Гомель, 2012.
5. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналіт. доп. / Д.В. Дубов, О.А. Ожеван, С.Л. Гнатюк. – К. : НІСД, 2010. – 64 с.
6. Воронкова В.Г. Формирование нового мировоззрения, нового человека, нового общества будущего: [Монография] / В.Г. Воронкова / Кого и как воспитывать в подрастающих поколениях // Под ред. О.А. Базалука. – К. : Издательский дом "Скиф", 2012. – Т.2. – С.134–152.
7. Вашкевич В. Ціннісно–світоглядні настанови молоді в сучасних умовах / В.М. Вашкевич // Гілея: науковий вісник: [зб. наук. пр.]. – К. : Вид–во УАН ТОВ "НВП" "ВІР", 2013. – Вип.73. – С.205–209.
8. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації (соціально–антропологічні виміри). – Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2009. – 234 с.
9. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Пер. с англ. – М. : Издательство "Весь Мир", 2004. – 120 с.

References

1. Kastel's M. Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura / M.Kastel's / Per. s angl. pod nauch. red. O.I. Shkaratana. – M. : GU VShJe, 2000. – 608 s.
2. Shennon K.Je. Sovremennye dostizhenija teorii svjazi / K.Je. Shennon // Informacionnoe obshhestvo. – M. : AST, 2004. – S.41–42.
3. Punchenko O.P. Civilizacionnoe izmerenie istorii chelovechestva: [Monografija] / O.P. Punchenko. – Odessa: "Astroprint", 2013. – 448 s.
4. Zarenin M.V. Informacija: svojstva, resursy, innovacionnye tehnologii / M.V. Zarenin. – Gomel', 2012.
5. Informacijne suspil'stvo v Ukrai'ni: global'ni vyklyky ta nacional'ni mozhlyvosti: analit. dop. / D.V. Dubov, O.A. Ozhevan, S.L. Gnatjuk. – K.: NISD, 2010. – 64 s.
6. Voronkova V.G. Formirovanie novogo mirovozzrenija, novogo cheloveka, novogo obshhestva budushhego: [Monografija] / V.G. Voronkova / Kogo i kak vospityvat' v podrastajushhih pokolenijah // Pod red. O.A. Bazaluka. – K.: Izdatel'skij dom "Skif", 2012. – T.2. – S.134–152.
7. Vashkevych V. Cinnisno–svitogljadni nastanovy molodi v suchasnyh umovah / V.M. Vashkevych // Gileja: naukovyj visnyk: [zb. nauk. pr.]. – K.: Vyd–vo UAN TOV "NVP" "VIR", 2013. – Vyp. 73. – S.205–209.
8. Voronkova V.G. Filosofija globalizacii' (social'no–antropologichni vymiry). – Zaporizhzhja: RVV ZDIA, 2009. – 234 s.
9. Giddens Je. Uskol'zajushhij mir: kak globalizacija menjaet nashu zhizn' / Per. s angl. – M. : Izdatel'stvo "Ves' Mir", 2004. – 120 s.

Savchenko S.V., *Master of Public Administration, Head of the National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kiev), lanasav@mail.ru*

The concept of "knowledge society" as a strategic resource state in humanitarian and scientific discourse

The essence of the concept of "knowledge society", which was the result of scientific and technological revolution, which completely changed the socio–political and socio–cultural nature of the modern era in all areas of life; defines "knowledge society", which is the most developed human civilization resulting from the development of the information society and is based on information technology; identified areas of "knowledge societies" as a strategic resource of the global information society and presents an analysis of the problems that brings information civilization.

Keywords: *"knowledge society", the information society, information computer technology, information civilization.*

Савченко С.В., *магистр государственного управления, заведующая сектором сопровождения деятельности Ученого и специализированных ученых советов научно–организационного отдела Национального института стратегических исследований (Украина, Киев), lanasav@mail.ru*

Концепции "общества знаний" как стратегического ресурса государства в гуманитарно–научном дискурсе

Проанализированы сущность концепции "общества знаний", которое стало результатом развития научно–технической революции и полностью изменило социально–политической и социально–культурный характер современной эпохи во всех сферах жизнедеятельности; представлено определение "общества знаний", которое представляет собой самую развитую человеческую цивилизацию, которая возникает вследствие развития информационного общества и базируется на информационной технологии; выявлены направления развития "общества знаний" как стратегического ресурса глобального информационного общества и представлен анализ проблемы проблем, которые приносит с собой информационная цивилизация.

Ключевые слова: *"общество знаний", информационное общество, информационно–компьютерные технологии, информационная цивилизация.*

* * *

УДК 130.32+172.12+321.01

Хлєбнікова А. А.
аспірантка кафедри менеджменту організацій,
Запорізька державна інженерна академія
(Україна, Запоріжжя), hleb–alka@yandex.ru

СОЦІАЛЬНО–ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС КОМУНІКАТИВНИХ МЕРЕЖ ЯК ОСОБЛИВОГО РЕСУРСУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто сутність комунікативних мереж як особливого ресурсу в умовах глобалізації; проаналізовано проблеми ролі комунікативних мереж в конструюванні інформаційного простору; розкрито сутність комунікативної мережі не тільки як засобу комунікації, а як умови формування соціального капіталу особистості і суспільства; з'ясовано умови досягнення комунікативного діалогу суспільства і влади, який неможливий без виявлення характерних залежностей соціальної взаємодії та комунікативних можливостей інформаційного середовища.

Ключові слова: *соціально–філософський дискурс, комунікативна мережа, соціальний ресурс, глобалізація, інформаційне суспільство, комунікативний діалог, соціальна взаємодія.*

Актуальність теми дослідження проявляється в тому, що по–перше, в сучасних умовах глобалізація як фактор цивілізаційного розвитку спирається на якісно новий рівень розвитку інформаційних технологій, яка відкриває нові можливості для комунікації. По–друге, іншим фактором, що актуалізує питання про специфіку комунікативного процесу в умовах глобалізації є необхідність адекватного розуміння соціальних наслідків розвитку нових комунікаційних мереж та інформаційних потоків. По–третє, даний фактор у значній мірі визначає універсалізацію та уніфікацію комунікативного простору, який здійснює вплив на сприйняття загальних культурних кодів, символів і цінностей, що забезпечують участь індивіда у глобальній комунікації. Соціально–філософський дискурс – вид мовленнєвої комунікації, що орієнтована на обговорення і обґрунтування будь–яких аспектів дій, думок, висловлювань відносно певної проблеми, що обговорюється. Дискурс мислиться як можливість критично дистанціюватися від соціальної реальності і затвердити її принципи як іманентні спілкуванню та критики всього, що претендує на значимість. Дискурс дозволяє зробити наявними цінності, норми і правила поведінки, які повинні бути направлені на сумісне досягнення взаєморозуміння. Концепція дискурсу отримала широку можливість контакту з представниками лінгвістичної філософії, соціології

життєвого світу, критичного раціоналізму. Часто дискурс має прагматичний операціональний смисл (Фуко, Гідденс), який ми проаналізуємо на прикладі комунікативних мереж як особливого ресурсу соціального капіталу за умов глобалізації та комунікативного діалогу влади і громадянського суспільства.

Тема комунікативних мереж в умовах глобалізації актуальна в теоретичному і практичному сенсах, оскільки зумовлюється можливістю використання одержаних результатів для розробки управлінських програм, подолання соціального хаосу та детермінується пошуками шляхів оптимізації управління, ефективність яких впливає на досягнення стабільності у сучасному соціумі. Крім того, сьогодні у соціально–філософському дискурсі залишаються ще цілі шари недосліджених і невизначених за допомогою методів постнекласичної науки методів, направлених на оптимізацію комунікативних мереж, успішне вивчення і упровадження яких здатне вирішити багато проблем розвитку інформаційного суспільства. Саме тому не можна не схвалити важливу наукову значущість теми та її практичне спрямування у напрямі застосування комунікативних мереж для оптимізації управління та подолання кризових явищ в умовах трансформації сучасного українського суспільства за доби глобалізації. Особливо важливо науково осмислювати ці практики і поширювати їх в кризовий час і з огляду на глобальні загрози, які потребують консолідації суспільства. В сучасній літературі з соціальної філософії існує дефіцит рефлексії комунікативних мереж, методологічних прийомів і способів їх впровадження, інституціонального управлінського впливу на зворотні зв'язки та можливі варіанти їх вирішення у контексті формування інформаційного суспільства як цілісної соціальної системи [1].

Головна мета наукового дослідження – сформувати теоретичні підстави концепту комунікативних мереж як складової системи пізнання інформаційного суспільства, що є однією з самих найсучасніших концепцій постнекласичної науки.

Дана мета реалізується в наступних задачах:

– сформувати концепцію комунікативних мереж як особливого ресурсу управління в умовах інформаційного суспільства в соціально–філософському дискурсі;

– дослідити сутність комунікативної мережі як особливого ресурсу, що розгортається в інформаційному просторі, та проблеми ролі комунікативних мереж в конструюванні інформаційного простору;

– розкрити сутність комунікативної мережі не тільки як засобу комунікації, а як умови формування соціального капіталу суспільства;

– з'ясувати умови досягнення комунікативного діалогу суспільства і влади, який неможливий без виявлення характерних залежностей соціальної взаємодії та комунікативних можливостей середовища.

Головною гіпотезою концепції комунікативних мереж як особливого ресурсу в умовах інформаційного суспільства в соціально–філософському дискурсі слугує ідея регуляції і саморегуляції соціуму завдяки використанню інформаційного ресурсу. На сучасному етапі становлення України як демократичної, соціальної, правової держави важливого значення набувають процеси ефективної взаємодії місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства. На цей час формується нова філософія комунікативного менеджменту як взаємодія на рівні суб'єкт–суб'єктного управлінського процесу. Така взаємодія повинна базуватися на партнерстві, співробітництві у досягненні мети, пов'язаних з процесом демократизації усіх сфер управління і суспільного життя, соціально–економічним і духовним прогресом, всебічним забезпеченням захисту прав і свобод людини та громадянина [2].

Проблемна ситуація, на яку направлений соціально–філософський аналіз, – комунікативна мережа як особливий ресурс управління в умовах інформаційного суспільства, що може розгортатися в інформаційному просторі як необмежена послідовність процесів самоорганізації, в результаті чого система або втрачає стійкість, або переходить у відносно інший стан. Причинами, які викликають втрату стійкості, можуть бути зміни внутрішнього стану чи зовнішні чинники, а біфуркація, яка зумовлена новим елементом у системі чи впливом на управлінський параметр, запускає інформаційний ресурс, який приводить до подальшої самоорганізації системи. По завершенню процесу самоорганізації завдяки інформаційному ресурсу система переходить у новий, відносно стійкий стан. Синтез ціннісного (аксіологічного) і компаративного (порівняльного) підходів дозволяє адекватно виявити висхідні параметри комунікативного ресурсу, у якому відбувається спілкування. Завдяки використанню компаративно–аксіологічного методу вирішення задач міжособистісного, мікро– і макрогрупового спілкування зумовлено у теперішній час ще й фактом зростання частоти, регулярності і швидкості комунікативних транзакцій у сучасному світі внаслідок розгортання інформаційної революції і пов'язаної з нею глобалізації. Сучасні процеси об'єднують земну кулю в єдину взаємопов'язану комунікативну мережу соціально–економічних, політичних, культурних зв'язків і відносин. При цьому спостерігається посилення питомої ваги такої комунікативної цінності, як діалог (полілог), що проявляється у гнучкій підтримці даної психологічної установки агентів і контрагентів комунікативної дії всієї інформаційної системи – від державного управління до політики і PR [3].

Серед вагомих здобутків дослідження *комунікативної мережі як особливого ресурсу в умовах інформаційного суспільства* виокремлюються наступні концепції: а) загальна концепція організації; б) загальна концепція систем (системологія); в) загальна концепція управління (кібернетика); г) системна соціальна концепція (соціальна системологія). Позитивні напрацювання у соціальній філософії має концепція кібернетики, що пройшла три етапи розвитку: докібернетичний, системно–кібернетичний і посткібернетичний, або сучасний. На докібернетичному етапі створено "класичну" теорію управління на менеджерсько–технічному рівні, у її створенні суттєвий доробок внесли такі видатні вчені, як Ф.Тейлор, Г.Гантт, Френк і Ліліан Гілбрет, Я.Гамільтон,

Г.Грайкунас, Дж.Муні, А.Рейлі, М.Форд, Х.Емерсон, А.Файоль, М.Вебер та інші. На кібернетичному етапі відбулося поєднання формальної і неформальної організацій, основоположником загальної теорії систем являється Л. фон Берталанфі і А.Раппопорт. У соціології системну концепцію структурно–функціонального аналізу розробляли Т.Парсонс, Р.Мертон, Ч.Барнард, Г.Саймон, Дж.Марч, А.Гоулднер, А.Етціоні, В.Глушков. В контексті вирішення проблем державного управління загальну системну концепцію розробляли І.Блауберг, В.Садовський, Е.Юдін; на посткібернетичному етапі триває інтенсивний пошук нових критеріїв науковості з огляду на входження нових об'єктів пізнання із залученням синергетики. Особливе значення для аналізу зворотного зв'язку як умови розгортання функцій комунікативної мережі мають праці К.Шеннона, Н.Вінера, Л.Вітгенштейна, К.–О. Апеля, М.Бубера, Е.Левінаса, М.Кастельса. Ю.Хабермаса, Н.Лумана. У цьому аспекті слід відмітити роботу П.Бергера і Т.Лукмана "Соціальне конструювання реальності" та аналіз комунікативних мереж оформився як ключова техніка соціальних досліджень Дж.Морено. Саме поняття *"комунікативної (соціальної) мережі" вперше виникає в класичній соціальній філософії у роботах Г.Зіммеля, а* комунікативна архітектура соціального простору розглядалася в роботах П.Бурдьє [4]. Серед українських вчених, які тією чи іншою мірою торкались означеної проблематики, слід назвати роботи В.Андрущенка, В.Бебика, В.Воронкової, Л.Губернського, О.Кивлюк, В.Кременя, В.Ляха, В.Огнев'юка, В.Пазенка, Г.Почепцова. До доробків, що аналізують істотні характеристики Інтернет з позицій нелінійно–синергетичного підходу, відносяться роботи таких вчених, як В.Аршинова, В.Беха, В.Буданова, В.Василькової, В.Воронкової, К.Делокарова.

Сучасне дослідження "комунікативної (соціальної) мережі як особливого ресурсу інформаційного суспільства пов'язане з аналізом інформаційної безпеки, специфіки її функціонування, зумовлених геометричною конфігурацією комунікативної мережі та їх інформаційною спрямованістю. У роботах Д.Коулмана, Р.Пантема Ф.Фукуями проблема комунікативних мереж впливає на їх динамічність і широту і одночасно впливає на формування соціального капіталу. Аналіз вказаних робіт свідчить, що до сих пір недостатньо розкрита проблема ролі комунікативних мереж в конструюванні інформаційного простору, так як мережа розглядалася тільки як засіб комунікації, **а не як умова формування соціального капіталу суспільства.** В сучасних умовах, зумовлених інтенсивним розвитком інформаційних технологій і процесами глобалізації, формується мережева інформація, що компенсує щільність і багатоманітність інформації [5].

Сучасний світ у всій своїй багатоманітності єдиний і його частини взаємопов'язані, так як глобалізація – це процес інтеграції держав і народів у різних сферах діяльності. Основні причини глобалізації: перехід від індустріального суспільства до інформаційного, до високих технологій; перехід від централізації економіки до децентралізації; від національної економіки до світової; використання нових комунікаційних технологій; Інтернету; супутникового телебачення. Глобалізація – це процес, в ході протікання якого зростає взаємовплив і взаємозв'язок народів і держав, в результаті чого зростають функції комунікативної мережі, яка вривається в усі сфери суспільного життя. Світ стає єдиним і багатоманітним: і чим сильніше тенденція до єдності, тим яскравіше проявляється багатоманітність культур, образів життя, соціальних цінностей. В умовах глобалізації людство набуває єдності не тільки антропологічної як біологічний вид, але і як соціальної, об'єднуючись у цілісну всесвітню соціальну і культурну систему, постільки у процесі взаємообміну досягненнями різних культур створюється єдина загальнолюдська культура [6].

Основні фактори єдності сучасного людства та їх наслідки для реалізації зворотного зв'язку як особливого ресурсу комунікативних мереж управління в умовах глобалізації: 1) зміна засобів масової комунікації – в єдиний інформаційний потік поєдналися практично всі регіони планети; 2) зміна транспорту – швидкість переміщення з однієї частини світу в інший: світ став доступний для пересування; 3) характер сучасної техніки – реальна загроза знищення всього людства; 4) економіка – виробництво, ринки стали дійсно світовими, виробничі сили перетворилися в основу єдності сучасного людства; 5) глобальні проблеми – їх вирішення можливе тільки загальними зусиллями всієї світової спільноти. У цих умовах особливо набуває розвиток комунікаційної діяльності органів державної влади, які втягнуті у глобалізаційний процес. В умовах глобалізації на перший план висуваються не проблеми технізації суспільства, а проблеми його інтелектуалізації, створення і упровадження нових технологій, що базуються на ефективному використанні головного стратегічного ресурсу суспільства – знання, що свідчить про набуття людським суспільством нової якості і створення інфосфери – інформаційної культури, що включає: 1) матеріальну складову (інфокомунікації): 1) глобальні комунікативні мережі добування, передачі, оброблення і збереження інформації; 2) гуманістичний світогляд людей: світогляд людей, менталітет, психологія, "шкала цінностей. М.Кастельс визначив глобалізацію як "нову капіталістичну економіку", визнавши у якості основних її характеристик наступні компоненти: інформація, знання та інформаційні технології, що слугують головними джерелами зростання продуктивності і конкурентоспроможності. Ця нова "капіталістична економіка" організується переважно через комунікативну структуру управління, тому вона і являється глобальною. В глобальному інформаційно–комунікативному просторі світ і суспільство розгортаються через призму комунікативних мереж як особливого ресурсу інформаційного суспільства за умов глобалізації, що й потребує адекватного їх аналізу. Це привело до виникнення нових тенденцій у світовому розвитку, які отримали назву "глобальна революція у спілкуванні". Саме тому сьогодні необхідно примноження соціального капіталу особистості і суспільства в епоху глобалізації.

Сучасне осмислення інформації, яка циркулює по різним каналам комунікаційного процесу, дає можливість краще осмислити сутність парадигмального

підходу до аналізу соціальних змін, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, щоб ефективніше управляти ситуацією. Саме при осмисленні інформації формується парадигмальність смислу, яка потребує нових концептуальних ідей та управлінських моделей, обґрунтовуючи теоретико–понятійні, типологічні і функціональні аспекти комунікації як соціального феномена з позицій сьогоднішнього дня, а саме глобального комунікативного процесу. Парадигми і концепти комунікативного діалогу зводяться до комунікативного діалогу суспільства і влади, який неможливий без виявлення характерних залежностей соціальної взаємодії та комунікативних можливостей середовища, проблем соціального і комунікативного простору, потенціалу зворотного зв'язку в системах управління територіальними спільнотами. Оцінити цей контекст комунікаційних концептів можливо лише, спираючись на відомі теоретичні роботи М.Вебера, Н.Лумана, Ю.Хабермаса та інших вчених, пояснюючи соціальне навантаження, соціальний смисл процесів, що відбуваються у суспільстві. При цьому від моделей, що функціонують у сучасному суспільстві, залежить якість інформаційного середовища, яке здійснює свій вплив на людину, а з іншої, – утвердження того, що якість інформаційного середовища є однією з найважливіших складових якості життя. В управлінському аспекті це означає зняття комунікативних бар'єрів між структурами влади і суспільства. Зняття бар'єрів можливе лише тоді, коли влада налагоджує відповідні ситуації використання засобів організації соціального (і комунікативного) простору, а з іншої ця сумісна дія передбачає певне співвідношення між владою, існуючою де–факто, та її легітимністю з точки зору суспільства. Головна увага при цьому в сучасному суспільстві приділяється ролі інформаційно–комунікаційних технологій – і як інструменту комунікативних технологій, і як інструменту суб'єктивації, і як простору для партнерства влади і населення. Комунікативний простір, що стрімко розвивається, радикально змінює суспільні заявки, інформаційний обмін, міру відкритості, якість і кількість діалогових форм спілкування людей, соціальних груп і структур. У свою чергу комунікаційний діалог сприяє потенційному розширенню можливостей суспільного контролю, регіональних структур влади, примушує все ширше застосовувати стан урядових, регіональних структур влади, знімаючи соціальну напругу конфліктів. Комунікації самого різного роду, набуваючи мережевого характеру, істотно видозмінюють зворотний зв'язок інститутів влади і населення як у результаті того, що система управління все більше стає двохстороннім процесом. З'являється можливість для більш повного політичного моніторингу і проведення ефективних електоральних компаній на тому рівні, який забезпечив би формування дійсно легітимної влади, але при цьому необхідно, щоб комунікативний зв'язок розширявся не формально, а давав би очікуваний і реальний соціальний результат [2].

Комунікативний діалог як взаємодія влади і суспільства трактується як системний процес пізнання і дії, що пов'язує засобами спілкування і обміну інформацією всі структури суспільства з метою відтворення життєдіяльності людей, управління соціальним порядком, ретрансляції соціокультурного досвіду, підтримки і розвитку гуманістичних начал співпраці, партнерства, широкого суспільного і громадянського діалогу. Комунікація виступає як необхідна передумова функціонування і розвитку всіх соціальних систем і суспільства в цілому і забезпечує зв'язок і спілкування людей, що дозволяє їм відтворювати сукупний суспільний досвід, транслювати культурні зразки і цінності, допомагає координації інститутів влади і управління. Саме в усилу цього стає можливим комунікативний діалог громадянського суспільства і публічної влади, що є реальною передумовою до створення нової концептуальної моделі соціально–управлінських відносин, які можуть знайти диференційоване застосування на різних рівнях системи управління – загальнодержавному, регіональному і місцевому. Тому означимо проблему комунікативного діалогу влади і громадянського суспільства як такого соціального феномена, що потребує саме філософського обґрунтування, в основі якого діалогова форма комунікації громадянського суспільства і структур публічної влади, тобто побудова партнерських, а не ієрархічних відносин. Істотним тут є те, що громадянське суспільство в Україні поки що тільки формується і не в змозі виступати на рівних з державою. Тому формування партнерських відносин таких учасників діалогу є важливою управлінською задачею, яке повинно будуватися як сприяння розвитку ефективних відносин громадянського суспільства. Побудова реального комунікативного діалогу громадянського суспільства і структур публічної влади, а відповідно і комунікацій управлінського партнерства, передбачає опору на певні організаційні принципи, у якості яких слід виділити: 1) єдність всіх ланок владної (управлінської) вертикалі незалежно від їх інституціональної належності; 2) субординацію і координацію компетенції суб'єктів управлінського партнерства; 3) консолідацію сил влади і громадянських сил суспільства; 4) вільний вибір форм партнерства та його організації. При комунікативному розумінні такого діалогу акцент робиться на співпраці, узгодженні дій, досягненні партнерства, що базується на угоді. Кожний з інститутів громадянського суспільства повинен забезпечити обмін інформацією, налагоджувати контакти з органами офіційної влади. При цьому автор дотримується думки, що комунікативний ресурс демократії є набагато вищим, ніж в інших режимах. На VI Російському філософському конгресі "Філософія у сучасному світі: діалог світоглядів" (м. Нижній Новгород, 27–30 червня 2012 рр.) відмічалося, що за цих обставин нагальною стає потреба розвитку якісно нової стратегії інформаційного суспільства. Ця стратегія спирається на парадигму глобальних "викликів та відповідей", передбачає створення антикризових комунікаційних механізмів, діяльність яких спрямована на приборкання загрозливих для людських спільнот процесів мінімізації руйнівних наслідків глобалізації, забезпечення стабільного характеру суспільної еволюції, що може бути досягнутим тільки на засадах партнерства влади і громадянського суспільства. Саме тому комунікаційна складова відіграє першочергову роль у створенні

комунікативного діалогу влади і громадянського суспільства, для чого необхідно змінити парадигму спілкування, яка б базувалася на толерантності, регулюванні та впорядкуванні громадянських процесів, сприяла формуванню механізмів комунікативно–інформаційного обміну у суспільстві та переходу від "цілераціональності" до "смиследоцільності", що базуються на виробленні певних "комунікативних кодів", які сприяють порозумінню, злагоді та миру [7].

Отже, комунікативна мережа як концепт інформаційного суспільства представляє собою симбіоз соціальної і технічної реальності, що утворює багатоманітні комунікативні конфігурації (просторово–часові, суб'єкт–суб'єктні, суб'єкт–об'єктні), які компенсують високу інформаційну щільність соціуму і здійснюють всі види зворотного зв'язку в контексті комунікативної філософії (масової, міжособистісної, групової) на всіх технологічних рівнях: вербальному, мовленнєвому, аудіо–візуальному. Комунікативні мережі характеризуються нескінченним числом незалежних центрів акумуляції і розповсюдження інформації в інформаційному просторі, що визначають його глобальність, демократичність, але в той же час і безконтрольність. Аналогічні конструкти комунікативних мереж визначають нові смислові цінності молоді та їх свідомості [2], взаємодії влади і громадянського суспільства, в контексті яких соціальний капітал слугує джерелом ефективності мережі і нерозривно пов'язаний з її функціонуванням. Феномен довіри є основою соціабельності і дає можливість суб'єкту громадянського суспільства підтримувати певне число контактів. У результаті ефективного функціонування комунікативної мережі створюється соціомережевий соціальний капітал, який сприяє соціалізації користувача і задоволенню професійних, ділових, комерційних та інших потреб, що свідчить про міру ефективності інформаційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации / Р.Ф. Абдеев. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.

2. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман; [пер. с англ. Е.Руткевич]. – М. : Медиум, 1995. – 322 с.

3. Вашкевич В. Ціннісно–світоглядні настанови молоді в сучасних умовах. Гілея: науковий вісник: [зб. наук. пр.]. – К. : Вид–во УАН ТОВ "НВП" "ВІР", 2013. – Вип.73. – С.205–209.

4. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри. Монографія / В.Г. Воронкова. – Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 2010. – 272 с.

5. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. – Пер. с англ. / Э.Гидденс. – М. : Издательство "Весь Мир", 2004. – 120 с.

6. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана / М.Кастельс. – М. : ГУВШЭ, 2000. – 608 с.

7. Моисеев Н.Н. Информационное общество: возможность и реальность / Никита Николаевич Моисеев // Информационное общество. – М. : АСТ, 2004. – 507 с.

References

1. Abdeev R.F. Filosofija informacionnoj civilizacii / R.F. Abdeev. – M. : VLADOS, 1994. – 336 s.

2. Berger P. Social'noe konstruirovanie real'nosti: Traktat po sociologii znanija / P.Berger, T.Lukman; [per. s angl. E.Rutkevich]. – M. : Medium, 1995. – 322 s.

3. Vashkevych V. Cinnisno–svitogljadni nastanovy molodi v suchasnyh umovah. Gileja: naukovyj visnyk: [zb. nauk. pr.]. – K.: Vyd–vo UAN TOV "NVP" "VIR", 2013. – Vyp.73. – S.205–209.

4. Voronkova V.G. Filosofija globalizacii': socioantropologichni, socioekonomichni ta sociokul'turni vymiry. Monografija / V.G. Voronkova. – Zaporizhzhja: Vydavnyctvo ZDIA, 2010. – 272 s.

5. Giddens Je. Uskol'zajushhij mir: kak globalizacija menjaet nashu zhizn'. – Per. s angl. / Je.Giddens. – M. : Izdatel'stvo "Ves' Mir", 2004. – 120 s.

6. Kastel's M. Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura: Per. s angl. pod nauch. red. O.I. Shkaratana / M.Kastel's. – M. : GUVShJe, 2000. – 608 s.

7. Moiseev N.N. Informacionnoe obshhestvo: vozmozhnost' i real'nost' / Nikita Nikolaevich Moiseev // Informacionnoe obshhestvo. – M. : AST, 2004. – 507 s.

Khlebnikova A. A., *graduate student of the Department of management of organizations of Zaporozhye State Engineering Academy (Ukraine, Zaporozhye), hleb–alka@yandex.ru*

Social and Philosophical Discourse communication networks as a special resource of social capital in conditions of globalization

The essence of communication networks as a special resource in the context of globalization; The problems of the role of communication networks in the design of information; The essence of communication networks not only as a means of communication and as a condition of formation of social capital the individual and society; The terms of achieving communicative dialogue society and government, which is not possible without identifying the characteristic dependencies of social interaction and communication capabilities information environment.

Keywords: *social and philosophical discourse, communication networks, social capital, globalization, information society, communicative dialogue, social interaction.*

Хлебникова А. А., *аспирантка кафедры менеджмента организаций, Запорожская государственная инженерная академия (Украина, Запорожье), hleb–alka@yandex.ru*

Социально–философский дискурс коммуникативных сетей как особенного ресурса социального капитала в условиях глобализации

Рассмотрены сущность коммуникативных сетей как особенного ресурса в условиях глобализации; проанализированы проблемы роли коммуникативных сетей в конструировании информационного пространства; раскрыты сущность коммуникативных сетей не только как способа коммуникации, но и как условия формирования социального капитала личности и общества; выяснены условия достижения коммуникативного диалога общества и власти, который невозможен без выявления характерных зависимостей взаимодействия и коммуникативных возможностей информационной среды.

Ключевые слова: *социально–философский дискурс, коммуникативная сеть, социальный ресурс, глобализация, информационное общество, коммуникативный диалог, социальное взаимодействие.*

* * *

УДК 18/81'42:7.037.3

Чоп Т. О.
асистент кафедри філософії та українознавства,
Тернопільський національний
університет ім. Івана Пулюя
(Україна, Тернопіль), tamara_chop@ukr.net

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ФУТУРИЗМУ В КОНТЕКСТІ "ГРИ"

Розглядається багатозначний простір футуристичного мистецтва в контексті такої міждисциплінарної категорії як "гра". Через сформоване у теоретичній рецепції минулого століття поняття "мовної гри" демонструються найбільш яскраві форми естетичного експерименту футуризму: алогічний текст, ономатопея та оказіоналізми. Аналіз їх визначення в теоретичному доробку різних національних версій футуризму (італійського, російського та українського) розкриває відмінну суть і призначення цих поетичних інструментів. Автор статті доводить, що ігровий характер естетики футуризму дозволяє митцям створити специфічний простір сприйняття авангардної творчості. Спонукає до пізнання через відчуття, афекти, відкидаючи логіку раціонального бачення. Футуристична гра зі словом, звуком, смислом, як показує дослідження, не лише відкриває необмежений потенціал мови, але й провокує розмиття кордонів між різними видами мистецтв, створюючи синтетичний образ останнього.

Ключові слова: *футуризм, гра, мовна гра, заум, ономатопея, оказіоналізм.*

Розгляд ігрового середовища як іманентного твору мистецтва дає можливість дослідити і пояснити появу

та можливість втілення більшості з теоретичних понять та принципів футуризму. Саме гра, з її множинністю характеристик, пластичністю, гнучкістю, потенцією перманентного оновлення правил і їх відміни, створює простір потужної експериментальної діяльності. В статті ставиться завдання прослідкувати, яким чином футуризм, як один з низки найкреативніших напрямів авангарду початку ХХ століття, використовує ігровий простір мистецтва в побудові якісно нової естетичної парадигми. Даний аналіз дасть змогу не лише розширити межі сприйняття та розуміння естетичної позиції вітчизняного футуризму, але й дозволить сформувати необхідну ланку в теоретичній моделі спадковості авангардної та постмодерної творчості.

Форми естетичного експерименту ігрового простору футуризму є надзвичайно варіативними. Особливо інтенсивно в теоретичному та практичному плані проходила розробка елементів поетичного дискурсу. Ігровий характер поетичного твору є предметом дослідження багатьох науковців (Г.Винокур, Р.Якобсон, М.Бахтін, О.Флоренський, Г.Гадамер, Ю.Лотман). Сучасну рефлексію гри як об'єкта інтелектуальної рефлексії здійснювали в українському літературознавстві М.Зубрицька, Р.Мовчан, М.Шаповал, С.Лизлова, Л.Пікун, О.Боярчук, О.Філатова.

Феномен гри, як невід'ємний чинник авангардного мистецтва, стає невичерпним джерелом свободи творчості, що насичувала креативну діяльність футуристів динамікою експерименту, давала можливість відчути все багатомаїття навколишнього середовища. Як найпалкіші противники стратегії міметичного мистецтва, раціонально організованої передачі естетичного враження, футуристи вважали, що естетичне переживання автора, втілене в рамках класичного твору, втрачає свою інтенсивність і вже не спроможне викликати відповідну реакцію у читача, тому перетворюючий потенціал твору суттєво знижується. Натомість ігрова стратегія апелює до діонісійської енергії первинного хаосу буття, тому вона допомагає не лише створити мистецький об'єкт, спроможний максимально влучно передати афективну насиченість буття, але й повернути людині всю гостроту її сприйняття, знищуючи перепони між нею і сущим. Цей безпосередній "контакт реципієнта зі світом, з Іншим (буттям, яке знаходиться в процесі становлення)" утворює естетичну подію, інтенсивність енергетичного заряду якої в авангардному творі є настільки потужною, що здатна вражати навіть малочуттєвих людей [10, с. 216].

Основними прийомами, широко використовуваними учасниками різних футуристичних групи, були: поетика абсурду, контрастність (суміщення різних моментів реальності, високого та низького), різка прозаїзація, сарказм, розкадровка поетичного тексту, верлібр, ономатопея, акцентний вірш та інші. Поєднуючи в своєму теоретичному доробку специфічно потрактовані теорії Гумбольдта та Потебні, футуристи створили власну релятивістську позицію, згідно з якою мистецтво і література загалом є мінливими феноменами, які не повинні обмежуватись чіткими кордонами окремих форм чи жанрів. Натомість, завдання футуриста випробовувати ці межі, дозволяти різним дискурсам проходити один крізь одного, створюючи неповторний оригінальний продукт, настільки поціновуваний напрямком. З легкої руки теоретика панфутуризму О.Полторацького, було схвалено входження у поетичну мову мови репортажу, науки чи техніки. Буденна реальність, з її просторіччям і "непричесаним" розмовним стилем, антисентименталізмом, скептицизмом і нешанобливістю [9, с. 255] насичувала тести Семенка, Шкурупія, Слісаренка ті інших учасників.

Формуючи свою теоретичну концепцію, футуристи відштовхувались від сприйняття мови як "живого, мінливого організму", а не "механізму, в словниках і учбових посібниках" (брати Бурлюки). Загалом, мовна площина творчих експериментів футуристів охоплює: звукову гру, гру літер, гру слів, гру смислів. Увесь діапазон поетичних дослідів футуристів можна віднести до такого явища як "мовна гра", окремого поняття, частково осмисленого теоретиками російського ОПОЯЗу (В.Шкловський, Г.Винокур), а в якості окремих складових виділеного самими учасники напрямку: братами Бурлюками, В.Каменським, М.Семенком, Г.Шкурупієм, О.Полторацьким та ін. Сучасна рецепція поняття "мовна гра" знаходить своє обґрунтування в працях Ж.Ліотара, К.Апеля, О.Раппапорта.

На значимість концептуально важливої близькості мови та гри в наукових колах вказує відома метафора, яка визначає мову як своєрідну ігрову діяльність (Гумбольдт, Якобсон). На подібність цих структур вказував і Ф. де Соссюр, розробляючи модель мови як шахової гри. Вперше поняття "мовна гра" вжив Л.Вітгенштайн. З його точки зору, "мовною грою" можна називати телеологічну діяльність носіїв мови задля створення смислу – відображення зв'язку мови із законами світу. Мова втрачає свою суть в статичному стані, тому справжньою формою її існування є "мовна гра", яка, поєднуючи в собі знак та дію, насичується динамізмом. Крім того, "мовні ігри" є особливими дискретними, повноцінними системами мовлетворення, породжуючими нові значення слова, та, як результат, необмежену кількість смислів [7, с. 19].

В якості неоднозначного феномену, "мовна гра" включає синтез одночасного функціонування опозиційних понять: "раціонального–ірраціонального", "серйозного–смішного", "свободи–закономірності", "порядку і стихії". В контексті лінгвістики, "мовна гра" є одним із шляхів самогенезису, саморозвитку мови за рахунок власного потенціалу. В межах футуристичного дискурсу, "мовна гра" є інструментом розхитування стійкості системи симетричних, стабільних компонентів мови для того, щоб утворити таку конструкцію чи її подібність, яка зможе вивести усю мовну систему на новий еволюційний виток. Паралельно з цим свідомість сприймаючого індивіда отримує нову пізнавальну структуру. Варіативність елементів "мовної гри", показують експерименти футуристів, надзвичайно широка, тому основне її завдання – показати необмежений потенціал мовного простору, заставити читача не лише звернути увагу на текст, але й прийняти участь в його декодуванні, застосовуючи не стільки логіку сприйняття, скільки чуттєво–емоційний рівень і, що найголовніше, долучитись до процесу творіння

образу світу, що його вибудовує автор тексту. Специфічна форма футуристичних текстів, зазначає Т.Казаріна, апелює не до розуміння як такого, а до "розуміння–осягнення" [10, с. 107]. Оскільки розуміння творів, які насичені деструкцією усіх можливих художніх конвенцій, є надзвичайно утрудненим, від публіки чекали відчуття "гостроти моменту", усвідомлення революційності усього, що відбувалось на сторінках, сцені чи полотні. Одночасно з цим, футуристи докладали надзусиль для популяризації та роз'яснення суті своєї творчої позиції. Крім публічних виступів та автометаописів, найкращою демонстрацією футуристичної концепції мови (або її неоднозначності) були їхні тексти.

В якості найбільш маргінальної, з позиції сприйняття, ігрової моделі мовної поведінки футуристичний дискурс позиціонує алогічний текст, який теоретична концепція гілейців визначає як "заум". Це поняття включає і смислову гру словами, і гру звуками, і новотвори. Ігровий простір "зауму" допомагав футуристам ставити мову на один рівень з природною стихією, об'єднуючою в собі як руйнуючі, так і організовуючі потенції. Звичайно, подібні явища широко насичували мову і до діяльності адептів мистецтва майбутнього. Проте, якщо раніше ці процеси відбувались стихійно, неусвідомлено (пародії, новотвори, каламбури), то футуристи не лише витягнули ці форми мовного оновлення назовні, але й зробили їх предметом наукової рефлексії, естетичного аналізу, публічного обговорення, розширюючи, таким чином, простір рефлексії творчості. Епштейн, викладаючи свою точку зору стосовно гри в мистецтві, розкриває суть футуристичного зауму в його спорідненості з екстатичними іграми–імпровізаціям, посередництвом яких людина зливається з природою, її ритмом, підкорюючим і рух планет, і серцебиття. Як вияв афективних станів, спонтанних і сильних почуттів пояснює виникнення зауму П.Флоренський. Аналізуючи заум через 70 років після його створення, Шкловський писав: "Заум виконала свою роль в поезії – де–автоматизації мови, <…> повернення їй втраченої первісної образності" [15, с. 28]. Ю.Лотман заперечує трактування зауму як безглуздості, оскільки мова безглуздою, тобто полишеною смислом, не може бути: "слова без значення не буває, тільки воно з певної причини невідоме читачу, а інколи і автору" [11, с. 67]. Алогічні, заумні тексти футуристів налаштовані на естетичне сприйняття в обхід логічного, раціонального осмислення. Такі тексти, підкреслює Іванюшина, просякнуті особливим смислом, всі їхні рівні наділені певними значеннями, і ці значення несуть не семантичну, а естетичну інформацію [8, с. 277].

Одним з активних ігрових інструментів футуристичного твору, широковживаним як кубо–, так і панфутуристами є ономатопея. Найбільш повно її роль та значення в поетичній творчості мистецтва майбутнього аналізували італійські футуристи. Вони визначали звуконаслідування, як бажання проникнути вглиб матерії, "пізнати її вібрації, фізичне тяжіння…", занурити реципієнта у простір первісних стихій, що його покликаний пробуджувати футуристичний поет [6, с. 25]. Увага до ономатопеї була частиною програмних настанов італійського футуризму, який, згідно з визначенням Марінетті, мав боротись проти "зашифрованості життя", тобто проти знаків–символів – довільних елементів мови, задля безпосереднього влиття літератури у простір буття. "Адже саме в явищі ономатопеї дистанція між словами та речами, їх означаючими, максимально стискається, слово одночасно називає і представляє, зображає предмет" [6, с. 33]. Сам Марінетті проводив футуристичну класифікацію цього терміну як: ономатопеї прямої (наслідувальної та реалістичної), комплексної та абстрактної. Італійське вживання цього лінгвістичного інструменту більше апелювало до передачі певних вражень, емоцій від фізичного та психічного світу. Натомість російські будетляни, як зазначає Р.Якобсон, використовували ономатопею в якості організації нової форми, що обумовлювала народження нового змісту. Будетляне, розвиває дослідник свою думку, не відкидали спадок минулого, але оновлювали його прояви, об'єкти, події через вираження в новій формі: "<…> російські футуристи є основоположниками "самовитого, самоцінного слова як канонізованого оголеного матеріалу" [16].

В українському панфутуризмі, ономатопея проявлялась і як елемент поетичного експерименту, і як інструмент формування синестетичного твору. Хоча остання її роль залишилась більше на етапі розробки, проекту. Цікаве розгортання звукової гри було здійснене лідером панфутуризму М.Семенком. Г.Біла відносить його поетичне звуконаслідування одночасно до метонімічного та синестичного, та акцентує увагу на зв'язку звукообразів із синтаксичною конструкцією. Водночас, "ономатопея виступає одним із засобів передачі психоемоційних вражень і ніколи не є самоціллю в ліриці Семенка", зазначає дослідниця [1, с. 120]. Тобто гра звуками, реалізована в поетичному доробку лідера панфутуризму, не є епатажною вправою, але радше чуттєвим вираженням певного настрою, життєвого факту, естетичної емоції ("В степу", "СТЕ КЛЮ ВЛЮ ПЛЮ", "Автопортрет", "Місто"). Сам Семенко наголошував на такій послідовності футуризації поезії, яка б передбачала її початкову "матеріалізацію", тобто створення не стільки "рівних, гладеньких рядочків" тесту, а нашарування, зіткнення в ньому "масивів, <…>пасем гір, океанів, континентів" – такого собі "узагальненого", "інтегрованого" тіла поезії. Надалі мав включатись інший процес: "процес розкладу матеріалу поезії – слова – на первісні елементи" [12, с. 289]. Наслідком стало визнання основоположних характеристик слова, його складових як потужного подразника зорового та слухового сприйняття. Для того, щоб активно розробляти ці властивості, Семенко пропонував створення та розробку окремих галузей поетичної майстерності: "зорової (просторової) поезії" та "слухової поезії". Перша виливається у поета–теоретика у видатну концепцію "поезомалярства", друга, яка визнавала важливе значення в поезії музики та звуку загалом, хоч і не знайшла подальшої розробки в панфутуризмі, але передбачала вплетення окремих літер, звукосполучень у візуальну картинку поезії, відтворюючи не лише аудіальний супровід її теми, але й специфічну живописну ритміку твору.

Ще одним важливим елементом мовної гри футуристів були так звані оказіоналізми. Їх різновидом,

за визначенням Г.Вокальчук, є авторські поетичні новотвори – лексичне утворення, що виникає "у процесі індивідуального творчого акту внаслідок свідомого порушення автором мовної норми для естетизованої вербалізації особливостей світобачення і світосприйняття креативної мовної особистості" [4, с. 4]. Оказіональні утворення є реакцією на протиріччя, які виникають між можливістю та її здійсненням, між девіацією і нормою, вони спрямовані на подолання будь–яких обмежень шляхом поєднання мовних одиниць (морфем, слів). Більшою мірою, під цим терміном розуміються індивідуально–авторські неологізми, основними рисами яких є: сильна емоційно–експресивна забарвленість, випадковість або недовговічність існування в межах художньої літератури, творимість (а не відтворюваність), ненормативність (Д.Масленников, Г.Вокальчук, А.Ликов).

Використання новотворів було в концепції футуристів не лише продовженням утопічної ідеї створення нового мистецтва, нового естетичного враження та вираження, але й загалом можливістю описати майбутнє. Епштейн зазначав: "найбільш економний, так сказати, мінімальний жанр описання майбутнього – це нове слово, неологізм. Воно не лише описує можливе майбутнє, але й створює цю саму можливість, оскільки розширює сферу смислів, діючих у мові" [13, с. 1029]. Прагнення футуристів до мовлетворення вдумливо розумів П.Флоренський. Слідуючи за ідеями Гумбольдта, розрізняючи в універсальній антиномії мови два урівноважених, проте суперечливих полюси: ergon і energia (річ та життя), творчість футуристів йшла, за його логікою, шляхом порушення цієї рівноваги в сторону абсолютизації енергетичної природи мови, мови як energia [15, с. 159]. Незважаючи на це руйнування гармонії, Флоренський високо оцінює творчий потенціал напрямку: "Коли мова була зрозуміла футуристами як мовотворення і в слові відчули вони енергію життя, тоді, сп'янілі від знову отриманого дару, вони заголосили, забурмотіли, заспівали. Посипались: нові слова, нові обороти, а то і просто звуки – "заумної мови"" [15, с. 165].

Таким чином, саме ігрова сфера авангардного мистецтв, з усіма її найбільш актуальними характеристиками, дозволяє розкрити безкінечність мовного потенціалу. Мовотворчі експерименти футуризму формують погляд на мову не як на фіксоване відображення навколишнього світу, але як на динамічну структуру із змінною системою правил. Ігрові прийоми в організації мовного простору роблять його пластичнішим. Входячи у це середовище, мова дозволяє собі порушувати важливі для рівня її побутового використання правила. Свобода як основна риса буття, відтворювана людиною у грі, надає можливість мові зміщувати, змішувати, розкладати та деформувати різні часові та просторові пласти, які в результаті дають чисту мовотворчість, насичену яскравими елементами та формами. Розгляд футуристичної концепції з точки зору "мовної гри", дозволяє пояснити такі її елементи як: мовотворення, алогічні, заумні, звукові тексти, насиченість еротичними та мортальнимимотивами, пародійними ремінісценціями. Тобто специфічна "ментальна модель" мовних ігор футуризму це, по суті, багаторівнева репрезентація світу, конструювання некласичного способу сприйняття та розуміння його необмежених видозмін. Проте найголовнішою функцією розгортання футуристичної творчості у просторі гри є можливість виходу мистецтва за свої видові (і не тільки) межі. Пограничная позиція футуризму є демонстрацією максимально відкритої естетичної системи. Гра не лише в середині власної творчості, але й заграванння із позатворчими площинами – це гарантовано ситуація вибуху, креативної діалектичної тріади, а отже і можливість подальшого непередбачуваного розвитку.

Список використаних джерел

1. Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки. Монографія. Видання друге, допов. і перероб. – К. : Смолоскип, 2006. – 464 с.
2. Бобринская Е.А. Футуризм. – М. : Галарт, 2000. – 192 с.
3. Винокур Г. Критика поэтического текста. – М., 1927. – 137 с.
4. Вокальчук Г. Оказіональні лексичні новотвори в українській поезії XX століття: автореф. дис … д–ра філол. наук: спец. 10.02.01 / Вокальчук Г.М.; Національна академія наук України, Інститут української мови. – К., 2009. – 38 с.
5. Гадамер Г.–Г. Актуальность прекрасного. – М. : Искусство, 1991. – 368 с.
6. Дудаков–Кашуро К.В. Экспериментальная поэзия в западноевропейских авангардных течениях начала XX века: (футуризм и дадаизм) / К.В. Дудаков–Кашуро; МГУ им. М.В. Ломоносова, Фак. иностр. яз., Каф.сравнит. изучения лит. и культур. – Одесса: Астропринт, 2003. – 125 с.
7. Журавлева О.В. Когнитивные модели языковой игры (на материале заголовков русских и английских публицистических изданий). Дис. кан–тафилол. наук. – Барнаул, 2002. – 207 с.
8. Иванюшина И.Ю. Русский футуризм: Идеология, поэтика, прагматика: дис. д–ра фи–лол. наук: 10.01.01 / Иванюшина Ирина Юрьевна; Саратовский гос. ун–т.– Саратов, 2003. – 449 с.
9. Ільницький О.Р. Український футуризм 1914–1930. – Львів: Літопис, 2003. – 453 с.
10. Казарина Т. Три эпохи русского литературного авангарда: эволюция эстетических принципов. – Самара: Самарский университет, 2004. – 619 с.
11. Лотман Ю. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб., 1998. – 288 с.
12. Семенко М. Вибрані твори / М.Семенко. – К. : Смолоскип, 2010. – 686 с.
13. Семиотика и Авангард: Антология / Редакторы–составители: Ю.С. Степанов, Н.А. Фатеева, В.В. Фещенко, Н.С. Сироткин. – М., 2006. – 1168 с.
14. Флоренський П.А. У водоразделов мысли. Т.2. – М., 1990. – 447 с.
15. Шкловский В. О заумном языке:70 лет спустя // Русская речь. – 1997. – №3. – С.27–37.
16. Якобсон Р. Новейшая русская поэзия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://philologos.narod.ru/classics /jakobson–nrp.htm

References

1. Bila A. Ukrayinskyi literaturnyi avangard: poshuk, styliovi napryamky. Monografiya. Vydannja druge, dopov. i pererob. – K.: Smoloskyp, 2006. – 464 s.
2. Bobrinskaya E.A. Futurism. – M. : Galart, 2000. – 192 s.
3. Vinokur G. Critika poeticheskogo texta. – M., 1927. – 137 s.
4. Vokalchuk G. Okazionalni leksychni novotvory v ukrayinskiy poeziyi XX stolittya: avtoref. dys … d–ra filol. nauk: spec. 10.02.01/Vokalchuk G.M.; Nazionalna akademiya nauk Ukrainy, Instytut ukrayinskoyi movy.–K.,2009. – 38 s.
5. Gadamer H.–G. Aktualnost prekrasnogo. – M. : Art, 1991. – 368 s.
6. Dudakov–Khashuro K.V. Experimentalnaya poeziya v zapadnoyevropeyskih avangardnyh tiecheniyah nachala XX veka (Futurism i Dadaism) / K.V. Dudakov–Khashuro; MGY. im. M.V. Lomonosova, Fac. inostr. yaz. kaf. sravnit. izucheniya lit. i cultur.– Odessa: Astroprint, 2003. – 125 s.
7. Zhuravliova O.V. Cognitivnyye modeli yazukovoi igry (na

material zagolovkov russkih i angliyskih izdaniy). Dis. kand–ta philol. nauk. – Barnaul, 2002. – 207 s.

8. Ivanyushina I.Y. Russkij futurism: ideologiya, poetika, pragmatika: dis. dr. phi–lol. nauk: 10.01.01 / Ivanyushina Irina; Saratovskiy gos. un–t.– Saratov, 2003. – 449 s.

9. Ilnytskyi O.R. Ukrayinskyi Futuryzm 1914–1930. – Lviv: Litopys, 2003. – 453 s.

10. Kazarina T. Tri epokhi russkogo literaturnogo avangarda: evoliutzyya esteticheskih princypov. – Samara: Samarskiy Universitet,2004. – 619 s.

11. Lotman Y. Structura khudozhestvennogo texta // Lotman Y.M. Ob iskusstve. – SPb., 1998. – 288 s.

12. Semenko M. Vybrani tvory / M.Semenko. – K.: Smoloskyp, 2010. – 686 s.

13. Semiotika i Avangard: Antologiya / Redaktory–sostaviteli: U.S. Stepanov, N.S. Fateyev, V.V. Feshenko, N.S. Sirotkin. –M., 2006. – 1168 s.

14. Florenskyi P.A. U vodorazdelov mysli.T.2. – M., 1990. – 447 s.

15. Shklovskiy V. O zaumnom yazyke: 70 let spustia // Russkaya rech. – 1997. – №3. – S.27–37.

16. Jacobson R. Noveyshaya Russkaya poeziya [Electronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://philologos.narod.ru/classics /jakobson–nrp.htm

Chop T.O., *assistant at the department of Philosophy and Ukrainian Studies, Ivan Puluj National Technical University of Ternopil (Ukraine, Ternopil), tamara_chop@ukr.net*

Theory and Practice of a Futuristic Work in the Context of a "Game"

This article analyzes polyvariant nature of futuristic art edges in the context of such an interdisciplinary category as a "game". Via the notion of a linguistic game, determined by the theoretical reception of the last century, the brightest forms of the aesthetic experiment of futurism such as nonsense, onomatopoeia, and occasionalisms are demonstrated. The analysis of their defining in theoretical works of different national versions of futurism (Italian, Russian, Ukrainian) reveals the distinguishing feature and the purpose of these poetic instruments.The author of the article proves that the game character of futuristic aesthetics lets artists create a specific space of the perception of avant–garde works. Moreover, it prompts them to seek the truth through senses, affects, throwing away the logic of rational vision. The research shows that futuristic playing with words, sounds, and senses not only reveals infinite potential of the language, but also provokes artists into blurring the lines between different kinds of art, creating a synthetical image of the latter.

Keywords: *futurism, game, linguistic game, onomatopoeia, occasionalism.*

Чоп Т. О., *ассистент кафедры украиноведения и философии, Тернопольский национальный университет им. Ивана Пулюя (Украина, Тернополь), tamara_chop@ukr.net*

Теория и практика футуристического произведения в контексте "игры"

Рассматривается поливариативность граней футуристического искусства в контексте такой междисциплинарной категории как "игра". Посредством понятия "языковая игра", обусловленного теоретической рецепцией прошлого века, демонстрируются наиболее яркие формы эстетического эксперимента футуризма: заумь, ономатопея и окказионализмы. Анализ их определения в теоретическом наследии разных национальных версий футуризма (итальянского, русского, украинского)раскрывает отличную суть и назначение этих поэтических инструментов. Автор статьи доказывает, что игровой характер эстетики футуризма позволяет художникам создать специфическое пространство восприятия авангардного творчества. Побуждает к познанию через ощущения, аффекты, отвергая логику рационального видения. Футуристическая игра со словом, звуком, смыслом, как показывает исследование, не только открывает неограниченный потенциал языка, но и провоцирует размытие границ между различными видами искусств, создавая синтетический образ последнего.

Ключевые слова: *футуризм, игра, языковая игра, заумь, ономатопея, окказионализм.*

* * *

УДК 130.122

Шедяков В. Е.
доктор социологических наук, кандидат экономических наук, независимый исследователь (Украина, Киев), shedyakov@mail.ru

СОЦИАЛЬНЫЙ УРОВЕНЬ ИНФОРМАЦИОННОГО ВЛИЯНИЯ КАК АРГУМЕНТ В СТРАТЕГИЧЕСКОЙ КОНКУРЕНЦИИ КУЛЬТУРНО–ЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ МИРОВ

Рассматривается значение информационного взаимодействия для стратегической конкуренции культурно–цивилизационных миров. Исследуется зависимость между устойчивостью общественного уклада стран, результатами межрегиональной конкуренции и качеством полилога внутри и вне государства, умением донести свои убеждения, сделать ценности привлекательными, а мнение желательным. Особое внимание при этом уделяется изучению субъективных оснований трансформаций, роли элиты и среднего класса для вектора революционного творчества масс. Характеризуется социальный уровень психологического обеспечения информационного воздействия. В обеспечении инновационности стратегического управления выделяется место ценностно–смысловых комплексов. Подчеркивается необходимость партнерства институтов государства, общества и бизнеса в формировании и развитии информационной инфраструктуры.

Ключевые слова: *культурно–цивилизационные миры, информационное влияние, стратегическая конкуренция.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Сегодня устойчивость общественного уклада стран и результаты межрегиональной конкуренции во многом зависит от качества полилога внутри и вне государства, умения донести свои убеждения, сделать ценности привлекательными, а мнение желательным. С одной стороны, показатели социально–экономического развития или военной мощи державы сами по себе отнюдь не гарантируют её позитивного восприятия. С другой, – субъектом, а подчас и стороной противостояний (от митинговых до террористических и военных – вплоть до путчей и гражданских войн) все чаще оказывается криминальное международное сообщество, борющееся с устоями, самостоятельностью и суверенным развитием отдельных стран. А процессы информационного взаимодействия дополнительно осложняются неоднородным и многоуровневым влиянием таких игроков, как разнообразные ТНК, региональные, конфессиональные, социальные и прочие объединения.

Между тем, умение самоосуществиться, не потерять себя, свою самоидентичность, сохранив высокий уровень созидательной энергии и духовно–нравственных ориентиров среди фигур (пост)современного театра теней и текучей действительности калейдоскопа иллюзий тесно связано с наличием и реализацией собственной стратегии: без этого условия модели взаимодействия – лишь политические формы без собственного содержания. Здесь же определяется: станут ли базовыми устремления созидателей или потребителей, творцов или манипуляторов/манипулируемых, носителей своих смысловых иерархий или обслуги чужих интересов. Притом умение облекать свои устои в адекватные времени формы настояно на особенностях ценностно–смысловых комплексов как квинтэссенции обеспечения собственной концептуальности, культуры, вероучения, идеологии, цивилизационного кода, этики. Другими словами, обеспечение стратегического выигрыша в информационном противостоянии и укрепление позиций в полилоге требует безопасности и развития

базовых ценностно–смысловых комплексов культурно–цивилизационного мира, задачи реализации чего резко усложняются условиями (пост)современности, особенно – приметами пост(недо)модерна или квази(пост)модерна. В этой ситуации исход международной конкуренции культурно–цивилизационных миров и очередной внутренней модернизации непосредственно зависит от как от налаженных социальных коммуникаций, так и от защиты и обеспечения форм развития традиционных ценностей, которые тысячелетиями составляли духовную, нравственную основу цивилизации, каждого народа: ценностей традиционной семьи, подлинной человеческой жизни, в том числе и жизни религиозной, жизни не только материальной, но и духовной, ценностей гуманизма и разнообразия мира.

Известны идеи и размышления на этот счет таких титанических фигур прошлого, как О.Бисмарк, С.Витте, В.Голицын, П.Столыпин и др. Выдающимися представителями различных научных школ: Н.Бердяевым, Л.Гумилёвым, Н. Данилевским, И.Валлерстайном, А.Зиновьевым, И.Кантом, К.Леонтьевым, А.Лосевым, К.Марксом, Р.Нисбетом, П.Сорокиным, А.Дж. Тойнби, Ю.Хабермасом, С.Хантингтоном, А.Хомяковым, А.Чижевским, О.Шпенглером, А. Этциони и др. – активному исследованию были подвергнуты объективные основы социодинамики, изучено соотношение общих закономерностей и отличительных особенностей реализации логики социогенеза применительно к разным культурно–цивилизационным мирам и эпохам, выявлены возможности осуществления эффективных социетальных воздействий на нее, вскрыт диапазон перспектив при осуществлении взаимодействия. Р.Абдеев, А.Аверьянов, Н.Дж. Адлер, А.Ахиезер, И.Барыгин, Д.Белл, В.Буданова, П.Дж. Бьюкенен, В.Вазюлин, М.Вайнер, В.Василькова, А.Дугин, В.Зарин, А.Зарубин, Э.Ермилов, Ю.Ефимов, В.Иноземцев, М.Каган, В.Кантор, В.Келле, А.Кива, В.Кизима, И.Козырев, К.Кумар, Дж.Курт, Д.МакКлелланд, Н.Моисеев, К.Момджян, Н.Оконская, Ю.Осипов, Н.Полякова, Л.Рейснер, Л.Репина, Н.Симония, Ю.Соколов, В.Степин, Г.Хакен, И.Черникова, В.Черных, О.Четверикова, В.Шамрай, Ю.Яковец, И.Яковлев и др. сумели значительно углубить представления как о методологии, теории и практике системного познания мира, так и о логике исторического процесса.

Одной из определяющих в этой связи контекст проблем философии и социологии политики, в обсуждение которой внесли вклад такие выдающиеся умы как Николо Макиавелли и Джемс Локк, Томас Джефферсон и Алексис де Токвиль, Фердинанд Теннис и Уолтер Липпман, Юрген Хабермас и Никлас Луман, Пьер Бурдье и Элизабет Ноэль–Нойман и многие другие – является проблема условий, границ и возможностей влияния общественного мнения на функционирование и развитие социальных систем. Значение культуры и ценностно–смысловых комплексов для обеспечения духовной стойкости и морально–идеологической предрасположенности вскрывали В.Бакиров, Ю.Борисова, В.Глазычев, А.Гусейнов, О.Дробницкий, Б.Дубин, А.Здравомыслов, С.Катаев, М.Короткова, В.Межуев, А.Мигранян, Ф.Михайлов, Н.Победа, Ю.Согомонов, Э.Соловьёв, В.Терин, В.Толстых, Ю.Шайгородский и др. При этом работой с упорядоченными и неупорядоченными информационными потоками с успехом занимались многие видные теоретики и практики, в том числе – В.Бройдо, А.Денисов, В.Ковалёв, Д.Мидлтон, А.Модин, С.Татур, Д.Фостер, И.Хонгрен (роль информации для принятия управленческого решения, определение качества и объёма информации в документах), Р.Белоусов, Ю.Васильев, А.Куликов (обработка информационных потоков), Е.Майминос, Р.Фатхудинов, А.Шапошников (классификация информации и её целевой направленности) и др.

Безусловно, социальный уровень информационных воздействий изучается давно, в том числе – с позиций стимулирования как позитивных, так и негативных общественных мутаций. Построение проекций как приписывания другому (в т.ч. от нежелания признать в себе) определённых черт и поступков упрощает внешнее социальное манипулятивное воздействие, хоть и расширяет потенциал психоформных заболеваний, возможности развития и закрепления депрессивного синдрома. И алгоритмы подобных влияний (как и техники противодействия им) достаточно подробно выписаны. Однако события на Ближнем Востоке и в арабском мире, а также в странах прежней системы реального социализма (а теперь уже и экс–СССР) с позиций, прежде всего, обеспечения безопасности своего общества заставляют еще раз (после идеологов борьбы наций: Р.Арона, З.Бжезинского, Р.Киплинга, С.Хантингтона, etc.) обратиться к ним в контексте стремительно развивающихся технологий разгорающейся конкурентной борьбы.

Разумеется, динамика сложных вопросов национальной безопасности культурно–цивилизационных миров на фоне существенных трансформаций глобального масштаба уже находила отражение в капитальных трудах международного уровня. Совершенствование стратегии как ремесла, искусства и науки относилось не только к военным, но и социальным процессам, тенденциям общественных изменений. Стратегия использования при этом именно социального уровня информационной сферы тоже формируется издавна – например, существенные ее положения изложены еще в трактате Сунь–Цзи “Искусство войны”, активно разрабатываются стратегами Византии. Позднее они развивались, в частности В.Блюхером, А.Брусиловым, Н.Головиным, А.Горбатовым, А.Егоровым, А.Жомини, К.Клаузевицем, Г.Леером, Э.Люттваком, К.Мерецковым, Е.Месснером, Д.Милютиным, Х.Мольтке, Н.Огарковым, К.Рокоссовским, А.Свечиным, А.Снесаревым, В.Триандафилловым, М.Фрунзе, Б.Шапошниковым, а также в работах “Корпоративная стратегия” И.Ансофа, “Концепция корпоративной стратегии” К.Эндрю, “Конкурентная стратегия” М.Портера, “Стратегия и планирование” Д.Хасси, “Стратегический менеджмент” А.Томпсона и Дж.Стриклэнда, “Стратегическая конкурентоспособность” Р.Фатхутдинова, специалистов по оптимизации управленческих решений. Повлиять на последующее развитие концепции информационного

взаимодействия, возможности "покушения невидимыми средствами" сумели А.Агеев, Д.Арквилла и Д.Ронфельдт, Э.Аронсон и Э.Пратканис, А.Ачлей, Э.Бернейз, Н.Волковский, К.Гаджиев, Э.Галумов, Б.Гарт, С.Глазьев, О.Горбушина, С.Гриняев, А.Девятов, В.Донсбах, А.Дугин, С.Каннингем, С.Кара–Мурза, В.Катькало, Х.Кепплингер, А.Кокошин, Ю.Крупнов, М.Кунцик, Х.Лейбенстайн, Д.Леонтьев, В.Липпман, Э.Люттвак, М.Мак–Луган, Р.Мак–Чесни, Д.Най, Н.Нартов, Э.Ноэль–Нойман, И.Панарин, Н.Стариков, С.Сулакшин, С.Ткаченко, В.Фаркаш, Ф.Хоффман, Дж.Шарп и др. При этом особый анализ авторов часто был направлен на изучение специфики активного взаимовлияния под воздействием вновь формирующихся на глобальном уровне тенденций.

В этом контексте актуальной задачей остается анализ социального уровня информационного воздействия как аргумента (зачастую – решающего) в стратегическом противостоянии культурно–цивилизационных миров. Рассмотрению соотношения закономерных и случайных, объективных и субъективных особенностей его и посвящен этот материал. Таким образом, именно обеспечение адекватного Вызовам истории стратегического управления (а вовсе не обладание мощным потенциалом как таковым) является решающим фактором истории, а его актуализация напрямую связана с состоянием социального уровня информационного воздействия как аргумента в стратегическом взаимодействии культурно–цивилизационных миров, который и выступает *исследовательской целью данного изложения*.

Достижение информационной конкурентоспособности становится ведущим фактором информационного обеспечения всей конкурентоспособности любого из культурно–цивилизационных миров в их стратегической конкуренции [1–9]. Причем, как известно, в конкуренции регионов побеждают те, которым удается защитить/навязать свои координаты, свой подход, даже – коллективные фантомы и социальные видимости. От разрушения исторической субъектности и перехода к манипулируемому, объектному состоянию может уберечь лишь выход на мировые уровни эффективности и конкурентоспособности, прежде всего – за счёт развертывания интеллектуально–творческого потенциала народа. Собственно, механизмы демократии существуют именно для того, чтобы в обществе побеждали и продвигались на общегосударственный уровень наиболее качественные: лидеры, идеи, идеологии. По мере развёртывания истории культивирование социокультурной ткани общества: социальности, выросшей из базовых ценностно–смысловых комплексов культурно–цивилизационного мира – становится важнейшим направлением обеспечения общественной безопасности. Для этого в нынешних условиях глобализации и формирования технологий смещения как восприятия реальности общественным и индивидуальным сознанием, так и самой реальности в нужном направлении за счет стимулирования желательных трансформаций – требуется возможность качественного доступа к нужной информации, и защиты от негативных информационных воздействий. Получение технологий и возможностей работы с информацией сегодня рассматривается как обязательное условие достойного существования и развития любой социально–информационной системы. Следовательно, характеристика информационной конкурентоспособности макрорегиона (цивилизации) крайне важная составляющая часть комплексной оценки информационной обеспеченности общей конкурентоспособности, ее адекватности внешней (условиям существования, внешним вызовам и требованиям) и внутренней (соответствие внутренний структуры заданиям развитию) ситуации, которая базируется, в частности, на анализе информационной инфраструктуры, возможности своевременно получать и распространять необходимую информацию, умении использовать эффективные PR–технологии и специфику сетевого общества, умении применять полученные сведения для своей пользы, в общем – маневрировать совокупностью рациональных и иррациональных ресурсов информационного обеспечения своих фундаментальных и актуальных интересов. В то же время снятие барьеров между отечественной и мировой экономическими системами кроме очевидных преимуществ рождает и серьезные проблемы выживания в высококонкурентной международной среде, которая актуализирует внимание к информационному аспекту конкурентоспособности страны. Напротив, как замыкание в автаркии, так и скатывание в строительный элемент чужой цивилизации означает реальное исчезновение с мировой карты. Защита своей модели развития предполагает активное участие в делах всей ойкумены; попытки замыкания в себе чреваты внешним оперированием по принципу "чёрного ящика". Но опасной может стать и развитие ситуации, если вступление в какие–либо международные организации, союзы и внешние альянсы (например, европейские) воспринимается/провозглашается самоцелью, независимо от того, что от этого может получить (или потерять) конкретный культурно–цивилизационный мир, когда идеология выдается за реальные потребности, настоящими же потребностями (в том числе, безопасности и развития) пренебрегают. По общему правилу, новый вид вообще формируется на границе популяции – там, где нужно бороться за выживание, конкурировать и меняться. Вместе с тем, с одной стороны, бессмысленно строить будущее на песке: нельзя создать альтернативную идентичность вокруг ценностно–смысловых комплексов исторических неудачников и предателей. С другой стороны, под навязчивой маской политкорректности и при распространении идеалов серости стираются важнейшие черты и отличия культурно–исторического мира. Напротив, обеспечение кардинального общественного подъема предполагает создание условий для консолидации народа вокруг его базовых ценностно–смысловых комплексов, возрождения социальной памяти, выхода на историческую арену его по–настоящему лучших представителей.

Диалог и противостояние культур, как правило, тесно переплетались во взаимодействии макрорегионов. Причем доминирование одной из этих сторон процесса

во многом определялось комплиментарностью или отторжением ценностных иерархий друг друга. Однако при усилении разнокачественных и разнонаправленных процессов существования и развития общества (иногда связываемых с моделями постмодерна), роль социо–культурного остова для сохранения и наращивания социальности (социальной ткани, социального капитала) кардинально возрастает. Соответственно, если раньше принципиальные вопросы конкуренции культурно–цивилизационных миров решались в силовом противостоянии: военном или экономическом, то теперь на передний план состязания уверенно выходят ценностно–смысловые комплексы, умение защитить и обеспечить развивающими формами свои и адсорбировать (адаптировать полезные и воспрепятствовать вредоносным) чужие. Парадоксом качества *постсовременности* является то, что если внешним образом основания *Real Politik* и рассмотрения ценностно–смысловых комплексов культурно–цивилизационных миров противоположны и взаимодополняемы как объективные и субъективные пласты изучения логики общественных изменений, то составление управленческих композиций на основе методологий мягкой силы, непрямых действий, гибкой власти опирается на ценностно–смысловые комплексы и позволяет достигать разнообразных поставленных задач с использованием вкупе как рациональных, так и иррациональных средств, преодолением многих интеллектуальных ловушек критицизма, эффективным интегрированием качественно различных ресурсных баз и подходов, укоренением общественно значимых инноваций, преобразованием культурных традиций народа, проведением (пере)форматирования реальности.

Причём ближайшие годы могут стать решающими в определении архитектоники и вектора трансформаций послекризисного мира, когда в обострившейся стратегической конкуренции культурно–цивилизационных миров определится "удельный вес" и "место" каждого из них, качество жизни людей в нём. Между тем, к числу ведущих вызовов XXI века, определяющих изменение ролей субъектов мировой экономики, относится кардинальный подъём возможностей и результатов обеспечения общественных трансформаций за счёт инструментария информационных воздействий, общественных манипуляций. Сегодня социальный уровень информационных воздействий часто оказывается наиболее эффективным направлением обеспечения своих интересов, он испытывает на излом качество не только государственности, но и самой социокультурной ткани страны [10–11]. При этом, с одной стороны, особенно уязвимы к его использованию для проведения желательных изменений трансформирующиеся государства. С другой стороны, – разлом СССР породил искус для финансово богатых государств разрешения своего кризиса за счет его перелива с фундаментальным изменением устоявшегося стратегического баланса. Анализ особенностей социальной психологии информационного воздействия наряду с собственно силовыми решениями открывает возможность подмены глубинных интересов народов волей части их. Вместе с тем, меж– и внутрирегиональное взаимодействие культурно–цивилизационных миров включает элементы как диалога, так и конкуренции (строится соответственно правилам игры с нулевым и/или ненулевым результатом). При этом динамика ситуации в различных странах убедительно подтверждает, что лишь обеспечение повышения социально–экономических показателей само по себе зачастую уже не всегда является решающим фактором обеспечения стабильности. Исследования же трендов социального уровня информационного фона в регионе, предупреждение о необходимости мер по пересечению опасных для общества явлений, осуществлению ответных действия, тем более – выработки и реализации действий на опережение, гораздо сложнее.

В этой ситуации обладание и обмен жизненно важной информацией становится одним из ведущих факторов обеспечения безопасности и развития социального образования (системы, бессистемной целостности). Причем информационная революция и сама по себе рождает новые модели: как для внутреннего использования, так и для внешних коммуникаций, – существенно меняющие мир. Например, информационный бум мультиплицировал возможности румурологии (от англ. *rumour* – слух, молва и греч. *logos* – учение, изучение) в "покушении невидимыми средствами" с вычленением особенностей распространения и интерпретации сведений ("спецпропаганды") на базе очень древнего вида коммуникаций, когда информации присущи неопределенность (исходный источник и достоверность часто неизвестны), бессистемность (информация имеет вид кома, состоит из набора блоков, который отражает интересы аудитории) и противоречивость. При том слухи не верифицируемы (невозможно достоверно установить их истинность/ложность), но именно поэтому их невозможно эффективно опровергнуть. Таким образом, многократно увеличенные средствами массовой информации в сетевом обществе слухи становятся мощным фактором формирования восприятия. Вместе с тем, события нашего времени с непреложностью свидетельствуют о том, что уже сложилось международное сообщество (включая разномастных террористов и путчистов), специализирующееся на подрыве культурно–цивилизационных миров: суверенных государственностей, традиционных устоев, ценностно–смысловых комплексов, нравственных ориентиров и идеалов – при помощи широкого арсенала средств в диапазоне от экономического давления до информационного и традиционного военного противостояния.

Результаты участия в конкуренции часто предопределяются состоянием субъективного (человеческого) фактора, в том числе общей самодисциплиной, готовностью работать на своем месте с предельной самоотдачей, на грани и за гранью возможного, а также командной слаженностью, согласованностью, когерентностью [12–18]. Вместе с тем, осуществление "покушения невидимыми средствами" эффективно именно при трансформации восприятия у становых групп населения. При этом, разумеется, чем выше общественное положение человека, тем жестче требования к нему.

Соответственно, серьезной общественной проблемой становится подмена "политикообразующих слоев", субъектов трансформаций – и расхождения декларируемого ими и реального вектора перемен [19–28]. И в первую очередь это касается представителей "несущей социальной конструкции" культурно–цивилизационного мира – его среднего класса, а также управленческих (в политике – властных и оппозиционных, элитных и контрэлитных уровней). Маргинализация общества, размывание примет среднего (и "нового среднего") класса и элиты становятся угрожающими развитию тенденциями. В частности, понятие элиты связано не столько с "находящимися у власти" или "теми, кто борется за власть" (контрэлита), сколько с "лучшими представителями народа", его наиболее достойными членами. Кризис среднего класса также переживается сегодня в мировом масштабе, он тоже приобретает черты все большей неоднородности. В нем, наряду с "интеллектуальными тружениками" все заметнее влияние "интеллектуальных потребителей". Конечно, и офисные работники, и рантье предпочитают самоназвание "креативного класса", однако часто тяготеют к выбору потребителей благ (впрочем, не только материальных, но и духовных). Напротив, научно–интеллектуальный потенциал общества формируется, развивается и реализуется вокруг стержня ценностно–смысловых комплексов творчества. Таким образом, для части субъектов новой модернизации осмысленность жизни задается творчеством, созиданием, тога как для другой – потреблением, потребительством, консьюмеризмом. Восхождение ложных социальных образований, свойственное развитой форме общественного устройства потворствует разнообразию квазиявлений и псевдоявлений, переход субъектности на уровень которых может изменить вектор движения.

В плоскости приоритетной индивидуальной и социальной ответственности проводящих преобразования находится ответ на вопрос: в чьих интересах они осуществляются, кто выигрывает от их реализации? [29–37]. УК примеру, уходящие с авансцены истории после бури 20 века российские дворяне и купцы часто видели в своем поражении исчезновение России. В определенном смысле она возродилась в СССР, а затем и в новой России модели конца 20–21 веков. Но вот в какой степени государственные новообразования стали реинкарнацией великого прошлого, – и какие исторические шансы были упущены безвозвратно и навсегда? Особенное значение для строго доказательного выявления этого имеет анализ столь качественно акцентированного феномена, как ценностно–смысловые комплексы в контексте обновляемых на наших глазах международных очертаний архитектоники социальной безопасности. Ныне же в глобальном масштабе военные по своему настроению порой зачастую принципиально чужды милитаризму, юристы явно не в ладах с законом, буржуазия не верит в свое право собственности, судьи не убеждены в моральной справедливости наказания. Соответственно, политики, олигархи, государственные люди позволяют себе роскошь иметь два суждения: в политической работе и в частной жизни. И ни один искренний политический деятель исследователь против этого возражать не будет. *Особенность нашего времени – подъем роли именно социального уровня информационного влияния* [38–44]. Средства и механизмы демократии прямо ориентированы на широкое народовластие. При этом среди сетевых ресурсов все более заметную роль играют онлайновые социальные сети, осваивающие, наряду с функциями обеспечения общения, обмена мнениями и т.п., возможности получения информации, средств информационной конкуренции, а общение от схемы личностного (один человек – с одним человеком) переходит к массовому (один человек – со многими людьми) и закрепляется в "новых медиа" ("различные люди – с различными людьми"). Вместе с тем, СМИ всё в большей мере не только распространяют информацию, но и воздействуют на её параметры, а то и просто моделируют её. Соответственно, результаты противостояния культурно–цивилизационных миров все заметнее зависят от состояния общественности (что осознается и исследуется как в плоскостях как реализации категорий социальной ткани, социального капитала и проч., так и культуры, которая из узкосословной и верхушечной превращается в массовую по охвату и составу участников, ризомично–карнавальную по характеру и втягивает в свои игровые взаимодействия и полилог самые разнообразные лица).

Именно сегодня во многих странах пересматриваются нормы морали и нравственности, стираются национальные традиции и различия наций и культур. Вместе с тем, безусловно, даже в информационную эру *вовсе не любая информация является основой для структуры информационного пространства*. Только значимая социальная информация непосредственно связана с осмыслением и интерпретацией сведений и структурирует информационную сферу [45–56]. Причем реальность информационного капитала общества дополнительно подтверждается его эффективным отчуждением, а также подменой и порчей, кодированием социально важной информации при некачественных информационных обменах. Вместе с тем, дополнительные возможности применения технологий "бархата" в информационном обмене подталкивает как очевидно кризисное состояние Запада на краю мощнейшей рецессии, так и неустойчивость мира постмодерна. Содержание постсовременных информационных технологий и стратегий победы над конкурентом – не уничтожения конкурента и его ресурсов, но их превращение в подконтрольные (что позволяет эксплуатировать, но не нести ответственности). Следовательно, ресурсный потенциал не ликвидируется, а становится собственным, добавляясь к своему. Это осуществляется, как правило, именно путем стимулирования желательных трансформаций в индивидуальном сознании и общественном мнении, а после – в социальных отношениях и процессах. Роль информационных процессов здесь часто становится определяющей. Потому, естественно, максимами при подготовке и проведении информационных влияний в этих условиях являются: не строить своих планов, не получив максимум возможной достоверной информации о

планах других, не придерживаться старых планов, получая новую информацию, не думать, что по интересующему вопросу тебе известно практически все, не ожидать, что сможешь все узнать к началу действий: бездеятельность в погоне за полнотой информации – бессмысленна, хоть бездеятельность как элемент стратегии – естественна. Впрочем, отдельное событие – результат комплекса причин, и стимулирование желательных трансформаций часто действует более надежно, чем попытка директивного управления. Эффективное убеждение может дать больше, чем принуждение. Удачные информационные операции изменяют отношения, рождают эмоции и влияют на поведение. В свою очередь, повышение результативности информационного влияния предусматривает широкое использование психологических ресурсов трансформации неосознанных мотивов поведения человека. Следовательно в соответствии с классическим определением немецкого социолога Г.Франке, манипуляция – психическое влияние, которое осуществляется скрыто. Как известно, цель манипулятивных действий – это обеспечение трансформации поведения без прямого принуждения. Двумя наиболее распространенными направлениями манипуляций являются индивидуальные (например, всякий бархат предполагает особые опции для разномастной элиты) и массовые. Фундаментальные варианты трансформации мировосприятия оперируют преимущественно социальным отражением, тогда как актуальные – индивидуальным. Соответственно, для информационного влияния психологическая обработка может иметь преимущественно "сконцентрованный" или "распылённый", "рассеянный", децентрализованный (в частности, и сетевой) характер [57]. Так, хорошо известным примером последнего является психологическая работа с населением страны перед началом боевых действий войск.

Без освоения контрманипулятивных технологий и адекватного обновления информационной инфраструктуры национальная идентичность останется беззащитной перед использованием деструктивными силами социального уровня информационного противостояния, а предлоги для актуализации практик сдерживания конкурента найдутся. В условиях постсовременности не достаточно ни "хлеба", ни "зрелищ" самих по себе, необходимо направленное формирование представлений о самоценности действий людей, желаемом и должном, требуется подлинный авторитет и надежное состояние социальной ткани региона, его социальности (в зрелом рыночном обществе – социального капитала), а не набор PR–действий и медийно–надувных акций. А это без постоянного внимания к социальному уровню информационного взаимодействия с обществом: в частности, без налаживания эффективных форм социального партнерства, гражданского полилога, социальных лифтов, подъёма качества менеджмента социальной работы, чуткости к запросам различных групп населения и отражением особенностей их запросов в проводимом курсе, без защиты и развития базовых ценностно–смысловых комплексов общества – обеспечить невозможно. Ценности по своей природе как раз и являются личностным срезом общественного сознания, раскрываясь через познание идеального, духовного, общекультурного [58].

Разумеется, для устойчивости социальной ткани к "покушениям невидимыми средствами" необходимо восстановление системы патриотического воспитания с пропагандой незыблемых ценностей во всех сферах жизни (в политике СМИ, на производстве, в семье и т.п.). Это особенно важно сегодня, когда в мире зримо восстанавливаются исторические очертания культурно–цивилизационных миров. Другое дело, что осознание этого обстоятельства может быть разным: от констатации роли их традиционного ценностно–смыслового ядра до замораживания сознания на уровне его фундамента с подготовкой почвы для разнообразной ксенофобии и терактов. Соответственно, для проведения эффективной социокультурной мобилизации наиболее важным (а то и критичным) становится вопрос не того, как "ликвидировать отставание" в чем–то, а того, как сохранить и преумножить существующие преимущества, сконцентрировать ресурсы и осуществить маневр ими: сложившиеся и закрепленные в процессе антропосоциогенеза ценностно–смысловые комплексы указывают возможные и предпочтительные "точки развития" [59–62].

Таким образом, события всемирной истории убедительно доказывают: возрождение культурно–цивилизационного мира безальтернативно требует ренессанса его базовых ценностно–смысловых комплексов. Вместе с тем, этот процесс всегда обогащается включением достижений опыта всей ойкумены, происходит взаимодействие (а то и противоборство) с чертами ценностно–смысловых комплексов иных культурно–цивилизационных миров. Распространение в глобальном масштабе тенденций и логик развития, выступающих в виде неотъемлемых предпосылок и обязательных условий формирования общества когнитариата, информационной эры, моделей постмодерна, рефлексии постнеклассической науки, шестого технологического уклада и экономики знаний ранжирует акторов соответственно умениям добиться соответствия новым возможностям и угрозам, использовать социально–экономические инновации времени. Причем информационная революция и сама по себе рождает новые модели и технологии воздействия: как для внутреннего использования, так и для внешних коммуникаций, – существенно меняющие постсовременный мир.

При подготовке трансформаций нужно помнить: бессмысленно пытаться выстраивать стратегии на противостоянии внутренней логике событий. Жизнь все равно будет течь в свойственном ей направлении. Нужно не мешать ей, а убирать преграды на ее пути – и готовить выгодные русла событий. Другими словами, стимулирование желаемых трансформаций (в поведении, отношениях, процессах), а не попытки "вести намеренно и неумеренно" путём директивного управления (требования действовать лишь так, как определено), становится наиболее эффективным направлением управленческого влияния. Разграничение методологии утопической и поэлементной социальной технологии открывает перспективы определения

реальных пределов возможностей административных, экономических и социальных решений в общественном организме. Но именно выявление пределов и является гарантией способности в их рамках достигать позитивных эффектов – в сохранении нормативного качества или направленного наращиванию желательных свойств и состояний. Безусловно, техники таких изменений существовали и совершенствовались достаточно долго, однако именно ныне они органически базируются на особенностях настоящего и имеют дополнительную высокую социальную эффективность. Они учитывают сущностные силы человека (в первую очередь – интересы и мотивы), при необходимости их трансформируя. К тому же, чуждые (враждебные) ресурсы при этом не ликвидируются, а превращаются в собственные, полезные. То есть варианты социального действия на основе этой методологии заведомо более продуктивны.

Наша эпоха создает условия расширения диапазона ресурсных баз и изменения методологии использования стратегий, которые ориентированы не столько на участие в изнурительном информационном противоборстве и "контрпропаганде", сколько на взаимодействие в потоке событий, где каждый не имеет полноты информации и зависит от действий других акторов. Конфронтационное настроение помогает формированию и закреплению в ответ также враждебной реакции, требует дополнительных усилий для навязывания своей стратегии; действие порождает противодействие. Таким образом, трансформируются представления относительно приоритетности форм взаимодействия. Вооруженное противостояние вообще перестает быть существенной чертой войны, тем более – эффективным методом борьбы. Порой вообще если вас удалось втянуть в состояние войны, значит, тем самым, вы уже проиграли, приобретает в нынешних условиях особенное значение. Выигрыш может быть и за "наблюдателем", "организатором", который вмешивается и определяющим образом влияет на процессы, отношения, поведение людей. Соответственно, мастерство сценарного планирования в создании управленческих композиций должно обеспечить и оптимизацию использования имеющейся ресурсной базы, и подстраховку (замещение) недоброкачественных, а также выходящих из строя ее элементов. Поэтому гибкость, пластичность – необходимость обеспечения миссии в высокоизменчивых условиях социальной эклектики. При создании стратегий информационных воздействий, в частности, важно понимать, что трансформация мнений может строиться по принципу сконцентрированных или рассеянных, эволюционных либо революционных изменений, системных или фрагментарных, целенаправленных или хаотично–случайных, долговременных или краткосрочных, содержательных или формальных, доверительных или манипулятивных. Использования разнонаправленных сил и возможностей может предусматривать ориентацию на гибкое сочетание ресурсов социальной действительности и механизмов мягкой и жёсткой власти в рамках "smart power" (разумной власти) с использованием диапазона воздействий, прямо не направленных исключительно на борьбу за голоса. В этой ситуации для успешного проведения своей очередной модернизации и эффективного использования социального творчества как ее важнейшего фактора, регион должен культивировать механизмы не просто "обязывать", "покупать", а и увлекать, заинтересовывать, внушать. Соответственно, для организации форм информационной активности необходимо определиться с ее направленностью, каналами, объектами и субъектами. В этой ситуации для успеха избирательных кампаний каждый раз требуется новый проект; люди, готовые к участию в нем; соответствующая организационная структура. Необходимость перехода от привычного ранее администрирования к инновационно–синергетическому управлению ведет при этом к замене и дополнению "жёстких" социальных технологий "мягкими", применение которых предполагает и признание субъективности, неполноты и ограниченности представлений каждого. При этом даже ситуативное влияние, основанное на реакции на общественные события, которые нельзя было предусмотреть, в своем существе может опираться на кропотливо подготовленные социальные модели информационного воздействия.

Дальнейшее научное осмысление темы связывается с детализацией условий, методик, подходов к применению форсайта в сфере информационного воздействия как ресурса стратегической конкуренции между культурно–цивилизационными мирами при реализации закономерностей неравномерного исторического развития в условиях усиления (пост)современных тенденций.

Список использованных источников

1. Шедяков В.Е. Культурно–цивилизационные миры и проведение новой модернизации: демифологизация проблемы / В.Е. Шедяков // ВУЗ. XXI век. – 2012. – №1. – С.46–66.

2. Шедяков В.Є. Стратегічна конкуренція макрорегіонів і стимулювання бажаних трансформацій / В.Є. Шедяков // Віче. – 2012. – №22 (331). – С.30–32.

3. Шедяков В.Є. Стратегічна конкуренція та якість інформаційного діалогу / В.Є. Шедяков // Вісник Одеського національного ун–ту. – 2013. – Т.18. – Вип.1 (17). Соціологія і політичні науки. – С.9–17.

4. Шедяков В.Є. Стратегічна конкуренція макрорегіонів і забезпечення підйому якості інформаційної взаємодії / В.Є. Шедяков // Вісник СевНТУ. – 2012. – Вип.136. Політологія. – С.199–203.

5. Юданов А.Ю. Конкуренция: теория и практика / А.Ю. Юданов. – 2–е изд. – М. : Гном–Пресс, 1998. – 384 с.

6. Михайлов О.В. Основы мировой конкурентоспособности / О.В. Михайлов. – М. : Познавательная книга плюс, 1999. – 592 с.

7. Шедяков В.Є. Конкурентоспроможність національного проекту економічного розвитку в інформаційну епоху / В.Є. Шедяков // Формування ринкових відносин в Україні. – 2005. – №10 (53). – С.16–22.

8. Шедяков В. Трансформації конкурентоспроможності системи господарювання під впливом змін у міжнародному поділі праці / В.Шедяков // Економіка України. – 2012. – №7. – С.26–35.

9. Шедяков В.Є. Інформаційне забезпечення конкурентоспроможності країни в контексті розвитку бюджетної системи / В.Є. Шедяков // Економіст. – 2013. – №7 (321). – С.10–15.

10. Шедяков В.Є. Ресурсний потенціал методології: піар в соціальному просторі / В.Є. Шедяков // Розбудова іміджу інститутів сектору безпеки України: viribus unitis. – К.; Женева; Луганськ: Янтар, 2013. – С.76–117.

11. Шедяков В.Є. Здійснення бажаних трансформацій соціально–інформаційних систем: постсучасні методологія та онтологія / В.Є. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2013. – №1 (16). – С.80–87.

12. Управління соціальним і гуманітарним розвитком: у 2–х ч. Ч.1 / авт. кол.: В.А. Скуратівський, В.П. Трощинський, Е.М. Лібанова та ін.; за заг. ред.: В.А. Скуратівського, В.П. Трощинського. – К. : НАДУ, 2009. – 456 с.

13. Пашко Л. Соціальна ефективність як виклик сьогодення державного управління / Л.Пашко // Вісник НАДУ. – 2011. – №2. – С.19–24.

14. Шедяков В.Є. Якість соціального управління як чинник національної безпеки / В.Є. Шедяков // Стратегічна панорама. – 2009. – №1. – С.39–43.

15. Шедяков В.Є. Стратегічне управління модернізацією країни: межі, можливості, оптимізація впливів / В.Є. Шедяков // Політичний менеджмент. – 2011. – №2 (47). – С.44–53.

16. Шедяков В.Є. Роль антикризового регулювання у стратегії захисту інтересів суспільства / В.Є. Шедяков // Соціальна психологія. – 2009. – №3 (35). – С.13–23.

17. Шедяков В.Є. Стимулювання бажаних трансформацій шляхом інформаційних впливів в умовах постсучасності / В.Є. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2009. – №1 (4). – С.65–71.

18. Шедяков В.Є. Можливості ефективної організації та стимулювання бажаних трансформацій / В.Є. Шедяков // Сучасна українська політика. – 2010. – Вип.19. – С.327–338.

19. Панарин А.С. Народ без элиты / А.С. Панарин. – М. : Алгоритм; Эксмо, 2006. – 352 с.

20. Шедяков В.Є. Еліта та проведення нової модернізації / В.Є. Шедяков // Політологічний вісник. – 2011. – Вип.53. – С.78–89.

21. Шедяков В.Є. Розвиток еліти як обов'язкова умова ефективного захисту суспільних інтересів / В.Є. Шедяков // Нова парадигма. – 2012. – Вип.110. – С.72–83.

22. Шедяков В.Є. Підвищення якості еліти як умова успішного вирішення завдань нової модернізації / В.Є. Шедяков // Сучасна українська політика. – 2012. – Вип.27. – С.175–185.

23. Шедяков В.Є. Маяки середнього класу в політичному процесі, або формування середнього класу в системі модернізації країни та визначенні якості суспільної безпеки / В.Є. Шедяков // Політологічні записки. – Луганськ: Вид–во СНУ ім. В.Даля. – 2012. – №2 (6). – С.66–77.

24. Шедяков В.Є. Процеси суспільного розвитку як об'єкт стратегічного управління (на прикладі промислових відносин) / В.Є. Шедяков // Гілея. – 2012. – Вип.66. – С.647–653.

25. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й.Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 352 с.

26. Щербина В.Ф. Экономические отношения: история и современность / В.Ф. Щербина, В.М. Цветаев. – Л.: Изд–во Ленингр. ун–та, 1987. – 231 с.

27. Шедяков В.Є. Робота з реальністю при організації міжсистемних інформаційних потоків / В.Є. Шедяков // Політичний менеджмент. – 2011. – №4 (49). – С.37–45.

28. Шедяков В.Є. Хибні соціальні величини в інформаційних обмінах постсучасності / В.Є. Шедяков // Соціальна психологія. – 2011. – №4 (48). – С.106–114.

29. Щукин В.Г. О диалоге и его альтернативах. Вариации на тему М.М. Бахтина / В.Г. Щукин // Вопросы философии. – 2006. – №7. – С.32–44.

30. Шедяков В.Є. Організація асиметричних впливів інформаційних систем / В.Є. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2010. – №2 (8). – С.71–75.

31. Эклунд К. Эффективная экономика – шведская модель / К.Эклунд. – М. : Экономика, 1991. – 240 с.

32. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л.Эрхард. – М. : Начала–Пресс, 1991. – 354 с.

33. Якимец В.Н. Межсекторное социальное партнёрство: основы, теория, принципы, механизмы / В.Н. Якимец. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 384 с.

34. Шедяков В.Е. Рефлексивная постсовременная модернизация и рефлексия постсовременной модернизации / В.Е. Шедяков // ВУЗ. XXI век. – 2012. – №2. – С.50–73.

35. Шедяков В.Є. Можливості використання специфіки інформаційної взаємодії соціальних систем та безсистемних цілісностей / В.Є. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2010. – №1 (7). – С.79–84.

36. Штайльманн К. Новая философия бизнеса: В 3–х т. / К.Штайльманн. – М.; Берлин: Российское психологическое общество, 1998. – Т.3. Конкуренция и ее границы. – 450 с.

37. Якокка Л. Карьера менеджера / Л.Якокка. – М. : Прогресс, 1991. – 384 с.

38. Гавра Д.П. Основы теории коммуникации / Д.П. Гавра. – СПб.: Питер, 2011. – 288 с.

39. Иванов В.Н. Инновационные социальные технологии государственного и социального управления / В.Н. Иванов, В.И. Патрушев. – М. : Экономика, 2001. – 327 с.

40. Гавра Д.П. Общественное мнение и власть: режимы и механизмы взаимодействия / Д.П. Гавра // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т.1. – Вып.4. – С.11–13.

41. Завєтний С.О. Філософія впливу / С.О. Завєтний, О.С. Пономарьов, С.М. Пазиніч. – Х.: ФОП "Петрова І.В.", 2011. – 203 с.

42. Дятченко Л.Я. Социальные технологии в управлении общественными процессами / Л.Я. Дятченко. – Белгород: Центр социальных технологий, 1993. – 343 с.

43. Шедяков В.Є. Соціальний рівень психологічного забезпечення інформаційного впливу / В.Є. Шедяков // Соціальна психологія. – 2013. – №56. – С.177–188.

44. Шедяков В.Є. Міфічно–символьні конструкції в здійсненні інформаційних впливів на основі ресурсної бази м'якої влади / В.Є. Шедяков // Гілея. – 2013. – №72 (5). – С.781–787.

45. Матвейчев О.А. Уши машут ослом. Сумма политтехнологий / О.А. Матвейчев. – М. : Эксмо, Алгоритм, 2009. – 640 с.

46. Гусев Д.Г. Уши машут ослом. Современное социальное программирование / Д.Г. Гусев, О.А. Матвейчев, Р.Р. Хазеев, С.Ю. Чернаков. – Пермь: Alex J. Bakster group, 2002. – 192 с.

47. Кошелюк М.Е. Эффективное PR–мышление: Мастер–класс для начинающих и профессионалов / М.Е. Кошелюк. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2008. – 216 с.

48. Левинсон Д.К. Партизанское паблисити: Сотни беспроигрышных тактик / Д.К. Левинсон, Р.Фришман, Дж.Люблин. – М. : ФАИР–ПРЕСС, 2004. – 320 с.

49. Шедяков В.Є. Стратегія вибору / В.Є. Шедяков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ua–ekonomist.com/3373–strategya–viboru.html.

50. Шедяков В.Є. Про стратегію і тактику / В.Є. Шедяков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ua–ekonomist.com/4855–pro–strategyu–taktiku.html.

51. Доти Д. Паблисити и паблик рилейшнз / Д.Доти. – М. : Филинъ, 1988. – 283 с.

52. Козырев И.А. Сетецентричная война / И.А. Козырев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.peremeny.ru/books/osminog/8396.

53. Короткова М.Н. Информационные войны: новая государственная политика в области Интернета / М.Н. Короткова // ВУЗ. XXI век. – 2014. – №1 (44). – С.79–86.

54. Ткаченко С.В. Информационная война против России / С.В. Ткаченко. – СПб.: Питер, 2011. – 224 с.

55. Хоффман Ф.Г. Гибридные угрозы: переосмысление изменяющегося характера современных конфликтов / Фрэнк Г. Хоффман // Геополитика. – Вып.XXI. Война. – 2013. – С.45–62 [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.geopolitica.ru/magazine/vypusk–xxi–2013–voyna#.Ul1jb9KzI68.

56. Параг Ханна. Как управлять миром. Власть в XXI веке. Кому она будет принадлежать? / Ханна Параг. – М. : ООО "Изд–во Астрель", 2012. – 320 с.

57. Шедяков В.Е. Информационные воздействия в периоды избирательных кампаний Украины (1991–2012): стратегии, технологии, инновации / В.Е. Шедяков, Д.Д. Попов, Л.Ф. Гаврилова; общ. ред. П.Д. Морозова. – К. : "Преса України", 2012. – 152 с.

58. Шедяков В.Е. Ценности как феномен общественного сознания / В.Е. Шедяков // Теоретические проблемы развитого социализма: Тез. Всесоюз. конф. Секция 4. – М., 1984. – С.27–30.

59. Шедяков В.Е. Актуализация ценностно–смысловых комплексов культурно–цивилизационного мира как условие успешного участия в стратегической конкуренции / В.Е. Шедяков // Государство и общество в современной политике: Сборник статей. – Воронеж: Научная книга, 2013. – Вып.1. – С.158–168.

60. Шедяков В.Є. ЦСК в атаці та в обороні / В.Є. Шедяков [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ua–ekonomist.com/3835–csk–v–atac–ta–v–oboron.html.

61. Шедяков В.Е. Социализация молодёжи и молодёжная политика: использование возможностей ценностно–смысловых конструкций для стимулирования желательных поведенческих изменений / В.Е. Шедяков // Молодёжное движение:

исторический опыт и проблемы: Материалы Всерос. с межд. участием науч.–практ. конф. – Пермь, 2013. – С.223–231.

62. Шедяков В.Є. Конкуренція смислів і протистояння стратегій соціально–інформаційних систем / В.Є. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2013. – №2 (17). – С.109–114.

References

1. Shedyakov V.E. Kul'turno–tcivilizacionnye miry i provedenie novoi modernizatcii: demifologizatciya problemy / V.E. Shedyakov // VUZ. XXI vek. – 2012. – №1. – S.46–66.

2. Shedyakov V.E. Strategichna konkurentciya makroregioniv i stymuluvannya bazhanyh transformatcii / V.E. Shedyakov // Viche. – 2012. – №22 (331). – S.30–32.

3. Shedyakov V.E. Strategichna konkurentciya ta yakist' informatsiinogo dialogu / V.E. Shedyakov // Visnyk Odes'kogo natsionalnogo un–tu. – 2013. – Vyp.1 (17). Sotciologiya i polituchni nauky. – S.9–17.

4. Shedyakov V.E. Strategichna konkurentciya makroregioniv i zabezpechennya pidjomu yakosti informatsiinoi vzaemodii / V.E. Shedyakov // Visnyk SevNTU. – 2012. – Vyp.136. Politologiya. – S.199–203.

5. Udanov A.U. Konkurentsiya: teoriya i praktika / A.U. Udanov. – 2–e izd. – M. : Gnom–Press, 1998. – 384 s.

6. Mikhailov O.V. Osnovy mirovoj konkurentosposobnosti / O.V. Mikhailov. – M. : Poznavatel'naya kniga plus, 1999. – 592 s.

7. Shedyakov V.E. Konkurentospromozhnist' natsional'nogo proektu ekonomichnogo rozvitku v informatsijnu epohu / V.E. Shedyakov // Formuvannya rynkovych vidnosyn v Ukraini. – 2005. – №10 (53). – S.16–22.

8. Shedyakov V.E. Transformatsii konkurentospromozhnosti systemy gospodaruvannya pid vplyvom zmin u mizhnarodnomu podili pratci / V.E. Shedyakov // Ekonomika Ukrainy. – 2012. – №7. – S.26–35.

9. Shedyakov V.E. Informatsijne zabezpetchennya konkurentospromozhnosti krajny v kontexti rozvytku budjetnoj sysnemy / V.E. Shedyakov // Ekonomist. – 2013. – №7 (321). – S.10–15.

10. Shedyakov V.E. Resyrsnyj potentcial metodologij: piar v social'nomu prostori / V.E. Shedyakov // Rozbudova imiju instytutiv sektoru bezpeky Ukrajny: viribus unitis. – K.; Geneva; Lugans'k: Yantar, 2013. – S.76–117.

11. Шедяков В.Е. Zdijsnennya bazhanyh transformatsij sotsial'no–informatsijnyh system: postsuchasni metodologiya ta ontologiya / V.E. Shedyakov // Suchasni informatciini technologii u sferi bezpeki ta oborony. – 2013. – №1 (16). – S.80–87.

12. Upravlinnya sotsial'nym i gumanitarnum rozvitkom: u 2–h ch. Ch.1 / avt. kol.: V.A. Skurativs'kij, V.P. Troshchins'kij, E.M. Libanova ta in.; za zag. red.: V.A. Skurativs'kogo, V.P. Troshchins'kogo. – K.: NADU, 2009. – 456 s.

13. Pashko L. Sotsial'na effektyvnist' yak vyklyk s'ogodennya derzhavnogo upravlinnya / L.Pashko // Visnyk NADU. – 2011. – №2. – S.19–24.

14. Shedyakov V.E. Yakist' sotsial'nogo upravlinnya yak chinnyk natsional'noj bezpeki / V.E. Shedyakov // Strategichna panorama. – 2009. – №1. – S.39–43.

15. Shedyakov V. Strategichne upravlinnya modernizatsieu krajnu: mezhi, mozhluvosti, optymizatsiya vpluviv / V.Shedyakov // Politychnyj menejment. – 2011. – №2 (47). – S.44–53.

16. Shedyakov V.E. Rol' antikrizovogo reguluvannya u strategij zahystu interesiv suspil'stva / V.E. Shedyakov // Sotcial'na psychologiya. – 2009. – №3 (35). – S.13–23.

17. Shedyakov V.E. Stymuluvannya bazhanyh transformatcii shlyhom informatciinyh vplyviv v umovah postsuchasnosti / V.E. Shedyakov // Suchasni informatciini technologii u sferi bezpeki ta oborony. – 2009. – №1 (4). – S.65–71.

18. Shedyakov V.E. Mozhlyvosti efektivnoj organizatsii ta stimuluvannya bazhanyh transformatsij / V.E. Shedyakov // Suchasna ukrains'ka politika. – 2010. – Vyp.19. – S.327–338.

19. Panarin A.S. Narod bez elity / A.S. Panarin. – M. : Algoritm; Exmo, 2006. – 352 s.

20. Shedyakov V. Elita ta provedennya novoj modernizatsii / V.Shedyakov // Politologichnyj visnyk. – 2011. – Vyp.53. – S.78–89.

21. Shedyakov V.E. Rozvitok elitu yak oboveazkova umova efektivnogo zahistu suspil'nyh interesiv / V.E. Shedyakov // Nova paradigma. – 2012. – Vyp.110. – S.72–83.

22. Shedyakov V.E. Pidvyshchennya yakosti elity yak umova uspishnogo vyrishennya zavdan' novoj modernizatsii / V.E. Shedyakov // Suchasna ukrains'ka politika. – 2012. – Vyp.27. – S.175–185.

23. Shedyakov V.E. Mayaki serednogo klasu v politychnomu protsessi, abo formuvannya seredn'ogo klasu v systemi modernizatsii krainy ta vyznatchennya yakosti suspil'noj bezpeku / V.E. Shedyakov // Politologichni zapyski. – Lugans'k: Vyd–vo SNU im. V.Dalya. – 2012. – №2 (6). – S.66–77.

24. Shedyakov V.E. Protsesy suspil'nogo rozvytku yak ob'ekt strategichnogo upravlinnya (na prykladi promyslovyh vidnosyn) / V.E. Shedyakov // Gileya. – 2012. – Vyp.66. – S.647–653.

25. Shumpeter J. Teoriya ekonomicheskogo razvitiya (Issledovaniya predprinimatel'skoj pribyli, kapitala, protsenta i tsykla kon'unktury) / J.Shumpeter. – M. : Progress, 1982. – 352 s.

26. Shcherbina V.F. Ekonomicheskie otnosheniya: istoriya i sovremennost' / V.F. Shcherbina, V.M. Tsvetaev. – L.: Izd–vo Leningr. un–ta, 1987. – 231 s.

27. Shedyakov V.E. Robota s real'nistu pri organizatsii mizhsystemnyh informatsijnyh potokiv / V.E. Shedyakov // Politychnyj menejment. – 2011. – №4 (49). – S.37–45.

28. Shedyakov V.E. Hybni sotsial'ni velychiny v informatsijnyh obminah postsuchasnosti / V.E. Shedyakov // Social'na psychologiya. – 2011. – №4 (48). – S.106–114.

29. Shchukin V.G. O dialoge I ego al'ternativah. Variatsii na temu M.M. Bahtina / V.G. Shchukin // Voprosy filosofii. – 2006. – №7. – S.32–44.

30. Shedyakov V.E. Organizatciya asymetruchnyh vpluviv informatciinyh system / V.E. Shedyakov // Cuchasni informatciini technologii u sferi bezpeki ta oborony. – 2010. – №2 (8). – S.71–75.

31. Eklund K. Effektivnaya ekonomika – shvedskaya model' / K.Eklund. – M. : Ekonomika, 1991. – 240 s.

32. Erhard L. Blagosostoyanie dlya vseh / L.Erhard. – M. : Nachala–Press, 1991. – 354 s.

33. Yakimets V.N. Mezhsektornoe sotsial'noe partnerstvo: osnovy, teoriya, printsypy, mehanizmy / V.N. Yakimets. – M. : Editorial URSS, 2004. – 384 s.

34. Shedyakov V.E. Reflexivnaya postsovremennaya modernizatsiya i reflexiya postsovremennoj modernizatsii / V.E. Shedyakov // VUZ. XXI vek. – 2012. – №2. – S.50–73.

35. Shedyakov V.E. Mozhluvosti vykorustannya spetcifiki informatciinoi vzaemodii sotcial'nyh system ta bezsystemnyh tcilisnostei / V.E. Shedyakov // Cuchasni informatciini technologii u sferi bezpeki ta oborony. – 2010. – №1 (7). – S.79–84.

36. Shtail'mann K. Novaya filosofiya biznesa: V 3–h t. / K.Shtail'mann. – M.; Berlin: Rossijskoe psikhologiheskoe obshchestvo, 1998. – T.3. Konkurentsiya i ee granitsy. – 450 s.

37. Yakokka L. Kar'era menejera / L.Yakokka. – M. : Progress, 1991. – 384 s.

38. Gavra D.P. Osnovy teorii kommunikatsii / D.P. Gavra. – SPb.: Piter, 2011. – 288 s.

39. Ivanov V.N. Innovatsionnye sotsial'nye tehnologii gosudarstvennogo i sotsial'nogo upravleniya / V.N. Ivanov, V.I. Patrushev. – M. : Ekonomika, 2001. – 327 s.

40. Gavra D.P. Obshchestvennoe mnenie i vlast': rezhimy i mehanizmy vzaimodejstviya / D.P. Gavra // Zhurnal sotsiologii i sotsial'noj antropologii. – 1988. – Vyp.4. – S.11–13.

41. Zavetnyj S.O. Filosofiya vplyvu / S.O. Zavetnyj, O.S. Ponomar'ov, S.M. Pazinich. – Kh.: FOP "Petrova I.V.", 2011. – 203 s.

42. Dyatchenko L.Ya. Sotsial'nye tehnologii v upravlenii obshchestvennymi processami / L.Ya. Dyatchenko. – Belgorod: Tsentr sotsial'nyh tehnologij, 1993. – 343 s.

43. Shedyakov V.E. Sotsial'nyj riven' psyhologichnogo zabezpechenya informatsijnogo vpluvu / V.E. Shedyakov // Social'na psychologiya. – 2013. – №56. – S.177–188.

44. Shedyakov V.E. Mifichno–symvol'ny konstruktsii v zdijsnenni informatsijnyh vpluviv na osnovi resursnoj bazy m'yakoj vlady / V.E. Shedyakov // Gileya. – 2013. №72 (5). – S.781–787.

45. Matvejchev O.A. Ushi mashut oslom. Summa polittehnologij / O.A. Matvejchev. – M. : Exmo, Algoritm, 2009. – 640 s.

46. Gusev D.G. Ushi mashut oslom. Sovremennoe sotsial'noe programmirovanie / D.G. Gusev, O.A. Matvejchev, R.R. Hazeev, S.U. Chernakov. – Perm: Alex J. Bakster group, 2002. – 192 s.

47. Kosheluk M.E. Effektivnoe PR–myshlenie: Master–klass dlya nachinaushchih i professionalov / M.E. Kosheluk. – M. : Al'pina Biznes Buks, 2008. – 216 s.

48. Levinson D.K. Partizanskoe pablisiti: Sotni besproigryshnyh taktik / D.K. Levinson, R.Frishman, J.Lublin. – M. : FAIR–PRESS, 2004. – 320 s.

49. Shedyakov V.E. Strategiya vyboru / V.E. Shedyakov

[Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://ua–ekonomist.com/3373–strategya–viboru.html.

50. Shedyakov V.E. Pro strategiu i taktuku / V.E. Shedyakov [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://ua–ekonomist.com/4855–pro–strategyu–taktiku.html.

51. Doti D. Pablisiti i pablik rilejshnz / D.Doti. – M. : Filin', 1988. – 283 s.

52. Kozyrev I.A. Setetsentricheskaya vojna / I.A. Kozyrev [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.peremeny.ru /books/osminog/8396.

53. Korotkova M.N. Informatsionnye vojny: novaya gosudarstvennaya politica v oblasti Interneta / M.N. Korotkova // VUZ. XXI vek. – 2014. – №1 (44). – S.79–86.

54. Tkachenko S.V. Informatsionnaya vojna protiv Rossii / S.V. Tkachenko. – SPb.: Piter, 2011. – 224 s.

55. Hoffman F.G. Gibridnye ugrozy: pereosmyslenie izmenyaushchegosya haraktera sovremennyh konfliktov / Frank G. Hoffman // Geopolitika. – Vyp.XXI. Vojna. – 2013. – S.45–62 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.geopolitica.ru/magazine/vypusk–xxi–2013–voyna#.Ul1jb9KzI68.

56. Parag Hanna. Kak upravlyat' mirom. Vlast' v XXI veke. Komu ona budet prinadlezhat'? / Hanna Parag. – M. : OOO "Izd–vo Astrel'", 2012. – 320 s.

57. Shedyakov V.E. Informatsionnye vozdeistviya v periody izbiratel'nyh kampanij Ukrainy (1991–2012): strategii, tehnologii, innovatsii / V.E. Shedyakov, D.D. Popov, L.F. Gavrilova; obshch. red. P.D. Morozova. – K. : "Presa Ukraijny", 2012. – 152 s.

58. Shedyakov V.E. Cennosti kak fenomen obshchestvennogo soznaniya / V.E. Shedyakov // Teoreticheskie problem razvitogo sotsiolizma: Tez. Vsesouz. konf. Sektsiya 4. – M., 1984. – S.27–30.

59. Shedyakov V.E. Aktualizatsiya zennostno–smyslovyh komplexov kul'turno–tzivilizazionnogo mira kak uslovie uspeshnogo uchastiya v strategichekoj konkurentsii / V.E. Shedyakov // Gosudarstvo i obshchestvo v sovremennoj politike. – Voronezh: Nauchnaya kniga, 2013. – Vyp.1. – S.158–168.

60. Shedyakov V.E. CSK v atatsi ta v oboroni / V.E. Shedyakov [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://ua–ekonomist.com/3835–csk–v–atac–ta–v–oboron.html.

61. Shedyakov V.E. Socializaciya molodezhi i molodezhnaya politika: ispol'zovanie vozmozhnostej zennostno–smyslovyh konstrukcij dlya stimulirovaniya zhelatel'nyh povedencheskih izmenenij / V.E. Shedyakov // Mjljdezhnoe dvizhenie: istoricheskij opyt i problemy: Materialy Vseros. s mezhd. uchastiem nauch.–pract. konf. – Perm, 2013. – S.223–231.

62. Shedyakov V.E. Konkurentciya smysliv i protystoyannya strategii sotcial'no–informatciinyh system / V.E. Shedyakov // Cuchasni informatcijni technologii u sferi bezpeki ta oborony. – 2013. – №2 (17). – S.109–114.

Shedyakov V. E., *Dr. Sc. (Sociology), Ph. D. (Economics), free–lance (Ukraine, Kiev), shedyakov@mail.ru*

Social level of information influence as argument in strategic competition of cultural and civilization worlds

The importance of communication for strategic competition cultural and civilizational worlds is discussed. The dependence between the stability of the social order, the results of inter–regional competition and quality polylogue inside and outside the state, and the ability to convey their beliefs, values make attractive and desirable opinion is elaborated. Particular attention is paid to the study of subjective reasons transformations, the role of elites and the middle class for the vector of the revolutionary creativity of the masses. The level of social psychological support of information impact is characterized. In providing innovative strategic management is allocated place of value and meaning complexes. The need for a partnership of state institutions, business and society in the formation and development of information infrastructure is emphasized.

Keywords: *cultural and civilization worlds, information influence, strategic competition.*

Шедяков В. Є., *доктор соціологічних наук, кандидат економічних наук, незалежний дослідник (Україна, Київ), shedyakov@mail.ru*

Соціальний рівень інформаційного впливу як аргумент в стратегічної конкуренції культурно–цивілізаційних світів

Розглядається значення інформаційної взаємодії для стратегічної конкуренції культурно–цивілізаційних світів. Досліджується залежність між стійкістю суспільного укладу країн, результатами міжрегіональної конкуренції і якістю полілогу всередині і поза державою, умінням донести свої переконання, зробити цінності привабливими, а думка бажаним. Особливу увагу при цьому приділяється вивченню суб'єктивних підстав трансформацій, ролі еліти і середнього класу для вектора революційної творчості мас. Характеризується соціальний рівень психологічного забезпечення інформаційного впливу. У забезпеченні інноваційності стратегічного управління виділяється місце ціннісно–смислових комплексів. Підкреслюється необхідність партнерства інститутів держави, суспільства та бізнесу у формуванні та розвитку інформаційної інфраструктури.

Ключові слова: *культурно–цивілізаційні світи, інформаційний вплив, стратегічна конкуренція.*

* * *

УДК 378:477

Яшина О. М.
методист навчально–методичного відділу виховних технологій кафедри управління загальноосвітніми навчальними закладами, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (Україна, Дніпропетровськ), yashina.lena@inbox.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ХУДОЖНЬО–ЕСТЕТИЧНОГО ТА МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО–ОСВІТНІЙ АСПЕКТ

Розкриваються концептуальні засади художньо–естетичного та морального виховання в їхній єдності та взаємозв'язку в контексті генеральних завдань та тенденцій розвитку сучасної освіти, особливо в умовах соціальних трансформацій XXI століття. Досліджено еволюцію поглядів на характер художньо–естетичних цінностей та виховання від античності до сьогодення. Визначено пріоритет гуманістичного виховання в освіті, головним завданням якої є розвиток цілісної, гармонійної особистості в єднанні художньо–естетичного та морального сприйняття світу. При цьому найбільшу цінність має особистий досвід діяльності дитини, який виступає її єдиним критерієм оцінювання життєвих подій, а також основою змін у поведінці. Гуманістична освітня парадигма наголошує на цілісності навчання та виховання, однакової важливості художньо–естетичних та моральних цінностей у процесі розвитку особистості.

Ключові слова: *цінності, особистість, художньо–естетичне виховання, моральне виховання, освіта.*

Цінності в житті людини мають неабияке значення, виступаючи в ролі ключових життєвих ідеалів та найголовніших мотивів її діяльності. У цьому сенсі, з одного боку, роль освіти полягає у створенні середовища для різнобічного розвитку особистості, а, з іншого боку, саме освіта є джерелом художньо–естетичних та моральних цінностей, основою загального становлення світогляду людини. Тому важливим є визначення концептуальних засад художньо–естетичного та морального виховання особистості в контексті генеральних завдань та тенденцій розвитку сучасної освіти, особливо в умовах соціальних трансформацій XXI століття.

Проблема художньо–естетичного та морального виховання у всі часи хвилювала провідних мислителів, педагогів, митців. Зокрема, особливу увагу цим питанням приділяли такі філософи Античності як Сократ, Платон, Аристотель, Епікур, МаркАврелій, філософи Середньовіччя Августин Блаженний та Фома Аквинський, мислителі Відродження (М.Макіавеллі, М.Монтень, Еразм Ротердамський), Просвітництва (Ф.Вольтер, Ж.–Ж.Руссо), Нового часу (І.Кант, Г.–В.–Ф. Гегель, Ф.Ніцше, Ф.–В.Й. Шеллінг) та інші. У XX столітті та на початку XXI ця проблема стала однією з найбільш важливих, особливо в контексті стрімких соціальних змін, становлення інформаційного суспільства, коли особливе значення набула концепція безперервної освіти у поєднанні художньо–естетичного та морально–духовного становлення та розвитку особистості. Дослідження А.Маслоу, Ж.Піаже, К.Роджерса, Дж.Дьюї, А.Камю, Р.Барта, Ж.Бодріяра та інших присвячені визначенню соціальних та виховних функцій художньо–естетичних та моральних цінностей,

характеру їхньої трансформації у сучасному суспільстві.

Метою статті є розкрити концептуальні засади художньо–естетичного та морального виховання в їхній єдності та взаємозв'язку в контексті розвитку філософії освіти.

Вже Сократ розглядає моральні та художньо–естетичні цінності як важливі регулятори поведінки людини у суспільстві та джерело її сприйняття світу. Згідно Сократу, мораль є результатом пізнання та самопізнання людини. Не сліпе поклоніння авторитетам, а власний розум покладений в основу самостановлення людини [15].

У свою чергу, Платон бачить основу ціннісних уявлень у сфері ідеального, тоді як фізична дійсність є лише віддзеркаленням, "тінню" світу Прекрасного та Духовного. Зокрема, він визначав красу як досконалість форми, що зроблена у відповідності до певного ідеального зразку. У "Законах" Платон приділяє особливу увагу моральному та художньо–естетичному вихованню як способам наближення до вищої сфери пізнання божественного. Виховання, на думку Платона, має сприяти розкриттю в особистості прихованого змісту, того потенціалу духовності й краси, що закладено в неї від народження, стимулювання найкращих проявів без спотворення вже існуючих якостей [16]. Цікавим в його творчості є також розуміння, зокрема, моральних норм як добровільного підпорядкування законам, які, у свою чергу, мають бути віддзеркаленням вищих духовних законів, що стоять над державою та людиною. Благо людини має бути прирівняне до блага держави, від чого кожний громадянин наближує кожного до примноження спільного щастя, оскільки "ціле може бути щасливим, якщо лише всі його частини відчувають себе такими", і що "мета людського співжиття не в тому, щоб жити, а в тому, щоб жити щасливо, примножуючи чесноту, красоту і мудрість" [14, с. 246].

У творчості Аристотеля також можна побачити пошуки шляхів досягнення спільного блага. Так, у "Нікомаховій етиці" та "Політиці" він розглядає проблеми виховання "добропорядного громадянина". На відміну від Платона та Сократа, Аристотель вважає, що моральні та художньо–естетичні цінності даються не від народження, а їх людина набуває у ході виховання як здобуття певних "звичок" та чеснот (звідси і розуміння етики як вчення про звички), бо "всяке мистецтво та виховання має метою заповнити те, чого не вистачає від природи [3, с. 273]. Моральні чесноти, таким чином, мають виховуватися свідомо, тоді як звички формуються "самі по собі" в процесі соціалізації особистості. Людина, на думку, Аристотеля, керується як почуттями, так і розумом. Тому моральне виховання є процесом подолання афектів та пристрастей, набуття рівноваги та розумної поведінки. Цікаво, що художньо–естетичне сприйняття розглядається Аристотелем як, переважно, чуттєве, менш значуще, аніж моральне, як складова розваги. Моральне виховання відбувається протягом всього життя людини як процес її самовиховання. Загальне бачення художньо–естетичних цінностей має для філософів Античності діалектичну природу. Так, згідно Аристотелю, потворне є протилежністю прекрасного. Одночасно засобами мистецтва можливо потворне змінити таким чином, що воно стане позитивною художньо–естетичною цінністю і почне приносити задоволення.

Нове розуміння художньо–естетичних та моральних цінностей розкривається у стоїцизмі та епікурействі. Так, згідно Марку Аврелію, чесноти є результатом виховання, але для досягнення щастя їх недостатньо. У свою чергу, Епікур вважає найвищим благом досягнення задоволення. Саме почуття виступають головним критерієм істини, тоді як розум повністю залежить від переданих почуттями образів дійсності [1, с. 298].

У Середньовіччі основний акцент робиться на духовному самостановленні людини. Зокрема, Августин Аврелій вважає, що моральність людини починається з розуміння гріховності людської природи. Ідея спасіння як прагнення вийти за межі гріховності через любов до Бога стає основою середньовічної філософії. Аврелій Августин також вважав, що добро і прекрасне є цінностями, які існують самі по собі, оскільки мають божественну природу, тоді як зло і потворне є протилежностями добра і прекрасного, що виникли в результаті гріхопадіння людини і світу [5, с. 454].

У період Відродження суттєво змінюється підхід до питань морального та, особливо, художньо–естетичного виховання. Останньому приділяється особлива увага, оскільки людина мислиться тепер як джерело художньої творчості, в якій поєднується духовний та естетичний початки.

Розвитку художньо–естетичних та моральних цінностей особистості в межах шкільної освіти приділяли велику увагу такі мислителі як Ф.Вольтер, Ж.–Ж.Руссо, Д.Дідро, Ш.–Л. Монтеск'є, А.Маслоу, Ж.Піаже та інші. Так, Ж.–Ж.Руссо вважав правильним виховання, яке поєднує у собі три складові – виховання природою, людьми та зовнішніми обставинами. Ж.–Ж.Руссо одним із перших звернувся до внутрішнього світу дитини, визначив пріоритетність її головних потреб і бажань. Також французький мислитель є родоначальником уявлень про виховне середовище, вважаючи, що головна роль вихователя – у створенні таких виховних обставин, які б повною мірою сприяли повноцінному розвитку дитини. У книзі "Еміль, або про виховання", він пише про важливість надання максимальної свободи особистості, завдяки чому вона навчається активно і самостійно сприймати моральні та естетичні цінності культури. Природовідповідність визначається Ж.–Ж.Руссо як найважливіший принцип виховання. Іншим важливий принципом концепції виховання філософа є свобода волі вихованця, відмова від примусу та авторитаризму [19].

Важливе значення категоріям моралі та естетичним категоріям приділяв у своїй творчості І.Кант. Так, він вважав, що слід розрізняти прекрасне та піднесене. Якщо прекрасне може міститись у предметах, що мають ідеальні форми і впливають на почуття, то піднесене сприймається лише через розум, і не обов'язково має ідеальні форми, а, навпаки, бути хаотичним і безформним. Загалом, для І.Канта важливим є розуміння загально–людських засад формування тих чи

інших цінностей, що засвоюються особистістю через культуру. Цінності мають соціальне значення тоді, коли глибоко усвідомлюються і стають мотивацією до дій. Ціннісні орієнтації не тільки відображають конкретні інтереси й потреби, а й розкривають характер розуміння людиною сенсу життя, конкретних ідеалів. І.Кант проголошує автономію моралі та сфери естетичного. Якщо для Просвітництва характерний пошук об'єктивних засад морального та естетичного, що І.Кант зосереджує свою увагу на суб'єктивних засадах сприйняття, зокрема, прекрасного. Так, згідно його уявлень, прекрасне має загальний та безпристрасний характер і пов'язане із доцільністю предмета сприйняття. Прямо пов'язуючи естетичні та моральні цінності, він вважає прекрасне "символом морально–доброго", а піднесене – об'єднанням духовного ідеалу та ідеалу краси [10].

І.Кант вважав виховання одним із найважливіших аспектів людського життя, наголошуючи, що людина може стати людиною лише через виховання [11, с. 346]. Іншим важливим надбанням І.Канта є філософія просвітництва як виходу людини із стану неповноліття, яке є сферою її особистісної відповідальності. При цьому головним засобом досягнення просвітництва є надання людині свободи "керуватися власним розумом". І.Кант робить наголос на таких аспектах освіти як дисципліна та навчання через самоусвідомлення своїх можливостей людиною, розвиток вмінь, знань та моральних якостей. Виховання, таким чином, виступає для І.Канта формою мистецтва, поступового просування людства до повноліття.

На відміну від І.Канта, Г.–В.–Ф. Гегель зосереджує увагу на взаємозв'язку моральних та естетичних цінностей із суспільними відношеннями. У "Філософії права" він наголошує на важливості самостановлення особистості через прагнення до вищих ідеалів. При цьому він формулює розуміння морального обов'язку як здатність "мати розуміння добра, зробити його своїм наміром і реалізувати у дійсності" [8, с. 289]. Моральність визначається Г.–В.–Ф.Гегелем як прояв суспільної природи людини, її "другої природи", завдяки чому людина здатна піднестися над "першою природою". Мораль є складовою розвитку об'єктивного духу від абстрактного права як свободи волі індивіда до держави як прояву всезагальної та об'єктивної свободи. При цьому добро є єдністю цих двох проявів духу. У "Феноменології духу" Г.–В.–Ф.Гегель також розкриває специфіку художньо–естетичних цінностей, визначаючи мистецтво як особливу форму "абсолютного духу" чи "абсолютної ідеї". Через мистецтво, релігію та філософію абсолютний дух пізнає самого себе, виражаючись у різних формах і через різний зміст. Тим самим Г.–В.–Ф.Гегель поєднує ці прояви людської діяльності як способів пізнання "всезагальних істин духу", також від розглядає їх як самопроявлення та самопізнання духу"[7].

Г.–В.–Ф.Гегель вважає, що людина є продуктом історії, а людська особистість є результатом культурного розвитку людської цивілізації. Саме через виховання як важливу функцію культури відбувається становлення людини як духовної істоти. Г.–В.–Ф.Гегель наголошує на діалектичності пізнання та самопізнання, коли кожний етап розвитку особистості є запереченням попереднього, боротьбою із самим собою через постійне самовдосконалення.

Важливе значення у розкритті ролі виховання у житті людини мають дослідження гуманістичної педагогіки та психології. Зокрема, А.Маслоу стверджує, що в кожній людині закладені потенційні можливості для повноцінного зростання, а негативні властивості є результатом незадоволення потреб. Створивши модель ієрархії потреб А.Маслоу розкриває еволюцію розвитку як окремої особистості, так і людства, у цілому. До основних категорій потреб він відносить: фізіологічні потреби, потреби у надійності, соціальні потреби, потреби у самоусвідомленні своїх чеснот та повазі і, нарешті, потреби у самореалізації та самоактуалізації особистості. А.Маслоу доводить, що зі збільшенням рівня потреб збільшується і здатність до активного особистісного зростання. Самоактуалізована особистість – це така, яка повністю відкрита до знань та до життя, позитивно сприймає себе та оточуючих людей. Тому основною метою виховання якраз і є створення умов до подібної самоактуалізації особистості, сприйняття кожної дитини – в її неповторних властивостях [13].

Інший дослідник–гуманіст К.Роджерс виділяє в кожній особистості "Ідеальне Я" та "Реальне Я", "Я" як потенціал і "Я" як контроль. Важливим у процесі виховання підтримувати баланс цих "Я", досягаючи стану гармонії (конгруентності), а не конфлікту. Цілісна особистість, з точки зору К.Роджерса, це така, що прагне повністю реалізувати свої потенційні можливості, чітко уявляє характер своїх здібностей, відкрита для нового досвіду та спілкування, позитивно та толерантно налаштована до інших [18, с. 168]. Отже, головним завданням освіти з точки зору положень гуманістичної психології, є розвиток цілісної, гармонійної особистості в єднанні художньо–естетичного та морального сприйняття світу. При цьому найбільшу цінність має особистий досвід діяльності дитини, який виступає її єдиним критерієм оцінювання життєвих подій, а також основою змін у поведінці.

Одним із перших в сучасній педагогіці звернув увагу на діяльнісний компонент навчання американський філософ Дж.Дьюї, який наголошує на тому, що "освіта є не підготовкою до життя, а самим життям" [9, с. 98]. Тобто важливо організовувати навчальний процес таким чином, щоб головний акцент був зроблений на індивідуальних потребах і цінностях учнів, а не на знаннях як таких. Тому в навчанні мають переважати дослідницькі завдання, стимулювання активності та соціальної кооперації.

Про важливість створення розвивального освітнього середовища як умови особистісного зростання говориться і в межах гуманної педагогіки та педагогіки співробітництва. Зокрема, один із її авторів, Ш.Амонашвілі наголошує на тому, що виховання особистості має відбуватися як процес розкриття її внутрішнього потенціалу, особистісних якостей. Основним завданням виховної діяльності є зробити дитину "добровільним соратником, співробітником, однодумцем у своєму ж вихованні, освіті, навчанні, становленні, зробити її рівноправним учасником педагогічного процесу, дбайливим і відповідальним за

цей процес, за його результати" [2, с. 47]. Це можливо досягти лише завдяки створенню позитивної взаємодії, атмосфери спільної та конструктивної діяльності.

В основі сучасного виховання на засадах принципів гуманної педагогіки покладено такі принципи як, по–перше, надання дитині ініціативи у вирішенні навчальних завдань, створення емоційно–мотиваційного навчального середовища. По–друге, розвиток у дитини механізмів саморегуляції та свободи, а також відповідальності за власні вчинки. По–третє, навчання та виховання в умовах приязні, позитивної взаємодії та кооперації. Нарешті, по–четверте, добір таких форм навчання та виховання, які б стимулювали творчість та самостійність дитини, розкривали альтернативні можливості для самоосвіти.

Сьогодні надзвичайно важливим є формування відповідних художньо–естетичних та моральних цінностей, оскільки в умовах складних та швидких трансформацій дуже проблематичним стає усвідомлення усталених поглядів на життя та своє місце у соціумі. Скоріше, сучасна молодь не налаштована на побудову будь–яких ідеалів, зосереджуючись на проживанні тут і тепер, не думаючи про можливе майбутнє [4]. Трансформуються й уявлення про прекрасне і потворне, піднесене і низьке, героїчне і буденне, трагічне і комічне у бік стирання різниці між протилежностями, зниження цінності кожного з проявів тих чи інших ціннісних уявлень. Як вказує, зокрема, Ж.Бодріяр, "перемогла друга стадія цінності, стадія повної відносності, загальної підстановки, комбінаторики та симуляції" [6, с. 52]. Тому для освіти все складнішим стає з'ясування основних концептуальних засад художньо–естетичного та морального виховання і все більшою мірою підвищується значення гуманістичних цінностей освіти.

Відповідно до "Концепції художньо–естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах" (2004 р.), основною метою художньо–естетичного виховання у школі є формування універсальних якостей творчої особистості, розвиток художньо–образного мислення та культури почуттів. Важливим також є виховання відповідних художньо–естетичних цінностей [12], здатності особистості до активної самореалізації, потреби у духовному самовдосконаленні.

Суттєвою складовою процесу формування високої художньо–естетичної культури є розвиток критичного мислення як здатності сприймати та інтерпретувати художні твори, медійні повідомлення, висловлюючи особисте ставлення до них, аргументовано доводити та відстоювати власну думку. Це також включає вміння бачити художній твір чи соціальне явище у його багатоманітності та суперечності, розділяти авторську позицію та політичний контекст.

Основним результатом художньо–естетичного виховання є формування художньої компетентності як здатності "керуватися набутими художніми знаннями та вміннями, готовність використовувати отриманий досвід у самостійній діяльності згідно з універсальними загальнолюдськими естетичними цінностями та власними духовно–світоглядними позиціями" [12].

Співвідносність та взаємопов'язаність художньо–естетичного та духовно–морального вимірів світосприйняття особистості розкривається також у "Програмі патріотичного виховання учнівської та студентської молоді в навчальних закладах України" (2013 р.). Патріотичне виховання визначається як "процес цілеспрямованого, систематичного, організованого та планомірного впливу на свідомість і поведінку молоді щодо формування почуття любові до Батьківщини через виховання високих громадянських, моральних, психологічних, професійних і фізичних якостей, необхідних для реалізації інтелектуального та творчого потенціалу особистості" [17].

У цілому, аналіз тенденцій розвитку філософсько–освітніх досліджень художньо–естетичних та моральних цінностей у сфері виховної діяльності показав першоступеневість та взаємопов'язаність цих підходів протягом всієї історії людства. Особливе значення при цьому має гуманістична освітня парадигма, яка наголошує на цілісності навчання та виховання, однакової важливості художньо–естетичних та моральних цінностей у процесі розвитку особистості. Естетичні категорії завжди були своєрідним мірилом оцінки прекрасного, а моральні – оцінки духовного. Система морального та художньо–естетичного виховання утворює цілісність буття людини і виступає основою її культури.

Список використаних джерел

1. АврелийМарк.Письмо к Геродоту. Письмо к Пифоклу. Письмо к Менекею. Главные мысли /МаркАврелий; Перевод М.Л.Гаспарова //Тит Лукреций Кар. О природе вещей.– М., 1983. – С.292–324.
2. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике /Ш.А. Амонашвили. – М. : Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1996. – 496 с.
3. Аристотель Политика /Аристотель; Пер. С.А.Жебелева, М.Л.Гаспарова. – М. : ООО "Изд–во АСТ", 2002. – 393 с.
4. Бауман З. Индивидуализированное общество /З.Бауман; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
5. Блаженный Августин. О граде Божием / Августин Блаженный; пер. с лат. – Мн: Харвест; М. : АСТ, 2000. – 1296 с.
6. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть /Ж.Бодрийяр; пер. с фр. и вступ. статья С.Н.Зенкина. – М. : Добросвет, 2000. – 387 с.
7. Гегель Г.–В.–Ф. Феноменология духа /Г.–В.–Ф. Гегель; пер. с нем. – СПб.: "Наука", 1992 – 367 с.
8. Гегель Г.–В.–Ф. Философия права/Г.–В.–Ф. Гегель; пер. с нем. – М. : Мысль, 1990.
9. Дьюи Дж. Реконструкция в философии. Проблемы человека /Д.Дьюи. – М. : Республика, 2003. – 494 с.
10. Кант И. Критика способности суждения /Иммануил Кант; Пер.снем. М.И.Левиной.–Москва:"Искусство", 1994. – 367 с.
11. Кант И. Ответ на вопрос: Что такое Просвещение? /И.Кант; пер. с нем. //Кант И. Метафизические начала естествознания. – М. : Мысль, 1999. – С.257–968.
12. Концепція художньо–естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lawua.info/bdata2/ukr2571/pg–4.htm
13. Маслоу А. Мотивация и личность /Маслоу А.; Пер. А.М. Татлыбаевой. –СПб.: Евразия, 1999.
14. Платон. Государство /Платон; пер. с древнегреч. // Платон. Филеб. Государство. Тимей. Критий. – М. : Мысль, 1999. – С.79–420.
15. Платон. Диалоги: Пер. с древнегреч. /Платон. – Харьков: Фолио, 1999. – 383с.
16. Платон. Законы /Пер. с древнегреч.; Об.ред. А.Ф.Лосева, В.Ф.Асмуса, А.А.Тахо–Годи. – М. : Изд–во "Мысль", 1999. – 832 с.
17. Програма патріотичного виховання учнівської та студентської молоді в навчальних закладах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mon.gov.ua/ua/about–ministry/normative/1666–
18. Роджерс К.Становление личности. Психотерапия глазами

психотерапевта /К.Роджерс. – К. : PSYLIB, 2004. – 314 с.

19. Руссо Ж.–Ж. Эмиль или О воспитании/Ж.–Ж Руссо //Руссо Ж.–Ж. Педагогические сочинения: в 2–х тт. – М. : Педагогика, 1981.– Т.1. – С.19–432.

References

1. Avreliy Mark. Pys'mo k Herodotu. Pys'mo k Pyfoklu. Pys'mo k Menekeyu. Glavnyie mysli /Mark Avreliy; Perevod M.L. Hasparova //Tit Lukretsyy Kar. O prirode veshchey. – M., 1983. – S.292–324.

2. Amonashvili Sh.A. Razmyshleniya o gumannoy pedagogyke /Sh.A. Amonashvyly. – M. : Izdatel'skiy Dom Shalvy Amonashvili, 1996. – 496 s.

3. Aristotel Politika /Aristotel; Per. S.A.Zhebeleva, M.L.Gasparova. – M. : OOO "Izd–vo AST", 2002. – 393 s.

4. Bauman Z. Individualizirovannoe obshchestvo /Z.Bauman; per. s anhl. pod red. V.L. Ynozemtseva. – M. : Lohos, 2005. – 390 s.

5. Blazhennyy Avgustin. O hrade Bozhyem /Avgustyn Blazhennyy; per. s lat. – Mn: Kharvest; M. : AST, 2000. – 1296 s.

6. Bodryyar Zh. Simvolicheskiy obmen i smert' /Zh. Bodryyar; per. s fr. y vstup. stat'ya S.N.Zenkina. – M. : Dobrosvet, 2000. – 387 s.

7. Gegel' H.–V.–F. Fenomenologiya dukha / H.–V.–F. Gegel'; per. s nem. – SPb.: "Nauka", 1992 – 367 s.

8. Gegel' H.–V.–F. Filosofiya prava /H.–V.–F. Gegel'; per. s nem. – M. : Mysl', 1990.

9. D'yui Dzh. Rekonstruktsiya v filosofii. Problemy cheloveka/D.D'yui. – M. : Respublika, 2003. – 494 s.

10. Kant I. Kritika sposobnosti suzhdeniya /Immanuil Kant; Per. s nem. M.Y. Levinoy. –Moskva:"Iskusstvo", 1994. – 367 s.

11. Kant I. Otvet na vopros: Chto takoe Prosveshcheniye? /I.Kant; per. s nem. //Kant I. Metafizicheskiye nachala yestestvoznaniya. – M. : Mysl', 1999. – S.257–968.

12. Kontseptsiya khudozhn'o–estetichnogo vykhovannia uchniv u zagal'noosvitnikh navchal'nykh zakladakh [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://lawua.info/bdata2/ukr2571/pg–4.htm

13. Maslou A. Motivatsiya i lichnost'/Maslou A.; Per. A.M. Tatlybaevoy. – SPb.: Evraziya, 1999.

14. Platon. Gosudarstvo /Platon; per. s drevnegrech. //Platon. Fileb. Gosudarstvo. Timey. Kritiy. – M. : Mysl', 1999. – S.79–420.

15. Platon. Dialogi: Per. s drevnegrech. /Platon. – Khar'kov: Folio, 1999. – 383 s.

16. Platon. Zakony /Per. s drevnegrech.; Ob.red. A.F.Loseva, V.F.Asmusa, A.A.Takho–Hody. – M. : Izd–vo "Mysl'", 1999. – 832 s.

17. Programa patriotichnogo vykhovannia uchnivs'koyi ta students'koyi molodi v navchal'nykh zakladakh Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://mon.gov.ua/ua/about–ministry/normative/1666–

18. Rodzhers K. Stanovleniye lichnosti. Psikhoterapiya glazami psikhoterapevta K.Rodzhers. – K.: PSYLIB, 2004. – 314 s.

19. Russo Zh.–Zh. Emil' ili o vospitanii //Russo Zh.–Zh. Pedagogicheskie sochineniya: v 2–kh tt. – M. : Pedagogika, 1981.– T.1. – S.19–432.

Yashina O.M., *educational supervisor of learning and teaching educational methodology office of general education institutions management department of Dnepropetrovsk Regional Teacher Postgraduate Training Institute (Ukraine, Dnepropetrovsk), yashina.lena@inbox.ru*

Conceptual bases in cultivation of artistic, aesthetic and moral values of personality: philosophical and educational aspect

Conceptual foundations of artistic, aesthetic and moral values cultivation are revealed in their unity and interconnection, as well as in the context of the general objectives and trends of modern education development, particularly in conditions of the social transformations of XXI century. The evolution of views on the nature of the artistic and aesthetic values and education from antiquity to modern times is investigated. Humanistic upbringing priority in education is defined. Its main task is the development of an integrated, harmonious personality in the unity of artistic, aesthetic and moral perception of the world. Personal activity experience of the child is, in this context, the greatest value, because it is the sole criterion for assessing life events, as well as the basis for changes in behavior. Humanistic educational paradigm highlights the integrity of education and upbringing, equal importance of artistic, aesthetic and moral values in the process of personality development.

Keywords: *values, personality, artistic and aesthetic values cultivation, moral training, education.*

Яшина Е.Н., *методист учебно–методического отдела воспитательных технологий кафедры управления общеобразовательными учебными заведениями, Днепропетровский областной институт последипломного педагогического образования (Украина, Днепропетровск), yashina.lena@inbox.ru*

Концептуальные основы художественно–эстетического и морального воспитания личности: философско–образовательный аспект

Раскрываются концептуальные основы художественно–эстетического и нравственного воспитания в их единстве и взаимосвязи в контексте генеральных задач и тенденций развития современного образования, особенно в условиях социальных трансформаций XXI столетия. Исследована эволюция взглядов на характер художественно–эстетических ценностей и воспитания от античности до современности. Определен приоритет гуманистического воспитания в образовании, главной задачей которого является развитие целостной, гармоничной личности в единении художественно–эстетического и нравственного восприятия мира. При этом наибольшую ценность имеет личный опыт деятельности ребенка, который выступает её единственным критерием оценки жизненных событий, а также основой изменений в поведении. Гуманистическая образовательная парадигма подчеркивает целостность обучения и воспитания, одинаковую важность художественно–эстетических и нравственных ценностей в процессе развития личности.

Ключевые слова: *ценности, личность, художественно–эстетическое воспитание, нравственное воспитание, образование.*

* * *

УДК 321.351.76

Отрешко В. С.
кандидат педагогических наук, доцент,
докторант, Национальный педагогический
университет им. М. П. Драгоманова
(Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

МОРАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ

В статье исследуется моральное самоопределение личности в условиях создания современного украинского государства.

Ключевые слова: *мораль, моральность, структура морали, моральные ценности.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Стремительная глобализация предопределяет превращение мира в единый организм, учитывая, что человечество формирует новую культурную среду и новую моральную парадигму. Однако глобализационные процессы приводят к нивелированию традиционных ценностей, моральных норм и нравственных идеалов. Поэтому в современном философском дискурсе сложились разные, порой противоположные взгляды на природу, специфику и роль морали в обществе. Камень преткновения лежит не только в области понимания сути морали, но и ее структуры и функций. Современные украинские философы и ученые признают, что трансформация общественной системы изменила моральное основание, что привело к потере чувства человеческой целостности, нивелированию общечеловеческого, возникновению моральных парадоксов, морального кризиса.

Мораль как один из основных способов регуляции действий и поведения личности в социуме рассматривали А. Гусейнов, Р. Апресян [1, 7], В. Гордилов [3], А. Марченко [5], С. Дрожжина, И. Ширкова [6], И. Ильин [8], Д. Гуненков [10], В. Фольварова [11], Н. Федорук [12], В. Надурак [13], В. Сухомлинский [15, 16], А. Мельниченко [17], А. Власюк [18] и многие другие.

Сейчас многие ученые обращают внимание на поиск новых форм взаимодействия государства и

гражданского общества, взаимодействия власти и гражданского общества в Украине. В этой области еще много нерешенных проблем, для решения одной из них и направлена эта статья.

Целью статьи является исследование роли моральных принципов украинского государства в контексте морального самоопределения личности.

Сегодня Украина развивается как демократическое правовое государство, в котором моральные ценности признаны основными социальными ориентирами человека. Поэтому в условиях развития открытого общества благодаря средствам массовой информации, Интернет, кино, аудио- и видеопродукции в граждан нашего государства должно формироваться такое мировоззрение, которое будет основываться на высоком уровне осознания личностью своей ответственности перед собой и обществом.

Одновременно историческая реальность нашего государства, его постсоветское прошлое актуализируют исследование роли морали в постиндустриальном информационном обществе. Поэтому особую остроту приобретает вопрос о выборе перспективы для Украины, которая во многом связана не только с экономической и политической интеграцией страны в мировое содружество, но и закладывает принципиальные основы морально-этического направления дальнейшего развития. Кроме того, надо учитывать, что "культура не может развиваться вне определенной моральной парадигмы, которая уже сложилась и действует. Чтобы быть стабильным, общество нуждается в стабильной моральной основе.

Содержание понятия морали начало формироваться еще в древние времена и продолжает развиваться и по сей день. В частности, один из известных специалистов в области этики А. Гусейнов определял понятие мораль, как: "господство разума над аффектами, стремление к высшему благу; добрую волю и бескорыстие мотивов, способность жить в человеческом обществе; человечность и общественную форму отношений между людьми" [1, с. 26].

Если мораль (лат. moralis) – один из основных способов нормативной регуляции действий человека в обществе, одна из форм общественного сознания и вид общественных отношений [2, с. 245], то моральность можно определить как свободную самодетерминацию человеком своих мыслей и поступков. То есть моральность, по В. Гордилову, как культурно-знаковая система, призванная формировать понимание и переживание человеком добра и зла, умение поступать по зову сердца, совести, жить в пределах человеческого достоинства [3, с. 37].

Таким образом мораль непосредственно связана с базовыми ценностями культуры, является основным регулятором человеческого поведения и практики социального процесса. Она находится во взаимосвязи со всеми репрезентантами культуры, имеет реальные практические последствия, и является сложной системой сообусловленностей, которые требуют глубокого философского осмысления.

Поведение личности в социуме во многом определяется, с одной стороны, его моральными взглядами, этической зрелостью. "Внутреннее убеждение индивида в моральности своего поступка во многом определяет и его социальную значимость" отмечает М. Абдулаев [4, с. 191].

Моральность является проявлением глубинной целостности человека, где не разделено рациональное и иррациональное, индивидуальное бытие и бытие в целом. То есть моральность в своей мировоззренческой ипостаси позволяет сочетать повседневное с возвышенным и вечным.

Осуществление моральности всегда укоренено в том, что переживается и осмысливается человеком не как относительное, а как абсолютное. Само бытие человека уже ставит вопрос об отношении личности к абсолютному бытию, а безусловность морального повеления является выражением безусловности самой реальности [5].

Мораль также находится в тесной связи с правом. Тесное взаимодействие права и морали не означает, что процесс этот ровный, гладкий, бесконфликтный. Между ними могут возникать и довольно часто возникают острые противоречия, разногласия. Причины противоречий между правом и моралью заключаются уже в их специфике, в том, что у них разные методы регуляции, различные подходы, критерии при оценке поведения индивида.

Как считает С. Дрожжина, разногласия между правом и моралью вызываются сложностью и противоречивостью самой жизни, бесконечным разнообразием возникающих в ней ситуаций, появлением новых тенденций в общественном развитии, неодинаковым уровнем морального и правового сознания людей, изменчивостью социальных условий. Поэтому ликвидация противоречий между правом и моралью должна стать делом не только специалистов. Путем гуманизации общественных и межличностных отношений, повышения уровня моральности, статуса правовых институтов и механизмов их социально-регулятивного воздействия можно добиться эффективного взаимосочетания права и морали [6, с. 267].

Как выражение идеального должного, на которое следует ориентироваться, мораль – это прежде всего система правил, норм, требований и оценок, регулирующих поведение людей, их отношения и взаимодействие. В этом смысле основой морали является убеждение, обычаи, традиции, общественное мнение и т. п. Следует заметить, что с давних времен нормальное развитие совместной жизнедеятельности людей обеспечивали как мораль, так и право. Однако функционирование права поддерживается специальными государственными органами, а выполнение моральных норм зависит преимущественно от ценностных ориентаций человека, от его мировоззрения. В этом смысле мораль является внеинституционной формой регуляции человеческой жизни, которая опирается не на принуждение институтов, призванных силой и авторитетом побудить индивидов соблюдать конкретные нормы, правила, предписания, а на коллективное и индивидуальное сознание.

А. Гусейнов в книге "Понятие морали" пишет: "Моральные требования отличаются от других требований ... не императивностью и не высшей ... степенью императивности, а характером обоснования,

которое осуществляется в условной модальности. Это подтверждается анализом формулировок морального закона у Канта и золотого правила моральности" [7, с. 36].

В контексте единства морали и права важным является аспект применения силы. Право без применения силы оказывается беспомощной декларацией. В то же время правовое принуждение вне моральных пределов оказывается бесполезным и ведет к насилию. Мораль без определенных границ права оказывается субъективной и открывает дорогу злу.

Поэтому концепция И. Ильина о сопротивлении злу силой имеет особое значение для единства морали и права. Мораль, определяемая на основе предложенной им характеристики норм морали, интерпретируется как совокупность определенных норм, задаваемых таким источником, как голос совести, который самостоятельно воспринимается и формулируется каждым человеком, контролируется совестью и чувством вины. Она (мораль) предлагает добровольное признание требований совести, определенное внутреннее поведение, основанное на внутреннем отношении ко всему живому, в том числе к человеку, и на внутренней доброте [8].

Таким образом, мораль охватывает все сферы общественного бытия как те, которые регулируются государством (политика, производство, социальная сфера, семья и т.д.), так и те, которые государство или общественные организации не регулируют (дружба, любовь, дружба, быт). И, несмотря на то, что правила, нормы, предписания образуют идеальную модель должного поведения человека, есть все основания считать мораль особой формой общественного сознания [8, с. 220].

Итак, мораль существует не как автономная субстанция, а как особое свойство мира личности, находящейся в постоянном взаимодействии с другими индивидами. Поэтому обращение человека к своей сущности, самоуглубление, попытка переосмысления системы общепризнанных ценностей, а заодно своего собственного мировоззрения, смысла жизни является типичным явлением в генезе этической мысли. Субъект как атрибут моральности руководствуется жизненными интересами [9, с. 117].

То есть структурно мораль образуют две сферы – моральное сознание и моральная практика, или моральность, каждая из которых имеет свою собственную структуру.

В частности, в зависимости от ее носителя моральное сознание разделяют на общественное (моральные взгляды и оценки определенных групп людей) и индивидуальное (моральные взгляды и оценки индивидов), которые находятся в органической, хотя и противоречивой взаимосвязи. В свою очередь, основными элементами общественного морального сознания являются моральные требования и моральные ценности. Иногда к ним добавляют еще идеал, однако в идеале выражается не только моральное совершенство человека, но и интеллектуальное, политическое, профессиональное и т. д. [10, с. 222].

Относительно составляющих индивидуального морального сознания, то ими являются интериоризированные моральные требования и моральные ценности, которые раскрываются в моральных мотивах и ценностных ориентациях личности, чувствах совести, чести и достоинства и т.д. Логика выявления основных показателей сформированности индивидуального морального сознания по Д. Гуненкову такова:

- моральное сознание как форма общественного сознания имеет все его признаки и показатели, но в пределах отображения и составления собственно моральной реальности;

- важный показатель сформированности морального сознания личности – моральные знания, база источников морального сознания;

- моральные знания могут существовать в сознании ребенка в виде моральных представлений, понятий, убеждений;

- знания на уровне моральных представлений, признаков и понятий не могут быть показателями сформированного морального сознания. Они определяют только состояние формирования морального сознания на одном из уровней;

- моральные убеждения как высокий уровень моральных знаний являются фундаментом сформированного морального самосознания, на основе которого вырабатываются навыки поведения, что перерастает в привычку вести себя достойно при любых условиях, то есть моральные убеждения становятся основой моральных поступков, совестью человека;

- процесс усвоения и применения моральных знаний тесно связан с такой высшей психической функцией, как чувство;

- состояние переживания человеком моральных чувств (стыд, страх, радость, вина, сомнение, достоинство и т.п.) является показателем морального сознания;

- сознание и деятельность человека тесно взаимосвязаны (по теории А. Леонтьева, деятельность является показателем уровня сформированности сознания);

- содержание поступков деятельности может быть показателем сформированности морального сознания;

- если ребенок ведет себя не должным образом, необходимо выяснить мотивы недостойного поведения, причины, которые спровоцировали его аморальный поступок [11, с. 77].

Согласно такой логике, чтобы увидеть картину сформированности морального сознания личности, необходимо выяснить, что она знает о морали, как объясняет моральное и аморальное в чужих и собственных поступках, какие чувства испытывает, когда речь идет о моральном или аморальном, как соотносятся его знания, чувства и мотивы с поведением.

Под этим углом мораль предстает в определенной антиномичности. Последняя – существенная характеристика морального сознания. Ведь, во-первых, моральные требования, ценности объективны, так как соответствуют общезначимым критериям и не могут зависеть от чьих-то предпочтений, вкусов, симпатий или антипатий. Нивелирование объективного характера моральных требований и ценностей не позволяет отличить высокоморальные поступки от аморальных.

В то же время любые требования всегда являются конкретными требованиями, то есть проявлением чьей-

то воли хотя бы потому, что общественное мнение выражают реальные люди. Мораль также является одновременно и сферой объективной необходимости, сферой свободы. Моральные требования отличаются для личности как необходимость. Но непосредственное подчинение этой необходимости не считается моральным феноменом, поскольку мораль несовместима с принуждением. А несоблюдение моральных требований является проявлением аморальности. Моральное поведение предполагает наличие моральной мотивации, выбора, самовозложение свободы и автономию духа.

Кроме антиномичности, моральное сознание характеризуется императивностью. Речь идет о том, что моральные правила формулируются в приказной форме: “Будь таким”, “Поступай так”, “Не делай этого”. Они не констатируют имеющееся, а наставляют, что должно быть и каким должно быть.

Еще одной характеристикой морали как способа духовно-практического освоения мира является ее предельная всеобщность в отличие от других норм и правил, которые часто регламентируют даже детали поведения человека.

Не менее важная характеристика морали как особого способа освоения мира – всепроникаемость, поскольку она действует во всех сферах человеческой жизни, и ее гуманистическое направление и т. п. [10, с. 224].

Антиномичность, императивность, нормативность, позаинституциональность т.д. характеризуют мораль как идеальный феномен. Но поскольку моральные нормы и ценности воплощаются в жизнь, объективируются, опредмечиваются, постольку мораль оказывается не только идеальным образованием, формой общественного сознания, но и способом духовно-практического освоения мира. Именно таким способом осуществляется преобразование мира в сознании человека путем создания образов и представлений, в которых внешняя враждебность окружающей действительности духовно преодолевается наглядно-образными средствами, в частности такими, как моральные легенды, моральные притчи, нормативные обязательства, урегулированные действия и т.д. Следствием такого освоения являются моральные знания о том, как надо относиться к миру, к другим людям, к самому себе с позиции добра и зла, т.е. оценка человеком мира и самого себя, своего места в нем. Итак, как практически-духовный способ освоения мира, мораль надо квалифицировать как конкретную совокупность норм и правил, которые реализуются в моральной деятельности человека [10, с. 224].

Вместе с тем нужно учитывать, что в современном философском дискурсе сложились разные, а порой и противоположные взгляды на природу, специфику и роль морали в обществе. Камень преткновения лежит не только в области понимания сути морали, но и ее функций.

Одна группа ученых настаивает на том, что мораль, прежде всего, это форма общественного сознания, а основная ее функция – регулятивная. Наиболее полно эти идеи, которые иногда называют авторитарной этикой, представлены в работах А. Дробницкого и его последователей. Вторая группа философов, среди которых: А. Титаренко, В. Малахов и другие, рассматривает мораль как уникальный способ духовно-практического освоения мира человеком. В рамках такого подхода, который интерпретируют как гуманистическую этику, регулятивная функция морали уже не является определяющей. Приоритетное место здесь занимает мировоззренческая, ценностно-ориентирующая функция. Поскольку считается, что моральная самореализация личности наиболее эффективно осуществляется благодаря активизации ценностно-ориентирующего потенциала морали [10, с. 224].

Так как мораль постоянно развивается под влиянием общественного прогресса – и это достаточно подробно в своем диссертационном исследовании обосновывает Н. Федорук, – то общественный прогресс способствует развенчанию одних моральных норм, замене их другими, установлению новых отношений между существующими нормами или предоставлению нового содержания в рамках старых моральных норм. Автор анализирует изменения нравов под влиянием различных видов прогресса (научный, технический, экономический, социальный, политический) [12, с. 13].

В истории украинского общества можно найти немало примеров, когда моральный фактор играл определяющую роль в решении судьбы социума. События, которые происходили в социальной жизни Украины в начале прошлого века, также имели большое влияние на общественную мораль. Социальные движения, первая мировая и гражданская войны и особенно октябрьский переворот в Петербурге и экспансия его последствий на Украине привели к быстрой хаотизации структуры морали. Советская власть в своем стремлении построить новое общество направила разрушительный удар против тех сторон социальной жизни, которые были управляющими параметрами в системе традиционной морали: христианская религия и комплекс связанных с ней верований, обычаев, обрядов, частная собственность и т.д. [13, с. 130].

С первых шагов утверждения советской власти большевиками реализовывалась концепция, что добро – это то, что служит построению диктатуры пролетариата и формированию социалистического, а затем и коммунистического общества, а зло – это то, что мешает этому строительству. К. Маркс, а затем и Ленин отмечали, что в классовом обществе не существует общечеловеческой морали. Есть только классовая мораль, поскольку каждый класс проводит в жизнь свою мораль, свои моральные ценности. Мораль пролетариата – морально то, что отвечает интересам пролетариата. С этой точки зрения любые жестокие действия морально оправданы, если они направлены на освобождение пролетариата от эксплуатации и способствуют победе пролетарской революции. А из-за того, что общечеловеческой морали не существует, для осуществления коммунистической революции с последующим построением свободного от эксплуатации бесклассового общества можно использовать любые средства, даже самые преступные и аморальные. Поэтому и Ленин, и Сталин в полной мере пытались внедрять относительно индивидов различные репрессивные меры тоталитарной государственной машины. Но демократия и

общечеловеческие ценности – не единственные жертвы тоталитаризма советской эпохи.

"Третьим пострадавшим является "общечеловеческий" здравый смысл. Эта низшая форма интеллекта не только необходима при всех условиях, но и достаточна при определенных обстоятельствах. Основной капитал здравого смысла состоит из элементарных выводов общечеловеческого опыта: не класть пальцы в огонь, идти, если возможно, по прямой линии, не дразнить злых собак ... и т.д. В устойчивой социальной среде здравого смысла достаточно, чтобы торговать, лечить, писать статьи, управлять профессиональными союзами, голосовать в парламенте, основывать семью и плодить детей. Но когда этот здравый смысл пытается выйти за свои законные пределы на арену более сложных обобщений, он обнаруживает себя лишь как сгусток предрассудков определенного класса и определенной эпохи" [10, с. 134].

Эти утверждения Троцкого хотя и касаются буржуазного общества, могут быть вполне применены и к характеристике общества советского. Ведь утверждению в нем классовой, а впоследствии и "двойной" морали способствовали не только конформизм и террор, но и позиция тех, кого удовлетворяла именно та или иная форма морали. Конечно "сами по себе" они достойны осуждения, как и общество, что их порождает. Но только общество без социальных противоречий будет, разумеется, обществом безо лжи и насилия. Только в таком обществе гуманистические ценности будут проявляться в реализации сущностных сил человека, его моральном совершенствовании, личностном развитии [10, с. 220].

По мнению В. Надурака, целью голодомора в Украине, среди прочего, было разрушить ее традиционную мораль, носителем которой выступало прежде всего крестьянство, ведь оно устойчиво сопротивлялось тому мировоззрению и ценностям, которые пыталась насадить советская власть [13, с. 130].

Казалось бы, после распада СССР украинское общество должно было развиваться на основе гуманистической морали, которая наиболее адекватно определяет ценностные механизмы моральной регуляции человеческой жизнедеятельности, критерии морального прогресса. Однако с обретением независимости в Украине происходит постепенная потеря духовно-моральных, исторических и культурно-гуманитарных приоритетов и ценностей. Переход к рыночным методам хозяйствования, решение сложных экономических, технических и политических проблем – все это важные задачи современности. Решая их, мы закладываем фундамент будущего развития общества.

Но прогресс современной цивилизации во многом ограничил возможности всестороннего развития человека. На первый план выступила подготовка "узкого" специалиста, который эффективно выполняет предназначенные ему функции, что деформирует общекультурную подготовку человека, приводит к стандартизации личности. Именно такие радикальные направления приводят к тому, что в жизнь не воплощаются новые подходы к образованию и культуре, не учитывается социальная и моральная ситуация и, как следствие, нет ощутимых экономических сдвигов в обществе.

Рыночные реалии вызвали в жизнь новые моральные ценности, которые во многом не соответствуют принципам действительного гуманизма. Современные украинские философы и ученые признают, что трансформация общественной системы изменила моральное основание, что привело к потере чувства человеческой целостности, нивелированию общечеловеческого, возникновению моральных парадоксов, морального кризиса. В частности, в их исследованиях говорится, что общественную атмосферу сейчас определяют дискомфортные моральные ценности, обусловленные мгновенными настроениями, стремлениями человека защититься от неблагоприятных обстоятельств, выжить, сохранить собственное "Я" в мире постоянных изменений. Это вызывает потерю связи времен, осмысление смысла жизни. То, что было аморальным два десятка лет назад, сегодня подается если не как моральный идеал, то хотя бы не считается девиацией. Современная молодежь все чаще воспитывается на специфической морали, построенной по принципу: "Деньги решают все".

По мнению В. Сухомлинского формирование идейной сердцевины или моральных ценностей личности является основой морального воспитания. Он понимал, что основываясь на моральных ценностях, которые приобретались нашими предками на протяжении многих поколений, должны формироваться моральные отношения будущего общества и моральные ценности личности. В. Сухомлинский определил главные условия, влияющие на формирование моральной стороны личности:

- умение педагога ориентироваться на живой идеал, умение видеть, ценить, беречь в молодом человеке главное, определяющее;
- побуждения воспитанников к высокоморальным поступкам;
- воспитание чувства человечности;
- одухотворение ребят таким трудом, который создает полноту духовных интересов и запросов [14, с. 218].

Великий педагог указывал на важность морального самовоспитания личности: "Если бы человека воспитывал только кто-то, а сам себя он не воспитывал, то он не стал бы высшей ценностью среди всех ценностей мира, не поднялся бы на ту ступень морального развития, из которого ему видно не только других людей, но и самого себя. Воспитанным можно назвать в полном смысле только того человека, который умеет воспитывать себя" [15, с. 412].

Следует отметить, что кризис современной системы воспитания является лишь частью глобального кризиса, обусловленным, в частности, именно узко прагматическими установками, ориентацией на утилитарные и индивидуалистические ценности. Следствием этого является не только фрагментарность видения реальности, но и сознательная или неосознанная ее деформация. Человек в подобных условиях может охватить комплексность проблем, связи и взаимодействия между вещами, находящимися для нашего сегментированного сознания в разных пространствах (сферах)" [16, с. 83].

Значительное влияние на моральную систему украинского общества имел и религиозный ренессанс конца 80-х – начала 90-х годов XX века. Он, среди прочего, обусловил возрождение религиозных ценностей и этических норм, которые на них базировались. Поскольку христианство изначально воспринималось украинским народом как система общечеловеческих моральных ценностей и установок, в Украине никогда не распространялись религиозный деспотизм и религиозная нетерпимость. А защита своей земли и своей веры ставилась на один уровень, поскольку вера воспринималась как морально-духовная основа жизнеспособности нации.

В среде украинской общины моральное осуждение всегда считалось одним из самых суровых и влиятельных наказаний. Призыв "Побойся бога" означал, прежде всего: побойся человеческого осуждения, упреков совести [17, с. 138].

С обретением независимости мораль общества вошла в новую фазу трансформации. К тому же направляющими параметрами оказались не только специфически украинские факторы, но и те, которые имеют сегодня глобальное измерение, в частности, изменение экономических отношений в обществе: разрушение плановой и развитие рыночной экономики коренным образом изменили различные сферы общественной жизни. Сказался такой фактор и на развитии морали. Надо отметить, что это влияние было неоднородным и вызвало целый комплекс изменений в исследуемой нами области. С одной стороны, возникли такие явления, как мошенничество, финансовые махинации, вымогательство и т.п. Некоторое время отрасль частного предпринимательства ассоциировалась у населения с откровенно аморальными действиями. Однако со временем стали заметными тенденции к позитивным изменениям, упорядоченности. Постепенно появляется предпринимательская этика, которая своим специфическим способом регулирует сферу новых экономических отношений. Учитывая недоразвитость соответствующего законодательства, малоэффективность исполнительных структур, коррупционность судебной системы, моральный фактор часто оказывается ведущим в регуляции предпринимательской сферы. Известно, что личная порядочность субъекта экономических отношений в украинских реалиях часто весит намного больше, чем сотни страниц различных, юридически безупречно оформленных договоров.

Учитывая неопределенность моральных приоритетов, неустроенность системы морали общества, ее базой и опорой сегодня могли стать наряду с общечеловеческими и христианские ценности. Ведь Украина в своих основах является государством христианским (в смысле ценностного направления). Христианство до сих пор остается для украинцев определяющим источником этических и моральных идей и ценностей. Хотя современный религиозный ренессанс не всегда связан с усилением влияния христианской морали, а потому его значение в жизни украинского общества не стоит, как недооценивать, так и преувеличивать.

Список использованных источников

1. Гусейнов А. А. Этика / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 1998. – 358 с.

2. Философская энциклопедия. Текст. / В. Кемеров. - Панпринт, 1998. – 453 с.; Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука. – 2–ге вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

3. Гордилов В. Влада. Культура. Індивід / В. Гордилов // Соціальна психологія, 2004. – № 5(7). – С.36-47.

4. Абдулаев М.И. Теория государства и права: учебник для высших учебных заведений / Абдулаев М.И. – М. : Финансовый контроль, 2004. – 410 с.

5. Марченко О.В. Онтологічні передумови морального самовизначення особистості // Сайт бібліотеки ім. В.І. Вернадського // www.nbuv.gov.ua

6. Дрожжина С.В. Проблема взаємодії права і моралі як ціннісних регуляторів суспільних відносин у контексті соціально-філософського дискурсу [Текст] / С. В. Дрожжина, І. В. Ширкова // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 47 (5). – С. 265-271.

7. Гусейнов А.А. Понятие морали / А.А. Гусейнов // Этическая мысль. – Вып.4. – М. : ИФ РАН, 2003. – 205 с.

8. Ильин И. А. О сущности правосознания / Ильин И. А. (Собр. соч в 10 т. / т.4). – М. : Русская книга, 1994. – 498 с.

9. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ нравственной культуры / Т. Г. Аболина. – К. : Лыбидь, 1992. – 194 с.

10. Гуненков Д. В. Феномен моралі: спроба структурно-функціонального аналізу/ Д. В. Гуненков // Гілея: науковий вісник. -К., 2010,N Випуск 40. – С.217-228.

11. Фольваркова В.І. Показники та рівні розвитку моральної свідомості особистості / В.І. Фольварова // Дошкільна освіта, 2004. – № 3(5). – С. 45-48.

12. Федорук Н.М. Мораль та суспільний прогрес: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Харк. ун–т повітр. сил. – Х., 2005. – 20 с.

13. Надурак В. Трансформація моральних цінностей українського суспільства: актуальні проблеми // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2011. – Випуск 14. – С. 128 – 134.

14. Сухомлинський В. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т.1. – С. 55–226.

15. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В.О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рідна школа, 1977. – Т. 5. – С. 411-414.

16. Мельниченко А.А. Метаморфози сучасного виховання в суспільстві, що трансформується: філософський вимір // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2006. – № 55. – С. 233-243.

17. Власюк О.С. Стратегії розвитку України: теорія і практика / О.С. Власюк – К. : НІСД,2002. – 864 с.

References

1. Huseynov A. A. Etyka / A. A. Huseynov, R. H. Apresyan. – M. : Hardaryky, 1998. – 358 s.

2. Fylosofskaya entsyklopedyya. Tekst. / V. Kemerov. -Panprynt, 1998. – 453 s.; Filosofs'kyy slovnyk / Za red. V.I.Shynkaruka. – 2–he vyd., pererob. i dop. – K.: Holov. red. URE, 1986. – 800 s.

3. Hordylov V. Vlada. Kul'tura. Indyvid / V. Hordylov // Sotsial'na psykholohiya, 2004. – # 5(7). – S.36-47.

4. Abdulaev M.Y. Teoryya hosudarstva y prava: uchebnyk dlya vыsshykh uchebnыkh zavedenyy / Abdulaev M.Y. – M. : Fynansovыy kontrol', 2004. – 410 s.

5. Marchenko O.V. Ontolohichni peredumovy moral'noho samovyznachennya osobystosti // Sayt biblioteky im. V.I. Vernads'koho // www.nbuv.gov.ua

6. Drozhzhyna S.V. Problema vzayemodiyi prava i morali yak tsinnisnykh rehulyatoriv suspil'nykh vidnosyn u konteksti sotsial'no-filosofs'koho dyskursu [Tekst] / S. V. Drozhzhyna, I. V. Shyrkova // Hileya. Istorychni nauky. Filosofs'ki nauky. Politychni nauky : Nauk. visnyk : zb. nauk. prats' / Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, Ukrayins'ka AN. – K. : Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2011. – Vyp. 47 (5). – S. 265-271.

7. Huseynov A.A. Ponyatye moraly / A.A. Huseynov

// Эtycheskaya mыsl'. – Vыp.4. – M. : YF RAN, 2003. – 205 s.

8. Yl'yn Y. A. O sushchnosty pravosoznanyya / Yl'yn Y. A. (Sobr. soch v 10 t. / t.4). – M. : Russkaya knyha, 1994. – 498 s.

9. Abolyna T. H. Ystorycheskye sud'bы nravstvennosty: fylosofskyy analyz nravstvennoy kul'turы / T. H. Abolyna. – K.: Lыbyd', 1992. – 194 s.

10. Hunenkov D. V. Fenomen morali: sproba strukturno-funktsional'noho analizu/ D. V. Hunenkov // Hileya: naukovyy visnyk. -K., 2010,N Vypusk 40. S.217-228.

11. Fol'varkova V.I. Pokaznyky ta rivni rozvytku moral'noyi svidomosti osobystosti / V.I. Fol'varova // Doshkil'na osvita, 2004. – # 3(5). – S. 45-48.

12. Fedoruk N.M. Moral' ta suspil'nyy prohres: Avtoref. dys... kand. filosof. nauk: 09.00.03 / Khark. un–t povitr. syl. – Kh., 2005. – 20 s.

13. Nadurak V. Transformatsiya moral'nykh tsinnostey ukrayins'koho suspil'stva: aktual'ni problemy // Visnyk Prykarpat·s'koho universytetu. Filosofs'ki i psykholohichni nauky. – 2011. – Vypusk 14. – S. 128 – 134.

14. Sukhomlyns'kyy V. Problemy vykhovannya vsebichno rozvynenoyi osobystosti / V. O. Sukhomlyns'kyy // Sukhomlyns'kyy V. O. Vybrani tvory : v 5 t. – K. : Rad. shkola, 1976. – T.1. – S. 55–226.

15. Sukhomlyns'kyy V. O. Bat'kivs'ka pedahohika / V.O. Sukhomlyns'kyy // Sukhomlyns'kyy V. O. Vybrani tvory : v 5 t. – K. : Ridna shkola, 1977. – T. 5. – S. 411-414.

16. Mel'nychenko A.A. Metamorfozy suchasnoho vykhovannya v suspil'stvi, shcho transformuyet'sya: filosofs'kyy vymir // Mul'tyversum. Filosofs'kyy al'manakh. – K.: Tsentr dukhovnoyi kul'tury, 2006. – # 55. – S. 233-243.

17. Vlasyuk O.S. Stratehiyi rozvytku Ukrayiny: teoriya i praktyka / O.S. Vlasyuk – K.: NISD,2002. – 864 s.

Отрешко В. С., *кандидат педагогічних наук, доцент, докторант, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com*

Моральне самовизначення особистості

У статті досліджується моральне самовизначення особистості в умовах сучасного українського державотворення.

Ключові слова: *мораль, моральність, структура моралі, моральні цінності.*

Otreshko V. S., *candidate of pedagogical sciences, associate professor, doctoral, National pedagogical university the name of M. P. Drahomanov (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com*

Moral self-determination of personality

In the article moral self-determination of personality is investigated in the conditions of modern Ukrainian creation of the state.

Keywords: *moral, morality, structure of moral, moral values.*

* * *

УДК 168.522:316.26

Качмар О. В.
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри мистецьких дисциплін початкової освіти, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (Україна, Івано-Франківськ), Oleksandra75@mail.ru

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕТОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто концептуальні підходи до розуміння феномену агресії і агресивної поведінки в наукових дослідженнях першої половини XX століття. Виокремлено ключові положення щодо природи агресії в наукових розробках Зигмунда Фрейда та Конрада Лоренца та з'ясовано їх евристичне значення для сучасних суспільних реалій. Висвітлено багатовимірність проявів агресивної поведінки в умовах соціокультурної та геополітичної нестабільності.

Ключові слова: *етологічна концепція, агресія, агресивна поведінка, аутоагресія.*

Феномен агресії завжди привертав до себе увагу суспільства. Тому й не випадково, що перші спроби проаналізувати це явище, зрозуміти його причини здійснювалися ще в донауковий період – у сфері релігії. Релігійне тлумачення агресії людини від міфологічних вірувань первіснообщинних людей до сучасних світових релігій демонструє етапи культурно–історичної трансформації релігійних уявлень про агресію людини, від злих духів до спільноти богів, які постають як творці зла, до монотеїстичного втілення сил зла і руйнувань. Агресивні прояви людини породжують "моральне зло". Суттєву роль у регуляції життєдіяльності людини й обмежень різних проявів агресії відіграють соціальні табу. Вони захищають людину від аморальних дій.

Поява на початку XX століття двох потужних теоретико–методологічних напрямів – психоаналізу і біхевіоризму – зумовила два основні підходи до проблеми агресії: як до природженої властивості (вчення про "танатос" З.Фрейда) і як реакції на несприятливий зовнішній стимул (концепція "фрустрації – агресії" Д.Долларда і Н.Міллера).

Оскільки поняття "агресія" розглядається в контексті філософії, психології, біології, політології, права, то це дає можливість виділити в ній філософсько–антропологічні основи. Агресія виступає як характерна риса людської поведінки в цілому й аспект родової сутності людини.

Поняття агресії і агресивної міцно увійшли в свідомість людини. Соціальні кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно впливають на психологію людей, породжуючи тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість і насильство. Зростання агресивних тенденцій відображає одну з найгостріших соціальних проблем українського суспільства, де за останні місяці активізувався процес дегуманізації.

У науковій літературі накопичений великий обсяг даних про вивчення феномена агресії. Існує безліч підходів, спрямованих на пояснення причин агресивної поведінки (Р.Берон, К.Лоренц, Д.Річардсон, З.Фрейд, Е.Фромм). У даній статті ми розглянемо концепції, розроблені в двадцятому столітті і які вже стали класичними (З.Фрейд, К.Лоренц).

Мета статті – проаналізувати ключові положення етологічного підходу до феномена агресії та окреслити деякі актуальні проблеми, пов'язані з дегуманізацією суспільних відносин.

Вже на початку XX століття Уїльям Мак–Дугалл у своїй роботі "Психологія: дослідження поведінки" писав: "Цілий спектр поведінки людини, включаючи ворожу та агресивну, перебуває під контролем 18 різних інстинктів" [10, p. 423]. Таке пояснення агресивної поведінки, яке виходить виключно з принципу її інстинктивної детермінації, можна оцінювати як однобічне та у деякому сенсі – поверхове. У подальшому концепція про вроджену – інстинктивну природу агресії була розширена та наповнена новим змістом. У цьому, з одного боку, є незаперечна заслуга психоаналізу в особі Зигмунда Фрейда, з іншого боку – етології в особі Конрада Лоренца [6].

Отже, Фрейд підтримав точку зору про вродженість агресії. Спочатку він інтерпретував агресію у її зв'язку з "принципом задоволення". Агресія розглядалася ним як відповідь на перешкоди, які виникали на шляху до отримання задоволення, як спосіб розрядки лібідо. У подальшому Фрейд переглянув цю точку зору і скоро

відмовився від неї на користь "теорії подвійного інстинкту". Паралельно з сексуальною або життєвою енергією – лібідозними потягами у безсвідомому – "еросом" Фрейд розкрив та описав ще одну могутню силу – деструктивний інстинкт смерті – "танатос". Щоб позбутися цієї руйнівної енергії, людині потрібно знайти спосіб розрядитися. У цьому відношенні проводилися паралелі між сексуальною напругою та накопиченням агресивної енергії. Подібно до того, як статевий акт призводить до розрядження сексуальної енергії, таким же чином реалізація агресивних дій сприяє розслабленню внутрішньої напруженості, що виникла у результаті накопичення деструктивної енергії. Зазвичай агресивна енергія спрямовується на зовнішні об'єкти. Причому, це відбувається не тільки шляхом фізичних дій. Часом вона проявляється у вербалізаціях, входить у склад образів уяви тощо. Все це призводить до своєрідного самоочищення, "катарсису", завдяки якому відбувається послаблення внутрішньої напруженості, розрядка деструктивної енергії. Тим не менш, бажання руйнувати повністю не зникає, деструктивна енергія накопичується знову і знову: періодичні розрядки чергуються з підвищенням напруженості. Згідно з поглядами З.Фрейда, психіка індивіда буде зруйнована, якщо енергія "танатоса" виявиться заблокованою та не знайде вихід по відношенню до якогось зовнішнього об'єкта. Саме звідси йде переконаність З.Фрейда про невідворотність людської агресивності [9]. Ця жорстка позиція З.Фрейда дала привід Берону та Річардсону підкреслити, що "погляди З.Фрейда на джерела і природу агресії досить песимістичні" [1, с. 33].

Сьогодні видається гостроактуальним висновок З.Фрейда про прийдешнє людства. Він писав: "Питання про долю людського роду, очевидно, зводиться до того, чи вдасться, і якщо вдасться, то якою мірою, у ході культурного розвитку перебороти ті порушення процесу спільного буття, які призводять людину до агресії і самознищення". Для сьогоднішньої України цей висновок можна витлумачити так: реалізація основних цінностей світської культури – свободи і справедливості – повинна супроводжуватися обов'язковим зростанням рівня правосвідомості народу, його поваги до закону і моральних норм. Чи удасться це, поки що не відомо. Основний висновок психоаналітичної теорії: культура в міру її освоєння особистістю переорієнтує агресивність людини, спрямовану назовні, на неї саму, перетворюючи в саморегулятор поведінки.

З іншого боку, "агресивність за своєю суттю є не реакцією на подразнення, а є деяким постійно присутнім в організмі дуже рухливим імпульсом, який зумовлений самою конструкцією людської істоти" [8, с. 264]. Складна економічна і політична ситуація, яка склалася останнім часом у світі, є сприятливим ґрунтом для росту такого імпульсу. Загнана в кут людина, з кожним днем стає жорстокішою до оточення. Дрібні зриви на членах сім'ї поступово замінюються глобальними за масштабами расовими і національними конфліктами. Агресія породжує агресію, і розірвати це коло з кожним днем стає щораз складнішим завданням.

Початок етологічного підходу до розуміння агресії і агресивності людини було покладено в працях К.Лоренца [4; 5]. Відзначаючи, що термін "агресія" надзвичайно часто вживається в самому широкому контексті, К.Лоренц писав, що "для обивателя поняття агресії пов'язане з найрізноманітнішими явищами повсякденного життя, починаючи від бійки півнів і собак, хлоп'ячих бійок і т.д. і закінчуючи зрештою війною і атомною бомбою" [4, с. 221]. У теорії К.Лоренца агресія людини уподібнюється агресії тварин і пояснюється чисто біологічно – як засіб вижити в боротьбі з іншими істотами, як засіб захисту і утвердження себе, свого життя через знищення або перемогу над суперником.

Етологічний підхід виходить з біологізаторського трактування агресії як особливого вродженого інстинкту і, по суті, являє собою модернізовану форму соціального дарвінізму [3].

У рамках етологічного підходу агресія розглядається як доцільний інстинкт, вироблений і закріплений в процесі еволюції. К.Лоренц стверджував, що існує зв'язок між "природною історією агресії", яка описує потяг до боротьби у тварини, потяг, спрямований проти своїх родичів, і "агресіями в історії людства". Більше того, він ясно висловився на користь біогенетичної природи агресивності людини, заявляючи, що "згубний за своїми розмірами агресивний інстинкт, який як погане спадщина і донині сидить у нас, у людей в крові" було пронесено через багато тисячоліть як результат генетичної селекції.

Агресія, за К.Лоренцом, є інстинктом не смерті (як, наприклад, у З.Фрейда), а збереження життя і виду, і тому, таким же інстинктом, як і всі інші. Дискутуючи з приводу вчення З.Фрейда про інстинкти, К.Лоренц пише: "Агресія, прояви якої часто ототожнюються з проявами "інстинкту смерті", – це такий же інстинкт, як і всі інші, і в природних умовах так само, як і вони, служить збереження виду і свого життя" [4, с. 5].

Згідно з Лоренцом, агресія і статевий інстинкт не тільки не протистоять один одному, а, навпаки, виступають феноменами одного порядку, мають спільну природу й походження. Ці висновки виходять з його концепції *вродженої людської агресивності*.

Відповідно до цієї концепції, агресія є одним із головних інстинктів, завдяки якому забезпечується не тільки виживання, але й прогресивний розвиток усіх тваринних видів, у тому числі й людини. Таке положення базується на принципово іншому трактуванні сутності і форм вияву агресії, ніж та, що є в науковій літературі. Лоренц, на відміну від прийнятої думки, не пов'язує агресію з насильством або вбивством. Навіть боротьба між хижаком та його жертвою, на його думку, "взагалі не є боротьбою в справжньому сенсі цього слова" [4, с. 32].

Справжня сутність агресії, за Лоренцом, полягає у внутрішньовидовій конкуренції за оволодіння природними ресурсами, що є вкрай потрібними для виживання. Тварини з високим рівнем агресивності, до яких належать, як правило, статевозрілі – тобто найбільш розвинуті у фізичному та психічному розумінні, мають перевагу в задоволенні своїх основних потреб, передусім харчового та статевого інстинктів. Внаслідок цього в них є більше шансів, порівняно з іншими тваринами, на самозбереження й відтворення. А це є дуже "корисним" для прогресивної еволюції видів

у цілому, оскільки з'являються нащадки з найбільш позитивним набором генів, потрібних для виживання. Характеризуючи сутність і роль агресії в загальній еволюції видів, Лоренц підкреслює, що "формулу Дарвіна "боротьба за існування"... помилково залічують, як правило, до боротьби між різними видами. Насправді "боротьба", про яку йшлося у Дарвіна і яка рухає еволюцію, – це, передусім, конкуренція між найближчими родичами" [4, с. 30].

Найбільш характерне відображення така конкуренція дістала у вищих видів, що провадять спільний спосіб життя. Тут вона набирає форми своєрідної ієрархії, яка, на думку Лоренца, виступає "принципом організації, без якого, мабуть, не може розвинутися впорядковане життя вищих тварин..." [4, с. 51].

У таких спільнотах кожна тварина, залежно від рівня своєї агресивності, посідає строго визначене місце, відповідно до якого вона має доступ до природних ресурсів. Найбільші переваги в цьому плані має вожак спільноти. Йому належить першочергове "право" на задоволення харчового і статевого інстинктів, зокрема, як засвідчують численні приклади з життя тварин, запліднення всіх самок, що входять до спільноти.

На думку К.Лоренца, людина агресивна, тому що походить від приматів. Оскільки останні є травоїдними тваринами, то у них абсолютно відсутній властивий хижакам "інстинкт вбивці". У хижаків для збереження виду повинен був в результаті еволюції виникнути механізм, гальмуючий внутрішньовидову агресію, тому що "інстинкт вбивці", спрямований на собі подібних призвів би до повного вимирання виду. У гомінідів ж необхідності в такому механізмі не було (природа не могла передбачити, що в руках "голої мавпи з'явиться смертоносна зброя) [5].

К.Лоренц вважає, що порівняння людини з твариною "не здасться настільки образливим, якщо розглянути разюче невміння людини керувати своєю поведінкою по відношенню до представників свого ж біологічного виду", і що в цьому відношенні людина "не зробила ні найменшого прогресу в справі оволодіння самою собою". К.Лоренц повний песимізму відносно сили здорового глузду і почуття відповідальності сучасної людини: "Маючи в руках атомні бомби, а в центральній нервовій системі – ендогенні агресивні інстинкти запальної мавпи, сучасне людство ґрунтовно втратило свою рівновагу" [5, с. 109].

К.Лоренц, як і З.Фрейд, вважає, що людині не дано впоратися зі своєю агресивністю, вона може тільки направити її в потрібне русло. К.Лоренц пише, що "в душі інстинкт агресії – спадщина людиноподібних предків, з яким розум не може впоратися", головна небезпека інстинкту полягає в його спонтанності [5, с. 39].

За К.Лоренцем, людина має особливий енергетичний потенціал поведінки, який накопичується у ній у процесі життєдіяльності. Ймовірність виникнення та інтенсивність прояву агресивної поведінки залежать від реальної сили такого енергетичного потенціалу. Для вираження агресії потрібен зовнішній стимул: поява такого стимулу, згідно з К.Лоренцем, негайно викликає нестримане виверження агресії. Він порівнює це з постійно киплячим котлом, де пара, що утворюється, шукає собі вихід назовні. Якщо на шляху до виходу пари виникає перешкода, то вона з силою відштовхує її. Причому, на відміну від фрейдівської точки зору, К.Лоренц вважав можливим зменшення агресії. Зокрема, для того щоб контролювати та пом'якшити агресію, Лоренц пропонував надати розрядці агресії соціально прийнятну спрямованість [2].

На думку вченого, агресія лежить в основі багатьох явищ повсякденної дійсності, які, на перший погляд, ніяк не можуть бути пов'язані з цим, здавалося б, деструктивним елементом людської психіки. Це стосується навіть таких інтимних почуттів, як дружба, любов, патріотизм та ін. Так, дослідник зазначає, що невідомо, "наскільки важливими є акти поведінки людини, у яких агресія займає вагоме місце як мотивуючий фактор; не знаємо, скільки їх усього. Я підозрюю, що дуже багато. Усяке "починання", у первинному й широкому розумінні слова; самоповага, без якої… зникло б усе, що людина робить з ранку до вечора, починаючи зі щоденного гоління і закінчуючи найвищими досягненнями в культурі й науці; все, що якось пов'язане з честолюбством, з прагненням стану і багато–багато іншого, такою ж мірою необхідного, – все це було б, напевне, втрачено із зникненням агресивних потягів із життя людей" [4, с. 259].

Внутрішньовидова агресія на мільйони років старша особистої дружби і любові. Протягом довгих епох історії Землі безсумнівно з'являлися надзвичайно люті й агресивні тварини. Майже всі рептилії, яких ми знаємо сьогодні, саме такі, і важко припустити, що в давнину це було інакше. Однак особистий союз ми знаємо тільки у костистих риб, у птахів і у ссавців, тобто у груп, жодна з яких не відома до пізнього мезозою. Так що внутрішньовидової агресії без її противника – любові буває скільки завгодно, але любові без агресії не буває. "Механізмом поведінки, який необхідно чітко, як особливе поняття, відокремлювати від внутрішньовидової агресії, є ненависть – потворна молодша сестра великої любові. На відміну від звичайної агресії, вона спрямована на індивіда, в точності як і любов, і, мабуть, любов є передумовою її наявності: по–справжньому ненавидіти можна, напевно, лише те, що колись любив і все ще любиш, хоч і заперечуєш це" [4, с. 260–261].

Це твердження набуває особливої актуальності в умовах наростання багаторівневого громадянського конфлікту в сучасних умовах державотворення. В наш час відбувається наростання особистісної і ситуативної тривожності особистості, зумовлене складним переплетінням біологічних і соціокультурних факторів. Ця характерологічна особливість особистості формується на ранніх етапах онтогенезу, за несприятливих умов подальшого розвитку визначає агресивно–вороже ставлення особистості до зовнішнього світу, яке втілюється в конкретних формах агресії. Характерною особливістю особи з агресивною спрямованістю є те, що вона сприймає світ як ворожий, навіть якщо насправді він таким для неї не є, і проявляє агресивність, "захищаючи" ті чи інші сфери свого існування. Предметний і смисловий рівні мотивації агресивної поведінки, які задовольняють як усвідомлені потреби людини, так і неусвідомлені, в діапазоні від матеріальних і біологічних до соціальних і духовних. Ці

рівні мотивації поведінки людини можна розглядати стосовно будь–якого акту агресії людини.

У період нестабільності моральні цінності колишнього суспільства втрачають своє значення, а нові моральні поняття не встигають увійти в людську свідомість. У таких випадках виникає явище морального занепаду. У своїй повсякденності люди турбуються про своє виживання як суб'єкта певного соціуму, так і біологічної істоти. Для досягнення цих цілей, відповідно до законів соціально–історичного наслідування і спадкоємності, люди вибирають найбільш ефективні, перевірені на досвіді поколінь способи поведінки [7].

Такі особливості повсякденного життя, як рецептурність і стандартність, проявляються в засвоєнні людиною "стереотипів поведінки", в тому числі й агресивної. Також беруться "на віру" різні загальноприйняті в суспільстві моральні поняття, соціокультурні норми і цінності, які визначають у майбутньому вибір особистістю конкретних культурно–антропологічних форм агресії. В сімейних взаємовідносинах люди наштовхуються на прояви агресії, що віддзеркалює специфіку різних соціокультурних макросистем: "я і люди", "я і партія", "я і суспільство", "я і матеріальний світ". Агресія людини проявляється в контексті міжособистісних відносин, пронизуючи всі сфери діяльності людини в сім'ї. Конфлікти пронизують всю сферу міжособистісних відносин протягом всього існування сім'ї. Деструктивні конфлікти дестабілізують взаємовідносини людей, сприяють збільшенню агресії. Продуктивні конфлікти, в результаті яких формується нова позиція, яка влаштовує всіх учасників конфлікту, тим самим зменшують прояви агресії людей в суспільстві. На агресію в сімейних відносинах впливають фактори як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Суб'єктивними факторами є ступінь вираженості особистої агресивності, соціально–психологічні і моральні якості особистості. Об'єктивні фактори відбивають особливості соціального оточення людини. Серед соціальних факторів найбільш важливе значення мають культурно–історичні особливості суспільства. Нестабільність суспільства останніх десятиліть, пов'язана з безробіттям і його негативними впливами на соціально–психологічний стан особистості, потягла за собою агресію в найрізноманітніших формах.

У контексті соціокультурних умов нестабільності в суспільстві актуальною стає проблема аутоагресії. До різновидів форм аутоагресії належить достатньо широкий діапазон явищ – від самогубства до нездорового способу життя в цілому. За основу такого об'єднання різних явищ в єдиний вид агресії (аутоагресію) взята деструктивна сутність цих явищ – руйнування фізичної, психологічної, соціальної, духовної складової людської природи, незалежно від того, чи відбувається руйнування одночасно всіх або поступово одного (декількох) із компонентів. В основі аутоагресії людини лежить світогляд особистості, який включає в себе цілий комплекс відносин людини з навколишнім світом. Розбалансованість даної системи при дуже низькому рівні агресивності індивіда призводить до різних форм аутоагресії. Слід відзначити, що для сучасного суспільства все більш актуальною стає проблема пролонгованих форм аутоагресії, до яких належать алкоголізм, наркоманія, проституція, відмова від профілактичної та лікувальної медичної допомоги, нездоровий спосіб життя [7].

Таким чином, аналіз феномена агресії дозволяє зробити *висновок* про те, що у рамках етологічного підходу агресія розглядається як доцільний інстинкт, вироблений і закріплений в процесі еволюції. Агресія людини має в своїй основі специфічне поєднання біологічних та соціальних детермінант і є одним із головних інстинктів, завдяки якому забезпечується не тільки виживання, але й прогресивний розвиток усіх тваринних видів, у тому числі й людини.

Список використаних джерел

1. Бэрон Р. Агрессия / Р.Бэрон, Д.Ричардсон. – Спб.: Питер, 2001. – 352 с.

2. Данилюк А.П. Проблема агресії у філософії життя Ніцше, Лоренца і Фрейда / А.П. Данилюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_43/Danyluk.htm.

3. Коломієць О. Агресивність особистості: етологічний і екзистенційний контекст / О.Коломієць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ird.npu.edu.ua/files/kolomiec.pdf.

4. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло"): Пер. с нем. / К.Лоренц. – М. : Издательская группа "Прогресс"; "Универс", 1994. – 272 с.

5. Лоренц К. Так называемое зло / А.И. Федоров (пер.) / К.Лоренц. – М. : Культурная революция, 2008. – 616 с.

6. Моисеева Е.Е. Историко–психологический анализ феномена агрессии / Е.Е. Моисеева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis–nbuv.gov.ua/cgi–bin/irbis_nbuv /cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN.

7. Рибалка В.Г. Агресія як деструкція соціальних відносин / В.Г. Рибалка, Л.М. Газнюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2022/1/Ribalka.pdf.

8. Фрейд З. Групповая психология и анализ "Я" / З.Фрейд. – М. : Мысль, 1990. – 264 с.

9. Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда / Э.Фромм. – М. : АСТ, 2000. – 448 с.

10. McDougall W. Psychology: Study of Behavior / W.McDougall. – L., 1952.

References

1. Beron R. Agressia / R.Beron, D.Richardson. – Spb.: Piter, 2001. – 352 s.

2. Danyliuk A.P. Problema agresii u filosofii zhyttia Nitssze, Lorentsa i Freida / A.P. Danyliuk [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_43/Danyluk.htm.

3. Kolomiets' O. Agresyvnist osobystosti: etologichnyi i ekzystentsiynyi kontekst / O.Kolomiets' [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://ird.npu.edu.ua/files/kolomiec.pdf.

4. Lorents K. Agressia (tak nazyvaemoe "zlo"): Per. s nem. / K.Lorents. – M. : Izdatels'kaia gruppa "Progress"; "Univers", 1994. – 272 s.

5. Lorents K. Tak nazyvaemoe "zlo" / A.I. Fedorov (per.) / K.Lorents. – M. : Kul'turnaia revoliutsia, 2008. – 616 s.

6. Moisieieva E.E. Istoriko–psyhologicheskyi analiz fenomena agressii / E.E. Moisieieva [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://irbis–nbuv.gov.ua/cgi–bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN.

7. Rybalka V.G. Agressia iak destruktsia sotsial'nyh vidnosyn / V.G. Rybalka, L.M. Gazniuk [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2022/1/Ribalka.pdf.

8. Freid Z. Gruppovaia psyhologia i analiz "Ia" / Z.Freid. – M. : Mysl', 1990. – 264 s.

9. Fromm E. Velichie i ogranichennost' teorii Freida / E.Fromm. – M. : AST, 2000. – 448 s.

10. McDougall W. Psychology: Study of Behavior / W.McDougall. – L., 1952.

Kachmar O. V., *Ph.D. in pedagogy, associate professor, assistant professor of arts disciplines of elementary education at Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), Oleksandra75@mail.ru*

Heuristic potential of ethological conception of aggressiveness of personality

Conceptual approaches to understanding the phenomenon of aggression and aggressive behavior in research first half of the twentieth century. Author determined the key points about the nature of aggression in scientific research Sigmund Freud and Konrad Lorenz and found their heuristic value for today's social realities. Multidimensionality deals manifestations of aggressive behavior in terms of socio–cultural and geopolitical instability.

Keywords: *ethological conception, aggression, aggressive behavior, autoaggression.*

Качмар А. В., *кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры искусствоведческих дисциплин начального образования, Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), Oleksandra75@mail.ru*

Эвристический потенциал етологической концепции агрессивности личности

Рассмотрены концептуальные подходы к пониманию феномена агрессии и агрессивного поведения в научных исследованиях первой половины XX века. Выделены ключевые положения относительно природы агрессии в научных разработках Зигмунда Фрейда и Конрада Лоренца и выяснено их эвристическое значение для современных общественных реалий. Освещены многомерность проявлений агрессивного поведения в условиях социокультурной и геополитической нестабильности.

Ключевые слова: *этологическая концепция, агрессия, агрессивное поведение, аутоагрессия.*

* * *

УДК 130.2

Щербина М. М.
кандидат философских наук, доцент кафедры социально–гуманитарных дисциплин, Харьковский национальный университет внутренних дел (Украина, Харьков), shcherbina@yandex.ru

МИФ И ИНТЕРНЕТ: МИФОЛОГИЧЕСКИЙ И ЭКРАННЫЙ КУЛЬТУРНЫЙ КОД

Выявлено сходство мифа и экранной культуры, проявляющееся в наличии мифологических элементов в построении гипертекста, в размывании грани между словом и образом, когда операции со знаками заменяют действия в реальной жизни, что схоже с верой в совпадение между образом мира и реальным миром внутри первобытного синкретизма, в безоговорочном доверии к содержанию экранной культуры и в мифологизированных неразрывных тандемах автор/произведение. Такое сходство, не смотря на существующие различия, можно считать проявлением существенного внутреннего подобия. Можно сделать вывод о том, что экранная культура занимает место мифа как среды между внешним и внутренним миром человека.

Ключевые слова: *миф, символ, синкретизм, экранный культурный код, мифологический культурный код.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Общеизвестно, что в последние десятилетия новейшие информационные технологии проникли во все сферы жизни общества, глубоко вплелись в саму ткань повседневности. А контекст повседневности продолжает содержать довольно большую долю мифологических компонентов. Анализ мифа как феномена культуры давно и прочно представляет огромный интерес для профессионалов в различных областях гуманитарного знания. Подходы к исследованию мифа принципиально различны. Мы можем вспомнить ритуалистов – от Дж.Фрезера до А.Веселовского, представителей социологического подхода и, прежде всего, Л.Леви–Брюля, структуралистов (К.Леви–Стросса, Р.Барта, Ю.Кристеву и др.), символистов, фольклористов и литературоведов, психологическую школу (К.–Г. Юнг и последователи) и многих других, а также исследователей, объясняющих миф как целостное явление изнутри самого мифа – А.Лосева и М.Элиаде. Однако же работ, связывающих миф и экранную культуру, довольно мало, и большинство их говорит о мифе как способе воздействия на зрителя/пассивного деятеля (П.В. Огурчиков), или же как о реальности, подчиняющей человеческое сознание (А.Н. Гулимова). Соответственно, нам представляется важным проследить взаимосвязь, сходство и различия мифического и экранного культурного кода, исходя из понимания мифа как целостного мировоззрения, проявляющего себя как живая личностная эмоциональная действительность, выраженная символическим (архетипическим в юнговском понимании) языком, базирующаяся на вечно повторяющейся сакральной истории первотворения, порождающей определенные образцы, парадигмальные схемы восприятия и поведения. В данной статье мы рассмотрим мифологический и экранный культурный коды на примере Всемирной Паутины.

Говоря о мифе и Интернете, мы можем выделить три аспекта их "соотношения". Во–первых, Интернет предстает как один из мифов современности. Ему приписываются как сотериологические, так и резко негативные свойства. Стереотипные мнения о Всемирной Паутине крайне разнообразны: олицетворение новейших западных технологий, символ прогресса и одновременно западной культуры, среда, полная компромата и порнографии, "виртуальный сливной бачок", сфера высказываний различного рода экстремистов, среда для развлечения подростков, недостойная внимания серьезных людей, бессмысленная трата денег (этот стереотип связан с одной стороны, с реальной деятельностью киберсквоттеров – то есть тех, кто спекулирует доменными именами, с другой – с множеством некачественно выполненных, плохо обновляющихся корпоративных сайтов, созданных исключительно из необходимости интернет–присутствия) [5]. Во–вторых, с помощью информационных технологий создается иное ценностно–смысловое пространство – то, что современные исследователи называют экранной культурой (т.е. культурой кино–, теле– и компьютерного экрана), которая характеризуется созданием вторичной реальности, релятивизмом, мозаичностью, эклектичностью и некритично воспринимаемыми визуальными примерами. Ее культурный код, в отличие от книжного типа культурного кода, имеет принципиально нелинейный характер. Но в то же время в нем можно найти нечто, весьма напоминающее своеобразно воспроизводящиеся некоторые существенные черты кода мифологического (дописьменного)[*]. Абстрагируясь от первых двух аспектов проблемы, сопоставим экранный и мифологический культурные коды. Перечислим моменты сходства.

Первый: наличие мифологических элементов в построении гипертекста, то есть символический статус знаков, способ соединения знаков аддитивным путем

[*] Типология культурных кодов – т.е. способов трансляции исторического опыта: дописьменный – книжный – экранный – принадлежит Г.М. Маклюэну [9].

(куски текста или цельные тексты как бы присоединяются друг к другу с тем, чтобы в результате получить новый текст) и путем индивидуальных ассоциаций [6] или же неких общих (для данной социальной или этнической группы) стереотипов. Наиболее яркие примеры аддитивного соединения /создания нового в мифологии мы можем видеть в персидской "Жемчужине легенд", тибетских "Рассказах веталы", вставных сказаниях "Махабхараты" и тому подобное – то есть в эклектичных сказаниях, где множество вроде бы не связанных между собой рассказов объединяются в одно целое обрамляющей легендой.

Однако, если символичность в мифе действительно "общественно известная" (поскольку устные средства коммуникации связывали людей крепкими узами, являясь пределом для сепаратизма и индивидуализма, поскольку человек оказывался прямым или косвенным участником всех событий своего коллектива [8]) и может быть прослежена или повторена, то в гипертексте мы можем вдруг оказаться "где угодно": например, в несколько переходов добраться "от сосиски до Платона" (сосиска – свинтус – щетина – кисть – маньеризм – идея – Платон) [цит. по: 4].

Во–вторых, это тот факт, что для человека, как бы "находящегося внутри" экранной культуры размывается грань между словом и образом, когда операции со знаками заменяют действия в реальной жизни. Здесь уместно вспомнить повесть Г.Л. Олди "Витражи патриархов" о мире, где стихи становятся стихиями, то есть, произнесение слов влечет за собой вполне реальные последствия. Не живет ли сейчас этот мир в Сети?

Однако следует отметить разницу в происхождении такого синкретизма в мифе и в экранной культуре. Если в экранной культуре размывание грани слово/образ – это следствие операций со знаками вместо "реальных" действий, то в мифе подобный синкретизм существовал в качестве исходной онтологической характеристики, которую можно считать модусом первобытного синкретизма.

В–третьих, это естественное доверие к содержанию экранной культуры, схожее с безоговорочным доверием к "безусловно верному" мифу со стороны носителя мифологического сознания.

В–четвертых, со–творчество читателя и предшествующих "авторов" гипертекста является одновременно и воспроизведением, и открытием *нового* смысла (что сопоставимо с воспроизведением–утверждением мифа в процессе любого ритуала). Есть основания для фиксации определенной деперсонализации "произведений", когда текст превращается в нечто, часто сравниваемое исследователями с "джазовым джем–сейшном" (например, книги–ролевые игры, такие как "Север и Запад" // venec.com).

Впрочем, феномен авторства в Интернет заслуживает отдельного, более подробного рассмотрения и является темой особого исследования, не входящего в наши задачи. Поэтому остановимся лишь на некоторых его аспектах.

Если ранее, в соответствии с известным латинским выражением, habent sua fata libelli, книги имели свою судьбу, будучи изданными, совершенно отделяясь от личности своего создателя, то в Интернет имеют место в основном конгломераты автор–произведение: "автор, страшащийся коммуникативной безответности, наподобие средневекового переписчика, призывает читателей к дискуссии, к интеллектуальному соавторству… не просто "выпускает в свет" свое произведение, отдаляя его от себя, он продолжает следить за его судьбой, перманентно удерживая его в поле своего интеллектуально внимания и опеки. Совершенно не случайно одной из важнейших характеристик для пользователей Интернета является дата последнего обновления и частота посещений ресурса, и здесь, авторская заброшенность ресурса и потребительская невостребованность весьма и весьма критичны" [7]. Таким образом, с одной стороны, происходит своеобразная десакрализация автора и авторства, когда текст создается по сценарию "джем–сейшна" (см. выше), либо части чужого теста "вписываются" в новый текст, формально имеющий другого автора, либо же вообще меняется лишь имя "автора", например, при сдаче контрольных работ, найденных на просторах Сети. То есть, фактически, текст часто не имеет ценности "сам по себе", без мифа, создаваемого и поддерживаемого вокруг него (и/или героев текста) постоянно присутствующим автором и собеседниками – потребителями, интерпретаторами, продолжателями. Ярким примером такого явления может служить сайт известной украино–белорусской фантастки Ольги Громыко "Ведьмодром" (http:// volha.ru).

И основным, наиболее значимым моментом сходства является соотношение между параметрами основного культурного кода – предметностью (классом неприродных, искусственных, рукотворных объектов), знаковостью и идеальностью (образуемой, прежде всего, естественным языком, предоставляющим знаковой предметности и природности возможность взаимодействовать в поле культуры). В мифологическом культурном коде эти три параметра синкретично слиты и неразделимы. Экранный же культурный код рождает некий "новый синкретизм", в котором "вторичная предметность" (компьютеры, информационные системы связи, банки данных и т.п.) сближается/сливается со знаковостью и идеальностью (где происходит уже упомянутое размывание грани "слово–образ", "понятийное–наглядное" и т.п.).

Однако, помимо отмеченной похожести, мифологический и экранный культурный код имеют и ряд полярных характеристик. В сетевой действительности "культуротворческая деятельность человека обретает статус реальности только в том случае, если ее результат получает форму, характерную для виртуального мира". В соответствии с требованиями Сети нечто и существует только тогда, когда оно логически и эстетически закодировано как сетевой текст, и наоборот. Потому–то, по мнению Л.Козыменко, в наше время становится так важно "показать себя" в Интернет, создавая сайты, перенося в "сетевой режим" свои тексты и тому подобное [6] – то есть, подстраивая/выстраивая себя в соответствии с требованиями глобальной сети. В мифологическом же сознании (и в современной повседневности!)

существует обратная закономерность: чем значимей для общества та или иная сфера человеческой деятельности, тем более жестко она типизирована, и тем сильней контроль (со стороны закона, общественного мнения и тому подобное) за соблюдением должных норм и стандартов. Социально незначимые сферы поведения не регулируются [1, с. 6]. Правда, в случае Интернет, в отличие от мифологического сознания, законов – официальных, а не общепринятых или общепризнанных – нет.

В экранном коде создается мозаичная картина из обрывков многих опытов, наблюдается некая эклектичность действий, когда зачастую совмещается то, что раньше могло не только не существовать вместе, но даже и не представляться рядом. Из–за этого совмещения абсолютно различных опытов и представлений, возникает необязательность запретов и дихотомии "приемлемо/неприемлемо". Представления о допустимом и недопустимом, предпочтительном и нежелательном релятивизируются. Яркими примерами этого могут послужить популярный в Интернете перевод Евангелия на жаргон кокни, сделанный британским священником – преподавателем воскресной школы Майком Коулзом с благословения главы англиканской церкви архиепископа Кентерберийского [11], а также переложение Евангелия на язык смайликов и сетевых сокращений (также одобренное церковью) – так называемое Евангелие от Дженкинса (автор "перевода" – Саймон Дженкинс, владелец британского сетевого журнала "Корабльдураков–.com") или "r father n hvn: up 2 d8 txts frm d bible", что переводится на человеческий язык как: "Our Father in Heaven: up–to–date texts from the Bible" – "Отче наш, сущий на небесах: новейший завет". По расчетам Дженкинса, такая Библия привлечет к Богу больше молодежи, чем обычная, написанная весьма неудобоваримым языком [2].

Кроме того, миф гораздо менее, чем гипертекст, способен к трансформации. Если в мифе действуют жесткие предписания, например, по разыгрыванию ритуала, то в гипертексте можно сказать, каждый сам себе шаман, и его со–творчество ограничивается только им самим. Подобно тому, как У.Эко показал разницу вербальных и визуальных примеров [см. : 12], можно сопоставить виртуальные примеры (с помощью которых нечто утверждается в гипертексте в качестве правила) и примеры мифа, в то же время, проведя грань между ними. Виртуальный образ действует мгновенно и не вызывает критики, мифический образ также не вызывает критики, однако является в буквальном смысле полагающим основы: *так* было впервые, затем это стало *правилом,* в виртуальных же примерах правила *нет*, есть лишь сила действия, которая в наших умах превращается в якобы существующее правило. Поэтому к гипертексту трудно относиться критически, так же как невозможно это делать по отношению к мифу.

Кроме того, важно отличие мифологических элементов в информационной действительности от них же во "внесетевой" повседневности, с точки зрения принадлежности к различным культурным формам. Поскольку код экранной культуры не нуждается в культурном образце для воспроизведения, и сетевой деятель получил свободный, становящийся внеинституциональным, информационный доступ к любому опыту, то, как показано в работах В.Н. Леонтьевой, "становится возможной "инверсия порождения" смыслов, ранее характерная лишь для целенаправленного культуротворческого процесса: происходит не только "восхождение" от остенсивных – через императивные – к аксиологическим культурным формам, но и обратный процесс: аксиологические формы, содержание которых выбрано и усвоено индивидом стихийно (внеинституционально), порождают новое – для него – содержание форм императивных, которое без вмешательства государства, церкви, указаний начальства и тому подобное, "перетекает" в повседневно производимые остенсивные формы, то есть системно протекающий культуротворческий процесс трансформирует свою логику, "откликаясь" на особенности информационной действительности, не требующей обязательного воспроизводства *заданного* образца действий и оценок, тем самым обеспечивая (позволяя утверждать) новое качество культурного кода" [8].

Итак, несмотря на существующие различия, обнаруженное внешнее сходство мифологического и экранного культурных кодов – это проявление их внутреннего существенного подобия. Таким образом, экранная культура становится не только "передатчиком" мифического содержания, но занимает место того "буфера" между реальностью и внутренним миром, которым некогда был миф.

Список использованных источников

1. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно–семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Алетейя, 1993. – 326 с.

2. Библия смайликов // http://www.obozrevatel.com.ua

3. Гулимова А.Н. Экранная культура как форма существования современной мифологии // Знание. Понимание. Умение. – 2011. – №1. – С.252–256.

4. Емелин В. Гипертекст и постгутенберговая эра // www.geosites.com /emelin_vadim/

5. Золотухина–Аболина Е.В. Философия обыденной жизни: экзистенциальные проблемы / Курс лекций. – Ростов–на–Дону: ЛРНЦ Феникс, 1994. – 140 с.

6. Козименко Л.М. Міфологічні елементи в трансформації новоєвропейської моделі суб'єкта в сучасній культурі. Дис. … канд.. філос. наук. – Харків: ХДТУРЕ, 2000. – 159 с.

7. Котлова Т.Б., Рябова Т.Б. Библиографический обзор исследований по проблемам гендерных стереотипов // Женщина в российском обществе. – 2001. – №3. – С.120–139.

8. Леонтьева В.Н. Новые информационные технологии и проблемы развития культуротворчества // Вестник национального технического университета "ХПИ". – 2002. – №5. – С.118–125.

9. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. – М., 2003. – 462 с.

10. Огурчиков П.К. Экранная культура как новая мифология (на примере кино): дисс. ... доктора культурологических наук. Дис. … докт. филос. наук. – Химки, 2008. – 287 с.

11. Чисто конкретная Библия // http://lenta.ru/culture/ 2001/02/26/cockney/

12. Эко У. От Интернета к Гуттенбергу: текст и гипертекст // Отрывки из публичной лекции Умберто Эко на экономическом факультете МГУ 20.05.1998 / Интернет. – 1999. – №7. – С.29–36.

References

1. Bajburin A.K. Ritual v tradicionnoj kul'ture. Strukturno–semanticheskij analiz vostochnoslavjanskih obrjadov. – SPb.: Aletejja, 1993. – 326 s.

2. Biblija smajlikov // http://www.obozrevatel.com.ua

3. Gulimova A.N. Jekrannaja kul'tura kak forma sushhestvovanija sovremennoj mifologii // Znanie. Ponimanie. Umenie. – 2011. – №1. –

S.252–256.

4. Emelin V. Gipertekst i postgutenbergovaja jera // www.geosites.com /emelin_vadim/

5. Zolotuhina–Abolina E.V. Filosofija obydennoj zhizni: jekzistencial'nye problemy / Kurs lekcij. – Rostov–na–Donu: LRNC Feniks, 1994. – 140 s.

6. Kozymenko L.M. Mifologichni elementy v transformacii' novojevropejs'koi' modeli sub'jekta v suchasnij kul'turi. Dys. … kand.. filos. nauk. – Harkiv: HDTURE, 2000. – 159 s.

7. Kotlova T.B., Rjabova T.B. Bibliograficheskij obzor issledovanij po problemam gendernyh stereotipov // Zhenshhina v rossijskom obshhestve. – 2001. – №3. – S.120–139.

8. Leont'eva V.N. Novye informacionnye tehnologii i problemy razvitija kul'turotvorchestva // Vestnik nacional'nogo tehnicheskogo universiteta "HPI". – 2002. – №5. – S.118–125.

9. Makljujen M. Galaktika Gutenberga. Sotvorenie cheloveka pechatnoj kul'tury. – M., 2003. – 462 s.

10. Ogurchikov P.K. Jekrannaja kul'tura kak novaja mifologija (na primere kino): diss. ... doktora kul'turologicheskih nauk. Dis. … dokt. filos. nauk. – Himki, 2008. – 287 s.

11. Chisto konkretnaja Biblija // http://lenta.ru/culture/2001/02/26/cockney/

12. Jeko U. Ot Interneta k Guttenbergu: tekst i gipertekst // Otryvki iz publichnoj lekcii Umberto Jeko na jekonomicheskom fakul'tete MGU 20.05.1998 / Internet. – 1999. – №7. – S.29–36.

Щербина М. М., *кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально–гуманітарних дисциплін, Харківський національний університет внутрішніх справ (Україна, Харків), shcherbina@yandex.ru*

Міф і Інтернет: міфологічний і екранний культурний код

Виявлено схожість міфу та екранної культури, що виявляється у наявності міфологічних елементів у побудові гіпертексту, в розмиванні межі між словом і образом, коли операції зі знаками замінюють дії в реальному житті, що схоже з вірою в збіг між образом світу і реальним світом всередині первісного синкретизму, в неодмінній довірі до змісту екранної культури і в міфологізованих нерозривних тандемах автор/твір. Таку схожість, не зважаючи на існуючі відмінності, можна вважати проявом істотної внутрішньої подоби. Можна зробити висновок про те, що екранна культура займає місце міфу як середовища між зовнішнім і внутрішнім світом людини.

Ключові слова: *міф, символ, синкретизм, екранний культурний код, міфологічний культурний код.*

Shcherbyna M. M., *associate professor, department of social disciplines and humanities, Kharkiv National University of Internal Affairs (Ukraine, Kharkiv), shcherbina@yandex.ru*

Myth and the Internet: the mythological and cultural display code

A similarity of myth and screen culture is shown. It is manifested in the presence of mythological elements in the construction of hypertext; in blurring the distinction between word and image, when signs replace operations in real life. That is similar to the belief in the coincidence between the image of the world and the real world within the primitive syncretism. The trust in the content of screen culture and mythologized inseparable tandem of author and product. This similarity, in spite of the differences, can be regarded as a manifestation of significant internal similarity. It can be concluded that the screen culture takes place of myth as a medium between the outer and inner world of personality.

Keywords: *myth, symbol, syncretism, screen cultural code, mythological cultural code.*

* * *

УДК 165.191

Рик С. М.
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, проректор з наукової роботи ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди" (Україна, Переяслав-Хмельницький), zhizhkot@gmail.com

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ МІФОЛОГІЧНОГО ЧАСУ

У статті розкривається становлення темпоральних уявлень і моральних регулятивів у міфологічному світогляді та простежується їхній взаємозв'язок. У міфологічну епоху уявлення про час уподібнювалося архаїчному буттю і мало циклічну, монотонну тектоніку з нечастими і незначними відхиленнями. У ньому сильно проявлялися елементи патріархальної впорядкованості та регламентації сукупної життєдіяльності людей, які поступово проникали у розуміння часу, наповнюючи його соціонормативним, морально-етичним змістом. Ці уявлення формувалися у період, коли у свідомості індивіда сильно переплітались біологічні й соціальні виміри його існування і природна залежність у значній мірі визначала соціальний устрій людського життя. На цьому історичному етапі розвитку людства з'являються уявлення про фатум, рок, долю, надприродну силу, які виконували у структурі міфологічної свідомості важливі морально-регулятивні функції.

Ключові слова: міф, міфологія, мораль, етика, світогляд, цінності, час, міфологічний час

Постановка проблеми. Різним типам світогляду, які змінювали один одного на протязі всієї культурної історії людства, відповідали своєрідні форми морального розуміння і тлумачення часу. Культурологічний і етичний аналіз цього явища свідчить про те, що, з одного боку, виникнення і розвиток моралі здійснювався паралельно і в тісному взаємозв'язку з освоєнням людиною часової архітектоніки свого буття, з іншого – моральне сприйняття і переживання часу стало важливим фактором і передумовою відокремлення людини від світу природи, усвідомлення нею своєї сутності. Увага до моральної оцінки часу та її ролі в життєдіяльності засвідчувала здобуття людиною самої себе як суб'єкта діяльності, як самостійної цінності, яка бачить свою унікальність в невиразному конгломераті об'єктів природи. До того ж, розуміння взаємозв'язку етичних і часових характеристик дійсності вироблялося людиною як граничної межі свого соціального і фізичного буття. Тому ця проблема щоразу підтверджувала і підтверджує до сьогоднішнього дня свою вічну актуальність.

З позицій розвитку сучасної соціальної філософії актуальність цієї проблеми витікає насамперед із внутрішньо-теоретичних і загальнометодологічних завдань, які постають перед нею як наукою. Це, з одного боку, пов'язано з подальшою розробкою суспільно-історичних аспектів моральної філософії як світоглядної основи морально-аксіологічного пізнання і освоєння людиною соціального простору і часу, з іншого – поглибленням уявлень про часову розгорнутість моралі, соціально-історичну природу моральних норм. Це дає можливість логічно узагальнити розвиток категоріальної структури моральної свідомості, що значно підвищує роль етичного знання в соціальному житті. Адже все матеріальне і духовне виробництво отримує загальний історичний сенс та універсально-аксіологічну значущість не у вузько-економічному створенні речей самих по собі, а в гармонійному саморозвитку особистості. У цьому процесі час виступає як форма життєдіяльності людини і простір її всебічного розвитку. Наповнений соціально-цінним, морально-належним змістом, він виконує активну регулятивно-імперативну функцію у формуванні наукового світогляду, розвитку моральної культури, духовному піднесенні людини. Морально-етичний аспект взаємин людини і часу відображає моральну самосвідомість та самопочуття особистості. У цьому плані моральна самооцінка, совість, людська гідність, честь, моральний вибір та ін. багато в чому визначають культуру темпорального світосприйняття індивіда. Виявлення об'єктивних основ і механізмів виникнення морально-часових уявлень має велике світоглядне значення на сучасному етапі реформування суспільного життя, коли, разом із розгортанням трансформаційних процесів, розширенням реальних можливостей творчого

освоєння людиною часу, особливу вагу набуває формування у індивіда моральної відповідальності за час, в якому він живе, здатність бачити історичну перспективу та йти "в ногу з часом", а інколи і випереджати його.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З виникненням філософії життя, феноменології, герменевтики, екзистенціалізму в західноєвропейській філософії відбувся глибокий переворот у розумінні часу не просто як зовнішньої фізичної передумови людського буття, а як категорії морально-етичного життя людини, яка внутрішньо визначає суб'єктно-особистісні форми її ставлення до світу, відображає суспільну цінність і драматичну значущість конкретних моментів індивідуального існування, мету і сенс всього життєвого процесу.

У сучасних умовах проблемам міфологічного часу приділяють увагу представники багатьох гуманітарних наук. Їхній інтерес обумовлюється зростанням темпів соціально-історичного, науково-технічного і глобалізаційного розвитку суспільства, необхідністю глибокого пізнання загальних і конкретних законів епохи, ускладненням та інтенсивністю ритмів життєдіяльності окремої людини, активізацією елементів міфологічного світогляду в свідомості сучасників. Специфіка загальнофілософського підходу до проблеми часу як форми соціального буття і суспільно-історичної практики, а також категорії людської свідомості й цілепокладання показана у роботах А. Лоя, О. Шинкарук, О. Яценка та ін. У окремих філософських роботах останніх десятиліть XX ст. висловлювалося припущення про можливість дослідження морально-етичних аспектів соціального часу, про зв'язок індивідуальних особливостей темпорального світосприйняття з характером моральної зорієнтованості особистості, про важливість вивчення аксіологічних, екзистенційних, філософсько-антропологічних проблем часу (В. Андрущенко, М. Бахтін, М. Каган, С. Кримський, О. Лосєв, Л. Шкляр та ін.). Постановка цих питань виникла головним чином у контексті пізнання основних форм ставлення людини до різних типів своєї природно-біологічної та культурно-історичної тривалості життя й допомагала власне людському вирішенню сенсобуттєвих проблем існування в соціальному світі, сприяла розумінню того, в якій мірі та за яких обставин людина може оптимально реалізувати свій життєвий час. Раніше ці проблеми частково вже розглядалися крізь призму вивчення природи морального передчування та передбачення майбутнього, суспільно-історичної активності моралі, специфіки імперативно-ціннісного способу освоєння соціального майбуття, пізнавальної та проективної функцій моралі (Т. Аболіна, В. Борзих, О. Дробницький, В. Іванов, О. Лінчук, В. Назаров, О. Титаренко, Е. Фаркаш та ін.). Дискусія, яка розгорнулася у зв'язку з цим на сторінках філософської літератури, викликала низку публікацій спеціально присвячених аналізу морально-етичного змісту соціально-часових процесів, темпоральним особливостям морального життя особистості, моральному смислу людського буття в аспекті особистісного часу, фактору часу в моральному становленні і розвитку особистості (В. Бачінін, А. Донченко, О. Зубець та ін.).

Проведений аналіз великого масиву філософсько-етичних публікацій свідчить про те, що вивчення означеної проблеми знаходиться нині лише в стадії становлення. Це пов'язано з тим, що названа тема являє собою велику складність як в сенсі специфіки самого об'єкта, так і в плані наявності низки відносно самостійних проблем, які не отримали ще однозначного вирішення серед фахівців з етики і соціальної філософії. Окрім того, не можна не враховувати той факт, що час традиційно вважався предметом вивчення філософії, соціології, історії, культурології, психології, естетики і т. п. і лише недавно його було включено у сферу морально-етичного дослідження. Недостатня розробленість вище перерахованих питань обумовила ***мету*** цієї статті. Моральну визначеність час почав отримувати уже в епоху панування міфологічного світогляду, з якого логічно почати дослідження.

Виклад основного матеріалу. Світогляд становить собою узагальнену систему знань, яка реалізується в процесі суспільних взаємозв'язків як спосіб бачення, розуміння, оцінки і аналізу явищ історичним суб'єктом, визначає характер його ставлення до об'єктивної дійсності і самого себе, визначає норми дій та поведінки. Він показує ступінь усвідомлення людиною сутності світу свого буття і власної сутності, необхідності певного ставлення до навколишньої дійсності, з метою забезпечення життєдіяльності і самореалізації індивіда.

Першою історичною формою людського світогляду є міфологія. У архаїчних культурах вона виступала як своєрідний "еквівалент" науки, являла собою цілісну систему, в термінах якої сприймалася, описувалася і узагальнювалася картина світу. У вигляді неподільних синкретичних елементів міфологічні прозріння включали в себе початки нових форм (релігії, мистецтва, моралі, філософії, науки і т.д.) духовно-практичного осягнення природної та соціальної дійсності. Міфологічний світогляд виник на основі первіснообщинної практики індивіда і виконував важливу соціально-активну роль в суспільстві. Філософсько-соціологічний аналіз показує, що він виник як перша спроба усвідомлення буття і природи, пояснення зв'язку людини зі світом. Міфологія виступала також початком, вихідним пунктом становлення духовного життя людини і засобом розвитку його сутності. Тому виникнення перших уявлень про час і мораль в її лоні мали велике значення для наукового розуміння цих понять і не втратили свою актуальність до сьогодні.

Визначальним джерелом формування міфології був стихійно-цілісний, колективний спосіб життєдіяльності первісної людини. На ранніх стадіях розвитку суспільства виробничий досвід його членів грунтувався на надзвичайно примітивній праці, нерозвинутому природному її розподілі, недосконалих засобах виробництва. У цих умовах людина знаходилася в тісній єдності і великій залежності від природи. Це стадія розвитку людської субстанції, на якій, за висловом, Гете, люди були ще повністю заглиблені в природу, а природа в них. У міфологічній свідомості людина ще чітко не виділяла себе з природного

універсуму і не протиставляла йому свою суб'єктивність, індивідуальне "Я". Вона знаходилася в певному зв'язку з силами природи, одухотворювала і уособлювала їх, наділяла навколишній світ проявами власної свідомості і волі, а він, в свою чергу, був джерелом його життєвої активності і енергії. У міфологічному світі головними дійовими особами виступали надособистісні, нездоланні сили та істоти, на тлі яких сама людина сприймалася як безпорадне, слабке створіння, доля і талан якого цілком і повністю залежали від вищих надприродних сил. Закони природи визначали основні як внутрішньо-общині розпорядки і обов'язки, так і міжобщинні відносини і зв'язки. Але людина була приречена пройти цю фазу розвитку, напружити інтелект і волю, щоб усвідомити свою тотожність і відмінність з природою, піднятися над нею і стати тим, ким вона є сьогодні.

Такими ж первинно-природними зв'язками у міфологічну епоху був поєднаний з іншими членами людської спільноти і окремий індивід. На рівні родоплемінних взаємин члени первісних суспільних утворень розрізнялися між собою лише за індивідуально-природними ознаками, на основі яких відбувався розподіл внутрішніх функцій в общині, закріплювалося ієрархічне положення і родовий статус кожного члена архаїчного колективу. Внаслідок історичної обмеженості, міфологічно мислячі люди звертали увагу лише на кількісні, зовнішні відмінності членів племені (вік, зріст, силу, колір волосся і т.п.), тоді як якісна унікальність кожного з них не сприймалася і не усвідомлювалася. У ті давні часи людська особистість не мала ще самостійної цінності, в зв'язку з тим, що індивід включався в общинно-родову структуру не як автономний член, а як елементарна частка органічного цілого, яка не могла не те щоб існувати, а навіть мислитися поза ним. У такій ситуації людина була не в змозі усвідомити себе суб'єктом діяльності, побачити власну індивідуальність, відрізнити себе від багатьох поколінь предків, родичів, коріння яких сягало до міфологічних засновників племені. Вона не являла собою ніякої продуктивної сили, суб'єктної неповторності, тому що первісний колектив був єдиною безальтернативною умовою її існування.

На основі вище наведених детермінуючих факторів у міфологічному світогляді сформувалося своєрідне уявлення про час, мораль та їх взаємозв'язок.

Початкові темпоральні усвідомлення первісних людей носили виключно природний, чуттєво-конкретний характер, не віддзеркалювалися у вигляді абстракцій і не мали ще категоріального статусу. Час у архаїчному типі суспільства мислився невідривно від природних суспільно-виробничих, фантастичних, вигаданих предметів, процесів, явищ і навіть підпорядковувався їм. Для цього періоду розвитку людства була характерна велика залежність господарсько-економічного і суспільного життя від природно-географічного середовища. Землеробство, яке почало тільки-но зароджуватися, збирально-мисливське господарство первісної общини, наслідувані із покоління в покоління виробничі навички, традиційні форми і способи буття формували відповідне тлумачення космічного і земного порядку не в культурно-історичному, а в натуралістичному плані. Головною властивістю свідомості родової людини була повторюваність, циклічність, замкнутість міфологічного всесвіту і обмеженість його видимим небесним склепінням. Звідси міфологічне розуміння часу зливалося, з одного боку із зовнішньою видимістю упорядкованого руху небесної сфери, а з другого – уявлялося невіддільним від подій, які відбувалися в середині космосу. Тут час перетворювався на щось нерухоме, що вічно оберталося в самому собі і завжди знаходилося цілком і повністю в кожній даній точці. Він перебував у загальному кругообігу природної матерії, чим зумовлювалася його постійна повторюваність. Склався статичний образ міфологічного часу, в якому часові модуси, підпорядковуючись круговому рухові, невідхильно поверталися до своєї першої визначеності. Тут минуле існує одночасно з теперішнім і майбутнім, які в принципі залишаються незмінними і раз назавжди даними. Тому, міф пояснює в однаковій мірі як минуле, так і теперішнє, і майбутнє (К. Леві-Строс). Але це не означає, що первісна людина не розрізняла часових модальностей і не відчувала послідовності подій. Просто ця різниця була вписана в канву одномірного сприйняття часу.

Міфологічне розуміння часу визначалося специфікою функціонування людини в умовах первіснообщинної формації. Тут вона сама в наявній формі виступала як міра всіх речей, тому що людством ще не було знайдено той еталонний предмет для вимірювання навколишнього світу, який би "увібрав" у себе всі наглядно-чуттєві, зримі характеристики. Цей факт пояснює ту велику частку антропоморфічного змісту в міфологічних темпоральних уявленнях. Через це час у міфі легко персоніфікувався в образах богів Олімпу, сприймався в субстанційній тотожності з надприродним, родовим створінням, для якого він виступав у своїй, кінцевій формі – формі вічності. Іншими словами, він був родовим поняттям, на яке не розповсюджувалися часові характеристики, тобто він знаходився окремо та існував незалежно від тектоніки часу. Ця умова знімала питання про початок і кінець часу, створювала враження, що він ні з чого не витікає і ні в що не вливається. Тому в первісно-традиційному мисленні час переживався як безпосередня комунікація, де живі відчували між собою тілесну присутність своїх давніх предків. Індивід ще не усвідомлював свою відмінність від минулих поколінь, а буквально переживав минуле в собі і ототожнював його з теперішнім. У темпоральній гамі первісного світу переважав теперішній час. Це призводило до того, що люди не уявляли глибину часу, не відчували його векторність, не помічали критеріїв його виміру. Події людського життя проходили ніби в одній площині, завжди перед моральним поглядом першопредків і богів.

До родового устрою людського буття сягає своїм початком і проблема походження моралі, коли у синкретичному лоні монолітної свідомості первісної людини почали з'являтися паростки морального бачення і розуміння світу. Моральні регулятиви виникли внаслідок взаємодії природних і соціальних факторів життєвого процесу, формуючи у свідомості

індивіда стійку внутрішню структуру моральних мотивів, які допомагали виживанню людей у тому середовищі, де панували стихійні, непізнані сили. Дотримуючись моральних норм, людина все більше утверджувала свою соціальну сутність, поступово усуваючи природно-біологічну залежність свого існування.

Процес виникнення і розвитку моральних імперативів здійснювався нерозривно з розвитком свідомості і самосвідомості людини. Він виступав як один із чинників формування особистості як суб'єкта соціальної діяльності. Незважаючи на те, що виникнення моралі стало важливою подією в житті людства, воно не було швидко усвідомлено ним. Тому ця проблема і сьогодні викликає певні труднощі в її вивченні. Багато хто з дослідників вважає, що мораль з'явилася дуже давно, ввійшла в життя соціуму зовсім непомітно і не залишила в історії найменших наочних доказів, тому шлях пізнання її від ґенези до сутності не може бути прийнятним. Вони пропонують інший спосіб пізнання: спочатку з'ясувати, що таке мораль, а потім уже розмірковувати над тим, як вона могла виникнути, з яких джерел вийти і якими соціальними потребами обумовлюватися. Але ж помітити початок будь-якого духовного феномена значно важче, ніж виявити його суть. Початок зникає в результаті, він не існує як такий, а постійно збагачується новими істотними рисами і ознаками. У цьому випадку нам важливо звернути увагу на той гносеологічний факт, що пізнання людиною навколишнього світу починається з розгадки і осягнення саме його ґенези, розвитку, становлення, а не сутності. Пізнання і освоєння людиною світу, як фізичного так і соціального, йшло через вивчення закономірностей становлення його системи, структури, поняття, а не навпаки. Це в повній мірі стосується і моралі. Тому необхідно дуже обережно підходити із сучасними методологічними принципами до аналізу моральних явищ, особливо на початкових етапах їхнього утворення, адже не завжди кінцевий результат визначає саму суть справи.

До того ж позиція сучасного дослідника вирізняється тим, що він, спрямовуючи свою свідомість в безодню віків, досягає такої межі, де перестає працювати її логіка, зникає раціональність, нівелюється реальність мислення, тоді як для первісної людини у даний момент все це тільки починається. Іншими словами, таку ситуацію цивілізована людина сприймає як затухання, кінець свідомості, в той час як з точки зору архаїчної людини – це спалах, початок свідомості. Це ситуація, коли людина знаходиться на історичному переломі віків – між Міфосом, з одного боку, і Логосом – з другого. І унікальність її першого кроку в напрямку прогресу можна порівняти хіба що з кроком від ніщо до буття, від чистої форми до дійсного змісту. Це момент народження соціально-людського світу, відкриття сфери і простору для подальшого розгортання і здійснення людської сутності.

У міфі нормативні форми поведінки усвідомлювалися через традиції, звичаї, авторитет колективу. Єдиною санкцією морально-нормативного арсеналу первісного суспільства виступала санкція традиції і звичаю, в яких останні безпосередньо ототожнювалися з процесом їх здійснення. Моральна свідомість, яка складалася на міфологічній основі віддзеркалювала конкретні умови буття родової общини, містила певні знання, які виступали важливим засобом організації і зміцнення суспільства, забезпечення його прогресивного розвитку. Механізм здійснення моральної регуляції в умовах общинно-родової організації соціуму принципово відрізнявся від природно-біологічного механізму інстинкту самозабезпечення, який упорядковував внутрішньо-стадні взаємостосунки. Моральні постулати були обов'язковими для всіх членів роду і дотримання їх було беззаперечним. Критерієм тут виступали не піклування про особисту користь, інтерес, страх перед покаранням, а загальне благо, рівність, справедливість тощо. Дана ситуація висвітлює проблемну реальність, яка свідчать про те, що первісна людина хоча й не мала ще "чистих" категоріально-логічних уявлень про добро і зло, але навряд чи склалися б такі уявлення про моральні доброчинності в родовому колективі лише на чуттєво-емоційній основі. Це етап понятійного становлення моралі, категоризації морального досвіду, на основі якого згодом міг сформуватися будь-який етичний кодекс.

Тому відсутність ідеальних, абстрактно-теоретичних уявлень про благо, добро, справедливість, совість в свідомості людини не може використовуватися як доказ позаморального буття родової спільноти. Досить важко стверджувати, що елементарні норми моральної регуляції первісного колективу ґрунтувалися на зовнішньому примусі, насиллі, тиску, коли культурно-історичний досвід різних народів надає зовсім протилежні приклади. Тут на основі морального вибору виникають міцні зв'язки внутрішньої детермінації окремих людських дій сукупним суспільним процесом, зароджуються взаємини на почутті моральної необхідності (це побратимство, яке виникає поза кровноюріднею, захист і турбота про слабшого, прихід на допомогу, взаємовиручка та ін.). Заперечувати це – значить ставити існування людини общинно-родової формації нижче від рівня тваринного світу, в якому уже можна спостерігати виявлення своєрідної "чуйності", "співчуття", "взаємодопомоги", особливо у тих видів тварин, котрі співіснують колоніями. Урахування цього моменту багато в чому пояснює передумови і можливості досягнення тієї чистоти і цілісності моральної свідомості родового ладу, без усвідомлення якого саме виникнення моралі носило б випадковий, вибухоподібний характер, котрий заперечував би процес свого розвитку і становлення, подібно до того, як Афіна Паллада дорослою народжується з голови Зевса і не знає ні дитинства, ні старості. У такому разі мораль була б приречена на вічний кругообіг і самоповторення свого умоглядного набору нормативних настанов, а її розвиток у кращому випадку носив би екстенсивний характер і не відповідав би живим інтересам предметно-практичної діяльності суб'єкта.

У цей період тектоніка часу подібно до людського буття набуває сталого і розміреного характеру з незначними відхиленнями. У ньому виявляються елементи патріархальної упорядкованості і регламентації сукупної життєдіяльності людей, які поступово проникають в розуміння часу, наповнюючи

його соціонормативним змістом. У результаті цього всі стихії природи починають тлумачитися виходячи з ціннісно-нормативних принципів людських угрупувань. Міфологічний світогляд відображав дію бажаних і небажаних, "своїх" і "чужих", "справедливих" і "несправедливих", "добрих" і "злих" сил природи. Ці уявлення виникли тоді, коли у свідомості індивіда ще тісно переплiталися біологічні і соціальні виміри його існування і природна залежність суттєво визначала специфіку соціального устрою людського життя. Формувалися уявлення про певну безсуб'єктну силу, запрограмований порядок буття, який завжди залишався рівним собі в сфері видимого руху світу і повторюваних циклів часу, що забезпечувало космічну рівновагу всесвіту. Ця обставина мала велике етичне значення, суть якого полягала в тому, що людина не повинна переступати окреслену межу і установлену міру. Так відбувалася кристалізація і розповсюдження етичних норм на всю світобудову.

Висновки. Саме таким способом у первісному суспільстві космічний закон почав набувати універсально-загального характеру, силу іманентного логосу, на який покладалося завдання регуляції усього світопорядку. Міфологічна свідомість фіксувала тут тільки незмінне і регулярне у світі, що перебувало у вічній традиції. Це створювало цілісне, замкнуте, видиме тло людського життя і орієнтувало повсякденну поведінку людей лише на пасивне споглядання, а не на новаторську активність і змінення світу. Архаїчна людина установлювала об'єктивному світу чітку межу, яку їй не дозволено було переступати. Події, які знаходяться за цією межею, належать Хаосу, не володіють власним буттям, перебувають під владою "чужих", "злих" сил, не становлять зацікавленості для людини. У цій ситуації єдиним і реальним для людського уявлення виступав лише теперішній час, тому індивід почував себе спокійно і впевнено тільки "тут" і "тепер". Коли людина перебуває у видимих межах світу, вона надає йому форму і сталість, володіє ним. Однак, коли ці рамки зникають, світ стає недосяжним уявленню, людина відчуває свою безпорадність перед його відкритістю. Тому моральні норми стають внутрішніми регуляторами людської поведінки в існуючому світі і органічно поєднуються з розумінням регулярного чергування періодів часу. У цьому контексті час сприймається не як онтологічний феномен, а як ноумен морального порядку універсуму, де темпоральний і моральний порядок нерозривно пов'язані між собою. Найменше порушення темпоральної регуляції людського життя викликає у відповідь певні моральні санкції.

З подальшим прогресивно-історичним розвитком суспільства поступово змінюються і морально-часові взаємозв'язки, які все більше набувають категоріально-понятійну форму. Матеріально-виробнича діяльність неухильно піднімається на більш високий рівень, детермінуючи багато нових рис духовного життя. Уже на основі рабовласницького способу виробництва складається античний світогляд, який багато чим відрізняється від міфологічного, але часто з ним перетинається. Перші давньогрецькі філософи, пояснюючи світ на основі первісної міфологічної субстанції, самі стали творцями і втілювачами міфологічних поглядів. Але, разом з тим, їхнє образно-категоріальне бачення і тлумачення світу знаменує собою кінець міфу як всеосяжної істини, і початок нової духовної сторінки в історії людства. Однак міф назавжди залишиться в культурній історії людства, тому що його сутність закарбувалася в надчасових образах. Він, як колись, буде хвилювати і надихати серця наступних поколінь, але ніколи уже не повториться в повному обсязі. Людина уже ніколи не зможе ідентифікувати себе в міфологічному часі, хоча його неповторний образ назавжди залишиться в пам'яті і до нього вона буде постійно звертатися як до свого витоку.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984-1985. – М. : Наука, 1986. – С. 80-160.

2. Бачинин В. А. О нравственном содержании категории времени // Философские науки, 1985. – № 6. – С. 125-129.

3. Борзых В. В. Моральная прогностика в системе социального прогнозированитя // Этика и эстетика: Респ. межвед. науч. сб. – Киев:

Вища шк. – 1988. Вып. 31. – С. 3-11.

4. Донченко А. П. Фактор времени в нравственном становлении и развитии личности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 120 с.

5. Зубец О. П. Возраст: особенности нравственной жизни. – М. : Знание, 1987. – 64 с. (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Этика", № 6).

6. Каган М. С. Время как философская проблема // Вопросы философии, 1982. – № 10. – С. 117-124.

7. Крымский С. Б. Формы функционирования категории абсолютного в системе культуры // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. – Киев: Наук. думка, 1981. – С. 234-254.

8. Лой А. Н., Шинкарук Е. В. Время как категория социально-исторического бытия // Вопросы философии, 1979. – № 12. – С.73-86.

9. Лосев А. Ф. Историческое время в культуре классической Греции (Платон и Аристотель) // История философии и вопросы культуры. – М. : Наука, 1975. – С. 7-61.

10. Назаров В. Н. Природа морального предвосхищения // Вопросы философии, 1983. – № 3. – С. 50-57.

11. Шкляр Л. Е. Пространственно-временные модели жизненного пути личности // Жизненный путь личности (Вопросы теории и методологи социально-психологического исследования). – Киев: Наук. думка, 1987. – С. 200-216.

12. Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. – Киев: Наук. думка, 1977. – 275 с.

References

1.Bakhtin M. M. The philosophy of the act // Philosophy and sociology of science and technology. Yearbook 1984-1985. – M. : Science, 1986. – P. 80-160.

2. Bachinin V.A. In the moral content of the categories of time // Philosophical Sciences, 1985. – №6. – P. 125-129.

3. Borzyh V.V. The moral prognostics in the system of social forecasting // Ethics and aesthetics: scient. col. – Kyiv: High school. – 1988. – Vol. 31. – P. 3-11.

4. Donchenko A. P. The time factor in moral development and personal development. – L.: Publishing house of the Leningrad state University, 1988. – 120 p.

5. Zubets O. P. Age: features of the moral life. – M. : Knowledge, 1987. – 64 p. (New in life, science, technology. Series "Ethics", №6).

6. Kagan M. S. Time as a philosophical problem // The problems of philosophy, 1982. – №10. – P. 117-124.

7. Krymskiy S. B. The forms of functioning of the category of the absolute in the system of culture // Ideological content of the categories and laws of materialist dialectics. – Kyiv: the scientific thought, 1981. – P. 234-254.

8. Loy A. N., Shynkaruk V.I. The category of socio-historical existence // Questions of philosophy, 1979. – №12. – P. 73-86.

9. Losev A. F. The historical time in the culture of classical Greece (Platon and Aristotle) // History of philosophy and cultural

issues. – M. : Science, 1975. – P. 7-61.

10. Nazarov V. N. The moral nature of anticipation // Questions of philosophy, 1983. – №3. – P. 50-57.

11. Shklyar L. E. The spatial-temporal model of individual's life way // Life path of personality (the problems in the theory and methodology of social-psychological research). – Kyiv: the scientific thought, 1987. – P. 200-216.

12. Yatsenko A. S. The objectives and the ideals. – Kyiv: the scientific thought, 1977. – 275 p.

Ryk S. M., *candidate of philosophical sciences, associate professor of department of philosophy, pro-rector, from the advanced study of DVNZ "Pereyaslav-khmel'nickiy state pedagogical university of the name of Hryhorij Skovorodi" (Ukraine, Pereyaslav-khmel'nickiy), zhizhkot@gmail.com*

Moral'no-etichni aspects of mythological time

In the article it is revealed the formation of temporal representations and moral regularities in the mythological worldview and it is traced their relationship. In the mythological era, the idea of time became the archaic Genesis and had the cyclic, monotonic tectonics with rare and minor deviations. The elements of Patriarchal order and the regulation of total human activity were manifested in it, which gradually penetrated into the understanding of time, filling it the socionormative, moral and ethical content. These views were formed in the period when the consciousness of the individual were strongly intertwined the biological and social dimensions of its existence and the natural dependence was largely determined by the social structure of human life. At this historical stage of human development there were the ideas about fate, supernatural power, that acted the considerable moral and regulatory functions in the structure of the mythological consciousness.

Keywords: *myth, mythology, morality, ethics, philosophy, values, time, mythological time.*

Рык С. Н., *кандидат философских наук, доцент кафедры философии, проректор по научной работе ГВУЗ "Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды" (Украина, Переяслав-Хмельницкий), zhizhkot@gmail.com*

Морально-этические аспекты мифологического времени

В статье раскрывается становление темпоральных представлений и моральных регулятивов в мифологическом мировоззрении и прослеживается их взаимосвязь. В мифологическую эпоху представление о времени уподоблялось архаическому бытию и имело циклическую, монотонную тектонику с редкими и незначительными отклонениями. В нем сильно проявлялись элементы патриархальной упорядоченности и регламентации совокупной жизнедеятельности людей, которые постепенно проникали в понимание времени, наполняя его соционормативным, морально-этическим содержанием. Эти представления формировались в период, когда в сознании индивида сильно переплетались биологические и социальные измерения его существования и естественная зависимость в значительной степени определяла социальный уклад человеческой жизни. На этом историческом этапе развития человечества появились представления о фатуме, роке, судьбе, сверхъестественной силе, которые выполняли в структуре мифологического сознания важные морально-регулятивные функции.

Ключевые слова: *миф, мифология, мораль, этика, мировоззрение, ценности, время, мифологическое время.*

* * *

УДК 17:7:323

БондаренкоО. О.
здобувач кафедри етики, естетики та культурології,
Університет ім. Т.Г. Шевченка
(Україна, Київ), Karldeniz19835@gmail.com

ЛІТЕРАТУРОЦЕНТРИЧНІСТЬ ТА ВЛАДНИЙ ДИСКУРС

В українському гуманітарному просторі, а особливо у студіях, присвячених російській культурі, вплив російського владного дискурсу є досить значним. Точніше сказати, поле артикуляції цього дискурсу поширюється також і на Україну. З цього витікає, що так само в Україні побутують і міфи, що функціонують в рамках цього владного дискурсу. Ф.М. Достоєвський є вельми значущою постаттю в гуманітаристиці взагалі – як російської, так і світової. Тому у випадку свого перетворення на міф в межах певного дискурсу, він може привносити ці міфічні риси – а разом з ними і дискурс, в якому вони виникли, – навіть у тексти, автори яких початково перебували поза впливом цього дискурсу. Російські ж автори, що продукують найбільшу кількість текстів про Ф.М. Достоєвського, часто перебувають під впливом російського владного дискурсу і тими міфами, які він продукує, що не сприяє науковій об'єктивності цих текстів, а отже, читач повинен пильно стежити за змістом прочитаного, щоб розкодування смислів формувало як об'єктивну думку, так і, недовіру до метанаративу.

Ключові слова: *влада, владний дискурс, гегемонія, міф, канон, ідеологія.*

Проблема співвідношення дискурсу з владою є найважливішим аспектом його постмодерністських аналітик. Будучи частиною соціокультурного контексту, будь–який дискурс не може бути індиферентним по відношенню до влади. За оцінкою Р.Барта влада наявна в будь–якому дискурсі, навіть якщо він народжується в сфері безвладдя, дискурсивні (мовні) стратегії являють собою первинний рівень примусу [1, с.233]. Саме поняття влади трактується дуже широко. В концепції влади М.Фуко вона не належить окремим агентам (ані індивідам, ані державі), а поширюється через певні соціальні дії, на поверхні кристалізуючись в державні інститути і соціальні гегемонії. Влада є не тільки репресивною, а й продуктивною, вона створює дискурс, знання, людей і реальності [2, с.31]. Створюючи все соціальне, влада, однак, знищує альтернативні можливості.

Таким чином, згідно теорії М.Фуко, будь–який дискурс можна вважати "владним". Оскільки артикуляція дискурсу – це проговорення певних значень за виключення всіх інших, дискурс завжди являє собою скорочення можливостей [2, с.51], що є примусом. Проте деякі дискурси мають більшу силу примусу, ніж інші. Такі дискурси називають гегемонними. Дискурси ніколи не сформовані кінцево, постійно відбувається боротьба навколо створення значень, за переартикулювання дійсності. Суперечка відносно значень може бути розв'язана за допомогою втручання гегемонії. Останнє, за теорією дискурсу, являє собою артикуляцію, що відтворює ясність за допомогою сили і фіксує значення в антагоністичних дискурсах [2, с.82]. Втручання гегемонії придушує альтернативне розуміння світу і змушує приймати єдину точку зору [2, с. 65].

Теорія критичного дискурс–аналізу Феркло розуміє владу у вужчому плані і замість поняття гегемонії користується поняттям ідеології – звідки з'являється термін ідеологічний дискурс. За Феркло, ідеологія – це значення, що слугує владі, точніше, певні конструкції значень, що сприяють створенню, відтворенню і перетворенню відношень влади [2, с.120]. Подібного визначення ідеології дотримується більшість дослідників. За Крістенсоном, ідеологія являє собою систему вірувань, що обґрунтовує і виправдовує політичну систему, якій суспільство надає перевагу [3, с.15]. За Селіджером, ідеологія являє собою соціальний феномен, що існує як словесне обґрунтування – пряме чи непряме – політичних актів [3, с.16]. Виходячи з цього, ідеологічні дискурси – це дискурси, що сприяють підтриманню і зміні відношень влади [2, с. 120].

З іншого боку існує таке поняття як "Міф". Однією з найавторитетніших концепцій міфу є теорія Ролана Барта. Для нього міфологія є частиною семіології. В міфі, як і в будь–якій семіологічній системі, наявні означник, означуване і знак, однак міф створюється на основі послідовності знаків, яка вже існує до нього, тобто міф являє собою вторинну семіологічну систему, метамову, "другу мову, на якій говорять про першу"[4, с.78]. Для Барта вторинність міфу означає, що той паразитує на первинних структурах [3, с.145]. Первинний знак як ціле (яке Барт називає "змістом") сам стає означником ("формою"). Єдність вторинного, міфологічного означника ("форми") і відповідного

вторинного означуваного (“концепта”) породжує знак другого порядку (“значення”, в прийнятих Бартом аналітичних термінах) – тобто власне міф [3, с.146]. “Роблячись формою, зміст втрачає свою випадкову конкретність, він спустошується, збіднюється, історія вивітрюється з нього і залишається сама лише літера. Відбувається парадоксальна перестановка операцій читання, аномальна регресія змісту до форми, мовного знаку до означника міфу” [4, с.81]. Водночас зміст не зникає, а лише відсувається на другий план, “втрачає свою власну значимість, але продовжує жити, живлючи собою форму міфу” [4, с.81]. “Вічна гра в схованки між змістом і формою складає саму сутність міфу” [4, с. 82].

В цілому міф у Бартівській концепції розуміється як ідеологічний інструмент (тобто аналогічно до “політичного міфу”Флада). З одного боку, він спрямований на деформацію реальності, має на меті створити такий образ дійсності, який би співпадав з ціннісними очікуваннями носіїв міфологічної свідомості. З іншого–міф турбується про приховання власної ідеологічності, оскільки будь–яка ідеологія прагне, щоб її сприймали не як одну з можливих точок зору на світ, а як єдино можливе його відображення.

Поняття “міф” по відношенню до Ф.М. Достоєвського позначає ідеологічно марковану, вторинну знакову систему, де (якщо вживати термінологію Барта), “формою” (означником) є письменник Ф.М. Достоєвський зі своїми творами і біографією, а концептом–ідеологія (російської імперії в її традиційному або альтернативному варіанті).

Ще одне поняття, яке необхідно розглянути, оскільки міф “Достоєвський” включає в себе певний корпус текстів та образ “класичного” письменника–це канон.Характеристика канону,перетинається з розглянутою вище характеристикою міфу. Канон встановлює межі для прочитання: “Там, де панує канон, на значимість може претендувати тільки зміст, опосередкований текстом канону” [5, с.138]. Канон несе на собі ідеологічну функцію підтримання наявних владних відношень:“Цільність і закритість тексту ідеально відповідають цільності і закритості групи або суспільного порядку.Функцією канону є соціальна інтеграція, а те, що не прагне до цієї мети, переслідується, як небезпечне” [5, с.149].

Таким чином, літературний канон можна вважати особливою (особливо стійкою, оскільки в ній фіксується план висловлення) формою міфу. Якщо йти за Р.Бартом, міф, означником якого є корпус канонічних текстів, можна вважати третинною семіологічною системою (як і міф на основі літератури взагалі). Тоді першим рівнем є біографія письменника та його тексти; другим–образ “класичного письменника”; третім–ідеологія, що туди вкладається. Канон, якщо він присутній у міфі, є найбільш стійкою його складовою. Третій рівень–ідеологія–може змінюватись, проте другий залишається незмінним. Наближення до нової ідеології може відбуватися тільки через коментар, що є легітимуючою основою для інновацій [5, с.136].Отже, якщо мати на увазі концепцію влади М.Фуко, теорію Р.Барта щодо концепції міфу, критичний дискурс–аналіз Феркло та деякі інші теоретичні конструкти, то суть анамнезу така: Достоєвський як міф, що слугує потужним фактором легітимації державної російської ідеології, склався завдяки поєднанню декількох факторів. Першим з них була ідеальна відповідність письменника матриці пророка і володаря дум, що є взагалі притаманною літературоцентричній російській культурі. Цій ідеальній відповідності Достоєвський завдячує, по–перше, своїй драматичній біографії–адже в даній міфологічній структурі заслужити право говорити від імені Істини можна тільки особистим стражданням і самопожертвою. По–друге, зіграла свою роль його специфічна антиріторична манера письма, і особливо той неформально–інтимний стиль, що ним характеризувався “Щоденник письменника”. Вже сучасниками стиль “Щоденника” сприймався як такий, що руйнує культурні стереотипи і повертає літературу до часів, коли вона мала сакральну функцію.Літературоцентричність російської культури отримала додатковий поштовх завдяки здобуткам літератури XIX століття. До вже наявного образу письменника–пророка додався ще й також міфологічний статус належності до класичної літератури.

Це допомагає пояснити, чому Ф.М. Достоєвський залишався, та залишається “сакральним” канонічним автором за побутування різних дискурсів (дискурс, що побутував за життя письменника, дореволюційний, радянський, пострадянський). Визначена за допомогою контент–аналізу міра присутності владного дискурсу–і відповідного йому міфічного образу Ф.М. Достоєвського, – у сучасних російських достоєвських студіях, є досить значною. З проаналізованих текстів лише близько 17 відсотків не мають ознак його присутності (В аналізі використані матеріали симпозіума“Достоєвський в сучасному світі”, проведеному “Фондом Достоєвського” у грудні 2001 року. Надруковані в “Литературоведческий журнал”, № 16, 2002, “Октябрь” № 3, 2002), у близько 20 відсотках владний дискурс є основним. Більшість же текстів є опосередкованими ним, хоча і не являють собою його суцільну артикуляцію. Таким чином, Ф.М. Достоєвський в сучасній Росії–канонізований письменник, що є міфічною фігурою в межах дискурсу, опосередкованого державною ідеологією, а це, в свою чергу, означає лише одне–сприйняття текстів та взагалі постаті класичного письменника опосередковано лише ідеологією, і, напротивагу, повинно розглядатися та аналізуватися виключно з точки зору недовіри до метанаративу, в тому випадку, якщо суб’єкт бажає сформувати істину, а не йти по слідах владного дискурсу.

Список використаних джерел

1. Можейко М.А. Дискурс // Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – С.232–236.

2. ФиллипсЛ.Дж., Йоргенсен М.В. Дискурс–анализ. Теория и метод. – Х: “Гуманитарный центр”, 2004. – 334с.

3. Флад Кристофер. Политический миф. Теоретическое исследование. – Москва, 2004. – 263с.

4. Барт Ролан. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: Пер. с фр. / Сост., общ.ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.

5. Ассманн А., Ассманн Я. Канон и цензура // Немецкое философское литературоведение наших дней. Антология – Санкт–Петербург: Санкт–Петербургский университет, 2001. – С.125–155.

References

1. Mozhejko M.A. Diskurs // Postmodernizm. Jenciklopedija. –

Mn.: Interpresservis; Knizhnyj Dom, 2001. – S.232–236.

2. Fillips L.Dzh., Jorgensen M.V. Diskurs–analiz. Teorija i metod. – H: "Gumanitarnyj centr", 2004. – 334 s.

3. Flad Kristofer. Politicheskij mif. Teoreticheskoe issledovanie. – Moskva, 2004. – 263 s.

4. Bart Rolan. Izbrannye raboty: Semiotika: Pojetika: Per. s fr. / Sost., obshh. red. i vstup. st. G.K. Kosikova. – M. : Progress, 1989. – 616 s.

5. Assmann A., Assmann Ja. Kanon i cenzura // Nemeckoe filosofskoe literaturovedenie nashih dnej. Antologija – Sankt–Peterburg: Sankt–Peterburgskij universitet, 2001. – S.125–155.

Bondarenko O. O., *competitor of department of ethics, aesthetics and kul'turologii, University the name of T.G. Shevchenko (Ukraine, Kiev), Karldeniz19835@gmail.com*

Literature and power discourse

In Ukrainian humanitarian space, especially in studies devoted to Russian culture, Russian influence powerful discourse is significant. More precisely, the articulation of this discourse right also applies to Ukraine. It follows that just in Ukraine prevalent myths and operating under the powerful discourse. F.Dostoevsky is a very important figure in the humanities in general – both Russian and world. Therefore, in case of his becoming a myth within a particular discourse, it can bring these mythical features – and with them the discourse in which they arise – even in texts whose authors were initially outside the influence of this discourse. Russian authors are producing the largest number of texts about F.Dostoevsky, often under the influence of the Russian ruling discourse and those myths that it produces, which is not conducive to scientific objectivity of these texts, and therefore, the reader should closely monitor the content of reading to decode meanings formed as an objective opinion and, distrust of metanarratives.

Keywords: *power, power discourse, hegemony, myth, canon, ideology.*

Бондаренко О. О., *соискатель кафедры этики, эстетики и культурологии, Университет им. Т.Г. Шевченко (Украина, Киев), Karldeniz19835@gmail.com*

Литературоцентризм и властный дискурс

В украинском гуманитарном пространстве, особенно в студиях, посвященных русской культуре, влияние российского властного дискурса является весьма значительным. Точнее сказать, поле артикуляции этого дискурса распространяется также и на Украину. Из этого следует, что так же в Украине бытуют и мифы, которые функционируют в рамках этого властного дискурса. Ф.М. Достоевский является весьма значимой фигурой в гуманитаристике – как российской, так и мировой. Поэтому в случае своего преобразования в миф в пределах определенного дискурса, он может привносить эти мифические черты – а вместе с ними и дискурс, в котором они возникли, – даже в тексты, авторы которых изначально находились вне влияния этого дискурса. Российские же авторы, которые производят наибольшее количество текстов о Ф.М. Достоевском, часто находятся под влиянием русского властного дискурса и теми мифами, которые он производит, не способствуя научной объективности этих текстов, а следовательно, читатель должен внимательно следить за содержанием прочитанного, чтобы декодирование смыслов формировало как объективное мнение, так и недоверие к метанарративу.

Ключевые слова: *власть, властный дискурс, гегемония, миф, канон, идеология.*

* * *

УДК 122/129"2"

Луценко А. В.
аспірантка, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), lily_name@mail.ru

РОЗУМІННЯ ТІЛЕСНОСТІ ТА ЗДОРОВ'Я В КОНТЕКСТУАЛЬНОМУ ВИМІРІ МЕДИЧНИХ ТРАДИЦІЙ (ЗАХІД VS СХІД)

Йдеться про особливості розуміння здоров'я східною та західною медичною традицією. Автор показує, що обидві традиції мають дещо відмінні стратегії підтримання здоров'я і лікувальні здатності. Східній медицині властива філософічність тілесних тлумачень, увага до психосоматичних зв'язків у тілі людини. Дана традиція дотримується холістичного підходу до розуміння людської природи, який виявляється у виокремленні в ній чотирьох рівнів – фізичне тіло, меридіональна система, емоції і психіка. Для з'ясування філософського підґрунтя медицини Сходу в статті представлене детальне розкриття основ китайської медичної традиції. В культурі Заходу присутній культ краси фізичного тіла, тому медицина має детальне уявлення про фізіологічну та анатомічно–м'язеву будову тіла, в той час як психосоматичні зв'язки є мало дослідженими. Відповідно, метою статті є з'ясування особливостей обох підходів для формування цілісного розуміння тілесності, здоров'я та оптимальних шляхів його підтримання.

Ключові слова: *східна медична традиція, західна медична традиція, китайська медицина, тілесність, здоров'я, соматичність.*

У європейській науковій традиції існує умовне розмежування між Сходом та Заходом, як певною мірою відмінними географічними, культурними, лінгвістичними та етнічними утвореннями. Відповідно західні та східні медичні традиції розглядають феномен здоров'я людини та її тілесності в різних перспективах, що обумовлює деякі відмінності та особливості лікувальних спроможностей обох підходів. Медичні підходи Сходу та Заходу у випадку взаємопроникнення можуть взаємозбагачувати одне одного і сприяти профілактиці та успішному лікуванню порушень здоров'я.

Для Західної свідомості медичні традиції східних країн відкривають альтернативне бачення феномену здоров'я та тілесності людини. Розширення обізнаності щодо цих феноменів є підґрунтям для глибшого розуміння власної тілесності, підвищення превентивного та лікувального потенціалу медицини в західному соціокультурному середовищі.

Сьогодні проблемам співставлення західної та східної медицини присвячені праці американських дослідниць Д.Тсуеі, К.Матук, М.Картерет. Е.Долгатова аналізує розуміння здоров'я, хвороби та передхвороби в концепціях східної та західної медицини. Дослідники та адепти китайського підходу до медицини Б.Гарріет та К.Ефрем намагаються знайти спільні положення в обох традиціях: вказують на схожість західної типології особистостей з китайською філософією відповідностей. Британський вчений В.Наттон підкреслює значний вплив давньої медицини Греції та Риму на сучасну західну медичну думку. В цілому, сьогодні бракує досліджень щодо ролі глибинного розуміння власного тіла, його здоров'я та альтернативних шляхів підтримання здоров'я. Тому метою статті є з'ясування особливостей та відмінностей медичних традицій Заходу та Сходу у порівняльній перспективі, а також розкриття філософсько–практичного потенціалу Східної медицини через детальний розгляд китайських медичних концепцій.

Східний та західний підходи до медицини хоча й не суперечать один одному, проте мають ряд особливостей. У своєму дослідженні відмінностей давньокитайських і західних медичних зображень К.Матук дійшла висновку, що ці дві медичні традиції мають спільні начала (про що свідчить разюча подібність анатомічних ілюстрацій), проте в процесі історичного розвитку вони сформували відмінне бачення, а отже і зображення людського тіла.

Східна і західна медична думка зароджувалися як злиття релігії, духовності та науки. Анатоми обох традицій вдавалися до аналогій зі Всесвітом, щоби пояснити феномен тіла. На ранніх стадіях розвитку медичної думки глибинне вивчення тіла через його розтин не проводилося, оскільки як на Заході, так і на Сході існували забобони, а також релігійні застереження щодо проведення подібних досліджень. У середньовічній Греції (III – I ст. до н.е.), як і в Давньому Китаї цього періоду медичне знання про тіло тісно пов'язувалося із астрономією. Зокрема, на Заході

звертали увагу на знаки зодіаку для визначення сприятливого часу для кровопускання, про що свідчать деякі ілюстрації з історії Західної анатомії [0, с. 2].

З часів, коли в Середньовічній Європі починають зникати бар'єри щодо проведення розтину людського тіла (III ст. до н.е.), західне та східне медичне знання починає відрізнятися, як і стиль анатомічних зображень. Західне медичне ілюстрування почало рухатися у напрямку надзвичайного реалізму, тоді як на Сході зберігається філософічність медицини, а тому і символізм анатомічних зображень.

Медичні концепції давньої Греції лежали в основі медичної теорії та практики Заходу упродовж більш ніж двох тисячоліть і до нині лишаються впливовими в частині мусульманського світу. Грецька медицина займала пануюче становище в стародавньому світі, оскільки в результаті воєн і завоювань була перенесена до Єгипту, Лівану, Риму та його імперії [6, с. 310]. В період Ренесансу вченими–гуманістами заново було відроджено авторитет медичних текстів давньої Греції. Проте з середини XVI ст. вплив грецьких та римських текстів зменшується: медики починають апелювати до власного досвіду і більш сучасних теорій. Така тенденція посилюється з другої половини XIX ст. За словами В.Наттона давніми медичними текстами в цей час цікавляться хіба що філологи та антиквари. Авторитет відомого давньогрецького лікаря Гелена починає тьмяніти, про Гіппократа згадують скоріше як про автора всім відомої клятви, а не автора медичних заповідей. Не дивлячись на те, що давньогрецьке медичне знання в результаті було відкинуте модерною медициною Заходу, воно сформувало численні сучасні упередження про здоров'я та лікування. Більше того, в 1990–х рр. в академічних колах погоджуються, що вчення Гелена про чотири темпераменти і соматичну модель взаємовпливу душі та тіла пропонує кращий підхід до розуміння дитячої фізіології, ніж фрейдизм [6, с. 312].

Отже, з III ст. до н.е., не дивлячись на єдині начала, у грецькій та китайській медицині починають простежуватися наступні відмінності. 1) Для греків тіло людини було шедевром природи, кожна частина якого мала підлягати вдосконаленню форми. Медичне зображення м'язів піддавалося впливу Західного мистецтва і зумовлювалось фізичною естетикою грецької культури: "З V ст. до Р.Х. і впродовж історії Західне мистецтво відображало ідею ідеального тіла …" [0, с. 3]. Відтоді коли розтин людського тіла став санкціонованим, це стало внеском не так в медичну науку, як в естетичну культуру: "Розтинання схвалювалося більше як мистецький пошук, аніж науковий…" [0, с. 4].

Натомість у Стародавньому Китаї культивувався ідеал фізичного здоров'я, що й досі присутній в сучасних оздоровчих практиках. Розвивання рухомості, свободи суглобів у виконанні дихальних вправ мало пріоритет над грубою силою тіла. Зовнішні органи не розглядалися як окремі частини і не описувалися за своїми зовнішніми ознаками чи виконуваними функціями (ноги ходять, очі бачать). Тут швидше відмічалися непрямі тілесні зв'язки та взаємовпливи. Тому китайська медицина не надає значення присутності м'язів в тілі людини, в той час як західна медицина не приділяє увагу складній мережі акупунктурних точок у людському організмі.

2) Від свого зародження і до XIX ст. Захід переживав постійні революції в медичній сфері – одні теорії постійно спростовувалися і замінювалися новими. У китайській медицині за цей період мало що змінилося. Медичне знання ніби накладалося, і тому нові теорії співіснують із стародавніми. Так, наприклад, квінтесенція китайської медичної літератури, яка і досі є основою китайських медичних практик, – "Медичні канони Жовтого імператора" – містить лікувальні постулати, сформульовані ще в II ст. до н.е. Зокрема, така давня система лікування як акупунктура – "… спосіб впливу на тілесні функції через перенаправлення потоку кі по каналам через різноманітні техніки розташування голок" [0, с. 7], – застосовується у лікувальних практиках з II ст. і до нині.

3) У виробленні медичного знання західні нації дотримуються шляху гіпотетичної дедукції; гіпотези формулюються через загальне спостереження явища, а твердження виводиться на основі статистичних даних. В основі становлення східної медицини лежить індуктивний метод вироблення знання, оскільки вона заснована на практичному досвіді мільйонів практикуючих упродовж тисячоліть.

4) Медицина Сходу та Заходу має деякі світоглядні відмінності. Так, в західній традиції чітко розрізняються феномени здоров'я і хвороби. Натомість на Сході здоров'я і хвороба розглядаються як "дві сторони однієї медалі" [0, с. 552]. Відповідно здоров'я є станом гармонії людини, а хвороба є станом порушення цієї гармонії.

5) У межах західного підходу до медицини середовище постає як єдиний фактор, що може впливати на здоров'я людини. Виходячи з цього доцільним є намагання змінити зовнішнє середовище (стерильні приміщення, температурний та атмосферний контроль тощо), задля уникнення необхідності адаптуватися. У східній традиції завдання лікаря – зміцнювати внутрішні захисні механізми індивіда та його здатність адаптуватися, щоби він міг бути в гармонії із собою та з оточуючим середовищем.

Д.Тсуеі зауважує, що хоча в цілому західна медицина має великі здобутки, люди не перестають страждати від болю, фізичного і ментального дискомфорту. Це пояснюється тим, що агресивне і напрочуд стрімке посилення захисних і адаптивних сил організму (штучні гормони, вітаміни, антибіотики тощо) може містити значний фізичний і ментальний стрес для організму. Натомість, якщо здійснювати це поступово, очевидно, що результат буде менш ефективним, проте більш збалансованим.

6) Західна медицина сегментована і надто деталізована; жоден спеціаліст не знається на всьому одразу. На сході медична освіта починається з вивчення Всесвіту, через астрономію і географію. Тобто, надається перевага цілісному підходу до вивчення особливостей функціонування організму.

7) На Заході харчова цінність продуктів визначається вмістом у них білків, вуглеводів, жирів, вітамінів і мінеральних речовин. Також вважається, що всі люди з фізіологічної точки зору однакові. У китайській медицині вибір раціону залежить від нашої

індивідуальної моделі і змінюється відповідно до пори року, клімату і стану здоров'я.

8) У західній медичній традиції пацієнт переважно грає пасивну, безпомічну роль. На Сході лікар не просто працює над полегшенням хвороби пацієнта, а ділиться з ним своїми знаннями. Таким чином, і лікар, і пацієнт обопільно беруть участь у вирішенні проблеми зі здоров'ям.

Для більш детального вивчення медицини Сходу звернемося до філософсько–практичних основ китайської медицини, а також наступних базових концептів китайської філософії. По–перше, з точки зору китайської космології усі твориння породжені поєднанням двох полярних принципів – інь і янь [0]. Концепція "інь і янь" представляє двоїстість позитивних і негативних сил, які у нормальному стані зрівноважені, а також не можуть існувати один без одного. Усі явища, процеси ззовні і всередині людини можна описати цими двома поняттями.

Анатомія у китайській медицині поділяє тіло на складові радше функціонально, аніж структурно. Тіло людини розглядається у своїй єдності, оскільки анатомічний, фізіологічний і психологічний компоненти тіла з точки зору китайської медицини поєднані між собою так званими меридіанами.

Китайська анатомія виокремлює в тілі людини п'ять основних центрів, що містять енергію кі (англ. chi) і ксю (англ. hsieh). Цим центрам у тілі людини відповідають п'ять щільних органів, які разом з шістьма порожнистими органами (вмістилищами) утворюють п'ять парних систем. Перший орган з парної системи відносять до типу органів інь, що є основою тіла і тому є більш вразливими.

Отже, перший центр зосереджується у серці, виконує функцію інтелекту і психологічну функцію душі. Цьому центру відповідає елемент вогню. Він співвідноситься із тонким кишечником, що виконує фізіологічну функцію всмоктування поживних речовин у кров, і перенесення відпрацьованих речовин у товстий кишечник.

Другий центр – печінка, виконує функцію сенсорно–моторної системи і психологічну функцію рівноваги і спокою. Елементом центру є дерево, а відповідним вмістилищем – жовчний міхур, що виконує фізіологічну функцію контролю циркуляції лімфатичних та інших рідин.

Анатомічним осердям третього центру є селезінка та підшлункова залоза, що виконує фізіологічну функцію всмоктування та перетравлення на клітинному та органічному рівнях. На психологічному рівні цей центр відповідає за характер та інтелект. Відповідним вмістилищем є шлунок, який відповідає за травлення і механізм м'язового скорочення. Центр уособлює елемент вогню.

Четвертий центр анатомічно зосереджений в легенях, виконує респіраторну функцію газообміну на клітинному і органічному рівнях, є психологічним центром сили волі. Легеням відповідає елемент метал і порожнистий орган – товста кишка, що виконує функцію самозахисту організму, тобто відповідає за імунну систему.

На анатомічному рівні п'ятим центром зосередження енергії є нирки. Вони виконують функції ендокринної і нейрогормональної систем. Психологічною складовою даного центру є готовність, рішучість, прийняття, а відповідним порожнистим органом – сечовий міхур, що відповідає за водний баланс і виділення.

Шосте вмістилище – "потрійний вогонь" (англ. triple–burner), – не має відповідного йому щільного органу, а репрезентує три тілесні порожнини: грудна клітка, черевна порожнина, таз.

В китайській медицині поняття здоров'я вичерпується поняттям гармонії та означає ідеальний баланс п'яти осередків енергії і шести вмістилищ між собою і водночас з оточуючим середовищем. Будь–які зміни в одній із частин цієї цілісної системи через ланцюгову реакцію спричинюють порушення стану рівноваги в цілому.

Із вищезазначеного помітно, що з точки зору китайської медицини усі найважливіші анатомічні органи і фізіологічні функції тіла тісно пов'язані з "психе", тобто душевною сферою. Звідси зрозуміло, що китайський підхід до підтримання здоров'я та лікування обов'язково враховує психосоматичні зв'язки в тілі людини. На Сході вважається, що лише некваліфікований лікар обмежуватиме себе баченням суто фізичного аспекту захворювання пацієнта, тоді як досвідчений лікар йтиме далі, перевіряючи також емоції пацієнта.

Згідно з китайською космологією всі явища впорядковані відповідно п'яти фазам. П'ять фаз відповідають п'яти мережам органів та п'яти типам особистостей, що є поєднанням фізичних даних і характерів. Це, відповідно, фаза дерева (типу людини властива нетерплячість та динамічність), вогню (особистість схильна до запалення, обезводнення і високої тривожності), землі (тип особистості схильний до розумових розладів), металу (людям даного типу властива серйозність), води (особистості властиве прагнення охопити все своїм розумом). Типи особистостей можуть зазнавати захворювання через свої природні схильності, звички та нахили, проявляючи сильні або слабкі сторони своєї природи.

Китайська медицина виокремлює шість зовнішніх і сім внутрішніх впливів на стан рівноваги, що можуть спричинити хворобу. Шістьма зовнішніми впливами є вітер, холод, вогкість, сухість, тепло, вогонь або жар.

Вітер найсильніше з усіх кліматичних умов породжує дисгармонію. Серед порушень спричинених вітром, найбільш поширеними є застуда і грип. "Холод пригнічує обмін речовин і уповільнює кровообіг" [0, с. 77]. Вогкість характеризується аномальним утворенням рідини в організмі і виділенням секретів. Сухість проявляється у зневодненні, що виявляється у симптомах сухості шкіри, потоншенні слизових оболонок, ламкості волосся та нігтів. Тепло прискорює обмін речовин, розширює кровоносні судини і активізує кровообіг. Надлишок тепла – вогонь, породжує запалення, лихоманку, частий пульс.

До внутрішніх атак, або емоційних впливів відносяться: радість, гнів, скорбота, задумливість, печаль, страх, потрясіння або шок. Надлишок емоцій спричинює дисбаланс. Радість розсіює енергію, вона розпорошується і губиться. Гнів викликає приплив енергії, що стрімко наростає і раптово випліскується.

Людина, яка заглибилася у скорботу, відривається від світу, її почуття та мотивація тьмяніють. Задумливість гальмує енергію, що призводить до її застою, людина стає лінивою та інертною. Печаль припиняє дію енергії, має властивість стискати і уповільнювати. Від страху рівень енергії падає, людина втрачає контроль над собою. Загалом, китайська медицина вважає емоції та природні умови найважливішими факторами, які впливають на здоров'я. З огляду на вищесказане, справедливим виглядає твердження американського психолога Д.Гоулмана, що погані емоції шкодять здоров'ю більше ніж погані звички [0].

В цілому, підтримання і покращення здоров'я виражається у циркуляції енергій кі (повітря) і ксю (кров). Поняття "кі" (в давніх китайських текстах – "основна субстанція") позначає невидиму циркуляцію життєвої енергії, нервові імпульси, автоматичний контроль ментальних діяльностей. Ця енергія циркулює вздовж певних шляхів, що змінюються упродовж дня і перестає циркулювати, коли людина помирає. Шляхи, якими циркулює енергія кі позначаються поняттям "ксю" (кров) і включають усі видимі системи циркуляцій тіла (серцево–судинну, лімфатичну, спинно–мозкову), органи і тіло в цілому.

Загалом, китайська медицина приділяє значну увагу і повністю обізнана щодо функцій циркуляції кі енергії. Людина успадковує енергію кі від одного з батьків, а також може отримувати через їжу [0]. Потрапляючи у шлунок, кі перетворюється в судинах на кров і передається до щільних і порожнистих органів та всіх частин тіла, тобто всі вони функціонують завдяки живленню кі.

Китайська медицина розглядає емоції, спосіб життя і клімат як основні джерела стресу, що може спричиняти патогенні наслідки. "Інтенсивні стійкі і пригнічувані емоційні реакції, такі, як гнів, радість, замисленість, печаль чи страх, можуть викликати порушення циркуляції Кі або Крові. Неправильне використання тіла, що виражається у надмірному навантаженні, інтенсивних переживаннях, тривалому сидінні, лежанні і стоянні витрачає й пошкоджує Кров. Переїдання або недоїдання, надмірна або недостатня сексуальна активність розтрачують Життєву Суть" [0, с. 73].

З метою підтримання рівноваги, а отже і здоров'я, китайська медицина використовує фармакологічний підхід, тобто лікування травами та правильним харчуванням і фізичний підхід – регулювання енергії меридіанів через акупунктуру і припікання. Отже, для східної медицини необхідні прості та більш ніж доступні засоби лікування – трави, які кожен може збирати в сільській місцевості, та акупунктурні голки.

В цілому, східній медицині притаманне цілісне бачення людської організації, що виявляється у виокремленні в ній чотирьох рівнів – фізичне тіло, меридіональна система, емоції і психіка [0]. Кожен наступний рівень впливає на попередній, іншими словами: "Гармонія вищих рівнів обумовлює гармонію нижчих рівнів" [0]. Натомість сучасна західна медицина умовно розглядає людину як біосоціальну систему і виокремлює у ній два рівні: нижчий – фізичне тіло, і вищий – психіка. З позиції східної медицини хвороба здебільшого зароджується в надрах розуму. Негативні думки, несправедливі вчинки порушують баланс емоцій. Емоційний розлад призводить до порушення циркуляції енергії по меридіональним каналам і позбавлення певних органів життєвої сили. Отже, при захворюванні фізичного тіла обов'язково існує порушення на рівні психіки та емоцій.

Підводячи підсумок розвідки присвяченої порівнянню західного та східного підходу до медицини можна сформулювати наступні тези. 1) Дані медичні традиції мають спільні витоки, на початкових етапах були досить подібними, проте з часом сформували відмінні вектори свого розвитку. Так східна медицина зберігає свою філософічність, стародавнє медичне знання актуальне до нині і співіснує з сучасними теоріями. Тоді як Заходу важливий реалізм у медичних тлумаченнях та медичні інновації. 2) Західній культурі притаманний культ краси фізичного тіла, що впливає на пріоритети у догляді за здоров'ям, тоді як на Сході в першу чергу шануються ідеали здорового тіла. 3) У східній медичній традиції вважається, що порушення здоров'я зароджуються у надрах "психе", тому в лікуванні завжди враховуються психосоматичні зв'язки, яким західні терапевтичні практики здебільшого не приділяють уваги. В цілому знання про здоров'я та захворювання східної та західної медичної школи не є суперечливими, а навпаки взаємопроникають і можуть взаємозбагачувати одне одного, що призведе до більш успішного лікування та профілактики порушень здоров'я.

Список використаних джерел

1. Carteret Marcia Traditional Asian Health Beliefs and Healing Practices. – Access mode: http://www.dimensionsofculture.com /2010/10/traditional–asian–health–beliefs–healing–practices/.

2. Matuk C. Seeing the Body: The Divergence of Ancient Chinese and Western Medical Illustration / C.Matuk // JBC. – 2006. – Vol.32, №1. – P.1–8.

3. Nutton V. Ancient Medicine / Nutton V. – London: Taylor & Francis, 2004. – 486 p.

4. Tsuei J. Eastern and Western approaches to medicine / J.Tsuei // The Western Journal of Medicine. – 1978. – №6 (128). – P.551–557.

5. Байнфилд Г. Между небом и землей: Справочник по китайской медицине / Г.Байнфилд, Е. Корнголд. – М. : Крон–пресс, 1997. – 448 с.

6. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Дэниел Гоулман; пер. с англ. А.П. Исаевой. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 478 с.

7. Долгатова Э. Здоровье, болезнь, предболезнь в концепциях восточной и западной медицины [Электронный ресурс] / Э.Долгатова. – 2009. – Режим доступа: htth://lechebnik/info/7–19/htm/.

References

1. Carteret Marcia Traditional Asian Health Beliefs and Healing Practices. – Access mode: http://www.dimensionsofculture.com /2010/10/traditional–asian–health–beliefs–healing–practices/.

2. Matuk C. Seeing the Body: The Divergence of Ancient Chinese and Western Medical Illustration / C.Matuk // JBC. – 2006. – Vol.32, №1. – P.1–8.

3. Nutton V. Ancient Medicine / Nutton V. – London: Taylor & Francis, 2004. – 486 p.

4. Tsuei J. Eastern and Western approaches to medicine / J.Tsuei // The Western Journal of Medicine. – 1978. – №6 (128). – P.551–557.

5. Baynfyld H. Mezhdu nebom i zemley: Spravochnyk po kytayskoy medytsyne / H.Baynfyld, E. Kornhold. – M. : Kron–press, 1997. – 448 s.

6. Goulman D. Emocy'onal'ny'j intellekt / Deniel Goulman; per. s angl. A.P. Isayevoj. – M. : ACT: ACT MOSKVA, 2009. – 478 s.

7. Dolgatova Je. Zdorov'e, bolezn', predbolezn' v koncepcijah vostochnoj i zapadnoj mediciny [Jelektronnyj resurs] / Je.Dolgatova. – 2009. – Rezhim dostupa: htth://lechebnik/info/7–19/htm/.

Lutsenko A. V., *PhD student National University of life and environment sciences of Ukraine (Ukraine, Kiev), lily_name@mail.ru*

The physicality and health understanding in contextual dimention of medical traditions (West vs East)

The article deals with the peculiarities of health understanding in eastern and western medical tradition. The author shows that both traditions have different strategy about health support and healing ability. In eastern medicine physical interpretations are philosophical, psychosomatic relationships in the human body are well explored. Eastern tradition follows a holistic approach to understanding human nature, which appears in distinguishing of four levels – the physical body, meridional system, emotions and psyche. To clarify the philosophical foundation of East medicine in the article is represented the peculiarities of Chinese medical tradition. In the culture of the West there is a cult of beautiful body, thus medicine has a detailed understanding of the physiological and anatomical–muscular structure of the body, while the psychosomatic relationship is a little researched. Accordingly, the purpose of the article is to clarify the characteristics of both approaches to create a holistic understanding of physicality and health.

Keywords: *Oriental medical tradition, Western medical tradition, Chinese medicine, physicality, health, somatism.*

Луценко А. В., *аспирантка, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), lily_name@mail.ru*

Понимание телесности и здоровья в контекстуальном измерении медицинских традиций (Запад vs Восток)

Идет речь об особенностях понимания здоровья восточной и западной медицинской традицией. Автор показывает, что обе традиции имеют несколько отличные стратегии поддержания здоровья и лечебные способности. Восточной медицине характерна философичность телесных толкований, внимание к психосоматическим связям в теле человека. Данная традиция придерживается холистического подхода к пониманию человеческой природы, который проявляется через выделение в ней четырех уровней – физическое тело, меридиональная система, эмоции и психика. Для выяснения философского основания медицины Востока в статье представлено детальное раскрытие основ китайской медицинской традиции. В культуре Запада присутствует культ красоты физического тела, поэтому медицина имеет детальное представление о физиологической и анатомически–мышечной структуре тела, в то время как психосоматические связи мало исследованные. Соответственно, целью статьи является выяснение особенностей обоих подходов для формирования целостного понимания телесности, здоровья и оптимальных путей его поддержания.

Ключевые слова: *восточная медицинская традиция, западная медицинская традиция, китайская медицина, телесность, здоровье, соматичность.*

* * *

УДК 613.7/.8:316.613.4

Путров С.
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фізичної реабілітації, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ), ludapeti2012@rambler.ru

МЕХАНІЗМ ВВЕДЕННЯ У ДІЮ БІОСОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ВПЛИВУ НА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

Зазначено, що діяльність щодо впровадження біосоціальних технологій є складним, специфічним і динамічним процесом, орієнтованим на "імплантацію" конкретної біосоціальної технології у життєдіяльність конкретної людини, ще до того, як вона перебуває у незадовільному фізичному, духовному, психічному чи соціальному стані. За своєю суттю цей процес спрямований на переклад теоретичних концепцій біосоціальної технології відносно відтворення фізичного, духовного, психічного чи соціального здоров'я на мову практичних дій, а також на пошук певного компромісу між біосоціальною технологією і соціальним середовищем, що оточує її повсякденно. Впровадження біосоціальних технологій є складним процесом, який охоплює увесь комплекс соціально–технологічних і організаційно–технічних заходів, а також прийнятих техніко–економічних управлінських рішень, спрямованих на відтворення астрального, фізичного, духовного, психічного, соціального здоров'я людини.

Ключові слова: *механізм, дія, біосоціальні технології, вплив, здоров'я людини.*

Введення в дію біосоціальної технології є складною та відповідальною справою, оскільки, з одного боку, є потенційна можливість отримати незадовільний результат за рахунок непродуманих роз'яснювальних, пропагандистських або організаційних дій соціоінженерів, конструкторів, біосоціальних технологів, а з іншого, – зустрітися з недовірою з боку клієнта, оскільки його настрій і особистий ідеал власного здоров'я можуть створити гостру суперечність з технологічно обумовленим ідеалом здоров'я.

Категорія "новизна" означає поняття, яке об'єднує в собі суб'єктивні і об'єктивні аспекти розуміння і оцінки нововведення і виражає відношення індивіда або суспільства до результату людської діяльності. При цьому по відношенню до творця, тобто творцеві чого–небудь нового, виділяють наступні різновиди новизни: 1) індивідуальну, коли результат діяльності індивіда (творця) для суспільства не є новим, проте представляється такими в суб'єктивному, індивідуальному, чисто психологічному сенсі; 2) локальну, або групову, коли результат творчої діяльності є новим лише для певної групи людей; 3) регіональну, коли нове поширюється в межах окремого регіону, країни або держави; 4) об'єктивну, або всесвітню, коли нове визнане усією світовою спільнотою.

Що стосується категорій "нововведення" і "інновація", то вони є фактично синонімами, похідними від понять нового, нововведення, новації, новизни. Разом з цим під нововведенням, або інновацією (від пізнелат. "innovatio" – введення чого–небудь нового) Ж.Т. Тощенко, Н.А. Аітов і Н.І. Лапін тлумачать процес зміни, пов'язаний із створенням, визнанням або впровадженням нових елементів (чи моделей) матеріальної і нематеріальної культур в певній соціальній системі [2, с. 104]. При цьому суть нововведення складає інноваційна діяльність, а його зміст – комплексний процес створення, поширення і використання нового технологічного засобу (нововведення) для формування, збереження, реабілітації або збагачення здоров'я людини.

Впровадження біосоціальних технологій є процесом, який може бути пов'язаним з психолого–емоційними і ідеологічними труднощами або навіть з протидією людей технологічним нововведенням.

У процесі впровадження біосоціальних технологій доводиться вирішувати низку досить складних завдань на які вказують Ю.П. Сурмін і М.В. Туленков [1, с. 581]. Серед них: 1) визначати невідповідності між місцем існування людей, що потребують допомоги з причини здоров'я і технологією, які можуть зруйнувати це середовище або зробити саму технологію неефективною; 2) виявляти основні напрями адаптації біосоціальної технології до різних верств населення, що потребують допомоги і соціального середовища, що їх оточує, які не призводять до істотного зниження ефективності цієї технології; 3) виділяти конкретні групи людей і аспекти перетворення соціального довкілля для того, щоб біосоціальна технологія була позитивно сприйнята споживачами.

У процесі впровадження біосоціальних технологій треба забезпечити виконання наступних операцій: 1) професійної підготовки виконавців, а також організації їх роботи відповідно до цілей і завдань, визначуваних технологічним регламентом кожної конкретної соціальної технології. При цьому може бути

так, що розробники не приймають участі, а цим займаються вузькі спеціалісти, наприклад, лікарі, тренери, соціальні педагоги та ін.; 2) координації діяльності різних суб'єктів впровадження біосоціальної технології і контролю цієї діяльності; 3) надання науково–методичної допомоги фахівцям, що займаються діяльністю з введення біосоціальних технологій у практику; 4) соціальної діагностики результатів впровадження біосоціальної технології і аналізу вихідного процесу технологізування; 5) коригування при необхідності цілей і завдань, а також організації інформаційного обслуговування процесу впровадження біосоціальної технології.

Ефективність процесу впровадження соціальних технологій значною мірою визначається не лише якісним виконанням усіх його змістовних аспектів, завдань, способів і операцій, але і правильним вибором типу (виду) соціально–впроваджувальної діяльності. У соціальних науках прийнято виділяти наступні її основні типи*:* експериментально–осередкове, нормативно–масове, стихійне і атакуюче впровадження.

Наведемо характеристики цієї організаційної діяльності у такому вигляді як їх подали Ю.П. Сурмін і М.В. Туленков [1, с. 583].

При експериментально–осередковому впровадженні формують спеціальні експериментальні осередки, наприклад, регіони або групи населення з режимом найбільшого сприяння для впровадження нововведень і поступово розширюють ці осередки.

У разі нормативно–масового впровадження розробляють типові нормативи впроваджуваного нововведення, ґрунтовані на деякій його ідеальній моделі, а також створюють спеціальні органи або структури, які діють в міжвідомчому режимі.

Стихійне впровадження відбувається як би само собою під впливом ринкових регуляторів, визначуваних в основному мірою прибутковості нововведення.

Атакуюче впровадження, на відміну від інших його видів, характеризується дуже високою впроваджувальною активністю.

Крім того, найважливішою проблемою впровадження біосоціальних технологій є правильний вибір стратегії впроваджувальної діяльності. Вона полягає у визначенні типу впровадження, який в максимальному ступені відповідає, з одного боку, суті нововведення, тобто реальному стану здоров'я специфічних груп людей (наприклад. чорнобильців), а з іншої – стану соціального довкілля.

Ефективність соціально–впроваджувальної діяльності залежить також і від обліку сукупності як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, які істотно впливають на результативність процесу впровадження. Серед основних об'єктивних чинників, що впливають на впровадження біосоціальних технологій, прийнято виділяти такі: 1) міра соціально–економічної самостійності організації або об'єкту впровадження біосоціальної технології; 2) рівень наукоємності технології, що використовується; 3) міра стабільності лікувально–тренувального, навчально–виховного процесу; 4) ефективність використання потенціалу організації (технічного, технологічного, організаційного, економічного, соціального, духовного), що вводить у дію біосоціальну технологію; 5) рівень страховки здоров'я споживачів технологічних послуг, як з боку впроваджуючих організацій, їх експертів і консультативних центрів, так і з боку страхових компаній, що страхують ризики життя людини та ін.

На впровадження соціальних технологій впливають і суб'єктивні чинники: 1) урахування інтересів і потреб суб'єктів соціальної діяльності, тобто характер і міра їх задоволеності від впровадження соціальної технології; 2) рівень використання соціального потенціалу особи в конкретних умовах соціальної життєдіяльності до і після впровадження соціальної технології; 3) ступінь включеності особи в систему соціальних стосунків і рівень її зацікавленості в кінцевих результатах діяльності після впровадження біосоціальної технології: 4) ступінь захворювання на якій перебуває людина–споживач технологічних послуг; 5) міра ризику яку готова і може подолати людина, на які спрямована ця біосоціальна технологія та ін.

Процес впровадження біосоціальних інновацій і технологій є втіленням соціально–технологічної конструкції в практику людської життєдіяльності. Він включає, як правило, наступні послідовно здійснювані етапи: опредмечування інноваційної моделі або моделі біосоціальної технології в об'єктивну соціальну реальність, внаслідок чого уявна модель інновації або технології набуває деякої предметно–соціальної форми; зняття обмежень на дію чинників зовнішнього середовища, а також гармонізація взаємодії соціального нововведення або технології з соціальним довкіллям; реалізація цільової функції нововведення або технології, а також корекція технологічного процесу відповідно до неї.

На нашу думку, технології соціального моніторингу дають можливість не лише відстежувати характеристики функціонування впровадження біосоціальних технологій, але і враховувати їх в практичній діяльності по каналах зворотного зв'язку, а також перевіряти на основі цього ефективність управлінських рішень. Тому моніторинг – досить гнучкий процес виявлення проблем зі здоров'ям людини і поступового, безболісного їх вирішення. Такий зміст моніторингової діяльності робить її необхідною для практики формування, збереження, реабілітації і збагачення здоров'я людини, і в той же час, дуже складною при реалізації її цільових функцій.

Таблиця 1

Основні функції моніторингу якості біосоціальних технологій та їх характеристика

Найменування функції	*Характеристика функції*
Діагностична	Визначення стану загального або видового здоров'я людини, виділення виниклих проблем і відхилень від прийнятих норм
Аналітична	Аналіз отриманих результатів, наприклад параметрів відхилень стану здоров'я конкретної людини від загальноприйнятих норм, ситуаційний, проблемний, причинно–наслідковий та ін.
Моделювання	Побудова моделей ситуацій зі здоров'ям людини і реакції біосоціальний технолога і людини на них
Перевірочна	Перевірка гіпотез відносно різних аспектів функціонування і розвитку стану здоров'я людини або процесу захворювання і реабілітації

Найменування функції	*Характеристика функції*
Прогностична	Побудова моделей майбутнього стану здоров'я (пошуковий прогноз), а також методів або варіантів його досягнення (нормативний)

Але на етапі впровадження біосоціальних технологій – це незамінний інструмент соціоінженерної діяльності.

Таким чином, впровадження біосоціальних технологій – це складний процес взаємодії біосоціальний технологів і людей. Що потребують технологічної допомоги, мета якого – збереження оптимального і стійкого стану здоров'я організму людини або його складових: астрального, фізичного, духовного, психічного, соціального здоров'я. Фактично цей вид технологій має чітко виражений індивідуалістичний характер споживання, звісно, крім загально розвиваючих технологій, наприклад, культуризму або фітнесу якими сьогодні займаються мільйони людей у світі.

Список використаних джерел

1. Сурмин Ю.П. Теория социальных технологий: [учеб. пособ.] / Ю.П. Сурмин, Н.В. Туленков. – МАУП, 2004. – 608 с.

2. Тощенко Ж.Т. Социальное проектирование / Ж.Т. Тощенко, Н.А. Аитов, Н.И. Лапин. – М. : Мысль, 1982. – 254 с.

References

1. Surmin Ju.P. Teorija social'nyh tehnologij: [ucheb. posob.] / Ju.P. Surmin, N.V. Tulenkov. – MAUP, 2004. – 608 s.

2. Toshhenko Zh.T. Social'noe proektirovanie / Zh.T. Toshhenko, N.A. Aitov, N.I. Lapin. – M. : Mysl', 1982. – 254 s.

Putrov S., *candidate of pedagogical science, associate professor, assistant professor of physical rehabilitation of the National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kiev), ludapeti2012@rambler.ru*

The mechanism of entry into force of the biosocial technology impact on human health

The article indicates that implementation activities biosocial technology is complex, specific and dynamic process–oriented "implantation" of a particular technology in biosocial livelihoods particular person before he is in poor physical, spiritual, mental, or social status. In essence, this process is aimed at translating theoretical concepts biosocial technology on playing physical, spiritual, mental or social health into action, and to seek some compromise between biosocial technology and social environment surrounding her every day. Implementation biosocial technology is a complex process, which includes the entire complex socio–technological, organizational and technical measures taken as well as the technical and economic management decisions aimed at recreating the astral, physical, spiritual, mental and social health.

Keywords: *mechanism of action, bio–social technologies, impact, human health.*

Путров С., *кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры физической реабилитации, Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова (Украина, Киев), ludapeti2012@rambler.ru*

Механизм введения в действие биосоциальных технологий влияния на здоровье человека

Отмечено, что деятельность относительно внедрения биосоциальных технологий является сложным, специфическим и динамическим процессом, ориентированным на "имплантацию" конкретной биосоциальной технологии в жизнедеятельность конкретного человека, еще до того, как она находится в неудовлетворительном физическом, духовном, психическом или социальном состоянии. По своей сути этот процесс направлен на перевод теоретических концепций биосоциальных технологий относительно воссоздания физического, духовного, психического или социального здоровья на язык практических действий, а также на поиск определенного компромисса между биосоциальной технологией и социальной средой, которая окружает ее повседневно. Внедрение биосоциальных технологий является сложным процессом, который охватывает весь комплекс социально–технологических и организационно–технических мероприятий, а также принятых технико–экономических управленческих решений, направленных на воссоздание астрального, физического, духовного, психического, социального здоровья человека.

Ключевые слова: *механизм, действие, биосоциальные технологии, влияние, здоровье человека.*

* * *

УДК 1(091): 16

Чернова Л. П.
кандидат філософських наук, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

СПЕЦИФІКА УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано особливості управління трудовими ресурсами в Україні на регіональному рівні. Зроблено висновок про те, що забезпечення ефективного управління трудовими ресурсами на регіональному рівні об'єктивно вимагає створення науково обґрунтованих засад організації соціально-трудових процесів.

Ключові слова: *управління трудовими ресурсами, праця, суспільне виробництво, народне господарство.*

Регіональний ринок праці як складне поліструктурне економічне явище неодмінно пов'язується із діяльністю економічно активного населення та наявною системою зайнятістю населення як в окремому регіоні, так і у державі в цілому. Управління трудовими ресурсами в сучасній Україні значною мірою визначається такими характеристиками як народногосподарська спеціалізація регіонів, їхня інвестиційна привабливість, ресурсна забезпеченість, динаміка виробництва тощо. Саме тому соціально-економічний розвиток окремого регіону безпосередньо залежить від того, яким чином відновлюються і наскільки ефективно використовуються наявні у ньому трудові ресурси.

Розкриттю особливостей управління трудовими ресурсами в Україні присвячено наукові дослідження таких авторів, як О. Грішнова, Т. Давидюк, Л. Шитікова та ін. У пропонованій статті автор намагається дослідити вияви цих особливостей саме на регіональному рівні, що й визначає актуальність пропонованої статті.

Метою статті є аналіз особливостей управління трудовими ресурсами в Україні на регіональному рівні.

Трудові ресурси є провідним чинником, що визначає зміст і спрямованість виробничих процесів. Сталий і стабільний розвиток економіки держави у цілому, так і окремих її регіонів залежить від ефективності застосування наявного ресурсного потенціалу, який складають усі види ресурсів, наявні на конкретній території, що можуть бути задіяні у суспільному виробництві.

Загальновизнаним у науково-експертному середовищі є твердження про те, що основу трудових ресурсів складають прошарки населення, які за показниками свого фізичного розвитку, рівнем освіти, ділової і професійної культури можуть займатися суспільно корисною діяльністю. Відповідно, специфіка регіональних ринків праці безпосередньо залежить від соціально-професійних складників трудових ресурсів [4, с. 477].

Раціональне й ощадливе використання трудових ресурсів є одним із пріоритетних напрямів розвитку економіки в сучасній Україні. Для цього необхідно забезпечувати систематичний аналіз й об'єктивну оцінку наявних у різних регіонах держави трудових ресурсів, вивчати потреби народного господарства у

кваліфікованій робочій силі задля створення умов щодо максимально ефективного використання трудових ресурсів й досягнення стійких високих показників соціально-економічного розвитку України [5, с. 105-106].

Попри усвідомлення важливості раціонального використання трудових ресурсів в економіці України, на сьогодні зменшення ефективності їхнього використання визначають декілька чинників. Насамперед, одним із найбільш значущих чинників, що суттєво обмежує ефективне використання трудових ресурсів, є безробіття. Перебуваючи у стані безробітного працівник поступово проходить процес декваліфікації і де професіоналізації, тобто з часом втрачає набуті професійні знання і навички, відновлення яких потребує залучення додаткових ресурсів.

Інший чинник, що впливає на показники ефективності використання трудових ресурсів, є забезпечення працівника роботою, що відповідає його фаховому рівню, адже здійснення роботи не за фахом об'єктивно не дозволяє сповна розкрити творчий потенціал і реалізувати професійні навички працівника [3, с. 107].

В епоху гуманізації суспільних відносин, зокрема, й соціально-трудових, об'єктивно постає необхідність забезпечення прав і свобод, врахування інтересів кожного працівника. Зважаючи на це, управління трудовими ресурсами як вагомий складник системи державного управління у сфері економіки має здійснюватись за такими напрямами:

- забезпечувати потреби ринку праці у кваліфікованій робочій силі;
- створення реальних умов і можливостей для забезпечення зайнятості населення працездатного віку та його належного міжгалузевого розподілу;
- ефективне використання трудових ресурсів, що передбачає вивчення і врахування потенційних і реальних можливостей кожного працівника;
- створення і функціонування ефективної системи соціального захисту працівників.

Зважаючи на це, система управління трудовими ресурсами на регіональному рівні поєднує наявні соціально-трудові відносини форми і методи їхнього створення, розподілу, використання та відновлення. Тому процес формування трудових ресурсів передбачає не лише їхнє кількісне відтворення, а й збереження його якісних характеристик, що включає фізичний розвиток, рівень освіти, професійної компетентності працівників тощо.

Через це механізм управління трудовими ресурсами на регіональному рівні має полікомпонентну структуру, яка включає такі елементи, як:

- менеджмент процесами природного руху населення (народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні відносини);
- менеджмент у сфері підготовки і перепідготовки працівників, що поєднує систему профорієнтації, набуття освіти, підвищення кваліфікації і перепідготовки;
- менеджмент у сфері відновлення фізичних можливостей і духовно-інтелектуальних здібностей людини через впровадження гнучкої системи матеріального і морального стимулювання.

В ринково орієнтованих соціальних умовах запорукою ефективного управління трудовими ресурсами стає стратегічне планування, яке, враховуючи результати соціальних спостережень, аналітичних оглядів та прогнозування, дозволяє ухвалювати гнучкі управлінські рішення, що забезпечуватимуть сталий і стабільний розвиток як окремого регіону, так і держави у цілому.

У межах реалізації заходів із стратегічного планування особлива увага має бути приділена проблемам підбору і розподілу кваліфікованих кадрів, визначення напрямів і форм фінансування освітніх програм, необхідних для підготовки і підвищення кваліфікації працівників.

Окреслене вище дає підстави стверджувати, що забезпечення ефективного управління трудовими ресурсами на регіональному рівні об'єктивно вимагає створення науково обґрунтованих засад організації соціально-трудових процесів, що передбачає врахування передових досягнень науки і техніки, використання новітніх методів і форм організації праці, скорочення важкої некваліфікованої праці, раціоналізацію використання робочого часу, покращення системи соціальних гарантів для працівників. Зазначені заходи, безумовно, потребують належного правового унормування з боку держави та уповноважених нею органів.

Список використаних джерел

1. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник / О.А. Грішнова. – К. : Вид-во "Знання", 2004. – 535 с.

2. Давидюк Т.В. Трудові ресурси, трудовий потенціал, робоча сила, людський капітал: взаємозв'язок категорій / Т.В. Давидюк // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – 2009. – № 1(47). – С. 30-35.

3. Мельников О.Н. Новые принципы управления трудовыми ресурсами предприятия / О.Н. Мельников // Российское предпринимательство. - 2001. - № 8 (20). - С. 105-111.

4. Шакирова А. И. Трудовые ресурсы региона / А. И. Шакирова, Р. Ф. Мухаметлатыпов // Молодой ученый. – 2013. – №6. – С. 477-479.

5. Шитікова Л. В. Формування ефективного механізму управління трудовими ресурсами – ключове завдання підприємств агропромислового комплексу / Л. В. Шитікова // Економіка і регіон . – 2012. – № 2. – С. 105-108.

References

1. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник / О.А. Грішнова. – К. : Вид-во "Знання", 2004. – 535 с.

2. Давидюк Т.В. Трудові ресурси, трудовий потенціал, робоча сила, людський капітал: взаємозв'язок категорій / Т.В. Давидюк // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – 2009. – № 1(47). – С. 30-35.

3. Мельников О.Н. Новые принципы управления трудовыми ресурсами предприятия / О.Н. Мельников // Российское предпринимательство. 2001. № 8 (20). С. 105 111.

4. Шакирова А. И. Трудовые ресурсы региона / А. И. Шакирова, Р. Ф. Мухаметлатыпов // Молодой ученый. – 2013. – №6. – С. 477-479.

5. Шитікова Л. В. Формування ефективного механізму управління трудовими ресурсами – ключове завдання підприємств агропромислового комплексу / Л. В. Шитікова // Економіка і регіон. – 2012. – № 2. – С. 105-108.

Chernova L. P., *Ph.D., associate professor, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kiev), gileya.org.ua@gmail.com*

Specificity of human resources in Ukraine: a regional perspective

The features of human resource management in Ukraine at the regional level. It is concluded that the provision of effective human resource management at the regional level objective requires a scientifically based principles of social and labor processes.

Keywords: *human resource management, labor, social production economy.*

Чернова Л. П., *кандидат философских наук, Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com*

Специфика управления персоналом в Украине: региональный аспект

Проанализированы особенности управления трудовыми ресурсами в Украине на региональном уровне. Сделан вывод о том, что обеспечение эффективного управления трудовыми ресурсами на региональном уровне объективно требует создания научно обоснованных принципов организации социально-трудовых процессов.

Ключевые слова: *управление трудовыми ресурсами, работа, общественное производство, народное хозяйство.*

* * *

УДК 1(091)(075.8)

Мамедова Ч.Д.
докторант кафедры истории философии и культурологии, Бакинский государственныйуниверситет (Азербайджан, Баку), q.abbasova@mail.ru

ПОНЯТИЕ ЛЮБВИ В ФИЛОСОФИИ АРТУРА ШОПЕНГАУЭРА И КОНФУЦИЯ: "АГАПЕ" И "ЖЭНЬ"

Во все времена человечество задавалось одним и тем же вопросом. Есть ли смысл в проживаемой жизни и в чувствах, которые мы испытываем? Какое из этих чувств самое истинное и высшее? Любовь, рассмотренная через призму восточного и западного мышления, может быть объяснена по–разному. Понятие любви в философии Артура Шопенгауера и Конфуция следует рассматривать в рамках таких чувств, как сострадание, человеколюбие и добродетель.

Ключевые слова: *Артур Шопенгауэр, Конфуций, агапе, жэнь, любовь, сострадание, человечность, доброта, страдание, рациональность, Восток, Запад.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Введение. Любовь является одним из основных проявлений гуманизма, которое помогает понять людей, испытывающих страдания. Под чувством любви мы не будем определять отношения между двумя людьми, а будем понимать ее как высшую реальность, которая способствует нашему росту как личности. По своей природе любовь может принимать форму сострадания, гуманности и справедливости. Чтобы исследовать эти чувства и показать весь спектр их многогранности и как можно больше об этих понятиях, обратимся к творчеству Артура Шопенгауэра и Конфуция.

Любовь – это всегда деятельность, а не пассивный аффект. Это состояние постоянного "пребывания", а не "впадения". В самом общем смысле активный характер любви может быть описан утверждением, что любовь значит, в первую очередь давать, а не брать [1, с. 44].

Совершенно иное значение акт отдачи имеет в созидательном плане. Отдавать означает в высшей степени проявлять свою состоятельность. В самом этом акте человек проявляет свою силу, богатство, власть. Ощущая жизнь и жизненные силы, он наполняется радостью. Он чувствует себя переполненным через край, расходующим, живым – и, следовательно, радостным. "Давать" приносит больше радости, чем "получать" не потому, что это – лишение, а потому, что этим актом я подтверждаю тот факт, что я жив [1, с. 45].

Объяснение понятия "любви и сострадания" в философии АртураШопенгауэра:

Немецкий философ Артур Шопенгауэр отклонил своим учением многие принципы классической философской традиции, особенно идею, что мораль должна быть сформирована на основе разумности. Обращаясь к человеческой субъективности, он привлек внимание к неистощимому уму, особенно его волевому компоненту, к интуиции, которая является импульсивным компонентом духовного опыта.

Его главные философские идеи выражены в названии его главной работы –"Мир как воля и представление". Основная идея этого произведения является – различие двух миров. Первое из этих миров это – мир пространственно – временных явлений, а второе это – специальная сфера желаний, которая не коррелируется с пространством и временем. Оно неизменно идентично себе, свободно к проявлениям. Как Платон, так и Шопенгауэр рассматривает только реальность одного из миров – таинственного, непостижимого, который он понимает как "слепое стремления к жизни", необъяснимое иррациональное "желание" проникающее во все, включая самого человека.

Мыслитель в своих произведениях то отходил, то возвращался к этой идеи. Но его этическое сознание всегда отражало эту мысль и он так или иначе всегда возвращался к ней. Измененная на "человеческом уровне" воля создает несколько индивидуальных поведений, таких как эгоизм, гнев, а также сострадание.

Сострадание является исходной точкой морали. Шопенгауэр утверждает, что сострадание содержит в себе мистический элемент. Он описывает: сострадание как – "процесс изумительный и, более того, таинственный. Это поистине мистерия этики, ее первофеномен и пограничный столб" [2].

В Германии понятие сострадания вошло в обиход в XVII веке после перевода Лютером Библии. Сострадание понималось как сочувствие чужому горю и выражалось в различных формах помощи. Долгое время его рассматривали как природную способность к сердечному сочувствию. Вольф начал различать его природные аспекты от милосердия, при котором разумное отношение к ближним базируется на любви как на его всеобщем принципе. Лессинг и Мендельсон интересовались, прежде всего, эстетическими компонентами сострадания– его чувственным восприятием. Французскиеморалисты отмечали двойственность сострадания: в естественном сострадании может скрываться личная, подчас корыстная, заинтересованность, а разумное сострадание встречается крайне редко. Амбивалентность сострадания как природного аффекта отчетливо увидел Кант. С одной стороны, оно выступает как бы в гармонии с добродетелью, с другой – как добродетель, это чувство является слишком слабым, а подчас и слепым. Оно не годится для определения нравственного поведения [3].

Рассматривая сострадание как основной принцип этики, он выставляет его как основание эгоистического желания человека против самосохранения. Этим

Шопенгауэр радикально изменил содержание этого понятия. Сострадание стало естественной и ценной моральной силой.

Человек, способный к высшему познанию, уже осмысленно, рационально способен принять чужое страдание как собственное; он понимает, что бездна между ним и другими существует лишь в мире преходящих явлений; он не станет безучастно взирать на лишения других; ему неведомы угрызения совести, ибо совесть его чиста; у него широкое сердце, сознающее, что его личное Я существует во всем, что живет. Здесь возникают справедливость, смирение, подлинная доброта и любовь, в своем совершенном виде, отождествляющая судьбу ближнего с собственной. И эта "любовь (агапе, каритас) – всегда сострадание"[4, с. 118].

Примечательно, что Шопенгауэр, в этом случае ограничивается двумя видами любви – жертвенной братской любовью и жалостливой любовью – состраданием. Может быть, мы смогли бы найти в его произведениях ссылку на милосердную любовь.

Его идеи получили мощное подкрепление со стороны другого фактора, хотя и не была произведена им. Вскоре после публикации докторской диссертации Шопенгауэр встретился с востоковедом Ф.Майером, который познакомил его с восточной философской литературой. И он сохранил интерес к восточной философии до конца своей жизни. Этот интерес дает нам возможность посмотреть на понятия любви с другой стороны.

Определение, которое Конфуций дал иероглифу "жэнь":

Конфуцианство часто называют религией, в нём нет института церкви, и для него не важны вопросы теологии. Конфуцианская этика не религиозна. Идеалом конфуцианства является создание гармоничного общества по древнему образцу, в котором всякая личность имеет свою функцию. Гармоническое общество построено на идее преданности (чжун) – лояльности в отношении между начальником и подчинённым, направленной на сохранение гармонии и самого этого общества. Конфуций сформулировал золотое правило этики: "Не делай человеку того, чего не желаешь себе"[5].

Уже тогда Конфуций отметил, что дегенерация в традиции, сопровождается потерей моральных ценностей. И как последствие этого люди потеряли смысл благопристойности и перестали подобающе вести себя. Поэтому, Конфуций предложил изменить систему образования так, чтобы это стало основанием для формирования новой морали. Новое поколение, воспитанное на основе этих моральных качеств вновь начнет воспринимать ценности как нечто естественное и нормальное. Только непринужденная душевная доброта людей может служить основой для восстановления общественного спокойствия и порядка. Хотя Конфуций всегда обращался к авторитетам прошлого, он все–таки был новатором, он не стремился буквально возродить старые традиции, что, как он понимал, было и невозможно, и бесполезно.

Вместо этого он предлагал изменить и обновить устои прошлого, чтобы они соответствовали духу нового времени. И для основания своих идей он создал пять постоянств праведного человека. Из которыхжэнь является самым первым и главным.

Жэньявляется первым из пяти постоянств потому что, он имеет очень много значений как "человеческое начало", "любовь к людям", "человеколюбие", "милосердие" и "гуманность". Это – человеческое начало в человеке, которое является одновременно его долгом. Нельзя сказать, что представляет собой человек, не ответив одновременно на вопрос о том, в чём заключается его нравственное призвание. Говоря по–другому, человек есть то, что он сам из себя делает. Как Ли следует из И, так И следует из Жэнь. Следовать жэнь значит руководствоваться сочувствием и любовью к людям. Это то, что отличает человека от животного, то есть то, что противостоит звериным качествам дикости, подлости и жестокости. Позже символом постоянства жэнь стало Дерево [5].

Но как всегда и при определении понятия жэнь есть некоторые трудности. Так как иногда первоучитель сам затруднялся в ее определении. Поэтому она представляет, видимо, самую большую переводческую проблему Лунь – юя. Жэнь переводят по–разному: "высшая добродетель", "доброта", "гуманность", "человеколюбие", "человечность", "истинно человеческое начало", "благоволение", "милосердие". В тексте Лунь – юя можно найти основания для каждого из перечисленных вариантов. Конфуций однажды определил жэнь как "любовь к людям". Но он привносил в понятие любви значение экономики, бережливости и считал суть человека не только земной, чисто человеческой, но и небесной. Его"любовь к людям" значила, что надо экономно, бережно относиться к ним как к тому, что представляет небесное начало на земле. В то же время эта любовь имеет значение благодеяния, милости со стороны вышестоящего лица. С учетом того, что такая милость соединяется с терпимостью и способность прощать простых людей, становится возможен перевод жэнь словом "милосердие". И все же "милосердие" не может служить достаточно адекватным отражением понятия жэнь, вызывая к тому же несколько иные ассоциации, привычные для западной культуры. Графическая структура этого иероглифа состоит из двух знаков – "человек" и "два" [6, с. 18]. Это способствует созданию человека, который смог бы служить всему человечеству.

"Фань Чи спросил о том, что такое человечность.

Учитель ответил:

– Это любовь к людям" [6, с. 125].

Однако в определении жэнь"любовь" ни в коем случае не следует понимать его как импульсивное, романтическое чувство или любовь к Богу (как и любовь Бога к людям). Жэнь – это естественное инстинктивное человеческое чувство, но благодаря образованию оно окультуривается и делается цивилизованным. Таким образом, жэнь является средством проведения разграничения между людьми и другими живыми существами.

Заключение: любовь в современном понимании:

Может ли человек иметь любовь? Будь это возможно, любовь должна была бы существовать в виде какой–либо вещи, субстанции, которой человек может владеть и обладать как собственностью. Но дело в том,

что такой вещи, как “любовь” не существует. “Любовь” – это абстракция. Может быть, это какое–то неземное существо или богиня, хотя никому еще не удавалось увидеть эту богиню. В действительности же существует лишь акт любви. Любить – это форма продуктивной деятельности. Она предполагает проявление интереса и заботы, познание, душевный отклик, изъявление чувств, наслаждение и может быть направлена на человека, дерево, картину, идею. Она возбуждает и усиливает ощущение полноты жизни. Это процесс самообновления и самообогащения [1, с. 222].

Любое общество, которое, так или иначе, мешает развитию любви, должно рано или поздно погибнуть по причине своих противоречий с базовыми потребностями человеческой природы.

Как сказал ДжалаладдинРуми, любовь это стремления к небу. Все путешественники хотят они того или нет, подвержены изменениям. Все те, кто путешествует в любовь, не остается прежним.

Любовь – это к небу стремящийся ток,
Что сотни покровов прорвал и совлек [7].

Но ясно одно – любовь нельзя объяснить более ясным словом, потому что любое ограничение ее смысла придает ей только неясность и сухость [8, с. 24].

Список использованных источников

1. Эрих Фромм. Искусство любить. – М., 2014.
2. Этика А.Шопенгауэра // http://www.nnre.ru/kulturologija
3. Андреева И.С., Гулыга А.В. Шопенгауэр //http://www.kulichki.com
4. Schopenhauer: A Guide for the Perplexed. – New York, 2010.
5. https://ru.wikipedia.org
6. КонфуцийЛунь Юй. Беседы и суждения. Изречения. – М., 2011.
7. ДжалаладдинРуми. Стихи // http://www.lib.ru
8. Кулиев Э.Р. Сладость веры. – Б., 2011.
9. Артур Шопенгауэр // http://www.e–reading.me/

References

1. Jerih Fromm. Iskusstvo ljubit’. – M., 2014.
2. Jetika A.Shopengaujera // http://www.nnre.ru/kulturologija
3. Andreeva I.S., Gulyga A.V. Shopengaujer // http://www.kulichki.com
4. Schopenhauer: A Guide for the Perplexed. – New York, 2010.
5. https://ru.wikipedia.org
6. Konfucij Lun’ Juj. Besedy i suzhdenija. Izrechenija. – M., 2011.
7. Dzhalaladdin Rumi. Stihi // http://www.lib.ru
8. Kuliev Je.R. Sladost’ very. – B., 2011.
9. Artur Shopengaujer // http://www.e–reading.me/

Мамедова Ч.Д., *докторант кафедри історії філософії та культурології, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), q.abbasova@mail.ru*

Поняття любові в філософії Артура Шопенгауера і Конфуція: “агапе” і “жень”

У всі часи людство задавалося одним і тим же питанням. Чи є сенс в житті яка проживається і в почуттях, які ми відчуваємо? Яке з цих почуттів саме істинне і вище? Любов, розглянута через призму східного і західного мислення, може бути пояснена по–різному. Поняття любові в філософії Артура Шопенгауера і Конфуція слід розглядати в рамках таких почуттів, як співчуття, людинолюбство і чеснота.

Ключові слова: *Артур Шопенгауер, Конфуцій, агапе, жень, любов, співчуття, людяність, доброта, страждання, раціональність, Схід, Захід.*

Mamedova Ch.J., *doctoral student in the history of philosophy and Cultural Studies of Baku State University (Azerbaijan, Baku), q.abbasova@mail.ru*

Concept of love in the philosopher Arthur Schopenhauer and Confucius: “agape” and “ren”

At all times, humanity was wondering the same question. Is there any point in living life and the feelings that we experience? Which of these senses is the true and ultimate? Love, considered through the prism of the eastern and western thinking, can be explained in different ways. The concept of love in the philosophy of Arthur Schopenhauer and Confucius to be regarded as part of such feelings as compassion, kindness, and goodness.

Keywords: *Arthur Schopenhauer, Confucius, agape, ren, love, compassion, humanity, kindness, suffering, rationality, East, West.*

* * *

УДК 1:2;141.45

Пашаева А.
докторант, Тегеранский Университет (Республика Иран), pashayeva.ph@mail.ru

Единство природы Бога и сущности и доказательства этого в философии Спинозы

Основным источником темы статьи является исследование понятия сущности. В статье проанализированы аргументы Спинозы, приведенные им для того, чтобы доказать единство природы и сущности в результате их слияния, а также существование Бога. Спиноза, опираясь на аргументы, приводимые им для доказательства существования Бога, доказал существование абсолютной субстанции по необходимости.

Ключевые слова: *Бог, субстанция, сущность, единство сущности, природа.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

При анализе западной философии мы видим, что во все времена наряду с верой в Бога – творца вселенной, выдвигались различные идеи, призванные доказать его существование. Эти верования возникли как некое проявление сущности людей, так и результат чтения научных трудов и исследований. Примером тому служит установление в сознании людей древнегреческой идеи многобожия и аналогичных мыслей, легендарного мировоззрения. Боги, в которых верили греки, не существовали вне человеческого мира или же до него. По их мнению, деление существующего мира на материальный и нематериальный мир не имеет смысла и даже ими определялись места обитания богов. В подобных религиозных условиях каждому Богу отводилась своя роль; какая–либо книга или священный текст, книги, опирающиеся на религию, или особая весть не имели значения. Связь людей с Богами управлялась по системе, которая основывалась на нравственные и особые деяния. Боги этой религии представлялись в человеческом образе и их нравственные качества особенно не отличались от нравственных качеств людей. Боги обитали на небесах, люди же – на земле, к тому же у них были свои общественные потребности.

Как и в восточном мире, в древнегреческой религии особенностям материальных и нематериальных существ и вопросам взаимоотношений между ними внимание не уделялось, и природа воспринималась естественно. Однако с прохождением веков подобные верования сменялись другими идеями и становились практически основным источником исследования западных философов. Эти философы не то, что не признавали идею многобожия, но и для доказательства единство существа Божьего приводили обширные и неопровержимые доказательства. Одним из таких философов был *Баруч Бенедикт Спиноза*, живший в 17 веке.

Несмотря на различные взгляды философов об *абсолютной субстанции* (absolute existence), из западных философов лишь Спиноза, уделив особое внимание этому вопросу, тщательно его

проанализировал. Говорить об этом дают основание его логичные доказательства, связанные с существованием Бога или Сущности. Однако следует учесть, что согласно теории Спинозы, хотя слова Бог и Сущность различны по звучанию, по значению они равны. Под словом Бог подразумевается сущность, под словом же Сущность – существо Бога или его природа. Здесь под словом "существо" понимается не тело, а его существование. Спиноза для того, чтобы доказать существование Бога привел различные аргументы, которые способствовали обширным исследованиям и анализу в западной философии. Приведенные им аргументы или доказательства нижеследующие:

Первый аргумент: В своем труде под названием *"Этика"* Спиноза в своих аргументах, носивших цель доказать единство природы Бога и сущности, отмечает, что невозможно чтобы не существовало существа, существование которого необходимо. Но для подтверждения своего аргумента он пишет: предположим, что Бог не существует, то есть мы отрицаем сущность Бога (при условии, что отсутствие сущности можно представить), то это значит, что его существо не будет нуждаться в сущности. Это же согласно вышеуказанному аргументу (сущность связана с природой существа) считается неверным [1, с. 42, 45]; то есть отделение сущности или существа от своей природы невозможно, и в результате – существо Бога не то, что просто существует, но существует по необходимости.

Второй аргумент: По мнению Спинозы, существование или несуществование чего–либо должно иметь логически обоснованные доказательства. Но если существуют убедительные доказательства, отрицающие его существование, то это нечто должно существовать по необходимости и к тому же, существование этого нечто становится важным [1, с. 45, 46]. Но если подобное доказательство будет существовать (то есть чтобы было доказательство, отрицающее его существование), то это доказательство или аргумент должен заключаться либо в природе Бога, либо вне ее; то есть должно существовать в иной сущности и в иной природе. Если сущность будет состоять из другой природы, то она не будет связана с существом Бога. Однако Спиноза отмечает, что "существо связано с природой сущности" [1, с. 42]; то есть это значит, что природа связана со своим существом или существо связано со своей природой. Сущность является причиной самой себя или своим творцом. В одном из своих писем он пишет, что представление о сущности возникает на основе ее существа [2, letter 15], в другом же письме он отмечает, что существо, чье существование необходимо, не может быть порочным, оно действительно непорочное существо [2, letter 35]. Но есть будет существовать такое доказательство или аргумент (отрицающее существование Бога), то оно не может быть вне природы Бога. Если даже предположить, что Бога не существует, то это нужно предположить в его природе.

Как известно, подобные гипотезы становятся причиной противоречий. Так как приведение подобных "аргументов" относительно абсолютной субстанции неправильно и незначительно. Сущность существа следует искать в его природе, а не вне ее.

Третий аргумент: третий аргумент, приводимый Спинозой, заключается в том, что у нас существует представление об ограниченном предмете и неограниченном существе. Однако если мы считаем неограниченное существо сильнее и важнее ограниченного предмета, то это вызывает противоречие [1, с. 47]. Данным аргументом Спиноза пытается найти ответ на вопрос: если неограниченное существо сильнее ограниченного предмета, то, как возможно, чтобы оно не существовало по необходимости? Если мы предположим, что ограниченный предмет сильнее неограниченного существа, то это будет нелогично и бессмысленно. Тогда можно сделать вывод, что либо не существует этого предмета либо неограниченная абсолютная субстанция существует по необходимости.

Четвертый аргумент: по мнению Спинозы, у нас существует независимое и разумное представление (intuition) о существе Бога. В "Богословско–политическом трактате" Спиноза пишет, что мы неопосредованно воспринимаем существо Бога [3, с. 37]. Это есть своего рода подтверждение существования существа. Для того чтобы удостовериться в этом, следует взглянуть на мир природы. Так как реальность предмета в природе свидетельствует о существовании абсолютной субстанции, а также о ее силе. Реальность любого предмета, встречаемого нами в природе, связана с силой и могуществом его творца, то есть сила реальности этого предмета говорит о еще большей силе его творца. Так же как сила или реальность свидетельствуют о мощи предмета, для существа Бога неограниченная и абсолютная субстанция является абсолютной бесконечной силой. Также как то, что неограниченность и абсолютность субстанции является доказательством ее существования по необходимости, проявление предмета в природе и сила его реальности есть доказательство его существования.

Если внимательно рассмотреть эти аргументы, то можно увидеть, что содержание этих четырех аргументов состоит из двух основных доказательств. Одно из них анализируется посредством ума (сначала – a priori), другое же – посредством природы (потом – a posteriori). В исламской философии один из них называется "ма тагаддум" или "лимми бурхан" (ما تقدّم، لِمّى), другой же – "ма таххур" или "инни бурхан" (إنّى، ما تأخّر). Спиноза этим хотел сказать, что первый аргумент означает, то, что, так как существо Бога связано с нашим представлением, то оно является самостоятельной и неопосредованной реальностью, то есть мы воспринимаем существо Бога без всяких средств и оно связано с нашим разумом. Потому что, если Бог, являясь "первопричиной" (first cause) или "причиной самого себя" (cause sui), проявил себя без каких–либо средств, то это дает нам основание создать для себя ясное представление о Боге, которое доказывает существо Бога. Второй аргумент же связан с миром природы; то есть существо Бога доказывается посредством внешнего мира.

В своем "Богословско–политическом трактате" Спиноза пишет: в священной книге имя "Яхва" – это единственное имя, которое относится лишь к Богу. Именно поэтому евреи утверждают, что этим именем названо только непорочное существо, другие же имена

являются прилагательными этого имени. И действительно, если внимательно изучить, то можно убедиться, что другие имена Бога (как имя существа Бога, так и прилагательное его имени) выражают больше значение прилагательного и в представлениях соотносятся с именем. Оно связано со своим творцом и проявляется внутри них [3, с. 177, 179].

Чтобы сделать правильный вывод, необходимо более глубоко изучить мысли Спинозы об этом. Следует отметить, что, по сути, субстанция делится им на 2 части: первая – определение субстанции (definition, то есть предел субстанции); вторая – описание субстанции (decription, то есть портрет субстанции). Это означает, что субстанция с точки зрения своей сути необходима, и суть связана с субстанцией. Под другим существованием понимается то, что суть соответствует только своей субстанции. У нас существует ясное, полное и верное представление о Боге. Представление (как частичное, так и полное) любой вещи связано с природой вечного Бога. То, что позволяет узнать существо Бога, являясь общим, существует благодаря соединению частичного и полного, и в результате мы получаем полное преставление.

Если внимательно посмотреть, то здесь нашел свое отражение очень тонкий и важный вопрос, который заключается в том, что целью Спинозы является не только доказать существование Бога, но к тому же, доказать, что природа Бога состоит из важной (necessary) части субстанции; то есть он пытается показать из какого вида субстанции состоит природа Бога. Этот важный момент является ключом философской теории Спинозы об абсолютной субстанции. Согласно его теории, есть 4 вида бытия: 1) существа, которые существуют вне нашего разума (восприятия), в реальном, внешнем мире или мире природы; 2) существа, которые, не будучи реальными, существуют в воображении; 3) существа, связанные с умом и образующиеся на основе мысли; 4) существа, существующие только на словах, ни в уме, ни в воображении они не существуют, возможно, они образуются лишь посредством мышления [4, с. 161]. Ни одно из этих нереальных представлений не указывает на внешний облик предмета. Так как они ни в уме, ни вне его не существуют. Лишь те существа, которые существуют вне ума, называются реальными существами. Образы, создаваемые в уме под влиянием внешних существ, черпаются из реального мира. Кроме того, анализируя все это, Спиноза преследует цель доказать, что Бог это не существо, которое существует в воображении (fictitious being), на словах (verbal being), в уме (a being of reason). Возможно Бог – это такое существо, субстанция которого существует вне нашего ума, во внешнем мире и мы имеем представление о нем. Помимо нашего представления, доказательства его существования мы видим и во внешнем мире. Спиноза, опираясь именно на эти суждения, доказывает единство сущности и, отождествляя природу с сущностью, раскрывает истину и преимущества теории истинного единства. По его мнению, природу нельзя отделять от сущности, потому что сущность это причина (cause – творец), а природа – следствие (caused or thing caused – сотворенное, творение). Как в таком случае можно представить их, то есть творца и сотворенное (творение) в отдельности? Единство сущности и природы свидетельствует о существовании единой и абсолютной субстанции, то есть Бога, и сущность не может образоваться из нескольких существ.

По этому вопросу Гарольд пишет, что Спиноза считает Бога причиной самого себя и одновременно творцом и причиной всех вещей (всего) [5, с. 58].

Отсюда следует, что Спиноза, считая сущность вечным началом (субстанцией) и творцом всех существ, вместе с тем считает его единым, и на основании приведенных им доказательств, можно заключить, что его философский взгляд по данному вопросу является наиболее верным, убедительным и основанным на очевидной реальности. Этот великий философ, используя свой дар ученого, на основе геометрического метода соединив природу с сущностью, заложил прочную основу истинной абсолютной субстанции, то есть единства субстанции. Отсюда становится известно, что основной целью его теории является признание природы субстанции и ее единства. Это еще раз свидетельствует о том, что суть философии Спинозы заключается в признании сущности.

Список использованных источников

1. Spinoza Benedict. Philosophy of Benedict De Spinoza, The Ethics. With An Intruduction by Frank Sewall, M. A.Translated from the Latin by R. H. M. Elwes. – New York, 1951. – Part 1, pp. 11, proof 1 & part 1, pp. 7. Part 1, pp. 11, proof 2. Part 1, pp. 7. Spinoza, part 1, pp. 11, proof 3, p. 254.

2. Spinoza Benedict. The correspondence of Spinoza, Letter. Translated by Wolf A. – London, 1966. – P.275–420.

3. Spinoza Benedict. Theological – Political Treatise, Translated by R. H. M. Elwes. – New York, 1955. – 283 p.

4. Wolfson Harry Austryn. The philosophy of Spinoza. V. 1. – New York, 1969. – 468 p.

5. Horold H. Joachim. A study of the Ethics of Spinoza. – New York, 1964. – 316 p.

Пашаєва А., *докторантка, Тегеранський Університет (Республіка Іран), pashayeva.ph@mail.ru*

Єдність природи Бога і сутності та докази цього в філософії Спінози

Основним джерелом теми статті є дослідження поняття сутності. У статті проаналізовані аргументи Спінози, наведені ним для того, щоб довести єдність природи і сутності в результаті їхнього злиття, а також існування Бога. Спіноза, спираючись на аргументи, наведені ним для доказу існування Бога, довів існування абсолютної субстанції по необхідності.

Ключові слова: *Бог, субстанція, сутність, єдність сутності, природа.*

Pashayeva A., *graduated the doctor's degree, the Tehran University (Respublika Iran), pashayeva.ph@mail.ru*

Unity of the nature of God and essence and proof of it in philosophy Spinoza

The main source of a subject of article is research of concept of essence. In article Spinoza's arguments adduced by him for this purpose that to prove unity of the nature and essence as a result of their merge, and also existence of God are analysed. Spinoza, relying on the arguments adduced by him for the proof of existence of God i proved existence of absolute substance necessarily.

Keywords*: God, existence, substance, substance's unity, nature.*

* * *

УДК 177.7

Тимо О. С.
аспірантка філософського факультету,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Україна, Львів), OksanaTymo@i.ua

ДІАХРОНІЯ У ФІЛОСОФІЇ ІНШОГО Е. ЛЕВІНАСА

Розглянуто загальні особливості європейської філософської традиції у трактуванні Е.Левінаса, визначено домінуюче для даної традиції трактування етичних питань, зокрема щодо відношення до Іншого, вивчено основну спрямованість думки Е.Левінаса у її протиставленні до західної філософії, з'ясовано загальну специфіку етичної концепції французького філософа, проаналізовано нове розуміння Е.Левінасом проблем часу у їхньому відношенні до етики, розкрито зміст основних понять, застосованих мислителем для опису діахронічного відношення до Іншого.

Ключові слова: *Те ж саме (le Même), Інший (Autre), Тотожне, інакше ніж бути (l'autrement qu'être), діахронія, відповідальність, слід (trace), вінність (illéite), одержимість (obsession), заручник (otage).*

Філософія Е.Левінаса – одна із найважливіших сторінок історії французької філософії XX ст., позначена складним задумом поривання із провідними напрямками європейської філософської думки і західною філософською традицією загалом. Відповісти на питання про те, чи відбувся такий розрив і чи вдалося Е.Левінасу вибудувати довершену, обґрунтовану, міцну філософську систему важко, оскільки думки філософа розсіяні у численних есе, інтерв'ю, бесідах тощо. Навіть провідні праці філософа початково з'являлись частинами у вигляді статей і сліди цієї автономії залишились і при написанні на їх основі книг. Основні думки, що найкраще відображають філософську інтенцію Е.Левінаса, часто можна зустріти у вигляді фраз, висловлених навманець, без аргументації і пояснень. Тим не менш, опозиція до успадкованої Заходом філософії, дуже часто висловлена несміливо у вигляді запитань, поставлених самому собі, є ключем до того, аби зрозуміти філософію Е.Левінаса як самобутню, таку, що безперечно пронизана певною головною інтенцією, яка містить своєрідне запрошення до того, аби по–новому, глибше розглянути складні, вагомі філософські питання.

Ця опозиція – це опозиція до західної онтології, чи, швидше, до способу вписування етичних проблем в онтологічний ключ. Одним із аспектів тут є розуміння проблем часу.

Щодо критичних праць, де здійснено спробу аналізу філософії Е.Левінаса, зокрема в контексті опозиції до західної духовної традиції, то слід, насамперед, назвати працю Ж.Дерріди "Насилля і метафізика", а також його промову, прочитану на похороні Е.Левінаса – "Прощання з Е.Левінасом". Ж.Дерріда аналізує думку Е.Левінаса у відношенні до історії європейської філософії, зокрема, розглядає долю феноменологічного методу у його творчості. Важливе значення тут має також стаття С.Штрассера "Антифеноменологія та феноменологія у Левінаса". Даній темі присвячені роботи таких зарубіжних дослідників як Р.Бернет, Ф.Дастюр, Р.Легро, А.Мюнстер, Н.Депраз, Ж.Драбінскі, Я.Муракамі, У.Дікман, А.Понзіо, І.Вдовіної. Порівняльний аналіз відповідальності у Е.Левінаса та Ж.–П. Сартра здійснив С.Хабіб. Проблема відповідальності людини перед Богом у етичній концепції Е.Левінаса знайшла відображення у працях В.Бібіхіна, Р.Дж. Векслер–Возкінела, К.Вєчорека, К.Войтили, Дж.–А. Клозовського, А.Ліпцжика, М.Мейєра, Ж.Рюс. С. де Бовуар у праці "Друга стать" піддала критиці аналіз жіночності, здійснений Е.Левінасом. Зв'язок філософських поглядів Е.Левінаса із його життєвим шляхом глибоко дослідила А.Ямпольська, зокрема у праці "Еманюель Левінас. Філософія та біографія". Серед українських дослідників творчості філософа В.Малахов. М.Гіршман, О.Назаренко, О.Радченко, Л.Ситниченко, К.Сігов, І.Степаненко, Н.Гринчишин, Н.Шолухо.

Предметом аналізу названих дослідників є, здебільшого, етичні проблеми у філософії Е.Левінаса, які, однак, розглядаються відокремлено від певного загального напрямку його думки. Так, протиставлення до попередньої філософської традиції і етика розмежовуються як певні самостійні аспекти творчості мислителя, тоді як ключовим має бути, якраз таки розуміння того, що лише засвоєння основних положень незгоди Е.Левінаса із західним способом мислення, зокрема, мислення буття, дозволяє зрозуміти новаторство його етики і запобігти помилковому трактуванню її як певної моралізаторської доктрини із набором правил та норм людського співжиття.

Отже, предметом розгляду даної статті буде один із аспектів нового розуміння Е.Левінасом онтологічних проблем, а саме – розуміння проблеми часу у контексті етичної проблеми відношення до Іншого. Завданнями даної статті є: загальний аналіз характерного для Заходу способу постановки онтологічних проблем і етики, що виростає на цьому ґрунті, розгляд ключових положень філософії Е.Левінаса у протиставленні до європейської філософії, на цій основі – детальний аналіз нового розуміння Е.Левінасом проблем часу, опис понять, які виражають це нове трактування часу у контексті відношення до Іншого.

Згідно з Е.Левінасом, філософські системи Заходу, незважаючи на їх багатовікову історію та різноманітність, все ж характеризуються певним спільним моментом, а саме – пріоритетом буття. Цей пріоритет буття постає тому, що, філософія шукає і виражає істину, а остання полягає, насамперед, у розкритті буття. Кореляція між знанням і буттям є самим місцем інтелігібельності, місцем присутності сенсу. Інтелектуальне і навіть духовне життя Заходу у тому, якого пріоритету воно надає знанню, підтверджує вірність першій філософії Арістотеля. В одному із завершень західної філософії – феноменології Е.Гуссерля – такий пріоритет проблем буття, свідомості, знання постає у понятті інтенціональності. У ній еквівалентність думки і знання у своєму відношенні із буттям сформульована найбільш прямо [3, с. 67–77]. Аксіологія і практика за Е.Гуссерлем все ще базуються на репрезентації, вони передбачають пріоритет знання [4, с. 86].

Однак, що означає такий пріоритет знання, розкриття буття у свідомості? Е.Левінас підкреслює, що така зацікавленість пошуком істини, розкриттям буття передбачає адекватність між зовнішньою реальністю і її репрезентацією у свідомості. Думка захоплює у себе те, що її слід вивчити, вона неначе привласнює його [5, с. 143]. Відтак, факт того, що буття виявляє себе, що воно світиться у ясності знання, що його буття полягає в тому, щоб бути істинним, відсилає його до того, щоб бути описаним за людськими мірками, відповідно до

думки. Людське Я є, насамперед, подією ідентифікації, де будь–яке інше трансформується у Те ж саме (le Même). У знанні та істині Я повертається до себе, незважаючи на будь–яке інше, яке воно зустрічає. Інтенціональність, досліджена і описана Е.Гуссерлем так само встановлює спільну міру між буттям і свідомістю [7, с. 68–73]. Вона означає певну дистанцію по відношенні до світу, однак, також і доступність світу, подолання цієї дистанції. Цей спосіб реальності перебувати у інтенціональній трансцендентності означає, таким чином, лише іманентність [4, с. 85].

Відтак, знання у різних своїх формах – як сприйняття, як концепт, як розуміння – відсилає до схоплення. Мудрість першої філософії зводиться до свідомості себе. Ідентичність ідентичного і не–ідентичного. Кореляція знання–буття, тематика споглядання означає відмінність і водночас подолану відмінність в істині, де знане, відоме є зрозумілим, привласненим знанням і ніби очищеним від своєї інакшості [3, с. 69–73].

Отже, неможливо вийти із іманентності Того ж самого, відправляючись від ідеї буття. Свідомість як мисляча річ розглядає Іншого як буття без можливості зустріти щось радикально відмінне [7, с. 74].

Таким чином, утверджується також привілей теперішнього, синхронії у порівнянні з минулим і майбутнім. Маніфестація буття, його явленність міститься у теперішності, присутності теперішнього [2, с. 45–105]. Ми знаходимо у Е.Гуссерля привілей присутності, теперішнього й репрезентації. Час свідомості, згідно з репрезентацією, це синхронія, яка є більш сильною ніж діахронія [4, с. 83].

Отже, західний ідеал знання, зрозумілий як розкриття буття перед свідомістю, що відбувається у теперішньому, згідно з Е.Левінасом, імпліцитно містить у собі привілей Тотожного, радикальну неможливість доступу до Іншого, неможливість істинної трансценденції. Однак, Е.Левінас ставить питання про те, чи думка, зрозуміла як знання, вичерпує усі можливі значення духовного [3, с. 77]. Французького мислителя цікавить такий доступ до Іншого, який би не перетворював його відразу у Те ж Саме, який зберігав би його абсолютну інакшість. Такий доступ можливий лише по ту сторону всього, що передбачається знанням, інтенціональністю, теперішнім. Е.Левінаса цікавить таке відношення з Іншим, яке не є інтенціональною структурою, відношення, яке б не передбачало відображення Іншого у свідомості, яке б зберігало протистояння Іншого і його принципову, таку, що не піддається асиміляції, інакшість [7, с. 77]. Оскільки, поривання із пріоритетом знання, інтенціональної структури свідомості передбачає поривання із привілеєм теперішнього, то етичні категорії Е.Левінас вибудовує, виходячи із принципової діахронії у відношенні до Іншого. Така діахронія вказує на те, що Інший, щоб залишатись Іншим, повинен розривати принципову синхронію свідомості, вона вказує на неможливість синтезу Я і Іншого [6, с. 127].

Розглянемо, що означає ця діахронія і які етичні поняття постають на її основі.

Для нового розуміння відношення з Іншим потрібно відмовитись від домінуючого порядку теперішнього. Інакшість, яка зміщує порядок, має місце як певний зсув у минуле, яке жодна пам'ять не змогла б оживити в теперішньому. Для можливості діахронії, необхідно, щоб минуле Іншого ніколи не було теперішнім [1, с. 326–327]. Близькість від Я до Іншого є у цих двох вимірах часу. Ця близькість темпоралізується у діахронічній темпоральності, по ту сторону того часу, який може бути відновленим у ремінісценції, де утримується свідомість і де показуються у досвіді буття існуючі. Необхідно наполягати на зламі цієї синхронії [2, с. 132–136].

Діахронія означає, що близький стосується мене до мого теперішнього, таким чином, ніби я почув щось ще до того, як почали говорити. Анахронізм, який підтверджує темпоральність, відмінну від темпоральності свідомості. У близькості чується наказ, який іде ніби із незапам'ятного минулого, яке ніколи не було теперішнім, яке ніколи не починалось у жодній свободі. Близькість є розладом, вона відкриває дистанцію діахронії без спільного теперішнього. Близькість є розладнанням часу [2, с. 141–142].

Той самий має справу до Іншого до того, як Інший з'явиться у свідомості. Свідомість завжди корелятивна темі, репрезентованому теперішньому, темі, розташованій переді мною, буттю, яке є феноменом. Вузол, зав'язаний у суб'єктивності означає відданість Того ж самого Іншому, яка є до будь–якого розкриття Іншого, є попередньою до будь–якої свідомості. Відданість, яка описуватиметься як відповідальність за Іншого, як відповідь на близькість до будь–якого питання [2, с. 46–47].

Йдеться про відношення із минулим, по ту сторону будь–якого теперішнього і будь–чого того, що репрезентується. Відповідальність за Іншого не може розпочатись у моєму рішенні. Необмежена відповідальність, де я знаходжусь, приходить з по ту сторону моєї свободи, з "попереднього до будь–якого спогаду", з не–теперішнього, з по ту сторону сутності. Відповідь відповідального не тематизує діахронію так, неначе остання була б запам'ятована, згадана чи історично реконструйована. Не–теперішнє є невидимим, не–початковим, анархічним. Благо не може входити в теперішнє чи в репрезентацію. Теперішнє є початком у моїй свободі, тоді як благо не дарується у свободі, воно обирає мене до того, як я оберу його. Невідновлюване минуле – не тому, що воно занадто віддалене, а тому, що воно несумісне з теперішнім. Теперішнє – це сутність, яка починається і закінчується, початок і кінець об'єднані. Діахронія ж є відмовою від об'єднання в теперішньому, а відтак відмовою від репрезентації, від схоплення, від асиміляції Іншого в Тому ж самому [2, с. 24–26].

Отже, відповідальність за ближнього є перед моєю свободою у певному незапам'ятному минулому, такому що не було репрезентованим, у минулому, яке ніколи не було теперішнім, більш давнє, ніж певна свідомість чогось. Нескінченна підкореність суб'єктивності [3, с. 98–99].

Відповідальність за Іншого не могла б витікати із вільного залучення, тобто із теперішнього. Вона заперечує будь–яке теперішнє, актуальне чи відновлене у пам'яті [2, с. 87]. Парадокс цієї відповідальності полягає у тому, що я є зобов'язаний таким чином, що це зобов'язання не починалось у мені, тобто таким чином,

що я ніколи не роздумував над цим обов'язком, не мав можливості прийняти його чи не прийняти. Це виражається через антеріорність відповідальності і підкорення по відношенні до отриманого порядку чи контракту. Так неначе перший порух відповідальності може бути лише підкоренням цьому наказу до того, як він буде сформульованим у свідомості [2, с. 28].

Я не усвідомлює необхідність цієї відповіді так, неначе йшлося б про обов'язок або зобов'язання, стосовно якого воно може прийняти рішення. Бути Я означає відтепер означає не могти ухилитись від відповідальності. Це обрання, а не акт моїх роздумів. Оскільки Я не може ухилитись від відповідальності, оскільки воно не може передати її комусь, то воно є абсолютно одиничним, воно не є конкретним випадком певного загального виду істот. Відповідальність не робить Я моментом універсального порядку, вона утверджує його у його центральному місці у бутті [7, с. 80–81].

Оскільки, зв'язок із Іншим встановлюється у незапам'ятному минулому, оскільки Інший вказує на мене, призначає мене до відповідальності ще до мого теперішнього, то суб'єктивність постає як принципово пасивна. Діахронічному минулому, яке не відновлюється через репрезентацію спогаду чи історії, тобто неспівмірному з теперішнім, відповідає пасивність Я, яка не береться на себе. [2, с. 30–35]. Темпоралізація є протилежністю до інтенціональнсті через пасивність свого терпіння. Якщо суб'єкт міг би дистанціюватись від доброти, міг би прийняти позицію по відношенні до своєї доброти, знати себе добрим, він втратив би свою доброту. Пасивність має мати значення доброти завжди більш давньої ніж вибір: благо (добро) завжди уже вибрало мене. І як обраний без обирання цей єдиний є пасивним, більш пасивним ніж будь–яка пасивність підкорення. Пасивність суб'єкта – його відповідальність – не починається у свідомості, тобто не починається взагалі; вона полягає у цьому допочатковому схопленні добром, яке завжди є більш давнім, аніж теперішнє, аніж початок [2, с. 95]. Для добра необхідно обрати мене до того як я оберу його. Це пасивність, попередня до будь–якого сприйняття. Це антеріорність, попередня до будь–якої антеріорності, яка репрезентується: незапам'ятна. Добро завжди перед буттям. Це добро, яке призначає суб'єкт до того, щоб наближатися до іншого, наближатися до ближнього. Відтак, ще до полярності добра і зла, які постають на вибір, суб'єкт знаходиться приставленим до добра у самій своїй пасивності [2, с. 194–195].

Винятковий, екстраординарний, трансцендентний характер доброти полягає, відтак, у цьому розриві із буттям і його історією. Зводити благо до буття – до його підрахунків і його історії – означає скасовувати доброту. Доброта ж має значення як інакше ніж бути (l'autrement qu'etre), яке тут постає як нескінченне, як діахронія. Вона чинить опір зібранню у теперішньому, сучасності, іманентності, теперішньому маніфестації, вона означає діахронію відповідальності за іншого і глибоке "колись", більш давнє ніж будь–яка свобода. Минуле, більш давнє, ніж будь–яке теперішнє, минуле, яке ніколи не було теперішнім, має значення по ту сторону маніфестації буття [2, с. 37–45].

Цей спосіб перетинати теперішнє, не даючи захопити себе свідомістю, Е.Левінас називає слідом (trace). Слід не зводиться до знаку: знак і його відношення до означування синхронізуються в темі, тоді як наближення не є тематизацією певного відношення, а самим цим відношенням, яке протистоїть тематизації як анархія [2, с. 192]. За посередництвом сліду незапам'ятне минуле набуває рис Він. Потустороннє буттю, звідки приходить обличчя – це третя особа. Займенник Він виражає саме цю незворотність, яка уникає розкриття чи сокриття. Вінність третьої особи (illéite) – умова незворотності [1, с. 317–318].

Нескінченність наказує мені близького як обличчя, не постаючи для мене і тим більш імперативно чим ближчою стає близькість. Наказ, який не був причиною моєї відповіді, наказ, який я віднаходжу у самій своїй відповіді. Цей спосіб наказу приходити "я не знаю звідки", цей прихід, який не є спогадом, який не є поверненням модифікованого минулого, ця нефеноменальність наказу, Е.Левінас називає це вінністю. Підкорення, яке передує чуттю наказу. Це підкорення, попереднє до репрезентації, ця вірність до будь–якої клятви, ця відповідальність, попередня до залучення [2, с. 234–235].

Е.Левінас розуміє під займенником Він спосіб позначення, який не полягає ні у відкритті, ні у сокритті, абсолютно чужий грі у хованки пізнання. Тоді як буття означає загальність тотальності без можливого розколу і необхідну сучасність пізнання і розуміння, у сліді вінності синхронність порушується, цілісність трансцендентує в інший час. Філософ називає ідеєю безкінечного такий екстравагантний рух перевершення буття або трансценденції до незапамятної давнини. Безкінечне – інакшість, яка не асимілюється, відмінність і абсолютно минуле по відношенні до всього, що виявляється, позначається, символізується [1, с. 329–330].

Філософ називає також одержимістю (obsession) це відношення, яке не зводиться до свідомості: відношення із екстеріорністю, попереднє до акту, який би його відкривав, відношення, яке якраз таки не є актом, не є тематизацією. Одержимість, яка не зводиться до свідомості, перетинає свідомість, вписуючись у неї як чужорідна, як порушення рівноваги, як маячня, яка руйнує тематизацію [2, с. 159].

В одержимості постає певне звинувачення, звинувачення без підстав, попереднє до будь–якої волі. Одержимий відповідальностями, які не піднімаються до рішень, прийнятих суб'єктом, останній є звинувачений таким чином у невинуватості, звинувачений у тому, що роблять чи чому страждають інші або відповідальний за те, що роблять чи чому страждають інші. Одиничність Я – це сам факт несення помилок іншого. У відповідальності за Іншого суб'єктивність є лише цією необмеженою пасивністю акузативу, який не є низкою відмінків, яким він мав би піддаватись, починаючи з номінативу. Все є спочатку в акузативі. Я, як таке, що виявляє себе призначеним до відповідальності, від якої воно не може ухилитись, є, таким чином, заручником (otage) [2, с. 174–180].

Умова заручника: якщо був би вибір, то суб'єкт зберігав би своє "для себе", тоді як суб'єктивність, сам

її психізм є "для іншого". Залучення передбачає уже теоретичну свідомість як можливість брати на себе. Як результат вільного рішення залучення відсилає до інтенціональної думки, до суб'єкта, відкритого до теперішнього, до репрезентації, до логосу. Значення як близькість є латентним народженням суб'єкта. Латентним, тому що по ту сторону початку, ініціативи, теперішнього, яке може бути описаним і взятим на себе [2, с. 214–218].

Один для іншого аж до один–заручник–іншого у своїй незамінній ідентичності. Допочаткова ідентичність, анархічна, більш давня, ніж будь–який початок, не свідомість себе, яка досягається у теперішньому, а крайня виставленість до призначення Іншим, уже здійснена позаду свідомості і свободи [2, с. 220–227].

Отже, філософська інтенція Е.Левінаса, виросла на протистоянні до успадкованої Заходом філософської традиції. Основною рисою цієї традиції, яка, відтак, постає як гомогенна, незважаючи на різноманітність напрямків і течій, Е.Левінас, вважає пріоритетну увагу до пошуків істини, яка постає як розкриття буття у теперішньому. Таке розкриття, що здійснюється у знанні, свідомості передбачає асиміляцію того, що розглядається, воно не залишає місця нічому принципово іншому, відразу ж, трансформуючи його відповідно до власних мірок і роблячи доступним. Е.Левінас постає проти такого зведення всього іншого до тотожного і кладе в основу своєї етики роздуми над таким способом відношення з Іншим, який би не стирав радикальну інакшість останнього. Таке відношення можливе лише по ту сторону всього, зрозумілого як буття, воно можливе як інакше, аніж буття. Звідси – і вимога шукати це відношення у діахронії, адже, синхронія, як синтез різних порядків, належить до способу поглинання іншого. Діахронія у Е.Левінаса постає, насамперед, як зв'язок із таким минулим, яке ніколи не було теперішнім. З цього минулого приходить добро, яке завжди є більш давнім ніж буття, яке ніколи не дається на вибір, а відтак, таке, якого не можна уникнути. Це добро призначає суб'єкт, який, не маючи змоги обирати, постає як пасивність, до відповідальності за іншого, відповідальності, від якої неможливо ухилитись. Такий спосіб існування добра не могти бути схопленим в теперішньому виражається метафорами сліду та вінності. Цей спосіб робить суб'єкта заручником, одержимим. Така окреслена специфіка розуміння добра, яке ніколи не є на рівні зі злом, яке не дається на вибір, таке розуміння самої суті етичного, безперечно є вагомим внеском Е.Левінаса у роздуми над етичними проблемами, який, однак, головним чином, через метафоричний стиль письма філософа, важко піддається чіткому вхопленню і експлікації. Це відкриває шлях до нових розвідок і досліджень на дану тему з метою укладання ідей філософа у більш звичні схеми думки, що відкрило б доступ до кращого засвоєння їх глибокої інтенції.

Список використаних джерел

1. Левинас Э. Ракурсы // Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – С.292–349.

2. Lévinas E. Autrement qu'être ou au–delà de l'essence. – Paris: Livre de Poche, 2004. – 287 p.

3. Lévinas E. Éthique comme philosophie première. – Paris: Rivages, 1998. – P.65–109.

4. Lévinas E. Hérméneutique et au–delà // Lévinas E. Entre nous. Essais sur le penser–à–l'autre. – Paris: Grasset, 1991. – P.81–92.

5. Lévinas E. La concience non–intentionnelle // Lévinas E. Entre nous. Essais sur le penser–à–l'autre. – Paris: Grasset, 1991. – P.141–151.

6. Lévinas E. La mort et le temps // Lévinas E. Dieu, la mort et le temps. – Paris: Grasset, 1995. – P.15–133.

7. Lévinas E. Transcendance et hauteur // Lévinas E. Liberté et commandement. – Paris: Fata Morgana, 1994. – P.59–123.

References

1. Levinas Je. Rakursy // Levinas Je. Izbrannoe. Total'nost' i Beskonechnoe. – M.; SPb.: Universitetskaja kniga, 2000. – S.292–349.

2. Lévinas E. Autrement qu'être ou au–delà de l'essence. – Paris: Livre de Poche, 2004. – 287 p.

3. Lévinas E. Éthique comme philosophie première. – Paris: Rivages, 1998. – P.65–109.

4. Lévinas E. Hérméneutique et au–delà // Lévinas E. Entre nous. Essais sur le penser–à–l'autre. – Paris: Grasset, 1991. – P.81–92.

5. Lévinas E. La concience non–intentionnelle // Lévinas E. Entre nous. Essais sur le penser–à–l'autre. – Paris: Grasset, 1991. – P.141–151.

6. Lévinas E. La mort et le temps // Lévinas E. Dieu, la mort et le temps. – Paris: Grasset, 1995. – P.15–133.

7. Lévinas E. Transcendance et hauteur // Lévinas E. Liberté et commandement. – Paris: Fata Morgana, 1994. – P.59–123.

Tymo O.S., *a graduate student of the Department of Philosophy, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), OksanaTymo@i.ua*

Diachrony in the philosophy of the Other by E.Levinas

This article dwells upon general peculiarities of European philosophic tradition as interpreted by E.Levinas; it also determines the dominant interpretation of questions of ethics for the given tradition, especially the interpretation of the attitude towards the Other. The article also illustrates the research on the basic Levinas's line of thought in contrast with the Western philosophy, the general nature of ethical concept of the French philosopher, his new interpretation of the concept of time and its relation to ethics. Finally, this article gives definitions for the main notions used by the thinker to describe diachronic attitude towards the Other.

Keywords*: The Same, The Other, The Equal, Other Than to Be, diachrony, responsibility, Trace, Illéite, Obsession, Hostage.*

Тимо О.С., *аспирантка философского факультета, Львовский национальный университет им. И.Франко (Украина, Львов), OksanaTymo@i.ua*

Диахрония в философии Другого Э.Левинаса

Рассмотрены общие особенности европейской философской традиции в трактовке Э.Левинаса, определено доминирующее для данной традиции понимание этических вопросов, в частности по отношению к Другому, изучено основную направленность мысли Э.Левинаса в ее противопоставлении западной философии, выяснено общую специфику этической концепции французского философа, проанализировано новое понимание Э.Левинасом проблем времени в их отношении к этике, раскрыто содержание основных понятий, применяемых мыслителем для описания диахронического отношения к Другому.

Ключевые слова: *То же самое (le Même), Другой (Autre), Тождественное, иначе как быть (l'autrement qu'être), диахрония, ответственность, след (trace), онность (illéite), одержимость (obsession), заложник (otage).*

* * *

УДК 7.046.3

Вергелес К. М.
кандидат філософських наук, ст. викладач, Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова (Україна, Вінниця), kvergeles@gmail.com

ОБРАЗ ХРИСТА ЯК ІДЕАЛУ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ В МИСТЕЦТВІ

Стаття присвячена аналізу постаті Христа, висвітленню подій його життя в мистецтві. Сучасний світ – це світ антропологічної проблематики, головним завданням є виховання людини як єдиної в світі духовної істоти. І в цьому процесі виховання принципове значення мають твори світової культури, в яких розкривається моральнісне навантаження центрального ідеалу християнської релігії – Ісуса Христа.

Ключові слова: *ідеал, людське життя, людина, християнська релігія, віра, християнська психологія, соціум, буття, дійсність, світ, реальність.*

Людина, її сутність, походження та призначення у Всесвіті завжди були у центрі уваги філософії, релігієзнавства, психології, культурології та ін. Теоретичні положення антропології були розроблені ще в Античності, а сьогодні антропологія – це філософське вчення, що об'єднує цілу низку теорій, які стосуються сутності людини. Йдеться про персоналізм, філософію життя, феноменологію, психоаналіз, марксизм, екзистенціалізм, герменевтику, російський космізм, постмодерн та ін. На нашу думку, всі спроби створення якоїсь єдиної концепції людини завжди наштовхуються на одну й ту саму перешкоду – непізнаність світу. Тому й сьогодні важко говорити про істинність тієї чи іншої теорії чи концепції. Але, якщо це зрозуміло сьогодні, то в добу Просвітництва людство було впевнено, що ось–ось й відкриється істина про людину й необхідним був великий проміжок часу для того, щоб усвідомити, що однозначного рішення бути не може. Слід зазначити, що всі теорії, у тій чи іншій мірі, зверталися до ідеалу життя людини. Йдеться або про зосередженість на власному "я", або на піднесеності людини до Бога, або на її інстинктивному, суто фізіологічному існуванні… В зв'язку з цим виникає проблема: як, яким чином розглядає ідеал людського життя християнство?

Безперечно, для християнської релігії істинне життя кожної віруючої людини пов'язано з образом Ісуса Христа. ХХ століття, яке за передбаченням видатного російського поета О.Блока [1], буде просякнуто чорною та величезною тінню крила Люцифера, дійсно витіснило образ Христа. Людину залишили на самоті, для свого самозатвердження. Безодні зла, як індивідуального, так і колективного, розверзлися і в ХХ, і в ХХІ ст., виявили глибоку неспроможність ідеї створити абсолют із людини в її сучасній, "проміжковій" природі. Як тільки вихолощується поняття фундаментальної недосконалості людської природи і вектор піднесення (Христос), людина і соціум постають привабливою здобиччю для інших первообразів – звіря і машини. Людина перетворюється на бестію, хоча би й "ідейну", й "біляву"; її сутність нівелюється у гвинтик; у найкращому випадку, людина гордо, усвідомлюючи свою гідність, рухається назустріч неминучій загибелі. Але й благородно–трагічне світовідчуття, яке вже виявила філософія, має своє начало – міфологічне джерело, язичницького Діоніса, якого не переміг світлий Аполлон. Першообраз Христа як вищий ідеал рухається не завдяки трагічному, а завдяки літургічному світовідчуттю, через ідею порятунку і перетворення людини і світу.

Людина в сьогоденні втратила орієнтири у хаосі відносних ідеалів і цінностей й прагне відшукати точку опертя в світі – звертається до християнських цінностей і Абсолюту. Але водночас, як це ні неочікувано на перший погляд, сучасний апокаліптичний стан із планетою Земля, з природою, з людиною – йдеться про втрату її цінності, про втрату віри в розум людини, її душу – все це уводить від Христа у трагічну безвихідь.

О.К. Горський – учень о. П.Флоренського у Духовній академії, який прожив трагічне життя у сталінських таборах і там загинув, у середині 20–х років наголошував, що ніхто не в змозі заперечити значущість Христа як художнього образу. З Ним необхідно рахуватися, Його необхідно поважати, з Ним обов'язково повинен зустрітися справжній митець [3]. Одне з двох: або це не образ досконалої людини й тоді митцю доведеться створити образ "іншого", але всіляка така спроба призводить до образу звіря; або життя цієї Людини є істинно ідеальним образом людського життя, взагалі – образом образів [4]. У такому випадку кожне мистецтво буде пов'язано з образом Христа, тому що тільки він є мірилом людини, її думок, переживань і вчинків. На нашу думку, вірним є підхід до значення постаті Христа для віруючої людини, який обґрунтовують академік Ірландської Академії в Дубліні Д.Гудінг і професор Оксфордського університету Дж.Леннокс: "Позаяк все на небесах і на землі було створено Богом і для Бога, то Конечна Істина про все, – про походження світобудови. Її підтримування і мету, – є Бог. Відповідно до Біблії, Христос є Втіленим Богом. У Христі маємо вічну й історичну істину. Вічна істина виражена в часі. А історична має неминуще значення для усієї світобудови. Історичні факти життя, смерті і Воскресіння Христа – це істина про Бога. Якщо людина знає Одного і Єдиного Істинного Бога та Ісуса Христа, Сина Божого, то вона уже має вічне життя, що почалося тут, на землі…" [5, с. 298].

Якщо звернутися до світової культури, то можна побачити, що образ Ісуса Христа завжди був привабливим творчим центром. Живопис століттями жив інтерпретаціями священної історії земного шляху Христа: чисельні Різдва, втеча до Єгипту, хрещення, в'їзд у Єрусалим, розп'яття, воскресіння, піднесення. Слід згадати і релігійну культуру ікон, скульптур, фресок та ін. У давньоруській житійній літературі достатньо постатей православних святих, князів–праведників, але Христос відсутній в цих текстах. У XIX столітті з'являються образи людей християнського духу – у Ф.Достоєвського – старець Зосима, Альоша, Макар, Князь Мишкін; у Л.Толстого – Платон Каратаєв… І в західноєвропейській літературі з'являються образи християн, але не Христа – від В.Гюго до Бернаноса і Клоделя. Власне образи Христа або Богородиці частіше зустрічаються в поетичному (Мільтон, Клопшток, католицькі поети ХХ ст.) або легендарному ("Ісус Христос у Фландрії" О.Бальзака) переживанні й втіленні. І в російській поезії є Спаситель – у Ф.Тютчева, який "ходить по рідній землі", у О.Толстого Христос, одним поглядом з любов'ю, перемагає виклик гріховності ("Грішниця"). У Достоєвського в поемі про великого інквізитора Христос безмовно цілує нещасного узурпатора.

Метою статті є аналіз постаті Христа, його життя як ідеалу, який висвітлюється в творах світової культури.

Перетворення Христа у моральний взірець, у вищий ідеал прекрасної людини, яка страждає від непорозуміння з іншими людьми, від несправедливого гоніння, відчувається у російському живописі й скульптурі XIX століття: таким Христос представ у Крамського, Ге, Антокольського. Окремо слід виділити полотно Іванова "Явлення Христа народові", де при всьому детально відтвореному "місцевому колориті" Христа ніяк не можна сприйняти за втілення вищої людяності та соціального співстраждання. Закономірним є те, що митець пов'язував із Христом теургічну мрію щодо миттєвого перетворення людей завдяки тим божественним явищам, які вони побачили

на його картині. Традиція граничного олюднення та моралізації постаті Христа остаточно перемогла у XIX столітті – тут і вчені, які де містифікували описування Його життя Е.Ренан [12] і Д.Штраус [14], і гуманістично–демократичні ремінісценції цього образу в літературі народництва або в поезії Надсона. По суті, саме таке сприйняття Христа зберігається й дотепер, але відродилося в прозаїчних творах. У різноманітних варіантах ми зустрічаємо цей образ у творчості М.Булгакова, В.Тендрякова, Ч.Айтматова. У повісті "Замах на міражі" Христос приносить світові надприродну мораль, де йдеться не тільки про любов до ближнього, але й до своїх ворогів. Вчені–експериментатори запрограмували на комп'ютері цей відрізок стародавньої історії, заклали версію раннього вбивства Христа і дозволили світові розвиватися без "благої звістки", яку замінили на проповідь Павла. Результат виявився приголомшуючим – комп'ютер воскресив Христа, тому що Він і тільки Він є необхідним етапом самосвідомості людини і людства.

У творі М.Булгакова "Майстер і Маргарита" [2] Ієшуа безпосередньо затверджує тільки одну ідею – всі люди є добрими. Ідею етичну, з кола парадоксальних моральнісних ідей, які перетворюють свідомість людини, її звичайні оцінки, ідею, яка приходить у протиріччя з тим, як виявляють себе герої роману М.Булгакова. Письменник вже не знаходиться у полі етичного, а, скоріше, в полі естетичного, якщо визначати його творчість у зв'язку з видатною класифікацією С.Кіркегора. Свого роду естетизм є присутнім й в євангельських епізодах роману, він й створює булгаковську оригінальність вияву саме цього моменту духовної історії світу. Виникає питання: чим саме ця лінія захоплює нас? Етичним або метафізичним? На нашу думку, ні першим, ні другим, а скоріше художнім візіонерством, яскравими картинами втілення вічної теми – чи це допит Ієшуа, чи сцена вбивства, чи Сад Гетсиманський, у якому співають солов'ї… Чисельні сторінки роману нібито зачаровані Місяцем. Під його знаком, в його привабливих мінливих променях розігрується томливо–солодка гра уяви, яка, можливо, й є вільною, але нічого достовірно не прагне знати про життя і смерть. Але в романі згадується й Світло, вже не місячне, а Божественне, до якого ще не підноситься Майстер, з'являється навіть слово "безсмертя" – пролітає як осколок від вибуху невідомого небесного тіла, ледве торкнувшись свідомості Пілата.

У романі польського письменника Г.Панаса "Євангеліє від Іуди" [11] Христос – це просто людина, але людина вищої на Землі породи та природи, носій особливих здібностей і свого роду революціонер. І загинув він не хресті, а в результаті притиснення повстання проти іудейського священика, яке він очолював. Свого часу ще більшій революційності набув образ Христа в романі А.Барбюса "Ісус".

Вочевидь, саме XX століття демонструє в літературі тенденцію "невіруючої" свідомості, але свідомості, яка поважає, яка шанує – як би створю свій варіант цієї величної світової таємниці, свого роду детектив: хто Він? звідки з'явився Христос? І що важливо – йдеться про буквальні моменти: від кого народився Христос, при яких обставинах, як пояснити чудеса, які Він робив; ким були Його учні та ін. І в зв'язку з цим слід згадати повість Л.Андрєєва "Іуда Іскаріот та інші". Христос усвідомлюється як моральний реформатор, вчитель нової моральності, проповідуючи яку Він сподівається гармонізувати людину і людство, припинити рух світу до загибелі.

Відомий російський мислитель К.Леонтьєв [7] наголошував на недостатності та вбогості тільки етичного розуміння євангельської звістки, бачив такий підхід у "наших нових християн" – Л.Толстого і Ф.Достоєвського. На нашу думку, щодо Достоєвського, К.Леонтьєв припустив певні перебільшення. К.Леонтьєв іменував їх християнство як "однобічне", "сентиментальне", "рожеве", наближав його до утопічної та ліберальної віри у "примусове та поступове виправлення цілого людства" до встановлення "раю на Землі". На противагу такій "гуманітарній ідеалізації", на думку К.Леонтьєва, може виступити тільки тверезa оцінка поступу та тверезе есхатологічне бачення сповзання людства до останніх термінів та часам. Трагізм земного буття для російського мислителя є очевидним: у межах гріховної людської природи і природи речей земного світу немає надії на "земну любов і на світ земний", й Христос ніколи не давав ані надії, ані любові.

Інший відомий російський мислитель Д.Мережковський у праці "Ісус Невідомий" [9] наголошує, що Світ і ця Книга не можуть бути разом. Або світ, або книга: світові слід не бути тим, чим він є; або цій Книзі зникнути зі світу. Що саме несе Книга світові? Порятунок для нової моральності замість ветхозавітного порядку або щось більш радикальне та суттєве? Те, що слід усвідомити в XXI столітті, коли загибель самих джерел життя на Землі з апокаліптичної загрози перетворюється в дійсні, коли рятувальні онтологічні цілі та завдання повинні перестати бути тільки мріями та умоглядністю. Так, відомий російський психолог С.Рубінштейн наголошував на важливості екзистенціалізму в процесі аналізу проблеми "сутність – існування" відносно людини в пріоритетності існування і водночас – у домінуванні чуттєвості над мисленням: "Сприйняти – це означає, по суті, онтологізуватися, бути приналежним до процесу взаємодії з існуючою реальністю…" [13, с. 143].

У трилогії "Христос і Антихрист" Д.Мережковського [8] вічна боротьба між Христом і Антихристом особливо загострюється в кульмінаційних моментах історії й душі головних героїв постають ареною цієї боротьби, як і боротьби християнства і язичництва. У Христовій парадигмі беруться ті моменти, які примушує глибоко переживати своя доба – переслідування, зрада, несправедливий суд. У євангельських епізодах екзистенціальна пульсація найбільше є хворобливо відчутною. Страх перед життям, страх болю і відчаю постав найбільш ефективним знаряддям експлуатації психіки людини, породжуючи в ній покору, зрадництво, боягузкість, лицемірство. Але це відбувалося й в історії. А Христос перемагає цей страх, більше того, Він пройшов шлях зневаги, але не відрікається від людства, від любові до нього. Здається, великою є загадка християнської психології: чому її фундатор так пов'язує віру в Бога з вірою в людину, любов до Творця з любов'ю до

ближнього? Єдиною і першою релігійною передумовою є віра в абсолютно благого Бога. Така віра передбачає розумність творіння, те, що людина – вінець Існуючого, є створеною "за Його образом та подобою", не може бути сліпою іграшкою у фатально заданій метафізичній грі. Віра в Бога, у взірець доброї всемогутності й любові, неможлива без віри в людину, без вимоги здійснення благої звістки до неї. Буття як таке сприймається в особистісному плані, особистість затверджується як буття, тобто як абсолютна і самоцінна, яка має власний "обмежувач" – Бога.

Необхідність людства в подібних "обмежувачах" обґрунтовує сучасний французький філософ, директор Центру міждисциплінарних досліджень Школи вищих досліджень у соціальних науках Едгар Морен у праці "Втрачена парадигма: природа людини". Він наголошує на тому, що "міф, ритуал, магія і релігія здійснюють компроміс не тільки з зовнішнім середовищем, але і з ноологічними силами, тобто внутрішній компроміс, що знаходиться всередині людського духу з його власними фантазіями, безладдям, з його ubris та його протиріччями, з його власною природою, що надається кризам. З появою homo sapiens культура концентрує у собі та інституціоналізує міфологію, магію, ритуал, релігію. В такий спосіб, культура бере на себе антропологічний компроміс неврозу, звільняє індивідів… від заплутаного і неспокійного пошуку компромісу, пропонує ним адаптивні схеми впевненості, безпеки та очищення" [10, с. 140].

Для Ф.Достоєвського, якщо Бога немає – тоді все дозволено. Ставлення людини до Бога деталізується та розгортається у словах, певних думках і висловах. Людина сама обирає (не йдеться про усталений текст молитви) слова для спілкування зі своїм Богом, своїм Абсолютом, вона звертається до Нього в такий спосіб, який характеризує саму людину, її прагнення, думки, мрії, вчинки. Водночас релігійність є неможливою без цього звернення людини до Бога, до Абсолюту, а також без молитви, без внутрішнього діалогу. Релігійність є оберненням душі до Вищої реальності, й як тільки здійснюється таке обернення, можна зафіксувати початок діалогу, молитви. Глибинне розуміння релігії та релігійної свідомості надає можливості підійти до молитви з точки зору Євангелія, яке заповідало людям, перш за все, самотню молитву в "кімнаті зі зачиненими дверима" (Мт. 6, 6). Релігійний світогляд – це система поглядів людини на своє місце в світі, на інших людей, на світ у цілому, яка сформована завдяки ідеї Бога, Вищої Реальності, Абсолютної Духовності й т.п.

Сучасний період – це період кризи в багатьох країнах світу, який поставив перед кожною людиною цілу низку питань. Йдеться не тільки про матеріальну стабільність, але і про збереження духовної сутності людини.

Неприпустимо розглядати ситуацію в сучасній Україні як тільки ситуацію занепаду духовності, як тільки "матеріальну спрагу" кожного й усіх. У країні пробуджуються міцні сили щодо виживання, а разом із ними – і сили відновлення економічного, політичного і соціокультурного життя людей. Це відбувається у багатьох випадках, навіть у нелюдських умовах, тому що людей рухає не тільки спрямованість до виживання, але й своєрідно проявлений у добу постмодерну, у добу чисельних і лабільних зв'язків, імператив усвідомленого самоздійснення. У сьогоденні важливим є аналіз процесів формування релігійності, віри людини, її ставлення до Бога – як тих складників, що стабілізують психіку людини, охороняють її від негараздів, ницості, зла у повсякденному житті. Потреба у філософсько–методологічних інтерпретаціях невпинно зростає у всьому світі.

Сучасний світ – це й домінанта антропологічної проблематики. Це обумовлено тим, що причинами багатьох проблем у соціумі є їх антропогенний характер. В цьому плані – зрозуміти людину, означає зрозуміти закономірності та особливості розвитку соціального буття, культурні та цивілізаційні фактори глобальних процесів сучасності. Інтерес до людини, в діяльності якої багато дослідників вбачають джерела актуальних проблем соціального розвитку, пов'язаний з її перетворенням у планетарну силу, яка втручається у потік природних процесів за власним бажанням. Людина сьогодні виступає як дестабілізуюча, непередбачена істота, яка не виправдовує свою видову назву "homo sapiens". У цьому зв'язку різнобічне осягнення природи людських вчинків, механізмів її мотивації, основи для соціокультурних стратегій є одним із головних завдань. І образ Ісуса Христа, його земний шлях мають принципове значення для освоєння та засвоєння християнської моралі та християнської моральності. Мистецтво в цьому аспекті відіграє важливу роль у створенні системи цінностей, у вихованні людини як істоти духовної.

Список використаних джерел

1. Блок А. Двенадцать / А.Блок. Собрание сочинений в шести томах. – Л.: Художественная литература, 1982. – Т.5. – 407 с.

2. Булгаков М.А. Мастер и Маргарита / М.А. Булгаков. Избранные произведения. – В 2–х томах. – Киев: Дніпро, 1989.

3. Горский А.К. Перед лицом смерти. Л.Н. Толстой и Н.Ф. Федоров / А.К. Горский. – Б.м., 1928. – 123 с.

4. Горский А.К. Рай на земле: К идеологии творчества Ф.М. Достоевского и Н.Ф. Федорова / А.К. Горский. – Харбин, 1929. – 165 с.

5. Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд: у пошуках істини та реальності / Девід Гудінг, Джон Леннокс [Груповий перекл. з рос. зі звіркою з англ. оригіналом під заг. ред. М.А. Жукалюка]. – У 3–х т. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2007. – Т.2. – 376 с.

6. Достоевский Ф. Братья Карамазовы / Ф.Достоевский. – М. : Эксмо, 1982. – 700 с.

7. Леонтьев К.А. Византизм и славянство / К.А. Леонтьев. – М. : АСТ Хранитель, 576 с. (Серия: Философия. Психология).

8. Мережковский Д.С. Христос и Антихрист / Д.С. Мережковский. Собр. соч. в 4–х т. – М. : Правда, 1990. – Т.2. – 765 с.

9. Мережковский Д.С. Иисус Неизвестный / Д.С. Мережковский. – М. : Республика, 1996. – 432 с.

10. Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека / Э.Морен; [пер. с фр.] – К. : КАРМЭ–СИНТО, 1995. – 240 с.

11. Панас Г. Евангелие от Иуды / Г.Панас. – Пер. с польск. – М. : Радуга, 1987. – 134 с.

12. Ренан Э. Жизнь Исуса / Э.Ренан. – Перев. с фр. – М. : Амрита–Русь, 2004. – 224 с.

13. Рубинштейн С. Проблемы общей психологии / С.Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973.

14. Штраус Д. Жизнь Исуса / Д.Штраус. – М. : Республика, 1998. – 167 с.

References

1. Blok A. Dvenadcat' / A.Blok. Sobranie sochinenij v shesti tomah. – L.: Hudozhestvennaja literatura, 1982. – T.5. – 407 s.

2. Bulgakov M.A. Master i Margarita / M.A. Bulgakov. Izbrannye proizvedenija. – V 2–h tomah. – Kiev: Dnipro, 1989.

3. Gorskij A.K. Pered licom smerti. L.N. Tolstoj i N.F. Fedorov / A.K. Gorskij. – B.m., 1928. – 123 s.

4. Gorskij A.K. Raj na zemle: K ideologii tvorchestva F.M. Dostoevskogo i N.F. Fedorova / A.K. Gorskij. – Harbin, 1929. – 165 s.

5. Guding D., Lennoks Dzh. Ljudyna ta i'i' svitogljad: u poshukah istyny ta real'nosti / Devid Guding, Dzhon Lennoks [Grupovyj perekl. z ros. zi zvirkoju z angl. oryginalom pid zag. red. M.A. Zhukaljuka]. – U 3–h t. – K.: Ukrai'ns'ke Biblijne Tovarystvo, 2007. – T.2. – 376 s.

6. Dostoevskij F. Brat'ja Karamazovy / F.Dostoevskij. – M. : Jeksmo, 1982. – 700 s.

7. Leont'ev K.A. Vizantizm i slavjanstvo / K.A. Leont'ev. – M. : AST Hranitel', 576 s. (Serija: Filosofija. Psihologija).

8. Merezhkovskij D.S. Hristos i Antihrist / D.S. Merezhkovskij. Sobr. soch. v 4–h t. – M. : Pravda, 1990. – T.2. – 765 s.

9. Merezhkovskij D.S. Iisus Neizvestnyj / D.S. Merezhkovskij. – M. : Respublika, 1996. – 432 s.

10. Moren Je. Utrachennaja paradigma: priroda cheloveka / Je.Moren; [per. s fr.] – K.: KARMJe–SINTO, 1995. – 240 s.

11. Panas G. Evangelie ot Iudy / G.Panas. – Per. s pol'sk. – M. : Raduga, 1987. – 134 s.

12. Renan Je. Zhizn' Isusa / Je.Renan. – Perev. s fr. – M. : Amrita–Rus', 2004. – 224 s.

13. Rubinshtejn S. Problemy obshhej psihologii / S.Rubinshtejn. – M. : Pedagogika, 1973.

14. Shtraus D. Zhizn' Isusa / D.Shtraus. – M. : Respublika, 1998. – 167 s.

Vergeles K. M., *Ph.D., Senior Lecturer, Vinnitsa National Medical University M.I. Pirogov (Ukraine, Vinnitsa), kvergeles@gmail.com*

Offenses of Christ as ideal of life of man in art

This article analyzes the figure of Christ, the coverage of his life in art. The modern world – a world anthropological perspective, the main challenge is educating people as the world's only spiritual beings. And in this process of education are essential works of world culture, which revealed a central load of moral ideals of Christianity – Jesus Christ.

Keywords: *the ideal, human life, man, the Christian religion, faith, Christian psychology, society, life, being, the world, the reality.*

Вергелес К. Н., *кандидат философских наук, ст. преподаватель, Винницкий национальный медицинский университет им. М.И. Пирогова (Украина, Винница), kvergeles@gmail.com*

Образ Христа как идеала жизни человека в искусстве

Статья посвящена анализу фигуры Христа, освещению событий его жизни в искусстве. Современный мир – это мир антропологической проблематики, главной задачей является воспитание человека как единственной в мире духовного существа. И в этом процессе воспитания принципиальное значение имеют произведения мировой культуры, в которых раскрывается нравственная нагрузка центрального идеала христианской религии – Иисуса Христа.

Ключевые слова: *идеал, человеческая жизнь, человек, христианская религия, вера, христианская психология, социум, бытие, действительность, мир, реальность.*

* * *

УДК 261.6:336.027

Далекорей М. І.
кандидат філософських наук, доцент кафедри країнознавства, ДВНЗ "Ужгородський національний університет"
(Україна, Ужгород), 5048864@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПОТРЕБА НАЦІЇ В ЄДИНІЙ ПОМІСНІЙ ЦЕРКВІ

Обґрунтовується необхідність донесення православного віровчення в максимально популярній формі, відмовившись від нав'язливого моралізаторства, політичної заангажованості (зокрема, пропаганди "руського миру") та агресивної критики прихильників нових і нетрадиційних релігійних організацій. Акумулюючи сили на благодійницькій діяльності та демонструючи свою активну позицію щодо подолання суспільного зла, церква стане цікавішою для широкого українського загалу, що значно поліпшить її суспільний імідж та сприятиме збільшенню лав віруючих.

Ключові слова: *політична заангажованість, пропаганда "руського миру", благодійницька діяльність, волонтерський рух,єдина Помісна Церква.*

Кінець XX і початок XXI століть для України та інших країн, що виникли на пострадянському просторі, стали періодом, коли відбуваються кардинальні трансформації в економічній, політичній, ідеологічній та в багатьох інших сферах соціального буття. Нині у вітчизняному законодавстві закріплені ліберальні принципи щодо правового регулювання діяльності релігійних громад.

На соціально–економічну діяльність релігійних організацій впливають пануючий в суспільстві спосіб виробництва матеріальних і духовних благ, світоглядно–ідеологічні настанови, рівень розвитку моралі і правової свідомості громадян та інші фактори.

Зростання впливу релігійних організацій на вітчизняний соціум викликає інтерес до їх діяльності з боку вчених, які представляють різні галузі науки (філософів, релігієзнавців, соціологів, психологів, політологів, істориків, економістів, юристів та ін.). Діяльність релігійних організацій піддавалась науковому аналізу як світових (А.Баркер, Д.Белл, М.О.Бердяєв, С.М.Булгаков, М.Вебер, А.Я.Гуревич, К.Г.Доусон, Е.Дюркгейм. О.М.Красніков, Б.П.Лаговський, М.І.Лапін, Л.М.Митрохін, М.О.Митрохін), так і так і вітчизняних (В.П.Андрущенко, М.Ю.Бабій, В.Д.Бондаренко, І.В.Васильєва, О.М.Гончаренко, Т.Г.Горбаченко, О.І.Гринів, Л.В.Губерський, А.М.Колодний, Л.Г.Конотоп, О.П.Крижанівський, Б.О.Лобовик, В.І.Лубський, Д.Г.Лукьяненко, М.І.Михальченко, О.І.Предко, С.М.Плохій, П.І.Фещенко, П.Л.Яроцький та ін.) науковців–філософів. Однак, на нашу думку, інформаційна політика релігійних організацій залишилася недостатньо вивченою.

Протягом більш ніж тисячолітньої історії свого розвитку церква в Україні випробувала різні моделі організації своєї діяльності. Нинішній етап її існування є кризовим і перехідним. Головною ознакою кризи є розкол українського православ'я на кілька гілок: Українську православну церкву (Московський патріархат) (далі УПЦ), Українську православну церкву Київського патріархату (далі УПЦ (КП), Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) та ін. У цьому контексті актуальним є дослідження особливостей церковної інформаційної політики. Щоб зрозуміти її нинішній стан, слід повернутися в минуле на кілька десятиліть. За радянських часів РПЦ майже не мала практичного досвіду роботи на медійному ринку. Лише у Києві та Москві дозволено було випускати малотиражні православні журнали. На тлі перебудовчих процесів другої половини 80–х рр. XX ст. відбулося пожвавлення православної друкарської справи. В ті часи майже при кожній єпархії був заснований власний друкований орган. Світська преса також активно друкувала матеріали з православної тематики, оскільки у суспільстві існувала потреба в компенсації дефіцитної за радянської доби релігійної інформації.

Розпад СРСР, особливо економічна криза середини 90–х рр., несприятливо вплинули на видавничий потенціал церкви. Внаслідок цих процесів загальноцерковний інформаційний простір було майже зруйновано. Розвиток ситуації можна проілюструвати на прикладі "Журналу Московської Патріархії" (ЖМП). У радянські часи цей журнал був загальноцерковним

інформаційним органом. Але нині він перетворився на видання, яке розраховане переважно на заможних невоцерковлених російських мирян, які симпатизують православ'ю. В ЖМП публікуються богословські статті, рішення Священного Синоду РПЦ, календар служінь і поїздок Патріарха і т. ін. Журналісти цього видання майже не висвітлюють події православного життя, що відбуваються поза межами Росії. Згідно з М.О.Митрохіним, нині в РПЦ взагалі немає єдиного органу, який би відповідав за ведення загальноцерковної інформаційної політики. Регулярно друкується лише "Інформаційний бюлетень ОВЦС", через який підтримується зворотний зв'язок з усіма архієреями. Вчений звертає увагу на те, що "існують юридично приватні, але залежні від єпископату РПЦ ЗМІ" [1, с. 217]. Приватними православними ЗМІ є, наприклад, газета "Радонеж" і журнал "Руський дім" (спеціалізуються на висвітленні суспільно–політичної проблематики); газета "Недільна школа" (зміст якої присвячено церковній освіті); журнал "Православна бесіда" (спеціалізується на проблемах освіти й православної культури) та ін.

Основними темами для публікацій у православній пресі є відродження християнських традицій, історія будівництва та/або реконструкції храмів, розповіді про церковні свята, а також критика діяльності сект. Єпархіальні газети публікують насамперед інформацію про поточні свята, розклад служб архієреїв, їх розпорядження про призначення і переміщеннях священиків, тексти проповідей, які виголошуються архієреями або іншими священиками єпархії, опис або історію окремих храмів, рубрику "питання до священика", просвітницькі бесіди, уривки з священних книг тощо. Регулярно звітуючи про єпархіальні збори, газети майже не висвітлюють економічні аспекти діяльності єпархій та парафій, що є одним з пунктів їх критики як з боку прихильників церкви, так і її опонентів. Адже відсутність такої інформації зайвий раз демонструє непрозорість економічних та інших процесів, що відбуваються всередині церкви. Як правило, церковна преса продається в храмах і дуже рідко в кіосках для преси. Коштує вона дешево, відповідно її видання є збитковим.

На регіональному рівні в нашій країні видаються кілька газет, підконтрольних УПЦ. Прикладом такого видання є газета "Початок" (м. Дніпропетровськ). Журналісти цієї газети друкують переважно власні матеріали: обговорюють історію країни та церкви; аналізують політичні та економічні процеси в Україні та країнах СНД; публікують розмови зі священиками на духовну тематику та інтерв'ю з церковними ієрархами і т. ін. Журналістські видання прагнуть розширяти масштаби своєї діяльності завдяки в першу чергу підтримці власного Інтернет–сайту (http://nachalo.in.ua). Зауважимо, що часто статті, написані власне священиками і присвячені розповідям про церковні свята та міркуванням на духовні теми, є малоцікавими невоцерковленим людям і не відповідають стандартам журналістики.

На інформаційному просторі СНД існують світські ЗМІ, журналісти яких професійно висвітлюють ситуацію в релігійній сфері (наприклад, газета "НГ–Релігія"). Більшість журналістів, що співпрацюють з цими виданнями, є прихильниками модернізації РПЦ і дотримуються значно більш ліберальних поглядів на релігію, ніж основна маса православного населення країн СНД. Вони незадоволені закритою та консервативною політикою керівництва РПЦ. Але в тих умовах, що склались нині у Росії, Білорусі і Казахстані, публікація будь–яких критичних матеріалів про РПЦ є ризикованою справою, оскільки викликає конфлікти не лише з керівництвом церкви, але і з її покровителями у владі. Дещо краща ситуація в цьому відношенні з електронними ЗМІ. Зокрема, співробітники таких сайтів, як http://www.religare.ru; http://www.foma.ru; http://www.religion.in.ua та деяких інших дозволяють собі розміщення вельми критичних щодо РПЦ та/або УПЦ матеріалів.

Перші православні Інтернет–сайти з'явилися у 1997 році. Протягом наступних п'ятнадцяти років Інтернет перетворився на найважливіше джерело православної інформації для активної частини віруючих, а його існування заповнило нішу в загальноцерковному інформаційному просторі, яка існувала в першій половині та середині 90–х рр. Нині в російсько– та україномовних сегментах Інтернету діє більше тисячі православних сайтів, частина яких була заснована за ініціативи ієрархів церкви, а інша частина за ініціативи простих віруючих. РПЦ та УПЦ підтримують діяльність кількох офіційних православних сайтів (наприклад, mospat.ru та ін.), які дозволяють користувачам Інтернету отримувати поточну інформацію як про значні події в житті церкви, так і про її міжконфесійні контакти. М.О.Митрохін зауважує, що "синодальні, єпархіальні, парафіяльні та монастирські сайти побудовані приблизно за одним принципом. Вони дають… мінімум інформації про… поточну діяльність своїх засновників. Найкраще в Інтернеті представлені сайти Синодальних відділів… та єпархіальні. Їх відкрила приблизно половина російських єпархій. В Україні ситуація гірша – серед заявлених 14 сайтів (третини від числа єпархій) реально працюють не більше 10; у Білорусі діє офіційний портал Білоруської ПЦ (www.church.by), на якому досить детально представлені всі єпархії, а також існують два незалежні від БПЦ сайти. Приходські і монастирські… сайти розвинені недостатньо, але їх… існує кілька сотень… Друга велика група сайтів – це православні ЗМІ, як офіційні, так і незалежні. Для багатьох з них Мережа виявилася справжнім порятунком і дозволила зберегти і розширити коло читачів" [1, с. 224]. Досить популярними в мережі є різні православні культурні проекти: бібліотеки, віртуальні колекції ікон, форуми для любителів церковного співу й архітектури і т.п. Наприклад, з осені 2003 р. підтримується діяльність російського православного Інтернет–сайту "kolokola.ru", більшість матеріалів якого присвячені православній музиці і музичним технологіям.

На регіональному рівні на державних і приватних каналах існує до десятка православних теле– і радіопрограм. Їх зміст переважно зводиться до згадувань про християнських святих і подвижників, про традиції святкування визначних подій, історію храмів регіону, відповідей священиків на питання аудиторії та запис рецептів православної кухні. В телепросторі

найбільш поширеним православним продуктом є бесіди та інтерв'ю зі священиками. Справа в тому, що підготовка таких програм коштує порівняно дешево. Підготовка ж репортажів, теленарисів та тематичних матеріалів про історію церкви або про її храми і свята обходиться значно дорожче, відповідно випускаються вони в ефір рідко. У той же час варто зазначити, що багато журналістів і редакторів, які займаються організацією православного мовлення, є не лише справжніми ентузіастами, а й професіоналами у своїй справі.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок про недостатню наполегливість інформаційної політики ієрархів РПЦ та УПЦ, що не сприяє активізації людей, які симпатизують православному віровченню. Але цю ситуацію можна змінити, якщо представники ієрархії УПЦ змінять стратегію та тактику свого звернення до широкого загалу. Насамперед їм варто відмовитися від пасивного очікування державної та спонсорської підтримки. Залучення штату ентузіастів з лав православних журналістів та виділення на фінансування їх діяльності частини бюджетних коштів УПЦ допомогли б розширити діючу нині мережу православних журналів, газет, ТВ–програм і сайтів. Вітчизняне законодавство жодних обмежень на таку діяльність не накладає: "релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації" [2]. Проте лише кількісного зростання впливу церкви на ЗМІ недостатньо. Насамперед слід слідкувати за тим, щоб інформаційні матеріали православних ЗМІ були цікавими для різних категорій населення. Щоб наблизити сучасних людей до церкви, православне віровчення слід доносити в максимально популярній формі та відмовитися від, по–перше, зайвого моралізаторства; по–друге, від нав'язливої політичної ангажованості (зокрема пропаганди "руського миру"); і, по–третє, від агресивної критики прихильників нових та нетрадиційних релігійних організацій. Адже подібні матеріали викликають неприйняття і спротив населення. Правильна PR–політика передбачає постійне нагадування про себе добрими справами. Крім того, чітко організована (насамперед правильно спланована та скоординована) медійна діяльність допомогла б підготувати громадську думку до введення церковного податку, який давно існує в багатьох країнах (наприклад, у ФРН). Діюча на сьогоднішній день в УПЦ система фінансового обліку і звітності потребує удосконалення та реформування. Як вже зазначалося, введення церковного податку як варіанту фінансового забезпечення УПЦ могло б стати справжньою альтернативою сьогоднішнім церковним економічним реаліям. Тоді простіше було б створити єдиний централізований бюджет УПЦ і впровадити прозорий механізм розподілу її коштів, що, у свою чергу, допомогло б реалізації задекларованих цілей церковної соціальної політики. Запровадження прозорої системи звітності в окремих підрозділах УПЦ сприятиме ефективному моніторингу та контролю за церковними фінансовими потоками. Крім того, з метою усунення диспропорцій у фінансовому забезпеченні різних структурних підрозділів церкви варто, по–перше, створити централізовані фонди перерозподілу церковних коштів; по–друге, посилити контроль громадськості за діяльністю благодійних фондів, які фінансово підтримують ініціативи УПЦ; по–третє, створити церковний комерційний банк; по–четверте, пожвавити співпрацю церковних активістів з виробничими колективами і профспілками; по–п'яте, дозволити мирянам брати на себе управління економічною діяльністю в парафіях та інших церковних підрозділах.

Цікаво було чути під час зустрічі з Предстоятелем Української Православної Церкви з вуст Муфтія України шейха Ахмеда Таміма про використання релігії в політичних цілях як про головну небезпеку сьогодення. Саме політизація релігії приводить до екстримізму, до тероризму, до війн та ворожнечі. Саме релігія поступово зникає з порядку денного релігійно–політичних рухів, залишаючи радикальну і непримиренну політику, або, якщо так можна сказати, політичну релігію. Досвідом мусульманського світу не варто зневажати і думати, що в нашому християнському світі тероризм або екстремізм неможливий. Окрім загрози "політичного православ'я", не менш небезпечною є загроза "економічного православ'я". Звичайно, існує економіка церковного життя, господарська діяльність монастирів є традиційною, а святині також треба підтримувати у належному стані. Але мова не про це. Церква не має перетворитися на олігархічну систему на зразок економічної системи, що існує у секулярному суспільстві. Навіть задля забезпечення життєдіяльності та утримання інфраструктури Церква не має займатися непрофільною економічною діяльністю. Церква живе на пожертви, а не на податки чи завдяки додатковій вартості. І це має визначати і економічну складову її існування, а також модель поведінки та бажань священнослужителів [3].

Тут лише додам, що у фінансово–господарській діяльності більшості релігійних громад, що діють нині на пострадянському просторі (за винятком мормонів та деяких інших общин), наявна неефективна модель господарювання, специфічними рисами якої є високий ступінь децентралізації та, відповідно, низький рівень управління і фінансового контролю. Вище керівництво УПЦ розуміє, що такий стан організації економічного життя шкодить її інтересам і прагне змінити ситуацію на краще. Проте керівники більшості структурних установ УПЦ чинять опір спробам централізації фінансово–економічної діяльності і наполягають на необхідності збереження за ними досить широкої економічної автономії.

Церква стане цікавішою для широкого українського загалу, відмовившись від нав'язливого моралізаторства та політичної заангажованості, адже більша частина православного населення України не сприймає доктрину т.зв. "Руського миру", яку поширює нинішня політична еліта РФ. У свою чергу, ця доктрина є складовою частиною іншої доктрини – євразійства. Руський мир – це концепція міжнародної спільноти, об'єднаної симпатією до Росії і до російської мови та культури. Слово "руський" в назві вказує насамперед на історичні корені спільності, що бере свій початок в стародавній Русі, а в слово "мир" – вкладається значення "весь світ". Російський мир є позначенням

цивілізаційного, соціокультурного та наднаціонального простору, що охоплює близько третини мільярда російськомовних людей, які володіють духовними і ментальними ознаками російськості і небайдужі до долі і місця Росії в світі. Керівництво РФ вважає, що використання гуманітарного потенціалу "руського миру" може допомогти в зміцненні етнокультурної самобутності російського суперетносу і збереження російського геополітичного та культурного простору. Концепцію "руського миру" активно підтримує патріарх Московський і всієї Русі Кирил. Проте агресивна політика сучасної політичної еліти РФ призвела до суттєвого зменшення симпатій українців до концепції "руського миру", що, у свою чергу, підриває авторитет УПЦ, яку змушують поширювати цю концепцію. Я переконаний, що анексія частини української землі стане поворотним каменем, коли ієрархи УПЦ вирішать відмовитися підтримувати політичні ініціативи РФ та РПЦ. Інакше на УПЦ чекає досить швидке перетворення на другорядну релігійну організацію.

Говорячи про шкоду від нав'язливого моралізаторства, я маю на увазі також те, що десятиліття секуляризації та атеїстичного виховання в СРСР не минулися даремно. Нині більшість українців, якщо навіть і вважають себе віруючими, то не є воцерковленими. Вони втратили навички життя в живій церковній традиції. Особливо сказане стосується населення великих міст та/або жителів Південно–Східної України. Діячам української церкви потрібно досить виважено й обережно боротись за цих людей. Будь–який поспіх в катехізації тут є недоречним. Ці люди (особливо, молодь) часто сприймають спроби духівництва проповідувати церковну мораль саме як "нав'язливе моралізаторство" і це відштовхує їх від релігії. Отже тут важливими є виваженість та обережність у церковному місіонерстві.

Отже, нинішній етап існування вітчизняного православ'я є кризовим і перехідним. Головною ознакою цієї кризи є розкол українського православ'я на кілька гілок: Українську православну церкву (Московський патріархат), Українську православну церкву Київського патріархату, Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) та ін. Цей розкол виник ще на початку становлення української незалежності і став наслідком небажання значної частини українських православних ієрархів коритися наказам з Москви. Проте, з іншого боку, частина українських православних не захотіла поривати канонічні зв'язки з Москвою та РПЦ, оскільки побоювались, що їхні обряди стануть неканонічними та втратять духовну силу. Згодом виникло протистояння між УПЦ (КП) та УПЦ (МП), яке мало багато аспектів: політичний, економічний, юридичний, майновий та інші. Керівництво РПЦ розглядає УПЦ (МП) як інструмент свого впливу на т.зв. "руський мир" у чому знаходить повну підтримку з боку Путіна та інших представників політичного істеблішменту РФ. Не варто забувати також і про те, що за кількістю парафій РПЦ на території РФ та УПЦ в Україні є майже паритетними.

Я переконаний, що останні політичні події в Україні (й, особливо, окупація та анексія Росією Криму, Донецької та Луганської областей) матимуть надзвичайно важливі наслідки на долю православ'я в нашій країні. Нове керівництво УПЦ на чолі із де–факто її головою – місцеблюстителем митрополитом Онуфрієм зайняло (з певними застереженнями) патріотичну позицію. Зокрема, Онуфрій звернувся до В.Путіна з листом, де зазначив: "Сьогодні наша багатостраждальна батьківщина, яку ми всі однаково любимо і бажаємо їй миру і процвітання, зіткнулася з одним з найсерйозніших за всю свою історію викликів. Після тривалої внутрішньополітичної кризи і загибелі людей, серйозним приводом для хвилювань стало наділення Вас Радою Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації правом використання Збройних Сил Росії на території України. Зовсім небагато відділяє нас від сповзання в безодню, вихід з якої займе не одне десятиліття… Господь судив Вам очолювати велику країну. Знаючи Вас як православного християнина, прошу: зупиніть людське горе, уникнете поділ нашої Української держави і святої Церкви… Закликаю Вас як гаранта дотримання законності Великої країни встати на шляху поділу, не допустити кровопролиття і братовбивства народів, що вийшли з єдиної дніпровської купелі" [4].

У цілому, на мій погляд, нині можна говорити про спроби активізації діалогу між різними гілками українського православ'я щодо об'єднання в одну церкву. Принаймні керівництво УПЦ (КП) заявляє, що бажає об'єднання православних церков в Україні в єдину Помісну церкву, однак не має наміру проводити "діалог заради діалогу". Про це на прес–конференції в Києві (13 березня 2014 р.) зазначив Предстоятель УПЦ КП Патріарх Філарет: "Ми не хочемо, щоб питання створення єдиної Помісної Церкви обговорювалося лише вищими колами духовенства. Це питання повинен підніматися і погоджуватися з низів , про що ми говорили на Архієрейському Соборі. Тому ми закликали архієреїв почати діалог за трьома ключовими питань, на які кожен повинен відповісти, перед тим як продовжити переговори", – попередив Патріарх Філарет.

Зокрема, три питання повинні звучати так:

1) Чи підтримує Церква єдність української держави?

2) Чи є підтримує Церква євроінтеграційний курс країни?

3)Чи виступає за єдину Православну Церкву України, яка буде автокефальною?

Далі Патріарх Філарет підкреслив, що УПЦ КП готова продовжувати діалог, після того як отримає позитивні відповіді на всі три питання з боку керівників УПЦ (МП), проте їм не потрібен "діалог заради діалогу".

"УПЦ (МП) боїться рішуче засуджувати російську агресію, тому що боїться московського керівництва, можливого церковного покарання і анафеми. Але ми хочемо бути вільними від Москви, щоб Українська Церква сама вирішувала що і як їй робити", – підсумував Предстоятель УПЦ КП [5].

Натомість значна частина ієрархів УПЦ (МП) прямо засуджує дії російського керівництва. Наприклад, митрополит Черкаський і Канівський УПЦ (МП) Софроній (Дмитрук) назвав президента Росії Володимира Путіна бандитом, а сенаторів Ради

Федерації Росії та інших російських чиновників з українськими коренями – зрадниками. “Мені соромно за вас, Валентина Матвієнко, як же змогли ви так підло вчинити по відношенню до свого народу, закликаючи того бандита Путіна посилати сюди (на ваших земляків) війська?..”[6].

Я думаю, що уже найближчим часом відбудуться рішучі кроки, які призведуть до об’єднання православних церков в Україні в єдину Українську православну церкву, яка буде незалежною від Москви. Принаймні у цьому зацікавлені зараз більшість ієрархів УПЦ, які усвідомили, що авторитет їхньої церкви сильно підриває підпорядкованість Москві. Єдиною проблемою є легітимне отримання канонічної автокефалії.

З іншого боку, я сподіваюсь, що коли ситуація в нашій країні стабілізується та Україна міцно стане на шлях євроінтеграції, то керівники наших головних православних церков зроблять рішучі кроки на шляху до створення єдиної Української православної церкви із центром у Києві. Відповідно уже не буде потреби в окремому аналізі ситуації в тій чи іншій гілці українського православ’я. І Церква в цілому, і священнослужителі, зокрема, не будуть займатися ані політикою, ані державним управлінням, ані бізнесом, а суто своєю справою – служінням Богові молитвою і людям добрими справами.

На моє переконання, в теперішній ситуації, традиційні релігійні громади недостатньо використовують свій потенціал. Зокрема, добре було б за допомогою ЗМІ запровадити реально діючу програму, спрямовану на підтримку малозахищених верств населення, яка б акумулювала сили та ентузіазм не лише православних віруючих, але й волонтерів з числа маловіруючих або ж невіруючих. За допомогою цієї програми можна було б, наприклад, підтримувати функціонування мереж притулків та безкоштовних їдалень для безхатченків, допомагати вдовам, сиротам, сім’ям воїнів, загиблих за визволення своєї землі, відроджуючи їх надії на перемогу добра. Навіть в умовах сучасної моральної кризи цей проект не є утопічним, оскільки в суспільстві завжди є велика кількість людей, схильних до доброчинної діяльності. На сьогоднішній день волонтерський потенціал церкви у нашому суспільстві майже незадіяний. Тому та організація, яка першою зможе його активізувати, отримає великий результат. Зважаючи на те, що УПЦ має організаційно розвинену і розгалужену структуру, яка складалась століттями, і, крім того, такий проект повністю відповідає її соціальній політиці та ідеології, участь у ньому продемонструє її активну позицію щодо подолання суспільного зла, що значно поліпшить її суспільний імідж. Активізація соціальної політики церкви сприятиме збільшенню лав віруючих.

Список використаних джерел

1.Митрохин Н.А. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы / Николай Александрович Митрохин. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 656 с.

2.Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” /Верховна Рада УРСР [Електронний ресурс] /Закон від23.04.1991.№987–XII.Документ987–12, остання редакціявід03.02.2009на підставі875–17, чинний. – Режим доступу до Закону: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987–12.

3.КоваленкоГ. Секуляризація як внутрішня проблема Церкви [Електронний ресурс]/Георгій Коваленко (речник УПЦ). – Режим доступу до тексту: http://orthodoxy.org.ua/data/sekulyarizaciya–yak–vnutrishnya–problema–cerkvi.html

4.Местоблюститель УПЦ митрополит Онуфрий направил письмо Президенту РФ В.Путину [Електронний ресурс].– Режим доступу до тексту: http://orthodoxy.org.ua/data/vazhno–mestoblyustitel–upc–mitropolit–onufriy–napravil–pismo–prezidentu–rf–vputinu.html

5.В УПЦ КП назвали три ключові питання для старту діалогу з УПЦ (МП)зі створення єдиної Помісної церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу до тексту:http://risu.org.ua/ru/index /all_news/confessional/orthodox_relations/55706/

6.Один из митрополитов УПЦ МП назвал Путина бандитом[Електронний ресурс]. – Режим доступу до тексту:http://news.liga.net/video/politics/1091874–mitropolit_upts_mp_nazval_putina_banditom.htm

References

1. Mitrohin N.A. Russkaja pravoslavnaja cerkov’: sovremennoe sostojanie i aktual’nye problemy / Nikolaj Aleksandrovich Mitrohin. – M. : Novoe literaturnoe obozrenie, 2006. – 656 s.

2. Zakon Ukrai’ny “Pro svobodu sovisti ta religijni organizacii’” / Verhovna Rada URSR [Elektronnyj resurs] / Zakon vid 23.04.1991. №987–XII. Dokument 987–12, ostannja redakcija vid 03.02.2009 na pidstavi 875–17, chynnyj. – Rezhym dostupu do Zakonu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987–12.

3. Kovalenko G. Sekuljaryzacija jak vnutrishnja problema Cerkvy [Elektronnyj resurs] / Georgij Kovalenko (rechnyk UPC). – Rezhym dostupu do tekstu: http://orthodoxy.org.ua/data/sekulyarizaciya–yak–vnutrishnya–problema–cerkvi.html

4. Mestobljustitel’ UPC mitropolit Onufrij napravil pis’mo Prezidentu RF V.Putinu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do tekstu: http://orthodoxy.org.ua/data/vazhno–mestoblyustitel–upc–mitropolit–onufriy–napravil–pismo–prezidentu–rf–vputinu.html

5. V UPC KP nazvaly try kljuchovi pytannja dlja startu dialogu z UPC (MP)zi stvorennja jedynoi’ Pomisnoi’ cerkvy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do tekstu: http://risu.org.ua/ru/index /all_news/confessional/orthodox_relations/55706/

6. Odin iz mitropolitov UPC MP nazval Putina banditom [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do tekstu: http://news.liga.net/video/politics/1091874–mitropolit_upts_mp_nazval_putina_banditom.htm

Dalekorey M.I., *Ph.D in Philosophy, Associate Professor, the Department of Regional geographyUzhhorod National State University (Ukraine, Uzhhorod), 5048864@ukr.net*

The Features of Church Information Policy and the Need of Nation for Church Unification

The author shades the light on the necessity to explain the Orthodox dogma in the most popular way not taking into account the fixed moralization, political engagement (e.g. promotion of “Russian world”) and aggressive criticism of the supporters of new and non–traditional religious organizations. The author presumes that accumulating forces on charitable activities and demonstrating its active position to overcome the social evil, the church will be more interesting to all Ukrainians that will significantly improve its public image and will help to increase the amount of the faithful.

Keywords:*political engagement, promotion of “Russian world” charitable activity, volunteerism, church unification.*

Далекорей М.И., *кандидат философских наук, доцент кафедры страноведения, ГВУЗ “Ужгородский национальный университет” (Украина, Ужгород), 5048864@ukr.net*

Особенности церковной информационной политики и потребность нации в единой Поместной Церкви

Обосновывается необходимость донесения православного вероучения в максимально популярной форме, отказавшись от навязчивого морализаторства, политической ангажированности (в частности, пропаганды “русского мира”) и агрессивной критики сторонников новых и нетрадиционных религиозных организаций. Аккумулируя силы на благотворительной деятельности и демонстрируя свою активную позицию по преодолению общественного зла, церковь станет интереснее для широкой украинской общественности, что значительно улучшит ее общественный имидж и будетспособствовать увеличению рядов верующих.

Ключевые слова: *политическая ангажированность, пропаганда “русского мира”, благотворительная деятельность, волонтерское движение, единая Поместная Церковь.*

* * *

УДК 316.324.3

Горбунова Л. С.
кандидат философских наук, доцент, ведущий научный сотрудник отдела интернационализации высшего образования, Институт высшего образования НАПН Украины
(Украина, Киев), lugor2048@gmail.com

О РЕЛЕВАНТНОСТИ ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКИХ ПРАКТИК В ОБРАЗОВАНИИ

Постнеклассические практики мышления и соответствующие образовательные стратегии рассматриваются в контексте настоящего как переходного, для характеристики которого используется метафора "текучести", как наиболее удачно выражающая нестабильность, постоянную изменчивость, размывание устойчивых структур и становление сетевой организации социальных процессов. Какие требования к человеку выдвигает общество кризисов и тотальных рисков? Какие образовательные практики релевантны в этих условиях?

Современный научный дискурс формирует представление о постнеклассических практиках как практиках свободы выбора и перехода. Они артикулируются в образовательном пространстве как опыты трансгрессии и самотрансформации, номадического и трансверсального мышления, как трансдисциплинарные и транскультурные практики, предполагающие особую чувствительность к различиям, толерантность и открытость к Другому и синергийность с миром.

***Ключевые слова**: постнеклассические практики, "текучая современность", трансгрессия, трансверсальный разум, практики свободы.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Важнейшим методологическим требованием исследования и концептуализации любого объекта, в том числе и постнеклассических практик, является познание исторических условий, мотивирующих эту концептуализацию, осознание ситуации, в которой мы живём, понимание типа реальности, с какой мы имеем дело [1].

"Текучая современность" – именно такую метафору применяет З.Бауман для характеристики нынешней стадии современной эпохи [2]. Это помогает понять и выразить характер настоящего как переходного с его нестабильностью, постоянной изменчивостью, размыванием устойчивых структур и усилением процессов индивидуализации, с развертыванием информационных потоков и становлением сетевой организации социальных процессов. Мир становится всё более фактичным, фрагментарным, хаотичным и разнородным. Как пишут Делёз и Гваттари, мир потерял свой стержень, мир превратился в хаос. Глобализирующийся мир предстаёт как мир "дезорганизованного капитализма", в котором на смену идеологии "порядка вещей" приходит то, что может быть названо идеологией "беспорядка и разлада".

Как возможно бытие человека в обществе кризисов и тотальных рисков? Как возможно мышление в ситуации перманентной процессуальности, ускользающей не только от анализа, но и от фиксации? Какие практики бытия и мышления релевантны в этих условиях? Феномен постнеклассики в науке, методологии и философии является ответом на вызов "текучей современности". Само научное знание, философская мысль становятся ни чем иным, как продуктом осмысления хаоса, результатом "осмысления разбитого мира". Таковыми являются синергетика как наука о становлении порядка из хаоса, "философия нестабильности", философия и социология постмодернизма и after-постмодернизма.

В постнеклассическом дискурсе формируется представление о постнеклассических практиках как практиках свободы. Это положение требует уточнения, ибо речь идет не о той свободе, которая системно и структурно детерминирована, речь идёт о практиках свободы выбора, совершающихся в "качественном" времени (П. Тиллих). Структурно эти практики видятся как практики фазового перехода, процессов переходности, или "связки" различного.

Переходы совершались всегда, следовательно, и эти практики имели место как на уровне системных макропроцессов, так и на уровне индивидуальном, или микросоциального. В настоящее время мы находимся в процессе глобальной переходности, характеризующей становление нового способа цивилизационного развития, напряженность которой усиливается.

К практикам переходности в соответствии со структурой перехода мы можем отнести практики сепарации (отделения), отстранения, деконструкции, хаотизации, перемешивания, наконец, практики реаггрегации новой целостности, реконструкции, а также хаосмологического мышления, когда на основе чувствительности к хаосу возможно конструирование новых смыслов. Именно благодаря постмодернистской чувствительности к хаосу мы можем что-то конструировать, а не плыть по течению. Это практики перехода, получившие в философии свое описание как акты трансгрессии, номадического мышления, движения в пространстве "между" (трансдискурсивные, интер- и трансдисциплинарные, мульти- и транскультурные практики, которые в целом можно назвать практиками свободы.

Рассматривая данную тему в фокусе требований релевантного воспитания и образования, мы сталкиваемся с проблемой формирования личности и ее методологического обоснования в контексте эпохальных вызовов и культурно-антропологических трансформаций. Какими практиками, каким опытом должна овладевать личность "эпохи бифуркаций", и как возможно, чтобы эта личность стала не манипулируемой, а свободно выбирающей и трансформирующей себя?

Как-то М. Фуко заметил, что вся наша эпоха пытается избежать Гегеля. Опыт Гегеля – это "философия тождества", опыт гармонии, достигаемой путём преодоления диалектических противоречий, опыт свободы в рамках системной детерминации, то есть (уже по Марксу) как познанной необходимости. Феноменология это преодолевает. Её опыт – это рефлексия над повседневностью в её преходящей форме, это рефлексивная работа, которая позволяет ухватывать значения, подвешенные в пережитом, разворачивая всё поле возможностей, связанное с повседневным опытом. Но уже для Ницше, или для Батая, Бланшо, Фуко, опыт – это, напротив, попытаться достичь такой точки жизни, которая была бы возможно ближе к тому, что нельзя пережить. И здесь требуется максимум интенсивности и максимум невозможности.

Если феноменология пытается обнаружить субъекта таким, каков он есть, как основоположника этого опыта и этих значений, то философия Ницше и его последователей в постмодернизме, осмысливая совершенно иной опыт, его главной функцией полагает – вырвать субъекта у него самого, сделать так, чтобы он уже не был самим собой, этаким самотождественным субъектом, чтобы он был совершенно иным, чем он

есть. Такая практика сопряжена с огромным риском и одновременно с открытием новых возможностей для индивида, то есть она может привести или к его уничтожению, взрыванию, диссоциации или к становлению его в новом качестве.

Как раз для эпистемы современного цивилизационного и социокультурного перехода характерна такая своеобразная несущая конструкция в виде дискурса об опытах – пределах, или трансгрессиях. Как писал Фуко, функция опытов-пределов – "вырвать меня у меня самого и не позволять мне быть тем же самым, что я есть". Трансгрессия, таким образом, выступает как новый опыт свободы, свободы преодоления пределов, устанавливаемых, прежде всего, разумом. Философия трансгрессии – это философия выхода *за* и *сквозь* предел, за которым теряют смысл базовые оппозиции, ценности и смыслы. Понятие трансгрессии играет важную роль в становлении новой культуры и нового опыта свободы мышления. Подобно тому, как в своё время "противоречие" выступило фундаментом мышления "диалектического".

Трансгрессией открывается "опыт невозможного", который не связан и не ограничен внешним и возможным бытием. Если оставаться в какой-то определённой системе отсчёта, трансгрессия представляет собой невозможный выход за пределы наличного данного. Она выражает невозможность человека остановиться как невозможность его несвободы. Это собственно свобода номада (кочевника).

Концепция трансгрессии имплицитно содержит идеи, фиксирующие механизмы нелинейной эволюции, которые в эксплицитной форме фиксируются синергетикой, прежде всего в идее "скрещения" различных версий эволюции как аналога бифуркационного ветвления. Сам акт трансгрессии нарушает системную линейную процессуальность и знаменует переход от одного опыта свободы к совершенно иному её опыту. Речь идет об опытах свободы в лиминальном пространстве, об опытах перехода и преодоления пределов, о выходе в постконвенциональное пространство коммуникации и о движении в нем, а также об ответственности любых пере-сечений в этом сетевом пространстве.

Мы обнаруживаем себя в реальности мультикультурного мира, транспарадигмального и трансдискурсивного пространства, которые не являются чем-то статичным и определённым. Наоборот, турбулентность и неопределённость "текучей современности", в которой мы себя находим, обрекает нас на совершенно новый опыт свободы. Как говорит З.Бауман, мы вступили на территорию, которая никогда прежде не была населена людьми, - на территорию, которую культура в прошлом считала непригодной для жизни [2]. Эта территория и есть пространством "между", пространством "терминала" и, возможно, пространством антропологической границы.

Вызовы современности таковы, что ответы на них возможны лишь при усилии человека по-мюнхаузенски "вытащить себя за волосы". И проблема заключается в том, как реальный человек мыслит себя, как он выстраивает свое пространство свободы, и прежде всего пространство свободы внутренней. Трансгрессируя в пространство "между", он движется от одной целостной упорядоченности к другой не для того, чтобы в ней остаться и быть свободным "в границах полиса", а для того, чтобы их пересечь лишь как пункты кратковременного отдыха на своём пути, покидая, соединяя, склеивая на этом пути места и отрезки, конструируя и переконструируя самого себя, двигаясь от одной сборки к другой и т.д. Очень хорошо об этом сказал Джанни Ваттимо, когда, проблематизируя понятие свободы, заметил, что "важно помыслить свободу как постоянное колебание между причастностью и покинутостью" (3). Нахождение в этом номадическом колебании и есть свобода новой реальности.

Движение в пространстве "транс" есть свобода и есть ответственность, потому что ответственный индивид – это индивид, способный дать ответ не только настоящему, но и будущему, а в условиях нарастающей нелинейности и разнообразия – способный давать универсальный ответ, или лучше сказать, трансверсальный ответ на вызовы многовариантного будущего. Таковы вызовы человеку пост-современности, требующей нового субъекта как самоорганизующегося виртуально универсального субъекта, с различными модусами внутренней свободы, мыслящего не только в рамках той или иной целостности, а умеющего трансгрессировать, двигаться по пути самопреодоления, переструктурирования, сборки, пересборки и т.д.

Но здесь как раз и обнаруживает себя опасность такой свободы как саморазрушения. Человек, развивая свою креативность и следуя принципу необходимого разнообразия, открывается этой нелинейности и машинерии хаоса; он впускает ее, фрагментируя и на время как бы утрачивая себя, вместе с этим рискуя утратить стремление, или способность, к воссозданию целостности своего *я,* к сборке себя во внутреннем пространстве, или самоорганизации. Что, кстати, находит своё выражение в "кризисе идентичности". Наше нахождение в этом пространстве опасно саморазрушением.

Именно потому нам необходим новый тип адаптации, способность адекватного действия во внешних пространствах кризисного типа. Эту проблему надо решать с самого начала, прежде всего, средствами воспитания и образования, опираясь на современные педагогические теории и практики, такие как "критическая педагогика" П.Фрейре, "трансгрессивная педагогика" Г.Жиру, теория "обучающей игры" М.Барбера, теория "соразмерности" и "демистификации" А. Иллича, радикальная педагогика П.Макларена, теория трансформативного обучения Дж.Мезироу и другие направления, а также на адекватные современным педагогическим требованиям психологические практики, в частности на психосинергетику (И.Ершова-Бабенко).

Индивид, свободно выбирающий и конструирующий себя в ситуациях кризисов и рисков, наверное, должен быть виртуально универсальной личностью. В связи с этим актуализируется проблема универсальности. Это понятие в свое время было вполне справедливо раскритиковано постмодернистами. Но нам важно увидеть в рассматриваемом контексте для

универсальности какую-то перспективу, что представляется возможным на пути разделения в ее понимании абстрактно-общего и индивидуально-конкретного, а именно – в понимании универсальности как индивидуально- многообразного в отличие от всеобщего как всемирно единообразного. Возможно, в этом случае правильнее было бы говорить о трансверсальности как новом качестве личности в условиях "текучей современности".

В связи с этим также актуализируется проблема онтологической укорененности субъекта. Ее классическое понимание нас уже не удовлетворяет. Мы видим, как мир меняется, соответственно, эта укорененность приобретает другой характер: в результате беспокойного номадического движения "причастности – непричастности", эта укорененность начинает формироваться как ризоморфная полиукоренённость свободной личности. При этом последняя оказывается более прочно укорененной в бытии, чем личность, укоренённая в одной традиции, в одной культуре, в одном языке, в одной парадигме. На основе мультикультурного образования и интеркультурной коммуникации открываются горизонты формирования новой гуманистической личности с космополитической культурной гражданственностью.

Как возможна такая подвижная, пластичная, гибкая укоренённость? Здесь снова актуализируется проблема свободы как способа бытия виртуально универсальной личности. И, прежде всего, как проблема её внутренней свободы.

Какова ее онтология? Не связана ли она с формированием внутреннего интерсубъективного пространства, внутренней способности к перенастройке мышления с одного гештальта на другой, внутренней способности "распадаться", не теряя себя, и "реаггрегироваться" вновь? Речь идет о новом мышлении, релевантном в мире плюральности, в условиях бесконечных дроблений, переплетений, конфликтующих различий в контексте глобальных угроз бытию. Новые горизонты для выстраивания интеллектуальных стратегий открываются в концепциях "сложного мышления" Э.Морена, "глобального мышления" Э.Ласло, "трансверсального разума" В.Вельша и др.

Центральной темой концепции Вельша является тема переходов, переходных состояний между различными типами рациональности, тема транссекторального (трансдисциплинарного и трансдискурсивного) движения разума как переходного, или трансверсального (4). Как возможны такие переходы? В условиях развитой дифференциации и специализации отдельные типы рациональности образуют транссекторальные констелляции. Такие связи намечают возможные пути трансверсального мышления, показывая, что они как грамматика уже заложены в формирование отдельных типов рациональности.

Такие конститутивные переплетения типов рациональности обнаруживаются уже на уровне анализа генезиса единичных парадигм, которые всегда формируются как оппозиция одна другой. Парадигмы с самого начала существуют в условиях их изменения, реинтерпретации и критики. Отдельные концептуальные построения имеют интерконцептуальную конституцию. Такие интерконцептуальные отношения открывают возможность интеррациональных отношений транссекторального, трансдисциплинарного и трансдискурсивного типа.

Содержательные переплетения обусловлены тем, что всякая концепция строится на историко-культурной почве, которая принадлежит не только ей, но и многим другим концепциям. Этот базис всегда оставляет на них общий отпечаток, например, в форме заимствования или в форме специфических интерпретаций. Кроме того, отдельные типы рациональности часто можно правильно понять только тогда, когда виден их общий контекст. Таким образом, отдельные рациональности существуют не как монады. Несмотря на всю их автономию, они характеризуются многочисленностью переплетений с другими рациональностями. Это означает, что существует не только множество типов рациональности, но и широкий спектр переходов между ними, который, в свою очередь, имеет высокую степень дифференциации. Переходы, терминалы, расхождения, связи – все это среда трансверсального разума, который избегает декретов, эксплицируя, артикулируя, выявляя пробелы в профиле рациональности и тем самым способствуя ее дальнейшему развитию.

В силу своей переходности трансверсальный разум является посредником в разрешении конфликтов рациональности. Ведь все эти конфликты появляются, прежде всего, в его горизонте и разрешить их можно только через рефлексию над пределами, границами и переплетениями. Полемика с различными формами рациональности требует такого типа разума, который умел бы обращаться с различием и тождеством, не отдавая с самого начала предпочтения ни одной из сторон. Именно таким и является переходный разум. Он начинает с ситуации различения, но потом акцентирует возможность переходов. Тем самым он освобождается от системных односторонностей.

Трансверсальный разум собственно и есть способность обнаружения переходов. "Обнаружение" здесь означает, что переходы вывести дедуктивно, то есть из системы в целом, невозможно. Их следует открыть. На этом уровне трансверсальный разум имеет многое от ощущений, интуиции, и в этом смысле он близок древнегреческому понятию разума nous. Он реализует единство, но только через способность к переходам, то есть в форме, которая принципиально базируется на разнообразии.

Признание имплицитных переплетений и эксплицитных переходов – как это понимается в концепции переходного разума – помогает избежать как деспотизма и репрессивности в мышлении, так и анархии, поскольку трансверсальный разум избегает позиции абсолютной гетерогенности и несоизмеримости. При этом его нельзя рассматривать как противоядие от гетерогенности, а только как посредника между экспликацией гетерогенности и переходом, между различием и тождеством.

Концепция трансверсального разума в современных условиях существования различных позиций имеет значительный эвристический потенциал. Б. Вальденфельс выступал за "умножение" разума и при

этом подчеркивал опасность этого шага, поскольку "другость" и разнообразие тем самым проникают в "сердцевину разума". С другой стороны он также говорил, что это не должно привести к "растворению разума", ибо этому будут противостоять "латеральные формы обмена", которые представлены узлами, переходами, возможностями перемещений. То есть Вальденфельс говорил о сети гетерогенных, но многоразово переплетенных плоскостях рациональности, дискурсов, жизненных форм, которые не только отделяются, но и перекрещиваются [5].

Концепция трансверсального разума отражает интенции как Хабермаса, так и Лиотара. Она осуществляет коммуникацию за пределами гегемонии, а также выявляет различия, не сжигая мосты. Переходный разум устанавливает связи без принуждения к единству, перебрасывает мосты через рвы, а не засыпает их.

Наша плюральная действительность требует осуществления переходов между разными системами смыслов и констелляциями рациональности. И эта способность согласовывается с переходным разумом. Он обеспечивает то, что нужно для постмодерной формы жизни: преодоление замкнутых пределов, переход от одной системы к другой, одновременный учет разнонаправленных усилий, умение заглянуть по другую сторону концептуальных перегородок.

Формирование трансверсального мышления современного человека как "человека терминала" является главной задачей образования. В настоящее время переходность стала идеалом. А осознание границ – минимальным требованием. Какая-либо абсолютизация противопоказана. Этот способ признания плюральности и изменчивости стал сегодня распространенным стандартом. Во всяком случае, на уровне практической ориентации. Нам важно продвигаться к тому, чтобы не просто воспринимать различное и относится к нему толерантно, но и уважать его собственную ценность, что означает его поддержку и защиту. Но каждый раз нам необходимо сосредотачивать внимание на двух моментах: как на осмыслении различий, так и на способности к переходам.

Такое колебание индивида "различие/связь" требует своего осуществления в контексте его непрерывного диалога с миром, миром Другого, резонируя с ним на основе открытости и готовности к самотрансформациям и синергийности. Существует ли граница безопасности такой подвижности, и каковы риски её пересечения? Такие проблемы, как и многие другие, связанные с ними, актуализируются для нас в связи с рассмотрением постнеклассических практик в разных сферах жизни, и прежде всего, в сфере образования и формирования человека.

Список использованных источников

1. Фуко Мишель. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. Б.М.Скуратова под общей ред. В.П.Большакова / М. Фуко. – М. : Праксис, 2006. – Ч. 3. – 320 с. – (Серия "Новая наука политики"). – С. 162-163.

2. Бауман Зигмунт. Текучая современность / пер. с англ. под ред. Ю.В.Асочакова / З. Бауман. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.

3. Ваттимо Джанни. Прозрачное общество / Дж. Ваттимо. – М: Логос, 2003. - 128 с.

4. Вельш Вольфганг. Наш постмодерний модерн / В. Вельш.– К. : Альтерпрес, 2004. - 328 с.

5. Вальденфельс Бернхард. Вступ до феноменології / Б. Вальденфельс. – К. : "Альтерпрес", 2002. – 176 с.

References

1. Fuko Mishel. Intellektualy i vlast: Izbrannye politicheskie stati, vystupleniya i intervyu / Per. s frants. B.M.Skuratova pod obshchey red. V.P.Bolshakova / M. Fuko. – M. : Praksis, 2006. – Ch. 3. – 320 s. – (Seriya "Novaya nauka politiki"). – S. 162-163.

2. Bauman Zigmunt. Tekuchaya sovremennost / per. s angl. pod red. Yu.V.Asochakova / Z. Bauman. – SPb.: Piter, 2008. – 240 s.

3. Vattimo Dzhanni. Prozrachnoe obshchestvo / Dzh. Vattimo. – M: Logos, 2003. – 128 s.

4. Velsh Volfgang. Nash postmoderniy modern / V. Velsh.– K.: Alterpres, 2004. – 328 s.

5. Valdenfels Bernhard. Vstup do fenomenologiyi / B. Valdenfels. – K.: "Alterpres", 2002. – 176 s.

Горбунова Л. С., *кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу інтернаціоналізації вищої освіти, Інститут вищої освіти НАПН України (Україна, Київ), lugor2048@gmail.com*

Про релевантність постнекласичних практик в освіті

Постнекласичні практики мислення і відповідні освітні стратегії розглядаються в контексті сьогодення як перехідного, для характеристики якого використовується метафора "плинності", що найбільш вдало виражає нестабільність, постійну мінливість, розмивання стійких структур і становлення мережевої організації соціальних процесів. Які вимоги до людини висуває суспільство криз і тотальних ризиків? Які освітні практики релевантні в цих умовах?

Сучасний науковий дискурс формує уявлення про постнекласичні практики як практики свободи вибору і переходу. Вони артикулюються в освітньому просторі як досвіди трансгресії і самотрансформації, номадичного і трансверсального мислення, як трансдисциплінарні і транскультурні взаємодії, що передбачають особливу чутливість до відмінностей, толерантність і відкритість до Іншого та синергійность зі світом.

Ключові слова*: постнекласичні практики, "плинна сучасність", трансгресія, трансверсальний розум, практики свободи.*

Gorbunova L. S., *Candidate of philosophical sciences, associate professor, leading research worker of department of internationalization of higher education, Institute of higher education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lugor2048@gmail.com*

Post-non-classical Practice as Relevant Practice in Education Post-non-classical practice of thinking and appropriate educational strategies are discussed in the context of the nowadays as a transitional period. The author uses the metaphor of "fluidity" for its characteristic, which describes more precisely the instability, constant changeability, diffusion of stable structures and becoming of network organization of social processes. What are the requirements for a person from crises and total risk society? What educational practices are relevant in this context?

Modern scientific discourse forms an idea of post-non-classical practices as a practice of freedom of choice and transition. Its are articulated in the educational space as the experience of transgression and self-transformation, nomadic and transversal thinking, transdisciplinary and transcultural practices involving/including a special sensitivity to diversity, tolerance and openness to Other and synergy with the world.

Keywords: *post-non-classical practices, "fluid modernity", transgression, transversal reason, practices of freedom.*

* * *

УДК 37.01:001.8(47)

Москалик Г. Ф.
кандидат философских наук, доцент,
докторант, Национальный педагогический
университет им. М. П. Драгоманова
(Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

ЦЕЛОСТНОСТЬ И ВЗАИМНАЯ ОПРЕДЕЛЕННОСТЬ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ И ПРАКТИКИ

Современная наука и практика верифицируют и выкристаллизовывают приобретенные человеком в процессе образования знания и компетенции. Отмечается, что именно наука и практика являются тем социальным измерением, благодаря которому выкристаллизовывается уровень образованности, компетентности, конкурентная способность личности. Интенсификация информационно-коммуникационных процессов только повышает этот уровень. Поэтому достижение человеком определенного знаниево-компетентностной ступени оказывается лишь ступенькой к вершине более высоких знаний и компетенций и их практической реализации. Обнаружено, что образование должно строиться по принципу "восхождение"

при условии сочетания науки и практики в их взаимном развитии, обогащении и противоречиях.

Ключевые слова: *наука, образование, практика, социальный опыт, компетентность, личность.*

Образование для социальной практики является незаменимым, системообразующим элементом, который призван как передавать социокультурный опыт, так и создавать новые мировоззренческие, научные, инновационно-технологические ориентиры общественного развития, в связи с чем проблематика, связанная с взаиморазвитием науки и образования, является чрезвычайно актуальной на любом этапе современного цивилизационного развития. “Общество обращается к образованию не случайно, а благодаря необходимости. При этом оказывается, что образование в одном из своих главных аспектов существования является не только социальной необходимостью и ценностью, отказ от которого или его недооценка исключает дальнейшее сохранение, воспроизводство и развитие социальности, но и то, что прогресс общества, его рост ведут к повышению социального статуса образования” [1, с. 8–9]. Учитывая это, очень важно, исследуя современные стратегии развития образования, проанализировать место и роль в них таких смыслоформирующих и структурообразующих элементов, как научные практики и социальный опыт. Само научное знание и общественная верификация являются своеобразными полюсами социальной основы, на которой осуществляется образование, что актуализирует исследования концептуальных взаимосвязей данных феноменов в аспекте дальнейшего развития национальной системы образования.

Рассматривая проблему повышения роли и значения научных практик и социального опыта в современных стратегемах развития образования, отметим, прежде всего, что вся история человечества ориентирована на постепенный рост знаниевой составляющей человеческой деятельности и на эффективное ее использование в социальной практике. “Из всех возможных видов прогресса, последовательного, из поколения в поколение, совершенствования наиболее бесспорным является прогресс чисто умственный, постепенное накопление знаний и производных из них практических умений” [2, с. 451]. Сегодня же, когда стратегией самых развитых обществ мира избрано неуклонную ориентацию на построение инновационно-знаниевого общества, функционирование которого будет основываться на самых передовых достижениях науки, важно четко осознавать, что любое отставание на национальном уровне указанного процесса будет иметь необратимые последствия для наших потомков. А значит, реформируя национальную систему образования, важно уделять ключевое внимание научности, фундаментализации, гуманизации учебно-воспитательного процесса с ориентацией на воплощение этих принципов и основ в дальнейшей индивидуально-социальной практике.

Роль науки в формировании потенциала и стратегических направлений развития образования является чрезвычайно важной как на фундаментально-мировоззренческом, так и на технологически-верификационном уровнях. На мировоззренчески-философском уровне именно наука является продуцентом и историческим транслятором знаний, закладываемых в основу образовательного развития обществ и личностей. Наука создает упорядоченные, понятные, дискурсивные механизмы передачи знаний через историческое течение времени. “Формирование науки – это формирование механизмов глобальной централизованной социальной памяти, т.е. механизмов накопления и систематизации всех знаний, которые получает человечество. Можно утверждать, что ни одна наука не имеет основания считать себя сложившейся, пока не появились соответствующие обзоры или учебные курсы, т.е. пока не заданы традиции организации знания” [3, с. 271]. Итак, наука и образование являются взаимообусловливающими феноменами, единство которых определяет направление и качество социального опыта и развития, что делает исследование современных стратегем развития образования обязательно направленным к проблематике влияния науки и общественного функционирования на идеологию и методологию формирования ориентиров развития национальной системы образования в нашей стране, которая находится на трансформационном этапе своего исторически-культурного и цивилизационного развития.

Практика же или социальный опыт представляет собой как бы противоположный, но такой же неотъемлемый, полюс образовательного самоосуществления, как и наука. Это означает, что, если с одной стороны наука определяет содержательно-ориентационные параметры развития образования любого современного общества, то социальный опыт этого общества лежит в основе сложившейся образовательной традиции, без которой невозможно представить инновационное движение вперед. “Модернизация научно-культурно-образовательных механизмов социализации личности, адаптация их к новым требованиям цивилизационного развития должно осуществляться через углубление в историю, культурное достояние человечества, в тот неоспоримый опыт – научный и бытовой, с которым человечество может безболезненно войти в XXI век” [4, с. 9]. Образование, выстраивая стратегии развития общества и личности, обязательно обращается к традиции, опыту, тому мировоззренчески-ценностному и культурно-смысловому фундаменту, который сформирован благодаря историческому развитию народа, региона, культурной или цивилизационной целостности или и всего человечества. Общечеловеческая ценность образования заключается в частности в том, что оно является феноменом, соединяющий социальный опыт, современную научную и технологическую практику и ориентированную в будущее инновационно-научную мысль всего человечества.

Значимость науки как социальной основы, на которой осуществляется образование, заключается еще и в том, что единство этих двух феноменов обеспечивает необходимую социализационную основу для личностного становления и развития современного человека. Образование будто приводит человека в мир науки, которая в свою очередь вооружает личность необходимой системой знаний и ориентационных смыслов, необходимых для самореализации в современной научно- и технолого-центристской

цивилизации. “Образовательный процесс выступает в качестве “первичной территории”, на которой происходит встреча индивида и науки, а следовательно его подготовка к жизнедеятельности в современном обществе и формирование зрелой личности” [5, с. 61]. Поэтому, реформируя национальную систему образования на основе человекоцентристских принципов, необходимо помнить, что неотъемлемым элементом личностно ориентированного образовательного пространства является фундаментальность и научность его внутренних структур. “Условием модернизации системы образования, главным фактором его дальнейшего развития является сочетание образования и науки, что обеспечивается привлечением к научной деятельности одаренной учащейся и студенческой молодежи, педагогических работников” [6, с. 20]. Стратегема развития образования общества, таким образом, должна в обязательном порядке предусматривать постоянное повышение наукоцентричности образования, его фундаментальности и гуманистичности, которые являются неотъемлемыми составляющими единого комплекса реформирования образовательной системы на инновационных, прогрессивных началах.

Научное творчество, которое в своей основе является человеко-ориентированным, позволяет индивиду войти в мир современного социально-коммуникативного творчества, то есть в среду общественной практики, которая в условиях информационно-технологической цивилизации основывается именно на научно-инновационных принципах, то есть ее ценностно-смысловое ядро формируется именно благодаря функционированию и развитию научной сферы. “В условиях развития глобальных цивилизационных процессов особенно важной является проблема развития личностных элементов структуры научного творчества. Это связано, прежде всего, с самоидентификационными потенциями и вопросами гносеологической свободы человека, которая ограничивается современными закономерностями общественного развития. Формулирование коммуникативной теории научного творчества, в рамках которой человек предстает активным гносеологическим элементом, а не инструментом удовлетворения общественных потребностей, создает гуманизационный эффект науки как феномена духовного прогресса человечества” [7, с. 13]. Таким образом, гуманизируя образование, необходимо в полной мере использовать познавательно-гуманистический потенциал научного творчества как одной из ключевых основ учебно-педагогического процесса в учебных заведениях различного уровня. Использование эвристически-гуманистического наполнения научного творчества является незаменимым инструментом личностно ориентированного образования и активно-адаптационной социализации.

Таким образом, наука, являясь одним из фундаментально-системообразующих полюсов формирования и деятельности образования, ориентирует последнее на выполнение гуманистически-социализационных функций, то есть на подготовку человека к жизни в высокотехнологичном информационном обществе, к самореализации в чрезвычайно динамичном инновационно-информационном цивилизационном пространстве. Тем самым, образование благодаря научному потенциалу обращается к другой своей функции – социально-формирующей и социально-преобразующей. “Система образования обеспечивает воспроизведение профессиональной и социальной структуры общества, осуществляет социальный контроль и выполняет функцию социального фильтра, формируя тем самым как социальный, так и символический статус современного человека” [8, с. 73]. Образование, таким образом, ориентируется в своем функционировании и развитии на потребности социальной практики, на необходимые для всех субъектов общественного сознания и деятельности знания, умения, компетентности и убеждения. Образование, трансформируя через свои внутренние структуры достижения науки, делает их достоянием всего социума, стимулируя развитие последнего на основе инновационности и гуманистичности.

Именно образование в своих стратегически-социальных и жизненно-личностных ориентациях является средой сочетания высоких достижений человеческого интеллекта в виде научных знаний и теорий и практической ориентированности человека и социума на реализацию в социальном опыте тех знаний и ценностей, которые обосновываются в культуротворческих потенциях человечества, в том числе и в науке. Образование, таким образом, приводит человека в мир культуротворчества, наукотворчества, социотворчества. “Высшие учебные заведения, выполняя социальный заказ общества и идя путем удовлетворения социально-психологических потребностей человека в его стремлении к творческой деятельности на научных основах, должны сформировать у молодых специалистов интерес к творческим научным исследованиям, научить владению эффективными методами этой работы” [9, с. 388]. Это приведет, в свою очередь к насыщению социальной практики инновационно-ориентированными профессионально-творческими действиями различных субъектов социального функционирования, что на национальном, региональном и глобальном уровне будет отмечаться значительным ростом социально-практической отдачи от затрат на стратегические образовательно-системные и образовательно-реформаторские цели и задачи.

В аспекте социально-практической реализации образования важно подчеркнуть его системно-формирующую роль в развитии любого общества. Образование, прежде всего, предстает как социальное творчество, причем характер этого творчества является фундаментальным для общества, ведь именно образовательный процесс формирует ключевые ценностно-смысловые ориентиры и топосы жизнедеятельности и исторического пути той или иной социальной общности. “Образование является сложным социокультурным феноменом, выступает как эволюционный процесс, как специфическое социальное влияние, а также как социальный институт. В частности, образование рассматривается не только как специфическая разновидность социального действия, но в значительной степени как модель социального

действия и коммуникации, как таковой – образование выступает как социальное творчество, в том числе и в понимании создания новых знаний (вовлеченность науки в высшее образование), и в понимании институционального творчества (реформирование существующих институтов и создание новых)" [10, с. 13]. Культуротворческий, социально-практический потенциал образования, таким образом, проявляется во всех сферах и сегментах функционирования информационного общества, что делает образовательную систему инклюзивным элементом современного цивилизационного и социокультурного пространства. Наука и социальная практика более гармонично сочетаются именно в культуротворческом силовом поле образования.

Через образование наука превращается из теоретического феномена на действенную силу, на основе которой выстраиваются социальные формы, процессы, отношения и институты, что свидетельствует о фундаментальной роли образования в единении социальной деятельности с общественным наукоцентричным сознанием. Наука создает идеальные верифицированные принципы цивилизационного действия, образование учит широкие массы населения придерживаться этих принципов, что является их общей социально-формирующей и культуросозидательной миссией перед всем человечеством и каждым отдельным национальным обществом. "Наука, генерируя новые идеи, технические и технологические разработки, и образование, готовя образованных специалистов, выступают движущей силой государства, обеспечивают его независимость и национальную безопасность, создают необходимые предпосылки для экономического роста экономики. Но эти возможности приобретают практическую значимость лишь в процессе производства, только в тесном контакте с предприятиями реального сектора экономики они превращаются в результат" [11, с. 87]. Это позволяет определять образование стратегическим ресурсом любой социальной системы, ведь именно благодаря интегративно-инклюзивному потенциалу образования научные идеи и принципы находят практическую реализацию на производстве, в экономике и управлении, в социотворчестве каждого активного общественного субъекта. "Становление интегрированной системы" наука – образование – производство" обусловлено развитием всех компонентов этого формирования. Такую систему можно охарактеризовать, с одной стороны, как часть экономики, часть общих экономических отношений, а с другой – как системообразующую основу всего социально-экономического развития, структурообразующий компонент национальной инновационной системы. Системный характер связи науки, образования и производства объясняется тем, что, несмотря на противоречивость и разнонаправленность целей функционирования каждого из участников, они могут быть реализованы только через их взаимодействие и сотрудничество" [11, с. 88]. Необходимо, таким образом, говорить о единстве, неразрывной цивилизационной и социокультурной целостности таких феноменов, как наука, образование и социальная практика, что делает возможным построение концептуально-теоретической матрицы нашего исследования. Именно такое единство будет выходным мировоззренчески-философским и контекстуально-дискурсивным ландшафтом нашего исследования роли и значения научных практик и социального опыта в современных стратегемах развития образования.

Такая целостность науки, образования и социальной практики образует также необходимое пространство, среду для стимулирования инновационно-интеллектуального развития общества и личности. Постоянное движение в знаниевой сфере, а также в области преобразования знаний на технологический продукт определяет сегодня всю динамику общественного развития в рамках информационной цивилизации, ведь без инновационной и компетентной трансформации информация никогда не превратится в знания или технологии. "В таком контексте особый философский смысл приобретает образовательная и научная инновация как получение знания, которого не было раньше, в рамках доминирующей или поисковой парадигмы. Стратегия инновационного развития на основе знаний требует наличия развернутых инновационных систем образования, которые охватывают все более широкие слои населения. Нужно, чтобы эти системы создавали благоприятные условия для обучения людей, акцентировали особое внимание на творческом начале и гибкости с целью развития их способности постоянно адаптироваться к требованиям экономики, основанной на знаниях" [12, с. 5]. Человек, который на наукоцентричной основе получает образование на протяжении всей жизни, с большой степенью вероятности будет достигать жизненного, социально-статусного и морально-духовного успеха в рамках современной цивилизационной картины мира, основанной на активном и творческом использовании знаниево-компетентностных характеристик всех субъектов социокультурного развития.

Целостность и взаимоопределенность науки, образования и социальной практики является сегодня необходимым условием формирования творческого субъекта цивилизационного и культурного развития человечества и каждой отдельной страны. Развитие образования в своих стратегических ориентирах должно направляться именно на выработку системных подходов и на создание благоприятных условий для всестороннего развития компетентной и культуротворческой личности. "Речь идет не только о том, чтобы формировать носителя знаний, но и о том, чтобы формировать творческую личность, способную использовать приобретенные знания для конкурентоспособной деятельности в любой сфере общественной жизни, то есть для инновационного развития общества. И именно это обстоятельство, в конце концов, будет определяться характером, направленностью научной и образовательной деятельности в любой стране. Наука должна предшествовать практике. Она должна быть фундаментальной, разветвленной, практически направленной и конкурентоспособной" [13, с. 199]. Наука приобретает таких качеств лишь при условии параллельного функционирования инновационно-гуманистической системы образования, которая будет

эффективно транслировать все достижения науки в деятельность активных субъектов социокультурного и цивилизационного развития. Таким образом, наука и практика (социальный опыт) являются двумя взаимообусловленными полюсами социальной основы, на которой осуществляется и реализуется путь эффективного развития образования.

Список использованной литературы

1. Грицаєнко П. М. Гуманітарна освіта: сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / Петро Грицаєнко. − К., 2009. − 17 с.
2. Франк С. Л. Свет во тьме. Опыт христианской этики и социальной философии // Франк С. Л. Духовные основы общества / Семен Франк. − М. : Республика, 1992. − С. 405–470.
3. Розов М. А. Философия науки и техники (отрывки) / Михаил Розов // Философия науки: Общие проблемы познания. Методология естественных и гуманитарных наук: хрестоматия. − М. : Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. − С. 268–274.
4. Андрущенко В. П. Філософія освіти "в замежжі завтрашнього дня" / Віктор Андрущенко // Філософія освіти. − 2008. − № 1 − 2 (7). − С. 7–14.
5. Кохановский В. П. Основы философии науки: [учеб. пособ. для аспиранто] / В.П. Кохановский, Т.Г. Лешкевич, Т.П. Матяш, Т.Б. Фатхи. − Ростов-н/Д.: Феникс, 2008. – 603 с.
6. Драч І. І. Організація наукової діяльності студентів у вищих навчальних закладах / І.І. Драч // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник. − К. : Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2007. − Випуск 47. − С. 20–23.
7. Зуєв А. В. Екзистенціальний потенціал постнекласичної науки (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / Андрій Зуєв. − К., 2004. − 19 с.
8. Шапошникова І. В. Характеристика освіти як соціального інституту / Ірина Шапошникова // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. − 2012. − № 9(89), вересень. − С. 73–77.
9. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи: [навч. посіб.] / А.І. Кузьмінський. − К. : Знання. 2005. − 486 с.
10. Прокопенко А. Л. Освіта як чинник соціальних змін (методологічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / Андрій Прокопенко. − К., 2007. − 16 с.
11. Землянкін А. І. Концептуальний підхід до інтеграції науки, вищої освіти і виробництва / А.І. Землянкін, І.Ю. Підоричева // Стратегія і механізми регулювання промислового розвитку: Збірник наукових праць. – Донецьк: Інститут економіки промисловості НАН України, 2009. – С. 87–101.
12. Кремень В. Освіта і наука: інноваційний аспект / Василь Кремень // Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Професійна педагогіка. − 2011. − № 1. − С. 4–7.
13. Андрущенко В. П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття / Віктор Андрущенко. − К. : Знання України, 2011. − 1099 с.

References

1. Hrytsayenko P. M. Humanitarna osvita: sutnist' ta osoblyvosti proyavu (sotsial'no-filosofs'kyy analiz): avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filos. nauk: spets. 09.00.03 "Sotsial'na filosofiya ta filosofiya istoriyi" / Petro Hrytsayenko. − K., 2009. − 17 s.
2. Frank S. L. Svet vo t'me. Opыt khrystyanskoy эtyky y sotsyal'noy fylosofyy // Frank S. L. Dukhovnыe osnovы obshchestva / Semen Frank. − M. : Respublyka, 1992. − S. 405–470.
3. Rozov M. A. Fylosofyya nauky y tekhnyky (otrыvky) / Mykhayl Rozov // Fylosofyya nauky: Obshchye problemы poznanyya. Metodolohyya estestvennыkh y humanytarnыkh nauk: khrestomatyya. − M. : Prohress-Tradytsyya: MPSY: Flynta, 2005. − S. 268–274.
4. Andrushchenko V. P. Filosofiya osvity "v zamezhzhi zavtrashn'oho dnya" / Viktor Andrushchenko // Filosofiya osvity. − 2008. − # 1 − 2 (7). − S. 7–14.
5. Kokhanovskyy V. P. Osnovы fylosofyy nauky: [ucheb. posob. dlya aspyranto] / V.P. Kokhanovskyy, T.H. Leshkevych, T.P. Matyash, T.B. Fatkhy. − Rostov-n/D.: Fenyks, 2008. – 603 s.
6. Drach I. I. Orhanizatsiya naukovoyi diyal'nosti studentiv u vyshchykh navchal'nykh zakladakh / I.I. Drach // Problemy osvity: Naukovo-metodychnyy zbirnyk. − K.: Instytut innovatsiynykh tekhnolohiy i zmistu osvity, 2007. − Vypusk 47. − S. 20–23.
7. Zuyev A. V. Ekzystentsial'nyy potentsial postneklasychnoyi nauky (sotsial'no-filosofs'kyy analiz): avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filos. nauk: spets. 09.00.03 "Sotsial'na filosofiya ta filosofiya istoriyi" / Andriy Zuyev. − K., 2004. − 19 s.
8. Shaposhnykova I. V. Kharakterystyka osvity yak sotsial'noho instytutu / Iryna Shaposhnykova // Hrani. Naukovo-teoretychnyy i hromads'ko-politychnyy al'manakh. − 2012. − # 9(89), veresen'. − S. 73–77.
9. Kuz'mins'kyy A. I. Pedahohika vyshchoyi shkoly: [navch. posib.] / A.I. Kuz'mins'kyy. − K.: Znannya. 2005. − 486 s.
10. Prokopenko A. L. Osvita yak chynnyk sotsial'nykh zmin (metodolohichnyy aspekt): avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filos. nauk: spets. 09.00.03 "Sotsial'na filosofiya ta filosofiya istoriyi" / Andriy Prokopenko. − K., 2007. − 16 s.
11. Zemlyankin A. I. Kontseptual'nyy pidkhid do intehratsiyi nauky, vyshchoyi osvity i vyrobnytstva / A.I. Zemlyankin, I.Yu. Pidorycheva // Stratehiya i mekhanizmy rehulyuvannya promyslovoho rozvytku: Zbirnyk naukovykh prats'. – Donets'k: Instytut ekonomiky promyslovosti NAN Ukrayiny, 2009. – S. 87–101.
12. Kremen' V. Osvita i nauka: innovatsiynyy aspekt / Vasyl' Kremen' // Naukovyy visnyk Instytutu profesiyno-tekhnichnoyi osvity NAPN Ukrayiny. Profesiyna pedahohika. − 2011. − # 1. − S. 4–7.
13. Andrushchenko V. P. Svitanok Yevropy: Problema formuvannya novoho uchytelya dlya ob"yednanoyi Yevropy KhKhI stolittya / Viktor Andrushchenko. − K.: Znannya Ukrayiny, 2011. − 1099 s.

Москалик Г. Ф., *кандидат філософських наук, доцент, докторант, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com*

Цілісність і взаємна визначеність сучасної науки, освіти та практики

Сучасна наука і практика верифікують та викристалізовують набуті людиною в процесі освіти знання й компетенції. Відзначається, що саме наука і практика є тим соціальним виміром, завдяки якому викристалізовуються рівень освіченості, компетентність, конкурентна спроможність особистості. Інтенсифікація інформаційно-комунікаційних процесів лише підвищує цей рівень. Тому досягнення людиною певного знаннєво-компетентнісного щабля виявляється лише сходинкою до вершини більш високих знань і компетентностей та їх практичної реалізації. Виявлено, що освіта має будуватися за принципом "сходження" за умови поєднання науки і практики у їх взаємному розвитку, збагаченні й суперечностях.

Ключові слова: *наука, освіта, практика, соціальний досвід, компетентність, особистість.*

Moskalyk G. F., *Ph.D., associate professor, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kiev), gileya.org.ua@gmail.com*

Integrity and mutual definiteness of modern science, education and practice

Modern science and practice verify and crystallize knowledge and competence acquired by man in the process of education. It is noted that science and practice are the social dimension through which the level of education, competence, competitive ability of the individual is crystallized. Strengthening the information and communication processes only increases this level. Therefore, the achievement of a specific level of knowledge and competence is only a stepping stone to the top of the higher knowledge and competencies and their implementation. Article founds that education should be based on the principle of "descent" while combining science and practice in their mutual development, enrichment and contradictions.

Keywords: *science, education, practice, social experience, competence, personality.*

* * *

УДК 141.2: 37.013.73

Семенюк Н. В.
кандидат філософських наук, доцент
(Україна, Хмельницький), lepan@ukr.net

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Здійснено філософський аналіз суперечностей безперервної освіти під впливом глобалізації та інформаційної революції на початку XXI століття. Досліджено феномен безперервної освіти як предмет філософії освіти, що

уможливило здійснення філософської експлікації поняття "безперервної освіти" шляхом розгляду його в єдності соціокультурного, онтологічного, аксіологічного, антропологічного вимірів. Показано, що саме поняття "безперервна освіта" є найбільш адекватним за змістом і формою сучасним освітнім процесам, що розгортаються в освітній сфері під впливом тенденцій XXI століття – глобалізації/антиглобалізму та інформаційної революції. Концептуалізовано поняття "безперервна освіта", під яким розуміється процес переробки, перетворення і реалізації знання індивідом в якості основної характеристики його соціально активного життя.

Окреслено основні контури безперервної освіти майбутнього: диверсифікація організаційно-управлінських та змістовно-структурних форм надання освітніх послуг громадянам на різних вікових етапах їх життя, свобода особистісного вибору навчальної траєкторії кожного споживача освітніх послуг, орієнтація на рівний доступ до якісного навчання різних верств і категорій населення, збереження в безперервній технологічній (за формою) освіті змісту глибинного гуманізму, людиноцентричності, творчості. Доведено, що саме поєднання інноваційно-технологічної і морально-духовної складових майбутньої безперервної освіти становить головний контур її перспективного образу.

Ключові слова: *освіта, безперервна освіта, освіта впродовж життя, компетентнісна модель, інформаційні технології, дистанційна освіта, економіка безперервної освіти.*

Актуальність дослідження філософських засад безперервної освіти обумовлена потребами практики, насамперед, потребами відповіді освіти на виклики, що делегують їй глобалізація та інформаційна революція. Бурхливий розвиток науки, інформації, знань, а відтак – формування інформаційного суспільства та суспільства знань, потребують від особистості постійного оновлення знань, освоєння новітньої інформації, що накочується на неї як снігова лавина. З іншого боку, сучасна людина не може відкинути те, що вже було освоєно нею на попередніх етапах освітнього розвитку. Повернення до знання, інформації, компетенцій, здобутих на попередніх стадіях освітньої соціалізації, є питанням проблемним, адже людина має здатність забувати. Знання ж, здобуті в минулому, потрібні сьогодні. Повернення до освоєного в минулому знання потребує часу, якого в сучасної людини практично немає. Людина має освоювати нові знання, узгоджувати їх з раніш засвоєними, враховувати тенденції розвитку знання як цілісної системи. Останнє й формує потребу поступового проходження людиною різних ланок освіти, які послідовно змінюють одна одну. З кожним етапом відбувається посилення напруги знань, пізнавальних можливостей та власної креативності в їх освоєнні і практичному застосуванні. Мова в даному випадку йде про "безперервну освіту" – процес, який реалізується впродовж життя. Осмислення філософії цього процесу належить до найбільш актуальних і найменш освоєних проблем сучасної філософії освіти.

Термін "безперервна освіта" або "освіта впродовж життя" виник в середині 60-х рр. XX ст. і з того часу набув статусу концепції та почав використовуватися в міжнародних документах таких організацій як ЮНЕСКО, Світовий Банк та Рада Європи. Разом з цим терміном часто застосовуються і інші, такі як "освіта протягом усього життя", "продовжена освіта", "освіта дорослих", "рекурентна освіта", "самокероване навчання", "пожиттєва освіта" та інші. Ці поняття відображають тимчасові або функціональні ознаки і, на жаль, не охоплюють "сутності явища", не містять адекватних критеріїв організації освітньої практики.

Як вже вказувалось, сама ідея безперервної освіти була висловлена і зафіксована в документах ЮНЕСКО у 60-70 рр. XX століття, однак її витоки можна знайти у древніх філософів – Конфуція, Сократа, Аристотеля, Платона. Вагомий внесок у розвиток теоретичних засад безперервної освіти зробили П. Ленгранд, Ж. Жерар. А. Турен, Ф. Янушкевич, Р. Даве, Ж. Делор, Б. Саймон, А. Гартунга, Ф. Джессап, М. Кареллі, Дж. Кидд, Ф. Кумбс та інші.

Значних масштабів ідеї безперервної освіти набули в дослідженнях з андрагогіки в зарубіжних країнах – США (М. Ноулз, Р.М. Сміт), Великій Британії (П. Джарвіс), Німеччині (Ф. Пеггелер), Польщі (І. Дзєжговська, Л. Тургос, І. Вільш), Бельгії, Швейцарії, Угорщині, Росії.

Насамперед, звернемось до причин актуалізації концепції безперервної освіти на теренах України.

Дійсно, сучасне суспільство рухається до "суспільства знання", в якому знання відтворює знання на суб'єктному рівні і цей процес безпосередньо включений в соціальні практики, що, наприклад, трансформує вищу освіту з системи надання професійної кваліфікації на складову частину безперервної освіти, що покликана діяльнісно вирішувати завдання відтворення "спільного життя" і здійснювати рефлексивний моніторинг соціальних відносин.

Стан розвитку освіти протягом життя постійно перебуває в центрі уваги різноманітних європейський інститутів. Відсоток людей віком від 25 до 64 років, задіяних у різноманітних формах навчання протягом життя складає 9,7% у межах ЄС. Велику увагу навчанню своїх працівників у країнах ЄС приділяють підприємства. Відсоток усіх підприємств, які забезпечили навчання своїм працівникам, складає від 21% у Греції до 90% у Великобританії і складає 60 % у середньому по ЄС. Позитивна динаміка спостерігається в більшості країн, що останніми роками приєдналися до Євросоюзу. Початкове професійне навчання в межах підприємств найбільш розвинене у Німеччині, Великобританії, Австрії, Данії, Нідерландах, Італії та Франції – близько 50% робітників [8].

Отже, система освіти в Україні має розгортатись за моделлю реалізації безперервності. У Доповіді про розвиток людини ООН 2010 року Україна за індексом освіти (скоригованим із врахуванням нерівності) посідає високе 18 місце (індекс 0,795), випереджаючи, зокрема, такі країни, як Іспанія (22-е місце з індексом освіти 0,781), Велика Британія (24-те місце – 0,766), Франція (27-е – 0,751), Польща (30-те – 0,728), Італія (32-е – 0,706), Білорусія (35-те – 0,683), Португалія (41-е – 0,670), Російська Федерація (53-є – місце, 0,631). Середній індекс освіти по країнах світу становить 0,436, тобто Україна його перевищує в 1,8 рази [5].

Загалом, освіта є особливою сферою соціального життя, унікальною системою, соціокультурним феноменом, який сприяє нагромадженню знань, умінь і навичок, забезпечує інтелектуальний розвиток людини. Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства. Освітня політика виступає найважливішою складовою політики держави, інструментом підвищення темпів соціально-економічного та науково-технічного розвитку.

Окремі посилання на ідею безперервності освіти знаходимо в багатьох документах, таких як Закони України "Про вищу освіту", Державна програма "Вчитель", Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті, Декларація про європейський

простір для вищої освіти, "Концептуальні засади реформування педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір" та інших.

Проте, для того щоб в Україні безперервність освіти була дієвою та розвивалася згідно з європейськими тенденціями, в її нормативно-правовому полі, на думку дослідників, повинні відображатися шість ключових принципів неперервної європейської освіти:

1) "Базові знання та навички для всіх", тобто принцип гарантованості всезагального неперервного доступу до освіти означає отримання та оновлення навичок, що необхідні для адаптації в інформаційному суспільстві;

2) "Збільшення інвестицій в людські ресурси" – реалізується як на основі соціального партнерства, так і завдяки особистісним заощадженням, державним та суспільним фондам;

3) "Інноваційні методики викладання та навчання" – передбачає розробку нових інноваційних освітніх методологій для системи неперервної освіти на основі використання дистанційної та домашньої освіти; гнучкість освітньої системи до сучасних та перспективних освітніх потреб суспільства та особистості, адаптованість до гендерних, культурних проблем та проблем "третього віку", проблем інтеграції інвалідів; зміну соціальної ролі вчителя, перехід його до ролі наставника, консультанта, посередника у створенні освітніх індивідуальних просторів суб'єкта навчання на основі їх особистісної мотивації; критичність мислення, вміння вчитися;

4) "Нова система оцінки отриманої освіти" – передбачає повноцінне використання людських ресурсів, їх професійної освіти, кваліфікації, різноманітного досвіду, що підтверджуються дипломами, атестатами та сертифікатами та їх взаємним визнанням в інтегрованій Європі;

5) "Наставництво та консультування" – забезпечує вільний доступ до інформації про освітні можливості в Європі; передбачає створення мережі консультаційних державних, а не тільки приватних служб щодо надання рекомендацій у сфері освітнього, професійного та особистісного розвитку, у виборі необхідних освітніх послуг на основі використання інформаційних технологій та Інтернету;

6) "Наближення до дому" – розвиток неформальної освіти за місцем проживання з метою збереження культурних, місцевих особливостей та традицій, а також отримання якісної освіти без великих витрат, у будь-який час, будь-якої спрямованості, для будь-якого віку. Це стане можливим завдяки створенню культурно-просвітницьких центрів у безпосередній близькості від місця проживання – у школах, вищих навчальних закладах, торгових центрах, клубах, музеях, бібліотеках, парках, центрах відпочинку, релігійних центрах, на робочих місцях за допомогою міжнародних проектів і програм співробітництва [6].

У цих умовах, як зазначають дослідники, необхідний новий погляд на роль і значення безперервної освіти в Україні, яка відповідає сучасним освітнім потребам. Неформальна освіта, хоча й може плануватися "зверху", але реально виникає й здійснюється тільки як відповідь на конкретний освітній запит "знизу". При цьому активність учнів підтримується "зсередини" за рахунок реалізації їхніх актуальних інтересів і потреб. Поняття неформальної освіти дорослих частково збігається з такими поняттями, як "додаткова" і "продовжена" освіта. Однак саме неформальна освіта, як ніяка інше, безпосередньо відображає й задовольняє особистісні потреби й запити індивідуума, мобілізуючи тим самим його природну здатність до самовдосконалення, до духовного внутрішнього зростання. Таким чином, створення системи неформальної освіти може забезпечити умови для самореалізації кожної особистості, морального вдосконалення за рахунок надання широких можливостей у виборі напряму й форм освітньої діяльності, як у професійній сфері, так і в різних сферах дозвілля [4].

Отже, конкурентоспроможність країни, і Україна тут не виняток, у сучасних умовах (при зростанні значимості людського капіталу) залежить вже не тільки від діяльності традиційних освітніх інститутів, але і від можливості постійно підвищувати якість компетентностей, що використовуються в економіці і в соціальному житті. Громадяни, які отримали професійну освіту і бажають підвищити рівень своїх навичок або отримати нові, є ключовим ресурсом економічного розвитку держави. Освоєння нових навичок і знань стає для громадян самостійною потребою, а для економіки – зростаючим сектором послуг. Тому навчання протягом усього життя стає необхідним і все більш значущим елементом сучасних освітніх систем.

Більш того, в інформаційному суспільстві формується комплекс факторів, які обумовлюють необхідність постійного оновлення отриманої освіти. Це робить можливим і необхідним використання якісно нових технологій оновлення знань. І тут особливо важлива роль нових технологій: з одного боку, як каталізатора, що забезпечує стрімке зростання "густини" міжособових і міжгрупових комунікацій, а з іншого – фактора, що створює можливість зміни напрямів потоку цих комунікацій, здатних тим самим реально трансформувати соціальну структуру суспільства. Саме ця ідея лежить в основі побудови системи безперервної, професійної освіти, що охоплює все активне життя людини. При цьому різноманіття і безперервність розглядається не тільки як перспективна тенденція, а вже як умова досягнення нової якості освіти [2].

Зміни в системі освіти вимагають навиків безперервного навчання, пізнавальної діяльності, колективних форм навчання і передачі знань. Безперервне навчання – навчання, яке має місце в перебігу всього життя індивідуума, і яке обумовлене інтенсивним оновленням знань і умінь, необхідних для успішної і ефективної професійної діяльності і, відповідно, швидкою зміною соціальних і економічних умов, що висувають нові вимоги до рівня професійної підготовки фахівців [2, с. 166].

Загалом, аналіз джерел дозволяє виділити у структурі безперервної освіти дві підсистеми: основна і додаткова освіта. У свою чергу, основна і додаткова освіта може бути загальною і професійною. Отже, виходить чотири підсистеми освіти: основна загальна, основна професійна, додаткова загальна, додаткова професійна. Дана структура, описана, зокрема, Р. Піоновою [7].

Відносини між елементами підсистеми основної освіти будуються за принципом ієрархії, кожна наступна ланка дає освіту більш високого рівня. У підсистемі додаткової освіти ланки самостійні і незалежні, існують паралельно одна одній. Додаткова освіта не є освітою більш високого рівня у порівнянні з основною. У кожній з підсистем є основні і додаткові, основні і паралельні, державні і недержавні навчальні заклади і підвищення кваліфікації, заклади культури, спорту, туризму і т.д. [3, с. 342-343].

Загальновідомо, що система освіти України складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти. Структура освіти включає: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; підвищення кваліфікація та перепідготовка кадрів; самоосвіту [5].

Важливою функцією неперервної освіти – є забезпечення єдності і взаємозв'язку між різними ланками освітньої системи. Адже існують певні розриви та невідповідності між середньою і вищою школою, між вузівською освітою і виробничо-професійною сферою тощо. Якщо центр ваги буде перенесено на внутрішню, глибинно-ціннісну, стійку мотивацію навчання і перепідготовки, то буде забезпечено й неперервність та саморегуляцію освіти, а також творчу самореалізацію, що саме по собі забезпечить потужний психотерапевтичний ефект як для індивіда, так і для спільноти в цілому.

Освіта буває формальною і неформальною. Формальна освіта передбачає наявність спеціальних установ, шкіл для здійснення процесу навчання, а також підпорядкування його певним офіційним приписам, які втілюють культурні стандарти, політичні настанови відповідного суспільства.

Під неформальною освітою розуміють стихійне, несистематизоване засвоєння індивідуальних знань і навичок у процесі спілкування із соціальним оточенням – друзями, знайомими, колегами – у процесі самовдосконалення, індивідуального залучення до культурних цінностей, засвоєння інформації з книжок, періодичних видань, радіо, телебачення тощо. Неформальна освіта відіграє неабияку роль у соціалізації особистості, але вона є допоміжною стосовно формальної освіти. Соціологія вивчає насамперед формальну освіту [1, с. 254].

Терміни "формальна", "неформальна" та "інформальна" освіта з'явились з метою більш глибокого розуміння занадто широкого поняття "пізнавальний процес".

Перехід до безперервної освіти означає, що відбувається не тільки відмова від кінцевої освіти, за якої здобуті готові знання використовуються впродовж подальшого життя, але і відмова від переконання, що існують готові знання, які необхідно лише засвоїти. Перехід до безперервної освіти означає визнання того факту, що знання можуть існувати в неорганізованому, в "неготовому вигляді", що готові знання застарівають і що всяке знання носить умовний характер, нарешті, що освіта – це не стільки засвоєння готових знань, скільки навчання способам пошуку інформації і її обробки з метою здобуття нових знань, нової інформації.

Безперервна освіта розвивається в умовах становлення інформаційного суспільства. Загальне поширення електронного обміну інформацією, що набирає обертів, перехід на цифрові технології, вибухове зростання розвитку Інтернету та лібералізація телекомунікації є очевидними ознаками цих змін. Інформаційне суспільство відкриває абсолютно нові перспективи у багатьох сферах повсякденного життя, зокрема: у сфері доступу до освіти і знань (дистанційне навчання, електронні навчальні системи), в організації роботи та мобілізації компетенцій (дистанційна робота, віртуальні підприємства), в практичному житті (служба охорони здоров'я) та в організації вільного часу. Крім того, це суспільство пропонує нові можливості для реалізації права громадян брати участь в державному житті, надаючи підтримку вираженню громадської думки ("електронний уряд", "електронна демократія" тощо).

Однак, ці позитивні прогресивні кроки пов'язані з новими проблемами: так, наприклад, при масовому використанні Інтернету доводиться стикатися з новими кримінальними формами поведінки, комп'ютерним піратством, вирішувати питання захисту персональних даних користувачів та інтелектуальної власності. Крім того, є небезпека, що інформаційне суспільство може загострити соціальну нерівність і тим самим призвести до маргіналізації певних верств населення.

В Україні, яка є одним з історичних центрів світової науки і культури, існують умови для інтенсивного розвитку інформаційного суспільства: швидкими темпами вдосконалюється інформаційна інфраструктура України як складова частина глобальної інформаційної інфраструктури, розвивається ринок послуг зв'язку; інформаційно-комунікаційні технології активно використовуються в економічній, політичній, соціальній і духовного життя суспільства; розвивається система правового регулювання відносин, пов'язаних із створенням та використанням інформаційно-комунікаційних технологій; в громадській думці складається розуміння необхідності інтенсифікації постіндустріального розвитку; прийнятий і реалізується ряд концептуальних документів з використання інформаційно-комунікаційних технологій в деяких важливих областях діяльності людини, суспільства і держави.

Отже, практика впровадження безперервної освіти насамперед ґрунтується на соціальній детермінації потреб у реалізації безперервної освіти. Доведено, що входження людської цивілізації в інформаційне суспільство і суспільство знань пред'являє якісно нові вимоги до системи безперервної освіти. Метою освіти стає не підготовка людини до майбутньої діяльності (насамперед, професійної) за рахунок накопичення про запас якомога більшого обсягу готових, систематизованих, істинних (в силу авторитету науки) знань, а розвиток особистості, оволодіння нею способами придбання існуючих і породження нових знань. Характер принципових змін, яких потребує суспільство, відображається в понятті "нова парадигма

освіти". Якщо сутність старої парадигми освіти виражалася в гаслі "освіта – на все життя", то нова освітня парадигма – це свого роду стратегія освіти для майбутнього, гасло якої – "навчання впродовж життя".

Практика безперервної освіти в тоталітарному суспільстві невіддільна від власне політичних рис тоталітарного суспільства: наявність потужного апарату соціального контролю і примусу (служби безпеки, армія, міліція тощо), масовий терор, залякування населення, які використовуються й при управлінні освітою. Сліпа віра і страх – головні ресурси тоталітарного управління, а система освіти розгадається як ідеологічна "фабрика". Тоталітаризм намагається створити адекватну собі соціальну структуру. Через систему освіти робиться спроба сформувати "нову людину", визначальними рисами якої є безмежна відданість ідеології й вождям, старанність, скромність у споживанні, готовність на будь-які жертви заради "спільної справи".

Практика безперервної освіти в демократичному суспільстві принципово інша. Вона заснована на орієнтації системи безперервної освіти на розвиток особистості; на формування національних і загальнолюдських цінностей; на впровадження в освіту принципів та ідей демократії; на створення для громадян рівних можливостей у здобутті вищої освіти; на постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу; на запровадження освітніх інновацій та інформаційних технологій; на формування в системі освіти нормативно-правових і організаційно-економічних механізмів залучення і використання позабюджетних коштів; на підвищення соціального статусу і професіоналізму працівників освіти, посилення їх державної і суспільної підтримки; на розвиток освіти як відкритої державно-суспільної системи; на інтеграції вітчизняної вищої освіти до європейського та світового освітніх просторів.

Список використаних джерел

1. Дворецька Г.В. Соціологія праці: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. Дисц / Г.В. Дворецька. – К. : КНЕУ, 2005. – 203 с

2. Кудрявцева С.П. Міжнародна інформація: Навч. посібник / С.П. Кудрявцева, В.В. Колос. – К. : Видавничий Дім "Слово", 2005. – 400 с.

3. Курлянд З.Н. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. / З.Н. Курлянд. – К. : Знання, 2007. – 495 с.

4. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://old.niss.gov.ua/Monitor/March2010/07.htm

5. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://mon.gov.ua/

6. Пилипюк-Нагорний Л.А. Проблеми та перспективи підвищення кваліфікації / Л.А. Пилипюк-Нагорний // Післядипломна освіта. Досвід, проблеми та перспективи розвитку: інформаційний бюлетень. – К. : НМЦ , 2010. – № 3. – С.21-23.

7. Пионова Р.С. Педагогика высшей школы / Пионова Р.С. – Минск.: "Университетское", 2002. – 256 с.

8. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – К. : НІСД, 2012. – 256 с. – Режим доступу до ресурсу: www.president.gov.ua/docs/posl.pdf

References

1. Dvoretska G.V. Sotsiologiya pratsi: Navch.-metod. posib. dlya samost. vivch. Dists / G.V. Dvoretska. – K.: KNEU, 2005. – 203 s

2. Kudryavtseva S.P. Mizhnarodna informatsiya: Navch. posibnik / S.P. Kudryavtseva, V.V. Kolos. – K.: Vidavnichiy Dim "Slovo", 2005. – 400 s.

3. Kurlyand Z.N. Pedagogika vishchoyi shkoli: Navch. posib. / Z.N. Kurlyand. – K.: Znannya, 2007. – 495 s.

4. Osvita protyagom zhittya: svitoviy dosvid i ukrayinska praktika. Analitichna zapiska [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu do resursu: http://old.niss.gov.ua/Monitor/March2010/07.htm

5. Ofitsiyniy sayt Ministerstva osviti i nauki Ukrayini [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu do resursu: http://mon.gov.ua/

6. Pilipyuk-Nagorniy L.A. Problemi ta perspektivi pidvishchennya kvalifikatsiyi / L.A. Pilipyuk-Nagorniy // Pislyadiplomna osvita. Dosvid, problemi ta perspektivi rozvitku: informatsiyniy byuleten. – K.: NMTs , 2010. – № 3. – S.21-23.

7. Pionova R.S. Pedagogika vysshey shkoly / Pionova R.S. – Minsk.: "Universitetskoe", 2002. - 256 s.

8. Pro vnutrishne ta zovnishne stanovishche Ukrayini v 2012 rotsi: Shchorichne Poslannya Prezidenta Ukrayini do Verhovnoyi Radi Ukrayini [Elektronniy resurs]. – K.: NISD, 2012. – 256 s. – Rezhim dostupu do resursu: www.president.gov.ua/docs/posl.pdf

Semeniuk N. V., *kandidate of philosophical sciences, associate professor (Ukraine, Khmel'nickiy), lepan@ukr.net*

Structurally functional analysis of Continuing Education in Ukraine

Done philosophical analysis of the contradictions of continuing education under the influence of globalization and the information revolution in the early twentieth century. The phenomenon of continuing education as a matter of educational philosophy that allowed a philosophical explication of the concept of "continuing education" by considering it in the unity of social, cultural, ontological, axiological and anthropological measurements. It is shown that the concept of "lifelong learning" is the most appropriate form and content the modern educational processes that unfold in education under the influence of trends in the XXI century - globalization / anti-globalization and the information revolution. Conceptualized the concept of "lifelong learning", which refers to the process of refining, conversion, and implementation of individual knowledge as the main characteristics of its socially active life.

The basic outline of the future of continuing education: diversification and organizational and management of content- structural forms of providing educational services to citizens at different age stages of their life, freedom of personal choice educational trajectory of each consumer of educational services, focus on equal access to quality education and the different layers of population categories preservation in a continuous process (in form) education content deep humanism and creativity. Proved that it is the combination of innovation and technology, moral and spiritual components of the future of continuing education is the main outline its future image.

Keywords: *education, continuing education, education for life, competence model, information technology, distance education, continuing education economics.*

Семенюк Н. В., *кандидат философских наук, доцент (Украина, Хмельницкий), lepan@ukr.net*

Структурно - функциональный анализ непрерывного образования в Украине

Осуществлен философский анализ противоречий непрерывного образования под влиянием глобализации и информационной революции в начале XX века. Исследован феномен непрерывного образования как предмет философии образования, что позволило осуществить философскую экспликацию понятия "непрерывного образования" путем рассмотрения его в единстве социокультурного, онтологического, аксиологического и антропологического измерений. Показано, что само понятие "непрерывное образование" является наиболее адекватным по содержанию и форме современным образовательным процессам, которые разворачиваются в образовательной сфере под влиянием тенденций XXI века – глобализации/антиглобализма и информационной революции. Концептуализировано понятие "непрерывное образование", под которым понимается процесс переработки, преобразования и реализации знания индивидом в качестве основной характеристики его социально активной жизни.

Определены основные контуры непрерывного образования будущего: диверсификация организационно-управленческих и содержательно-структурных форм предоставления образовательных услуг гражданам на разных возрастных этапах их жизни, свобода личностного выбора учебной траектории каждого потребителя образовательных услуг, ориентация на равный доступ к качественному обучению различных слоев и категорий населения, сохранение в непрерывной технологической (по форме) образовании содержания глубинного гуманизма, человекоцентричности, творчества. Доказано, что именно сочетание инновационно-технологической и морально-духовной составляющих будущего непрерывного образования составляет главный контур его перспективного образа.

Ключевые слова: *образование, непрерывное образование, образование в течение жизни, компетентностная модель, информационные технологии, дистанционное образование, экономика непрерывного образования.*

* * *

УДК 378.6.046

Терепищий С. О.
кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), som_org@ukr.net

ПРОВІДНІ ВЕКТОРИ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН В СТРУКТУРІ СУЧАСНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ОПОЗИЦІЯ КУЛЬТУРИ ТА ВИРОБНИЦТВА

Стаття присвячена науковому аналізу сучасних трансформацій університету в контексті глобалізації.

Методологічна база дослідження визначається підходом, який спирається на принципи об'єктивності та цілісності. Зокрема, в роботі застосовано: метод історизму та герменевтики; діалектичний метод; метод системного аналізу; порівняльний метод.

Показано, яким чином навчальні заклади стикаються з викликами новітньої капіталістичної системи. Розведено поняття знання як цінності та інформаційного знання. Ядро цих процесів лежить в основі науково–технічної революції, після якої звужується фундаментальний проміжок між науковим відкриттям та виготовленням техніки. На основі наукового досвіду К.Олдса та С.Робертсон було обґрунтовано феномен екстеріоризації сучасної університетської системи. На прикладі U'Cite університету Парижу було показано витоки та ознаки мультикультурного навчального закладу. Розкрито головні фактори, що зумовлюють глобалізацію ВНЗ, обґрунтовано їх активну присутність в освітній сфері світової комунікації. Відмежовано три структурних рівні впровадження інтернаціональних атрибутів в структуру вищої освіти.

Ключові слова:*університет, знання, інформація, логіка, модель, механізм, інтернаціоналізація, глобалізація.*

Боротьба інновації з традицією є однією з головних рушійних сил історії, при чому не лише в рамках соціо–економічного буття людства, але й в сфері його культурного розвитку. Зміна ідеалів, цінностей, смислів існування членів суспільства продиктований як зовнішньою так і внутрішньої необхідністю соціуму. З одного боку, поштовхом до новоутворень на фоні ортодоксальності минулого слугують кількісні показники – ріст населення, вікові зміни окремих держав, тривалість життя та смертність, а з іншого і внутрішні необхідності – ріст масштабів світової комунікації, мультикультуралізм, падіння релігійних та соціальних догм, виникнення та трансформація феномену моди та "потоковості" актуального тощо.

З падінням Радянського Союзу стало очевидним, що найбільш успішнимна світовій арені може бути лише те суспільство, що швидко та оптимально пристосується до вимог новітнього "символічного" капіталізму. Варто розуміти, що цій формі суспільного ладу характерна екстраполяція ознак економічного виробництва на невиробничі сфери соціального буття – мистецтво, культуру, духовність, тощо.

Не оминають ці явища і одну з найдревніших форм розвитку індивіда в соціумі – освіту [1, с.15]. Вплив капіталізаційної адаптації на сферу навчання теперішніх генерацій є досить очевидним та безповоротним. Тим більше, не дивно, що найбільшого резонансу до цих перетворень зазнає вища ланка освітньої системи, оскільки саме вона орієнтована на остаточний випуск трудових ресурсів та зорієнтована на майбутній дохід [6, с.13–14]. В епоху інформаційної революції вища освіти стає і ще більш залежної від економічної необхідності, оскільки не може залишатися осторонь наростаючій домінації технічного мислення в Західній та Східній культурах. Найяскравішим зразком втілення новітнього капіталізму в сучасній культурі є трансформація сучасних університетів, яка болісно проходить від першої половини XX століття та продовжує здійснюватися в наші часи, що аналізується в багатьох працях [4; 5; 9; 10 та ін.].

З огляду на це виявляється *досить актуальним* розглянути процес трансформації сучасного університету в контексті світових мультикультурних та глобально економічних викликів.

Університет – це фундаментальна інстанція європейського духу, традиція, що веде свої початки ще від античного "лікею". Акумуляція *знань* саме як *цінності*, а не необхідної інформації, в першу чергу пов'язувався з цим закладом західної культури. Навчання в університеті завжди позиціонувалося як дещо елітарне, не в вульгарно буржуазному сенсі, а скоріше в значенні духовної відданості та самопожертви в пізнанні світу. Саме з цим пов'язаний "класичний" університет Гумбольдта, включаючи в себе також ідею тісного зв'язку між дослідницькою роботою та навчанням. Університет в свої ортодоксальні часи – кінець XVIII–XIX століття, був значно більш віддаленим від питань виробництва, ніж сьогодні. Наукові винаходи втілювалися у масове виробництво значно повільніше, а знання позиціонувалися тоді як прибуток лише у далекоглядній перспективі.

З початком науково–технічної революції в I половині XX століття, звужується фундаментальний проміжок між процесом виготовлення та науковим відкриття. Чи не останню роль у цьому зіграла оптимізація двигуна внутрішнього згорання та винахід конвеєрного виробництва Г.Фордом, що зуміло продемонструвати, настільки стрімко та масово наука може дати прибуток [5].

Сутність європейського університету полягає в нерозривній єдності різних за своїм прагматичним призначенням цілей, що робить його "застарілим" в сучасній строго функціональній системі. Як слушно зазначив з цього приводу К.Ясперс в відомій роботі "Ідея університету": "Університет – професійна школа, світ навчання, дослідницька установа. Між цими трьома можливостями виникає "або–або" і ставиться питання про те, чого ж власне хочуть від університету; адже він не може вирішувати все, йому слід визначити для себе одну мету. В цьому останньому сенсі і вимагають ліквідації університету, а замість нього становлення спеціальних професійних шкіл, освітніх шкіл – останніх у формі особливих факультетів, які повинні служити тільки освіті– і дослідницьких установ. Однак, в ідеї університету ці цілі утворюють нерозривну єдність. Одна мета не може бути відокремлена від решти без того, щоб не ліквідувати духовну сутність університету і водночас не загинути самій" [7, с. 66].

Чиможна в сучасній ситуації сказати щоб університет зберігся?Які завдання перед ним стоять? Під впливом вимог соціальної необхідності ВНЗ виходять на ринок швидко змінної інформації, де істинність знання зміщується в сторону *актуальності та доцільності*. В таких умовах традиційність університету показує себе застарілим архаїзмом, оскільки знання які він акумулює можуть стати не актуальними одразу ж після випуску студента. Саме тому сутність цих закладів переживає фундаментальні зміни, що зазнають як позитивних так і негативних інтерпретацій із зовні.

Питання реформації університету впирається в найбільш давнє освітнє запитання сформоване ще Аристотелем: "Чи є знання самоцінним, чи в знання потрібно отримувати лише з розрахунку на здійснення персональної діяльності?". Слід навчати "філософа" чи функціонера? В цьому векторі розвивається основна полеміка сучасної вищої школи на Заході.

Аби оптимально проаналізувати фундаментальні зміни в сучасних "вишах" доречно буде звернутися до наукового досвіду професора Вісконсінського університету К.Олдса та професора університету Брістоля в Великобританії С.Робертсон. Усвоїй науковій програмі "Globalizing Higher Education and Research for the Knowledge Economy" останні намагаються виділити ті специфічні новоутворення, що супроводжують систему вищої освіти в Америці та Європі [8].

Першийаспект трансформації на який звертають увагу дослідники – це *екстеріоризація* університетської системи.Її сенс ґрунтується на виходах внутрішніх, локалізованих функцій університету, за межі його фактичного розташування. Для прикладу, Олдс та Робертсон наводять Університет U'Cite Франції, що займає територію в 34 гектари в рамках 14 округів Парижу.Студенти в цьому закладі згруповані в національні спільноти, що нагадує дещо подібне до особливого університету "Об'єднаних Націй". "U'Citeможе вважатися продуктом попередньої епохи, яка є більшою мірою відображала"міжнародну" уяву і рамки, що віддзеркалюють дуже сильне домінування державно–національного мислення" [8, с. 1].

Автори зазначають, що заснування цього університету в 20–х роках XX століття було своєрідним передбаченням наростання актуальності інтер–культурного діалогу в нашу епоху. Тим не менш, не дивлячись на фактичне об'єднаннях представників різних національностей, вони все ж залишаються відмежованими на основі старих "національних категорій". Це пов'язано з тим, що університет, по суті, випередив свій час, здійснивши в 1925 році те, що неможливо подекуди й сьогодні. Цей Університет є окремим випадком виникнення вищої освіти в вигляді функції міського регіону, що дозволяє розвинути занедбані регіони міста, що, по суті, було й здійснено U'Citeуніверситетом в 14 окрузі Парижу після І Світової Війни.В той же час, простір французького U'Citeуніверситету є своєрідним прикладом того, як може розвиватися університет в сучасній епосі. "Простір U'Cite відображаєутворення службовогомісця, простору для виробництва знання, простору для формування суспільних відносин, який не пов'язаний з якимось одним університетом, водночас розробляєтьсяоснова для наявності мобільних студентів за обміном на відмінних територіях на протязі тривалих періодів часу" [8, с. 4].

U'Citeуніверситет Парижу став одним з перших мультикультурних університетів Європи. Це одна з тих необхідних інстанцій, в яких можлива дійсна універсалізація світової спільноти. Звичайно, U'Citeважко назвати університетом з традиційної точки зору, він не має під собою певної духовної традиції. Але разом з тим, в його лоні ось уже майже 90 років формуються новоутворення міжнаціональних цінностей, саме тих, які в рамках соціально–економічної комунікації просто не можуть здійснитися. Спільні корені інтелектуальної еліти стають спільною основою для фондування нових смислів та значень, обміну можливостями та думками між Заходом та Сходом, Півднем та Північчю. "З одного боку, вища освітаживить на розвиток суспільства та економіки, а з іншого боку, вона також перетворює людські життя. Іншими словами, вища освіта, відіграє значну роль у вихованні людей і будівництві (світового) громадянства та суб'єктивності. Вона може підвищити ступінь розуміння смислів існування, і допомогти розвинути соціальні навички для навігації злетів і падінь складних шляхів життя" [8, с. 5].

З метою розуміння головних причин глобалізації університетів Олдс та Робертсон намагаються виділити головні фактори, що впливають на трансформації в сучасній системі освіти.

1) Демографічні зміни, пов'язані з збільшенням кількості населення в три з половиною рази (з 2 мільярдів в 20–х роках XX століття до 7 мільярдів в 2014 році).

2) Економічний розвиток та реконструкція, що спричинюють залежність господарства від висококваліфікованих кадрів.

3) Урбанізація світового населення внаслідок якої більш як половина населення живе у містах. Це призводить до все більшого росту значення міста в утворенні між культурних зв'язків.

4) Падіння колоніалізму та тоталітарних режимів, що призводить до зменшення пригнічення людської мобільності в окремих регіонах.

5) Структурна трансформація вищої освіти в вигляді "масифікації", яка описує присутність усе більшої частки в суспільства в сфері найвищої ланки навчання. Включення університетів та коледжів в способи життя великих мас населення.

6) Новітні технічні перетворення та відкриття, що дозволили розширити систему навчальних зв'язків.

7) Пришвидшення впливу торгівельно орієнтованої ідеології. Що призводить до зменшення частки державного капіталу в освіті, і відкриває шлях для координаційних впливів із зовні (корпоризація).

8) Домінування англійської мови в найвищих ланках освітньої системи. Особливо на рівні магістра.

9) Поява глобальної аудиторної культури, що призводить до універсалізації та "зрівняння" культур, їх відкритістю для зовнішнього споглядання та змін пов'язаних з цією можливістю.

10) Ріст впливу приватного сектору на арені освітніх послуг. Цей фактор спричиняє збільшення прибуткових вимог від освіти, а також розширення кола зацікавлених в її змінах осіб [8, с.5].

З огляду на такі фактори впливу, виникає нове завдання сучасних університетів. Воно полягає у тому, щоб зробити знання універсальними, такими що пристосовуються до усіх видів культур та національностей.Ця нова мета спричиняє як втрату так і появу фундаментальних ознак західного університету.

Англійсько–американське дослідження визначає присутність трьох головних підрозділів структурних трансформацій вищих закладів: "в нинішній "глобальній" епосі, в якій опиняються університети, ми

спостерігаємо появу: (I) *нових логік*; (II) *нових моделей*, щоорганізовують і сполучаютьінтернаціоналізаційні процеси і (III), *нових механізмів і практик*, кожен з яких є міняють природу університетів, а також пов'язаних з ними глобальних слідів, секторів, в яких вони працюють, та відносин між секторами та економічним зростанням в цілому" [8, с. 9]. Університети впорядковуються за новою логікою, приймаються нові моделі та діючі механізми їх функціонування. До прикладу вже згаданий університет U'Citeвиникає як спроба до після воєнного порозуміння різних націй та культур.

Механізми. Механізмів досить багато і вони досить специфічні та індивідуальні. Ми чуємо, для прикладу, про міжнародну систему спільнихакредитаційних рівнів (подвійних і повністю спільних ступенів), продослідження за кордоном, про організацію філій, про онлайн системи МООС, спільні ради, спільні програми, меморандуми про співрозуміння (МОВ), спільне видання робіт в установах тощо. Цей список можна продовжити.

Моделі. З огляду на необхідність інтернаціоналізації ВНЗ в просторі сучасної глобалізації, Олдс та Роберсонобґрунтовуютьчотири можливих моделі їх залучення в інтернаціоналізацію:

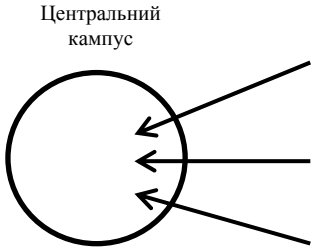

Імпортна модель. Ця модель є ортодоксальним підходом до інтернаціоналізації. Найбільш широкому сенсі може бути проілюстрована як заснування кампусів університетами закордоном, або ж співвикористання останніх з місцевими закладами. Також сюди відноситься і заснування керівництвом іноземних програм, полісів, проектів для отримання навчального ступеня іноземними студентами, або ж, навіть, заснування іноземного факультету. В такій моделі кампус є головною інстанцією, що допомагає студентам навчатися в інших закладах цього ж міста. Більшість університетів в даний час працюють за цією моделлю.

Експортна модель. Пов'язана із збереженням ядра іноземного факультету в центральному кампусі для виробництва і розповсюдження знань. Глобалізація отриманої інформації відбувається через експорт курсів, які викладаються з меж "домашньої" локації факультету, тобто центрального кампусу. Перельоти представників факультету для викладання закордоном також відносяться до цієї моделі. Сюди також входять новітні технологічні курси, що використовуються для дистанційного викладання. Ця модель часто застосовуєтьсяу комбінуванні з іншими моделями.

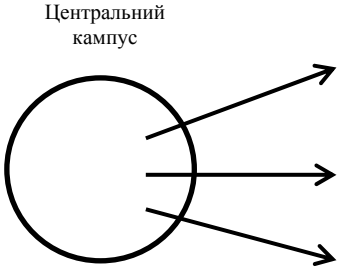

Партнерська модель. Ця модель має місце в рамках університетів для яких інтернаціоналізація диктується вимогами держави, чи іншої зовнішньої офіційної інстанції та має бути найбільш точно регламентована законом. Сфера дії цього партнерства може бути найрізноманітнішою – обмін студентами та факультетами, спів залучення в процес навчання та дослідження, та, навіть, спів заснування нових вищих шкіл та університетів. Наприклад, UW–Madison – NazarbayevUniversityProject– дослідницький університет заснований в Астані, Казахстан, спільними силами казахських та американських освітян.

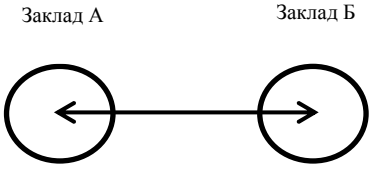

Мережева модель. Така модель, певною мірою, використовує ознаки усіх інших моделей загалом, та є найменш застосованою в даний час. Вона пов'язана із злиттям різних географічно віддалених інституцій в одне ціле, або ж заснування географічно віддалених

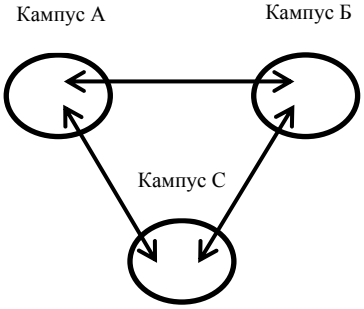

галузевих (а не філіальних) кампусів в інших країнах.

Справжня мережа модель має під собою строгу ієрхічнуспівзалежність утворених кампусів, що мають спільні стандарти якості та важливі ролі у єдиному завданні виробництва знань. Така модель уже зобов'язується до спільного використання ресурсів, а отже, вона є найбільш ризикованою з усіх інших моделей. Мережева модель добре функціонує в великих мегаполісах світового значення, оскільки в таких містах присутня необхідна інфраструктура інтернаціональних та транспортних зв'язків [8, с. 14–16].

Логіки. Проблема нової логіки розвитку університету відноситься до загального питання про сенс "моди" на інтернаціоналізацію. Чому глобалізація ВНЗ стає "брендинговим засобом" в новітньому комунікаційному просторі світової економіки? Для чого потрібні ці перетворення?

Відповідей на ці питання є досить багато, автори запропонованої нами потрійної атрибуції інтернаціональних змін вищої освіти, пропонують для ознайомлення таку структуру інтернаціоналізаційної доцільності:

I. Корпоратизація. Пов'язано з новою теорією публічного менеджменту, яка застосовує закономірності бізнесу (закони ризику, збереження ресурсів, розширення ринків т.п.) для збільшення

ефективності та продуктивності соціальних систем, в даному випадку вищої освіти.

II. Порівняльний конкурентивізм. Ця логіка перетворень задається питання про те, що ми можемо виготовити (продати, чи отримати глибший об'єм) з більшою перевагою ніж наші конкуренти. Відповіді на ці питання в різних аспектах приводять "виші" та міністерства до глобалізації.

III. Конкурентне порівняння. Виходить з позитивної відповіді на питання про ефективність аналогічного запозичення ознак роботи однієї одиниці системи (факультету, університету, регіону, тощо) з іншою одиницею чи структурою. З цієї логіки створюють рейтинги світових університетів, щоб сформувати напрямки "успішної" зміни ВНЗ, тобто сформування головних "трендів" освітніх нововведень.

IV. Кооперація. Полягає у доцільності співпраці між різними системами освіти за для регулювання нестабільної та конкурентної ситуації на ринку освітніх послуг. Головна ідея цієї логіки полягає в більш безпечній позиції "в клубі світових університетів", а ніж поза ним, де ти на одинці з проблемами капіталізму. Яскравим прикладом дієвості цієї логіки є створення освітніх консорціумів.

Все різноманіття змін в системі вищої освіти призводить до того, що університет це уже не зовсім та інстанція культури, що супроводжувала Європейську епоху Нового Часу [2; 3]. В епоху інформаційного капіталізму ВНЗ,по суті, стають безпідставними засобами економіки. Добре це чи погано, уде питання більш глибокої філософської рефлексії. Як зазначив Б.Ріднгс у своїй книзі "Університет в руїнах": "Сьогоднішній Університет – це інститут, який втрачає потребу в трансцендентальному обґрунтуванні своєї функції. Університет теперперестає бути просто Університетом епохи модерну, тому що відтепер йому для функціонування не потрібний великий наратив культури, будучи бюрократичним інститутом досконалості, він здатний інкорпорувати нескінченне внутрішнє розмаїття, не вимагаючи об'єднання безлічі різних ідіом в ідеологічне ціле" [4, с. 265].

Відтак, в рамках невеликого дослідження нами було здійснено загальний аналіз головних сценаріїв трансформації сутності університетів в контексті глобалізації. Ми показали, яким чином навчальні заклади стикаються з викликами новітньої капіталістичної системи.

Було розведено поняття знання як цінності та інформаційного знання. Ядро цих процесів лежить в основі науково–технічної революції, після якої звужується фундаментальний проміжок між науковим відкриттям тавиготовленням техніки.

На основі наукового досвіду К.Олдса та С.Робертсон було обґрунтовано феномен екстеріоризації сучасної університетської системи. На прикладі U'Citeуніверситету Парижу було показано витоки та ознаки мультикультурного навчального закладу. Ми розкрили головні фактори, що зумовлюють глобалізацію ВНЗ, обґрунтували їх активну присутність в освітній сфері світової комунікації. Відмежували три структурних рівні впровадження інтернаціональних атрибутів в структуру вищої освіти. Вони пов'язані з впровадженням:*нових логік*, *нових моделей*і*нових механізмів та практик*, кожен з яких міняє природу університетів.

З огляду на отримані результати ми повернулися до питання про філософський та прагматичний сенс існування університету як такого. Ствердили факт, за яким ВНЗ втратили зв'язок з ідеологічністю національних держав та наративами народної культури, що призвело до виникнення якісно нового закладу – мультикультурного виробництва та передачі знань.

Список використаної літератури:

1. Кремень В. Філософіяосвіти XXI ст. / В.Кремень // Персонал. – 2003. – №1. – С.7–10.
2. НьюменДж.Г. Идеяуниверситета / Дж.Г. Ньюмен; [пер. с англ. К.И. Овидиенко].– Минск: БГУ, 2006. – 241 с.
3. Ортега–и–Гассет Х. Миссияуниверситета / Х.Ортега–и–Гассет; [пер. с исп. М.Н. Голубевой].– Минск: БГУ, 2005. – 104 с.
4. Ридингс Б. Университет в руинах / Б.Ридингс; [пер. с англ. А.М. Корбута]. – М. : Изд. ДомГос. ун–та – Высшейшколыэкономики, 2010. – 304с.
5. Скотт П. Глобализация и университет / П.Скотт // Вестник "AlmaMater". – 2000. – №4. – С.3–8.
6. Тоффлер Э. Шок будущего / Э.Тоффлер;[пер. с англ. Ярмолаева Л.].– М., 2003.– 451 с.
7. Ясперс К. ИдеяУниверситета / К.Ясперс; [пер. снем. Т.В. Тягуновой]. – Минск: БГУ, 2006. – 159 с.
8. OldsK.,RobertsonS.L. Globalizing Higher Education and Research for the Knowledge Economy / K.Olds, S.L.Robertson. – B.: "Coursera", 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.coursera.org/course/globalhighered
9. Scott P. Massification, InternationalizationandGlobalization // theGlobalizationofHigherEducation. –BickinghamPress, 1998. – 208 p.
10. Stewart V.A. World–Class Education: Learning From International Models of Excellence And Innovation / V.Stewart.– NY Press, 2012. – 190 p.

References

1. Kremen'V. Filosofija osviti XXI st. / V.Kremen' // Personal. – 2003. – №1. – S.7–10.
2. N'jumen Dzh.G. Ideja universiteta / Dzh.G. N'jumen; [per. s angl. K.I. Ovidienko]. – Minsk: BGU, 2006. – 241 s.
3. Ortega–i–Gasset X. Missija universiteta / X.Ortega–i–Gasset; [per. s isp. M.N. Golubevoj]. – Minsk: BGU, 2005. – 104 s.
4. Ridings B. Universitet v ruinah / B.Ridings; [per. s angl. A.M. Korbuta]. – M. : Izd. Dom Gos. un–ta – Vysshej shkoly jekonomiki, 2010. – 304 s.
5. Skott P. Globalizacija i universitet / P.Skott // Vestnik "AlmaMater". – 2000. – №4. – S.3–8.
6. Toffler Je. Shok budushhego / Je.Toffler; [per. s angl. Jarmolaeva L.]. – M., 2003. – 451 s.
7. Jaspers K. Ideja Universiteta / K.Jaspers; [per. s nem. T.V. Tjagunovoj]. – Minsk: BGU, 2006. – 159 s.
8. Olds K., Robertson S.L. Globalizing Higher Education and Research for the Knowledge Economy / K.Olds, S.L.Robertson. – B.: "Coursera", 2014. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: https://www.coursera.org/course/globalhighered
9. Scott P. Massification, Internationalization and Globalization // the Globalization of Higher Education. – Bickingham Press, 1998. – 208 p.
10. Stewart V.A. World–Class Education: Learning From International Models of Excellence And Innovation / V.Stewart. – NY Press, 2012. – 190 p.

Terepischy S.O., *a candidate of philosophical sciences, associate professor of department of social philosophy and philosophy of education, National pedagogical university, is the name of M.P. Dragomanova (Ukraine, Kyiv), som_org@ukr.net*

Leading international vectors of changes in the structure of the modern university: the opposition of culture and production

This article is devoted to scientific analysis of modern transformations of the university in the context of globalization.

Methodological basis of research is defined approach that is based on the principles of objectivity and integrity. In particular, the paper used, the method of historicism and hermeneutics; dialectical method; method of system analysis; comparative method.

It is shown how the schools face the challenges of the modern capitalist system. Divorced concept of knowledge as a value and information knowledge. The core of these processes is the basis of scientific and technological revolution, after which narrows the gap between fundamental scientific discoveries and production techniques. Based on the scientific expertise K.Olds and S.Robertson justified phenomenon Externalization modern university system. For example U'Cite University of Paris was shown the origins and characteristics of multicultural institution. Reveals the main factors that contribute to the globalization of universities, grounded their active presence in the field of education the world of communication. Three distinct structural implementation of international level attributes in the structure of higher education.

Keywords: *university, knowledge, information, logic, model, mechanism, internationalization, globalization.*

Терепищий С.О., *кандидат философских наук, доцент кафедры социальной философии и философии образования, Национальный педагогический университет, им. М.П. Драгоманова (Украина, Киев), som_org@ukr.net*

Ведущие векторы международных изменений в структуре современного университета: оппозиция культуры и производства

Статья посвящена научному анализу современных трансформаций университета в контексте глобализации.

Методологическая база исследования определяется подходом, который опирается на принципы объективности и целостности. В частности, в работе применены: метод историзма и герменевтики; диалектический метод; метод системного анализа; сравнительный метод.

Показано, каким образом учебные заведения сталкиваются с вызовами новой капиталистической системы. Разведены понятия знания как ценности и информационного знания. Ядро этих процессов лежит в основе научно–технической революции, после которой сужается фундаментальный промежуток между научным открытием и изготовлением техники. На основе научного опыта К.Олдса и С.Робертсон был обоснован феномен экстериоризации современной университетской системы. На примере U'Cite университета в Париже было показано истоки и признаки мультикультурного учебного заведения. Раскрыто главные факторы, обусловливающие глобализацию вузов, обосновано их активное присутствие в образовательной сфере мировой коммуникации. Отделены три структурных уровня внедрения интернациональных атрибутов в структуру высшего образования.

Ключевые слова: *университет, знания, информация, логика, модель, механизм, интернационализация, глобализация.*

* * *

УДК 37.015.31:159.947.23

Сидоренко О. Б.
доцент кафедри педагогіки і психології, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ), OlgaBorisovUA@mail.ru

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Висвітлено наукові дослідження вивчення відповідальності. Розглянуто відповідальність як вольову якість, інтегральна властивість особистості, результат інтеграції всіх психічних функцій, особливий мотив людських вчинків, внутрішня саморегуляція і самодетермінація зрілої особистості, емоційне ставлення до обов'язку та волі.

Визначено зміст поняття відповідальність та її зв'язок з морально–ціннісною орієнтацією особистості. Зазначено, що відповідальність зумовлює значний вплив на розвиток правильної поведінки учнів початкових класів, на процес учіння, навчальні досягнення.

Доведено, що учні з несформованим почуттям відповідальності вирізняються особливостями своєї поведінки: на уроках вони не дотримуються правил поведінки, не виконують вказівок вчителя, неадекватно реагують на його зауваження та низькі відмітки, не можуть зосередитися на конкретному завданні, не завершують розпочату справу до кінця, не вміють докладати ніяких зусиль, відмовляються виконувати навчальні завдання. Виявлено, що відповідальність молодшого школяра є недостатньо сформованою якістю.

У змісті статті підкреслюються основні групи методів формування відповідальності: перша група спрямована на свідомість людини, друга – сприяє розвитку та закріпленню відповідальної поведінки; третя група спонукає людину до збільшення своїх вольових зусиль працювати над формуванням відповідальності; четверта – включає методи і прийоми виховної роботи над самим собою.

Ключові слова: *молодший шкільний вік, низькі навчальні досягнення, відповідальність, особистісна відповідальність, локус контролю, інтернальність, екстернальність.*

Соціальні та економічні зміни в нашій країні пред'являють особливі вимоги до суб'єктивних властивостей особистості–активності, ініціативності, відповідальності, завдяки яким людина здатна не тільки пристосовуватися до умов довколишнього середовища, а й забезпечувати розвиток суспільства. Поступальний розвиток нашого суспільства привів до зміни моральних норм поведінки людей, насамперед підростаючого покоління.

Відповідальність, на думку багатьох учених, є вищим особистісним утворенням, складним феноменом, який характеризує вищий рівень розвитку людини, її особистісну і соціальну зрілість.

Молодший шкільний вік є більш сенситивним для формування відповідальності. У молодшому шкільному віці, в рамках навчальної діяльності відбувається конкретизація соціальних зразків поведінки особистості, систематизація певних норм та правил моралі. Ця діяльність створює безпосередні умови для формування власної відповідальності дитини за свою поведінку.

Особливого значення набуває проблема формування відповідальності у молодших школярів в учінні з метою підняття рівня їх навчальних досягнень.

Вивчення проблеми формування відповідальності особливого значення набуває в дитячому віці. Відповідальність на різних вікових етапах дитинства активно досліджувалася у вітчизняній психології. В рамках діяльнісного підходу відповідальність вивчали Л.Божович, З.Борисова, В.Горбачова, К.Клімова, Л.Славіна.

Поняття відповідальності, форми,чинники, що впливають на розвиток цієї найважливішої властивості особистості розкрито у працях К.Абульханової–Славської, Л.Анциферової, Л.Божович, Л.Виготського, Л.Колберга, Б.Ломова, К.Муздибаєва, Ж.Піаже, С.Рубінштейна, Е.Субботського та інших вітчизняних і зарубіжних психологів.

Зміст і структура відповідальності представлено – у роботах С.Анісімова, О.Дробницького, Н.Минкіної, К.Муздибаєва, А.Плахотного, А.Радуган, Е.Рудковського, Г.Тульчинського; виховання відповідального ставлення до навчання при вивченні окремих предметів, в різних видах діяльності – у роботах А.Алфьорова, З.Васильєва, А.Гусєва, Н.Нечаєва, Л.Славіної; залежність між умовами виховання в сім'ї та особистісними якостями дитини, зокрема відповідальності – у роботах В.Гарбузова, А.Захарова, Е.Личко; критерії відповідальної поведінки дітей молодшого шкільного віку, а також розробка прийомів формування відповідальності – у роботах З.Борисової, К.Климова, Т.Сидорова, Л.Славіної; психологічні передумови становлення відповідальності в молодшому шкільному віці – у роботах Л.Божович, В.Давидова, В.Зайцева, І.Захарченка, В.Слободчикова та особливості прояву цієї якості у школярів різних вікових груп – у роботах Т.Іванова, Н.Скорбіліна, Н.Талізіної, С.Ярікової; як основна характеристика локусу контролю – у роботах Е.Бажина,В.Петровського, А.Реана та ін.

У психології (К.Абульханова–Славська, І.Бех, Л.Божович, М.Боришевський, Г.Костюк, Л.Колберг, О.Леонтьєв, А.Маслоу, К.Муздибаєв, Ж.Піаже, К.Роджерс, А.Роттер, М.Савчин) відповідальність тлумачиться як одна з найбільш загальних якостей, як результат інтеграції всіх психічних функцій

особистості, оцінки власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі; як інтегральна властивість особистості, що виявляється в усвідомленій, вільній, ініціативній поведінці, яка є основою особистості і визначає її життєдіяльність.

У педагогіці виховання відповідальності в учнів загальноосвітніх закладів знайшло своє відображення – у роботах З.Борисової, Н.Зубалій, Б.Кобзаря, М.Левківського, А.Макаренка, Є.Пустовойтова, В.Савченка, М.Сметанського, О.Сухомлинської, В.Сухомлинського. Проте необхідно зазначити, що у сьогоденні відсутня система виховання, яка б забезпечила єдність і цілісність процесу формування почуття відповідальності на етапі молодшого шкільного віку.

Незважаючи на безліч робіт, присвячених вивченню відповідальності, питання про вплив цієї якості на навчальні досягнення молодших школярів залишається до кінця невивченою.

Тому, метою статті – є теоретичне вивчення проблеми відповідальності як компонента локусу контролю, експериментальне дослідження особливостей відповідальності у молодших школярів з низькими навчальними досягненнями в учінні та розробка шляхів формування відповідальності у поведінці учнів початкових класів.

Психологи стверджують, що початок шкільного навчання пов'язаний з новою соціальною ситуацією розвитку дитини, яка характеризується передусім тим, що з боку суспільства на неї не лише покладаються важливі обов'язки, а й оцінюється їх виконання. Результати виконання дитиною цих обов'язків визначають усю систему взаємин між нею та іншими людьми. Так, Д.Ельконін вважає, що, виконуючи суспільно значущу діяльність, молодший школяр займає новий статус у системах "учень – вчитель" і "дитина – ровесник". Цей статус впливає також на характер сімейних і позашкільних стосунків учня та виступає важливим чинником становлення його самооцінки й самоставлення [19].

Молодший шкільний вік триває від 6–7 до 9–10 років і вирізняється тим, що провідною для цього онтогенетичного етапу стає учбова діяльність, зумовлюючи значні зміни у психічному розвитку індивіда. Так, Л.Божович зазначає, що учбова діяльність є одним з основних чинників появи нових форм поведінки в молодшого школяра. Обов'язковість навчання призводить до необхідності дотримання дитиною низки норм і правил, а також сформованості таких важливих для учня якостей як відповідальність, старанність, дисциплінованість, організованість, охайність і т. ін. Однак досить часто вчителі вимагають наявності в учнів перерахованих вище характеристик з першого дня їх перебування в школі, не зважаючи на те, що ці якості повинні формуватися в умовах спеціально організованого навчального процесу [4]. Цінність молодшого шкільного віку полягає у тому, що цей період є сенситивним для розвитку в дитини соціальних норм, навичок самоконтролю, самоорганізації та саморегуляції.

У молодшому шкільному віці починають формуватися різні типи відповідальності, які набувають певної стійкості і характеризують стиль поведінки дитини як особистості, що розвивається. Типи виявлення відповідальності у молодших школярів визначаються умовами соціального середовища та індивідуально–психологічними властивостями особистості дитини.

Відповідальність – це внутрішня саморегуляція і самодетермінація зрілої особистості, опосередкована ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснювання вчинків і їх наслідків та в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі і власному житті [10].

А.Петровський розглядає відповідальність як рису особистості, яка формується в спільній діяльності з іншими людьми шляхом засвоєння соціальних цінностей, норм і правил поведінки [13].

І.Бех визначає поняття відповідальність як якість, яка концентрує усвідомлений особистістю загальнозначущий обов'язок, повинність у вчинку.

За допомогою відповідальності формується і через неї виявляється зв'язок людини з навколишньою дійсністю, виникає їх цілісність. Як зазначає вчений, що це не лише відповідальність особистості за певну справу, а й відповідальність за свою думку, за її зміст та наслідки, але і єдиний критерій оцінки людиною різноманітних соціальних і природних явищ та подій.

Відповідальність – особливий мотив людських вчинків. В основі її розвитку, як зазначає І.Бех, знаходяться лише відповідальні вчинки, з яких створюється суспільна моральна система. Ключовою особливістю відповідальності, на думку автора, є її постійність, яка перетворює відповідальність в усвідомлену установку, як готовність діяти відповідним чином і якій властива функція звершення. Відповідальність є осмисленим рухом свідомості, який перетворює можливість у дійсність реального вчинку особистості [3].

Відповідальність може бути як стійкою властивістю особистості, так і окремою формою поведінки (К.Абульханова–Славська,О.Плахотний). Вона не виникає сама по собі, а зароджується, розвивається і виховується, закріплюється тими суспільними умовами, у яких живе особистість [15].

Поняття відповідальності припускає наявність суб'єкта і об'єкта. Суб'єктом є конкретна особистість, а об'єктом є те, за що суб'єкт несе відповідальність, "що покладено на нього чи прийнято їм для виконання". Це може бути доручення, прохання тощо. Взаємозв'язок суб'єкта і об'єкта створює тимчасову перспективу поняття: відповідальність за виконану дію – ретроспективний аспект; відповідальність за те, що необхідно здійснити – перспективний аспект.

У психологічній літературі дослідники А.Голубєва, Л.Славіна, Р.Немов відзначають відповідальність як вольову якість, яка пов'язана з морально–ціннісною орієнтацією особистості. Суттєвими ознаками цієї якості, на думку науковців є точність, пунктуальність, здатність особистості виконувати свої обов'язки та відповідати за наслідки своїх дій [17].

Формуванням уявлень, суджень щодо вивчення відповідальності, як одного із критеріїв морального розвитку займалися Ж.Піаже, Л.Колберг. Науковці вважали, що моральні почуття у дітей виникають на

основі взаємодії між їх розвиваючими мисленнєвими структурами і поступовим збільшенням соціального досвіду [14].

В розвитку моральних почуттів Ж.Піаже виділяє дві стадії:

1. Стадія морального реалізму, де діти впевнені, що правила і норми поведінки – це реальні і нерушимі умови існування.

2. Стадія морального релятивізму, діти усвідомлюють, що норми і правила поведінки створюють самі люди на основі взаємної домовленості і якщо необхідно вони можуть змінюватись.

У своїх дослідження Ж.Піаже доводить, що ставлення дитини до правил не змінюється, але моральні судження щодо них виявляють здатність до змін у зв'язку із змінами генетичними [14].

В.С. Мухіна слушно зазначає про те, що норми і правила поведінки, які є доступними для розуміння дітьми, знають лише розвинуті молодші школярі. Такі учні знають як саме і можуть пояснити чому потрібно себе поводити певним чином. Провідною умовою розвитку правильної поведінки в учнів початкових класів є спілкування з дорослими та ровесниками. Дослідниця звертає особливу увагу на те, що у цьому спілкуванні важливим завданням дорослого є формування в дитини такої особистісної якості як відповідальність. "Коли потреба відповідати позитивному еталону поведінки набуває особистісного змісту, в дитини з'являється відповідальність як риса особистості" [9, с. 313], – так В.С. Мухіна розкриває особливості розвитку відповідальності.

Вчена вважає, що відповідальність зумовлює значний вплив не лише на розвиток правильної поведінки учнів початкових класів, а й на процес учіння. Вона відзначає, що учіння потребує від школярів як розвинутих пізнавальних здібностей (мислення, уваги, пам'яті та уяви), сформованих пізнавальних інтересів і вольових якостей, так і почуття відповідальності, що також ґрунтується на довільності.

Л.Божович відзначає, що на формування вольових якостей, в тому числі відповідальності, відіграє гра, а саме, як зазначає автор: "В грі дитина обирає для себе ту чи іншу роль, дотримується правил тієї ролі і поводить себе відповідно тому, як діє в житті певний персонаж, роль, яку дитина для себе обрала. В грі дитина дотримується правил не з примусу, а з власного бажання". Дослідниця доводить, що відповідальність є результатом стійкої закріпленої звички. Людина відчуває потребу робити те, що вона звикла робити "в певний час і при певних обставинах".

Тому для розвитку відповідальності більшого значення має дотримання режиму дня, що в свою чергу призведе до самостійного виконання дитиною завдань без допомоги і контролю з боку дорослих. Але Л.Божович зауважує, що здатністю передбачати кінцевий результат своїх дій і вчинків, брати на себе відповідальність і вмінням поводити себе, володіють далеко не всі сформовані особистості [4].

Багато дослідників розглядають вольові якості, в тому числі і відповідальність, як стійку характеристику особистості. В молодшому шкільному віці ця якість знаходиться у процесі формування і залежить від діяльності дитини (гра – учіння – праця), а саме від провідної діяльності. Тому відповідальність у молодших школярів є відносно стійкою якістю, яка проявляється на рівні звички, емоційного імпульсу чи на рівні свідомо–вольового напруження.

Наукові дослідження С.Лайзанє свідчать, що вольові якості, у тому числі відповідальність, проявляються у молодшому шкільному віці переважно в ігровій діяльності, потім в трудових діях, і тільки на третьому місці, в міру формування позиції школяра – у навчальній діяльності.

Серед показників відповідальності у дітей молодшого шкільного віку К.Клімова виділяє такі: усвідомлення дитиною необхідності і важливості виконання доручень, які мають певне значення для інших; спрямованість дій на успішне виконання доручених завдань (дитина своєчасно виконує завдання, намагається долати труднощі, доводить справу до кінця тощо); емоційне переживання завдань, його характер, результат; усвідомлення необхідності відповідати за виконання доручень [7].

Учні з несформованими вмінням працювати та почуттям відповідальності вирізняються особливостями своєї поведінки. На уроках вони не дотримуються правил поведінки, не виконують вказівок вчителя, неадекватно реагують на його зауваження та низькі відмітки; не можуть зосередитися на конкретному завданні, закінчити розпочату справу, не вміють докладати ніяких зусиль, відмовляються виконувати навчальні завдання, не завершують до кінця розпочату роботу [5; 18].

М.Матюхіна і С.Ярікова серед структурних компонентів відповідальності виділяють наступні прояви відповідальності серед учнів молодшого шкільного віку в навчальній діяльності: уміння виконувати вимоги вчителя спочатку і до кінця; уміння планувати і організовувати свою діяльність; уміння проявляти самостійність на уроках і у підготовці домашніх завдань; уміння оцінювати свою поведінку і поведінку однокласників; позитивно ставитися до учіння і вимог вчителя; отримувати задоволення від подолання труднощів в учінні. Науковці вважають, що відповідальний учень розуміє соціальні цінності учіння, проявляє критичність щодо оцінки свого ставлення до навчання, своєї поведінки, своїх особистісних якостей, вміє визнавати свої помилки та виявляти їх причини [8].

У структурі почуття відповідальності молодших школярів Н.Басюк виділяє когнітивний, емоційно–ціннісний та поведінковий компоненти.

Когнітивний компонент передбачає засвоєння знань про норми загальнолюдської моралі, самооцінку, яка забезпечує вміння адекватно проаналізувати свої можливості. Знання допомагають дитині оцінювати дії, вчинки інших людей, їхні уявлення про добро і зло в моральному аспекті. Авторка вважає, що молодшому школяреві не властива єдність між знаннями моральних норм і відповідною поведінкою. Причина полягає в тому, що діти формально засвоюють моральні знання, без їх емоційного відображення, без достатнього вміння використовувати їх в конкретній ситуації.

Емоційно–мотиваційний компонент відповідальності виявляється у відповідних психічних станах, емоційному переживанні морального

задоволення чи незадоволення виконаною роботою, передбачає наявність потреби в емоційному контакті, мотивів співчуття, співпереживання. На думку автора, молодші школярі мають уявлення про моральну поведінку, але в них обмежений власний досвід і тому правильна оцінка будь якої поведінки дитини викликає в неї емоційне ставлення, збуджує її свідомість, викликає бажання виправитися.

Поведінковий компонент відповідальності – це сукупність умінь, навичок, дій, тобто вміння реалізувати знання на практиці, здатність контролювати і коригувати свою поведінку відповідно до норм і вимог суспільства [1].

З відповідальність тісно пов'язані такі якості, як чесність, справедливість, принциповість, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Ці якості не можуть реалізовуватися успішно, якщо у людини не розвинутий емоційний компонент, здатність співчувати, чуйність у ставленні до інших, а також стійкість, наполегливість, витримка. Таким чином, відповідальність виявляється не тільки в характері, але і у почуттях, сприйманні, усвідомленні, світосприйнятті, в різних формах людської поведінки. Можна казати, що всіма вченими розкривалась якість відповідальності, яка більш за складовим компонентом відповідає дорослій людині.

Для вивчення особливостей відповідальності в учнів молодшого шкільного віку з низькою результативністю в учінні нами використовувались такі методи та методики дослідження: опитування, методика вивчення самооцінки відповідальності (М.Матюхіна, С.Ярікова) [8], методика на вивчення особистісної відповідальності молодшого школяра, її спрямованості інтернальної та екстернальної (М.Матюхіна, С.Ярікова) [8].

У досліджені взяли участь молодші школярі з низькими навчальними досягненнями в учінні у кількості 65 осіб. Базою дослідження була загальноосвітня школа І–ІІІ ступеню №304 м. Києва.

Вивчаючи поведінку дітей молодшого шкільного віку з низькою результативністю в учінні, наш процес дослідження вимагав дослідити розуміння учнями поняття "відповідальності", як когнітивного компоненту цього явища, тобто, відповідальне ставлення до своїх обов'язків, до виконання домашнього завдання, призведе до здатності корегувати і регулювати свою поведінку згідно норм і правил, які є сьогодні у суспільстві та підвищувати результативність в учінні.

Для виявлення усвідомлення учнями поняття "відповідальності", якого учня вони вважають відповідальним, ми проводили опитування серед молодших школярів. Опишемо хід проведення. Вчитель запропонував учням дати відповіді на такі запитання: "Як ти розумієш, що таке відповідальність?", "Яких учнів ти б назвав відповідальними і безвідповідальними?", "Чому ти так вважаєш?", а також дати відповідь: "Як вони оцінюють свою власну (особистісну) відповідальність?". Відповіді дітей фіксувались.

Аналізуючи відповіді дітей ми отримали такі результати: 32,3% не можуть дати визначення цьому поняттю, взагалі не розуміли про що йшла мова, а на питання "Назви відповідальних і безвідповідальних учнів", то діти відповідали: "вони гарні і смішні, або вони розумні", "це такі, які відповідають за клас", але не змогли пояснити, чому їх відносять до даної категорії дітей.

Досліджувані у кількості 67,7% своєрідно визначають поняття "відповідальність". Відповіді дітей були такі: "відповідати за свої вчинки", "відповідати за когось, або за щось", "відповідати за місце, за людей", "не встрявати без дозволу дорослих", "завжди допомагати матері", "дотримуватись обіцянок", "це коли тобі довіряють". Зустрічалась відповідь, що "вчитель несе відповідальність за дітей". Учні третіх класів відповідали:"не лізти без дозволу дорослих", четвертих – "відповідати за те, що робиш", "дотримуватися своїх слів", "це робота, яку не можна залишити", "коли доручили справу, треба старанно до неї ставитися". На нашу думку, ці досліджувані виявляли здатність щодо інтерпретації поняття відповідальності, змогли виділити відповідальних і безвідповідальних учнів та їх охарактеризувати. Відповідальних учнів, досліджувані вважали таких дітей, які "кмітливі", "гарно навчаються", "готуються до уроків", "виконують домашнє завдання", "не запізнюються на уроки", "виконують свої обов'язки". Безвідповідальних характеризували як таких, які "крутяться", "заважають іншим", "не виконують своїх обіцянок", "не відповідають за свої вчинки", "погано вчаться, сваряться", "вони не виховані".

Та частина дітей, які правильно надавали характеристики відповідальним та безвідповідальним учням, ми вважаємо, що вони вдавалися більш до конкретизації, тобто наведення ілюстрацій до запропонованого поняття (гарно навчаються, мають чистий одяг, виконують домашнє завдання). Це свідчить про те, що засвоєння цього поняття серед учнів початкових класів з низькою результативністю в учінні відбувається на рівні здатності лише проілюструвати його. У більшості дітей відповіді були такі: "учні, які добре навчаються", а інші не змогли пояснити сутність поняття, вкладали в його зміст одну, виділену ними якість "добре вчитися". Всі ці відповіді є наближеними у розкритті суті поняття. Це свідчить про те, що учні молодшого шкільного віку з низькими навчальними досягненнями розуміють поняття "відповідальність" неповно і неглибоко, і тільки починають його засвоювати.

Дж.Роттер поняття інтернальність та екстернальність локусу контролю вважає, що вони є стійкими властивостями особистості, які формуються в процесі її соціалізації. Люди, які мають локус контролю і більш впевнені в собі, наполегливі у досягненні поставленої мети, здатні до самоаналізу, зрівноважені, товариські і незалежні, у них домінує мотив досягнення успіху [10].

Важливо зазначити, що нам необхідно знати особливості особистісної відповідальності та її спрямованості (інтернальність, екстернальність) молодших школярів. На нашу думку, здатність до контролю, могла сприяти виявленню кращої організованості та дисциплінованості у здійсненні завдань учіння. Дослідження локусу контролю здійснювали за методиками: "Вивчення відповідальності та її спрямованості (інтернальної, екстернальної)", "Самооцінка відповідальності"

(М.Матюхіна, С.Ярікова) [8]. Опишемо хід її проведення. Учням було запропоновано прочитати 10 тверджень (шкільні ситуації) та їх можливі причини, які пов'язані з невиконанням учнями завдань вчителя, шкільних правил поведінки. Причини невиконання завдань вчителя були поділені на два види: 1) причиною невиконання є сам учень, його особливості (суб'єктивні причини); 2) причиною невиконання є інша людина, зовнішні обставини (об'єктивні причини). Досліджуваним було запропоновано уважно прочитати кожне твердження і два варіанти відповіді, які вказували на можливу причину того, що відбувається та обрати один з них. Обрану відповідь необхідно обвести кружечком. Показником відповідальності вважались відповіді дітей. Критерієм оцінки особистісної відповідальності було наявність відповідей, які вказували на об'єктивні та суб'єктивні причини того, що відбувається. Кожна ситуація оцінювалась в 1 бал. Якщо учень набрав від 0 до 5 балів – це свідчить про екстернальну спрямованість особистісної відповідальності молодшого школяра, від 5 до 10 балів – інтернальну спрямованість.

Аналізуючи результати дослідження, проведеного серед учнів молодшого шкільного віку з низькою результативністю в учінні за допомогою методики на визначення спрямованості інтернального та екстернального локусу контролю, ми виявили, що 63% дітей мають інтернальну спрямованість відповідальності, оскільки учні вказували на причини, які виявляли в собі. Відповіді дітей були: "я повільно збирався", "погано вивчив правила", "в мене немає посидючості, гарної уваги", "я розсіяний", "я неорганізований" тощо. Досліджувані у кількості 37% мають екстернальну спрямованість тому, що причини особистісної відповідальності шукали в інших людях, або в обставинах. Ними були обрані відповіді: "заважає маленький братик чи сестричка", "підвів годинник", "батьки вчасно не розбудили", "товариш заважав" тощо.

Ми можемо встановити причини відсутності відповідальності, якщо дитина обирала варіанти відповіді: "я неорганізований", "я не завжди дисциплінований", "я розсіяний", що свідчать про низький рівень вихованості цих учнів.

Вивчаючи "Самооцінку відповідальності" (розуміння учнями особистісної відповідальності) [8], ми брали до уваги: уміння виконувати вимоги вчителя спочатку і до кінця; вміння планувати і організовувати свою діяльність; уміння проявляти самостійність на уроках і у підготовці домашніх завдань; вміння оцінювати свою поведінку і поведінку однокласників; позитивно ставитися до учіння і вимог вчителя; отримувати задоволення від подолання труднощів в учінні.

Школярам надавалась інструкція: "Уважно прочитайте твердження та підкреслить ті, які характеризують тебе: "я дуже відповідальний учень", або "я відповідальний, але не завжди", "я недуже відповідальний" чи "я безвідповідальний". Надалі учням було запропоновано пояснити, "чому вони так вважають?".

Аналізуючи відповіді дітей, ми визначили, що 30% дітей характеризують себе, як дуже відповідальних, 57% досліджуваних вважають себе відповідальними, але не завжди і 13% учнів характеризували себе, як безвідповідальних. Це свідчить про недостатній розвиток когнітивного компоненту в структурі відповідальності.

Було виявлено, що молодшим школярам досить складно відокремити свій конкретний вчинок від образу себе в цілому: "Я добре вирішив задачу, тому я відповідальний", "Вчора я зробив прибирання в своїй кімнаті, і мене похвалила мама", "Я безвідповідальний, тому що втратив зошит з математики". Дуже рідко зустрічалися відповіді типу: "Я не завжди відповідальний, бо одні справи я роблю так, як потрібно, інші не завжди добре".

Отже, можна зробити ***висновки***, що відповідальність молодшого школяра є недостатньо сформованою якістю. Учні переживають невиконання завдання вчителя, однак неохоче беруть на себе відповідальність за результати навчання, виправдовують свою поведінку рядом зовнішніх причин. Недостатньо чітко усвідомлюють, що таке "відповідальність", "відповідальний учень", не завжди правильно оцінюють прояви цієї якості в себе.

Ми вважаємо, що формування відповідальності відбувається з моменту вступу дитини до школи, так, як перед дитиною висувається ряд вимог: він повинен ходити до школи, займатися тим, що передбачено шкільною програмою, виконувати вимоги вчителя, дотримуватися режиму дня, виконувати правила поведінки, домагатися найвищих результатів в учінні. А тому з перших років навчання дитини у школі треба спрямувати роботу на виховання почуття відповідальності, як механізму регуляції поведінки, яка призведе до підвищення результативності в учінні.

Формування почуття відповідальності у молодших школярів зумовлюється усвідомленням дітьми цінності іншої людини і власної значущості, а також отриманням достатнього обсягу моральних знань і прийняттям норм і правил відповідальної поведінки.

Ефективним щодо формування відповідальності у поведінці молодших школярів є дотримання певних психолого–педагогічних умов: спрямованість виховного процесу на розвиток особистісних цінностей, що зумовлюють відповідальну поведінку; насичення виховного середовища емоційним фоном доброзичливості, взаєморозуміння і співробітництва; достатнє осмислення дітьми молодшого шкільного віку знань, норм і правил поведінки, оволодіння прийомами планування, оцінювання, аналізу вчинків і ситуацій, які характеризують моральний обов'язок особистості; розвиток емоційної сфери, внутрішньої мотивації; включення молодших школярів у різноманітні види діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей; єдність зусиль батьків і педагогів у вихованні почуття відповідальності молодших школярів [1].

Для формування відповідальності необхідно застосовувати такі методи та прийоми роботи, які можна поділити на чотири основні групи: *до першої* групи входять такі методи роботи, які безпосередньо спрямовані на свідомість людини, створення у неї правильних переконань і понять, без яких не може бути відповідної поведінки. Це пояснення, читання оповідань, бесіда, колективне обговорення, де найбільш виявляється здатність до критики і самокритики. Все це

є методом – переконань. *До другої* відносяться методи, які допомагають людині на практиці розвивати і закріплювати відповідальну поведінку, це – метод вправ. *Третя група* включає методи і прийоми, які спонукають людину до збільшення своїх вольових зусиль працювати над формуванням відповідальності. Це заохочення, методи примушення тощо. *До четвертої групи* входять методи і прийоми виховної роботи над самим собою, це методи – самовиховання [16].

Досить ефективним для формування почуття відповідальності є запровадження педагогічної технології "Створення ситуації успіху", в основі якої лежить особистісно–орієнтований підхід до процесу виховання. Ситуація успіху – це цілеспрямований, спеціально організований комплекс умов, що дозволяє учневі досягти значних результатів у діяльності, які супроводжуються позитивними емоційними, психологічними переживаннями. Переживаючи ситуацію успіху, учень набуває почуття власної гідності, успіх приводить його до усвідомлення власної компетентності [2].

Отже, вчителі та батьки нерідко вимагають від дитини старанності і відповідальності, не проявляючи достатньої турботи про формування цих якостей. Завдання навчання і виховання повинно полягати в тому, щоб упродовж перших років навчання дитини в школі навчити її свідомо керувати своєю поведінкою і сформувати у неї необхідні для цього якості особистості, зокрема відповідальність.

Список використаних джерел

1. Басюк Н.А. Розвиток почуття відповідальності в молодших школярів: Методичні рекомендації / Н.А. Басюк. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2003. – 100 с.
2. Белкин А.С. Ситуация успеха. Как ее создать [Текст] / А.С. Белкин. – М. : Просвещение, 1991. – 176 с.
3. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання / І.Д. Бех // Початкова школа. – 1994. – №9. – С.4–8.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
5. Зинченко С.Н. Почему детям бывает трудно учиться / С.Н. Зинченко. – К. : Рад. шк., 1990. – 56 с.
6. Климова К.А. О формировании ответственности у детей 6–7 лет / К.А. Климов. – В кн.: Формирование коллективных взаимоотношений у детей старшего дошкольного возраста. – М., 1968. – С.328–353.
7. Лайзане С.Я. Диагностика уровня развития воли и внимания детей / С.Я. Лайзане // Диагностика интеллектуального развития учащихся. – Рига, 1980. – С.60–68.
8. Матюхина М.В. Мотивация учения младших школьников / М.В. Матюхина. – М. : Педагогика, 1984. – 144 с.
9. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В.С. Мухина. – 7–е изд., стереотип. – М. : Издательский центр "Академия", 2002. – 456 с.
10. Новітній російсько–український словник. 150 000 слів / Укладач Л.П. Коврига / За ред. доктора філолог. наук, проф. М.І. Степаненка. – Харків: Белкар–книга, 2006. – 1072 с.
11. Обухова Л.Ф. Возрастная психология / Л.Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России, 2001. – 360 с.
12. Освітні технології: Навчально–методичний посібник / За ред. О.М. Пєхоти. – К., 2001. – 256 с.
13. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив / А.В. Петровский. – М. : Политиздат, 1982. – 255 с.
14. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж.Пиаже. – М., 1995. – 680 с.
15. Плахотный А.Ф. Проблемы социальной ответственности / А.Ф. Плахотный. – К. : Вища шк., 1981. – 191 с.
16. Селиванов В.И. Волевая регуляция активности личности / В.И. Селиванов // Психол. журн. – 1982. – Т.3. – №4. – С.14–25.
17. Славина Л.С. Формирование у школьников первого класса ответственного выполнения учебных обязанностей // Вопросы психологии. – 1956. – №4. – С.96–105.
18. Учбова діяльність молодшого школяра: діагностика і корекція неблагополучностей / В.П. Гапонов, В.А. Гергієвська, Ю.З. Гільбух та ін. / За ред. Ю.З. Гільбуха. – К. : фірма "ВІПОЛ", 1993. – 96 с.
19. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника / Д.Б. Эльконин. – М. : Знание, 1974. – 64 с.

References

1. Basjuk N.A. Rozvitok pochuttja vidpovidal'nosti v molodshih shkoljariv: Metodichni rekomendacii / N.A. Basjuk. – Zhitomir: Zhitomirs'kij derzhavnij pedagogichnij universitet imeni Ivana Franka, 2003. – 100 s.
2. Belkin A.S. Situacija uspeha. Kak ee sozdat' [Tekst] / A.S. Belkin. – M. : Prosveshhenie, 1991. – 176 s.
3. Beh I.D. Vidpovidal'nist' osobistosti jak meta vihovannja / I.D. Beh // Pochatkova shkola. – 1994. – №9. – S.4–8.
4. Bozhovich L.I. Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste / L.I. Bozhovich. – M. : Prosveshhenie, 1968. – 464 s.
5. Zinchenko S.N. Pochemu detjam byvaet trudno uchit'sja / S.N. Zinchenko. – K.: Rad. shk., 1990. – 56 s.
6. Klimova K.A. O formirovanii otvetstvennosti u detej 6–7 let / K.A. Klimov. – V kn.: Formirovanie kollektivnyh vzaimootnoshenij u detej starshego doshkol'nogo vozrasta. – M., 1968. – S.328–353.
7. Lajzane S.Ja. Diagnostika urovnja razvitija voli i vnimanija detej / S.Ja. Lajzane // Diagnostika intellektual'nogo razvitija uchashhihsja. – Riga, 1980. – S.60–68.
8. Matjuhina M.V. Motivacija uchenija mladshih shkol'nikov / M.V. Matjuhina. – M. : Pedagogika, 1984. – 144 s.
9. Muhina V.S. Vozrastnaja psihologija: fenomenologija razvitija, detstvo, otrochestvo / V.S. Muhina. – 7–e izd., stereotip. – M. : Izdatel'skij centr "Akademija", 2002. – 456 s.
10. Novitnij rosijs'ko–ukrains'kij slovnik. 150 000 sliv / Ukladach L.P. Kovriga / Za red. doktora filolog. nauk, prof. M.I. Stepanenka. – Harkiv: Belkar–kniga, 2006. – 1072 s.
11. Obuhova L.F. Vozrastnaja psihologija / L.F. Obuhova. – M. : Pedagogicheskoe obshhestvo Rossii, 2001. – 360 s.
12. Osvitni tehnologii: Navchal'no–metodichnij posibnik / Za red.O.M. Pehoti. – K., 2001. – 256 s.
13. Petrovskij A.V. Lichnost'. Dejatel'nost'. Kollektiv / A.V. Petrovskij. – M. : Politizdat, 1982. – 255 s.
14. Piazhe Zh. Izbrannye psihologicheskie trudy / Zh.Piazhe. – M., 1995. – 680 s.
15. Plahotnyj A.F. Problemy social'noj otvetstvennosti / A.F. Plahotnyj. – K.: Vishha shk., 1981. – 191 s.
16. Selivanov V.I. Volevaja reguljacija aktivnosti lichnosti / V.I. Selivanov // Psihol. zhurn. – 1982. – T.3. – №4. – S.14–25.
17. Slavina L.S. Formirovanie u shkol'nikov pervogo klassa otvetstvennogo vypolnenija uchebnyh objazannostej // Voprosy psihologii. – 1956. – №4. – S.96–105.
18. Uchbova dijal'nist' molodshogo shkoljara: diagnostika i korekcija neblagopoluchnostej / V.P. Gaponov, V.A. Gergievs'ka, Ju.Z. Gil'buh ta in. / Za red. Ju.Z. Gil'buha. – K.: firma "VIPOL", 1993. – 96 s.
19. Jel'konin D.B. Psihologija obuchenija mladshego shkol'nika / D.B. Jel'konin. – M. : Znanie, 1974. – 64 s.

Sydorenko O. B., *a candidate of psychological sciences, assistant professor of National Pedagogical University Dragomanov (Ukraine, Kiev), OlgaBorisovUA@mail.ru*

Responsibility as a factor of increasing academic achievements of junior schoolchildren

The article highlights the research responsibilities. Responsibility was considered as volitional quality, as integral property of personality, result of integration of all psychical functions, special reason of human acts, internal self–regulation and determination of mature personality, emotional attitude toward a duty and will.

It was contented the concept of responsibility and its relation to moral and value orientation of the individual. It is noted that responsibility makes a significant impact on the correct behavior of primary school pupils, the process of learning, learning achievement.

It is proved that students with immature sense of responsibility include features of its behavior: in the classroom, they do not follow the rules of conduct, do not execute instructions of teachers, adequately respond to his comments and low mark; can not concentrate on a particular task, do not complete the work, which they begun, by the end, can not make any effort, refuse to perform educational tasks. It was found that the responsibilities of younger pupils are not sufficiently formed quality.

The content of the article highlights the main methods of forming responsibilities: one group focused on human consciousness, the second contributes to the development and consolidation of responsible behavior; third group motivates people to increase their willpower to work on formulating responsibility; the fourth includes methods and techniques of educational work over himself, methods of selfeducation.

Keywords: *primary school age, low educational achievement, responsibility, personal responsibility, locus of control, internal, external.*

Сидоренко О. Б., *доцент кафедры педагогики и психологии, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), OlgaBorisovUA@mail.ru*

Ответственность как фактор повышения учебных достижений у младших школьников

Освещены научные исследования изучение ответственности. Рассмотрена ответственность как волевое качество, интегральное свойство личности, результат интеграции всех психических функций, особый мотив человеческих поступков, внутренняя саморегуляция и самодетерминация зрелой личности, эмоциональное отношение к долгу и свободе.

Определено содержание понятия ответственность и ее связь с морально–ценностной ориентацией личности. Указано, что ответственность предопределяет значительное влияние на развитие поведения учеников начальных классов, на процесс учения, учебные достижения.

Доказано, что ученики с несформированным чувством ответственности отличаются особенностями своего поведения: на уроках они не соблюдают правила поведения, не выполняют указаний учителя, неадекватно реагируют на его замечания и низкие отметки, не могут сосредоточиться на конкретной задаче, не заканчивают начатое дело до конца, не умеют прилагать никаких усилий, отказываются выполнять учебные задания. Определено, что ответственность младшего школьника есть недостаточно сложившейся качеством.

В содержании статьи подчеркиваются основные группы методов формирования ответственности: первая группа направлена на сознание человека, вторая – способствует развитию и закреплению ответственного поведения; третья группа побуждает человека к увеличению своих волевых усилий работать над формированием ответственности; четвертая – включает методы и приемы воспитательной работы над самим собой.

Ключевые слова: *младший школьный возраст, низкие учебные достижения, ответственность, личностная ответственность, локус контроля, интернальность, экстернальность.*

* * *

УДК 32.027.21

Неприцька Т. І.
кандидат політичних наук, доцент кафедри філологічних та суспільних дисциплін, Вінницький обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників (Україна, Вінниця), nepritskaya@mail.ru

ВПЛИВ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ШОТЛАНДЦІВ

Розглянуто як мовна політика Великої Британії стосовно гальської мови вплинула на національну ідентичність шотландців. Проаналізовано як змінювалася політика Великої Британії щодо гальської мови протягом століть від утисків і майже повного витіснення гальської мови з освіти та офіційного спілкування до активного повернення та відродження гальської мови, що відбуваються протягом останніх десятиліть. Розглянуто вплив гальсько–мовної освіти на розвиток націоналістичних поглядів шотландців. Проаналізовано вплив підписання та ратифікації Великою Британією Європейської хартії регіональних мов або мов меншин на збереження та розвиток гальської мови на території Шотландії. Доведено, що мовна політика є досить ефективним та дієвим інструментом формування національної ідентичності особи та нації, що можемо прослідкувати на прикладі мовної політики, котра проводилася протягом останніх десятиліть в Шотландії.

Ключові слова: *Шотландія, Велика Британія, мовна політика, національна ідентичність, гальська мова, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, гальсько–мовна освіта.*

Мова завжди була та залишається перш за все способом комунікації між людьми. Але це далеко не єдине призначення мови. Володіння тією чи іншою мовою дозволяє особі зануритися у певну культуру, краще зрозуміти певні реалії. Мова також є одним із інструментів формування регіональної та національної ідентичності особи. Адже по говору людини, по діалектизмах, які вона вживає, можна визначити, з якого регіону вона походить, а визнання тієї чи іншої мови рідною, автоматично "приєднує" нас до нації.

Саме через цю властивість мови, багато держав–імперій намагалися зменшити важливість, а подекуди навіть знищити, регіональні мови на підконтрольних їм територіях. Питання збереження та відновлення регіональних мов та мов національних меншин почало активно підніматися в Європі лише в другій половині минулого сторіччя. Саме такий хід подій ми можемо прослідкувати і у випадку гальської мови в Шотландії.

Проблематику мовної політики в Україні досліджували політологи В.Заблоцький, О.Куць [1], М.Пірен [2]. Закордоном даній темі присвятили свої праці У.Альтерматт [3], Б.Реджер [4], Ю.Хабермас [5]. Автори відзначають чіткий взаємозв'язок між мовою, культурою та ідентичністю народу.

Мета цієї статті – дослідити те, як мовна політика Великої Британії стосовно гальської мови вплинула на національну ідентичність шотландців.

В контексті шотландського референдуму, котрий відбувся 18 вересня 2014 року, питання національної ідентичності шотландців знову привернуло увагу широкої громадськості. Стало очевидно, що незважаючи на всі століття спільного перебування в одній державі, шотландці все одно бачать себе окремою нацією, котра має свої культурні традиції, історичну спадщину, та, очевидно, право на незалежність. При чому результати опитувань свідчать, що кількість населення, котре підтримує ідею відокремлення від Сполученого Королівства все зростає [6]. А результати самого референдуму, на якому 44,7% населення підтримало ідею виходу зі складу Сполученого королівства, показують, що наразі ця частка достатньо велика [7].

Не останню роль в цьому відіграє і мовна політика держави. Протягом останнього десятиліття спостерігаємо, що все більше уваги приділяється питанню збереження та розвитку регіональних мов та мов національних меншин. Варто зазначити, що ця тенденція характерна не лише для Великої Британії, а й для усіх європейських країн в цілому. Ще в 1992 році Радою Європи в Страсбурзі була ухвалена Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [8], котра в різний час була ухвалена та ратифікована країнами–членами Ради Європи. Згідно цієї Хартії, підписуючи її, країна бере на себе ряд зобов'язань по створенню комфортних та сприятливих умов для розвитку регіональної мови. Серед цих зобов'язань можемо визначити такі, на нашу думку, важливі як "сприяння використанню регіональних мов або мов меншин, в усній і письмовій формі, у державному та приватному житті і/або заохочення такого використання", а також "забезпечення відповідних форм і засобів викладання і вивчення регіональних мов або мов менших на всіх відповідних рівнях" [9, с. 7]. Тобто, ратифікувавши дану Хартію країна тим самим зобов'язується усіляко підтримувати та сприяти розвитку регіональної мови тієї етнічної групи, котра проживає на її території. Фактично, чи не вперше в історії бачимо свідомий вибір зберігати, а не руйнувати та знищувати. Адже протягом багатьох століть при захопленні та встановленні контролю на певній території, нормальною практикою вважалося знищення та придушення усіх національних

ознак та проявів даної території та встановлення абсолютного панування мови, культури, традицій та законів країни–домінанти. Це, з одного боку, викликало незадоволення та досить сильний опір з боку підкорених народів та земель, але з іншого, при вдало та послідовно реалізованій політиці такого типу, з часом гарантувало достатньо унітарну країну з сильним центром та відносно лояльним населенням.

За аналогічним сценарієм розвивалися відносини між Англією та Шотландією. Протягом багатьох років Англія та Шотландія то воювали, то підписували угоди про приєднання, то знову повставали та роз'єднувалися. В 1707 році було підписано Акт про унію, котрий остаточно закріпив приєднання Шотландії до Англії та створення Сполученого королівства. Мовна ж політика поширення та насадження англійської мови почала проводитися ще раніше. Одним з ключових моментів тут була освіта. Майже за століття до того Актом 1616 року Урядом було фактично визнано галльську мову причиною "невігластва та неввічливості", а способом подолання цих проблем шотландського суспільства, було введення викладання англійською в школах, тим самим усуваючи корінь проблеми – галльську мову [10]. Формувалася стійка асоціація–зв'язка між концепціями "дикун та невіглас" та "людина, що розмовляє галльською". Тому якщо людина мала амбіції досягти певних висот у тій чи іншій сфері та зайняти місце у вищих ешелонах суспільства, вона обов'язково мала розмовляти досконалою англійською, бути обізнаною з англійською культурою, літературою, традиціями. Звісно, батьки віддавали своїх дітей до школи, де їм прищеплювали ці цінності з дитинства, що досить надійно закарбовувало їх в свідомості дітей. Всі ці форми, так званої, "опосередкованої пропаганди" почали з часом приносити свої плоди. Все менше і менше населення на території Шотландії розмовляло галльською, все більша частина населення відчувала себе частиною Сполученого Королівства з центром в Лондоні.

Ці процеси відбувалися достатньо довго, і в результаті, станом на 2001 рік лише 1,3% (65 674 людини) від усього населення Шотландії віком від трьох років вміли читати, писати або розмовляти галльською [11, с. 1]. При чому ця цифра була нижчою навіть у порівнянні з 1991 роком (1,4%), що явно свідчить про те, що галльська мова швидко і впевнено рухалася до статусу мертвої, а Шотландія все більше ставала просто частиною унітарної країни під назвою Велика Британія.

Але в 1999 році, у результаті референдуму в Шотландії 1997 року, котрий був ініційований урядом Тоні Блера в рамках реалізації передвиборчих обіцянок, у Шотландії з'явився власний парламент, котрий отримав досить широке коло повноважень, включаючи такі питання як освіта, охорона здоров'я, місцеве самоврядування та широкий спектр соціальних послуг. Таким чином, саме він тепер може приймати рішення у багатьох галузях, які є вирішальними для збереження та розвитку галльської мови. Тим не менш, право законодавчого регулювання телебачення та радіо та деякі інші аспекти соціальної безпеки залишилися у Вестмінстерському палаці. В цьому сенсі мовна політика стосовно галльської мови вимагає активної участі обох парламентів.

З отриманням власного парламенту, галльська мова в Шотландії одразу набула більш офіційного статусу. Регламент роботи Парламенту дозволяє використання галльської мови в парламенті і його комітетах, і у випадках, коли використовується галльська, в офіційних документах подається офіційний запис галльською та синхронний переклад англійською мовами. Більшість вказівних знаків в приміщенні парламенту двомовні, офіційна веб–сторінка парламенту включає достатньо багато галльських матеріалів, а також парламент найняв два галльсько–мовних працівника, котрі підтримують використання галльської та відповідають за роботу з галльсько–мовним населенням та пресою.

Окрім того, 2 березня 2000 року Велика Британія підписала, а 27 березня 2001 року ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин [12]. Зі вступом її в силу 1 липня 2001 року, доля галльської мови ще більше змінилася на краще. Було розпочато проведення комплексу заходів, направлених на відновлення статусу мови та популяризацію її використання серед населення.

Серед них, на нашу думку, вкрай важливим етапом послідовної політики щодо збереження та відновлення галльської мови було прийняття Акту про галльську мову (The Gaelic Language (Scotland) Act 2005) [13]. Акт про галльську мову вступив в силу 13 лютого 2006 року і він затвердив статус Bòrd na Gàidhlig (Ради з галльської мови) як громадської структури, котра відповідає за збереження галльської мови як офіційної мови Шотландії, котра на території Шотландії користується тими ж правами, що і англійська мова. Акт про галльську мову 2005 року був підписаний королевою 1 червня 2005 року.

Цим Актом поставлена вимога, щоб Bòrd na Gàidhlig регулярно готував п'ятирічний Національний план розвитку галльської мови, а також, щоб Bòrd просив відповідні громадські структури підготувати та реалізовувати План розвитку галльської мови. В обов'язки Ради також входить надання консультативних послуг з питань Галльської освіти, а також консультування міністрів Шотландії з галльських питань.

Акт окреслює офіційні рамки та орієнтири для збереження та підтримки галльської мови та культури, а Bòrd na Gàidhlig, співпрацюючи з іншими організаціями та з населенням, несе відповідальність за виконання положень Акту.

Згідно умов Акту, обов'язки Bòrd na Gàidhlig наступні:

– надавати консультації міністрам Шотландії стосовно галльських питань;

– готувати і направляти Національний план розвитку галльської мови;

– надавати консультації стосовно галльської мови та освіти в Шотландії;

– виконувати функції методичного центру для громадських структур у питаннях План розвитку галльської мови;

– забезпечувати моніторинг імплементації Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин

та подавати результати моніторингу міністрам Шотландії [14].

Як бачимо, наприкінці XX – початку XXI сторіччя, доля галльської мови змінилася досить докорінним чином. Мову почали визнавати, популяризувати, а про результати даної роботи звітувати. З'явилися школи з повністю галльською мовою викладання. Галльсько–мовна середня освіта стає доступнішою на всіх етапах (наразі є дошкільні, початкові, середні навчальні заклади, в яких діти отримують освіту виключно галльською). Такі активні кроки у галузі освіти сприяли тому, що мова поступово робить поворот від занепаду до розвитку [15].

Разом з відновленням мови, ми бачимо і все більш активну націоналістичну позицію населення Шотландії. Згідно результатів соціологічного опитування стосовно національної ідентичності, проведеного в 2011 році, менше ніж одна п'ята населення бачить себе і шотландцями і британцями. Опитування показало, що 62,4% громадян вважають себе "лише шотландцями", тоді як 18,3% населення сказали, що вони "шотландці і британці" [16].

Не менш цікавими є і результати референдуму про вихід зі складу Сполученого королівства, котрий відбувся в Шотландії 18 вересня 2014 року. За національний суверенітет Шотландії проголосувало 44,7% населення. При чому явка на референдум становила 84,59% від загального числа виборців, що явно свідчить про високий інтерес широкої громадськості до даного питання.

Крім того, в чотирьох виборчих округах, серед яких є місто Глазго, в якому число виборців становить 486 219 чоловік, результати референдуму були позитивні (тобто, більше 50% голосів "за") [17]. Те, що велике та досить потужне з економічної точки зору місто Сполученого Королівства проголосувало за незалежність Шотландії говорить про те, що національна ідентичність шотландців тепер сильна не лише на півночі в гірській частині, котра традиційно вважалася осередком справжнього націоналістичного шотландського духу, а й, так би мовити, в серці цивілізації, у великому активному та сучасному місті.

Цікавим також нам видається той факт, що згідно численних соціологічних опитувань, котрі передували референдуму, існує вагома різниця у настроях у різних груп населення: виборці старшого віку набагато частіше виступають проти незалежності у порівняні з молодшим електоратом; жінки менше підтримують незалежність ніж чоловіки; люди, котрі проживають у Шотландії, але були народжені за її межами менш позитивно налаштовані на незалежну Шотландію, ніж ті шотландці, котрі народилися всередині країни [18].

Як бачимо, настрої населення та національна ідентичність особи залежать від дуже багатьох і, часто вкрай суб'єктивних, факторів. Державна політика, визначає напрямки та орієнтири розвитку і може або сприяти, або перешкоджати розвитку національної ідентичності окремої особи та населення в цілому. Мовна ж політика держави, є одним із ефективних та дієвих інструментів формування національної ідентичності особи та нації, що ми можемо бачити на прикладі мовної політики, котра проводилася протягом останніх десятиліть в Шотландії.

Список використаних джерел

1. Куць О.М. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження / О.М. Куць, В.В. Заблоцький. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 300 с.

2. Пірен М. Конфлікт і управлінські ролі: соціально–психологічний аналіз / М.Пірен. – К. : Вид–во УАДУ, 2000. – 200 с.

3. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе / У.Альтерматт. – М. : Рос. гос. гуманит. ун–т, 2002. – 367 с.

4. Реджер Б.Т. Социолингвистика: цели, методы и проблемы / Б.Т. Реджер. – М., 1990. – 420 с.

5. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Ю.Хабермас // Нации и национализм / редкол. Б.Андерсон [и др.]. – М. : Праксис, 2002. – С.364–380.

6. Opinion Polls. Should Scotland be an Independent Country? – Режим доступу: http://whatscotlandthinks.org/questions/should–scotland–be–an–independent–country–1#table.

7. Scottish Independence Referendum Results in Full // The Guardian. – 2014. – 18 вересня. – Режим доступу: http://www.theguardian.com/politics/ng–interactive/2014/sep/18/–sp–scottish–independence–referendum–results–in–full

8. European Charter for Regional and Minority Languages. – 1992. – Strasbourg. – Режим доступу: http://conventions.coe.int /Treaty/en/Treaties/Html/148.htm

9. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. (Переклад з англійської мови Є.М. Вишневського). – Рада Європи. – 1992. – 32 с.

10. Ewan J. Innes. The Social, Economic & Political Reasons for the Decline of Gaelic in Scotland. – MA (Hons Scot. Hist.) FSA Scot, 1993. – Режим доступу: http://www.scottishhistory.com/articles /highlands/gaelic/gaelic_page1.html

11. General Register Office for Scotland, Crown copyright 2005. – Режим доступу: http://www.gro–scotland.gov.uk/files1/stats/gaelic–rep–english–tables.pdf

12. Council of Europe. European Charter for Regional or Minority Languages CETS No.: 148. Treaty open for signature by the member States and for accession by non–member States. – Режим доступу: http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ ChercheSig.asp?NT=148&CM=8&DF=&CL=ENG

13. The Gaelic Language (Scotland) Act 2005. – Режим доступу: http://www.legislation.gov.uk/asp/2005/7/contents

14. Bòrd na Gàidhlig. The Gaelic Language (Scotland) Act 2005. – Режим доступу: http://www.gaidhlig.org.uk/bord/en/the–bord/government/the–gaelic–act.php

15. Bòrd na Gàidhlig. Gaelic education helps reverse decline of the Gaelic language. – Режим доступу: http://www.gaidhlig.org.uk /bord/en/news/article.php?ID=474

16. Census shows almost two–thirds see themselves as Scottish only / Herald Scotland. – Режим доступу: http://www.heraldscotland.com/news/home–news/census–shows–almost–two–thirds–see–themselves–as–scottish–only.22263956

17. Scotland Decides. – Режим доступу: http://www.bbc.com /news/events/scotland–decides/results

18. Scotland Decides. Scottish referendum poll tracker. – Режим доступу: http://www.bbc.com/news/events/scotland–decides/poll–tracker

References

1. Kuts O.M., Zablotsky V.V. Movna polityka v Ukrayini: analiz ta vprovadzhennya / O.M. Kuts, V.V. Zablotsky. – H.: HNU imeni V.N. Karazina, 2007. – 300 s.

2. Piren M. Konflikt i uporavlinski roli: sotsialno–psykhologichny analiz / M.Piren. – K: Vyd–vo UADU, 2000. – 200 s.

3. Altermatt U. Etnonatsionalizm v Yevrope / U.Altermatt. – M. : Ros. gos. gumanit. un–t, 2002. – 367 s.

4. Redzher B.T. Sotsiolingvistika: tseli, metody i problemy / B.T. Redzher. – M., 1990. – 420 s.

5. Khabermas U. Yevropeyskoye natsionalnoye gosudarstvo: ego dostizheniya i predely. O proshlom i budushchem suvereniteta i grazhdanstva / U.Khabermas // Natsii i natsionalizm / redkol. B.Anderson [i dr.]. – M. : Praksis, 2002. – S.364–380.

6. Opinion Polls. Should Scotland be an Independent Country? – Rezhym dostupu: http://whatscotlandthinks.org/questions/should–scotland–be–an–independent–country–1#table.

7. Scottish Independence Referendum Results in Full // The Guardian. – 2014. – 18 veresnya. – Rezhym dostupu: http://www.theguardian.com/politics/ng–interactive/2014/sep/18/–sp–

scottish–independence–referendum–results–in–full.

8. European Charter for Regional and Minority Languages. – 1992. – Strasbourg. – Rezhym dostupu: http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/148.htm.

9. Yevropeyska khartiya regionalnyh mov abo mov menshyn. (Pereklad z angliyskoyi movy E.M. Vyshnevskogo). – Rada Yevropy. – 1992. – 32 s. – Rezhym dostupu: http://www.coe.int /t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Charter_uk.pdf#page=7& zoom=auto,0,613.

10. Ewan J. Innes. The Social, Economic & Political Reasons for the Decline of Gaelic in Scotland. – MA (Hons Scot. Hist.) FSA Scot, 1993. – Rezhym dostupu: http://www.scottishhistory.com /articles/highlands/gaelic/gaelic_page1.html.

11. General Register Office for Scotland, Crown copyright 2005. – Rezhym dostupu: http://www.gro–scotland.gov.uk/files1/stats/gaelic–rep–english–tables.pdf.

12. Council of Europe. European Charter for Regional or Minority Languages CETS No.: 148. Treaty open for signature by the member States and for accession by non–member States. – Rezhym dostupu: http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ ChercheSig.asp?NT=148&CM=8&DF=&CL=ENG.

13. The Gaelic Language (Scotland) Act 2005. – Rezhym dostupu: http://www.legislation.gov.uk/asp/2005/7/contents.

14. Bòrd na Gàidhlig. The Gaelic Language (Scotland) Act 2005. – Rezhym dostupu: http://www.gaidhlig.org.uk/bord/en/the–bord/government/the–gaelic–act.php.

15. Bòrd na Gàidhlig. Gaelic education helps reverse decline of the Gaelic language. – Rezhym dostupu: http://www.gaidhlig.org.uk/bord/en/news/article.php?ID=474

16. Census shows almost two–thirds see themselves as Scottish only / Herald Scotland. – Rezhym dostupu: http://www.heraldscotland.com/news/home–news/census–shows–almost–two–thirds–see–themselves–as–scottish–only.22263956

17. Scotland Decides. – Rezhym dostupu: http://www.bbc.com /news/events/scotland–decides/results.

18. Scotland Decides. Scottish referendum poll tracker. – Rezhym dostupu: http://www.bbc.com/news/events/scotland–decides/poll–tracker.

Neprytska T. I., *Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Philological and Social Studies Chair of the Vinnytsya Regional Institute of Post–Graduate Education of Pedagogical Staff (Ukraine, Vinnitsa), nepritskaya@mail.ru*

The influence of Great Britain's language policy on the national identity of the Scottish people

The ways in which Great Britain's language policy towards the Gaelic language has influenced the national identity of the Scottish people are studied in the article. It has been analyzed how Great Britain's policy towards Gaelic has changed throughout centuries from submission and almost total removal of Gaelic from education and official communication to active return and revival of the Gaelic language, which have been taking place during the last few decades. The influence of the Gaelic–medium education on the development of the nationalist views of the Scottish people has been studied. The influence of signing and ratification of the European Charter for Regional or Minority Languages on preservation and development of the Gaelic language on the territory of Scotland has been analyzed. It has been proved that the language policy is quite an effective instrument of forming the national identity of an individual as well as of a nation, which may be observed on the example of the language policy that has been carried out during the last decades in Scotland.

Keywords: *Scotland, Great Britain, language policy, national identity, the Gaelic language, the European Charter for Regional or Minority Languages, the Gaelic–medium education.*

Неприцкая Т. И., *кандидат политических наук, доцент кафедры филологических и обществоведческих дисциплин, Винницкий областной институт последипломного образования педагогических работников (Украина, Винница), nepritskaya@mail.ru*

Влияние языковой политики Великобритании на национальную идентичность шотландцев

Рассмотрено как языковая политика Великобритании по отношению к галльскому языку повлияла на национальную идентичность шотландцев. Проанализировано, как изменялась политика Великобритании по отношению к галльскому языку на протяжении веков от притеснения и почти полного вытеснения галльского языка с образовательной сферы и официального общения до активного возвращения и возрождения галльского языка, которые происходят на протяжении последних десятилетий. Рассмотрено влияние обучения на галльском на развитие националистических взглядов шотландцев. Проанализировано влияние подписания и ратификации Великобританией Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств на сохранение и развитие галльского языка на территории Шотландии. Доказано, что языковая политика является достаточно эффективным и действенным инструментом формирования национальной идентичности личности и нации, что можем проследить на примере языковой политики, которая велась на протяжении последних десятилетий в Шотландии.

Ключевые слова: *Шотландия, Великобритания, языковая политика, национальная идентичность, галльский язык, Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств, образование на галльском языке.*

* * *

УДК 82,82:81–26;82:81'38,82.02

Наджафзаде А. Б.
доктор философии по филологии, докторант,
Институт Литературы им. Низами НАНА
(Азербайджан, Баку), azizaga.necefov@mail.ru

ТВОРЧЕСТВО НИЗАМИ – САМАЯ ЯРКАЯ СТРАНИЦА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Освещается творчество Низами как азербайджанського поэта. Хотя он написал свои произведения на персском языке, но был истинным турком, который родился на азербайджанской территории.

Ключевые слова: *национальная принадлежность поэта, официальный язык государства, Раисейи–корд, икдиш (метис), Гум.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Периодически националистические организации и такие псевдоученые, как Сияваш Лорнеджад и Али Дустзаде, распространяют необоснованные, бредовые мысли анти–азербайджанского содержания, которые вызывают удивление и неодобрение литературной общественности. Они утверждают следующее: "В период, когда родился Низами, город Гянджа, а также вся территория современной Азербайджанской Республики входила в состав Ирана. Низами – иранский поэт. Страна под названием "Азербайджан" образовалась лишь в 1918 году. История государства под этим названием насчитывает 20 лет. Не имеющий собственных национальных ценностей Азербайджан присваивает культурное наследие Ирана". Мы советуем высказывающим подобные мысли людям как следует изучить историю, внимательно ознакомиться с произведениями Низами и сравнить его творчество с произведениями поэтов персидского происхождения.

Отвечая им, хотим отметить, что в тот период, когда родился Низами, Гянджа уже около века входила в состав Сельджукской империи, игравшей важную роль в культурном, социальном и экономическом развитии тюркоязычных народов. В VIII–XV вв. в Средней Азии и близлежащих территориях, Османской Турции на западе и до Индии на Востоке поэтическим языком был персидский язык. Произведения на этом языке создавали поэты не только персидского происхождения, но и представители различных народов. В XII–XIII вв. во всех дворцах Азербайджана языком, на котором составлялись государственные документы, создавались научные и художественные произведения, был персидский. Как и во многих тюркских государствах, и в клонящейся к упадку Сельджукской империи, и в государстве Атабеков, основателем которой был Шамседдин Эльдегиз, тюрок–кипчак по происхождению, официальным литературным языком был персидский. Поэтому и Низами создавал свои произведения именно на этом языке [СМ. : 1, с. 225, 266].

Если обратиться к истории азербайджанцев, азербайджанских тюрков, что бы ни думали о нас наши недоброжелатели, у Азербайджана древняя история и

тюркоязычные этносы являются коренным населением северного и южного Азербайджана. Это уже доказано вескими доводами [СМ. : 2, с. 14].

В последнее время за рубежом публикуются субъективные, далекие от истины статьи. Из них читаем: "Формирование азербайджанского этноса завершилось в XV веке, и местные ученые принимают этот факт. Учитывая это, низамиведы не могут считать Низами азербайджанцем, опираясь лишь на территориальный принцип". Отечественные низамиведы, считающие Низами азербайджанцем, основывались на его тюркское происхождение и на то, что он проживал на территории Азербайджана. Как известно, еще М.А. Расулзаде в своем труде "Азербайджанский поэт Низами" называл гениального мыслителя *"азербайджанским тюрком"*. Значит, это обуславливается разделением внутри общетюркского этноса согласно территориальному принципу.

Некоторые авторы, не ознакомившись с источниками, утверждают, что в период Низами этнонима Азербайджан не существовало. Хотя Низами в своих произведениях использует слово "Азербайджан". Например, в поэме "Хосров и Ширин" мы читаем следующий бейт:

Проторенными путями и по бездорожью
прибыл он в Азербайджан [3, с. 110].

Или в "Искендер–наме":

Оттуда по совету вельмож
Он отправился в сторону Азербайджана (Азурабадакана) [4, с. 163].

В своей монографии "Из истории формирования азербайджанских тюрков" Г.Гейбуллаев пишет о происхождении азербайджанцев следующее: "В результате смешения тюркских племен Албании с киммерами и саками возник албанский народ. Письменность этого народа в V–VII вв. также была тюркской. В XI–XII вв. сельджукские огузы ни на юге, ни на севере никого не пере образовали в тюрка. Азербайджанский язык не привозной язык, своими корнями он уходит к предыдущим тысячелетиям. Сельджукские огузы увеличили численность тюрков в обеих частях Азербайджана и привнесли в азербайджанский язык характерные особенности, присущие огузской группе тюркских языков" [5, с. 30].

Низами, родившийся в бывшей столице Аррана Гяндже (в произведении анонимного автора **"Аджаиб ад–дунйа"**, написанном в 20–х гг. XIII века, отмечается, что Гянджа была столицей Аррана), был сыном своего народа. В соответствии с требованиями того периода, он создавал свои произведения на персидском языке. Несмотря на это, художественно отражая события реальной жизни, он, в первую очередь, опирался на бытовые особенности своего народа, образ мыслей и литературу азербайджанских тюрков.

Академик Г.Араслы в своей статье "Народные слова, народные выражения и поговорки" пишет об этом следующее: "Несмотря на то, что Низами создавал свои произведения на персидском языке, он всегда мыслил как азербайджанец, брал образные выражения у народа, у живого народного языка" [6, с. 139]. Ученый на основе примеров доказал использование Низами пословиц и поговорок, присущих тюркскому фольклору.

В опубликованной в 2012 году монографии Манзары Мамедовой "Лексический стиль языка Низами Гянджеви" автор, говоря о заимствованных словах, использованных в произведениях гениального поэта, отмечает, что сильным аргументом для обоснования национальной принадлежности Низами является использование им лексических единиц, присущих его родному языку. Лексикографы, разбирая различные словари и говоря о наличии в персидском языке слов, заимствованных из тюркского языка, приводят множество примеров из творчества Низами. Ученый, отмечая это, пишет: "…Низами использовал достаточное количество заимствованных слов. Самыми интересными из них являются слова тюркского происхождения. Так как эти слова, принадлежащие на самом деле родному языку поэта, были использованы именно в написанных на персидском языке произведениях, они были включены в группу заимствованных слов. Вообще, в словарях персидского языка, составленных при использовании произведений Низами, в том числе в "Меджмеуль–фурсе", в качестве примеров для разъяснения слов тюркского происхождения приводятся бейты Низами, что является ценным и интересным фактом в тюркологии и с точки зрения обоснования национальной принадлежности поэта" [7, с. 29]. В предвзятой статье "Кампания о предоставлении Низами статуса национального азербайджанского поэта" повторяются уже опровергнутые абсурдные факты о национальной принадлежности Низами: "…Поэт XII века Низами Гянджеви творил на персидском языке и жил в Гяндже, населенной в тот период большей частью персами и находившейся под влиянием персидской культуры. Об этнических корнях Низами известно лишь то, что он – курд по материнской линии. Некоторые исследователи предполагают, что его отец был родом из города Гум, расположенного в центре Ирана". Сияваш Лорнеджад и Али Дустзадэ в своей книге "О современной политизации персидского поэта Низами Гянджеви", вышедшей в свет в Ереване на английском языке, в очередной раз показали свою неосведомленность о наследии Низами, отметив: "Нет ни одного доказательства в пользу того, что Низами, не написавший ни одного стихотворения на тюркском языке, хотя бы знал его". Видимо, они ничего не знают о тюркизмах в "Хамсе", кальке, сделанной с тюркского языка. О том, что Низами знал тюркский язык, даже говорил и писал на нем произведения, известно из его же строк. Так, в предисловии поэмы "Семь красавиц" поэт пишет: "Не примут мой тюркский они *(эти Эфиопы)*, не отведают вкусной довги". Опытные низамиведы с верой отнеслись к предположению о наличии у него произведений на азербайджанском языке, которые были потеряны и до сих пор неизвестны. В одной из своих статей из цикла "Эпоха и жизнь Низами", опубликованного в 1939 году в газете "Адабийат" ("Литература"), М.С. Ордубади отмечает, что во время вражды между Кызыл Арсланом и Сельджукским султаном Тогрулом Низами вместе со своей семьей несколько раз покидал Гянджу. По причине вынужденной эмиграции некоторые его произведения, в том числе и написанные на азербайджанском языке важные рукописи были

потеряны в дороге [СМ. : 8, с. 2]. Если даже это является просто предположением, оно объясняет причину исчезновения большей части произведений Низами, в том числе и стихотворений на родном языке. Во вступительном слове к опубликованному в 2013 году в Баку и предположительно принадлежавшему перу Низами Гараманлы тюркоязычному "Дивану" отмечается: "…большинство лирических стихотворений, долгое время приписываемых тюркскому поэту XV века Низами Гараманлы, принадлежит перу Низами Гянджеви" [9, с. 11]. Хотя эти стихи нуждаются в специальном текстологическом исследовании, они еще раз доказывают, что Низами писал также и на тюркском языке. Что касается версии рождения отца поэта в городе Гум, источником этого предположения является заметка из произведения "Атешгеде" иранского поэта XVIII века и создателя тезкире Лютфели бея Азера. Автор указывает, что поэт происходит из города Гум, ссылаясь на один бейт во второй части поэмы "Искендернаме":

Хоть я и затерялся, как жемчуг в море, в Гяндже,
Родом я из горного города Гум.

В современный период органами национальной печати и телевидения подчеркивается, что эта спорная территория является, на самом деле, селом Гум Кахского района Азербайджана. Мы не согласны и с этим. Потому что Е.Э. Бертельс, Г.Араслы, Вахид Дястгерди и прочие авторитетные ученые–низамиведы в своих исследованиях отмечают, что вышеприведенный бейт не встречается в более древних рукописях Низами, позднее он был включен в поэму писцами. Текстологическое исследование бейта также указывает на несоответствие его поэтической последовательности с общим содержанием [Для информации сМ. : 10, с. 26]. В опубликованной в 1980 году монографии Нушабы Араслы "Низами и тюркская литература" мы сталкиваемся с интересной заметкой: "…тюркский литературовед Али Гянджали в предисловии к переводу поэмы "Лейли и Меджнун" современным турецким поэтом М.Ф. Гюртунджаном отмечает, что в одной древней рукописи произведений Низами, обнаруженной им в Айя–Софье, он прочитал следующий бейт:

Мои предки были тюрками,
В уме и мудрости каждый из них был подобен волку [11, с. 5].

Эта заметка также указывает на то, что отец поэта был тюрком.

Отметим, что курдское происхождение матери Низами также основывается на бейте из произведения поэта "Лейли и Меджнун", перевод которого на азербайджанский язык в различных источниках звучит по–разному. В поэтическом переводе Самеда Вургуна читаем:

Моя мать–курдянка покинула нас,
Покинула этот мир материнская душа [12, с. 54].

В книге А.Сафарли и Х.Юсифли "Древняя и средневековая Азербайджанская литература" перевод бейта приводится дословно:

Мать моя, храбрая Раисе
Умерла передо мной с лицом матери [13, с. 122].

В своей монографии "Азербайджанский поэт Низами" М.А. Расулзаде об этом бейте, а точнее, о словосочетании "Раисейи–корд" пишет: "Некоторые исследователи, в том числе Вахид Дестгирди, принимали "Раисе" за мать Низами. Однако, как видно из состава этого словосочетания, мы пришли к выводу, что это не личное имя, а просто титул. Означает "управляющая курдами". Вообще, женское имя "Раисе" до сих пор нами не встречалось. Здесь логическое значение словосочетания "Раисейи–корд" – "Начальница курдов". А быть "управляющей курдами" вовсе не означает самой быть курдянкой. Большинство известных из истории примеров доказывает, что было много тюрков, которые управляли курдскими племенами" [14, с. 35].

Опираясь на общее содержание бейта, некоторые из отечественных низамиведов справедливо прочитали слово "корд" согласно арабской графике как "горд" и высказали мнение, что оно использовано в значении "храбрый, непреклонный, мужественный". Да, если мы хорошенько подумаем, то увидим, что в этих строках Низами, объединив присущие женщине ласку и заботу – с одной стороны, и храбрость – с другой, создал интересный противоречивый образ, и вовсе не хотел сказать, что его мать была курдянкой. Некоторые из наших литературоведов предполагают, что это слово было использовано в значении "гурд". В своей статье "Источники восьми столетий о Низами" Халил Юсифли рассматривает одну заметку из тезкире Моллы Абдульнеби Фахриззамани под названием "Мейхане", которая связана с родителями поэта. Эта заметка содержит следующее: "Во время правления Але–Буйяни по некоторым причинам его (Низами – *А.Н.*) достопочтенный отец переехал из упомянутого города (Гум – *А.Н.*) в Гянджу, бывшую в четвертом столетии центральным городом Аррана. Из–за того, что климат Гянджи пришелся этому источнику правды по душе, он взял в жены одну тюрчанку и обосновался здесь. По этой причине Шейх (Низами – *А.Н.*) появился на свет в Гяндже" [7, с. 18]. Как видно из заметки, хотя автор тезкире пытается обосновать происхождение отца Низами Юсифа Муайяда оглы из города Гума, он не сомневается, что его матерью была проживающая в Гяндже тюрчанка. Значит, курдское происхождение матери поэта также не находит своего подтверждения в научном мире, и это, по меньшей мере, должно вызывать сомнения у зарубежных авторов. Интересно, что исследователи, закрывающие глаза на ошибки тезкире и утверждающие, что отец Низами был родом из Гума, почему–то, исходя из этого же источника, не пишут о том, что его мать была тюрчанкой. Кстати, следует обратить внимание еще на один вопрос. Один бейт из поэмы Низами "Хосров и Ширин" дал основание предполагать, что он якобы был метисом, то есть человеком со смешанной кровью. В бейте было использовано слово "икдиш", которое ряд исследователей расшифровал как "метис". В своей монографии "Азербайджанский поэт Низами" Мамед Амин Расулзаде предположил, что слово "экдеш" в бейте образовано из корня турецкого слова "эклемек" (добавить) и аффикса "деш", указывающего на

схожесть с чем–либо. Он писал: “Это слово поэт использует в значении “метис” (смешанный). Низами – уединившийся метис, половина его – уксус, половина – мед” [14, с. 147].

В разделе “Пояснения” к изданию поэмы “Хосров и Ширин” на азербайджанском языке в переводе Расула Рзы (1983 год) о бейте говорится:

“Этот икдиш Низами в необычном состоянии,
Половина имеет вкус уксуса, половина – меда.

Икдиш – значит метис. Низами отмечает, что его мать – курдянка (уксус), а отец – азербайджанец (мед)” [15, с. 379]. Отметим, что автором пояснений является Мамедага Султанов. Тот же бейт в главе “Пояснения” издания перевода поэмы на азербайджанском языке в 2004 году толкуется следующим образом: “Икдиш – значит метис. Низами сравнивает свои стихи с медом, а суровый нрав – с уксусом” [16, с. 371]. Хотя автором пояснений и в этой книге указывается Мамедага Султанов, явно видно, что некоторые моменты, подобные этому, подкорректированы. Научным редактором книги является Халил Юсифли. По нашему мнению, поэт пишет, что недостатки, присущие человеческой природе, отражены в его стихах. Потому что никакой метис не станет сравнивать своих родителей с уксусом, не станет делать между ними различия в форме меда и уксуса. Такому гению, как Низами, это вовсе не подходит. Профессор, член–корреспондент НАНА Алияр Сафарли в своей статье “Творчество Низами, его тюркизм” выражает свое отношение к этому бейту: “Поэт никогда не может назвать свою мать уксусом, потому что уксус острый и горький” [17, с. 6]. Да, скорее всего, этим сравнением, этим противоречием Низами хочет сказать, что его стих в целом будет сладким и приятным для сердец, но из–за горечи высказанной в нем правды вызовет недовольство, будет неприятным, но полезным для разума благом. В первой строчке бейта Низами называет себя “Икдише–хелветнешин”. “Хелветнешин” является суфийским термином, означающим “уединившийся в укромном месте”. Халвет (уединенное место) – это то место, которое выбирает мудрец, желающий обрести внутреннюю и внешнюю чистоту. Если можно так выразиться, это этап его приближения к Всевышнему, момент единения с ним.

Насиб Геюшев в своей книге–справочнике “Суфийские понятия и символы дервишества” пишет: “Есть два вида уединения: внутреннее – это отделение от людей и обращение к Всевышнему. В момент подобного уединения чувства мудреца забывают о внешнем мире, все внимание направлено к вечному, идеалу. Во втором случае мудрец, хотя внешне и находится рядом с людьми, его сущность погружена в наблюдение за божественными тайнами” [18, с. 199].

Согласно этому пояснению, мы можем прийти к выводу, что в вышеуказанном бейте Низами называет себя человеком, который находится в одно и то же время между двумя мирами: внешне – рядом с людьми, а внутренне – рядом со Всевышним.

Отметим, что этот бейт Низами входит в главу поэмы “Хосров и Ширин” под названием “Обращение во время целования земли”, посвященную Мухаммеду Джахану–Пехлевану. Когда мы анализируем бейт, то видим, что поэт говорит не о своей национальной принадлежности, а о своем характере, о силе влияния своих произведений. Обратимся к следующим строкам:

Если сочный талант – источник сладкого сока,
Но сухое отшельничество легло ему на плечи.
Уста моего аскетизма давно уподобились высохшему источнику,
Но моя сочная речь выделяет (источает) живую воду [3, с. 38].

Как мы видим, поэт, вновь создав противоречие, сравнивает свой рот с высохшим родником, а язык своих произведений – с живой водой.

Вообще, в других произведениях, входящих в “Хамсу” Низами, также можно встретить сопоставление уксуса и меда. Например, обратимся к бейту из главы поэмы “Лейли и Меджнун” под названием “Битва Науфала с племенем Лейли”:

Мне возлюбленная обещала мед,
Если я пошлю ей уксус, будет ли это достойно ее? [12, с. 128].

В заключение, опираясь на этот бейт, мы можем отметить, что выдвинутая версия о том, что поэт является метисом, то есть азербайджанцем со смешанной тюркской и курдской кровью, также себя не оправдывает. Каждый волен говорить, что хочет, но бессмертное наследие Низами является самым весомым доказательством того, что он был тюрком и сыном нашего народа.

Список использованных источников

1. История литературы Азербайджана, в 6–и томах. – Баку: Элм, 2007. – Т. II. – 632 с.
2. История азербайджанского литературного языка. – Баку: Элм, 1991. – 284 с.
3. Низами Гянджеви. Хосров и Ширин (филологический перевод с фарси и комментарии Г.Алиева, М.Османова). – Баку: Элм, 1985. – 440 с.
4. Низами Гянджеви. Искендер–наме (филологический перевод с фарси и комментарии Е.Э. Бертельса). – Баку: Элм, 1983. – 590 с.
5. Гейбуллаев Г. Из истории становления азербайджанских тюрков. – Баку: Азернешр, 1994. – 248 с.
6. Араслы Г. Литература Азербайджана: история и проблемы. – Баку: Гянджлик, 1989. – 732 с.
7. Мамедова М. Лексический стиль языка Низами (на основе произведения “Искендер–наме”). – Баку: Нафта–Пресс, 2012. – 300 с.
8. Ордубади М.С. Эпоха и жизнь Низами // газета “Адабийат”. – 3 ноября 1939. – №35. – С.2.
9. Низами Гянджеви. Диван, написанный на азербайджанском языке. – Баку: Игра, 2013. – 188 с.
10. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. – Баку: АЗФАН, 1940. – 147 с.
11. Араслы Н. Низами и тюркская литература. – Баку: Элм, 1980. – 206 с.
12. Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун (перевод С.Вургуна). – Баку: Язычи, 1983. – 303 с.
13. Сафарли А., Юсифли Х. Литература Азербайджана древних и средних веков. – Баку: Озан, 1998. – 632 с.
14. Расулзаде М.А. Азербайджанский поэт Низами. – Баку: Азернешр, 1991. – 232 с.
15. Низами Гянджеви. Хосров и Ширин (перевод Р.Рзы). – Баку: Язычи, 1983. – 401 с.
16. Низами Гянджеви. Хосров и Ширин (перевод Р.Рзы). – Баку: Лидер, 2004. – 392 с.
17. Низамиведение. Научные труды, №2. – Гянджа: Элм, 2012. – 195 с.
18. Геюшев Н. Суфийские понятия и символы дервишества (Краткое энциклопедическое пояснение). – Баку: ИПЦ “Турал–А”, 2001. – 240 с.

19. Sıavash Lornejad, Alı Doostzadeh. On the Modern Politicization of the Persian Poet Nizami Ganjavi. – Yerevan: Caucasian Centre for Iranian Studies, 2012. – 216 p.

References

1. Istorija literatury Azerbajdzhana, v 6–i tomah. – Baku: Jelm, 2007. – T. II. – 632 s.
2. Istorija azerbajdzhanskogo literaturnogo jazyka. – Baku: Jelm, 1991. – 284 s.
3. Nizami Gjandzhevi. Hosrov i Shirin (filologicheskij perevod s farsi i kommentarii G.Alieva, M.Osmanova). – Baku: Jelm, 1985. – 440 s.
4. Nizami Gjandzhevi. Iskender–name (filologicheskij perevod s farsi i kommentarii E.Je. Bertel'sa). – Baku: Jelm, 1983. – 590 s.
5. Gejbullaev G. Iz istorii stanovlenija azerbajdzhanskih tjurkov. – Baku: Azerneshr, 1994. – 248 s.
6. Arasly G. Literatura Azerbajdzhana: istorija i problemy. – Baku: Gjandzhlik, 1989. – 732 s.
7. Mamedova M. Leksicheskij stil' jazyka Nizami (na osnove proizvedenija "Iskender–name"). – Baku: Nafta–Press, 2012. – 300 s.
8. Ordubadi M.S. Jepoha i zhizn' Nizami // gazeta "Adabijat". – 3 nojabrja 1939. – №35. – S.2.
9. Nizami Gjandzhevi. Divan, napisannyj na azerbajdzhanskom jazyke. – Baku: Igra, 2013. – 188 s.
10. Bertel's E.Je. Velikij Azerbajdzhanskij pojet Nizami. – Baku: AZFAN, 1940. – 147 s.
11. Arasly N. Nizami i tjurkskaja literatura. – Baku: Jelm, 1980. – 206 s.
12. Nizami Gjandzhevi. Lejli i Medzhnun (perevod S.Vurguna). – Baku: Jazychi, 1983. – 303 s.
13. Safarli A., Jusifli H. Literatura Azerbajdzhana drevnih i srednih vekov. – Baku: Ozan, 1998. – 632 s.
14. Rasulzade M.A. Azerbajdzhanskij pojet Nizami. – Baku: Azerneshr, 1991. – 232 s.
15. Nizami Gjandzhevi. Hosrov i Shirin (perevod R.Rzy). – Baku: Jazychi, 1983. – 401 s.
16. Nizami Gjandzhevi. Hosrov i Shirin (perevod R.Rzy). – Baku: Lider, 2004. – 392 s.
17. Nizamivedenie. Nauchnye trudy, №2. – Gjandzha: Jelm, 2012. – 195 s.
18. Gejushev N. Sufijskie ponjatija i simvoly dervishestva (Kratkoe jenciklopedicheskoe pojasnenie). – Baku: IPC "Tural–A", 2001. – 240 s.
19. Sıavash Lornejad, Alı Doostzadeh. On the Modern Politicization of the Persian Poet Nizami Ganjavi. – Yerevan: Caucasian Centre for Iranian Studies, 2012. – 216 p.

Najafzadeh A. B., *PhD in Philology, PhD, Institute of Literature named after Nizami of ANAS (Azerbaijan,Baku), azizaga.necefov@mail.ru*

Creation Nizami – the brightest page of Azerbaijani literature

When Nizami was born, Ganja was consisted of Salchuk Empire. The Persian was an official and literary language in the state of Atabeyler the heir of Salchuk khanate. Though Nizami wrote his plays in this language, he was a true Turk who was born in Azerbaijan territory. Şairin metis, yəni türk və kürd qarışığı olması fərziyyəsi özünü doğrultmur. Fikrimizcə, bu Nizaminin bir beytinin doğru olmayan şərhindən irəli gəlir. Nizami özünün bal və sirkə qarışığından ibarət olduğunu söylədikdə şeirlərinin təbiətini nəzərdə tutur.

Keywords: *a poet's national belonging, stateis official language, Raiseyi–kord, ikdish, Qum.*

Наджафзаде А. Б., *доктор філософії з філології, докторант, Інститут Літератури ім. Нізамі НАНА (Азербайджан), azizaga.necefov@mail.ru*

Творчість Нізамі – найяскравіша сторінка азербайджанської літератури

Висвітлюється творчість Нізами як азербайджанського поета. Хоча він написав свої твори на перській мові, але був дійсним турком, який народився на азербайджанській території.

Ключові слова: *національна приналежність поета, офіційна мова держави, Раісейі–корд, ікдіш (метис), Гум.*

* * *

УДК 820/899

Asadova V.
the Institute of Literature named after Nizami
(The Azerbaijan Republic, Baku), zamrahov@gmail.com

MARTYR POET OF FUYUZAT

Said Salmase is Azerbaijani poet who died heroically for the freedom during the constitutional revolution in Iran (1906–1911). As his creativity form is more closer to Mahammad Hadi. His lyrical hero is predator of darkness, bright hope for the future through the eyes of the poet's part is looking at and hope for the future. His poets published in "Fuyuzat" is in context of freedom and independence.

Keywords: *martyr poet, romanticism, dream, hopes to the future, challenge to freedom.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Constitutional revolution in Iran in the early twentieth century (1906–1911), one of the heroes, known as the history of the young martyr–poet AghabalaSalmas Said Khalil HaqverdiyevMashhadi (Khalilzade) March 10, 1887 was born in the Dilmagan city of South Azerbaijan. His father Mashhadi Khalil died in the young ages, he grew up under the protection of her mother, Azamat, except the mother tongue he learned Persian and Arabic perfectly, and even learned to speak Russian well enough. His childhood and teenage years passed in Dilmagan, Said Salmase came to Baku in the early years of the twentieth century, who arrived at the age of fifteen, sixteen, while working here at "Orujov brothers"publishing center he began to struggle for freedom, at the same time he was a participant of mass protections in Baku which taken the impact of the first Russian revolution of 1905. When the constitutional revolution began in the South Azerbaijan under the leadership of Sattarkhan, Said Salmase returned to Tabriz, joined the revolutionary movement, was wounded several times, and finally on February 24, 1909 between the city of Maku and KhoySadabad countryside, entered to history "Sadabad war"Said Salmase was killed in the battle.

Said Salmasewas one romantic artist, and also owner of high pen holders who published his works in the media in 1907–1908 in Baku.Said Salmase published his first poetries in the Journal of Fuyuzat edited by Ali beyHuseyzade and in the newspaper of "Irshad" edited by A.Agaoglu, and also he was called as a freedom fighter by Ali BeyHuseynzadeh[1, p.421]. During his three years in the media publication Said Salmase published a lot of the poems, articles in Azerbaijani and Persian languages.

Creative style was closer to M.Hadi, andthe main idea of his published works in "Fuyuzat" is to challenge to freedom. The rest of poetic feelings, emotions of the head, associated with the eternal theme.

Said Səlmase's arrival to "Fuyuzat"and joining to "Fuyuzat" begins his "Tahassur" poetry which published on 24 March, 1907, in the 13th issue of Journal. From the first poetic works that appear SaidSalmaseobliged to write, to share their thoughts with the people who make the nation and has been the plight of the country. A total of eight lines:

Gəlirguşədadi–istimdad,
Hərtərəfdənhəvayi–istibdad [2, p. 207]

Verses begin with the "Salmas Said" poem was signed by the author, all sides – from heaven to the soul of tyranny is the sound of distress. The taste of the flesh, is the destruction of the nation and the wailing sounds. Then the young poet that, if the nation's freedom, well–mannered

people wrong tree roots in the earth, pencil lead, they dig, my soul is happy.

it's a small world of poetry and the art of the 20–year–old boy, who are the first in the nation to this day, along with how excited he was, looking at the evidence in the future with great expectations.

According to the poet, despotism, cruelty, hypocrisy and exploitation of so humiliated nation, will not be lost, because the nation is already yesterday's poor human rights and freedom of the nation do not understand. He awakened the dream of ignorance, if not all, a part of the law requires freedom. Just who are these people who are inspired by the struggle of the revolution, and its bright future confrontations for the sake of freedom, the young poet wrote:

Şadolurdilgöründəmillətinin,
Birbölükmərifətliəhrarın.
Qətedərlərqələmlərişəsini,
Şəçəri–zülmolanmələinin [2, p. 207]

Young poet, believed that life and death fight for freedom from the will of the people, perseverance, and nothing and no one can break.

Muhammad's mission as a master of setting out clearly, it will be able to catch every moment of danger, never afraid to take the lessons of history and notifys poet friends that follow, there is no freedom of speech in order to win, you have to follow the hero. Freedom is what you pay for him, as a reward or not. Put aside all personal accounts are eligible to win it, just to be in the best interest of the nation and the country.

Said salmase's poetry published in "Fuyuzat"called "Imtahani–adabi"not only love of life at first sight, in fact, is a social content. Three–point and every point of the six lines of the poem, the poet says that the Beloved's face, if you insist, I can not tell you the memories of youth. The reason for this is that life is full of troubles you do not want to be aware of the spring. If passed, this is what's going on in my life until you were notified cəkdiyimdən, gumun that "Omri–tasted" grieve His heart poured Lams in the territory. Therefore:

İstəməmbən, açılmasın, qalsın,
O siyahpərdə ta əbədməstur [3, p. 302]

The second paragraph of the poem is the poet refused, he expressed that the youth was killed by storms in the disaster. I see a young life and retribution was turned to ruins. Therefore, it is recommended that the scenes of my life remain unknown to you. I do not, after learning me. Then the poet writes:

Etməisrar, eymələksima,
Şimdiyoxdurdilindəhüzni–ələm! [3, p. 302]

The poet says that if you are aware of you who are unfamiliar with life, sorrow and hearts of Scientific and finds that it, I agree with that, here is a story that is more about the life of the country, a member of the community to get rid of the poet in the fight for social ills he was in.

Said Salmase's "Imaginary–offensive" poem that does not correspond to the classical canons of eastern poetry, written in English sonet form. The four–point – two points in the first four, which consists of the following items, each of the three lines of the poem is dominated by a spirit of rapid growth.

Çəkil, həyatımıtədhişedənxəyal, çəkil!
Müdamnifrətəbais o hali–tənnazın.
Çəkildəqılmamənəşuxmüşribanənigah,
Səbati–əzmimiqırmaz o çeşmi–qəmmazın [4, p. 316]

With these points in his life of the poet, "who tadhis"–terrifying dream, that is the beauty of copies required, and build a life, it is alive to worry about. The "dream–offensive" image that is called, and now that you do not break the whim airs and graces of my ambition. And make you very well, not good, because you're not faithful to the covenant as a whole are not given to word. Do you remember the moon through the trees qurubə sat down to a place called, though less in the morning, and I did not want to leave promises delicious. Unfortunately, after all the promises given was sweet. Very soon I realized that: "Now the words, ah, it's a crime to lie", therefore:

Çəkil, çəkil! Bənialdatma! İstəməmmütləq! [4, p. 316]

Dream: – Speech, shut up, you do not need – he sheltered the poet says, that at one time would you say you are, human patience, patience and happiness to. Maybe, at that time I believed you, now empty words, I think the betrayal of false.

I did not say to the minstrel, that have become apparent, the young poet to be patient and "trust in God" rejected the philosophy of "Right, but you can get to the fight" that he believes is the truth.

Said Salmase's"Persian, the suffix" as the type and amount of work called "Imaginary–repellent" is similar to the poem. Public comment on this poem [5, p. 348].

"Do not be afraid! What is the excitement and anguish? "Asks the young poet that poetry began with the verse, shooting, oh my soul broken, cries and to what, you know what's sake? Aroma of violets, and to go to the enchanted eye to a decision to sink, do not have patience. You understand me, or you aware of my ancestors, or the love of your country, so you do not have an understanding of the story. Know the signs if you want to get to know me: – I'm noble and true Islam, the land of the Muslims, and I'm from Iran.

Other romantics, especially as A.Sahhatand M.Hadi and Said Salmasecomplains and hopes for the future. He signs his poems live life to the reader's imagination to create scenes left an indelible mark, trying to convince him that it will be better, will be more vivid. The most interesting thing is that these kind of ideas rather than trying to present the background images of nature, nature, based on a combination of man and nature come to the conclusion that there will be changes in the lives of people. The poet's "Layaliyi–iztirar" works is a poetry and poetry in the form of a four–point SONET.

Such a question to the reader of the poem is the poet's first line:

Bilirsənminəsəbəbdirşuiftiraqi–əlimə? [6, p. 397]

Scattered, causing him pain and suffering of those who dream of a poet who can advise you on the dusunməməyi reader that is so painful to him, and he tells me that the way to freedom in this country, those who sacrificed their lives, who brought up the fate of upset. Therefore, no beauty of

nature can not be happy in my heart. I would be glad when the dreams of those who sacrificed their lives for the freedom of our country. Poem read:

Təbiətinbugözəlbinəzirtablosuna
Baxışlarındakımənadamübhəmiyyət var.
Bu tablonun,gözəlim, ruhuləbabəbxamuş,
Biribtisamiləaçmaqlavüslətəağuş.
Fəqətneçinmənietməzbulövhədədilşad?
Fədayi–məsləkimolmuşhəyati–istiqbal [6, p. 397]

Said Salmase was lyric poet and visionary whose lyric hero, but somewhere dreams connected to reality. His lyrical hero predator of darkness, bright hope for the future with hope for the future through the eyes of looks and character. This is the ideal hero lyric poet stated:

Sevəməmxəyalüvəhmədonanmışləyalımən,
Qüvvətgəlirxəyaliməənvari–subhdən.
Rədi–mühitdirməniasudəruhedən,
Sevdayi–muradamıyadeylərağlaram [7, p. 474]

Analysing of the young poet's works published in "Fuyuzat" magazine shows thatas the creative style, he was romantic and the main idea of his works were modernity, enlightenment and freedom. Both of these works are diverse in form and content of his speech and pen as the owner confirms his professional.

References

1. Ali bey Huseinzade. Selected Works.– Baku:"Chashioglu", 2007. – P.421.
2. Said Salmase. "Təhəssur", "Fuyuzat" magazine. – 1907. – March 24. – №13. – P.207.
3. Said Salmase. "Examination–ədbi. To insist", "Fuyuzat" magazine. – 1907. – June 12. – №19. – P. 302.
4. Said Salmase. "Imaginary–repellent", "Fuyuzat" magazine. – 1907.– June 23.– №20. – P.316.
5. Said Səlmase. "Persian, the suffix", "Fuyuzat" magazine. – 1907.– July 16. – №22. – P.348.
6. Said Salmase. "Ləyali–iztirar", "Fuyuzat" magazine. – 1917.– August 14. – №25. – P.397.
7. Said Salmase. "Igbirar", "Fuyuzat" magazine. – 1907. – October 19. – №30. – P.474.

Асадова В., *Інститут Літератури ім. Низами (Азербайджанська Республіка, Баку),zamrahov@gmail.com*

Мученик поет "Фуюзат"

СаїдСалмасі є азербайджанським поетом, який героїчно загинув за свободу під час конституційної революції в Ірані (1906–1911). Його ліричний герой хижак темряви,який очима поетадивиться з яскравою надією на майбутнє. Його поеми, опубліковані в "Фуюзат",це символ свободи і незалежності.

Ключові слова: *мученик поет, романтика, мрія, сподівається на майбутнє, виклик на свободу.*

Асадова В., *Институт Литературы им. Низами (Азербайджанская Республика, Баку),zamrahov@gmail.com*

Мученик поэт "Фуюзат"

Саид Салмаси является азербайджанским поэтом, который героически погиб за свободу во время конституционной революции в Иране (1906–1911). Его лирический герой хищник темноты, который глазами поэта смотрит с яркой надеждой на будущее. Его поэмы, опубликованные в "Фуюзат", это символ свободы и независимости.

Ключевые слова: *мученик поэт, романтика, мечта, надеется на будущее, вызов на свободу.*

* * *

УДК 82; 821(091)

Карахан Х.
аспирант кафедры теории литературы,
Бакинский славянский университет
(Азербайджа, Баку), rus_rahimli@yahoo.com

ТАНЗИМАТ И ТУРЕЦКАЯ ЛИТЕРАТУРА XIX ВЕКА

Литературу Танзимата можно определить как литературу турецкого просветительства, подготовившую формирование антифеодальной идеологии. Турецкое просветительство в литературе нашло свое выражение как в появлении новых жанров, так и в содержании произведений. На первое место выдвинулась художественная проза (драма, роман, рассказ и др.), а веками господствовавшая в турецкой литературе поэзия отошла на второй план. Именно в прозе следует искать зримые ростки нового. Западнические тенденции прослеживались на протяжении всего XIX в. и достигли своего пика перед Первой мировой войной.

Ключевые слова: *XIX век, Турция, Танзимат, реформы, литература, просвещение, Ибрахим Шинаси, Намык Кемаль, Ахмед Мидхат.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Экономическая и социальная отсталость угрожала самому существованию Османской империи, обрекая ее не на зависимое положение в системе Европейской экономики и политики, но и на внутреннюю слабость.

Смерть энергичного султана Махмуда II 1 июля 1839-го года и восшествие на перестол его 16-летного сына Абдул Меджида Іявлялись благоприятными обстоятельствами, позволившими министру иностранных дел Порты Мустафе Решид-паше 3 ноября 1839 года провозгласить известный Гюльханейский хатт-и юериф, который положил начало новому периоду в истории Османской империи, получившему название "танзимат" [2, с. 5].

С этого времени, в Османской Турции стали осуществляться нововведения, которые были характерны для Европы. Танзимат является периодом модернизационных реформ в Османской империи с 1839 до 1876 года, когда была принята первая османская конституция. Реформы Танзимата были вызваны объективными потребностями развития страны. Наиболее дальновидные деятели из правящей элиты Османской империи, особенно те, которые побывали в Западной Европе и ознакомились с политической системой, условиями экономической и культурной жизни, пришли к мысли, что без реформ по западному образцу Османское государство не будет в состоянии развиваться по пути прогресса. Осуществлявшиеся сверху немногочисленными государственными деятелями, реформы несли в себе новые, непривычные для османского общества представления о ценности человеческой личности, неприкосновенности жизни и имущества, равенстве перед законом мусульман и немусульман – подданных империи, что наложило отпечаток на специфику развития просвещения и культуры страны.

Религиозный эдикт был принят в 1856 г. Он провозглашал полное равенство в правах мусульман и немусульман. Изначальный проект реформы предполагал лишь частичное равенство в правах с узакониванием главенствующей роли исламских норм и прав. Тем не менее, нормы ислама продолжали быть центральными за нарушение их (неверное одеяние, распитие спиртных напитков, употребление нехаляльных продуктов) грозило человеку тюремным заключением или даже смертной казнью. В итоге провозглашенная свобода совести осталась

преимущественно на бумаге. Буржуазные идеи, заимствованные у Запада, трансформировались в различных областях: в праве, государственном управлении, просвещении.

В эти годы особое внимание стали уделять просвещению. Здесь происходят значительные изменения. Продолжалось начатое в 40-х годах открытие светских школ – начальных, средних и высших. Среди культурных реформах были следующие:

1. Учреждение первых Османских университетов (darülfünun, 1848), академий (1848) и педагогических школ (darülmuallimin, 1848);

2. Появление первых светских (т.е. нерелигиозных школ)

3. Учреждение министерства здравоохранения (Tıbbiye Nezareti, 1850);

4. Учреждение Османской Академии Наук (Encümen-i Daniş, 1851);

5.Учреждение школы экономических и политических наук (Mekteb-i Mülkiye, 1859);

Впервые студенты из Османской империи поехали учиться за границу.

Для руководства светскими школами было создано министерство просвещения. В середине 60-х годов в светских начальных школах насчитывалось 660 тыс. учеников. Средних же школ было только несколько десятков. При этом сохранились все школы при мечетях, а в светских начальных школах половина учебного времени отводилась религии. Фактический контроль над школами по-прежнему оставался у духовенства. В 1869 г. был принят закон, предусматривавший введение в турецких школах трех-четырехлетнего всеобщего образования. Литературу Танзимата можно определить как литературу турецкого просветительства, подготовившую формирование антифеодальной идеологии. Писатели-просветители вырывают инициативу у государственной власти, социальные и политические проблемы перестают быть монополией отдельных государственных деятелей, становятся достоянием общественной мысли, литературы, искусства и это составило историческую заслугу турецкого просветительства и его литературы [4].

Турецкое просветительство в литературе нашло свое выражение как в появлении новых жанров, так и в содержании произведений. На первое место выдвинулась художественная проза (драма, роман, рассказ и др.), а веками господствовавшая в турецкой литературе поэзия отошла на второй план. Именно в прозе следует искать зримые ростки нового. Западнические тенденции прослеживались на протяжении всего XIX в. и достигли своего пика перед Первой мировой войной. Во второй половине XIX века под влиянием Виктора Гюго, Мюссе в турецкой литературе появляются писатели, как Абдулхак Хамид Тархан (1852–1937), Реджаизаде Экрем (1847–1913), которые искали новые сюжеты лирических тем, обращаясь к внутреннему миру. Только что появившаяся художественная проза сразу же противопоставила себя господствовавшей веками придворной поэзии, которая находилась в состоянии упадка и застоя. Поэзия на некоторое время вообще оттесняется на второй план. В литературе теперь господствуют новые жанры-драма, роман, новелла, несколько позднее-повесть. Они насыщаются содержанием, какого не знало литературное произведение до Танзимата.

Подавляющее большинство молодых литераторов входило в состав тайной политической организации “Общество новых османов”, которое возникло в Стамбуле в 1865 г. Это общество, положившее начало констуционному движению в Турции 60-х-70-х годов, явилось первой прогрессивной организацией, вступившей в активную борьбу с феодальным абсолютизмом. Программа “Общества” отражала интересы нового, недавно народившегося класса-национальной буржуазии. Вот почему литературные произведения, созданные деятелями “Общества” были проникнуты духом патриотизма, призывали к борьбе за свободу Родины. Нарождающейся новой литературе нужны были новые формы, новые средства изображения, новое содержание, ей необходим был литературный опыт. Турецкая литература начинала свое обучение у Запада. Танзимат дал целую плеяду борцов за свободу и независимость Турции- Ибрахим Шинаси, Намык Кемаль, Мидхат-паша, Зия-паша и др. Подготовил почву для развертывания ново-османского (конституционного), затем и младотурецкого движения, направленного на ликвидацию абсолютистского режима османской феодально-теократической монархии, за установление буржуазно-конституционного строя. Жизнь этих поэтов была беспокойной, как и большинства передовых людей того времени. Правда, к Р.Экрему и А.Хамиду судьба оказалась более благосклонной, чем ко многим другим поэтам, которые находясь в опале, подвергались арестам, ссылке и нередко вынуждены были бежать за границу [1, с. 36].

В пору Танзимата получила значительное развитие и художественная проза. 80-е годы-годы рождения первых образцов турецкого романа, повести и рассказа европейского типа. Новое слово при разработкеновых тем и жанров сказали два различных по общественно-политическим взглядам и по характеру дарования писателя-Намык Кемаль и Ахмед Мидхат. Намык Кемаль положил начало социально-бытовому и историческому романам. В его произведениях совмещаются черты романтического стиля и просветительской дидактики. Просветительскую задачу ставил перед собой и Ахмед Мидхат. Опираясь на жанры народной литературы, он создавал рассказы и романы, рассчитанные на широкий круг читателей. В прозе А.Мидхата нетрудно обнаружить все элементы так называемого предреализма. В период Танзимата выходят первые статьи и труды по литературоведению, сборники народного фольклора. В стране была введена цензура, а в литературе распространились мистические настроения. В кругу писателей журнала “Серветифюнун”, сыгравшем большую роль в становлении новой турецкой литературы, увлекались французскими авторами-Золя, Мопассаном, братьями Гонкурами, Стендалем, Бальзаком (писатели Тевфик Фикрет (1861-1915), Назым Набизаде (1862-1893), Хюсейн Рахми Гюрпынар (1864-1944). Ранние произведения поэта Тевфика Фикрета были исполнены мотивами романтической грусти. Позже он преобразовывал ритмику аруза, в его поэзии появляются гражданские

мотивы и сочувствия простым людям. Назым Набизаде одним из первых стал изучать жизнь городских низов-обездоленных и потерянных людей, зачастую подменяя социальные факторы биологическими (семейная драма Зехра). Хюсейн Рахми Гюрпынар-один из зачинателей критического реализма, первый профессиональный писатель, автор 35 романов, пьес, сборников рассказов, критических статей, в 1935-1943 был депутатом менджлиса. В своих наиболее известных романах "Зеркало, или Шик" (1888), "Гувернантка" (1898), "Неслыханное дело" (1919), "Прихоть судьбы" (1925) и др. он реалистически описывал пороки турецкого общества-бездумное преклонение перед Западом, алчность чиновников, крушение патриархальной семьи, столкновение отцов и детей и т.д. Писатель считал, что описание пороков способно усовестить и подвигнуть к самоусовершенствованию власть имущих.

Наиболее близки по содержанию и форме к европейским произведениям романы и рассказы Ушаклыгиль (1866-1945), Мехмета Рауфа (1875-1931), Хюсейна Джахида Ялчина (1874-1957) и др. Они поднимали новые темы, критиковали развращенность людей власти, исследовали влияние денег на человеческие отношения, размышляли о трудности отстаивания своей гражданской позиции.

Тираноборческие и демократические мотивы, звучавшие в литературе тех лет, свидетельствовали о росте национального самосознания турецкого общества. Одновременно они отражали начавшееся среди интеллигенции общественно-политическое движение, которое подготовило революцию 1908 года [1, с. 59].

После периода застоя в литературе начала 1900-х в Турции начинается подъем общественного самосознания, который закончился младотурецкой революцией 1908.

Список использованных источников

1. Алькаева Л., Бабаев А. Турецкая литература. – М., 1967.
2. Дулина Н. Танзимат и Мустафа Решид-паша. – М., 1984.
3. Турецкая литература в эпоху танзимата. – www.stanbul.ru
4. Еремеев Д., Мейер М. История Турции в средние вевремя. – М., 1992.
5. Евдокимова, А. История стран Востока в новое время. – Уфа, 2009.

References

1. Alkaeva L., Babaev A. Tureckaia literatura. – M., 1967.
2. Dulina N. Tanzimat i Mustafa Reshid-pasha. – M., 1984.
3. Tureckaia literatura v epohu tanzimata. – www.stanbul.ru
4. Eremeev D., Meer M. Istoriia Turcii v srednie vevremia. – M., 1992.
5. Evdokimova, A. Istoriia stran Vostoka v novoe vremia. – Ufa, 2009.

Карахан Х., *аспірант кафедри теорії літератури, Бакинський слов'янський університет (Азербайджа, Баку), rus_rahimli@yahoo.com*

Танзімат і турецька література XIX століття

Літературу Танзімата можна визначити як літературу турецького просвітництва, що підготувала формування антифеодальної ідеології. Турецька просвіта в літературі знайшло своє вираження як у появі нових жанрів, так і в змісті творів. На місце вийшла художня проза (драма, роман, розповідь та ін.), А століттями панівна в турецькій літературі поезія відійшла на другий план. Саме в прозі слід шукати зрімі паростки нового. Західницькі тенденції простежувалися протягом усього XIX ст. і досягли свого піку перед Першою світовою війною.

Ключові слова: *XIX століття, Туреччина, Танзімат, реформи, література, освіта, Ібрахім Шинаси, Намик Кемаль, Ахмед Мідхат.*

Karahan H., *graduate student literary theory, Baku Slavic University (Azerbaijan, Baku), rus_rahimli@yahoo.com*

Tanzimat and Turkish literature of the XIX century

Tanzimat literature can be defined as the Turkish Enlightenment literature, prepared the formation of feudal ideology. Turkish enlightenment in the literature has been reflected in the emergence of new genres, as well as in the content of the work. In the first place popped fiction (drama, novel, short story, and others.), And for centuries dominated the Turkish literature poetry relegated to second place. It is to be found in the prose of the visible new sprouts. Westernizing trends were noticed throughout the nineteenth century. and reached its peak before the First World War.

Keywords: *XIX century, Turkey, the Tanzimat reforms, literature, education, Ibrahim Şinasi, Namık Kemal Ahmed Midhat.*

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327

Аманмырадов Н. А.
соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), atmemb@yahoo.com

ДЕМОКРАТИЯ КАК ОСНОВНАЯ ЧЕРТА НОВОЙ ФИЛОСОФИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Анализируютсяпроблемыдемократизациимеждународныхотношений, трудности и противоречия, стоящие на этомпути; обобщая исследования известных политологов-международников, автор констатирует широкое распространение идей демократии во всем мире, а также называет протекторы, стоящие на этом пути; главным протектором демократии есть военные столкновения в разных регионах мира; установление мира есть главным условием расширения и углубления демократизации системы международных отношений.

Ключевые слова: *человек, политика, демократия, международные отношения.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Демократия – основная черта и направление развития системы международных отношений. В условиях противоречий современного мира её практическая реализация всё ещё далека от завершения. С какими трудностями, преградами и барьерами сталкивается человеческое сообщество в процессе демократизации системы международных отношений? Какие аспекты данной проблемы требуют философского осмысления? К этим вопросам обращается целый ряд современных исследователей.

Так, А. Мартинелли обращает внимание на специфику демократизации международных отношений в сравнении с демократизацией национальных государств. Нынешняя структурация мирового общества не позволяет повторить на уровне мира демократизацию, которая имела место в рамках национального государства. В историческом прошлом рынки, правительства и общности ныне демократических стран, тесно сотрудничая, вносили вклад в самоуправление и сплочение общества. Суверенные государства смогли укротить и отрегулировать курс капиталистического развития путем регулятивной и перераспределительной политики. В современном мире нет ничего похожего на национальное государство мирового уровня, что помогло бы проводить фискальную и благотворительную политику, антитрестовский контроль, трудовые и экологические законы, регулировать и корректировать сбои рынка. Нет независимого мирового суда, контроля за незаконным поведением. Нет и демократического политического строя на уровне мира, чтобы эксплуатируемые и угнетенные социальные группы могли обменивать свою лояльность демократическим институтам на равные права, правовое, политическое и социальное гражданство, быть услышанными путем голосования за тех, кто, борясь за право вырабатывать решения, добивается их политической поддержки [1, с. 8].

С точки зрения Э. Баталова, не решен весьма актуальный вопрос о соотношении демократии и порядка в современных международных отношениях. Могут ли последние строиться на демократических началах? Если да, то как должны выглядеть институты, принципы и ценности международной демократии? Кто в новых условиях должен быть носителем политического суверенитета? Такая неопределенность развязывает руки тем, кто делает ставку на грубую силу, на войну [2, с. 151]. Еще одной немаловажной проблемой, на которую в частности обращает внимание О. Барабанов, являются судьбы демократии в условиях глобального управления. С одной стороны, глобализация и глобальное сплочение приводят квсе возрастающему распространению в миредемократических ценностей и институтов. “Третья волна” демократизации стала первостепенной характеристикой современного мира. Но, с другой стороны, существует опасность того, что будущий “политический режим” в системе глобального управления может стать скорее авторитарным, чем демократичным. Это может быть вызвано тем, что решения по глобальным вопросам могут приниматься ограниченным кругом акторов и без должной гласности, а также потому, что внутренняя структура многих из этих акторов (транснациональные корпорации (ТНК), неправительственные организации (НПО), аппарат международных организаций) строится отнюдь не на демократических принципах, а на жесткой корпоративной дисциплине [3, с. 21-22].

К. Крауч такжеуказывает на угрозудемократии, исходящую от корпоративного сектора. По его словам, мы должны искать способ сохранить динамизм и предприимчивость капитализма, в то же время препятствуя компаниям и их руководству приобретать слишком большое влияние, несовместимое с демократией. Подобный компромисс удалось заключить между демократией и национальным промышленным капитализмом в середине XX века. Сегодня к повиновению надлежит привести глобальный финансовый капитализм [4, с. 132]. Т. Алексеева, обращая внимание на опасность демократизации, проводимой насильственными методами, далёкими от демократических принципов, задаётся вопросом, не становится ли мир свидетелем того, как и методы установления демократии делаются совсем не демократичными. На международных конференциях заговорили о возможности “принуждения к демократии” и о том, что демократия может стать “побочным продуктом” других преобразований. Указывают на то, что народ редко сам выбирает демократию, и потому его следует демократии если не принуждать, то “обучать”. Большая или меньшая

приверженность стран стандартным представлениям о демократии стала критерием их разделения на "правильные" и "неправильные". По отношению кпоследним стали считаться допустимыми санкции и (в нарушение основ международного права) превентивные военные акции с введением оккупационных войск и свержением "неправильных правительств" [5].

Осознание перечисленных выше угроз и опасностей, стоящих на пути демократизации международных отношений, становится основой и стимулом для поиска новых институциональных форм демократии в масштабах мирового сообщества. Так, А. Мартинелли выделяет следующие институции полиархичного глобального управления в демократическом мировом обществе: гармонизация законов страны в вопросах, регулируемых международными соглашениями или вытекающих из решений судов другой страны; укрепление наднациональных органов на уровне мира (реформированной ООН) и на уровне регионов – через реформированный ЕС и аналогичные политические единицы в регионах мира. Эти органы должны получить больше власти и ресурсов путем добровольного отказа от части суверенитета, чтобы избежать политического хаоса, который может вызвать неразбериха в отношениях суверенитета, власти государства и территориальности; распространение приемов решения конкретных проблем через международные режимы, тематические сети и определение международных стандартов эффективных действий; уточнение правил сосуществования, совместимых с общими принципами (начиная с Декларации ООН о правах человека) и процедур контроля процесса подготовки решений с глобальными последствиями; выявление этоса сотрудничества на принципах прозрачности и подотчетности, практика регулярных консультаций с теми, кто задействован в решениях с глобальными последствиями и затрагивается ими; самоуправление общностей как механизмов социальной и политической организации на уровне мира для наделения властью индивидов и групп; и последнее по порядку, но не важности. Распространение и консолидация региональных наднациональных союзов, подобных ЕС, с механизмами кооперации в публичной политике и слияния ресурсов для общих целей путем добровольного отказа от части суверенитета государств-участников [6, с. 11].

В свою очередь О. Барабанов важной составляющей демократичности глобального управления считает обеспечение подотчетности его структур публичному контролю. Опасения по поводу того, что глобальные управленческие институты будут действовать, как хотят, являются достаточно распространенными и служат весьма важным сдерживающим элементом. В то же время, как считают некоторые аналитики, концепция демократии применительно к глобальному регулированию должна претерпеть серьезные трансформации. По их мнению, международные институты отнюдь не нуждаются в традиционной модели внутригосударственной демократии, поскольку в их задачу не входит ни побуждение людей к вооруженной защите своей территории, ни принуждение к сбору налогов. Поэтому международные институты должны получать легитимацию для своей деятельности иным образом: одни – путем строгого следования своим собственным уставным документам (например, ООН), другие – только лишь путем достигаемой эффективности и приемлемости при решении поставленных перед ними задач (например, МВФ) [7, с. 22].

Следует особо отметить роль межправительственных организаций в укреплении основ демократического мирового порядка. Именно эти структуры составляют ядро демократической системы международных отношений, способствуют расширению пространства демократических свобод и прав человека, распространению демократических ценностей и процедур, координации усилий международного сообщества в решении актуальных проблем цивилизационного развития.Волны демократизации, по мнению А. Кутейникова, не являются "колебаниями стихии". Можно предположить, что это результат сознательной и целенаправленной деятельности международных субъектов, среди которых, по-видимому, не последнее значение имеют различные виды многосторонних межправительственных структур (ММС). Не имея больших полномочий и ресурсов и решая ограниченный круг задач, ММС тем не менее обладают возможностью и механизмами воздействия на наиболее "чувствительные точки" обществ и государств. Степень их влияния на различные стороны жизни обществ и государств, а также на международные отношения, определяется не "количеством и объемом" совершаемых действий, а значимостью выполняемых функций. В рамках этих структур на открытое обсуждение стали выноситься более общие вопросы, нежели те, что решаются в рамках двусторонней дипломатии, в результате чего разрабатываются общие правила, принципы, нормы и другие регуляторы международной жизни. Решениям придается гораздо больший авторитет, поскольку они принимаются согласованно всеми странами мира или отдельного региона. Создаются новые инструменты воздействия, например, коллективные санкции [8, с. 11].

С точки зрения А. Мартинелли, эрозия национального суверенитета стимулирует потребность в международной координации, более мощной и демократической Организации Объединенных Наций. Система ООН создана для мира международных отношений суверенных стран путем компромисса между равной демократической представленностью государств в Генеральной Ассамблее, открыто и коллективно регулирующей международную жизнь, и "реальной политикой" силовых отношений, давшей право вето пяти великим державам, практически парализовавшее ООН в ряде важных случаев. Несмотря на эти ограничения и вопреки сложной процедуре переговоров, отсутствию ресурсов и праву вето, ООН результативна. Она дала альтернативные принципы глобального управления по сравнению с традиционной геополитикой. В их основе коллективное принятие решений правительствами и неправительственными организациями и цель – консенсусное решение международных проблем [9, с. 16-17].

В последние годы в ООН обсуждается вопрос о серьезной демократизации ее работы, об изменении членского состава Совета Безопасности, с тем чтобы он

отражал современные политические и экономические реалии. Ставится вопрос и о том, чтобы решения Генеральной Ассамблеи принимались на основе консенсуса, а не официального голосования. Предлагается сократить общее число принимаемых ею резолюций, делать упор на реально выполнимые, исходя при этом из приоритетности решаемых задач и их практической значимости. Требует усовершенствования структура Генеральной Ассамблеи, создание в ее рамках ряда новых вспомогательных органов для предметного рассмотрения приобретающих особую актуальность проблем. Более демократичному, справедливому решению сложных вопросов современности будет способствовать и передача ООН некоторых своих полномочий определенным региональным структурам. Так, многие европейские вопросы с большей эффективностью могли бы решать европейские организации – ОБСЕ, Европейский союз и др. Серьезным потенциалом для решения конфликтных ситуаций в настоящее время обладают также Организация арабских стран и Организация африканского единства [10, с. 127].

Список использованных источников

1. Мартинелли А. От мировой системы к мировому обществу? / А. Мартинелли // Социологические исследования. – 2009. – № 1. – С. 5-15.

2. Баталов Э. Я. Человек, мир, политика / Э. Я. Баталов. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2008. – 330 с.

3. Барабанов О. Глобальное управление как тема для научного анализа / О. Барабанов // Антиглобализм и глобальное управление: Доклады, дискуссии справочные материалы. – М.: МГИМО (У) МИД России, 2006. – С.12-32.

4. Крауч К. Постдемократия / К. Крауч. - М.: Изд. дом Гос. ун-та-Высшей школы экономики, 2010. –192 с.

5. Алексеева Т. Насилие и демократия в политике США / Т. Алексеева [Электронный документ] // Международные процессы. – 2008. – Т.6. – №2 (17). – Режим доступа: http://www.intertrends.ru/seventeenth/004.htm

6. МартинеллиА. От мировой системы к мировому обществу? / А. Мартинелли // Социологические исследования. – 2009. – № 1. – С. 5-15.

7. Барабанов О. Глобальное управление как тема для научного анализа / О. Барабанов // Антиглобализм и глобальное управление: Доклады, дискуссии справочные материалы. – М.: МГИМО (У) МИД России, 2006. - С.12-32.

8. Кутейников А. Демократизация в приоритетах международных организаций / А. Кутейников [Электронный документ] // Международные процессы. – 2010. – Т.10. – №1 (28). – Режим доступа:

9. МартинеллиА. Рынки, правительства и глобальное управление / А. Мартинелли // Социологические исследования. – 2003. – № 1. – С. 16-28.

10. Тураев А. В. Глобальные вызовы человечеству / А. В. Тураев. – М.: Логос, 2002. – 192 с.

References

1. Martinelli A. Ffrom the world system to the global society? / A. Martinelli // Sociological studies. – 2009. – № 1. – P. 5-15.

2. Batalov E. Ya man, the world, politics / E.Y. Batalov. – M .: Research and Educational Forum on International Relations, 2008. – 330 p.

3. Drums A. Global governance as a subject for scientific analysis / Barabanov // Antiglobalism and Global Governance: Reports, discussion references. - M .: (University) of the MFA of Russia, 2006. – P.12-32.

4. Crouch K. Postdemocracy / K. Crouch. - M .: Publishing. State House. University Higher School of Economics such, 2010. – 192 p.

5. Alexeeva T. Violence and Democracy in the US policy / T. Alexeeva [electronic document] // International processes. – 2008. – V.6. – №2 (17). – Mode of access: http://www.intertrends.ru /seventeenth/004.htm

6. Martinelli A. From the world system to the global society? / A. Martinelli // Sociological studies. -2009. - № 1.- p. 5-15.

7. Drums A. Global governance as a subject for scientific analysis / Barabanov // Antiglobalism and Global Governance: Reports, discussion references. – M .: (University) of the MFA of Russia, 2006. – P.12-32.

8. Kuteinikov A. Democratization in the priorities of international organizations / A. Kuteinikov [electronic document] // International processes. – 2010. – Vol.10. – №1 (28). – Mode of access:

9. Martinelli A. Markets, Governments and global governance / A. Martinelli // Sociological studies. – 2003. – № 1. – P. 16-28.

10. Turaev A.V. Global challenges to mankind / A.V. Turaev. – M .: Logos, 2002. – 192 p.

***Аманмирадов Н. А.**, здобувач, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (Україна, Київ), atmemb@yahoo.com*

Демократія як основна риса нової філософії міжнародних відносин

Аналізуються проблеми демократизації міжнародних відносин, труднощі і протиріччя, що стоять на цьому шляху; узагальнюючи дослідження відомих політологів-міжнародників, автор констатує широке поширення ідей демократії у всьому світі, а також називає протектори, що стоять на цьому шляху; головним протектором демократії є військові зіткнення в різних регіонах світу; установлення миру є головною умовою розширення і поглиблення демократизації системи міжнародних відносин.

***Ключові слова:** людина, політика, демократія, міжнародні відносини.*

***Amanmyradov N.A.**, competitor of the National pedagogical university of the name M.P.Drahomanov (Ukraine, Kyiv), atmemb@yahoo.com*

Democracy as basic line of new philosophy of international relations

The problems of democratization of international relations, difficulties and contradictions, standing on this way, are analysed; summarizing researches of well-known scientists-specialists in international law, an authore stablishes wide distribution of ideas of democracy in the whole world, andals on ames protectors standing on this way; the main protector of democracy are soldiery collisions in different the regіonах world; peace establishment is the main condition of expansion and deepening of democratization of the system of international relations.

***Keywords:** man, politics, democracy, international relations.*

* * *

УДК 322-34804

Коваль І. В.
кандидат політичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін, Прикарпатський юридичний інститут Національного університету "Одеська юридична академія" (Україна, Івано-Франківськ), gileya.org.ua@gmail.com

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

У статті розглядається роль церкви та її вплив на формування громадянського суспільства в сучасній Україні та значення в процесі її формування та розвитку. Саме церква від початку свого виникнення на українських землях стала вагомим чинником історичного розвитку та має вагоме значення для модернізації суспільних відносин на теренах України.

***Ключові слова**: церква, громадянське суспільство, суспільні відносини.*

Церква була і є поряд з державою одним з найбільш впливових інститутів історичного розвитку українського суспільства. Саме церква від початку свого виникнення на українських землях стала вагомим чинником історичного розвитку та модернізації суспільних відносин на теренах України.

Слід відмітити, що усі церкви після Майдану 2013–2014 рр. мають великий кредит довіри. Якщо, звичайно довіра до церкви коливається близько до рекомендованих 68%, то сьогодні вона досягла практичних 80%. Все це відбулося за рахунок цих церков, що були на майдані, які здійснили подвиг Михайлівського собору, які витримали шалений тиск

попередньої влади, закликали до миру, а не до покари будь-якій владі [13, с. 7].

Сьогодні висунення релігійної проблематики на передній план політичних процесів робить необхідність їх осмислення в політичному аспекті. Вплив релігійного чинника на політичні події в Україні вимагають їх всебічного глибокого осмислення та аналізу. Актуальність дослідження заключається у висвітленні впливу релігійно-церковної складової на зміни в суспільно-політичному житті країни в минулому і сьогоденні.

У 988 році після запровадження християнства в Київській Русі церква стає невід'ємним елементом державної влади. Саме в ті часи стало зрозуміло, "що правити такою великою державою неможливо без якоїсь всеохоплюючої сили, без центральної ідеї... Такою ідеєю й стало християнство" [12, с. 128]. З того часу християнство отримувало державну підтримку у вигляді десятої частини доходу, що київські князі жертвували церкві. Таким чином одразу після запровадження християнства в Київській Русі воно стає першою державною релігією давньоруської держави. Але оскільки візантійська модель християнства, запроваджена на українських землях, передбачала підпорядкування церковної влади світській, церква не змогла посісти роль реальної противаги державі [9, с. 21] .

Під час князівських міжусобиць роль церви в українському суспільстві значно зростає. Церква, як єдина централізована інституція, виконувала роль суспільного інтегратора і по можливості забезпечувала суспільно-політичну стабільність у державі, стримувала дію відцентрових сил, гальмувала розвиток сепаратистських тенденцій [3, с. 8].

В епоху роздрібленості Київської Русі роль київського митрополита як політичного чинника стає об'єктом активної боротьби між різними політичними силами. За словами О. Лотоцького, саме "свідомість національно-державної окремішності Руси-України од Московщини привела до того, що литовські князі з їх українським оточенням та українські ієрархи прийшли до висновку – утворити окрему од московської митрополичу катедру" [4, с. 280].

Вагому роль релігійний чинник відіграв під час національно-визвольної боротьби українського народу. В той час церква як інститут суспільства активно сприяла процесам національного самоусвідомлення та державотворення. У 1620 році запорізьке козацтво, очолюване П. Сагайдачним, вступило до Київського братства, тим самим поєднавши військовий потенціал з церковною та культурною верхівкою України. Цього ж року гетьман разом із православними священиками висвятив нових православних ієрархів. Ця подія мала велике значення, адже після Берестейської унії українська православна церква втратила своїх ієрархів.

Активно боронив православ'я і гетьман Б. Хмельницький. За доби визвольної боротьби українського народу під його проводом православна церква отримала чимало орної землі та низку привілеїв. Але після укладення військового союзу гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою, незважаючи на те, що він став певним порятунком від покатоличення України, роль церкви в суспільстві значно знижується і вона перетворюється на бюрократичний додаток до світської влади [6, с. 14].

Оцінюючи заслуги Східної Церкви в Україні до "поєднання України з Москвою 1654 року", І. Огієнко (митрополит Іларіон) писав: "З часу свого офіційного заснування року 988-го Церква Українська безперервно знаходилась під владою Вселенського Царгородського патріярха. Влада ця на початку була реальна, бо єпископів присилав патріярх, але з бігом часу ставала все менш помітна, аж поки не стала номінальною... В момент занепаду верхів нашої (й католицької ще більше) Церкви в XVI – поч. XVII ст. патріархи Константинопольські проявили велику реальну опіку для нашої Церкви... Щоб піднести нашу ієрархію, патріарх Олександрійський Яким заснував у Львові церковне братство, із школою та друкарнею при нім, благословляв і інші міста закладати подібні братства та друкарні. А ці братства врятували віру українську від польського нападу... В Острозькій Академії постійно було немало вчених греків, які дуже реально працювали на користь української культури... І взагалі треба сказати, що ввесь наш великий культурно-національний рух XVI–XVII віків одухотворяли східні ієрархи, а рух цей спас тоді нашу національність... Пригадаймо ще, що року 1598-го Московія відкинулася від Царгородського нагріярха й насиллям запровадила свого. Україна не пішла за цим прикладом і вперто, як вірна донька, трималася Царгорода, бо добре розуміла, що церковна автокефалія можлива тільки при повній політичній незалежності" [5, с. 201].

Влада царської Росії постійно спиралася на одержавлену церковну організацію як на офіційну ідеологію, надаючи їй всілякої підтримки, а будь-які дії, спрямовані проти неї, розцінювала як посягання на інтереси самої російської держави. З цього приводу В. Вернадський зазначав, що з "найбільшим озлобленням українська національна ідея переслідувалася в церковно-релігійній та шкільній літературі... Кращі набутки національної культури, такі, як організацій народної освіти, своєрідний устрій церковно-релігійного життя, поступилися місцем загальноросійському порядкові, який тримався на трьох китах: централізмі, абсолютизмі, бюрократизмі" [1, с. 116].

Майже два століття Православна церква обожнювала царську владу, визнаючи царя верховним правителем церкви через Синод, який перебував під контролем і керівництвом обер-прокурора, призначеного царем. Імператора російського було проголошено "помазаником Божим, височайшим пастирем". Ідея самодержавства була політичним символом віри російського православ'я, що уособлювалося у відомій тріаді "самодержавство, православ'я, народність".

Держава втручалася у внутрішні справи різних конфесій, строго регламентувала їх структуру і діяльність. Згідно зі "Сводом законов Российской империи", всі релігії на території цієї імперії, де якої входила й Україна, поділялися на три групи: державну (православне віросповідання), терпимі (католицька, протестантська, вірмено-іригоріанська церкви, іслам, буддизм, іудаїзм, язичництво) і нетерпимі ("секти" – духобори, іконоборці, молокани, іудействуючі, скопці).

"Уложение о наказаниях" вважало особливим видом злочину злочини проти віри – відвернення і зведення із православ'я в іншу віру, перешкоджання вихованню дітей у православній вірі, поширення єресей і розколів. До винних у цих "злочинах" застосовувалась система каральних заходів, зокрема каторга і вислання до Сибіру. Позавіросповідний стан державою не визнавався. Діяльність з поширення матеріалістичних, атеїстичних поглядів зазнавала кримінального переслідування.

Наприкінці XIX століття у зв'язку із наростанням революційних виступів жорстокішою стала політика царизму щодо "сектантських" об'єднань. До "Уложения о наказаниях" були внесені жорсткіші кримінальні статті проти "сектантів". У 1894 році секта штундистів (до них відносили баптистів, євангельських християн) була оголошена "шкідливою", її молитовні зібрання заборонені. Революційна ситуація в Росії на початку XX століття змусила уряд вносити корективи до релігійної політики. У царському маніфесті від 26 лютого 1903 року вже йдеться про свободу віросповідань, а указ від 12 жовтня 1904 року про вдосконалення державного порядку приписував розробити заходи щодо "усунення релігійних утисків". У царському маніфесті від 17 лютого 1905 року щодо вдосконалення державного порядку були обіцяні громадянські свободи, в тому числі свобода релігії.

Загалом до 1917 року українська церква була повністю підпорядкована державі, всіляко підтримувала царську владу. За нею залишалися освітні функції, хоча недоліки фідеїзму й традиційної ортодоксальності православної віри вже давали про себе знати. Тут уперше напрошується висновок про те, що православна церква не зробила для себе належних висновків із минулих помилок.

Після жовтневої революції 1917 року та приходу до влади більшовиків для української православної церкви настали найжахливіші часи за всю історію її існування. Втрати, яких зазнала релігія в період „диктатури пролетаріату", можна порівняти хіба що з татаро-монгольською навалою. Основоположним правовим документом, який визначив політику радянської держави стосовно релігії і церкви, був декрет "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви", підписаний В. І. Леніним 23 січня 1918 року. Усі релігії були оголошені рівними перед законом, а всі громадяни, як віруючі, так і невіруючі, повинні були дотримуватися законодавства про релігійні культи. Але в умовах сталінської диктатури і радянського тоталітаризму принцип свободи совісті та його гарантії було деформовано і, по суті, відкинуто.

Законодавство про релігійні культи було скеровано на встановлення жорсткого тотального контролю над релігійними об'єднаннями. Основний його принцип – реєстрація релігійних громад – до мінімуму обмежив і, по суті, скасував задоволення релігійних потреб віруючих [7, с. 406]. Оновлене у 70-х роках "Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР" мало що змінило у становищі релігійних громад і самих віруючих.

Цілком слушною є думка М. Рибачука про те, яку роль відігравав релігійний чинник у радянському суспільстві. За умов панування комуністичної ідеології в тоталітарному суспільстві релігія і церква були позбавлені державотворчої функції і тяжіли "лише до морально-терапевтичної проблематики", втратили своє громадянське звучання. Таким чином, на думку вченого, радянська система влади звела функціональне призначення релігії в суспільстві до компенсаторської функції, вона по-насильницькому була усунена від лідерських позицій поводиря нації [8. с. 110].

Також хотілося б зазначити, що ніколи відносини церкви та суспільства не носили такого антагоністичного характеру, як в радянський період. Але минув час, і СРСР припинив своє існування, Україна стала незалежною, і віра і церкви почали відроджуватися.

Після проголошення незалежності та започаткування демократичних перетворень роль церкви та релігії набула принципово нових рис за всю історію існування християнства на території України. Найбільш істотними кроками влади незалежної України було визнання на законодавчому рівні церкви як вагомого інституту суспільства.

Серед цих кроків, перш за все, хотілося б відзначити прийняття Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", який забезпечив соціальну справедливість, захист прав і законних інтересів громадян незалежно від їх ставлення до релігії; визначив обов'язки держави стосовно релігійних організацій, а також обов'язки релігійних організацій перед державою і суспільством. Саме за допомогою цього Закону держава поставила перед собою мету – подолати негативні наслідки державної політики минулих років стосовно релігії і церкви.

У Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації" зафіксовано рівноправність громадян України в усіх сферах економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від ставлення до релігії. Тобто ніхто не має права надавати будь-які привілеї, пільги, переваги або чинити обмеження прав громадянина залежно від того, яку релігію він сповідує або не сповідує жодної релігії. Такі дії, як розпалювання ворожнечі і ненависті на ґрунті релігії, зневажливе ставлення до почуттів громадян (релігійних або атеїстичних), тягнуть за собою відповідальність, встановлену чинним законодавством.

Важливим є той факт, що вперше за всю історію існування церкви та релігії в Україні чітке законодавче визначення отримала конституційна формула відокремлення церкви від держави. Це означає, що держава не втручається у здійснювану в межах Конституції України і цього Закону України діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльності будь-яких релігійних (а також атеїстичних) організацій чи спільнот.

Крім того, релігійні організації не виконують державних функцій. Водночас держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій: сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості і поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її; між віруючими різних віросповідань і їхніми релігійними організаціями. Всі релігії, віросповідання і релігійні організації рівні перед законом.

Неухильно дотримуючись принципу відокремлення церкви від держави, ми не можемо відокремити від держави мільйони віруючих громадян України. Тому-то в цьому законі зафіксоване право релігійних організацій на участь у суспільному житті і на використання нарівні з іншими громадськими об'єднаннями засобів масової інформації як державних, так і приватних.

Законом також установлено, що релігійні організації не беруть участі в діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів в органи державної влади, не ведуть агітації і не фінансують виборчих кампаній будь-яких кандидатів у ці органи. Однак священнослужителі як громадяни мають право на участь у політичному житті нарівні з іншими громадянами. Сьогодні в радах різних рівнів - від сільської і селищної до Верховної Ради України - є обрані депутатами священнослужителі різних конфесій, які були висунуті як кандидати у депутати під час виборчих кампаній не релігійними центрами, об'єднаннями чи громадами, а громадянами за місцем їхнього проживання або поза церковними громадськими організаціями. Водночас цей Закон України застерігає релігійні організації від такої діяльності, яка виводить їх на будь-які контакти і співробітництво з політичними партіями і веде до політичного клерикалізму.

Лібералізація державної політики щодо церкви та релігії сприяла підвищенню рішав релігійності українського суспільства. Так, соціологічні дослідження, проведені **Б**_роки незалежності України, виявляють чітку тенденцію зростання кількості осіб,' ш£ прихильно ставляться до релігії. У 1991 році завданими опитування, здійсненого Інститутом філософії НАН України, тих, хто декларував себе віруючими, було 43% [11, с. 146], за даними Київського міжнародного інституту соціології – 48% опитаних [10, *с.* 3]. У 2000 р., згідно з результатами Українського центру економічних і політичних досліджень, віруючими вважали себе вже 57.8%, а у жовтні 2002 р. їх чисельність зросла до 60,2% [12, с. 2].

Отже, віруючими себе вважають 60,2%, вагаються між вірою і невір'ям – 19,4% (проїж 22,5% у 2000 р.). Невіруючих виявилося 10,7% (11,9% у 2000 р.); переконаних *атеїстів* – 2,2% (3,2% відповідно); байдужих до віри – 4,1% (проти 2,6%). Не змогли *відповісти* 3,4% (проти 2,0% у 2000 р.). Як бачимо, питома вага віруючих зросла передусім за рахунок тез" хто вагався між вірою і невір'ям.

Фахівці Інституту філософії відзначають, що тих, хто вважає себе віруючими, істотно менше, ніж тих, хто позитивно відповідає на запитання "Чи вірите Ви в Бога?" Віруючими вважають себе 60,2% опитаних, а тих, хто відповів, що вірить у Бога, – 77,4%. При цьому в Бога вірять 96,5% тих респондентів, хто ідентифікував себе як віруючих, 75,9% тих, з них вагається між вірою і невір'ям, та 15,3% невіруючих.

Після віри в Бога опитані найбільше вірять в існування душі і гріха (відповідно 64,5 : 67,4%). Так, серед співвітчизників, які вважають себе віруючими, в існування душі вірять 80%, гріха – 82,1%. Навіть серед респондентів, які ідентифікують себе як невіруючих. В існування душі вірять 23,8%, у гріх – 27,4%. А отже, релігійні твердження про існувала Бога, душі і гріха у свідомості сучасної людини підлягають найменшому сумніву, набуваючи нині не тільки й не стільки релігійного, як, можна припустиш, морального, етичного змісту.

Але наведені тенденції характерні для так званого масового віруючого, який сам себе так задекларував. У дослідженні було здійснено спробу виокремити групу осіб, ш и масовій свідомості відповідають уявленню про "справжнього віруючого". Це люди, які одночасно відповіли позитивно на ряд запитань, а саме:

– ідентифікували себе як віруючих;

– відповіли "так" на запитання "Чи вірите Ви в Бога?";

– відповіли "так" на запитання "Чи вірите Ви в життя після смерті?";

– віднесли себе до якогось релігійного віросповідання;

– відвідують релігійні служби, зібрання, богослужіння і, зокрема, здійснюють з": "частіше, ніж раз на тиждень", "раз на тиждень", "раз на місяць";

– основним мотивом відвідування релігійних служб визначили "Так я спілку-оса з Богом";

– віра дає людині "зміст життя", "примирення зі смертю", "спасіння душі і шлях ж вічного життя", "допомагає відчути зв'язок з надприродним (Богом, Духом, Вищим Розумом тощо)".

Таких людей, як виявилося, мізерно мало, лише 1,7% (34 особи з 2000!). І це не абстрактна цифра, а, як не прикро, дійсно наша реальність. Напевно, кожен з *кас* по спостерігати під час релігійних обрядів, як найортодоксальніші з числа віруючих із галасом і лайкою намагаються протиснутися якомога ближче до священика, *аби* на потрапило щонайбільше "благодаті" у вигляді посвяченої води. Та хіба ж справа у воді? Посвячена (а не свята, бо святий лише один Бог) вода – це лише символ. *На* жаль, у свідомості багатьох наших співгромадян бути віруючим означає ходити до церкви і брехати участь у церковних обрядах. Звісно, це важливо, але роблячи лише це, людина не може вважатися віруючою. Віруючою її роблять власні дії, а саме, коли вона, окрім номінальної віри та відвідин церкви, живе за Божими заповідями.

Усе викладене дозволяє зробити наступні висновки та узагальнення.

Зі здобуттям незалежності у відносинах між церквою та іншими інститутами *українського* суспільства запанувала повна ентропія. У глобальному розумінні ці стосунки *ніяк не були* регламентовані. А було все так: вперше держава, не заперечуючи ролі церкви, *відокремила* її від себе, а освіту – від церкви. Було проголошено свободу віросповідання. *Це* закріплено *й* у Конституції України. Проте на цьому все й закінчилося. Свобода *фактично не* була більше нічим регламентована, тому закономірно настав хаос. *Насамперед, він* був зумовлений тим, що при всій релігійній консервативності в ринкових *умовах (нехай* навіть за умов такого "дикого капіталізму", як у нас) монастирі, храми та й *сама церква* взагалі перетворювалися на суб'єкти ринку та суб'єкти господарювання *(позаяк вони мали* справу із землею, грішми, цінностями, товарами та послугами). Від *цього нікуди не* можна було піти. От тут церква зайвий раз демонструє своє невміння *робити висновки* з минулих

помилок. Найболючішим ударом став розкол в українському православ'ї.

Також, як це не прикро, але доводиться констатувати, що частина населення лише *вважає себе* віруючими, не будучи такими по суті. Нині бути віруючим (причому виставляючи *це* на загальний огляд), стало так само модно, як колись було модно трощити *храми* і *доводити* свою приналежність до "наукового атеїзму".

Але, попри такі сумні тенденції, все ж таки хотілося б зазначити, що духовний світ людини *не* терпить порожнечі, а його занепад породжує занепад усього життя суспільства. *Після краху* комуністичної ідеології й спровокованої духовної кризи та хаосу Україна в *першу чергу* потребує нових світоглядних орієнтирів. Для цього потрібна нова світоглядна *парадигма,* що поєднувала б історичну традицію та сучасну перспективу.

Мобілізаційна спроможність українського суспільства для реалізації стратегії модернізації фундаментально залежить від його духовного стану. Досвід людства свідчить, що духовні цінності та суспільна мораль, зокрема трудова етика є надзвичайно важливими чинниками економічного розвитку. Саме протестантська християнська етика забезпечила культурно-ідеологічні засади для європейського ліберального капіталізму, а конфуціанська духовність і традиція стали базою економічного чуда "далекосхідних тигрів" кінця XX ст.

З урахуванням історичних традицій, національного характеру, менталітету українського народу сучасна система цінностей могла би грунтуватися на ідеології "солідарного індивідуалізму" як поєднання поваги до індивідуальних прав, свобод та ініціативи з суспільною солідарністю та колективізмом вільних громадян. Ідеали "вільного товариства" є природними для історії України і, водночас, синтезом цінностей трьох різних гілок європейської цивілізації. Духовна сила нації також пов'язана з відновленням християнської моралі разом з трудовою етикою, що є необхідною умовою добробуту й економічного розквіту. Суспільна етика добробуту та багатства, що завдячують талантові й чесній та сумлінній праці, має заступити діючій настанові на збагачення за будь-яку ціну.

Прагматичний розрахунок та моральний імператив - дві невід'ємні складові сучасної системи цінностей, а світогляд, що будується на твердих моральних принципах, є безальтернативною умовою модернізації. Розширення духовних та інтелектуальних горизонтів сприятиме подоланню елементів плебейськості та провінційності в українській ментальності, дозволить українській нації збагатити себе, європейську й світову цивілізацію сучасними висококультурними виявами своєї духовності.

Список використанних джерел

1. Вернадський В.І. Вибрані праці і НАН України / М.І. Кратко (пер. з рос.). - К.: Наукова думка, 2005. - 116 с.

2. Дудар Н.П., Шангіна Л.І. Віра й релігія в житті укиаїнців // Національна безпека. - 2000. - №10. - С. 83-98.

3. Крижанівський О. Церковно-релігійне життя в середні віки // Історія України. - 2005. - №14. - С. 6-9.

4. Лотоцький О. Автокефалія. Том ІІ. Нарис історії автокефальних церков. - Варшава. 1938. - 282 с.

5. Нариси з історії Української Православної Церкви. - в 2 т. - Вінніпег: Вид-во Консисторії УГП Церкви в Канаді, 1982. - Т.1. - С. 199-202.

6. Новак О. Церковне життя у Західній Україні й на Правобережжі в XVII-XVTII століттях // Історія України. - 2004. - №17. - С. 13-15.

7. Петров С. Г. Документы делопроизводства политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории Русской цер:-32 .1921-1925) / РАН. СО. Институт истории / Н.Н. Покровский (отв. ред.:. - М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН).. 2004. - 408 с,

8. Рибачук М. Українська надія. Етнопсихологічні та релігійні чинники розвитку // Віче. - 2001. - №9. - С. 110-11L

9. Рибачук В. Між християнським Сходом і Заходом. Київська Русь у міжцивілізаційному діалозі // Дзеркало тижня. - 2005. - 9 квітня. - С. 21.

10. Сєвекіна О, Небачений птах. // Людина і світ. - 1999. - №8. - С. 3.

11. Сучасна релігійна ситуації з Україні: стан, тенденції, прогнози. - К.: Знання. 1994. - 146 с.

12. Толочко П. П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні. критичні та публіцистичні праці. — К.: Адже, 1997. - 357 с.

13. Чорноморець Ю. Українське покликання церков/ Ю. Чорноморець.// День. – 2014.– № 106-107. – С. 7.

References

1. Vernads'kyy V.I. Vybrani pratsi i NAN Ukrayiny / M.I. Kratko (per. z ros.). - K.: Naukova dumka, 2005. - 116 s.

2. Dudar N.P., Shanhina L.I. Vira y relihiya v zhytti ukyayintsiv // Natsional'na bezpeka. - 2000. - № 10. - S. 83-98.

3. Kryzhanivs'kyy O. Tserkovno-relihiyne zhyttya v seredni viky // Istoriya Ukrayiny. - 2005. -№ 14. - S. 6-9.

4. Lotots'kyy O. Avtokefaliya. Tom II. Narys istoriyi avtokefal'nykh tserkov. - Varshava. 1938. - 282 s.

5. Narysy z istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy. - v 2 t. - Vinnipeh: Vyd-vo Konsystoriyi UHP Tserkvy v Kanadi, 1982. - T.1. - S. 199-202.

6. Novak O. Tserkovne zhyttya u Zakhidniy Ukrayini y na Pravoberezhzhi v KhUII-KhUTII stolittyakh // Istoriya Ukrayiny. - 2004. - № 17. - S. 13-15.

7. Petrov S. H. Dokumenty deloproyzvodstva polytbyuro TsK RKP(b) kak ystochnyk po ystoryy Russkoy tser:-32 .1921-1925) / RAN. SO. Ynstytut ystoryy / H.H. Pokrovskyy (otv. red.:. – M.: "Rossyyskaya polytycheskaya эntsyklopedyya" (ROSSPЭN).. 2004. - 408 s,

8. Rybachuk M. Ukrayins'ka nadiya. Etnopsykholohichni ta relihiyni chynnyky rozvytku // Viche. - 2001. - № 9. - C. 110-11L

9. Rybachuk V. Mizh khrystyyans'kym Skhodom i Zakhodom. Kyyivs'ka Rus' u mizhtsyvilizatsiynomu dialozi // Dzerkalo tyzhnya. - 2005. - 9 kvitnya. - S. 21.

10. Syevekina O, Nebachenyy ptakh. // Lyudyna i svit. - 1999. - № 8. - S. 3.

11. Suchasna relihiyna sytuatsiyi z Ukrayini: stan, tendentsiyi, prohnozy. - K.: Znannya. 1994. - 146 s.

12. Tolochko P. P. Vid Rusi do Ukrayiny: Vybrani naukovo-populyarni. krytychni ta publitsystychni pratsi. — K.: Adzhe, 1997. - 357 s.

13. Chornomorets' Yu. Ukrayins'ke poklykannya tserkov/ Yu. Chornomorets'.// Den'. – 2014.– № 106-107. – S. 7.

***Koval I. V.**, a candidate of political sciences, associate professor of department of humanitarian and socio-economic disciplines, Prykarpattya legal institute of the National university, is the "Odesa legal academy" (Ukraine, Ivano-Frankivsk), gileya.org.ua@gmail.com*

The Place and the Role of the Church sn the Ukranian Society a Hsstorical Retrospective and Modern Realities

The role of church and its influence on the formation of the civil society in the modern Ukranian and its significance in the process of its formation and development is concsdered in the article. It was the church that since the begining of its arising on the Ukranian lands has become an important factor of the historical development and has a very great significance for modernіration of the social relations on the Ukranian lands.

***Keywords:** Church, civil society, social relations.*

Коваль И. В., *кандидат политических наук, кандидат политических наук, доцент кафедры гуманитарных и социально-экономических дисциплин, Прикарпатский юридический институт Национального университета "Одесская юридическая академия" (Украина, Ивано-Франковск), gileya.org.ua@gmail.com*

Место и роль церкви в украинском обществе: историческая ретроспектива и современные реалии

В статье рассматривается роль церкви на формирование гражданского общества в современной Украине и ее значение в процессии формирования и развития. Именно церковь от начала своего возникновения на украинских землях являлась важным фактором исторического развития и имеет исконное значение для модернизации общественных отношениях в Украине.

Ключевые слова: *церковь, гражданское общество, общественные отношения.*

* * *

УДК 321.01:328.123.001.11

Цимбал Д. І.
аспірант кафедри політології,
Донецький національний університет
(Україна, Донецьк), khylko.m@gmail.com

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано проблемні питання формування та розвитку інституту опозиції в Україні, а також запропоновані шляхи оптимізації взаємовідносин між владою та опозицією. Автор публікації акцентує увагу на необхідності законодавчого закріплення статусу опозиції, а також зазначає, що попри незначні періоди покращання, характер відносин між опозицією й владою залишається не врегульованим. Тому проблеми гарантій діяльності опозиції, тиску на неї з боку влади, порушення прав опозиційно налаштованих громадян залишаються актуальними.

Ключові слова: *інститут опозиції, політична система, політичні сили, політична влада.*

Як свідчить аналіз, на сьогодні Україна переживає досить переломний період свого становлення та розвитку. А як відомо, одним із головних чинників успішного державотворення є злагодженість роботи кожної гілки влади, як по горизонталі, так і по вертикалі. Разом з цим, дієвим механізмом забезпечення відкритості та раціональності у прийнятті рішень органами державної влади є інститут політичної опозиції. У XX ст. інститут опозиції визнається абсолютною більшістю дослідників необхідною характеристикою демократичної та правової політичної системи. На моє переконання, виникнення та функціонування цього інституту покликано гарантувати та забезпечувати права та законні інтереси громадян у разі їх порушення. Однак, відсутність чіткої регламентації діяльності опозиції є значною перепоною на шляху демократизації політичної системи сучасної України, а також знижує ефективність роботи діючої влади в країни, що призводить до знецінення демократичних здобутків.

Свого часу С. Рябов обґрунтовує думку про те, що сутність опозиції зумовлена протистоянням суспільства та державної влади. Проблему політичної опозиції в Україні автор вбачає у невизначеності поняття опозиції, оскільки на практиці це призводить до того, що окремі політичні сили і громадські діячі час від часу проголошують себе опозицією, втім з дивовижною легкістю відмовляються від цього статусу, щойно влада наближає їх до себе або ж призначає на бодай-яку керівну посаду [1, с. 172-177]. На моє переконання, вчений справедливо зазначив, що завдання опозиції не виборювати важелі державного керівництва у партії влади, а домагатися від неї проведення потрібної суспільству публічної політики.

У свою ж чергу, Н. Ю. Вінничук запропонувала розглядати політичну опозицію не тільки у широкому значенні як вияв суспільного інакомислення та невдоволення існуючим режимом, а й у вузькому – як інститут політичної системи. На думку вченої, найважливішу роль у процесі становлення інституту політичної опозиції в Україні відіграють: 1) відсутність консенсусу в політиці; 2) слабкість опозиційного лідерства; 3) недостатній кадровий потенціал професійних чиновників вищого рангу; 4) недоліки політичної реформи; 5) невизначеність суб'єктів опозиції; 6) відсутність фінансового забезпечення парламентських партій опозиції; 7) відсутність законодавчого регулювання опозиційної діяльності; 8) низький рівень демократичної політичної культури суспільства [2, с. 15].

На правове закріплення статусу інституту опозиції звернув увагу М. В. Примуш. Так він відзначає різницю у правовому закріпленні статусу опозиції в законодавстві країн Європи, Америки тощо, і приходить до висновку, що в рамках загального правового статусу політичних партій, загалом заснованого на принципі їхньої рівноправності, формується особливий правовий статус опозиційних політичних партій, представлених в парламенті. Це, на його думку, свідчить про прагнення демократичних держави забезпечити функціонування реальної багатопартійної системи, немислимої без існування опозиційних партій. Як доказ, він наводить витяги зі статей конституцій або спеціальних законів про порядок діяльності і функціонування опозиційних партій країн, які потрапили в коло досліджуваних [3, с. 86]. Не оминула цієї проблематики С. М. Наумкіна, яка відмітила, що аби політична опозиція в Україні набула реального впливу, їй необхідно надати законодавчого статусу суб'єкта політичного процесу та інституту демократизації. У цьому процесі велике значення має воля всіх суб'єктів політики та рівень політичної культури соціуму в цілому [4, с. 5].

На думку О. В. Савгиря на законодавчому рівні за опозицією необхідно закріпити право на формування опозиційного уряду, який матиме такі повноваження: 1) за своїм запитом має право на одержання від уряду інформацію та копії прийнятих ним актів; 2) здійснювати моніторинг діяльності уряду, інших органів виконавчої влади, їх посадових осіб; 3) здійснювати контроль за розробленням та виконанням Державного бюджету України в межах парламентського контролю; 4) народні депутати – члени опозиційного уряду готувати альтернативні пропозиції щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України, актів Кабінету Міністрів України та оприлюднювати їх у парламентських засобах масової інформації та на офіційному веб-сайті Верховної Ради; 5) народні депутати – члени опозиційного уряду розробляти законодавчі пропозиції, що є альтернативними до внесених урядом; 6) народні депутати – члени опозиційного уряду розробляти альтернативні проекти загальнодержавних програм [5, с. 12-13].

Проте, незважаючи на певні здобутки вчених, в політичній практиці та суспільній свідомості громадян

до сьогодні ще не існує чіткого розуміння суспільно-політичних функцій, сутності та призначення опозиції, її ролі у демократичних процесах. Так, для уникнення подібних негативних чинників та існуючих протиріч, виникає необхідність звернення до цієї проблематики та ґрунтовної її розробки.

Здійснюючи теоретико-порівняльний аналіз формування політичної опозиції в Україні та країнах пострадянського простору, Т. В. Ткаченко зазначив, що зародження політичної опозиції в країнах пострадянського простору, так само як і в країнах Центрально-Східної Європи, відбувалось в кінці 80-х – початку 90-х років на основі дисидентського руху. Проте, якщо в країнах Центрально-Східної Європи та Балтії дисиденти не лише очолили визвольні й демократичні рухи, але й згодом, спираючись на демократичні традиції, ідеї та ідеали, обійняли значну частину ключових посад у державному апараті, то в Україні та інших пострадянських республіках носії національно-демократичної ідеології, не маючи чіткого, цілісного уявлення про шляхи політичної та економічної трансформації посткомуністичного суспільства на європейських засадах, "змушені були вдатись до послуг старої партійно-радянської номенклатури, яка, як вважалося, може використати у цій ситуації досвід державного управління, набутий за роки своєї діяльності в умовах радянської держави". Таким чином, політична опозиція в Україні в 90-х роках, як і в більшості пострадянських країнах, переважно складалась із партій лівого спрямування, опозиційність яких дуже часто мала фіктивний характер, та партій національно-демократичного напрямку, представники яких, не маючи досвіду державного управління, не могли запропонувати владі альтернативні шляхи виходу із соціально-економічної кризи [6, с. 151].

За роки незалежності України опозиція стала невід'ємною складовою політичної системи. Практично всі провідні політичні сили встигли побувати як при владі, так і в опозиції. Опозиційність була майданчиком, з якого стартувала більшість переможців на президентських виборах. Водночас, сам термін "опозиція" в українському контексті переважно асоціюється з протистоянням. Попри незначні періоди покращання, характер відносин між опозицією й владою не змінився. Залишаються актуальними проблеми гарантій діяльності опозиції, тиску на неї з боку влади, порушення прав опозиційно налаштованих громадян.

Слід відмітити той факт, що в науковій літературі поняття "опозиція" трактується досить різноманітно: по-перше, як протиставлення власної політики іншій (найчастіше – офіційній); по-друге, виступ проти думки більшості; по-третє, протидія, опір певним політичним діям, поглядам, офіційній політиці, політичній думці; по-четверте, протиставлення та протидія урядові, главі держави, системі влади, конституції, політичній системі загалом.

На мій погляд, цілком справедливо зазначив І. О. Поліщук, що сильна опозиція – запорука стабільності держави. Існування опозиції створює баланс у політичній системі і захищає країну не тільки від авторитарних крайнощів, але й просто від впливу суб'єктивних чинників при прийняті важливих рішень урядом, парламентом та іншими владними інститутами [7]. До цього слід додати й думку У. Ільницької, яка зазначила, що конструктивна діяльність опозиції сприяє розвитку парламентаризму, багатопартійності та ефективності роботи уряду. Відсутність дієздатної опозиції або обмеження її функціонування правлячою політичною силою призводить до зростання соціальної напруженості та нестабільності або ж викликає політичну апатію та відчуженість громадян від процесів прийняття політичних рішень [8, с. 46-47].

Дійсно, з одного боку опозиція виступає свого роду суперником державної влади, а з іншого, при відсутності стабільної політичної обстановки в країні, може призводити до небажаного напруження в політичному середовищі. В разі виникнення останньої ситуації в країні виникає дестабілізація, яка в подальшому може призвести до повалення існуючого режиму. У зв'язку з цим, питання "шкідливості" або "корисності" опозиції залежить від настрою діяльності влади, готовності до пошуку компромісів.

Як відмітив політолог В. Карасьов, на компроміс ідуть тоді, коли є не просто політична культура, а коли бачать силу. Компроміс із опозицією може бути тоді, коли буде сильна опозиція. Від того, чи буде опозиція сильною залежить, чи зробимо ми прорив у європейське майбутнє, до демократії, чи вийдемо з нинішньої пострадянської сталості [9, с. 74].

Впродовж 2000-х років опозиція неодноразово отримувала перевагу на президентських в парламентських виборах, що є свідченням того, що в країні панує "демократична гра". Але в 2010 р. прийшла нова влада, яка не бажала бачити опозицію своїй політиці. Ця влада не бажала йти в опозицію у 2012 р., й робила все, щоб не було реальної впливової опозиції, яка б могла її змінити. І головне, що владі легко вдалося це зробити, буквально за лічені місяці. У 2010 р. опозиція фактично перестала існувати: в Парламенті – формально вона є, але її немає як опонуючого фактора.

Протягом останніх років в Україні відбувалися суттєві зміни в конституційно-правовому полі держави, політичній і партійній системах, характері політичного режиму в цілому. Ці зміни, з одного боку, були наслідком діяльності, в т.ч. опозиційних сил, з іншого – впливали на їх дії та визначали конфігурацію опозиції в цілому.

З точки зору критеріїв визначення опозиції, найважливішу роль відіграли зміни до Конституції України від 12 грудня 2004 р. та повернення до Конституції в редакції 1996р. згідно з рішенням Конституційного Суду у вересні 2010 р. Відповідно, опозиційність у ці періоди могла визначатися за ставленням до політики Президента і на підставі належності до парламентської більшості (коаліції депутатських фракцій) та/або ставлення до політики Президента. На характер дій опозиції значно впливали особливості політичних партій і партійної системи України. У поєднанні з інституційними чинниками, вони зумовили існування різних "опозицій" за причинами, змістом і характером діяльності.

З огляду на динамічний характер політичних процесів 2010–2014 рр., розстановка провідних політичних сил у координатах "влада-опозиція"

неодноразово змінювалася. Починаючи з 2010 р., на політичну арену вийшли політичні сили, що задекларували свою опозиційність [10, с. 23].

Однак, реалії останніх місяців змалювали досить сумну картину. У ЗМІ все частіше відзначалося, що фактично жодна сторона політичного протистояння не прагнула компромісу. Власне відсутність прагнення компромісу і є ознакою, яка характеризує дію усіх сторін: влади – команди В. Януковича, команди А. Клюєва, команди В. Медведчука, а також опозиції – в даному випадку маємо три опозиційні політичні сили та спробу їх скоординувати через Штаб Національного Спротиву. Тому події 2013–2014 рр. є результатом загострення відносин між сторонами. А тому спроба перевести громадський рух в однофазовий, одномоментний вияв протесту, який був на Майдані, у постійний громадський рух є достатньо спірною. Адже те, що було зроблено з появою НОМу є фактичною спробою опозиційних політиків далі не випускати контроль над порядком денним Майдану. Майдан зібрався по-суті протестом проти не тільки того, що В. Янукович не підписав Угоди про асоціацію, але й так само протестом проти непідзвітності влади суспільству [11].

Абсолютна більшість (98,1%) експертів вважають, що опозиція є необхідною умовою для життєдіяльності суспільства, а тому держава має гарантувати її права. Серед критеріїв опозиційності найбільші частки експертів визначили публічну незгоду з політикою Президента та виконавчої влади (66%) і невходження до складу пропрезидентської більшості у Верховній Раді (65%). Значущим критерієм (37,9% експертів) визнано також відсутність представників партій у президентських структурах, Уряді, керівництві місцевих держадміністрацій. Інші критерії (координація дій з іншими опозиційними силами, вимоги зміни Президента та відставки Уряду) обрали менші частки експертів. Оцінки експертів свідчать, що рівень володіння політичними силами всіма видами ресурсів, крім адміністративного, безпосередньо не залежить від перебування цієї сили при владі чи в опозиції. Експерти досить критично оцінили виконання опозицією її суспільних функцій: жодна з оцінок не перевищує три бали за п'ятибальною шкалою2. Найвище (3 бали) експерти оцінили виконання такої функції, як стимулювання влади до більш ефективної діяльності, відкритості і прозорості перед суспільством, найнижче (2,3 бали) – сприяння якісному оновленню політичної еліти, появі нових, яскравих політичних лідерів. Виконання інших функцій – сприяння пошуку конструктивних шляхів розв'язання політичних і соціальних конфліктів, виявлення готовності до діалогу з владою; представлення альтернативних програм розвитку суспільства та шляхів розв'язання найгостріших суспільних проблем тощо оцінені експертами в діапазоні 2,5-2,9 бали [12, с. 66-67].

На думку експертів, опозиційним силами в Україні насамперед не вистачає наявності чіткої позиції стосовно розвитку держави (30,1%). На другій позиції – вміння і бажання захищати інтереси простих людей, а також уміння виробити чітку програму дій, на третій – уміння вирішувати конкретні проблеми, що турбують простих людей, а також уміння організувати роботу на місцях. Найбільш актуальними проблемами опозиційних партій на сучасному етапі експерти вважають політичну корупцію (4,2 бала), залежність від ФПГ і непідзвітність виборцям (по 3,9 бала), переважно програмно-ідеологічних засад і брак внутрішньопартійної демократії (по 3,6 бала). Дещо нижче експерти оцінили актуальність таких проблем, як відсутність стабільної соціальної бази, слабкість комунікації з виборцями та залежність від зовнішніх чинників. Оцінюючи доцільність об'єднання опозиційних сил у різних форматах, 44,7% експертів обрали варіант об'єднання зусиль у діяльності без створення формальних чи неформальних об'єднань. Приблизно однакові частки (21,4% і 23,3%) експертів обрали варіанти створення неформального об'єднання опозиційних сил та об'єднання в єдину політичну силу. Лише 9,7% експертів заперечили необхідність об'єднання опозиційних політичних сил [12, с. 66-67]. У зв'язку з цим, на мій погляд, політична еліта не повинна забувати, що опозиція є важливим чинником стабілізації та демократизації політичної системи, дієвим механізмом забезпечення альтернативності здійснення влади. Однак, і опозиціонери не повинні забувати, що їх кінцева мета не у здобутті владних повноважень та дестабілізація політичної ситуації. При цьому, як правлячі сили, так і опозиція не повинні розглядати один одного як завзятого ворога, а елементарно проявляти повагу. Так, налагоджена робота останніх якнайкраще сприяє дієвому законотворенню.

Проте, події останніх років свідчать протилежне. З приводу цього народ лідер "Громадянської позиції" А. Гриценко відмітив, що законопроекти відхиляються або не вносяться до порядку денного не тому, що вони неякісні змістовно, або вони не є корисними для суспільства, а лише тому, що вони ініційовані не владою, а опозицією. Це свідчить про те, що владі опозиція не була потрібна. Владна команда забула просту річ, що перебування при владі має унікальну властивість завершуватись. І той, хто сьогодні при владі, завтра або післязавтра буде в опозиції. Така ситуація вказує на відсутність нормального європейського, демократичного мислення в тих, хто перебував при владі [13, с. 51]. Сьогодні країні потрібна цивілізована влада і опозиція, яка буде протидіяти офіційному курсу правлячої сили, здійснюватиме ефективний контроль за урядом, впроваджуватиме альтернативні пропозиції, буде діяти у межах чинного законодавства.

Коментуючи головні відмінності між політичними силами, які представлять владу та опозиційними політичними силами, лідер партії "Удар" В. Кличко зазначив, що опозиційні політичні сили змушені вести політику виживання та боротьби з владою. Основною відмінністю цих партій є їх прагнення привернути увагу суспільства та міжнародної громадськості до негативних наслідків політики влади. Критика й спроба захистити себе від політичного утиску – це і є стратегія опозиційних партій. Проте, опозиція, як і влада, поки що не спроможна проводити політику на захист та відстоювання суспільних інтересів, інтересів України. Опозиційним силам поки не вдалося налагодити

системну роботу з суспільством, бракує чіткої альтернативної платформи й стратегії [14, с. 53].

На думку політолога І. Жданова, в часи президентства В. Януковича, опозиційність визначалася не зі ставленням до Кабінету Міністрів, який був похідним від Глави держави, не з участю/неучастю у парламентській коаліції, а зі ставленням до змісту політики Президента України. Саме опозиційність до Глави держави була основним критерієм, який визначав опозиційність політичної сили. Через опозиційність до Президента України формувалася і опозиційність до Уряду, який Глава держави практично одноосібно призначав і міг звільнити в будь-який час. Крім того, він підкреслив, що знизилися можливості парламентського опозиційного контролю, – після прийняття низки законів у опозиційних політиків уже не було гарантованого права очолити бюджетний і регламентний парламентські комітети, Комітет з питань свободи слова та інформації. Істотно були обмежені права Парламенту загалом, які дозволяли контролювати діяльність МВС, СБУ, Генпрокуратури [15, с. 58].

Як зазначив ***М. Г. Тимохін,*** враховуючи те, що Україна проголосила курс на європейську інтеграцію та входження до євроатлантичних структур, на сьогодні постало питання щодо приведення політичної системи, характеру відносин у ній, рівня політичної культури у відповідність із демократичними стандартами, а одним із найважливіших завдань на цьому шляху має стати формування цивілізованих відносин між владою та опозицією. Натомість, як засвідчує розвиток політичних процесів в Україні у "післяреволюційний" період, зокрема досвід поділу влади між різними її гілками у зв'язку із проведеною конституційною реформою, формування коаліції в парламенті, характер взаємовідносин влади та опозиції, в Україні існує багато політичних проблем, переважно неідеологічного характеру [16]. Разом з тим, у розвинутих демократичних державах, на місце серед яких претендує Україна, опозиція є органічною складовою механізму представництва суспільних інтересів, функціональним елементом державного управління. Політичні партії, змагаючись за довіру громадян на виборах, виборюють право реалізувати свої політичні пропозиції через систему владних інститутів. Партії, які не отримали владу, представляють альтернативи політиці влади, здійснюють контроль над її діяльністю. Демократичні "правила гри" передбачають ротацію влади й опозиції. Однак, українські реалії є поки що іншими. У зв'язку з цим, М. Побокін зазначив, що опозиція в Україні досить слабко взаємодіє із громадянським суспільством. В принципі, жодна з опозиційних сил не потурбувалася про інтелектуальний компонент своєї діяльності. Не створено "партійних" аналітичних центрів, а апарати таких партій відстають у цьому компоненті навіть від неурядових аналітичних центрів "середньої руки". Навіть, якщо "інтелектуальні" відділи апаратів партій і працюють, це часто не відображається на практичній діяльності. Мовляв, керівництво розбирається у всіх проблемах краще, ніж партійні аналітики [17]. Крім того. недостатня спроможність політичних партій вирішувати завдання ідеологічної ідентифікації та представлення інтересів певних соціальних груп, а також особливості побудови системи влади в Україні ускладнюють визначення політичних сил у координатах "влада-опозиція", переважає інституційний вимір опозиційності (ті, хто не є владою – ті в опозиції) над змістовним. Відсутність демократичних традицій і низька політична культура "еліти", бачення влади як інструменту реалізації групових цілей, а не досягнення суспільного блага, заважають формуванню правовідносин між владою й опозицією, створенню правових гарантій її діяльності.

Аналіз реалій сьогодення свідчить, що однією з окреслених проблемних питань є законодавче закріплення правового статусу опозиції. Однак, на жаль, до сьогодні в Україні не існує чіткого нормативно-правового акту, який би чітко регламентував дане питання. При цьому, функціонування інституту опозиції є невід'ємною частиною демократичної політичної системи. На моє переконання, задля подолання розмитості поняття політичної опозиції, зниження рівня конфліктності між владою та опозицією, а також між самими опозиційними силами необхідно законодавчо закріпити за нею функції та обов'язки, які б офіційно покладали на опозицію відповідальність за її дії. Це в свою чергу примусило б опозиційні сили конкретніше формулювати власні цілі та обіцянки, з якими вони йдуть на вибори. Крім того, закон повинен, по-перше, визнавати опозицію складовою парламентської демократії; по-друге, забезпечувати рівні можливості більшості і опозиції; по-третє, врегулювати питання. У свою чергу, політолог В.Фесенко зазначив, що виходячи з вітчизняного та міжнародного досвіду, з особливостей нинішнього конституційного режиму в Україні, краще робити акцент не на ухваленні спеціального закону про опозицію, який надаватиме опозиційним політичним силам якихось особливих прав, а на послідовній реалізації політичних прав і свобод, закріплених у Конституції і законодавстві України, а також тих прав, що надаються депутатським фракціям і групам у представницьких органах влади – від Верховної Ради України до місцевих рад [18, с. 61]. На мою думку, дана проблема пов'язана з тим, що Основний Закон нашої держави – Конституція України не передбачає жодних прав і гарантій діяльності опозиції. І лише Регламентом Верховної Ради України передбачено, що опозиція обмежується її діяльністю в парламенті; не визначає істотних прав опозиційних депутатських фракцій та опозиційного уряду (наприклад закріплення певних посад у органах державної влади). Проте, даний нормативно правовий акт має сумнівну легітимність, оскільки згідно із рішенням Конституційного Суду України від 1 квітня 2008 р. № 4-рп/2008 регламент, який унормовує організацію і діяльність Верховної Ради України, має прийматися виключно як закон України.

Дану думку підтримує І. В. Саєнко, що Конституція України гарантує свободу слова, право на об'єднання, право збиратися мирно та без зброї, проводити мітинги, демонстрації, право брати участь в управлінні державою, обирати та бути обраним, право звертатися особисто, а також направляти колективні звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування. Таким чином, "в українському законодавстві відсутній цілісний виклад права на опозицію. Тобто ситуація є дещо подібною до системи

правових норм, що регулюють опозиційну діяльність країн англосаксонської системи права, де права опозиції також містяться в різних правових актах. Світова практика законодавчого регулювання опозиційної діяльності свідчить, що хоча в цих правових актах і не містяться поняття "опозиція" або "опозиційна діяльність", їхній зміст полягає у тому, що представникам владних структур та їхнім опонентам від опозиції надаються рівні права у їхній взаємодії із законом" [19].

Отже, на сьогодні для досягнення конструктивної взаємодії влади та опозиції слід опиратися не лише на досвід останньої політичної п'ятирічки. Важливо звернутися також до періоду 1996-2004рр., поєднавши таким чином практику відносин влади та опозиції за першої президентсько-парламентської республіки і новітній досвід теперішніх політичних гравців в умовах політичної реформи 2006-2010рр [20, с. 62].

З урахуванням проведеного аналізу можна дійти висновку, що на сьогодні поняття "опозиція" розглядається в широкому та вузькому значенні. На мою думку, це пов'язано з тим, що дане поняття є багатоаспектним і багатогранним, а кожне таке визначення формується з урахуванням певного соціально-політичного аспекту. На мою думку, опозиція – це форма протистояння та протидії правлячим політичним силам, метою якої є забезпечення прийняття державними органами справедливих і законних рішень.

При цьому, завданнями політичної опозиції можна визначити наступні: 1) піддавати критиці урядові рішення, коригувати їх, виявляти недоліки й вимагати їх виправлення; 2) формулювати альтернативи щодо політичного курсу; 3) запобігати зміні політичного курсу країни на користь якоїсь однієї верстви; 4) забезпечення реалізації дотримання прав та законних інтересів громадян у разі порушення з боку державних органів і посадових осіб.

Серед рекомендацій щодо підвищення ефективності діяльності опозиції в Україні слід виокремити наступні.

– По-перше, на законодавчому рівні необхідно у правовий спосіб закріпити статус політичної опозиції в Україні. Дану прогалину можливо усунути за допомогою прийняття відповідного закону про опозицію, що має врегулювати діяльність парламентської та позапарламентської опозиції, чітко окреслити її завдання, права та обов'язки, механізми співпраці із владою.

– По-друге, владі і опозиції слід будувати свою роботу за європейськими стандартами на основі відкритості та демократизації своїх сил.

– По-третє, основною стратегією роботи опозиції має стати стимуляція активності місцевих партійних організацій, яка в подальшому забезпечить довгострокову перспективу високої оцінка їх діяльності, а отже й залучення на свій бік виборців у наступних "перегонах".

Список використаних джерел

1. Рябов С. Вибори та демократія / С. Рябов // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: матеріали наук.-практ. конф. / відп. ред. І. М. Варзар. – К., 1996. – С. 172–177.

2. Вінничук Н.Ю. Політична опозиція як інститут сучасної демократії: автореф. дис. … канд. політ. наук: Спец. 23.00.02 / Н. Ю. Вінничук. – К., 2007. – 17 с.

3. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій : монографія / М.В. Примуш. – Донецьк: ДонНУ. 2001. – 338 с.

4. Наумкіна С.М. Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства: автореф. дис. …канд. політ. наук: Спец. 23.00.02 / С.М. Наумкіна. – Одеса, 2008. – 18 с.

5. Совгиря О.В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. … канд. політ. наук: Спец. 12.00.02 / О.В. Совгиря. – К., 2005. – 21 с.

6. Ткаченко Т.В. Формування політичної опозиції в Україні та країнах пострадянського простору : теоретико-порівняльний аналіз / Т.В. Ткаченко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2009. - № 1. – С. 150-155.

7. Поліщук І.О. Інститут політичної опозиції за умов транзитивного державного режиму в Україні / І.О. Поліщук // Державне будівництво. — 2011. - № 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2011-1/doc/5/08.pdf

8. Ільницька У. Політико-правовий статус політичної опозиції в демократичному суспільстві / У. Ільницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – № 2. – С. 46-53.

9. Карасьов В. Опозиція і влада в Україні : чи є шанс на подолання конфронтації / В. Карасьов // Національна безпека і оборона. – 2011. - № 7-8. – С. 51-84.

10. Опозиція в Україні : стан, умови діяльності, відносини з владою / Національна безпека і оборона. – 2011. - № 7-8. – С. 2-23.

11. Костюк О. Вироби 2014: що нас чекає? [Текст] / О. Костюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipress.ua/articles/ukraina_ 2014_shcho_nas_chekaie_37329.html

12. Опозиція та її взаємини з владою в оцінках експертів / Національна безпека і оборона. – 2011. - № 7-8. – С. 51-84.

13. Гриценко А. Опозиція в Україні : перспективи налагодження конструктивних відносин з владою / А. Гриценко // Національна безпека і оборона. – 2011. - № 7-8. – С. 51-84.

14. Кличко В. Опозиція в Україні : перспективи налагодження конструктивних відносин з владою / В. Кличко // Національна безпека і оборона. – 2011. - № 7-8. – С. 51-84.

15. Жданов І. Опозиція в Україні : перспективи налагодження конструктивних відносин з владою / І. Жданов // Національна безпека і оборона. – 2011. - № 7-8. – С. 51-84.

16. Тимохін М.Г. Становлення та діяльність опозиції в Україні у період після помаранчевої революції / М.Г. Тимохін. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Tymokhin.pdf

17. Побокін М. Українська опозиція : втрачені шанси? / М. Побокін // Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва. – Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/publications/articles /pobokin.htm.

18. Фесенко В. Опозиція в Україні : перспективи налагодження конструктивних відносин з владою / В. Фесенко // Національна безпека і оборона. – 2011. - № 7-8. – С. 51-84.

19. Саєнко І.В. Опозиційна діяльність як важлива складова політичної конкуренції в умовах демократії / І.В. Саєнко // Політологічні записки. - 2013. - № 7. – Режим доступу : file:///C:/Users/Police/Downloads/Polzap_2013_7_37%20(1).pdf

20. Яблонський В. Опозиція в Україні : перспективи налагодження конструктивних відносин з владою / В. Яблонський // Національна безпека і оборона. – 2011. - № 7-8. – С. 51-84.

References

1. Ryabov S. Vybory ta demokratiya / S. Ryabov // Politychna opozytsiya: teoriya ta istoriya, svitovyy dosvid ta ukrayins'ka praktyka: materialy nauk.-prakt. konf. / vidp. red. I. M. Varzar. – K., 1996. – S. 172–177.

2. Vinnychuk N.Yu. Politychna opozytsiya yak instytut suchasnoyi demokratiyi: avtoref. dys. … kand. polit. nauk: Spets. 23.00.02 / N. Yu. Vinnychuk. – K., 2007. – 17 s.

3. Prymush M. V. Polityko-pravove rehulyuvannya diyal'nosti politychnykh partiy : monohrafiya / M.V. Prymush. – Donets'k: DonNU. 2001. – 338 s.

4. Naumkina S.M. Politychna opozytsiya yak instytut demokratiyi ta sub"yekt politychnoho protsesu suchasnoho ukrayins'koho suspil'stva: avtoref. dys. …kand. polit. nauk: Spets. 23.00.02 / S.M. Naumkina. – Odesa, 2008. – 18 s.

5. Covhyrya O.V. Pravovyy status parlament·s'koyi opozytsiyi (porivnyal'no-pravovyy analiz): avtoref. dys. …kand. polit. nauk: Spets. 12.00.02 / O.V. Sovhyrya. – K., 2005. – 21 s.

6. Tkachenko T.V. Formuvannya politychnoyi opozytsiyi v Ukrayini ta krayinakh postradyans'koho prostoru : teoretyko-porivnyal'nyy analiz / T.V. Tkachenko // Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. – 2009. - # 1. – S. 150-155.

7. Polishchuk I.O. Instytut politychnoyi opozytsiyi za umov tranzytyvnoho derzhavnoho rezhymu v Ukrayini / I.O. Polishchuk // Derzhavne budivnytstvo. — 2011. - # 1 [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2011-1/doc/5/08.pdf

8. Il'nyts'ka U. Polityko-pravovyy status politychnoyi opozytsiyi v demokratychnomu suspil'stvi / U. Il'nyts'ka // Ukrayins'ka natsional'na ideya: realiyi ta perspektyvy rozvytku. – 2010. - # 2.- S. 46-53.

9. Karas'ov V. Opozytsiya i vlada v Ukrayini : chy ye shans na podolannya konfrontatsiyi / V. Karas'ov // Natsional'na bezpeka i oborona. – 2011. - # 7-8. – S. 51-84.

10. Opozytsiya v Ukrayini : stan, umovy diyal'nosti, vidnosyny z vladoyu / Natsional'na bezpeka i oborona. – 2011. - # 7-8. – S. 2-23.

11. Kostyuk O. Vyroby 2014: shcho nas chekaye? [Tekst] / O. Kostyuk. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : http://ipress.ua/articles/ukraina_ 2014_shcho_nas_chekaie_37329.html

12. Opozytsiya ta yiyi vzayemyny z vladoyu v otsinkakh ekspertiv / Natsional'na bezpeka i oborona. – 2011. - # 7-8. – S. 51-84.

13. Hrytsenko A. Opozytsiya v Ukrayini : perspektyvy nalahodzhennya konstruktyvnykh vidnosyn z vladoyu / A. Hrytsenko // Natsional'na bezpeka i oborona. – 2011. - # 7-8. – S. 51-84.

14. Klychko V. Opozytsiya v Ukrayini : perspektyvy nalahodzhennya konstruktyvnykh vidnosyn z vladoyu / V. Klychko // Natsional'na bezpeka i oborona. – 2011. - # 7-8. – S. 51-84.

15. Zhdanov I. Opozytsiya v Ukrayini : perspektyvy nalahodzhennya konstruktyvnykh vidnosyn z vladoyu / I. Zhdanov // Natsional'na bezpeka i oborona. – 2011. - # 7-8. – S. 51-84.

16. Tymokhin M.H. Stanovlennya ta diyal'nist' opozytsiyi v Ukrayini u period pislya pomaranchevoyi revolyutsiyi / M.H. Tymokhin. – Rezhym dostupu : http://www.academy.gov.ua /ej/ej10/doc_pdf/Tymokhin.pdf

17. Pobokin M. Ukrayins'ka opozytsiya : vtracheni shansy? / M. Pobokin // Demokratychni initsiatyvy" im. Il'ka Kucheriva. – Rezhym dostupu : http://dif.org.ua/ua/publications/articles /pobokin.htm.

18. Fesenko V. Opozytsiya v Ukrayini : perspektyvy nalahodzhennya konstruktyvnykh vidnosyn z vladoyu / V. Fesenko // Natsional'na bezpeka i oborona. – 2011. - # 7-8. – S. 51-84.

19. Sayenko I.V. Opozytsiyna diyal'nist' yak vazhlyva skladova politychnoyi konkurentsiyi v umovakh demokratiyi / I.V. Sayenko // Politolohichni zapysky. - 2013. - # 7. – Rezhym dostupu : file:///C:/Users/Police/Downloads/Polzap_2013_7_37%20(1).pdf

20. Yablons'kyy V. Opozytsiya v Ukrayini : perspektyvy nalahodzhennya konstruktyvnykh vidnosyn z vladoyu / V. Yablons'kyy // Natsional'na bezpeka i oborona. – 2011. - # 7-8. – S. 51-84.

***Tsymbal D. I.**, graduate student of department of political science, Donetsk national university (Ukraine, Donetsk), khylko.m@gmail.com*

Prospects for development of the institution of the opposition in Ukraine

The article analyzes the problematic issues of the formation and development of the institution of the opposition in Ukraine, as well as the ways of optimizing the relationship between the government and the opposition. Author of the publication focuses on the need for legislative recognition of the status of the opposition, but also notes that, despite the slight improvement periods, nature of the relationship between the opposition and the government remains unresolved. Therefore, the problem of safeguards activities of the opposition, pressure on it by the authorities, violations of opposition-minded citizens remain relevant.

***Keywords:** Institute of opposition, political system, political parties, political power.*

***Цымбал Д. И.**, аспирант кафедры политологии, Донецкий национальный университет (Украина, Донецк), khylko.m@gmail.com*

Перспективы развития института оппозиции в Украине

В статье проанализированы проблемные вопросы формирования и развития института оппозиции в Украине, а также предложены пути оптимизации взаимоотношений между властью и оппозицией. Автор публикации акцентирует внимание на необходимости законодательного закрепления статуса оппозиции, а также отмечает, что, несмотря на незначительные периоды улучшения, характер отношений между оппозицией и властью остается неурегулированным. Поэтому проблемы гарантий деятельности оппозиции, давления на нее со стороны власти, нарушения прав оппозиционно настроенных граждан остаются актуальными.

***Ключевые слова:** институт оппозиции, политическая система, политические силы, политическая власть.*

* * *

УДК 328.18:94(477)

Левченко А. В.
кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії політології та права,
Хмельницький національний університет
(Україна, Хмельницький), levchenko84@inbox.ru;
Левченко М. О.
кандидат економічних наук, ст. викладач кафедри
міжнародних економічних відносин,
Хмельницький національний університет
(Україна, Хмельницький), confmev@gmail.com

КОЗАЦТВО І ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

Розглядається українське козацтво, як провідна соціальна та військова сила, від спрямованості активності якої залежав розвиток процесів націєтворення в Україні. Аналізується зміцнення організаційних структур українського козацтва, розширення рамок козацької організації до функціонування державних інституцій, козацьке самоврядування, організація судочинства стали факторами, що визначали адміністративно–територіальні та військово–політичні засади української державності в середині XVII ст. й були передумовами перетворення українського етносу в політичну націю. Встановлено що цей процес, на жаль, залишився незавершеним, українська державність була втрачена, а козацтво через низку історичних і політичних обставин (період Руїни) перетворювалось в деструктивну силу, спричиняло дезорганізацію в суспільстві.

***Ключові слова:** козацтво, державність, державотворення, ідентичність.*

Потужним імпульсом для національного розвитку в XVI–XVIII ст. були процеси, пов'язані з утвердженням української державності в козацьку добу. Українська державність, яка постала в час і внаслідок Національно–визвольної війни, стала формою найвищого розвитку українського етносу, виявом його духовної та політичної консолідації, важливим кроком до здійснення в українській історії процесів націєтворення.

Розвиток української держави відбувався на ґрунті становлення національної ідентичності, пробудження й зростання національної свідомості й був пов'язаний з реалізацією програми національного розвитку, що включала в себе формування національних інституцій, розвиток національної культури, зміцнення української церкви.

Метою даної статті є розгляд українського козацтва як окремої соціальної, військової, політичної формації, завдяки якій значною мірою відбувався розвиток українського етносу, утверджувалися національні інтереси і цінності. Головними ідентифікаційними чинниками, що визначали існування та функціонування козацьких організацій, від окремих ватаг на кордоні зі Сходом до чітких, структурованих військових організацій (полків, сотень, куренів), були етнонаціональний та релігійно–конфесійний.

Джерелознавчою базою статті виступають ті історичні документи й писемні джерела XVI–XVIII ст., в яких зафіксоване знання про українське козацтво і які свідчать про етапи становлення козацтва як соціальної, військової та політичної сили. Це, зокрема "Акты, относящиеся к истории Западной России" [1], "Архив Юго-Западной Руси" [2].

Вагомим є дослідження характеру українського державотворення доби Богдана Хмельницького, що здійснювали І. Крип'якевич [8], Ю. Мицик [9],

В.Степанков і В. Смолій [15]. Особливе місце серед досліджень з історії українського державності часів Б. Хмельницького посідають праці І. Крип'якевича [8]. Епоха великого українського гетьмана характеризується ним як початок організації козацької держави. Натомість у працях М. Грушевського [4], Д. Яворницького [19] досить добре висвітлена фактографічна політична та військова історія козацтва, історія зв'язків козацтва з православною церквою, з іншими християнськими козацькими спільнотами, міжнародні відносини та дипломатія козацтва.

Історичні витоки лицарства-козацтва, його традиційна культура, військове мистецтво, роль у етно – і державотворенні в українознавчому вимірі аналізуються Ю. Фігурним [18]. Проблеми зв'язку українського козацтва і церкви, місця релігійних, політичних, соціальних і культурних ідей у світогляді українського козацтва вивчаються С. Плохієм [13].

Вже в першій половині XVII ст. у різних прошарках населення інтенсивно формується чуття етнічної спільноти, належності до "руського народу". По суті, це торкалося проблем самоідентифікації українців, хоча й назва "руський народ" зберігалася, а українці й білоруси продовжували сприймати себе як культурно–історично–релігійну єдність – Русь [14, с. 57-62, 68]. Однак тезу про "єдність Русі" в XVII ст. не можна сприймати однозначно. На думку Н.Яковенко, в тогочасних уявленнях про Русь як політичний простір останній збігається з територією південних ("українських") князівств києво–руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени, що, до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, ніби то сприйняття "Русі" як суцільного українсько–білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час/внаслідок Хмельниччини [20, с. 250].

В українській свідомості того часу зміцнювалося відчуття нерозривності власного буття з місцем свого проживання, яке сприймалося як священна земля предків, споконвічно руський край, Вітчизна. Зусиллями православної інтелігенції XVII ст. захищалася ідея безперервного буття руського народу з часів Київської Русі (С. Пекалід, М. Смотрицький, З. Копистенський, Х. Філалет та ін.). Руські землі сприймаються не як завойовані провінції Корони Польської, а як частина єдиної руської держави. З 20-х років XVII ст. поняття "руський народ" означає мешканців територій, історично пов'язаних з Київським, Галицько–Волинським князівствами княжої доби. А Русь поступово постає як політичний простір буття українського народу. Формування уявлень про нього як самодостатню політичну спільноту, що починає своє існування з часів Київської Русі і засвідчує неперервну тяглість віри і Церкви, легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) та її "старого рицарства" – шляхти і козаків [20, с. 256].

Про вирослий рівень національної свідомості й формування української ідентичності свідчить і те, що в цей час "руський народ" став претендувати на місце третього рівного в Речі Посполитій, поряд з польським і литовським. Власне формується руська (українська) ідентичність як паритетна польській.

Козацтво у такій моделі української ідентичності разом зі шляхтою визнається невід'ємною складовою руського народу. Воно виступає як символ слави руського народу, захисник християнської віри, щит проти невірних. Таке сприйняття козацтва формувало в українців почуття національної гідності та унікальності. До того ж у 30 роки XVII ст. у козацькій спільноті завершується формування погляду на себе як на "політичний народ", рівноправний зі шляхтою, що виступає легітимізованим виразником і захисником прав на свободу "нашої руської нації". В листах гетьманів з'являються такі вислови, як "а ми і вся наша руська нація", "а ми і народ наш" тощо [7, с. 231].

Таким чином, змінювалося уявлення про руський народ, мінялися також лідери нації. На чолі націєтворчих і політичних процесів у XVII ст. стає вже не княжа аристократія, а козацька старшина і такі її ватажки, як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Польського короля старшина вже не вважала українським (руським) королем, а лише польським, тому вірна служба йому була можлива лише за умови принесення королівської присяги. Такі зміни у свідомості козацької старшини свідчать про спроби обґрунтування старшиною не лише відмову від визнання королівської влади, але й можливість збройного виступу проти неї.

В умовах військового протистояння, постійних нападів татар на українські землі та національно–релігійних утисків українців з боку польської шляхти та владних структур Речі Посполитої у свідомості православної спільноти утверджувався стійкий стереотип сприйняття польського володарювання як ворожого руському народу, формувалася глибока ненависть до всього польського. За словами М. Грушевського, "все що панувало і утискало, було "лядське" – походженням, вірою, культурою, духом. Все "руське" було поневолене. Все, що стояло в таборі пануючих, все що заступалося за нього, – ототожнювалося з польським, було "лядським" незалежно від свого походження" [5, с. 129].

Потреба в національній державі виразно фіксувалася в українській духовній культурі XVI–XVII ст. На досягнення національної єдності й власної державності спрямовувались зусилля відомих політичних та релігійних діячів. Ідеали державотворення займають чільне місце в "Апокрисисі" Х. Філалета, "Палінодії" З. Копистенського, поемі "Про Острозьку війну під П'яткою", "Дніпрових каменах" І. Домбровського та ін. Тема державності була досить вагомою в дискурсі XVI–XVII ст., а на середину XVII ст. ідея державності ототожнювалася з національною ідеєю.

Можна констатувати, що ідея національного державотворення стала свого роду домінантою в шкалі цінностей того часу [15]. Автори праці "Українська політична нація" відзначають, що вже в XVII ст. українське суспільство оперувало поняттям "нації" як на рівні духовних провідників України, так і масової свідомості широкої спільноти [17, с. 15]. В творчості відомих українських книжників термін "народ" вживається для означення "руської" спільноти, усвідомлюється значення знання історичного минулого руського народу, який об'єднує шляхту, духовенство, міщанство, козацтво, селянство.

Передумовою державотворчих процесів визнається усвідомлення самоцінності й необхідності досягнення духовної спільності, яка об'єднувала б людей різних станів, статків і походження. На певному етапові розвитку українського суспільства духовна консолідація нації була своєрідною компенсацією нереалізованості ідеї національної держави і церкви. Становлення цієї ідеї супроводжувалось розвитком патріотизму серед української спільноти.

Сподівання на власну державу було притаманно і гуманістичній літературі XVI–XVII ст., де козацтво сприймається як основний захисник і носій ідеї національного розвитку. Зокрема, державотворча модель розвитку українського етносу була представлена в творі видатного українського гуманіста Касіяна Саковича "Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича–Сагайдачного" [16]. В тексті К. Саковича чітко проглядається бачення й обриси майбутньої української держави. К.Саковича наголошує, що носієм державності в XVII ст. виступало українське козацтво зі своїми провідниками, передусім, П.Конашевичем–Сагайдачним. Гетьман сприяв об'єднанню української спільноти, консолідації різних станів і груп українського суспільства задля високої мети – власної української держави.

Особлива увага до постаті П. Конашевича-Сагайдачного українських книжників пояснюється не в останню чергу тим, що завдяки цьому видатному козацькому ватажкові в Україні відбувався процес єднання козацтва з міщанством та українською елітою того часу. І це єднання відбувалося навколо ідеї української державності. Вершиною державного мислення П. Конашевича-Сагайдачного визнається факт вступу самого гетьмана зі своїм військом до київського братства. Єдність цивільної і духовної влади символізувала утвердження української влади.

Крім того у "Віршах …" йдеться про основні цінності, орієнтуючись на які, можна досягти власної держави. Це, передусім, "вольность", яка сприймається як "вірність". Вона, на думку К. Саковича, дається лише тому, хто боронить Вітчизну і досягається не грішми, але рицарською службою і кров'ю [16, с. 221]. Силою, що присвятила себе служінню ("вірності") державі, постає Військо Запорозьке.

У розумінні К. Саковича, держава ("Ойчизна") стоїть вище самого короля, гетьмана й війська. Вона, по суті, побудована на засадах легітимності й законності, де кожний відчуває себе частиною загального державного цілого. Відомий український літературознавець Г. Грабович підкреслює, що тут, власне, йдеться про найвищу й абстрактну цінність – легітимність як таку [3, с. 264]. Аналізуючи твір К. Саковича, вчений наголошує, що "Вірші на жалосний погреб П. Конашевича-Сагайдачного" визначали дуже велику й масштабну модель, саме таку, яку ми тепер називаємо "державотворчою". Важливо, що за сприятливих історичних обставин ця модель мала шанси стати вирішальною в переосмисленні європейських реалій, місця України в Європі [3, с. 260], хоча вона так і не була реалізована. Однак політика козацтва на чолі зі своїми провідниками була важливим кроком до становлення реальної консолідації різних станів і груп українського суспільства задля високої мети – української держави.

Виникнення козацької держави стало закономірним наслідком розвитку українського етносу. При цьому спосіб організації української суспільності суттєво відрізнявся від того, що було притаманно московському життю. Як відомо, в XVI ст. у Росії починає проглядатися теократичний ідеал "Москви як третього Риму". Наслідком цього було утворення сильної авторитарної влади, уніфікація й нормативізація культури, відсутність свободи у взаєминах людини й держави, сувора регламентація всіх виявів політичного й культурного життя, канонізація царської влади. Як наслідок московська держава була втіленням тотальності, регламентованості, однозначності зв'язків і відносин у суспільстві.

Розвиток українського суспільства в XVI–XVIII ст. здійснювався одночасно з утвердженням принципів демократизму і республіканізму, що було органічним виявом специфіки українського життя. В Україні було значно більше свободи, ніж в Московії, а в українській свідомості були вкорінені цінності вільного розвитку, поваги до особистості, людської гідності. Суттєвим фактором культурно–історичного розвитку в Україні були такі форми суспільності, які ґрунтувалися на принципах міжособистісної взаємодії, взаємопідтримки, братерських стосунків. Йдеться, передусім, про неформальні спільноти української інтелігенції, українські братства та ін., які своєю діяльністю сприяли соціальній та духовній інтеграції українського народу [12].

Необхідною передумовою утвердження української державності було формування національної свідомої еліти, до якої належали кращі представники шляхетського стану, українська інтелігенція, городянство, церква. "Українськість" еліти визначалась якраз у прагненні реалізувати власну державу як найвищий прояв розвитку українського етносу. Велику вагу з погляду необхідності створення власної держави мала також позиція церкви та її провідників. Одним з тих, хто сприймав ідею української держави і бачив шляхи до її реалізації, став митрополит Петро Могила. Хоча в творчості П. Могили немає чіткого формулювання і завершеного бачення шляхів руху до української держави, він був переконаний, що усвідомити українському народові свої загальнонаціональні інтереси допоможе духовна єдність [10].

Вирішальним етапом у формуванні української державності стала Національно–визвольна війна середини XVII ст. В її ході були ясно сформульовані цілі національного розвитку – вільного, без культурно–релігійного гноблення. Реалізація цих цілей мислилася не лише у виході зі складу Речі Посполитої й творенні власної держави, а й у зрівнянні українського народу в правах з польським і литовським. Традиційна родова знать не була спроможна сформулювати й висунути політичну програму розвитку руського народу. Підвалини української державної ідеї були вироблені впродовж XVII ст. саме українським козацтвом. Це проявилось, передусім, у поширенні ідеї козацького політичного автономізму, у прагненні Війська Запорозького перенести свій організаційний устрій та

юрисдикцію на "волості", вийти з підпорядкування місцевих владних структур. Як наслідок на території Війська Запорозького і "волостей" впроваджувалося власне самоуправління, судочинство, військова організаційна структура. Причому владні функції Військо Запорозьке здійснювало не лише щодо козацтва, а й в окремих випадках стосовно покозаченого населення – селян і міщан [7, с. 234]. Таким чином, козацтво виходило за межі свої корпоративних інтересів, намагалося творити власну державу.

Українська державна ідея зароджувалася на ґрунті суспільно–політичної організації "козацького устрою". Їй притаманні демократичність, вимога рівності у праві власності на землю, вільного вступу до козацького стану, право обирати органи самоуправління й бути обраним до них [15, с. 41]. Козацтво у своїй діяльності орієнтувалось на власні "права і вольності", тобто неписані етичні правила і правові норми, що визначали його соціально-правовий статус у суспільстві. Передбачалось поновлення Війську Запорозькому "давніх вольностей", підпорядкування його виключно владі короля, ліквідація на теренах України польських органів влади й існуючого адміністративно–територіального устрою, перетворення козацької України на удільну з визначеними кордонами державу, очолювану гетьманом [7, с. 238]. Реалізація ідеї української держави передбачала неминуче реформування державного устрою Речі Посполитої, а Україна перетворювалася на самостійний державний організм.

Вирішальними з погляду формулювання української державної ідеї стають 1648–1649 роки. Контрольовані військом Запорозьким українські землі сприймаються як окреме державне утворення. Показовим є те, що в цей час Б. Хмельницький був висвячений єрусалимським патріархом Паїсієм. Відбулося, таким чином, узаконення гетьманської влади як такої, що надана Богом. Державна влада отримала ще й релігійну легітимацію. Сам Б. Хмельницький порівнювався з римським імператором Костянтином Великим, який оголосив державною релігією християнство. В цей час українська еліта почала домагатися незалежності українських земель від Речі Посполитої, а польській стороні було офіційно оголошено про наміри утворення Руського королівства й виходу зі складу Польщі. Однак цілі національного державотворення в цей період, на жаль, не були досягнуті. В результаті припинення наступу військ Б.Хмельницького на Польщу (після обрання королем Яна Казиміра) були створені передумови для поділу України на два регіони – менший, "козацький" як національний державний організм, що виник в ході Національно–визвольної революції, і більший – польський, який ставав частиною Речі Посполитої. Причиною фатальних прорахунків у реалізації планів утвердження української держави була нездатність української еліти висунути й реалізувати програму окремішнього від Речі Посполитої державного життя українського народу, усвідомити цілі самостійного національного розвитку.

Можна констатувати, що розвиток української державності у першій половині XVII ст. – це процес, що відбувався разом зі становленням національної свідомості, зміцненням почуття належності до української спільноти, усвідомленням окремішності свого існування, утвердженням в історичній пам'яті понять "рідна земля", "Батьківщина". Як пише М. Грушевський, в ході переговорів з Польщею в 1649 році Б.Хмельницький ставив за мету "повну державну незалежність України в її історичних границях", його політика орієнтувалася на цілком незалежну Україну [5, с. 1493-1494]. Гетьман і старшина цілком усвідомлювали відповідальність за долю народу. Водночас пришвидшується еволюція влади Війська Запорозького, підлеглій "колективній волі", у владу гетьмана, освячену Богом. Досить виразною стає тенденція до утвердження самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького [8]. Одним із свідчень цього було те, що запроваджувалась посада кошового отамана, який не обирався, а призначався гетьманом.

Б. Хмельницький приділяв головну увагу зміцненню прерогатив гетьманської влади: домагався швидкого й неухильного виконання розпоряджень полковими й сотенними структурами, вимагав їх ефективного функціонування. Свою ж залежність від польського короля він вважав формальною. Таким чином, Б. Хмельницький поступово ставав репрезентантом ідеї територіальної й національної соборності Русі–України. Показовим є й те, що землі, які перебували під його владою, він розглядав невід'ємною складовою Русі. Русь для нього була "Вітчизною", "нашою землею" [6, с. 195-196]. Про українську спрямованість політики гетьмана свідчить характер завдань, які він ставив перед собою. Зокрема, від польського короля й уряду Речі Посполитої гетьман вимагав дотримуватися "наших" прав і вольностей, на яких королі присягали "народові руському" і які надані Війську Запорозькому за його військові заслуги. Б.Хмельницький наполягав на поверненні православній церкві відібраних у неї храмів, монастирів і маєтностей, зрівняння її в правах з католицькою церквою, скасування Унії, аргументуючи це тим, що "ми не чужого, а свого вимагаємо" [6, с. 196]. Самостійною була політика гетьмана і на міжнародній арені, про що свідчать його дії по створенню антипольської коаліції, до якої, крім України, увійшли б Порта, Росія, Трансільванія, Молдавія, Швеція. Однак геополітична ситуація складалася так, що реалізувати свої плани Україні не вдалося. Зрада татар під Берестечком 1651 року, поразка козацького війська мали наслідком те, що за Білоцерківським договором територія козацької України була обмежена, а її автономія була зведена нанівець. Одним з виходів із складної політичної ситуації, в якій опинилася Україна, був пошук військової допомоги країни–протектора. Результатом цього стало підписання в 1654 році Переяславської угоди й прийняття протекції московського царя. В цій угоді йшлося не про ліквідацію Української держави чи її перетворення на автономну складову Московського царства. В уявленні тогочасної української еліти цар мав виступати спільним монархом Малої та Великої Росії, разом з тим Україна та Росія мали залишатися політично незалежними одна від одної [11, с. 10-14].

Основою українсько–російського договору стали такі документи, як "Статті Б. Хмельницького", "Жалувана грамота" царя гетьману й Війську

Запорозькому, грамота царя шляхті та інші документи [9, с. 90-92]. Договір з Москвою передбачав збереження непорушності існуючих форм правління й політичного ладу Української держави, її території, адміністративно–територіального устрою, суду, фінансово–фіскальної системи, соціальної структури суспільства. Підтверджувались права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщан, повний суверенітет гетьманського уряду у проведенні внутрішньої політики. Гетьманська влада визнавалась пожиттєвою. Після смерті гетьмана Війську Запорозькому дозволялось обирати його наступника згідно зі своїми звичаями. Чисельність козацького реєстру затверджувалась у 60 тис. осіб. Росія зобов'язувалась вступити у війну з Річчю Посполитою й допомагати у відбитті кримських нападів. Зі свого боку козацька Україна визнавала протекцію царя, мусила щороку сплачувати до царської скарбниці певну суму данини і втрачала при цьому право на проведення самостійної політики [7, с. 249]. Таким чином, ухвалені в 1654 році "Статті Б.Хмельницького" передбачали формування інституційних засад української державності.

Можна стверджувати, що цей договір легітимізував розрив Війська Запорозького з Річчю Посполитою й утвердження української держави. Але укладення його закріплювало існуючий розподіл українських земель на дві частини. Тим більше, що російська влада одразу після укладення договору робить спробу обмежити внутрішньополітичний суверенітет козацької України, здійснює тиск на українське духовенство, щоб воно визнало підлеглість московському патріархові. Водночас Б.Хмельницький намагався зміцнити власну владу, що еволюціонувала у монархічну [15, с. 197-203].

Поступово гетьман виконує функцію уособлення колективної волі Війська Запорозького, перетворюється на основну фігуру політичного життя Гетьманщини, яка персоніфікувала українську державу. Незважаючи на великі прерогативи гетьмана Б.Хмельницького, немає ніяких підстав назвати його диктатором. Основи українського демократизму зберігалися, а всі рішення гетьмана легітимізували лише ухвали Старшинської ради.

Отже зародження державної ідеї в першій половині XVII ст. в Україні відбувалося у формі козацького політичного автономізму. З часом під впливом Національно–визвольної війни під проводом Б.Хмельницького спостерігається відхід від ідеї козацького автономізму й утверджується думка про необхідність досягнення незалежної української держави та возз'єднання у її кордонах усіх українських земель. Звісно, для розвитку національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави мав відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання політичних стереотипів, розвитку українського менталітету. Але ознакою того, що в XVII ст. була сформована українська державність, стало формування типово українських політичних інституцій.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб: Тип. Э.Праца, 1851. – Т.4. – 529 с.

2. Архив Юго–Западной России. – К.: Университетская типография, 1859. – Т.1. – Ч.1. – С. 640.

3. Грабович Г. До історії української літератури / Г.Грабович. – К.: Критика, 2003. – 631 с.

4. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М.Грушевський. – Київ–Львів, 1913. – 524 с.

5. Грушевський М. Історія України – Руси: в 11 т., 12 кн. / М.Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.9. – Ч.2. – 1995. – 871 с.

6. Документи Богдана Хмельницького / упор. І.Крип'якевич та І.Бутич. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.

7. Історія українського козацтва: нариси у 2–х т. / відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Вид. дім "КМ академія", 2006. – Т.1. – 2006. – 799 с. – Бібліогр.: с.690–781.

8. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.: вид. друге, випр. і доповн. / І.Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.

9. Мицик Ю. Джерела з історії Національно–визвольної війни українського народу середини XVII ст. / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства / Ю.Мицик. – Дніпропетровськ: Дніпро, 1996. – 262 с.

10. Могила П. Катехизис. Оригінал 1645 року / П.Могила. – К.: Воскресіння; Париж, 1996. – 288 с.

11. Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К., НІСД, 2004. – 13 с.

12. Петрук Н.К. Українська духовна культура XVI–XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття / Н.К. Петрук. – Хмельницький, 2007. – 288 с.

13. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні / С.Плохій // Mediavalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1994. – Т.3. – С.92–97.

14. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 років / Ф.Сисин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.61–63.

15. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степенков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.

16. Українська література XVII ст. / ред. О.В. Мишанич. – К.: Наукова думка, 1987. – 605 с.

17. Українська політична нація: Ґенеза, стан, перспективи / за ред. В.С. Крисаченка; нац. ін–т стратег. досл. – К., 2003. – 631 с.

18. Фігурний Ю. Українські етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси (сер.XVI–XVIII ст.) в українознавчому вимірі / Ю.Фігурний. – К.: ННДІУВІ, 2011. – 142 с.

19. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д.І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.1. – 1990. – 581 с.

20. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 415 с.

References

1. Akty, otnosjashhiesja k istorii Zapadnoj Rossii. – SPb: Tip. Je.Praca, 1851. – T.4. – 529 s.

2. Arhiv Jugo–Zapadnoj Rossii. – K.: Universitetskaja tipografija, 1859. – T.1. – Ch.1. – S.640.

3. Grabovych G. Do istorii' ukrai'ns'koi' literatury / G.Grabovych. – K.: Krytyka, 2003. – 631 s.

4. Grushevs'kyj M. Iljustrovana istorija Ukrai'ny / M.Grushevs'kyj. – Kyi'v–L'viv, 1913. – 524 s.

5. Grushevs'kyj M. Istorija Ukrai'ny – Rusy: v 11 t., 12 kn. / M.Grushevs'kyj. – K.: Naukova dumka, 1995. – T.9. – Ch.2. – 1995. – 871 s.

6. Dokumenty Bogdana Hmel'nyc'kogo / upor. I.Kryp'jakevych ta I.Butych. – K.: Vydavnyctvo Akademii' nauk URSR, 1961. – 740 s.

7. Istorija ukrai'ns'kogo kozactva: narysy u 2–h t. / vidp. red. V.A. Smolij. – K.: Vyd. dim "KM akademija", 2006. – T.1. – 2006. – 799 s. – Bibliogr.: s.690–781.

8. Kryp'jakevych I. Bogdan Hmel'nyc'kyj.: vyd. druge, vypr. i dopovn. / I.Kryp'jakevych. – L'viv: Svit, 1990. – 408 s.

9. Mycyk Ju. Dzherela z istorii' Nacional'no–vyzvol'noi' vijny ukrai'ns'kogo narodu seredyny XVII st. / NAN Ukrai'ny, Instytut ukrai'ns'koi' arheografii' ta dzheloznavstva / Ju.Mycyk. – Dnipropetrovs'k: Dnipro, 1996. – 262 s.

10. Mogyla P. Katehyzys. Oryginal 1645 roku / P.Mogyla. – K.: Voskresinnja; Paryzh, 1996. – 288 s.

11. Perejaslavs'ka ugoda 1654 roku: istorychni uroky dlja ukrai'ns'kogo narodu. Analitychni ocinky Nacional'nogo instytutu

strategichnyh doslidzhen'. – K., NISD, 2004. – 13 s.

12. Petruk N.K. Ukrai'ns'ka duhovna kul'tura XVI–XVII st.: social'na organizacija i formuvannja prostoru nacional'nogo buttja / N.K. Petruk. – Hmel'nyc'kyj, 2007. – 288 s.

13. Plohij S. Bozhestvenne pravo get'maniv: Bogdan Hmel'nyc'kyj i problema legitymnosti get'mans'koi' vlady v Ukrai'ni / S.Plohij // Mediavalia ucrainica: mental'nist' ta istorija idej. – K., 1994. – T.3. – S.92–97.

14. Sysyn F. Ponjattja nacii' v ukrai'ns'kij istoriografii' 1620–1690 rokiv / F.Sysyn // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. – K., 1992. – Vyp.1. – S.61–63.

15. Smolij V.A., Stepankov V.S. Ukrai'ns'ka derzhavna ideja XVII–XVIII stolit': problemy formuvannja, evoljucii', realizacii' / V.A. Smolij, V.S. Stepenkov. – K.: Al'ternatyvy, 1997. – 367 s.

16. Ukrai'ns'ka literatura XVII st. / red. O.V. Myshanych. – K.: Naukova dumka, 1987. – 605 s.

17. Ukrai'ns'ka politychna nacija: G'eneza, stan, perspektyvy / za red. V.S. Krysachenka; nac. in–t strateg. dosl. – K., 2003. – 631 s.

18. Figurnyj Ju. Ukrai'ns'ki etnichni, derzhavotvorchi i nacijetvorchi procesy (ser.XVI–XVIII st.) v ukrai'noznavchomu vymiri / Ju.Figurnyj. – K.: NNDIUVI, 2011. – 142 s.

19. Javornyc'kyj D.I. Istorija zaporiz'kyh kozakiv: u 3 t. / D.I. Javornyc'kyj. – K.: Nauk. dumka, 1990. – T.1. – 1990. – 581 s.

20. Jakovenko N. Paralel'nyj svit. Doslidzhennja z istorii' ujavlen' ta idej v Ukrai'ni XVI–XVII st. / N.Jakovenko. – K.: Krytyka, 2002. – 415 s.

***Levchenko A. V.**, Ph.D., assistant professor of political science and philosophy of law, Khmelnitsky National University (Ukraine, Khmelnitsky), levchenko84@inbox.ru;*
***Levchenko M. O.**, PhD, Senior Lecturer, Department of International Economic Relations, Khmelnitsky National University (Ukraine, Khmelnitsky), confmev@gmail.com*

Cossacks and the formation of a state model of development of the Ukrainian ethnos

In the article Ukrainian cossacks are examined, as leading social and military force that influenced the orientation of activity of Ukrainian state forming. Strengthening of Ukrainian cossacks organizational structures is analyzed. It is stated that expansion of cossack organization scopes, cossack self–government, organization of rule–making became factors which determined administrative–territorial and military–political principles of the Ukrainian state system in the middle XVII century and were pre–conditions of Ukrainian ethnos transformation in political nation. It is set that this process, unfortunately, remained uncompleted, Ukrainian state system was lost, and the cossacks through the row of historical and political circumstances (period of Ruin) grew into destructive force, that caused disorganization in society.

***Keywords:** the cossacks, state system, creation of the state, identity.*

***Левченко А. В.**, кандидат философских наук, доцент кафедры философии политологии и права, Хмельницкий национальный университет (Украина, Хмельницкий), levchenko84@inbox.ru;*
***Левченко М. А.**, кандидат экономических наук, ст. преподаватель кафедры международных экономических отношений, Хмельницкий национальный университет (Украина, Хмельницкий), confmev@gmail.com*

Казачество и формирование государственной модели развития украинского этноса

Рассматривается украинское казачество, как ведущая социальная и военная сила, от направленности активности которой зависело развитие процессов нациообразования в Украине. Анализируется укрепление организационных структур украинского казачества, расширения рамок казацкой организации к функционированию государственных институций. Казацкое самоуправление, организация судопроизводства стали факторами, которые определяли административно–территориальные и военно–политические принципы украинской государственности в середине XVII ст. и были предпосылками превращения украинского этноса в политическую нацию. Установлено что этот процесс, к сожалению, остался незавершенным, украинская государственность была потеряна, а казачество из–за исторических и политических обстоятельств (период Руины) превратилось в деструктивную силу, и вызывало дезорганизацию в обществе.

***Ключевые слова:** казачество, государственность, создание государства, идентичность.*

* * *

УДК 321.01

Мамед–заде Н. С.
кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений,
Бакинский государственный университет
(Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ ГОСУДАРСТВА

Отражена самая важная и судьбоносная проблема каждого государства на современном этапе – обеспечение территориальной целостности. Проводится анализ факторов, влияющих на территориальную целостность государства.

***Ключевые слова:** независимое государство, мировая политика, территориальная целостность, международная система.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Статус суверенного независимого государства предусматривает определенные аспекты, которые позволяют ему осуществлять независимое существование. Современная система международных отношений претерпевает коренные изменения, которые, главным образом, отражаются на развитии государства. Происходящие политические события, борьба крупных держав за политическое, экономическое превосходство, непрекращающиеся конфликты стали причиной реальной угрозы безопасности государства. Самой значимой и важной угрозой, перед которой стоят сегодняшние страны, – угроза территориальной целостности. Международно-правовые нормы, призванные обеспечивать защиту территориальной целостности государства, зачастую не в состоянии решить эту проблему. Сегодня политические амбиции и претензии государств друг другу влияют на положение государства в системе международных отношений. В сложившейся международной ситуации вопрос территориальной целостности, как никогда, является актуальным в мировой политике.

В связи с этим целесообразным является исследование факторов, влияющих на территориальную целостность государства. Определение этих факторов позволит, возможно, более четко объяснить процессы, происходящие сегодня на международной арене.

Наиболее важным фактором, на наш взгляд, в первую очередь, является исторический фактор. Анализ истории образования государств позволяет сделать определенные выводы, связанные с тем, что государство образовано на конкретных условиях и закономерностях. Границы того или иного государства, главным образом, определялись силой и мощью страны. Государство, претендующее на статус великого, путем захватов, военной силой и угрозой территории других стран, увеличивая свои территории, образовывало большие государства, империи. Тем самым вопрос территориальной целостности основывался и решался лишь на силе угрожающей стороны. К таким примерам можно отнести образование Римской империи, Арабского Халифата, Османской империи, Французской, Британской, Российской, Австро–Венгерской империй. Но развал империй после Первой мировой войны и создание Версальско–Вашингтонской системы международных отношений утвердил политическую карту мира, которая провозгласила и утвердила образование новых независимых государств. Однако, это не решило вопроса обеспечения

безопасности границ, поскольку были страны, которых не устраивали решения Версальской системы, и территориальная целостность государства вновь стала угрожающим вопросом в мировой политике.

Провоцирование Второй мировой войны и попытка восстановления Германской империи вновь стало причиной перекраивания политической карты мира. Разгром гитлеровской Германии и создание Потсдамской системы международных отношений на некоторое время обеспечили сохранение политической стабильности на международной арене и вопрос обеспечения территориальной целостности государства, в некоторой степени, был решен.

При существовании двуполярной системы международных отношений и баланса сил, фактически, вплоть до 90–х годов XX века, вопрос территориальной целостности государств не стоял так остро. Однако, конец Холодной войны, последствием которого стал распад СССР – главной силы, обеспечивающей баланс сил в системе международных отношений, стал причиной нового изменения политической карты мира и вопрос территориальной целостности государства вновь стал актуальным.

Территориальные притязания государств, основанные на исторических истоках, усугубили международное политическое положение. Множество конфликтов, объектом которых является именно территория государства, способствует постоянному напряженному положению в современном мире. В сложившейся ситуации территориальный фактор тормозит и усугубляет решение глобальных экономических, экологических и других важных проблем, стоящих сегодня перед человечеством.

Почему именно исторический фактор следует считать значимым в вопросе обеспечения территориальной целостности. Причины большей части современных межгосударственных конфликтов современности аргументируются именно исторической принадлежностью конкретной территории конкретному государству. Каждая сторона в конфликте, доказывая свое право владения территорией, парирует именно историческими материалами, документами, договорами, из которых следует, что данная территория принадлежала именно этой стороне. И, следует отметить, фактически, именно исторический фактор становится решающим в разрешении конфликта и принятия международных резолюций. Однако, исторический фактор не всегда устраивает государство, которое, несмотря на исторические данные, все же претендует на “лакомый кусок”.

Следует также отметить, что решения сегодняшних конфликтов, имеющие, конечное же, исторические корни, зависят не только от истории. Сегодня большое значение придается мнению и позиции таких участников международных отношений, как ООН, ЕС, позиция ведущих держав: США, России, а также позиции ведущих региональных держав. И, увы, их позиция не всегда соответствует реальной истории конфликта и, соответственно, их позиция вызывает негативное отношение одной из сторон конфликта. Эта ситуация, зачастую, и объясняет причину затягивания, и даже замораживания конфликтов. Политика двойных стандартов, к которой часто прибегают ведущие державы и другие участники международных отношений, также вызывает негодование конфликтующих сторон, что также осложняет и без того сложную ситуацию.

Примером изложенной ситуации служат и конфликты на постсоветском пространстве. Желание ущемленных историей в своих правах народов к самоопределению стало их причиной. “Советская национальная политика не всегда способствовала развитию культуры, языка, традиций. Нарушалась территориальная и национальная целостность народов. Во имя общего порой ущемлялось частное. Негативную роль сыграло и преждевременное провозглашение новой исторической общности – “советского народа” [1].

В этой политике достижения различных народов, живших в СССР, приписывались общим достижениям. Каждая республика, входившая в СССР, не имела возможности пользоваться владеющими ресурсами по своему усмотрению (нефть, газ). Все находилось в ведении центрального руководства.

“На Кавказе, а также в Средней Азии отчетливо проявляются конфликты горизонтального типа, которые носят кровавый характер. Достаточно вспомнить “ферганскую трагедию” – погром турок–месхетинцев в Узбекистане, не менее драматические события в киргизском городе Оше, где жертвой стали узбеки или вооруженные осетино–ингушские столкновения в Назрани. Конфликт в Нагорном Карабахе перерос в настоящую войну между Азербайджаном и Арменией, как и вооруженный конфликт между Абхазией и Грузией” [1].

Следует также отметить и сталинские депортации, в результате которых народы насильственно переселялись с исторических мест, в результате чего ущемлялись и коренные народы, где поселялись переселенцы.

Таким образом, следует с уверенностью утверждать, что исторический фактор весьма важен и влияет на политику государства в вопросе обеспечения территориальной целостности.

Не менее значимым фактором, влияющим на территориальную целостность государства, которое требует определенного внимания, – это концепция национальной безопасности страны, призванная обеспечивать безопасность государства во всех направлениях, и в первую очередь, обеспечение безопасности ее территорий. Свидетельством этому является Распоряжение Президента Азербайджанской Республики “Об утверждении Концепции национальной безопасности Азербайджанской Республики” [2]. Данная Концепция определяет цели, принципы и подходы политики, направленной на защиту независимости Азербайджанской Республики, ее территориальной целостности, конституционного строя, национальных интересов народа и страны от внутренних и внешних угроз.

Национальная безопасность, как правило, предусматривает безопасность существования нации. И государство, определяя концепцию национальной безопасности, ставит перед собой целью защиту ценностей, которые дороги и бесценны для нации. И самой главной ценностью для любого народа является

территория государства, а обеспечение территориальной целостности – главной приоритетной задачей государственной политики.

В концепции национальной безопасности Азербайджанской Республики предусмотрено обеспечение безопасности внешнеполитическими средствами. В частности, отмечается, что "территория Азербайджанской Республики едина, неприкосновенна и неделима" [2].

В этой связи Концепция, отражая главный приоритет государственной политики, отмечает, что "одной из важнейших задач политики национальной безопасности Азербайджанской Республики является восстановление ее территориальной целостности с использованием всех закрепленных в международном праве средств. Захват территорий и этнические чистки противоречат общечеловеческим и европейским ценностям, а также принципам и идеям мира, демократии, стабильности и регионального сотрудничества" [2].

На современном этапе развития международных отношений человечество столкнулось с такими проблемами как терроризм, этнический сепаратизм, организованная преступность, истощение природных ресурсов, увеличение численности населения на земном шаре, экологическая проблема и другие. В сложившейся весьма сложной обстановке, в условиях углубления глобальных процессов, которые сопровождаются отрицательными настроениями и неоднозначной реакцией со стороны различных государств, территориальный фактор во внешней политике стран все больше становится предметом на международной повестке дня.

Военная доктрина государства также отражает стратегически важный государственный приоритет страны в политике обеспечения территориальной целостности.

На современном этапе, учитывая наличие ядерного оружия и обладания им многих государств, вопрос обеспечения территориальной целостности еще более осложняется. В силу этого решение этой судьбоносной для каждого государства проблемы дипломатическими, международно–правовыми средствами является наиболее приемлемой. Но, наблюдая за тем, что сегодня международное право не в состоянии остановить конфликты, и их количество не уменьшается, перед всеми участниками международных отношений поиск оптимальных путей решения этого вопроса как никогда актуален и стратегически важен.

Таким образом, можно сделать вывод, что среди всех факторов, исследованных выше, и влияющим на территориальную целостность государства, самым важным и решающим является государственный интерес.

Исторический фактор в развитии государства, и концепция национальной безопасности, и военная доктрина страны – все эти факторы отражают именно государственный интерес. И обеспечивая его, государство использует все внешнеполитические средства для достижения своего интереса и занятия достойного и выгодного места в системе международных отношений. И порой, даже выходя за рамки международно–правовых норм, государство позволяет себе превысить общие нормы международного сосуществования в своих целях. И если эти цели противостоят целям стабильного положения и нарушения главного закона системы международных отношений – баланса сил – это, естественно приводит к столкновениям, чреватым конфликтами, и противостоянию между участниками системы.

Список использованных источников

1. Виноградская Т. Распад СССР как системный фактор национальных конфликтов. – 2010. – http://old.nasledie.ru /politvnt/19_6/article.php?art=23

2. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики "Об утверждении Концепции национальной безопасности Азербайджанской Республики" от 23 мая 2007 года за №2198 // Газета "Азербайджан". – 24 мая 2007. – №112.

3. Остроухов Н.В. Территориальная целостность государств и ее обеспечение: теоретико–правовые и международно–правовые измерения. – web–local.rudn.ru/web–local/prep/rj/files.php?f=pf...; http://law.edu.ru

4. Принцип территориальной целостности государств в системе принципов Устава ООН: Сборник научных докладов и сообщений на межвузовской научно–практической конференции. 29 октября 2009 г. // Современные проблемы государственно–правового строительства в России. – Орел: Орловский юридический институт МВД России, 2009. – С.107–112.

5. Правовой статус территорий в вооруженном конфликте // Право и современность: Сборник научно–практических статей. – М.: Саратовский юридический институт МВД России, 2009. – Вып.4. – Ч.2. – С.97–101.

6. О понятии территориальная целостность государств, как основном объекте преступлений против государства // Международное уголовное право и международная юстиция. – М., 2010. – №1. – С.3–7.

7. Международно–правовое обеспечение территориальной целостности Российской Федерации и других государств на постсоветском пространстве // Право и безопасность. – М., 2010. – №1 (34). – С.38–45.

8. Правомерные способы изменения государственной границы // Международное право – International Law. – М., 2009. – №4. – С. 5-13.

References

1. Vinogradskaja T. Raspad SSSR kak sistemnyj faktor nacional'nyh konfliktov. – 2010. – http://old.nasledie.ru /politvnt/19_6/article.php?art=23

2. Rasporjazhenie Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki "Ob utverzhdenii Koncepcii nacional'noj bezopasnosti Azerbajdzhanskoj Respubliki" ot 23 maja 2007 goda za №2198 // Gazeta "Azerbajdzhan". – 24 maja 2007. – №112.

3. Ostrouhov N.V. Territorial'naja celostnost' gosudarstv i ee obespechenie: teoretiko–pravovye i mezhdunarodno–pravovye izmerenija. – web–local.rudn.ru/web–local/prep/rj/files.php?f=pf...; http://law.edu.ru

4. Princip territorial'noj celostnosti gosudarstv v sisteme principov Ustava OON: Sbornik nauchnyh dokladov i soobshhenij na mezhvuzovskoj nauchno–prakticheskoj konferencii. 29 oktjabrja 2009 g. // Sovremennye problemy gosudarstvenno–pravovogo stroitel'stva v Rossii. – Orel: Orlovskij juridicheskij institut MVD Rossii, 2009. – S.107–112.

5. Pravovoj status territorij v vooruzhennom konflikte // Pravo i sovremennost': Sbornik nauchno–prakticheskih statej. – M.: Saratovskij juridicheskij institut MVD Rossii, 2009. – Vyp.4. – Ch.2. – S.97–101.

6. O ponjatii territorial'naja celostnost' gosudarstv, kak osnovnom ob#ekte prestuplenij protiv gosudarstva // Mezhdunarodnoe ugolovnoe pravo i mezhdunarodnaja justicija. – M., 2010. – №1. – S.3–7.

7. Mezhdunarodno–pravovoe obespechenie territorial'noj celostnosti Rossijskoj Federacii i drugih gosudarstv na postsovetskom prostranstve // Pravo i bezopasnost'. – M., 2010. – №1 (34). – S.38–45.

8. Pravomernye sposoby izmenenija gosudarstvennoj granicy // Mezhdunarodnoe pravo – International Law. – M., 2009. – №4. – S.5–13.

***Мамед–заде Н. С.**, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Бакинський Державний Університет (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com*

Фактори, що впливають на територіальну цілісність держави

Відображено найважливішу і доленосну проблему кожної держави на сучасному етапі – забезпечення територіальної цілісності. Проводиться аналіз факторів, що впливають на територіальну цілісність держави.

***Ключові слова:** незалежна держава, світова політика, територіальна цілісність, міжнародна система.*

***Mammad–Zade N. S.**, Political Science, Associate Professor of International Relations Baku State University (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com*

Factors affecting territorial integrity of states

The article reflects the most important and fateful issue of each state at the present stage – ensuring territorial integrity. The analysis of the factors affecting the territorial integrity of the state.

***Keywords:** independent state, world politics, territorial integrity, the international system.*

* * *

УДК 323.2

Нагорняк М. М.
доктор політичних наук, професор, директор Навчально-наукового Інституту післядипломної освіти та дистанційного навчання Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника (Україна, Івано-Франківськ), nagor.if@mail.ru;
Стефурак М. М.
аспірант, Інститутісторії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (Україна, Івано–Франківськ), stefurak.ms@ukr.net

МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА СКЛАДОВА ВЛАДИ І ОПОЗИЦІЇ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

Проаналізовано специфіку функціонування органів місцевої влади, визначено механізми взаємодії політичної опозиції та місцевої влади. Здійснено напрацювання пропозицій щодо підвищення ефективності їхньої співпраці.

Об'єктом дослідження є процес взаємодії між місцевими органами державної виконавчої влади та політичною опозицією.

На наш погляд перехід до нових методів управління можливий при умові збільшення повноважень та функцій інституту політичної опозиції, наповнення їх реальним змістом дасть змогу розглядати інститут політичної опозиції як складову державного механізму здійснення влади та повноцінним суб'єктом політичного процесу.

***Ключові слова**: місцева влада, політична опозиція, система державної влади, реформа.*

Трансформаційні процеси в системі державної влади властиві перехідним суспільствам, є однією з основних ознак процесу модернізації держави та суспільства. Інституціоналізація політичної опозиції в Україні та поступове збільшення її впливу на процеси здійснення влади викликають інтерес до причин та умов її функціонування. Відповідно до вищезазначеного актуальною постає проблематика взаємодії та функціонування місцевої виконавчої влади та інституту політичної опозиції.

Метою статті є аналіз особливостейформування механізмів взаємодії та функціональної складової політичної опозиції з органами виконавчої влади на регіональному та місцевому рівнях, а також напрацювання пропозицій щодо підвищення ефективності їхньої співпраці.

Об'єктом дослідження є процес взаємодії між місцевими органами державної виконавчої влади та політичною опозицією.

Виходячи із зазначеної мети, поставлено такі завдання:

– виявити найбільш оптимальні моделі взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевої опозиції в процесі їхньої взаємодії;

– визначити основні механізми взаємодії органів місцевого самоврядування та політичної опозиції, а також формування чинників, що забезпечать найбільш раціональну їх співпрацю.

– розкрити особливості функціональної складової влади і опозиції на місцевому рівні;

– виробити практичні рекомендації щодо збільшення повноважень та функцій інституту політичної опозиції;

– сформувати висновки та пропозиції щодо оптимізації взаємодії влади та опозиції на місцевому рівні.

Предметом дослідження більшості українських дослідників (В. Якушик, І. Варзар, Ю. Розенфельд, А. Саприкін, М. Михальченко, Ф. Рудич, Г. Зеленько, В. Судаков, М. Лукашевич, С. Рябов, Н. Вінничук, О. Совгиря, Л. Червона, С. Бондар, І. Павленко, Д. Ковриженко, О. Кукуруз) став вплив політичної опозиції на державну владу; моделі взаємодії політичної опозиції з владними структурами.

Дані дослідження лягли в основу нового законодавства в галузі реформування органів місцевого самоврядування,одним з головних завдань якоїє створення нових умов організації роботи,пошук оптимальних моделей прийняття рішень на місцевому рівні та їх відповідність й узгодженість з рішеннями центральних органів влади.

Поряд з цим, в процесі трансформації органів державної влади відбуваються явища її політизації. Основними чинниками, що впливають на розвиток політичного процесу, як на регіональному так і місцевому рівні є: 1) діяльність місцевих рад, обраних на пропорційній основі; 2) активність політичних партій, громадських організацій у політичному процесі; 3) розвиток комунікацій між громадськістю та представницькими органами самоврядування.

Політизація представницьких органів територіальних громад нерідко призводила до зміни акцентів в діяльності рад: господарчі, економічні, культурні питання розвитку територій відійшли на другий план, звільнивши місце для боротьби за політичну владу. Як наслідок – першочерговими завданнями рад у сучасних умовах є намагання вирішувати глобальні питання: проголошення територій вільними від НАТО; надання російській мові статусу регіональної; прийняття звернень до депутатів Верховної Ради з вимогою утворення бажаних коаліцій тощо.

В результаті цього діяльність обраних у 2010 році місцевих рад призвела до зниження рівня довіри населення до органів місцевого самоврядування. Як засвідчують результати соціологічного опитування, проведеного в кінці грудня 2013 року Центром соціальних та маркетингових досліджень "СОЦИС" та Соціологічною групою "Рейтинг". Місцевим органам влади не довіряють 54,6%, а відповідно довіряють 37,8% населення України [6].

За зведеними даними служби соціологічних досліджень Центру Разумкова [5] ситуація виглядає так:

Таблиця 1

Динаміка рівня довіри населення органам місцевої влади

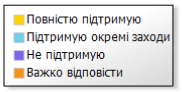

	Повністю підтримую	Підтримую окремі заходи	Не підтримую	Важко відповісти
Бер.13	12.1	44.7	32	11.3
Сер.12	10.6	48.2	30.6	10.5
Лис.10	14.9	42.5	29.3	13.3
Жов.10	11	43.8	33.6	11.6
Кві.10	15.2	44.7	28.8	11.4
Жов.09	8.2	42.5	40.9	8.5
Лип.09	13.9	35.3	38.7	12.1
Бер.09	6.2	38.6	44.4	10.9
Грг.08	6.4	30.7	45.9	17
Бер.08	11.1	46.4	29.3	13.1
Вер.07	10.6	40.5	37.3	11.5
Лют.07	9.2	41.5	33.4	15.8
Грг.06	6.8	33.9	38.4	20.9
Вер.06	13.1	37.8	33.4	15.7

Ці дані свідчать про неоднозначність оцінок рівня довіри і недовіри з боку населення радам. Тенденція до зниження чи підвищення довіри також залежить і від рівня влади (центральний, регіональний, місцевий). Можна виділить певну закономірність:чим вищий рівень влади, тим більшу недовіру в суспільстві вона формує стосовно себе. На ці показники впливають ряд чинників, зокрема тип виборчої системи та ін.

Взаємодія інституту політичної опозиції з системою державної влади можна представити обумовленим взаємовпливом опозиційних парламентських фракцій чи фракцій меншості у представницьких органах місцевого самоврядування на органи законодавчої та виконавчої влади, а останніх – на визначені фракції. У даному контексті слід звертати увагу на права, повноваження, важелі впливу політичної опозиції на органи законодавчої та виконавчої влади, а також набір механізмів, методів впливу останніх на зазначений суспільний інститут. До форм такої взаємодії відносять:

1) співробітництво, тобто сприяння партнерів один одному, що активно спрямовано на досягнення добробуту населення країни;

2) протиборство, протидія одне одному;

3) ухилення від взаємодії, ігнорування діяльності один одного;

4) односпрямоване сприяння, коли один ухиляється від взаємодії, а інший сприяє досягненню цілей іншого, чи спільних цілей;

5) односпрямована взаємодія, тобто коли один з партнерів перешкоджає досягненню цілей іншого, а інший ухиляється від взаємодії з першим;

6) контрастна взаємодія: один з учасників прагне сприяти іншому, а той удається до стратегії активної протидії першому;

7) компромісна взаємодія: партнери проявляють окремі елементи як сприяння, так і протидії [7, с. 206-207].

Проте, взаємодія – досить складне та обширне поняття. Її можна розглядати як взаємообумовлений процес впливу одних суб'єктів на інші, а також як керований процес реалізації зв'язків, який будується на основі загального та специфічного в діяльності сторін, що взаємодіють, з метою досягнення нового якісного рівня. Виходячи з наведеного вищезазначене поняття можна трактувати, як об'єднання зусиль сторін, що взаємодіють, для вирішення того чи іншого питання, організацію спільних дій. Взаємодією може бути процес узгодження та взаємного врахування різних соціальних інтересів [6, с. 205-206].

На думку В. Надраги, – взаємодію органів державної влади та політичних інститутів слід розуміти як систему їх цілеспрямованої діяльності, яка сформувалася у суспільстві на певному етапі його розвитку та здійснюється на основі конкретних принципів і засад з метою забезпечення оптимального функціонування й розвитку економічних і соціальних відносин [1, с. 19].

Таке визначення є досить об'єктивним, а тому представляється більш вдалим поняття взаємодії як форми соціальної комунікації або спілкування окремих суб'єктів, коли між ними відбувається взаємний систематичний вплив [1, с. 18]. Підсумовуючи наведені підходи відзначимо, що взаємодія є тим елементом комунікації, що фіксує як обмін інформацією, так і організацію спільних дій. Тоді, як влада організовує реалізацію проекту русла, опозиція організаційно забезпечує розробку проекту альтернативного русла, чим забезпечує публічність. Без конструктивної критики неможлива реальна оцінка цих політичних процесів.

Таке паралельне виконання власних функцій примушує інститут політичної опозиції та державну владу застосовувати різні форми та механізми конструктивної взаємодії. Наприклад, з одного боку, це законопроекти, депутатські запити, питання до уряду / голови ОДА / мера, слідчі парламентські комісії / комісії в радах, дебати, спухання, тіньовий кабінет тощо, а з іншого – нормативно–правові форми управлінської діяльності (створення відповідної законодавчо–правової бази), форми позаапаратної організаційної діяльності: наради, семінари, засідання, анкетування громадян, створення дорадчих органів (громадських рад) та ін. Найбільш активно використовують такі форми взаємодії представницькі органи влади,що пояснюється умовами та специфікою їхньої діяльності.

В процесі порівняння основних функцій влади та опозиції можна визначити певні точки дотику. Здійснення таких функцій як прогнозування та планування передбачає збір та обробку інформації,в свою чергу політична опозиція для реалізації функції конструктивної критики на дії влади також повинна здійснювати збір інформації,тобто в такому випадку функції частково збігаються.

Функція альтернативи інституту політичної опозиції також включає дії, що частково збігаються з такою функцією державної влади, як організація: вироблення організаційного механізму раціоналізації взаємозв'язків між підсистемами та елементами влади; створення мережі комунікаційних потоків; здійснення постійного моніторингу за ходом організаційних перетворень та реформ.

Збіг мотиваційної функції державної влади з такою функцією політичної опозиції як контроль, відбувається за напрямами орієнтації та взаємоузгодження, задоволення інтересів (особистих, групових, загальнодержавних).

Згідно з структурно-функціональним підходом інститут політичної опозиції виконує функцію

інтеграції до системи державної влади ціннісних орієнтацій учасників соціальної системи з метою її стабілізації. Виходячи з принципу системності державної влади, визнаючи значення горизонтальних зв'язків між усіма державними органами, можна стверджувати, що системна, конструктивна політична опозиція у парламенті, представницьких місцевих органах влади є складовою механізму державного управління в демократичних державах.

На думку О. Совгирі, – опозиція, у тому числі і парламентська, у системі стримувань і противаг між органами державної влади і багатопартійною системою виконує функцію своєрідної з'єднуючої ланки, та водночас є практичним "реалі затором" того механізму, який закладений у цій системі [3, с. 23, 24].

Завдяки політичній відповідальності інститут політичної опозиції наділений якостями, що дозволять здійснювати функції управлінського характеру. Отже, функції державної влади та політичної опозиції мають частковий збіг в таких поняттях як контроль, інтеграція, інформування та ін.

Адміністративна реформа, яка проводиться в Україні, сприяє впровадженню нової моделі місцевого самоврядування. Мета останньої полягає в переході органів державного управління від здійснення функцій контролю, нагляду і примусу до функції надання громадських (управлінських) послуг населенню. На сучасному етапі світовою тенденцією розвитку місцевого управління стає децентралізація функцій і повноважень органів держави з одночасним посиленням контролю зверху (по вертикалі) і знизу (від суспільства) за їх належною реалізацією. Відбуваються зміни управлінських функцій у бік лібералізації контролю, доповнення контролем зі сторони [3, с. 10]. За таких обставин зростає роль інституту політичної опозиції у суспільному житті, який частково перебирає на себе функції контролю чим сприяє переходу державної влади від адміністрування до менеджменту.Посилення менеджерських функцій опозиції не тільки сприяє перенесенню основних акцентів у її діяльності на конкретні результати, й переходить від закритої системи вироблення управлінських рішень до публічності, прозорості, відкритості державного управління, узгодження із суспільною думкою.

В умовах диспаритету (співіснуванням представників партій, що конкурують, у центральних і регіональних державних органах) певна політична сила, яка уособлює в парламенті політичну опозицію, здійснює на регіональному/місцевому рівні управлінські функції. По суті, це призводить до тенденції, яку визначав професор Ю.Сурмін як втрату суб'єктом державного управління одноосібної влади в управлінні, перетворення його на часткового суб'єкта сукупного суб'єкта державно–управлінської діяльності [4, с. 7]. Трансформація функцій інституту політичної опозиції приводить до встановлення суб'єкт–суб'єктних управлінських відносин між ними.

На основі вищезазначеного пропонуємо деякі рекомендації щодо оптимізації та підвищення ефективності взаємодії та співпраці влади та опозиції на регіональному та місцевому рівнях:

– Закріпити у статутах територіальних громад механізм діяльності опозиції в місцевих радах;

– Ініціювати внесення змін до виборчого законодавства шляхом впровадження територіального принципу у формування передвиборчих списків місцевих представництв політичних партій;

– Запропонувати політичним партіям, громадським організаціям розробляти стратегію розвитку територій, проведення громадських форумів;

– Стимулювати посилення процесу прийняття територіальними громадами статутів.

Таким чином, інститут політичної опозиції слід розглядати як результат об'єктного зворотного зв'язку, своєрідною реакцією на владні функції держави, одним з інформаційних ресурсів місцевого самоврядування. Проведений нами аналіз механізмів взаємодії місцевого самоврядування та інституту політичної опозиції доводить наявність значних збігів у виконанні ними власних функцій.

На наш погляд перехід до нових методів управління можливий при умові збільшення повноважень та функцій інституту політичної опозиції, збагачення їх реальним змістом дасть змогу розглядати інститут політичної опозиції як складову державного механізму здійснення влади таповноцінним суб'єктом політичного процесу.

Список використаних джерел

1. Надрага В.І. Взаємодія владних структур, політичних і громадських організацій як засіб підвищення ефективності управління на регіональному рівні: Дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / Національна академія держ. управління при Президентові України / В.І. Надрага. – К., 2003. – 248 с.

2. Нижник Н. Синергетичні основи оптимізації державного управління [Електронний ресурс] / Н.Нижник, І.Черленяк, В.Олуйко. – Режим доступу: http://www.guds.gov.ua /document/42206;jsessionid=BC8584FDFAD6A968272FDF359CE42 51 2;/4_2003_nuzhnuk.doc.

3. Совгиря О. Історія становлення поняття "парламентська опозиція" в політико–правовій думці / О.В. Совгиря // Вісник Київського університету. Серія: Юридичні науки. – 2006. – Вип.72/73. – С.69–73.

4. Сурмін Ю. Тенденції розвитку державного управління / Ю.Сурмін // Вісник НАДУ. – 2007. – №2. – С.5–14.

5. Чи підтримуєте ви діяльність органів місцевого самоврядування (динаміка, 2006–2013)[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php? poll_id=174

6. Суспільно-політична ситуація в Україні: грудень 2013[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14080/

7. Зотова З.М. Власть и общество: проблемы взаимодействия / З.М. Зотова; под.общ. ред. С.А. Попова. – М.: ИК Ф "Омега – Л", 2001. – 252 с.

References

1. Nadraga V.I. Vzajemodija vladnyh struktur, politychnyh i gromads'kyh organizacij jak zasib pidvyshhennja efektyvnosti upravlinnja na regional'nomu rivni: Dys... kand. nauk z derzh. upravlinnja: 25.00.02 / Nacional'na akademija derzh. upravlinnja pry Prezydentovi Ukrai'ny / V.I. Nadraga. – K., 2003. – 248 s.

2. Nyzhnyk N. Synergetychni osnovy optymizacii' derzhavnogo upravlinnja [Elektronnyj resurs] / N.Nyzhnyk, I.Cherlenjak, V.Olujko. – Rezhym dostupu: http://www.guds.gov.ua/document /42206;jsessionid=BC8584FDFAD6A968272FDF359CE4251 2;/4_2003_nuzhnuk.doc.

3. Sovgyrja O. Istorija stanovlennja ponjattja "parlaments'ka opozycija" v polityko–pravovij dumci / O.V. Sovgyrja // Visnyk Kyi'vs'kogo universytetu. Serija: Jurydychni nauky. – 2006. – Vyp.72/73. – S.69–73.

4. Surmin Ju. Tendencii' rozvytku derzhavnogo upravlinnja / Ju.Surmin // Visnyk NADU. – 2007. – №2. – S.5–14.

5. Chy pidtrymujete vy dijal'nist' organiv miscevogo samovrjaduvannja (dynamika, 2006–2013) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www. razumkov.org.ua/ ukr/poll.php?

poll_id=174

6. Suspil'no–politychna sytuacija v Ukrai'ni: gruden' 2013 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://ratinggroup.com.ua /products/politic/data/entry/14080/

7. Zotova Z.M. Vlast' i obshhestvo: problemy vzaimodejstvija / Z.M. Zotova; pod. obshh. red. S.A. Popova. – M.: IK F "Omega – L", 2001. – 252 s.

***Nagornjak M. M.**, Doctor of Political Sciences, Professor, Director of Education and Research Institute of Continuing Education and Distance Learning Carpathian National University VasylStefanyk(Ukraine, Ivano–Frankivsk), nagor.if@mail.ru;*

***Stefurak M. M.**, Postgraduate student the Institute of History, Political Science and International Relations Precarpathian National University VasylStefanyk(Ukraine, Ivano–Frankivsk), stefurak.ms@ukr.net*

The mechanism of interaction between government and opposition in regional level

The paper analyzes the specifics of the operation of local governments, the mechanisms of interaction between the political opposition and local governments. Done working out proposals for improving the efficiency of their cooperation. The object of study is the interaction between local governments and the political opposition.

We believe that the transition to new management techniques possible in case increase in the powers and functions of the institute of political opposition, filling their real content will make it possible to consider the institution of the political opposition as part a state mechanism and the complete of exercising power in the political process.

***Keywords:** local government, the political opposition, the state system,reform.*

***Нагорняк М. М.**, доктор политических наук, профессор, директор Учебно-научного Института последипломного образования и дистанционного обученияПрикарпатского национального университета им. В. Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), nagor.if@mail.ru;*

***Стефурак М. М**., аспирант, Институт истории, политологии и международных отношений Прикарпатского национального университета им. В. Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), stefurak.ms@ukr.net*

Механизм взаимодействия и функциональная составляющая власти и оппозиции на местном уровне

Проанализирована специфика функционирования органов местной власти, определены механизмы взаимодействия политической оппозиции и власти. Осуществлены наработки предложений по повышению эффективности их сотрудничества.

Объектом исследования является процесс взаимодействия между местными органами государственной исполнительной власти и политической оппозицией.

На наш взгляд переход к новым методам управления возможен при условии увеличения полномочий и функций института политической оппозиции, наполнения их реальным содержанием позволит рассматривать институт политической оппозиции как составляющую государственного механизма осуществления власти и полноценным субъектом политического процесса.

***Ключевые слова:** местная власть, политическая оппозиция, система государственной власти, реформа.*

* * *

УДК 324

Шелемба М. М.
аспірант кафедри політології та державного управління,
Державний вищий навчальний заклад
"Ужгородський Національний Університет"
(Україна, Ужгород), shelemba.m@gmail.com

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ГУМАНІТАРНОГО ПІДХОДУ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Стаття націлена на систематизацію основних наукових поглядів на використання гуманітарного підходу щодо дослідження електорального простору. Аналізуються методологічні аспекти використання гуманітарного підходу із використанням якісних методів дослідження електорального простору. Доведено, що методи гуманітарного підходу можуть бути використані у якості допоміжної до параметричних методів дослідження, і сприяє більш повному та системному аналізу стану електорального простору, подальшому прогнозуванню та моделюванню його розвитку, виявленню проблем виборчих кампаній тощо.

***Ключові слова:** електоральний простір, гуманітарний підхід, параметричний підхід, якісні методи, кількісні методи, факторний аналіз, кореляційний аналіз, фактори.*

Сучасна методологічна база досліджень електорального простору передбачає використання різних методів, заснованих на певних наукових підходах. Дослідження електорального простору здійснюються із використанням як параметричного, так і гуманітарного підходу, який передбачає застосування якісних методів аналізу. Доцільність вибору тих або інших методів дослідження в межах гуманітарного підходу залежить від цілей електорального аналізу, часового виміру досліджень (на стадії передвиборчих кампаній, після голосування тощо), можливостей здійснення дослідження.

Основні аспекти методологічного забезпечення досліджень електорального простору висвітлено в працях низки вітчизняних та іноземних авторів, серед яких М. В. Жеребцов, К. П. Боришполець, Р. В. Євстифеєв, В. Ф. Ковров, М. В. Гришин, М. Фіоріна, Х. Хіммелвайт, П. Лазерфельд тощо. Зважаючи на різні погляди щодо застосування гуманітарного підходу стосовно дослідження електорального простору, виникає необхідність їх систематизації.

Мета дослідження – систематизація наукових підходів стосовно використання параметричного підходу щодо дослідження електорального простору.

Як свідчать матеріали наукових праць [3; 6], застосування якісних методів необхідне для оцінювання тих аспектів стану електорального простору, які не можна визначити із використанням суто статистичних даних і кількісного підходу.

Згідно з думкою М. В. Жеребцова [4], в електоральних дослідженнях є велика кількість неповторних і унікальних феноменів, які очевидно визначають або суттєво впливають на розвиток політичної системи. Це, в свою чергу, передбачає необхідність наукового пізнання цих проявів політичного життя і обумовлює необхідність адаптації певного набору пізнавальних принципів та методик, до яких можна віднести якісні методи дослідження. Ці методи, за твердженням автора [4], орієнтовані на дослідження причинно-мотиваційних характеристик політичних процесів, в тому числі виборчих кампаній, і, таким чином, безпосередньо пов'язані з людським фактором, індивідуальними перевагами виборців відносно окремих некількісних характеристик електорального простору.

На нашу думку, деякі з якісних методів можна використовувати в поєднанні з кількісними показниками, а деякі не передбачають їх використання. Серед останніх можна виділити, наприклад електоральну географію, в розрізі якої використовують певні методи аналізу.

За твердженням Р. В. Євстифеєва [3], електоральну географію вважають однією з найбільш відомих форм аналізу електоральних переваг, і вона заснована на твердженні, що на формування політичних установок індивідів впливають географічні фактори і структура економіки регіонів. Для виміру зв'язку між голосуванням за ті або інші партії і географічними факторами використовується метод картографії. Цей

метод базується на співставленні карт, на які нанесені результати голосувань за ті або інші партії в певному регіоні, з серією географічних карт. При цьому, останні визначають кліматичні особливості регіонів, їх місця розташування, якість ґрунту тощо. Метод картографії засновується, переважно, на візуальних порівняннях і не передбачає розрахунків впливів різних факторів, також в його межах не застосовуються кількісні та статистичні дані.

Слід зазначити, що дослідження за допомогою методу картографії можуть проводитися дослідником як самостійно, так і з залученням експертів, останнє підвищує достовірність оцінки. Тобто, метод картографії може бути поєднаний з ще одним якісним методом – методом експертних оцінок. Хоча метод експертних оцінок є універсальним і може використовуватися й стосовно кількісних показників [1].

Деякі дослідники [5] для цілей електорального аналізу пропонують в якості основних якісних методів використати метод фокус-групи, метод глибинного нестандартизованого інтерв'ю (табл. 1).

Таблиця 1

Якісні методи дослідження електорального простору, згідно з підходом [5]

Назва методу	Задача / кінцева ціль	Строки та період проведення
1	2	3
1. Фокус–групи	У основі методу лежить групове інтерв'ю. Фахівець відповідно до відповідних суворих вимог проводить інтерв'ю відразу з групою виборців. Цей метод дозволяє отримати інформацію про глибинні мотиви електорального вибору. Але ця інформація не є кількісною і носить допоміжний характер. Тобто за допомогою фокус–груп не можна відповісти на питання про кількість прибічників і супротивників кандидата в регіоні (це завдання опитувань), але можна відповісти на питання чому виборці відносяться саме так до того або іншого кандидата. За допомогою фокус–груп вивчають: існуючий імідж кандидата, сильні і слабкі його сторони, причини того або іншого відношення жителів регіону до конкретного кандидата. Основна перевага фокус–групи – можливість аналізувати динаміку групового процесу. Тобто, з його допомогою можна досліджувати не лише існуючі на даний момент часу представлення виборців про конкретного кандидата, але й простежити як зміняться ці представлення під впливом тих або інших факторів. Наприклад, яка буде реакція виборців на появу нових біографічних даних про кандидата: три вищі освіти, наявність судимості, укриття відомостей про доходи тощо. І як понизити негативні наслідки цієї інформації. Очікування виборців: специфічні проблеми регіону і найбільш оптимальні варіанти їх рішення, образ ідеального керівника; тестування друкарської, аудіо та відео продукції. У тому числі вибір основної фотографії кандидата, "обкатка" слоганів, логотипів тощо.	Проводиться на етапі розробки стратегії виборчої кампанії – мінімум чотири фокус–групи. Надалі – в міру необхідності рішення конкретних завдань. Використовується для прогнозування і моделювання результатів виборчої кампанії
2. Глибинне нестандартизоване інтерв'ю (окрім збору інформації цей метод є одним з ефективних прийомів агітації, робота з чутками)	Група спеціально підготовлених інтерв'юерів–комунікаторів збирає інформацію про регіон. Їх завдання не просто провести інтерв'ю, а викликати респондента на відверту розмову і зрозуміти глибинні мотиви відношення виборця до тієї або іншої події. Метод дозволяє вивчити електоральні очікування, проблематику регіону, відношення до кандидатів. Одне із завдань методу – збір чуток. На етапі розробки стратегії виборчої кампанії інтерв'ю проводяться не лише із звичайними жителями регіону, але й із "значимими" в регіоні людьми (директора шкіл, головлікарі, керівники громадських організації, представники владних структур, журналісти тощо). На фазі активної роботи виборчої кампанії глибинне інтерв'ю є одним з самих оперативних способів отримання відомостей про зміну громадської думки і про появу нової інформації про кандидатів. Але, як і у випадку з фокус–групами, цей метод є якісним і носить допоміжний характер. Інтерв'юери–комунікатори можуть виступати як агітатори. Успіх цього виду агітації пов'язаний з тим, що інтерв'юери – це добре підготовлені фахівці, і в ході інтерв'ю застосовуються варіанти прихованої агітації, поширення чуток.	виборчої кампанії можливо: 1) разове використання цього методу; 2) налагодження регулярної роботи комунікаторів в окрузі. Проводиться зазвичай перед виборчою кампанією для подальшого прогнозування і моделювання її розвитку.

Використання методів, вказаних в табл. 1 є доцільним перед проведеним виборчої кампанії для успішного прогнозування і моделювання її розвитку. Хоча, на нашу думку, іноді метод фокус-групи можливо використати й після проведення виборов відносно кандидатів партій, які добре відомі виборцям і постійно беруть участь у виборчих кампаніях. Слід зазначити, що дослідження з використанням цього методу передбачає допомогу інтерв'юерів або самостійне проведення фокус-групи згідно певних правил. Досить доступним, на нашу думку, може бути формат фокус-групи в онлайн-режимі.

Вказані в табл. 1 якісні методи дослідження електорального простору згідно з підходом [5] передбачають можливість оцінити індивідуальні особливості переваг виборців і носять виключно допоміжний характер. Можна підтримати М. В. Гришина [2], який стверджує, що використання якісних методів і застосування якісної інтерпретації матеріалу може допомогти виявленню і коригуванню підходів і теорій, які в найбільшій мірі підходять для відображень закономірностей політичних переваг виборців.

На думку В. Ф. Коврова [6], найдоцільніше в дослідженнях електорального простору використати такі якісні методи, як метод глибинного інтерв'ювання, метод нарративного аналізу автобіографій, метод case – study (описи пам'ятних випадків) тощо. Автор вказує, що якісні методи найбільшою мірою ефективні в процесах досліджень виборчих відчужень (неявок на вибори).

Вказаний автором [6] метод глибинного інтерв'ювання розглянутий в табл. 1, і може бути застосовний, переважно, на стадіях електорального аналізу до проведення виборів.

Метод наративного аналізу автобіографій використовується для оцінки найбільш важливих, ключових життєвих подій кандидатів партій [7]. Використання цього методу потрібне не стільки для оцінки правдивості автобіографічних даних, скільки для оцінки розвитку кандидата, співставлення його ключових досягнень з досягненнями конкурентів по виборчій кампанії.

Метод case – study (описи пам'ятних випадків) в разі дослідження електорального простору покликаний виявити причинно-наслідкові зв'язки і проаналізувати в усій повноті механізми виникнення, функціонування і подальшого розвитку політичної ситуації, пов'язаної з виборчими кампаніями. За твердженням М. В. Жеребцова [4], відмінною характеристикою тактики методу case – study можна назвати свободу вибору методик збору даних, що є найважливішим фактором в рамках політичної науки.

Як зауважують дослідники [2; 3; 6], факторний аналіз електорального простору здійснюється як із застосуванням кількісних, так і якісних показників. Його мета – це виявлення найбільш вагомих факторів (бажано, двох), які впливають на здійснений електоральний вибір населення під час виборчих кампаній.

Здійснення цього виду аналізу пов'язане з іншим універсальним методом аналізу – методом експертних оцінок. Цей метод використовується для оцінювання впливу факторів, які не піддаються параметричній оцінці. Серед найбільш відомих якісних факторів впливу на електоральний вибір дослідники називають фактор рівня конформізму, фактор рівня консервативності [8; 9; 10]. Ці фактори мають свої особливості прояву в межах різних територіальних формувань, іноді зовсім не проявляються, як, наприклад, в Україні відсутній вплив на електоральний вибір фактору консервативності населення з огляду на не достатній досвід проведення виборчих кампаній та участі у виборах.

Методом експертних оцінок визначається рівень прояву якісних факторів, при цьому формують оціночну шкалу. Представляють двохфакторну модель електорального простору, результати якої співвідносять із результатами виборів партій. При цьому можна оцінювати електоральний простір як за регіонами, країні в цілому, об'єднаннями країн (наприклад, ЄС).

Факторний аналіз якісних показників закінчується висновком щодо впливу факторів на результати виборчих кампаній.

Можна констатувати, що широкий арсенал якісних методів дослідження, які використовуються в межах гуманітарного підходу, є необхідною складовою електорального аналізу. Ця складова, на нашу думку, може використовуватися у якості допоміжної до параметричних методів дослідження, і сприяє більш повному та системному аналізу стану електорального простору, подальшому прогнозуванню та моделюванню його розвитку, виявленню проблем виборчих кампаній тощо.

Список використаних джерел

1. Боришполец К.П. Методы политических исследований [Текст]: учеб. пособие / К.П. Боришполец. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 221 с.

2. Гришин Н.В. Динамика электоральных предпочтений населения Юга России: Сравнительное исследование [Текст]: монография / Н.В. Гришин. – М.: Издательство "Социально–политическая МЫСЛЬ", 2008. – 182 с.

3. Евстифеев Р.В. Мелодии электоральных пространств. Политический процесс и электоральные предпочтения избирателей (Владимирская область, 1999–2009 гг.) [Текст] / Р.В. Евстифеев. – Владимир: Собор, 2009. – 192 с.

4. Жеребцов М.В. Качественные методы в политической науке: теоретико–методологические аспекты [Текст]: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / М.В. Жеребцов. – М., 2005. – 183 с.

5. Исследование политических процессов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cspdom.ru/research/polit–pros–research

6. Ковров В.Ф. Теоретико–методологический анализ электорального поведения: социологический аспект [Текст]: монография / В.Ф. Ковров. – М.: Издательство "Палеотип", 2007. – 188 с.

7. Социология: Энциклопедия [Текст] / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

8. Fiorina M. Retrospective Voting in American National Elections [Text] / M.Fiorina. – New Haven: Yale University Press, 1981. – 586 p.

9. Himmelweit H. How Voters Decide: a Model of Vote Choice Based on a Special Longitudinal Study Extending Over fifteen years and the British Election Surveys of 1970–1983 [Text] / H.Himmelweit. – Philadelphia: Open University Press, 1985. – 283 p.

10. Lazarsfeld P. The People Choice: how the voter makes up his mind in a presidential 8. campaign [Text] / P.Lazarsfeld, B.Berelson, H.Gaudet. – 3d ed. – New York: Columbia University Press, 1968. – 178 p.

References

1. Borishpolec K.P. Metody politicheskih issledovanij [Tekst]: ucheb. posobie / K.P. Borishpolec. – M.: Aspekt Press, 2005. – 221 s.

2. Grishin N.V. Dinamika jelektoral'nyh predpochtenij naselenija Juga Rossii: Sravnitel'noe issledovanie [Tekst]: monografija / N.V. Grishin. – M.: Izdatel'stvo "Social'no–politicheskaja MYSL'", 2008. – 182 s.

3. Evstifeev R.V. Melodii jelektoral'nyh prostranstv. Politicheskij process i jelektoral'nye predpochtenija izbiratelej (Vladimirskaja oblast', 1999–2009 gg.) [Tekst] / R.V. Evstifeev. – Vladimir: Sobor, 2009. – 192 s.

4. Zherebcov M.V. Kachestvennye metody v politicheskoj nauke: teoretiko–metodologicheskie aspekty [Tekst]: dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.01 / M.V. Zherebcov. – M., 2005. – 183 s.

5. Issledovanie politicheskih processov [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.cspdom.ru/research/polit–pros–research

6. Kovrov V.F. Teoretiko–metodologicheskij analiz jelektoral'nogo povedenija: sociologicheskij aspekt [Tekst]: monografija / V.F. Kovrov. – M.: Izdatel'stvo "Paleotip", 2007. – 188 s.

7. Sociologija: Jenciklopedija [Tekst] / sost. A.A. Gricanov, V.L. Abushenko, G.M. Evel'kin, G.N. Sokolova, O.V. Tereshhenko. – Mn.: Knizhnyj Dom, 2003. – 1312 s.

8. Fiorina M. Retrospective Voting in American National Elections [Text] / M.Fiorina. – New Haven: Yale University Press, 1981. – 586 p.

9. Himmelweit H. How Voters Decide: a Model of Vote Choice Based on a Special Longitudinal Study Extending Over fifteen years and the British Election Surveys of 1970–1983 [Text] / H.Himmelweit. – Philadelphia: Open University Press, 1985. – 283 p.

10. Lazarsfeld P. The People Choice: how the voter makes up his mind in a presidential 8. campaign [Text] / P.Lazarsfeld, B.Berelson, H.Gaudet. – 3d ed. – New York: Columbia University Press, 1968. – 178 p.

***Shelemba M. M.**, graduate student of department of political science and state administration, the state higher educational institution "Uzhhorod National University" (Ukraine, Uzhhorod), shelemba.m@gmail.com*

Methodological aspects of the humanitarian approach to the study of electoral space

The article is aimed at systematization of basic scientific looks to the use of humanitarian approach in relation to research of electoral space. The methodological aspects of the use of humanitarian approach are analysed with the use of quality methods of research of electoral space. It is well–proven that the methods of humanitarian approach can be used at quality auxiliary to the self–reactance methods

of research, and assists more thorough and system analysis of the state of electoral space, further prognostication and design of his development, exposure of problems of electoral campaigns and others like that.

Keywords: *electoral space, humanitarian approach, self–reactance approach, quality methods, quantitative methods, factor analysis, cross–correlation analysis, factors.*

Шелемба М. М.*, аспирант кафедры политологии и государственного управления, Государственное высшее учебное заведение "Ужгородский Национальный Университет" (Украина, Ужгород), shelemba.m@gmail.com*

Методологические аспекты использования гуманитарного подхода к исследованию электорального пространства

Статья нацелена на систематизацию основных научных взглядов на использование гуманитарного подхода относительно исследования электорального пространства. Анализируются методологические аспекты применения гуманитарного подхода с использованием качественных методов исследования электорального пространства. Доказано, что методы гуманитарного подхода могут быть использованы в качестве вспомогательных к параметрическим методам исследования, и способствуют более полному и системному анализу состояния электорального пространства, дальнейшему прогнозированию и моделированию его развития, выявлению проблем избирательных кампаний и др.

Ключевые слова: *электоральное пространство, гуманитарный подход, параметрический подход, качественные методы, количественные методы, факторный анализ, корреляционный анализ, факторы.*

* * *

УДК 324

Денисова А. Ю.
аспірантка кафедри політології,
Донецький національний університет
(Україна, Донецьк), khylko.m@gmail.com

ЧОРНИЙ ПІАР ПІД ЧАС ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2014 РОКУ

Стаття присвячена використанню "чорних" піар-технологій під час парламентської передвиборчої кампанії 2014 року. У статті розглянуті найбільш цікаві приклади Чорного піару, котрий використовувався на мажоритарних округах та мав успіх. Автор дійшов висновку, що у 2014 році, "чорні" технології використовувались у меншій кількості, у порівнянні з попередніми роками. Це пов'язано з тим, що сьогоднішні вибори проходили на тлі трагічних воєнних подій, а це значить, що будь-яка агітація може сприйнятися негативно. Зневіреність у політиці змінилась впевненістю, що разом – суспільство здатне змінити хід історії. Це призвело до зросту політичної культури, політичної активності та підвищенню якості Чорного піару.

Ключові слова: *Чорний піар, політична культура, маніпулятивні технології, передвиборча кампанія 2014, воєнний піар.*

Парламентські вибори 2014 року проходили на тлі драматичних подій у країні. Це суттєво вплинуло на використання брудних маніпулятивних технологій. Варто сказати, що якщо в попередні роки кількість подібних прийомів "чорних" технологій лише збільшувалась, то сьогодні їх кількість зменшилась і зменшилась суттєво. Все тому, що основна увага потенційного електорату була спрямована не на самі вибори, а на фронт, бойові дії якого розгорнулись на буремному Сході.

Але, це і стало причиною появи нового виду "Чорного піару", адже з'явились "кандидати-фронтовики", "кандидати-волонтери" та кандидати, які просто дуже "співпереживають" людям, котрі знаходяться на Донбасі. На противагу їм, з'явились піарщики, котрі, або займаються викриттям подібних міфів, або вигадками подібних міфів про інших кандидатів. Отже, піару поменшало, але він не зник зовсім.

Вже за традицією, найбільше відзначились у використанні "чорного піару" кандидати-мажоритарщики. 90% порушень виникали у передвиборчих кампаніях кандидатів-мажоритарщиків, а не в загальнонаціональному масштабі. Масштаб зловживань на цих виборах, все-одно був меншим, ніж у минулі рази, так як, після Майдану та під час АТО, будь-яке порушення розглядається емоційніше. Тоді люди були впевнені, що систему змінити не вдасться. Сьогодні – навпаки.

Отже, розглянемо основні випадки Чорного піару, які були офіційно зафіксовані на території України під час парламентських виборів 2014 року.

Із досвіду попередніх передвиборчих кампаній – не складно згадати, що найпопулярнішим засобом завжди був підкуп виборця. І робили це у різний спосіб: від продуктових наборів, до великих сум грошей. За законодавством вважається, що якщо сума становить більше 3% мінімальної заробітної плати – це хабар. Але, навчились все проводити цілком законно. Кандидат може заключити згоду з 5000 виборцями свого міста про те, що вони є офіційними агітаторами. А агітували вони,чи ні – ніхто і ніколи не з'ясує.

Арсен Аваков Міністр ВС України, у мережі Фейсбук сповістив, що "від початку виборчого процесу – була заведена 141 справа про підкуп виборців.

Величезна кількість випадків Чорного піару пов'язана з тим, що проти кандидата спрямовувався потік неправдивої інформації, що дискредитувала його імідж. У Києві від партії "Свобода", начебто від Ю. Левченка був розповсюджений білборд, напис на якому був таким: "Росія має стати цвинтарем". Сам "свободівець", спростовує свою причетність до таких радикальних заяв. Дуже часто траплялись випадки, де у різних регіонах, кандидатів звинувачують у тому, що вони дуже розкішно живуть, а в країні війна. Або, дуже модним стало звинувачувати кандидатів у причетності до Партії Регіонів та Віктора Януковича [1].

Деякі кандидати використовували білборди, у яких кольори та шрифт були такими ж, як і у Блока Петра Порошенко. Сам Порошенко, звісно, до таких кандидатів ніякого відношення не мав. Але, подібних випадків було багато, так як кандидати просто хотіли попіаритись на знаменитій партії.

Головним "хітом сезону" – був піар на АТО. Кандидати, як могли виставляли себе у ролі захисників та героїв. Яскравим прикладом тут є Олег Ляшко. Кандидат показово відвідував зону бойових дій, роздавав допомогу і, навіть, "брав участь" у бойових діях. Поступово, обман почав викриватись. Ще одна цікава риса, що зменшилось використання адмінресурсу. Організація Опора зафіксувала випадок у Києві, коли виборцям надходив лист з пропозицією проголосувати за конкретного кандидата, підписаний директорами шкіл певного округу. Але такі випадки були поодинокі. Це перестало бути системою.

Представники ENEMO вважають парламентську виборчу кампанію спокійною та зауважують, що мітинги та збори менш популярні, ніж особисте спілкування."Виборчу кампанію у всіх частинах країни можна охарактеризувати як спокійну і помірну. Слід зазначити, що кампанія "від дверей до дверей" є основним інструментом, який використовується в межах цієї виборчої кампанії, в той час як невеликі збори і мітинги відбуваються в обмеженій кількості.

Можна було побачити рекламні щити, намети, брошури провідних партій в регіонах. Загалом рекламна агітація самовисуванців, що балотуються в одномандатних округах, менш помітна. Всі політичні суб'єкти мають намір залучити значну кількість волонтерів у кампанії, а також провести навчання, щоб вони могли бути короткостроковимиспостерігачами у день виборів. Політичніпартіїнаголошують, що вони проводятькампанію за підтримкиокремихспонсорів та волонтерів", – йдеться у проміжному звіті від громадської організації "Опора". У Житомирській області міжнародними спостерігачами не зафіксовані випадки зловживання адмінресурсом, використання реклами на громадському транспорті для агітації, політичного тиску, насильства проти кандидатів, але є підкуп виборців та чисельний "чорнийпіар" проти кандидатів у Житомирі [2].

"Зафіксовано велику кількість випадків надання виборцям товарів та послуг. Багато новостворених благодійних організацій, що названі на честь зареєстрованого кандидата або його сім'ї, зараз використовуються для підкупу виборців. Крім того, під час проведення свят та різних заходів кандидати та партії займаються благодійністю, в основному для уразливих груп чи армії, щоб прорекламувати себе. Випадки хабарництва виборців були помічені в Запорізькій, Харківській, Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Кіровоградській, Чернігівській, Київській, Черкаській, Житомирській, Волинській областях та місті Києві... Спостерігачі повідомили про використання так званого "чорногопіару" та "джинси" проти кандидатів. Наприклад, були зафіксовані чисельні випадки "чорногопіару" проти кандидатів у Вінниці, Чернівцях, Тернополі, Сумах, Житомирі, Хмельницьку, Івано-Франківську, Львові, Києві, Запоріжжі. "Джинса" була помічена в ЗМІ в Сумах, Києві, Тернополі, Волині, Запоріжжі і т.д.", - інформують спостерігачі місії ENEMO [2].

Жители Оржицького району, що на Полтавщині, по 148 виборчому округу отримували друковані видання з елементами чорного піару проти кандита у народні депутати Володимира Пилипенка.

По поштовим скринькам розходилась газета "Новий вісник", начебто надрукована у Києві. Там закликали не голосувати за кандидата-самовисуванця по 148 виборчому округу Володимира Пилипенка. Назва провокаційної статті була надзвичайно красномовною: "Кат українського суспільства". Спостерігачі мережі ОПОРА вирішили зв'язатись з друкарнею, котра вказана на звороті газети та дізнатись, хто є замовником. Реквізити, що були зазначені на газеті – ніколи не існували у дійсності, отже знайти замовників не вдалось [3].

За тиждень до виборів у Приірпінні з'явилися листівки, на яких нібито Наталія Королевська пише листа про підтримку кандидата від блоку Петра Порошенка – Олександра Тигова. У тексті говориться про те, що Королевська йде від "Опозиційного блоку" й зараз підтримує чомусь Тигова, який колись балотувався на Дніпропетровщині від її партії. Це при тому, щовід"Опозиційного блоку" йшов інший кандидат – Юлія Кульчицька. Кандидат в нардепи Олександр Тигов стверджує, що це – провокація, і він до того не причетний. Його штаб вночі полював на тих, хто клеїть ці листівки, і їм таки поталанило. Молодиків передали правоохоронцям. Ті кажуть: їх просто попросили невідомі порозкидати листівки за 200 гривень. Працівники штабу Тигова стверджують, що з'ясували імена цих хлопців і переконані, що це працівники штабу кандидата в нардепи Анатолія Федорука.

Але Тигов не єдиний, хто зацікавив конкурентів. Якщо йому пригадали те, що він балотувався кілька років тому від Королевської, то невідомі особи нагадали виборцям, що екс-регіонал Анатолій Федорук цього року не вийшов з ПРпід час розстрілів на Майдані.

Чорний піар пішов і проти Тигова, і проти Гаврилюка. З'явилась ще одна листівка, де нібито Тигов паплюжить ім'я відомого козака Гаврилюка, над яким на морозі знущались беркутівці. Одним "пострілом" вбивають двох конкурентів. Адже, Тигов, начебто, не приховує своєім'я, паплюжачи при цьому у листівці Гаврилюка, та закликаючи голосувати за себе [4].

На Оболоні конкуренти взялись за Білецького, розгорнувши антипропагандистську кампанію, аби виставити його нацистом. Дуже поширена сьогодні тема, яка непогано продається. Спосіб найпоширеніший: листівки. На цих листівках забражений "вовчий гак" з герба батальону "Азов"поруч з закликами "Смерть кацапам", "Мати, відпустисина на війну", або свастикою. З його ж зображенням розповсюджували листівки, у яких було написано: "Не пустите фашиста в Верховную Раду Украины". Але далі жодного доказу фашизму Білецького – наприклад, жодної його відповідної цитати, а лише загальні слова про нацизм Правого сектору, Соціал-Національної Асамблеї та Патріота України, знов-таки, практично без доказів, зате чимало пересмикувань щодо подій Зимової революції і нинішньої війни, а то й відвертої брехні, про те, що Патріот України виступає за входженняУкраїни в "русский мир", а упор робиться на те, щоу всьому винен Аваков, котрий є ставленником Кремля [5].

Також, в цьому році відзначилась і Кіровоградщина. Там у 99 та 100 виборчих округах точився конфлікт міжсімейними тандемами кандидатів.

Виборчакампанія до ВР у виборчомуокрузі № 102 (центр: місто Знам'янка, включає: міста Знам'янка, Світловодськ, Знам'янський, Новгородківський, Олександрівський, Онуфріївський, Світловодський райони) запам'яталась значними порушеннями. Зокрема, у газеті "Свобода Кіровоградщини" № 1(5) жовтень 2014 розміщено матеріали з негативною інформацією на одного з кандидатів по округу Олеся Довгого: "Нашестя" довгоносиків"у 102-му окрузі", "Відзустрічей за зачиненими дверима до виборів без виборців" та "Кандидат-свободівець зустрівся з своїми однодумцями". Інший потік негативу на цього ж кандидата розміщено в газеті "Наддніпрянська Зоря" № 4: "Бандити йдуть...київські?" та "Хочеться вірити". В цій же статті розміщено позитивну інформацію про кандидата у народнідепутати по цьому округуВіктора Бойка.

Також, у матеріалі газети "Світловодськ Інформ" № 40 від 02.10.2014 року, розміщенастаття негативна

інформація про партію “Свобода” та кандидата від цієї партії Руслана Степуру: “Вадим Бондар: “Свобода” робить все, як того хоче Путін”. Вадим Бондар – кандидат у народні депутати від Блоку Петра Порошенка.

У виборчому окрузі № 101 (центр – смт. Голованівськ, межі – Гайворонський, Голованівський, Маловисківський, Новоархангельський, Новомиргородський, Ульяновськийрайони) також поширюють листівки з ознаками “чорногопіару”. Великукількість таких листівок з негативною інформацією про кандидата у народнідепутативід Блоку Петра Порошенка Олега Голімбієвського спостерігачі ОПОРИ зафіксували на території смт. Голованівсь та Новоархангельськ. Наклад листівок 120 000 примірників, інших вихідних даних не вказано. У листівці використовуються такі епітети як “п’яниця”, “бидло”, “хамло”, “рейдер”, “брехло”, “кровопивця”, “злодій”. Також в листівці розміщено кольорові ілюстрації. Спостерігачу ОПОРИ кандидат у народні депутати Олег Голімбієвський повідомив, що листівки розповсюджують невідомі вночі з машин [6].

У порівнянні з минулими парламентськими виборами на Івано-Франківщині дуже мало “чорногопіару” та контрагітації. Станом на початок травня ОПОРА зафіксувала з десяток прикладів “чорногопіару”, найяскравіші – проти Петра Порошенка та свободівця Василя Поповича, якийбалотується до Верховної Ради по округу № 83.

Першим прикладом “чорногопіару” стала поява газети проти Петра Порошенка, яку розкидали у під’їздах напередодні візиту кандидата до Івано-Франківська. На першій шпальті газети розміщено матеріал “Вибори – боротьба олігархів за повернення влади” та подано фотографію із підписом “Віденьський альянс: Фірташ-Кличко-Порошенко”. Майже у кожному матеріалі йдеться про те, що Порошенко – кандидат від олігархів, засновник Партії Регіонів. У матеріалах без підпису розповідається також про те, що Порошенко збагатився за Президента Януковича і що кандидат – ставленик Путіна, божодного разу не засудив його агресії. Наостанок газета повідомляє, що Порошенко отримав сан у російській православній церкві. “У вихідних даних цього інформаційного бюлетеня неповний перелік передбаченої законом інформації, за яким неможливо встановити, кому з кандидатів він належить, а тим більше чи виготовлений він за кошти фонду кандидата. Тому даний випадок можна класифікувати не лише як використання брудних технологій у політичній боротьбі, але й як порушення встановлених законом правил агітації”, – коментує Іван Маруняк, координатор Громадянської мережі ОПОРА в Івано-Франківській області. Ще один зразок чорного піару проти Порошенка – листівка “Не зраджу ваш голос!” без вихідних даних, яка розповідає виборцям, що Порошенко заснував Партію Регіонів, був членом фракції СДПУ(о), депутатом від“НашоїУкраїни” та працював в уряді Азарова. “Чорногопіару” на інших кандидатів на посаду Президента ОПОРА не зафіксувала. Серед кандидатів у нардепи по 83-му округу лідером за кількістю “чорногопіару” є свободівець Василь Попович. Після того, як в Івано-Франківську невідомі заляпали білборди кандидата зеленкою, в Інтернеті з’явилася серія віртуальних білбордів, які псують імідж Поповичу та ображають честь і гідність кандидата. “Чорнийпіар” в Інтернеті застосовано також проти самовисуванців Максима Кицюка та Олександра Шевченка [7].

Отже, на відміну від попередніх років, сьогоднішній Чорний піар зазнав деяких змін. І президентські, і парламентські вибори відбувались на тлі воєнних подій, необґрунтованих звинувачень з боку Росії та надзвичайного героїзму українських солдат. Велика кількість смертей, що сталася напередодні, не могла не вплинути на відношення українців до використання Чорного піару. Воно було вкрай негативним. Тому і використовувати його треба було дуже обережно, бо маніпулювати доводилось вже не зневіреним у політиці натовпом, а людьми, котрі повірили у той факт, що об’єднавшись – можна переломити хід історії. Чорні технології використовувались відповідні і актуальні. Деякі ідеї були запозичені у російського телебачення, бо звинувачення, котрі були на грані нацизму – мали місце у деяких мажоритарних округах. Мажоритарщики залюбки писали один на одного листівки, де змальовували конкурента як: “расиста”, “терориста”, “спільника режиму Януковича”, “олігарха, що живе не по прибуткам”, тощо. Засоби голослівних звинувачень – не нові. Тематика – свіжа. Зовсім новим вважався піар з фронту. Кандидати депутати їздили в зону АТО, фотографувались із солдатами, а потім, поширювали ці фотографії всіма доступними їм засобами. Подібний піар будувався і на “допомозі” фронтовикам. Самі фронтовики не дуже помічали реальну допомогу, але на фотосесію погоджувались. Такий “воєнний піар” додавав “бали” кандидатув очах електорату. В цьому році, у політичних війнах активно приймають участь і телеканали. Звісно, що телеканали ніколи не були незалежними. А їх власник, найчастіше, є причетними до котроїсь з партій та має свої політичні орієнтації та симпатії. Одними з головних каналів, котрі грішать замовленими односторонніми матеріалами – це Інтер та ТРК Україна, котрі, схвально ставляться до Опозиційного блоку та не запрошують дві сторони, для надання вріноваженних коментарів. Така одіозна особа, як Ігор Коломойський – була підвержена низці замовлених матеріалів на телеканалі Інтер, у котрих намагаються пояснити його патріотичну позицію елементарним бажанням наживи. Причому, можливості відповісти йому надано не було.

Не зважаючи на це, кількість Чорного піару була помітно меншою. Це тимчасовий фактор, але, це дозволило сьогодні провести відносно чесну гонку. Вагомим фактором став рівень політичної культури електорату, який підвищився. Такий електорат вже складно надурити. Отже,чорні технології зобов’язані бути вишуканішими.

Список використаних джерел

1. Святослав Хоменко “Избирательные нарушения 2014: подкуп, джинса, чёрный пиар”[режим доступу]: http://prportal.com.ua/Peredovitsa/izbiratelnye-narusheniya-2014-podkup-dzhinsa-i-chernyy-piar.

2. Звіт місії спостереження ENEMO, [режим доступу]: http://www.zhitomir.info/news_140334.html

3.Дар’я Черкашина “Полтавщина: “Чорний піар” проти кандидата-самовисуванця Володимира Пилипенко”.[режим доступу]: http://oporaua.org/osbb/article/6816-poltavshchyna-lchornyj-piarr-proty-kandydata-samovysuvancja-volodymyra-

pylypenko

4. Звіт громадської організації ОПОРА. “Чорний піар: 95-й округ закидали листівками”, [режим доступу]: http://www.kotsubynske.com.ua/2014/10/23

5. Дмитро Десятерик “Дуже Чорний піар”, [режим доступу]: http://uainfo.org/blognews/422738-duzhe-chorniy-par-na-obolon-ostann-dn-htos-seryozno-vzyavsya-za-bleckogo.html

6. Патруль Євгеній “Кіровоградщину заповнив Чорний піар” [режим доступу]: http://gre4ka.info/suspilstvo/13736-kirovohradshchynu-zapolonyv-peredvyborchyi-chornyi-piar

7. Звіт громадської організації ОПОРА “ЧОРНИЙ ПІАР ПО – ФРАНКІВСЬКІ”, [режим доступу]: http://zl.if.ua/

References

1. Svyatoslav Khomenko “Yzbyratel’nye narushenyya 2014: podkup, dzhynsa, chërnыy pyar” [rezhym dostupu]: http://prportal.com.ua/Peredovitsa/izbiratelnye-narusheniya-2014-podkup-dzhinsa-i-chernyy-piar.

2. Zvit misiyi sposterezhennya ENEMO, [rezhym dostupu]: http://www.zhitomir.info/news_140334.html

3. Dar"ya Cherkashyna “Poltavshchyna: “Chornyy piar” proty kandydata-samovysuvantsya Volodymyra Pylypenko”. [rezhym dostupu]: http://oporaua.org/osbb/article/6816-poltavshchyna-lchornyj-piarr-proty-kandydata-samovysuvancja-volodymyra-pylypenko

4. Zvit hromads’koyi orhanizatsiyi OPORA. “Chornyy piar: 95-y okruh zakydaly lystivkamy”, [rezhym dostupu]: http://www.kotsubynske.com.ua/2014/10/23

5. Dmytro Desyateryk “Duzhe Chornyy piar”, [rezhym dostupu]: http://uainfo.org/blognews/422738-duzhe-chorniy-par-na-obolon-ostann-dn-htos-seryozno-vzyavsya-za-bleckogo.html

6. Patrul’ Yevheniy “Kirovohradshchynu zapovnyv Chornyy piar” [rezhym dostupu]: http://gre4ka.info/suspilstvo/13736-kirovohradshchynu-zapolonyv-peredvyborchyi-chornyi-piar

7. Zvit hromads’koyi orhanizatsiyi OPORA “ChORNYY PIAR PO – FRANKIVS’KI”, [rezhym dostupu]: http://zl.if.ua/

***Denisova A. Y.**, graduate student of department of political science, Donetsk national university (Ukraine, Donetsk), khylko.m@gmail.com*

Black PR during the parliamentary elections in 2014

Article is devoted to the use of "black" PR technologies during the parliamentary election campaign in 2014. The article describes the most interesting examples of black PR, which was used in the majority districts, and prospered. The author concludes that in 2014, "black" technology used in smaller amounts, compared top revious years. This is due to the fact that today's elections took place against the back drop of the tragic events of the war. This means that any campaign may be perceived negatively. Disillusion ment with politics has changed the confidence that together – society can change the course of history. This has led to an increase in political culture, political activity and improve the quality of black PR.

***Keywords:** Black PR, political culture, manipulative techniques, campaign 2014, a military public relations.*

***Денисова А. Ю.**, аспирант какафедры политологии, Донецкий национальный университет (Украина, Донецк), khylko.m@gmail.com*

Черный пиар во время парламентских выборов 2014 года

Статья посвящена использованию “черных” пиар-технологий во время парламентской предвыборной кампании 2014 года. В статье рассмотрены наиболее интересные примеры Черного пиара, который использовался в мажоритарных округах и имел успех. Автор пришел к выводу, что в 2014 году, “черные” технологии использовались в меньшем количестве, по сравнению с предыдущими годами. Это связано с тем, что сегодняшние выборы проходили на фонетрагических военных событий, а это значит, что любая агитация может восприниматься негативно. Разочарованность в политике изменилась уверенностью, что вместе – общество способно изменить ход истории. Это привело к росту политической культуры, политической активности и повышению качества Черного пиара.

***Ключевые слова:** Черный пиар, политическая культура, манипулятивные технологии, предвыборная кампания 2014, военный пиар.*

* * *

УДК 32.019.51

Алейникова С. М.
кандидат социологических наук, ведущий научный сотрудник НИИ теории и практики государственного управления Академии управления при Президенте Республики Беларусь (Беларусь), vasilchuk84@bk.ru

“Духовность-ОПК-Светскость” – “Святая Троица” российской идеологии

Поиск национальной идеи России, формирование религиозно-политического единомыслия, проблемы сохранения и межпоколенной передачи социокультурных ценностей – остро актуальные задачи современной российской идеологии. Решение подобных глобальных задач все чаще связывают с деятельностью Русской православной церкви (РПЦ), которой отводится значимая роль в “перекодировании” как прошлого страны, так и формировании ее будущего – в первую очередь, в лице подрастающего поколения.

В данном контексте автором рассматривается один из ведущих российских идеологических трендов “Духовность–ОПК–Светскость”, в последние годы активно внедряемый в общественное сознание. Однако концепты духовности и светскости не лишены внутренних противоречий, а введение в российских школах “Основ православной культуры” сопровождалось острыми дискуссиями, способствовавшими не столько консолидации, сколько скрытой конфронтации общества.

***Ключевые слова:** образование, светскость, Русская православная церковь, национальная идея, религиозная политика, свобода совести.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кризис идентичности и проблемы легитимизации политической власти, с одной стороны, и неоднозначное восприятие на постсоветском пространстве любой официальной идеологии, с другой стороны, обусловили необходимость поиска и разработки новых ценностных ориентиров, идеологических трендов, моделей и схем, инструментом реализации которых все чаще выступает Русская православная церковь (далее – РПЦ).

В последние годы одним из ведущих российских идеологических трендов становится конструкция “Духовность–ОПК–Светскость”, активно внедряемая в общественное сознание и призванная поддержать широко пропагандируемую декларацию религиозно-политического единомыслия российского общества. В то же время концепты духовности и светскости не лишены внутренних противоречий, а введение ОПК в российских школах сопровождалось острыми дискуссиями, способствовавшими не столько консолидации, сколько скрытой конфронтации общества.

Духовность

Именно концепт “духовности” на сегодняшний день можно обозначить как один из самых популярных в политической и конфессиональной риторике, и в то же время наиболее “размытых” в семантическом плане. Духовность традиционно противопоставляется процессам вестернизации и релятивизации ценностных систем, выступая в качестве образа безусловного “друга” и одного из главных ориентиров разработки национальной идеи, способствующей сохранению социокультурной идентичности и консолидации российского общества.

Сам термин духовности в обыденном понимании отождествляется с верой в сверхъестественное и, как правило, ставится в один ряд с традиционной религиозностью. Однако духовность более обоснованно можно обозначить как смысловое новообразование-”новодел”, что в значительной мере подменяет его

привычный смысл. Так, если обратиться к словарям, то в словаре церковно-славянского языка понятие духовности в принципе отсутствует, а родственное "доховный" трактуется как противоположность телесному, происходящее от Духа Святого: "живущий духом, как высшей частию существа человеческого" [1]. Отсутствует данное понятие и в большинстве этимологических словарей русского языка, включая в себя только коренное "дух".

Понятие духовности появляется лишь в относительно поздних толковых словарях русского языка, окончательно оформившись только к первой половине XX века. Д.Н. Ушаков трактует его как книжное и устаревшее и подразумевает "отрешенность от низменных, грубо чувственных интересов, стремление к внутреннему совершенствованию, высоте духа" [2]. С.И. Ожегов рассматривал духовность как "свойство души, состоящее в преобладании духовных, нравственных и интеллектуальных интересов над материальными" [3]. В словаре В.И. Даля присутствует лишь краткая пометка "духовность как сост. духовного" [4]. Словарь же современного русского литературного языка содержит следующее определение: "Духовная, интеллектуальная природа, сущность человека, противополагаемая его физической, телесной сущности; богатство духовного мира человека, высокий уровень нравственных, интеллектуальных потребностей, норм" [5, с. 501].

Таким образом, сформировавшееся как производное от корня "дух", понятие духовности оформилось в русском языке изначально в рамках светской, академической традиции как противопоставление материальной, телесной, тварной природе человека. Русская религиозная философия (Н. Бердяев, В. Соловьев и др.) придала данному значению религиозный смысл, который и был заимствован, а позже широко транслирован в конфессиональную и политической риторику, контент-анализ которой свидетельствует о разночтениях в понимании духовности политических и религиозных лидеров.

В частности, в выступлениях Президента Российской Федерации "духовность" чаще всего ставится в один ряд с культурой и образованием, хотя и выделяется в отдельную смысловую категорию: "духовность и культура", "духовность и образование".

В выступлениях Президента Республики Беларусь духовность отождествляется главным образом с нравственностью и гуманизмом и дополняется довольно широким ассоциативным рядом преимущественно эстетических, абстрактных категорий ("доброта", "чуткость", "красота", "правдивость", "патриотизм", "материнство" и др.). По существу, данное смысловое наполнение духовности отсылает к "загадочной славянской душе" и характеризует идеальный образ национального архетипа восточных славян.

Духовность как образ-противопоставление, т.е. уже как идеологический конструкт, применяется исключительно в конфессиональной риторике. Так, если анализировать выступления Патриарха Кирилла, в которых присутствует обращение к духовности, то ее основной характеристикой становится "нравственность". Соответственно единственным легитимным носителем "духовности" и инструментом ее "возрождения" априори подразумеваются РПЦ и православие, берущие на себя роль безусловного "друга".

В качестве же противопоставления духовности предсказуемо выступают "кризис", "коррупция", "смута", "Европа" и "интернет", формируя тем самым образ "врага" – как внешнего ("Европа", "кризис"), так и внутреннего ("интернет", "коррупция").

Как видно, стереотипное понимание духовности изначально строится на ряде противопоставлений:

1) противопоставление нематериального материальному (духовности – прагматизму, идеологии потребительства).

В этой связи необходимо также различать категории "духовность общества" и "духовность человека", поскольку первое включает и предполагает обязательное присутствие материального фактора. Соответственно инструменты формирования и передачи духовных ценностей являются исключительно материальными, поскольку связаны с государственным регулированием и деятельностью таких социальных институтов, как образование, наука, культура и т.п. Осуществление деятельности данных социальных институтов невозможно без развитой инфраструктуры (школ, библиотек, музеев, подготовки кадров и т.п.), бюджетного финансирования и широкого спектра программ государственной поддержки социальной сферы.

2) противопоставление общего личному (общих, соборных, коллективных ценностей – индивидуализму).

В данном контексте уместно привести достаточно неожиданные результаты исследований, посвященных выявлению особых "коллективных" ценностей, присущих русскому религиозному человеку. Исследование действительно показало, что респонденты, обладающие православным мировоззрением, характеризуются преобладанием коллективных ценностей над индивидуальными. Однако в качестве противопоставления "коллективным" ценностям выступил индивидуализм нерелигиозных респондентов, основной реакцией на внешние раздражители которых является апелляция не к высшим силам или властным структурам, а "принятие собственной ответственности за события и их последствия" [6, с. 109].

Возможно, неготовность к собственной ответственности и можно назвать традиционной чертой славянского менталитета, но ее оценка в качестве ценности представляется достаточно сомнительной.

3) противопоставление прошлого настоящему и будущему (традиционных ценностей – вестернизации и глобализации), т.е. конструирование модели идеального прошлого. Такое противопоставление в принципе ставит под сомнение целесообразность какого-либо развития, поскольку ориентировано не на развитие и устремление вперед, а на возврат и статичное пребывание в состоянии "идеального прошлого".

Выступая в качестве противопоставления, концепт духовности трансформируется главным образом в инструмент формирования образа "врага" и в большей степени может быть охарактеризован как форма современного политического мифотворчества, чем общего социокультурного и ценностного ориентира.

Переход его из разряда мифотворчества в социальную реальность зависит в первую очередь от материальных факторов, традиционно противопоставляемых духовности. Разрешение этого противоречия позволит выработать единые ценностные основания, непосредственно формирующие преемственность национальных традиций российского общества.

Основы православной культуры

Если разработка и внедрение концепта духовности в качестве не столько ценностного, сколько идеологического конструкта носит преимущественно дискуссионный характер, то введение в российских школах ОПК в качестве одного из модулей обязательного предмета "Основы духовно-нравственной культуры народов России" вызвал не только острую дискуссию, но и некоторую конфронтацию в российском обществе.

В 2009 г. Патриарх Кирилл назвал "мифологемой" заявление о том, что Церковь в обязательном порядке пытается навязать изучение ОПК. Однако церковь изначально предлагала введение катехизации школьников, последовательно отстаивая именно обязательность введения и преподавания в школах ОПК. В то же время, учитывая общественное мнение и законодательные рамки, предусматривающие светский характер образования, РПЦ был предложен компромиссный вариант по введению обязательного для изучения культурологического предмета – ОПК. "Это культурологический предмет, и каждый молодой человек… обязан знать историю своей культуры", "если в нашей стране живут люди, исповедующие другие религии, то они…. должны знать и культуру той страны, в которой они живут" (здесь и далее все цитаты представителей РПЦ приводятся со ссылкой на один источник – официальный сайт РПЦ) [7].

Критику со стороны противников обязательного изучения ОПК Патриарх Алексий II назвал несостоятельной: "Сегодня у ОПК есть противники, считающие, что школа отделена от церкви, и Закон Божий не может иметь места. Но я считаю, что это – не Закон Божий, а культурологический предмет, и каждый культурный человек должен знать основы своей культуры", предусматривая возможность преподавания ОПК священниками: "боязнь увидеть священника в школе является пережитком советского прошлого". Позиция Патриарха была поддержана А. Кураевым, заявление которого однозначно и не предполагает альтернатив: "обучение ОПК должно быть обязательным, а не добровольным".

Таким образом, РПЦ изначально предполагала и последовательно отстаивала обязательность введения и преподавания в школах ОПК. Поэтому в данном случае, возможно, имеет место отождествление своей личной позиции с позицией церкви, поскольку непосредственно Патриарх Кирилл выступал за предоставление школьникам возможности альтернативы ("в школе в обязательном порядке должны преподаваться духовно-нравственные предметы, однако выбор этих предметов должен предоставляться ученикам"), настаивая на добровольности изучения ("Все дело в том, что все основано на добровольности, ведь наши люди имеют закрепленное право получать такое образование").

Митрополитом, а позже – Патриархом Кириллом был предложен компромиссный вариант, предполагающий альтернативу ОПК в рамках одного курса. В этой связи итоговую форму обязательного образовательного предмета "Основы духовно-нравственной культуры народов России", предоставляющую ученику возможность выбора одного из модулей, можно назвать скорее вынужденным компромиссом, чем изначальной инициативой, который удовлетворил, однако, обе стороны. Отдельно следует отметить, что в итоге почти десятилетняя борьба РПЦ за введение ОПК, а также жёсткое лоббирование своих интересов в образовательной сфере являлись, по заявлению Предстоятеля РПЦ, всего лишь реализацией церковью "инициативы Президента Российской Федерации, поддержанной всеми традиционными религиозными общинами". Подобное смещение акцентов и перераспределение ролей позволило РПЦ устраниться от роли инициатора введения ОПК, переложив ответственность за реализацию и соответственно – финансирование своих интересов в рамках данного курса, на государство.

С одной стороны, серьезные разночтения, а с другой – демократизм мнений присутствуют у представителей РПЦ и относительно требований к педагогическим кадрам, осуществляющим преподавание ОПК, а также учебникам и учебно-методическим пособиям.

Так, по мнению Патриарха Кирилла, преподавание ОПК могут осуществлять "даже учителя математики или физкультуры – главное, чтобы они обладали необходимой педагогической подготовкой". В то же время заместитель руководителя синодального отдела по религиозному образованию и катехизации протоирей А. Абрамов предлагает свое видение решения данной проблемы, в корне противоречащее мнению Патриарха: "Это должны быть настоящие специалисты, а не бывшие преподаватели физкультуры или "Основ безопасности жизнедеятельности"". В отношении же кадров, обладающих необходимой педагогической подготовкой, но с нерелигиозным мировоззрением возможность преподавания Патриархом исключена: "чтобы, простите, не безбожники преподавали ОПК". В свою очередь, глава синодального отдела по религиозному образованию и катехизации митрополит Меркурий считает, что преподаватели ОПК должны быть не столько "профессиональными" верующими, "сколько профессиональными педагогами".

Подобный разнобой мнений относительно кадров, призванных преподавать ОПК, обусловил необходимость конкретизации требований к учителям: преподавание ОПК – "дело миссии мирян", однако они должны быть:

- верующими;
- крещеными;
- воцерковленными;
- иметь богословское образование;
- иметь церковную аккредитацию.

Как видно, в данный перечень не входят требования педагогического, исторического, религиоведческого или любого другого профильного образования. В то же время, поскольку какие-либо уточнения профессиональной компетенции учителя отсутствуют,

можно предположить, что профильное образование "по умолчанию" предполагается в качестве базового.

Таким образом, общим итогом кампании по введению в российских школах ОПК, явилось, во-первых, формирование перечня обязательных требований к преподавателям ОПК и учебникам по ОПК, которые должны пройти конфессиональную экспертизу.

Во-вторых, формирование в лице "Основ светской этики" негативного образа как внутреннего, так и внешнего "врага". При этом следует принимать во внимание, что подобное противопоставление влечет не консолидацию, а раскол общества по мировоззренческому признаку, хотя и значительно облегчает его управление. В данной ситуации учебный курс становится заложником политических и религиозных сил, одним из инструментов политического управления и информационного манипулирования.

Созданный в СМИ позитивный информационный фон, сопровождавший кампанию по введению ОПК, послужил основанием для развертывания широкой пропаганды острой необходимости данной дисциплины как необходимого условия "возрождения духовности", ожидаемости ее большей частью населения. Однако второй этап – включение в образовательную сетку и непосредственно выбор родителями и учащимися того или иного модуля – выявил значительный разрыв между декларацией и фактом: реальной готовностью и желанием изучения ОПК.

Результаты выбора обусловили необходимость поиска объяснений РПЦ причин данного выбора, а также направлений и способов его корректировки. Следует оговориться, что сам факт осознанного, но нежелательного, с точки зрения РПЦ, выбора одного из модулей, в принципе не рассматривается. Причины сложившейся ситуации следует искать не в волеизъявлении родителей и учащихся, а исключительно в негативном внешнем воздействии. Упоминание в риторике РПЦ приоритетного выбора "Светской этики" коррелирует исключительно с такими оценками, как "давление", "саботаж", "запрещение", "принуждение", "игнорирование" и т.п. Патриарх Кирилл, объективно не отказывая родителям и учащимся в признании их волеизъявления, главной причиной фактического провала введения ОПК считает следствие "неверной трактовки… понятия светскости государства".

Светскость

В понимании Патриарха "светское" и "нерелигиозное" равнозначно "атеистическому", а атеистическая мораль трактуется Патриархом однозначно негативно в русле общей тенденции российской идеологии по демонизации советского прошлого: "А что такое светская этика? В этом курсе предложат нечто иное – будет преподаваться атеистическая мораль, как та, что мы с вами изучали в советское время".

Подобную трактовку светскости можно обозначить как наивную и поверхностную, однако в других заявлениях Предстоятель РПЦ призывает "не ставить знак равенства между светскостью и нерелигиозностью", интерпретируя светскость "как идеологическую и мировоззренческую нейтральность", что вызывает вопросы о последовательности и корректности выстраивания Патриархом соответствующего ассоциативного ряда.

Председатель синодального отдела по взаимодействию Церкви и общества Московского Патриархата В. Чаплин заявляет об "утрированном" и "по-советски примитивном" понимании светскости, в то же время представляя собственную, достаточно неоднозначную конструкцию, последовательно отождествляя светскость: а) с религией; б) с научным мировоззрением; в) с секуляризмом.

В частности, светское мировоззрение отождествляется В. Чаплиным с научным, которое, однако, также "своего рода религия, которая базируется на культе человека, и лишь один из возможных человеческих выборов" и поэтому "является одним из вариантов религиозного выбора". Секуляризм соответственно выступает одновременно и как "достаточно длительный исторический эпизод", и "как идеология", и как "мировоззрение": "секуляризм – это не нейтральное мировоззрение, а лишь один из вариантов мировоззренческого выбора". По существу, отсутствие представлений о фундаментальных различиях основных общенаучных и философских категорий влечет отождествление В. Чаплиным: а) светскости (принципа), б) секуляризма (концепции, идеологии) и в) секуляризации (процесса).

Необходимо отметить, что в церкви присутствуют и другие подходы к пониманию светскости. В частности, Митрополит Минский и Слуцкий Филарет, высказывал несогласие с тем, что "светскость равнозначна атеизму": "Такое мнение находится в противоречии единой стратегической устремленности Церкви, общественности и государства, – устремленности к формированию полноценной личности".

Аналогичной позиции придерживается Митрополит Ростовский и Новочеркасский Меркурий, заявивший, что "светскость – совсем не синоним "атеизма". При этом митрополит Меркурий уточняет понятие светскости в контексте распределения полномочий: "в этом смысле школа не отделена от Церкви. И в светской школе есть, говоря научным языком, сфера совместной компетенции государства и Церкви". С точки зрения Митрополита Волоколамского Илариона светское также "не синоним атеистического". В то же время митрополит предлагает очередную отсылку к советскому прошлому, не раскрывая смысла светскости: "В советское время нам внушали, что атеизм – это некая общая идеология, а религия есть частное дело отдельных заблуждающихся людей".

Таким образом, анализируя выступления представителей РПЦ, в которых присутствует обращение к светскости, приходится констатировать множественность интерпретаций и отсутствие единого понимания светскости прежде всего внутри самой РПЦ, и в то же время – единодушие в ее негативной оценке. "Неверная", "ложно понятая" и "неправильно понимаемая" трактовка светскости "односторонне перетолковывается", обусловливая тем самым ее "утрированное", "жесткое, буквалистское", "своеобразное" понимание. В конечном же счете все

многочисленные характеристики светскости сводятся к дихотомии “неправильное–правильное”.

“Правильное” понимание светскости, по-видимому, предполагает одностороннее отделение – государства от религии, и ограничивается принципом невмешательства государства в дела церкви. Церковь же, однако, предусматривает за собой аналогичное право по отношению к государству, вплоть до неподчинения действующему законодательству, обозначенному как возможность “мирного гражданского неповиновения”: “Если власть принуждает православных верующих к отступлению от Христа и Его Церкви, а также к греховным, душевредным деяниям, Церковь должна отказать государству в повиновении”. Соответственно церковь подвергает резкой критике и оставляет за рамками рассмотрения правовую, научную и другие “неправильные” трактовки светскости. Логическим завершением дискурса о содержании светского стало заявление В. Путина о необходимости ухода от “вульгарного примитивного понимания светскости”, что дает основание говорить о последовательном формировании в идеологическом пространстве вариативной модели интерпретаций светскости.

В этой связи целесообразно обратиться к существующим в настоящее время правовым границам светскости, закрепленным в действующем законодательстве. Так, статья 14 Конституции Российской Федерации закрепляет принцип светскости государства, а п. 6 ст. 3 Закона Российской Федерации “Об образовании в Российской Федерации” предусматривает “светский характер образования в государственных, муниципальных организациях, осуществляющих образовательную деятельность”.

Анализ научно-практических комментариев Конституции Российской Федерации позволяет уточнить правовые рамки светскости. Обобщая, их можно обозначить как нейтралитет (безразличие) государства по отношению к любой религии, а также взаимное невмешательство религиозных организаций и государства в дела друг друга.

Светскость государства предполагает отсутствие прямого государственного финансирования религиозных организаций; недопустимость обязательного вероисповедания; отсутствие религиозных судов общей юрисдикции; непризнание религиозных норм и актов в качестве источника права. Деятельность органов государственной власти не должна сопровождаться публичными религиозными обрядами и церемониями, должностные лица не вправе использовать свое служебное положение для формирования того или иного отношения к религии и др. [8, с. 31; 9, с. 89]. Следует отметить, что в более поздних комментариях уже появляется утверждение, что “светское государство нельзя понимать как безоценочное, мировоззренчески нейтральное, не отдающее предпочтение вообще никакому мировоззрению”, однако основные правовые характеристики светскости соответствуют приведенным выше [10, с. 57].

Иными словами, принцип светскости и отделения церкви (религиозных организаций) от государства характеризуется взаимным невмешательством в деятельность друг друга, что обеспечивается юридически закрепленным разграничением сфер полномочий, прав и обязанностей сторон, т.е. четким разделением их компетенции. Подобная позиция согласуется с формулировкой, содержащейся в “Основах социальной концепции РПЦ” – программном документе РПЦ, предлагающем достаточно четкое определение позиции Церкви относительно принципа светскости, который “предполагает лишь известное разделение сфер компетенции Церкви и власти, невмешательство их во внутренние дела друг друга”.

В итоге анализ законодательства, научно-правовых комментариев и официальных документов РПЦ позволяет сделать вывод о том, что на сегодняшний день официальная церковная и политико-правовая характеристики светскости государства в целом совпадают, что вызывает вопросы относительно:

а) обоснованности дискуссий по данной проблеме;

б) наличия в российском обществе адекватного представления о существующих правовых границах принципа светскости государства;

в) знакомства отдельных представителей РПЦ с соответствующими положениями Основ социальной концепции и другими программными документами самой РПЦ.

В целом попытка внедрения тренда “Духовность-ОПК-Светскость”, призванного укрепить идеи духовного возрождения, пока не достигла своего результата, вскрыв характерную для современного российского общества проблему: несоответствие между декларацией уровня религиозно-политического единомыслия российского общества, и фактической ролью РПЦ как значимого фактора его мотивации. Высокая цель духовного возрождения не может оправдывать средства, ей противоречащих, и требует дальнейшего поиска новых инструментов и методов ее реализации.

Перспективными направлениями дальнейших исследований, автор считает изучение особенностей влияния Русской православной церкви на процессы “перекодирования” ценностей и ментальности восточных славян, а также на идеологическое пространство России, Украины и Беларуси.

Список использованных источников

1. Полный церковно-славянский словарь: Сост. Г.Дьяченко. – М.: Моск. Патриархат: Посад, 1993, XXXVIII, 1120 с.

2. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ushakovdictionary.ru/.

3. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ozhegov.org.

4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://slovar-dalja.ru/slovar-dalya/dux/7615.

5. Словарь современного русского литературного языка, т. 1, 2 изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1991, с. 531.

6. Быкова А.Ю. Взаимосвязь религиозных и политических ценностей российской молодежи // Социология власти, №1, 2011, с. 109.

7. Официальный сайт Русской православной церкви [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.patriarchia.ru.

8. Борисов А.Б. Комментарий к Конституции Российской Федерации (постатейный): с комментариями Конституционного суда Российской Федерации. – М.: Книжный мир, 2009, с. 31.

9. КомментарийКонституцииРоссийскойФедерации // подобщ.ред. Л.В. Лазарева, 3-е изд. – М.: Новая правовая культура, Проспект, 2009, с. 89.

10. Конституция Российской Федерации. Постатейный

научно-практический комментарий коллектива ученых Московской государственной юридической академии им. О.Е. Кутафина / под рук. Е.И. Козловой. – М.: Агентство "Библиотечка РГ", 2009, с. 57.

References

1. Polnyiytserkovno-slavyanskiyslovar: Sost. G.Dyachenko. – M.: Mosk. Patriarhat: Posad, 1993, XXXVIII, 1120 s.
2. Ushakov D.N. Tolkovyiy slovar russkogo yazyika [Elektronnyiyresurs]. – Rezhimdostupa: http://ushakovdictionary.ru/.
3. Ozhegov S.I. Tolkovyiy slovar russkogo yazyika [Elektronnyiyresurs]. – Rezhimdostupa: http://www.ozhegov.org.
4. Dal V.I. Tolkovyiyslovarzhivogovelikorusskogoyazyika [Elektronnyiyresurs]. – Rezhimdostupa: http://slovar-dalja.ru/slovar-dalya/dux/7615.
5. Slovarsovremennogorusskogoliteraturnogoyazyika, t. 1, 2 izd.,pererab. idop. – M.: Rus. yaz., 1991, s. 531.
6. Byikova A.Yu. Vzaimosvyaz religioznyih i politicheskih tsennosteyrossiyskoymolodezhi // Sotsiologiyavlasti, #1, 2011, s. 109.
7. OfitsialnyiysaytRusskoypravoslavnoytserkvi [Elektronnyiyresurs]. – Rezhimdostupa: http://www.patriarchia.ru.
8. Borisov A.B. Kommentariy k KonstitutsiiRossiyskoyFederatsii (postateynyiy): s kommentariyami Konstitutsionnogo suda RossiyskoyFederatsii. – M.: Knizhnyiymir, 2009, s. 31.
9. Kommentariy k KonstitutsiiRossiyskoyFederatsii // pod obsch. red. L.V. Lazareva, 3-e izd. – M.: Novaya pravovayakultura, Prospekt, 2009, s. 89.
10. KonstitutsiyaRossiyskoyFederatsii. Postateynyiynauchno-prakticheskiykommentariykollektivauchenyihMoskovskoygosudarstvennoyyuridicheskoyakademiiim. O.E. Kutafina / pod ruk. E.I. Kozlovoy. – M.: Agentstvo "Bibliotechka RG", 2009, s. 57.

Алейнікова С.М., *кандидат соціологічних наук, провідний науковий співробітник НДІ теорії та практики державного управління Академії управління при Президентові Республіки Білорусь (Білорусь), vasilchuk84@bk.ru*

"Духовність-ОПК-Світськість" – "Свята Трійця" російської ідеології

Пошук національної ідеї Росії, формування релігійно-політичної однодумності, проблеми збереження і міжпоколінної передачі соціокультурних цінностей - гостро актуальні завдання сучасної російської ідеології. Рішення подібних глобальних завдань все частіше зв'язують з діяльністю Російської православної церкви (РПЦ), якій відводиться значуща роль у "перекодуванні" як минулого країни, так і формуванні її майбутнього - в першу чергу, в особі підростаючого покоління.

У даномуконтексті автором розглядається один з провідних російськихідеологічнихтрендів "Духовність-ОПК-світськість" (ОПК – основиправославноїкультури), якийостанніми роками активно впроваджується у суспільнусвідомість. Протеконцептидуховності і світськості не позбавленівнутрішніхпротиріч, а введення в російських школах "Основ православноїкультури" супроводжувалосягостримидискусіями, щоспричинили не стількиконсолідації, скількиприхованійконфронтаціїсуспільства.

В цілому спробавпровадження тренду "Духовность-ОПК-світськість", покликаногозміцнитиідеї духовного відродження, поки не досягласвого результату, розкрившихарактерну для сучасногоросійськогосуспільства проблему: невідповідністьміждекларацієюрівнярелігійно-політичноїоднодумностіросійськогосуспільства і фактичною роллю РПЦ як значущогочинникайгомотивації. Висока мета духовного відродження не можевиправдовуватизасоби, щоїйсуперечать, і вимагаєподальшогопошукуновихінструментів і методівїреалізації.

Ключові слова: *освіта, світськість, Російськаправославнацерква, національнаідея, релігійнаполітика, свобода совісті.*

Aleynikova S.M., *PhD in Sociology, a leading researcher at theInstitute for the TheoryandPractice of Public AdministrationAcademy of Public Administrationunder the Presidentof the Republic Belarus(Belarus),vasilchuk84@bk.ru*

Spirituality-BOC (basic Orthodox culture)-Secularism – "Holy Trinity" of Russian ideology

The search of Russian national idea, the formation of religious and political unanimity, the problems of preservation and inter-generational transmission of social and cultural values are topical problems of modern Russian ideology. The solution of such global challenges are increasingly associated with the activities of the Russian Orthodox Church (ROC) which plays a significant role in the "transcoding" the past and shaping the future for the younger generation.

One of the leading Russian ideological trend "Spirituality-BOC (basic Orthodox culture)-Secularism" that is actively promoted in the public opinion in recent years has been considered by the author. However, the concepts of spirituality and secularity are not without internal contradictions, and the introduction of "Basic Orthodox culture"at Russian schools was accompanied by the intense discussions. It led not only to the consolidation but latent confrontation in the society too.

Keywords: *education, secularism, Russian Orthodox Church, national idea, religious policy, freedom of conscience.*

* * *

УДК 327.5

Антонюк О. А.
здобувач кафедри політології, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпропетровськ), kafpol@.ukr.net

КВАЗІСУДОВА ВЛАДА У СФЕРІ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ: КАЗАХСТАНСЬКА МОДЕЛЬ

Аналізується досвід діяльності Конституційної Ради Республіки Казахстан як єдиного у країнах пострадянського простору спеціально створеного Конституцією незалежного органу державної влади, який здійснює конституційний контроль, але не входить у традиційну систему гілок державної влади. Розкриваються особливості реалізації компетенції Конституційної Ради та її вплив на функціонування політичної системи казахстанської держави.

Ключові слова: *Конституційна Рада Республіки Казахстан, Конституція, конституційний контроль, державна влада.*

Судова влада, що здійснює суддівський розсуд, тим більше у питаннях реалізації функцій конституційного контролю, у певному сенсі є законотворцем: вона творить право, визначаючи тенденції розвитку законодавства, створюючи прецеденти тлумачення Конституції та законів, заповнюючи прогалини в самій Конституції. Адже єдиним правовим актом, що зв'язує її при розгляді та вирішенні справ по суті, є тільки Конституція, що є комплекс загальних принципів права і абстрактних норм вельми універсального характеру і високого рангу, які є об'єктами тлумачення.

Тому не дивно, що в науковій літературі для визначення статусу конституційного правосуддя, завдяки засновнику концепції органу конституційної юрисдикції і конституційного контролю Гансу Кьользену, доволі часто вживається термін "негативний законодавець". Він стверджував, що законодавчий орган розглядає себе як вільного творця права, а не як правозастосовний орган, пов'язаний конституцією навіть досить обмеженим чином, тому необхідно дати компетенцію скасування неконституційних актів незалежному органу, що окремо стоїть від нього і, як наслідок, незалежний від будь-якої іншої державної влади[1].

Цей незалежний орган конституційного контролю фактично є наділеним установчою владою первинного порядку, а його актам надається конституційно-атрибутивний характер. Через орган конституційної юрисдикції можна оскаржити будь-який акт влади, який має основоположне значення, і рішенням суду оголосити неконституційною будь-яку серйозну політичну акцію, якщо буде встановлено, що вона суперечить принципам права. Враховуючи нагальність питання проведення судової реформи як одного з пріоритетів у процесі державного будівництва в Україні, становить значний інтерес осмислення досвіду пострадянських держав щодо організації та вдосконалення системи конституційного контролю. Метою цієї статті є привернути увагу до особливостей казахстанської моделі конституційного контролю.

Республіка Казахстан є єдиною пострадянською державою, де конституційний контроль здійснюється

спеціально створеним Конституцією РК 1995 р. незалежним державним органом, що не входить у традиційну систему гілок державної влади – Конституційною Радою, яка складається з семи членів. Примітно, що до цього в країні існував (з 1992 р.) Конституційний Суд, але від цієї практиви три роки опісля відмовились і звернулись до французького досвіду квазісудового спеціалізованого органу конституційного контролю. Голова та два члени Конституційної Ради призначаються Президентом РК, а по два члени Ради призначаються відповідно Сенатом і Мажилісу Парламенту. До конституційної реформи, проведеної в країні в травні 2007 р., члени Ради, як і у Франції, призначалися головами палат Парламенту одноосібно. Тепер це робиться палатами Парламенту, що забезпечує широку участь депутатського корпусу і, опосередковано, врахування інтересів населення при формуванні Конституційної Ради. Термін повноважень складу Конституційної Ради становить шість років. Половина її членів оновлюється кожні три роки. Довічними членами Ради є по праву екс-Президенти Республіки.

Конституційна Рада Казахстану головним чином здійснює так званий попередній конституційний контроль, розглядаючи до підписання Президентом прийняті Парламентом закони і до ратифікації міжнародні договори Республіки на відповідність їх Конституції. Наступний контроль здійснюється при перевірці конституційності законів та інших нормативних правових актів за зверненнями судів республіки всіх інстанцій. Якщо суд вбачатиме, що закон або інший нормативний правовий акт, який підлягає застосуванню, ущемляє закріплені Конституцією права і свободи людини і громадянина, він зобов'язаний зупинити провадження у справі і звернутися до Конституційної Ради з поданням про визнання цього акту неконституційним. Розглядаючи звернення судів про визнання неконституційним нормативного правового акта, що підлягає застосуванню, Конституційна Рада здійснює захист конституційних прав і свобод людини і громадянина опосередковано через визнання акта або його частини не відповідає Конституції.

До компетенції Конституційної Ради РК входить також здійснення офіційного тлумачення норм Конституції. Для забезпечення конституційної законності важливе значення має однакове встановлення змісту і змісту норм Конституції. Здійснення офіційного тлумачення, будучи виключною прерогативою Конституційної Ради, забезпечує їх правильне розуміння і застосування всіма громадянами та органами влади, виключає довільне трактування Конституції. Подібними повноваженнями Конституційна Рада Франції не володіє.

Встановлення справжнього змісту і сенсу норм Конституції, а також усунення невизначеності в їх розумінні значно розширює можливості людини з використання та реалізації ним своїх конституційних прав і свобод. Наприклад, у своїй постанові від 21 грудня 2001 р. № 18/2 Конституційна Рада вказала, що конституційне утвердження Республіки Казахстан соціальною державою означає її намір розвиватися як держава, яка бере на себе зобов'язання пом'якшувати соціальну нерівність шляхом створення умов для гідного життя своїм громадянам і вільного розвитку особистості , адекватних можливостям держави. Поступальність розвитку Казахстану як соціальної держави, зазначено в постанові, надає характер незворотності та спрямованості процесу соціалізації і передбачає розвиток в казахстанському суспільстві соціального партнерства[2].

Також, відповідно до статті 72 Конституції та статтею 17 Конституційного закону "Про Конституційну Раду Республіки Казахстан", Конституційна Рада вирішує в разі спору питання про правильність проведення виборів Президента республіки; виборів депутатів Парламенту; республіканського референдуму; до прийняття Парламентом відповідно рішення про дострокове звільнення з посади Президента республіки, остаточного рішення про відмову від посади Президента республіки дає висновок щодо додержання встановлених конституційних процедур. Конституційне провадження з наведених питань може бути порушена тільки за зверненнями Президента Республіки Казахстан, голів палат Парламенту, не менше однієї п'ятої частини від загального числа депутатів Парламенту, Прем'єр-Міністра. Одним з положень конституційної реформи 2007 р. є надання Конституційній Раді РК права розглядати на відповідність Основному Закону постанов Парламенту та його палат [3].

Крім того, Конституційна Рада за результатами узагальнення практики конституційного провадження щорічно направляє Парламенту країни послання про стан конституційної законності в республіці (підпункт 6 статті 53 Конституції). У цьому документі Конституційна Рада за підсумками розглянутих звернень піддає аналізу чинне законодавство і практику його застосування з точки зору їх відповідності нормам Конституції, звертає увагу відповідних державних органів на наявні недоліки. Як зазначає, І.Ж. Бахтибаев, "прийняті нею нормативні постанови і послання покликані служити правильному застосуванню принципів і норм Конституції різними суб'єктами суспільних відносин, що є гарантією сталого і стабільного розвитку держави. Правові позиції Конституційної Ради виступають орієнтуючими факторами у розвитку поточного законодавства та формуванні правозастосовчої практики"[4].

Рішення Конституційної Ради підрозділяються на підсумкові, якими здійснюються конституційні повноваження, і інші рішення, якими здійснюються інші його повноваження. Рішення приймаються у формі постанов, у тому числі нормативних постанов, висновків і послань. Відповідно до Конституції і Конституційного закону "Про Конституційну Раду Республіки Казахстан" нормативні постанови КР є частиною чинного права країни і за своєю юридичною силою рівні нормам самої Конституції. Вони можуть скасувати повністю або частково будь-який закон, що суперечить Конституції (у тому числі конституційний), як і інший нормативний правовий акт. Особливістю казахстанської моделі є наявність права внесення заперечення на рішення Конституційної Ради, яким наділений лише Президент Республіки. Таке право

Глави держави випливає з його правового статусу як символу і гаранта непорушності Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Проте внесення заперечення не означає скасування відповідного рішення Конституційної Ради, а є лише приводом для повторного розгляду питання. Рішення Ради зберігає юридичну силу, якщо заперечення Президента подолані двома третинами голосів від загального числа членів Конституційної Ради. При неподолання заперечення Президента рішення КР вважається неприйнятим. Практика конституційного провадження показує життєздатність даного порядку. За минулі роки Глава держави тричі вносив заперечення на рішення Конституційної Ради, і лише по одній з постанов частково його заперечення не були подолані[5].

У Казахстані рішення Конституційної Ради набирають чинності з дня їх прийняття, є загальнообов'язковими на всій території республіки, остаточними і оскарженню не підлягають. Конституція РК не визначає порядок виконання рішень Конституційної Ради. Відповідно до статті 40 Конституційного закону "Про Конституційну Раду Республіки Казахстан" вона може самостійно визначити порядок виконання прийнятих нею рішень. У разі, якщо рішення Конституційної Ради вимагає збільшення державних витрат або скорочення державних доходів, то вона визначає терміни виконання прийнятих ним рішень за погодженням з Урядом Республіки Казахстан. Про заходи, вжиті на виконання рішення Конституційної Ради, повідомляється їй відповідними державними органами та посадовими особами у строк, встановлений Конституційною Радою.

За словами І.І. Рогова, "правові позиції Конституційної Ради відіграють важливу роль не тільки у відновленні конституційності у відповідних правовідносинах, але й виступають орієнтирующими віхами в розвитку поточного законодавства та формуванні правозастосовчої практики" [6].

У 2008 р. в порядку законодавчої ініціативи Президента Казахстану в Констітуційний закон "Про Конституційну Раду Республіки Казахстан" були внесені доповнення, згідно з якими рекомендації та пропозиції щодо вдосконалення законодавства, що містяться в рішеннях Конституційної Ради, підлягають обов'язковому розгляду уповноваженими державними органами з обов'язковим повідомленням Конституційній Раді про прийняте рішенні. Тим самим надано певний імперативний характер рекомендаціям Конституційної Ради. Позитивний імпульс реалізації її рішень надає регулярне обговорення даного питання на засіданнях консультативно-дорадчого органу - Ради з правової політики при Президентові Республіки Казахстан, з визначенням відповідальних державних органів і конкретними дорученнями.

Нерідко в актах Конституційної Ради РК звертається увага суб'єктів законодавчої ініціативи на окремі аспекти правового регулювання, що вимагають прийняття законодавчих заходів, які в подальшому реалізуються складом уряду. І робота ця ведеться на системній основі, шляхом прийняття спеціальних постанов уряду. Так, постановою уряду Республіки Казахстан від 16 квітня 2008 року № 355 затверджено Комплексний план заходів щодо приведення системи чинного права у відповідність з нормами Конституції Республіки Казахстан, який передбачає низку заходів, спрямованих на виконання рекомендацій Конституційної Ради, викладених в його постановах та щорічних посланнях про стан конституційної законності в країні. У розвиток даної постанови Уряду внесено зміни та доповнення до Регламенту Уряду Республіки Казахстан, згідно з якими формування поточних і перспективних планів законопроектних робіт Уряду здійснюється з урахуванням положень нормативних постанов Конституційної Ради.

У своїх рішеннях Конституційний Рада орієнтує розвиток правової системи, правотворчість та правозастосовну практику в напрямку відповідності їх сучасному розумінню прав і свобод людини, закріплених в основоположних міжнародних актах. Так, при розгляді в порядку попереднього конституційного контролю Закону "Про засоби масової інформації" Конституційна Рада роз'яснив, що право на свободу слова передбачає свободу вираження думок, поглядів, переконань, ідей в різних видах і формах, у тому числі і через засоби масової інформації. Конституційний Рада визнала цей Закон не відповідає Конституції, оскільки він обмежував сферу реалізації свободи слова, надавав право на спростування неправдивих відомостей лише громадянам Республіки Казахстан, допускав можливість обмеження свободи слова підзаконними нормативними правовими актами, а також припиняти діяльність засобів масової інформації в позасудовому порядку [7].

На відміну від конституційних судів та інших аналогічних органів конституційного контролю ряду країн, Конституцією Казахстану і Конституційним законом "Про Конституційну Раду Республіки Казахстан" прямо не передбачена компетенція Конституційної Ради з вирішення спорів про повноваження. Конституційна Рада вирішує спори між державними органами про повноваження в рамках своїх конституційних компетенцій опосередковано, в більшості випадків в ході розгляду звернень про офіційне тлумачення норм Конституції, про розгляд на відповідність Конституції Республіки прийнятих Парламентом законів до підписання їх Президентом.

Конституційна Рада РК у своїх рішеннях встановила ряд найважливіших позицій з питань розмежування повноважень між державними органами в рамках конституційного принципу поділу державної влади. Так, у своїй постанові від 8 травня 1997 р. № 10/2 вона вказала, що наділення уряду правом регулювати суспільні відносини, віднесені до компетенції парламенту, є порушенням принципу поділу влади. Конституційна Рада своєю постановою від 22 листопада 2001 р. №15 визнав невідповідними Основному Закону норми Конституційного закону "Про внесення змін і доповнень до Конституційного закону Республіки Казахстан "Про Парламент Республіки Казахстан і статус його депутатів". Конституційна Рада встановила, що положення Конституційного закону, які зобов'язують посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування на вимогу депутатів Парламенту дати необхідні пояснення, виходить за рамки конституційних повноважень Парламенту. Вона зазначила, що Конституція Республіки Казахстан

встановлює вичерпний перелік повноважень Парламенту, його палат і не допускає їх розширення, інакше як шляхом внесення змін і доповнень до Конституції.

Конституційна Рада Казахстану встановлює конституційні рамки повноважень державного органу та його функціональну роль у вирішенні питання, пов'язаного з предметом звернення (спору). Так, у своєму зверненні депутати Парламенту перед Конституційною Радою поставили таке запитання: чи є урядові висновки на законопроекти остаточними і чи можна оскаржити їх у судовому порядку. У постанові від 15 червня 2000 р. № 9/2 Конституційна Рада вказала, що всі питання взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади передбачені нормами Конституції і вирішуються ними самими з використанням конституційних повноважень в рамках погоджувальних процедур, або ж за участю Президента Республіки – гаранта єдності державної влади, непорушності Конституції, що забезпечує узгоджене функціонування всіх гілок влади. Судовий порядок вирішення суперечок між гілками влади, в тому числі з приводу негативного висновку уряду щодо законопроектів, не допустимий, оскільки конституційні норми в силу їх вищої юридичної сили і верховенства не заперечують в судах.

На завершення слід зазначити, що досвід діяльності Конституційної Ради РК свідчить про те, що її специфічний статус не тільки не є перешкодою, а навпаки, є значним стимулюючим чинником підвищення її авторитету і незалежності. Незалежність Конституційної Ради РК забезпечується також, зокрема, імунітетом її голови та членів. Вони протягом строку своїх повноважень не можуть бути арештовані, піддані приводу, заходам адміністративного стягнення, які накладаються в судовому порядку, притягнуті до кримінальної відповідальності без згоди Парламенту, крім випадків затримання на місці злочину або вчинення тяжких злочинів. Кримінальна справа стосовно голови або члена Конституційної Ради може бути порушена тільки керівником республіканського державного органу, що здійснює дізнання і слідство, і є підсудна тільки Верховному Суду РК.

Список використаних джерел

1. Кельзен, Г. Судебная гарантия Конституции (конституционная юстиция) / Г.Кельзен // Право и политика. – 2006. – № 8, 9.
2. Нурмагамбетов А.М. Конституционно-правовые механизмы защиты социальных прав граждан в Республике Казахстан [Електронний ресурс] /А.М. Нурмагамбетов // Режим доступу: http://www.ksrk.gov.kz/rus/press-center/vyst/?cid=0&rid=629
3. Конституционный закон Республики Казахстан "О Конституционном Совете Республики Казахстан".
4. Бахтыбаев И.Ж. Роль Конституционного Совета в совершенствовании гражданско-правовых отношений в Республике Казахстан [Електронний ресурс]/И.Ж. Бахтыбаев //Режим доступу: http://www.ksrk.gov.kz/rus/press-center/vyst/?cid=0&rid=713
5. Рогов И.И. Современная модель конституционного контроля в Республике Казахстан [Електронний ресурс]/И.И. Рогов http://www.ksrk.gov.kz/rus/press-center/vyst/?cid=0&rid=688
6. Рогов И.И. Выступление Председателя Конституционного Совета И.Рогова во 2-м Конгрессе Мировой конференции по конституционному правосудию на тему: "Разделение властей и независимость конституционных судов и эквивалентных органов". Рио де Жанейро, 16-18 января 2011 г. [Електронний ресурс] /И.И. Рогов //Режим доступу: http://www.ksrk.gov.kz/rus/press-center/vyst/?cid=0&rid=643
7. Рогов И.И. Роль Конституционного Совета в реализации принципов демократического государства в Республике Казахстан [Електронний ресурс] /И.И. Рогов //Режим доступу: http://www.ksrk.gov.kz/rus/press-center/vyst/?cid=0&rid=693

References

1. Kel'zen, G. Sudebnaja garantija Konstitucii (konstitucionnaja justicija) / G.Kel'zen // Pravo i politika. – 2006. – № 8, 9
2. Nurmagambetov A.M. Konstitucionno-pravovye mehanizmy zashhity social'nyh prav grazhdan v Respublike Kazahstan [Elektronniy resurs] /A.M. Nurmagambetov //Rezhim dostupu: http://www.ksrk.gov.kz/rus/press-center/vyst/?cid=0&rid=629
3. Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan "O Konstitucionnom Sovete Respubliki Kazahstan".
4. Bahtybaev I.Zh. Rol' Konstitucionnogo Soveta v sovershenstvovanii grazhdansko-pravovyh otnoshenij v Respublike Kazahstan [Elektronniy resurs]/I.Zh. Bahtybaev //Rezhim dostupu: http://www.ksrk.gov.kz/rus/press-center/vyst/?cid=0&rid=713
5. Rogov I.I. Sovremennaja model' konstitucionnogo kontrolja v Respublike Kazahstan [Elektronniy resurs] /I.I. Rogov //Rezhim dostupu: http://www.ksrk.gov.kz/rus/press-center/vyst/?cid=0&rid=688
6. Rogov I.I. Vystuplenie Predsedatelja Konstitucionnogo Soveta I.Rogova vo 2-m Kongresse Mirovoj konferencii po konstitucionnomu pravosudiju na temu: "Razdelenie vlastej i nezavisimost' konstitucionnyh sudov i jekvivalentnyh organov". Rio de Zhanejro, 16-18 janvarja 2011 g. /I.I. Rogov [Elektronniy resurs] //Rezhim dostupu: http://www.ksrk.gov.kz/rus/press-center/vyst/?cid=0&rid=643
7. Rogov I.I. Rol' Konstitucionnogo Soveta v realizacii principov demokraticheskogo gosudarstva v Respublike Kazahstan /I.I. Rogov //Rezhim dostupu: http://www.ksrk.gov.kz/rus/press-center/vyst/?cid=0&rid=693

Antoniuk O. A., *of department of politology, the Dnepropetrovsk National University named after O. Gonchar (Ukraine, Dnepropetrovsk), kafpol@.ukr.net*

Kvazisudova power is in the field of constitutional control: Kazakhstan model

The article analyzes the experience of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan as the only in post-Soviet countries, specially created by the Constitution, independent public authority that performs constitutional control, but not part of the traditional system of government branches. Peculiarities of realization of the competence of the Constitutional Council and its impact on the functioning of the political system of Kazakhstan's state. The Constitutional Council of Kazakhstan mainly carries out the so-called pre-constitutional control by considering signing up to the President of the laws adopted by Parliament and to the ratification of international treaties of the Republic for their compliance with the Constitution. Subsequent control carried out by the constitutionality of laws and other normative legal acts of the Republic appeals courts of all instances.

Keywords: *Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan, the Constitution, the constitutional review, the government.*

Антонюк А. А., *соискатель кафедры политологии, Днепропетровский национальный університет имени Олеся Гончара (Украина, Днепропетровск), kafpol@.ukr.net*

Квазисудебная власть в сфере конституционного контроля: казахстанская модель

Анализируется опыт деятельности Конституционного Совета Республики Казахстан как единственного в странах постсоветского пространства специально созданного Конституцией независимого органа государственной власти, который осуществляет конституционный контроль, но не входит в традиционную систему ветвей государственной власти. Раскрываются особенности реализации компетенции Конституционного Совета и его влияние на функционирование политической системы казахстанского государства.

Ключевые слова: *Конституционный Совет Республики Казахстан, Конституция, конституционный контроль, государственная власть.*

* * *

УДК 973:321.01

Kraś I.
Dr hab., Institute of Political Sciences
Jan Długosz University in Częstochowa
(Poland), ikras@interia.pl

PROBLEMS CONNECTED WITH JOINING POLAND TO BANK UNION

The article analyses the dilemmas concerning the decision on whether Poland should join the banking union. It has also been indicated what measures should be taken by Poland in relation to this decision. The attention has been drawn to the consequences of the single supervision and the issue of provisioning the Resolution Fund by Poland. The article presents the options of Polish participation in the banking union and it raises the issue of bank domestication and re-polonization processes, which are of significant importance for strengthening the national financial system. Measures taken by Poland in view of joining the banking union should include Polish raison d'etat while taking in to account community solidarity, this is the final conclusion from considerations explored in this article.

Keywords: *institution of the UE, bank union, financial crisis, european banking supervision.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Introduction

Financial crisis [2, 4, 5, 7, 10, 11, 20, 25] which affected Europe highlighted institutional deficiencies in its financial stability. That gap is to be bridged by the establishment of the banking union aiming to increase the stability of financial sector. The very concept of banking union was proposed in the report Towards a Genuine Economic and Monetary Union [39] in June 2012 r. The report presents the vision of a stable and prosperous economic and monetary union based on four components: integrated financial, budgetary and economic policy frameworks, ensuring democratic legitimacy and accountability. In the same month the leaders of the euro area decided to make the banking union come to life [12]. The integrated financial framework i.e. the concept of banking union would consist of a single European banking supervision, the bank recovery and resolution mechanism and a common system of deposit guarantee.

The banking union is thus part of a wider plan for further integration into the European Union[1]. The banking union project is being discussed in the euro area countries and non-euro area countries, Poland included. The obligation to participate in the banking union applies to euro area countries. There is a prospect for the non-euro area countries joining the union by entering into a "close cooperation". However incomplete the participation, the banking union will exert influence on the banks outside the euro area through:

- ownership, subsidiaries and branches;
- a new supervision of the ECB particularly over the bank branches;
- the impact on the banking system of the non-euro area countries;
- recapitalization of subsidiary banks and branches;
- withdrawing the capital from the branches or subsidiaries to guarantee stability of the euro area;
- possible reallocation of funds from banks deposits by businesses or residents of the non-euro area countries to the banks being part of the union and backed by the guarantees given by the European Stability Mechanism [30].

It is very difficult to estimate if joining Poland to bank union is positive or negative. Positive aspects could be Poland reinforcement and increase of its meaning in political integration. On the other side there is a risk connected with joining to uniform supervision and financing liquidation fund because there will be import of interest rates established by EBC and responsibility will be transfered from domestic level to community level for "banks too big to fall down".

The purpose of this article is to analyse the dilemmas related with the decision on Poland's joining the banking union and to present the key measures which should be taken in this context. A well-designed banking union could mitigate the crisis by:

- a stronger banking supervision allowing an earlier identification of risks in the banking sector;
- increasing depositors' confidence through harmonisation of national deposit guarantee schemes,
- lowering the risk of moral hazard by allowing for a controlled bankruptcy of banks that are „too-big-to-fail" [24, p. 460].

Therefore, the following research questions can be raised: Should Poland join the banking union before joining the euro area or rather not? What will be the costs of participation in the banking union? What measures should be taken by Poland to prepare for joining the banking union? These questions will be approached by the author in this article.

The architecture of the banking union

The banking union, as has been proposed, is to be based on three pillars. The first pillar refers to the the Single Supervisory Mechanism (SSM) . It has been created to guarantee an effective application of a set of prudential rules, risk control and the crisis prevention throughout the EU. The single banking supervision architecture should evolve towards a single European banking supervision system with a European and a national level. The European level would have ultimate responsibility. Such a system would ensure that the supervision of banks in all EU Member States is equally effective in reducing probability of bank failures and in obviating any need for intervention with help of joint deposit guarantees or bank recovery and resolution funds. The European level would be given supervisory authority and pre-emptive intervention powers applicable to all banks. Its direct involvement would vary depending on the size and nature of banks. Therefore, the conferral upon the European Central Bank of powers of supervision over banks in the euro area would be fully explored. These powers are foreseen under Article 127(6) TFEU regarding the functioning of the European Union (TFEU) [40] which says that the Council, acting by means of regulations in accordance with a special legislative procedure, may unanimously, and after consulting the European Parliament and the Central European Bank, confer specific tasks upon the European Central Bank concerning the policies relating to the prudential supervision of credit institutions and other financial institutions with the exception of insurance undertakings. Another pillar of the banking union - the Single Resolution Mechanism (SRM) – financed by the banking sector, would ensure an orderly resolution of non-viable bank subject to the SSM. The European deposit guarantee scheme, as another pillar of the European Union, would increase reliability of the introduced solutions and would guarantee that the eligible deposits of all credit institutions are sufficiently insured. The two last pillars of the banking union could be created under the supervision of an

integrated restructuring authority. The European Stability Mechanism (ESM) would offer fiscal security for the competent authority responsible for the bank recovery and resolution and the deposit guarantee [39].

Single Supervisory Mechanism SSM will be applied by the ECB since November 2014 and it will cover the most important credit institutions with the total value of their assets exceeding EUR 30 billion or with the ratio of the total assets being 20% of home country GDP and higher than EUR 5 billion. Approximately 130 banks whose assets represent 85% of the entire banking sector in the euro area will be subjected to the supervisory authority of the ECB [35, p. B10]. The single supervision will cover the industry heavyweights like German Deutsche Bank with the ratio of the total assets being 85% of Germany's GDP . It should be noted, however, that most German banks will stay outside the single supervision regime, as it was advocated by the German authorities. The SSM will also cover credit institutions deemed significant by the ECB at the request of a national supervisory authority, and those which have received a financial aid from the European Financial Stability Facility (EFSF) or from the European Stability Mechanism (ESM) [42, p. 18]. Such an architecture of the single banking supervision highlights the need to tackle the problems faced by the banks that are "too-big-to-fail", which has been confirmed by the last crisis.

The Single Resolution Mechanism SRM is expected to become operational from January 2016. It will apply to the same banks which entered the banking union. Resolution measures will be financed from the resources of the Special Resolution Fund. The contributions to this Fund would be paid by the banks from the euro area countries. In the original version, the Fund was to achieve its full financial capacity after the period of 10 years. It was shortened, however, to 8 years. The full financial capacity of the fund is intended to reach EUR 55 billion, 70% of which is to be reached within three years, that is to he end of 2018 [32, p. B3]. This long period of reaching the fund's financial capacity encounters some misapprehensions as the banks which are supposed to enter the new scheme will have to make up the deficiencies of capital identified by the ECB ad thus they will enter the new scheme with the cleaned-up balance sheets [34, p. 61]. The establishment of the Resolution Fund is deemed as justified. It would minimize the moral hazard, and the national budgets wouldn't be burdened with the costs of the bank bailouts, as it was the case in the last crisis when the bank failures contributed to the increase of the public debt of the euro area Member States. Financial support provided at that time for credit institution by the EU government is estimated by the European Commission at 16,5% EU GDP [8].

The implementation of the third pillar of the banking union, that is of a single deposit guarantee scheme has been put aside for the future and no measures have been taken in this context. For the time being, there aren't any proposals on establishing such a scheme. However, in order that the banking union operations can be complete, it should be backed by this scheme [15, p. B7].

There are two goals of establishing the banking union. One is to transfer part of the costs of the crisis on the banking system. The other is to enhance the role of Germany in the functioning of the European supervision of banks. It has been confirmed by the proposal to confer the supervision to the ECB, the institution strongly influenced since its beginnings by German authorities [13, p. 12-13].

The consequences of a single supervision

In the case of Polish accession to the euro area, we automatically become a member of the banking union, which is followed by the "import" of interest rates established by the ECB into our economy. The interest rates established by the ECB are low compared with rates in Poland. They are most often suited to the fastest growing economies in the euro area. Such a situation may lead to a credit boom which could put Polish economy in danger. To master it a single monetary policy is not enough. It must be reinforced by a national supervisory policy. In this context, supervisory instruments will be incorporated into the instrumentation which will be used by the single supervisory mechanism. Therefore, it should be ensured that the instrumentation is flexible enough so that macroeconomic sustainability at the country level might be provided individually [28, p. B10]. It should be considered imperative for the Polish participation in the banking union.

Subjecting Poland to the single supervision may lead to another hazardous situation. In case of the ECB supervision we may be faced with favouring the stability of the largest financial entities by the euro-area central bank at the expense of local markets such as Poland. It will be manifested by ECB consolidated supervision which will allow for the increase of capital ratios in the banking institutions of central markets basing on the financial situation of their branches functioning on the peripheral markets [14, p. 19].

Provisioning the Resolution Fund

The question of contributing to the resolution fund may prove to be an interesting issue. The discussion on this subject was launched on 26 May 2010 following the Communication of the European Commission (EC). Political back-up for the levies charged to the banks from which the Fund would be provisioned was promptly achieved, for as early as in June 2010 the European Council considered that the Member States should introduce systems of levies and taxes on financial institutions to ensure fair burden sharing and to set incentives to contain systemic risk. At the same time the EC ruled out the possibility to use these measures to bail out the failing banks, indicating as well for separating them from their national budgets. This limited by default the guarantees from a state for the entities described as "too-big-to-fail". The EC made a proposal on how to determine the amount of the levies on banks to be paid into the Fund. One of the proposals said that this is the amount of bank assets which is to be regarded as the basis for the evaluation which, according to the EC, would reflect an indicator of the risks they take. In order to contain systemic risk a further necessary step would be the introduction of a progressive levy rate dependent on how big is a bank. The levies should be higher for those banks which generate greater systemic risk [25, p. 149].

The issue of the Fund provisioning is of special relevance in relation to Poland, a country that doesn't belong to the euro area. This factor can be decisive while making a decision on joining the banking union. It has been suggested in the report prepared by the Dutch researchers that the basis for payment of contributions should be the capital key [31, p. 22] which determines the contribution to the ECB capital paid by each national central bank of an EU

country. The contribution is calculated as the arithmetic mean of the country share in the total population and GDP of the entire EU. According to the report prepared by the Dutch researchers, Polish participation in the Fund provisioning is 4.9% in accordance with the capital key (table 1). Whereas when accepting the EC proposal, it could be reduced approximately seven times as the volume of Polish assets amounts to 0.73% of the EU banking sector assets. Regarding the euro area banking sector assets this share is 1.03% [33, p. 32]. It is obvious that the later method of the Fund provisioning would be more advantageous for Poland. The underlying concept of the banking union was therefore the assumption that the countries with a high share in the banking sector assets in relation to the GDP won't be able to bailout out their banks alone.

Table 1

The net effect of participation in the banking union in the EU countries

No.	*Member State*	*The number of large banks*	*Bank Assets (EUR billion)*	*Benefits (%)*	*Costs (%)*	*Net Effect*	*NOTES*
1	Great Britain	5	7.3	27.4	14.5	12.9	Outside euro area
2	Spain	3	2.1	19.2	8.3	10.9	Euro area
3	Sweden	1	0.7	10.9	2.3	8.6	Outside euro area
4	the Netherlands	3	2.1	7.1	4	3.1	Euro area
5	Denmark	1	0.5	1.8	1.5	0.3	Outside euro area
6	Cyprus			0	0.1	-0.1	Euro area
7	Malta			0	0.1	-0.1	Euro area
8	Estonia			0	0.2	-0.2	Euro area
9	Luxembourg			0	0.2	-0.2	Euro area
10	Slovenia			0	0.3	-0.3	Euro area
11	Lithuania			0	0.3	-0.3	Outside euro area
12	Latvia			0	0.4	-0.4	Euro area
13	Ireland	1	0.1	0	1.1	-0.7	Euro area
14	Slovakia			0.5	0.7	-0.7	Euro area
15	Bulgaria			0	0.9	-0.9	Outside euro area
16	Finland			0	1.3	-1.3	Euro area
17	Hungary			0	1.4	-1.4	Outside euro area
18	the Czech Republic			0	1.5	-1.5	Outside euro area
19	Belgium	1	0.3	0.8	2.4	-1.6	Euro area
20	Portugal			0	1.8	-1.8	Euro area
21	Austria			0	1.9	-1.9	Euro area
22	Greece			0	2	-2	Euro area
23	Romania			0	2.5	-2.5	Outside euro area
24	France	5	6.8	11.4	14.2	-2.8	Euro area
25	Italy	2	1.6	8.6	12.5	-3.9	Euro area
26	Poland			0	4.9	-4.9	Outside euro area
27	Germany	3	3.2	12.3	18.9	-6.7	Euro area
TOTAL	27 Countries	25 Banks	24.6	100	100	x	

Source information: Dirk Schoenmaker, Arjen Siegmann, Efficiency Gains of a European Banking Union, Deuisenberg School of Finance, VU University Amsterdam, 2013, p. 22.

This is an attempt to shift the accountability for the banks "too-big-to-fail" from the national to the community level[29, p. 51]. It mostly concerns the states with really high banking sector assets. The level of banking sector assets to the GDP ratio in the EU is 314.4% for Austria, 288% for Belgium, 397.9% for France, 311.2% for Germany, 718.1% for Ireland, 269.6% for Italy, 414.7% for the Netherlands, 336.8% for Portugal, 341.6% for Spain, 296.1% for Sweden, 503.5 for Great Britain [3, p. 11].

Graph 1. The Percentage of bank assets to the GDP ratio in the EU countries

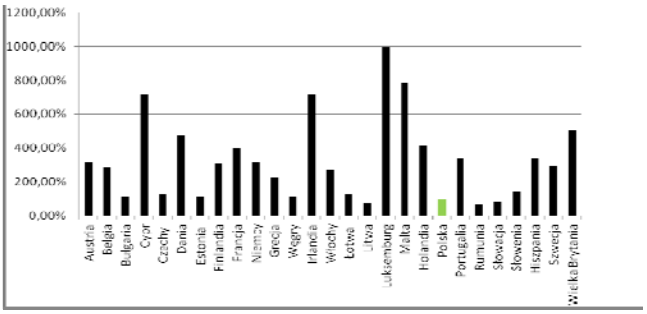

Source information: Maciej Bartol, Maciej Rapkiewicz, Skutki „repolonizacji" sektora bankowego. Czy tylko pozytywne?, Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej, Warszawa 2013, s. 11.

The governments' lack of capacity for autonomous bank bailouts is also due to a high level of public debt of their countries, considerably exceeding 60% of GDP (table 2), which is especially the case in the euro area from which originate most banks deserving to be rescued because of the systemic risk. The financial support which was given by he EU countries to the credit institutions only further increased this debt.

Table 2

The criterion of the budget deficit and public debt as percentage of the GDP for the EU

		Budget Deficit (% GDP)				Public Debt (% GDP)			
No.	Country	2011	2012	2013*	2014*	2011	2012	2013*	2014*
1	Austria	-2.5	-2.5	-2.5	-1.9	72.8	74.0	74.8	74.5
2	Belgium	-3.7	-4.0	-2.8	-2.6	98.0	99.8	100.4	101.3

		Budget Deficit (% GDP)				Public Debt (% GDP)			
3	Bulgaria	-2.0	-0.8	-2.0	-2.0	16.3	18.5	19.4	22.6
4	Croatia	-7.8	-5.0	-5.4	-6.5	51.6	55.5	59.6	64.7
5	Cyprus	-6.3	-6.4	-8.3	-8.4	71.5	86.6	116.0	124.4
6	the Chech Republic	-3.2	-4.4	-2.9	-3.0	41.4	46.2	49.0	50.6
7	Denmark	-1.8	-4.1	-1.7	-1.7	46.4	46.4	44.3	43.7
8	Estonia	1.1	-0.2	-0.4	-0.1	6.1	9.8	10.0	9.7
9	Finland	-0.7	-1.8	-2.2	-2.3	49.2	53.6	58.4	61.0
10	France	-5.3	-4.8	-4.1	-3.8	85.8	90.2	93.5	95.3
11	Greece	-9.5	-9.0	-13.5	-2.0	170.3	156.9	176.2	175.9
12	Spain	-9.6	-10.6	-6.8	-5.9	70.5	86.0	94.8	99.9
13	theNetherlands	-4.3	-4.1	-3.3	-3.3	65.7	71.3	74.8	76.4
14	Ireland	-13.1	-8.2	-7.4	-5.0	104.1	117.4	124.4	120.8
15	Lithuania	-5.5	-3.2	-3.0	-2.5	38.3	40.5	39.9	40.2
16	Luxembourg	0.1	-0.6	-0.9	-1.0	18.7	21.7	24.5	25.7
17	Latvia	-3.6	-1.3	-1.4	-1.0	41.9	40.6	42.5	39.3
18	Malta	-2.8	-3.3	-3.4	-3.4	69.5	71.3	72.6	73.3
19	Germany	-0.8	0.1	0.0	0.1	80.0	81.0	79.6	77.1
20	Poland	-5.0	-3.9	-4.8	4.6	56.2	55.6	58.2	51.0
21	Portugal	-4.3	-6.4	-5.9	-4.0	108.2	124.1	127.8	126.7
22	Romania	-5.6	-3.0	-2.5	-2.0	34.7	37.9	38.5	39.1
23	Slovakia	-5.1	-4.5	-3.0	-3.2	43.4	52.4	54.3	57.2
24	Slovenia	-6.3	-3.8	-5.8	-7.1	47.1	54.5	63.2	70.1
25	Sweden	0.2	-0.2	-0.9	-1.2	38.6	38.2	41.3	41.9
26	Hungary	4.3	-2.0	-2.9	-3.0	82.1	79.8	80.7	79.9
27	Great Britain	-7.7	-6.1	-6.4	-5.3	84.3	88.7	94.3	96.9
28	Italy	-4.5	-3.8	-3.0	-2.7	119.3	120.8	133.0	134.0

*Komisja Europejska, Economic Foreast Autumn 2013.
Source information: Eurostat.

The Schoenmaker and Siegmann's report shows that none of the 25 banks which merit a bailout is from Poland. It means that a potential recapitalisation will take place at the expense of Poland which has a good banking supervision and a relatively low share of banking sector assets in relation to GDP, i.e. of only 93.4% of GDP and the public debt lower than 60% [21]. The net effect of the Polish share in the banking union would be then 4.9% because of the lack of benefits connected with the bank bailouts. Thus, both Poland and Germany would bear the highest costs of rescuing systemic banks. In case of Germany, however, there occur some benefits which will significantly lower these costs and make the net effect amount to -6.7%. It is related to the possible bailouts of three banks, including Deutsche Bank whose assets make for approximately 85% of the German GDP.

High benefits from participating in the banking union would be cherished by France where 5 big banks meriting a rescue are located. Given the high costs amounting to 14.2%, the net effect would be -2.8%. Whereas joining the banking union is not in the interest of the countries which would derive the highest net effect. These include Great Britain with the net effect amounting to 12.9% and Sweden with 8.6%. With regard to Great Britain it is connected with rescuing as many as five banks with the value of total assets of 7.3 EUR billion. These countries are not interested in joining the banking union for political reasons [36, p. 3]. Most probably they assume that in case of a crisis, it is better to rescue one's own banks however high is the share of banking sector assets to GDP, which is 296.1% in case of Sweden and 503.5% for Great Britain. The attitude of these countries deserves special attention in the context of possible Poland joining the banking union.

It must be noted, however, that the Resolution Fund won't be endowed with the total sum of 55 EUR billion from the start. As was mentioned before, the process of building up the total Fund is to take 8 years. In fact, at the beginning of its operating activities the amount of funds may be insufficient to restructure the banks if needed. During this period financial stability will continue to be linked with the solvency of the state. With the accelerated accumulation of fund resources, the responsibility will be transferred to the banks. At the beginning the Fund will be divided into parts corresponding to the contributions brought by the banking sectors of each participating Member State individually. Thereafter, contributions will be gradually made common. In the first year of the Fund operations 40% of these contributions will be common. It is also possible to increase the contributions ex post when financial resources are insufficient to cover losses [15, p. B7].

It seems that the banks, being aware that they are perceived as "institutions of public trust", can count on help from the state, especially in the case of large banks which have used the moral hazard. Establishing a mechanism that would be financed by them should limit such practices. In the absence of resources in the Resolution Fund, there can be used European Stability Mechanism. However, it is applicable only to the euro area countries [22, p. 14]. No instrument was identified for the non-euro area countries. This situation will also apply to Poland. It only confirms that the banking union is a concept created chiefly in view of the euro area.

Options of Polish participation in the banking union

When considering the possible participation of Poland in the banking union, there some options developed by Kasiewicz and Kurliński [16, p. 176-180] to be noted. The first, confrontational approach should be assessed as extreme. It assumes a total rejection of the concept of joining the banking union due to the fact that we are not members of the Economic and Monetary Union (EMU). It allows for the possible veto of the project within the EU framework. As a result of this attitude, we give a clear signal that we are not interested in the new project which may have a positive impact on mitigating the effects of potential crises in the banking system. When considering

this option we must remember that a large part of our Polish banking sector, that is 50%, will be supervised by ECB.

Graph 2

The structure of the Polish banking sector.

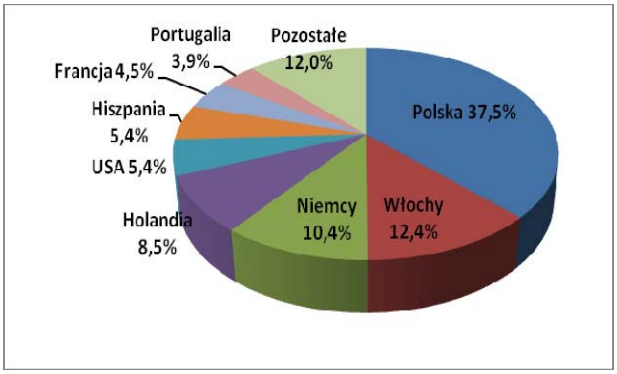

Source information: Sytuacja sektora bankowego, KNF, Warszawa, 22 listopada 2012, s. 8.

In Poland's case, however, much probable is the second two-area option, which was suggested by Polish researchers, whereby Poland remains outside the banking union and thus has no impact on its future structure. This will lead to the rise of a "two-speed Europe". In this case we must be aware that we will be deprived of the opportunity to have an impact on the banking union and to access the information related to the European banking system. It condemns us to function in isolation from important currents of political and economic life. This option, however, should be supplemented with the fourth, called negotiating which will allow for some influence on the process of establishing the banking union. While staying outside the banking union, Poland would take part in developing the mechanisms which would allow it to enter at a later stage. If the banking union is to expand to Poland in the future, then our representatives in a natural way should have an opportunity to comment on this topic. Poland must highlight in all discussions that our banking sector's stability is much better than in the non-euro area countries. Should any possible problems occur, it will be for external reasons [37, p. 2]. Some example of Polish engagement in the discussion on the banking union was obtaining the guarantee that the role of national supervision will be maintained [36, p. 4]. Such a scenario is supported by the opinion, expressed also by E. Botin – the chairman of Banco Santander, that the banking union is the key to restore the trust in the banking sector, and accordingly, in Euro [6, p. B10]. This only confirms that the concept of banking union applies solely to the euro area. In contrast, the Polish banking system enjoys a high trust. The study shows that 65% of Polish respondents trust the banks [18, p. 1]. This argument supports the opinion that Polish banking system functions properly and that we should also remain outside the banking union.

What is more, a single supervision under the banking union will separate financial institutions from the budgetary situation in individual euro area countries[28, p. B10], which is unfavourable. Whereas the situation of Polish public finances compared to the euro area is beneficial. Therefore, there is no need to join the banking union.

Remaining outside the banking union is advocated by the Minister of Finance Mateusz Szczurek. It is necessary to ensure that joining the banking union is safe for Poland. Having a good banking system, new relations must be carefully examined [43]. In a similar vein, spoke former Minister of Finance Jacek Rostowski [46]. There's no enthusiasm for joining the banking union in the statements by the current President of the NBP (National Bank of Poland) Marek Belka [45].

The banking union project entails a paradox. It consists of the fact that it increases the European banking system stability partly at the expense of reduction in stability of banking systems in our region. Favouring in Central and Eastern Europe big Western European banks which hold here their capital subsidiaries may have adverse consequences for this region. If ECB won't be willing to supervise individual banks but only capital groups, they will call for centralization of liquidity and capital management, in which case the volume of liquid reserves and capital in Poland won't be decided upon the situation of a given bank but upon the situation in the whole capital group [17, B9].

Divided opinions on joining the banking union represent Jan Czekaj and Aleksander Kowalski [9, p. B11]. On the one hand staying outside the banking union may have positive consequences for our economy owing to freedom of implementation of macroeconomic policy. On the other, remaining an observer of the situation going on in the euro area may threaten with permanent exclusion from the EU advanced integration processes.

In the opinion of W. Kwaśniak, Vice-Chairman of the the Polish Financial Supervision Authority (KNF) the option of "close cooperation" is very attractive. He points out, however, that the decision should be based upon the position held by the Polish regulator not only in shaping the European supervision project but also in taking final decisions by the European Supervision Authority. Withdrawal from the present option would have negative consequences in ta short time [19, p. 34].

The last, acceptance option anticipates Poland joining the banking union. In this situation we get the access to the information concerning establishing the new financial order in Europe. However, it would be wise to consider what is the price of coming into possession of these information, whether it is proportionate to the benefits flowing from them. Here, Polish participation would be asymmetric [14, p. 16]. Poland will adopt a vast majority of duties, primarily related to financing the banking union in exchange for a rather limited decision-making influence. With such an arrangement, decisions will be made centrally by the euro area Member States on the basis of their political and economic interests. They may be unfavourable for Poland as a peripheral country in Europe.

Poland's full membership in the banking union would bring some contradictions. A long period of establishing the Resolution Fund, shortened from 10 to 8 years, makes the decisions on supervision to be issued immediately from the central level with costs remaining local. It means that any potential decisions concerning Polish banks under the EU supervision will be made centrally and the costs will remain local. Against this background, there may arise conflicts between the central authorities exercised by the ECB and the national bodies. The conflict boils down to the fact that local authorities won't be willing to accept the central decision on initiating bankruptcy proceedings against the bank remaining under their jurisdiction. The reason for

disagreement is that most of the costs will have to be covered by national funds The arisen contradiction can have a significant impact on increasing costs of this operation [34, p. 61].

In the context of Polish participation in the banking union, there can be raised a question whether the resources which are to make up the Resolution Fund are sufficient enough to bailout banks should there be threatened at the same time banks with different degrees of systemic risk. Currently the Fund is to have a target budget of 55 EUR billion. According to the experts, it should amount to approximately 5% of the euro area GDP. The time needed to gather this amount would therefore be much longer and it would range from10 to 20 years [26, p. 10]. It has been assumed, however, that gathering the amount of 55 EUR billion will take only 8 years. Establishing the Resolution Fund is therefore long-term solution. In a short term the banks will still have to count on the national funds. This can expose our taxpayers to the risk of paying costs of rescuing banks in the euro area. It will negatively affect our public debt.

Re-polonization and domestication of banks in the context of joining the banking union

The banking union is intended as a geoeconomic project which is to pursue at the same time political influence of a given state in Europe and thereby in the whole world. Therefore, it will be essential in Poland's case to increase the control of the national financial system [13, p. 15]. Likewise, it seems imperative to raise the issue of domestication of banks. Full participation of Poland in the banking union may hinder the process of bank domestication consisting of moving the real centre of decision-making from the central parent banks to Poland. On the other hand, this is an argument for accelerating bank domestication which will increase the importance of national structures in decision-making. Polish activities should consist in countering such solutions which might limit the competences of Polish banking supervision and impede macro-prudential policies. Bank domestication should considerably increase the share of locally controlled banks in the banking sector assets in Poland [29, p. 52]. With taking such steps, it would be possible to create a more independent financial structure in our country. It could considerably support the internal processes associated with the development of economy and allowing to better prepare to access to the euro area. Bank domestication would also contribute to strengthening financial stability. However, it requires fundamental changes due to the fact that the state of the Polish banking system and the Polish position in the European Union are quite different than at the beginning of the transformation. These changes should be undertaken by the Polish authorities on the basis of a well-planned strategy which will make the bank domestication proceed gradually with the transactions carried out in the banking sector. An increased effectiveness of the bank domestication could be observed with the introduction of statutory changes granting the Financial Supervision Commission the power to give consent to take up large blocks of shares in place of today's powers to object to such a transaction [29, p. 43-46].

An interesting solution allowing to increase the control over our banking system is the process of re-polonization. It consists of increasing the share of Polish capital in the ownership structure of the national banking system. It would also help to reduce the impact of the banking union on our banking system if Poland doesn't join it. The process of re-polonisation has been visible since 2008. Since that time the share of domestic investment in our banking system assets keeps growing at the expense of foreign investors. Within 5years there has been observed a increase in the share of domestic investment by 9.4 percentage points (table 3).

Table 3

Banks controlled by foreign and domestic investors in years 2004-2012

Banks controlled by investors:	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
domestic	30 %	30.3 %	29.1 %	27.7 %	31.9 %	33.8 %	35 %	36.4 %	37.1 %
Foreign	70 %	69.7 %	70.9 %	72.3 %	68.1 %	66.2 %	65 %	63.6 %	62.9 %

Source information: Raport o sytuacji banków w 2007 r., UKNF, Warszawa 2008, s. 21.; Raport o sytuacji banków w 2012 r., UKNF, Warszawa 2013, s. 22; Raport o sytuacji banków w pierwszym półroczu 2013 r., Warszawa 2013, s. 27.

As of 01 April 2014 PKO BP expanded by taking over the assets of Nordea Bank Polska [47]. Thus, the share of banks with domestic capital approached 40%. This take-over contributed to the increase in the share of domestic investment in the banking sector by approximately 1/3 to 2008. Further development of re-polonization processes is possible in the future. According to the President of PKO BP it would be beneficial if the domestic investors' share in the banking sector was 60% and that of the foreign ones' 40%. PKO BP will submit a proposal for the next alliance with the Poczta Polska (Polish Post), which may contribute to further increase in the share of domestic investment in the banking sector [27, p. B16]. It must be remembered, however, that with the increased share of domestic investment in the banking sector, Polish assets in the EU banking sector will exceed 0.73%, which will result in the increased contributions to the Resolution Fund should there be accepted the option proposed by the EC on making contribution rate conditional on the share of domestic banking sector assets in the assets of the EU banking sector.

In the context of bank domestication and re-polonization processes it seems significant that the President of PKO BP declared that: "being the largest bank in the country, we feel responsibility for the stability of the financial system, and we are open for cooperation with the regulator" [27, p. B16]. The declared cooperation between PKO BP and EC may contribute to accelerate the bank re-polonization and thus lead to strengthening of financial structures in Poland in the perspective of joining the banking union.

Conclusion

Poland as an EU member is bound to participate in the banking union. Poland's decision to join the banking union will be a political decision directed by the will to remain in the "first circle of integration". It will be asymmetric. We will assume a lot of duties in exchange for the access to information but at the cost of a limited influence on decision-making. Thus we may become a dependent economy.

When joining the banking union it is advisable to consider the argument that it is a systemic solution to the problems of the financial sector which have emerged in the euro area and not in the EU Member States. There was established an institution to solve the problems in the euro area particularly. The very method of provisioning the Resolution Fund shows that the burden of rescuing the banks in the euro area will be shifted among others on the economies with a healthy banking system, Poland being included. A good condition of the Polish banking system indicates a sound system of our supervision. Upon joining the banking union it will be subjected to the ECB which will have powers to control every bank. Therefore, the situation will arise when the monetary policy in our economy will be led by NBP and the supervision carried out by the ECB.

Joining the banking union at the present time involves a risk as it is not actually known what we are going to enter to. How will this mechanism operate? Poorly functioning systems of supervision in the euro area should not become an argument to include into the banking union the countries with sound supervision, and such is Polish banking supervision. A new supervision functioning within the banking union should show how it copes with the problems in the euro area. During this time Poland should be a watchful observer of the effectiveness of the newly established supervision.

A serious problem for Poland after joining the banking union will be the access to funds at a time when they are missing in the Resolution Fund. It takes as many as 8 years for the Resolution Fund to become fully operational. However, the euro area countries may use the European Stability Mechanism. This fact further confirms that the banking union is a concept made exclusively for the euro area members and the countries from the outside are in a way discriminated against because of unequal access to financial resources. This discrimination is somewhat mitigated by the possibility to contract loans on the financial market through the Resolution Fund. At this point one can also have doubts as to whether the Fund would be willing to take out a loan to rescue the bank from outside the euro area. Some help may be provided here by the Single Resolution Mechanism Regulation which prohibits discrimination as it talks about the same approach to the banks regardless of their nationality or place of origin.

The European Central Bank having authorised the decisions of local supervisors may limit the process of bank domestication and re-polonization, like in the course of setting interest rates that do not respond to the interests of the entire euro area. Thus a risk of strengthening the national financial structure which affects the internal development of our economy will be increased.

In view of the dangers that may occur if Poland joins the banking union specific measures must be taken that will prepare our financial system to undergo this process. Important action to be taken by Poland in relation to our participation in the banking union is an active participation in discussions concerning the establishment of this institution. Taking part in discussions allows to react to proposed solutions on a regular basis. While participating in discussion Poland should oppose to solutions limiting the powers of national banking supervision. Of significant importance will be the discussion on establishing the common deposit guarantee scheme, especially with respect to Poland which has an efficient and functional guarantee fund. The shape of the banking union should be of much importance to us as becoming a member of the euro area we will automatically become a part of the banking union. We should be given the opportunity to be heard in the discussion owing to the mandate of a sound financial system which has gone smoothly through crisis.

Poland ought to consistently strive to domesticate and re-polonize its banks before joining the banking union. These measures will enhance competitiveness of our economy and will help strengthen the national financial structure which is responsible for the economic growth. Joining the banking union may severely impede and hamper these processes due to a new supervisor such as ECB.

It must be remembered, however, that despite remaining outside the banking union, we should develop rules of cooperation as our national supervision will be forced to cooperate because of the ownership structure of the Polish banking sector. Approximately 50% assets of of Polish banking sector belong to the investors from the euro area.

In the near future, Poland will face the dilemma of political choice whether to join the banking union or not. The proposal of establishing the banking union leads to a political expansion of the euro area to the countries from beyond its borders. It creates the opportunity to escape into the "first circle of integration" The very idea of establishing the banking union entails a risk that the countries which won't enter in cooperation with the banking union may be perceived as peripheral, belonging to the "second circle of integration", thus it results in creating a "two-speed Europe". As a consequence the decisions taken in our economy may significantly diverge from the mainstream integration. However, will the decision to join the banking union really strengthen our geopolitical position? Perhaps staying outside will provide an opportunity to further strengthen the functioning of the Polish financial system bearing in mind critical events that have occurred in the euro area. This could mitigate future crises that may occur in our financial system.

It is in our economic interest to stay outside the banking union, this will allow to strengthen financial stability which is decisive in terms of our competitiveness if the decision to join is postponed. On the other hand, in case of prompt joining the euro area, participating in the banking union will facilitate the process of preparing the economy for the adoption of a common currency. Prompt joining the banking union may accelerate decision-making on joining the euro area. This may be encouraged by the events in Ukraine [41, p. B5]. Joining the banking union may be beneficial in terms of meeting one of the criteria of nominal convergence, namely, participation in the European Monetary Mechanism. This will facilitate to carry out monetary policy by reducing volatility of the zloty exchange rate. The very process of Polish accession to the euro area may be accelerated in view of the events in Ukraine. When considering such an important issue as joining the banking union, the regard must be had as well to the Polish raison d'etat which takes into account community solidarity.

To sum up, basic dilemmas connected with joining Poland to bank union include uniform bank contribution and mechanizm of financing liquidation fund. It can restrain process of domestication and bank repolonization. Bank

union is a solution for those problems, especially in euro zone.

Bibliography

1. Allen F., Carletti E., Gray J. (eds.), Political, fiscal and banking union in the Eurozone?, FIC Press Wharton Financial Institutions Center, Philadelphia 2013.
2. Arestis P., Sawyer M. (eds.), The Euro Crisis, Polgrave Macmillan, New York 2012.
3. Bartol M., Rapkiewicz M., Skutki „repolonizacji" sektora bankowego. Czy tylko pozytywne?, Centrum Analiz Fundacji Republikańskiej, Warszawa 2013.
4. Bishop G., The EU Fiscal Crisis: forcing Eurozone political Uniaon in 2011?, Searching Finance, London 2011.
5. Bilbao-Ubillos J. (ed.), The Economic Crisis and Governance in the European Union. A critical assessment, Routledge, London and New York 2014.
6. Botin E., Ważne zmiany dla europejskiej gospodarki, „Rzeczpospolita" 7 listopada 2013, s. B10.
7. Cao J., Banking Regulations and the Financial Crisis, Routledge, London and New York 2012.
8. „Crisis Management: Key Policy Issues", Bruksela 23.09.2010
9. Czekaj J., Kowalski A., Europa dwu prędkości: szansa czy zagrożenie, „Rzeczpospolita" 19 listopada 2012, s. B11.
10. Das D. K., Financial Globalization. Growth, Integration, Innowation and Crisis, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York 2010.
11. Economic Crisis in Europe: Casues, Consequences and Responses, "European Economy" 7/2009.
12. Euro Area Summit Statement, Brussels 29 June 2012.
13. Grosse T. G., Doświadczenia regulacji sektora bankowego w Unii Europejskiej wobec planów wprowadzenia Unii bankowej, „Analizy Instytutu Sobieskiego" wrzesień 2012, nr 47, s. 2-18.
14. Grosse T. G., Dylematy unii bankowej, „Analiza Natolińska", 2013, nr 2 (60), s. 2-28.
15. Hübner D., Ważny element unii bankowej, „Rzeczpospolita" 16 kwietnia 2014, s. B7.
16. Kasiewicz S., Kurliński L., Europejska unia bankowa a szanse i zagrożenia dla rozwoju polskiego sektora bankowego [w:] Stabilność systemu finansowego- instytucje, instrumenty, uwarunkowania, Agnieszka Alińska, Bogusław Pietrzak (red.), CeDeWu, Warszawa 2012.
17. Kluza S., Płociński A., Sławiński A., Pozorny paradoks unii bankowej, „Rzeczpospolita" 7 listopada 2012, s. B9.
18. Komunikat z badań „Zaufanie do banków", CBOS, Warszawa, październik 2012.
19. Kwaśniak W., Skutki dla polskiego systemu bankowego i polskiej gospodarki po wprowadzeniu do unii bankowej, „Zeszyty BRE Bank-CASE", 2012, nr 123, s. 29-35.
20. Lucarelli B., The Economics of Financial Turbulence. Alternative Theories of Money and Finance, Edward Elgar, Cheltenham, Northampton 2011.
21. Monitor konwergencji nominalnej, Ministerstwo Finansów 2014, nr 3.
22. Najważniejsze rekomendacje Europejskiego Kongresu Finansowego, European Financial Congress, Sopot 2013.
23. Obstfeld M., Cho D., Mason A. (eds.), Global economic crisis. Impacts, Transmission and Recovery, Edward Elgar Publishing, Northampton, 2012.
24. Pawłowicz L., Unia bankowa – sukces czy klęska jednolitego rynku usług finansowych, „Zarządzanie i Finanse" 2013, vol. 11, nr 2, część 1, s. 457-467.
25. Pawłowicz L., Europejski resolution fund, „Zarządzanie i Finanse", UG, Sopot 2013, Vol. 11, Nr 4, s. 147-156.
26. Pisani-Ferry J., Wolff G. B., Fiscal implications of banking union, Bruegel, 14 September 2012.
27. Poczta to dobry cel, „Rzeczpospolita", 3 kwietnia 2014, s. B16.
28. Raczko A., Europa bliżej unii bankowej, „Rzeczpospolita" 2 stycznia 2013, s. B10.
29. Raport dotyczący optymalnej struktury polskiego systemu bankowego w średnim okresie, Capital Strategy, Warszawa, 31 października 2012.
30. Ruszkowski J., Unia bankowa. Próba ponadnarodowego rozwiązania kryzysu w obszarze euro, „Biuletyn Instytutu Zachodniego", 2012, nr 106, s. 1-6.
31. Schoenmaker D., Siegmann A., Efficiency Gains of a European Banking Union, Deuisenberg School of Finance, VU University Amsterdam 2013.
32. Słojewska A., Drugi etap unii bankowej zatwierdzony, „Rzeczpospolita" 21 marca 2014, s. B3.
33. Sytuacja polskiego sektora bankowego, Komisja Nadzoru Finansowego, Warszawa 2012, 22 listopada.
34. Szczepańska O., Czy unia bankowa będzie zdolna do zarządzania kryzysem w przyszłości, „Bank", marzec 2014, s. 58-61.
35. Szeląg K., Trzy filary europejskiej unii bankowej, „Rzeczpospolita" 12 marca 2014, s. B10.
36. Szpringer Z., Unia bankowa, „Infos", Biuro Analiz Sejmowych 18 kwietnia 2013, nr 8(145), s. 1-4.
37. Tokarski P., Trudna droga do unii bankowej, „Biuletyn", PISM 20 grudnia 2013, nr 135 (1111), s. 1-2.
38. W kierunku faktycznej Unii Gospodarczej i Walutowej. Sprawozdani okresowe, Bruksela 12 października 2012.
39. W kierunku faktycznej Unii Gospodarczej i Walutowej. Sprawozdanie przewodniczącego Rady Europejskiej Hermana Van Rompuya, Bruksela 26 czerwca 2012.
40. Wersja skonsolidowana Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, (Dz. Urz. UE C 83 30 marzec 2010).
41. Wojtyna A., Ukraina a euro w Polsce, „Rzeczpospolita", 5 marca 2014, s. B5.
42. Zaleska M., Unia bankowa – koncepcje i wyzwania [w:] Unia bankowa, M. Zaleska (red.), Difin, Warszawa 2013.
43. http://biznes.interia.pl/raport/euro_w_polsce/news/szczurek-dla-polski-nie-ma-sensu-wchodzenie-do-unii,1986816, [data dostępu: 06.04.2014].
44. http://www.efcongress.com/sites/default/files/imce/ekf_2013_rekomendacja-1_unia_bankowa_11_07_v_czysta.pdf, [data dostępu: 07.04.2014].
45. http://www.euractiv.pl/gospodarka/artykul/prezes-nbp-o-unii-bankowej-bez-entuzjazmu-004786, [data dostępu: 06.04.2014].
46. http://www.lex.pl/czytaj/-/artykul/rostowski-polska-nie-przystapi-do-unii-bankowej-w-obecnej-formule/print/, [data dostępu: 06.04.2014].
47. http://www.pkobp.pl/aktualnosci/ogolnokrajowe/przejecie-aktywow-nordea-przez-pko-bank-polski/ [data dostępu: 24.04.2014].

Крась І., *доктор хабілітований, Інститут політології Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща), ikras@interia.pl*

Дилеми, пов'язані з приєднанням Польщі до банківського союзу

У статті аналізуються дилеми, пов'язані з вирішенням питання приєднання Польщі до банківського союзу. Одночасно вказано на ті дії, які у зв'язку з приєднанням, мають бути виконані Польщею. Звернено увагу на наслідки спільного нагляду та питання, що стосуються фінансування ліквідаційного фонду Польщею. У статті представлені варіанти участі Польщі в банківському союзі та порушується проблема, що стосується процесу адаптації та реполонізації банків, що мають відношення до зміцнення національної фінансової системи. Заходи, які будуть вжиті Польщею, у зв'язку з приєднанням до банківського союзу, мають враховувати стан польського права, одночасно беручи до уваги суспільну солідарність, а також кінцевий висновок міркувань викладених в цій статті.

Ключові слова: *інституції Європейського Союзу, фінансова криза, європейський банківський нагляд.*

Крась И., *доктор хабилитований, Институт политологии Академии имени Яна Длугоша в Ченстохове (Польша), ikras@interia.pl*

Дилеммы, связанные с присоединением Польши к банковскому союзу

В статье анализируются дилеммы, связанные с решением вопроса присоединения Польши к банковскому союзу. Одновременно указано на действия, которые в связи с присоединением, должны быть выполнены Польшей. Обращено внимание на последствия общего надзора и вопросы, касающиеся финансирования ликвидационного фонда Польшей. В статье представлены варианты участия Польши в банковском союзе и нарушается проблема, касающаяся процесса адаптации и реполонизации банков, имеющих отношение к укреплению национальной финансовой системы. Мероприятия, которые будут приняты Польшей, в связи с присоединением последней к банковскому союзу, должны учитывать состояние польского права, одновременно учитывая общественную солидарность, а также конечный вывод соображений изложенных в этой статье.

Ключевые слова: *институты Европейского Союза, финансовый кризис, европейский банковский надзор.*

* * *

УДК 323(438)

Ключник Р. М.
викладач кафедри політології, соціології
та гуманітарних наук, Дніпропетровський
університет ім. Альфреда Нобеля
(Україна, Дніпропетровськ), ruslan–dne@yandex.ru

Особливості регіональної політики Республіки Польща

Розкрито основні особливості регіональної політики сучасної Польщі. Проаналізовано деякі аспекти процесу підготовки, впровадження та наслідки адміністративної реформи в Польщі з точки зору використання її здобутків в українських реаліях. Розглянуто три рівні адміністративно–територіального устрою Польщі: воєводства, повіти і ґміни. Значну увагу приділено узгодженню інтересів місцевих громад і центральної влади. Проаналізовано основні переваги участі польських воєводств у роботі єврорегіонів. У статті використано системний, структурно–функціональний, порівняльний та інші методи. Доведено, що сучасна Польща продемонструвала значні успіхи у проведенні регіональної політики на всіх рівнях.

Ключові слова: *регіон, регіональна політика, європейська інтеграція, єврорегіон, місцеве самоврядування, адміністративна реформа.*

Після розпаду соціалістичного табору країни Східної Європи та колишнього Радянського Союзу розпочали реформування економічної та політичної систем. Незважаючи на дещо подібні стартові умови реформування, Республіка Польща, яка першою стала на шлях радикальних суспільно–політичних та економічних трансформацій, досягла за останні десять років набагато вагоміших успіхів порівняно зі своїми східними сусідами, зокрема, з Україною. Отже, вивчення польського досвіду реформування в усіх галузях економіки та політики є актуальним для України. Особливий інтерес для вітчизняної політичної науки становлять аспекти, пов'язані із розвитком регіональної політики сусідньої держави.

Мета нашої роботи – розкрити основні особливості регіональної політики сучасної Польщі.

Дана проблематика є ґрунтовно дослідженою у працях вітчизняних і зарубіжних вчених. Зокрема, польський дослідник В.Зайонц розглядає компетенції та сфери діяльності самоврядування на рівні воєводства, повіту та ґміни. Український вчений О.Білянський пропонує запозичення певних досягнень польських реформаторів для вдосконалення реформ на вітчизняних теренах. Російський економіст В.Мартинов порівнює успіхи Польщі та Російської Федерації у здійсненні адміністративно–територіальних реформ. Крім того, дана проблематика розглядається у працях Т.Гроссе, В.Симоненка, С.Білої, В.Романової та інших авторів.

"Під регіональною політикою, – вважає В.Симоненко, – слід розуміти, з одного боку, чітко опрацьовану в законодавчому аспекті практичну діяльність держави в усіх регіонах країни, а з іншого – соціально–економічну політику, здійснювану на базі загальнодержавного законодавства самими регіонами для досягнення тих чи інших регіональних і місцевих цілей і завдань" [1, с.31]. Вірно визначивши суть регіональної політики як єдність дій держави і регіонів, автор роль останніх вбачає тільки в регулюванні соціально–економічних процесів, які, очевидно, далеко не повністю охоплюють весь спектр регіонального життя. Звертаючись до польських джерел, можна зупинитися на такій дефініції: регіональна політика держави – це стратегічна діяльність, що проводиться з ініціативи уряду у співпраці з органами місцевого самоуправління, що має на меті сприяння конкурентоздатності усіх регіонів, вирівнювання можливостей їх розвитку [2].

Політика регіонального розвитку у Польщі здійснюється Радою Міністрів та одиницями місцевого самоврядування усіх рівнів за допомогою програм розвитку, що визначають стратегічні цілі розвитку і засоби, необхідні для їх досягнення. Основною урядовою установою, що займається визначенням засад і практичною реалізацією регіональної політики, є Міністерство регіонального розвитку, створене 31 жовтня 2005 р. Втім, точкою відліку сучасного етапу регіональної політики Польщі, на нашу думку, варто вважати адміністративно–територіальну реформу, яка мала два джерела: тогочасний європейський досвід і практика та власні традиції. Принципи, закладені у проведення адміністративної реформи, базувалися на традиціях європейської спільноти, які покладено в основу стратегії розвитку країн–членів Європейського Союзу.

Ще у 1990 р. був прийнятий закон "Про територіальне самоврядування", що враховував засади Європейської хартії місцевого самоврядування, яка визначає правові стандарти для локального рівня територіального самоврядування. Згідно цього закону, за рішення місцевого значення тепер несла відповідальність місцева влада, були відновлені ґміни як первинні територіальні одиниці. Вони одержали комунальне майно і набули права розпорядження ним, стали платоспроможними і перебрали на себе всі суспільні функції місцевого значення. Це призвело до поліпшення розпорядження громадськими коштами.

У 1998 р. було проведено адміністративну реформу, відповідно до якої одиницями територіального самоврядування у Польщі стали ґміна, повіт і воєводство, жителі яких утворюють окремі самоврядні громади. Кожна з новоутворених адміністративних частин держави, крім можливості виконання громадських завдань від свого імені й на свою відповідальність, наділена також певною правосуб'єктністю та самостійністю, захист якої передбачений у судовому порядку.

Основною та найважливішою одиницею місцевого самоврядування, яка була запроваджена для виконання завдань, що не увійшли до компетенції інших адміністративних одиниць є ґміна. Органами, які приймають рішення і здійснюють контролюючі функції на її території, є рада ґміни, склад якої, як і відповідних ради повіту та воєводського сеймику, обирається на загальних, рівних й таємних виборах місцевого самоуправління строком на 4 роки. Шляхом таємного голосування абсолютною більшістю голосів від законного складу рада ґміни обирає собі голову, який проводить засідання та спрямовує роботу ради та виконавчої влади (правління). У сільських ґмінах його головою є війт, у невеликих містах – бургомістр, у містах з населенням понад 100 тис. жителів – президент міста [3, с.148].

Наступною адміністративною ланкою є повіт. Як і у випадку з ґміною, шляхом таємного голосування рада повіту обирає старосту. Але, на відміну від принципів формування правління у ґміні (голова та заступники обираються радою довільно), саме на пропозицію свого

старости депутати ради обирають заступників останнього та членів правління повіту (3–5 осіб). У даному випадку слід відзначити, що на початковому етапі реформування системи поляки не планували створювати повіти. Проте, коли усі повноваження вже передали на рівень ґмін, закріпивши їх законодавчо, з'ясувалося, що є ряд питань, які на жодній із основних ланок не вирішуються. Виникла потреба у проміжній ланці, яка б охоплювала спільні інтереси сусідніх ґмін, якою й стали повіти.

Нарешті, найбільшою одиницею територіального самоврядування є воєводство, до сфери діяльності якого належить вирішення соціальних проблем на регіональному рівні, які згідно із законом не входять до компетенції інших органів урядової адміністрації. Компетенція та сфера діяльності самоврядування воєводства не можуть порушувати самостійності одиниць територіального самоврядування нижчого рівня, тобто повіту та ґміни. Розпорядчим і контролюючим органом воєводського самоврядування є сеймик воєводства. Виконавчим органом воєводства є правління, яке складається з п'яти осіб: маршала (голови), одного або двох віце–маршалів та решти членів, яких, як і представників правління ґміни, обирають абсолютною більшістю голосів депутати сеймика зі свого складу або не з його числа. Представником уряду у воєводстві є воєвода. Реформа 1998 р. скоротила кількість воєводств з 64 до 16 [4, с. 30].

Вже згадуване нами Міністерство регіонального розвитку підготувало у 2006 р. середньостроковий програмний документ "Стратегія розвитку країни. 2007–2015". Окрім загальної характеристики регіональних відмінностей, вона містить переваги та недоліки сучасної економічної системи Польщі, що відрізняють її від інших країн Європи та світу. Розглядаються шанси і загрози, а також основні напрями розвитку регіонів і країни в цілому. Більша частина даної Стратегії присвячена визначенню цілей і основних пріоритетів розвитку. До таких належать зростання конкурентоздатності та іноваційності економіки, покращення стану інфраструктури, кількісне та якісне покращення ситуації із занятістю населення, комплексний розвиток суспільства та його безпека, розвиток сільської місцевості, зміцнення територіальної єдності. Визначаються також умови досягнення цілей, фінансування і система їх реалізації[5]. Значна увага приділяється конкретним показникам, який мають досягти окремі воєводства.

Однією з дилем регіонального розвитку Польщі є протиріччя між конкуренцією регіонів і необхідністю забезпечення територіальної єдності країни. Для вирішення цієї проблеми запропоновано низку стратегічних напрямів, в яких регіональна політика повинна одночасно розвивати регіональну конкуренцію і підтримувати територіальну єдність. До них належать краще використання потенціалів міських місцевостей (obszarówmiejskich), забезпечення внутрішньої єдності країни шляхом недопущення надмірних просторових відмінностей, застосування інноваційних технологій, поліпшення якості трудових ресурсів тощо. Підкреслюється також необхідність забезпечення якості транспортної та комунікаційної інфраструктури.

Міські місцевості у Польщі розподілені на три категорії за критерієм значущості. Перша категорія – місто Варшава, друга – дев'ять метрополітенських центрів (ośrodkówmetropolitalnych), третя – регіональні центри (ośrodkiregionalne), що виконують функції воєводських міст. Одним із завдань регіональної політики Польщі є включення перелічених міст до загальноєвропейської (а у перспективі – і загальносвітової конкуренції) [6, с. 8].

Важливим вектором регіонального розвитку є участь польських воєводств у діяльності єврорегіонів. Основними перевагами участі країн, зокрема, пострадянських, в єврорегіонах є: прискорення соціально–економічного розвитку територій на основі використання регіонального транскордонного співробітництва, кадрова та інфраструктурна підготовка окремих регіонів та країн у цілому для поглиблення співпраці з ЄС, прискорення процесів інтеграції, реалізація потенціалу формування економічної спеціалізації окремих регіонів, поліпшення режиму руху капіталу у прикордонних регіонах, спільний розвиток транспортної та комунікаційної інфраструктури, спільна розробка стратегій регіонального розвитку, співробітництво у галузях рекреації, туризму, екології. Так, польську сторону в єврорегіоні "Буг" репрезентують представники органів самоврядування Люблінського воєводства, а також повітів та гмін з територій колишніх воєводств: Білопідляського, Тарнобжеського та Замостського, об'єднаних в Товаристві Самоврядування Єврорегіону Буг, а також люблінський воєвода. Вармінсько–Мазурське і Поморське воєводства беруть участь у роботі єврорегіону "Балтика".

Особливо слід підкреслити важливість Карпатського єврорегіону, оскільки він став першою міжрегіональною асоціацією на території постсоціалістичного простору. У 1993 р. міністри закордонних справ України, Польщі та Угорщини підписали декларацію про його заснування. До складу Карпатського єврорегіону входять 19 територіально–адміністративних одиниць прикордонних регіонів, зокрема Підкарпатське воєводство Польщі і Закарпатська, Львівська, Івано–Франківська та Чернівецька області України. У 2009 р. було створено Карпатський Консорціум, зорієнтований на координацію роботи національних представництв Польщі, Словаччини та України. Пріоритетні напрями міждержавного міжрегіонального співробітництва визначені також у Рекомендації №296 "Сталий розвиток гірських регіонів та досвід Карпатських гір" Конгресу місцевих та регіональних влад від 2010 р. Відповідно до положень цього документа управлінський склад Карпатського єврорегіону має активно залучати громадськість до процесу прийняття рішень, зокрема у сферах територіального планування, захисту навколишнього природного середовища, заощадливого використання природних ресурсів гірських територій; у напрямі реалізації дієвої соціальної політики, стимулювання розвитку регіональної економіки та покращення ситуації на місцевому, регіональному ринку праці [7, с. 82]. Слід також підкреслити, що співпраця у рамках єврорегіонів є важливою й для

нашої країни, враховуючи перспективи європейської інтеграції України.

Таким чином, протягом двох десятиліть Польща продемонструвала значні успіхи у проведенні регіональної політики на всіх рівнях. Було проведено адміністративну реформу, що врахувала інтереси як місцевих громад, так і центральної влади. Сьогодні регіональна політика Польщі є об'єктом детального планування на всіх рівнях, про що свідчить зміст стратегії розвитку країни. Окремі воєводства Польщі беруть участь у роботі єврорегіонів, зокрема, за участю України. Отже, українсько–польське транскордонне співробітництво може стати предметом подальших досліджень.

Список використаних джерел

1.Симоненко В. Регіональна політика: системний підхід [Текст] /В.Симоненко // Економіка України. – 1996. – №6. – С.31–38.

2. GrosseT.G. Cele i zasadypolitykiregionalnejpanstwa [Źródłoelektroniczne] /T.G. Grosse // Ministerstwo infrastruktury i rozwoju Polski. – Reżim dostępu: https://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/poziom_regionalny/ekspertyzy/Documents/Grosse_ekspertyza_Cele%20i_zasady_MRR_02042009_1.pdf.

3. Білянський О. Адміністративно–територіальна реформа в Республіці Польща: досвід для України (1998–1999 рр.) [Текст] /О.Білянський // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип.9. – С.146–152.

4. ZajączW. Zasadniczytrójstopniowypodział terytorialnyPolski [Text] / W.Zając. – Warszawa: Twigger, 1999. – 227 s.

5. StrategiaRozwojuKraju 2007–2015 [Źródłoelektroniczne] /Ministerstwoinfrastruktury i rozwojuPolski. – Reżimdostępu: http://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/polityka_rozwoju/srk/strony/strategia_rozwoju_kraju_2007_2015.aspx.

6. Мартынов В. Региональная политика в постсоциалистической Польше [Текст] /В.Мартынов //Псковский регионологический журнал. – 2010. – №10. – С.3–10.

7. Біла С.О. Карпатський єврорегіон як чинник європейської інтеграції України [Текст] /С.О. Біла, В.В. Романова //Стратегічні пріоритети. – 2013. – №3. – С.78–88.

References

1. Symonenko V. Regionalna polityka: systemnyi pidkhid [Text] /V.Symonenko //Ekonomika Ukrainy. – 1996. – №6. – C.31–38.

2. Grosse T.G. Cele i zasady polityki regionalnej panstwa [Źródło elektroniczne] /T.G. Grosse //Ministerstwo infrastruktury i rozwoju Polski. – Reżim dostępu: https://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/poziom_regionalny/ekspertyzy/Documents/Grosse_ekspertyza_Cele%20i_zasady_MRR_02042009_1.pdf.

3. Bilyanskyi O. Administratyvno–terytorialna reforma v Respublitsi Polshcha: dosvid dla Ukrainy (1998–1999) [Text] /O.Bilyanskyi //Ukraina – Yevropa – Svit. Vizhnarodnyi zbirnyk naukovych prats. Seria: Istoriya, mizhnarodni vidnosyny. –2012. – Vyp.9 – S.146–152.

4. Zając W. Zasadniczy trójstopniowy podział terytorialny Polski [Text] / W.Zając. – Warszawa: Twigger, 1999. – 227 s.

5. Strategia Rozwoju Kraju 2007–2015 [Źródło elektroniczne] /Ministerstwo infrastruktury i rozwoju Polski. – Reżim dostępu: http://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/polityka_rozwoju/srk/strony/strategia_rozwoju_kraju_2007_2015.aspx.

6. Martynov V. Regionalnaya politika v postsotsialisticheskoy Polshe [Text] / V.Martynov // Pskovskiy regionologicheskiy zhurnal. – 2010. – №10. – S.3–10.

7. Bila S.O. Karpatskyi evroregion yak chynnyk yevropeyskoi integratsii Ukrainy [Text] / S.O. Bila, V.V. Romanova // Strategichni prioritety. – 2013. – №3. – S.78–88.

Kliuchnyk R. M., *Lecturer of Department of Political Science, Sociology and Humanities, Alfred Nobel University (Ukraine, Dnepropetrovsk), ruslan–dne@yandex.ru*

Distinguishing features of regional policy in the Republic of Poland

The distinguishing features of regional policy in the Republic of Poland are considered. Some aspects of preparing, implementation and consequences of administrative reform are considered. The perspectives of implementation of Polish experience in Ukrainian reality are analyzed. Three levels of administrative division are considered: wojewodstwo, powiat and gmina. Attention to consolidation of central authorities and local self–governance is paid. The national strategy of regional policy is described. The participation of Polish regions in European transborder cooperation is considered. System, structural and functional analysis, comparative method are used it the article. It is proved that modern Poland has achieved notable success in providing regional policy on all levels. It is stressed that significant changes in the system of regional policy were connected to the forthcoming integration with the European Union.It is underlined that regional policy supports Poland's international competitiveness.

Keywords: *region, regional policy, European integration, Euroregion, local self–governance, administrative reform.*

Ключник Р. М., *преподаватель кафедры политологии, социологии и гуманитарных наук, Днепропетровский университет им. Альфреда Нобеля (Украина, Днепропетровск), ruslan–dne@yandex.ru*

Особенности региональной политики Республики Польша

Раскрыты основные особенности региональной политики современной Польши. Проанализированы некоторые аспекты процесса подготовки, применения и последствия административной реформы в Польше с позиции использования ее успехов в украинских реалиях. Рассмотрены три уровня административно–территориального деления Польши: воеводства, уезды і гмины. Значительное внимание уделено согласованию интересов местных общин и центральной власти. Проанализированы основные преимущества участия польских воеводств в работе еврорегионов. В статье были использованы системный, структурно–функциональный, сравнительный и иные методы. Доказано, что современная Польша продемонстрировала заметные успехи в проведении региональной политики на всех уровнях.

Ключевые слова*: регион, региональная политика, европейская интеграция, еврорегион, местное самоуправление, административная реформа.*

* * *

УДК 061.2:316.3

Матвійчук А. В.
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Національна бібліотеки ім. В. І. Вернадського
(Україна, Київ), matvijchuk@nas.gov.ua

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ З ГРОМАДСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ У ФРН

Розглядається досвід співпраці держави з неурядовими організаціями, накопичений в Німеччині, де громадські об'єднання, виходячи з їхнього правового статусу, і є такими, але фактично виконують місію суспільно-державних структур.

Ключові слова: *держава, громадські організації, самоврядування, соціальна держава, демократія, групи інтересі.*

Розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язаний із функціонуванням самоорганізованих груп інтересів, які інституціоналізуються у перебігу своєї діяльності. Такими інститутами стають, зокрема, громадські організації – "добровільні масові об'єднання громадян, що виникають внаслідок їхнього волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань" [1, с. 115]. До слова: у сучасних міжнародних правових документах і наукових доробках вчених звично використовується термін "неурядові організації", "недержавні організації" як "локальні, національні чи міжнародні об'єднання людей, діяльність яких здійснюється з ініціативи громадян, а не з санкцій чи вказівки уряду, й не має на меті отримання прибутку" [1, с. 409"]. Для України, більш усталеним та традиційним є використання дефініцій "громадські оганізації", "самоврядні об'єднання". Не вдаючись в аналіз тонкощів підходів до їх трактування ми здебільшого будемо їх вживати як синонімічні, враховуючи міжнародний і національний контекст об'єкта дослідження та джерельної бази.

Громадські (неурядові) організації" реалізовують приватні, корпоративні, економічні, політичні,

культурні та інші інтереси різноманітних соціальних груп, великою мірою впливають не лише на становлення громадянського суспільства, а й на демократизацію держави, сприяють налагодженню ефективного соціального діалогу між ними. Саме громадські організації можуть забезпечити поступальний розвиток громадянського суспільства, сприяти розв'язанню важливого завдання підвищення ефективності комунікації між основними соціальними групами всередині суспільства, налагодженню паритетного соціального діалогу між державною владою і громадянами.

Тому для України, де одночасно тривають процеси побудови демократичної, соціальної, правової держави та громадянського суспільства, неабиякого значення набуває наукове осмислення досвіду взаємодії держави з громадськими організаціями у розвинутих країнах демократії. Такі думки поділяють В. Андрущенко, В. Астахова, В. Барков, В. Бебик, Т. Ковальчук, І. Кресіна, І. Кучерявий, Б. Кухта, Ю. Литвиненко, М. Михальченко, М. Надольний, М. Панов, Т. Розова, Ф. Рудич, С. Рябов, М. Сазонов, В. Цвих та інші.

Діяльність громадських самоврядних організацій в країнах Заходу охоплює практично всі сфери життя людини – економіку, політику, науку, культуру, освіту. Розгалуженою є мережа молодіжних, професійних, дитячих, жіночих, ветеранських, релігійних, а також елітарних організацій-клубів тощо. Неурядові організації є там основою громадянського суспільства, вирішальним стабілізуючим чинником, гарантом демократичного розвитку.

Цікавим є досвід співпраці держави з неурядовими організаціями, накопичений, зокрема, в Німеччині [2; 3]. Турбота держави про стабільність у суспільстві, безпеку громадян, розв'язання соціальних конфліктів і забезпечення соціальної справедливості закріплена в статті 20 Конституції ФРН. Крім того, принципові аспекти політичних і громадянських свобод також декларуються в Основному законі країни постатейно: захист достоїнства громадянина міститься в першій статті, де відзначено, що "людське достоїнство недоторканно. Поважати й захищати його – обов'язок усякої державної влади" [2, с. 153]. Захист життя людини, її свободи відбиті в статті 2, рівноправність і заборона дискримінації – у статті 3, захист родини, материнства й дітей, що залишилися без піклування батьків – у статті 6, обов'язок використовувати власність на благо всього співтовариства – в статті 14.

Позитивний або негативний варіанти розвитку політичного процесу ФРН у післявоєнний період за умови, що стан суспільства оцінювався як "єднально-конфліктний", є набором стимулюючих або ускладнюючих компонентів для функціонування системи. Причому неурядові організації були компонентами динамічними, які впливали на "динаміку системи, а ця остання, функціональна за своєю природою, може вважатися мінливою лише за умови структурних перебудов при збереженні можливої функціональності кожного зв'язку, включаючи й новоутворені" [4, с. 327].

Діяльність неурядових об'єднань німецький політолог М. Вебер називав суспільно орієнтованою, яка, "по-перше, осмислено орієнтована на очікування, засновані на певних установленнях, по-друге, ці встановлення сформульовані суто раціонально відповідно до очікуваних, як наслідок, дій суспільно орієнтованих індивідів" [5, с. 511]. Їхнє прагнення полягало в тому, щоб держава належним чином здійснювала принцип соціальної, що вимагає, зокрема, рівності соціальних і економічних можливостей населення, гарантії участі громадян через свої суспільні структури в управлінні підприємствами й державою, а також у розв'язанні багатьох соціальних проблем.

На практиці взаємин різні компоненти політичної системи при розходженні їхніх інтересів неминуче виходили на рівень консенсусу. І тут необхідно розрізняти, відповідно до теорії Дж. Сарторі, три об'єкти поділу й можливої угоди: "1) кінцеві цілі (такі як свобода й рівність), що становлять структуру системи уявлень; 2) правила гри, або процедури; 3) конкретні уряди й урядова політика" [6, с. 123]. Причому слід мати на увазі, що незгода з урядовими рішеннями або опозиція уряду, приміром, неурядових організацій найчастіше виглядала як заперечення консенсусу стосовно членів уряду, а не до форми управління, політичної системи в цілому.

У політичній системі ФРН функціонують неурядові об'єднання, які, виходячи з їхнього правового статусу, є такими, але фактично виконують місію суспільно-державних структур. Експерти й політологи Німеччини нерідко називають дані формування організаціями "шарованими", маючи на увазі, що на певному етапі ініціатива в їхньому створенні належала державі. Чисельність таких союзів, їхня політична вага та вплив, приміром, в 90-і рр. істотно виросли. "Поява й конституювання таких структур означали, що громадські ініціативи не завжди несли з собою лише благо, а державні відомства, включаючи інститути місцевого самоврядування, іноді були далекі від потреб та інтересів простих громадян" [3, с. 190]. Поєднати інтелектуальний потенціал, знання, досвід суспільних лідерів і державних діячів в аналітичному й консультативно-дорадчому суспільному формуванні при структурах влади – такий був задум засновників.

"Шаровані" організації (організації "з прошарками") часто створювалися для виконання особливо важливих соціальних і суспільно значимих завдань. При цьому вони юридично реєструвалися як суспільні асоціації, а держава, беручи їх під свій патронаж, обмежувала свою роль у їхньому функціонуванні нормативними актами, приписами обов'язкового членства в даній організації певного кола фізичних і юридичних осіб, регламентацією деяких статутних норм і положень. Будучи елементом системи "стримувань і противаг" у секторі асоціацій, дані організації були надзвичайно ефективні для стабільності політичної системи. Не тільки тому, що їхнім "колективним розумом" визначалися оптимальні варіанти рішення проблем, але й тому, що вони виконували функцію моніторингу роботи державних відомств і не завжди лояльних політичній системі неурядових об'єднань. Такі структури визначали слабкі місця й сильні сторони тих та інших, З огляду на це в розробці перспективних планів і програм, метою було, за висловом М. Анохіна, "протистояти й нейтралізувати внутрішні та зовнішні подразники, здатні дезорганізувати систему" [7, с. 107],

були послідовними апологетами й захисниками існуючого політичного режиму в країні.

Однією з організацій, створених з ініціативи держави, став Німецький союз міст (НСМ). Його діяльність полягала в тому, щоб на практиці зміцнити взаємозв'язки між державою й місцевим самоврядуванням.

Німецький союз міст в 90-х рр. займався розв'язанням декількох завдань. По-перше, він на громадських засадах представляв інтереси органів місцевого самоврядування міст при федеральному уряді, парламенті країни, а також при численних неурядових організаціях і союзах. По-друге, союз консультував своїх членів з питань про всі процеси й тенденції, що стосувалися місцевого самоврядування. По-третє, обране керівництво цього об'єднання організовувало двосторонній обмін досвідом між окремими містами й стимулювало також багатобічний обмін через інші канали. По суті справи, у цій організації складалася ефективна модель управління суспільством, яка складалася з елементів місцевого самоврядування й суспільних асоціацій громадян. Тут не можна не погодитися з дослідником Ю. А. Пєсковим про те, що аналогічні моделі дають "можливість інтегрувати в процес державного управління локальні еліти, залучати їх до участі в реалізації загальнонаціонального політичного курсу на місцях" [8, с. 13].

Незважаючи на розходження в структурах органів місцевого самоврядування міст-членів, у відповідних органах Німецького союзу міст спільно вироблялося багато типових положень діяльності. Це ставало можливим завдяки ретельній підготовці, прагненню міст-учасників вирішувати загальні проблеми шляхом взаємного обміну досвідом і розвитку співробітництва на території всієї держави. В 90-і роки керівництво цієї організації не могли не турбувати труднощі об'єднавчого процесу двох частин Німеччини, факт "значного скорочення чисельності східнонімецького населення за рахунок переселення на Захід і скорочення народжуваності (чисельність жителів нових федеральних земель зменшилася на 800 тис. чоловік – з 16 млн. до 15,2 млн.)" [9, с. 15].

У діяльності цієї організації в 90-ті роки можна виділити декілька практичних напрямків. Так, наприклад, у сфері права й безпеки відповідні структури союзу здійснювали моніторинг федерального й регіонального законодавства та його вплив на інститут місцевого самоврядування. Керівні органи об'єднання сприяли розвитку служб пожежної охорони, цивільної оборони, у запобіганні й ліквідації наслідків стихійних лих. У кадровій політиці союз відстоював право муніципальних органів у вирішенні кадрових і організаційних питань, брав на себе відповідальність у здійсненні підготовки й підвищення кваліфікації співробітників муніципальних органів. Сила й вплив НСМ у досліджуване десятиліття полягали не лише в лобістських можливостях, ефективній практичній діяльності в масштабах країни, але й у серйозній інформаційно-пропагандистській роботі організації, яка стала "інструментом формування індивідуальної й колективної свідомості" [10, с. 1]. У цей період виходили: спеціальний "Бюлетень Німецького союзу міст", щомісячний науковий журнал і "Літературний бюлетень", "Статистичний щорічник німецьких громад", практичні посібники для керівників міст колишньої НДР, "Матеріали Німецького союзу міст" тощо.

Німецький союз міст, у свою чергу, був членом Федерального об'єднання центральних союзів самоврядних територіальних спільнот, куди входили також інші неурядові організації, у тому числі Німецький союз громад і Німецький конгрес земельних зборів.

Торгово-промислові палати були об'єднаннями, що поєднували у своїй діяльності як опосередкований державний вплив, так і елементи широкої суспільної ініціативи в ключових секторах промисловості та торгівлі, самодіяльності в організаційних справах. На регіональному рівні в 90-і роки "засновниками палат зобов'язані були бути всі юридичні й фізичні особи даного регіону", які здійснювали підприємницьку діяльність, що зареєструвалися у відповідних реєстрах, виплачували так званий промисловий податок і мали своє підприємство на території тієї чи іншої землі. Учасники торгово-промислових палат сплачували членські внески, відраховували певні суми, які встановлювалися правліннями палат на поточну й перспективну діяльність. Відповідно до нормативних актів, торгово-промислові палати зобов'язані були сприяти розвитку бізнесу, визначати й погоджувати інтереси окремих галузей, надавати підтримку державним відомствам у розробці й здійсненні економічних програм, організовувати й фінансувати установи, які забезпечували розвиток ділової активності, реалізовувати заходи для професійного навчання в бізнес-секторі. Чинне законодавство обмежувало претензії палат на обстоювання інтересів підприємницької еліти як роботодавців в області тарифних угод, хоча самі палати розглядали себе як так звані "економічні парламенти".

Торгово-промислові палати, інституціоналізуючись у політичній системі як суспільні структури, разом з тим чітко позиціонували себе з державою, тобто виступали з позиції загальносуспільних інтересів, і надзвичайно позитивно впливали на етику й відносини всередині бізнесу. Ці структури чудово розуміли, що їхнє завдання полягає не лише в "прагненні максимізувати вигоди для себе й свого найближчого оточення на противагу (якщо не на шкоду) інтересам суспільства". Адже тоді "не дивно, що в такому середовищі форма й зміст інститутів громадянського суспільства можуть розходитися досить сильно" [11, с. 113]. Тому пріоритетною сферою інтересів палат було поліпшення економічного клімату в країні, удосконалювання інфраструктури бізнесу в регіонах, участь у розробці планів економічного розвитку.

З цією метою вони здійснювали широку суспільну діяльність: випускали прес-релізи, власні періодичні видання, річні звіти, проводили конференції, "круглі столи", зустрічі з представниками громадськості. Істотними виявлялися й функції внутрішнього арбітражу, свого роду "третейського суду", що розбирає суперечки між учасниками палат. Активно торгово-промислові палати фінансували програму професійного навчання й підвищення кваліфікації підприємців. Для

сільських товаровиробників і підприємств переробки також існували аналогічні організації.

Важливу роль на території об'єднаної країни відігравав Конгрес торгово-промислових палат Німеччини, який здійснював фінансову, правову, експертну, професійну допомогу бізнесменам при створенні нових фірм, вирішенні спірних економічних питань як усередині країни, так і на міжнародній арені.

Вагому роль ця асоціація відігравала й на міжнародній арені, особливо в "міжнародному лобізмі, через розмаїтість умов усередині європейського регіону". Зокрема, у Лейпцигу (Саксонія) 1991 року з ініціативи Конгресу відбулася міжнародна економічна зустріч, де зустрілися керівники 334 підприємств східних земель із представниками більш як тисячі європейських фірм. Фінансову й організаційну сторону справи взяли на себе Комісія ЄС і Конгрес промислово-торговельних палат Німеччини у співробітництві з федеральним міністерством економіки. Метою заходу було ознайомлення підприємців з "нових" земель із досвідом закордонних партнерів. Поряд з Конгресом торгово-промислових палат Німеччини не менш важливу роль виконувала ще одна організація "поперечного зрізу" у бізнес-співтоваристві Німецьке співтовариство технічного співробітництва (НСТС).

Федеральне робоче співтовариство добродійної діяльності також можна віднести до неурядових "шарованих" організацій. Статус об'єднання був федеральний, а його спеціалізація – соціальна допомога. Причому діяльність співтовариства здійснювалася за участю шести великих неурядових організацій соціальної спрямованості: Благодійного Союзу робітників, Німецького католицького об'єднання "Каритас", Німецького Червоного Хреста, Протестантського співтовариства Євангелічної церкви Німеччини, Німецького Паритетного благодійного об'єднання й Центрального благодійного об'єднання євреїв Німеччини, а також величезної кількості невеликих громадських структур. У специфіці роботи співтовариства була позначена лінія на інтеграцію зусиль державних відомств і приватних осіб, навчальних закладів і дослідницьких центрів, що дало змогу оцінювати ФРСДД як неурядову організацію "поперечного зрізу". Після завершення процесу об'єднання Німеччини й входження в структуру співтовариства нових членів число учасників ФРСДД досягло 3 тисяч.

Головна ідея співтовариства полягала в реалізації функцій соціальної допомоги найбільш нужденним, а його ідеологія входила коріннями в християнську та іудейську цінність любові до ближнього. Основним завданням об'єднання було вироблення рекомендацій і практичних установок для державних і недержавних установ соціальної допомоги. Крім того, здійснювалися експертні оцінки поточного законодавства й підготовлюваних законопроектів у сфері соціального права, міжнародних обмінів, організовувалися курси підготовки й перепідготовки соціальних працівників, регулярно обновлявся банк даних щодо цих фахівців.

Масштаб практичної діяльності співтовариства на початку 90-х. рр. був такий: "500 тисяч зайнятих повний робочий день, 200 тисяч працюючих за графіком, близько 1,5 мільйонів позаштатних співробітників, приблизно 200 тисяч груп самодопомоги й принаймні 60 тисяч соціальних установ" [12, с. 34]. У другій половині 90-х рр. діяльність організації дедалі більше інтенсифікувалася. І цьому сприяла поява нового комплексу проблем: безробіття серед молоді й "тривале безробіття", зростаюча потреба в допомозі старим людям і нужденним, вороже ставлення до іноземців, соціальні лиха на "нових" землях, зростання наркоманії та алкоголізму.

Особливу роль у соціальній і політичній системі країни в 90-і роки виконувала неурядова організація Федеральний союз об'єднань лікарняних кас. Лікарняні каси як соціальне явище й система обов'язкового страхування на випадок хвороби функціонували в Німеччині досить давно. З 1955 р. розвиток системи суспільного страхування через хворобу "іде вглиб". У кожному суб'єкті федерації виникало регіональне Об'єднання лікарів лікарняних кас, а в землі Північний Рейн-Вестфалія працювали навіть дві аналогічні структури. Після завершення об'єднання країни й припинення дії соціальних інститутів НДР у кожній із шести "нових" земель було ініційоване створення таких служб подібно до об'єднань в "старих" землях. Цей політичний процес логічно вписувався "у прагнення німців знайти цвлковиту національно-державну ідентичність" [13, с. 13].

Серйозний авторитет у країні та на міжнародній арені мали й мають неурядові організації в сфері науки й культури, у тому числі Німецька служба академічних обмінів, Товариство ім. Карла Дуйсберга, Німецьке науково-дослідне товариство. Це пов'язане з тим, що у ФРН, як і в Європі в цілому, на освіта й професійне навчання, особливо в 90-і роки., виділялися значні кошти, які направлялися й через європейські освітні програми. Німецька служба академічного обміну була громадською освітньою установою ФРН, до якої входили на правах колективних членів вузи, об'єднані Конференцією ректорів, і студентські колективи. Її головна роль, як справедливо відзначає В. Д. Виноградов, полягала в допомозі державним відомствам ФРН у проведенні зовнішньої політики, і особливо в цілеспрямованому впливі "на хід структурних змін у країнах, що розвиваються або трансформуються" [13, с. 19].

У завдання служби входило сприяння розвитку зв'язків між вищими навчальними закладами країни та іноземних вузів, обмін студентами й науковцями. Програми служби фінансувалися в основному з федерального бюджету, міністерством науки й освіти й міністерством економічного співробітництва. Служба надавала також послуги своїм клієнтам у реалізації інформаційних і видавничих програм, забезпечувала індивідуальне консультування своїх стипендіатів, підтримувала контакти з колишніми стипендіатами шляхом організації зустрічей і спеціальних курсів перепідготовки [3].

Однією з великих і масових неурядових структур, створених з ініціативи держави, яка працювала над розв'язанням проблем "слабкої статі", була Німецька жіноча рада (НЖР). В 90-і роки ця рада мала статус непартійної та міжконфесійної організації, що працювала за широкої участі спеціалізованих державних відомств. У Німецьку жіночу раду входили

практично всі суспільні жіночі формування. Вона нараховував 45 союзів, у тому числі 4 провідні суспільно-політичні структури, і "майже 100 загально федеральних організацій, що об'єднували понад 10 млн. членів" [14, s. 142]. Склад організацій, що входили в НЖР, представляв майже всі соціальні прошарки й групи жіночого населення країни: професійні об'єднання жінок-лікарів, юристів, домогосподарок, селянок, соціальних працівників, художниць, секретарів-референтів та ін.; релігійні організації й структури національних представництв (католицькі та євангелістські жіночі групи, об'єднання єврейських жінок); жіночі структури політичних партій, представлених у парламенті країни, у тому числі Жіночий союз ХДС і Робоче співтовариство жінок соціал-демократок; жіночі структури Німецького об'єднання профспілок, Німецької профспілки службовців, Німецького союзу чиновників, Спортивного союзу. Окремо стояли організації, що здійснювали представництво інтересів самотніх матерів, співтовариства жінок, що перебували в шлюбі з іноземцями, жінок-жертв війни й військових конфліктів, жінок з відхиленнями в розвитку, пенсіонерок.

Як уважає німецький політолог Р. Наве-Херц, в останні десятиліття "НЖР не було альтернативи в суспільному русі жінок" [15, s. 53], вона продовжувала суттєво впливати на суспільну думку ФРН, інститути держави, міжнародні урядові й неурядові організації, влаштовуючи колективні акції на підтримку проектів своїх членських союзів. Основною метою об'єднання було юридичне закріплення "рівних шансів" і статевої рівноправності в усіх сферах життя. Для Німецької жіночої ради це означало визнання рівних партнерських відносин жінок і чоловіків у родині, професійній діяльності й суспільстві; участь жінок у керівних органах управління економікою, політикою, судочинством. Далі значилися: "рівні шанси в отриманні освіти для хлопчиків і дівчат, рівні шанси в занятті вакансій і в підвищенні по службі, рівна винагорода за рівноцінну роботу, соціальний захист жінок, розвантаження працюючих матерів" [14, s. 143.]. Всі ці позиції не тільки повністю поділялися федеральним урядом, але й стояли на порядку денному практичної роботи профільних державних міністерств і відомств.

Із громадських організацій, які працювали з молоддю, молодіжними союзами, державними відомствами, можна назвати Німецький національний комітет з міжнародної молодіжної роботи та Федеральний фонд дітей і молоді. Цю групу організацій також відрізняє "глобальний" масштаб діяльності, високий рівень представництва учасників, значна матеріальна база, широке охоплення інтересів молоді федерального, регіонального, муніципального значення, гранична ефективність розв'язання поставлених проблем, партнерський характер діалогу з федеральним урядом. Певною мірою ці суспільні структури можна назвати "буфером", що виконував до того ж роль удалого посередника між державою та союзами молоді. Чому цю групу можна віднести до групи "поперечного зрізу"? Річ у тім, що багаторівневий і багатогранний обсяг роботи передбачав і функцію "політичного сканера" (збір повної й об'єктивної інформації, ретельний аналіз ситуації), і функцію "політичного лазера" (швидке реагування в "болючих" точках, оперативний характер дій) [3].

Багато суспільних і державних структур ФРН, які функціонували на території Західної Німеччини, автоматично перенесли свою діяльність на східну частину країни. Це стосується й роботи Федерального фонду дітей і молоді. Створений ще в 1950 р., він мав назву Федеральний фонд молоді. В 1993 р. цей інститут суспільного впливу був перетворений на Федеральний фонд дітей і молоді. Маючи статус неурядової організації та будучи органом громадського самоврядування, фонд і в 90-ті роки головним інструментом підтримки молодіжних ініціатив, ядром дитячої та молодіжної політики на всій території Федеративної Республіки Німеччини.

Через Федеральний фонд дітей і молоді ініціювалися й здійснювалися багато проектів. Більшість із них фінансувалося самим фондом, який, у свою чергу, одержував їх з державного бюджету через федеральне міністерство у справах жінок і молоді. "Бюджет фонду щорічно становив 200 млн. марок. Розподіл цих засобів по окремих програмах публікувався разом зі звітами про витрати федерального бюджету" [16, s. 7].

Для Німецького центра туризму (НЦТ), ще однієї організації, створеної з ініціативи держави, головне завдання полягало в рекламі туристичних визначних пам'яток Німеччини на ринку цих послуг. Центр за підтримки своїх 14 представництв у різних країнах вів серйозну конкурентну боротьбу за увагу туристів, залучаючи фінансові ресурси в країну у вигляді податків та інвестицій. Після об'єднання Німеччини НЦТ активно працював й на "нові" землі федерації як перспективний напрямок. Тут необхідна була експертна допомога професіоналів фірмам, що вже працювали і новостворенним, оскільки влада й громадськість саме на туризм як економічний фактор розвитку території колишньої ГДР покладали великі надії. З ініціативи НЦТ були відремонтовані й побудовані готелі, створена розгалужена інфраструктура сфери послуг, пов'язаної з туризмом, на сході Німеччини. Крім того, на підставі результатів статистичного аналізу центр виробляв стратегію реклами, давав рекомендації відомствам по справах туризму й іншим, пов'язаним з туризмом, установам, видавав рекламні буклети й проспекти. На федеральному рівні НЦТ взаємодіяв з Радою по туризму при федеральному міністерстві економіки, а також зі спеціальною комісією Бундестагу.

Отже, громадські організації ФРН є не лише елементами у функціонуванні політичної системи, але й певними посередниками між державою та її підданими. Організовуючи відкритий діалог з принципових питань розвитку країни, вони прагнуть перенести вагу в прийнятті управлінських рішень до сфери суспільних інститутів. При цьому, зміцнюючи свої позиції, неурядові організації частіше використовують багато важелів влади, прагнучи виконати функції трансляції соціальних і культурних очікувань різної залежності на рівень інститутів влади [3, с. 32].

Список використаних джерел

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчученка, В.Д. Бабкіна, В.П.

Горбатенька. - 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

2. Конституции зарубежных государств: США, Великобритания, Германия, Италия, Греция, Япония, Канада / Сост., введ., вступ. ст. В.В. Маклаков. – М.: БЕК, 1991. – 592 с.

3. Нечаев Д.Н. На пути к "государству ассоциаций": Неправительственные организации в политической системе ФРГ (90-е годы XX века) / Д.Н. Нечаев. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та. – 344 с.

4. Карташев В.А. Система систем: Очерки общей теории и методологии / В.А. Карташев. – М.: "Прогресс-Академия", 1995. – 416 с.

5. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер / Пер. с нем.; Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

6. Сартори Дж. Управляемая демократия и управляющая демократия / Дж. Сартори // Мир политики: Суждения и оценки западных политологов: Сб. ст. – М.: Политологический центр РАУ, 1992. – С. 122-127.

7. Анохин М.Г. Политические системы: Адаптация, динамика, устойчивость: (Теоретико-прикладной анализ) / М.Г. Анохін. – М.: Инфомарт, 1996. – 305 с.

8. Песков Ю.А. Сравнительный анализ опыта местного самоуправления в странах Запада и России / Ю.А. Песков: Автор. дис... канд. полит. наук / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. - М., 2001. – 20 с.

9. Розова Т. Ідеальне та реальне в уявленнях про громадянське суспільство / Т. Розова, В. Барков // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 44-50.

10. Рудич Ф.М. Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні / Ф.М. Рудич // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 60-67.

11. Левин К.Б. Гражданское общество на Западе и в России / К.Б. Левин // Полис. – 1996. – № 5. – С. 107–119.

12. Важный народнохозяйственный фактор // Гутен таг. – 1991. – № 6. – С. 12-22.

13. Виноградов В.Д. "Правило равновесия" в общественных системах / В.Д. Виноградов // Конфликт и социальный порядок: Сб. ст. / Под ред. В.Д. Виноградова, Ю.Н. Пахомова. – СПб.: С.-Петерб. ун-т, 2002. – С. 5-10.

14. Politik für Frauen. – Bonn: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, 1991. – 228 s.

15. Kinder-und Jugendpolitik, Kinder- und Jugendhilfe, Jugendarbeit in der Bundesrepublik Deutschland. – Bonn: Herausgeben vom Jugendaustausch- und Besucherdienst der Bundesrepublik Deutschland, 1994. – 32 s.

16. Kinder-und Jugendpolitik, Kinder- und Jugendhilfe, Jugendarbeit in der Bundesrepublik Deutschland. – Bonn: Herausgeben vom Jugendaustausch- und Besucherdienst der Bundesrepublik Deutschland, 1994. – 32 s.

References

1. Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk / Uporyadnyk V.P. Horbatenko; Za red. Yu.S. Shemchuchenka, V.D. Babkina, V.P. Horbaten'ka. - 2-he vyd., dop. i pererob. – K.: Heneza, 2004. – 736 s.

2. Konstytutsyy zarubezhnыkh hosudarstv: SShA, Velykobrytanyya, Hermanyya, Ytalyya, Hretsyya, Yaponyya, Kanada / Sost., vved., vstup. st. V.V. Maklakov. – M.: BEK, 1991. – 592 s.

3. Nechaev D.N. Na puty k "hosudarstvu assotsyatsyy": Nepravytel'stvennыe orhanyzatsyy v polytycheskoy systeme FRH (90-e hody XX veka) / D.N. Nechaev. – Voronezh: Yzd-vo Voronezh. hos. un-ta. – 344 s.

4. Kartashev V.A. Systema system: Ocherky obshchey teoryy y metodolohyy / V.A. Kartashev. – M.: "Prohress-Akademyya", 1995. – 416 s.

5. Veber M. Yzbrannыe proyzvedenyya / Maks Veber / Per. s nem.; Sost., obshch. red. y poslesl. Yu.N. Davыdova; Predysl. P.P. Haydenko. – M.: Prohress, 1990. – 808 s.

6. Sartory Dzh. Upravlyaemaya demokratyya y upravlyayushchaya demokratyya / Dzh. Sartory // Myr polytyky: Suzhdenyya y otsenky zapadnыkh polytolohov: Sb. st. – M.: Polytolohycheskyy tsentr RAU, 1992. – S. 122-127.

7. Anokhyn M.H. Polytycheskye systemы: Adaptatsyya, dynamyka, ustoychyvost': (Teoretyko-prykladnoy analyz) / M.H. Anokhin. – M.: Ynfomart, 1996. – 305 s.

8. Peskov Yu.A. Sravnytel'nыy analyz opыta mestnoho samoupravlenyya v stranakh Zapada y Rossyy / Yu.A. Peskov: Avtor. dys... kand. polyt. nauk / Mosk. hos. un-t ym. M.V. Lomonosova. – M., 2001. – 20 s.

9. Rozova T. Ideal'ne ta real'ne v uyavlennyakh pro hromadyans'ke suspil'stvo / T. Rozova, V. Barkov // Lyudyna i polityka. – 2003. – # 6. – S. 44-50.

10. Rudych F.M. Hromadyans'ke suspil'stvo ta narodovladdya v suchasniy Ukrayini / F.M. Rudych // Politychnyy menedzhment. – 2004. – # 3. – S. 60-67.

11. Levyn K.B. Hrazhdanskoe obshchestvo na Zapade y v Rossyy / K.B. Levyn // Polys. – 1996. – # 5. – S. 107–119.

12. Vazhnыy narodnokhozyaystvennыy faktor // Huten tah. – 1991. – # 6. – S. 12-22.

13. Vynohradov V.D. "Pravylo ravnovesyya" v obshchestvennыkh systemakh / V.D. Vynohradov // Konflykt y sotsyal'nыy poryadok: Sb. st. / Pod red. V.D. Vynohradova, Yu.N. Pakhomova. – SPb.: S.-Peterb. un-t, 2002. – S. 5-10.

14. Politik für Frauen. – Bonn: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, 1991. – 228 s.

15. Kinder-und Jugendpolitik, Kinder- und Jugendhilfe, Jugendarbeit in der Bundesrepublik Deutschland. – Bonn: Herausgeben vom Jugendaustausch- und Besucherdienst der Bundesrepublik Deutschland, 1994. – 32 s.

16. Kinder-und Jugendpolitik, Kinder- und Jugendhilfe, Jugendarbeit in der Bundesrepublik Deutschland. – Bonn: Herausgeben vom Jugendaustausch- und Besucherdienst der Bundesrepublik Deutschland, 1994. – 32 s.

Matviichuk A. V., *Political Science, Senior Research Fellow of the National Library named after V. I. Vernadsky (Ukraine, Kiev), matvijchuk@nas.gov.ua*

Features of interaction with state agencies grazhdanskimi Germany *The experience of cooperation with non-state gained in Germany, where civil unification on the basis of their legal status, and being such, fulfill the mission of public and government agencies.*

Keywords*: government, civil society organizations, government, sotsianoe state, democracy, interest groups.*

Матвийчук А. В., *кандидат политических наук, старший научный сотрудник Национальной библиотек имени В. И. Вернадского (Украина, Киев), matvijchuk@nas.gov.ua*

Особенности взаимодействия государства с гражданськими организациями ФРГ

Рассматривается опыт сотрудничества государства с неправительственными организациями,приобретенный в Германии, где гражданские обьединения, исходя из их правового статуса, и являясь таковыми, исполняют миссию общественно-государственных структур.

Ключевые слова: *государство, гражданские организации, самоуправление, социальное государство, демократия, группы интересов.*

* * *

УДК 327:061 (ЄС)

Бутирська І. В.
кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту і туризму, Чернівецький торговельно–економічний інститут КНТЕУ (Україна, Чернівці), lepan@ukr.net

Членство Угорщини в ЄС та її соціальні реформи

Розглядаються основні напрями змін у системі соціального забезпечення, що відбуваються в Угорщині. Автор зосереджує увагу на аналізі нової концепції соціальної політики, адекватної ринковим умовам господарювання, та пом'якшенні негативних наслідків проведених реформ, на які в останні роки спрямовані зусилля більшості країн ЦСЄ. Доведено, що системо–утворююча роль держави має визначальне значення при проведенні реформ, без її активного втручання реформування матиме негативні соціальні наслідки.

Ключові слова: *Угорщина, соціальні реформи, держава, демократична трансформація.*

Трансформаційні процеси в країнах ЦСЄ свідчать, що реформи значною мірою залежать від підтримки населенням нового політичного й економічного курсу, забезпечення суспільного консенсусу. У ході реалізації нового курсу, спрямованого на інтеграцію з ЄС, який запроваджувала демократична влада в країнах ЦСЄ при підготовці до вступу в спільноту, виявилося, що висока

соціальна ціна реформ здатна не лише поставити під загрозу самі суспільні зміни, але й вплинути на очікуваний результат. Тож одна з найважливіших умов реалізації політичних змін залежала від розробки ефективної системи соціальних гарантій для населення. Завдання соціальної політики на етапі змін політичної системи і становлення ринкових відносин полягало в тому, щоб їх соціальна ціна не була непомірно високою для широких верств населення.

Ще в 50–х рр. ХХ ст. розвинені країни світу запропонували різні соціальні системи. Ліберальна модель розвивала універсальні, невеликі трансферти, мала низький рівень соціального захисту й індивідуального соціального страхування на загал. Основним завданням соціальних інститутів була корекція негативного впливу ринку. Структура суспільства характеризувалася соціальним дуалізмом. Більшість громадян залежала від ринку, меншість – від держави. Ліберальна модель діє в США, Канаді, Австралії, Великобританії, Ірландії [3, с. 159].

Консервативна (корпоративно–етатиська) модель визначала соціальні права громадян за належністю до соціальної групи з певним статусом. Для неї звична соціальна система бісмаркського типу [10, с. 9]. Індивідуальні соціальні виплати були незначні, як і ієрархічні вертикальні зв'язки. Але державне перегрупування доходів/видатків, у т.ч. соціальних виплат, у цій моделі набуло більших масштабів, ніж у ліберальній. Програма підтримки доходів допомагала зберігати суспільний статус і легітимність. Інструменти соціального забезпечення пов'язувалися з традиційними цінностями – сім'єю і церквою. Держава впливала лише там, де ці два інститути діяли незадовільно. У державних програмах зайнятості перевага надавалася громадським роботам. Консервативна модель існує в Австрії, Німеччині, Італії та Франції.

Соціал–демократична модель висунула гасло "кожний бере участь, тому кожний сприяє", декларувала незалежність особи від ринку, держави, сім'ї і здійснення соціальної рівності на можливо вищому рівні [1, с. 106–108]. Для неї характерні універсальні методи, в яких переважає підтримка основного доходу. У цій моделі ступінь перерозподілу доходів і соціальних витрат є значно вищим у порівнянні з ліберальною і консервативною моделлю. Вона акцентує увагу на підтримці зайнятості працездатного населення, на взаємозв'язку праці і добробуту; представники "робітничого" і "середнього" класу мають рівні права на соціальне забезпечення. До соціал–демократичної моделі найближчі скандинавські країни, зокрема Швеція, Фінляндія, Данія, Норвегія.

Досліджувана угорська система соціального захисту нараховує понад століття [4, с. 27]. Це найстаріша соціальна система в Європі, яка виникла одночасно з німецькою. Вона розвивалася виключно в межах державного управління в період соціалізму, тож видатки йшли з державного бюджету. Нині попри політичну трансформацію та необхідну адаптацію до соціальної політики ЄС, Угорщина, як член спільноти здійснила певну еволюцію соціальної системи, втім вона все ще зберігає переважно перерозподільний характер, подолання якого наштовхується на об'єктивні труднощі. Вже з 90–х рр., демократизуючи політичну систему, Угорщина чітко дотримувалася курсу на вступ до ЄС й, відповідно, змінювала законодавчу базу політичної, економічної та соціальної систем до стандартів цієї міжнародної організації.

До початку радикальних суспільних змін угорська модель представляла специфічне поєднання консервативної і соціал–демократичної моделей. Втім, цей гібрид не вкладався в зазначену вище міжнародну класифікацію, тож у працях угорських фахівців отримав назву "комуністично–консервативна модель". Їй властивий тісний зв'язок соціальних гарантій з трудовими відносинами, що дає право на пенсію, допомогу сім'ї, відпочинок, лікування, виховання дітей тощо. З 60–х рр. до методів соціального захисту угорці додали підтримку доходів. Надмірно централізована державна інституційна основа системи не допускала створення комерційних організацій, добровільних страхових товариств, приватних освітніх і медичних установ, свободу громадян у виборі форм і методів соціального забезпечення [4, с. 28].

Навіть з початком демократизації система соціального захисту Угорщини рухалася у напрямі змішаної консервативно–ліберальної моделі. Централізацію управління змінила стійка тенденція до децентралізації соціального захисту населення через місцеве самоврядування. Зросла роль місцевих органів у визначенні соціальних пріоритетів. Стабільно скорочувалася частка натуральної допомоги і зростала частка грошових форм соціальної допомоги. Серед критеріїв, що визначали право на отримання соціальної допомоги, на перше місце вийшла бідність; серед ідеологічних пріоритетів – сім'я і церква.

Трансформація угорської соціальної системи і перехід до страхового типу соціального забезпечення посилили її корпоративно–самоврядний характер та зв'язок із заробітками, але економічна криза і надмірна затратність соціального забезпечення не дозволили послідовно запровадити соціальне страхування в залежності від заробітків. Проти жорсткого зв'язку діяли соціальні мінімуми, лімітування максимумів, індексація, пов'язана з інфляцією. З'явилися фіксовані суми соціальних виплат. Демократизація, приватизація і перехід до ринку викликали ріст безробіття. У 1992 р. дві третини допомоги по безробіттю відповідали розміру мінімальної зарплати чи були нижчі за неї. Значній частині пенсіонерів призначили практично однакову пенсію. Тож зазначимо, що в Угорщині (схожі умови і в інших країнах ЦСЄ) сформувалася квазі–страхова соціальна система, яка неминуче консервує її розподільчий характер [9, с. 69].

Про неадекватність сформованої соціальної системи свідчили зміни у структурі доходів та їх диференціація, вимагаючи перегляду практики використання соціальних інструментів підтримки доходів, посилення цільової спрямованості соціальної політики. Фіксована допомога сім'ї, попри рівень доходів особи, не виправдала себе. Цільове використання враховувало кількість дітей і низькі особисті доходи (цільове використання поширюється лише на деякі соціальні видатки) [8, с. 697]. Замість універсальної системи соціального страхування тимчасової непрацездатності її виплати передали роботодавцям, а фінансування розглядали як частину доходу не зарплатного типу. У

пенсійній системі це означало перехід до базової державної пенсії, а понад неї – добровільне страхування громадян; ліквідацію всіх нецільових видів допомоги, дотацій цін. Отже, посилення цільової спрямованості використання обмежених грошових і натуральних соціальних видатків в Угорщині викликало потребу реформування системи. Акцент робився на допомозі незахищеним особам і сім'ям, актуалізуючи проблему визначення межі бідності і вибору такої категорії, яка б визначала мінімальну соціальну гарантію.

Угорці не відразу підійшли до ідеї соціального мінімуму. Аналіз власного і міжнародного досвіду допоміг сформувати спільний підхід до проблеми: добре діюча система захисту найбідніших верств, може розвиватися за умови, якщо мінімальний рівень соціальних гарантій нижчий, ніж допомога безробітним, яка нерідко перевищує зарплату, досягнуту на ринку праці. В іншому випадку неминуче виникає зворотний, анти–стимулюючий ефект соціальної допомоги. Саме таке оптимальне співвідношення шукають угорські фахівці. Офіційно розрахований прожитковий мінімум стабільно перевищує середній розмір допомоги по безробіттю, який вищий, ніж мінімальна зарплата. Прожитковий мінімум фінансується лише на 38%. До того ж його використання супроводжується анти–стимулюючим впливом [8, с. 701].

У Соціальному законі Угорщини (1993 р.) як базовий показник межі бідності вказана мінімальна пенсія по старості в абсолютній сумі, яку особа отримує при досягненні визначеного законом мінімального трудового стажу [6]. За оцінкою фахівців, мінімальна пенсія краще, ніж мінімальна зарплата виконує функцію мінімальної соціальної гарантії. На нашу думку, вибір на користь мінімальної пенсії, хоч і кращий, але не позбавлений проблем. Головна з них у тому, що зв'язок інших інструментів соціального захисту з мінімальною пенсією неминуче стримує її ріст і, зрештою, веде до усереднення пенсій.

У 1994 р. Міністерство народного добробуту розробило концепцію соціального мінімуму, щоб у перспективі визначати основні види соціальної допомоги шляхом єдиного коефіцієнта соціальної допомоги, вираженого у відсотках до діючого соціального мінімуму (замість допомоги в абсолютній сумі). Потребу змін викликало те, що соціальна допомога, яка нараховувалася з загальних податків (бюджету), все чіткіше віддалялася від соціального захисту (фонди соціального страхування). Але розрахунки цих форм соціального захисту пов'язані, адже за Соціальним законом поріг бідності – мінімальна пенсія по старості, при наявності певного трудового стажу [8, с. 702].

Так, право на допомогу по вихованню дітей має лише та сім'я, в якої дохід на одну особу не перевищує трьох мінімальних пенсій. Розмір різних видів соціальної допомоги теж пов'язаний з мінімальною пенсією. Соціальна допомога, що підтримує (доповнює) дохід безробітного, не може бути меншою трикратної мінімальної пенсії, отриманої на основі суб'єктного права. При цій системі разове підвищення пенсії колами розходиться по всій системі соціальної допомоги. Розмір щорічного підвищення пенсії визначає уряд, враховуючи пропозиції Самоврядування пенсійного забезпечення (громадський орган представництва інтересів). Прийнятий в Угорщині, після набуття статусу асоційованого членства в ЄС, соціальний "Пакет Бокроша" (термінові заходи уряду щодо фінансової стабілізації, яка передбачає скорочення соціальних витрат) містить і інші нові підходи. Коротко їх можна сформулювати як цільову допомогу з урахуванням індивідуальної бідності [7]. Крім вказаної цільової спрямованості соціального захисту, в Пакеті було ще два нових напрями надання соціальної допомоги. Вони вказували на відхід від т.зв. суб'єктного права до принципу бідності, і від бідності соціальної групи до індивідуальної.

При визначенні (індивідуального) рівня соціального мінімуму можливі певні складнощі. Найперше важко втримати відому світовій практиці вимогу: поріг бідності не повинен бути нижчим мінімальної зарплати. В Угорщині таким порогом є мінімальна пенсія. Вважається правомірною вимога, щоб цей поріг у грошовому вираженні досягав розміру, необхідного для придбання "споживчого кошика", достатнього для прожиткового мінімуму.

Вступ у члени ЄС зміцнив органічну складову угорської соціальної системи – ефективно діючу мережу органів представництва, узгодження та захисту інтересів. Цю багаторівневу систему очолює, діюча при угорському уряді, Рада узгодження інтересів (ЕТ). У її роботі беруть участь три сторони: представники уряду, роботодавців з громадських організацій (Всеугорська спілка підприємців (VOSZ), Економічна палата (представлена одним з її керівних органів, Радою роботодавців) та працівники, інтереси яких представляють два найбільших профспілкових центри: Всеугорська рада профспілок, створена ще на початку соціалізму, і Форум співпраці профспілок, що сформувався вже після зміни системи. При створенні Ради узгодження інтересів основним предметом тристоронніх угод були трудові відносини і найперше визначення мінімальної зарплати та умов її зростання. Досягнута угода визначала обов'язкові параметри, в межах яких органи представництва інтересів нижчого рівня мали певну свободу маневру з урахуванням конкретних (галузевих, територіальних інтересів) [13, с. 318].

Поступово функції Ради узгодження інтересів розширилися, включаючи до своєї компетенції багато важливих політико–економічних питань: щорічне обговорення законопроекту про державний бюджет; важливих законопроектів про працю; соціальне забезпечення; приватизацію тощо. Домовленість по тих питаннях, які входять у компетенцію Ради, досягається шляхом консенсусу та фіксувалася в Тристоронній угоді. Десятирічний досвід роботи Ради довів її життєздатність. У період криз уряд легше і безпечніше вводив непопулярні заходи щодо інтересів населення, спираючись на досягнуті тристоронні угоди.

Втім, у налагодженому механізмі узгодження інтересів відбулися збої. Не вдалося досягти тристоронньої угоди по "Пакету Бокроша" і врегулювати проблеми, пов'язані з соціальними наслідками його здійснення. Потреба швидких і рішучих дій не залишила уряду можливості проведення тривалих переговорів. 5 квітня 1995 р. у Раді уряд

обговорив з соціальними партнерами ситуацію і виявив різні підходи сторін до запропонованих заходів.

Позиція уряду була незмінною: без систематичного діалогу з соціальними партнерами не можна досягти успіху в стабілізації економіки. Представники роботодавців, зацікавлені в скороченні бюджетних витрат, в цілому підтримали уряд, тим більше, що основна мета стабілізаційних заходів – перегрупування коштів на користь підприємців. Їх візаві, погодившись з невідкладністю змін у соціальній сфері, розділилися в думках щодо методів досягнення мети. Представники "нового" Форуму співпраці профспілок, що діє в основному серед зайнятих у т.зв. конкурентній сфері економіки, теж були не проти урядових заходів. Але "стара" Всеугорська Рада профспілок, що найбільше постраждала від "Пакету Бокроша", виступила проти нього [8, с. 11]. В умовах профспілкового розколу уряд зайняв позицію третейського судді. Визнавши право на автономію кожного профцентру, він закликав знайти консенсус найперше у профспілкової сфері і виступити з узгодженими пропозиціями.

Більш глибокий аналіз привів до висновку про необхідність змін у статусі та функціях Ради узгодження інтересів [1, с. 25]. Передбачено суттєве обмеження компетенції Ради в політико–економічних питаннях, досягнення угоди по яких зв'язує можливості уряду в проведенні назрілих соціально–економічних заходів. За прикладом західноєвропейських країн в Угорщині створили новий інститут – "Економічна і соціальна рада", консультативний орган при уряді та парламенті одночасно. Через цей орган уряд інформує соціальних партнерів про заплановані заходи, які торкаються сфери їх інтересів, а представники роботодавців і працівників можуть висловлювати свою думку і виступати з пропозиціями. При цьому, досягнення угоди не входить у функції Ради. Прихильники цієї концепції запропонували передати в компетенцію Економічної і соціальної ради політико–економічні питання, але з вужчого кола, ніж у Ради узгодження інтересів (ЕТ). Остання зберігається, але його компетенція обмежується питаннями трудових відносин. Вважають, що новий підхід дозволить розділити політико–економічні та трудові питання, і розчистити шлях для проведення послідовнішої урядової політики.

Реформування пенсійної системи, охорони здоров'я, освіти проводять у межах бюджетної реформи, узгоджуючи її з соціальною політикою ЄС. Втім, єдина концепція відсутня, є лише основні підходи, особливість яких полягає у спільному реформуванні двох блоків – соціального забезпечення і місцевого самоврядування. Адже угорська соціальна система децентралізована на рівень місцевого самоврядування, а за обсягом витрат у загальному бюджеті обидва ці блоки приблизно рівні й однакові за значенням.

Склався консенсус щодо відходу від нинішньої практики фінансування освіти та охорони здоров'я. Більшість експертів схиляються до запровадження соціальних нормативів, виходячи з кількості жителів на території самоврядування, числа учнів, що припадають на одного вчителя, хворих на одного лікаря, витрат на зарплату тощо, що, на їх думку, унеможливить галузеве лобіювання і в кінцевому рахунку послужить раціоналізації та оптимізації соціальних витрат. Водночас експерти Мінфіну не поділяють такого підходу. Вони вважають, що введення однакової нормативної суми соціальних витрат на кожного жителя, учня, хворого, помноженої на безліч т.зв. пріоритетних завдань і на 3200 самоврядних спільнот було б не підйомним, з точки зору фінансування, і ліквідувало б нинішню однакову суму бюджетної дотації кожному поселенню в розмірі 2 млрд. фор. Фінансисти пропонують: скоротити кількість соціальних завдань, які дотуються з 27 до 13, а кількість основних нормативів соціальної підтримки шкіл скоротити з 5 до 2 [13].

Відсутній консенсус у питаннях, що містять обґрунтування соціальних субсидій – бідність чи суб'єктне право; чи повинні органи місцевого самоврядування керуватися лише законами Державних зборів, самостійними рішеннями в межах закону, чи власними рішеннями з бюджетною гарантією.

У запропонованому варіанті нової пенсійної системи домінує думка про обов'язкове пенсійне страхування, "трудова" за характером пенсія по старості. Вона тісніше пов'язана з пенсійними віком, трудовим стажем і особистим доходом. Для зв'язку всіх цих елементів є апробована світовим досвідом методологія. Сформувалися контури т.зв. трирівневої пенсійної системи. Перший рівень – базова пенсія, яка визначається на основі суб'єктного права, що фінансується за рахунок, який сплачує кожний працівник податку в розмірі "якоїсь невеликої частки" прожиткового мінімуму; другий рівень – обов'язковий пенсійний страховий тариф. Два рівні можуть дати майже 60% пенсійного забезпечення. Решту може доповнити третій рівень – добровільний пенсійний страховий внесок. Комітет бюджетної реформи поставив завдання поетапно формувати єдину пенсійну систему з нормативним віком у 65 років. Наближення до неї розпочалося в 1997 р. з поступовим збільшенням пенсійного віку. На відміну від Комітету, Мінфін пропонував підвищити пенсійний вік до 62 років вже з 1 липня 1996 р., але зробити це "гнучко", надаючи можливість вибору і навіть "повернення" до чинного пенсійного віку. Мінфін вважає, що поступовий відхід держави з двох традиційних для неї сфер соціального забезпечення – пенсійного й охорони здоров'я – зрештою повинен привести до зниженням страхових тарифів.

З початку XXI ст. кардинально змінилася система фінансування охорони здоров'я. Підготовка концепції реформування охорони здоров'я мала декілька альтернативних варіантів. 1. Громадський сектор домінує і в фінансуванні, і в наданні медичних послуг, але поряд з ним формується мережа добровільного додаткового медичного страхування. 2. Державний сектор і обов'язкове медичне страхування – провідні у фінансуванні охорони здоров'я, а приватний сектор розвивається паралельно. Діючі приватні клініки вказують на перспективність цього варіанту. Залишаючись приватними, вони можуть звертатися за фінансовою допомогою до фонду соціального страхування та надання соціально значимих видів медичних послуг. 3. Ліквідується єдиний фонд медичного страхування, а натомість створюються

страхові каси за принципами: медичне страхування місцеве й обов'язкове; професійне, галузеве, корпоративне. 4. Особи з доходами вище середнього виключаються зі сфери обов'язкового медичного страхування і лікуються приватно. Страхування поширюється лише на обмежене коло медичних послуг. Приватний сектор – провідний у наданні медичних послуг. Цей варіант може легалізувати серйозну соціальну нерівність у медичному обслуговуванні.

Після тривалих дискусій у владі й суспільстві сучасна сфера охорони здоров'я в Угорщині набула наступного вигляду. Обов'язкове медичне страхування вивели з держбюджету, що сприяло автономії цієї сфери. Державні лікувальні установи перейшли на рівень місцевого самоврядування, поширилася приватна лікарська практика. Кінцева оплата сімейного лікаря залежить від результативності лікування. Попри помітні зміни, все ж збережена централізація в управлінні установами, яка мало враховує потреби і фінансові можливості пацієнтів. Ці обставини гальмують ріст ефективності системи охорони здоров'я. Для формування єдиної концепції в межах урядового стабілізаційного пакету проводиться раціоналізація лікарняного господарства. Істотно скорочено кількість лікарняних ліжок з 100 тис. до 50–70 тис. Визначення числа лікарняних ліжок і лікарів передано т.зв. регіональним страховим касам. Легалізовано елітне лікарняне обслуговування, яке повністю оплачує пацієнт, введена додаткова оплата ряду лікарняних послуг для пацієнтів, які обслуговуються в межах обов'язкового медичного страхування.

В Угорщині все робиться для зменшення видатків на соціальні потреби. За даними Євростату, в державі в 2013 р. було 3 285 000 чол., з вразливих категорій бідності. Це – 17% громадян, яких дуже боляче вразила світова економічна криза. Угорське суспільство зазнало втрат, які складають третину від докризової фінансової ситуації, тож нормалізувати економічний стан держави надто важко. Водночас попри економічний спад, у Чехії на основі даних 2012 р., лише на 0,9% збільшилася кількість тих, хто класифікуються по категорії бідності. У Словенії, попри значне зниження показників економіки, цей сегмент зріс на 8,6%. У Словаччині економічне зростання ВВП на 12% в 2008–2013 рр. зменшило кількість бідних на 0,2%, а в Польщі при зростанні ВВП на 7%, частка людей з соціальною скрутою знизила на 12% [13].

Таким чином, лише в останній урядовій каденції Угорщини щороку в середньому на 90 тис. осіб зростала кількість бідних. За чотири роки число людей, які перебувають у скрутному становищі дійшло до кількості населення міст Дебрецена і Мішкольця. Дані про угорське суспільство вказують, що воно перебуває під загрозою зростання кількості бідних. На відміну від Угорщини в сусідніх країнах в останні роки був, принаймні, хоч один рік, коли ці труднощі знижувалися. Нині ретельно перебудована система державних соціальних видатків. Угорці змінили спосіб доступу та знизили обсяги допомоги. Про скасування системи соціальної допомоги в Угорщині більше розмов, ніж про пенсійну систему, інвалідність і пенсійний вік. Але вона включає сотні тисяч працівників державного сектора, тісно пов'язаних з соціальною системою. Тож у результаті такої політики більшість населення, що перебуває у соціальній структурі нижче середнього класу, також зіткнулася з серйозними фінансовими проблемами. Якщо порівняти їх статус з громадянами сусідніх Словаччини, Чехії та Польщі, то стає зрозумілим, що справа не лише в різкій зміні загальної економічної ситуації, а швидше в неадекватності для Угорщини запровадженої реформи соціальної політики.

Список використаних джерел

1. Калов З.А., Куршаева Ф.М., Хациева Л.У. Особенности реализации моделей социальной политики / З.А. Калов, Ф.М. Куршаева, Л.У. Хациева. – Часть 1 // Современные проблемы науки и образования. – 2009. – №2. – С.106–108.

2. Bulmer S.J. and Radaelli C.M. The Europeanisation of National Policy? // Queen's University Belfast on–line paper on Europeanisation. – 2004. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.qub.ac.uk/pais/ Research/PaperSeries / EuropeanisationPapers/

3. Esping–Anderson G. The Three Worlds of Welfare Capitalism / G.Esping–Anderson. – Cambridge: Polity, 1990. – 342 p.

4. Golinowska S. Polityka spoleczna panstwa w gospodarce rynkowej / S.Golinowska // Polityka Spoleczna. – 1994. – №5/6. – S.26–29.

5. Gyermekйs Ifjъsбgi Alapryl. Valamint a Nemzeti Gyermekйs Ifjъsбgi Kцzalapнtvбnyryl 1995 // Szociбlis йs Munkaьgyi Minisztйrium – Tцrvйnyek, йvi LXIV tцrvйny [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://szmm.gov. hu/main. php?folderID=1043

6. Hatбlyos Jogszabбlyok Gyьjtemйnye. 1993. йvi III. Tцrvйny a szociбlis igazgatбsryl йs szociбlis ellбtбsokryl [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://net.jogtar.hu/jr/gen / hjegy_doc.cgi?docid=99300003.TV

7. Itt az ъj Bokros csomag? Pйnzьgyi tanбcsadбs, ahogy mindig is szeretted volna [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kiszamolo.hu/itt–az–uj–bokros–csomag/

8. Micklewright J. and Stewart K. Is the Well–Being of Children Converging in the European Union? // Economic Journal. – 1999. – №109. – P.692–714.

9. Pochet P. The European Employment Strategy at a Crossroads / Philippe Pochet // Degryse C. and Pochet P. (eds.). Social Developments in the European Union – 2002. European Trade Union Institute. – Brussels: Observatoire social europйen and Saltsa, 2003. – P.61–95.

10. Pochet Ph. Influence of European Integration on National Social Policy Reforms / Philippe Pochet. – Brussels: Observatoire social europйen, 2006. – 22 p.

11. Rychly L., Pritzer R. Social Dialogue at National Level in the EU Accession Countries / Ludek Rychly, Rainer Pritzer. – Geneva: International Labour Office, 2003. – 40 p.

12. Toth J.G. A joleti rendszer az atmeneti idoszkaban / J.G. Toth // Kozgazdasagi szemle. – 1994. – №3. – 317–327 old.

13. The 'Central and Eastern Europe Statistics 2013' Special Paper is published by the European Private Equity & Venture Capital Association (EVCA). – Brussels [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.evca.eu/media/ 259990/_evca_bro_sp_cee2013.pdf

References

1. Kalov Z.A., Kurshaeva F.M., Hatsieva L.U. Osobennosti realizatsii modeley sotsialnoy politiki / Z.A. Kalov, F.M. Kurshaeva, L.U. Hatsieva. – Chast 1 // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2009. – №2. – S.106–108.

2. Bulmer S.J. and Radaelli C.M. The Europeanisation of National Policy? // Queen's University Belfast on–line paper on Europeanisation. – 2004. – №1 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.qub.ac.uk/pais/ Research/PaperSeries/ EuropeanisationPapers/

3. Esping–Anderson G. The Three Worlds of Welfare Capitalism / G.Esping–Anderson. – Cambridge: Polity, 1990. – 342 p.

4. Golinowska S. Polityka spoleczna panstwa w gospodarce rynkowej / S.Golinowska // Polityka Spoleczna. – 1994. – №5/6. – S.26–29.

5. Gyermekйs Ifjъsбgi Alapryl. Valamint a Nemzeti Gyermekйs Ifjъsбgi Kцzalapнtvбnyryl 1995 // Szociбlis йs Munkaьgyi Minisztйrium – Tцrvйnyek, йvi LXIV tцrvйny [Elektronniy resurs]. –

Rezhim dostupu: http://szmm.gov. hu/main.php?folderID=1043

6. Hatбlyos Jogszabбlyok Gyьjtemйnye. 1993. йvi III. Tцrvйny a szociбlis igazgatбsryl йs szociбlis ellбtбsokryl [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://net.jogtar.hu/jr/gen/ hjegy_doc.cgi?docid =99300003.TV

7. Itt az ъj Bokros csomag? Pйnzьgyi tanбcsadбs, ahogy mindig is szeretted volna [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://kiszamolo.hu/itt–az–uj–bokros–csomag/

8. Micklewright J. and Stewart K. Is the Well–Being of Children Converging in the European Union? // Economic Journal. – 1999. – №109. – P.692–714.

9. Pochet P. The European Employment Strategy at a Crossroads / Rhilippe Pochet // Degryse C. and Pochet P. (eds.). Social Developments in the European Union – 2002. European Trade Union Institute. – Brussels: Observatoire social europйen and Saltsa, 2003. – P.61–95.

10. Pochet Ph. Influence of European Integration on National Social Policy Reforms / Philippe Pochet. – Brussels: Observatoire social europйen, 2006. – 22 p.

11. Rychly L., Pritzer R. Social Dialogue at National Level in the EU Accession Countries / Ludek Rychly, Rainer Pritzer. – Geneva: International Labour Office, 2003. – 40 p.

12. Toth J.G. A joleti rendszer az atmeneti idoszkaban / J.G. Toth // Kozgazdasagi szemle. – 1994. – №3. – 317–327 old.

13. The 'Central and Eastern Europe Statistics 2013' Special Paper is published by the European Private Equity & Venture Capital Association (EVCA). – Brussels [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.evca.eu/media/ 259990/_evca_bro_sp_cee2013.pdf

Butyrskaya I. V., *PhD, Associate Professor, Head of Department of Management and Tourism, Chernivtsi Trade and Economic Institute KNTEU (Ukraine, Chernivtsi), lepan@ukr.net*

Membership of Hungary in the EU and its social reform

This article outlines the main directions of changes in the social security system, occurring in Hungary. The author focuses on the analysis of the new concept of social policy, adequate market conditions, and mitigate the negative effects of the reforms, which in recent years has focused the efforts of most CEE countries. Proved, that systems–creating role of government is crucial in carrying out reforms, without active intervention by the reform process will have negative social consequences.

Keywords: *Hungary, social reform, the government, the democratic transformation.*

Бутырская И. В., *кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой менеджмента и туризма, Черновицкий торгово–экономический институт КНТЭУ (Украина, Черновцы), lepan@ukr.net*

Членство Венгрии в ЕС и ее социальные реформы

Рассматриваются основные направления изменений в системе социального обеспечения, происходящие в Венгрии. Автор сосредотачивает внимание на анализе новой концепции социальной политики, адекватной рыночным условиям хозяйствования, и смягчении негативных последствий проводимых реформ, на которые в последние годы направлены усилия большинства стран ЦВЕ. Доказано, что системно–образующая роль государства имеет определяющее значение при проведении реформ, без ее активного вмешательства реформирование будет иметь негативные социальные последствия.

Ключевые слова: *Венгрия, социальные реформы, государство, демократическая трансформация.*

* * *

УДК 327.5

Гаджиев Р.
аспирант, Институт философии и права НАНА (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

"Мир на Кавказе" – как одно из необходимых условий геополитической безопасности Азербайджанской Республики

Подробно в политическом аспекте описана важная роль идеи "Мира на Кавказе" в геополитической и национальной безопасности Азербайджана, а также затронута история появления идеи "Мира на Кавказе" и ее современная роль, указаны причины реализации идей "Свободного Кавказа", "Кавказского дома". Автор изложил историю и современное значение идеи "Пакта безопасности и сотрудничества на Кавказе", выдвинутой общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, раскрыл роль этой идеи в обеспечении национальной и геополитической безопасности Азербайджана.

Ключевые слова: *идея "Мир на Кавказе", национальная безопасность, стратегия, геополитическая безопасность, геостратегическое пространство, конфликты, политическая безопасность, экологическая безопасность, информационная угроза, сотрудничество.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Конец XX века – начало XXI века характеризуется рядом геополитических изменений, произошедших как на международном, так и региональном уровне. Эти изменения связаны, в первую очередь, с падением социалистической системы, возникновение на этом геополитическом пространстве новых национальных государств и сохранение (хоть и временно) США статуса единственного глобального государства в новом монополярном мире. Сегодня на смену терминам "холодная война", ядерная угроза приходят такие термины, как локальная война, национально–этнический конфликт, глобальная проблема, мировой финансовый кризис, религиозно–политический экстремизм, терроризм и др.

В последнее время тяжелые последствия геополитического процесса больше сказываются на постсоветском пространстве. Наряду с переходом на новую систему экономических, политических, идеологических и культурных отношений появились новые – в сущности, имеющие исторические корни – проблемы, что стало реальной угрозой для безопасности и стабильного развития этого геополитического пространства. В таких условиях в качестве условий, необходимых для существования государства, на первый план выходят такие категории как территория, суверенитет и безопасность.

В современную эпоху ни одно государство не способно полностью обеспечить свою собственную безопасность. Сегодня сильная военная структура не может устранить социально–экономические, экологические, политические, информационные, психологические и иные угрозы. Даже стратегия национальной безопасности такого сильного государства как США предусматривает обеспечение национальной безопасности лишь со своими союзниками. В целом за последнее время проблемы научно–технического прогресса, распространения ядерного оружия подтверждает переход понятия безопасности с национальной плоскости на международную. Как отмечает И.Люард, "попытка государств или союзных государств в одностороннем порядке обрести безопасность основана на логической ошибке, связанной с полаганием того, что одна из сторон, ослабив оборону другой, может повысить собственную безопасность. Иными словами, при необходимости может обеспечить себе возможность уничтожить врагов. Однако такая угроза вынуждает противника, как минимум в целях самообороны, поддержать эту угрозу и разработать контр–средства поражения. Поэтому каждая из сторон создает угрозу не только для противоположной стороны, но и для себя. В результате политика взаимоугрозы для всех сторон – участников завершается поражением". Эти суждения дают основание сделать заключение, что современная система международных отношений должна опираться на общечеловеческие нормы и ценности, которые должны стать императивными приоритетами внутри– и межгосударственныхотношений.

Обретение общечеловеческих проблем более глобального характера, осознание возможности обеспечения безопасности только в союзе в ряде развитых регионов ускорило интеграционные процессы, что послужило образованию таких структур как Европейский Союз, НАТО, ОБСЕ, АСЕАН, Африканский союз, Всемирная Исламская Лига, Лига Арабских государств, Интерпол, ГУАМ, Шанхайская Организация Сотрудничества и др. Однако интеграционные процессы, идущие на пространстве Содружества Независимых Государств (СНГ), до сих пор не дали реального результата. Конфликты и противоречия между некоторыми членами СНГ являются одним из основных факторов, мешающих эффективной деятельности этой структуры. С политико–психологической точки зрения вхождение нашей республики в СНГ целесообразно. Так, ввиду того, что Азербайджанская Республика до 1993 года не была членом СНГ, то не была в курсе процессов, происходящих в рамках этой организации, а также решений регионального характера, принятых на закрытых заседаниях глав государств. Дальновидная политика общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева подтвердила, что в любом случае членство в СНГ полезнее отказа от него.

Геополитическая безопасность Азербайджанской Республики значительно зависит от развития процессов, идущих на пространстве СНГ. Однако, к сожалению, эти процессы не полностью отвечают интересам Азербайджана в сфере экономики и безопасности. В этом плане наша республика, как большинство членов содружества, решение вопроса обеспечения интересов безопасности видит в сотрудничестве с другими силовыми центрами мира. Однако, наряду с этим, национальную безопасность республики следует рассматривать в соответствии с геополитической реальностью. То есть все аспекты национальной безопасности (в том числе геополитический) Азербайджана должны быть исследованы, прежде всего, в системе безопасности пространства Кавказского региона.

Все попытки изучения безопасности Азербайджана как системы в отрыве от Кавказа в призме мировых геополитических процессов изначально обречены на недачу. Современная геополитика тоже, наряду с другими факторами, предусматривает изучение безопасности страны именно с точки зрения реалий пространства.

Геополитически Кавказ состоит из двух частей: Северного Кавказа (автономные образования, входящие в юрисдикцию России) и Южного Кавказа (Азербайджан, Грузия и Армения). Однако, говоря “Мир на Кавказе”, подразумевается весь Кавказ, который нельзя делить по военно–стратегическому и военно–политическому критерию. Процессы, идущие в обеих частях, взаимосвязаны и взаимообусловлены. Экс–министр иностранных дел России Игорь Иванов справедливо отмечал, что “Если у нас не будет нормальных отношений с кавказскими государствами, если там не будет стабильности, то на Северном Кавказе тоже не будет стабильности” [1].

Вопрос “Мира на Кавказе”, который является необходимым условием обеспечения национальных интересов Азербайджана, это проблема не сегодняшнего дня. На протяжении истории кавказские народы старались реализовать этот вопрос, что нашло свое отражение в идее “Кавказского дома”. Своими корнями идеи “Кавказского дома” восходит к XIX веку. В начале XX века среди кавказских народов эта идея становится одной из важнейших идей. Целью создания кавказскими эмигрантами в 1915 году в Турции “Кавказского комитета” было развить и реализовать идею “Свободного Кавказа”. Эта организация с момента своего образования с целью обращения внимания мирового сообщества на Кавказ и обсуждения проблемы независимости кавказских народов отправляет в Берлин и Вену членов правления своей организации – князя Мачабели, Камиль бек Тогридзе (Грузия), Ису Пашу, Азизу Мекер (Северный Кавказ) и селим бека Бехбудзаде. Также это делегация в 1916 году в Лозанне приняла участие на конференции, посвященной преследуемым народам.

После приобретения в 1918 году Азербайджаном и Грузией независимости идея “Свободного Кавказа” отошла на задний план и не развивалась. В целом в нарушении интеграционных процессов на Кавказе важную роль сыграли и внутренние факторы. Параллельно с объединением Азербайджана и Грузии против общего врага Армения предъявляла территориальные претензии к этим республикам, совершала массовое кровопролитие. Данная политика Армении еще больше ослабила кавказские республики и ускорила их оккупацию врагом.

В начале XX века наблюдались попытки объединения северокавказских народов в единое государство. В 1917 году был создан Союз объединенных горцев Кавказа, а в 1918 году была провозглашена Горная Республика, в состав которой входили Дагестанская, Чеченская, Ингушская, Осетинская, Карачаевская, Балкарская, Кабардинская, Абхазская и Адыгейская республики [3].

После завоевания Советской Россией Кавказа борьба за Кавказ была продолжена за границей. Руководство СССР раздробило Кавказ на мелкие части, осуществило искусственное перемещение народов, вызывало этнические конфликты. Таким образом, Кавказ был разделен на 2 части – Северный и Южный Кавказ.

Хотя после развала Советского Союза стратегия “Кавказского дома”, основанной на идее “Свободного Кавказа”, вновь стала предметом обсуждений, но широкого размаха так и не получила. В качестве основных причин этого можно привести нижеследующие обстоятельства:

– внутренняя социально–экономическая и политическая нестабильность;

– противоречивые отношения и конфликты, существующие между кавказскими республиками;

– признание южнокавказскими республиками Северного Кавказа составной частью России;

– отсутствие поддержки в некоторых мировых политических центрах идеи создания новых государств (национальных границ) на территориях России, граничащих с мусульманским миром.

В современную эпоху впервые на международном уровне с конкретным предложением по созданию “Кавказского дома”, “Кавказского пакта” выступил

видный азербайджанский политик Гейдар Алиев. Так, 18 ноября 1999 года на встрече в верхах ОБСЕ, проходившей в Стамбуле, Г.Алиев заявил: "Южнокавказский регион является неотъемлемой частью Европы. Я, обращаясь к главам государств и правительств Соединенных Штатов Америки, стран Европейского Союза, России, Турции, Грузии, Армении и других заинтересованных членов ОБСЕ, призываю их к более решительным действиям для решения проблем нашего региона. Я предлагаю создать пакт безопасности и сотрудничества на Южном Кавказе. Такой пакт должен закрепить принципиальные основы межгосударственных отношений и урегулирования конфликтов. На его основе из региона должны быть выведены иностранные военные силы. Необходимо ликвидировать линии, разделяющие регион. Нужно покончить с агрессией, этническими чистками, сепаратизмом и терроризмом. На основе имевших место фактов не допустимы действия и двойные стандарты. Такой пакт содействовал бы установлению в регионе мира, стабильности и безопасности, экономическому прогрессу и сотрудничеству суверенных, независимых и демократических государств Южного Кавказа. На пороге XXI века успешная деятельность международного сообщества на Южном Кавказе была бы важным вкладом в создание свободной, неделимой и безопасной Европы".

Г.Алиев, рассматривая Южный Кавказ как составную часть Европы, дал обоснование тому, что в действительности проблемы Кавказа создают угрозу безопасности не только региона, но и всей Европы, и продемонстрировал стратегический подход не только на национальном, но и региональном и глобальном уровнях. Предложенный им пакт безопасности, привлечет внимание силовых центров мира к проблемам региона, будет способствовать обеспечению национальной безопасности Азербайджана.

Г.Алиев во время участия на других международных мероприятиях, встреч с главами иностранных государств постоянно удерживал в центре внимания идею "Мира на Кавказе".

Выдвинутая Г.Алиевым идея "Пакта безопасности и сотрудничества на Кавказе" в дальнейшем вновь выдвигалась политиками, государственными деятелями.

В 2000 году в Тбилиси президент Турции Сулейман Демирель выдвинул предложение о подписании "Пакта стабильности на Южном Кавказе". Пакт должен был быть реализован под протекцией ОБСЕ. План С.Демиреля предусматривал и черноморский бассейн с выходом на Балканы, сформированный "Пактом Стабильности для Юго–Восточной Европы".

Идею "Пакта стабильности на Кавказе" поддерживал и экс–госсекретарь США Збигнев Бзежински. В его опубликованной в 2004 году книге "Выбор: глобальное господство или глобальное лидерство", Бзежински писал: "К началу десятилетия (подразумаевается первое десятилетие XXI века) стало очевидным, что обойтись без "Пакта стабильности на Кавказе", то есть программы подобной "Пакту Стабильности для Юго–Восточной Европы" будет невозможно, и раз возрос шанс получить поддержку России и, учитывая ее общий интерес в координации с альянсом, возглавляемым Америкой, а также то, что экономические и политические связи с Турцией расширились, стабилизацию Кавказа все больше можно и нужно считать задачей НАТО".

По мнению Бзержински, продвижение НАТО в глубь постсоветского пространства и признание Россией главенствующей роли атлантического союза в глобальной системе безопасности создаст условия для развития турецко–армянского и армяно–азербайджанского диалога.

11 августа 2008 года в ходе конфликта между Россией и Грузией премьер–министр Турции Р.Т. Эрдоган, находясь с визитом в Москве, предложил создать "Платформу мира и стабильности на Кавказе", в которую бы вошли Азербайджан, Грузия, Армения, Россия и Турция и которая будет способствовать эффективному решению региональных проблем [5].

Хотя вышеуказанная идея является привлекательной для России, заинтересованной в ограничении возможностей влияния США на Южном Кавказе (в России прекрасно осознают невозможность без участия США единоличного ведения Турцией конкуренции на Южном Кавказе), однако нахождение входящих в кавказский регион Армении и Азербайджана, России и Грузии в состоянии войны, историческая конкуренция России и Турции на Кавказе, территориальные претензии и геноциды Армении в отношении Турции и другие подобные проблемы свидетельствуют о том, что в ближайшем будущем "Платформа мира и стабильности на Кавказе" будет неперспективной.

По данному вопросу интересны взгляды русских геостратегов. Политолог Александр Дугин, который выделяется своим классическим стилем подхода к геополитическим проблемам, в начале 90–х годов прошлого века, рассматривая Кавказ в целом как окраину России, считал, что структура Кавказа должна быть определена не по политическим, а по этнокультурным особенностям. По мнению автора, эту идею можно реализовать и с помощью плана "Кавказская Федерация", что в целом объединит как три кавказские республики, так и автономные субъекты внутри России. "При наличии такого центра культурно–экономическая автономия пойдет на уступки региону и обеспечит сильную стратегическую централизованность. Это приведет не к нарушению кавказской пестроты, оккупации и насилию, а к установлению очень устойчивой системы, основанной на осознании общности и единства континентальной судьбы".

Происходящие в последние годы в регионе геополитические процессы серьезно повлияли на взгляды А.Дугина. А.Дугин, участвовавший в проводимой в Москве в октябре 2007 года научно–практической конференции, отметил, что идея "Евразийства" в Турции и Казахстане развита больше, чем в России. На его взгляд, в отношениях с Турцией уже происходят серьезные изменения. Если до конца 90–х годов прошлого столетия Турция играла роль форпоста атлантизма, то сегодня она является форпостом независимой евразийской политики.

А.Дугин естественное место Азербайджана видит не в ГУАМе, а в Евразийском Экономическом Союзе. А.Дугин, поддерживающий мысль Исмаила Гаспиралы о том, что "Общая судьба русских и тюрков

дополняется общностью их интересов", считал, что будущее Евразии зависит от Турции, Азербайджана, России и соседствующих с ними стран.

В своем интервью средствам массовой информации А.Дугин критикуя голосование России против постановления "О ситуации на оккупированных территориях Азербайджана", принятого в Генеральной Ассамблее ООН в марте 2008 года, отметил, что подобная позиция не прагматична и наносит серьезный удар по интересам России на Кавказе. Автор связывает это с непониманием нынешней российской власти "исторической миссии" России в создании "Евразийского пространства".

По мнению автора, Азербайджан выбрал правильный курс развития, интеграции в мировое сообщество, реализации сбалансированной политики. Также он отмечает, что Азербайджан умело предотвращает оккупационную политику Запада, осуществляет с Россией сдержанную последовательную политику, развивает со странами прагматичные экономические связи. Азербайджан осознает свою геополитическую роль на карте мира и умеет защищать свои национальные интересы. Такие страны как Азербайджан, Казахстан и Беларусь составят основу будущего Евразийского союза. В нынешних условиях Азербайджан должен еще больше сблизиться с Турцией, которая сталкивается с теми же проблемами. Азербайджан должен эффективно использовать опыт Турции в интеграции с Западом. Основываясь на опыт Турции, Азербайджан может эффективно реализовывать будущие политические и экономические планы. Следует строить теплые отношения с Ираном, который обеспокоен наличием на своей территории многомиллионного азербайджанского населения и демонстрирует неадекватное поведение.

По мнению Дугина, на данный момент основным конкурентом России на Южном Кавказе является не Турция или Иран, а США, которые реализуют политику глобального господства. Россия для того, чтобы предотвратить превращение Турции и Ирана в инструмент в рукахСША, должна сотрудничать с этими странами. Вопрос геополитического влияния России на Кавказе имеет жизненно важное значение.

Естественно, несмотря на то, что идеи А.Дугина отражают определенные реалии на Южном Кавказе, тем не менее, они выдвигались им больше исходя из интересов России. В целом, существует достаточно моделей, связанных с идеями "Единый Кавказ", "Мир на Кавказе", однако анализ происходящих здесь процессов посредством комплексного подхода не обещает реализацию этой идеи в ближайшей перспективе. Геополитические интересы Азербайджана же требуют наличия мира и стабильности на Кавказе. Эти геополитичексие интересы вызывают необходимость дачи ответа на нижеследующие вопросы: На каких условиях установленный на Кавказе мир целесообразен с точки зрения интересов геополитической безопасности Азербайджана? Как происходящие сегодня на Кавказе процессы могут повлиять на национальные интересы безопасности Азербайджана и как должна быть определена севернокавказская стратегия Азербайджана?

История конфликтов доказала, что несправедливый мир обуславливает возникновение нового конфликта. В этом плане должны быть разработаны такие механизмы решения конфликтов на Южном Кавказе, которые соответствовали бы интересам всех сторон.

Список использованных источников

1. Əliyev H.Ə. Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranmasına yol verə bilmərik. – Bakı: Əbilov, Zeynalov və ??? 2006. – 422 s.

2. Abbasov S.M. Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası yolları. – Bakı: Elm, 2003. – 202 s.

3. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanınxarici siyasəti. – Bakı: Azərbaycan, 2005. – 752 s.

4. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. – Bakı: XXI əsr YNE, 2005. – 464 s.

5. Mehdiyev R.Ə. Gələcəyin strategiyası // "Dirçəliş" XXI əsr. – Bakı, 2008. – №118–119. – S.9–33.

6. Piriyev A.M. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. – Bakı: BDU nəşriyyatı, 2005. – 544 s.

7. Анкара смешает кавказский акцент // Независимая газета. – 15 сентября 2008. – №197 (4544).

8. Бжезинскй З.К. Великая шахматная доска. – Москва: Международные отношения, 1999. – 256 с.

9. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. – Москва: Международные отношения, 2003. – 464 с.

10. Министр, играющий в политику // Независимая газета. – 08 октября 1999.

11. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. – Москва: Алгоритм. Книга, 2001. – 352 с.

References

1. Əliyev H.Ə. Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranmasına yol verə bilmərik. – Bakı: Əbilov, Zeynalov və ??? 2006. – 422 s.

2. Abbasov S.M. Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası yolları. – Bakı: Elm, 2003. – 202 s.

3. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanınxarici siyasəti. – Bakı: Azərbaycan, 2005. – 752 s.

4. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. – Bakı: XXI əsr YNE, 2005. – 464 s.

5. Mehdiyev R.Ə. Gələcəyin strategiyası // "Dirçəliş" XXI əsr. – Bakı, 2008. – №118–119. – S.9–33.

6. Piriyev A.M. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. – Bakı: BDU nəşriyyatı, 2005. – 544 s.

7. Ankara smeshaet kavkazskij akcent // Nezavisimaja gazeta. – 15 sentjabrja 2008. – №197 (4544).

8. Bzhezinskj Z.K. Velikaja shahmatnaja doska. – Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1999. – 256 s.

9. Gadzhiev K.S. Geopolitika Kavkaza. – Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2003. – 464 s.

10. Ministr, igrajushhij v politiku // Nezavisimaja gazeta. – 08 oktjabrja 1999.

11. Panarin A.S. Global'noe politicheskoe prognozirovanie. – Moskva: Algoritm. Kniga, 2001. – 352 s.

Гаджієв Р., *аспірант, Інститут Філософії і Права НАНА (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com*

"Мир на Кавказі" – як одна з необхідних умов геополітичної безпеки Азербайджанської Республіки

Детально в політичному аспекті описана важлива роль ідеї "Миру на Кавказі" у геополітичній і національній безпеці Азербайджану, а також порушена історія появи ідеї "Миру на Кавказі" та її сучасна роль, вказані причини реалізації ідей "Вільного Кавказу", "Кавказького дому". Автор виклав історію і сучасне значення ідеї "Пакту безпеки і співробітництва на Кавказі", висунутої загальнонаціональним лідером Гейдаром Алієвим, розкрив роль цієї ідеї в забезпеченні національної та геополітичної безпеки Азербайджану.

Ключові слова: *ідея "Мир на Кавказі", національна безпека, стратегія, геополітична безпека, геостратегічний простір, конфлікти, політична безпека, екологічна безпека, інформаційна загроза, співробітництво.*

Gadzhiyev R., *doctoral candidate of Institute of Philosophy and Right of ANAS (Azerbaijan,Baku), matlabm@yandex.com*

"Peace in the Caucasus" – as one of the necessary conditions of geopolitical security of the Azerbaijan Republic

In article the author in detail in political aspect described an important role of idea "The world in the Caucasus" in geopolitical and national security of Azerbaijan,

and also the history of emergence of idea "The world in the Caucasus" is mentioned and its modern role, the reasons of realization of ideas of "the Free Caucasus", "The Caucasian house" are specified. The author stated history and modern value of idea "The pact of safety and cooperation in the Caucasus", put forward by the national leader Heydar Aliyev, opened a role of this idea in ensuring national and geopolitical security of Azerbaijan.

Keywords: *idea "The world in the Caucasus", national security, strategy, geopolitical safety, geostrategic space, political safety, ecological safety, information threat, cooperation.*

* * *

УДК 327:140.8

Керимов М.
младший научный сотрудник, Институт философии и права Национальной Академии Наук Азербайджана (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

О КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ РОЛИ ИДЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА

Обосновывается роль концептуальной организующей национальной идеологии в жизни общества. Азербайджанство служит построению гармонических отношений между всеми слоями общества различными социальными группами. В этой работе использованы труды азербайджанских и зарубежных авторов.

Ключевые слова: *азербайджанство, идеология, прогресс, национализм, идентификация, национальное сознание.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Современный политический опыт показывает, что с идейной точки зрения сильные, подготовленные народы, общества достигают более гармоничного прогресса. Построение демократического, цивильного, мощного государства невозможно без национальной идеологии. Исторический и современный опыт, путь к прогрессу различных народов однозначно показывает, что без идеологических ценностей, объединяющих, мобилизирующих широкие массы, нереально достичь больших целей. "В любом государстве у граждан должна быть национальная идеология. Направления своего пути развития соответственно этой идеологии" [1, с. 46].

Если свои силы, энергию народ не направит полностью и точно, то эти цели всегда будут в опасности. Одна из основных функций идеологии является подготовить народ к деятельности именно для достижения своих наивысших целей. Национальная идеология независимого Азербайджана азербайджанства в нашей стране, А.Ф. Аббасов пишет: "Азербайджанство это исторически определяющая форма народов, этнических объединений на протяжении веков проживающих на одной территории, имеющих общие психологические особенности, являющихся носителями схожих социокультурных ценностей. Его цель укрепить единство и взаимовыгодное сотрудничество между всеми группами населения, проживающими в Азербайджане, а также защитить единую родину. Это основа гармонии национальной жизни" [3, с. 118].

Национальная идеология играет значительную роль в политической духовной жизни общества. Это система, создающая основу национального единства. "Идеология служит пробуждению и созданию у народа коллективной воли" [3, с. 118]. У социума, не владеющего идеологическими ценностями общественной мысли наблюдается неразбериха, внутренние противоречия, неопределенность, растерянность. "Безыдейный потенциал – это сила, не способная объединить и выбрать путь" [4]. Одной из самых больших опасностей для каждого общества, несомненно, является достигнутая и сформировавшаяся веками деформация национально–духовных ценностей. Это незаменимый социальный капитал, являющийся основным фактором, обеспечивающим солидарность народа. Азербайджанство – это идеология, формирующая общественно–политическую солидарность и обеспечивающая прочное и ритмичное развитие страны. Именно эта идеологическая база способна мобилизировать национально–демократические силы для решения коренных интересов Азербайджана. Азербайджанство самое действенное средство против чужеродных идеологий. Все социальные группы и политические силы объединяются под знаком государственности. Азербайджанство – это "азербайджанский патриотизм, основная сущность которой является укрепить государственную независимость и национальную безопасность, быть сознательным сторонником модернизации страны путем демократических и экономических реформ и, несомненно, устранить последствия армянской оккупации и подать справедливого решения карабахского конфликта" [5, с. 126].

По нашему мнению, перед Азербайджанским государством стоит три задачи:

1) создать монолитную политическую систему;

2) построить сильную экономику;

3) сформировать военный потенциал для безопасности страны.

Историко–политический опыт диктует, что для достижения этих целей следует еще более усилить демократические политические реформы.

В связи с социальной функцией идеологии очень важны научные тезисы исследователя И.Агаева: "Характерные особенности идеологии в независимом, суверенном государстве следующие:

– идеология – одна сторона общественного сознания. Заключает в себе общественные, политические и экономические отношения и в то же время объединяет интересы ведущих сил государства.

– основная функция идеологии – выражать интересы народа, с научно–теоретической точки зрения изучить мысли народа, систематизировать их и применять в государственном управлении" [6, с. 142].

Исследователь Н.Бабаоглу справедливо отмечает, что "идеология – фундаментальный духовный фактор" и "потенциальная идеология – главный духовный субстрат, обеспечивающий отечественную и общенациональную солидарность, а также общественную гармоничность. В тоже время идеология – это средство, обеспечивающее национально–духовную идентичность. И если идеология в такой степени нужное и важное средство, то его отсутствие означает отсутствие одного из важных атрибутов общества" [7]. Азербайджанство – это течение, отвечающее потребностям всех народов, этнических групп, проживающих в стране и защищающем их интересы. "Азербайджанство состоит из азербайджанского тюркизма и прогрессивных

идеологий других братских народов, служащие их единству и целостности" [8, с. 212].

Мы считаем, что для усиления в народе патриотических ценностей, национального сознания и воспитания одной из важных задач процесса национального государственного строительства является разработка научно–обоснованной гуманитарной политики. По мнению французского социолога Ж.Гийомара "нация – это проявление патриотических чувств" [9, с. 78]. Национальное единство, единая идеология, верность историческим ценностям – самое большое достижение каждого народа, показатель его наличия и происхождения. "Национализация или процесс формирования нации близко связан с национальным государством и национальным происхождением. В историческом процессе поднятие от клана до уровня нации – сама последняя ступень социальной эволюции" [10, с. 156]. Один из основоположников тюркизма Алибек Гусейнзаде писал: "Каждая нация счастлива и свободна тогда, когда в первую очередь осознает себя, то есть каждая нация должна знать свое происхождение, язык, религию, обычаи и мораль, прошлое, настоящее и будущее" [11, с. 144].

С этой точки зрения, после обретения независимости первейшей и неотложной задачей общества, по нашему мнению, должно стать проведение работ в этой области. Но трудно сказать, что азербайджанство превратилось в массовую идею и овладело общественным сознанием. Считаем, что эта мысль отражает действительность.

"В этой системе с относительно новым содержанием судьба, положение нашей страны, нации, государства во многом зависит от того, как насколько мы воспринимаем мировые ценности, закономерности, а также от правильной оценки нашей позиции, интересов, возможностей и уровня нашего самопознания как государства, нации и общества" [12, с. 92].

Известно, что имеется два главных фактора, усиливающих чувство патриотизма у народа:

– героическое историческое прошлое народа;

– достижения народа в различных областях общественной жизни в настоящее время.

Работ, проводимых для пропаганды и просвещения выдающихся личностей, имеющих большие заслуги в истории государственности Азербайджана, еще предостаточно. "Как может быть велика нация, если ее великие представители преданы забвению, на них не ссылаются, их не прославляют? Такое общество теряет свой характер, свое лицо; подражание вместо вертикального горизонтальное и в таких условиях идеалом и моделью становятся не великие люди, а простой человек, представитель большинства каждый стремится быть похожим на другого" [13, с. 412]. С этой точки зрения, очень интересна следующая мысль: "Если у нации отсутствует воля к возвышению, если у нее нет опоры, если кроме подражания другим сам ничего не делает, не гордиться прошлым, не стремится стать лучше других, не может принести себя в жертву, боится войны, это значить, что нация изнутри гнилая" [14, с. 13].

По нашему мнению, для усиления патриотизма среди всех слоев общества, особенно среди молодежи, одной из важнейших задач Азербайджанского государства и его идеологических институтов является создание научно–обоснованной системы деятельности. Молодежь – это основная сила каждого государства и нации, и его духовно–идеологическая подготовленность – это результат не фрагментарной деятельности, а постоянной, ежедневной, последовательной молодежной программы. "Политическая зрелость и формирование нации измеряется уровнем его патриотизма. Представители нации должны быть преданы своей нации и самоотверженно служить отчеству. Поэтому требуется, чтобы правящаяся власть сумела воспитать народ патриотами и сама воспитывалась в таком духе. Значить, союз власть–народ – основной залог этого дела, потому, что в людях необходимо развивать как культуру управления, так и культуру подчинения" [15, с. 39]. В формировании чувства патриотизма роль исторических ценностей и национальной принадлежности незаменима. "История – самый важный компонент национального "я". Национальное самосознание строится именно на основе исторической памяти" [16, с. 29].

Некоторые факторы, приводящие к конфликтам в политической жизни общества, связаны с его идеологической жизнью. Идеи обладают живым характером. С первых дней независимости в азербайджанском обществе по различным причинам идеологическая. И это способствовало влиянию на мировоззрение граждан страны разных, противоречивых идей, тенденций. "Одними из факторов, рассчитывающих столпы народа государства являются состояние хаос и кризиса в обществе, манкуртизация, частые конфликты, безыдейность и отсутствие идеологии. В настоящее время тревогу в обществе вызывает скудость идей, способных направить народ в единое русло и отразить коллективный дух народа" [17, с. 138]. Нам кажется этот анализ достаточно полный.

В целом в постсоветских обществах, где господствовала марксистско–ленинская идеология, можно отметить сложные противоречивые и глубокие пустоты в сфере идеологии. "Наличие идейно–политического кризиса на постсоветском пространстве – это неоспоримый факт. И здесь место строгих, а может быть жестоких правил совершенно противоположные им хаос, напряженность и конфликты" [18, с. 64].

Безусловно, постоянное внимание политической идеологической области – один из основных элементов потребности широких масс и, наконец, самого существования государства. Однако работа в этой области не должна проводиться старыми советскими пропагандистскими методами. Этот старый и не оправдавший себя метод создает противостояние и неверие. "Таким образом, необходима модель идеологии и модернизации. …Самыми плохими чертами советской идеологии были несоответствие слова и дела, тотальный диктат, демогония. Сегодня в период информационных коммуникаций тотальный диктат невозможен" [19, с. 62].

Еще следует сделать очень многое в области просвещения и пропаганды для поднятия национального самосознания. Главный фактор, показывающий превосходство или слабость каждой

нации, является уровень национального самосознания. Сохранение, усовершенствование и развитие национальных особенностей, национальной культуры каждого независимого государства считается основной идеологической заботой. По нашему мнению, пропаганда идеи азербайджанства в Азербайджанской Республике, внедрение ее в общественное сознание поможет созданию гармонических общественных отношений и достижению прогресса во всех областях общественной жизни.

Список использованных источников

1. Насибов Э. Политика. – Баку: "Тахсил" EIM, 2009. – T.I.
2. Аббасов А.Ф. Наша национальная государственная идеология: Условия и принципы. Общество. Идеология. Мышление. – Баку: изд–во БГУ, 2004. – 202 с.
3. Исмайлов Д. Политическая идеология и ее сущность // Журн. "Возрождение". – №88–89. – июнь–июль. – 118 с.
4. Исмайлов М. Идеологическая скудость // Газета "Бакы–хабар". – 23 сентября 2004. – №219 (321).
5. Мусабеков Р. В Азербайджане формирование гражданской нации происходит через этническую, религиозную и социальную интеграцию / Последующие 10 лет: Основное направление и цели демократических реформ в Азербайджане. – Баку: изд–во "Адилоглы", 2006. – 352 с.
6. Агаев И. Национально–этнические процессы в Азербайджане в современных условиях. – Баку: "MIM", 2006. – 180 с.
7. Бабаоглу Н. Национальная идеология – это средство, обеспечивающее гражданскую солидарность и общественную гармонию. – www.milli.az/news/politics/152787.html
8. Валиев А. Движение модернизации и национализации в Азербайджане. – Стамбул, 2005. – 304 с.
9. Халилов Дж. Национальная безопасность в контексте самосознания. – Баку: изд–во "Ватан", 2006. – 220 с.
10. Тюркдоган О. Почему национализация? Повышение национального происхождения. – Стамбул, 1995.
11. Мамедов К. Нация и национализм. – Баку: типография АГПУ, 2008. – 200 с.
12. Рзаев Н. Национальная сила государства и система безопасности // Журн. "Военные знания". – 2005. – №2 (74).
13. Дюрант У. Философские рассказы. – Баку: изд–во "Закиоглу", 2006. – 512 с.
14. Гусейн Н.А. Статьи. – Баку: изд–во "Шамс", 2005. – 200 с.
15. Тагиев А. О понятии "Политическая нация" (Тезисы). Азербайджанское общество в условиях трансформации. – Баку: типография "TS", 2001. – 160 с.
16. Демократические ценности в истории Азербайджана. – Баку: "Ганун", 2009. – 284 с.
17. Шафи У. Конфликтология. Политико–социальный анализ. – Баку: изд–во "Адилоглу", 2002. – 184 с.
18. Рамизоглу Э. Постсоветские страны: анализ основ национально–политических ценностей // Журн. "Возрождение". – 2000. – №9 (31).
19. Мамедзаде И. Об актуальности философии в условиях глобализации и модернизации. – Баку: изд–во "Текнур", 2009. – 226 с.

References

1. Nasibov Je. Politika. – Baku: "Tahsil" EIM, 2009. – T.I.
2. Abbasov A.F. Nasha nacional'naja gosudarstvennaja ideologija: Uslovija i principy. Obshhestvo. Ideologija. Myshlenie. – Baku: izd–vo BGU, 2004. – 202 s.
3. Ismajlov D. Politicheskaja ideologija i ee sushhnost' // Zhurn. "Vozrozhdenie". – №88–89. – ijun'–ijul'. – 118 s.
4. Ismajlov M. Ideologicheskaja skudost' // Gazeta "Baky–habar". – 23 sentjabrja 2004. – №219 (321).
5. Musabekov R. V Azerbajdzhane formirovanie grazhdanskoj nacii proishodit cherez jetnicheskuju, religioznuju i social'nuju integraciju / Posledujushhie 10 let: Osnovnoe napravlenie i celi demokraticheskih reform v Azerbajdzhane. – Baku: izd–vo "Adilogly", 2006. – 352 s.
6. Agaev I. Nacional'no–jetnicheskie processy v Azerbajdzhane v sovremennyh uslovijah. – Baku: "MIM", 2006. – 180 s.
7. Babaoglu N. Nacional'naja ideologija – jeto sredstvo, obespechivajushhee grazhdanskuju solidarnost' i obshhestvennuju garmoniju. – www.milli.az/news/politics/152787.html
8. Valiev A. Dvizhenie modernizacii i nacionalizacii v Azerbajdzhane. – Stambul, 2005. – 304 s.
9. Halilov Dzh. Nacional'naja bezopasnost' v kontekste samosoznanija. – Baku: izd–vo "Vatan", 2006. – 220 s.
10. Tjurkdogan O. Pochemu nacionalizacija? Povyshenie nacional'nogo proishozhdenija. – Stambul, 1995.
11. Mamedov K. Nacija i nacionalizm. – Baku: tipografija AGPU, 2008. – 200 s.
12. Rzaev N. Nacional'naja sila gosudarstva i sistema bezopasnosti // Zhurn. "Voennye znanija". – 2005. – №2 (74).
13. Djurant U. Filosofskie rasskazy. – Baku: izd–vo "Zakioglu", 2006. – 512 s.
14. Gusejn N.A. Stat'i. – Baku: izd–vo "Shams", 2005. – 200 s.
15. Tagiev A. O ponjatii "Politicheskaja nacija" (Tezisy). Azerbajdzhanskoe obshhestvo v uslovijah transformacii. – Baku: tipografija "TS", 2001. – 160 s.
16. Demokraticheskie cennosti v istorii Azerbajdzhana. – Baku: "Ganun", 2009. – 284 s.
17. Shafi U. Konfliktologija. Politiko–social'nyj analiz. – Baku: izd–vo "Adiloglu", 2002. – 184 s.
18. Ramizoglu Je. Postsovetskie strany: analiz osnov nacional'no–politicheskih cennostej // Zhurn. "Vozrozhdenie". – 2000. – №9 (31).
19. Mamedzade I. Ob aktual'nosti filosofii v uslovijah globalizacii i modernizacii. – Baku: izd–vo "Teknur", 2009. – 226 s.

Керімов М., *молодший науковий співробітник, Інститут філософії і права Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com*

Про концептуальну роль ідеології азербайджанства

Обґрунтовується роль концептуальної організуючої національної ідеології в житті суспільства. Азербайджанство служить побудові гармонійних відносин між усіма верствами суспільства різними соціальними групами. У цій роботі використані праці азербайджанських і зарубіжних авторів.

Ключові слова: *азербайджанство, ідеологія, прогрес, націоналізм, ідентифікація, національна свідомість.*

Karimov M., *junior researcher of Institute of Philosophy and Law of National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com*

About the conceptual role of ideology azerbaijanism

The article explains the role of conceptual organizing national ideology in society. Azerbaijanism at all levels in the country, the harmonic relations between different social groups serve. Local and foreign autor's research was used in the article.

Keywords: *azerbaijanism, ideology, progress, nationalism, identification, national consciousness.*

* * *

УДК 327.44

Мудрицька К. О.
аспірантка кафедри міжнародних відносин
і зовнішньої політики, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), corrine18@mail.ru

РОЛЬ ЯДЕРНОГО ФАКТОРУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ФРАНЦІЇ У ПОСТБІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД

З'ясовано роль, яку грає ядерний фактор у зовнішньополітичній стратегії Франції у постбіполярному світі. Стаття написана в раціоналістичній манері із використанням системного аналізу і порівняльного методу.

Зі зміною міжнародного стратегічного контексту Париж вирішує скоротити свій ядерний потенціал та відмовитись від наземної компоненти ядерних сил, а також вносить певні зміни до політики ядерного роззброєння. Проте в концептуальному вимірі ядерної стратегії Франції суттєвих трансформацій не відбулось. Ядерна зброя не втрачає своєї значущості для зовнішньої політики Франції, а ядерне стримування продовжує бути базисом для глобальної стратегії Парижа.

Разом з тим, звичайні озброєння набувають власної стратегічної ролі, що пов'язано з тим значенням, яке Франція надає своїй здатності до проекції сили в умовах постбіполярного світу (тобто участі французьких контингентів у кризовому регулюванні). Крім того, політиками і експертами обговорюється можливість відмови від повітряної складової ядерних сил та "європеїзація" французького ядерного стримування, тому в майбутньому можливі зміни.

Ключові слова: *Франція, ядерні сили, стримування, стратегія, зовнішня політика, звичайні озброєння, проекція сили.*

Протягом тривалого періоду існування П'ятої Республіки ядерна зброя грала одну з головних ролей не лише у забезпеченні безпеки Франції, а й у ствердженні "величі" та "рангу" Франції у міжнародних відносинах. Зі своєю стратегією "стримування слабким сильного", яка існувала окремо від США і НАТО, Париж пов'язував свою незалежність та автономність.

Після розпаду системи "блокового протистояння", зі зникненням "прямої глобальної загрози" (тобто радянського фактору), посиленням "м'яких" загроз та інших проявів глобалізації світ значно змінився, що викликало потребу у видозміні глобальної стратегії Франції на міжнародній арені, що, як наслідок, вплинуло на роль ядерних сил у зовнішній політиці країни.

Темою ядерної політики Франції у постбіполярному світі активно займаються Брюно Тертре [1] та Девід Йост [2], які висвітлюють в своїх роботах питання як теоретико–концептуального рівня французької ядерної стратегії, так і практично–політичного рівня. Філіпп Водка–Гальян [3] у своїх дослідженнях розглядає проблематику майбутнього ядерних сил Франції, особливу увагу надає аргументам на підтримку збереження Парижем ядерної зброї, зокрема повітряної компоненти. Склад і технічні характеристики ядерних сил Франції висвітлюються у статтях Роберта Норріса та Ганса Крістенсена [4]. Варто зазначити про статті Філіппа Котьє [5] і Фабріса Ренуара [6], які присвячені тематиці ядерного роззброєння Францією. У вітчизняній науковій літературі після фундаментальної праці Володимира Андрійовича Манжоли "Ядерна політика Франції (1960–1980 рр.)" ядерна стратегія Франції не виступала предметом окремого дослідження. Тому автор даною статтею сподівається певним чином заповнити цю прогалину у вітчизняній гуманітарній науці.

Метою даної статті є з'ясування ролі, яку грає ядерний фактор у зовнішньополітичній стратегії Франції у постбіполярному світі. Для її реалізації автор ставить такі завдання: 1) з'ясувати, чи змінився концептуальний вимір ядерної стратегії Франції; 2) визначити, які елементи ядерної стратегії були трансформовані; 3) порівняти роль ядерних сил та звичайних озброєнь у військовій доктрині Франції протягом холодної війни та у постбіполярний період.

Дана стаття написана в раціоналістичній манері із використанням системного аналізу і порівняльного методу.

Французька ядерна концепція "стримування слабким сильного" виникла в часи "холодної війни" за наявності прямої ядерної загрози з боку Радянського Союзу, а також, що було неприйнятним для Франції, в умовах можливості виникнення залежності від США. Як вважає В.А. Манжола, ядерна стратегія використовувалась Францією не стільки у сфері воєнної стратегії, скільки у сфері політичного, дипломатичного та морально–психологічного маневрування силовим потенціалом держави [7, с. 23]. Ядерна зброя виступала важливими передумовами і одночасно засобами досягнення головних цілей зовнішньої політики Франції: гарантування виживання та самобутності нації, забезпечення автономності прийняття політичних рішень і свободи дій на міжнародній арені, підтримання статусу великої світової держави та забезпечення лідерства на європейському континенті [7, с. 27].

З розпадом біполярної системи та значною трансформацією міжнародного стратегічного контексту (зникнення прямої ядерної загрози, посилення "нових" загроз і ризиків, зростання непередбачуваності та невизначеності у світі) можна було очікувати певної видозміни ролі ядерної стратегії для зовнішньої політики Франції. Тоді увага французької політичної і військової еліти сконцентрувалась на звичайних видах озброєння, оскільки участь французького контингенту у складі багатонаціональної коаліції, яка була задіяна під час війни у Перській затоці в 1990–1991 роки, продемонструвала наявність ряду проблем і недоліків французьких збройних сил, пов'язаних з недостачею засобів перекидання військ і бойової техніки, розвідданих, супутників [8, p. 7]. Тому у 1990–ті роки спостерігається певна переорієнтація з ядерних сил на звичайні озброєння. Жаком Шираком була ініційована масштабна реформа армії, спрямована на її професіоналізацію (відмова від загальної військової повинності) і на модернізацію та оновлення військової техніки.

Біла книга 1994 р. акцентує увагу на відновленні рівноваги між ядерними силами і звичайними озброєннями. В постбіполярному світі, в якому немає прямої загрози ядерної ескалації конфлікту та перспектива загальної війни є слабкою, постає необхідність у відповідних військових засобах для участі в операціях з врегулювання криз [9, p. 52]. Якщо у часи "холодної війни" звичайні озброєння були додатковими до ядерних та вбудовувались у ядерне стримування, як це прописано у Білій книзі 1972 р., то у нових геостратегічних умовах звичайні озброєння набувають власної стратегічної ролі [9, p. 53].

Поступово ідея необхідності наявності передових звичайних військових технологій на озброєнні у Франції набуває значної підтримки серед політичних діячів та військових. Проте в 1990–ті роки за рахунок скорочень військових витрат французька влада хотіла скоротити бюджетний дефіцит. Разом з тим коштів, вилучених завдяки скороченню військового і цивільного персоналу, не вистачало на задумане переоснащення збройних сил. Тому багато військових офіцерів виступало (і продовжує виступати) за подальші скорочення витрат на ядерні сили та їх переорієнтації на інші військові засоби. Реалізація такої тенденції могла б свідчити про суттєве зменшення ядерного фактору у зовнішньополітичний стратегії Франції. Однак, якщо такі "думки" поширені серед офіцерів та в меншій кількості серед політиків (напр., Ж.–Л. Меланшон, М.Рокар [6, p. 81, 84], Е.Моран [10]), на рівні вищого керівництва зберігається консервативний підхід до ядерної проблематики.

У своїй промові на Іль–Лонгь у 2006 р. Ж.Ширак, як вважає Б.Тетре, звертається з посланням до військових, які виступають за подальші скорочення витрат на ядерні сили, і наголошує, що "саме ядерні сили Франції гарантують їй здатність до проекції сили" [11], тобто Франція може проводити військові операції будь–де у світі тільки тому, що Франція захищена проти шантажу,

який змусив би Париж відмовитись від захисту своїх інтересів. Б.Тертре називає це стратегією "котрстримування" або "контршантажу" [1, p. 252–253].

Наступники Ж.Ширака, Н.Саркозі та Ф.Олланд, притримуються цієї ж позиції щодо ядерних сил. Вони підтверджують надважливу роль ядерної зброї для Франції [12; 6, p. 81].

На підтримку тези про консерватизм в сфері ядерної політики варто зазначити, що у Франції воєнний антиядерний рух не набуває якоїсь чіткої форми на відміну від Великої Британії, в якій антиядерний рух є потужним [1, p. 262]. До того ж, французькі політики та експерти не виключають можливості появи одного дня значної загрози для Франції на далекій відстані, маючи на увазі накопичення ядерного арсеналу в Азії [6, p. 82–84]. А тому є важливим збереження власного ядерного арсеналу і його підтримання на належному рівні.

Певні зміни до концептуального виміру ядерної доктрини Франції здійснив спробу внести Ж.Ширак. Найбільш яскравим його "нововведенням" слід назвати ймовірність використання ядерної зброї проти держав, які вдаються до терористичних актів, якщо вони зазіхнуть на "життєві інтереси" Франції [11]. Проте це та інші "нововведення" Ж.Ширака були потім переглянуті Н.Саркозі, та суттєвих змін на концептуальному рівні французької ядерної стратегії не відбулось.

Однак, слід зазначити, що існує три ядерні теми, які постійно обговорюються у Франції як політиками, так і науковцями: 1) європеїзація французького ядерного стримування; 2) доля повітряної складової ядерних сил (чи потрібно відмовитись від ядерних бомбардувальників); 3) майже абсолютна влада президента щодо безпекової (оборонної) та ядерної політики [1, p. 263].

Таким чином, політико–психологічне забарвлення французької ядерної стратегії зберігається, вона є превентивною стратегією, і окрім зазначених вище функцій (гарантування виживання і самобутності нації та інші) набуває ще одної – забезпечення можливості щодо проекції сили назовні, що стає важливою складовою зовнішньополітичної стратегії Франції у постбіполярному світі.

Якщо у концептуальному вимірі після розпаду біполярної системи суттєвих змін не відбулось, то у складі ядерних сил Франції були значні видозміни. Найбільш відчутною серед них була відмова від наземних балістичних ракет середньої дальності та від наземної тактичної ядерної зброї, що відображено у Військовій програмі на 1997–2002 роки [13]. Відбулось скорочення кількості ядерних підводних човнів з пусковими установками для балістичних ракет (їх число було скорочено з шести до чотирьох) [14], а також скорочення кількості ядерних боєзарядів (за розрахунками Р.Норріса та Г.Крістенсена після запланованого Н.Саркозі скорочення у Франції залишиться приблизно 290 боєзарядів [4, p. 52]).

Варто зазначити про певні зміни у політиці Франції щодо ядерного роззброєння. Як відомо, Париж залишався осторонь переговорів і підписання договорів щодо ядерних випробувань та непоширення ядерної зброї: Франція не приймала участі у Московському договорі 1963 р. і проводила випробувальні вибухи в атмосфері аж до 1975 р., до ДНЯЗ приєдналась лише в 1992 р.

Після завершення ядерних випробувань у 1995 р. Франція демонтувала свій полігон для ядерних випробувань в Тихому океані та свої заводи з виробництва матеріалів, що розщеплюються, у П'єррлатті та у Маркулі, підписала і ратифікувала Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ), а також нарешті ратифікувала ряд протоколів, що стосуються "без'ядерних зон". Але як вважає Б.Тертре, ці кроки були направлені на пом'якшення відношення до Франції, яке було зіпсоване через ядерні випробування [1, p. 254].

В 2008 р. у своїй промові у Шербурі Н.Саркозі закликав Китай та США ратифікувати ДВЗЯВ, висловив підтримку майбутній конференції щодо безстрокової пролонгації ДНЯЗ та зробив ряд пропозицій щодо ядерного роззброєння (серед них: проведення переговорів стосовно договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються, для ядерної зброї та введення негайного мораторію щодо їхнього виробництва; проведення переговорів щодо договору про заборону наземних ракет малої та середньої дальності) [12].

Однак, слабка реакція Франції на пропозицію Барака Обами щодо "без'ядерного світу" свідчить про популістський характер цих закликів, оскільки легко пропонувати іншим зробити те, що вже зроблено у тебе. Скорочення кількісного складу, а також певні зміни у політиці щодо ядерного роззброєння, що відбулись у Франції, можна пояснити як трансформацією міжнародного стратегічного контексту, так і необхідністю перерозподілу бюджетних коштів на звичайні озброєння.

На завершення, автор пропонує проаналізувати динаміку бюджетних витрат.

Після величезних витрат на створення власної ядерної програми (за словами Ж.Ширака, ці витрати складали "до 50% інвестицій, які здійснювало Міністерство оборони" у 1960–х роках [11]), Париж поступово зменшує витрати на ядерні сили, однак значні скорочення почались після завершення холодної війни. Якщо у Військовій програмі на 1971–1975 роки з 93 500 млн. франків на ядерні сили було виділено 30 889 млн. франків (включаючи тактичну ядерну зброю) [15], що складає приблизно 33%, у 1990–му році цей показник був ще на високому рівні – 31,4%, то у 1997–2002 роках він становить вже менше 20% [13], а у Військовій програмі на 2009–2014 роки не перевищує 11% (з загального оборонного бюджету у 185,9 млрд. євро на ядерні сили виділено 20,2 млрд. євро) [16]. У військовій програмі на 2014–2019 роки з загальних 179,25 млрд. євро на ядерне стримування заплановано виділити 23,3 млрд. євро (окрім вартості ядерних досліджень, які у попередній програмі були включені в аналогічний показник), що дорівнює майже 13% [17].

Проте ще жодна військова програма не заперечувала необхідності підтримувати ядерні сили на належному рівні в рамках принципу "строгої достатності", проводити постійну модернізацію і технологічне вдосконалення. Програми передбачають заміну елементів, строк експлуатації яких завершується, на нові покращені варіанти. Так, оновлення флоту

підводних човнів океанічної складової ядерних сил було завершено в 2010 р. поставкою четвертого ядерного підводного човну з пусковими установками нового покоління Le Terrible, який може нести нову балістичну ракету M51. В свою чергу, військова програма на 2014–2019 роки передбачає поставку покращеної версії M51 – M51.2 з океанічним боєзарядом, запуск робіт з розробки ядерного підводного човна з пусковими установками третього покоління та запуск вдосконалення майбутньої версії M51 – M51.3 [18].

Слід звернути увагу на те, що військова програма на 2009–2014 роки своїм пріоритетом визначає одну з п'яти "стратегічних функцій" – "інформація та прогнозування" (інші чотири: попередження, стримування, захист, військові та іншого роду операції за межами території Франції). Згідно з програмою, ця функція "забезпечує автономію рішень і дозволяє зберігати Франції стратегічну ініціативу" [19], тобто ту роль, яку раніше відігравала ядерна зброя. Однак, нижче зазначається, що "ядерне стримування залишається головним фундаментом національної стратегії. Вона є найвищою гарантією безпеки та незалежності Франції. Її функцією є попередження агресії, джерелом якої є держава, проти життєво важливих інтересів країни, звідки б вона не виходила та у будь–якій формі" [19].

Автор вважає, що пріоритетність функції "інформація та прогнозування" пов'язана з її новизною і відсутністю певних технологій, які відносяться до цієї функції, на озброєнні у Франції, або їхнім технологічним відставанням у порівнянні з американськими і навіть британськими (це стосується супутників, безпілотників, систем електронної війни тощо). Аналогічна ситуація була в часи розробки і створення ядерної програми, коли основні асигнування виділялись саме на набуття Францією тих же передових технологій, які вже були у США, СРСР та у Великої Британії.

Отже, на доктринальному рівні значно підвищується увага до звичайних озброєнь: Білі книги з оборони та військові програми врівноважують важливість та ролі ядерних і звичайних сил у зовнішньополітичний стратегії Франції (принаймні у порівнянні з біполярним періодом). Однак, французька політична еліта все ще знаходиться під сильним впливом ядерного мислення і притримується консервативного підходу щодо ядерних сил, а ядерне стримування лежить в основі глобальної стратегії Франції на міжнародній арені.

На підтримання ядерних сил виділяються значно менші кошти, ніж на звичайні сили, однак ці цифри не варто розглядати як зменшення значущості ядерної зброї для французького керівництва. Ядерні сили підтримуються на належному рівні та мають в своєму розпорядженні передові технології, на відміну від звичайних, де є значне відставання від США та Великої Британії.

Зміни, що відбулись у складі ядерних сил та у політиці щодо ядерного роззброєння, можна пояснити трансформацією міжнародного стратегічного контексту, а також бюджетними обмеженнями. Проте на концептуальному рівні ядерної стратегії відчутних змін на даний час не відбулось.

Попри консерватизм, який характеризує сьогодні французьку ядерну доктрину, все таки питання можливої відмови від ядерної зброї Францією якщо і не піднімаються активно у політичних колах, то гіпотетичне обговорення цієї теми існує в експертно–наукових колах. Також варто зазначити про одну з тем ядерних дебатів, яка привертає до себе все більше і більше уваги, – це "європеїзація" французьких ядерних сил. Ці дві теми потребують подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Tertrais B. The last to disarm? The Future of France's Nuclear Weapons // Nonproliferation Review. – Vol.14, No2. – July 2007. – P.251–273.

2. Yost D.S. France's New Nuclear Doctrine // International Affairs. – Vol.82, Issue 4. – July 2006. – P.701–721.

3. Wodka–Gallien P. Pérennité des forces aériennes stratégiques françaises (Janvier 2014) [Ressource électronique] // Les Cahiers de la Revue Défense Nationale: Le débat nucléaire (2011–2014). – P.125–131. – Disponible sur: http://www.defnat.com/site_fr/boutique/boutique–cn.php.

4. Norris R., Kristensen H. French nuclear forces // Bulletin of the Atomic Scientists. – Vol.64, No4. – September/ October 2008. – P.52–54.

5. Cothier P. Peut–on se passer du nucléaire? (Novembre 2013) [Ressource électronique] // Les Cahiers de la Revue Défense Nationale: Le débat nucléaire (2011–2014). – P.112–118. – Disponible sur: http://www.defnat.com/site_fr/boutique/boutique–cn.php.

6. Renouard F. La dissuasion nucléaire française en question? (Septembre 2012) [Ressource électronique] // Les Cahiers de la Revue Défense Nationale: Le débat nucléaire (2011–2014). – P.81–85. – Disponible sur: http://www.defnat.com/site_fr/boutique/boutique–cn.php.

7. Манжола В.А. Ядерная политика Франции / 60–80–е годы /: Автореф. дис. … докт. ист. наук: 07.00.03 / Манжола Владимир Андреевич. – Киев: Ун–т им. Т.Шевченко, 1993. – 41 с.

8. Terpan F. The Europeanization of the French Defence Policy / F.Terpan [Electronic resource] // Fourth Pan–European Conference. – University of Latvia, Riga. – 25–27 September 2008. – 19 p. – Accessible at: http://www.jhubc.it/ecpr–riga/virtualpaperroom/113.pdf (accession date 18.06.2014).

9. Livre Blanc sur la Défense 1994. Rapport officiel. – Paris: La documentation Française, 1994. – 164 p.

10. Lagneu L. Hervé Morin veut supprimer la composante aérienne de la dissuasion pour faire des économies [Ressource électronique] // Zone militaire. – Le 10 janvier 2013. – Disponible sur: http://www.opex360.com/2013/01/10/herve–morin–veut–supprimer–la–composante–aerienne–de–la–dissuasion–pour–faire–des–economies/.

11. Chirac J. Déclaration sur la politique de défense de la France, notamment la dissuasion nucléaire [Ressource électronique] / Brest, 19 janvier 2006. – Disponible sur: http://discours.vie–publique.fr/notices/067000234.html.

12. Sarkozy N. Discours lors de la présentation du sous–marin nucléaire Le Terrible [Ressource électronique] / Cherbourg, 21 mars 2008. – Disponible sur: http://www.wikimanche.fr/Discours_de_Nicolas_Sarkozy_%C3%A0_Cherbourg_(2008).

13. Rapport annexé à la loi №96–589 du 2 juillet 1996 relative à la programmation militaire pour les années 1997 à 2002, section 1.3.1. "La dissuasion". – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm1997.htm.

14. История французской ядерной программы [Электронный ресурс] // Пир–центр. – Режим доступа: http://www.pircenter.org/static/istoriya–francuzskoj–yadernoj–programmy.

15. Loi de programmation №70–1058 du 19 novembre 1970 relative aux équipements militaires de la période 1971–1975, article 1. – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm1971.htm.

16. Rapport annexé à la loi №2009–928 du 29 juillet 2009 relative à la programmation militaire pour les années 2009 à 2014 et portant diverses dispositions concernant la défense, section 6.1. "La priorité à l'investissement dans les équipements". – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm2009.htm.

17. Rapport annexé à la loi №2013–1168 du 18 décembre 2013 relative à la programmation militaire pour les années 2014 à 2019 et portant diverses dispositions concernant la défense et la sécurité nationale, section 5.2. "L'effort au profit de l'équipement sera préservé". – Disponible sur: http://mjp.univ–

perp.fr/defense/lpm2014.htm.

18. Rapport annexé à la loi №2013–1168 du 18 décembre 2013 relative à la programmation militaire pour les années 2014 à 2019 et portant diverses dispositions concernant la défense et la sécurité nationale, section 2.1.1. "Composante océanique". – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm2014.htm.

19. Rapport annexé à la loi №2009–928 du 29 juillet 2009 relative à la programmation militaire pour les années 2009 à 2014 et portant diverses dispositions concernant la défense, section 1.3. "Les cinq grandes fonctions stratégiques". – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm2009.htm.

References

1. Tertrais B. The last to disarm? The Future of France's Nuclear Weapons // Nonproliferation Review. – Vol.14, No2. – July 2007. – P.251–273.

2. Yost D.S. France's New Nuclear Doctrine // International Affairs. – Vol.82, Issue 4. – July 2006. – P.701–721.

3. Wodka–Gallien P. Pérennité des forces aériennes stratégiques françaises (Janvier 2014) [Ressource électronique] // Les Cahiers de la Revue Défense Nationale: Le débat nucléaire (2011–2014). – P.125–131. – Disponible sur: http://www.defnat.com/site_fr/boutique/boutique–cn.php.

4. Norris R., Kristensen H. French nuclear forces // Bulletin of the Atomic Scientists. – Vol.64, No4. – September/ October 2008. – P.52–54.

5. Cothier P. Peut–on se passer du nucléaire? (Novembre 2013) [Ressource électronique] // Les Cahiers de la Revue Défense Nationale: Le débat nucléaire (2011–2014). – P.112–118. – Disponible sur: http://www.defnat.com/site_fr/boutique/boutique–cn.php.

6. Renouard F. La dissuasion nucléaire française en question? (Septembre 2012) [Ressource électronique] // Les Cahiers de la Revue Défense Nationale: Le débat nucléaire (2011–2014). – P.81–85. – Disponible sur: http://www.defnat.com/site_fr/boutique/boutique–cn.php.

7. Manzhola V.A. Yadernaya politika Frantsii / 60–80–e gody /: Avtoref. dis. … dokt. ist. nauk: 07.00.03 / Manzhola Vladimir Andreevich. – Kiev: Un–t im. T.Shevchenko, 1993. – 41 s.

8. Terpan F. The Europeanization of the French Defence Policy / F.Terpan [Electronic resource] // Fourth Pan–European Conference. – University of Latvia, Riga. – 25–27 September 2008. – 19 p. – Accessible at: http://www.jhubc.it/ecpr–riga/virtualpaperroom/113.pdf.

9. Livre Blanc sur la Défense 1994. Rapport officiel. – Paris: La documentation Française, 1994. – 164 p.

10. Lagneu L. Hervé Morin veut supprimer la composante aérienne de la dissuasion pour faire des économies [Ressource électronique] // Zone militaire. – Le 10 janvier 2013. – Disponible sur: http://www.opex360.com/2013/01/10/herve–morin–veut–supprimer–la–composante–aerienne–de–la–dissuasion–pour–faire–des–economies/.

11. Chirac J. Déclaration sur la politique de défense de la France, notamment la dissuasion nucléaire [Ressource électronique] / Brest, 19 janvier 2006. – Disponible sur: http://discours.vie–publique.fr/notices/067000234.html.

12. Sarkozy N. Discours lors de la présentation du sous–marin nucléaire Le Terrible [Ressource électronique] / Cherbourg, 21 mars 2008. – Disponible sur: http://www.wikimanche.fr/Discours_de_Nicolas_Sarkozy_%C3%A0_Cherbourg_(2008).

13. Rapport annexé à la loi №96–589 du 2 juillet 1996 relative à la programmation militaire pour les années 1997 à 2002, section 1.3.1. "La dissuasion". – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm1997.htm.

14. Istoriya frantsuzskoy yadernoy programy [Jelektronnyj resurs] // Pir–centr. – Rezhim dostupa: http://www.pircenter.org/static/istoriya–francuzskoj–yadernoj–programmy.

15. Loi de programmation №70–1058 du 19 novembre 1970 relative aux équipements militaires de la période 1971–1975, article 1. – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm1971.htm.

16. Rapport annexé à la loi №2009–928 du 29 juillet 2009 relative à la programmation militaire pour les années 2009 à 2014 et portant diverses dispositions concernant la défense, section 6.1. "La priorité à l'investissement dans les équipements". – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm2009.htm.

17. Rapport annexé à la loi №2013–1168 du 18 décembre 2013 relative à la programmation militaire pour les années 2014 à 2019 et portant diverses dispositions concernant la défense et la sécurité nationale, section 5.2. "L'effort au profit de l'équipement sera préservé". – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm2014.htm.

18. Rapport annexé à la loi №2013–1168 du 18 décembre 2013 relative à la programmation militaire pour les années 2014 à 2019 et portant diverses dispositions concernant la défense et la sécurité nationale, section 2.1.1. "Composante océanique". – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm2014.htm.

19. Rapport annexé à la loi №2009–928 du 29 juillet 2009 relative à la programmation militaire pour les années 2009 à 2014 et portant diverses dispositions concernant la défense, section 1.3. "Les cinq grandes fonctions stratégiques". – Disponible sur: http://mjp.univ–perp.fr/defense/lpm2009.htm.

Mudrytska K. O., *Ph.D. student at the international relations and foreign policy's department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kiev), corrine18@mail.ru*

Role of the nuclear factor in the foreign policy of France in the post–Cold War period

This paper aims to provide analysis of a role that nuclear factor plays in the French strategy of foreign policy in the post–Cold War world. The paper is written in a rationalist manner with the use of system–oriented analysis and comparative method.

Due to change of international strategic context Paris decides to reduce its nuclear potential and to eliminate land–based ballistic missiles. Certain changes also occurred in its nuclear disarmament policy. However, there were no significant transformations in the conceptual dimension of the French nuclear strategy. The nuclear weapon does not lose its importance for the foreign policy of France and nuclear deterrence remains an essential basis for the global strategy of Paris.

At the same time, conventional forces acquire their own strategic role which is linked with the importance that France attributes to its capacity of force projection (that is participation of French contingents in the operations of crisis management). Furthermore, politicians and experts discuss a possibility of renouncement of air–launched nuclear weapons and "Europeanization" of French nuclear deterrent that is why changes will be possible in future.

Keywords: *France, nuclear forces, deterrence, strategy, foreign policy, conventional forces, force projection.*

Мудрицкая К. А., *аспирантка кафедры международных отношений и внешней политики, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), corrine18@mail.ru*

Роль ядерного фактора во внешней политике Франции в постбиполярный период

Выяснена роль, которую играет ядерный фактор во внешнеполитической стратегии Франции в постбиполярном мире. Статья написана в рационалистической манере с использованием системного анализа и сравнительного метода.

С изменением международного стратегического контекста Париж решает сократить свой ядерный потенциал и отказаться от сухопутной компоненты ядерных сил, а также вносит определенные изменения в политику ядерного разоружения. Однако в концептуальном измерении ядерной стратегии Франции существенных изменений не произошло. Ядерное оружие не теряет своей значимости для внешней политики Франции, а ядерное сдерживание продолжает быть базисом для глобальной стратегии Парижа.

Вместе с тем, обычные вооружения обретают собственную стратегическую роль, что связано с тем значением, которое придает Франция своей способности к проекции силы в условиях постбиполярного мира (то есть участию французских контингентов в кризисном регулировании). Кроме того, политиками и экспертами обсуждается возможность отказа от воздушной составляющей ядерных сил и "европеизация" французского ядерного сдерживания, поэтому в будущем возможны изменения.

Ключевые слова: *Франция, ядерные силы, сдерживание, стратегия, внешняя политика, обычные вооружения, проекция силы.*

* * *

УДК 323.1:316.485.6

Шуляк С. В.
кандидат политических наук, доцент, доцент кафедры философии и социально–политических дисциплин, Академия таможенной службы Украины (Украина, Днепропетровск), shulc1976@mail.ru

РЕГИОНАЛЬНАЯ ДЕРЖАВА КАК ИНТЕРВЕНТ: ЭФИОПСКАЯ ВООРУЖЕННАЯ ИНТЕРВЕНЦИЯ В СОМАЛИ

Анализируется специфический характер вмешательства региональной державы во внутренний конфликт в "слабом государстве" на примере эфиопской вооруженной интервенции в Сомали в 2006–2009 гг. В качестве теоретико–методологической основы исследования избрана доминирующая в теории международных отношений парадигма политического реализма, доказавшая свою эвристическую ценность и в исследовании внутренних

конфликтов. Эфиопское вторжение было спровоцировано подрывными действиями Эритреи; консолидацией власти в руках радикальных исламистов, имеющих намерения аннексировать населенный сомалийцами регион Эфиопии; объявлением Союзом исламских судов священной войны против Эфиопии; присутствие на территории Сомали эфиопских повстанческих группировок. Последствия эфиопского вмешательства следует признать достаточно сомнительными. С одной стороны, оно привело к военному поражению и распаду Союза исламских судов. Тем не менее, это не привело к дальнейшей нормализации в Сомали. Скорее наоборот, произошла заметная эскалация вооруженного конфликта.

Ключевые слова: *региональная держава, Эфиопия, Сомали, вооруженная интервенция, безопасность.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

По признанию многих специалистов, одним из факторов, способствовавших росту этнического насилия (или этнизации политического насилия) после окончания холодной войны, стала такая характеристика "позднего современного мира" как "упадок веберовского государства". Этот упадок выражается в утрате государствами способности поддерживать порядок путем монополизации легитимного использования насилия на собственной территории и появлении в некоторых регионах так называемых "слабых государств" – организаций, формально признаваемых и узнаваемых в качестве государств, однако не имеющих (или почти не имеющих) эмпирических атрибутов государственности. Такие слабые государства больше подвержены разного рода насилию, включая этническое, и менее способны подавлять насилие, хотя, все также способны совершать его. По версии американского Фонда мира, ежегодно публикующего индекс недееспособных государств, в 2014 г. число государств вызывающих тревогу составило 34 [1, p. 4]. К давно пребывающим и "лидирующим" в этом списке Сомали, Чаду, Судану, Демократической Республике Конго и Центрально–Африканской Республике, в последние годы добавились новые государства, такие как Сирия и Ливия.

Неспособность слабых государств защищать свой суверенитет и контролировать политическую ситуацию на собственной территории порождает опасный вакуум власти не только внутри этих государств, но и в регионе, что угрожает стабильности соседних государств. Это заставляет государства–соседей, так или иначе, втягиваться во внутренние конфликты на территории слабых или уже фактически рухнувших государств. Внутренние конфликты почти никогда не бывают герметически запечатанными. Они воздействуют и вовлекают, тем или иным образом, соседние государства. Причем они выступают не только их невинными жертвами, но и вносят свой вклад в дальнейшую дезинтеграцию раздираемых конфликтами государств и дестабилизацию региона [2, p. 590–591]. Последние события на Ближнем Востоке, Африке, Украине дают нам основания ожидать усиления соответствующей интервенционистской активности, различных субъектов и в различных формах, как средства управления политически дезинтегрированными и нестабильными пространствами.

В последние два десятилетия Сомали – типичное рухнувшее государство, раздираемое межклановыми противоречиями и гражданской войной, стало объектом приложения усилий самых различных акторов мировой политики, как отдельных государств, так и международных организаций. Причем наибольшую заинтересованность и активность проявляют соседние государства, чья собственная безопасность и стабильность зависит от ситуации в Сомали.

Изучению различных аспектов сомалийского конфликта посвящено огромное множество публикаций, количество которых постоянно растет, так как актуальность проблемы не ослабевает. Тема иностранного вмешательства также не осталась без внимания. Можно указать на некоторые публикации по этой проблематике, а именно работы К.Сабалы [3], А.К. Алло [4], П.Дж. Кваранто [5], Дж.Стьюпарта [6]. В данных роботах указывается на весьма неоднозначные роль иностранных акторов в конфликте и последствия их действий, которые зачастую далеки от официально декларируемых целей, что ставит вопрос о реальных мотивах, которыми они руководствуются. В этом смысле изучение проблемы иностранного вмешательства в Сомали является частью более широкой тенденции, наметившейся в последнее время, в частности, в области изучения международных отношений и этнических конфликтов. Речь идет о попытке преодолеть недостаточность теоретического осмысления их взаимосвязи, которая стала очевидной в процессе изучения вспышки этнического насилия в 1990–е гг. Данная тенденция нашла отражение в работах таких авторов как Дж.Пеквин и С.Сайдеман [7; 8], П.Риган [9; 10], Д.Кармент, П.Джеймс и З.Тейдас [11], Р.Тарас и Р.Гангули [12], Д.Хосла [13].

Среди государств – потенциальных интервентов можно выделить несколько групп, которые характеризуются определенной спецификой в выборе форм и средств вмешательства, в зависимости от имеющихся в их распоряжении ресурсов и возможностей (как это делает, например, Д.Хосла [13, p. 1147]). В данной статье мы на примере Эфиопии рассматриваем специфику вмешательства региональной державы (то есть государства выступающего в качестве регионального центра силы) во внутренний конфликт в соседнем "слабом государстве" (Сомали) – ее мотивы, формы и последствия.

Учитывая специфику проблемного поля исследования, которое находится на стыке теории международных отношений и этнополитической конфликтологии, в качестве теоретико–методологической основы данного исследования избрана доминирующая в теории международных отношений парадигма политического реализма, доказавшая свою эвристическую ценность и в исследовании внутриполитических, в том числе этнических конфликтов. Такой поход, в частности, предполагает рассмотрение действий участников конфликта с помощью концептов "национальный интерес", "баланс сил" "дилемма безопасности".

Согласно утвердившейся в литературе точке зрения, мотивы внешней интервенции во внутренние конфликты принято разделять на аффективные, связанные с идентификацией интервента с одним из участников конфликта, и инструментальные, коренящиеся в realpolitik. В случае с Сомали соседние государства склонны руководствоваться именно этими последними, стремясь скорее обеспечить свои стратегические интересы, чем помочь сомалийскому народу. Сомали и его соседи, включая различные

этнические и клановые группы, сталкиваются с многочисленными дилеммами безопасности, которые с годами только усложнялись. Как результат соседи Сомали и в первую очередь Эфиопия, Кения, Уганда всегда заметно присутствовали там, решая проблемы собственной безопасности. Указанные государства поддерживали или наоборот противодействовали различным группам внутри Сомали. Они также давали приют различным группировкам, которые боролись против правительства в Могадишо. Иногда интервенции в Сомали предпринимались ими против собственных оппозиционных группировок укрывавшихся там. Иногда интервенции предпринимались с целью повлиять на динамику конфликта в нужном для соседа русле. М.Браун назвал такого рода интервенции "оппортунистическими", имея в виду, что государства вмешиваются во внутренние конфликты у соседей, извлекая выгоды из их внутренней слабости и беспорядков [2, p. 598]. Такая внутренняя слабость открывает "окно возможностей" для других государств, которые обычно поддерживают дружественных акторов внутри расколотой страны, чтобы использовать их в прокси войнах со своими оппонентами.

Наиболее влиятельным из внешних игроков в сомалийском конфликте, безусловно, является Эфиопия, которая наиболее остро ощущает угрозу своей безопасности.

Вооруженная интервенция Эфиопии в Сомали в 2006–2009 гг. коренится в целой серии территориальных и политических споров, порождавших взаимную враждебность в прошлом: пограничный конфликт 1960–1964 гг., Огаденская война 1977–1978 гг., приграничные столкновения 1982 и 1998–2000 гг.

После падения в 1991 г. режима Сиада Барре и фактического краха центрального правительства в Сомали, эфиопские войска уже предпринимали неоднократные вторжения на его территорию для борьбы с враждебными сомалийскими группировками и собственными сепаратистами, укрывавшимися там. Они имели место в частности в 1996 и 1999 гг. [3, p. 102–103].

Предпринятое в декабре 2006 г. и продолжавшееся до января 2009 г., широкомасштабное вторжение имело целью разгром исламистов из Союза исламских судов (СИС) и спасение терпящего поражение в войне с ними Переходного Федерального Правительства (ПФП) Сомали. Соображения безопасности играли ключевую роль в принятии решения об интервенции, которая была направлена на предотвращение усиления влияния исламистов в Сомали и регионе, и их помощи антиправительственным группировкам в самой Эфиопии (прежде всего сепаратистам, населенного сомалийцами региона Огаден). Это должно было также ослабить позиции главного регионального противника Эфиопии – Эритреи, оказывавшей поддержку и сомалийским исламистам и эфиопским оппозиционерам.

Интервенция, предпринятая по приглашению ПФП, представлялась эфиопским руководством как реализация своего законного права на коллективную и индивидуальную самооборону, предусмотренного ст. 51 Устава ООН [4, p. 140]. Явная угроза территориальной целостности и политической независимости Эфиопии, в его интерпретации, была порождена действием четырех факторов:

1) подрывные действия Эритреи;

2) консолидация власти в руках радикальных исламистов, имеющих явные намерения аннексировать населенный сомалийцами регион Эфиопии;

3) объявление СИС священной войны против Эфиопии;

4) присутствие на территории Сомали эфиопских повстанческих группировок действующих совместно с СИС [4, p. 139, 166].

Кроме всего прочего, руководством Эфиопии, возможно, двигало желание поддержать, а точнее спасти ПФП, тогдашний глава которого А.Юсуф имел давние связи с ней, еще со времен его борьбы против режима Барре [3, p. 103].

Хотя представленное обоснование далеко не является безупречным, и действия Эфиопии могут трактоваться как непропорциональное применение силы, они не вызвали серьезного международного противодействия. Страны–члены IGAD – влиятельной региональной организации, за исключением Эритреи, поддержали ее действия.

Кроме официально объявленных руководством Эфиопии мотивов вторжения, коренящихся в сфере национальной безопасности, можно отметить еще некоторые соображения, которые выходят за рамки сугубо оборонительных. Например, соображения экономического характера – Эфиопия не имеет собственного выхода к морю и пользуется несколькими портами, расположенными на территории Сомалиленда (который фактически является непризнанным государством), с руководством которого поддерживает особые отношения. Данный экономический интерес неразрывно связан с указанной выше проблемой обеспечения безопасности. В этом смысле Эфиопия не заинтересована в существовании какого–либо сильного центрального правительства в Сомали, на что явно претендовали исламисты. Вместо этого ей гораздо более удобно иметь дело со слабым и зависимым федеральным правительством и поддерживать особые контакты с правительствами отдельных регионов и полевыми командирами. По мнению некоторых аналитиков, Эфиопия вообще не заинтересована в существовании сколько–нибудь централизованного сомалийского государства как источника потенциальной угрозы [14, p. 37].

Наконец, широкомасштабное вторжение должно было в очередной раз продемонстрировать статус Эфиопии как регионального центра силы – державы играющей лидирующую роль в регионе.

Особо следует остановиться на роли США в развязывании интервенции, оценки которой наблюдателями выглядят крайне противоречивыми. Для США действия Эфиопии (их главного стратегического партнера на Африканском Роге) вполне вписывались в развернутую ими кампанию по борьбе с международным терроризмом. В контексте этой борьбы их прежде всего беспокоила возможность превращения Сомали в базу и надежное убежище для исламских экстремистов (именно там скрывались организаторы

резонансных террористических актов в Найроби и Дар–эс Саламе в 1998 г.). Но проблема была в том, что после провала американской миссии в Сомали в 1993 г. США существенно утратили здесь свое влияние, и попытки его восстановить были, по большей части, контрпродуктивны и вызывали отторжение у значительной части сомалийцев. Поэтому они оказывали лишь ограниченную поддержку ПФП, надеясь, что оно станет препятствием для усиления исламистов.

В свою очередь эфиопское руководство, стремясь укрепить партнерские отношения с США и обеспечить дальнейшее получение американской помощи, всячески подчеркивало свою роль как их важнейшего союзника в этой борьбе.

Хотя официально Вашингтон дистанцировался от действий Аддис–Абебы, подозрения в его причастности к ним появились практически сразу же. Обнародованные материалы скандально известного ресурса WikiLeaks, проливающие свет на контакты эфиопского руководства с американскими военными и гражданскими официальными лицами в период до и после начала вторжения, вызвали неоднозначные оценки у наблюдателей. Так, Р.Принц, утверждает, что в 2006 году эфиопское руководство не собиралось воевать в Сомали, но изменило точку зрения именно под давлением США. Администрация Буша, увязнув в войнах в Ираке и Афганистане, подтолкнула Эфиопию к вторжению в Сомали, надеясь на свержение власти Союза исламских судов, который в то время приобретал все больший вес в стране [15].

На тот момент авторитарный эфиопский лидер Мелес Зенави находился под давлением критики за репрессии против оппозиции в своей стране, что и было использовано в качестве рычага давления. К весне 2006 года в Конгресс США был подан законопроект о приостановлении помощи Зенави до тех пор, пока он не обеспечит соблюдение прав человека в Эфиопии. Поэтому, не желая терять поддержку США и власть в своей стране, он уступил давлению Вашингтона. Причем американское участие не ограничилось только политической составляющей, на стадии принятия решения. США взяли на себя информационное обеспечение мероприятия, а также оказали военную помощь (вооружение и подготовка эфиопской армии и согласование плана вторжения) [15]. Если подобные утверждения верны, то можно говорить, что эфиопское вторжение в Сомали в 2006 году являло собой не что иное как “войну по доверенности” (“proxy war”).

В свою очередь, Д.Берхейн пытается доказать, что материалы скорее свидетельствуют об обратном, а выдвигаемые обвинения – не более чем миф, которым пользуются западные левые политики и СМИ для критики Дж.Буша и неоконсерваторов. Это особенно касается тех, кто в свое время поддержал его вторжение в Ирак, в частности CNN, а потому стремится реабилитироваться. Кроме того, этот миф поддерживают также некоторые круги в странах Персидского Залива, чтобы прикрыть свою традиционную антипатию к Эфиопии и собственную помощь экстремистам [16].

Более взвешенным выглядит мнение П.Кваранто, который считает, что эфиопская интервенция если и не была инспирирована США, то была согласована и одобрена ими [5, p. 40]. Как бы то ни было, США оказали ограниченную военную поддержку эфиопским войскам, уже в ходе боевых действий, путем нанесения ударов с воздуха по позициям исламистов.

Последствия эфиопского вмешательства следует признать достаточно сомнительными. С одной стороны, оно привело к военному поражению и распаду СИС и временному укреплению позиций ПФП. Тем не менее, это не привело к дальнейшей стабилизации и нормализации ситуации в Сомали. Скорее наоборот, произошла заметная эскалация вооруженного конфликта, сопровождавшаяся, кроме всего прочего, и серьезными гуманитарными последствиями. На место СИС пришла еще более радикальная исламистская группировка “Аш–Шабаб”, которая повела успешную борьбу против войск Эфиопии и непопулярного ПФП. Само существование федерального правительства до сегодняшнего дня обеспечивается, преимущественно, благодаря иностранной военной поддержке (после вывода эфиопских войск в 2009 г. ее оказывает Африканский Союз в формате АМИСОМ) и в минимальной степени консенсусу различных сомалийских группировок.

Указанные выше угрозы безопасности Эфиопии, исходящие с территории Сомали, также не были полностью ликвидированы и ее войска и в дальнейшем, время от времени, совершали рейды на сомалийскую территорию. Более того, в декабре 2011 г. Эфиопия была вынуждена начать новое масштабное вторжение, на этот раз с целью оказать помощь войскам ПФП, АМИСОМ и Кении в деле окончательного разгрома “Аш–Шабаб”.

В заключении следует отметить, что выявление специфики интервенционистской активности региональных держав в сопредельных государствах, предполагает ее сравнение с подобной активностью со стороны других акторов, например, таких как государства региона и великие державы. В случае с Сомали потенциальными объектами дальнейшего исследования должны стать действия Кении, Уганды и США.

Список использованных источников

1. The Fragile States Index 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: http: // library.fundforpeace.org/library/cfsir1423–fragilestatesindex2014–06d.pdf

2. Brown M. The Causes and Regional Dimensions of Internal Conflict / Michael E. Brown // Brown M. (ed.) The International Dimensions of Internal Conflict. – Cambridge, MA: MIT Press, 1996. – P.571–601.

3. Sabala K. Regional and extra–regional inputs in promoting (in)security in Somalia / Kizito Sabala // Roba Sharamo, Berouk Mesfin (Eds.) Regional Security in the Post–Cold War Horn of Africa. – Pretoria: Institute for Security Studies, 2011. – P.95–118.

4. Allo A.K. Ethiopia’s Armed Intervention in Somalia: The Legality of Self–Defense in Response to the Threat of Terrorism / Awol K. Allo // Denver Journal of International Law and Policy – Winter, 2010. – Vol.39, №1. – P.139–167.

5. Quaranto P.J. Building states while fighting terror: contradictions in United States strategy in Somalia from 2001 to 2007 / Peter J. Quaranto. – Pretoria: Institute for Security Studies, 2008. – v, 75 p.

6. Stupart J. Jus Ad Bellum and intervention in Somalia: why a military response can still work / John Stupart // Scientia Militaria, South African Journal of Military Studies. – 2011. – Vol.39, №2. – P.76–98.

7. Paquin J. Foreign Intervention in Ethnic Conflicts / J.Paquin, S.M. Saideman. – March 10, 2008 [Electronic resource]. – Mode of

access: http://www.humansecuritygateway.com

8. Saideman S.M. The Ties That Divide: Ethnic Politics, Foreign Policy, and International Conflict / S.M. Saideman. – New York: Columbia University Press, 2001. – 276 p.

9. Regan P.M. Civil Wars and Foreign Powers: Outside Intervention in Intrastate Conflict / P.M. Regan. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2002. – 172 p.

10. Regan P.M. Interventions into Civil Wars: A Retrospective Survey with Prospective Ideas / Patrick M. Regan // Civil Wars. – December 2010. – Vol.12, №4. – P.456–476.

11. Carment D. Who Intervenes?: Ethnic Conflict and Interstate Crisis / D.Carment, P.James, Z.Taydas. – Columbus: Ohio State University Press, 2006. – 264 p.

12. Taras R.C. Understanding Ethnic Conflict: The International Dimension / R.C. Taras, R.Ganguly. – New York: Longman, 2006. – 319 p.

13. Khosla D. Third World states as intervenors in ethnic conflicts: implications for regional and international security / Deepa Khosla // Third World Quarterly. – December 1999. – Vol.20, №6. – P.1143–1156.

14. External Intervention in Somalia's civil war: security promotion and national Interests? / Mikael Eriksson (Eds). – Swedish Defense Research Agency, November 2013 [Electronic resource]. – Mode of access: http:// http://www.foi.se

15. Prince R. WikiLeaks Reveals US Twisted Ethiopia's Arm to Invade Somalia / Rob Prince [Electronic resource]. – Mode of access: http://original.antiwar.com/ prince/2010/12/13/wikileaks–reveals–us–twisted–ethiopias–arm–to–invade–somalia/

16. Berhane D. US – Ethiopia meetings on the eve of Ethiopia's Somalia intervention 2006 / Daniel Berhane [Electronic resource]. – Mode of access: http://hornaffairs.com/en/2011/11/04/us–ethiopia–meetings–on–the–eve–of–ethiopias–somalia–intervention–2006/

Shuliak S. V., *candidate of political sciences, docent, docent of the department of philosophy, social and political sciences of the Ukrainian Academy of Customs (Ukraine, Dnepropetrovsk), shulc1976@mail.ru*

A regional state as an intervenor: an Ethiopian military intervention in Somali

The specific character of regional power interference in the internal conflict of the neighboring "weak state" on the example of the Ethiopian military intervention in Somalia in 2006–2009 is analyzed. The political realism paradigm, which is dominant in international relations theory and has proved its heuristic value in the study of domestic conflicts, has been chosen as a theoretical and methodological framework of this study. An Ethiopian invasion was provoked by subversive actions of Eritrea; consolidation of power in the hands of radical Islamists who have clear intentions to annex the region in Ethiopia, which is inhabited by Somalis; declaration of a holy war against Ethiopia by the Islamic Courts Union; presence of Ethiopian rebel groups in Somalia. The consequences of the Ethiopian intervention should be acknowledged as quite doubtful. On the one hand, it led to the military defeat and disintegration of the Islamic Courts Union. Nevertheless, this did not lead to a further normalization in Somalia. On the contrary, there occurred a noticeable escalation of the armed conflict.

Keywords: *regional power, Ethiopia, Somali, military intervention, security.*

Шуляк С. В., *кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально–політичних дисциплін, Академія митної служби України (Україна, Дніпропетровськ), shulc1976@mail.ru*

Регіональна держава як інтервент: ефіопська збройна інтервенція у Сомалі

Аналізується специфічний характер втручання регіональної держави у внутрішній конфлікт у "слабкій державі" на прикладі ефіопської збройної інтервенції у Сомалі у 2006–2009 рр. У якості теоретико–методологічної основи дослідження обрана домінуюча у теорії міжнародних відносин парадигма політичного реалізму, що довела свою евристичну цінність і у дослідженні внутрішніх конфліктів. Ефіопське вторгнення було спровоковано підривними діями Еритреї; консолідацією влади в руках радикальних ісламістів, що прагнули анексувати населений сомалійцями регіон Ефіопії; проголошення Союзом ісламських судів священної війни Ефіопії; перебування на території Сомалі ефіопських повстанських угруповань. Наслідки ефіопського втручання слід визнати доволі сумнівними. З одного боку воно призвело до військової поразки і розпаду Союзу ісламських судів. Проте воно не призвело до подальшої нормалізації в Сомалі. Скоріше навпаки відбулася помітна ескалація збройного конфлікту.

Ключові слова: *регіональна держава, Ефіопія, Сомалі, збройна інтервенція, безпека.*

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 346.232

Жулканич Н. М.
доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ужгородського національного університету;
Острянко А. М.
кандидат історичних наук, доцент, генеральний директор Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній"

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ: СЬОГОДЕННЯ ЧЕРЕЗ ДОСВІД МИНУЛОГО

Рецензія на монографію: Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: [Монографія] / Ю. О. Нікітін. – Вінниця: ТОВ "Ніланд-ЛТД", 2014. – 252 с.

Урбанізація в Україні пройшла декілька етапів, в рамках яких, зважаючи на змінювані історичні умови, відбувалось зростання ролі міст в суспільно-політичному та економічному житті, зосередження промисловості та населення в містах, формування міського способу побутування тощо. При цьому неодмінно виникали питання згуртування міської громади для організації управління таким складним організмом як місто. Як показує досвід, пошуки ефективного балансу між державною владою та місцевим самоврядуванням найчастіше вирішувалися в комплексі з реформуванням державної системи в цілому. Відтак, звернення Ю. Нікітіна до проблем міського самоврядування у другій половні XIX ст. цілком відповідає і вимогам сьогодення, коли децентралізація влади є надзвичайно актуальною, так і логіці пошуку ефективного балансу між державною владою та місцевим самоврядуванням в історичній ретроспективі.

У передмові до монографії обґрунтовано актуальність теми дослідження в її дедуктивній постановці: від необхідності облаштування системи управління в країні (вертикаль влади) до побудови самоврядних структур дотичних до державного управління на місцях. Друга половина XIX ст. – період інтенсивного розвитку міст в Україні в усіх проявах: і кількості населення, і нарощення промислового виробництва, і конструювання міської влади з урахуванням цих змін. Потреба нині вивчати тогочасне міське самоврядування має достатньо суто історичних підстав, які повинні показати здатність місцевої громади до самоорганізації, вирішення проблем міського життя. Звичайно, ситуація початку XXI ст. в усіх аспектах розвитку міст має свої особливості у зв'язку зі зміною темпу життя, інфраструктури міської повсякденності, зростанням політичної культури городян тощо, проте чинники самоорганізації громади, цілі і завдання міських самоврядних інституцій залишились незмінними, що робить дослідження Ю. Нікітіна вчасним і потрібним широкому колу фахівців.

Історіографія проблеми представлена за проблемно-хронологічним принципом, що відповідає логіці розгортання урбаністичних розвідок та досліджень розвитку структур міського самоврядування на тлі змін методологічних парадигм історіописання. Сучасники міських реформ другої половини XIX ст., на думку автора, більше переймались вивченням законодавчих підстав самоврядування. Наприкінці XIX – на початку XX ст. фахівці зосередились на аналізі законодавства реформ 1870 та 1892 рр., а також зробили спроби окреслити позитивні та негативні наслідки змін у міському самоврядуванні. Автор узагальнив коло проблем, які цікавили тогочасних дослідників, підкресливши недостатню увагу з їхнього боку до функціонування органів міського самоврядування по впорядкуванню міського життя.

Зміна методологічних орієнтирів у 20-х рр. XX ст. привела, на думку Ю. Нікітіна, до маргіналізації проблем самоврядування в історичних дослідженнях. Лише у 1960-70-х рр. відбулось повернення до історії міст та їхніх структур самоуправління. У 80-х рр. було розширено проблемне поле досліджень міського самоврядування: проаналізовано причини реформування муніципального законодавства, зміни в структурі населення міста, народження буржуазії, інтелігенції, міграції селян тощо.

Якісно новий етап у вивченні проблеми настав наприкінці XX ст. З розпадом Радянського Союзу актуалізувалося вивчення минулого міського самоврядування, яке набуло виразно регіонального спрямування. Відтак, на думку Ю. Нікітіна, склались підстави для вивчення традицій міського самоврядування українських міст, а вдосконалення методологічного інструментарію уможливило урізноманітнення проблематики цих студій. На думку автора, новому поколінню істориків вдалося здійснити неупереджений аналіз законодавчих підстав проведення міської реформи у другій половині XIX ст. в українських землях, а також розглянути її наслідки. В роботах дослідників дедалі виразніше проступала проблема співіснування / протистояння державної влади та самоврядних структур, гострота якої не знята й донині. Розширення джерельної бази досліджень дозволило вийти на аналіз урбаністичних процесів, по-новому представити розвиток міського комунального господарства, соціальної сфери міст та побуту городян.

Втім, історіографічний огляд дав обґрунтовані підстави автору стверджувати про недостатність, а подекуди фрагментарність вивчення окремих важливих аспектів функціонування міського самоврядування на Лівобережжі, без яких не можливе коректне розуміння його місця й ролі в урбаністичних процесах.

Джерельну базу роботи складає комплекс писемних джерел, в основі якого лежать документальні джерела, статистичні матеріали та періодика. Доповнюють

відомості документів мемуари державних та громадських діячів, а також представників самоврядних інституцій. Таким чином, актуалізована й опрацьована джерельна база є цілком репрезентативною для вирішення завдань дослідження.

Структура дослідження відповідає поставленим завданням. У розділах книги послідовно характеризується кількість, соціальна, конфесійна структура міського населення та його зайнятість. Окрему увагу приділено ґенезі міського самоврядування на українських землях від часів занепаду Гетьманщини до кінця XIX ст. Простежено процес введення в дію Положень 1870 та 1892 рр., а також формування органів міського самоврядування на основі оновленого законодавства. У останніх двох розділах монографії схарактеризовано зміни, які відбулися у господарській і фінансовій діяльності муніципальних структуру, а також зрушення у соціальній сфері життя міст.

Аналіз динаміки чисельності міського населення та факторів, які не неї впливали, дозволив автору виявити особливості змін кількісних показників міського населення у Харківській, Чернігівській та Полтавській губерніях. На це впливали розвиток промисловості, транспорту та торгівлі, які визначали "обличчя" міст та стали рушійною силою їхнього процвітання. Не останню роль в цьому відіграли міграційні процеси, які у пореформений період привели в рух велику масу селян у пошуках кращого життя, часті епідемії та кон'юнктурні коливання ціни на промислові та сільськогосподарські товари. Численні фактори впливу зумовили нерівномірність змін у кількості населення в містах – найбільш інтенсивно розвиватись центри промисловості та торгівлі, зокрема Кременчук, Суми, Ніжин, натомість дрібні міста й містечка подекуди показали від'ємну динаміку змін кількості мешканців.

Наведені автором відомості про соціальний, національний та конфесійний склад населення губерній та зміни в ньому, що відбулися у другій половині XIX ст., засвідчили історичну зумовленість розселення етнічних груп на території України, а також в містах зокрема. Багато в чому історичними умовами розвитку зумовлено структуру занятості міського населення, яка урізноманітнилась завдяки розвитку промислового виробництва, занепаду кустарництва, переходом промислів на промислову основу, розвитком традиційних та нових галузей виробництва, піднесенням торговельних відносин. Зрештою, і сільське господарство не втратило своєї актуальності для міщан. При цьому Ю. Нікітін зауважив, що в Полтавській губернії як і на Чернігівщині основна маса підприємств знаходилася в повітах, а не в містах (особливо цукрові та горілчані). Водночас, там, де міщани становили більшість населення, селяни складали другу за чисельністю групу населення і навпаки.

У третьому розділі проаналізовано існуючі підходи до проблем міського самоврядування. Автор доводить, що Жалувана грамота на права і вигоди міст Російської імперії започаткувала відхід українських міст від традицій Магдебурзького права (там де воно було) в бік їхньої трансформації у самоврядні общини нового зразка, а всі подальші зрушення у розвитку міст, неодмінно відображались на складі міських представницьких органів. Аналіз суспільного та наукового дискурсу навколо складання проекту реформ, його прийняття та реалізації засвідчив усвідомлення його авторами перезрілості проблеми реформування міського самоврядування. Водночас, на думку Ю. Нікітіна, це не забезпечило якісної підготовки засадничих документів і в 1870 і 1892 рр.

Проведені реформи створили умови для розвитку міського самоврядування однак на дуже контраверсійній основі, обмеживши участь городян у формуванні самоврядних структур, а також поставивши в залежність співпрацю громадських управлінь і місцевих адміністрацій від поглядів губернаторів на роль і місце самоврядних інституцій в системі державного управління. Такою ж неоднозначною була співпраця міських громадських управлінь та земств. Спільно піклуючись про розвиток медицини та освіти і досягнувши у цій роботі значних успіхів, міські думи і земства сперечалися про обсяги податків, які сплачували городяни на користь земств, та про відсутність контролю за їх використанням думами.

Впродовж другої половини XIX ст. окреслились джерела фінансування діяльності міського самоврядування, основу якого становили надходження від оподаткування нерухомого майна, державних та громадських установ, від продажу торговельних та промислових свідоцтв тощо. Натомість, пріоритетом витратної частини міського бюджету було забезпечення обов'язкових загальнодержавних потреб: утримання державних адміністрацій, поліції, в'язниць, військової повинності, сплати майнового податку державі і земствам, що, на думку автора, в багатьох містах завадило реалізації програм з розвитку комунального господарства та соціально-культурної сфери, унеможливлювало реалізацію ініціатив місцевих громад. Саме потреби міщан спонукали до створення Вільних пожежних товариств в ситуації, коли державні структури виявилися неспроможними організувати ефективну систему пожежогасіння в містах. Просвітницька діяльність громадських активістів виявилась досить ефективною у вирішенні цієї проблеми. Завдяки зусиллям громадських управлінь у містах зазначених губерній було започатковано контроль за санітарним станом будинків, проводилися асенізаційні роботи, заходи по забезпеченню населення питною водою, нагляд за виробництвом та реалізацією продуктів харчування, освітлення та озеленення міст, налагодження роботи міського транспорту.

Ю. Нікітін вважає, що стараннями самоврядних інституцій було створено мережу лікувальних закладів (лікарні, амбулаторії, прийомні покої, аптеки), діяльність яких базувалася на принципах загальної доступності, ефективності та максимальної безкоштовності. Також активно громадські управління намагалися вдосконалити навчально-виховний процес, навчально-методичне забезпечення і кадровий склад освітніх установ, що сприяло зменшенню кількості неписьменних серед міського населення. Посильною була діяльність громадських управлінь у формуванні бібліотечної мережі – вони брали на себе організаційні функції, а книжковий фонд формувався коштом меценатів, що дозволило зрушити справу з мертвої

точки. У містах Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній, де функціонували музеї, самоврядні інституції ініціювали проведення на їхній базі тематичних лекцій та екскурсій, закликали керівництво місцевих навчальних закладів використовувати музейні фонди у навчально-виховному процесі.

В цілому, монографія Ю. Нікітіна є вагомими внеском у вітчизняну історіографію. У ній розкрито широке коло проблем української історії другої половини XIX ст., всебічно характеризовано розвиток міст і міського самоврядування великого історичного регіону. Порушені у монографії проблеми знайшли оригінальне авторське тлумачення, а дискусійний статус декотрих з них спонукає до подальших роздумів. Відтак, монографія Ю. Нікітіна "Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування" є завершеним оригінальним дослідженням актуальної наукової проблеми, яке знайде свого уважного й вдячного читача.

Zhulkanich N. M., *doctor of historical sciences, professor of department of history of Ukraine of the Uzhgorodskogo national university;*
Ostryanko A. M., *candidate of historical sciences, associate professor, director general, National architectonically historical preserve "Tchernihiv is ancient"*

City self-government: segodennya through experience of the pas. Review on a monograph: Nikitin Yu. O. the Poreformeni cities of the Poltava, Kharkiv and Tchernihiv provinces in the second half of Õ²Õ st.: historical aspect of self-government: [Monograph] / Yu.o. Nikitin. it is Vinnytsya: LTD. "NILAN-LTD", 2014. – 252 s.

Жулканич Н. М., *доктор исторических наук, профессор кафедры истории Украины Ужгородского национального университета;*
Острянко А. М., *кандидат исторических наук, доцент, генеральный директор, Национальный архитектурно-исторический заповедник "Чернигов древний"*

Городское самоуправление: сегодня через опыт прошлого. Рецензия на монографию: Никитин Ю. О. Пореформенные города Полтавской, Харьковской и Черниговской губерний во второй половине XIX ст.: исторический аспект самоуправления: [Монография] / Ю. О. Никитин. – Винница: ООО "Нилан-ЛТД", 2014. – 252 с.

* * *

УДК 37:001(063)(477.81)

Виткалов С. В.
кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри культурології і музеєзнавства, Рівненський державний гуманітарний університет (Україна, Рівне), gileya.org.ua@gmail.com

НАУКА ЯК КОМПОНЕНТ КУЛЬТУРИ (ЮВІЛЕЙНА НАУКОВО–ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В М. РІВНЕ)

Кінець року на кафедрі культурології і музеєзнавства Рівненського державного гуманітарного університету завершується всеукраїнською науково–практичною конференцією, проведення якої заплановано на 14–15 листопада. У цьому році вона ювілейна, десята. Тож і відмінностей має чимало.

Захід виявився справді підсумком в організації науково–дослідної діяльності у регіональному ВНЗ, адже навіть за статистичними показниками він якісно вирізняється від попередніх. До участі в обговоренні актуальних проблем культури зголосилося 367 осіб, що репрезентують 60 ВНЗ та науково–дослідних структур, якісний склад яких достатньо високий: 14 докторів наук, 25 професорів, понад 100 кандидатів наук, доцентів, 6 докторантів, понад 60 аспірантів із різноманітних науково–дослідних центрів та секторів, а також керівники національних мистецьких центрів, які активно розробляють наукову культурно–мистецьку проблематику. Є серед учасників й чимало осіб, що мають державні почесні звання народних (заслужених артистів України), є провідними солістами (акторами, диригентами) в українських оперних та музично–драматичних театрах.

Відмінністю цього заходу є також те, що в ньому беруть участь, крім представників України, й дослідники з інших країн, зокрема Кореї, Китаю, Уфимської філії Московського державного гуманітарного університету ім. М.Шолохова (республіки Башкортостан), Ізраїлю, республіки Білорусь, що є аспірантами чи здобувачами наукових ступенів провідних українських ВНЗ, або науковцями, що підтримують тісні контакти з вітчизняними ВНЗ.

Чималий відсоток учасників – студенти старших курсів українських ВНЗ, що, поза сумнівом, згодом поповнять лави вітчизняної магістратури та аспірантури.

Традиційно серед учасників представники ВНЗ I–II рівнів акредитація, чимало з яких є аспірантами або пошукувачами наукових ступенів, понад 20 магістрантів.

Аналізуючи якісний склад учасників, слід зазначити, що вони репрезентують наступні ВНЗ:

Класичні університети: Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Донецький національний університет, Львівський національний університет ім. І.Франка, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, Глухівський національний університет ім. О.Довженка, Житомирський державний університет ім. І.Франка, Маріупольський державний університет, Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника, Мукачівський державний університет, Херсонський державний університет, Кам'янець–Подільський національний університет ім. І.Огієнка, Вінницький національний університет ім. М.Коцюбинського, Ужгородський національний університет.

Науково–дослідні установи: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, Інститут проблем виховання НАПН України, Інститут проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України, Національний музей архітектури та побуту України, Національний науково–дослідний реставраційний центр України, Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Возницького, Національна Бібліотека України для дітей.

Культурно–мистецькі ВНЗ України: Харківська державна академія культури, Київський національний університет культури і мистецтв (і його Миколаївська та Симферопольська філії), Київський університет ім. Б.Грінченка, Донецька національна музична академія ім. С.Прокоф'єва, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Львівська

національна музична академія ім. М.Лисенка, Національна академія мистецтв України, Білоруський державний університет культури і мистецтв, Львівська національна академія мистецтв, Національна музична академія України ім. П.Чайковського, Закарпатський художній інститут (Ужгород).

Навчальні заклади педагогічного спрямування: Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова, Рівненський державний гуманітарний університет, Хмельницька гуманітарно–педагогічна академія, Московський державний гуманітарний університет ім. М.Шолохова (Уфимська філія, республіка Башкортостан), Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка, Кременецький обласний гуманітарно–педагогічний інститут ім. Т.Шевченка, Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Короленка, ПВНЗ "Міжнародний економіко–гуманітарний університет ім. С.Дем'янчука", Івано–Франківське ОІППО.

Технічні та інші спеціальні ВНЗ: Київський національний економічний університет ім. В.Гетьмана, Одеський національний політехнічний університет, Вінницький національний технічний університет, Луцький національний технічний університет, Львівський державний університет внутрішніх справ, Національний університет водного господарства і природокористування, Львівський національний аграрний університет.

Серед учасників є й представники Дубнівського (РДГУ), Кам'янець–Подільського, Київського державних коледжів культури і мистецтв, Луцького державного педагогічного коледжу, Малинського державного лісотехнічного коледжу, солісти Львівського академічного театру опери та балету ім. С.Крушельницької, Рівненського музично–драматичного академічного театру, а також представники експериментальних навчальних закладів й методичних центрів Рівненщини та ЗМІ.

Насамкінець зазначимо, що у десяти всеукраїнських науково–практичних конференціях, проведених співробітниками кафедри культурології і музеєзнавства, загалом взяло участь 2446 дослідників, серед яких представники наукових спільнот Білорусі, Ізраїлю, Німеччини, Росії, Китаю, Кореї.

Vitkalov S. V., *candidate of arts., associate professor of department of kultyrologii, Rivne state humanitarian university (Ukraine, Rivne), gileya.org.ua@gmail.com*

Science as a component of culture (Jubilee scientific conference in Rivne)

Виткалов С. В., *кандидат искусствоведения, доцент кафедры культурологии и музеєведения, Ровенский государственный гуманитарный университет (Украина, Ровно), gileya.org.ua@gmail.com*

Наука как компонент культуры (юбилейная научно–практическая конференция в г. Ровно)

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Солдатенко В. Ф. Проблема співвідношення дипломатичних і воєнних чинників у боротьбі за владу в Україні (1917 р. – початок 1919 р.) ... 7
Щербатюк В. М. Перші кроки Тараса Шевченка на шляху до вершин творчості: роздуми та наукові пошуки у рік 200-річчя митця ... 18
Гай–Нижник П. П. Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) ... 25
Кунецька О. О. Вплив стосунків сільського духовенства з віряни на стан православної парафії у XIX столітті ... 37
Васьків Н. А. Українсько–єврейські відносини у політиці християнських суспільників наприкінці XIX – початку XX ст. (за матеріалами часопису "Руслан") ... 40
Тептюк Л. М. Основні віхи діяльності Історичного товариства Нестора–літописця та участь Володимира Іконникова ... 47
Акатріні В. М. Освіта Буковини у роки Першої світової війни (1914–1918) ... 50
Добролюбська Ю. А., Ліхачова О. Є. Відтворення ідей журналу "Рассвет" у літературному мистецтві О. Я. Бруштейн ... 54
Передерій І. Г. У боротьбі за Українську державу: маловідома сторінка дипломатичної діяльності В'ячеслава Липинського ... 58
Степаненко В. А. Інститут прокуратури Радянської України 1920-1930 рр.: історико-юридичний дискурс ... 63
Волошинова А. В. Діяльність Комісії для неповнолітніх правопорушників на території УСРР в першій половині 1920–х рр. ... 67
Розовик О. Д. Формування єврейської шкільної освіти в УСРР у 1920–х – початку 1930–х рр. ... 71
Бернацький В. Р. Православно–сектантські рухи на Волині – Житомирщині 20–х років XX століття в умовах більшовицького режиму ... 74
Кулікова Т. О. Хід реорганізації МТС та реалії функціонування ремонтно–технічних станцій в Україні ... 78
Вєтров І. Г. Початок відбудови хімічної промисловості України у 1943–1945 рр. ... 83
Гончаренко О.М. Джерельна база архівів України в контексті вивчення особливостей функціонування органів та установ окупаційної адміністрації Райхскомісаріату"Україна" (1941–1944 рр.) ... 89
Колісник Н. І. Проблеми нормативно–правового забезпечення роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) ... 93
Лук'яненко О. В. Культурне дозвілля у педагогічних інститутах УРСР доби "відлиги" (1) ... 97
Омельковець О. Я. Співпраця видавництва "Смолоскип" імені Василя Симоненка з Першою Українською Друкарнею у Франції наприкінці 1960–х – початку 1970–х років ... 101
Резнік І. С. Розвиток банківської системи України в 2000–2008 рр. ... 106
Бобровнік Ю. В. Виникнення засобів масової інформації молодіжних громадських організацій в Україні (1989–2013 рр.) ... 111
Скочиньська-Прокопович Б. Вибрані аспекти суспільної політики держави щодо явища бідності ... 115
Куйбіда В. В. Становлення й періодизація розвитку екології та її термінології ... 119
Кучерук М. С. Зміна парадигми незалежної України: громадянське суспільство vs пострадянське суспільство ... 122
Стрільчук В. В. Транскордонне співробітництво України та Республіки Польща у сфері туризму: особливості та проблеми ... 126
Федорова Т. М. Форми і методи державного регулювання у діяльності заповідників Черкаської області та їх вдосконалення ... 130
Горпинченко І. В. Територіально–адміністративна структура й вище церковне управління православної церкви в Україні другої половини XIX століття: дореволюційна історіографія ... 132
Ковальська Л. А. Історичні джерела з історії партизансько–підпільного руху років війни архіву Харківської області ... 136
Маслак В. І. Світогляд еліти Гетьманщини початку XVIII ст. з перспективи сучасних польських дослідників ... 141
Мельнічук Н. В. "Єврейське питання" в німецькій окупаційній пропаганді на теренах Райхскомісаріату "Україна": сучасна вітчизняна історіографія ... 143
Павловський Є. А. Голодомор 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній історіографії ... 147
Смолянчук О. О. Нацистська податкова політика на теренах Райхскомісаріату "Україна": сучасна вітчизняна історіографія ... 152
Зубко А. М. Міри ваги Східної Європи VI–XIX ст. ... 156
Пронь Т. М. Історія трагедії Іраку: замовники, підбурювачі, виконавці ... 159
Алієв Е. З. Завоювання Росією Іреванського ханства і створення "Вірменської області" ... 161
Гошкарли Г. Скіфська тематика в історико-археологічній літературі Азербайджану ... 165
Гусейнова Г. І. Глекові поховання некрополя Галатепе ... 169
Мелик-заде С. М. МісіїКармелітіввдержавиСефевидов в період шаха Аббаса I (1587-1629) ... 173
Дудар Р. В. Структура та внутрішня організація новоствореного османського війська "Асакір–і мансуре–і Мухаммедіє" в 1826–1834 рр. ... 176
Ісламова З.Р. Сільське господарство Азербайджану в XVIII столітті в документах дипломатичних місій і мандрівників ... 179
Кукуре С. П. Роль язичництва у литовському суспільстві за часів правління князя Кейстута ... 182
Пількевич А. Л. Ветеранські колонії Августа: у пошуках форм та альтернатив ... 187

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Герасименко М. В. Суспільство в світі ідей та ідеї в світі суспільства ... 191
Журба М. А. Інтернет-аддикція як прихована загроза сучасної цивілізації ... 195
Грица Ю. Ю. Фактори розгортання еволюційного процесу ... 200
Масаєв М. В. Про деякі інтенції холістичної філософії науки ... 203
Додонова В. І. Когнітивні та інституціональні обрії науки ... 206
Карпенко С. Р. Дискурсивна взаємодія влади і мас: філософський зміст і значення у XXI столітті ... 211
Дєвочкіна Н. М. Політична трансформація – рушійна сила формування сучасного суспільства ... 215
Ляднева А.В. Концептуалізація терміносистеми "благодійність": історико–філософський аспект ... 219
Ніколаєнко О. О. Комунікативні виміри культурно–національної ідентичності ... 223
Єгупов М. В. Феномен ідентичності: проблема тексту та контекстів ... 227
Покулита І. К., Виселко І. В. Культурні смисли медіапростору – естетичний та аксіологічний аспекти ... 231
Савченко С. В. Концепції "суспільства знань" як стратегічного ресурсу держави у гуманітарно–науковому дискурсі ... 236
Хлєбнікова А. А. Соціально–філософський дискурс комунікативних мереж як особливого ресурсу соціального капіталу за умов глобалізації ... 241
Чоп Т. О. Теорія та практика футуризму в контексті "гри" ... 245
Шедяков В. Є. Соціальний рівень інформаційного впливу як аргумент в стратегічної конкуренції культурно–цивілізаційних світів ... 249
Яшина О. М. Концептуальні засади художньо–естетичного та морального виховання особистості: філософсько–освітній аспект ... 258
Отрешко В. С. Моральне самовизначення особистості ... 262

Качмар О. В. Евристичний потенціал етологічної концепції агресивності особистості ... 268
Щербина М. М. Міф і Інтернет: міфологічний і екранний культурний код ... 272
Рик С. М. Морально-етичні аспекти міфологічного часу ... 275
БондаренкоО. О. Літературоцентричність та владний дискурс ... 280
Луценко А. В. Розуміння тілесності та здоров'я в контекстуальному вимірі медичних традицій (Захід vs Схід) ... 282
Путров С. Механізм введення у дію біосоціальних технологій впливу на здоров'я людини ... 286
Чернова Л. П. Специфіка управління трудовими ресурсами в Україні: регіональний аспект ... 288
Мамедова Ч. Д. Поняття любові в філософії Артура Шопенгауера і Конфуція: "агапе" і "жень" ... 290
Пашаєва А. Єдність природи Бога і сутності та докази цього в філософії Спінози ... 292
Тимо О. С. Діахронія у філософії Іншого Е. Левінаса ... 295
Вергелес К. М. Образ Христа як ідеалу життя людини в мистецтві ... 298
Далекорей М. І. Особливості церковної інформаційної політики та потреба нації в єдиній Помісній Церкві ... 302
Горбунова Л. С. Про релевантністьпостнекласичних практик в освіті ... 307
Москалик Г. Ф. Цілісність і взаємнавизначеністьсучасної науки, освіти та практики ... 310
Семенюк Н. В. Структурно-функціональний аналіз безперервної освіти в Україні ... 314
Терепищий С. О. Провідні вектори інтернаціональних змін в структурі сучасного університету: опозиція культури та виробництва ... 319
Сидоренко О. Б. Відповідальність як фактор підвищення навчальних досягнень у молодших школярів ... 323
Неприцька Т. І. Вплив мовної політики Великої Британії на національну ідентичність шотландців ... 329
Наджафзаде А. Б. Творчість Нізамі – найяскравіша сторінка азербайджанської літератури ... 332
Асадова В. Мученик поет "Фуюзат" ... 336
Карахан Х. Танзімат і турецькалітература XIX століття ... 338

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Аманмирадов Н. А. Демократія як основна риса нової філософії міжнародних відносин ... 341
Коваль І. В. Місце та роль церкви в українському суспільстві: історична ретроспектива та сучасні реалії ... 343
Цимбал Д. І. Перспективи розвитку інституту опозиції в Україні ... 348
Левченко А. В., Левченко М. О. Козацтво і формування державотворчої моделі розвитку українського етносу ... 353
Мамед–заде Н. С. Фактори, що впливають на територіальну цілісність держави ... 358
Нагорняк М. М., Стефурак М. М. Механізм взаємодії та функціональна складова влади і опозиції на місцевому рівні ... 361
Шелемба М. М. Методологічні аспекти використання гуманітарного підходу щодо дослідження електорального простору ... 364
Денисова А. Ю. Чорний піар під час парламентських виборів 2014 року ... 367
Алейнікова С. М. "Духовність-ОПК-Світськість" – "Свята Трійця" російської ідеології ... 370
Антонюк О. А. Квазісудова влада у сфері конституційного контролю: казахстанська модель ... 375
Крась І. Дилеми, пов'язані з приєднанням Польщі до банківського союзу ... 379
Ключник Р. М. Особливості регіональної політики Республіки Польща ... 387
Матвійчук А. В. Особливості взаємодії держави з громадськими організаціями у ФРН ... 389
Бутирська І. В. Членство Угорщини в ЄС та її соціальні реформи ... 394
Гаджієв Р. "Мир на Кавказі" – як одна з необхідних умов геополітичної безпеки Азербайджанської Республіки ... 399
Керімов М. Про концептуальну роль ідеології азербайджанства ... 403
Мудрицька К. О. Роль ядерного фактору у зовнішній політиці Франції у постбіполярний період ... 405
Шуляк С. В. Регіональна держава як інтервент: ефіопська збройна інтервенція у Сомалі ... 409

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Жулканич Н. М., Острянко А. М. Міське самоврядування: сьогодення через досвід минулого. Рецензія на монографію:
Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування : [Монографія] / Ю. О. Нікітін. – Вінниця : ТОВ "Нілан-ЛТД", 2014 ... 414
Виткалов С. В. Наука як компонент культури (ювілейна науково–практична конференція в м. Рівне) ... 416

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Soldatenko V. F. The problem of correlation of diplomatic and military factors in the struggle for power in Ukraine (1917 -beginning of 1919) (P. 2).....7
Shcherbatyuk V. M. Taras Shevchenko's First Steps on the Way to the Top of His Creations: thoughts and scientific researches in the year of 200's birthday of the artist..... 18
Hai–Nyzhnyk P. P. The idea of Unification and construction of Ukrainian statehood (1918–1919)..... 25
Kunetska O. O. Impact of relations between rural clergy and religious peopleon the orthodox parishes in the XIXth century..... 37
Vaskiv N. A. Ukrainian–Jewish relations in policyof the Christian socials at the end of 19 – the beginning of 20 century (based on the newspaper "Ruslan" materials)..... 40
Teptyuk L. M. Milestones of Historical society Nestor–Chronicler and participation of Vladimir Ikonnikov..... 47
Acatrini V. M. The Education of Bukovina During the First World War (1914–1918)..... 50
Dobrolyubska J. A., Lihachova O. E. Reproduction of ideas of the "Rassvet" journalin the literary arts of A. Y. Brushtein..... 54
Perederiy I. G. In the struggle for the Ukrainian state: unknown page of diplomatic activity of Vjyatsheslav Lypyns'kyj..... 58
Stepanenko V. A. The institute of the prosecution in Soviet Ukraine in 1920-1930's: historical and legal discourse..... 63
Voloshynova A. V. Activities of the Commission for Juvenile Offenders in the USSR in the first half of 1920s..... 67
Rozovik O. D. Formation of Jewish schooling in the USSR in the 1920s and beginning of the 1930s..... 71
Bernatsky V. R. Orthodox–sectarian movement in Volyn and Zhytomir regions 20–ies of XX century under the Bolshevik regime..... 74
Kylikova T. O. The reorganization of MTS and realities of functioning of technical repair stations in Ukraine..... 78
Vetrov I. G. The beginning of the restoration of chemical industry of Ukrainein 1943-1945..... 83
Goncharenko O. M. The source base of archives in Ukraine in the context of the study peculiarities of functioning of institutions and the occupation administration Reichskommissariat "Ukraine" (1941–1944)..... 89
Kolesnik N. I. Problems of regulatory–legal support of local judicial institutions in the territory Reichskommissariat "Ukraine" (1941–1944)..... 93
Lukyanenko O. V. Cultural leisure in pedagogical institutes of Ukrainian Soviet Socialist Republic during the "thaw" period..... 97
Omelkovets A. Ya. The cooperation of the Publishing House "Smoloskyp" named after VasylSymonenko with the first Ukrainian Printing House in France in the late 1960s – early 1970s..... 101
Reznik I. S. The development of the banking system of Ukraine in 2000–2008..... 106
Bobrovnik Y. V. The emergence of media of youth public organizations in Ukraine (1989–2013 years)..... 111
Scotzynska-Prokopovitz B. Select aspects of public politics of the state in relation to the phenomenon of poverty..... 115
Kuybida V. V. Formation and periodization system of the development of ecology and its terminology..... 119
Kucheruk M. S. A change in the paradigm of independent Ukraine: civil society vs post–soviet society..... 122
Strilchuk V. V. Trans–border cooperation between Ukraine and republic of Poland in the sphere of tourism: specific features and problems..... 126
Fedorova T. N. Forms and methods of state regulation in the management of nature reserves Cherkasy region and improving them..... 130
Horpynchenko I. V. The territorial–administrative structure and the highest administration of the Orthodox Church in Ukraine of the second half of the XIX century: pre–revolutionary historiography..... 132
Kovalskaya L. A. Historical sources on the history of the partisan–underground movement years of war in the archives of the Kharkiv region..... 136
MaslakV. I. The Hetmanate elite's world outlook at the beginning of the 18th century under the perspective of the contemporary Polish historians..... 141
Melnizuk N. V. "Jewish question" in the German of occupation's propaganda in the territory Reichskommissariat "Ukraine": modern national historiography..... 143
Pavlovskiy E. A. Golodomor 1932–1933 in Ukrainian and foreign historiography..... 147
Smolanzuk O. O. Nazi tax policy in the territory Reichskommissariat "Ukraine": modern national historiography..... 152
Zubko A. M. Units of weight in the VIthearly XIXth century Eastern Europe..... 156
Pron T. M. HistoryoftragedyofIraq: customers, instigators, performers..... 159
Aliev E. Z. Elimination of the Irevan khanate after Russian invasion and creation of the "Armenian Province"..... 161
Goshkarli G. A scythian subject in istoriko-arkheologichniy literature of Azerbaijan..... 165
Huseynova G. Pitcher burials of Galatepe necropolis..... 169
Melik-zade S. M. Carmelite missions in Safavi state in the period of Shah Abbas I (1587-1629)..... 173
Dudar R. V. Structure and internal organization of new ottoman troops "Asakir–imansure–iMuhammediye" in 1826–1834..... 176
Islamova Z. R. The notes of Russian missions about agriculture of Azerbaijan in the XVIII century..... 179
Kukure S. P. The role of paganism in the Lithuanian society at the times of Duke Kestutis' reign..... 182
Pilkevich A. L. Augustus veteran colonies: looking for a forms and alternatives..... 187

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Herasymenko M. V. Society in the world of ideas and ideas in the world of society..... 191
Zhurba M. A. Internet addiction as a hidden threat to modern civilization..... 195
Hrytsa U. U. The factors of evolutionary process deployment..... 200
Masayev M. V. About some intentions of holistic philosophy of science..... 203
Dodonova V. I. Cognitive and institutional perspectives of science..... 206
Karpenko S. R. Discursive interaction between power and masses: the philosophical meaning and significance in XXI century..... 211
Devochkina N. M. The Political Transformation as the Driving Force of Formation of Modern Society..... 215
Lyadneva A. V. Conceptualization term system "charity": historical and philosophical aspects..... 219
Nikolayenko A. O. Communicative dimensions of cultural–national identity..... 223
Yehupov M. V. Phenomenon of identity: the problem of text and context..... 227
Pokulyta I. K., Vyselko I. V. Cultural meanings of media – aesthetic and axiological aspects..... 231
Savchenko S. V. The concept of "knowledge society" as a strategic resource state in humanitarian and scientific discourse..... 236
Khlebnikova A. A. Social and Philosophical Discourse communication networks as a special resource of social capital in conditions of globalization..... 241
Chop T. O. Theory and Practice of a Futuristic Work in the Context of a "Game"..... 245
Shedyakov V. E. Social level of information influence as argument in strategic competition of cultural and civilization worlds..... 249
Yashina O. M. Conceptual bases in cultivation of artistic, aesthetic and moral values of personality: philosophical and educational aspect..... 258

Otreshko V. S. Moral self-determination of personality..... 262
Kachmar O. V. Heuristic potential of ethological conception of aggressiveness of personality..... 268
Shcherbyna M. M. Myth and the Internet: the mythological and cultural display code..... 272
Ryk S. M. Moral'no-etichni aspects of mythological time..... 275
Bondarenko O. O. Literature and power discourse..... 280
Lutsenko A. V. The physicality and health understanding in contextual dimention of medical traditions (West vs East)..... 282
Putrov S. The mechanism of entry into force of the biosocial technology impact on human health..... 286
Chernova L. P. Specificity of human resources in Ukraine: a regional perspective..... 288
Mamedova Ch. J. Concept of love in the philosopher Arthur Schopenhauer and Confucius: “agape” and “ren”..... 290
Pashayeva A. Unity of the nature of God and essence and proof of it in philosophy Spinoza..... 292
Tymo O. S. Diachrony in the philosophy of the Other by E.Levinas..... 295
Vergeles K. M. Offenses of Christ as ideal of life of man in art..... 298
Dalekorey M. I. The Features of Church Information Policy and the Need of Nation for Church Unification..... 302
Gorbunova L. S. Post-non-classical Practice as Relevant Practice in Education..... 307
Moskalyk G. F. Integrity and mutual definiteness of modern science, education and practice..... 310
Semeniuk N. V. Structurally functional analysis of Continuing Education inUkraine..... 314
Terepischy S. O. Leading international vectors of changes in the structure of the modern university: the opposition of culture and production..... 319
Sydorenko O. B. Responsibility as a factor of increasing academic achievements of junior schoolchildren..... 323
Neprytska T. I. The influence of Great Britain’s language policy on the national identity of the Scottish people..... 329
Najafzadeh A. B. Creation Nizami – the brightest page of Azerbaijani literature..... 332
Asadova V. Martyr poet of Fuyuzat..... 336
Karahan H. Tanzimat and Turkish literature of the XIX century..... 338

POLITICAL SCIENCES

Amanmyradov N. A. Democracy as basic line of new philosophy of international relations..... 341
Koval I. V. The Place and the Role of the Church sn the Ukranian Society a Hsstorical Retrospective and Modern Realities..... 343
Tsymbal D. I. Prospects for development of the institution of the opposition in Ukraine..... 348
Levchenko A. V., Levchenko M. O. Cossacks and the formation of a state model of development of the Ukrainian ethnos..... 353
Mammad–Zade N. S. Factors affecting territorial integrity of states..... 358
Nagornjak M. M., Stefurak M. M. The mechanism of interaction between government and opposition in regional level..... 361
Shelemba M. M. Methodological aspects of the humanitarian approach to the study of electoral space..... 364
Denisova A. Y. Black PR during the parliamentary electionsin 2014..... 367
Aleynikova S.M. Spirituality-BOC (basic Orthodox culture)-Secularism – “Holy Trinity” of Russian ideology..... 370
Antoniuk O. A. Kvazisudova power is in the field of constitutional control: Kazakhstan model..... 375
Kraś I. Problems connected with joining Poland то bank union..... 379
Kliuchnyk R. M. Distinguishing features of regional policy in the Republic of Poland..... 387
Matviichuk A. V. Features of interaction with state agencies grazhdanskimi Germany..... 389
Butyrskaya I. V. Membership of Hungary in the EU and its social reform..... 394
Gadzhiyev R. “Peace in the Caucasus” – as one of the necessary conditions of geopolitical security of the Azerbaijan Republic..... 399
Karimov M. About the conceptual role of ideology azerbaijanism..... 403
Mudrytska K. O. Role of the nuclear factor in the foreign policy of France in the post–Cold War period..... 405
Shuliak S. V. A regional state as an intervenor: an Ethiopian military intervention in Somali..... 409

SCIENTIFIC LIFE

Zhulkanich N. M., Ostryanko A. M. City self-government: segodennya through experience of the pas. Review on a monograph:
Nikitin Yu. O. the Poreformeni cities of the Poltava, Kharkiv and Tchernihiv provinces in the second half of XIX st.:
historical aspect of self-government: [Monograph] / Yu.o. Nikitin. it is Vinnytsya: LTD. “NILAN-LTD”, 2014. – 252 s..... 414
Vitkalov S. V. Science as a component of culture (Jubilee scientific conference in Rivne)..... 416

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Солдатенко В. Ф. Проблема соотношения дипломатических и военных факторов в борьбе за власть в Украине (1917 г. – начало 1919 г.) (Ч. 2)..... 7
Щербатюк В.М. Первые шаги ТарасаШевченка на пути к вершинам творчества: размышления и научные поиски в год 200-летия деятеля искусства..... 18
Гай–Нижник П. П. Идея Соборности и строительство украинской государственности (1918–1919 гг.)..... 25
Кунецкая О. А. Влияние отношений сельского духовенства с верующими на состояние православного прихода в XIX веке..... 37
Васкив Н. А. Украинско–еврейские отношения в политике христианских общественников в конце XIX – начале XX в. (по материалам газеты "Руслан")..... 40
Тептюк Л. Н. Основные вехи деятельности Исторического общества Нестора–Летописца и участие Владимира Иконникова..... 47
Акатрини В. М. Образование Буковины в годы Первой мировой войны (1914–1918)..... 50
Добролюбская Ю. А., Лихачова О. Е. Воплощение идей журнала "Рассвет" в литературном искусстве А. Я. Бруштейн..... 54
Передерий И. Г. В борьбе за Украинское государство: малоизвестная страница дипломатической деятельности Вячеслава Липинского..... 58
Степаненко В. А. Институт прокуратуры Советской Украины 1920-1930 гг.: историко-юридический дискурс..... 63
Волошинова А. В. Деятельность Комиссии для несовершеннолетних правонарушителей на территории УССР в первой половине 1920–х гг..... 67
Розовик О. Д. Формирование еврейского школьного образования в УССР в 1920–х – начале 1930–х гг..... 71
Бернацкий В. Р. Православно–сектантские движения на Волыни –Житомирщине 20–х годов XX века в условиях большевистского режима..... 74
Куликова Т. О. Ход реорганизации МТС и реалии функционирования ремонтно–технических станций в Украине..... 78
Ветров И. Г. Начало восстановления химической промышленности Украины в 1943–1945 гг..... 83
Гончаренко А. Н. Источниковедческая база архивов Украины в контексте изучения особенностей функционирования органов и учреждений оккупационной администрации Рейхскомиссариата "Украина" (1941–1944 гг.)..... 89
Колесник Н. И. Проблемы нормативно–правового обеспечения работы местных судебных учреждений на территории Рейхскомиссариата "Украина" (1941–1944 гг.)..... 93
Лукьяненко А. В. Культурный досуг в педагогических институтах УССР времён "оттепели"..... 97
Омельковец А. Я. Сотрудничество издательства "Смолоскип" имени Василия Симоненко с Первой Украинской Типографией во Франции в конце 1960–х – начале 1970–х годов..... 101
Резник И. С. Развитие банковской системы Украины в 2000–2008 гг..... 106
Бобровник Ю. В. Возникновение средств массовой информации молодежных общественных организаций в Украине (1989–2013 гг.)..... 111
Скочиньська-Прокопович Б. Избранные аспекты общественной политики государства относительно явления бедности..... 115
Куйбида В. В. Становление и периодизация развития экологии и ее терминологии..... 119
Кучерук М. С. Смена парадигмы независимой Украины: гражданское общество vs постсоветское общество..... 122
Стрильчук В. В. Трансграничное сотрудничество Украины и Республики Польша в сфере туризма: особенности и проблемы..... 126
Федорова Т. Н. Формы и методы государственного регулирования в деятельности заповедников Черкасской области и их совершенствование..... 130
Горпинченко И. В. Территориально–административная структура и высшее церковное управление православной церкви в Украине второй половины XIX века: дореволюционная историография..... 132
Ковальская Л. А. Исторические источники по истории партизанско–подпольного движения в годы войны архива Харьковской области..... 136
Маслак В. И. Мировоззрение элиты Гетманщины начала XVIII века с перспективы современных польских исследователей..... 141
Мельничук Н. В. "Еврейский вопрос" в немецкой оккупационной пропаганде на территории Рейхскомиссариата "Украина": современная отечественная историография..... 143
Павловский Е. А. Голодомор 1932–1933 гг. в украинской и зарубежной историографии..... 147
Смолянчук О. О. Нацистская налоговая политика на территории Рейхскомиссариата "Украина": современная отечественная историография..... 152
Зубко А. Н. Меры веса Восточной Европы VI–XIXвв..... 156
Пронь Т. М. История трагедии Ирака : заказчики, подстрекатели, исполнители..... 159
Алиев Э. З. Завоевание Россией Иреванского ханства и создание "Армянской области"..... 161
Гошкарлы Г. Скифская тематика в историко-археологической литературе Азербайджана..... 165
Гусейнова Г. И. Кувшинные погребения некрополя Галатепе..... 169
Мелик-заде С. М. Миссии Кармелитов в государства Сефевидов в период шаха Аббаса I (1587-1629)..... 173
Дудар Р. В. Структура и внутренняя организация новосозданного османского войска "Асакир–и мансуре–и Мухаммедие" в 1826–1834 гг..... 176
Исламова З. Р. Сельское хозяйство Азербайджана в XVIII веке в документах дипломатических миссий и путешественников..... 179
Кукуре С. П. Роль язычества в литовском обществе во времена правления князя Кейстута..... 182
Пилькевич А. Л. Ветеранские колонии Августа: в поисках форм и альтернатив..... 187

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Герасименко Н. В. Общество в мире идей и идеи в мире общества..... 191
Журба Н. А. Интернет-аддикция как скрытая угроза современной цивилизации..... 195
Грица Ю. Ю. Факторы становления эволюционного процесса..... 200
Масаев М. В. О некоторых интенциях холистической философии науки..... 203
Додонова В. И. Когнитивные и институциональные горизонты науки..... 206
Карпенко С. Р. Дискурсивное взаимодействие власти и масс: философское содержание и значение в XXI веке..... 211
Девочкина Н. Н. Политическая трансформация – движущая сила формирования современного общества..... 215
Ляднева А. В. Концептуализация терминосистеми "благотворительность": историко–философский аспект..... 219
Николаенко А. О. Коммуникативные измерения культурно–национальной идентичности..... 223
Егупов Н. В. Феномен идентичности:проблема текста и контекстов..... 227
Покулита И. К., Выселко И. В. Культурные смыслы медиапространства – эстетический и аксиологический аспекты..... 231
Савченко С. В. Концепции "общества знаний" как стратегического ресурса государства в гуманитарно–научном дискурсе..... 236

Хлебникова А. А. Социально–философский дискурс коммуникативных сетей как особенного ресурса социального капитала в условиях глобализации ... 241
Чоп Т. О. Теория и практика футуристического произведения в контексте “игры” ... 245
Шедяков В. Е. Социальный уровень информационного влияния как аргумент в стратегической конкуренции культурно–цивилизационных миров ... 249
Яшина Е. Н. Концептуальные основы художественно–эстетического и морального воспитания личности: философско–образовательный аспект ... 258
Отрешко В. С. Моральное самоопределение личности ... 262
Качмар А. В. Эвристический потенциал етологической концепции агрессивности личности ... 268
Щербина М. М. Миф и Интернет: мифологический и экранный культурный код ... 272
Рык С. Н. Морально-этическиеаспектымифологическоговремени ... 275
Бондаренко О. О. Литературоцентризм и властный дискурс ... 280
Луценко А. В. Понимание телесности и здоровья в контекстуальном измерении медицинских традиций (Запад vs Восток) ... 282
Путров С. Механизм введения в действие биосоциальных технологий влияния на здоровье человека ... 286
Чернова Л. П. Специфика управления персоналом в Украине: региональный аспект ... 288
Мамедова Ч. Д. Понятие любви в философии Артура Шопенгауэра и Конфуция: “агапе” и “жэнь” ... 290
Пашаева А. Единство природы Бога и сущности и доказательства этого в философии Спинозы ... 292
Тимо О. С. Диахрония в философии ДругогоЭ.Левинаса ... 295
Вергелес К. Н. Образ Христа как идеала жизни человека в искусстве ... 298
Далекорей М. И. Особенности церковной информационной политики и потребность нации в единой Поместной Церкви ... 302
Горбунова Л. С. О релевантности постнеклассических практик в образовании ... 307
Москалик Г. Ф. Целостность и взаимная определенность современной науки, образования и практики ... 310
Семенюк Н. В. Структурно-функциональный анализ непрерывного образования в Украине ... 314
Терепищий С. О. Ведущие векторы международных изменений в структуре современного университета: оппозиция культуры и производства ... 319
Сидоренко О. Б. Ответственность как фактор повышения учебных достижений у младших школьников ... 323
Неприцкая Т. И. Влияние языковой политики Великобритании на национальную идентичность шотландцев ... 329
Наджафзаде А. Б. Творчество Низами – самая яркая страница азербайджанской литературы ... 332
Асадова В. Мученик поэт “Фуюзат” ... 336
Карахан Х. Танзимат и турецкая литература XIX века ... 338

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Аманмырадов Н. А. Демократия как основная черта новой философии международных отношений ... 341
Коваль И. В. Место и роль церкви в украинском обществе: историческая ретроспектива и современные реалии ... 343
Цымбал Д.И. Перспективы развития института оппозиции в Украине ... 348
Левченко А. В., Левченко М. А. Казачество и формирование государственной модели развития украинского этноса ... 353
Мамед–заде Н. С.Факторы, влияющие на территориальную целостность государства ... 358
Нагорняк М. М., Стефурак М. М. Механизм взаимодействия и функциональная составляющая власти и оппозиции на местном уровне ... 361
Шелемба М. М. Методологические аспекты использования гуманитарного подхода к исследованию электорального пространства ... 364
Денисова А. Ю. Черный пиар во время парламентских выборов 2014 года ... 367
Алейникова С. М. “Духовность-ОПК-Светскость” – “Святая Троица” российской идеологии ... 370
Антонюк А. А. Квазисудебная власть в сфере конституционного контроля: казахстанская модель ... 375
Крась И. Дилеммы, связанные с присоединением Польши к банковскому союзу ... 379
Ключник Р. М. Особенности региональной политики Республики Польша ... 387
Матвийчук А. В.Особенности взаимодействия государства с гражданськими организациями ФРГ ... 389
Бутырская И. В. Членство Венгрии в ЕС и ее социальные реформы ... 394
Гаджиев Р. “Мир на Кавказе” – как одно из необходимых условий геополитической безопасности Азербайджанской Республики ... 399
Керимов М. О концептуальной роли идеологии азербайджанства ... 403
Мудрицкая К. А. Роль ядерного фактора во внешней политике Франции в постбиполярный период ... 405
Шуляк С. В. Региональная держава как интервент: эфиопская вооруженная интервенция в Сомали ... 409

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Жулканич Н. М., Острянко А. М. Городское самоуправление: сегодня через опытпрошлого.Рецензия на монографию: Никитин Ю. О. ПореформенныегородаПолтавской, ХарьковскойиЧерниговскойгуберний во второй половине XIX ст.: исторический аспект самоуправления : [Монография] / Ю. О. Никитин. – Винница : ООО “Нилан-ЛТД”, 2014. – 252 с. ... 414
Виткалов С. В. Наука как компонент культуры (юбилейная научно–практическая конференция в г. Ровно) ... 416

ДО УВАГИ АВТОРІВ !

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:
– постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
– формулювання цілей статті (постановка завдання);
– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
– висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:
– УДК;
– прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
– назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами (900–1000 знаків кожна);
– анотація повинна бути – структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
– ключові слова українською, англійською, російською мовами;
– обов'язковий список використаних джерел у кінці статті;
після списку використаних джерел надається цей же список джерел латинським алфавітом (транслітерація);
– обсяг статті – до 25 тис. знаків (як виняток, не більше 35 тис. знаків);
– обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.

3. Вимоги для оформлення тексту:
всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: "", тире – це коротке тире: "–". Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими дужками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію "Недруковані знаки".

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:
[7, с. 123], де 7– номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258,2 31 зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

7. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

8. До статті додаються:
– для Веб–сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою не менше як 4000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безоплатно.

– Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон, e-mail, № відділення "Нової пошти".

Наукове видання

Збірник наукових праць **“Гілея: науковий вісник”**
Випуск 91 (12)

Научное издание
Сборник научных работ “**Гилея: научный вестник”**
Выпуск 91 (12)

Scientific edition
Collection of scientific papers “**Gileya: scientific herald**”
91 (12) edition

СПІВЗАСНОВНИКИ:
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
ВГО Українська академія наук

Шеф–редактор – *В. П. Андрущенко*
Головний редактор – *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар – *В. Б. Халамендик*

Підписано до друку *25. 12. 2014 р.*
Формат 60х90 1/16. Друк офсетний. Ум. друк. арк. – 53,12. Наклад 300 прим. Зам. №

Видавництво: ПП “Видавництво “Гілея”
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62
Друк: ПП “ОЛДІ-ПЛЮС”
73033, м. Херсон, а/с 15 email oldi-ks@i.ua
Свідоцтво про реєстрацію ХС № 2 від 16.08.2000р.

Ціна договірна